

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

**Το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης.
Συνέχειες ή ασυνέχειες από την Εποχή του
Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου στη Ρόδο.**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Φωτεινή Ζερβάκη

Τόμος Ι: Κείμενο

Αθήνα 2020

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

**Το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης.
Συνέχειες ή ασυνέχειες από την Εποχή του
Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου στη Ρόδο.**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Φωτεινή Ζερβάκη

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων: Ομότ. καθηγήτρια Παν. Μποζάνα-Κούρου

Μέλος: Ομότ. καθηγήτρια Παν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα

Μέλος: Αναπλ. καθηγητής Ελ. Πλάτων

Αθήνα 2020

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

Ομότ. καθηγήτρια Παν. Μποζάνα-Κούρου
Ομότ. καθηγήτρια Παν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα
Αναπλ. καθηγητής Ελ. Πλάτων
Αναπλ. καθηγητής Ιωάνν. Παπαδάτος
Αναπλ. καθηγητής Κων. Κοπανιάς
Αναπλ. καθηγητής Δημ. Πλάντζος
Επικ. καθηγητής Χρ. Κανελλόπουλος

Αθήνα 2020

Στους γονείς και στους δασκάλους μου,
με ευγνωμοσύνη.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

<u>ΤΟΜΟΣ Ι</u>	Σελ.
ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	i
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	xi
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
Στόχος της μελέτης	1
Μεθοδολογία και διάταξη της μελέτης	1
Ιστορία της έρευνας	3
Σύντομο ιστορικό πλαίσιο: Η Ρόδος από τον 12^ο έως τον 8^ο αι. π.Χ	10
Γεωγραφικό πλαίσιο: η περιοχή της Αγίας Αγάθης	16
Η ανασκαφική έρευνα του νεκροταφείου	21
Προβλήματα της μελέτης	22
Κεφάλαιο 1. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ	
- Τάφος 1	25
- Τάφος 2	26
- Τάφος 3	27
- Τάφος 4	41
- Τάφος 5	42
- Τάφος 6	43
- Τάφος 7	44
- Τάφος 8	47
- Τάφος 9	50

- Τάφος 10	Σελ.	59
- Τάφος 11		61
- Τάφος 12		63
- Τάφος 13		63
- Τάφος 14		64
- Τάφος 15		65
- Ημίεργος τάφος 16		65
- Τάφος 17		66
- Τάφος 18		68
- Τάφος 19		72
- Τάφος 20		73
- Τάφος 21-21α		74
- Τάφος 22		78
- Τάφος 23		78
- Τάφος 24		78
- Τάφος 25		79
- Τάφος 26		81
- Τάφος 27		81
- Τάφος 28		82
- Τάφος 29		82
- Τάφος 30		82
- Τάφος 31		83
- Τάφος 32		85

- Τάφος 33	Σελ. 87
- Τάφος 34	88
- Τάφος 35	88
- Τάφος 36	88
- Τάφος 37	89
- Τάφος 38	92
- Τάφος 39	93
- Τάφος 40	93
- Τάφος 41	93
- Τάφος 42	95
- Τάφος 43	96
- Τάφος 44	97
- Τάφος 45	99
- Τάφος 46	101
- Τάφος 47 και κτιστή κατασκευή	104
- Τάφος 48	105
- Τάφος 49	106
- Τάφος 50	106
- Τάφος 51	107
- Τάφος 52	108
- Τάφος 53	111
- Τάφος 54	112
- Ημίεργος τάφος 55	112

- Τάφος 56	Σελ. 113
- Τάφος 57	115
- Τάφος 58	117
- Τάφος 59	118
- Τάφοι 60 έως 63	118
- Ημίεργος τάφος 64	119
- Ημίεργος τάφος 65	119
Ανατολική συστάδα - ΠΤ 1 έως 3	120
- Παλαιός Τάφος 1	120
- Παλαιός Τάφος 2	121
- Παλαιός Τάφος 3	121
Βόρεια Συστάδα - ΠΤ 6 έως 8	122
- Παλαιός Τάφος 6	122
- Παλαιός Τάφος 7	123
- Παλαιός Τάφος 8	126
Κυκλικά λάξεύματα 1 έως 3	126
- Κυκλικό λάξευμα 1	126
- Κυκλικό λάξευμα 2	126
- Κυκλικό λάξευμα 3	127

Κεφάλαιο 2. ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ ΚΑΙ ΤΑΦΟΝΟΜΙΑ

<u>Ταφικοί τύποι στη Ρόδο κατά την Εποχή του Χαλκού</u>	129
- Τάφοι της ΜΕΧ και της ΥΧ Ι περιόδου	129
- Τα μυκηναϊκά νεκροταφεία της ΥΕ ΙΙ-ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου	131

<u>Το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης</u>	Σελ. 135
Χωροθέτηση και διάταξη	135
Τύποι τάφων	138
A. Λαξευτοί λακκοειδείς	138
- Λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι της YEX στη Ρόδο και στα Δωδεκάνησα	140
- Λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι σε μυκηναϊκά νεκροταφεία θαλαμοειδών τάφων στην Ελλάδα, στο Αιγαίο και στην Κύπρο	143
- Η κατηγορία των «απλών τάφων»	146
- Η εξέλιξη του τύπου του λακκοειδούς τάφου στην YEX	151
B. Θάλαμοι-κόγχες με κάθετο δρόμο	154
- Ο τύπος του φρεατοειδούς τάφου (“pit-cave”)	157
- Η προέλευση του τύπου: ΝΛ και ΠΕΧ	158
- Ερμηνεία του τύπου	171
-	
Γ. Λάκκοι με καύσεις	130
Η κτιστή κατασκευή	181
<u>Ταφικοί τύποι στη Ρόδο κατά την Πρώιμη Εποχή Σιδήρου</u>	181
Οι θαλαμοειδείς τάφοι της Λίνδου	181
- Περιγραφή των T. 1 και T. 2 της Λίνδου	183
- Ομοιότητες και διαφορές με τους θαλαμοειδείς τάφους της Ρόδου στην YEX	184
Η περιοχή της Λινδίας στη Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο	188
Η Κάμειρος στην ΥΠρΓ- ΜΓ περίοδο	189
Η Ιαλυσός στην ΥΠρΓ- ΜΓ περίοδο	194
Η Κάμειρος στον 7^ο και 6^ο αι. π.Χ.	197

Στοιχεία από την υστεροκλασική – ελληνιστική νεκρόπολη της Ρόδου	200
Συμπεράσματα	201

Κεφάλαιο 3. ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ

Η κεραμική της μυκηναϊκής περιόδου στη Ρόδο	203
Η κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΓ στη Ρόδο	207
Η κεραμική από το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης	211
A. Χειροποίητη κεραμική	211
B. Τροχήλατη κεραμική	211
<u>Τα κλειστά σχήματα</u>	211
- Αμφορείς με αγκύλες λαβές και στάμνοι	212
- Σταμνίσκοι (αμφορίσκοι)	220
- Αλάβαστρα	225
- Διπλό αγγείο (κέρνος)	227
- Πυξίδες - κάλπες	229
- Θήλαστρο	232
Πρόχοι και υδρίες	242
- Ευρύστομες πρόχοι	243
- Υδρία	246
- Προχοΐσκες και ληκύθια	248
- Αλαβαστροειδές ληκύθιο	253
- Ψευδόστομοι αμφορείς	256
Οι ψευδόστομοι του Πολυποδικού ρυθμού	262

Ο ψευδόστομος αμφορέας του κρητικού Πυκνού ρυθμού	267
<u>Τα ανοιχτά σχήματα</u>	269
- Κύπελλα	269
- Σκύφος	271
- Κρατήρες	272
- Τριποδικό σκεύος	274
Σχήματα της ΥΕ ΙΙΙΓ που δεν περιλαμβάνονται στο σχηματολόγιο των τάφων της Αγίας Αγάθης	274
<u>Διακόσμηση</u>	283
1. Εικονογραφικά θέματα	283
2. Κρητικός πυκνός ρυθμός	284
3. Μεμονωμένα γραμμικά θέματα	284
4. Κυματοειδής γραμμή	287
5. Εξηρημένη ταινία	289
6. Γεωμετρική διακόσμηση	289
<u>Η κεραμική από τους θαλαμοειδείς τάφους της Λίνδου</u>	291
<u>Η κεραμική της ΠΕΣ στη Ρόδο</u>	300
Συμπεράσματα	302
Κεφάλαιο 4. ΛΟΙΠΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ	
<u>Μικροαντικείμενα από το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης</u>	305
Κοσμήματα	305
- Δαχτυλίδια	305
- Σφηκωτήρες	306

- Ψήφοι	Σελ. 308
Εξαρτήματα ένδυσης	312
- Πόρπες	312
- Μολύβδινα σύρματα	321
Προσωπικά αντικείμενα και εργαλεία	322
- Σκαραβαίοι	322
- Ελεφάντινη πυξίδα	324
- Ελεφάντινο αδράχτι	325
- Σφονδύλια	327
- Κάτοπτρο	328
Όπλα	329
- Σιδερένιο Δρεπανόσχημο μαχαίρι	329
Όστρεα	331
Βότσαλα	331
<u>Μικροαντικείμενα από τους τάφους της Λίνδου</u>	331
- Δαχτυλίδι	332
- Περόνες	332
- Μολύβδινο έλασμα	334
- Σφονδύλι	335
- Οστέινοι αστράγαλοι	335
 Κεφάλαιο 5. ΤΑΦΙΚΑ ΕΘΙΜΑ ΚΑΙ ΤΑΦΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ	
<u>Τα δεδομένα από το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης</u>	337
Τρόποι ταφής	337

A. Ατομικός Ενταφιασμός	Σελ.	337
Η στάση των νεκρών		339
Χρήση φερέτρων ή φορείων		341
Κτέριση		343
Ταφές γυναικών - Η πλούσια γυναικεία ταφή του Τ. 3		345
Ταφές παιδιών		346
B. Καύση		351
Καύσεις σε λάκκους		351
Σήμανση των τάφων		358
Ταφική και μετακήδεια τελετουργία		363
<u>Τα δεδομένα από τα νεκροταφεία της ΠΕΣ στη Ρόδο</u>		366
Τα δεδομένα από τους θαλαμοειδείς τάφοι της Λίνδου		366
Ταφικές πρακτικές στην ΠΠρΓ-ΜΓ Ιαλυσό		368
Ταφικές πρακτικές στην ΠΠρΓ-ΜΓ Κάμειρο		370
Στοιχεία από την Κάμειρο των Αρχαϊκών χρόνων		371
Συμπεράσματα		373
Κεφάλαιο 6. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ		375
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ		395
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ		396

ΤΟΜΟΣ ΙΙ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Σελ. 1-12

ΠΙΝΑΚΕΣ ΣΧΕΔΙΩΝ ΚΑΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

Πίν. 1-146

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

147

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η δυνατότητα να ασχοληθώ με τη μελέτη του τέλους της Εποχής του Χαλκού στη Ρόδο μου δόθηκε όταν μου ανατέθηκε η σωστική ανασκαφή του νεκροταφείου της Αγίας Αγάθης το 2004, έπειτα από την παράδοση μέρος των ευρημάτων του Τάφου 3, που καταστράφηκε κατά τη διάνοιξη δρόμου από συνεργείο του τότε Δήμου Αρχαγγέλου. Ακολούθησαν άλλες δύο ανασκαφικές περιόδους, το 2007 και το 2014, πάντα με σωστικό χαρακτήρα, καθώς νέοι τάφοι αποκαλύφθηκαν λόγω διάβρωσης και εν μέσω αλληπάλληλων κρουσμάτων λαθρανασκαφής. Γι' αυτό θα ήθελα κατ' αρχάς να ευχαριστήσω την επίτιμη διευθύντρια δρα Μελίνα Φιλήμονος, προϊσταμένη της τότε ΚΒ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, για την υποστήριξη κατά την ανασκαφή και μετά, καθώς διάβασε μέρος της διατριβής και έκανε ουσιώδεις παρατηρήσεις. Επίσης, ευχαριστώ την προϊσταμένη της ενιαίας πλέον Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου δρα Μαρία Μιχαηλίδου, η οποία συναίνεσε στη συνέχιση της έρευνας στο νεκροταφείο το 2014, έπειτα από απόπειρες λαθρανασκαφής στον χώρο, και ενώ βρισκόμουν σε εκπαιδευτική άδεια.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην καθηγήτρια Νότα Κούρου, για την καθοδήγηση, την ατελείωτη υπομονή και την αδιάκοπη υποστήριξή της έως την ολοκλήρωση της μελέτης. Επίσης, στα μέλη της τριμελούς επιτροπής, καθηγητές Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα και Λευτέρη Πλάτωνα για την ουσιαστική στήριξη και ενθάρρυνσή τους, την επισήμανση αβλεψιών και παραλείψεων και την εποικοδομητική κριτική τους. Ευχαριστώ τέλος τους καθηγητές του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ Γιάννη Παπαδάτο, Κωνσταντίνο Κοπανιά, Δημήτρη Πλάντζο και Χρύσανθο Κανελλόπουλο, μέλη της επταμελούς επιτροπής, οι οποίοι ενέκριναν τη μελέτη μου ως διδακτορική διατριβή και έκαναν ουσιώδη σχόλια.

Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται επίσης στους καθηγητές Ανδρέα Βλαχόπουλο, Μαρία Ιακώβου και Μαρίνα Παναγιωτάκη, καθώς και στις δρες Έφη Καραντζαλη, διευθύντρια της ΕΦΑ Φθιώτιδας, παλαιά συνάδελφο στη Ρόδο, Brigitte Schlick-Nolte, με τους οποίους συζήτησα επιμέρους θέματα του υλικού. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τη συνάδελφο και φίλη δρα Βασιλική Πατσιαδά για την τόση βοήθεια και συμπαράσταση, καθώς και για τα ερωτήματα που πάντα θέτει στις συζητήσεις μας.

Ένα έργο που εξετάζει σύνθετο πρωτογενές ανασκαφικό υλικό που προέρχεται από αλληπάλληλες ανασκαφικές περιόδους δεν είναι δυνατόν παρά να έχει βασιστεί στην εργασία πολλών συναδέλφων άλλων ειδικοτήτων, οι περισσότεροι από τους οποίους ανήκουν στο μόνιμο και επί συμβάσει προσωπικό της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, αλλά και σε εξωτερικούς συνεργάτες.

Η ιδιαίτερα επίπονη συντήρηση των κεραμικών και μεταλλικών ευρημάτων έγινε από τους συντηρητές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Μανώλη Καϊκη, Νεκταρία Δασακλή και Ρούσσο Αγγελινάκη. Η εξίσου επίπονη συντήρηση του οστεολογικού υλικού έγινε από τον Δημήτρη Κουγιά και την Χρυσάνθη Φωτίου. Τα σχέδια των τάφων και των ανασκαφικών φάσεων στο πεδίο έγιναν σε μολύβι από την γράφουσα και στη συνέχεια μελανώθηκαν από τις σχεδιάστριες Βέρα Παπαδάκη, Κατερίνα Κοκκονού, Τσαμπίκα Αντωνάρα και Σοφία Καμπάνη. Τα τοπογραφικά σχέδια και οι χάρτες εκπονήθηκαν από τους τοπογράφους Ανδρέα Αγγούρια και Ιωσήφ Σπάρταλη και Δημήτρη Σαραντόπουλο, ενώ η αεροφωτογράφιση από τον Δημήτρη Σαραντόπουλο. Η ψηφιακή επιμέλεια των αρχιτεκτονικών σχεδίων και χαρτών οφείλεται στην Τσαμπίκα Ατσίδα. Η φωτογράφιση των κινητών ευρημάτων οφείλεται στον Γιώργο Κασσιώτη, ενώ η σχεδίαση στη Σοφία Καμπάνη. Την επιμέλεια των ψηφιακών φωτογραφιών και τη σελιδοποίηση των πινάκων ανέλαβε η συνάδελφος Ελευθερία Καντή. Τους ευχαριστώ όλους πάρα πολύ.

Προκαταρκτική μελέτη του οστεολογικού υλικού συνέταξε η ανθρωπολόγος Άννα Σάρδη, του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αιγαιακών Σπουδών, ενώ εκκρεμεί η ολοκλήρωση της οστεολογικής μελέτης από την δρ Τίνα McGeorge, η οποία πρόκειται να περιληφθεί στη δημοσίευση του νεκροταφείου.

Καθοριστικής σημασίας ήταν οι επιχορηγήσεις από το Institute for Aegean Prehistory και την Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου, οι οποίες επέτρεψαν την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας, της συντήρησης του υλικού, της σχεδιαστικής και τοπογραφικής αποτύπωσης των ευρημάτων, καθώς και την αεροφωτογράφιση του χώρου.

Η μελέτη αυτή θα ήταν αδύνατον να ολοκληρωθεί χωρίς την εκπαιδευτική άδεια που μου χορηγήθηκε από το ΥΠ.ΠΟ. Οφείλω ευχαριστίες σε όλους τους συναδέλφους μου στην

Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, οι οποίοι επωμίστηκαν και το δικό μου μερίδιο του υπηρεσιακού φόρτου κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής αυτής άδειας.

Πολλά οφείλω στους φίλους μου στη νέα μου πατρίδα τη Ρόδο, ουσιαστικά τη δεύτερη οικογένειά μου, χωρίς τους οποίους η παρούσα μελέτη δεν θα είχε ολοκληρωθεί: τους κατοικούντες και παροικούντες τη βιβλιοθήκη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας φίλους και συναδέλφους Βάσω Πατσιαδά, Πόπη Μπαϊράμη, Γκέλη Κατσιώτη, Παύλο Τριανταφυλλίδη, Νίκο Μαστροχρήστο, Φώτη Σιδηρόπουλο, Μαρία Μουκαζή, Γιάννα Μπίθα, Ιλαρία Συμακάκη· τους ευχαριστώ για τη συμπαράσταση, την ενθάρρυνση, τις συζητήσεις και το κοινό ξενύχτι στη Βιβλιοθήκη. Στη δεύτερη αυτή οικογένεια συγκαταλέγω τις φίλες Κατερίνα Τσούτσουρα, Βαρβάρα Πέππα, Βενετσιάνα και Παγώνα Μουκαζή και τις ευχαριστώ για την αγάπη τους, την πολύπλευρη υποστήριξη και την ηθική συμπαράσταση.

Κυρίως όμως εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου στην οικογένειά μου, τους γονείς Ανδροκλή και Μαρία, τα αδέρφια μου Βασίλη και Τώνια και τον γιο μου Ανδροκλή Κεβρεκίδη, για την πολύχρονη υπομονή και συμπαράστασή τους. Η εργασία αυτή αποτελεί την απολογία μου για τις τόσες απουσίες μου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στόχος της μελέτης

Η εργασία αυτή παρουσιάζει το σύνολο των δεδομένων και των ευρημάτων από τις τρεις έως τώρα σωστικές ανασκαφές της ΚΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, και στη συνέχεια της ενιαίας Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, στο νεκροταφείο βόρεια του κόλπου της Αγίας Αγάθης, με στόχο την εξέταση της ΥΕΧ, ιδιαίτερα κατά την τελευταία περίοδο, και της ΠΕΣ, στην περιοχή του ΝΑ Αιγαίου. Εξετάζονται τα ζητήματα και τα προβλήματα που σχετίζονται με το αξιόλογο αυτό υλικό και επιχειρείται η αξιολόγηση, η σύνθεση και η χρονολόγηση των ευρημάτων, σε συνεξέταση με το υλικό της ΥΕ ΙΙΙΓ από άλλες θέσεις στη Ρόδο, προκειμένου να δοθεί μια σαφέστερη εικόνα του νησιού στο δεύτερο μισό της μέσης και στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Παράλληλα, γίνεται σύγκριση του υλικού και των δεδομένων από το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης με τα ευρήματα της ΠΕΣ από διάφορες θέσεις στο νησί, προκειμένου να επανεξεαστούν τα δεδομένα για τη μετάβαση από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου και να διερευνηθεί το ζήτημα της συνέχειας ή ασυνέχειας στη Ρόδο.

Μεθοδολογία και διάταξη της μελέτης

Στο **Κεφάλαιο 1** παρουσιάζονται τα ανασκαφικά δεδομένα από τις τρεις ερευνητικές περιόδους για κάθε τάφο, με περιγραφή του τάφου και πλήρη κατάλογο των ευρημάτων. Στην αρίθμηση ακολουθείται αυτή της ανασκαφής, η οποία απηχεί τον καθαρά σωστικό χαρακτήρα της έρευνας, με τους ορατούς και πλέον εκτεθειμένους τάφους να ανασκάπτονται πρώτοι, και δεν δίνει εικόνα των τάφων κατά συστάδες, ή κατά χρονολογική περίοδο.

Στο κεφάλαιο αυτό παρατίθενται όλοι οι τάφοι και τα ευρήματά τους, ανεξαρτήτως χρονολόγησης, αν και τα υπόλοιπα κεφάλαια αναφέρονται μόνον στους τάφους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και στη σύγκρισή τους με τα δεδομένα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στο νησί.

Στο **Κεφάλαιο 2**, έπειτα από αναφορά στους ταφικούς τύπους που συναντώνται στη Ρόδο στις προηγηθείσες περιόδους της Εποχής του Χαλκού, εξετάζεται αναλυτικά η χωροταξία και η ταφική τυπολογία του νεκροταφείου της Αγίας Αγάθης ανά ταφικό τύπο, με αναφορά στην ιστορία και στη χρήση των συγκεκριμένων τύπων στην ηπειρωτική Ελλάδα, στο Αιγαίο, στην Κρήτη και στην ανατολική Μεσόγειο. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον τύπο του θαλάμου-κόγχη με κάθετο δρόμο, καθώς αυτός αφενός αποτελεί τύπο σπάνιο, και αφετέρου εμφανίζεται στο νεκροταφείο με ήδη διαμορφωμένα κι επαναλαμβανόμενα χαρακτηριστικά.

Στη συνέχεια γίνεται σύγκριση με τους μεταγενέστερους ταφικούς τύπους στο νησί: πρώτα με τους δύο θαλαμοειδείς τάφους της Λίνδου, οι οποίοι παρουσιάζονται αναλυτικά, εφόσον αποτελούν νέο εύρημα, και στη συνέχεια με τους ήδη γνωστούς τάφους της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Ιαλυσία, την Καμειρίδα και τη Λινδία, τις πόλεις-κράτη των ιστορικών χρόνων, με αναφορές σε παράλληλα ακόμη μεταγενέστερων περιόδων στη Ρόδο και αλλού.

Το **Κεφάλαιο 3** αφορά στη μελέτη της κεραμικής από το νεκροταφείο, με κατάταξη σε κλειστά και ανοιχτά σχήματα. Γίνεται αναφορά στην εξέλιξη των σχημάτων, εντοπίζονται τυπολογικά παράλληλα από τον μυκηναϊκό κόσμο ώστε να τεκμηριωθεί η σχετική χρονολόγηση, και εξετάζεται η χρήση τους στο νεκροταφείο. Σε ξεχωριστό υποκεφάλαιο μελετώνται τα διακοσμητικά θέματα και η διακοσμητική σύνταξη. Έμφαση δίνεται στα λιγοστά εικονογραφικά θέματα και ιδίως στον Πολυποδικό ρυθμό, μιας και το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης έδωσε τους δύο μοναδικούς ψευδόστομους του Πολυποδικού ρυθμού στη Ρόδο που βρέθηκαν εκτός των νεκροταφείων της Ιαλυσού. Επισημαίνεται η απουσία συγκεκριμένων σχημάτων χαρακτηριστικών της ΥΕ ΙΙΙΓ σε άλλα νεκροταφεία στο νησί, τα οποία ωστόσο δεν συναντώνται στο νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης.

Τέλος, γίνεται σύγκριση με τα σχήματα, τα διακοσμητικά θέματα και τη σύνταξη των αγγείων των μεταγενέστερων περιόδων στο νησί.

Αντίστοιχα, το **Κεφάλαιο 4** αναφέρεται στα λοιπά ευρήματα από το νεκροταφείο ανά κατηγορία χρήσης και όχι κατά ύλη. Εξετάζεται η τυπολογία του κάθε αντικειμένου, με παράλληλα από ολόκληρο τον μυκηναϊκό κόσμο και την ανατολική, αλλά και την

κεντρική Μεσόγειο και στη συνέχεια γίνεται σύγκριση με τις αντίστοιχες κατηγορίες ευρημάτων από τις μεταγενέστερες περιόδους στο νησί.

Στο **Κεφάλαιο 5** εξετάζονται οι ταφικές πρακτικές και τα ταφικά έθιμα του νεκροταφείου, στο βαθμό που ήταν εφικτό να εξαχθούν σχετικά συμπεράσματα, δεδομένου του γεγονότος ότι πρόκειται για την ανασκαφή ενός κατεστραμμένου και εν πολλοίς συλημένου νεκροταφείου. Βάσει των ανασκαφικών παρατηρήσεων, αλλά και των δεδομένων που εξήχθησαν από την προκαταρκτική μελέτη του οστεολογικού υλικού, εξετάζονται οι ταφές με βάση την ηλικία και το φύλο, η επιλογή ταφικής πρακτικής και ταφικού τύπου, ο προσανατολισμός των ταφών και η κτέριση και διατυπώνονται ορισμένα συμπεράσματα. Στη συνέχεια επιχειρείται σύγκριση των δεδομένων με αυτά από τα μεταγενέστερα νεκροταφεία στο νησί.

Στο **Κεφάλαιο 6** επιχειρείται η σχετική χρονολόγηση του νεκροταφείου, βάσει των πληρέστερων συνόλων. Παρουσιάζεται σφαιρική εικόνα των μέχρι τώρα γνωστών δεδομένων για την μεταβατική περίοδο από το τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στο Αιγαίο και στην ανατολική Μεσόγειο, και στο πλαίσιο αυτό συζητώνται συνοπτικά τα νέα δεδομένα από το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης σε συσχετισμό με τα ήδη γνωστά από τα νεκροταφεία της Ιαλυσίας, της Καμειρίδος και της Λινδίας από το τέλος του 10^{ου} αι. π.Χ. και μετά.

Ο **Τόμος II** περιλαμβάνει κατάλογο πινάκων και τους πίνακες, με αεροφωτογραφίες της περιοχής και του νεκροταφείου, ανασκαφικές φωτογραφίες και φωτογραφίες των ευρημάτων ανά τάφο, χάρτες του νησιού και της περιοχής του Χαρακιού, τοπογραφικά σχέδια του νεκροταφείου, συνολικά και ανά συστάδα τάφων, σχέδια του κάθε τάφου σε κάτοψη, τομές και ανασκαφικές στρώσεις, καθώς και σχέδια των ευρημάτων ανά κατηγορία. Τέλος, παρατίθεται συνοπτικός πίνακας με την χρονολόγηση και τον τύπο, τον αριθμό και το φύλο των ταφών και τα ευρήματα κάθε τάφου.

Ιστορία της έρευνας

Η έρευνα των μυκηναϊκών νεκροταφείων στη Ρόδο ξεκίνησε στη δεκαετία του 1860 από τους A. Biliotti και A. Salzmann, που ανέσκαψαν με άδεια των οθωμανικών αρχών

στις περιοχές της Ιαλυσού και της Καμείρου, αρχικά για λογαριασμό του Βρετανικού Μουσείου και στη συνέχεια πουλώντας τα ευρήματα σε διάφορα μουσεία της Ευρώπης¹.

Κατά το διάστημα 1902-1914 διενεργήθηκαν στη Ρόδο οι πρώτες συστηματικές έρευνες από τη δανική αρχαιολογική αποστολή, με άδεια πρώτα από τις οθωμανικές και στη συνέχεια από τις ιταλικές αρχές: εκτός από τη μεγάλη έκταση και σημασίας ανασκαφική έρευνα στην ακρόπολη της Λίνδου, ερευνήθηκαν μυκηναϊκά νεκροταφεία στην Απολακκιά και στο Βάτι, καθώς και ο αρχαϊκός οικισμός στη Βρουλιά, και ο γεωμετρικός οικισμός στην Εξοχή Λάρδου, με τα νεκροταφεία τους.

Στη διάρκεια της Ιταλοκρατίας ερευνήθηκαν τα δύο μεγάλα νεκροταφεία της Ιαλυσού, στα υψώματα Μακριά Βουνάρα και Μόσχου Βουνάρα από τους A. Maiuri και G. Jacopi, σε τέσσερις περιόδους, από το 1914 έως το 1928². Παράλληλα ερευνήθηκαν μικρότερα νεκροταφεία ή τάφοι μεμονωμένοι, είτε σε μικρές συστάδες, εγκατεσπαρμένες σε ολόκληρο το νησί, ενώ αποκτήθηκαν από το Αρχαιολογικό Μουσείο αγγεία από τις ιδιωτικές συλλογές Biliotti, Καραβέλλα, Γανωτάκη και Ακάβη. Δυστυχώς δεν υπάρχουν στοιχεία σχετικά με τις συνθήκες εύρεσης των αγγείων των παραπάνω ιδιωτικών συλλογών³, όπως δεν υπάρχουν και για τον μεγάλο αριθμό των αγγείων που βρίσκονται στην Κοπεγχάγη⁴. Εξίσου ελάχιστες είναι οι πληροφορίες σχετικά με τα αγγεία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού που προέρχονται από συλήσεις τάφων στο νησί στα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας και πριν από την προσάρτηση της Δωδεκανήσου στην Ιταλία και βρίσκονται σε διάφορα μουσεία της Ευρώπης και της Αμερικής⁵. Τέλος,

---

¹ Για τις γαλλοβρετανικές ανασκαφές στα τέλη του 19^{ου} αι. στην Ιαλυσό και στην Κάμειρο βλ. συγκεντρωτικά Coulié 2014, σελ. 26-35.

² Maiuri 1923-24, σελ. 86-247. Maiuri 1928, σελ. 60-65, 257-341. Jacopi 1930-31, σελ. 253-345.

³ Τα αγγεία της Συλλογής Ακάβη είναι δημοσιευμένα από τη Morricone, βλ. Morricone 1979-80.

⁴ Στο *CVA Danemark I, II. Copenhagen, Musée National* 1, 2 (Blinkenberg – Johansen), σημειώνεται μόνον η τοποθεσία προέλευσης. Τα περισσότερα από τα αγγεία στην Κοπεγχάγη προέρχονται από το Βάτι, τα Σιάνα και την Απολακκιά, ενώ μεμονωμένα αγγεία προέρχονται από το Ασκληπιό, τις Φάνες, τα Καλαβάρδα, την Κατταβιά και την περιοχή της Λίνδου.

⁵ Σχετικά με τις εκτεταμένες λαθρανασκαφές στο β' μισό του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αι. βλ. M.C. Monaco 2014, σελ. 36-40.

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά στα αγγεία σε μουσεία του εξωτερικού: στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Φλωρεντίας, βλ. Levi 1926, σελ. 46, πίν. VII αγγεία από διάφορες θέσεις στο νησί. Στη Ρώμη, *CVA Italia*, 21. Roma, Museo Pigorini I, 1953 (B.M. Felletti Mai), αγγεία από την Ιαλυσό και τα Καλαβάρδα. Στο Βερολίνο, βλ. *Jahrbuch I* (1886), σελ. 133 κ.ε., MV 80 κ.ε., βρίσκονται αγγεία που προέρχονται από το Τζίτζο στην περιοχή της Καμείρου). Αγγεία από διάφορες θέσεις στο νησί της Ρόδου βρίσκονται στη Φρανκφούρτη, βλ. *CVA Deutschland* 25. Frankfurt am Mein I, 1964 (K. Deppert), στη Gotha, βλ. *CVA*

στη διάρκεια του πολέμου χάθηκε μεγάλο μέρος των αρχείων και μετά την παράδοση στην Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία το δύσκολο έργο της ταύτισης επωμίστηκαν η Χ. Κάντζια και ο Μ. Benzi.

Η πλέον γνωστή μυκηναϊκή κεραμική από τη Ρόδο είναι οι δημοσιευμένες συλλογές της YEX που βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο⁶, όπου περιλαμβάνονται τα αγγεία από τους 51 θαλαμοειδείς τάφους που ανασκάφηκαν από τους Biliotti και Salzmann για λογαριασμό του Βρετανικού Μουσείου. Τα αγγεία αυτά, όπως και αυτά που βρέθηκαν στην Κάμειρο από τον Salzmann το 1860⁷, είναι τα πρώτα μυκηναϊκά αγγεία που έγιναν γνωστά, πριν ακόμη από τις ανασκαφές του Schliemann στις Μυκήνες.

Τα αγγεία που εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ρόδου ή φυλάσσονται στις αποθήκες του, βρέθηκαν στις εκτεταμένες συστηματικές ανασκαφές της ιταλικής αρχαιολογικής αποστολής από το 1914 έως το 1941, κυρίως στην Ιαλυσό (όπου, εκτός

Deutschland 24. Gotha, Schlossmuseum I, 1964 (E. Rohde), στη Χαϊδελβέργη, *CVA Deutschland* 27. Heidelberg Universität 3, 1966 (F. Canciani), στο Κάσελ, *Antikenabteilung der Staatlichen Kunstsammlungen I*, 1972 (R. Lullies). Στο Mannheim, *CVA Deutschland* 13. Mannheim, Reiss Museum I, 1958 (A. Greifenhagen), βρίσκονται αγγεία από τη Λίνδο. Στο Μόναχο, βλ. J. Sieveking – R. Hackl, *Die königliche Vasensammlung zu München*, München 1912. Στο Tübingen, *CVA Deutschland* 44, *Tübingen Antikensammlungen des Archaeologischen Instituts der Universität* 2, 1978 (K. Wallenstein). Στο Würzburg, Martin von Wagner Museum der Universität (E. Langlotz, *Griechische Vasen*, München 1932), από τα Σελάδια της Καμείρου και από τη «Ρόδο». Στη Χάγη (*CVA Pays Bas* 1, *Musée Scheurleer* I, 1927 (W. Lunsigh Scheurleer), από την Κάμειρο. Στο Leyden (J.P. Brants, *Description of the Classical Collection of the Museum of Archaeology of Leyden*, II, The Hague, 1930). Στις Βρυξέλλες (*CVA Belgique* 1. Bruxelles, *Musées Royaux du Cinquanteenaire* I, 1926 (F. Mayence). Στο Lund (*CVA Sweden* 1. Lund, *Museum of Classical Antiquities*, 1980 (B. Frizell – G. Gilles), με υλικό από τη Σκοπή και τα Σταφύλια. Στο Καίμπριτζ (E.A. Gardner, *A Catalogue of the Greek Vases in the Fitzwilliam Museum*, Cambridge 1897, *CVA Great Britain* 11, Cambridge II, 1936 (W. Lamb), στο Reading (*CVA Great Britain* 12, University of Reading I, 1954 (P.N. και A.D. Ure), στο Σαράγεβο (*CVA Yougoslavie* 4. *Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine* 1975 (M. Parovic Pesikan), με υλικό από την Ιαλυσό. Στη Βοστώνη (A. Fairbanks, *Catalogue of Greek and Etruscan Vases*, Cambridge Mass 1928), με υλικό από την Κάμειρο και στο New Haven Conn. (P.V.C. Baur, *Catalogue of the Rebecca Darlington Stoddard Collection*, New Haven 1922). Στη Νέα Υόρκη (G.M.A. Richter, *The Metropolitan Museum of Art: Handbook of the Greek Collection*, Cambridge Mass. 1952). Στο Τορόντο, στο Royal Ontario Museum of Archaeology (D.M. Robinson, C.G. Harcum, J.H. Pliffe, *A Catalogue of the Greek Vases*, Toronto 1930), με υλικό από την Ιαλυσό. Ένα αδημοσίευτο σύνολο αγγείων βρίσκεται στη Συλλογή Gorga στη Ρώμη. Βλ. σχετικά Morricone 1979-80, σελ. 216, σημ. 5. Τέλος, αδημοσίευτα ευρήματα από τα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Ρόδου, κυρίως από τις δανικές ανασκαφές, βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης και στη Συλλογή της Uppsala.

⁶ E.J. Forsdyke, *Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum, I: Prehistoric Aegean Pottery*, London 1925, σελ. 139-177. *CVA Great Britain* 7, *British Museum* 5, 1930 (H.B. Walters – E.J. Forsdyke), σελ. 285-292

⁷ E. Pottier, *Musée du Louvre, Catalogue des vases antiques* I, Paris 1896, σελ. 129 κ.ε. αρ. 271-285.

από τα νεκροταφεία θαλαμοειδών τάφων στα υψώματα Μακριά και Μόσχου Βουνάρα στους πρόποδες του Φιλερήμου, ερευνήθηκε και τμήμα του οικισμού της YEX), στην Κάμειρο, καθώς και σε τάφους στα Καλαβάρδα, στην Πυλώνα, στα Απόλλωνα (Λέλος) και στη Βιλλανόβα (Παραδείσι) από τους A. Maiuri⁸, G. Jacopi⁹, G. Monaco¹⁰. Τα παραπάνω είναι και τα μόνα ευρήματα που έχουν δημοσιευθεί με πλήρη αναφορά ανασκαφικών δεδομένων.

Εκτός από τις παραπάνω πλήρεις δημοσιεύσεις των οργανωμένων ιταλικών ανασκαφών, στοιχεία για δευτερεύουσες θέσεις μυκηναϊκών νεκροταφείων εγκατεσπαρμένων στο νησί εντοπίζονται σε ιταλικές δημοσιεύσεις¹¹ και κυρίως στη χαρτογράφηση του R.U. Inglieri, *Carta archeologica dell' Isola di Rodi*, Istituto Geografico Militare, Firenze 1935, έργο που ακόμη αποτελεί αναντικατάστατο εργαλείο για την αρχαιολογία της Ρόδου. Στη δεκαετία του 1970 οι επιφανειακές έρευνες που δημοσιεύθηκαν από τους R. Hope Simpson και J. Lazenby, και στη συνέχεια από τους Hope Simpson και O.T.P.K. Dickinson, εμπλούτισαν σε μεγάλο βαθμό τα έως τότε γνωστά μόνον από νεκροταφεία στοιχεία με τεράστιο αριθμό μυκηναϊκών θέσεων εγκατοίκησης στο νησί¹². Νέες έρευνες που έγιναν από την ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία στον Αρχάγγελο και στα Κοσκινού, στην ανατολική ακτή του νησιού, έφεραν στο φως νέες θέσεις νεκροταφείων και μεγάλο αριθμό αγγείων της YEX¹³.

Η πρώτη δημοσίευση της ροδιακής κεραμικής της YEX έγινε από τους A. Furtwängler και G. Löschke¹⁴. Το θεμελιώδες έργο της ταξινόμησης της κεραμικής οφείλεται στον A. Furumark¹⁵, ο οποίος κατέδειξε το ρόλο της ροδιακής κεραμικής της YE III ανάμεσα σε αυτήν της Κρήτης και της ηπειρωτικής Ελλάδας και στην ανάπτυξη

---

⁸ A. Maiuri, Jalisos: scavi della missione archeologica italiana a Rodi (Parte I & II), *ASAtene* VI-VII (1923-1924), σελ. 83-251. *CVA Italia*, 10: Museo Archeologico dello Spedale dei Cavalieri, 1934, σελ. 457-470 (G.Jacopi).

⁹ G. Jacopi, Nuovi scavi nella necropolis micenea di Jaliso, *ASAtene* XIII-XIV (1930-1931), σελ. 253-345. Του ίδιου, Sepolcreto miceneo di Calavarda, *CIRh* VI-VII (1932-1933), σελ.133-150.

¹⁰ G. Monaco, Scavi nella zona micenea di Jaliso 1935-1936, *CIRh* 10 (1941), σελ. 41-183. A. Furumark, The settlement at Jalisos and Aegean history c. 1550-1400 B.C., *OpArch* 6 (1950), σελ. 150-271.

¹¹ Maiuri 1923-24, σελ. 251-256. Laurenzi 1938, σελ. 51-54. Για τον τάφο στα Αμπέλια Πυλώνας απλή αναφορά στο Jacopi 1931α, σελ. 468.

¹² Βλ. Hope Simpson - Lazenby 1973, σελ. 127-179. Επίσης Hope Simpson – Dickinson 1979, σελ. 348-357.

¹³ Σ. Χαριτωνίδης, *AI* 18 (1963) Α' Μελέτες, σελ. 135-140.

¹⁴ A. Furtwängler – G. Löschke, *Mykenische Vasen*, Berlin 1886, σελ.1-18, 80.

¹⁵ A. Furumark, *The Mycenaean Pottery: Analysis and Classification*, Stockholm 1941

των κυπριακών κεραμικών ρυθμών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της ακόλουθης ΚΓ περιόδου. Μεταγενέστερες μελέτες της ροδιακής κεραμικής των δύο πρώτων φάσεων της ΕΧ, έγιναν από τον F.H. Stubbings¹⁶, ενώ της τελικής φάσης από τον V.R.d'A. Desborough¹⁷ στο βασικό του έργο για τη μετάβαση από την ΕΧ στην ΠΕΣ *The Last Mycenaean and their Successors*, ο οποίος μάλιστα τόνισε την ιδιαιτερότητα της κεραμικής παραγωγής της Δωδεκανήσου στην ΥΕ ΙΙΙΓ. Στην ανασύνθεση των ιστορικών δεδομένων βάσει της διάχυσης της μυκηναϊκής κεραμικής της ΥΕΧ στη Ρόδο, και γενικότερα στα Δωδεκάνησα και στις απέναντι παράκτιες περιοχές της Μικράς Ασίας αναφέρθηκαν οι R. Hope Simpson και J.F. Lazenby¹⁸. Η S. Sherratt, στην πολύ σημαντική διδακτορική της διατριβή με θέμα την κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΓ, αφιερώνει ένα κεφάλαιο στα Δωδεκάνησα¹⁹. Η διδακτορική διατριβή του Chr. Mee, αναφέρεται γενικότερα στα Δωδεκάνησα στην ΕΧ²⁰. Αντίθετα από την Sherratt, ο Mee αντιμετωπίζει ξεχωριστά την κεραμική παραγωγή του κάθε νησιού, και εξάγει ιστορικά συμπεράσματα, τα οποία, όσον αφορά τη Ρόδο ειδικότερα, δημοσιεύει στη συνέχεια στο βιβλίο του *Rhodes in the Bronze Age: An Archaeological Survey*, Warminster 1982. Ο C. Macdonald, μελέτησε στη διδακτορική του διατριβή τις σχέσεις των νησιών με την ηπειρωτική Ελλάδα και την Κρήτη²¹, και στη συνέχεια δημοσίευσε το σημαντικό του άρθρο για τα Δωδεκάνησα στον 12^ο αι. π.Χ.²².

Ο Mario Benzi, ο κυριότερος νεώτερος μελετητής της μυκηναϊκής Ρόδου, επαναδημοσίευσε συστηματικά τα σύνολα από τα μυκηναϊκά νεκροταφεία στο νησί στο δίτομο *Rodi e la Civiltà Micenea*, και επαναδιαπραγματεύθηκε την χρονολόγηση της κεραμικής, ενώ σε σειρά άρθρων ασχολήθηκε με ιστορικά ζητήματα της ΥΕΧ στη

---

¹⁶ F. Stubbings, *Mycenaean Pottery from the Levant*, Cambridge 1951, σελ. 5-20

¹⁷ Desborough 1964, κυρίως σελ. 152-158.

¹⁸ Βλ. Hope Simpson - Lazenby 1962, Hope Simpson - Lazenby 1970 και κυρίως Hope Simpson - Lazenby 1973.

¹⁹ Sherratt 1981, κεφ. 8, σελ. 298-322. Στη μελέτη της η Sherratt αντιμετωπίζει μεν τα νησιά της Δωδεκανήσου ως ενότητα, αλλά επικεντρώνει την ανάλυσή της στα ιδιαίτερα τοπικά τους χαρακτηριστικά και σε συγκρίσεις με άλλες περιφέρειες του μυκηναϊκού κόσμου.

²⁰ Όσον αφορά στην ΥΕΧ ο Mee δεν προχωρά μετά την ΥΕ ΙΙΙΓ1, συμπεριλαμβάνει όμως τα έως τότε δεδομένα από την Μικρά Ασία, βλ. Mee 1975, σελ. 350-376.

²¹ Macdonald 1985.

²² Macdonald 1986, όπου ασχολείται ιδιαίτερα με το θέμα των ψευδόστομων αμφορέων πολυποδικού ρυθμού στη Ρόδο.

Ρόδο²³. Πιο πρόσφατα, η γραπτή κεραμική από τη Ρόδο και τα υπόλοιπα Δωδεκάνησα μελετήθηκε από την P.A. Mountjoy και δημοσιεύθηκε στον 2^ο τόμο του μνημειώδους *Regional Mycenaean Decorated Pottery*. Η ίδια ασχολήθηκε με επιμέρους θέματα κεραμικής και χρονολόγησης σε σειρά άρθρων της²⁴. Τη μυκηναϊκή Ρόδο, με βάση πάντοτε τα ταφικά σύνολα, πραγματεύονται επίσης δύο νεώτερες διδακτορικές διατριβές, των Μ. Γεωργιάδη και Μ. Θωμάτου²⁵.

Στις πρόσφατες ανασκαφές μυκηναϊκών θέσεων από την Αρχαιολογική Υπηρεσία²⁶ περιλαμβάνονται τα μυκηναϊκά ευρήματα που δημοσιεύθηκαν από την Έ. Καράντζαλη από τον Άγιο Γεώργιο τον Κουτσό στην περιοχή του Κιοταριού, ένα σύνολο παράδοσης από την περιοχή του Αρχαγγέλου και κυρίως το σημαντικό νεκροταφείο στην Ασπροπηλιά Πυλώνας, που δημοσιεύθηκε άμεσα²⁷. Η μελέτη από την Τ. Μαρκέτου και την Έ. Καράντζαλη της κεραμικής από τις σωστικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στα Τριάντα, η κατάταξη των πηλών και η η ανάλυσή τους με ΝΑΑ, έδωσε νέα στοιχεία και εμπλούτισε τα δεδομένα σχετικά με την κεραμική εν χρήσει στον μυκηναϊκό οικισμό και τις διαφορές της με αυτήν από τα ταφικά σύνολα της ίδιας περιόδου²⁸. Αδημοσίευτο πρόσφατο εύρημα αποτελούν οι θαλαμοειδείς τάφοι στο Καντυλί, στην περιοχή της Ιαλυσού, που ερευνήθηκαν το 2009 και 2010²⁹. Στη μετάβαση από την Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου, στο δεύτερο μισό του 11^{ου} και στον 10^ο αι. π.Χ., χρονολογούνται οι τάφοι που αποκαλύφθηκαν πρόσφατα στη Λίνδο³⁰.

Όσον αφορά στα ευρήματα της ΠΕΣ στη διάρκεια της Ιταλοκρατίας, από το 1912 έως το 1947, και κατά το διάστημα 1914 έως το 1934, ερευνήθηκαν στην περιοχή της Ιαλυσού και της Καμείρου νεκροταφεία των πρωτογεωμετρικών, γεωμετρικών, αρχαϊκών και

---

²³ Βλ. Μ. Benzi, *Rodi e la Civiltà Micenea*, Incunabula Graeca XCIV, Roma 1992, καθώς και Benzi 1982. Benzi 1988^α, β, γ. Benzi 1996. Benzi 2013.

²⁴ P.A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*. Vol. 1-2. Deutsches Archaeologisches Institut. Rahden/Westf.: Leidorf 1999.

²⁵ Βλ. Georgiadis 2003. Thomatos.2006, που αναφέρεται ειδικότερα στην ΥΕ ΙΙΙΓ.

²⁶ Συνοπτικά για τα ευρήματα των ανασκαφών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Ρόδο, βλ. Filimonos-Tsopotou – Marketou 2014, σελ. 63-75.

²⁷ Για τον θαλαμοειδή τάφο στον Άγιο Γεώργιο τον Κουτσό και την παράδοση Κολλαϊνή, βλ. Καράντζαλη 2009^α. Για το νεκροταφείο της Ασπροπηλιάς Πυλώνας, βλ. Karantzali 2001.

²⁸ Marketou κ.ά. 2006. Karantzali 2009.

²⁹ Φαρμακίδου 2010.

³⁰ Βρατσάλη – Φαρμακίδου 2012, σελ. 788-789. McGeorge 2019. Zervaki 2019.

κλασικών χρόνων από τους Amedeo Maiuri, Giulio Jacopi και Luciano Laurenzi, τα ευρήματα των οποίων εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου. Οι ανασκαφές αυτές δημοσιεύθηκαν στις σειρές *Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene* και *Clara Rhodos*³¹. Τα τελευταία τριάντα χρόνια οι σωστικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας έφεραν στο φως τάφους της γεωμετρικής περιόδου στη νότια Ρόδο³² και στην περιοχή της Ιαλυσίας³³.

Κάποια από τα παλαιότερα ευρήματα έχουν έκτοτε επανεξεταστεί, π.χ. τα γεωμετρικά αγγεία, από τον Ιω. Παπαποστόλου³⁴. Ο J.N. Coldstream, στο θεμελιώδες *Greek Geometric Pottery*³⁵, όπου κατέταξε συστηματικά τους κεραμικούς ρυθμούς της Γεωμετρικής περιόδου και περιέγραψε την εξέλιξή τους, ασχολήθηκε ειδικότερα με τη γενική οργάνωση της ροδιακής κεραμικής, καθορίζοντας τις κυπριακές και φοινικικές εισαγωγές και τις τοπικές απομιμήσεις, μέσα στο γενικότερο πλαίσιο των σχέσεων ανάμεσα στο νησί και στην ευρύτερη ανατολική Μεσόγειο. Στο έργο του αυτό καθιέρωσε απόλυτες χρονολογίες για τη γεωμετρική κεραμική με τη μελέτη των αιγαιακών εξαγωγών σε χρονολογημένα ανασκαφικά στρώματα στη Συροπαλαιστίνη³⁶. Παράλληλα ασχολήθηκε με το ερώτημα της φοινικικής παρουσίας στη Ρόδο³⁷. Τέλος, στο βιβλίο του *Geometric Greece*³⁸ σκιαγράφησε τη Γεωμετρική περίοδο βασιζόμενος σε ανασκαφικά σύνολα.

Ο C.W. Gates μελέτησε τα νεκροταφεία της Ιαλυσού και της Καμείρου, εστιάζοντας κυρίως σε ταφικά έθιμα της αρχαϊκής περιόδου, αλλά με αναφορές σε προγενέστερες

---

³¹ Για τα νεκροταφεία στην πεδιάδα της Ιαλυσού βλ. Maiuri 1923-24, σελ. 83-85, 257-341. Maiuri 1928, σελ. 65-71, 257-341. Jacopi 1929. Για τα νεκροταφεία της Καμείρου στις θέσεις Παπά-τις-λούρες, Κεχράκι, Πατέλλες, Βιζίκια, Χαλατόμυλος, Φικέλλουρα, στην ακρόπολη της Καμείρου και στην περιοχή του Ναού Α', βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 2-132 και 151-219, και σχεδιάγραμμα εικ. 1. Laurenzi 1936. Πρόκειται για πλήρεις δημοσιεύσεις, για τα δεδομένα της εποχής, με κατάλογο ευρημάτων ανά τάφο. Γενικά για την έρευνα των γεωμετρικών νεκροταφείων στην Ιαλυσία και την τοπογραφία της περιοχής βλ. Παπαποστόλου 1968, σελ. 79-80. Οι ιταλικές ανασκαφές αναφέρονται συνοπτικά από τον D' Acunto 2014, σελ. 52-61.

³² Για την ανασκαφή των καύσεων της ΜΓ περιόδου στο Βάτι, βλ. Παπαχριστοδούλου 1983.

³³ Για την ανασκαφή στο οικ. Τσισιμοίρη στην Κρεμαστή, βλ. Μαρκέτου 2000, σελ. 1150-1152. Φαρμακίδου 2004. Για την ανασκαφή στο οικ. Λαγού στην Κρεμαστή βλ. Γρηγοριάδου κ.ά. 2001. Συνοπτικά για τις ελληνικές ανασκαφές, βλ. Filimonos-Tsopotou – Marketou 2014, σελ. 63-75.

³⁴ Παπαποστόλου 1968.

³⁵ Βλ. Coldstream 1968, και σε δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση Coldstream 2008, σελ. 262-287 και 477-478.

³⁶ βλ. Coldstream 1968, σελ. 302-18. Coldstream 2008, σελ. 480.

³⁷ Coldstream 1969.

³⁸ Coldstream 1977, και σε δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση Coldstream 2003.

περιόδους³⁹. Τα εισηγμένα αντικείμενα από την ανατολική Μεσόγειο και τα σχετικά με αυτά θέματα έχουν επανεξεταστεί από τη Ν. Κούρου⁴⁰, τον Γ. Μπουρογιάννη⁴¹, την Ελ. Φαρμακίδου⁴² και τον Μ. D'Acunto⁴³.

Κατά την τελευταία εικοσαετία αρκετά αντικείμενα από τα νεκροταφεία της Ρόδου που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ και στην ΠΕΣ έχουν περιληφθεί σε μεγάλες εκθέσεις και έχουν επαναδημοσιευθεί στους καταλόγους τους, μαζί με συνθετικά άρθρα που αφορούν στις περιόδους αυτές⁴⁴.

Οι Β. D'Agostino και Μ. D'Acunto έχουν αναλάβει την επαναδημοσίευση των ευρημάτων της ΠΕΣ από τις ιταλικές ανασκαφές της Ιαλυσού⁴⁵. Ο Β. D'Agostino έχει δημοσιεύσει μελέτες σχετικά με τα ταφικά έθιμα στην ΠρΓ και Γεωμετρική περίοδο στη Ρόδο⁴⁶, ενώ βρίσκεται σε προετοιμασία η πλήρης δημοσίευση της ΠρΓ και Γ νεκρόπολης (D'Acunto, υπό δημοσίευση). Πρόσφατα, νέοι ερευνητές έχουν αναλάβει την επανεξέταση και αναδημοσίευση των παλαιών ανασκαφών: η Ι. Bossolino των ιταλικών ανασκαφών των γεωμετρικών νεκροπόλεων της Καμείρου⁴⁷ και ο Ν. Salmon των ανασκαφών Salzmänn και Biliotti για λογαριασμό του Βρετανικού Μουσείου⁴⁸.

Σύντομο ιστορικό πλαίσιο για την περίοδο από τον 12^ο έως τον 8^ο αι. π.Χ.

Η ανασύσταση της ιστορίας του νησιού στους μυκηναϊκούς χρόνους βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στα δεδομένα από τα νεκροταφεία, πράγμα που δεν ισχύει για τις προγενέστερες προϊστορικές περιόδους. Η μυκηναϊκή παρουσία στη Ρόδο μαρτυρείται ήδη από την ΥΜ ΙΒ/ ΥΕ ΙΙ περίοδο. Τότε χρονολογούνται τα πρωιμότερα ευρήματα στα νεκροταφεία στα υψώματα Μόσχου Βουνάρα και Μακρά Βουνάρα και στον οικισμό της

---

³⁹ Gates χ.χρ.

⁴⁰ Kourou 2003, 2004, 2012, 2014.

⁴¹ Bourodiannis 2009, 2012, 2013.

⁴² Φαρμακίδου 2004. Farmakidou 2009.

⁴³ D' Acunto 2015, 2017, 2019.

⁴⁴ Βλ. Stampolidis - Karetsoy 1998. Stampolidis - Karageorghis 2003. Adam-Veleni – Stefani 2012 και πιο πρόσφατα Coulie – Filimonos-Tsopotou 2014

⁴⁵ D' Acunto 2017.

⁴⁶ D'Agostino 2006. D'Agostino 2010-11, σελ. 239-247.

⁴⁷ Bossolino 2018.

⁴⁸ Salmon 2019.

Ιαλυσού στα Τριάντα, καθώς και σε τάφους στο Παραδείσι και στη Θολό, στη ΒΔ ύπαιθρο της Ρόδου. Στην ΥΕ ΠΙΑ1 περίοδο διευρύνεται η μυκηναϊκή διείσδυση στο νησί και σημειώνεται μεγαλύτερος αριθμός τάφων στις θέσεις της ΒΔ ακτής, ενώ από την ΥΕ ΠΙΑ2 και μετά ο αριθμός των μυκηναϊκών νεκροταφείων αυξάνεται και ο μυκηναϊκός πολιτισμός εμφανίζεται να έχει πλέον εξαπλωθεί σε ολόκληρο το νησί.

Στην ΥΕ ΠΙΑ2 και ΠΙΒ η συντριπτική πλειονότητα των αγγείων που βρέθηκαν στα νεκροταφεία αποτελούσαν προϊόντα εισαγωγής από την ηπειρωτική Ελλάδα⁴⁹, καταδεικνύοντας τους στενούς δεσμούς των Μυκηναίων της Ρόδου με τα ανακτορικά κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας. Η Ρόδος, και κυρίως το λιμάνι της Ιαλυσού, έπαιξε σημαντικό ρόλο ως διαμετακομιστικό κέντρο του μυκηναϊκού εμπορίου με την Ανατολή. Η μείωση του αριθμού των τάφων στην Ιαλυσό που σημειώνεται κατά την ΥΕ ΠΙΒ πιθανότατα οφείλεται στην κατάρρευση του μυκηναϊκού ανακτορικού συστήματος, καθώς και σε καταστροφική πλημμύρα που προξένησε την εγκατάλειψη του οικισμού στα Τριάντα. Το γεγονός αυτό έλαβε μυθικές διαστάσεις και αναφέρεται από τον Διόδωρο Σικελιώτη⁵⁰. Η κατοίκηση ωστόσο εμφανίζεται πυκνότερη στο υπόλοιπο νησί, κυρίως στη νοτιοανατολική του πλευρά, όπως μαρτυρείται από τα νεκροταφεία θαλαμοειδών τάφων στο Βάτι, στη Λαχανιά, στον Αψακτηρά, στον Πασσά⁵¹, στην Απολακκιά και στα Αμπέλια της Πυλώνας⁵², ενώ και τις νεκροπόλεις της Ιαλυσού αυξάνονται οι ενταφιασμοί στην αρχή του 12^{ου} αι. π.Χ., γεγονός που δείχνει την ύπαρξη οικισμού, ο οποίος όμως δεν έχει εντοπιστεί.

Η έντονη και πυκνή μυκηναϊκή παρουσία στο νησί έδωσε παλαιότερα έναυσμα για την υπόθεση ότι η Ρόδος ήταν η έδρα του μυκηναϊκού βασιλείου των Ahhiyawa, γνωστού από τις χεττιτικές και αιγυπτιακές πηγές⁵³. Βασικό επιχείρημα, εκτός από την εγγύτητα προς

---

⁴⁹ Για παλαιότερες και νεώτερες αναλύσεις πηλού των αγγείων από τη Ρόδο βλ. συνοπτικά Marketou κ.ά. 2006.

⁵⁰ Διόδ. 5.57.10-12: « ἐπὶ δὲ τούτων γενομένης μεγάλης πλημμυρίδος, ἐπικλυθεῖσα ἡ Κύρβη ἔρημος ἐγένετο».

⁵¹ Για τα ανεσκαμμένα από τον Kinch νεκροταφεία στον Αψακτηρά, στον Πασσά, βλ. Dietz 1984, σελ. 21-66. Για το νεκροταφείο της Απολακκιάς, συλημένο στα χρόνια του Kinch, βλ. Dietz 1984, σελ. 67-77.

⁵² Hope Simpson - Lazenby 1973, σελ. 147, 151. Mee 1982, σελ. 63-64, 73, 88.

⁵³ Η θεωρία αυτή υποστηρίχθηκε αρχικά από τον Β. Hrozný, *Archiv Orientalni* 1 (1929), σελ. 323 κ.ε.) και υιοθετήθηκε από πολλούς μελετητές, βλ. Laurenzi 1938, σελ. 52-54. Page 1959, σελ. 15 κ.ε. Boysal 1967β, σελ. 52 κ.ε.. Αντίθετος με την άποψη αυτή είναι ο Ιακωβίδης, βλ. Iakovidis 1973, σελ. 189 κ.ε., ο οποίος υπογραμμίζει ότι η εκτεταμένη μυκηναϊκή εγκατάσταση στη Ρόδο χρονολογείται σε φάση μεταγενέστερη των αρχαιότερων αναφορών των Ahhiyawa σε χεττιτικές πηγές. Βλ. επίσης Hope Simpson – Lazenby 1973,

τη μικρασιατική ακτή, αποτέλεσε το γεγονός ότι η ακρόπολη της Ιαλυσού διατηρούσε έως την ύστερη αρχαιότητα το όνομα *Ἀχαΐα*⁵⁴.

Αν και πολλές λιγότερο σημαντικές θέσεις στο νησί εγκαταλείφθηκαν στην αρχή του 12^{ου} αι. π.Χ., η εμφανής αύξηση στον αριθμό των τάφων στα νεκροταφεία της Ιαλυσού δηλώνει ότι επρόκειτο για μια περίοδο ευημερίας⁵⁵. Η αύξηση ωστόσο των ΥΕ ΙΙΙΓ ταφών στην Ιαλυσό έχει ερμηνευτεί ως μαρτυρία της εισροής εποίκων από την ηπειρωτική Ελλάδα και άλλες περιοχές του αιγαιακού χώρου, μετά την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος στην ηπειρωτική Ελλάδα⁵⁶, αλλά και ως ένδειξη διαδικασίας συνοικισμού και εσωτερικής μετανάστευσης από την ύπαιθρο στο κυρίως κέντρο του εμπορικού σταθμού στα Τριάντα⁵⁷. Έχει υποστηριχθεί ότι η Ρόδος αποτελούσε σημαντικό μέλος της Αιγαιακής Κοινής του 12^{ου} αι. π.Χ.⁵⁸. Ωστόσο, έπειτα από τη νέα αυτή περίοδο ευμάρειας και εμπορικών επαφών με την Κύπρο και την Εγγύς Ανατολή, μια νέα κρίση επηρέασε το ανατολικό Αιγαίο και τη Ρόδο στην πρόωμη φάση του 11^{ου} αι. π.Χ. Έως τα μέσα του αιώνα, ο μυκηναϊκός πολιτισμός στο νησί φαίνεται να εξέπνευσε. Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα, από τα μέσα του 11^{ου} αι. π.Χ. δεν υπάρχουν πλέον ίχνη κατοίκησης στο νησί⁵⁹. Τα πρωιμότερα έως πρόσφατα γνωστά μετα-μυκηναϊκά δεδομένα στο νησί εντοπίζονται στα νεκροταφεία της Καμείρου και της Ιαλυσίας και χρονολογούνται στην ΥΠρΓ περίοδο.

Αναφορές του νησιού σε αρχαίες πηγές δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές όσον αφορά τη μετάβαση από την ΕΧ στην ΕΣ. Έχει επισημανθεί από τους μελετητές ότι η σημασία

σελ. 174 κ.ε. Schachermeyr 1976, σελ. 190. Για νεώτερες αναφορές στο θέμα βλ. Georgiadis 2003, σελ. 112. Hope Simpson 2003.

Τα τελευταία χρόνια έχει επικρατήσει ευρύτερα η άποψη ότι η έδρα των Ahhiyawa πρέπει να ήταν οι Μυκίνες βλ. Huxley 1960, σελ. 29. Stella 1978, σελ. 158 κ.ε. Πρόσφατα, Hope Simpson 2003. Wiener 2009.

Σύμφωνα με άλλη άποψη, το κράτος των Ahhiyawa είχαν σχηματίσει Αχαιοί εγκατεστημένοι στη Μικρά Ασία, βλ. Sakellariou, 1977, σελ. 236.

⁵⁴ Σύμφωνα με τον Σακελλαρίου το όνομα Ἀχαΐα είναι πιθανώς κατάλοιπο των (Πρωτο-) Αχαιών, προελληνικού φύλου. Βλ. σχετικά Sakellariou 1977, σελ. 243.

⁵⁵ Benzi 1988γ.

⁵⁶ Mee 1982, σελ. 89-90. Macdonald 1986, σελ.149-150.

⁵⁷ Benzi 1988b, σελ. 70.

⁵⁸ Desborough 1964, σελ. 115, 150, 155. Mee 1982, σελ. 90-91. Αντίθετη άποψη έχει η Mountjoy 2013, 2015, η οποία εξαιρεί τη Ρόδο από το λεγόμενο «μέτωπο αλληλεπίδρασης» μεταξύ ανατολικού Αιγαίου – δυτικής Μ. Ασίας της ΥΕ ΙΙΙΓ.

⁵⁹ Βλ. συνοπτικά Benzi 2013, σελ. 541-542.

της Ρόδου, όπως αποτυπώνεται στον *Νεών Κατάλογο* της Ιλιάδας, είναι περιορισμένη, καθώς η εξουσία της δεν φαίνεται να καλύπτει ούτε τα νησιά της Δωδεκανήσου που αργότερα ανήκαν στο ροδιακό κράτος. Έχει επίσης επισημανθεί η χαρακτηριστικά φτωχή αντιπροσώπευση της Ρόδου στη μυθολογία⁶⁰. Στην Ιλιάδα γίνεται λόγος για τη μετανάστευση από την Αργολίδα του ηγεμόνα της Ρόδου Τληπόλεμου και τη συμμετοχή του στον Τρωικό πόλεμο⁶¹. Μετά την αναφορά της Ρόδου στην Ιλιάδα (B.653-670), δεν υπάρχει άλλη σημαντική αναφορά της Ρόδου έως τον 7^ο Ολυμπιόνικο του Πινδάρου, ο οποίος συντέθηκε προς τιμήν του πυγμάχου Διαγόρα, Ολυμπιονίκης το 464 π.Χ. Μεταγενέστερες αναφορές της πρώιμης ιστορίας του νησιού από τον Διόδωρο (iv, 58.7-8, v. 55-9) και τον Στράβωνα (v. 652-5), οι οποίες βασίζονται στο έργο αρχαιότερων ιστορικών, δίνουν συγκεκριμένες πληροφορίες, οι οποίες δεν φαίνεται να επιβεβαιώνονται αρχαιολογικά.

Σημαντικό ζήτημα αποτελεί ο εκδωρισμός της Ρόδου και των άλλων νησιών της Δωδεκανήσου και ο χρόνος που αυτός επιτεύχθηκε· η αναφορά του Ομήρου θεωρείται μαρτυρία μιας πρώιμης εγκατάστασης Δωριέων ήδη στη μυκηναϊκή περίοδο⁶². Σύμφωνα με τα έως τώρα αρχαιολογικά δεδομένα, οι Δωριείς φαίνεται να έφθασαν στη Δωδεκάνησο μόλις στην ΥΠρΓ περίοδο, έναν αιώνα πριν από τη χρονολογία που υπονοεί ο Στράβων, οι μελετητές δε θεωρούν ότι επιβεβαιώνεται η παράδοση ότι προέρχονταν από

---

⁶⁰ Οι Hope Simpson και Lazenby παραθέτουν συνοπτική θεώρηση της ροδιακής μυθολογίας βλ. Hope Simpson – Lazenby 1973, σελ. 129-133, και υπογραμμίζουν ότι είναι χαρακτηριστικά φτωχή.

⁶¹ Ιλιάς Β' 653-670, από τον *Νεών Κατάλογο*, πρβλ. Πίνδ. 'Ολυμπιόνικος Ζ', στίχ. 20 κ.ε.

⁶² Το συγκεκριμένο πρόβλημα έχει ανακύψει ήδη από την αρχαιότητα. Ο Στράβων (14. 653) αναφέρει ότι η άφιξη των Δωριέων στη Ρόδο έγινε πολύ μετά τον Τρωικό πόλεμο. Την άποψη ότι το χωρίο της Ιλιάδας δεν αποτελεί μαρτυρία μιας πρώιμης εγκατάστασης Δωριέων στο νησί υποστήριξαν οι Hope Simpson και Lazenby, βλ. Hope Simpson – Lazenby 1970α, σελ. 117 κ.ε.. Hope Simpson - Lazenby 1973, σελ. 130 κ.ε.. Βλ. επίσης σχετικά Page 1959, σελ. 148-149. Andrews 1961, σελ. 132-13. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, ο αποικισμός του Τληπολέμου απηχεί την άφιξη ενός κύματος Αχαιών από την Πελοπόννησο (όχι του πρώτου, όπως υποστήριξε ο Page). Αντίθετα, άλλοι ερευνητές θεωρούν την αναφορά στον Όμηρο μαρτυρία για πρώιμη εγκατάσταση Δωριέων στη Ρόδο, όπως και στην Κρήτη, βλ. CAH3 II-2, σελ. 175, 689. Hammond 1967, σελ. 379-380, Craik 1980, σελ. 27-30.

την Αργολίδα⁶³. Έχει προταθεί στο παρελθόν ότι ο ΠρΓ ρυθμός αποτελεί τεκμήριο της άφιξης των Δωριέων στο νησί, αλλά η άποψη αυτή δεν είναι ευρέως αποδεκτή⁶⁴.

Όσον αφορά στην εθνολογική σύνθεση των πρώιμων κατοίκων της περιοχής, πολλά τοπωνύμια κυρίως υποδηλώνουν το ίδιο προελληνικό στοιχείο που εντοπίζεται εγκατεστημένο στο Αιγαίο καθώς και στη νοτιοδυτική Μικρά Ασία και η αρχαία παράδοση ονομάζει Κάρες και Λέλεγες. Στη ΜΜ και πρώιμη ΥΜ περίοδο είναι πολύ πιθανή η εγκατάσταση αποίκων από τη μινωική Κρήτη. Και κατά τη διάρκεια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού ωστόσο, και παρά το γεγονός ότι τα ταφικά έθιμα μαρτυρούν τον πλήρη προσπολιτισμό του νησιού, στοιχεία ανατολικά εντοπίζονται, κυρίως στην κεραμική που χρησιμοποιείται σε οικιστικά περιβάλλοντα, αλλά και σε τοπωνύμια και ονόματα που διατηρούν την ανάμνηση και ίσως και επιβίωση προελληνικού στοιχείου και στη διάρκεια της στην 1^{ης} χιλιετίας π.Χ.⁶⁵.

Οι Φοίνικες που απαντούν στη ροδιακή μυθολογία θεωρείται ότι αποτελούν ανάμνηση αφενός των Κρητών αποίκων της ΜΜ και πρώιμης ΥΜ περιόδου, αφετέρου δε πραγματικού φοινικικού στοιχείου από την Ασία, που ίδρυσε στο νησί παροικίες τεχνιτών και εμπόρων στη γεωμετρική περίοδο⁶⁶. Έχει ωστόσο διατυπωθεί και η άποψη ότι οι προϊστορικοί Φοίνικες ήταν ιδιαίτερο προελληνικό φύλο, ίχνη του οποίου απαντούν σε διάφορα σημεία του ελληνικού χώρου και στη νοτιοδυτική Μ. Ασία⁶⁷.

Έως πρόσφατα δεν είχαν εντοπιστεί στοιχεία για το δεύτερο μισό του 11^{ου} και τον 10^ο αι. π.Χ., τους «σκοτεινούς αιώνες» μετά το τέλος της μυκηναϊκής περιόδου. Σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα στη Δωδεκάνησο σημειώνεται ένα αρχαιολογικό κενό έως το τέλος του 10^{ου} αι. π.Χ. (ΥΠρΓ περίοδο)⁶⁸. Η Γεωμετρική περίοδος που ακολουθεί χαρακτηρίζεται κυρίως από τις στενές σχέσεις με την Κύπρο και την Ανατολή, που συνεχίζονται και στην αρχαϊκή περίοδο⁶⁹. Εκτός από την έντονη δραστηριότητα

---

⁶³ Desborough 1952, σελ. 224, 232, 292, 294, 299. Coldstream 1968, σελ. 264, 339. Hope Simpson – Lazenby 1973, σελ. 133.

⁶⁴ Εκτός αν δεχθεί κανείς την άποψη ότι η άφιξη των Δωριέων συμπίπτει με την εμφάνιση στη Δωδεκάνησο του ύστερου πρωτογεωμετρικού ρυθμού στο δεύτερο μισό του 10^{ου} αι. π.Χ., βλ. Desborough 1964, σελ. 253-254. Coldstream 1968, σελ. 339.

⁶⁵ Hiller von Gaertringen 1931, στίχ. 739.

⁶⁶ Coldstream 1969, σελ. 1-8. Edwards 1979, κυρίως 100-101, 182-183.

⁶⁷ Σακελλαρίου 1970, σελ. 358, 361. Sakellariou 1977, σελ. 125, 281, σημ. 3.

⁶⁸ Βλ. Παπαχριστοδούλου 1989, σημ. 29 και 422.

⁶⁹ Coldstream 1968, σελ. 347 κ.ε., Coldstream 1977, σελ. 68, 249.

περαστικών ναυτικών και εμπορών, είναι πιθανό ότι υπήρξε εγκατάσταση παροικίας Φοινίκων στη Ρόδο κατά το διάστημα αυτό⁷⁰. Η εξάπλωση προϊόντων ροδιακής κεραμικής στη Δύση και στην Ανατολή από το τέλος του γ' τέταρτου του 8^{ου} αι. π.Χ. δηλώνει την ανάπτυξη του ροδιακού εμπορίου και τις πρώτες αποικιακές εγκαταστάσεις Ροδίων σε μακρινά εδάφη⁷¹. Η γεωγραφική θέση του νησιού αποτελεί τον σημαντικότερο παράγοντα, όπως άλλωστε παλαιότερα στη μυκηναϊκή και αργότερα στην κλασική και ελληνιστική περίοδο, για τη ναυτική και εμπορική ακμή που σημειώνεται στην αρχαϊκή περίοδο. Ιδιαίτερα η Λίνδος, η οποία δεν έχει δώσει σημαντικά στοιχεία μυκηναϊκής εγκατάστασης, εξελίσσεται στην περίοδο αυτή σε ναυτικό και εμπορικό κέντρο του νησιού και πρωτοστατεί στην αποικιακή δραστηριότητα⁷².

Στην αρχαϊκή περίοδο η κάθε μία από τις τρεις δωρικές πόλεις του νησιού (*τρίπολιν νᾶσον* ονομάζει τη Ρόδο ο Πίνδαρος 7.18) διατηρεί την ιδιαίτερη φυσιογνωμία της και διαγράφει αυτόνομη πολιτική και οικονομική εξέλιξη⁷³. Παρά την πολιτική ανεξαρτησία της κάθε μιας, ωστόσο, οι ροδιακές πόλεις φαίνεται να ακολουθούν μια κοινή πορεία που προετοιμάζει το έδαφος για τη μεταγενέστερη ενοποίησή τους. Δεν μνημονεύονται καθόλου πολεμικές συγκρούσεις ανάμεσα στις τρεις πόλεις-κράτη της Ρόδου, που άλλωστε συμμετέχουν ως ξεχωριστά μέλη στη δωρική εξάπολη. Λαμβάνουν μέρος στις ιεροπραξίες σε συγκεκριμένες λατρείες και ιερά, που αποκτούν πριν από το συνοικισμό παρροδιακό χαρακτήρα, όπως της Λινδίας Αθηνάς και του Αταβυρίου Διός⁷⁴, και αγωνίζονται στους πανελλήνιους αγώνες ως *Ρόδιοι*⁷⁵. Συμμετέχουν ως Ρόδιοι στις υπερπόντιες εκστρατείες του νησιού⁷⁶. Είναι γενικά αποδεκτό ότι τουλάχιστον από τον 6^ο

---

⁷⁰ Coldstream 1969.

⁷¹ Βλ. Coldstream 1968, σελ. 380 κ.ε. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η αρχαία παράδοση για την ύπαρξη μιας πρώιμης ροδιακής θαλασσοκρατίας, πριν από την 1^η Ολυμπιάδα, απηχεί τις ναυτικές δραστηριότητες των Μυκηναίων της Ρόδου, βλ. Pugliese Carratelli 1958, σελ. 212-220. Επίσης Craik 1980, σελ. 31. Κωνσταντινόπουλος 1972, σελ. 56-58. Παπαχριστοδούλου 1989, σελ. 226-227, σημ. 36.

⁷² Βλ. και van Gelder 1900, σελ. 66 κ.ε. Hiller von Gaertringen 1931, στίχ. 754 κ.ε. Jeffery 1976, σελ. 195 κ.ε. Κωνσταντινόπουλος 1972, σελ. 58-61. Παπαχριστοδούλου 1989, σημ. 37.

⁷³ Βλ. Blinkenberg 1913, κυρίως σελ. 237-239.

⁷⁴ Για τη λατρεία της Λινδίας Αθηνάς, βλ. ιδίως Momigliano 1936, σελ. 49-51. Σχετικά με τον Αταβύριο Δία, βλ. Παπαχριστοδούλου 1989 σημ. 293. Bresson 1979, σελ. 156-157.

⁷⁵ Βλ. Moretti 1959, αρ. 252 «*Διαγόρας Δαμαγήτου 'Ρόδιος*» (464 π.Χ.).

⁷⁶ Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη 6.4.3, ο *Αντίφημος* *ἐκ 'Ρόδου* ηγήθηκε της αποίκησης της Γέλας. Ακόμη σημαντικότερο στοιχείο, που έχει θεωρηθεί ένδειξη της ροδιακής ενότητας πριν από το συνοικισμό, αποτελεί η αναφορά της Ρόδου από τον Ηρόδοτο 2.178.2, ως μιας από τις τέσσερις δωρικές πόλεις που συμμετείχαν στην ίδρυση του Ελληνίου στη Ναύκρατη της Αιγύπτου, βλ. Cordano 1974, σελ. 179-182.

αι. π.Χ. υπήρχε μία γενική κατεύθυνση προς την πολιτική ένωση των τριών πόλεων⁷⁷. Η ένωση αυτή πραγματοποιήθηκε το 408/7 π.Χ., όταν οι κάτοικοι της Ιαλυσού, της Καμείρου και της Λίνδου *μετωκίσθησαν εις μίαν πόλιν τήν νῦν καλουμένην Ῥόδον* (Διόδ. 13.75.1).

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι σε αυτή την ενοποιητική πορεία συνέβαλε η ανάμνηση μιας πολιτικής ενότητας που είχε επιτευχθεί στους χρόνους της μυκηναϊκής ακμής⁷⁸. Κάτι τέτοιο ωστόσο θα προϋπέθετε ότι ο πληθυσμός παρέμεινε ο ίδιος στη μετάβαση από την ΕΧ στην ΠΕΣ. Πιθανότερο θεωρεί ο Παπαχριστοδούλου ότι, σύμφωνα και με την εξέλιξη πολλών άλλων ελληνικών πόλεων, οι τρεις δωρικές πόλεις-κράτη διαμορφώθηκαν στον 8^ο αι., μέσα από τις ανακατατάξεις των «σκοτεινών» αιώνων⁷⁹. Επιβιώσεις της περιόδου αυτής εντοπίζονται στα μεταγενέστερα χρόνια, όπως για παράδειγμα ο θεσμός της βασιλείας για τον οποίο υπάρχουν ενδείξεις ότι υπήρχε ακόμη στην Ιαλυσό στο β' μισό του 7^{ου} αι. π.Χ.⁸⁰.

Γεωγραφικό πλαίσιο: Η περιοχή της Αγίας Αγάθης

Η περιοχή του Χαρακιού (Σχέδ. 1, 2) παρουσιάζει διαχρονικά μεγάλο ιστορικό και αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Ο βράχος όπου υψώνεται το ελληνιστικό και στη συνέχεια το μεσαιωνικό κάστρο του Φαρακλού αποτελεί εξαιρετική οχυρή θέση, καθώς δεσπόζει σε διπλό λιμάνι, τον κόλπο του Χαρακιού και τον κολπίσκο της Αγίας Αγάθης, έχει δε οπτική επαφή με άλλες οχυρές θέσεις, το ύψωμα του Κούμελου και τη νησίδα του Αγίου Νικολάου στα βόρεια και την ακρόπολη της Λίνδου στα νότια. Στο Χαράκι έχουν εντοπιστεί τα λείψανα αρχαίου οικισμού που ανήκε στο ροδιακό δήμο των Κλασίων ή

---

⁷⁷ Παπαχριστοδούλου 1989, σελ. 33-34 και σημ. 41. Malkin 2011, σελ. 65-95.

⁷⁸ Την ύπαρξη ενός πρώιμου ενιαίου ροδιακού κράτους (stato unitario) των τριών δωρικών πόλεων υποστήριξε ο Pugliese Carratelli, ο οποίος μάλιστα θέτει ως terminus post quem για τη διάλυσή του το έτος ίδρυσης της Γέλας, όταν, σύμφωνα με την άποψή του, υπήρχε ακόμη το ενιαίο κράτος, με τις τρεις δωρικές φυλές κατανεμημένες ανά μία στις τρεις πόλεις. Βλ. Pugliese Carratelli, 1951, σελ. 78-79. Pugliese Carratelli, 1953, σελ. 74 σημ. 2. Ωστόσο η θεωρία αυτή για τον τρόπο κατανομής των δωρικών φύλων έχει αμφισβητηθεί. Βλ. σχετικά Παπαχριστοδούλου 1989, σημ. 195 για την απουσία ενδείξεων στη Ρόδο των τριών δωρικών φυλών.

⁷⁹ Παπαχριστοδούλου 1989, σελ. 34.

⁸⁰ van Gelder 1900, σελ. 70-71. Hiller von Gaertringen 1931, στίχ. 759. Morelli 1959, σελ. 28, 111.

των Πεδιέων, έναν από τους δώδεκα δήμους της αρχαίας Λινδίας⁸¹. Πιθανώς στον βραχώδη λόφο όπου διατηρούνται λείψανα του μεσαιωνικού κάστρου του Φαρακλού⁸², βρισκόταν η ακρόπολη του οικισμού. Νότια του κάστρου διακρίνονται σε αρκετά σημεία τμήματα του τείχους και έξω από αυτό συστάδες αρχαίων τάφων. Από την περιοχή αυτή προέρχονται επίσης σημαντικές αρχαίες επιγραφές, όπως ο κατάλογος των ιερέων του Ποσειδώνος Ιππίου και ψήφισμα με κανονισμό για τους ικέτες στο ιερό⁸³. Ο οικισμός φαίνεται ότι στα παλαιοχριστιανικά χρόνια απλώθηκε δυτικά μέσα στη μικρή κοιλάδα όπου έχουν εντοπιστεί μια βασιλική, ένα λουτρό κι ένα ακόμη κτήριο, του οποίου η χρήση δεν είναι γνωστή⁸⁴.

Δυτικά και κάτω ακριβώς από το κάστρο του Φαρακλού, στη θέση Ζαχαρόμυλος⁸⁵, έχουν εντοπιστεί εγκαταστάσεις μεσαιωνικού εργαστηρίου ζαχάρεως, λείψανα παλαιοχριστιανικών βασιλικών και άλλων κτισμάτων, ρωμαϊκό-παλαιοχριστιανικό λουτρό, σειρά βυζαντινών και μεταβυζαντινών εκκλησιών, ενώ η διάσπαρτη κεραμεική χρονολογείται από την ελληνιστική έως και τη μεταβυζαντινή περίοδο. Βόρεια του κάστρου και σε μικρή απόσταση από την παραλία διατηρούνται λείψανα αρχαίας γέφυρας της ελληνιστικής περιόδου η οποία οδηγούσε προς το κάστρο του Φαρακλού. Βόρεια και βορειοδυτικά συστάδες λαξευτών λακκοειδών τάφων και θήκες της ελληνιστικής περιόδου, αναφέρονται ως ήδη συλημένες στις αρχές του 20^{ου} αιώνα⁸⁶. Σε μεγαλύτερη απόσταση βρίσκονται στα γύρω βραχώδη πρανή αρχαία λατομεία πωρόλιθου.

---

⁸¹ Σχετικά με την τοπογραφία της περιοχής κατά τους ιστορικούς χρόνους βλ. Παπαχριστοδούλου 1989, σελ. 69, σελ. 73-76, εικ. 2, 3.

⁸² Σχετικά με το μεσαιωνικό κάστρο του Φαρακλού, βλ. Gerola 1914, σελ. 338-339, εικ. 109. Routiers 1989, σελ. 264-269. Spiteri 1994, σελ. 111-116.

⁸³ Κοντορίνη 1989, σελ. 17-29.

⁸⁴ Κόλλιας – Μιχαηλίδου 2000, σελ. 39-40.

⁸⁵ Το τοπωνύμιο Ζαχαρόμυλος της συγκεκριμένης θέσης, ακριβώς κάτω και δυτικά από το βραχώδες ύψωμα του κάστρου του Φαρακλού, προϋπήρχε της ανασκαφής, βλ. Παπαχριστοδούλου 1996, σελ. 92.

⁸⁶ Πρόκειται μάλλον για τις «σαρκοφάγους λαξευμένες στο βράχο» που περιγράφει, ήδη συλημένες, ο Hiller von Gaertringen, ο οποίος όμως συσχέτισε τους τάφους αυτούς με μυκηναϊκά αγγεία που είδε στο χωριό Μάσαρη, βλ. Hiller von Gaertringen 1892, σελ. 316 σημ. 2.

Το 1986, σε αυτοψία που διενεργήθηκε από τον Φίλιππο Κωστομητσόπουλο στο ακίνητο ιδ. Εμμ. Κούκουρα, έκτασης 12 στρεμμ., δυτικά του υψώματος του κάστρου, διαπιστώθηκε ότι το μεγαλύτερο μέρος του κτήματος καταλαμβάνεται από τεράστιο νεκροταφείο, με πολλές συστάδες τάφων λαξευμένων στο βράχο. Οι τάφοι υπολογίστηκαν σε τουλάχιστον 150, οι περισσότεροι δε βρέθηκαν εντελώς κενοί χωμάτων. Πρόκειται ασφαλώς για το συλημένο νεκροταφείο που αναφέρει ο Inglieri, 1936, σελ. 61, Foglio Sud No 46, όπου είχε γίνει καθαρισμός από την ιταλική Αρχαιολογική Υπηρεσία και αποκαλύφθηκε “*vasto gruppo di tombe a fossa ... inglagate resentemente* (δηλ. πριν από το 1936), *con esiti negative dalla sopr. mon.*”.

Η εγκατάσταση ζαχαρόμυλου στην περίοδο της ιπποτοκρατίας μαρτυρεί την ύπαρξη άφθονων υδάτων στην περιοχή. Πράγματι, η κοιλάδα της Μαλώνας διασχίζεται από δύο ποτάμια, τον Γαδουρά και τον Μάκκαρη⁸⁷. Επίσης, μέσα στο χωριό και πιο βορειοανατολικά, στην εύφορη κοιλάδα του Αίθωνα, υπάρχει αφθονία πηγαίου νερού. Στην αρχή του εικοστού αιώνα, όλη αυτή η περιοχή ήταν γεμάτη από νερόμυλους. Επιπροσθέτως, κατά μήκος της κοίτης του ρέματος Σκατουλιάρης, παραπόταμου του Μάκκαρη, εντοπίστηκε ισχυρός τοίχος από μεγάλες πωρολιθικές λιθοπλίνθους, ο οποίος θα πρέπει να αποτελούσε μέρος μεγάλου έργου διευθέτησης των ποτάμιων υδάτων της ελληνιστικής περιόδου⁸⁸. Σε αφθονία νερού στην περιοχή και στην ύπαρξη συστήματος διευθέτησης των υδάτων στην αρχαιότητα και στην εποχή της επίσκεψής του (τέλη 19^{ου} αι.), αναφέρεται εκτενώς ο Hiller von Gaertringen⁸⁹.

Νότια της Μαλώνας, στην περιοχή του χωριού Μάσαρη, υπάρχει η τοποθεσία Λώρυμα, όπου τοποθετείται το ιερό του *Απόλλωνος Καρνείου τοῦ κατὰ Λώρυμα*. Ο κόλπος του Χαρακιού έχει ταυτιστεί από τον Hiller von Gaertringen με τον αρχαίο λιμένα *Λώρυμα* επί της Ρόδου⁹⁰, αν και δεν είδε λείψανα οικισμού ή λιμενικών εγκαταστάσεων. Ωστόσο, σε πρόσφατη σωστική ανασκαφή της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου

Στην αυτογία (βλ. Ημερολόγιο Λίνδος 3, σελ. 115) περισυλλέχθηκαν ελάχιστα όστρακα ελληνιστικών χρόνων, οπότε μάλλον οι τάφοι αυτοί χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους.

Βλ. επίσης Wriedt Sørensen - Pentz 1992, σελ. 91.

⁸⁷ Επίσης το τοπωνύμιο Μάσαρη, το χωριό που βρίσκεται λίγα χλμ. βορειοανατολικά (με το οποίο πιθανώς σχετίζεται ετυμολογικά το όνομα του ποταμού Μάκκαρη), παράγεται από την αραβική λέξη *masera* ή *massera*, και δηλώνει πιεστήριο, χώρο σύνθλιψης. Αυτό τον όρο χρησιμοποιούσαν οι δυτικοευρωπαίοι της περιόδου της Λατινοκρασίας στη Συρία και στην Παλαιστίνη, για τα πιεστήρια λαδιού και κρασιού. Ο όρος χρησιμοποιείτο μέχρι πρόσφατα στη Συρία και στην Ισπανία. Στην Κύπρο η λέξη συναντάται επίσης ως τοπωνύμιο τριών θέσεων, από τις οποίες η μία βρίσκεται στα ιπποτικά κτήματα στο Κολόσσι. Βλ. σχετικά Κόλλιας – Μιχαηλίδου 2000, σελ. 39, με βιβλιογραφία.

⁸⁸ Βάσει των παραπάνω οι Κόλλιας και Μιχαηλίδου θεωρούν ότι πιθανώς λειτουργούσαν και άλλοι ζαχαρόμυλοι στην κοιλάδα των χωριών Μάσαρη – Μαλώνας, βλ. Κόλλιας – Μιχαηλίδου 2000, σελ. 36-49, κυρίως 39-40.

⁸⁹ Hiller von Gaertringen 1892, σελ. 309 κ.ε.

⁹⁰ Σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο «*Λώρυμα, πόλις Καρίας... ἔστι καὶ λιμὴν Ῥόδου, ὃς Λώρυμα λέγεται*». Ο Hiller von Gaertringen απορρίπτει την ταύτιση του Χαρακιού με την αρχαία θέση *Θέρμυδρον*, που πρότειναν άλλοι περιηγητές, ταυτίζει δε το *Θέρμυδρον* με τη θέση Βλυχά, λίγο νοτιότερα, βλ. Hiller von Gaertringen 1892, σελ. 316-318 και χάρτης και ιχνογράφημα σελ. 315. Hiller von Gaertringen 1931, στίχ. 747.

αποκαλύφθηκαν ίχνη κτιριακών εγκαταστάσεων των ελληνοιστικών και κλασικών χρόνων⁹¹.

Ο κόλπος της Αγίας Αγάθης, βόρεια από το κάστρο του Φαρακλού, πήρε το όνομά του από το ομώνυμο δίκωγχο ναΐδριο, κατάγραφο με τοιχογραφίες του 14^{ου} και 15^{ου} αι. μ.Χ., το οποίο διαμορφώθηκε στο εσωτερικό λαξευτού θαλαμοειδούς τάφου των ελληνοιστικών ή ρωμαϊκών χρόνων⁹². Παρόμοιοι θαλαμοειδείς τάφοι με διαμορφωμένες προσόψεις διατηρούνται στις δύο απολήξεις του κόλπου. Αμέσως δυτικά του ναΐδριου βρίσκεται μεγάλο σπήλαιο, τουλάχιστον εν μέρει τεχνητό, όπως καταδεικνύουν τα ίχνη εργαλείων στα τοιχώματα και την οροφή. Το σπήλαιο ανήκει στο ευρύτερο σύνολο νεκροταφείων που εντοπίζονται γύρω από τον κολπίσκο και χρονολογούνται από το τέλος της Εποχής του Χαλκού έως την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο⁹³.

Στην εξαιρετικά σημαντική γεωγραφικά και στρατηγικά περιοχή αυτή, ωστόσο, η μυκηναϊκή παρουσία δεν ήταν έντονη. Στον χώρο του κάστρου του Φαρακλού, ο οποίος έχει υποστεί έντονη οικοδομική δραστηριότητα σε μεταγενέστερες περιόδους, βρέθηκαν μόνο λίγα θραύσματα λεπίδων οψιανού⁹⁴. Στις θέσεις Πλακωτό και Καμινάρι, στα δυτικά, ο Maiuri αναφέρεται σε μια «αρχαϊκή νεκρόπολη, με τάφους μυκηναϊκού τύπου με δρόμο και θάλαμο», ενώ ο Inghieri σε «νεκρόπολη μυκηναϊκού τύπου, συλημένη από καιρό»⁹⁵. Ο ίδιος αναφέρει στη γειτονική θέση Καμινάρι την ύπαρξη συλημένης νεκρόπολης, παρόμοιας με αυτή στο Πλακωτό. Οι Hope Simpson και Lazenby θεώρησαν ως ένδειξη αρχαίου οικισμού την ύπαρξη επιφανειακής κεραμεικής στην κορυφή του υψώματος Καμινάρι, το συγκεκριμένο σημείο ωστόσο δεν έχει εντοπιστεί⁹⁶. Στον Αρχάγγελο, τέσσερα χιλιόμετρα προς βορρά, ερευνήθηκαν δύο θαλαμοειδείς τάφοι στις θέσεις Μαλά

---

⁹¹ Βλ. Γιακουμάκη 2015.

⁹² Gerola 1914, σελ. 337-338. Inghieri 1936, σελ. 38. Παπαχριστοδούλου 1972, σελ. 387. Gallas 1984, σελ. 247-248.

⁹³ Το 2009 η ΚΒ΄ Εφορεία προχώρησε σε καθαρισμό του σπηλαίου, έπειτα από τις αυθαίρετες εργασίες απομάκρυνσης των εσωτερικών επιχώσεων με μηχανικό εκσκαφέα, τις οποίες είχε ξεκινήσει η Εκκλησιαστική Επιτροπή Μαλώνας με σκοπό τη διαμόρφωση του σπηλαίου σε ναό. Αποκαλύφθηκαν λαξευμένες κόγχες εν είδει αρκοσολίων (πιθανώς για ταφική χρήση), καθώς και λαξεύματα στα τοιχώματα του σπηλαίου, καθώς και λιθόστρωτο δάπεδο. Από τα λιγοστά ευρήματα από τον καθαρισμό συνάγεται η χρήση του σπηλαίου από τον 1^ο αι. π.Χ. μέχρι την παλαιοχριστιανική περίοδο. Βλ. Αγιακάτσικα – Φαρμακίδου 2009, σελ. 979-980.

⁹⁴ Hope Simpson - Lazenby 1973, σελ. 152.

⁹⁵ Maiuri 1923-24, σελ. 253. Inghieri 1936, σελ. 38, Foglio Nord, αρ. 86 & 87.

⁹⁶ Hope Simpson - Lazenby 1973, σελ. 152.

και Πετροκοπιό, από τους οποίους ο ένας περιλάμβανε και κεραμεική της ΥΕ ΙΙΙΓ⁹⁷. Μη έχοντας εντοπίσει ίχνη της εποχής του Χαλκού στη θέση του κάστρου του Αρχαγγέλου, όπως περίμεναν, οι Hope Simpson και Lazenby συσχέτισαν τους τάφους με τη θέση Αναγρός, βόρεια του οικισμού του Αρχαγγέλου, όπου επίσης εντοπίστηκε ελάχιστη επιφανειακή κεραμεική της Μυκηναϊκής περιόδου⁹⁸.

Στην ακρόπολη της Λίνδου, προφανώς λόγω της έντονης οικοδομικής δραστηριότητας κατά την ελληνιστική και μεσαιωνική περίοδο, τα μυκηναϊκά ευρήματα της ανασκαφικής έρευνας ήταν πενιχρά: αναφέρονται μόνον χάλκινα εργαλεία (δύο πελέκεις και ένας οπέας) και μυκηναϊκά όστρακα. Τα όστρακα αυτά, καθώς και κάποια αγγεία για τα οποία αναφέρεται ότι προέρχονται από τη Λίνδο, θεωρείται όμως πιθανό ότι βρέθηκαν στην ευρύτερη περιοχή, χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΒ – ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο⁹⁹.

Η πλουσιότερη σε ευρήματα θέση της μυκηναϊκής εποχής στη νοτιοανατολική πλευρά του νησιού είναι η περιοχή της Πυλώνας, όπου ερευνήθηκε από τον Jacopi ένας ασύλητος θαλαμοειδής τάφος σε συλημένη κατά τα άλλα νεκρόπολη, στη θέση Αμπέλια-Πλακωτό¹⁰⁰. Η κεραμεική του τάφου χρονολογείται από την ΥΕ ΙΙΙΑ2 έως την μέση ΥΕ ΙΙΙΓ. Στην πρόσφατη ανασκαφή του δευτέρου νεκροταφείου της περιοχής της Πυλώνας, στη θέση Ασπροπηλιά, από την Έφη Καραντζαλή, κεραμεική της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ έδωσαν μόνον οι τάφοι 4 και 5β¹⁰¹. Μία από τις ταφές του τάφου 4 συνοδευόταν από τοξωτή πόρπη, τη μοναδική στη Ρόδο, που θεωρείται χαρακτηριστικό εύρημα της Υπομυκηναϊκής περιόδου στην ηπειρωτική Ελλάδα και της Υπομινωικής περιόδου στην Κρήτη. Τα αμέσως μεταγενέστερα του νεκροταφείου της Αγίας Αγάθης αντικείμενα από την ευρύτερη περιοχή δεν προέρχονται από ανασκαφικό σύνολο: είναι δύο ψευδόστομοι αμφορείς στο Εθνικό Μουσείο της Κοπεγχάγης (αρ.κατ. 12501 και 12502), που τοποθετούνται από τον Dietz στους μεταμυκηναϊκούς χρόνους. Στον ένα αναγνωρίζονται ομοιότητες με υπομυκηναϊκά αγγεία της Μιλήτου, ενώ στον άλλο, ο οποίος μάλιστα

---

⁹⁷ Χαριτωνίδης 1963, σελ. 135-140. Hope Simpson - Lazenby 1973.

⁹⁸ Hope Simpson - Lazenby 1973, σελ. 152-154, εικ. 5, πίν. 37c.

⁹⁹ Blinkenberg κ.ά. 1931, αρ. 29-40. Hope Simpson - Lazenby 1973, σελ. 151 σημ. 149-153.

¹⁰⁰ Βλ. Jacopi 1930-1931.

¹⁰¹ Τα εικοσιπέντε αγγεία του τάφου 4 της Ασπροπηλιάς χρονολογούνται από την πρόμη ΥΕ ΙΙΙΓ μέχρι την ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ, ενώ σημαντική είναι η απουσία στο νεκροταφείο αυτό αγγείων της λεγόμενης «Αιγαιακής Κοινής» που χαρακτηρίζει τη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ φάση της Ιαλυσού. Βλ. σχετικά Karantzali 2001, σελ. 18-20.

προέρχεται από την περιοχή της Λίνδου, κυπριακές επιρροές¹⁰². Έντονες κυπριακές επιρροές εντοπίζονται και σε ένα σύνολο αγγείων και κοσμημάτων της ΜΓ περιόδου από τη συλλογή του Kinch, σήμερα στο Εθνικό Μουσείο της Κοπεγχάγης, τα οποία συνόδευαν καύση και αναφέρεται ότι συνόδευαν καύση στην περιοχή «Μάσαρη-Μαλώνας»¹⁰³.

Στις παραπάνω πενήχρες ενδείξεις για το τέλος της Εποχής του Χαλκού στην περιοχή ήρθαν να προστεθούν τα ευρήματα από τις σωστικές ανασκαφές της Εφορείας Αρχαιοτήτων που ακολούθησαν το τυχαίο εύρημα του 2004 στην Αγία Αγάθη.

Η ανασκαφική έρευνα του νεκροταφείου

Τον Απρίλιο του 2004 ο κ. Νίκος Ορφανίδης, υπάλληλος του Δήμου Αρχαγγέλου, παρέδωσε σύνολο ακέραιων αγγείων, χάλκινο κάτοπτρο και οστέινο στέλεχος και υπέδειξε ως τόπο εύρεσης τάφο που αποκαλύφθηκε σε διαπλάτυνση του υφιστάμενου αγροτικού δρόμου που οδηγεί προς το εκκλησάκι της Αγίας Αγάθης, στη βόρεια πλευρά του ομώνυμου κόλπου. Ακολούθησε σωστική ανασκαφική έρευνα, που διήρκεσε από τον Απρίλιο έως τον Ιούνιο του 2004, στην οποία αποκαλύφθηκαν στην πορεία του δρόμου, δέκα τάφοι (Τ. 1 έως Τ. 10)¹⁰⁴.

Στο διάστημα που ακολούθησε αποκαλύφθηκαν στην πορεία του δρόμου, εξαιτίας της ακραίας πλέον διάβρωσης, τα περιγράμματα και άλλων κατεστραμμένων τάφων και διαπιστώθηκαν απόπειρες λαθρανασκαφής, για τον λόγο αυτό έγινε το φθινόπωρο του 2007 δεύτερη ανασκαφική έρευνα σωστικού χαρακτήρα, στη οποία αποκαλύφθηκαν ακόμη 35 συνολικά τάφοι (Τ. 11 έως Τ. 45)¹⁰⁵.

---

¹⁰² Dietz 1984, 89-90, σελ. 115.

¹⁰³ Εθνικό Μουσείο Κοπεγχάγης αρ.κατ. 7575-7582, βλ. Blinkenberg – Friis Johansen *CVA* 2, σελ. 47-48, πίν. 65, αρ. 3-8. Friis Johansen 1958, σελ. 128-129, σημ. 193, εικ. 210-212, Coldstream 1968, σελ. 267 κ.ε.). Παπαποστόλου 1968, σελ. 81 σημ. 16. Wriedt Sørensen - Pentz, 1992, σελ. 92-94.

¹⁰⁴ Βλ. Ζερβάκη 2011.

¹⁰⁵ Βλ. Ζερβάκη 2011, σελ. 777 (Addendum). Τα αποτελέσματα των δύο πρώτων ανασκαφικών περιόδων παρουσιάστηκαν στο συνέδριο Athanasia, The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age, που διοργανώθηκε στη Ρόδο τον Μάιο 2009, αλλά δεν δημοσιεύτηκαν στα πρακτικά του συνεδρίου.

Το φθινόπωρο του 2014 επιστρέψαμε στο νεκροταφείο για μια τρίτη περίοδο έρευνας, καθώς είχαν εμφανιστεί νέοι τάφοι στη διαβρωμένη επιφάνεια του βράχου και οι ενώ οι απόπειρες λαθρανασκαφής συνεχίζονταν. Στην τρίτη αυτή φάση της έρευνας ανασκάφηκαν οι Τ. 46 έως 59, και οι τάφοι ΠΤ. 1-3 της ΝΑ συστάδας και ΠΤ. 6-8 της βόρειας συστάδας, τους οποίους είχαμε αμελήσει γιατί ήταν σαφές ότι είχαν σκαφτεί από λαθρανασκαφείς λίγο πριν το 2004. Τα αποτελέσματα ήταν απρόσμενα, καθώς ο Τ. ΠΤ. 7 έδωσε τον έναν από τους δύο πολυποδικούς ψευδόστομους του νεκροταφείου. Επίσης, αριθμήθηκαν οι κατεστραμμένοι Τ. 60-63 στο πρηνές και οι ημιτελείς Τ. 64 και 65 στην πορεία του δρόμου. Τέλος, καθαρίστηκαν οι τάφοι που είχαν ανασκαφεί κατά τις προηγούμενες περιόδους, και ολοκληρώθηκε η σχεδίαση και η τοπογραφική τους αποτύπωση.

Προβλήματα της μελέτης

Βασικό πρόβλημα της μελέτης είναι το γεγονός ότι αφορά σε ένα συλημένο, και εν πολλοίς κατεστραμμένο, νεκροταφείο. Το νεκροταφείο είχε εντοπιστεί ήδη κατά την αρχαιότητα, όπως φαίνεται από την επανειλημμένη επαναχρησιμοποίηση του Τ. 9 και την ελληνιστική επίχωση του Τ. 43, στην κεντρική συστάδα. Ενδεχομένως σημειώθηκε επίσης επαναχρησιμοποίηση των τάφων 19 και 20 της νότιας συστάδας. Οπωσδήποτε, οι περισσότεροι από τους τάφους της βόρειας συστάδας καταστράφηκαν σε μικρό ή μεγάλο βαθμό από την αρχική διάνοιξη του δρόμου στη δεκαετία του 1980, και από την δεύτερη, το 2004, η οποία οδήγησε και στον εντοπισμό του Τ. 3. Αποτέλεσμα των καταστροφών ήταν η απώλεια μέρους του υλικού. Το μεγαλύτερο τμήμα της κεραμεικής από το νεκροταφείο σώζεται αποσπασματικά, κυρίως τα αγγεία που προέρχονται από τους παιδικούς λακκοειδείς τάφους της βόρειας συστάδας, οι οποίοι διατηρούνται σε πολύ μικρό ύψος.

Μια ακόμη ομάδα υλικού, από τις κατώτερες στρώσεις του Τ. 9, δεν εντοπίστηκε στις αποθήκες της Εφορείας. Δυστυχώς πρόκειται για τον μοναδικό τάφο που έδωσε στρωματογραφημένο υλικό του Τέλους της Εποχής του Χαλκού στο νεκροταφείο. Ελπίζουμε ότι ο εντοπισμός του υλικού αυτού σύντομα στο μέλλον θα δώσει πρόσθετα στοιχεία για μια σχετική χρονολόγηση της κεραμεικής από το νεκροταφείο.

Ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα οφείλεται στις τοπικές συνθήκες, δηλ. στη γεωλογική σύσταση του εδάφους και στην εγγύτητα στη θάλασσα. Οι περισσότεροι από τους λακκοειδείς τάφους, κυρίως της βόρειας συστάδας, βρέθηκαν επιχωσμένοι έως μεγάλο ύψος με ένα συμπαγές ίζημα ανθρακικών αλάτων, το οποίο επηρέασε την κατάσταση διατήρησης των κεραμικών ευρημάτων και του οστεολογικού υλικού και έκανε εξαιρετικά δυσχερές το έργο της ανασκαφής, και στη συνέχεια του καθαρισμού και της συντήρησης των ευρημάτων. Η επίχωση αυτή ήταν συχνά πιο σκληρή από το ασβεστολιθικό πέτρωμα όπου ήταν λαξευμένος ο τάφος. Στα σημεία όπου εισχώρησε παρασέροντας το επιφανειακό κοκκινόχωμα, ήταν πιο μαλακή και είχε κοκκινωπή απόχρωση, όπου όμως σχηματίστηκε από την εξάτμιση των ομβρίων χωρίς να αναμειχθεί με χώμα ήταν ανοιχτόχρωμη φαιά και εξαιρετικά σκληρή. Σε κάποιους από τους τάφους που βρίσκονταν στην πορεία του δρόμου τα ευρήματα (οστά και κεραμική) χρειάστηκε να αφαιρεθούν με χρήση τρυπανιού, σε συμπαγή συσσωματώματα ιζηματοειδούς επίχωσης, η οποία αφαιρέθηκε στο εργαστήριο. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την «τυφλή» ανασκαφή των τάφων σε ορισμένα σημεία. Πολλά από τα αγγεία έχουν συγκολληθεί από πολύ μικρά κομμάτια, καθώς αφαιρέθηκαν με το καλέμι.

Επιπροσθέτως, το υλικό των ανθρακικών αλάτων συντέλεσε στη διάβρωση των ευρημάτων, ενώ κατά την αφαίρεσή του παρέσυρε την επιδερμίδα των αγγείων με αποτέλεσμα συχνά η διακόσμηση να διατηρείται σαν σκιά. Δεδομένου δε ότι γενικότερα ο πηλός και διακόσμηση που χαρακτηρίζουν την περίοδο αυτή δεν είναι της ίδιας ποιότητας με τα αντίστοιχα της κεραμικής των προηγούμενων περιόδων, η διακόσμηση σε αρκετές περιπτώσεις έχει χαθεί. Όπως είναι αναμενόμενο, η εξαιρετικά αποσπασματική κατάσταση της κεραμικής περιορίζει τα ανασκαφικά δεδομένα και δυσχεραίνει τη μελέτη.

Αντίστοιχα, το οστεολογικό υλικό καθαρίστηκε στο εργαστήριο με χρήση οδοντιατρικού εργαλείου. Η ολοκλήρωση της ανθρωπολογικής μελέτης από την Tina McGeorge ελπίζουμε να συμπληρώσει κάποια επιπλέον στοιχεία όσον αφορά στη σύνθεση του πληθυσμού του νεκροταφείου και στην κτέριση ως προς το φύλο και την ηλικία.

Τέλος, ένα σημαντικό πρόβλημα στη μελέτη αποτελεί η υπάρχουσα ασυμφωνία όσον αφορά στην περιοδολόγησης της κεραμικής της ΥΕ III Γ στη Ρόδο, αλλά και της

κατάταξης σε ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ και Υπομυκηναϊκή του συγκριτικού υλικού από άλλες περιοχές. Τον 12^ο αι. π.Χ., μετά την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος, τα περιφερειακά κέντρα αναπτύσσονται ανεξάρτητα και η κεραμική τους παραγωγή παρουσιάζει χαρακτηριστικά τοπικής πλέον εξέλιξης. Οι μελετητές της κάθε περιοχής έχουν δημιουργήσει σχήματα εξέλιξης, που δεν αντιστοιχούν απόλυτα μεταξύ τους. Το τριμερές σχήμα εξέλιξης, που κατατάσσει την κεραμική σε τρεις βασικές χρονολογικές φάσεις (πρώιμη, μέση και ύστερη), εφαρμόζεται σε όλες τις περιοχές. Ορισμένες ωστόσο θέσεις, κυρίως οικισμοί που παρουσιάζουν στρωματογραφική αλληλουχία, έχουν δώσει στοιχεία για περαιτέρω υποδιαίρεση σε υπο-φάσεις, κυρίως εντός της πρώιμης και μέσης φάσης, που έχουν οδηγήσει σε σχήματα τετραμερή ή πενταμερή¹⁰⁶. Στον 11^ο αι. π.Χ., στην τελευταία φάση της ΥΕ ΙΙΙΓ και στην Υπομυκηναϊκή περίοδο, η περιοδολόγηση γίνεται ακόμη πιο πολύπλοκη, εξαιτίας του γεγονότος ότι άλλες θέσεις περνούν από την ΥΕ ΙΙΙΓ στην ΠρΓ περίοδο, ενώ αλλού παρεμβάλλεται σαφής Υπομυκηναϊκή φάση. Το γεγονός ότι στη Ρόδο δεν υπήρχαν έως τώρα στοιχεία έως το τέλος της ΥΠρΓ φάσης, οδηγεί σε κινήγι παραλλήλων σε ένα ευρύτατο γεωγραφικό χώρο, στην ηπειρωτική Ελλάδα και στο Αιγαίο, στην Κρήτη, στην Κύπρο, στη Συροπαλαιστινιακή ακτή και στην κεντρική Μεσόγειο· εν τέλει στο χώρο προέλευσης και διασποράς των μετακινούμενων πληθυσμών της παραγμένης αυτής περιόδου.

---

¹⁰⁶ Βλ. σχετικά Thomatos σελ. 2-5, για τη συνοπτική παρουσίαση του προβλήματος της σχετικής χρονολόγησης της περιόδου, με βιβλιογραφία. Επίσης, σελ. 276, πίν. 1.1 για συσχετισμό της περιοδολόγησης διαφόρων στρωματογραφημένων θέσεων στην ηπειρωτική Ελλάδα και στο Αιγαίο.

Ειδικότερα για το πρόβλημα της περιοδολόγησης της ΥΕ ΙΙΙΓ στη Ρόδο, βλ. Benzi 2013, σελ. 514-515.

Κεφάλαιο 1: ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Στην παράθεση των ανασκαφικών δεδομένων που ακολουθεί διατηρήθηκε η αρχική σειρά αρίθμησης των τάφων, η οποία αντικατοπτρίζει και τον σωστικό και διακοπτόμενο χαρακτήρα της ανασκαφής. Οι τάφοι των ελληνιστικών χρόνων αναφέρονται στο κεφάλαιο αυτό, μαζί με αυτούς της ΤΕΧ. Τα ευρήματα, τέλος, που δεν εντοπίστηκαν στις αποθήκες, προκειμένου να καταγραφούν, αναφέρονται με αριθμό ΑΕ.

Τάφος 1 (Σχέδ. 2, 7. Εικ. 5-7)

Λαξευτός λακκοειδής, με κατεύθυνση ΒΒΑ/ΝΝΔ και διαστάσεις στομίου 1,95 x 0,56 μ. Γύρω από το στόμιο υπάρχει λαξευτό περιχείλωμα πλ. 0,22 μ., με ύψος 0,25 μ. στη βόρεια πλευρά, το οποίο μειώνεται σταδιακά προς νότο, λόγω της ελαφράς κατωφέρειας του βράχου. Οι τέσσερις πλευρές αποκλίνουν σε βάθος, με αποτέλεσμα οι διαστάσεις του δαπέδου να είναι 2,07 x 0,70 μ. Το βάθος του τάφου είναι 0,80 μ. στη βόρεια και 0,65 μ. στη νότια πλευρά.

Ο Τ. 1 ήταν αρχικά σφραγισμένος με επτά ανεπεξέργαστες πλακοειδείς πέτρες, τοποθετημένες κατά πλάτος στο αδρά λαξευμένο περιχείλωμα του στομίου. Στη θέση της τέταρτης είχαν τοποθετηθεί δύο λεπτότερες πλακοειδείς, η μία επάνω στην άλλη. Το περιχείλωμα γύρω από τις καλυπτήριες ήταν μολωμένο, όπως και το μικρό κενό ανάμεσα στις δύο βορειότερες καλυπτήριες, με μικρότερες πέτρες και λατύπη.

Η νοτιότερη από τις καλυπτήριες είχε πρόσφατα μετατοπιστεί από τον εκσκαφέα, ενώ οι δύο επόμενες αφαιρέθηκαν από το συνεργείο για την ανασκαφική έρευνα του τάφου. Το χώμα είχε εισχωρήσει από τα ανοίγματα ανάμεσα στις καλυπτήριες, στο Ν τμήμα του τάφου μέχρι ύψ. 0,52 μ. από το δάπεδο.

Ο νεκρός (άνδρας, ηλικίας 25-35 ετών, σύμφωνα με την προκαταρκτική ανθρωπολογική μελέτη), είχε τοποθετηθεί εκτάδην επάνω στο λαξευμένο δάπεδο, με το κεφάλι προς Ν, στραμμένο προς τα αριστερά και γερμένο επάνω στον αριστερό ώμο. Οι βραχίονες βρίσκονταν παράλληλα με το σώμα, ενώ οι πήχεις, παράλληλοι μεταξύ τους, στην κοιλιακή χώρα. Σιδερένια αιχμή βέλους (M1814), η οποία βρέθηκε επάνω στη λεκάνη, με την αιχμή προς τα κάτω, θα πρέπει να είχε τοποθετηθεί στο δεξί χέρι του

νεκρού. Παρατηρήθηκε μικρή μόνο διατάραξη στο άνω μέρος του σώματος, με τα πλευρά να έχουν μετακινηθεί μέχρι το χώρο της λεκάνης, και τα οστά του κάθε πήχου να έχουν διαχωριστεί.

Βάσει της μορφολογικής ομοιότητας του τάφου με τους T. 46, T. 51 και T. 52 της ίδιας συστάδας και των κεραμικών ευρημάτων τους, η ταφή χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} – α' μισό 3^{ου} αι. π.Χ.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Σιδερένια αιχμή βέλους M1814 (Εικ. 123)

Μήκ. 0,139 μ., σωζ. μήκ. λεπίδας. 0,089 μ., μέγ. πλ. λεπίδας 0,018 μ., πλ. μίσχου 0,005 μ., πάχ. ουράς 0,003 μ.

Οξειδωμένη. Σπασμένη σε τρία θραύσματα και συγκολλημένη. Αποκρουσμένη στο άκρο και κατά μήκος των ακμών της αμφίστομης λεπίδας. Σχήμα φυλλοειδές, σχεδόν ρομβοειδές. Στο άκρο της πρόσφυσης στον ξύλινο στειλεό πλαταίνει και διαμορφώνεται ως δεύτερος ρόμβος. Απολήγει σε επιμήκη μίσχο ορθογώνιας διατομής για την προσαρμογή στον ξύλινο στειλεό.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Πλησιάζει τις αιχμές τύπου IA3 του Baitinger από την Ολυμπία, βλ. Baitinger 2001, σελ. 9, πίν. 1.15-17.

Τάφος 2 (Σχέδ. 2, 8. Εικ. 5, 8-9)

Λαξευτός λακκοειδής, με κατεύθυνση BBA/NNΔ και διαστάσεις: μήκος 2,38 μ., πλ. 0,78-0,82 μ. και βθ. 0,96 μ. Είναι παράλληλος του T. 1, βρίσκεται δε σε απόσταση μόλις 0,10 μ. από αυτόν στα δυτικά. Το στόμιο του τάφου έχει λαξευμένο περιχείλωμα, πλάτους 0,20 και μέγ. ύψους 0,25 μ. (στη βόρεια πλευρά).

Πριν από την ανασκαφή το νότιο τμήμα του τάφου φαινόταν επιχωσμένο με πέτρες μεσαίου μεγέθους. Η τρίτη από βορρά καλυπτήρια, η οποία αφαιρέθηκε για την ανασκαφή, είχε διαστάσεις 0,98 x 0,47 x 0,18 μ. και ήταν λαξευμένη από την κάτω επιφάνεια και τις δύο μακρές πλευρές, όχι όμως από την επάνω. Οι δύο βορειότερες καλυπτήριες είχαν διαστάσεις 0,95 x 0,50 x 0,20 μ. και 0,80 x 0,30/0,50 x 0,20 μ. και ήταν αδρά λαξευμένες και στην άνω επιφάνεια. Το κενό ανάμεσα στις κατά χώραν καλυπτήριες και στο πλαίσιο του περιχειλώματος, περίπου 15 εκ., ήταν επιχωσμένο με μικρές ακανόνιστες πέτρες.

Ο τάφος ήταν επιχωμένος μέχρι το χείλος με σκληρό χώμα. Προφανώς είχε συληθεί και επιχωθεί και στη συνέχεια οι δράστες μόλωσαν το άνοιγμα στο νότιο τμήμα με πέτρες.

Ο τάφος περιείχε δύο ενταφιασμούς, οι οποίοι θα πρέπει να έγιναν ταυτοχρόνως και ενδεχομένως πρόχειρα και βιαστικά, καθώς τα μηριαία της κατώτερης ταφής βρίσκονταν επάνω από τους βραχίονες της ανώτερης. Και οι δύο είχαν τοποθετηθεί με το κεφάλι προς Ν, η κατώτερη ταφή εκτάδην με τα χέρια ανοιχτά, και η ανώτερη με τα γόνατα σε έντονη κάμψη. Κατά την αφαίρεση των οστών βρέθηκε μικρό κομμάτι λεπίδας οψιανού (**Δ673**). Δεν βρέθηκε ωστόσο κανένα στοιχείο χρονολόγησης.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Οψιανός Δ673 (Σχέδ. 106, Εικ. 124)

Σωζ. μήκ. 0,012 μ., πλ. 0,0097 μ., πάχ. 0,0037 μ.

Απόληξη λεπίδας ή απολέπισμα οψιανού, πιθανώς Ανατολίας. Σχήμα τριγωνικό στρογγυλεμένο, πρισματικής διατομής. Οι δύο ακμές οδοντωτές, ίσως έχει υποστεί δευτερογενή επεξεργασία.

Τάφος 3 (Σχέδ. 5, 9. Εικ. 10 - 12)

Λαξευτός θάλαμος - κόγχη με λακκοειδή δρόμο, με κατεύθυνση Β/Ν, με μικρή απόκλιση προς τα ΒΑ/ΝΔ. Πρόκειται για τον τάφο από τον οποίο προέρχεται το σύνολο της παράδοσης Ορφανίδη. Ολόκληρος ο τάφος βρίσκεται μέσα στην πορεία του δρόμου προς το εκκλησάκι της Αγίας Αγάθης και εν μέρει καταστράφηκε κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης. Αποτελείται από κάθετα λαξευμένο ορθογώνιο λακκοειδή δρόμο, μήκ. 2,30 μ., πλ. 0,85 μ., και σωζ. βθ. 1,32 μ., με πλευρικό θάλαμο - κόγχη μήκ. 1,85 μ., πλ. 0,65/0,73 μ. και ύψ. 1,17/0,85 μ. που διαμορφώνεται κατά μήκος της ανατολικής μακράς πλευράς του κάθετου δρόμου. Η οροφή του θαλάμου διατηρείται μόνο στο βόρειο τμήμα του, σε μήκος περίπου 0,90 μ. Η υπόλοιπη οροφή είχε καταρρεύσει υπό το βάρος του εκσκαφέα. Οι βόρεια, νότια και ανατολική πλευρές του θαλάμου ήταν λαξευμένες αδρά στο βράχο – διακρίνονται τα ίχνη των εργαλείων και η φορά της λάξευσης. Το ορθογώνιο λαξευμένο στόμιο του θαλάμου, με διαστάσεις 1,82 x 0,98 μ., βρέθηκε σφραγισμένο με μεγάλη πλακοειδή πέτρα ακανόνιστου σχήματος, μήκ. 1,81 μ. και μέγ. ύψ. 1 μ. Τα κενά

που άφηνε στις γωνίες του ορθογώνιου στομίου το ακανόνιστο σχήμα της διαφραγματικής πλάκας είχαν σφραγιστεί με μικρούς αργούς λίθους και κόκκινο αργιλόχωμα. Ήταν σαφής κατά την ανασκαφή η διαφορά του χρώματος ανάμεσα στο αργιλόχωμα αυτό και στο υπόλευκο χώμα της επίχωσης του θαλάμου, που θα πρέπει να είχε εισρεύσει με τα νερά της βροχής από την οροφή. Στο τοίχωμα της ανατολικής πλευράς του δρόμου, επάνω από το σφραγισμένο στόμιο, υπάρχει λατύπη κολλημένη στο ίζημα από ανθρακικά άλατα.

Εξαιτίας της κατάστασής του, ο ταφικός θάλαμος προσεγγίστηκε και ερευνήθηκε πρώτος, από το άνοιγμα της οροφής, χωρίς να μετακινηθεί η μεγάλη πλακοειδής πέτρα του στομίου, η οποία κάλυπτε όλο το μήκος του. Περιείχε την ταφή έφηβης ή νεαρής γυναίκας, όπως υποδηλώνουν ορισμένα από τα ευρήματα, αλλά και η ανθρωπολογική εξέταση. Η νεκρή είχε τοποθετηθεί εκτάδην, με το κεφάλι προς νότο. Το κρανίο βρέθηκε θραυσμένο, με πολλά από τα οστά μετατοπισμένα. Στη θέση τους διατηρούνταν η αριστερή ωμοπλάτη και το χέρι, τοποθετημένο παράλληλα με το σώμα. Από το δεξί χέρι σωζόταν η άκρη του πήχυ, ο οποίος κατέληγε στην κοιλιακή χώρα. Σώζονταν εν μέρει η σπονδυλική στήλη και τα πλευρά, καθώς και το αριστερό τμήμα της λεκάνης. Το αριστερό μηριαίο διατηρείτο στη θέση του, με ελαφρά κλίση προς τα μέσα.

Κοντά στο κρανίο εντοπίστηκε χάλκινο δαχτυλίδι (M1673)· δύο μικρές ανάγλυφες ψήφοι από φαγεντιανή σε σχήμα καρπού μανδραγόρα (MA1391 α, β), πιθανώς στοιχείο από περιδέραιο ή διάδημα, βρέθηκαν κατά την αφαίρεση των οστών του κρανίου, ενώ σκαραβαίος από φαγεντιανή (MA1389) και σκαραβοειδής ψήφος από γάββρο ή διορίτη (MA1388), στην περιοχή του θώρακα. Ελεφάντινο σφονδύλι, (MA1394) και δισκάριο (MA1393), καθώς και δύο θραύσματα ελεφάντινου στελέχους βρέθηκαν επίσης στην περιοχή του θώρακα. Τα θραύσματα του στελέχους συγκολλήθηκαν με αυτά της παράδοσης, σχηματίζοντας αδράχτι με εγγάρακτη διακόσμηση (MA1395), το οποίο είχε πιθανώς τοποθετηθεί στο λυγισμένο δεξί χέρι της νεκρής, ή απευθείας επάνω στο στήθος της. Αποσπασματικά σωζόμενη σφαιρική ψήφος από χαλκό (M1672), που βρέθηκε επίσης μεταξύ των οστών του θώρακα, ενδεχομένως αποτελούσε εξάρτημα του αδραχτιού (σφονδύλι). Μολύβδινο σύρμα (M1670) στην περιοχή του δεξιού καρπού, ίσως αποτελούσε περικάρπιο. Πενήντα έξι μικρές δισκοειδείς χρυσές ψήφοι, οι περισσότερες από τις οποίες εντοπίστηκαν κατά το κοσκίνισμα, ανήκουν σε περιδέραιο, πιθανώς μαζί με τις ψήφους σε σχήμα άνθους μανδραγόρα, ή ήταν ίσως ραμμένες στο ένδυμα ή το

σάβανο της νεκρής (**M1676, M1677**). Φακόσχημη ψήφος από διπλό έλασμα χρυσού (**M1674**) βρέθηκε στην περιοχή της λεκάνης, χρυσό δαχτυλίδι (**M1675**) ανάμεσα στις φάλαγγες του αριστερού χεριού και θραύσματα ακόσμητης ελεφαντοστεΐνης πυξίδας (**MA1396**) δίπλα στις φάλαγγες του αριστερού χεριού. Κυλινδρικό αλάβαστρο (**Π25552**) αποκαλύφθηκε εν μέρει επάνω στα θραύσματα της πυξίδας. Σταμνίσκος (**Π25554**) βρέθηκε ακέραιος στη νοτιοδυτική γωνία, πεσμένος στο πλάι με το στόμιο προς τα ανατολικά· ήταν σφηνωμένος στην ιζηματογενή επίχωση και έσπασε κατά την αφαίρεσή του με σκαρπέλο. Ένας ακόμη σταμνίσκος (**Π25553**), εντοπίστηκε στη βορειοδυτική γωνία του θαλάμου, δίπλα στην πλακοειδή πέτρα του σφραγίσματος.

Στο κοσκίνισμα του χώματος της στρώσης ταφής αποκαλύφθηκαν επίσης: πενήντα τέσσερις ακόμη μικρές δισκοειδείς χρυσές ψήφοι (**M1677**), όμοιες με τις τέσσερις M1676. Θραύσματα μολύβδινου σύρματος (**M1671**), μικρή κλειστή αχιβάδα (**Δ670**), μικρή φολίδα οψιανού (**Δ672**), μικρή ατρακτόσχημη ψήφος από υαλόμαζα (**MA 1389a**), μικρή σφαιρική ψήφος από υαλόμαζα (**MA1390**), μια δεύτερη σφαιρική ψήφος από ορεία κρύσταλλο (**MA1387**), μικρή δισκοειδής ψήφος από φαγεντιανή με πορτοκαλόχρωμη εφυάλωση (**MA1392**) και τέσσερις σφαιρικές πεπιεσμένες ψήφοι από ημιδιαφανή κόκκινο λίθο, πιθανώς κορναλίνη (**MA1386**)

Στα παραπάνω ευρήματα θα πρέπει συνυπολογιστεί το σύνολο της παράδοσης Ορφανίδη από τον ίδιο τάφο, που περιλάμβανε αμφορέα με αγκύλες λαβές (**Π25546**), κυλινδρικό αλαβαστροειδές ληκύθιο (**Π25547**), τρία κυλινδρικά αλάβαστρα (**Π25548, Π25549, Π25500**), διπλό αγγείο (**Π15551**), χάλκινος δίσκος κατόπτρου (**M1669**) του τύπου με γλωσσίδιο για την προσαρμογή σε λαβή, καθώς και δύο θραύσματα του στελέχους του αδραχτιού. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε τη θέση των αντικειμένων της παράδοσης· σύμφωνα με τη μαρτυρία του κ. Γ. Ορφανίδη, το μεγαλύτερο αγγείο του συνόλου, ο αμφορέας με αγκύλες λαβές Π25546, βρέθηκε στη νοτιοανατολική γωνία του θαλάμου, δίπλα δηλαδή στο κεφάλι της νεκρής.

Ο λακκοειδής δρόμος ερευνήθηκε μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής του θαλάμου. Το ανώτερο τμήμα του καταστράφηκε κατά τη διάνοιξη του αγροτικού δρόμου, και δεν γνωρίζουμε το αρχικό του βάθος. Η δυτική μακρά πλευρά του παρουσιάζει έντονη κλίση προς τα ανατολικά στο κατώτερο τμήμα της. Στη βόρεια στενή πλευρά, σε ύψος 1 περίπου μ. από το δάπεδο, υπάρχει λαξευμένο «πάτημα».

Ο δρόμος βρέθηκε άδειος. Μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας της ταφής και τη σφράγιση της εισόδου με τη μεγάλη πλακοειδή πέτρα, οπωσδήποτε με χρήση λοστών, κτίστηκαν με μικρούς αργούς λίθους και αργιλόχωμα τα ανοίγματα στις τέσσερις γωνίες του στομίου. Στη συνέχεια ο δρόμος επιχώθηκε με αργούς λίθους και χώμα. Κάποιοι από τους λίθους της επίχωσης δεν αφαιρέθηκαν κατά την ανασκαφή, γιατί είχαν ενσωματωθεί με το λαξευμένο τοίχωμα του δρόμου εξαιτίας των ανθρακικών αλάτων.

Ένας δεύτερος σκαραβαίος (MA1401) βρέθηκε κατά την ανασκαφική έρευνα του 2007 στην επιφάνεια του δρόμου αμέσως νότια από τον τάφο 3, ενσωματωμένος σε μάζα της ιζηματογενούς επίχωσης. Είναι πιθανό να προέρχεται από το ίδιο ταφικό σύνολο, μια και ο T. 3 έδωσε έναν ακόμη σκαραβαίο και μια σκαραβοειδή ψήφο. Αφαιρέθηκε ενδεχομένως το 2004, είτε κατά τον αρχικό εντοπισμό του τάφου κατά τη διαπλάτυνση του δρόμου, είτε κατά την ανασκαφή του το 2004, και πετάχτηκε ως λίθος.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Αμφορέας με αγκύλες λαβές Π25546 (Σχέδ. 77. Εικ. 125α,β).

Ύψ. 0,32 μ., διάμ. βάσης 0,09 μ., μεγ. διάμ. 0,253 μ., διάμ. χείλους 0,11 μ., μέγ. πλ. (με λαβές) 0,30 μ.

Πηλός πορτοκαλέρυθρος, καθαρός (5 YR 6/4 light reddish brown).

Επίχρυσμα πιο ωχρό (5 YR 7/3 pink ή 7.5 YR 7/4 pink).

Ακέραιος, απολεπισμένος στη βάση.

Βάση ταινιωτή υψωμένη. Σώμα πεπιεσμένο ωσειδές με στρογγυλό ώμο και κωνικό κάτω τμήμα. Ψηλός κυλινδρικός διευρυνόμενος λαιμός. Χείλος τριγωνικής διατομής με επίπεδη άνω επιφάνεια. Δύο λαβές οριζόντιες εκφύονται στο ύψος της μεγίστης διαμέτρου και εκτείνονται διαγώνια.

Γραπτή διακόσμηση με εξίτηλη, καστανόμαυρη θαμπή βαφή. Η βάση είναι ολόβαφη. Συστήματα τριών ταινιών διακρίνουν το κάτω μέρος του σώματος από τη ζώνη της κοιλιάς κι αυτή από τη ζώνη του ώμου. Στη ζώνη του ώμου πέντε ζεύγη γωνιών σε αραιή διάταξη, η αριστερή με σπειροειδές άγκιστρο εξωτερικά, που ελίσσεται προς τα πάνω ή προς τα κάτω, η δεξιά με ομόκεντρα τόξα δύο ή τρία εσωτερικά, αποτελούν το βασικό διακοσμητικό μοτίβο του πεδίου, που ορίζεται άνω από ταινία. Ο λαιμός και το στόμιο είναι ολόβαφα εσωτερικά και εξωτερικά. Πινελιά τονίζει εξωτερικά την έκφυση των λαβών και τη ράχη τους.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 772, 782, εικ.6. Zervaki 2014, σελ. 190 αρ. 22-1, 191.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Σχήμα FS 58 (perked-up), βλ. Furumark 1972, εικ. 8., Mys. ΠΙC1 late).

Πλησιέστερο παράλληλο στη Ρόδο το αρ.κατ. 21 της Συλλογής Ακάβη της ΥΕ ΙΙΙΓ1, βλ.

Morigione 1979-80, σελ. 236-237, εικ. 21. Πρβλ. επίσης ως προς το σχήμα το αρ.κατ. 84

από τον T. 25 στη Λαγκάδα της Κω, βλ. Morigione 1965-66, σελ. 150-151, εικ. 143. Λίγο μεταγενέστεροι είναι οι τετράωτοι αμφορείς Θ7. Π 15003, από τον T. Θ (το οποίο επιπροσθέτως διακρίνεται από την ίδια διακοσμητική σύνταξη) και K.18 Π 15005 από τον T. Κ στο νεκροταφείο του Κλάους στην Αχαΐα, που χρονολογούνται στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ

(βλ. Paschalidis 2018, σελ. 248-249, εικ. 495 και 285-286, εικ. 590 αντίστοιχα), και ο αμφορέας με αγκύλες λαβές από τον Τ. 1961:7 στην περιοχή του θεάτρου της Ήλιδας, της πρώιμης Υπομυκ. (βλ. Styrenius 1967, εικ. 59. Eder 2001, πίν. 2c).

Το θέμα αποτελεί σχηματοποιημένη εξέλιξη του άνθους FM 18. III C1, Furumark 1972, σελ. 293, εικ. 45.156 (III C1). Πρβλ. το άνθος στον ώμο του ψευδόστομου από τον τάφο 2 στον Πασσά, στην περιοχή Βάτι (Μ. Κοπεγχάγης, αρ. κατ. 4264), βλ. Dietz 1984, σελ.34, εικ. 23. Επίσης πρβλ. το σχηματοποιημένο FM 25 “bivalve shell”, Furumark 1972, σελ. 314 εικκ. 52.7b.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ.

2. Αλαβαστροειδές ληκύθιο Π25547 (Σχέδ. 80. Εικ. 126α,β).

Ύψ. 0,101 μ., διάμ. βάσης 0,046 μ., μεγ. διάμ. 0,053 μ., διάμ. χείλους 0,025 μ., μέγ. πλ. (με λαβές) 0,053 μ.

Σχεδόν ακέραιο. Κάτω από τη μία λαβή έχει αποκολληθεί ορθογώνιο τμήμα της επιφάνειας του αγγείου, πιθανώς λόγω κακής όπτησης, ενώ λείπει και τμήμα της βάσης.

Κατά τόπους λευκά ιζήματα.

Πηλός καστανός, πορώδης, καθαρός, με μικρά καστανά εγκλείσματα (5 YR 6/4 light reddish brown). Επίχρισμα πιο ανοικτόχρωμο (10 YR 7/4 very pale brown).

Βάση επίπεδη. Σώμα κυλινδρικό, με καμπύλο ώμο. Ψηλός κωνικός λαιμός που καταλήγει σε έξω νεύον χείλος. Δύο μικρές κάθετες εξαρματοειδείς λαβές στον ώμο, τριγωνικής διατομής.

Γραπτή διακόσμηση με εξίτηλη, καστανόμαυρη, θαμπή βαφή. Η βάση είναι ολόβαφη.

Λαιμός και στόμιο ολόβαφα μέσα κι έξω. Στη μετάβαση προς τον ώμο εξηρημένη ταινία με σειρά στιγμών. Στη ζώνη του ώμου, που ορίζεται από λεπτή ταινία άνω και πλατύτερη κάτω, σειρά τριών τριγώνων σε κάθε πλευρά, με κάθετη στήλη τεσσάρων ή πέντε σταγονόσχημων στιγμών στο μέσον τους. Κάτω από τη ζώνη του ώμου συστάδα τριών λεπτών ταινιών. Στη ζώνη της κοιλιάς τρεις ομάδες τριών διάστικτων τριγώνων. Η ζώνη της κοιλιάς ορίζεται άνω και κάτω από πλατύτερη ταινία, όπως και η βάση, και ανάμεσά τους σύστημα δύο λεπτών γραμμών. Ίχνη βαφής στις λαβές.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 772-3, 782 εικ.6, 783 εικ. 7-8. Zervaki 2014, σελ. 197 αρ. 22-28.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Παρόμοιου σχήματος είναι το ληκύθιο από τον Τ. 4 της Ασπροπηλιάς Πυλώνας, βλ. Karantzali 2001, 64-65, εικ. 41, πίν. 45c. Οι νεώτερες ταφές στον τάφο αυτό χρονολογούνται στη νεώτερη ΥΕ ΙΙΙΓ. Πλησιέστερο παράλληλο ως προς τις αναλογίες και τη διακόσμηση είναι το ληκύθιο του Πρώιμου Λευκού Γραπτού ρυθμού αρ. 9 του Τ. 16 του Αλαά στην Κύπρο, βλ. Karageorghis 1975, σελ. 14, αρ. 9, πίν. 10, 56.

Πρβλ. επίσης το υπομυκηναϊκό ληκύθιο από τον Τ. 97 του νεκροταφείου του Ηριδανού στον Κεραμεικό, βλ. Desborough 1964, πίν. 16c. Kraiker-Kübler 1939, σελ. 44, αρ. 507, πίν. 27.

Για τα διάστικτα τρίγωνα, πρβλ. τα ακτινωτά διατετεγμένα διάστικτα τρίγωνα στη φλάσκη αρ. 11 του Τ. 16 του Αλαά, βλ. Karageorghis 1975, σελ. 14, αρ. 9, πίν. 11, 58.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ΥΚ ΙΙΙΒ (Υπομυκ.)

3. Τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο Π25548 (Σχέδ. 80. Εικ. 127).

Ύψ. 0,071 μ., διάμ. βάσης 0,07 μ., μεγ. διάμ. 0,075 μ., διάμ. χείλους 0,057 μ.

Πηλός κιτρινοκάστανος, πορώδης, με μικρές σχιστοειδείς προσμίξεις και αμμώδη υφή (10 YR 7/4 very pale brown). Επίχρισμα υπόλευκο εξίτηλο (10YR 8/1, white). Γραπτή διακόσμηση με εξίτηλη κόκκινη βαφή.

Λαιμός και ώμος σχηματίζουν ενιαία καμπύλη. Χείλος απλό, ελαφρά έξω νεύον. Σώμα ψηλό κυλινδρικό, με ελαφρά συγκλίνοντα τοιχώματα. Λαιμός και ώμος σχηματίζουν ενιαία καμπύλη. Τρεις μικρές οριζόντιες κυλινδρικές λαβές, υπερυψωμένες, εκφύονται από τον ώμο. Γραπτή διακόσμηση με θαμπή εξίτηλη βαφή. Διατηρούνται ελάχιστα ίχνη της διακόσμησης: πλατειά ταινία στο κάτω τμήμα του σώματος. Ταινία στον ώμο, καλύπτει και τις λαβές. Χείλος και λαιμός ολόβαφα εσωτερικά και εξωτερικά.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 772, 782, εικ.6. Zervaki 2014, σελ. 196 αρ. 22-21.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Οι τρεις λαβές θεωρούνται στοιχείο πρωιμότητας, καθώς στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ οι λαβές μειώνονται σε δύο. Η κυρτή βάση εντοπίζεται από την ύστερη ΥΕ ΙΙΒ – πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Furumark 1972, σελ. 43. Ο Furumark κατατάσσει τον τύπο FS 95 με κυρτή βάση και κοίλα τοιχώματα στην κατηγορία της Levantomycenaean κεραμικής, βλ. Furumark 1972, σελ. 43-44, εικ. 12. Πρβλ. αρ.κατ. 3240, 3247 από τον T. 35 της Ιαλυσού, με πυκνότερη ταινιωτή διακόσμηση, βλ. Benzi 1992, T. 35/15, 16 πίν. 65h.i. (πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ). Ωστόσο το συγκεκριμένο της Αγίας Αγάθης έχει λιγότερο δομημένο σχήμα, ευρύτερο λαιμό, και θα πρέπει να θεωρηθεί μεταγενέστερο.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ .

4. Τρίτο κυλινδρικό αλάβαστρο Π25549 (Σχέδ. 80. Εικ. 128).

Ύψ. 0,062 μ., διάμ. βάσης 0,062 μ., μεγ. διάμ.. 0,074 μ., διάμ. χείλους 0,051 μ.

Πηλός κιτρινοκάστανος, καθαρός, πορώδης, με αμμώδη υφή (10 YR 7/4 very pale brown). Επίχρισμα υπόλευκο εξίτηλο(10YR 8/1, white).

Ακέραιο. Φθαρμένη επιφάνεια, λόγω ποιότητας του πηλού. Κατά τόπους λευκά ιζήματα. Ακέραιο, ελλειπές ως προς τη μία λαβή. Αποκρούσεις στο χείλος. Φθαρμένη επιφάνεια λόγω ποιότητας του πηλού. Κατά τόπους λευκά ιζήματα. Σχήμα ίδιο με το προηγούμενο, με πιο τονισμένη βάση, χαμηλότερο σώμα και λαιμό. Σώμα κυλινδρικό, ελαφρά διογκωμένο στο μέσον. Βάση κυρτή. Τρεις μικρές οριζόντιες κυλινδρικές λαβές, υπερυψωμένες, εκφύονται από τον ώμο. Χείλος ελαφρά έξω νεύον, με τρεις παράλληλες εγχαράξεις εξωτερικά.

Διατηρούνται ελάχιστα ίχνη της διακόσμησης: πλατειά ταινία στο μέσον περίπου του σώματος, μία δεύτερη κάτω από τις λαβές. Λαιμός και χείλος ολόβαφα, εσωτερικά και εξωτερικά.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, 772, 782, εικ.6. Zervaki 2014, 196 αρ. 22-22.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: όπως προηγούμενος.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: όπως προηγούμενος

5. Δίτο κυλινδρικό αλάβαστρο Π25550 (Σχέδ. 80. Εικ. 129).

Ύψ. 0,056 μ., διάμ. βάσης 0,051 μ., μεγ. διάμ. 0,063 μ., διάμ. χείλους 0,054 μ., μέγ. Πλ. (με λαβές) 0,075 μ.

Ακέραιο, ελλειπές ως προς τη μία λαβή. Η εσωτερική επιφάνεια του χείλους έχει αποκολληθεί. Μικρές αποκρούσεις στο χείλος. Φθαρμένη επιφάνεια. Λευκά και μαύρα ιζήματα.

Πηλός καστανόχρωμος με σχιστοειδείς προσμίξεις (7.5 YR 7/4 pink). Δεν διατηρείται ίχνος βαφής.

Βάση επίπεδη, σώμα βραχύ, κυλινδρικό, καμπυλώνει προς τη βάση. Γωνίωση στη μετάβαση προς τον επικλινή ώμο. Ώμος και λαιμός σχηματίζουν ενιαία καμπύλη. Λαιμός ψηλός διευρυνόμενος, καταλήγει σε ελαφρά έξω νεύον χείλος. Δύο οριζόντιες κυλινδρικές λαβές, διαγώνια εκτεινόμενες, εκφύονται από τη γωνίωση του ώμου.

Κάτω από τη βάση κυκλικές εγχαράξεις από τον τροχό.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 772, 782, εικ.6. Zervaki 2014, σελ. 196 αρ. 22-23.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 96.15. Πρβλ. το σχήμα του αλαβάστρου αρ.κατ. 3189 από τον T. 35 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, T. 35/22, σελ.315, πίν. 66^α. Mountjoy 1999 σελ. 1068, εικ. 437.261. Το παράλληλο αυτό, που χρονολογείται βάσει διακόσμησης στη προχωρημένη μέση (advanced) YE IIIΓ, έχει πιο δομημένο σχήμα, ενώ το αγγείο της Αγίας Αγάθης παρουσιάζει μια κύρτωση στα τοιχώματα. Επίσης, το αγγείο από τον T. 35 της Ιαλυσού φέρει δύο ομόκεντρους γραπτούς κύκλους στην κάτω επιφάνεια της βάσης. Οι ομόκεντροι κύκλοι κάτω από τη βάση, συνήθως γραπτοί, εδώ εγχάρακτοι, είναι συνήθεις σε κυλινδρικά αλάβαστρα, πρβλ. το B18. Π 14014 από το Κλάους, της πρώιμης YE IIIΓ (βλ. Paschalidis 2018, σελ. 148-149, εικ. 277).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη YE IIIΓ.

6. Σύνθετο σκεύος (κέρνος) Π25551 (Σχέδ. 80. Εικ. 130).

Ύψ. (σωζ.) 0,082 μ., διάμ. βάσης 0,065 μ., μεγ. διάμ. 0,085 μ., διάμ. χείλους 0,06 μ., μέγ. πλ. (με λαβές) 0,185 μ.

Λείπει τμήμα από το χείλος του ενός αλαβάστρου, καθώς και η υπερυψωμένη λαβή μεταξύ τους. Αποκρούσεις γύρω από το χείλος.

Πηλός σκληρός καθαρός πορτοκαλοκόκκινος (5 YR 7/4 yellowish red). Επίχρυσμα πιο ανοιχτόχρωμο (5 YR 6/6 reddish yellow). Βαφή κοκκινικάστανη (2.5 YR 4/8 red).

Σύνθετο σκεύος που αποτελείται από δύο κυλινδρικά αλάβαστρα. Βάση επίπεδη, σώμα κυλινδρικό, διαγώνια μετάβαση προς τη βάση. Γωνίωση στη μετάβαση προς τον επικλινή ώμο. Λαιμός διευρυνόμενος, καταλήγει σε ελαφρά έξω νεύον χείλος. Κάθε αλάβαστρο έχει μία οριζόντια κυλινδρική λαβή, που εκφύεται διαγώνια από τη γωνίωση του ώμου. Στο σημείο συγκόλλησης των δύο αλαβάστρων σώζονται ενωμένες οι εκφύσεις της ανυψωμένης βροχοειδούς λαβής.

Γραπτή διακόσμηση με κόκκινη βαφή. Κυματοειδής ταινία πρόχειρα γραμμένη, στη ζώνη του σώματος. Στο σημείο της ένωσης των αγγείων, κάθετη πλατειά ταινία, που συνεχίζεται και κάτω από τη βάση και διασταυρώνεται με άλλη οριζόντια, η οποία καταλήγει στην έκφυση των λαβών. Η βαφή καλύπτει ολόκληρο το ανώτερο τμήμα των αγγείων, δηλ. τον ώμο, τις δύο οριζόντιες λαβές, τον λαιμό και το στόμιο μέσα κι έξω, καθώς και το σωζόμενο τμήμα της βροχοειδούς κεντρικής λαβής.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 772, 782, εικ.6. Zervaki 2014, σελ. 196 αρ. 22-25.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 330, που αποτελείται από δύο δίωτα κυλινδρικά αλάβαστρα FS 96, βλ. Furumark 1972, σελ. 44, εικ. 12 (late storage jars, Mys. ΠΙC:1). Το σχήμα του κάθε συστατικού αγγείου πλησιάζει τον τύπο Β των αλαβάστρων της Περατής, αλλά η διαγώνια κομμένη βάση πλησιάζει προς τον τύπο Δ, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 207-209, εικ. 79. Βλ. επίσης το λίγο πρωιμότερο κυλινδρικό αλάβαστρο από τον T. 61 της Λαγκάδας στην Κω, Morricone 1965-66, σελ. 266, εικ. 297. Όσον αφορά σε σύνθετα παράλληλα, πρβλ. το τετραπλό αγγείο αρ. κατ. 2739 από τον T. 17 της Ιαλυσού, που αποτελείται από τέσσερα αλάβαστρα, όμοιου σχήματος με το αγγείο της Αγίας Αγάθης, από τα οποία το καθένα διατηρεί τις δύο οριζόντιες λαβές του. Διαφέρει ως προς την

κοινή λαβή που είναι λαβή καλαθόσχημου σκεύους, και ως προς τη διακόσμηση, που αποτελείται από δικτυωτό κόσμημα και ενάλληλες γωνίες στον ώμο και πλατειές ταινίες που τονίζουν τις ακμές στη βάση και στον ώμο. Χρονολογείται στην πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Maiuri 1923-24, σελ. 118, εικ. 38. Benzi 1992, σελ. 263, πίν. 27e. Η ίδια βροχοειδής λαβή απαντά είτε με σταμνίσκους, είτε με αλάβαστρα ως συστατικά αγγεία, βλ. Benzi 1992, σελ. 44-45, πίν. 39a,b, πίν. 60h. Επίσης, σελ. 396, 398, πίν. 113d (Τ. 87/13, της προχωρημένης μέσης (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ). Παρόμοιο, αλλά με βάση δακτυλιόσχημη και με τις λαβές των συστατικών αλαβάστρων τοποθετημένες σε άξονα εγκάρσιο, είναι το αρ.κατ. 3160 από τον Τ. 15 της Ιαλυσού, βλ. Mee 1982, πίν. 36.8. Benzi 1992, σελ. 253 Τ. 15/19, πίν. 19f, που το χρονολογεί στην πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ. Πλησιέστερο παράλληλο ως προς το σχήμα στη Ρόδο είναι το Π16791, από τον Τ. 4 στην Ασπροπηλιά Πυλώνας. Φέρει πρόχειρα γραμμένη ταινιωτή διακόσμηση και γραμμίδια στο χείλος και χρονολογείται στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Karantzali 2001, σελ. 61, πίν. 43 f., εικ. 41. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ.

7. Τρίτο κυλινδρικό αλάβαστρο Π25552 (Σχέδ. 80. Εικ. 131).

Ύψ. 0,068 μ., διάμ. βάσης 0,056 μ., μεγ. διάμ. 0,076 μ., διάμ. χείλους 0,05 μ. Πηλός ανοιχτοκάστανος (7.5 YR 6/4 light brown), εύθριπτος και αμώδης, με λίγες μικρές σχιστολιθικές προσμίξεις. Γραπτή διακόσμηση με μαύρη θαμπή βαφή. Ακέραιο. Αποκρούσεις στο χείλος. Βάση ελαφρά κυρτή. Σώμα κυλινδρικό, μειούται προς τη βάση. Γωνίωση στη μετάβαση προς τον επικλινή ώμο, που συνεχίζεται καμπύλα προς το ελαφρά έξω νεύον χείλος. Τρεις μικρές λαβές στον ώμο, οριζόντιες, κυκλικής διατομής. Χείλος ολόβαφο εσωτερικά και εξωτερικά. Πλατεία ταινία ψηλά στο σώμα και μια δεύτερη χαμηλά, κοντά στη βάση. Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 772, 782, εικ.6. Zervaki 2014, σελ. 196 αρ. 22-24. ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Βλ. παραπάνω Π25548 Τ. 3.3. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Βλ. παραπάνω Π25548 Τ. 3.3.

8. Σταμνίσκος Π25553 (Σχέδ. 79. Εικ. 132).

Ύψ. 0,072 μ., διάμ. βάσης 0,041 μ., μεγ. διάμ. 0,082 μ., διάμ. χείλους 0,66 μ. Πηλός καθαρός κιτρινοκάστανος (7.5 YR 7/4 pink), με σκασίματα, πιθανώς λόγω όπτησης. Επίχρισμα πιο ανοιχτόχρωμο (10 YR 7/4 very pale brown). Ελλιπής κατά τη μία λαβή. Αποκρούσεις στο χείλος και σε 2-3 σημεία του σώματος. Βάση επίπεδη, τονισμένη. Σώμα σφαιρικό. Έξω νεύον χείλος. Μικρή οριζόντια λαβή στον ώμο, ανυψωμένη, σχεδόν τριγωνικής διατομής. Ίχνη εξίτηλης θαμπής βαφής, στο εσωτερικό και στο εξωτερικό του χείλους, γύρω από τη λαβή, στο κάτω μέρος του σώματος και γύρω από τη βάση. Ελάχιστο ίχνος κυματοειδούς γραμμής στο ύψος των λαβών. Ίχνη βαφής στην άνω πλευρά της σωζόμενης λαβής. Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 772, 782, εικ.6. Zervaki 2014, σελ. 197 αρ. 22-26. ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 59. Βλ. παρακάτω σταμνίσκο Π25554 Τ. 3.9. Πρβλ. το πιεσμένο σφαιρικό σχήμα του σταμνίσκου Κ23. Π 12174 από το νεκροταφείο του Κλάους στην Αχαΐα, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 287-288, 390 εικ. 595, που χρονολογείται στη μέση /ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ βάσει συνευρημάτων. Επίσης τον σταμνίσκο Θ21. Π 14629 από το ίδιο νεκροταφείο, με πιεσμένο σφαιρικό σώμα και λαβές μη λειτουργικές, που εκφύονται ψηλότερα στον ώμο. Το παράλληλο αυτό φέρει διακόσμησή παρόμοια με αυτή του Π

25554 T. 3.9, και χρονολογείται στη μέση YE IIIΓ, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 287-288, 390 εικ. 595.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: προχωρημένη μέση (advanced) - ύστερη YE IIIΓ.

9. Σταμνίσκος Π25554 (Σχέδ. 79, Εικ. 133).

Ύψ. 0,092 μ., διάμ. βάσης 0,049 μ., μεγ. διάμ. 0,095 μ., διάμ. χείλους 0,08μ.

Ελλιπής κατά τη μία λαβή και μικρά τμήματα του σώματος, του χείλους και της βάσης. Σπασμένος κατά την ανασκαφή, συγκολλημένος και συμπληρωμένος.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος (5 YR 7/6 reddish yellow), καθαρός, εύθριπτος, με λίγες μικρές σχιστολιθικές προσμίξεις. Επίχρυσμα κιτρινωπό (10 YR 7/4 very pale brown). Βαφή κοκκινοκάστανη (2.5 YR 4/6 - 5 YR 4/6).

Βάση ταινιωτή, ελαφρά υψωμένη. Σώμα σφαιρικό. Καμπύλο, έξω νεύον χείλος. Δύο μικρές οριζόντιες κυλινδρικές λαβές, σχεδόν τριγωνικές, υψώνονται διαγώνια.

Ολόβαφο χείλος, εσωτερικά και εξωτερικά. Στον ώμο συστάδα από τρεις ταινίες, όπως και κάτω από τις λαβές. Στη ζώνη των λαβών λεπτή βοστρυχοειδής γραμμή, η οποία συνεχίζεται στη ράχη των λαβών. Πλατειά ταινία καλύπτει τη βάση.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 772, 782, εικ.6. Zervaki 2014, σελ. 197 αρ. 22-27.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Για το σχήμα, πρβλ. σταμνίσκο αρ.κατ. 12594 από τον T. 61 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, T. 61.6, σελ. 363, πίν. 94d, ο οποίος χρονολογεί το σύνολο στη μέση YE IIIΓ. Mountjoy 1999, σελ. 1036, εικ. 423.143, η οποία τον χρονολογεί στην πρώιμη – ανεπτυγμένη μέση (developed) YE IIIΓ. Οι λαβές στο Π25554/T. 3.9 της Αγίας Αγάθης είναι πιο μικρές και μη λειτουργικές. Για το σχήμα και τη διακοσμητική σύνταξη –πλην της κυματοειδούς γραμμής στη ζώνη των λαβών, πρβλ. σταμνίσκο από τον T. 80 της Ιαλυσού, Benzi 1992, σελ. 387-388 T. 80.6 , πίν. 106.1, που τον χρονολογεί το σύνολο στη πρώιμη YE IIIΓ.

Όσον αφορά στη διακόσμηση, η αμελούς εκτέλεσης κυματοειδής FM 53.18, πλησιάζει την τεθλασμένη FM 61. Παρόμοια διακοσμητική σύνταξη με κυματοειδείς μεταξύ συστημάτων ταινιών έχει ο λίγο προωμότερος σταμνίσκος με αρ.κατ. 12821 από τον T. 87 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, T. 87.15d, σελ. πίν. 113f, της προχωρημένης μέσης (advanced) YE IIIΓ. Mountjoy 1999, σελ. 1066-1067, εικ. 437.357. Επίσης πρβλ. σταμνίσκο Γ12. Π 8668 από το Κλάους, της μέσης YE IIIΓ, με παρόμοιο σύστημα διακόσμησης, αλλά τριπλή κυματοειδή στη ζώνη των λαβών (βλ. Paschalidis 2018, σελ. 174, εικ. 333) και σταμνίσκο αρ.κατ. Π 16 από τα Νικολέικα Αιγίου, της ύστερης YE IIIΓ (βλ. Petropoulos 2007, σελ. 259, 277 εικ. 19, 283 εικ. 65). Το στοιχείο της κυματοειδούς γραμμής που συνεχίζεται στη ράχη των λαβών απαντά σε αλάβαστρα της μέσης YE IIIΓ στη Λαγκάδα της Κω, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1112 αρ. 124, εικ. 455.124.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: προχωρημένη μέση (advanced) - ύστερη YE IIIΓ.

10. Χάλκινο κάτοπτρο M1669 (Σχέδ. 100. Εικ. 134).

Ύψ. 0,152 μ., διάμ. 0,130-0,132μ., πάχ. 0,003 μ., πλ. γλωσσιδίου 0,019-0,022μ. διάμ. οπής 0,003 μ.

Οξειδωμένο. Γλωσσίδιο σπασμένο και συγκολλημένο.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 772, 782, εικ. 6. Zervaki 2014, σελ. 193 αρ. 22-9.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Ανήκει στον τύπο με βραχύ γλωσσίδιο για την προσαρμογή σε λαβή από άλλη ύλη με χρήση καρφιών, βλ. Catling 1964, σελ. 224-227, τύπος IIa. Benzi 1992, σελ. 182. Ο Catling υποθέτει ότι ο συγκεκριμένος τύπος εισήχθη στη Ρόδο και στην Κύπρο

από την Αίγυπτο στο τέλος του 13^{ου} αι. π.Χ. Για παράλληλα από την Ιαλυσό, βλ. Benzi 1992, αρ.κατ. 12869 T. 67/7, σελ. 372 πίν. 122n, αρ. κατ. 12733 T. 73/9, σελ. 382-383, πίν. 122o, αρ.κατ. 12788 T. 84/14, σελ., πίν. 122q. Τα κάτοπτρα από τα νεκροταφεία της Ιαλυσού χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Benzi 1992, σελ. 182.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ΥΕ ΙΙΙΓ

11. Μολύβδινο σύρμα (περικόρπιο;) M1670 (Εικ. 135).

Τέσσερα θραύσματα διαμ. 0,0035 μ., σωζ. μήκ. 0,05 μ., 0,059 μ., 0,0423 μ., 0,035 μ. Ένα θραύσμα διαμ. 0,0023 μ., σωζ. μήκ. 0,0235 μ.

Πέντε θραύσματα μολύβδινου σύρματος, λυγισμένα σε καμπύλα σχήματα, και τρία μικρά αποτμήματα. Κανένα δεν φαίνεται να διατηρεί τελείωμα. Κατά μήκος ρωγμές από κατασκευής.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 772, 782, εικ.6. Zervaki 2014, σελ. 193 αρ. 22-11.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Για μολύβδινα σύρματα τετράγωνης ή κυκλικής διατομής σε τάφους της Ιαλυσού, που χρονολογούνται σε όλες της φάσεις από την ΥΕ ΙΙΑ2 έως την ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Benzi 1992, σελ. 192, πίν. 117i. Για παραδείγματα στην Περατή, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 366-368, με βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Στάης 1895, σελ. 208-209, σχετικά με μολύβδινο σύρμα που κρατούσε κλειστό το στόμα του νεκρού στο Λιγόρι.

12. Μολύβδινο σύρμα M1671 (Εικ. 135).

Οκτώ θραύσματα διαμ. 0,0035 μ., σωζ. μήκ. 0,0103- 0,0265 μ.

Θραύσματα μολύβδινου σύρματος, λυγισμένα σε καμπύλα σχήματα, και δύο μικρά αποτμήματα. Κανένα δεν φαίνεται να διατηρεί τελείωμα. Κατά μήκος ρωγμές από κατασκευής.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 772, 782, εικ.6.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Βλ. παραπάνω M1670.

13. Χάλκινη σφαιρική ψήφος M1672 (Σχέδ.96. Εικ. 136).

Σωζ. ύψ. 0,012 μ., μεγ. διάμ. 0,0135 μ., διάμ. οπής 0,005 μ. έως 0,007 μ

Ελλιπές. Οξειδωμένο, με ρηγματωμένη επιφάνεια.

Χάλκινο σφαιρικό αντικείμενο, κοίλο εσωτερικά ψήφος ή εξάρτημα (πιθανώς από το αδράχτι).

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011. Zervaki 2014, σελ. 192 αρ. 22-8.

14. Χάλκινος δακτύλιος M1673 (Σχέδ. 95. Εικ. 136).

Εξωτερική διάμ.. 0,02 μ., πλ. 0,004 μ., πάχ. 0,0012-0,0014 μ.

Ακέρατος, οξειδωμένος.

Απλός ταινιωτός κρίκος, με κυρτή εξωτερική επιφάνεια και επίπεδη εσωτερική.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 771, 782, εικ.6. Zervaki 2014, σελ. 193 αρ. 22-10.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Για τους απλούς κρικοειδείς δακτυλίους από την Ιαλυσό, βλ. Benzi 188.

Για παρόμοια παραδείγματα της Περατής, που αποτελούν τη μεγάλη πλειονότητα των δακτυλίων του νεκροταφείου, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 291. Είναι κατασκευασμένου από άργυρο, χρυσό, χαλκό και μόλυβδο.

15. Χρυσή φακοειδής ψήφος M1674 (Σχέδ. 96. Εικ. 137).

Διάμ. 0,011-0,012 μ., μέγ. πάχ. 0,004 μ., διάμ. οπής 0,0011 μ.

Ακέρατη, κατασκευασμένη από διπλό έλασμα χρυσού (σε ένα σημείο της κυκλικής ακμής φαίνεται να έχει διπλωθεί), ή από δύο κυκλικά ελάσματα. Διάτρητη κατά τη διάμετρο, οι οπές έχουν επενδυθεί με ξεχωριστούς χρυσούς δακτυλίους. Κοίλη, ίσως υπήρχε εσωτερικός πυρήνας για βάρος και σταθερότητα. Εμπέστη διακόσμηση, όμοια και στις δύο όψεις: Δύο ομόκεντροι κύκλοι περιμετρικά, διακρίνονται από ταινία εμπέστη διαγραμμισμένη, με τρόπο που μιμείται κοκκίδωση. Στο κέντρο οφθαλμός επιμηκυμένος, σχεδόν ατρακτοειδής, διασχίζεται κατά μήκος από την ίδια εμπέστη «κοκκιδωτή» ταινία. Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 772, 782, εικ.6. Zervaki 2014, σελ. 190 αρ. 22-2. ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Πρβλ. ψήφο από την Ιαλυσό στο Βρετανικό Μουσείο βλ. Marshall 1911, αρ. 791. Benzi 1992, σελ. 187. Για κυπριακά παράλληλα βλ. L. Åström 1972, σελ. 506, εικ. 65.32, σελ. 577.

16. Χρυσός δακτύλιος M1675 (Σχέδ.95. Εικ. 138).

Εξωτερική διάμ. 0,0189 μ., πλ. 0,003 μ., πάχ. 0,001 μ.

Ακέρατος. Ελαφρά κυρτή εξωτερική επιφάνεια και επίπεδη εσωτερική επιφάνεια.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 772, 782, εικ.6. Zervaki 2014, σελ. 190 αρ. 22-3.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Για παράλληλα απλών κρικοειδών δακτυλίων από χρυσό, άργυρο, χαλκό και μόλυβδο, βλ. παραπάνω M1673.

17. Τέσσερεις μικρές χρυσές ψήφοι M1676 (Σχέδ. 95. Εικ. 139).

Ύψ. 0,0019-0,0022 μ., μεγ. διάμ. 0,0024-0,0029 μ.

Σχήμα σφαιρικό πεπιεσμένο. Διαμπερείς καθ' ύψος. Βυθισμένο κυκλικό περιχέλιωμα

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 772, 782, εικ. 6. Zervaki 2014, σελ. 192 αρ. 22-4.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Για παρόμοια παραδείγματα από Ιαλυσό βλ. Benzi 1992, σελ. 185.

Πρβλ. τις αρκετά μεγαλύτερες (διάμ. 0,0045 μ.) χρυσές ψήφους αρ.κατ. 3573, από τον T. 42 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, σελ. 328 T. 42/8, πίν. 121f.

18. Χρυσές ψήφοι M1677 (Σχέδ. 95. Εικ. 139).

Ύψ. 0,0021-0,0026 μ., μεγ. διάμ. 0,0023-0,0035 μ., διάμ. οπής 0,001 μ.

Πενήντα τέσσερεις μικρές χρυσές ψήφοι (ό. π.). Σχήμα σφαιρικό πεπιεσμένο. Διαμπερείς οπές καθ' ύψος. Κυκλικό περιχέλιωμα γύρω από το τρήμα.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 772, 782, εικ.6. Zervaki 2014, σελ. 192 αρ. 22-4.

19. Ελεφάντινο δισκάριο MA1393 (Σχέδ. 102. Εικ. 140α, 140β).

Διάμ. 0,028 μ., διάμ. τρήματος 0,01-0,012 μ., πάχ. 0,004 μ., βάρος: 1,5 γρ.

Αποκρουσμένο στην περιφέρεια. Διάτρητο. Επίπεδη άνω επιφάνεια, ελαφρά κυρτή κάτω επιφάνεια.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 771, 782, εικ. 6. Zervaki 2014, σελ. 195 αρ. 22-19.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Ελεφάντινα σφονδύλια της ΥΕ ΙΙΙΓ βρέθηκαν στην Περατή, μάλιστα στον T. 65 και στον T. 152 τα σφονδύλια βρέθηκαν περασμένα στο στέλεχος του αδραχτιού, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ.351, εικ. 155. Τα σφονδύλια της Περατής ωστόσο έχουν όλα ημισφαιρικό σχήμα και διαμέτρους που κυμαίνονται από 0,022 έως 0,030 μ. Επιτεδόκυρτο σχήμα έχει το σφονδύλι αρ.κατ. 3591 του Μ. Ρόδου από οστό ή ελεφαντόδοντο, που βρέθηκε στον T. 32 στην Ιαλυσό, βλ. Benzi. 1992, σελ. 193, 310 T 32/68, πίν. 121c, 185m.

Πλησιέστερο παράδειγμα το οστέينو επιτεδόκυρτο σφονδύλι αρ. 48 και 49, από τον T. ΙΙ της Σαλαμίνας στην Κύπρο, του 11^{ου} αι. π.Χ., βλ. Yon 1971, σελ. 22, πίν. 17.48, 49.

20. Ελεφάντινο σφονδύλι MA1394 (Σχέδ. 102. Εικ. 140α, 140β).

Σωζ. ύψ. 0,0126 μ., διάμ. 0,027 μ., διάμ. τμήματος 0,009 μ. Βάρος: 1,8 γρ.

Πολύ κατεστραμμένο, αποκρουσμένο στην περιφέρεια και στο ανώτερο τμήμα και ρηγματωμένο στο άνω τμήμα. Διατηρείται μικρό μόνον τμήμα της περιφέρειας. Σχήμα καλυκόμορφο, κοίλη κάτω επιφάνεια, πιθανότατα για να εφαρμόζει επάνω στην κυρτή επιφάνεια του δισκαρίου MA1393.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 771, 782, εικ. 6. Zervaki 2014, σελ. 195 αρ. 22-19.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Βλ. παραπάνω MA1393. Πρβλ. επίσης λίθινα καλυκόμορφα σφονδύλια (τύπου shanked), που βρέθηκαν σε μυκηναϊκά νεκροταφεία, για παράδειγμα αρ.κατ. 3591 από μαύρο στεατίτη, επίσης από τον T. 32 στην Ιαλυσό, βλ. Benzi 1992, σελ. 310, T 32/73, πίν. 121e, 186b, το οποίο μάλιστα βρέθηκε σε σύνολο της ΥΕ ΙΙΙΓ. Επίσης, βλ. Iakovidis 1977, εικ. 1.4.

21. Ελεφάντινο στέλεχος από αδράχτι MA1395 (Σχέδ. 102. Εικ. 140α-δ).

Μήκ. 0,123 μ., μεγ. διάμ. 0,013 μ., ελάχ. διάμ. 0,007 μ. Βάρος: 25.1 γρ.

Στέλεχος από αδράχτι. Βρέθηκε σε τέσσερα τμήματα, από οποία τα δύο αποτελούν μέρος της παράδοσης Ορφανίδη, το τρίτο βρέθηκε κατά την ανασκαφή και το τέταρτο στο κοσκίνισμα του χώματος της στρ. ταφής.

Συγκολλημένο. Φθορά, αποκρούσεις και διάβρωση της επιφάνειας, κυρίως στο κέντρο και στο άνω (πλατύτερο) τμήμα. Σχήμα επίμηκες, κυλινδρικό, μειούμενο προς τα κάτω. Η πλατύτερη απόληξη επίπεδη κυκλική. Το άνω (ευρύτερο) τμήμα φέρει εγχάρακτη διακόσμηση: διακρίνονται τρεις δακτύλιοι, από τους οποίους οι δύο ανώτεροι (πλ. 0,002 μ.) φέρουν διαγώνια εγχάρακτα γραμμίδια, διαφορετικής κατεύθυνσης σε κάθε δακτύλιο. Ο τρίτος δακτύλιος, πλ. 0,004 μ. είναι λείος, όπως και το υπόλοιπο στέλεχος. Σε απόσταση 0,06 μ. από την κάτω απόληξη, δύο συστήματα τεσσάρων εγχαράξεων, διακρίνονται από δακτύλιο πλάτους 0,002 μ., διαμ. 0,01 μ. Το κατώτερο τμήμα του στελέχους είναι κυλινδρικό, μειούμενο στο μέσον του, και καταλήγει σε κυλινδρική απόληξη μήκους 0,011 μ. και διάμ. 0,006 μ., κυρτή στην άκρη της, ενώ στο μέσον της σχηματίζονται αντιδιαμετρικά δύο κυκλικές βαθύνσεις.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 771-2, 782, εικ.6. Zervaki 2014, σελ. 195 αρ. 22-18.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ.350-352, εικ. 155.

22. Ελεφάντινη πυξίδα MA1396 (Σχέδ. 101. Εικ. 141).

Ύψ. 0,06 μ., μήκ. 0,0651/0,072/0,0325/ 0,0355 μ., πάχ. 0,0025-0,0035 μ. Αποσπασματική. Σώζονται δέκα μεγαλύτερα και πολλά μικρότερα θραύσματα. Σχήμα κυλινδρικό, με μικρή μείωση προς τα άνω. Η ακριβής διάμετρος δεν μπορεί να μετρηθεί. Τρία από τα μεγαλύτερα θραύσματα φέρουν οδοντωτό τελείωμα στην κάτω ακμή, προφανώς για την προσαρμογή της βάσης. Τέσσερα θραύσματα σώζουν οπές διαμέτρου 0,003 μ., σε απόσταση 0,00 μ. από την κάτω ακμή (με το οδοντωτό τελείωμα), για την ασφαλέστερη προσαρμογή της βάσης, ή για την υποδοχή ενθεμάτων.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 772, 782, εικ.6. Zervaki 2014, σελ. 195 αρ. 22-20.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Πρβλ. την, επίσης αποσπασματικά σωζόμενη, ελεφάντινη κυλινδρική πυξίδα αρ.κατ. 3548 από τον T. 17 της Ιαλυσού, η οποία φέρει ανάγλυφη διακόσμηση στο χείλος, βλ. Benzi 1992, σελ. 193, 265-266 T 17/73B, πίν. 117f. Πρόκειται για το μοναδικό παράδειγμα που αναφέρεται από τη Ρόδο.

23. Ψήφος από κορναλίνη MA1385 (Σχέδ. 96. Εικ. 142).

Υψ. 0,0039 μ., μεγ.διάμ. 0,004 μ., διάμ. οπής 0,0012 μ.

Σχήμα σφαιρικό, ελαφρά πεπιεσμένο. Διάτρητη.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 772, 782, εικ. 6. Zervaki 2014, σελ. 192 αρ. 22-5.

24. Ψήφοι από κορναλίνη MA1386 (Σχέδ. 96. Εικ. 142).

Υψ. 0,0032-0,0035 μ., μεγ. διάμ. 0,0038-0,004 μ., διάμ. οπής 0,001 και 0,0014 μ.

Όπως η προηγούμενη.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 772, 782, εικ. 6. Zervaki 2014, σελ. 192 αρ. 22-5.

25. Ψήφος από ορεία κρύσταλλο MA1387 (Σχέδ. 96. Εικ. 143).

Υψ. 0,0051 μ., μεγ. διάμ. 0,006 μ., διάμ. οπής 0,001 και 0,0015 μ.

Αποκρουσμένη. Σχήμα σφαιρικό, ελαφρά πεπιεσμένο. Διάτρητη.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 772, 782, εικ. 6. Zervaki 2014, σελ. 192 αρ. 22-6.

26. Ψήφος από gabbro ή διορίτη (;) MA1388 (Σχέδ. 96. Εικ. 144).

Μήκ. 0,0146 μ., πλ. 0,0105 μ., πάχ. 0,006 μ., διάμ. οπής 0,001 και 0,002 μ.

Εισηγμένος λίθος, σκουρόγκριζος με λευκές φλεβώσεις.

Ακέρατη.

Σκαραβοειδής, σχήμα συμμετρικό ελλειψοειδές, με επίπεδη κάτω επιφάνεια και κάθετη πλάγια περιφερειακή επιφάνεια. Η άνω επιφάνεια είναι κυρτή, με μια καμπυλόγραμμη εγχάραξη για τη δήλωση της κεφαλής του εντόμου και δύο καμπυλόγραμμες και μια οριζόντια ευθεία για τη δήλωση των πλακών του κελύφους. Διάτρητη κατά μήκος, το τρήμα καταλήγει στο μέσον της κεφαλής του εντόμου.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 772, 782, εικ. 6. Zervaki 2014, σελ. 192 αρ. 22-7.

27. Σφραγιστικός σκαραβαίος από φαγεντιανή MA1389 (Σχέδ. 97. Εικ. 145α-γ)

Μήκ. 0,0205μ., πλ. 0,0154 μ., ύψ. 0,009 μ., διάμ. οπής 0,0012 μ.

Ακέρατος. Φθαρμένη άνω επιφάνεια.

Σχήμα συμμετρικό ελλειψοειδές. Η κυρτή άνω επιφάνεια αποδίδει το κολεόπτερο: δύο τεμνόμενες σε σχήμα T εγχαράξεις δηλώνουν τις πλάκες του κελύφους, ενώ ημικυκλική εγχάραξη διακρίνει το κεφάλι, που δηλώνεται με σύστημα κάθετων και οριζόντιων εγχαράξεων. Περιμετρικά δύο οριζόντιες εγχαράξεις, διακόπτονται στις εξόδους της κατά μήκος διάτρησης. Εγχάρακτα ιερογλυφικά στη σφραγιστική επιφάνεια: παριστάνεται η κεφαλή του Άμμωνος ως κριού με το στέμμα Atef.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 771, 782, εικ. 6. Zervaki 2014, σελ. 194 αρ. 22-1.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Πρβλ. σκαραβαίο από το Tell el Farah στο Βρετανικό Μουσείο, βλ.

MacDonald κ.ά. 1932, πίν. LIII 193. Giveon 1985, σελ. 36-37, αρ. 41. Για τους

σκαραβαίους από τις μυκηναϊκές νεκροπόλεις της Ρόδου βλ. Mee 1982, σελ. 53. Dietz

1984, εικ. 110. Benzi 1992, σελ. 201.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: 19^η Δυναστεία, 13^{ος}-αρχές 12^{ου} αι. π.Χ.

28. Δύο πλακίδια από φαγεντιανή MA1391 (Σχέδ. 96. Εικ. 146)

α) μήκ. 0,0175 μ., πλ. 0,0162 μ., πάχ. 0,0035 μ.

β) μήκ. 0,0185 μ., πλ. 0,0171 μ., πάχ. 0,0034 μ.

α) ακέραιο, β) συγκολλημένο από δύο κομμάτια. Αποκρουσμένα στην περιφέρειά τους. Καστανόχρωμα ιζήματα στην επιφάνεια. Δεν διατηρείται η εφυάλωση.

Πλακίδια από λευκή φαγεντιανή σε σχήμα καρπού μανδραγόρα. Κατασκευασμένα σε μήτρα, με επίπεδη κάτω επιφάνεια, ελαφρά κυρτή και ανάγλυφη άνω επιφάνεια. Διάτρητα στην άνω και στην κάτω πλευρά, για χρήση ως *spacer beads* σε περιδέραια ή διαδήματα. Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 771, 782, εικ. 6. Zervaki 2014, σελ. 194 αρ. 22-14. ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Παράλληλα εντοπίζονται στην Αίγυπτο, όπου επίσης χρησιμοποιούνται ως spacer-beads σε περιλαίμια (chokers), βλ. Friedman 1998, εικ. 103.

29. Ψήφος από φαγεντιανή MA1392 (Σχέδ. 96. Εικ. 147).

Ύψ. 0,0015μ., διάμ. 0,0041 μ., διάμ. οπής 0,0017 μ.

Ακέρατη, αποκρουσμένη, σώζει πορτοκαλόχρωμη εφυσάλωση. Σχήμα κρικοειδές. Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 782, εικ. 6. Zervaki 2014, σελ. 192 αρ. 22-15.

30. Ψήφος από υαλόμαζα MA1389a (Σχέδ. 96. Εικ. 148).

Μήκ. 0,0115 μ., ύψ. 0,0058 μ., πλ. 0,0074 μ., διάμ. οπής 0,0015 και 0,002 μ.

Οξειδωμένη, αποκρουσμένη, με φθαρμένη επιφάνεια.

Σχήμα ατρακτοειδές, τοξοειδούς διατομής. Διάτρητη κατά μήκος.

Ζερβάκη 2011, σελ. 772, 782, εικ.6. Zervaki 2014, σελ. 194 αρ. 22-16.

31. Ψήφος από υαλόμαζα MA1390 (Σχέδ. 96. Εικ. 148).

Ύψ. 0,008 μ., μεγ. διάμ. 0,0119 μ., διάμ. οπής 0,003 μ.

Ακέρατη. Οξειδωμένη, φθαρμένη στην κάτω επιφάνεια, αποκρουσμένη σε ένα σημείο. Σχήμα σφαιρικό πεπιεσμένο. Διάτρητη καθ' ύψος.

Οριζόντια ζώνη από παράλληλες διαγώνιες εγχαράξεις, ορίζεται από δύο οριζόντιες εγχαράξεις άνω και κάτω.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 772, 782, εικ. 6. Zervaki 2014, σελ. 195 αρ. 22-17.

32. Θαλάσσιο όστρεο Δ670 (Σχέδ. 104. Εικ. 149).

Σωζ. μήκ. 0,118 μ., πλ. 0,0125 μ., πάχ. 0,007 μ.

Μικρή κλειστή αχιβάδα (;). Αποκρουσμένη στην περιφέρεια και ρωγμώδης στη μια πλευρά.

33. Βότσαλο Δ671 (Σχέδ. 105. Εικ. 150)

Αποσπασματικό. Επιφάνεια διαβρωμένη.

Σωζ. μήκ. 0,048 μ., πλ. 0,0211 μ., πάχ. 0,0181 μ.

Επίμηκες βότσαλο, αποσπασματικό, με σχήμα ελαφρά καμύλο, από σκουρόχρωμα πέτρωμα.

34. Απολέπισμα οψιανού Δ672 (Σχέδ. 106. Εικ. 150).

Σωζ. μήκ. 0,0175 μ., πλ. 0,0121 μ.

Μικρή φολίδα οψιανού, ή πιθανώς απολέπισμα από την κατασκευή λεπίδας.

Νότια του Τάφου 3

35. Σφραγιστικός σκαραβαίος από φαγεντιανή MA1401

(Σχέδ. 97. Εικ. 151α-γ).

Μήκ. 0,021 μ., πλ. 0,0155 μ., ύψ. 0,0095 μ., διάμ. οπής 0,0018 μ.

Σφραγιστικός σκαραβαίος από φαγεντιανή. Ακέραιος. Σχήμα συμμετρικό ελλειψοειδές. Η κυρτή άνω επιφάνεια αποδίδει το κολεόπτερο: δύο τεμνόμενες σε σχήμα T εγχαραξίες δηλώνουν τις πλάκες του κελύφους, ενώ ημικυκλική εγχάραξη διακρίνει το κεφάλι, που δηλώνεται με σύστημα κάθετων και οριζόντιων εγχαραξιών. Περιμετρικά δύο οριζόντιες εγχαραξίες, διακόπτονται στις εξόδους της κατά μήκος οπής. Στην σφραγιστική κάτω επιφάνεια ανάγλυφη ιερογλυφική παράσταση: καθισμένος κριός με το στέμμα Atef. Τα κέρατα είναι τυπικά των απεικονίσεων του Άμμωνος. Μπροστά του κάθεται θεός με κεφάλι γερακιού. Πίσω του φτερωτός uraeus, με ηλιακό δίσκο ανάμεσα στις φτερούγες του.

Δημοσίευση: Zervaki 2014, σελ. 194 αρ. 22-13.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Πρβλ. σκαραβαίους από το Tell el Farah στο Βρετανικό Μουσείο, βλ. Giveon 1985, σελ. 34-35, αρ. 37, 38, 39, σελ. 44-45, αρ. 63. Για άλλα παράλληλα βλ. Hornung – Staehelin 1976, σελ. 322 αρ. 615, σελ. 399 αρ. MV 25. Dunand 1958 αρ. 7699, πίν. 198. Rowe 1936, σελ. 151 αρ. 636, πίν. XVI. Πρβλ. επίσης τον σκαραβαίο αρ.κατ. 1340 από τον T. 1 της Σαλαμίνας στην Κύπρο, βλ. Yon 1971, σελ. 14-17 (P. Barguet).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: 19^η Δυναστεία, 13^{ος}-αρχές 12^{ου} αι. π.Χ.

Τάφος 4 (Σχέδ. 5, 10. Εικ. 13)

Λαξευτός θάλαμος-κόγχη με λακκοειδή δρόμο. Έχει κατεύθυνση Β/Ν με μικρή απόκλιση προς ΒΔ/ΝΑ. Το δυτικό τμήμα του κάθετου δρόμου είχε καταστραφεί από τη διάνοιξη του αγροτικού δρόμου, ενώ ο θάλαμος στα ανατολικά του, διατηρείται στο πρανές. Πριν την ανασκαφή ο θάλαμος του τάφου 4 ήταν εμφανής στο πρανές του δρόμου ως όρυγμα πλάτους 1,52 μ., λαξευμένο στο βράχο και επιχωσμένο με χώμα. Ο δρόμος έχει διαστάσεις 1,44 x 0,55-0,62 μ. και βθ.. 0,95 μ., ενώ ο θάλαμος έχει μήκ. 1,15/1,30 μ., πλ. 0,50/0,65 και ύψ. 0,65/0,69μ. Το σχήμα του θαλάμου είναι ακανόνιστο τραπεζιόσχημο. Το κεκλιμένο δάπεδο του δρόμου βρίσκεται 0,05 έως 0,25 μ. υψηλότερα από το δάπεδο του θαλάμου, το οποίο παρουσιάζει βαθύνσεις στις δύο στενές πλευρές, πιθανώς λόγω της δυσκολίας στη λάξευση. Επιμήκης τραπεζιόσχημος λίθος διαστάσεων 0,80 x 0,22/0,35 x 0,16μ. που βρέθηκε πεσμένος διαγώνια στο ΒΔ τμήμα του τάφου ίσως ανήκε στο κτιστό διάφραγμα που σφράγιζε το στόμιο του θαλάμου, ή ενδεχομένως αποτελούσε είδος σήματος, που έπεσε στο εσωτερικό του τάφου.

Ο τάφος βρέθηκε επιχωσμένος με συμπαγή επίχωση από την οροφή μέχρι το δάπεδο. Στην επίχωση αυτή βρέθηκαν: θραύσματα σταμνίσκου ή σκύφου (**Π25584**), λαβή από αμφορέα με αγκύλες λαβές, στάμνο ή υδρία (**Π25585**) και δύο σπασμένα βότσαλα (**Δ676**

και Δ677). Δεν βρέθηκαν καθόλου οστά, γεγονός που, σε συνδυασμό με το μικρό μέγεθος του τάφου, δηλώνει ότι ανήκε σε παιδί ή βρέφος.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Σταμνίσκος ή σκύφος Π25584 (Σχέδ. 79. Εικ. 152).

Ύψ. 0,04 μ. πλ. 0,04 μ., πάχ. 0,004 μ., διάμ. διατομής λαβής 0, 008 μ. μεγ. δ.;

Πηλός καθαρός, εύθριπτος (10 YR 7/4 yellow), με πορτοκαλόχρωμο πυρήνα.

Θραύσμα μικρού αγγείου, σταμνίσκου ή σκύφου, με οριζόντια ανυψωμένη λαβή.

Προέρχεται από τη μέγιστη διάμετρο του αγγείου και σώζει τη μία έκφυση της λαβής.

Ίχνη εξίτηλης βαφής μαύρης, στο ανώτερο μέρος της λαβής. Κάτω από τις λαβές ταινιωτή διακόσμηση. Βλ. και Π28280/T32.

2. Αμφορέας με αγκύλες λαβές (;) Π25585 (Σχέδ. 77. Εικ. 153)

α) Ύψ. 0,007 μ., πλ. 0,11 μ., πάχ. 0,009 μ. β) Ύψ. 0,045 μ., 0,042 μ., πάχ. 0,006 μ. γ) Μήκ. 0,085 μ., υψ. 0,045 μ., διάμ. διατομής λαβής 0,014 μ.

Πηλός τραχύς με εγκλείσματα από λίθο, καστανός (7,5 YR 6/4 light brown, έως 6/6 reddish brown στον πυρήνα).

Τρία όστρακα, δύο από το τοίχωμα κι ένα από αγκύλη λαβή, πιθανώς από αμφορέα με αγκύλες λαβές, στάμνο ή υδρία. Επιφάνεια διαβρωμένη, χωρίς επίχρισμα.

3. Βότσαλο Δ676 (Σχέδ. 105. Εικ. 154)

Σωζ. μήκ. 0,0358 μ., πλ. 0,0195 μ., πάχ. 0,0127 μ.

Αποσπασματικό. Επιφάνεια διαβρωμένη. Σχήμα επίμηκες, διατομής σχεδόν τριγωνικής.

Πιθανώς πρόκειται για λίθινο εργαλείο.

4. Βότσαλο Δ677 (Σχέδ. 105. Εικ. 155)

Σωζ. μήκ. 0,055 μ., πλ. 0,0324 μ., πάχ. 0,0149 μ.

Αποσπασματικό. Επιφάνεια διαβρωμένη.

Τάφος 5 (Σχέδ. 5, 11. Εικ. 14)

Λαξευτός λακκοειδής, με κατεύθυνση Β/Ν με μικρή απόκλιση προς τα ΒΑ/ΝΔ, και διαστάσεις 1,50/1,76 x 0,44/0,53 μ. Το ανώτερο τμήμα του τάφου έχει καταστραφεί κατά τη διάνοιξη του δρόμου. Τα τοιχώματα σώζονται σε ύψος 0,55 μ., δηλαδή περίπου στο ήμισυ του αρχικού βάθους κρίνοντας και από το επίπεδο του βράχου στο πρηνές του δρόμου στα ανατολικά. Οι επικαθίσεις ιζήματος ανθρακικών αλάτων ξεκινούσαν από βθ. -0,10 μ. από το σωζόμενο ανώτερο τμήμα.

Ο τάφος βρέθηκε συλημένος κι επιχωμένος, δεν επρόκειτο όμως για πρόσφατη σύληση. Κομμάτια οστών βρέθηκαν αναμοχλευμένα από βάθους -0,35, δηλ. +0,20 μ. υψηλότερα από το δάπεδο.

Σύμφωνα με την προκαταρκτική ανθρωπολογική μελέτη, το ελάχιστο οστεολογικό υλικό που βρέθηκε αναμοχλευμένο ανήκει σε περισσότερες της μιάς ταφές: βρέθηκαν κατάλοιπα ενταφιασμού νεαρού άνδρα, ηλικίας 18 – 25 ετών, γυναίκας, καθώς και ένα θραύσμα καμμένου οστού, πιθανώς ανθρώπινου.

Αργοί λίθοι που βρέθηκαν στο νότιο τμήμα του τάφου και πλακοειδής πέτρα πεσμένη διαγώνια δίπλα στη βόρεια στενή πλευρά, είχαν κολλήσει στην ιζηματογενή επίχωση. Το μοναδικό εύρημα ήταν θραύσμα χείλους κρατήρα (**Π25588**).

Κατάλογος ευρημάτων

1. Κρατήρας Π25588 (Σχέδ. 93. Εικ. 156)

Επιφάνεια διαβρωμένη, χωρίς επίχρισμα.

Σωζ. ύψ. 0,03 μ., σωζ. πλ. 0,04 μ., πάχ. τοιχώματος 0,006 μ., πλ. χείλους 0,014 μ.

Πηλός τραχύς, με ευμεγέθη λίθινα εγκλείσματα, κιτρινωπός εξωτερικά (10 YR 7/4 very pale brown), με ρόδινο πυρήνα (7.5 YR 7/4 pink).

Θραύσμα χείλους κρατήρα. Ελαφρά συγκλινον τοίχωμα, εξωστρεφές χείλος, επικλινής προς τα έσω άνω επιφάνεια.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 282. Πρβλ. τα χείλη σκυφοειδών κρατήρων της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ από τα Σεράγια στην Κω, βλ. Morricone 1972-73, σελ. 379, εικ. 377f. Mountjoy 1999, σελ. 1122 αρ. 175, 176, εικ. 460.175-176. Ωστόσο το τοίχωμα είναι σχεδόν κάθετο, χαρακτηριστικό των σκυφοειδών κρατήρων με δακτυλιόσχημη βάση της επόμενης φάσης σε άλλες περιοχές (βλ. Mountjoy 1999, σελ. 188 αρ. 438, εικ. 57.438, από την Ασίνη, σελ. 188 αρ. 438, εικ. 57.438 από τις Μυκήνες, σελ. 623 αρ. 594, εικ. 237.594 από την Περατή).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: προχωρημένη μέση (advanced) - ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ.

Τάφος 6 (Σχέδ. 5, 12 -14. Εικ. 15, 16)

Λαξευτός λακκοειδής, με κατεύθυνση Β/Ν και διαστάσεις στομίου 1,60 x 0,47/0,52 μ. Βρίσκεται στην πορεία του δρόμου, μεταξύ των Τ. 4 και Τ. 5. Το ανατολικό τοίχωμα σώζεται μάλλον στο αρχικό του ύψος, 0,65 μ., ενώ το δυτικό έχει καταστραφεί από τη διάνοιξη του δρόμου σε ύψ. 0,30 μ. από το δάπεδο του τάφου. Η ΝΑ γωνία του τάφου έχει επίσης καταστραφεί από τη διάνοιξη του λακκοειδούς δρόμου του Τ. 7, (ή

ενδεχομένως το αντίστροφο) με τον οποίο συγκλίνει προς νότο. Σωζ. μήκος ανατολικού τοίχου 1,24 μ., σωζ. μήκος νότιου τοίχου 0,37 μ.

Στην επίχωση βρέθηκαν:

Θραύσμα από μικρό κλειστό αγγείο, πιθανώς στάμνου ή προχοΐσκης (Π25586), λαβή κλειστού αγγείου, πρόχου ή υδρίας (Π25587) και έκφυση λαβής σταμνίσκου ή σκύφου (Π25587α).

Κατάλογος ευρημάτων

1. Κλειστό αγγείο (στάμνος ή πρόχους) Π25586 (Σχέδ. 78. Εικ. 157).

Σωζ. ύψ. 0,086 μ., σωζ. πλ. 0,095 μ., πάχ. 0,004 μ., μεγ. διάμ. 0,124 μ.

Συγκολλημένο από τέσσερα θραύσματα και συμπληρωμένο με γύψο. Φθαρμένη επιδερμίδα, κυρίως στο κατώτερο τμήμα και στην απόφυση, δεν επιτρέπει την ανάγνωση της διακόσμησης με βεβαιότητα.

Πηλός καθαρός λεπτός, με ελάχιστες προσμίξεις, ανοιχτοκάστανος (7,5 YR 7/4 pink).

Επίχρισμα κιτρινωπό (10 YR 7/3 very pale brown).

Στον ώμο του αγγείου μαστοειδής απόφυση. Γραπτή διακόσμηση από εξίτηλη θαμπή βαφή, καστανόμαυρη. Η μαστοειδής απόφυση είναι βαμμένη. Κάτω από αυτή, δύο βοστρυχοειδείς γραμμές, σύστημα τριών λεπτών ταινιών, πλατειά ταινία και δεύτερο σύστημα τριών λεπτών ταινιών. Το κατώτερο τμήμα του αγγείου ήταν άβαφο.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Παρόμοια είναι η διακόσμηση της προχοΐσκης Π28286 T 43.1, που φέρει στον ώμο δύο αποφύσεις που πλαισιώνουν θύσανο απέναντι από την έκφυση της λαβής.

Ωστόσο, ο μικρός στάμνος Π28280 T32.1 έχει επίσης παρόμοια διακοσμητική σύνταξη, χωρίς αποφύσεις.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ.

2. Πρόχους ή υδρία Π25587 (Σχέδ. 83. Εικ. 158).

Σωζ. ύψ. 0,06 μ., πλ. 0,03 μ., πάχ. 0,023 μ.

Πηλός τραχύς, με ευμεγέθη λίθινα εγκλείσματα, κιτρινωπός (10 YR 7/4 very pale brown), με πορτοκαλόχρωμο πυρήνα (7.5 YR 6/6 reddish yellow).

Επιφάνεια διαβρωμένη, χωρίς επίχρισμα.

Κατώτερο τμήμα κάθετης λαβής ελλειψοειδούς διατομής, πιθανώς από πρόχου ή υδρία.

Τάφος 7 (Σχέδ. 5, 12-15. Εικ. 15, 17, 19)

Θάλαμος – κόγχη με λακκοειδή δρόμο, ο οποίος τέμνει τον λακκοειδή T. 6 στη νοτιοανατολική του γωνία. Ο δρόμος έχει κατεύθυνση ΒΑ/ΝΔ, διαστάσεις στομίου 2,28-2,46 x 0,86/0,94 μ. και βθ. 1,57 μ. Κατά την ανασκαφή του δρόμου αποκαλύφθηκε σε βθ -0,43 μ. «βαθμίδα» λαξευμένη στον ασπρόπηλο της επίχωσης, πλ. 0,28-0,40 μ. από τη

βόρεια γωνία και σε μήκος 1,55 μ. παράλληλα με το βορειοδυτικό τοίχωμα. Η «βαθμίδα» αυτή συνεχιζόταν μέχρι τη νοτιοδυτική γωνία, με αργούς λίθους πρόχειρα χτισμένους στο ίδιο ύψος.

Επάνω στην επιφάνεια της «βαθμίδας», σε απόσταση 0,10-0,22 μ. από την βορειοδυτική και 0,93-1,14 μ. από τη βορειοανατολική πλευρά εντοπίστηκαν θραύσματα του ψευδόστομου αμφορέα (**Π25556**). Μέχρι βάθους -1,20 μ., οπότε εμφανίστηκαν αργόλιθοι οι οποίοι θα πρέπει να ανήκαν στο ξερολιθικό διάφραγμα του στομίου του θαλάμου, βρέθηκαν επίσης: θραύσμα μεγάλης πρόχου (**Π25589**) και μικρό κλειστό όστρεο (**Δ679**). Η κεραμική αυτή θα πρέπει να πετάχτηκε στο δρόμο κατά τη σύληση του τάφου.

Σε βάθος - 0,63 μ. εμφανίζεται στο νοτιοανατολικό μακρύ τοίχωμα το στόμιο του θαλάμου-κόγχης. Το στόμιο είναι ορθογώνιο, με επιμελημένη λάξευση, κι έχει μήκος 1,80 μ. και ύψος 0,84-0,87 μ. Ο θάλαμος είχε μήκ. 1,80/2 μ., πλ. 0,72/0,95 μ. και ύψ. 0,88/0,96 μ.. Το δάπεδό του βρισκόταν σε λίγο χαμηλότερο επίπεδο από το δάπεδο του δρόμου. Το κάτω μέρος του στομίου ήταν φραγμένο με μεγάλους αργούς πωρόλιθους και σιδερόπετρες που παρέμεναν κατά χώραν. Πιθανώς πριν από τη σύληση το στόμιο ήταν σφραγισμένο με ξερολιθιά. Στην επίχωση του δρόμου βρέθηκε μεγάλος αριθμός αργών λίθων μεγάλου μεγέθους, από τους οποίους οι κατώτεροι δεν ήταν δυνατό να μετακινηθούν λόγω της συσσώρευσης ανθρακικών αλάτων. Πιθανώς κάποιοι από τους λίθους που αφαιρέθηκαν από το ξερολιθικό διάφραγμα χρησιμοποιήθηκαν κατά τη σύληση για να συγκρατήσουν το χώμα στο δρόμο. Ωστόσο το γεγονός ότι από βθ. -0,43 μ. (βθ. στο οποίο βρέθηκε το τμήμα του ψευδόστομου αμφορέα) και κάτω δεν βρέθηκε τίποτε, δείχνει ότι μάλλον η επίχωση με μεγάλες πέτρες και χώμα ήταν η αρχική, πριν τη σύληση του τάφου. Η λωρίδα ασπρόπηλου παράλληλα με τη ΒΔ μακρά πλευρά ήταν από φερτό υλικό. Είχε πάχος 20 εκ και κάτω από αυτό συνεχιζόταν η επίχωση από πέτρες και χώμα.

Στην αναμοχλευμένη επίχωση του θαλάμου του Τάφου 7, βρέθηκαν αναμοχλευμένα θραύσματα οστών, κυρίως μακρών, και κρανίου, που ανήκουν σε άτομο άνω των 18 ετών. Βρέθηκαν επίσης τμήμα της βάσης, πιθανώς του ψευδόστομου αμφορέα **Π25556** και θραύσμα από βότσαλο (**Δ678**).

Κατάλογος ευρημάτων

1. Ψευδόστομος αμφορέας Π25556 (Σχέδ. 85. Εικ. 159).

Σωζ. ύψ. 0,074 μ., σωζ. πλ. 0,11 μ., πάχ. τοιχώματος 0,005-0,006 μ., μεγ. διάμ. 0,26 μ. Πηλός ανοιχτοκάστανος (7.5 YR 4/4 light brown). Επίχρυσμα πίο ανοιχτόχρωμο (10 YR 7/3 very pale brown)..

Σώμα σφαιρικό – κωνικό. Προχοή κυλινδρική, με χωνοειδές στόμιο, προσφύεται κάθετα στον ώμο. Βάση δακτυλιόσχημη. Το κατώτερο μέρος του σώματος, όπως και η βάση, με εξαίρεση το κατώτατο τμήμα της, καλύπτεται από ταινίες. Το μεγάλο πεδίο της κοιλιάς φέρει: α) στον ώμο διαγώνια διατεταγμένη αλυσίδα οφθαλμωτή, με διπλό περίγραμμα και επιπλέον στιγμωτό περίγραμμα. Η προχοή φέρει ίχνη βαφής στο χείλος και οριζόντια ταινία στο μέσον του ύψους της. β) κάθετα παρατακτικά «μινωικά άνθη», που σχηματίζονται από πυραμίδα ανεστραμμένων επιμήκων U-σχημων με πυκνό κροσσωτό περίγραμμα, τα οποία εκφύονται από βολβοσχημα καμπυλόγραμμα θέματα με στικτό περίγραμμα. γ) ομόκεντρα τόξα με στικτό περίγραμμα, συστήματα κροσσοπεταλιών και σιγμοειδών μίσχων.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 773, 783, εικ. 9.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 176. Για το λεγόμενο «μινωικό άνθος», FM 18A.32 (Furumark 1972, εικ. 42.32) βλ. το θέμα στο πεδίο του ώμου του ψευδόστομου αρ.κατ. 2707 από τον T. 17 της Ιαλυσού (Benzi 1992, σελ. 258 T. 17/12, πίν. 24c-d, ο οποίος το χρονολογεί στην πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ. Η Mountjoy θεωρεί ότι το αγγείο αυτό πιθανώς αποτελεί εισαγωγή από την Κρήτη, αλλά ίσως είναι τοπική απομίμηση, το χρονολογεί δε στην ΥΕ ΙΙΙΒ, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1019, εικ. 414.87. Παράλληλα για συνδυασμό του «μινωικού άνθους» με το βολβοειδές θέμα στα αριστερά δεν εντοπίστηκαν. Πρβλ. όμως τον ψευδόστομο αμφορέα αρ.κατ. 32 από τον T. 11 της Λαγκάδας στην Κω (Morrison 1965-66, σελ. 113-114, εικ. 95, 95), όπου το «μινωικό άνθος», τοποθετημένο πλάγια στον ώμο, εκφύεται από σύστημα πολλαπλών σιγμοειδών μίσχων (FM 19 “multiple stems”). Η Mountjoy θεωρεί το αγγείο αυτό εισαγωγή από την Κρήτη και το χρονολογεί στην πρώιμη ΥΜΙΙΙ Γ, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1101-1103, εικ. 450.84. Για παράλληλο από την Κρήτη, βλ. Kanta 1980, εικ. 142.14, από την Έργανο, αρ.κατ. 11, στο Μουσείο Ηρακλείου. Το θέμα απαντά και στον ώμο ψευδόστομου αμφορίσκου από την Έγκωμη, στο Βρετανικό Μουσείο, βλ. Kanta 1980, εικ. 100.5,6. Κάθετο το θέμα απαντά στον εισηγμένο μινωικό ψευδόστομο από τον T. 32/17 της Ιαλυσού, όπου εκφύεται απευθείας από την ταινία στη βάση του διακοσμητικού πεδίου της κοιλιάς, βλ. Mee 1982, πίν. 27.3. Maiuri 1923-24, σελ. 178, εικ. 102. Jacopi 1934, πίν. 465.1. Benzi 1992, σελ. 304-305, πίν. 58m-n, που το χρονολογεί στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ. Η Mountjoy το κατατάσσει στην πρώιμη – ανεπτυγμένη μέση (developed) ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1049, πίν. 7a-b. Το αγγείο αυτό έχει την ίδια ταινιωτή διακόσμηση στο κατώτερο μέρος του σώματος και στη βάση με το Π25556 T. 7.1 της Αγίας Αγάθης. Επίσης, πρβλ. το βολβοειδές θέμα του Π25556 με το πιο σύνθετο οφθαλμωτό παράλληλο από το αρ.κατ. 76 από το Καρφί, Seiradaki 1960, εικ. 21n.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη ΥΜ ΙΙΙΓ/Υπομιν.

2. Κλειστό αγγείο (πρόχους ;) Π25589 (Σχέδ. 83. Εικ. 160).

Σωζ. ύψ. 0,074 μ., σωζ. πλ. 0,11 μ., πάχ. τοιχώματος 0,005-0,006 μ., μεγ. διάμ. 0,26 μ. Πηλός σκληρός, τραχύς, με ευμεγέθη λίθινα εγκλείσματα, γκριζοκάστανος (7.5 YR 4/4 light brown). Επίχρυσμα γκριζοκίτρινο (10 YR 7/3 very pale brown).

Δύο θραύσματα από την κοιλιά κλειστού αγγείου, συγκολλημένα. Γραπτή διακόσμηση με θαμπή μαυρή βαφή, εξίτηλη: σύστημα τριών ταινιών.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Βλ. υδρία Π28283 Τ.33.1 και πρόχου Π28287 Τ. 44.4. Το σύστημα τριών ταινιών ωστόσο απαντά και σε αμφορείς με αγκύλες λαβές, κάτω από τη ζώνη των λαβών, βλ. αρ.κατ. 5782 του Μουσείου Κοπεγχάγης από το Βάτι (Mountjoy 1999, σελ. 1031αρ. 131, εικ. 422.131).

3. Σταμνίσκος ή σκύφος Π25590 (Εικ. 161).

Σωζ. ύψ. 0,033 μ., σωζ. πλ. 0,19 μ., διάμ. διατομής λαβής 0,009 μ.

Πηλός καθαρός, λεπτός, με ελάχιστες προσμίξεις, κίτρινος (10 YR 7/4 very pale brown).

Μικρό τμήμα από το τοίχωμα μικρού αγγείου (σταμνίσκου ή σκύφου). Σώζει την έκφυση της οριζόντιας υπερυψωμένης λαβής. Επιφάνεια τελείως διαβρωμένη.

4. Θαλάσσιο όστρεο Δ679 (Σχέδ. 105. Εικ. 198, 162).

Σωζ. μήκος 0,228 μ., πλ. 0,0208 μ., πάχ. 0,142 μ.

Μικρές αποκρούσεις στην περιφέρεια και ρωγμές λόγω θαλάσσιων μικροοργανισμών.

Κλειστό. Υπόλευκο, κίτρινο κατά τόπους.

5. Λίθινο αντικείμενο Δ678 (Σχέδ. 105. Εικ. 163).

Σωζ. μήκ. 0,0578 μ., πλ. 0,058 μ., πάχ. 0,0193 μ.

Λίθινο απότμημα από βότσαλο, ή ενδεχομένως από λίθινο εργαλείο. Δύο σπασμένες και τρεις λείες επιφάνειες.

Τάφος 8 (Σχέδ. 5, 16. Εικ. 20, 21)

Δύο θάλαμοι - κόγχες με κοινό λακκοειδή δρόμο, με κατεύθυνση Α/Δ. Πριν από την ανασκαφή, η ανατολική πλευρά του Τ. 8 ήταν ορατή ως επιχωμένο λάξευμα στο πρηνές του δρόμου. Το μεγαλύτερο μέρος του τάφου βρίσκεται μέσα στην πορεία του αγροτικού δρόμου.

Ο λακκοειδής δρόμος έχει μήκ. 2,10 μ. και πλ. 0,75 μ. στην ανατολική πλευρά η οποία διατηρείται σε ολόκληρο το βάθος της, που φθάνει το 1,77 μ. Η ανατολική πλευρά είναι ευθύγραμμη, ενώ η δυτική, που διατηρείται σε χαμηλότερο σημείο, καμπυλόγραμμη. Το δάπεδο παρουσιάζει μικρή κατωφέρεια προς τα δυτικά. Σε βάθος 0,77 μ. από το στόμιο του δρόμου ανοίγεται κατά μήκος της βόρειας μακράς πλευράς του δρόμου ορθογώνια είσοδος, επιμελημένης λάξευσης, μήκ. 2,03 μ. και ύψ. 1,10 μ., που οδηγεί στον μεγαλύτερο από τους δύο θαλάμους-κόγχες, η οροφή του οποίου σώζεται μέσα στο πρηνές του δρόμου σε μήκος 0,85 μ. Ο θάλαμος είναι στενός και επιμήκης, έχει μήκ. 2,08

μ., μέγ. πλ. 0,60 μ. και ύψ. 1,10 μ. και στρογγυλεμένες πλευρές. Το δάπεδο του θαλάμου βρίσκεται λίγο χαμηλότερα από το δάπεδο του κάθετου δρόμου.

Στο νότιο τοίχωμα του δρόμου, σε βάθος 0,30μ. από το χείλος (+ 0,75 μ. από το δάπεδο) εντοπίστηκε ορθογώνιο άνοιγμα δεύτερης κόγχης, σχήματος ακανόνιστου πεντάπλευρου, μήκ. 1,40 μ., πλ. 0,33-0,67 μ. και ύψ. 0,45 μ. Το γεγονός ότι το δάπεδο του δρόμου είναι έντονα επικλινές προς τη βόρεια πλευρά, αποτελεί στοιχείο ότι η μικρότερη αυτή κόγχη λαξεύθηκε μετά τον μεγαλύτερο θάλαμο της βόρειας πλευράς και δεν αποτελεί μέρος της αρχικής μορφής του τάφου. Καθώς βρέθηκε άδεια, δεν είναι βέβαιο εάν αποτελούσε επίσης ταφικό θάλαμο ή ίσως κόγχη-ερμάριο για την απόθεση κτερισμάτων, ούτε καν εάν ήταν σφραγισμένη ή παρέμενε ανοιχτή προς τον δρόμο.

Μεγάλοι αργοί λίθοι βρέθηκαν στην επίχωση του δρόμου, αλλά και του θαλάμου· οι κατώτεροι από αυτούς δεν αφαιρέθηκαν, καθώς ήταν κολλημένοι στο ίζημα. Θα πρέπει να προέρχονται από την ξερολιθιά που σφράγιζε τις εισόδους των θαλάμων. Ο λίθος στη ΒΔ γωνία του δρόμου βρισκόταν στην αρχική του θέση.

Θραύσματα οστών, κυρίως μακρών, άρχισαν να εμφανίζονται στην επίχωση του δρόμου από βθ. -1,42 μ. (+0,35 μ. επάνω από το δάπεδο). Οστά βρέθηκαν και επάνω στους μετατοπισμένους λίθους στο εσωτερικό του θαλάμου. Έως βθ. -1,65 μ., βρέθηκαν στην επίχωση: θραύσμα, πιθανώς από αμφορέα με αγκύλες λαβές (**Π25591**) και θραύσματα μικρότερου αγγείου, σκύφου ή κυπέλλου (**Π25592**). Στο ίδιο βάθος βρέθηκαν θραύσματα κρανίου στη νότια πλευρά του τάφου και δίπλα στο δυτικό τοίχωμα. Σύμφωνα με την προκαταρκτική ανθρωπολογική μελέτη, τα οστά ανήκουν σε γυναίκα 55 περίπου ετών. Στα κατώτερα δέκα εκατοστά της επίχωσης βρέθηκαν: ψευδόστομος αμφορέας σπασμένος σε πολύ μικρά θραύσματα (**Π28263**), φολίδα οψιανού ή πυριτόλιθου (**Δ675**), απολέπισμα και θραύσμα λεπίδας οψιανού (**Δ674 α, β**) και δύο θραύσματα αχιβάδας (**Δ680**).

Δεν υπήρξαν ευρήματα κατά χώραν.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Αμφορέας με αγκύλες λαβές; Π25591 (Σχέδ. 77. Εικ. 164).

Σωζ. ύψ. 0,102 μ., σωζ. πλ. 0,13 μ., πάχ. τοιχώματος 0,007-0,01 μ., διάμ. διατομής λαβής 0,018μ.

Θραύσμα από την κοιλιά και τον ώμο του αγγείου, με τη μία οριζόντια λαβή. Επιδερμίδα φθαρμένη. Δεν διατηρείται ίχνος γραπτής διακόσμησης.

Πηλός τραχύς, με λίθινες προσμίξεις, ανοιχτοκάστανος (εσωτερικά 7,5 YR 6/4 light brown, εξωτερικά 10 YR 7/3 very pale brown).

Σχήμα σφαιρικό. Η οριζόντια υπερυψωμένη λαβή, που εκφύεται ψηλότερα από το ύψος της μέγιστης διαμέτρου.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: : FS 58. Ως προς το σχήμα, πρβλ. τους αμφορείς με αγκύλες λαβές από τον Τ. 67 της Ιαλυσού, που χαρακτηρίζονται από σφαιρικό σώμα και λαβές που εκφύονται επάνω από τη μέγιστη διάμετρο του αγγείου, βλ. Benzi 1992, σελ. 371 Τ. 67.1-2, πίν. 97e-f,g, που τους χρονολογεί στη προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ. Επίσης, πρβλ. τον αμφορέα με αγκύλες λαβές από τον Τ. 12 των ανασκαφών Biliotti, αρ.κατ. Α970 στο Βρετανικό Μουσείο, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1031 αρ. 132, 133, εικ. 422.132, 422.133, η οποία χρονολογεί και τα τρία παραπάνω αγγεία στην πρώιμη – ανεπτυγμένη μέση (developed) ΥΕ ΙΙΙΓ.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ: Προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ.

2. Ψευδόστομος αμφορέας Π28263 (Σχέδ. 85. Εικ. 165α,β).

Μεγ. διάμ. 0,12 μ., διάμ. βάσης 0,051 μ., διάμ. δίσκου 0,039 μ., ύψ. ψευδοστομίου 0,041 μ., πλ. λαβής 0,011 μ.

Σπασμένος και συγκολλημένος από πολλά κομμάτια, συμπληρωμένος με γύψο, ελλειπής κατά το ήμισυ του σώματος, την προχολή και τη μία λαβή. Επιδερμίδα φθαρμένη.

Διατηρούνται ελάχιστα ίχνη της γραπτής διακόσμησης.

Πηλός τραχύς, με λίθινες προσμίξεις, πορτοκαλοκόκκινος εξωτερικά (7,5 YR 6/6 reddish yellow), σταχτόχρωμος εσωτερικά (7,5 YR N7/ light gray). Γραπτή διακόσμηση με καστανόμαυρη βαφή.

Σχήμα πεπιεσμένο σφαιρικό, σχεδόν αμφικωνικό, βάση δακτυλιόσχημη splaying.

Ψευδοστόμιο στενό πηνιόσχημο, συμπαγές, κατασκευασμένο χωριστά στον τροχό (στην κάτω επιφάνεια διακρίνεται το ίχνος του σπάγκου αποκόλλησης. Δίσκος με χαμηλό κεντρικό έξαρμα. Λαβές ταινιωτές με μικρή αύλακα στη ράχη, εκφύονται σχεδόν κάθετα από τον ώμο και είναι ισοϋψείς με το κεντρικό έξαρμα του δίσκου.

Έλάχιστα ίχνη γραπτής διακόσμησης: ταινίες γύρω από τη βάση, χαμηλά στο σώμα, στο κάτω μέρος της ζώνης του ώμου, στην περίμετρο του δίσκου.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 177, Furumark 1972, εικ. 6. Πρβλ. τον ψευδόστομο αρ.κατ. 1088 από τον Τ. 146 της Περατής, ως προς το σφαιρικό πεπιεσμένο σώμα και το σχήμα της βάσης.

Η βάση ωστόσο είναι αρκετά πιο στενή και το ανώτερο τμήμα (προχολή ψευδοστόμιο και λαβές) πολύ πιο χαμηλό από το αγγείο της αγίας Αγάθης. Βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 155, έγχρωμος πίν. IVγ, Γ', πίν.43^α. Ο Ιακωβίδης θεωρεί το αγγείο αυτό εισαγωγή από την Κρήτη και το χρονολογεί στην ΥΜ ΙΙΙΓ1α, βάσει του σχήματος και της χαρακτηριστικής διάταξης της διακόσμησης, με το ανώτερο τμήμα του σώματος να αποτελεί ενιαίο πεδίο, με παράλληλα στην Ιαλυσό και στα Μουλιανά βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 197. Για τα παράλληλα από τις ανασκαφές Biliotti στην Ιαλυσό, βλ.

Furtwängler – Löschke 1886, πίν. IV.27, XI.69. Για το αρ.κατ. 12776 από τον Τ. 84 στην Ιαλυσό, βλ. Jacopi 1930-31, σελ. 321-322, εικ. 65, 70. Benzi 1992, σελ. 391-392, πίν. 108b, ο οποίος το χρονολογεί στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ. Για το αγγείο των Μουλιανών, βλ.

Ξανθουδίδης 1904, σελ. 27-28, εικ. 6.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: προχωρημένη μέση (advanced) – ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ

3. Σκύφος ή κύπελλο Π25592 (Σχέδ. 92. Εικ. 166)

α) ύψ. 0,011 μ., πλ. 0,027 μ., πάχ. 0,004 μ.,
β) ύψ. 0,037 μ., πλ. 0,032 μ., πάχ. 0,003-0,004 μ., γ) ύψ. 0,021 μ., πλ. 0,036 μ., πάχ. 0,004 μ., δ) ύψ. 0,023 μ., πλ. 0,031 μ., πάχ. 0,004 μ.

Πηλός καθαρός, σκληρός, πορτοκαλοκάστανος (7,5 YR 6/6 reddish yellow). Επίχρυσμα κίτρινωπό (7,5 YR 7/4 pink).

Τέσσερα μικρά θραύσματα από μικρό ανοιχτό αγγείο, πιθανώς σκύφο. Τα δύο από τα θραύσματα διατηρούν ίχνη κοκκινοκάστανης βαφής στο εσωτερικό τους. Το ένα μάλιστα φέρει στην εξωτερική επιφάνεια ίχνη γραπτής διακόσμησης τριγώνου με διπλή διαγράμμιση, που περισσεύει ως κροσσωτή παρυφή.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Τρίγωνα με δικτυωτό γέμισμα και κροσσωτό περίγραμμα (FM 61A.5) εντοπίζονται στη προχωρημένη μέση (advanced) και ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ στην Αχαΐα, πρβλ. τη διακόσμηση στον ώμο των ψευδόστομων αμφορέων αρ.κατ. Π 393, Α2. Π 8522 και Κ10. Π 12756 στο νεκροταφείο του Κλάους, βλ. Mountjoy 1999, εικ. 155.120. Paschalidis 2018, σελ. 367, εικ. 798. Ωστόσο στα παραδείγματα αυτά το κροσσωτό περίγραμμα δεν αποτελεί συνέχεια της διπλής διαγράμμισης του τριγώνου, όπως στο παράδειγμα της Αγίας Αγάθης.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Υπομυκ. –ΠρΓ (:)

4. Οψιανό Δ674 (Σχέδ. 106. Εικ.167).

α) Μήκ. 0,0145 μ., πλ. 0,0112 μ., πάχ. 0,0035 μ. β) μήκ. 0,0125 μ., πλ. 0,0095 μ., πάχ. 0,0025 μ.

α) Απολέπισμα οψιανού, πιθανώς Ανατολίας. Σχήμα περίπου τριγωνικό. Μία ακμή οδοντωτή, έχει υποστεί δευτερογενή επεξεργασία.

β) Θραύσμα λεπίδας οψιανού Γυαλιού. Αμφίστομη, με διπλή κατά μήκος νεύρωση.

5. Οψιανός ή πυριτόλιθος Δ675 (Σχέδ. 106. Εικ. 168).

Σωζ. μήκ. 0,0298 μ., μέγ. πλ. 0,0205 μ., πάχ. 0,012 μ.

Μεγάλη φολίδα οψιανού ή γκρίζου πυριτόλιθου. Ελλιπής. Λευκές και υποκίτρινες φλεβώσεις. Ρομβοειδής τομή.

6. Θαλάσσια όστρεα Δ680 (Σχέδ. 104. Εικ. 169).

α) σωζ. μήκ. 0,0512, σωζ. πλ. 0,0415 μ., β) σωζ. μήκ. 0,0432, σωζ. πλ. 0,0194 μ.

Θραύσματα από δύο διαφορετικά όστρεα.

Τάφος 9 (Σχέδ. 5, 17-18. Εικ. 22 - 29)¹⁰⁷

Ο Τ. 9, καθώς και ο γειτονικός προς βορρά Τ. 10, βρίσκονται εκτός της πορείας του δρόμου, στα ανατολικά του. Ως εκ τούτου διατηρούνται σε όλο τους το βάθος και βρέθηκαν ασύλητοι.

---

¹⁰⁷ Μεγάλο μέρος των ευρημάτων του Τ. 9 δεν εντοπίστηκε μετά τη μεταφορά του στην αποθήκη της Εφορείας. Για το λόγο αυτό, τα ευρήματα που δεν έχουν καταγραφεί αναφέρονται εδώ με τον αριθμό ΑΕ του ημερολογίου. Με τον ίδιο τρόπο αναφέρεται αναλυτικά όσο από το οστεολογικό υλικό που δεν έχει εντοπιστεί και μελετηθεί, προκειμένου να είναι κατά το δυνατόν πλήρης η εικόνα των φάσεων επανάχρησης του τάφου.

Ο Τ. 9 είναι λαξευτός λακκοειδής, χωρίς διαμορφωμένο περιγείλωμα για την προσαρμογή καλυπτηρίων. Έχει κατεύθυνση ΒΒΑ/ΝΝΔ και διαστάσεις στομίου 1,52/1,58 x 0,53/0,59 μ. και βθ. 1,25 μ. Τα τοιχώματά του παρουσιάζουν σημαντική απόκλιση σε βάθος, με αποτέλεσμα το δάπεδο του τάφου να έχει διαστάσεις 1,53/1,58 x 0,75/0,82 μ.

Ο τάφος βρέθηκε ακάλυπτος, επιχωμένος μέχρι το στόμιο. Περιείχε πολλαπλές αλληπάλληλες στρώσεις ενταφιασμών και ανακομιδών, από τις οποίες οι δύο κατώτερες ανήκουν στο Τέλος της Εποχής του Χαλκού, οι επόμενες στους ελληνιστικούς χρόνους, οι δε ανακομιδές, καθώς και ο αμφορέας, στους ρωμαϊκούς.

Στρ.1/ 2: Αμέσως κάτω από την επιφάνεια άρχισε να αποκαλύπτεται αμφορέας ρωμαϊκών χρόνων (**Π28291**), τοποθετημένος στο πλευρό, με το στόμιο προς Β, σε επαφή με το Β στενό τοίχωμα του τάφου. Η προς τα άνω πλευρά του έλειπε. Θραύσματά του έφθαναν μέχρι βθ. -0,47 μ. Ο αμφορέας αφαιρέθηκε αφού συγκολλήθηκε με γάζα εσωτερικά, καθώς ήταν θρυμματισμένος. Από βάθους -0,36 μ. έως 0, 47 μ., δίπλα και κάτω από τον αμφορέα, και στον υπόλοιπο χώρο του τάφου αποκαλύφθηκαν ανακομιδές, που περιλάμβαναν πέντε κρανία.

Στρ. 3: Σε βθ. -0,45 έως -0,52 μ. αποκαλύφθηκε ταφή σχετικά αδιατάρακτη, εκτάδην, με το κεφάλι προς βορρά, γυρισμένο στο δεξιό πλευρό. Ανήκει σε άνδρα 25-30 ετών. Η κάτω σιαγόνα παρέμενε στη θέση της, επάνω στον δεξιό ώμο. Τα ευρήματα στη στρώση αυτή ήταν θραύσματα αρυβαλλοειδούς ληκυθίου (**Π28292**) στη ΒΑ γωνία και μια απολιθωμένη αχιβάδα (**Δ684**), σε επαφή με το δυτικό τοίχωμα.

Στρ. 4: Βθ. -0,53 έως -0,58 μ. Κάτω από το κρανίο 3 εμφανίζεται από βθ. -0,49 μ. το κρανίο 7, σε επαφή με το βόρειο τοίχωμα, στο αρ. πλευρό, και σε συνέχεια σκελετός θώρακα. Στο ίδιο βάθος στο κεντρικό και νότιο τμήμα του τάφου εμφανίζονται μεγάλες πέτρες (-0,53 μ.). Ενδεχομένως το κρανίο της στρ. 3 τελικά ανήκει στη στρ. 2 των ανακομιδών, και το κρανίο 7 με τον θώρακα ίσως συνανήκει με την ταφή της Στρ. 3, τα οποία ήταν πιο ψηλά λόγω των λίθων στο κεντρικό και νότιο τμήμα. Επίσης, το δεξιό βραχιόνιο που είχε σχεδιαστεί με την προηγούμενη στρ. 3 φαίνεται να ανήκει στον σκελετό ΑΕ 75 - αποκαλύφθηκε και η δεξιά κλείδα, με έντονη κλίση από το κρανίο προς το βραχιόνιο. Το δεξί χέρι του σκελετού της στρ. 4 τελικά βρέθηκε μετατοπισμένο προς τα δυτικά (δεξί χέρι αρ. 2).

Στην περιοχή του στόματος του κρανίου 7 εντοπίστηκαν δύο σιδερένια καρφιά (M1811 και MA1812). Ένα τρίτο (MA1813) βρέθηκε μέσα στη στοματική κοιλότητα του κρανίου 7. Δακτυλίδι σιδερένιο (M1810) αποκαλύφθηκε σε βθ. 0,56μ. σε επαφή με το δυτικό τοίχωμα. Το στόμιο του ληκυθίου της παραπάνω στρώσης Π28292 βρέθηκε σε βθ. -0,57 και απόσταση 0,99/1,05 μ. από το βόρειο και 0,06/0,12 από το ανατολικό τοίχωμα.

Στρ. 5: Βθ. -0,58 έως -0,90 μ. Αφαιρέθηκε το άνω μέρος του σκελετού ΑΕ 75, καθώς και οι μεγάλες πέτρες από το κεντρικό και νότιο τμήμα του τάφου.

Το κρανίο 8 (ΑΕ 83) εμφανίστηκε σε βθ. -0,58 μ. και σε απόσταση 0,04/0,18 μ. από το Β και 0,13/0,33 μ. από το ανατολικό τοίχωμα κρανίο που ήταν στραμμένο προς ΒΒΑ. Η κάτω σιαγόνα ήταν στη θέση της, ελαφρά μετατοπισμένη προς τα ανατολικά, ενώ επάνω στο κρανίο βρέθηκε μια κλειδα, που τοποθετήθηκε μαζί με το άνω τμήμα βραχίονα (ΑΕ 84), που εμφανίστηκε δίπλα στο κρανίο.

Κάτω από το κρανίο 8 εμφανίστηκε μια ακόμη μεγάλη πέτρα, σε βθ. -0,72 μ. που φαίνεται να συνεχίζει αυτές της ανώτερης στρώσης στο κεντρικό και νότιο τμήμα του τάφου.

Από τη στρ. 5 συλλέχθηκαν επίσης διάσπαρτη κεραμική (ΑΕ 86), θραύσμα αγγείου με ταινιωτή διακόσμηση (ΑΕ 87), θραύσμα λεπίδας οψιανού (ΑΕ 89) που εντοπίστηκε στη ΒΔ γωνία, ανάμεσα στα οστά και δισκοειδές όστρεο(;) (ΑΕ 90).

Στρ. 6: Βθ. -0,90 έως -1/1,12 μ. Μετά την αφαίρεση της στρ. 5 εμφανίστηκε και νέος σκελετός κάτω από το κρανίο 8 (ΑΕ 83), η ταφή 2 (ΑΕ 92). Το κρανίο 9 βρισκόταν σε βθ. -0,96 έως -0,94 μ. και σε απόσταση 0,15/0,38 μ. από το βόρειο και 0,13/ 0,32 από το ανατολικό τοίχωμα. Πρόκειται για ταφή εκτάδην, σε επαφή με το ανατολικό τοίχωμα του τάφου, με το κεφάλι προς βορρά, γυρισμένο στο δεξί πλευρό και κεκλιμένο προς τον δεξιό ώμο. Η κάτω σιαγόνα βρέθηκε αρθρωμένη. Από το σκελετό σώζονταν τα μακρά οστά του αριστερού χεριού και το αριστερό μηριαίο, καθώς και το επάνω μέρος του δεξιού βραχιόνιου.

Στη νότια πλευρά του τάφου εμφανίστηκαν σε βθ. -0,95 μ., μετά την αφαίρεση των μεγάλων λίθων της στρ. 4, μικροί αργοί λίθοι που έμοιαζαν σφηνωμένοι. Ανάμεσα στους λίθους αυτούς, σε επαφή με το νότιο τοίχωμα και σε απόσταση 0,05/0,15 μ. από το ανατολικό, βρέθηκε μικρό κλειστό αγγείο, πιθανώς σταμνίσκος ΑΕ 93, με το στόμιο προς τα κάτω και προς ΝΔ, σε βθ. 0,90 μ. Το αγγείο αφαιρέθηκε με το καλέμι και έσπασε.

Παράλληλα με το Δ τοίχωμα, σε επαφή με αυτό και σε απόσταση 0,70 έως 1,12 μ. από τη ΒΔ γωνία εμφανίστηκαν θραύσματα κλειστού αγγείου ΑΕ 94, από βθ. -0,98 μ.

Στη στρ. 6 βρέθηκαμ επίσης 2 μικρά όστρεα (ΑΕ 96) και διάσπαρτη κεραμική της στρ. 6 (ΑΕ 97).

Μετά την αφαίρεση των μικρών λίθων στη ΝΔ γωνία εμφανίστηκε ένα ακόμη κρανίο ανακομιδής, το κρανίο 10 (ΑΕ 98), σε επαφή με το νότιο τοίχωμα και σε απόσταση 0,07/0,20 μ. από το δυτικό. Όπως και το αγγείο της ΝΑ γωνίας βρέθηκε σφηνωμένο μέσα στις μικρές πέτρες. Βρισκόταν σε βθ. -0,95 μ. και ήταν στραμμένο προς τα κάτω και προς ΝΔ.

Στρ. 7: Βθ. -1 έως -1,20 μ. Μετά την αφαίρεση του σκελετού ΑΕ 92 και του κρανίου 10 της ΝΔ γωνίας εμφανίστηκε και νέα ταφή: Το κρανίο 11 (ΑΕ 100), βρέθηκε σε βθ. -1 μ. και σε απόσταση 0,20/0,38 μ. από το ανατολικό και 0,29/0,55 μ. από το νότιο τοίχωμα. Σώζονταν η αριστερή ωμοπλάτη το αριστερό βραχίονιο και τμήμα του δεξιού, σε επαφή με το ανατολικό τοίχωμα, κολλημένο στο ίζημα. Το υπόλοιπο του σκελετού έλειπε, διαπιστώθηκε όμως από την ανθρωπολογική μελέτη ότι πρόκειται για άνδρα 20-30 ετών. Αμφορέας (ΑΕ 99) βρέθηκε κοντά στη ΒΔ γωνία, σε επαφή με το δυτικό τοίχωμα. Το κάτω τμήμα του, σε βθ. -1,03/-1,12 μ., ήταν ελαφρά γερμένο προς ΒΒΑ, ενώ ο λαιμός είχε μετατοπιστεί νότια, με το στόμιο προς νότο. Σιδερένιο δρεπανόσχημο μαχαίρι (ΑΕ 101) οξειδωμένο, βρέθηκε σε βθ. -1,12 μ. και σε απόσταση 0,05/0,15 μ. από το Α και 0,87/1,03 μ. από το βόρειο τοίχωμα.

Κάτω από το κρανίο 11 βρισκόταν θραύσμα αγγείου (ΑΕ 102) σε βθ. -1,08 μ. Το υπόλοιπο αγγείο βρισκόταν ανατολικά του κρανίου, σε βθ. -1,13 μ. και σε απόσταση 0,38/0,45 μ. από το νότιο τοίχωμα. Δίπλα του ψευδόστομος αμφορίσκος (ΑΕ 103) βρέθηκε ανεστραμμένος και σπασμένος, με τα θραύσματα πεσμένα το ένα επάνω στο άλλο, σαν πέταλα άνθους, σε βθ. έως -1,20 μ. Το ψεύτικο στόμο είχε την κωνική απόληξη του δίσκου που χαρακτηρίζει την ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ–ΥποΜυκ περίοδο.

Ο σκελετός ΑΕ 100 σταματούσε σε βθ. -1,14 μ.

Βάση αγγείου (ΑΕ 104) βρέθηκε κάτω από το αριστερό βραχίονιο του σκελετού ΑΕ 100, σε βθ. -1,10 μ. Στο δυτικό τμήμα του τάφου αποκαλύφθηκαν σε βθ. -1,05 έως -1,10 μ. δεξί και αριστερό μηριαίο και οστά λεκάνης (ΑΕ 105) και πήχυς (ΑΕ 106), πιθανώς του

σκελετού ΑΕ 100 ή του ΑΕ 110. Οστά μετατοπισμένων πήχων (ΑΕ 107) βρέθηκαν επάνω στο σκελετό ΑΕ 110.

Από τη στρ. 7 συλλέχθηκε η διάσπαρτη κεραμική (ΑΕ 108) και διάσπαρτα οστά (ΑΕ 109) που προέρχονταν κυρίως από το ΒΑ τμήμα του τάφου - ίσως τα πόδια του ΑΕ 100;). Αφαιρέθηκε επίσης η κάτω σιαγόνα (ΑΕ 111), που βρισκόταν σε απ. 0,05/0,15 μ. από το δυτικό τοίχωμα και 0,23/0,33 από το νότιο, σε βθ. -1,05 μ. Το κρανίο 12, κάτω από αυτή ήταν στραμμένο προς τα κάτω και προς νότο, οπότε μάλλον δεν συνανήκουν. Ίσως ανήκει με το υπερκείμενο κρανίο 10 (ΑΕ 98).

Στρ.7^α: Σε βθ. -0,97 έως 1,12 μ. βρέθηκε, ελαφρά μετατοπισμένο, το κρανίο 12 (της ταφής ΑΕ 110), που ήταν στραμμένο προς τα κάτω. Έχει δύο παλιά βουλιόγματα στα πλάγια της θόλου. Ίσως η ταφή μετατοπίστηκε προς τα δυτικά για να τοποθετηθεί η ταφή ΑΕ 100. Τα πλευρά ήταν ελαφρά μετατοπισμένα, η δεξιά ωμοπλάτη στη θέση της. Τα πόδια, παράλληλα λυγισμένα και γερμένα προς τα αριστερά, με το δεξιό να υπερκαλύπτει εν μέρει το αριστερό. Η αριστερή ωμοπλάτη και το βραχιόνιο βρέθηκαν στην αρχική τους θέση, κάτω από τα πλευρά.

Αφαιρέθηκε ο κόκκυγας (ΑΕ 112), που βρισκόταν επάνω στα πλευρά του ΑΕ 110. Ανήκει στη στρ. 7. Μαζί τοποθετούνται και δύο οστά κλείδας, που μάλλον συνανήκουν.

Τα πλευρά εφάπτονταν στις πέτρες στη δυτική πλευρά του τάφου. Πρέπει να προϋπήρχαν της ταφής. Από τη θέση των οστών άκρων χειρών ανάμεσα στα οστά υποθέτουμε ότι τα οστά του πήχου ΑΕ 107 συνανήκουν με το σκελετό ΑΕ 110. Μικρές πέτρες βρέθηκαν και κάτω από τα οστά του ΑΕ 112.

Λαιμός πρόχου ή υδρίας (**Π25593**), βρέθηκε κολλημένος στο δυτικό τοίχωμα και σε απόσταση 0,27/0,35 μ. από τη ΒΔ γωνία σε βθ. -1,07/-1,11 μ. Πιθανώς συνανήκει με το ΑΕ 99. Βρισκόταν στην περιοχή του γονάτου της ταφής ΑΕ 110 και το στόμιό του είναι προς ΒΒΔ.

Κάτω από τη στρ. 7/7^α ακολουθεί μια στρώση επίχωσης πάχους 0,03-0,08 μ., μέσα στην οποία βρέθηκε χείλος στάμνου (**Π25596**). Μαζί του βρέθηκε μικρό θραύσμα από την προχοή μικρού ψευδόστομου, ή από τη σωληνωτή προχοή θηλάστρου (**Π30092**). Κάτω από αυτή τη στρ. επίχωσης εμφανίστηκαν οστά άλλου σκελετού, κατά πάσα πιθανότητα της αρχικής χρήσης του τάφου, μια και στο βόρειο τμήμα του τάφου το λαξευμένο δάπεδο αποκαλύφθηκε σε βθ. -1,20 μ.

Στρ. 8: Βθ. -1,12 έως -1,25 μ. Επάνω στα πλευρά της αρχικής ταφής εντοπίστηκε ομάδα σφονδυλίων και ψήφων: Σφονδύλι από στεατίτη (MA1398) σε βθ. -1,19 μ. Σφονδύλι δισκοειδές από στεατίτη (MA1399.), σε βθ. -1,18 μ. Μικρή σφαιρική διάτρητη ψήφος από ορεία κρύσταλλο (MA1397). Δισκοειδής ψήφος από τουρκουάζ φαγεντιανή (ΑΕ 120) βρέθηκε σε βθ. -1,21 μ. Μικρό αγγείο, πιθανώς σκύφος ή σταμνίσκος (ΑΕ 121), εμφανίστηκε σφηνωμένο ανάμεσα σε πέτρες, με το στόμιο προς τα ανατολικά, δίπλα στο δυτικό τοίχωμα, κοντά στη ΒΔ γωνία και από βθ. -1,12 μ. Και αυτός αφαιρέθηκε με το καλέμι και θρυμματίστηκε.

Ο σκελετός της αρχικής ταφής του τάφου 9 (ΑΕ 122) εμφανίστηκε σε βθ. -1,12 έως -1,25 μ. Διατηρείτο ο θώρακας και το δεξί χέρι (το βραχιόνιο ήταν παράλληλο με το θώρακα και ο πήχυς διπλωμένος διαγώνια επάνω στο θώρακα, με τα δάχτυλα να καταλήγουν στο αριστερό πλευρό), το αριστερό χέρι (ωμοπλάτη, βραχιόνιο και ωλένη γυρισμένη παράλληλα με το βραχιόνιο προς τον αρ. ώμο). Το δεξί χέρι κατέληγε κάτω από το αριστερό βραχιόνιο. Στο σημείο αυτό βρέθηκαν φάλαγγες δακτύλων και θραύσματα ασημένιων κρίκων: Ασημένιος δακτύλιος (ΑΕ 122^α) βρέθηκε περασμένος σε φάλαγγα, σε μικρή κοιλότητα σε βθ. -1,25 μ., όπου και το δάπεδο του τάφου. Μηριαίο οστό (ΑΕ 123) συλλέχθηκε επάνω από τον σκελετό της ταφής ΑΕ122, σε βθ. -1,18 μ. Επάνω στην αριστερή ωμοπλάτη βρέθηκαν δύο θραύσματα οστέινου κυλινδρικού στελέχους από περόνη ή από αδράχτι (ΑΕ 124), ενώ κάτω από την ωμοπλάτη βρέθηκε ασημένιος σφηκωτήρας (ΑΕ 125). Το μηριαίο (ΑΕ 125) θα πρέπει να ήταν το δεξί μηριαίο του ΑΕ 122, που μετατοπίστηκε γυρισμένο ανάποδα επάνω στο αριστερό, πιθανώς όταν έγιναν οι ταφές της στρ. 7/7^α. Αντίθετα, το αριστερό μηριαίο βρέθηκε στη θέση του. Πρόβλημα αποτελούν τα οστά των κνημών, που έχουν μετατοπιστεί προς τα δυτικά. Υπάρχει πιθανότητα οι κνήμες να είχαν κοπεί ήδη κατά την αρχική ταφή, καθώς βρέθηκαν οστά ταρσού σε συνέχεια της μιάς κνήμης, αν και μετατοπισμένης.

Κατάλογος ευρημάτων

Τάφος 9, Στρ. 1

1. Αμφορέας Π28291 (Εικ. 170).

Σωζ. ύψ. περίπου 0,45 μ.

Ελλιπής κατά τα δύο τρία. Εξαιρετικά κακή κατάσταση διατήρησης, θρυμματισμένος, αφαιρέθηκε αφού επικολλήθηκε γάζα στο εσωτερικό του.

Πηλός καθαρός τραχύς καστανόχρωμος (7.5 YR 6/4 light brown)

Μεγάλο, βαρύ σώμα, κατασκευασμένο σε δύο τμήματα, που καταλήγει σε βραχύ, αμβλύ πόδι. Χείλος κυκλικής διατομής, μεταβαίνει απευθείας σε στρογγυλεμένο ώμο, χωρίς λαιμό. Μέγιστη διάμετρος χαμηλά στην κοιλιά. Στο κατώτερο τμήμα του σώματος ταινιωτή μετάβαση σε στρογγυλεμένη βάση, η οποία λείπει, μαζί με το πόδι. Διπλές κυλινδρικές λαβές με κερατοειδή γωνίωση. Ραβδωτή εξωτερικά επιφάνεια

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Το σχήμα παράγεται στην ανατολική Μεσόγειο (Κιλικία, νότια μικρασιατική ακτή, Κύπρο). Πρβλ. αμφορέα Αγοράς αρ.κατ. P12361, βλ. Robinson 1959, σελ. 89 αρ. M54, πίν 19 (β' ήμισυ του 1ου αι. μ.Χ.). Για άλλα παραδείγματα του ίδιου τύπου βλ. Sciallano – Sibella 1991, Amphore Agora M54, που τα χρονολογούν στον 1^ο – 2^ο αι. μ.Χ.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Μέσα 1^{ου} – αρχές 2ου αι. μ.Χ.

Τάφος 9, επίωση

2. Θαλάσσιο όστρεο Δ681 (Σχέδ. 104. Εικ. 171) .

Σωζ. μήκ. 0,0632 μ., σωζ. πλ. 0,042 μ.

Όστρεο από χτένι, αποσπασματικό. Συγκολλημένο από τέσσερα θραύσματα.

Τάφος 9, Στρ. 2 και Στρ. 4

3. Αρυβαλλοειδές ληκύθιο Π28292 (Εικ. 172)

Ύψ. 0,124 μ., διάμ. βάσης 0,034 μ., μεγ. διάμ. 0,088 μ., διάμ. χείλους 0,04 μ.

Πηλός καθαρός ρόδινος (7,5 YR 7/4 pink). Επίχρισμα υποκίτρινο (10 YR 8/3 very pale brown). Βαφή αμαυρόχρωμη, μαύρη στο τελείωμα, καστανέρυθρη στο υπόλοιπο σώμα. Αποσπασματικά σωζόμενο, σπασμένο και συμπληρωμένο. Σώζονται περίπου τα δύο τρίτα του αγγείου. Λείπει μικρό τμήμα της βάσης και του χείλους και το ήμισυ περίπου του σώματος μέχρι το λαιμό. Βάση δακτυλιόσχημη, με προεξέχον ανεστραμμένο κωνικό έξαρμα στο κέντρο. Σώμα ωσειδές, χαμηλός κοίλος λαιμός, καταλήγει σε δισκοειδές χείλος με εσοχή εσωτερικά. Ταινιωτή κάθετη λαβή με κατά μήκος κοίλανση, ξεκινά από τη μέση του ώμου και καταλήγει κάτω από το χείλος. Το κάτω μέρος του σώματος άβαφο, το άνω ολόβαφο εξωτερικά και μέχρι τη βάση του λαιμού εσωτερικά.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Πρβλ. το ληκύθιο από τον Τ. 4 στο οικ. Μανούσου στη Ρόδο, από σύνολο που χρονολογείται στο α' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ., βλ. Γιαννικουρή κ.ά. 2000, πίν. 10.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: α' τέταρτο 3^{ου} αι. π.Χ.

Τάφος 9, Στρ. 4

4. Δακτυλίδι σιδερένιο M1810 (Εικ. 173)

Διάμ. σφενδόνης 0,024-0,026 μ., πάχ. 0,005 μ., διάμ. διατομής κρίκου 0,005 μ., πάχ. 0,003 μ.

Αποσπασματικό. Σώζεται η σφενδόνη και οι δύο εκφύσεις του κρίκου. Πολύ οξειδωμένο, έχει αλλοιωθεί το σχήμα της σφενδόνης. Η σφενδόνη έχει σχήμα κυκλικό, ελαφρά ελλειψοειδές. Κοίλη άνω επιφάνεια, πιθανώς έφερε ένθεση από άλλη ύλη, ενδεχομένως

κεχριμπάρι, που έχει χαθεί. Η κάτω επιφάνεια κοίλη, ώστε να εφαρμόζει στο δάχτυλο. Η βέργα του κρίκου ημικυκλικής διατομής, επίπεδη εσωτερικά και κυρτή εξωτερικά.

5. Καρφί σιδερένιο M1811 (Εικ. 174)

Διάμ. κεφαλής 0,017 μ., ύψ. 0,005 μ., σωζ. μ. 0,019 μ.

Αποσπασματικό. Λείπει η απόληξη του στελέχους. Οξειδωμένο. Το στέλεχος καμπυλώνει. Η κεφαλή έχει σχήμα κυκλικό, όπως και η τομή του στελέχους, η οποία είναι πλατύτερη στην έκφυσή της και λειώνεται προς τα κάτω.

6. Καρφί σιδερένιο M1812 (Εικ. 174)

Σωζ. διάμ. κεφαλής 0,02-0,021 μ., σωζ. μ. 0,018 μ.

Σιδερένιο καρφί, αποσπασματικό. Λείπει η απόληξη του στελέχους. Οξειδωμένο. Η κεφαλή έχει "ανοίξει" λόγω της οξείδωσης. Το στέλεχος καμπυλώνει. Η κυρτεπίπεδη κεφαλή έχει σχήμα περίπου κυκλικό, όπως και η τομή του στελέχους, η οποία είναι πλατύτερη στην έκφυσή της και μειώνεται προς τα κάτω. Το καρφί βρέθηκε στο στόμα του κρανίου 7. Τα καρφιά έχουν χρησιμοποιηθεί και ξεκαρφωθεί, όπως φαίνεται από το στραβωμένο στέλεχος που καμπυλώνει.

7. Καρφί σιδερένιο M1813 (Εικ. 174)

Σωζ. μ. κεφαλής 0,024 μ., σωζ. πλ. 0,019 μ., Σωζ. μ. καρφιού 0,011 μ.

Αποσπασματικό. Συγκολλημένο από δύο κομμάτια. Λείπουν τα 2/3 της κεφαλής και διατηρείται μόνον η έκφυση του στελέχους. Πολύ οξειδωμένο. Η κεφαλή είναι εξαιρετικά λεπτή και πλατειά. Θα πρέπει να είχε διάμετρο τουλάχιστον 0,032 μ.

Τάφος 9, Στρ. 7α

8. Κλειστό αγγείο (πρόχους;) Π25593 (Σχέδ. 83. Εικ. 175) .

α) Σωζ. ύψ. 0,101 μ., διάμ. χείλους 0,105 μ.,

β) Σωζ. ύψ. 0,102 μ., σωζ. πλ. 0,154 μ.

Πηλός ανοιχτοκάστανος (10YR 6/3 pale brown). με λίθινα εγκλείσματα

Επίχρισμα πιο ωχρό (10YR 7/3 very pale brown).

Δύο τμήματα κλειστού αγγείου, ευρύστομης πρόχου ή ενδεχομένως υδρίας, το καθένα από τα οποία έχει συγκολληθεί από πολλά θραύσματα.

Στόμιο, λαιμός και τμήμα του ώμου. Ώμος στρογγυλός, λαιμός κυλινδρικός

διευρυνόμενος, καταλήγει σε έξω νεύον χείλος, ημικυκλικής διατομής.

Γραπτή ταινία από εξίτηλη μαύρη θαμπή βαφή γύρω από το χείλος, μέσα κι έξω, καθώς και στη βάση του λαιμού. β) Τμήμα του ώμου και της κοιλιάς. Σχήμα σφαιρικό.

Διακόσμηση από σύστημα τριών λεπτών ταινιών, ψηλότερα από τη μέγιστη διάμετρο του αγγείου.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Όσον αφορά στο σχήμα γενικότερα, πρβλ. τον καμπύλο ώμο και τον συγκριτικά στενό λαιμό του αρ.κατ. 3146 από τον Τ. 15 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, σελ. 254 Τ.15/b, πίν. 19a, που το χρονολογεί στην πρόιμη ΥΕ ΙΙΙΓ. Στο αγγείο αυτό η λαβή προσφύεται στο λαιμό και όχι στο χείλος. Ωστόσο το σχήμα του χείλους του αγγείου της Αγίας Αγάθης, στρογγυλεμένο εξωτερικά, σχεδόν κοίλο εσωτερικά, αποτελεί στοιχείο που παραπέμπει σε μεταγενέστερη χρονολόγηση. Πρβλ. τα αντίστοιχα των πρόχων αρ. κατ. 13999 από τον Τ. 50 και 13979 από τον Τ. 46 στα Καλαβάρδα, στην περιοχή της

Καμείρου, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1067-1068, εικ. 437.263 και 437.265, που τις χρονολογεί στη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ. Επίσης, το χείλος της πρόχου αρ.κατ. 161 από τον Τ. 44 στη Λαγκάδα της Κω, βλ. Morricone 1965-66, σελ. 203, εικ. 214. Η Mountjoy 1999, σελ. 1111-1112, εικ. 455.128 τη χρονολογεί στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: μέση - ΥΕ ΙΙΙΓ.

Τάφος 9, επίωση μεταξύ στρ. 7 και στρ. 8

9. Στάμνος Π25596 (Σχέδ. 78. Εικ. 176).

α) Σωζ. ύψ. 0,029 μ., σωζ. πλ. 0,031 μ.,

β) Σωζ. ύψ. 0,028 μ., σωζ. πλ. 0,021 μ., διάμ. χείλους 0, 085 μ.

Πηλός καθαρός λεπτόκοκκος, ρόδιнос (7.5 YR 7/4 pink). Επίχρισμα ομοιόχρωμο. Αποσπασματικό. Τμήμα από τον διευρυνόμενο λαιμό με το λοξότμητο χείλος του αγγείου. Τρία θραύσματα, τα δύο συγκολλώνται. Φθαρμένη επιφάνεια. Γραπτή διακόσμηση με ερυθροκάστανη βαφή: εσωτερικά πλατειά ταινία, εξωτερικά ολόβαφο. Εξηρημένο το λοξότμητο χείλος.

Σχήμα παρόμοιο με Π28268 Τ. 37.1 και κυρίως με Π28262 Τ. 36.1.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Πρβλ. το χείλος και τη βάση του στάμνου Π28262 Τ. 36.1, που χρονολογείται στη προχωρημένη μέση (advanced) – ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: προχωρημένη μέση (advanced) – ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ

10. Ψευδόστομος αμοφορίσκος ή θήλαστρο Π30092 (Εικ. 177)

Σωζ. ύψ. 0,011 μ., σωζ. μήκ. 0,022 μ., σωζ. πλ. 0,011 μ., διάμ. οπής 0,007 μ.

Πηλός καθαρός, μαλακός ρόδιнос ρόδιнос (7.5 YR 7/4 pink).

Αποσπασματικό. Δύο θραύσματα (το ένα ελάχιστο) από την σωληνοειδή προχολή μικρού κλειστού αγγείου (ψευδόστομου αμοφορίσκου ή θηλάστρου).

Τάφος 9, στρ. 8

11. Ψήφος από ορεία κρύσταλλο ΜΑ1387 (Σχέδ. 96. Εικ. 178).

Ύψ. 0,0076 μ., διάμ. 0,008 μ., διάμ. τρήματος 0,003/0,0012 μ.

Σφαιρική, διάτρητη. Κωνική οπή εξάρτησης.

12. Σφονδύλι από στεατίτη ΜΑ1398 (Σχέδ. 103. Εικ. 179α,β).

Ύψ. 0,009 μ., μεγ. διάμ. 0,0222 μ., διάμ. οπής 0,004 μ. Βάρος: 5,4 γρ.

Σφονδύλι κυρτοκωνικού σχήματος από μαύρο στεατίτη. Ακέραιο. Μικρές αποκρούσεις σε τρία σημεία. Εγγάρκτη διακόσμηση: στην κυρτή πλευρά τετράφυλλος ρόδακας με πέταλα ωοειδούς σχήματος, κι ανάμεσά τους παυροειδή/θυσανοειδή συστήματα εγχαράξεων. Στην κωνική πλευρά εγγάρκτο αστέρι με επτά ακτίνες, μέσα σε ζώνη που ορίζεται από δύο ομόκεντρους κύκλους.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Πρβλ. την εγγάρκτη διακόσμηση στο σφονδύλι – κεφαλή περόνης από φαγεντιανή από τον Τ. 20 της Ιαλυσού, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε έως τη προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ. Βλ. Benzi 1992, σελ. Τ.20/19Β, πίν. 118n, 184n.

13. Σφονδύλι από στεατίτη ΜΑ1399 (Σχέδ. 103. Εικ. 180).

Ύψ. 0,0083 μ., μεγ. διάμ. 0,0231 μ., διάμ. οπής 0,005 μ. Βάρος: 7,4 γρ.

Σφονδύλι δισκοειδές από γκριζοπράσινο στεατίτη. Ακέραιο, αποκρουσμένο στην περιφέρεια. Η μία απόκρουση είναι αρχαία, έχει λειανθεί με τη χρήση. Σχήμα δισκοειδές, με αποστρογγυλεμένη ακμή. Τρήμα διαγώνιο προς τον δίσκο. ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Αναφέρονται μόνον δύο δισκοειδή παραδείγματα από στεατίτη, από τις ανασκαφές Biliotti στην Ιαλυσό, βλ. Furtwängler – Löschke 1886, πίν. Α5, ΒΤ1. Benzi 1992, σελ. 204-205.

Τάφος 10 (Σχέδ. 5, 17. Εικ. 30 - 33)

Θάλαμος - κόγχη με λακκοειδή δρόμο, με κατεύθυνση Α/Δ, με μικρή απόκλιση προς ΝΑ/ΒΔ. Διατηρείτο ακέραιος και ασύλητος.

Ο δρόμος έχει διαστάσεις στομίου 2,40/2,44 x 0,73/1 μ., και σχήμα επίμηκες τραπέζιο. Το βάθος του είναι 1,80 μ. κατά μήκος της βόρειας μακράς πλευράς, ενώ στη νότια πλευρά η κλίση του έντονα επικλινούς δαπέδου ξεκινά από βθ. -1,30 μ. Στο ανατολικό άκρο των δύο μακρών πλευρών του δρόμου υπάρχουν δύο λαξευμένα «πατήματα» για την κάθοδο στον τάφο, σε βθ. -0,50 και -0,98 μ. Στην επίχωση του δρόμου από χώμα και πέτρες δεν βρέθηκε κανένα αντικείμενο.

Ο θάλαμος είχε ανοιχθεί στο βόρειο τοίχωμα του δρόμου, σε βάθος -0,80 μ. από την επιφάνεια του βράχου. Η είσοδος βρέθηκε σφραγισμένη με διαφραγματική αλάξευτη πλακοειδή πέτρα μήκ. 1,70 μ. και ύψ. 1,05 μ., ακανόνιστου σχήματος.

Λόγω του ακανόνιστου σχήματος η διαφραγματική πλάκα δεν εφάρμοζε καλά στο στόμιο, προεξείχε δε αρκετά στο εσωτερικό του δρόμου. Δύο ακόμη μεγάλες πλακοειδείς διαγώνια σφηνωμένες έκλειναν τα ανοίγματα στις κάτω γωνίες του ανοίγματος της εισόδου, ενώ τα κενά των επάνω γωνιών είχαν μολωθεί με μικρότερους αργούς λίθους. Οι τεχνίτες δυσκολεύτηκαν πολύ να σπάσουν με τη βαριά τη μεγάλη πλακοειδή πέτρα, η οποία ολόκληρη αποτελούσε συμπαγή φλέβωση βράχου.

Το ορθογώνιο άνοιγμα της κόγχης, επιμελημένης λάξευσης έχει μήκος 1,72/1,87 (οι πλευρές παρουσιάζουν ελαφρά σύγκλιση προς τα πάνω) και ύψος 1/1,08 μ. Ο θάλαμος έχει σχήμα περίπου ορθογώνιο, με στρογγυλεμένες τις ΒΑ και ΒΔ γωνίες και διαστάσεις 1,84/2,10 x 0,74/0,80 και ύψος 1,06 μ. Διακρίνονται τα ίχνη του εργαλείου λάξευσης στα τοιχώματα.

Στο εσωτερικό του θαλάμου, η επίχωση ξεκινούσε από βθ. -0,70μ. περίπου από την οροφή. Το χώμα της ήταν λεπτόκοκκο και πρέπει να είχε εισρεύσει από τα ανοίγματα ανάμεσα στις πέτρες του μολώματος του στομίου. Η μοναδική ταφή (γυναίκα 18 – 25 ετών) είχε τοποθετηθεί εκτάδην, απευθείας επάνω στο λαξευμένο δάπεδο, με το κεφάλι προς τα δυτικά. Το αριστερό χέρι ήταν τοποθετημένο παράλληλα με το σώμα, με την παλάμη να καλύπτεται από τη λεκάνη. Ο δεξιός βραχίονας είχε μετατοπιστεί ελαφρά προς Ν, ενώ ο πήχυς ήταν στη θέση του, επάνω στο δεξιό ήμισυ της «ανοιγμένης» λεκάνης. Τα πόδια ήταν ενωμένα στα γόνατα, ελαφρά κεκλιμένα προς τα αριστερά. Και τα δύο μηριαία ήταν σπασμένα στη μέση, το δεξί κάτω τμήμα είχε μετατοπιστεί ελαφρά προς Β. Μεγάλη πρόχους (Π25555) βρέθηκε αμέσως νότια του κεφαλιού, πεσμένη στο πλευρό με το στόμιο προς ΒΔ. Κατά την πτώση της είχε πιθανώς μετατοπίσει το κρανίο της ταφής, που βρέθηκε περίεργα κεκλιμένο επάνω στον αρ. ώμο, με τις κόγχες των οφθαλμών προς τα ΝΔ και επάνω. Επάνω στο σκελετό κι ανάμεσα στα οστά βρέθηκαν κομμάτια χονδρού σύρματος από μόλυβδο (M1679α), λυγισμένα σε σιγμοειδή σχήματα, τα οποία συνεχίζονταν και κάτω από τα οστά. Εντοπίστηκαν κυρίως παράλληλα με το αριστερό χέρι και επάνω στους μηρούς. Μαζί με τα οστά του σκελετού αφαιρέθηκε μολύβδινο δισκάριο (M1679β). Στην περιοχή των άκρων ποδών, σε βθ. 1,05 μ. από την οροφή και σε απόσταση 0,17/0,20 μ. από το ανατολικό και 0,36/0,39 μ. από το βόρειο τοίχωμα βρέθηκε χάλκινος σπειροειδής δακτύλιος κυκλικής διατομή καλυμμένος με φύλλο χρυσού (M1678)¹⁰⁸.

Κατάλογος ευρημάτων

1.Πρόχους Π25555 (Σχέδ. 83. Εικ. 181) .

Ύψ. 0,272 μ., διάμ.. χείλους 0,11 μ., μεγ. διάμ. 0,226 μ., διάμ. βάσης 0,09 μ.

Ακέραη. Εξίτηλο επίχρυσμα και βαφή.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος (5 YR 6/8 reddish yellow), εύθριπτος, αμμώδης, με εγκλείσματα από όστρεο και σχιστόλιθο. Επίχρυσμα πιο ανοιχτόχρωμο (5 YR 6/6).

Βαφή καστανόμαυρη, εξίτηλη.

Σώμα ωοειδές, βάση επίπεδη, ελαφρά τονισμένη, λαιμός ευρύς, ανυψωμένος, καταλήγει σε χείλος ελαφρά έξω νεύον κυκλικής διατομής. Λαβή κάθετη, κυλινδρική πεπιεσμένη, από το χείλος μέχρι το μέσον του ώμου.

Ταινία στο επάνω και εξωτερικό μέρος του χείλους, στη βάση του λαιμού, δύο ταινίες στο κάτω μέρος του ώμου και μία στο κατώτερο μέρος του σώματος. Κυματοειδής ταινία

---

¹⁰⁸ Το δάπεδο του τάφου ήταν καλυμμένο με ριζώματα· κατά τον καθαρισμό τους εμφανίστηκαν δύο σκαραβαίοι που έσπρωχναν αντίρροπα τη σφαίρα από περιπτώματα με τα αυγά τους. Η εικόνα θύμιζε το αιγυπτιακό θέμα των σκαραβαίων εκατέρωθεν της ηλιακής σφαίρας.

κατά μήκος της ράχης της λαβής. Η έκφυση της λαβής περιγράφεται από δακτύλιο και πλαισιώνεται από εξωστρεφείς καμπύλες στο ύψος της ζώνης του ώμου.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 774, εικ. 11, 12

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 107. Maiuri 1967, σελ. 202-203. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 40.

Benzi 1992, σελ. 50. Ως προς το κυλινδρικό χείλος βλ. πρόχου αρ.κατ. 86 από τον Τ. 25 της Λαγκάδας (Morricone 1965-66, σελ. 151-152, εικ. 143). Επίσης αρ.κατ. 191 από τον Τ. 12 της Περατής, βλ. Ιακωβίδης 1969-79 Γ' πίν.93γ. Εσωστρεφείς καμπύλες πλαισιώνουν τις λαβές τρίτων πιθισταμνίσκων της πρώιμης – ανεπτυγμένης μέσης (developed) από τη Ρόδο. Στα παραδείγματα όμως αυτά οι λαβές δεν περιβάλλονται επίσης από δακτύλιο, βλ. Benzi 1992, αρ.κατ. 2735 από τον Τ. 17 της Ιαλυσού, πίν. 20g. Morricone 1979-80, σελ. 234, εικ. 19. Mountjoy 1999, σελ. 1030, εικ. 420. 124, 126, 127. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: μέση-ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ.

2. Σπειροειδής δακτύλιος (σφηκωτήρας) M1678 (Σχέδ. 95. Εικ. 182 α,β).

Διάμ. 0,0232 μ., ύψ. 0,011μ., διάμ. τομής 0,0035 μ.

Χάλκινος, επενδεδυμένος με φύλλο χρυσού. Χονδρό σύρμα κυκλικής διατομής, ελίσσεται δύο φορές και καταλήγει σε επίπεδες απολήξεις.

Το φύλλο χρυσού της επένδυσης απουσιάζει σε δύο σημεία, πιθανώς λόγω της οξειδωσης του χαλκού.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 774, εικ. 11, 12.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Πρβλ. σφηκωτήρες από ΜΠΡΓ Τ. 49 από το νεκροταφείο της Τούμπας στο Λευκαντί, βλ. Lemos 2002, εικ. 26.6,7.

3.Μολύβδινα σύρματα M1679α (Εικ. 183)

Είκοσι επτά θραύσματα, λυγισμένα σε διάφορα καμπυλόγραμμα σχήματα.

Ζερβάκη 2011, 774, εικ. 11, 12.

4.Μολύβδινο δισκάριο M1679β (Εικ. 183).

Μήκ. 0,0311 μ., πλ. 0,028 μ., πάχ. 0,0036-0,0034 μ.

δισκάριο. Τσαλακωμένο, αποκρουσμένο σε τρία σημεία της περιφέρειας. Σχήμα ακανόνιστο. Οπή περίπου στο κέντρο.

Δημοσίευση: Ζερβάκη 2011, σελ. 774, εικ. 11, 12.

Τάφος 11 (Σχέδ. 5, 19. Εικ. 34)

Ορθογώνιος λακκοειδής με προσανατολισμό Β/Ν με μικρή απόκλιση προς ΒΑ/ΝΔ. Πριν από την έρευνα ήταν ορατό στην επιφάνεια του δρόμου το λαξευτό περιχειλίσμα, μήκ. 2,10/2,20 μ. και πλ. 0,75/0,93 μ. Το σωζόμενο βάθος του περιχειλίσματος, το οποίο θα πρέπει να έχει εν μέρει καταστραφεί, είναι 0,20 μ. στη Β. και 0,09 μ. στη νότια πλευρά του τάφου και ήταν καλυμμένο με παχιές επικαθίσεις ιζήματος, το οποίο θα είχε κρατήσει τις καλυπτήριες ενσωματωμένες αν δεν τις είχε παρασύρει ο εκσκαφέας. Το στόμιο του

τάφου, χωρίς το περιχέλωμα, έχει μήκος 1,75/1,80 μ. και πλάτος 0,552/0,59 μ. Τα τοιχώματα των μακρών πλευρών απέκλιναν ελαφρά προς τα κάτω. Το δάπεδο βρέθηκε σε βθ. -1,20 μ.

Ο τάφος βρέθηκε επιχωμένος μέχρι πάνω, με μεγάλα κομμάτια από πλακοειδείς μη επεξεργασμένες πέτρες, διαγώνια πεσμένες στο εσωτερικό του, οι οποίες θα πρέπει να αποτελούσαν κομμάτια των καλυπτηρίων που παρέσυρε ο εκσκαφέας. Τμήμα καλυπτήριας διαστάσεων 0,82 x 0,40 μ. βρέθηκε πεσμένο διαγώνια στο Β τμήμα του τάφου, και έφθανε μέχρι βθ. -0,40 μ., γεγονός που δηλώνει ότι ο τάφος δεν ήταν αρχικά επιχωμένος κάτω από τις καλυπτήριες. Επικαθίσσεις ιζηματος κάλυπταν τα τοιχώματα του τάφου από βθ. -0,75 μ.

Σε βθ -1,10 μ. εμφανίστηκε στη νότια πλευρά του τάφου κρανίο, γυρισμένο προς τα δυτικά. Το κρανίο είχε τελείως απολιθωθεί μέσα στο ίζημα. Ο λοιπός σκελετός ήταν επίσης καλυμμένος από τα ανθρακικά άλατα, όπως προφανώς και τυχόν μικροκτερίσματα. Δίπλα στο κρανίο, στα ανατολικά του και σε επαφή με το τοίχωμα, υπήρχε μικρό αγγείο ενσωματωμένο ολόκληρο στα άλατα. Μετά την αφαίρεσή του (με το καλέμι, σπάζοντάς το), διαπιστώθηκε ότι επρόκειτο για ψευδόστομο αμφορέα (Π28261).

Η ανασκαφή του T. 11 ολοκληρώθηκε το 2014. Αφαιρέθηκε με χρήση τρυπανιού η συμπαγής ιζηματογενής επίχωση που κάλυπτε το δάπεδο και είχε παραμείνει από την ανασκαφή του 2007. Αφαιρέθηκε σπασμένο το κρανίο στη νότια πλευρά του τάφου, τμήμα της λεκάνης και τμήματα μακρών οστών. Τα οστά δεν σχεδιάστηκαν προηγουμένως και δεν κρατήθηκαν χωριστά ανά μέλος, γιατί δεν ήταν ορατά μέσα στα άλατα. Δεν υπήρξαν ευρήματα, αλλά δεν θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι δεν χάθηκαν κάποια μικροαντικείμενα, δεδομένων των συνθηκών της ανασκαφής.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Ψευδόστομος αμφορέας Π28261 (Σχέδ. 85. Εικ. 184α,β).

Ύψ. 0,12 μ., μεγ. διάμ. 0,12 μ., διάμ. βάσης 0,045-0,05 μ., διάμ. δίσκου 0,033 μ.

Πηλός καστανός πορώδης, με μικρά μαύρα εγκλείσματα (σχιστολιθικά;) και λευκά από όστρεο, χωρίς μίκα (7.5 YR 6/4 light brown). Επίχρισμα καστανοκίτρινο (10 YR 7/4 very pale brown).

Συγκολλημένος από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένος. Ελλιπής κατά το άνω τμήμα των λαβών και της προχοής. Λείπει επίσης τμήμα της βάσης και των τοιχωμάτων. Η επιδερμίδα του αγγείου έχει διαβρωθεί και σώζεται σε ελάχιστα σημεία. Ίχνη γραπτής διακόσμησης με καστανόχρωμη βαφή.

Σώμα πεπιεσμένο αμφικωνικό. Βάση ταινιωτή κωνική. Ψευδοστόμιο κοίλο πηνιόσχημο,

συμπαγές, δίσκος με κεντρικό κωνικό έξαρμα Λαβές πεπιεσμένες κυλινδρικές - μάλλον όχι υπερυψωμένες. Προχολή κατακόρυφη προς τον ώμο, χαμηλότερη από το δίσκο, με έξω νεύον χείλος. Χαμηλά στον ώμο και έως τη μέγιστη διάμετρο διατηρείται διακόσμηση από λεπτές ισοπαχείς ταινίες. Παχύτερη ταινία χαμηλά στο σώμα.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 175. Πρβλ. τους μικρούς ψευδόστομους αρ.κατ. N26. Π 12358, N28. Π 12734 και N28 Π15011 από τον θαλαμοειδή T. N στο νεκροταφείο του Κλάους στη Αχαΐα, ως προς το σχήμα και την ταινιωτή διακόσμηση του σώματος. Βλ. Paschalidis 2018, σελ. 326-328 αρ. N26, N28, N29, εικ. 707, 709, 710, που τους χρονολογεί στη φάση 5 του νεκροταφείου (ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ), παραθέτοντας πολυάριθμα παράλληλα από την Αχαΐα, αλλά και την Ηλεία και την Ιθάκη, με παραπομπές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ.

Τάφος 12 (Σχέδ. 5, 20. Εικ. 35)

Ο μικρός T. 12, ορθογώνιος λακκοειδής διαστάσεων 0,70 x 030 μ., με κατεύθυνση περίπου ΒΒΑ/ΝΝΔ, βρίσκεται σε μικρή απόσταση 0,90 μ. από τον Τάφο 11. Το σωζόμενο βάθος του είναι 0,55 μ. Τα τοιχώματα παρουσιάζουν ελαφρά απόκλιση προχωρώντας σε βάθος.

Από βθ. -0,37 μ. το δάπεδο είναι επικαλυμμένο με παχύ ίζημα, αφήνοντας μόνον στο μέσον το αποτύπωμα της ταφής, μάλλον βρέφους, μήκ. 0, 59 μ. και πλ. 0,16/0,20 μ. Το αποτύπωμα μαρτυρεί ότι η ταφή είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι προς Ν. Ο τάφος βρέθηκε άδειος. Η επίχωσή του συνίστατο μόνον από χώμα, χωρίς πέτρες.

Τάφος 13 (Εικ. 36)

Κατά την ανασκαφή των δύο μικρών T. 13 και T. 14 θεωρήθηκε ότι δεν πρόκειται για τάφους, αλλά μάλλον για άλλου είδους κατασκευές. Ήταν ορθογώνια εμφανή στην επιφάνεια του δρόμου, αλλά φαίνονταν να έχουν πληρωθεί, εν μέρει τουλάχιστον, με πηλό ή κάποιου είδους κονίαμα. Μέσα στο ορθογώνιο περίγραμμα του κάθε τάφου βρισκόταν εγγεγραμμένη μια δίλοβη κοιλότητα, σχηματισμένη στο κονίαμα αυτό. Στον τφ. 13 το κονίαμα φαίνεται να υψωνόταν στην περίμετρο του ορθογωνίου και να «έσπασε» κατά την ισοπέδωση με τον εκσκαφέα, ο οποίος μάλιστα είχε αφήσει ίχνη της χούφτας στην επιφάνεια του δρόμου.

Ο Τ. 13 έχει διαστάσεις 0,78 x 0,30 μ., και κατεύθυνση Α/Δ. Το βάθος κοιλότητας έφθανε τα -0,07 μ. Βρέθηκε άδειος.

Τάφος 14 (Σχέδ. 5, 21. Εικ. 37)

Μικρός ορθογώνιος λακκοειδής με κατεύθυνση ΒΒΑ/ΝΝΔ. Έχει καταστραφεί κατά το μεγαλύτερο τμήμα του. Έχει μήκος 0,65 μ., πλάτος 0,30-0,34 μ., και σώζεται σε βάθος μόλις 0,15 μ. Στο εσωτερικό του τάφου διατηρείτο το αποτύπωμα ταφής βρέφους, μήκους 0,52 μ. και πλάτους 0,08/0,20 μ., που σχηματιζόταν από δύο κοιλότητες. Η ταφή θα πρέπει να είχε εναποτεθεί με το κεφάλι προς Ν.

Κατά την αφαίρεση του ιζήματος γύρω από το αποτύπωμα της βρεφικής ταφής, εντοπίστηκε ανατολικά της νότιας κοίλανσης μικρό κύπελλο (Π28290).

Κατάλογος ευρημάτων

1. Μικρό μόνωτο κύπελλο Π28290 (Σχέδ. 91. Εικ. 185).

Ύψ. 0,034 μ., διάμ. βάσης 0,03 μ., διάμ. χείλους 0,056 μ., μέγ. ύψ. 0,04 μ.

Πηλός κιτρινωπός, καθαρός (10 YR 7/4 very pale brown).

Επίχρισμα υπόλευκο (10 YR 8/3 very pale brown).

Ελλιπές ως προς το χείλος, τμήματα της λαβής και της βάσης. Σπασμένο σε πολλά κομμάτια, συγκολλημένο και συμπληρωμένο με γύψο. Βάση δακτυλιόσχημη, με κωνικό έξαρμα κάτω, σώμα ημισφαιρικό, λαβή κάθετη κυλινδρική, ελαφρά υπερυψωμένη, καταλήγει στο χείλος, το οποίο θα πρέπει να ήταν ευθύ. Διακοσμημένο με μαύρη βαφή εσωτερικά και εξωτερικά με δύο κρεμάμενες συμπαγείς ημιελλείψεις. Οριζόντια γραμμίδια κατά μήκος της ράχης της λαβής.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 216. Πρβλ. ως προς το ημισφαιρικό σχήμα και τη διακόσμηση το αρ.κατ. 9161 από την Περατή, που χρονολογείται στη φάση ΙΙΙ του νεκροταφείου, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Γ πίν. 111γ.9161. Mountjoy 1999, σελ. 622-623, εικ. 237.590. Ως προς τη διακόσμηση, παράλληλα της ΥΕ ΙΙΙΓ απαντούν στην Περατή. Βλ. για παράδειγμα Ιακωβίδης 1969-70 Γ πίν. 60γ.711, 88γ.374, 123γ.857. Ο Ιακωβίδης θεωρεί ότι τα κύπελλα της Περατής με διακόσμηση ημιελλείψεων παράγονταν τοπικά, ακολουθώντας πρότυπα από την Κρήτη, όπου απαντά από τους ΜΜ έως τους ΠρΓ χρόνους, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β σελ. 216-217. Στα Δωδεκάνησα σημειώνονται πρωιμότερα παραδείγματα του ίδιου διακοσμητικού θέματος στην Κάρπαθο.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ.

Οι τάφοι Τ.15 έως Τ. 18 αποτελούν μια ξεχωριστή συστάδα, που εντοπίζεται στο πλάτωμα που δημιουργεί η απότομη στροφή του δρόμου, και ονομάστηκε συμβατικά Νότια Συστάδα.

Τάφος 15 (Σχέδ. 3, 22. Εικ. 38)

Μικρή ορθογώνια θήκη, περίπου τετράγωνη, αδρά λαξευμένη στο βράχο, με διαστάσεις 0,50 x 0,36/0,42 μ. και σωζόμενο βθ. 0,37 μ. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν θραύσματα κεραμικής που ανήκουν σε μικρό ψευδόστομο αμφορέα (Π28289α) και σε αμφορέα με αγκύλες λαβές (Π28289β). Η θήκη δεν περιείχε καύση. Ενδεχομένως πρόκειται για ενταφιασμό νεογέννητου, τα οστά του οποίου διαλύθηκαν πλήρως, καθώς ούτε η μικροσκοπική εξέταση του χώματος της επίχωσης απέδωσε στοιχεία.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Ψευδόστομος αμφορέας Π28289α (Σχέδ. 86. Εικ. 186)

Σωζ. ύψ. 0,081 μ., διάμ. βάσης 0,10 μ., πλ. λαβής 0,017 μ.

Πηλός λεπτός, χωρίς εγκλείσματα.

Θραύσματα ψευδόστομου αμφορέα. Αντιπροσωπεύουν περίπου το ήμισυ του αγγείου. Τα θραύσματα στερεώθηκαν και κάποια συγκολλήθηκαν μεταξύ τους πριν την καταγραφή, γιατί δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί το χρώμα του πηλού και του επιχρίσματος.

Επιφάνεια σκασμένη κατά τόπους. Βάση δακτυλιόσχημη, σώμα σφαιρικό. Ψευδοστόμιο συμπαγές, με επίπεδο δίσκο. Λαβές ταινιωτές. Στον ώμο διακρίνεται σειρά διάγραμμων τόξων (FM 43.5), με στικτό περίγραμμα και πυρήνα από φολίδες (FM 42.25). Ταινιωτή διακόσμηση στην κοιλιά. Το κάτω μέρος του σώματος πιθανώς ολόβαφο.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: θέμα των διάγραμμων τόξων εμφανίζεται στον ώμο ψευδόστομων αμφορέων στην Αχαΐα. Εντοπίζεται στις φάσεις 2, 3 και 4 του νεκροταφείου του Κλάους, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 368, εικ. 805. Στο μικρότερο παράδειγμα Θ3 από το Κλάους, της φάσης 4 (προχωρημένη μέση (advanced) – αρχές ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ) το θέμα αυτό συνδυάζεται με ταινιωτή διακόσμηση στην κοιλιά και ολόβαφο κάτω τμήμα του σώματος, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 370, εικ. 809.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: προχωρημένη μέση (advanced) – ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ

2. Κλειστό αγγείο Π28289β (Σχέδ. 86. Εικ. 186)

Ενδεχομένως πρόκειται για τμήματα του ίδιου αγγείου, αν και δεν συγκολλώνται τα θραύσματα.

Ημίεργος Τάφος 16 (Σχέδ. 3, 23. Εικ. 39)

Ορθογώνιος λακκοειδής, με κατεύθυνση ΒΔ/ΝΑ και διαστάσεις 1,40/1,48 x 0,60/0,68 μ. Είναι πολύ ακανόνιστα λαξευμένος και θεωρείται ημίεργος. Το βάθος του βρίσκεται σε μόλις 0,12-0,25 μ., αν και κρίνοντας από τους άλλους τάφους της συστάδας η διάνοιξη του δρόμου δεν ταπεινώσε πολύ την επιφάνεια του βράχου στο σημείο αυτό.

Στο εσωτερικό του T. 16 βρέθηκε μόνον ένα όστρακο, μη διαγνωστικό.

Τάφος 17 (Σχέδ. 3, 24. Εικ. 40, 41)

Ορθογώνιος λαξευτός λακκοειδής με κατεύθυνση ΒΔ/ΝΑ. Έχει διαστάσεις 0,88 x 0,35 μ. και σωζ. βθ. 0,80/0,90 μ. Οι στενές πλευρές αποκλίνουν σε βάθος. Λαξευμένα πατήματα στο βορειοδυτικό και βορειοανατολικό τοίχωμα διευκόλυναν την έξοδο.

Σε βθ. 0,70 μ., κοντά στη ΒΔ γωνία βρέθηκε θήλαστρο (Π28271), πεσμένο με το στόμιο προς Α. Επάνω στο δάπεδο βρέθηκε μικρό μόνωτο κύπελλο (Π28272) και δίπλα του ένα δεύτερο θήλαστρο (Π28273). Εφόσον οστά δεν βρέθηκαν, κρατήθηκε δείγμα χρώματος από την επίχωση επάνω στο δάπεδο, η εξέτασή του όμως στο μικροσκόπιο δεν έδωσε οστεολογικά στοιχεία¹⁰⁹.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Θήλαστρο ελλιπές Π28271 (Σχέδ. 82. Εικ. 187).

Σωζ. ύψ. 0,074-0,078 μ., διάμ. βάσης 0,044 μ., μεγ. διάμ. 0,082 μ., διάμ. χείλους 0,038μ. Ελλιπές ως προς τη σωληνωτή προχοή (σώζεται το σημείο συγκόλλησης στον ώμο) και την κάθετη λαβή (σώζονται τα δύο σημεία έκφυσης, στον ώμο και το χείλος).

Απολεπίσματα στο χείλος.

Πηλός κοκκινοκάστανος, 5YR 6/6 reddish yellow. Επίχρισμα από τον ίδιο πηλό. Οπές που έχουν απομείνει από οργανικά εγκλείσματα καθώς και εγκλείσματα πιθανώς από όστρεο.

Χειροποίητο. Βάση επίπεδη, ανώμαλη κάτω. Σώμα σφαιρικό πεπιεσμένο, λίγο ασύμμετρο λόγω της συγκόλλησης της προχοής, συνεχίζει σε κοίλο λαιμό και λεπτό έξω νεύον χείλος, που υψώνεται ελαφρά στο σημείο έκφυσης της λαβής, η οποία ήταν ταινιωτή, ελαφρά υπερυψωμένη.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 157. Για την κάθετη λαβή σε γωνία 90° από την προχοή, πρβλ. το τροχήλατο ολόβαφο BMC A942, Furtwängler – Löschke 1886, πίν. II.12. Walters – Forsdyke 1930, σελ. 8 αρ. 11, πίν. 8.11. Για το σχήμα, πρβλ. θήλαστρο από τον T. 527 στο Καλκάνι, βλ. Wace 1932, σελ. 98 αρ. 17, πίν. 47. Έχει απλό εξωστρεφές χείλος, κυρτή βάση και οριζόντια καλαθόσχημη λαβή, φέρει δε βιαστικά αποδοσμένη διακόσμηση από ζεύγη κάθετων γραμμών σε ζώνη μεταξύ δύο ταινιών στο λαιμό και στο κάτω τμήμα του σώματος. Χρονολογείται στην ΥΕ III. Επίσης, θήλαστρο αρ.κατ. BMC A 933 του Βρετανικού Μουσείου, βλ. Walters – Forsdyke 1930, σελ. 6 αρ. 11, πίν. 6.11. Αν

---

¹⁰⁹ Ο T. 17 ερευνήθηκε το φθινόπωρο του 2007. Το 2014 καθαρίστηκε, ώστε να συμπληρωθεί η σχεδίαση. Κατά τον καθαρισμό διαπιστώθηκε ότι είχε μεσολαβήσει επαναχρησιμοποίηση του τάφου: βρέθηκε η ταφή μικρού σκύλου, τυλιγμένη σε κουβέρτα, μαζί με το λούτρινο αρκουδάκι που πρέπει να ήταν το παιχνίδι του. Η ταφή μεταφέρθηκε και τάφηκε σε άλλο χώρο, ο Τάφος 17 καθαρίστηκε και σχεδιάστηκε, και στη συνέχεια επανεπιχώθηκε.

και χειροποίητο, το αγγείο ήταν ολόβαφο. Τέλος, παρόμοιο είναι το θήλαστρο με αρ.κατ. BMC A 1127 από τη Μακεδονία, με κάθετη λαβή, βλ. Walters – Forsdyke 1930, σελ. 12 αρ. 13, πίν. 11.13. Πρβλ. επίσης το πιο ραδινό ΠΠρΓ θήλαστρο από τον T. S.2 του Σκουμπρή στο Λευκαντί, βλ. Lemos 2002, εικ. 10.1
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Υπομυκηναϊκό.

2. Κύπελλο μόνωτο Π28272 (Σχέδ. 91. Εικ. 187).

Ύψ. 0,06 μ., διάμ. βάσης 0,036-0,038 μ., διάμ. χείλους 0,08 μ., μεγ. διάμ. 0,082 μ. Πηλός κοκκινοκάστανος (7.5YR 6/6 reddish yellow)

Επίχρυσμα ροδοκίτρινο (7.5 YR 7/4 pink)

Μόνωτο κύπελλο, συγκολλημένο από πολλά κομμάτια. Λείπουν αποτμήματα του χείλους κι ένα μικρό τμήμα του σώματος. Απολεπισμένο στη βάση. Σώμα σχεδόν κωνικό στο κάτω, κυλινδρικό στο άνω που καταλήγει σε ευθύ, ελάχιστο έξω νεύον χείλος. Βάση ταινιωτή κοίλη από κάτω. Λαβή κάθετη κυλινδρική, καταλήγει στο χείλος.

Διακόσμηση με εξίτηλη αμαυρή κοκκινοκάστανη βαφή. Ολόβαφο εσωτερικά, με εξηρημένο κύκλο στο κέντρο. Πλατεία ταινία καλύπτει εξωτερικά το χείλος και τη βάση. Λεπτή ταινία στο ύψος της κάτω έκφυσης της λαβής. Δύο βοστρυχοειδείς γραμμές στη ζώνη της λαβής. Μόλις διακρίνονται παύλες στη ράχη της λαβής. Εγγάρακτη σπείρα κάτω από τη βάση.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 216. Ως προς το σχήμα του σώματος, πρβλ. το αρ. κατ. 9161 από την Περατής, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Γ', πίν. 111γ.471. Η Mountjoy το χρονολογεί στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 622-623 αρ. 590, εικ. 237.590. Η διακόσμηση απαντά και σε σκύφους στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1122, 1124 αρ. 183, 184, εικ. 461.183,184.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: προχωρημένη μέση (advanced) – ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ.

3. Θήλαστρο Π28273 (Σχέδ. 82. Εικ. 187).

Τμήμα βάσης: σωζ. ύψ. 0,026 μ., δ. 0,032 μ.

Τμήμα ώμου: μέγ. μήκ. 0,05 μ., μέγ. πλ. 0,048 μ.

Πηλός εύθριπτος, καστανός (7.5 YR 6/6 reddish yellow-5/6 strong brown)

Η επιφάνεια του αγγείου δεν σώζεται σε κανένα σημείο.

Έχουν συγκολληθεί δύο τμήματα: η χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση και τμήμα του κάτω μέρους του σώματος και τμήμα του ώμου, με την έκφυση του στομίου και το σημείο συγκόλλησης του ψευδοστομίου. Η σωληνωτή προχοή εκφύεται διαγώνια από τον ώμο.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 156. Ως προς το αμφικωνικό σώμα και την προχοή που εκφύεται ψηλά, βλ. θήλαστρο από τον θαλαμοειδή T. A στην Ιαλυσό (ανασκαφές Biliotti), Βρετανικό Μουσείο, αρ.κατ. BMC A 942, Walters – Forsdyke 1930, σελ. 8, πίν. 8.11. Furtwängler – Löschcke 1886, πίν. ii.12 (έχει βάση πλατύτερη από το θήλαστρο Π28273 της Αγίας Αγάθης). Επίσης, δύο υπομυκηναϊκά θήλαστρα από το νεκροταφείο στο Çömlekçi, βλ. Boysal 1969, σελ. 29 αρ. 1, 2, πίν. XXXIV.1,2. Τα παραπάνω είναι πιο στενόλαιμα αγγεία. Ως προς το ευρύ στόμιο βλ. Π16781 από T. 4 Ασπροπηλιάς Πυλώνας, της μέσης/ύστερης ΥΕ ΙΙΙ, βλ. Karantzali 2001, σελ. 60, εικ. 40, πίν. 43c. Θήλαστρο αρ.κατ. 2724.Τ17/62 πό την Ιαλυσό, βλ. Benzi 1992, σελ. 265, πίν. 25d.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Υπομυκηναϊκό.

Τάφος 18 (Σχέδ. 3, 25. Εικ. 42 - 44)

Ορθογώνιος λαξευτός λακκοειδής με κατεύθυνση Β//Ν και διαστάσεις 0,46 x 1,62 μ. Βρίσκεται σε απόσταση 3,30 μ. Β/ΒΔ του τάφου 17. Το σωζόμενο βάθος είναι 1,23 στη Β και 0,92 στη Ν πλευρά. Τα τοιχώματα καμπυλώνουν όσο προχωρούν σε βάθος· οι επικαθίσεις ιζήματος ξεκινούσαν από -0,50 μ. και συσσωρεύονταν κυρίως στις γωνίες. Σε βθ -0,40/0,50 μ. υπάρχει στο ανατολικό τοίχωμα λαξευμένο πάτημα.

Στρ. 1: Σε βθ. -0,55/0,70 μ., βρέθηκε αμφορέας με αγκύλες λαβές (**Π28263**) πεσμένος με το στόμιο προς Ν. Το αγγείο βρέθηκε αρκετά ψηλά, μέσα στην επίχωση από χώμα και μικρές πέτρες, χωρίς άλλα αντικείμενα γύρω του.

Στρ. 2: Από βθ. -0,50 μ. και κάτω έχουν επικολληθεί άλατα στα τοιχώματα του τάφου, και ο χώρος ήταν πλέον πολύ στενός για να δουλέψει κανείς, γι αυτό ανασκάπτεται μόνον το Β τμήμα του τάφου. Σε βθ. -0,87/1,10 μ. βρέθηκαν πυξίδα-κάλπη (**Π28264**) γερμένη προς τα Α. και ψευδόστομος αμφορέας (**Π28265**), γερμένος προς τα ΝΔ. Τα δύο αυτά αγγεία θα πρέπει να είχαν τοποθετηθεί όρθια κι έγειραν με τη συμπίεση της επίχωσης από τα μηχανήματα.

Στρ. 3: Η ταφή ήταν τοποθετημένη εκτάδην με το κεφάλι προς νότον, γυρισμένο δεξιά. Δίπλα στην αριστερή κνήμη σταμνίσκος (**Π28266**). Ανάμεσα στους μηρούς υπήρχε μικρός ψευδόστομος (**Π28267**). Ατρακτοειδής ψήφος από κορναλίνη (**ΜΑ2689**) βρέθηκε στο κοσκίνισμα του χώματος της στρώσης ταφής.

Κατάλογος ευρημάτων

Τάφος 18, στρ. 2

1. Αμφορέας με αγκύλες λαβές Π28263α (Σχέδ. 77. Εικ. 188, 191).

Ύψ. 0,196 μ., μεγ. δ. 0,164 μ., δ. βάσης 0,069 μ., δ. χείλους 0,076 μ., μέγ. πλ. (με λαβές) 0,201 μ.

Πηλός καθαρός κιτρινοκάστανος (10 YR 7/3 very pale brown)

Επίχρυσμα πιο ανοιχτόχρωμο (10 YR 8/3 very pale brown)

Συγκολλημένος από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένος με γύψο. Λείπει τμήμα του χείλους και μικρά τμήματα από την κοιλιά και τον ώμο. Επιφάνεια φθαρμένη.

Βάση δακτυλιόσχημη ταινιωτή κωνική. Σώμα πεπιεσμένο, κωνικό στο κάτω του τμήμα, που καταλήγει σε στρογγυλεμένο ώμο. Λαιμός ψηλός κοίλος, διευρυνόμενος, καταλήγει σε εξωστρεφές χείλος με επικλινή άνω επιφάνεια. Δύο λαβές οριζόντιες υπερυψωμένες, κυκλικής διατομής, εκφύονται διαγώνια στο ύψος της μεγίστης διαμέτρου.

Δυσδιάκριτη διακόσμηση με εξίτηλη μαύρη θαμπή βαφή: Ταινία γύρω από τη βάση, ταινία χαμηλά στη γάστρα, σύστημα τριών ισοπαχών ταινιών κάτω από την έκφυση των λαβών. Στο διακοσμητικό πεδίο της ζώνης των λαβών τρεις κυματοειδείς γραμμές. Επάνω τους μία πλατύτερη ταινία. Στον ώμο κυματοειδής γραμμή, σύστημα δύο ταινιών με πλατύτερη ταινία ανά μεσά τους, γραμμή και ταινία. Πιθανώς λεπτή κυματοειδής ταινία κάτω από το λαιμό. Λαιμός ολόβαφος εξωτερικά. Δεν είναι βέβαιη η διακόσμηση της άνω επίπεδης επιφάνειας του χείλους. Πλατεία ταινία εσωτερικά του χείλους. Πινελιές γύρω από τις εκφύσεις των λαβών και πιθανώς στη ράχη τους.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 58. Το σχήμα είναι πιο πεπιεσμένο από αυτό του P25546 T. 3.1, διαφέρει δε ως προς τη διαμόρφωση του χείλους. Το επικλινές χείλος πιθανώς αποτελεί στοιχείο ύστερο, πρβλ. αμφορέα με αγκύλες λαβές αρ.κατ. DV 158 από τον T. 33 της Δειράδας, βλ. Deshayes 1966, πίν. 91. Mountjoy 1999, σελ. 190-191, εικ. 59.452, που το θεωρεί υπομυκηναϊκό. Ωστόσο απαντά σε πιθαμορφείς ήδη στην YE IIIB. Η διακόσμηση με εναλλασσόμενα συστήματα ταινιών και κυματοειδών γραμμών απαντά επίσης σε άλλα αγγεία του νεκροταφείου της Αγίας Αγάθης, στον αμφορέα με αγκύλες λαβές P28268 T. 37.1 και στους στάμνους P28280 T. 32.1 και P28262 T. 36.1 και την απλούστερη των σταμνίσκων P255524 T.3.9, P28266 T. 18.4, P 28269 T. 37.2. Πρβλ. επίσης τον αμφορέα με αγκύλες λαβές αρ.κατ. P916 και τον τρίτο στάμνο P1756 από το Καμίνι της Νάξου, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νάξου, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 942-944, 947, εικ. 383.3 εικ. 385.18, που τους χρονολογεί στη μέση YE IIIΓ. Επίσης τη διακόσμηση του στάμνου αρ.κατ. 681 του Μουσείου Bodrum, από τον T. 13 στο Müskebi, της YE IIIB, βλ. Boysal 1969, σελ. 7, πίν. VI.4.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη YE IIIΓ

2. Πυξίδα κυλινδρική P28264 (Σχέδ. 81. Εικ. 189α,β, 191)

Ύψ. 0, 14-1,145 μ., μεγ. διάμ. 0,158-0,186 μ., μεγ. μ. 0,26 μ., διάμ. βάσης 0,156-0,158 μ. Συγκολλημένη από πολλά κομμάτια, λείπει μικρό τμήμα του χείλους.

Πηλός καστανορόδινος (7.5 YR 7/4 pink 6/4 light brown). Διακόσμηση με καστανόμαυρο χρώμα, εξίτηλο.

Βάση πλατεία επίπεδη, ελαφρά κοίλη από κάτω. Σώμα κυλινδρικό, με μικρή απόκλιση των τοιχωμάτων προς τα πάνω. Δύο οριζόντιες κυλινδρικές λαβές εκφύονται από τη μέση περίπου του ύψους κι εκτείνονται με ελαφριά καμπύλωση διαγώνια προς τα έξω. Στενός επικλινής ώμος, χείλος ευθύγραμμο, ελαφρά αποκλίνον, επίπεδο στην ένω επιφάνεια.

Ζεύγος οπών διαμ. 0,004 μ. σε κάθε πλευρά. Βαθεία εγχάραξη σε όλο το μήκος της ράχη των λαβών. Ίχνη τροχού εσωτερικά στα τοιχώματα και στη βάση.

Στο εσωτερικό της βάσης κεντρικός κύκλος συμπαγής, περιβάλλεται από έξι λεπτές κυκλικές ταινίες. Εξωτερικά, πλατύτερη ταινία γύρω από τη βάση και δύο λεπτότερες επάνω από αυτή. Πλατεία ταινία μέσα κι έξω από το χείλος. Λαβές ολόβαφες. Στα πεδία των δύο όψεων, μεταξύ των λαβών, διακόσμηση πυκνού ρυθμού της ΥΜΙΙΙ-Υπομινωικής περιόδου με σπείρες και ενάλληλες γωνίες και καμπύλες, διάγραμμα διαστήματα.

Διατηρούνται ίχνη γραπτής διακόσμησης και στο στενό πεδίο κάτω από τη μία λαβή.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 98. Μοναδικό αρχαιότερο παράλληλο στη Ρόδο από τον T. 13 των ανασκαφών Biliotti στην Ιαλυσό, βλ. Walters – Forsdyke 1930, πίν. 14. Mountjoy 1999, εικ. 426.171. Πρβλ. ως προς το σχήμα του σώματος και τη διαμόρφωση του χείλους τις πυξίδες από το «ιερό» στην Επισκοπή Ιεράπετρας και από το Καλάμι Μ. Χανίων, Kanta 1980, εικ. 61.11 και 93.8-10 (με διαφορετικές λαβές). Πλησιέστερα ως προς το σχήμα, σε

συνδυασμό με λαβές που εκφύονται χαμηλά είναι τα παράλληλα από το Βρόκαστρο, στο Μ. Ηρακλείου), βλ. Kanta 1980, εικ. 51.8, την Κριτσά (αρ.κατ. 173 Μ. Αγίου Νικολάου), βλ. Kanta 1980, εικ. 54.4,5 και από την Φωτούλα Πραισού, βλ. Kanta 1980, εικ. 68.2. Ωστόσο οι λαβές του Π28264 Τ. 18.2 εκτείνονται διαγώνια, πρβλ. τις λαβές του τριποδικού κυλινδρικού αλαβάστρου αρ.κατ. 2796 από τον Τ. 32 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, πίν. 60a. Mountjoy 1999, εικ. 426.172. Όσον αφορά στη γραπτή διακόσμηση του κρητικού Πυκνού ρυθμού, με σπειροειδή θέματα σε συνδυασμό με ομόκεντρα τόξα και κάθετες κυματοειδείς που θυμίζουν βλαστούς, πρβλ. ψευδόστομο αμφορέα από την Κριτσά, στο Μ. Αγίου Νικολάου, βλ. Kanta 1980, εικ. 114.1. Επίσης κύλικα από το Καρφί, Seiradaki 1960, εικ. 22. Διακόσμηση με ομόκεντρους κύκλους απαντά στην ΥΕ ΙΙΙΓ στα Δωδεκάνησα και σε αγγεία με επίπεδο πυθμένα, όπως οι κάλαθοι και οι δίσκοι, βλ. Mountjoy 1999 εικ. 435.243, 244, 436.252 (από τη Ρόδο), εικ. 461. 190, 191 (από την Κω), εικ. 470.12 (από την Αστυπάλαια). Πρβλ. επίσης πυξίδα με εικονιστική παράσταση αρ.κατ. 1968/V-30/113 στο Μ. Λευκωσίας, της ΥΚ ΙΙΒ/ΚΓ Ι, βλ. Σταμπολίδης – Καρέτσου 1998, σελ. 76 αρ. 43.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ΥΜ ΙΙΙΓ - Υπομινωική

3. Ψευδόστομος αμφορέας Π28265 (Σχέδ. 86. Εικ. 190, 191).

Ύψ. 0,20 μ., μεγ. Διάμ. 0,186 μ., διάμ. δίσκου 0,048 μ., διάμ. βάσης 0,108 μ., πλ. λαβής 0,022 Συγκολλημένος από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένος κατά τόπους. Ιζήματα κατά τόπους. Πηλός κιτρινοκάστανος (10 YR 7/4 very pale brown). Επίχρυσμα κιτρινωπό (10 YR 7/4 yellow). Βαφή αμαυρόχρωμη, εξίτηλη καστανόμαυρη. Σώμα σφαιρικό - ωοειδές. Βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη. Χαμηλό ψευδοστόμιο με επίπεδο δίσκο με χαμηλή κεντρική ακκίδα. Ταινιωτές πλατειές λαβές, εκτείνονται ευθύγραμμα από τον δίσκο και γυρίζουν σχεδόν κάθετα καταλήγοντας στη μέση του ώμου. Προχολή κυλινδρική κατακόρυφη, με δακτυλιόσχημο χείλος.

Πλατεία ταινία στην περίμετρο του δίσκου. Δεύτερος ομόκεντρος κύκλος, σπειρώνεται εσωτερικά και καταλήγει σε ολόβαφο κύκλο που καλύπτει την κεντρική ακκίδα. Οι λαβές κοσμούνται με γραπτό πλαίσιο. Πλατεία ταινία εξωτερικά του χείλους της προχολής, προχωρεί εν μέρει και εσωτερικά. Γραπτή θηλεία περιβάλλει τις ρίζες του ψευδοστομίου και της προχολής. Το πεδίο του ώμου ορίζεται από πλατεία ταινία, δύο γραμμές επάνω από αυτή και σειρά κροσσοπεταλίων, η οποία διακόπτεται μπροστά στην προχολή. Το ανώτερο μέρος του σώματος καλύπτεται από εναλλασσόμενες διπλές γραμμές και ταινίες. Κάτω από τη μέγιστη διάμετρο, δύο ισοπαχείς ταινίες ορίζουν ζώνη που καταλαμβάνεται από ομοιόμορφη κυματοειδή γραμμή. Κάτω από αυτές λεπτότερη ταινία. Το κάτω μέρος του σώματος είναι άβαφο. Ταινία επάνω από τη βάση.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 176. Ως προς το σχήμα, τη διακόσμηση των λαβών και την ταινιωτή διακόσμηση στο ανώτερο μέρος του σώματος, χωρίς την κυματοειδή ΦΜ 53.19-20, πρβλ. ψευδόστομο ΕΑΜ αρ.κατ. 9408, από τον Τ. 46 της Περατής, της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ (φάση ΙΙΙ της Περατής), βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Γ' πίν. 78^e, αρ. 477. Mountjoy 1999, εικ. 230.559. Ως προς τη διακόσμηση του ώμου με σειρά κροσσοπεταλίων FM 42.4 (βλ. Furumark 1972, εικ. 57), πρβλ. την τεθλασμένη που περιβάλλει το κυκλικό πεδίο του ώμου στον ψευδόστομο αμφορέα αρ.κατ. 660 της Περατής, και διακόπτεται στην έκφυση των λαβών και του ψευδοστομίου, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 165, εικ. 37.660. Σειρές κροσσοπεταλίων μόνον δεξιά και αριστερά του ψευδοστομίου, και όχι σε ολόκληρη την περίμετρο, στον αρ.κατ. 274 της Περατής, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 162, εικ.

33.274. Πρβλ. την ομοιόμορφη κυματοειδή γραμμή στον υπομυκηναϊκό σκύφο από τη Στρατονίκη, βλ. Hanfmann- Waldbaum 1968, sel. 51-52, πίν. 25b.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ - Υπομυκηναϊκή.

4. Σταμνίσκος Π28266 (Σχέδ. 79. Εικ. 191).

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,055 μ., μεγ. δ. 0,08 μ., δ. βάσης 0,04 μ., δ. χείλους 0,06 μ.

Ελλιπής ως προς τη μία λαβή, μεγάλου μέρους της κοιλιάς και του λαιμού. Επιφάνεια σκασμένη. Καμπύλο έξω νεύον χείλος.

Πηλός καστανός (7.5 YR 6/4 light brown).

Επίχρυσμα καστανοκίτρινο (10 YR 6/6 brownish yellow).

Βάση δακτυλιόσχημη, έντονα κοίλη στην κάτω επιφάνεια. Ιδιαίτερα παχύς πυθμένας.

Σώμα ωοειδές. Λαβή οριζόντια, κυλινδρική πεπεσμένη, εκφύεται ψηλότερα από τη μέγ.διάμ. και εκτείνεται διαγώνια, σχεδόν οριζόντια. Λαιμός αμφίκυλλος, καταλήγει σε έξω νεύον χείλος.

Γραπτή ταινία στην αρχή της βάσης. Το κάτω μέρος του σώματος άβαφο.

Σύστημα τριών ισοπαχών ταινιών, η ανώτερη σε απόσταση από τις δύο κατώτερες, επάνω της πυκνή κυματοειδής ή βοστρυχοειδής.

Χείλος ολόβαφο εξωτερικά και εσωτερικά.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 59. Ως προς το σχήμα, πρβλ. τον υψίλαιμο τύπο E της Περατής, βλ.

Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 198-200, εικ. 77. Επίσης, τους δύο υψίλαιμους σταμνίσκους

12.821 από τον T. 87 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, σελ. 399-400 T. 87.15d και T. 87d,

πίν. 113f,p, που τους χρονολογεί στη προχωρημένη μέση (advanced) - ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ. Ο

ιδιαίτερα παχύς πυθμένας απαντά σε μικρόσωμα αγγεία στη Αττική στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ,

πρβλ. τα παραδείγματα από την Περατή Mountjoy 1999, εικ. 225.516 (σταμνίσκος),

226.522 (σταμνίσκος), 237.590 (κύπελλο). Πλησιέστερο παράδειγμα αποτελεί ο

υπομυκηναϊκός σταμνίσκος αρ.κατ. BMC 1093 στο Βρετανικό Μουσείο, που

χαρακτηρίζεται από ψηλότερο σώμα και λαιμό και λαβές που εκφύονται ψηλότερα, αλλά

εκτείνονται σχεδόν οριζόντια, βλ. Walters – Forsdyke 1930, σελ. 12 αρ. 12, πίν. 11.12.

Ως προς τη διακόσμηση, βλ. παραπάνω Π25554. T. 3.9.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ / Υπομυκηναϊκή.

5. Θραύσματα ψευδόστομου αμφορίσκου Π28267 (Εικ. 191)

Μέγ. σωζ. ύψ. προχοής 0,018 μ., δ. χείλους προχοής 0,033 μ.

Πηλός καστανός (7.5 YR 6/4 light brown).

Επίχρυσμα καστανοκίτρινο (10 YR 6/6 brownish yellow).

Αποσπασματικό. Μικρά, ελάχιστα θραύσματα. Επιφάνεια σκασμένη.

Συγκολλήθηκε μόνον η άκρη της προχοής. Το σχήμα της είναι έξω νεύον (trumpet).

Γραπτή ταινία μέσα κι έξω από το χείλος της προχοής.

6. Ψήφος MA2689 (Σχέδ. 96. Εικ. 192).

Μήκ. 0,011 μ., μεγ. διάμ. 0,007 μ., διάμ. οπής 0,0032 μ.

Ακέραη. Εσωτερική ρηγμάτωση.

Μικρή ατρακτοειδής ψήφος από κορναλίνη. Το τρήμα έχει διανοιγεί από τις δύο πλευρές, και έχει μικρότερη διάμετρο στο μέσον του μήκους του.

Τάφος 19 (Σχέδ. 2, 26. Εικ. 45 - 47)

Επιμήκης ορθογώνιος λαξευτός λακκοειδής με κατεύθυνση ΒΑ/ΝΔ, βρίσκεται νότια των Τάφων 1 και 2. Διαστάσεις στομίου 1,76/1,85 x 0,55μ. Ο τάφος είχε λαξευμένο περιχέλωμα, του οποίου το μεγαλύτερο τμήμα καταστράφηκε από τον εκσκαφές και διατηρείται ως ίχνος μόνον στη βόρεια πλευρά. Το δάπεδο του τάφου βρίσκεται σε βθ - 1,20 έως -1,30 μ. εκτός από τα δύο άκρα, όπου ο βράχος έχει λαξευθεί σε βθ. -1,45 μ.

Επίγωση: Ο τάφος βρέθηκε επιχωμένος μέχρι το στόμιο με πολύ σκληρό χώμα, χωρίς πέτρες. Είχε συληθεί και αναμοχλευμένα οστά εμφανίστηκαν ήδη από βθ. -0,55 μ. έως -0,70 μ. βρέθηκε μεμονωμένο κρανίο οι δύο πρώτοι σπόνδυλοι ήταν ακόμη συνδεδεμένοι στο κρανίο. Η θόλος ήταν ανεστραμμένη, αλλά η κάτω γνάθος αρθρωμένη. Σε βθ. 0,98 μ. εμφανίστηκαν στο ΒΑ άκρο δύο μηριαία. Σε βθ. έως 1,15 μ. αφαιρέθηκαν επίσης κομμάτια οστών από κνήμες.

Στρ. ταφής: Σε βθ. -1,17 μ. βρέθηκαν μηριαία τα οποία θα πρέπει να ανήκουν στο σκελετό της στρ. ταφής, τοποθετημένο εκτάδην με το κρανίο προς Ν. Τα χέρια, λυγισμένα, πρέπει να κατέληγαν στη μέση του θώρακα. Δίπλα στα γόνατα, στα δυτικά, υπήρχαν θραύσματα κλειστού αγγείου (αμφορέα με αγκύλες λαβές ή ψευδόστομου) (Π28274). Στο βάθος αυτό βρέθηκαν οστά χεριών από περισσότερες από μία ταφές.

Στον τάφο 19 λοιπόν είχαν γίνει τουλάχιστον 2 ταφές. Η ανθρωπολογική μελέτη ταύτισε τα οστά τουλάχιστον ενός άνδρα και μιάς γυναίκας. Πιθανώς η αναμόχλευση αφορά στην ανώτερη από αυτές, ή ίσως η ανώτερη είχε τοποθετηθεί σχεδόν καθισμένη, γιατί τα οστά της βρέθηκαν με τόση διαφορά βάθους.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Κλειστό αγγείο (ψευδόστομος αμφορέας ή αμφορέας με αγκύλες λαβές) Π28274.

(Σχέδ. 86. Εικ. 193).

Διάμ. βάσης 0,06 μ., μεγ. διάμ. 0,20 μ.

Θραύσματα, πιθανώς αμφορέα με αγκύλες λαβές. Έχουν συγκολληθεί τρία τμήματα, στο ένα από τα οποία υπάρχουν συμπληρώσεις. Στο τμήμα της βάσης δεν φαίνεται να υπάρχει χρώμα, ενώ άλλα δύο τμήματα είναι πολύ φθαρμένα και δεν διατηρούν επιφάνεια.

Πηλός κοκκινωπός, καθαρός, με λίγα οργανικά εγκλείσματα (5 YR 6/6 reddish yellow).

Επίχρισμα κιτρινοκάστανο (10 YR 7/3 very pale brown). Η βαφή είναι εξίτηλη, καστανόμαυρη.

Σώμα πεπιεσμένο αμφικωνικό. Βάση χαμηλή κωνική. Διακόσμηση φέρει το τμήμα του ώμου και της μέγιστης διαμέτρου: στον ώμο ενάλληλα τόξα, σχεδόν τρίγωνα, με διάγραμμα περιγράμμα. Χαμηλότερα ζώνη με διπλή διαγράμμιση από λεπτά γραμμίδια, που ορίζεται από δύο ταινίες στον ώμο. Στο ύψος της μέγιστης διαμέτρου σύστημα από δύο λεπτές ταινίες με πλατύτερη ανάμεσα, πλατειά ταινία χαμηλότερα και κάτω από αυτή εναλλασσόμενες πλατύτερες και λεπτότερες ταινίες. Το κατώτερο τμήμα του αγγείου δεν διατηρεί διακόσμηση.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 175. Ως προς το αμφικωνικό σώμα και την ταινιωτή διακόσμηση που περιλαμβάνει πλατειά σκοτεινόχρωμη επιφάνεια, πρβλ. τους ψευδόστομους αρ.κατ. 12.809 από τον T. 87 στην Ιαλυσό (βλ. Benzi 1992, σελ. 397 T. 87.8c, πίν. 112e), τον 13.990 από τον T. 47 και τον 14.000 από τον T. 50 στα Καλαβάρδα (βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 139, 143, εικ. 160, 167, σελ. 149, εικ. 178 αντίστοιχα). Η Mountjoy θεωρεί τους ψευδόστομους αυτούς πιθανές εισαγωγές από την Αργολίδα και τους χρονολογεί στη προχωρημένη μέση (advanced) YE IIIΓ, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1068, 1070, εικ. 439. 272-274. Πρβλ. επίσης ως προς το σχήμα και την ταινιωτή διακόσμηση τον ψευδόστομο από την Ασίνη, αρ.κατ. 1011 του Μ. Στοκχόλμης, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 179 αρ. 408, εικ. 54.408. Οι ψευδόστομοι από την περιοχή των Μυκηνών αρ.κατ. 2616 του Μ. Μυκηνών και αρ.κατ. και από τη Δειράδα του Άργους, χαρακτηρίζονται από παρόμοιο σχήμα και φέρουν τεθλασμένη στον ύψος της ζώνης που στο παράδειγμα της Αγίας Αγάθης καλύπτεται από δικτυωτό FM 57 (βλ. Mountjoy 1999, σελ. 179 αρ. 409, 184 αρ. 420, εικ. 54.408, 55.420).

Το δικτυωτό κόσμημα χαρακτηρίζει κυρίως πιθαμορφείς, σε πρωιμότερες περιόδους, και κυλινδρικά αλάβαστρα. Σπάνια συναντάται σε ψευδόστομους αμορφείς, βλ. για παράδειγμα τον απιόσχημο ψευδόστομο της πρώιμης YE IIIΓ από τις Μυκήνες, Wace 1921-22, σελ. 82, εικ. 19b. Δικτυωτό κόσμημα στο ύψος της μέγιστης διαμέτρου απαντά στον ψευδόστομο FS 176 με αρ.κατ. 3142 από τον T. 15 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, σελ. 252 T. 15.5, πίν. 16c, που τον χρονολογεί στη προχωρημένη μέση (advanced) – ύστερη YE IIIΓ. Αντίθετα, η Mountjoy τον χρονολογεί στην πρώιμη – ανεπτυγμένη μέση (developed) YE IIIΓ, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1956 αρ. 217, εικ. 433.217.

Για το σύστημα ομόκεντρων τόξων με διάγραμμα περιγράμμα, πρβλ. τους ψευδόστομους αρ.κατ. 13638, 13646, 13647, 13650 και 13645 στο Μουσείο Ηρακλείου, από τον Καλοχωραφίτη στην ανατολική Κρήτη, Kanta 1980, εικ. 119.1, 3-6.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη YE IIIΓ/ Υπομυκηναϊκή, κυρίως εξαιτίας του έντονα αμφικωνικού σχήματος.

Τάφος 20 (Σχέδ. 2, 27 Εικ. 48)

Επιμήκης ορθογώνιος λαξευτός λακκοειδής με κατεύθυνση BBA/NNΔ. Ο τάφος είχε λαξευμένο περιχέλωμα πλάτους 0,15 μ., το οποίο σώζεται σε ύψος 0,07/0,20 μ. Το στόμιο έχει διαστάσεις 1,50 x 0,50 μ. και το δάπεδο βρίσκεται σε βθ. -1,20/ 1,30 μ. Ο τάφος είναι στενός και πολύ βαθύς, και τα τοιχώματά του παρουσιάζουν κύρτωση προς τα έξω. Το δάπεδο παρουσιάζει μια βάθυνση στο νότιο άκρο του, παρόμοια με αυτές του T.

19, αλλά πιο ρηχή. Ακανόνιστο λάξευμα στο δυτικό τοίχωμα, χρησίμευε πιθανώς ως «πάτημα», βρίσκεται όμως κάπως ψηλά γι αυτή τη χρήση.

Το χώμα της επίχωσης ήταν πολύ συμπαγές και σκληρό. Σχετικά ψηλά συλλέχθηκε χείλος κρατήρα (Π25594). Στο άνω τμήμα του τάφου και μέχρι βθ. -0,60 μ. βρέθηκαν δύο τμήματα πλακοειδούς πέτρας, πιθανώς καλυπτήριας, αλάξευτης.

Σε βθ. 0,95 μ. η επίχωση ήταν αναμεμειγμένη με λατύπη. Σε βθ. 0,98 μ. βρέθηκαν στο βόρειο τμήμα μακρά οστά αναμοχλευμένα. Στο νότιο τμήμα υπήρχαν μεγάλα βότσαλα. Τα οστά της αρχικής ταφής βρέθηκαν πολύ κατεστραμμένα επάνω στο δάπεδο του τάφου, σε βάθος -1,25 έως -1,30 μ.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Ανοιχτό αγγείο (κρατήρας) Π25594 (Σχέδ. 93. Εικ. 194).

Σωζ. ύψ. 0,038 μ., σωζ. πλ. 0,085 μ., πλ. χείλους 0,013 μ., πάχ. τοιχ. 0,003 μ.

Αποσπασματικό. Τμήμα από το χείλος κρατήρα. Συγκολλημένο από δύο θραύσματα.

Πηλός τραχύς, μαλακός, πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/6 reddish yellow). με λίθινες προσμίξεις. Επίχρυσμα κιτρινωπό (7.5YR 7/4 pink).

Εξωστρεφές χείλος, με επίπεδη άνω επιφάνεια, κάθετο τοίχωμα.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 282. Πρβλ. κρατήρα αρ.κατ. 66/P30 από το Λευκαντί, βλ. Mountjoy 1986, εικ. 226.2, η οποία το χρονολογεί στη προχωρημένη μέση (advanced) ΙΙΙΓ (φάση Rutter 4b). Πρβλ. το το χείλος κρατήρα αρ.κατ. 3617/25 από το Δωμάτιο 25 στην Έγκωμη (επάνω στο Δάπεδο ΙΙΙ), βλ. Δίκαιος 1969, πίν. 75.11. Mountjoy 2005α, σελ. 145, εικ. 10.40. Πρβλ. επίσης το τετράγωνης διατομής χείλος του μεγάλου ημισφαιρικού κρατήρα με πόδι σπό το Καρφί, βλ. Seiradaki 1960, σελ. 17-25, εικ. 17, που θεωρεί το σχήμα δεν έχει μινωικές καταβολές και τους συγκρίνει με ΠρΓ κρατήρες στην Κνωσό.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: προχωρημένη μέση (advanced) – ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ.

Τάφος 21 - Τάφος 21^α (Σχέδ. 2, 28. Εικ. 49-52)

Λαξευτός καμαροσκεπής θαλαμοειδής τάφος με προθάλαμο (Τ. 21). Ο λακκοειδής προθάλαμος έχει κατεύθυνση ΒΒΑ/ΝΝΔ και διαστάσεις στομίου: 1,60 x 1 μ.

Τα λαξευμένα τοιχώματα συγκλίνουν προς τα κάτω, ενώ οι μακρές πλευρές αποκλίνουν προς Β. Ο θάλαμος ανοίγεται στη βόρεια πλευρά του προθαλάμου, ενώ στη νότια υπάρχει λαξευμένο «πάτημα» σε ύψος 0,38 μ. από τα δάπεδο. Το ανώτερο τμήμα του προθαλάμου πρέπει να έχει καταστραφεί από τη διαμόρφωση του δρόμου, τουλάχιστον στο νότιο

τμήμα του. Ο καμαροσκεπής θάλαμος - θήκη έχει μήκος 2,20 μ. πλ. 0,90/1,20 μ. και ύψος 1,10 μ. Στόμιο ύψους 0,92 μ. και πλάτους 0,74 μ.

Το δάπεδο του προθαλάμου είναι ελαφρά κατηφορικό και στο στόμιο του θαλάμου διαμορφώνεται μικρή βαθμίδα προς το εσωτερικό, βθ. -0,06 μ. Η δυτική μακρά πλευρά του θαλάμου αποκλίνει στο νότιο τμήμα της, προκειμένου να επικοινωνεί απευθείας με τη λαξευμένη θήκη (**T. 21a**), στον πυθμένα της οποίας υπάρχει οπή, ενδεχομένως για την προσφορά χοών.

Κατά την ανασκαφή του προθαλάμου εμφανίστηκε σε βθ. -0,08 μ. από τη ΝΑ γωνία η επιφάνεια μεγάλης ανεπεξέργαστης καλυπτήριας από σιδερόπετρα, οριζόντια πεσμένης (τοποθετημένης;) εγκάρσια προς το μήκος του τάφου, επάνω στην επίχωση. Σε βθ. -0,25 μ. εμφανίστηκε λαξευμένη πωρόπλακα στο βόρειο τμήμα του τάφου, οριζόντια τοποθετημένη. Πρόκειται για επιτύμβια στήλη από πωρόλιθο, με ύψ. 0,82 μ. (με τον τόρμο), πλ. 0,40 μ., πχ. 0,10 μ. που δεν σώζει κονίαμα στην επιφάνειά της, ούτε επιγραφή, έχει όμως ασυνήθιστα διαμορφωμένο κυμάτιο ως επίστεψη.

Στην επίχωση του τάφου 21 μέχρι βθ. -0,30 μ. βρέθηκαν θραύσματα αμφορέα (**Π28296**).

Κάτω από την καλυπτήρια και τη στήλη η επίχωση ήταν μαλακή με λίγη λατύπη. Σε βθ. -0,33 μ. εμφανίστηκε το άνοιγμα του στομίου στο συγκλίνον προς τα κάτω βόρειο τοίχωμα. Το στόμιο είναι αψιδωτό και επάνω από αυτό έχει διαμορφωθεί αδρά λαξευμένη στο βράχο ανάγλυφη αετωματική επίστεψη. Η λαξευμένη αψιδωτή πλάκα που σφράγιζε το στόμιο, βρέθηκε ελαφρά μετατοπισμένη προς Ν, ούτως ώστε να υπάρχει μικρό άνοιγμα προς το θάλαμο. Είχε ύψος 1 μ., πλάτος 0,88 μ. και πάχος 0,13 μ.

Σε βθ. 0,95/1,15 μ. βρέθηκε σε επαφή με το νότιο τοίχωμα του προθαλάμου κάρναρος (**Π28297**) στο πλευρό, με το στόμιο προς τα Α. Στη ΒΔ γωνία, δίπλα στην καλυπτήρια βρέθηκαν δύο φιαλίδια (**Π28298** και **Π28299**).

Μετά την αφαίρεσή της διαφραγματικής πλάκας εμφανίστηκε ο θάλαμος – θήκη (loculus). Η επίχωση μπροστά στο στόμιο έφθανε σε -0,60 μ. από την οροφή και ήταν καθαρή, χωρίς καθόλου ευρήματα, εκτός από δύο μικρά θραύσματα υδρίας (**Π28300**). Θα πρέπει να συσσωρεύτηκε μετά τη σύληση. Σε απόσταση 0,50/0,80 μ. από το στόμιο εμφανίστηκε άνοιγμα στην οροφή. Παρά τις μικρές διαστάσεις του ανοίγματος, είναι πιθανόν ότι ο τάφος συλήθηκε από εδώ, κι όχι από τον προθάλαμο.

Στη συνέχεια αποχρωματώθηκε ο βράχος επάνω από τον θάλαμο του T. 21, ώστε να αποκαλυφθεί εξωτερικά το άνοιγμα, που πιθανώς ήταν οπή για χοές. Πράγματι, σε απόσταση 0,33 μ. βόρεια του προθαλάμου εμφανίστηκε ορθογώνιο λαξευμένο περιχέλωμα, διαστάσεων 0,68 x 0,72 μ. και βάθους 0,12 μ. στη βόρεια πλευρά του. Το ορθογώνιο στόμιο έχει άνοιγμα 0,37 x 0,44 μ. και ήταν μολωμένο με αργούς λίθους. Αφού αφαιρέθηκε μεγάλη πέτρα σφηνωμένη στο βάθος της θήκης, εμφανίστηκε η οπή που οδηγεί στον θάλαμο του Τάφου 21. Έχει ακανόνιστο σχήμα και άνοιγμα πλάτους περίπου 0,20-0,25 μ.

Στην επίχωση της θήκης βρέθηκαν δύο όστρακα τα οποία συνανήκουν με αυτά της τεφροδόχου υδρίας **Π28300** που εντοπίστηκαν στην επίχωση του θαλάμου.

Κατάλογος ευρημάτων

Τάφος 21, προθάλαμος

1. Αμφορέας Π28296 (Εικ. 195)

Μήκ. λαβής 0,24 μ., πλ. λαβής 0,03 μ.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος (7.5 YR 6/6 reddish yellow)

Επίχρισμα υποκίτρινο (10 YR 8/3 very pale brown)

Αποσπασματικός. Λαβή και θραύσματα τοιχωμάτων αμφορέα της ελληνιστικής περιόδου.

Λαβή ελλειψοειδούς διατομής. Διατηρείται ολόκληρο το κάθετο τμήμα της.

Τρία ακόμη θραύσματα των τοιχωμάτων.

Ίσως συνανήκει με τα θραύσματα Π28294, που προέρχονται από τον προθάλαμο του ίδιου τάφου.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Ελληνιστική περίοδος.

2. Κάνθαρος Π28297 (Εικ. 196)

Ύψ. 0,078 μ., μέγ. ύψ. (με λαβή) 0,083 μ., διάμ. βάσης 0,04 μ., μεγ. διάμ. 0,102 μ., διάμ. χείλους 0,085 μ.

Κάνθαρος χωρίς πόδι. Ελλειπής. Λείπει μέρος του χείλους, του άνω τμήματος του αγγείου, η μια λαβή και μικρό τμήμα της κοιλιάς. Το υπόλοιπο αγγείο αποτελείται από ένα μεγάλο τμήμα και πολλά μικρά που έχουν συγκολληθεί.

Πηλός καθαρός κιτρινωπός (7.5 YR 7/6 reddish yellow)

Επίχρισμα υποκίτρινο (10 YR 8/3 very pale brown)

Βάση ταινιωτή κωνική, κοίλη απο κάτω, με κεντρική κωνική προεξοχή. Σώμα αμφικωνικό. Δύο λαβές ταινιωτές, με κατά μήκος κοίλανση, κάθετες δακτυλιόσχημες, ελαφρά υπερυψωμένες, από τη μέγιστη διάμετρο μέχρι την εξωτερική πλευρά του χείλους. Πλαστικό δισκοειδές κομβίο στο ανώτατο σημείο της λαβής. Χείλος λεπτό, ταινιωτό, έξω νεύον. Ολόβαφο αμαυρόχρωμο, μαύρο εσωτερικά και στα ανώτερα δύο τρίτα της εξωτερικής επιφάνειας. Το υπόλοιπο κατώτερο τμήμα του σώματος και η βάση εξωτερικά και από κάτω είναι αμαυρόχρωμα ερυθροβαφή.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Βλ. Γιαννικουρή κ.ά. 2000, σελ. 78-80, εικ. 7, 8, όπου αναφέρεται ότι

κάνθαροι αυτής της μορφής δεν είναι γνωστοί από άλλες περιοχές και γιαυτό ενδεχομένως τόπος παραγωγής τους είναι η Ρόδος. Το πλησιέστερο παράλληλο είναι το Π 4234, σελ. 79, εικ. 8α, Π4234 που χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Γιαννικουρή κ.ά. 2000, σελ. 78-90, εικ. 8α.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: α' ήμισυ 3ου αιώνα π.Χ.

3. Φιαλίδιο ερυθρομελαμβαφές Π28298 (Εικ. 196)

Ύψ. 0,27 μ., μεγ. διάμ. 0,081 μ., διάμ. βάσης 0,038 μ.

Ακέραιο.

Πηλός καθαρός με επίχρισμα κιτρινωπό (7.5 YR 7/4 pink)

Βάση ταινιωτή - δακτυλιόσχημη, κοίλη από κάτω, με κωνική απόληξη στο κέντρο. Σώμα κωνικό, καταλήγει σε στρογγυλεμένο ώμο και έσω νεύον χείλος. Ερυθροβαφές εσωτερικά και στο μεγαλύτερο μέρος το σώματος εξωτερικά (το κάτω τμήμα, όπως και βάση έχουν μείνει άβαφα). Ακανόνιστη επάλειψη βαφής εξωτερικά. Ο ώμος και το χείλος εξωτερικά με θαμπή μαύρη βαφή.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Γιαννικουρή κ.ά. 2000, πίν. 28α.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Ελληνιστική περίοδος

4. Φιαλίδιο ερυθρομελαμβαφές Π28299 (Εικ. 196)

Ύψ. 0,29 μ., μεγ. δ. 0,083 μ., δ. βάσης 0,038 μ.

Πηλός καθαρός (7.5 YR 7/4 pink)

Επίχρισμα κιτρινωπό (7.5 YR 7/4 pink)

Ελλιπές. Συγκολλημένο από επτά θραύσματα. Λείπει τμήμα του χείλους.

Όμοιο σχήμα με το προηγούμενο, αλλά το μεγαλύτερο μέρος του εξωτερικού είναι αβαφές.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Όπως παραπάνω στο Π28298 Τ. 21.3

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Ελληνιστική περίοδος

Θάλαμος Τ. 21.

1. Υδρία τύπου Hadra Π28300 (Εικ. 197)

α) θρ. Χείλους: μήκ. 0,061 μ., ύψ. 0,04 μ., πλ. 0,025 μ.

β) θρ. Βάσης: μήκ. 0,08 μ., ύψ. 0,018 μ., πλ. 0,034 μ.

Πηλός καθαρός δίχρωμος λόγω όπτησης (7.5 YR 7/4 pink, 5 YR 7/6 yellowish red)

Επίχρισμα υπόλευκο (7.5 YR 8/2 pinkish white)

Αποσπασματική. Δύο θραύσματα απο το χείλος και τη βάση υδρίας τύπου Hadra. Λαιμός κυρτός, καταλήγει σε χείλος εξωστρεφές λοξότμητο, με πλαστικό δακτύλιο στην κορυφή. Βαθμιδωτή βάση, κοίλη από κάτω.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Ελληνιστική περίοδος

Τάφος 22 (Σχέδ. 5, 29. Εικ. 53)

Μικρός ορθογώνιος λαξευτός λακκοειδής, σε απόσταση 0,60 μ. ΒΑ του Τ. 11. Έχει κατεύθυνση Α/Δ με μικρή απόκλιση προς ΝΑ/ΒΔ, διαστάσεις 0,77 x 0,39 και σωζόμενο βάθος -0,63 βθ. Επικαθίσεις ιζήματος υπήρχαν κυρίως κατά μήκος των μακρών πλευρών. Σύμφωνα με το αποτύπωμα στο ίζημα το κεφάλι του μικρού νεκρού βρισκόταν προς τα δυτικά.

Ο Τ. 22 βρέθηκε γεμάτος χώμα, χωρίς ευρήματα.

Τάφος 23 (Σχέδ. 5, 30. Εικ. 54)

Μικρός ορθογώνιος λαξευτός λακκοειδής βόρεια του τφ 22 και σε απόσταση 1 μ. από αυτόν. Βρίσκεται επίσης σε απόσταση 0,70 μ. ΒΑ του τφ. 12. Έχει κατεύθυνση ΒΒΑ/ΝΝΔ, διαστάσεις 0,67x0,32 μ. και σωζόμενο βάθος 0,55 μ. Τα τοιχώματα των μακρών πλευρών αποκλίνουν σε βάθος,

Ο Τ. 23 βρέθηκε κι αυτός άδειος, αλλά με έντονο το αποτύπωμα της βρεφικής ταφής στο ίζημα, οι επικαθίσεις του οποίου στα τοιχώματα ξεκινούν από βθ. -0,30 μ. από τα μισά περίπου του του τάφου. Η ταφή είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι προς Ν.

Κι εδώ δεν υπήρξαν ευρήματα.

Τάφος 24 (Σχέδ. 5, 31. Εικ. 55)

Μικρός ορθογώνιος λαξευτός λακκοειδής σε απόσταση 1 περίπου μ. Β του τφ. 23. Έχει κι αυτός κατεύθυνση ΒΒΑ/ΝΝΔ, με μικρή απόκλιση προς ΒΑ/ΝΔ, και διαστάσεις 0,86x0,36 και σωζόμενο βάθος -0,38 μ.

Ο Τ. 24 παρουσίαζε παρόμοια εικόνα με αυτή των δύο προηγούμενων με τις επικαθίσεις αλάτων στα τοιχώματα του τάφου από το μέσον περίπου του βάθους του, και τη διατήρηση του αποτυπώματος της παιδικής ταφής, με εντονότερα τα δύο κοιλώματα στη θέση του κεφαλιού και των ποδιών.

Τάφος 25 (Σχέδ. 5, 32. Εικ. 56 - 58)

Λαξευτός λακκοειδής με κατεύθυνση Β/Ν. Βρίσκεται σε απόσταση 1,15 μ. Ν του Τ. 11. Το στόμιο έχει διαστάσεις 1,75 x 0,50 μ. και περιβάλλεται από λαξευτό περιχέλιωμα πλάτους 0,08/0,17 μ. και ύψους 0,10/0,32 μ. Το λαξευτό δάπεδο βρέθηκε σε βάθος 1,25 μ. και είχε διαστάσεις 1,75 x 0,55 μ., καθώς τα τοιχώματα παρουσιάζουν ελαφρά απόκλιση σε βάθος.

Σε βθ. -0,15 μ. εμφανίστηκαν μεγάλες πλακοειδείς καλυπτήριες, ακανόνιστου σχήματος και διαφορετικού μεγέθους. Στο βόρειο τμήμα του τάφου τρεις μεγάλες κάλυπταν όλο το πλάτος του τάφου κι εδράζονταν στο περιχέλιωμα, είχαν δε συμπληρωθεί από μικρότερες στα ακανόνιστα ανοίγματα ανάμεσά τους. Αφαιρέθηκαν οι δύο νοτιότερες, κι αυτές με δυσκολία, γιατί είχαν κολλήσει από τα άλατα. Κάτω από τις καλυπτήριες, ο τάφος ήταν γεμάτος από επίχωση καθαρού καστανού χαλαρού χώματος, μέχρι βθ. -0,70 μ. από το περιχέλιωμα. Εκεί η επίχωση άλλαζε: σκληρή και κιτρινωπή, είχε απορροφήσει άλατα από το νερό της βροχής. Τα τοιχώματα καλύπτονταν από ίζημα από βθ. -0,55/0,60 μ. Προφανώς από βθ. -0,70 και κάτω υπήρχε επίχωση από καθαρό χώμα που είχε εισρεύσει με τα νερά της βροχής. Αυτή η επίχωση επηρεάστηκε απορροφώντας τα άλατα, ενώ η ανώτερη επίχωση από μαλακό χώμα εισέρευσε κατά την πρόσφατη διαπλάτυνση του δρόμου, οπότε απομακρύνθηκαν οι νοτιότερες καλυπτήριες.

Σε βθ. -0,75/0,90 μ. από το χείλος του τάφου βρέθηκε ψευδόστομος αμφορέας (**Π28275**), σε επαφή με το νότιο τοίχωμα, με το στόμιο προς νότο. Δεν είναι σαφές γιατί βρισκόταν σε τέτοιο ύψος από τον σκελετό ή το δάπεδο του τάφου, εάν δηλαδή μετατοπίστηκε κατά την αναμόχλευση ή τη σύληση του τάφου, ή εάν επρόκειτο για εναπόθεση μεταγενέστερη της ταφής. Η ανασκαφή συνεχίστηκε με την αφαίρεση της σκληρής αυτής επιχωσης. Σε βθ. -1,06 μ. στο νότιο τμήμα εμφανίστηκε το κρανίο, ενσωματωμένο στα άλατα, γυρισμένο στη δεξιά πλευρά προς τα ΝΑ. Τα μηριαία βρέθηκαν επάνω από τα οστά οστά των δύο κνημών, η ταφή λοιπόν θα πρέπει να είχε εναποτεθεί με τα πόδια έντονα λυγισμένα. Τα βραχιόνια βρέθηκαν παράλληλα με τον θώρακα, το αριστερό πιο ψηλά από το δεξί. Τμήμα του δεξιού πήχυ βρέθηκε λυγισμένο επάνω στην κοιλιά, ενώ το αριστερό χέρι ήταν παράλληλο προς το σώμα. Η κάτω γνάθος βρέθηκε σε απόσταση από το κρανίο, επάνω στα πλευρά. Κατά την αφαίρεση της στρ.

αλάτων στο δάπεδο του τάφου, αφαιρέθηκε σπασμένο από την περιοχή Α του κρανίου, σφονδύλι δισκοειδές από στεατίτη (MA2688).

Κατάλογος ευρημάτων

1. Ψευδόστομος αμφορέας Π28275 (Σχέδ. 87. Εικ. 198α,β).

Ύψ. 0,128 μ., μεγ. διάμ. 0,117 μ. διάμ. βάσης 0,055 μ., διάμ. δίσκου 0,035 μ., διάμ. προχοής 0,035 μ.

Σχεδόν ολόκληρο, λείπει η μία λαβή, τμήμα της δεύτερης και μικρά τμήματα από την προχολή και το κατώτερο σώμα. Απολεπισμένο στη βάση, το σώμα και το ψευδοστόμιο.

Ρωγμές πιθανώς λόγω κακής όπτησης. Υπόλευκο ίζημα (άλατα) στο σώμα.

Πηλός καθαρός λεπτόκοκκος καστανοκίτρινος 10 YR 7/4 very pale brown

Επίχρισμα υπόλευκο (10 YR 8/1 white). Καστανόμαυρη εξίτηλη βαφή.

Σχήμα πεπαισμένο, κωνικό στο κάτω τμήμα. Βάση δακτυλιόσχημη. Λαβές ταινιωτές, ξεκινούν αποκλίνοντας ελαφρά από τη μέση του ώμου, σχηματίζουν σχεδόν ορθή γωνία και καταλήγουν στο δίσκο. Ψευδοστόμιο συμπαγές, πηνιόσχημο, με μικρή προεξοχή στο κέντρο του δίσκου. Προχολή κάθετη στον ώμο, με χοανοειδές χείλος, στο ύψος του ομφαλού.

Ολόβαφος ο οφθαλμός του δίσκου, πλατειά ταινία στην περιφέρειά του. Θηλειά περιβάλλει τις ρίζες της προχοής και του ψευδοστομίου. Πλατειά ταινία εσωτερικά του στομίου, διαγώνια γραμμίδια στο χείλος, πλατειά ταινία κάτω από το χείλος. Τρεις γραμμές στην όψη της προχοής, συνεχίζονται στις πλευρές, αλλά όχι πίσω. Ταινία γύρω από τις βάσεις της προχοής και του ψευδοστομίου. Ταινίες πλαισιώνουν τις λαβές. Στη ράχη των λαβών γραμμίδια εγκάρσια προς το μήκος τους και ταινίες γύρω από τη βάση τους. Τα δύο τριγωνικά πεδία του ώμου εκατέρωθεν της προχοής, καταλαμβάνουν καμπυλόγραμμο διαποίκιλτα τρίγωνα, το ένα με διπλό καμπύλο περίγραμμα, το άλλο με μονό. Στο πλατύτερο πεδίο ημικύκλιο με συμπαγές κέντρο και συστάδα ομφαλωτών φολίδων στις δύο άκρες κι ανάμεσά τους ψάρι προς τα δεξιά, με συμπαγές σώμα και τρία ζεύγη πτερυγίων. Κάτω σειρά φολίδων (κροσσοπετάλια). Επάνω αριστερα ανεμώνη (dot rosette) και μια δεύτερη από τέσσερις στιγμές. Στην κοιλιά τρεις ταινίες με σύστημα τριών γραμμών ανάμεσα. Το κάτω μέρος του σώματος αδιακόσμητο. Ταινία γύρω από τη βάση. ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 176. Η προχολή που ξεπερνά το ύψος του δίσκου αποτελεί στοιχείο χρονολόγησης στην προχωρημένη μέση φάση της περιόδου. Όσον αφορά στη διακόσμηση, τα καμπυλόγραμμο διαποίκιλτα τρίγωνα (FM 71) και το ημικύκλιο με συμπαγή πυρήνα (FM 43) αποτελούν συνήθη συμπληρωματικά θέματα. Τα υπόλοιπα στοιχεία της διακόσμησης του ώμου ανήκουν στο θεματολόγιο του Πολυποδικού ρυθμού. Το τρίγωνο από ενόφθαλμες φολίδες (FM 42.21), απαντά στη μέση και ύστερη YE IIIΓ στην Αχαΐα, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 369, εικ. 807. Με κροσσωτό περίγραμμα το θέμα απαντά στην ανατολική Κρήτη, στον μικρό ψευδόστομο αρ.κατ. 5072 Μουσείου Σητείας από την Τουρλωτή, της ύστερης YM IIIΒ-πρώιμης YM IIIΓ, βλ. Paschalidis 2009, σελ.12, 71, εικ. 14, και σημ. 79, για παράλληλα από άλλες θέσεις της Κρήτης, με παραπομπές. Βλ. επίσης Seiradaki 1960, εικ. 22j. Το παράλληλο της Τουρλωτής έχει παρόμοιο σχήμα, αλλά πιο χαμηλό ανώτερο τμήμα του σώματος (προχολή – ψευδοστόμιο και λαβές). Το ψάρι, FM 20, πλησιάζει αυτά στον ψευδόστομο από τον T. 80 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, σελ. 388-389 T. 80d, πίν. 106f-i. Mountjoy 1999, σελ. 1069,1073 αρ. 267, εικ. 438.267, η οποία το χρονολογεί στη προχωρημένη μέση (advanced) YE IIIΓ και το θεωρεί

πιθανώς κωακό-καλυμνιακό. Οι στιγμωτοί ρόδακες (FM 27.17, 23 “sea anemony”), απαντούν ως συμπληρωματικά θέματα σε παραστάσεις του Πολυποδικού ρυθμού της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ, Βλ. Benzi 1992, σελ. 91. Πρβλ. το θέμα στον ώμο του ψευδόστομου Π12775 του Μ. Ρόδου από τον Τ. 84 της Ιαλυσού, ο οποίος αποτελεί εισαγωγή από την Κρήτη, βλ. Jacopi 1930-31, σελ. 321, εικ. 65, 69. Furumark 1944, σελ. 224-225. Desborough 1964, σελ. 7-8. Kanta 1980, σελ. 305-306. Mee 1982, πίν. 26.1. Benzi 1992, σελ. 392 Τ 84/6, ο οποίος τον χρονολογεί στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ

2. Σφονδύλι MA2688 (Σχέδ. 103. Εικ. 199).

Ύψ. 0,008 μ., μεγ. διάμ. 0,0233 μ., διάμ. οπής 0,004 μ. Βάρος: 8,6 γρ.

Σφονδύλι δισκοειδές από μαύρο στεατίτη. Στη μία επίπεδη επιφάνεια επιμήκης εντομή στο σημείο όπου έχει αποσπασθεί λίθος, κατά μήκος φλέβωσης, ίσως κατά τη διαδικασία διάνοιξης του τρήματος. Το τρήμα έχει διανοιχθεί διαγώνια προς τη διάμετρο. Αποστρογγυλεμένες ακμές.

Τάφος 26 (Σχέδ. 5, 33)

Μικρός ορθογώνιος λαξευτός λακκοειδής, με κατεύθυνση ΒΒΑ/ΝΝΔ, σε απόσταση 0,77-0,89 μ. ανατολικά του τφ. 11. Το στόμιο έχει διαστάσεις 0,47/0,53 x 0,95 μ. Διατηρείται εν μέρει το λαξευτό περιχέλωμα, γύρω από το βόρειο τμήμα του στομίου, με πλάτος 0,15 μ. και σωζόμενο ύψος 0,10 μ.. Το δάπεδο, ελαφρά κατηφορικό, βρίσκεται σε βθ. -0,80/0,85 μ.

Τάφος 27 (Σχέδ. 5, 34. Εικ. 59)

Λαξευτός λακκοειδής, σε απόσταση 1,30/1,60 μ. ανατολικά του Τ. 25, με κατεύθυνση Β/Ν. Έχει διαστάσεις 1,80 x 0,55 μ. και σωζόμενο βάθος 1,05 μ. Δεν έχει διατηρηθεί τυχόν περιχέλωμα για την εφαρμογή των καλυπτηρίων, αλλά πιθανώς καταστράφηκε κατά την αρχική διάνοιξη του δρόμου.

Μέχρι -0,65 μ. το χρώμα της επίχωσης ήταν καστανό μαλακό. Από αυτό το βάθος και κάτω άλλαξε το χρώμα και η υφή της επίχωσης, το χρώμα ήταν κιτρινωπό, σκληρό και γεμάτο άλατα. Σε βθ. -0,90 μ. εμφανίστηκαν ίχνη του σκελετού της ταφής σαν μαύρη σκιά μέσα στο ίζημα. Το κρανίο έλειπε, διατηρείτο όμως μια κοιλότητα στο συμπαγές ίζημα στη θέση του, στη νότια πλευρά του τάφου. Η ταφή είχε τοποθετηθεί εκτάδην, με

πόδια ελαφρά λυγισμένα προς τα αριστερά, κρίνοντας από τη θέση των κνημών. Το δεξί χέρι, αρθρωμένο, βρισκόταν παράλληλα με τον κορμό. Στο δυτικό τοίχωμα εμφανίστηκε ενσωματωμένο στο ίζημα όστρακο.

Τάφος 28 (Σχέδ. 5, 35. Εικ. 60)

Μικρός λαξευτός λακκοειδής, σε απόσταση 1,80 μ. ΝΑ του Τάφου 26, με κατεύθυνση Β/Ν και διαστάσεις 0,72 x 0,42 μ. και σωζόμενο βθ. -0,17 μ. Ο τάφος ήταν πιθανώς ημίεργος, καθώς η επιφάνεια του δαπέδου είναι αδρά λαξευμένη.

Βρέθηκε άδειος και χωρίς επικαθίσεις αλάτων (που θα διατηρούσαν ενδεχομένως το αποτύπωμα ταφής).

Τάφος 29 (Σχέδ. 5, 36)

Ορθογώνιος λαξευτός λακκοειδής, με κατεύθυνση ΒΒΑ/ΝΝΔ. και διαστάσεις 1 x 0,50 μ. και σωζόμενο βάθος 0,60 μ. Επικαθίσεις ιζήματος εμφανίζονται στα τοιχώματα από βθ. -0,30 μ. Ο πυθμένας εμφανίζεται σε βάθος -0,60 μ.

Τάφος 30 (Σχέδ. 5, 37. Εικ. 61)

Λαξευτός λακκοειδής με κατεύθυνση ΒΒΑ/ΝΝΔ, βρίσκεται μεταξύ των Τ. 12 και Τ. 29 και σε απόσταση 0,53 μ. δυτικά του Τ. 24. Έχει διαστάσεις στομίου 1,75 x 0,57/0,60 μ. Λαξευμένο περιχέλωμα έχει εν μέρει καταστραφεί· διατηρείται κατά μήκος των δύο μακρών και της νότιας στενής πλευράς σε βθ. -0,10 μ. Οι καλυπτήριες είχαν αφαιρεθεί.

Σε βθ. 0,50 μ. διαμορφώνεται πατούρα πλ. 0,15μ. κατά μήκος της βόρειας στενής πλευράς, του τάφου, ενδεχομένως για να διευκολύνεται η έξοδος. Από εκεί και κάτω η Β πλευρά συγκλίνει και το σχήμα του ορύγματος εμφανίζεται σκαφοειδής. Το δάπεδο ήταν σε βθ. -1,15 από το χείλος.

Στην επίχωση, σε διαφορετικά βάρη από -0,50 μ. έως -1,15 μ., βρέθηκαν τα θραύσματα ψευδόστομου αμφορέα (Π28276) και αμφορέα με αγκύλες λαβές, στάμνου ή υδρίας (Π28277 και Π28277α).

Κατάλογος ευρημάτων

1. Ψευδόστομος αμφορέας Π28276 (Σχέδ. 86. Εικ. 200)

Μεγ. διάμ. 0,152 μ., διάμ. δίσκου 0,042 μ.

Δύο θραύσματα μικρού ψευδόστομου αμφορέα: ένα τμήμα από το ύψος της μεγίστης διαμέτρου και ένα (δύο θραύσματα συγκολλημένα) από το ψευδοστόμιο και τη μία λαβή. Πηλός ρόδινος (5 YR 7/6 reddish yellow)

Επίχρισμα πιο ωχρό (5 YR 7/4 pink). Εξίτηλη καστανή βαφή.

Δίσκος κωνικός, ψευδοστόμιο συμπαγές κυλινδρικό, λαβές ταινιωτές. Σώμα κωνικό στο κάτω τμήμα. Ολόβαφος οφθαλμός στο κέντρο του δίσκου, απ' όπου ξεκινά αριστερόστροφη σπείρα. Πλαίσιο και εγκάρσιες γραμμές (ladder pattern) στη λαβή.

Πυκνή ταινιωτή διακόσμηση στο σώμα, από ανισοπαχείς γραμμές και ταινίες.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: **FS** ; Ως προς το σχήμα και την ταινιωτή διακόσμηση στο σώμα, πρβλ. τον μικρό ψευδόστομο Π14029 του Μουσείου Πατρών από τον Τ. Ε στο νεκροταφείο του Κλάους στην Αχαΐα, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 189-190 Ε2, σελ. 448 εικ. 897, ο οποίος το χρονολογεί στη φάση 6 του νεκροταφείου (ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ/αρχή μεταβατικής προς Υπομυκηναϊκή).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ/Υπομυκηναϊκή.

2. Αμφορέας με αγκύλες λαβές Π28277 (Σχέδ. 77. Εικ. 201α).

Μεγ. διάμ. 0,11 μ..

Τμήμα αμφορέα με αγκύλες λαβές. Πολλά θραύσματα, εν μέρει συγκολλημένα.

Πηλός σκληρός, καθαρός, κιτρινωπός με ρόδινο πυρήνα (5 YR 8/2 pinkish white - 7/6 reddish yellow) Επίχρισμα υπόλευκο (7.5 YR 8/2 pinkish white). Έκφυση της μιάς οριζόντιας λαβής. Ταινιωτή διακόσμηση από εξίτηλη μαύρη βαφή.

3. Κλειστό αγγείο (αμφορέας με αγκύλες λαβές;) Π28277α (Σχέδ. 77. Εικ. 201β) Διάμ. βάσης 0,08 μ.

Τμήμα βάσης και τμήμα τοιχώματος κλειστού αγγείου. Πηλός καθαρός πορώδης με ελάχιστα εγκλείσματα, κιτρινωπός (10 YR 7/4 very pale brown) Επίχρισμα υπόλευκο (10 YR 8/1 white). Ταινιωτή διακόσμηση από εξίτηλη μαύρη βαφή: δύο λεπτές και μια παχιά ταινία στο τοίχωμα, ταινία στη συμβολή της βάσης με το σώμα.

Πιθανώς πρόκειται για το ίδιο αγγείο, αλλά τα τμήματα δεν συγκολλώνται.

Τάφος 31 (Σχέδ. 5, 38. Εικ. 62)

Μικρός ορθογώνιος λαξευτός λακκοειδής με διαστάσεις σωζόμενου άνω τμήματος 1 x 0,35 μ. και κατεύθυνση Β/Ν· βρίσκεται ανατολικά του Τ. 22 και σε απόσταση 0,95 μ. από αυτόν και 0,95 δυτικά του Τ. 8. Το σωζόμενο βάθος του είναι 0,55 μ.

Σε βθ. -0,25 μ. εμφανίστηκαν άλατα επικολλημένα στις πλευρές του τάφου, και το χρώμα της επίχωσης άλλαξε. Σε βθ. -0,45 έως -0,50 μ. βρέθηκαν δύο θραύσματα αγγείων μέσα σε αυτή τη σκληρή επίχωση: τμήμα βάσης κάλπης (**Π28278**) και θραύσμα κωνικού ποδιού σκύφου ή κυπέλλου (**Π28279**). Στο δάπεδο του τάφου αποκαλύφθηκε το αποτύπωμα βρεφικής ταφής, με το κεφάλι τοποθετημένο προς Ν.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Πυξίδα Π28278 (Σχέδ. 81. Εικ. 202)

Σωζ. ύψ. 0,057 μ., διάμ. βάσης 0,14 μ.

Τμήμα βάσης πυξίδας - κάλπης, συγκολλημένο. Φθαρμένη επιδερμίδα, εξίτηλη γραπτή διακόσμηση.

Πηλός αμμώδης, κιτρινωπός, με λίγα οργανικά εγκλείσματα, με ρόδινο πυρήνα (10 YR 8/3 very pale brown). Καστανόμαυρη βαφή. Βάση επίπεδη, δισκοειδής. Εσωτερικά άβαφο, με ραβδώσεις τροχού στο κέντρο. Διακόσμηση από καστανόμαυρη βαφή. Διάγραμμα τρίγωνα με διπλά περιγράμματα του κρητικού Πυκνού ρυθμού της ΥΜ ΙΙΙΗ. Διακρίνονται τα πόδια πτηνού. Λεπτή ταινία ορίζει το πεδίο κάτω. Ολόβαφη βάση. ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 98. Για το σχήμα, και κυρίως για την τονισμένη βάση, πρβλ. την πυξίδα από τη Φωτούλα Πραισού, βλ. Πλάτων 1960, σελ. 303-305. Kanta 1980, εικ. 68.2. Οι λαβές στο αγγείο αυτό ξεκινούν λίγο πιο ψηλά. Επίσης πρβλ. τις πυξίδες από το Καρφί (Seiradaki 1960, εικ. 12, τύποι 3 και 6, αν και όλοι οι τύποι φαίνεται να έχουν πλαστικά τονισμένη περιφέρεια βάσης) και το παράδειγμα από την Επάνω Ζάκρο (βλ. Davaras 1973, σελ. , εικ.).

Για τη διακόσμηση με θέματα του κρητικού Πυκνού ρυθμού, διάγραμμα τρίγωνα με διπλό περίγραμμα, διποίκιλτα τρίγωνα και καμπυλόγραμμους βλαστούς (FM 19 “multiple stems”), βλ. Seiradaki 1969, εικ. 22e, από το Καρφί. Τα πόδια του πτηνού FM 7 θα μπορούσαν να ανήκουν είτε στο Late Eastern είτε στο Late Mainland type, βλ. Furumark 1972, σελ. 255, εικ. 31.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη ΥΜ ΙΙΙΓ/Υπομινωική.

2. Σκύφος (;) με πόδι Π28279 (Σχέδ. 92. Εικ. 203).

Σωζ. ύψ. 0,015 μ., δ. βάσης 0,07 μ.

Τμήμα κωνικού ποδιού αγγείου πιθανώς μικρού σκύφου.

Πηλός καθαρός (10 YR 7/3 very pale brown). Επίχρισμα (10 YR 8/3 very pale brown).

Ταινία γύρω στη βάση χαμηλά, από μαύρη θαμπή βαφή.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Πρβλ. την κωνική βάση του κυπέλλου αρ.κατ. G83c του Μ.

Χαϊδελβέργης, από τον Τ. Α στη ΝΔ πλαγιά της Ακρόπολης, βλ. Styrenius 1967, εικ. 37, που φέρει ταινία στο κατώτερο τμήμα της. Το παράδειγμα της Αγίας Αγάθης ωστόσο είναι διευρυνόμενη, πρβλ. τον κρατηρίσκο Π30502 από τον Τ. 2 της Λίνδου, βλ. Zervaki 2019, εικ. 6. Το κωνικό πόδι με γραπτή ταινία στο κατώτερο τμήμα του χαρακτηρίζει απαντά σε σκύφους και κύπελλα της ΜΠΙρΓ φάσης, βλ. σκύφο από Τ. ΡΓ 34 στον Κεραμεικό και κύπελλο από Ρ 14 στα Παλιά Περβόλια, στο Λευκαντί, βλ. Lemos 2002, πίν. 21.10, 24.13 αντίστοιχα.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Υπομυκηναϊκό

Τάφος 32 (Σχέδ. 5, 39. Εικ. 63)

Μικρός λαξευτός λακκοειδής σε απόσταση 22 εκ. βόρεια του Τ. 13. Έχει κατεύθυνση ΒΒΑ/ΝΝΔ και διαστάσεις 1 x 0,45 μ. Το δάπεδο του τάφου βρισκόταν σε βθ. -0,45 μ. από το δυτικό πρανές και 0,15 από την επιφάνεια του δρόμου. Κρίνοντας από τη σωζόμενη δυτική παρειά του δρόμου, το αρχικό βάθος του τάφου ήταν περίπου -0,50 μ.

Και εδώ το συμπαγές ίζημα εμφανίστηκε από το ύψος της επιφάνειας του δρόμου και σχημάτιζε το περίγραμμα της ταφής νηπίου, με το κεφάλι τοποθετημένο προς Β. Ίσως να εναποτέθηκε φασκιωμένο, όπως δείχνει το αποτύπωμα. Περίεργη ήταν επίσης η θέση των δύο μικρών αγγείων που συνόδευαν την ταφή. Βρίσκονταν κολλημένα στο δυτικό τοίχωμα, αλλά από 0 έως -0,11 μ., δηλ. ψηλότερα από την ταφή, η οποία κρίνοντας από το αποτύπωμα στο ίζημα, είχε τοποθετηθεί απευθείας επάνω στο δάπεδο. Ίσως τοποθετήθηκαν επάνω στο μικρό λείψανο και κόλλησαν αμέσως στο βράχο του τοιχώματος λόγω αλάτων, ενώ παράλληλα τα άλατα σχημάτισαν το αποτύπωμα της ταφής ήδη πριν την αποσύνθεση. Τα αγγεία ήταν μικρός στάμνος (Π28280) γερμένος στο πλάι προς τα δυτικά, σε βθ. -0,11 μ. (το άνω τμήμα του αγγείου απομακρύνθηκε με το υπόλοιπο του τάφου· ό,τι απέμεινε αφαιρέθηκε με καλέμι και θρυμματίστηκε) και μικρό κύπελλο (Π28281). Ένα δεύτερο κύπελλο (Π28282) εμφανίστηκε νότια του Π28281, κατά την αφαίρεση του ιζήματος. Αυτό πρέπει να είχε τοποθετηθεί στα πόδια της ταφής.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Μικρός στάμνος Π28280 (Σχέδ. 78. Εικ. 204).

Σωζ. ύψ. 0,098 μ., μεγ. δ. 0,12 μ. δ. βάσης 0,052 μ.

Ελλιπής. Συγκολλημένος από πολλά θραύσματα και συμπληρωμένος κατά τόπους. Λείπει ο λαιμός και το στόμιο, καθώς και το ένα τρίτο περίπου του σώματος και η μία λαβή.

Πηλός καθαρός καστανόχρωμος (7.5 YR 6/6 reddish yellow). Επίχρισμα υποκίτρινο (10 YR 7/4 very pale brown). Βαφή καστανόμαυρη αμαυρόχρωμη.

Σώμα αμφικωνικό. Η σωζόμενη λαβή, οριζόντια κυλινδρική, εκφύεται στο ύψος της μέγιστης διαμέτρου. Βάση δακτυλιόσχημη χαμηλή κωνική. Ταινιωτή διακόσμηση. Ψηλά στον ώμο, ανάμεσα σε δύο λεπτές ταινίες διπλή ζώνη από κροσσοπετάλια. Πλατειά ταινία κάτω από αυτή. Σύστημα από τέσσερεις γραμμές ορίζει επάνω και κάτω τη ζώνη των λαβών (οι κάτω συνεχίζονται και στο διάστημα μεταξύ των εκφύσεων της σωζόμενης λαβής), η οποία διακοσμείται από διπλή τεθλασμένη γραμμή. Στην κοιλιά πλατειά ταινία

και κάτω από αυτή τέσσερεις γραμμές. Πλατειά ταινία καλύπτει τη βάση και το κατώτατο μέρος του σώματος. Δεν διακρίνεται διακόσμηση στις λαβές.
ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 59. Πρβλ. εδώ το σχήμα του σώματος και τη διακόσμηση του Π25586 Τ. 6.1 και της στενόλαιμης προχοϊσκής Π28286 Τ. 43.1. Ωστόσο, ενώ στο Π25586 Τ. 6.1 η κυματοειδής είναι λιγότερο γωνιώδης, και στο Π28286 Τ. 43.1 πρόκειται μάλλον για σειρά κροσσοπεταλιών, στο Π28280 Τ. 32.1 οι δύο γραμμές που καταλαμβάνουν τη ζώνη των λαβών είναι σχεδόν τεθλασμένες.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ.

2. Κύπελλο Π28281 (Σχέδ. 91. Εικ. 204, 205)

Σωζ. ύψος 0,042 μ., δ. βάσης 0,022 μ.

Αποσπασματικό κύπελλο. Συγκολλημένο από πολλά θραύσματα.

Πηλός (10 YR 7/4 very pale brown). Επίχρισμα (10 YR 8/4 very pale brown). Βαφή καστανόμαυρη, εξίτηλη κατά τόπους.

Σχήμα ημισφαιρικό, κωνικό κάτω τμήμα, χείλος ελαφρά έξω νεύον. Βάση μικρή, δακτυλιόσχημη, με κωνική κοιλότητα στην κάτω πλευρά. Ολόβαφο εσωτερικά και εξωτερικά – πιθανώς με εξηρημένη ταινία εξωτερικά, όπως το Π28282 Τ. 32.3.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 216. Πρβλ. το Π28282 Τ. 32.3. Ωστόσο, η βάση εδώ είναι δακτυλιόσχημη.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Υπομυκηναϊκό.

3. Κύπελλο Π28282 (Σχέδ. 91. Εικ. 204, 205)

Σωζ. ύψ. 0,044 μ., δ. βάσης 0,032 μ.

Αποσπασματικό κύπελλο, μόνωτο. Συγκολλημένο από πολλά θραύσματα. Λείπει το μεγαλύτερο μέρος του χείλους και η λαβή.

Πηλός (10 YR 7/4 very pale brown). Επίχρισμα (10 YR 8/4 very pale brown).

Σχήμα ημισφαιρικό, με κυλινδρικό άνω τμήμα. Παχύ τοίχωμα, καταλήγει σε λεπτό, ελαφρά εξωστρεφές χείλος. Βάση ψηλή κωνική. Βαφή καστανόμαυρη. Ολόβαφο εσωτερικά, με εξηρημένη σπείρα στο κέντρο. Ολόβαφο εξωτερικά, με εξηρημένη πλατειά ταινία με ακανόνιστη κάτω παρυφή, στο ύψος της έκφυσης της λαβής.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 216. Πρβλ. το σχήμα της βάσης του υπομυκηναϊκού κυπέλου αρ.κατ. G83c του Μ. Χαϊδελβέργης, από τον Τ. Α στη ΝΔ πλαγιά της Ακρόπολης, βλ. Styrenius 1967, εικ. 37. Mountjoy 1999, εικ. 244.650. Ως προς τη διακόσμηση πρβλ. το ολόβαφο, με εξηρημένη ταινία στο ύψος της έκφυσης της λαβής υπομυκηναϊκό παράδειγμα από τη Νότια Οικία των Μυκηνών, αρ. 64-473, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 193-194 αρ. 465, εικ. 60.465. Ακανόνιστα σχεδιασμένα περιγράμματα των εξηρημένων ταινιών απαντούν σε ολόβαφα κύπελλα και σκύφους των υπομυκηναϊκών χρόνων στο Λευκαντί, βλ. Mountjoy 1999, εικ. 279.113, 115, 116, 119.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Υπομυκηναϊκό.

Τάφος 33 (Σχέδ. 5, 40. Εικ. 64)

Μικρός ορθογώνιος λαξευτός λακκοειδής, με κατεύθυνση ΑΝΑ/ΔΒΔ και διαστάσεις 0,97x0,43 μ. Βρίσκεται 1 μ. βόρεια του Τ. 14 και 1,35 μ. δυτικά του Τ. 32. Έχει σωζόμενο βθ. -0,68 μ. και δεν διατηρεί λαξευτό περιχειλωμα. Τα τοιχώματα αποκλίνουν σε βάθος, με αποτέλεσμα οι διαστάσεις του δαπέδου να είναι 0,48/0,55 x 0,97/1,02 μ. Στις δύο στενές πλευρές του δαπέδου έχουν διαμορφωθεί λαξευμένες βαθύνσεις.

Από βθ. -0,40 μ. εμφανίστηκαν άλατα, αρχικά κολλημένα στα τοιχώματα, που κατηφορίζουν προς το κέντρο. Υδρία (**Π28283**) βρέθηκε σε βθ. -0,47 μ. στο ανατολικό τμήμα του τάφου, πεσμένη με το στόμιο προς τα ΝΑ, σε επαφή με το ανατολικό τοίχωμα. Είχε τοποθετηθεί στην κοιλότητα της ανατολικής πλευράς του τάφου.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Υδρία Π28283 (Σχέδ. 83. Εικ. 206α,β)

Ύψ. 0,225-0,0235 μ. (η διαφορά πιθανώς λόγω κακής συγκόλλησης), διάμ. βάσης 0,068 μ., μεγ. διάμ. 0,182 μ., διάμ. χείλους 0,078-0,08 μ., μεγ. πλ. 0,23 μ.

Συγκολλημένη από πάρα πολλά θραύσματα και συμπληρωμένη. Το αγγείο ήταν ακέραιο και θρυμματίστηκε κατά την αφαίρεσή του.

Πηλός ανοιχτοκάστανος (7.5 YR 7/4 pink), με σχιστολιθικά εγκλείσματα. Επίχρισμα κιτρινωπό (10 YR 8/4 very pale brown)

Γραπτή διακόσμηση με αμαυρόχρωμη εξίτηλη μαύρη βαφή.

Σώμα ωσειδές - κωνικό, βάση δακτυλιόσχημη ταινιωτή κωνική, δύο οριζόντιες λαβές κυκλικής διατομής που εκφύονται στο ύψος της μεγίστης διαμέτρου, διαγώνια προς αυτή. Λαιμός κυλινδρικός, ελαφρά κοίλος, καταλήγει σε έξω νεύον χείλος, από το οποίο ξεκινά πλατειά ταινιωτή κάθετη λαβή, που καταλήγει στο μέσον του ώμου. Ταινία στο χείλος, πλατειά κυματοειδής γραμμή κατά μήκος της κάθετης λαβής. Λεπτή ταινία περιθέει τη βάση του λαιμού. Σύστημα τριών ταινιών στον ώμο, κάτω από την έκφυση της κάθετης λαβής. Σύστημα δύο ταινιών κάτω από τις οριζόντιες λαβές. Ίχνη χρώματος στην επάνω παρυφή της έκφυσης της οριζόντιας λαβής και κατά μήκος της ράχης της. Ίχνος αγκιστροειδούς απόληξης της κυματοειδούς ταινίας της κάθετης λαβής, στη ζώνη της μεγίστης διαμέτρου, κάτω από το σύστημα τριών ταινιών του ώμου.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 128. Ως προς την ταινιωτή διακόσμηση, πρβλ. την υδρία αρ.κατ.

P17315 από την Αγορά, η οποία όμως φέρει πρόσθετη διακόσμηση στον ώμο, βλ.

Mountjoy 1999, σελ. 609-610 αρ. 644.εικ. 228. 544. Πρβλ. επίσης, ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση, την ευρύστομη πρόχου αρ.κατ. 330 από τον Τ. 27 της Περατής, βλ.

Ιακωβίδης 1969-70 Γ', πίν. 6β. Mountjoy 1999, σελ. 6-7-608 αρ. 530, εικ. 227.530, που τη χρονολογεί στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ. Το αγγείο αυτό έχει την ίδια απόληξη της οφιοειδούς γραμμής της λαβής, που καταλήγει σε άγκιστρο, κάτω από την τριπλή ταινία που ορίζει τον ώμο του αγγείου.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: προχωρημένη μέση (advanced) - ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ.

Τάφος 34 (Σχέδ. 5, 41)

Μικρός λαξευτός λακκοειδής, με κατεύθυνση Β/Ν, με μικρή απόκλιση προς ΒΑ/ ΝΔ, σε απόσταση 1 περίπου μ. ΒΒΑ του Τ. 33. Έχει διαστάσεις 0,68 x 0,33/0,37 μ. και σωζόμενο βάθος -0,23 μ.

Το ίζημα διατηρούσε το αποτύπωμα βρεφικής ταφής μήκους 0,45 μ., χωρίς να διακρίνεται προς ποια κατεύθυνση είχε τοποθετηθεί η σορός.

Τάφος 35 (Σχέδ. 5, 42. Εικ. 65)

Μικρός λαξευτός λακκοειδής, με κατεύθυνση ΒΒΑ/ΝΝΔ και διαστάσεις σωζόμενης άνω επιφάνειας περίπου 0,61/0,66 x 0,37/0,42 μ., και σωζόμενο βθ. -0,15 μ. Το ίζημα διατηρούσε το αποτύπωμα της ταφής.

Το 2014 ολοκληρώθηκε η αφαίρεση του συμπαγούς ιζήματος χωρίς να βρεθεί κάποιο αντικείμενο ή οστά.

Τάφος 36 (Σχέδ. 5, 43. Εικ. 66, 67)

Λαξευτός λακκοειδής, με κατεύθυνση ΒΒΑ/ΝΝΔ και διαστάσεις σωζόμενης άνω επιφάνειας 1,45 x 0,52/0,55 μ. Το σωζόμενο βάθος του είναι 1,05 μ. στη βόρεια, 0,99 στη νότια πλευρά του τάφου, ωστόσο στη βόρεια πλευρά έχει διαμορφωθεί κοιλότητα βάθους -0,12 μ.

Σε βθ. -0,42 μ. εμφανίστηκαν αργοί λίθοι, κολλημένοι από τα άλατα στο νότιο τοίχωμα. Κάτω από αυτούς οι επικαθίσεις αλάτων ήταν λιγότερο έντονες.

Σε βθ. -0,80 βρέθηκε μικρός στάμνος (**Π18262**), γερμένος με το στόμιο προς τα ανατολικά. Κάτω από τον αμφορέα, σε βθ. -0,92 μ. εμφανίστηκε στη νότια πλευρά του τάφου το κρανίο, πιθανώς παιδικό. Ο υπόλοιπος σκελετός βρισκόταν σε -1,03 μ. βθ. Η ταφή είχε τοποθετηθεί εκτάδην, όπως φαίνεται από τις θέσεις της αριστερής κνήμης και του δεξιού βραχιόνιου.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Μικρός στάμνος Π28262 (Σχέδ. 78. Εικ. 207)

Ύψ. 0,16 μ., μεγ. διάμ. 0,154 μ., διάμ. βάσης 0,068 μ., διάμ. χείλους 0,086 μ., μεγ. μήκος 0,183 μ.

Το σώμα ακέραιο. Συγκολλημένος στο χείλος. Απολεπίσματα στη βάση και βαθιές εκδορές στο ώμο. Ελλiptές σε δύο σημεία στο λαιμό και στο χείλος.

Πηλός καθαρός, πορώδης, καστανοκίτρινος (10 YR 7/4 very pale brown). Επίχρυσμα ομοιόχρωμο. Διακόσμηση γραπτή, με βαφή αμαυρόχρωμη καστανόμαυρη Σώμα πεπιεσμένο ωοειδές. Βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη. Δύο οριζόντιες κυλινδρικές αγκύλες λαβές, εκφύονται από τη μεγίστη διάμετρο και εκτείνονται διαγώνια προς τα έξω. Λαιμός και χείλος ενιαίο, ψηλό, ευθύγραμμο, διευρυνόμενο, με λοξότμητο άκρο.

Ταινία περιθέει τη βάση, αφήνοντας ακάλυπτο το κατώτατο τμήμα της. Κάτω από τη μεγίστη διάμετρο, καθώς και στο άνω μέρος του ώμου, σύστημα δύο γραμμών με πλατεία ταινία ανάμεσά τους. Τα δύο αυτά συστήματα ορίζουν τη ζώνη των λαβών, που διακοσμείται με διπλή βοστρυχοειδή γραμμή. Διπλή βοστρυχοειδής γραμμή στη συμβολή του ώμου με τον λαιμό. Επάνω από αυτή διπλή γραμμή. Πλατεία ταινία εξωτερικά και εσωτερικά του χείλους. Στη λοξότμητη επιφάνεια του χείλους ομάδες γραμμιδίων εγκάρσιων/διαγώνιων προς την περιφέρεια του χείλους. Πινελιές κατά μήκος ράχης και στην επάνω πλευρά της έκφυσης των λαβών.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 59. Πρβλ. τον στάμνο αρ.κατ. 3277 από τον T. 42 της Ιαλυσού. Το σχήμα είναι σχεδόν πανομοιότυπο, εκτός από την απόληξη του χείλους, που είναι αποστρογγυλεμένο. Η διακόσμηση επίσης ακολουθεί την ίδια σύνταξη, αλλά στη ζώνη των λαβών και στου ώμου καταλαμβάνει μία κυματοειδής, πιο κανονικά γραμμένη. Η εξηρημένη επιφάνεια του χείλους είναι ευρύτερη και φέρει στιγμές αντί για ομάδες γραμμιδίων. Βλ. Benzi 1992, σελ. 328 T. 42.2, πίν. 73e, που τον χρονολογεί στη προχωρημένη μέση (advanced) – ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ. Βλ. επίσης Mountjoy 1999, σελ. 1066-1067 αρ. 256, εικ. 437.256, η οποία τον ονομάζει σταμνίσκο FS 59 και τον χρονολογεί στη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ. Ωστόσο, οι ακατάστατα γραμμένες γωνιώδεις βοστρυχοειδείς στη ζώνη των λαβών τοποθετούν το Π28262 T. 36.1 λίγο μεταγενέστερα. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ.

Τάφος 37 (Σχέδ. 5, 44. Εικ. 68, 69)

Μικρός λαξευτός λακκοειδής, με διαστάσεις σωζόμενης άνω επιφάνειας 1,02 x 0,32/0,38 μ. και κατεύθυνση ΑΝΑ/ΔΒΔ. Βρίσκεται σε απόσταση 0,80 μ. ΒΔ του τφ. 36. Ο τάφος είχε λαξευθεί βαθύτερα στις δύο στενές πλευρές. Στο μέσον του τάφου το δάπεδο ήταν σε βθ -0,53 μ., ενώ στα δύο άκρα σε βθ. -0,60 μ περίπου

Σε βθ. -0,37 μ. εμφανίστηκε αμφορέας με αγκύλες λαβές (Π28268) γερμένος με το στόμιο προς τα ΝΔ. Γύρω του ξεκινούσαν τα άλατα, τα οποία συνεχίζονταν, χαμηλότερα, σε ολόκληρο το εμβαδόν του τάφου. Κάτω από τον αμφορέα αποκαλύφθηκαν στην κοιλότητα στην ανατολική πλευρά του τάφου δύο ακόμη μικρά αγγεία. Σε βθ. 0,50 έως -

0,58 μ. βρέθηκε σταμνίσκος (Π28269), που έσπασε κατά την αφαίρεσή του από το συμπαγές ίζημα. Μόνωτο κύπελλο (Π28270) βρέθηκε σε βθ. -0,54 μ.

Δίπλα του, στα Β, εμφανίστηκε επίμηκες οστό απολιθωμένο, το οποίο σύμφωνα με την ανθρωπολογική μελέτη, ανήκει σε πήχyu. Βάσει του στοιχείου αυτού συνάγεται ότι ο ενταφιασμός είχε γίνει με το κεφάλι προς τα ανατολικά.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Αμφορέας με αγκύλες λαβές Π28268 (Σχέδ. 77. Εικ. 208)

Ύψ. 0,184 μ., μεγ. διάμ. 0,163 μ., διάμ. χείλους 0,08 μ., διάμ. βάσης 0,067 μ., μέγ. μήκος 0,175 μ.

Συγκολλημένος από πολλά κομμάτια. Λείπει τμήμα του χείλους.

Πηλός κιτρινοκάστανος 6/6 7.5 reddish yellow. Επίχρισμα 7/6 7.5 YR reddish yellow.

Διακόσμηση γραπτή με αμαυρόχρωμη καστανόμαυρη εξίτηλη βαφή.

Βάση δακτυλιόσχημη, χαμηλή κωνική, διευρυνόμενη. Σώμα σχεδόν αμφικωνικό, λαβές οριζόντιες κυλινδρικές, εκφύονται σχεδόν διαγώνιες προς τον ώμο. Λαιμός ψηλός, διευρυνόμενος, καταλήγει σε ελαφρά παχυνόμενο, έξω νεύον, λοξότμητο χείλος. Ταινία ακανόνιστη στη μετάβαση προς τη βάση. Στη μέγιστη διάμετρο ταινία ανάμεσα σε δύο γραμμές. Γραμμίδια εγκάρσια στο μήκος της ράχης των λαβών. Πινελιές τονίζουν εξωτερικά την έκφυση των λαβών και καταλήγουν στην ταινία της κοιλιάς, υπερκαλύπτοντάς την. Στη ζώνη των λαβών δύο βοστρυχοειδείς γραμμές. Στον ώμο γραμμή μεταξύ ταινιών. Στη βάση του λαιμού βοστρυχοειδής γραμμή. Δύο λεπτές ταινίες στο κατώτερο τμήμα του λαιμού· το ανώτερο τμήμα βαμμένο εσωτερικά κι εξωτερικά.

Στη λοξότμητη επιφάνεια του χείλους τριγωνικά γραμμίδια.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 59. Πρβλ. ως προς το σχήμα (αμφικωνικό σώμα, λαβές) και ως προς τη σύνταξη της διακόσμησης, τον στάμνο Π28262 T. 36.1. Ο λαιμός είναι χαμηλότερος από αυτόν των αμφορέων με αγκύλες λαβές Π25546 T. 3.1 και Π28263α T.18.1, αλλά σημαντικά ψηλότερος και πιο στενός από αυτόν του στάμνου Π28262 T. 36.1. Ωστόσο η ταινιωτή διακόσμηση συνεχίζεται στο κάτω ήμισυ του λαιμού, όπως στον στάμνο, ενώ στους αμφορείς με αγκύλες λαβές ο λαιμός είναι ολόβαφος. Το στοιχείο αυτό διαπιστώνεται επίσης στον σταμνίσκο αρ.κατ. 12821 από την Ιαλυσό (βλ. Benzi 1992, σελ. 399 T 87/15d, πίν. 113f. Mountjoy 1999, εικ. 437.257). Επίσης, το λοξότμητο χείλος θυμίζει αυτό των στάμνων Π28262 T. 36.1 και Π25596 T. 9.9. Τα μικρά τρίγωνα περιμετρικά του λοξότμητου χείλους επίσης θυμίζουν τις ομάδες γραμμιδίων στον Π28262 T. 36.1. Πρβλ. επίσης το μικρό στάμνο αρ.κατ. 3277 από τον T. 42 της Ιαλυσού (βλ. Benzi 1992, σελ. 328 T 42/2, πίν. 73c. Mountjoy 1999, εικ. 437.256). Οι παύλες κατά μήκος της ράχης των λαβών απαντούν επίσης στον σταμνίσκο αρ.κατ. 12821 από τον T. 87 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, σελ. 399 T 87/15d, πίν. 113f, που το χρονολογεί στην προχωρημένη μέση (advanced) – ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ. Mountjoy 1999, σελ. 1066 αρ. 257, εικ. 437.257 και στον μικρογραφικό αμφορέα με αγκύλες λαβές, επίσης από τον T. 87 της Ιαλυσού (βλ. Benzi 1992, σελ. 400 T 87d, πίν. 113p, που το χρονολογεί στην προχωρημένη μέση (advanced) – ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ. Mountjoy 1999, σελ. 1066 αρ. 258, εικ. 437.258, που τους χρονολογεί στη προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: προχωρημένη μέση (advanced) – ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ.

2. Σταμνίσκος Π28269 (Σχέδ. 79. Εικ. 209)

Σωζ. ύψ. 0,32 μ., διάμ. βάσης 0,047 μ., μεγ. διάμ. 0,11 μ.

Πηλός καθαρός πορώδης κιτρινοκάστανος (10 YR 6/4 light yellowish brown). Επίχρισμα πιο ανοιχτόχρωμο (10 YR 7/3 very pale brown).

Ελλiptής. Λείπει τμήμα του ώμου, το στόμιο και η μία λαβή. Σπασμένος και συγκολλημένος από πολλά μικρά θραύσματα (το αγγείο έσπασε κατά την αφαίρεσή του). Συμπληρωμένος κατά τόπους με γύψο. Σώμα σφαιρικό, βάση δακτυλιόσχημη. Λαβές οριζόντιες κυλινδρικές. Γραπτή διακόσμηση με εξίτηλη, μαύρη θαμπή βαφή. Πλατειά ταινία καλύπτει το κάτω μέρος του σώματος και το άνω μέρος της βάσης. Σύστημα τριών κάτω από την έκφυση των λαβών. Ίχνη πυκνής βοστρυχοειδούς γραμμής στη ζώνη των λαβών. Ίχνη χρώματος γύρω από την έκφυση της λαβής. Στη μία λαβή διατηρούνται εγκάρσια γραμμίδια στη ράχη.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 59. Για το σφαιρικό σχήμα, βλ. παραπάνω σταμνίσκο Π25554 Τ. 3.9, με τον οποίο μοιράζεται επίσης την ίδια διακοσμητική σύνταξη. Ωστόσο, στο Π28269 Τ. 37.2 οι λαβές είναι πιο μεγάλες και λειτουργικές, ενώ η δακτυλιόσχημη ταινιωτή βάση μοιάζει με αυτήν του τρίτου σταμνίσκου αρ.κατ. 12838 από τον Τ. 88 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, Τ. 88.6 σελ. πίν. 114c, που το χρονολογεί στη προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ. Η Mountjoy 1999, σελ. 1036, εικ. 424.155, το χρονολογεί στην πρώιμη-ανεπτυγμένη μέση (developed) ΥΕ ΙΙΙΓ. Το παράδειγμα αυτό από την Ιαλυσό έχει επίσης εξηρημένο το κατώτερο τμήμα της βάσης. Πρβλ. επίσης τον πιο σκοτεινόχρωμο υπομυκηναϊκό σταμνίσκο από το Çömlekçi, αρ.κατ. 2523 του Μ. Bodrum, βλ. Boysal 1969, σελ. 30-31, πίν. XXXVI.4.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ/ Υπομυκηναϊκή.

3. Κύπελλο μόνωτο Π28270 (Σχέδ. 91. Εικ. 210)

Ύψ. 0,06 μ., διάμ. βάσης 0,034 μ., διάμ. χείλους 0,087 μ., διάμ. βάσης 0,034 μ. Ελλiptές. Σπασμένο και συγκολλημένο από πολλά μικρά κομμάτια. Λείπουν μικρά τμήματα του σώματος και τμήμα του χείλους. Ιζήματα κατά τόπους.

Πηλός καθαρός, ροδοκάστανος (7.5 YR 7/8 pink).

Επίχρισμα πιο ανοιχτόχρωμο (10 YR 7/3 very pale brown).

Σώμα ημισφαιρικό, κωνικό στο κατώτερο τμήμα του. Βάση ταινιωτή κωνική, με μικρό κεντρικό έξαρμα από κάτω. Κάτω έκφυση κάθετης λαβής κυλινδρικής πεπιεσμένης.

Χείλος ελαφρά έξω νεύον, παχυνόμενο, με επίπεδη άνω επιφάνεια.

Ολόβαφο εσωτερικά, με εξηρημένο μικρό κύκλο στο κέντρο του πυθμένα. Ταινία στη μετάβαση προς τη βάση. Λεπτή ταινία στο ύψος της έκφυσης της λαβής. Ακατάστατη βοστρυχοειδής γραμμή στο κύριο διακοσμητικό πεδίο. Στην επίπεδη άνω επιφάνεια του χείλους μικρά τρίγωνα.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 216. Πρβλ. ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση, το Π28272 Τ. 17.2. Επίσης πρβλ. ως προς το σχήμα τα παραδείγματα από την Ασίνη και την Τίρυνθα, της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ(βλ. Mountjoy 1999, σελ. 186 αρ. 432, 433, εικ. 56.432 και 433). Το πρώτο παρουσιάζει ομοιότητες και ως προς τη διακόσμηση. Τέλος, η σειρά τριγώνων στην περιφέρεια του χείλους θυμίζουν τη διακόσμηση του μικρού αμφορέα με αγκύλες λαβές Π28268 Τ. 37.1.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ.

Τάφος 38 (Σχέδ. 5, 45. Εικ. 70, 71)

Μικρός λαξευτός λακκοειδής, με κατεύθυνση ΒΒΑ/ΝΝΔ και διαστάσεις 0,43/0,52 μ. x 1,07 μ. Βρίσκεται σε απόσταση 1,10 μ. ΒΑ του Τάφου 37 και σε 0,88 ανατολικά του Τάφου 45. Τα τοιχώματα των δύο στενών πλευρών συγκλίνουν σε βάθος, ενώ αυτά των μακρών πλευρών είναι κάθετα στο ανώτερο τμήμα τους και κοίλα παρακάτω, πιθανώς λόγω της ποιότητας του βράχου. Το όρυγμα στρέφεται προς Β/Ν προχωρώντας σε βάθος. Το δάπεδο βρίσκεται σε βθ. -0,95 μ. Ο τάφος είναι ιδιαίτερα πλατύς και βαθύς σε σχέση με το μήκος του.

Από -0,65 μ. ξεκινούσαν τα επικολημένα στα τοιχώματα άλατα. Σε βθ. -0,88 μ. βρέθηκε στη ΒΔ γωνία ανεστραμμένος μικρός σκύφος (**Π28284**). Στη Β πλευρά του τφ 38 συλλέχθηκε δόντι νεογιλό, βρέφους ηλικίας 2-3 ετών. Πιθανώς το κεφάλι βρισκόταν στη Β πλευρά, σε αντίθεση με όλες τις άλλες ταφές με προσανατολισμό Β/Ν, όπου το κεφάλι βρισκόταν προς Ν, προς τη θάλασσα. Σε αυτό συνηγορεί και η θέση στην οποία βρέθηκε επάνω στο βράχο μικρή χάλκινη τοξωτή πόρπη (**Μ1691**).

Κατάλογος ευρημάτων

1. Σκύφος Π28284 (Σχέδ. 92. Εικ. 211)

Ύψ. 0,073 μ., διάμ. βάσης 0,034 μ., διάμ. χείλους 0,10 μ.

Ελλειπής. Λείπει τμήμα του χείλους και της μιάς λαβής. Σπασμένος και συγκολλημένος από πολλά μικρά θραύσματα (το αγγείο έσπασε κατά την αφαίρεσή του). Συμπληρωμένος κατά τόπους με γύψο.

Πηλός καθαρός κοκκινωπός (5 YR 6/6 reddish yellow). Επίχρισμα κιτρινωπό (7.5 YR 7/6 reddish yellow). Εξίτηλη μαύρη βαφή, αρχικά λαμπερή. Σώμα κωνικό κάτω, κυλινδρικό στο ανώτερο τμήμα του, καταλήγει σε βραχύ έξω νεύον χείλος. Δύο μικρές οριζόντιες κυλινδρικές λαβές, τοποθετημένες ψηλά, ελαφρά έξω νεύουσες. Βάση μικρή δακτυλιόσχημη, κοίλη με μικρό κωνικό κεντρικό έξαρμα από κάτω. Παχύς πυθμένας. Ολόβαφο εξωτερικά με εξίτηλη μαύρη βαφή, αρχικά λαμπερή, με λεπτή εξηρημένη ταινία στο ύψος της γωνίωσης. Ολόβαφο εσωτερικά, εκτός από μικρό εξηρημένο κύκλο στο κέντρο και εξηρημένη ταινία εσωτερικά του χείλους.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 285. Βλ. Furumark 1992, πίν. 158, αρ. 286.4, με ύψ. 6-10 εκ. και διάμ. μεγαλύτερη από το ύψος. Υψηλή κωνική δακτυλιόσχημη βάση. Η εξέλιξη από ΠΙΓ:1b προς 2 παρακολουθείται στο Λευκαντί, βλ. Lemos 2002, σελ. 285, ΠΙΓ:1b, ολόβαφο, αλλά αποστρογγυλεμένο, με μικρή βάση, και σελ. 286, με ύψ. 12 εκ., της ΠΙΓ:2 (ολόβαφο με εξηρημένη ταινία με κυματοειδή γραμμή).

Πρβλ. επίσης Μυκήνες, Πύλη Λεόντων, στρ. XI, εικ. 9:α, Σαλαμίες εικ. 6, Αγορά AJA 40,

σελ. 191, εικ. 4:b. Κεραμεικος Τ. ΡΟ 7:α. Πρβλ. με πρωιότερα (;) από Κάλυμνο GB 292:24 - BM A 1021. Ιαλυσό, NT 17: 55, 56, NT 21'9, 10.

Ως προς τη διακόσμηση πρβλ. το αρ. 1240 από τον Τ. 156 της Περατής, της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ (βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Γ', πίν.10α. Mountjoy 1999, σελ. 625 αρ. 601, εικ. 238.601).

Ως προς το σχήμα, πρβλ. το αρ.κατ. 515 Μ. Κεραμεικού από τον Τ. 1 στο Πομπείον, που πλησιάζει περισσότερο ως προς το σχήμα της βάσης (βλ. Kraiker – Kübler 1939, πίν. 23. Η Mountjoy 1999, σελ. 625 αρ. 599, εικ. 238.599, χρονολογεί το ίδιο αγγείο στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ - Υπομυκηναϊκή.

2. Χάλκινη πόρπη M1691 (Σχέδ. 98. Εικ. 202)

α) μεγ. σωζ. μήκ. 0,049 μ. μεγ. διάμ. 0,004 x 0,006 μ.

Αποσπασματική. Σώζεται τμήμα της ράχης, η οποία διευρύνεται κι έχει ελλειπτική διατομή δ. 0,004 x 0,006 μ. στην κορυφή, και καταλήγει σε δύο ωοειδείς κόμβους, από τους οποίους διατηρείται ο ένας. Σώζονται επίσης δύο καμπυλόγραμμα τμήματα, πιθανώς η σπείρα να ήταν διπλή, και δύο μικρά τμήματα από τη βελόνα, που είναι κυκλικής διατομής, με δ. στο λεπτότερο τμήμα της 0,001 μ. Δεν διατηρείται τμήμα του γλωσσιδίου ώστε να γνωρίζουμε το σχήμα του. Λόγω της αποσπασματικής κατάστασης δεν είναι σαφές αν ανήκει στον τύπο των συμμετρικών ή των ασύμμετρων τοξωτών πορπών.

Τάφος 39 (Σχέδ. 5, 46. Εικ. 72)

Μικρός ωοειδής λακκοειδής με κατεύθυνση Β/Ν και διαστάσεις 0,60 x 0,38 μ. και σωζόμενο βθ. 0,15 μ. Βρίσκεται σε απόσταση 0,54 μ. Β του Τ. 38.

Ο τάφος βρέθηκε άδειος από ευρήματα.

Τάφος 40 (Σχέδ. 5, 47. Εικ. 73)

Μικρός λαξευτός λακκοειδής, με κατεύθυνση ΑΝΑ/ΔΒΔ και διαστάσεις 0,85 x 0,35 μ. Το σωζόμενο βάθος του είναι -0,20 μ. Βρίσκεται 0,65 μ, βόρεια του Τ. 45.

Ο τάφος βρέθηκε άδειος και, παραδόξως, χωρίς ιζηματογενή επίχωση.

Τάφος 41 (Σχέδ. 5, 48. Εικ. 74, 75)

Λαξευτός λακκοειδής, με κατεύθυνση περίπου ΒΒΑ/ΝΝΔ, μήκος 1,43/1,48 και πλάτος 0,45/0,50 μ. Ο τάφος δεν διατηρεί περιχέλιωμα, καθώς βρίσκεται επάνω στην πορεία του

δρόμου, που κατέστρεψε το ανώτερο τμήμα του. Το δάπεδο βρίσκεται σε βθ. -1,14 μ. στη βόρεια πλευρά.

Ο τάφος ήταν επιχωμένος μέχρι το χείλος με κοκκινωπό αργιλόχωμα. Μέχρι βθ. -0,30/0,40 μ. η επίχωση ήταν αρκετά μαλακή και περιείχε νεώτερα σκουπίδια, καθώς και δύο θραύσματα χάλκινης πόρπης (**M1821**) και θραύσμα ανοιχτού αγγείου, πιθανώς κρατήρα (**Π25595**). Από το βάθος αυτό και κάτω η επίχωση ήταν αισθητά πιο συμπαγής, εξαιτίας των διαλυμένων αλάτων. Συμπαγείς επικαθήσεις αλάτων σημειώνονταν από -0,60 μ. Στο βάθος αυτό βρέθηκε κομμάτι ελαφρόπετρας (**Δ924**).

Σε βθ. -1,05 μ., εγκλωβισμένο σε συμπαγές ίζημα, εμφανίστηκε κρανίο στο νότιο τμήμα του τάφου. Το κεφάλι βρέθηκε στο αριστερό πλευρό και η κάτω γνάθος λίγο βορειότερα. Πιθανώς η ταφή είχε τοποθετηθεί με τα γόνατα σε έντονη κάμψη στο στήθος. Στο ίδιο βάθος στο βόρειο τμήμα εμφανίστηκαν πλακοειδείς πέτρες κολλημένες στα άλατα, τα οστά ωστόσο δεν συνεχίζονταν κάτω από αυτές.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Ανοιχτό αγγείο (κρατήρας;) Π25595 (Σχέδ. 93. Εικ. 213)

Μεγ. ύψ. 0,03 μ., μεγ. πλ. 0,034 μ., πάχ. 0,006 μ.

Πηλός ροδόχρωμος (7.5YR 6/6 reddish yellow), με λίθινα εγκλείσματα. Επίχρυσμα πιο ωχρό (10YR 6/3 very pale brown).

Θραύσμα αγγείου ανοιχτού σχήματος, πιθανώς κρατήρα. Γραπτή ταινιωτή διακόσμηση στο εσωτερικό, με καστανόμαυρη εξίτηλη βαφή: δύο οριζόντιες ταινίες.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Πρβλ. την ταινιωτή διακόσμηση στο εσωτερικό των σκυφοειδών κρατήρων (FS 282) από την Αργολίδα, που χρονολογούνται στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ: τον αρ.κατ. 4303 από την Ασίνη (βλ. Mountjoy 1999, σελ. 188 αρ. 438, εικ. 57.438) και τον αρ.κατ. 2808 από τον Σιτοβολώνα στις Μυκήνες, βλ. Mountjoy 1986, εικ. 253.1. Mountjoy 1999, σελ. 188 αρ. 438, εικ. 57.438). Πρβλ. επίσης τον κρατήρα αρ.κατ. 97 από τον Τ. Σ της Περατής (βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Γ', πίν. 16^α. Mountjoy 1999, σελ. 623 αρ. 594, εικ. 237.594).

Η ίδια ταινιωτή διακόσμηση βρίσκεται και στο εσωτερικό καλάθων, αλλά το όστρακο παρουσιάζει μια κυρτότητα που δεν συμφωνεί με το σχήμα αυτό.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ.

2. Χάλκινη πόρπη M1821 (Σχέδ. 98. Εικ. 214)

α) Μήκ. 0,046 μ., πλ. 0,0045-0,0012 μ., πάχ. 0,001 μ., β) σωζ. μήκ. 0,021 μ., πλ. 0,0022, πάχ. 0,002 μ., διάμ. 0,002 μ.

Αποσπασματική, σώζεται σε δύο τμήματα, μη συγκολλώμενα. Βάθυνση ακανόνιστου σχήματος στην άνω επιφάνεια, μάλλον λόγω κατασκευαστικής κακοτεχνίας.

Το ανώτερο τμήμα της είναι ελασμάτινο, σε σχήμα λογχοειδές, σχεδόν ρομβοειδές. Στην επίπεδη άνω επιφάνεια φέρει εγχάρακτη διακόσμηση: το σχήμα της λόγχης, ή του φύλλου, τονίζεται με περίγραμμα και κατά μήκος γραμμή, με ζεύγη εγχάρακτων

γραμμιδίων εκατέρωθεν, που δίνουν την εντύπωση δύο διπλών τεθλασμένων. Στις δύο κορυφές του ρόμβου, ορθογώνια πλαίσια με δύο αντωπά ζεύγη γραμμιδίων. Το σωζόμενο τμήμα της περόνης έχει τετράγωνη διατομή στο ένα άκρο, που παρουσιάζει καμπυλότητα, και κυκλική στο άλλο.

3. Ελαφρόπετρα Δ924 (Εικ. 215)

Σωζ. μήκ. 0,057 μ., πλ. 0,05 μ., ύψ. 0,035 μ.

Σπασμένο σε ένα σημείο. Σχήμα ακανόνιστο επιπεδόκυρτο.

Τάφος 42 (Σχέδ. 5, 49. Εικ. 76, 77)

Πρόκειται για τον βορειότερο τάφο της συστάδας. Μικρός λαξευτός λακκοειδής, τραπεζιόσχημος, με κατεύθυνση περίπου BBA/NNΔ και διαστάσεις περ. 0,95/1,04 x 0,40/0,48 μ. Το δάπεδο βρίσκεται σε βθ. -0,53 μ, από τη βόρεια πλευρά του τάφου.

Σε βθ. -0,33 μ. τα τοιχώματα ήταν επικαλυμμένα με ίζημα. Σε βθ. -0,41 μ. βρέθηκε ψευδόστομος αμφορίσκος ακέραιος (**Π28285**), γερμένος με το στόμιο προς Α. Το αγγείο βρισκόταν στο μέσον περίπου του τάφου, επάνω στη συμπαγή στρώση ιζήματος. Οστά δεν βρέθηκαν, πιθανώς η ταφή ήταν παιδική ή βρεφική και είχε πλήρως αποσυντεθεί.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Ψευδόστομος αμφορίσκος Π28285 (Σχέδ. 87. Εικ. 216 α-γ).

Ύψ. 0,061 μ., διάμ. βάσης 0,025 μ., μεγ. διάμ. 0,058 μ.

Πηλός καθαρός (7.5 YR 8/6 pink). Επίχρισμα υπόλευκο (10 YR 8/2 white). Διακόσμηση με αμαυρόχρωμη μαύρη βαφή, εξίτηλη.

Ακέραιος, ελλειπής κατά τη μια λαβή. Σπασμένη και συγκολλημένη προχοή. Σώμα πεπιεσμένο. Βάση δακτυλιόσχημη, κοίλη κάτω επιφάνεια. Ψευδοστόμιο χαμηλό κυλινδρικό, λαβές ταινιωτές, συγκλίνουσες προς τα επάνω, υπερυψωμένες σε σχέση με τον δίσκο. Δίσκος ελαφρά κοίλος. Προχοή κυλινδρική, με έξω νεύον χείλος, κάθετα τοποθετημένη στον ώμο του αγγείου, προεξέχει του δίσκου. ταινία γύρω από το χείλος, δύο κυκλικές ταινίες στο δίσκο, εγκάρσια γραμμίδια κατά μήκος των λαβών. Ταινία γύρω από τη βάση του ψευδοστομίου και της προχοής. Στον ώμο, στο ημικυκλικό πεδίο αντιδιαμετρικά από την προχοή, ακανόνιστος στιγμωτός ρόδακας (FM 27 “sea anemone”, «θαλάσσια ανεμώνη») από οκτώ στιγμές, ενώ στα δύο μικρά τριγωνικά πεδία εκατέρωθεν της προχοής, από μία στιγμή. Στη ζώνη κάτω από τις λαβές, που ορίζεται από δύο ταινίες, λεπτή ελισσόμενη γραμμή ολοκληρώνει 4-5 περιελίξεις. Ταινία γύρω από τη βάση. ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 175. Πρβλ. ως προς το σχήμα τον λίγο μεγαλύτερο Π28275 T. 25.1. Βλ. Paschalidis 2009, σελ. 11 για μικρογραφικά παραδείγματα ψευδόστομων από την Κρήτη, με παραπομπές.

Όσον αφορά στη διακόσμηση, ο στιγμωτός ρόδακας FM 27 απαντά συχνά ως συμπληρωματικό θέμα στον Πολυποδικό ρυθμό, αλλά απαντά σπάνια ως κυρίως θέμα στον ώμο πολύ μικρόσωμων αγγείων. Για παραδείγματα από τη Ρόδο βλ. Benzi 1992, σελ. 91. Σε δύο παραδείγματα από τη Ρόδο, χρησιμοποιείται ως κυρίως θέμα, βλ. Benzi 1992, σελ. 91. Πρβλ. ψευδόστομο αρ.κατ. 3208 από τον T. 38 στην Ιαλυσό, της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Benzi 1992, σελ. 321 T 30/10, πίν. 69i. Επίσης απαντά σε μικρογραφικούς ψευδόστομους στην Περατή, βλ. Ιακωβίδης 1969-70, σελ. 165, εικ. 25.633, 626. Μάλιστα, στον ψευδόστομο 633 της Περατής αποδίδονται και ζεύγη στιγμών ως συμπληρωματικά στοιχεία.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: προχωρημένη μέση (advanced) - ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ.

Τάφος 43 (Σχέδ. 5, 50-51. Εικ. 78)

Μικρός λαξευτός λακκοειδής που βρίσκεται δίπλα στον θάλαμο-κόγχη με λακκοειδή δρόμο T. 44, στα ανατολικά του, αλλά με μικρή απόκλιση κατεύθυνσης από αυτόν προς τα Α/Δ, σε απ. 0,23/0,05 μ. Έχει κατεύθυνση ΒΑ/ΝΔ και διαστάσεις 1,10 x 0,40 μ. Το δάπεδο βρισκόταν σε βθ. -0,42μ, και στη βόρεια πλευρά είχε λαξευθεί κοιλότητα βθ. 0,11 μ.

Η επίχωση ήταν χώμα, με λίγες μικρές πέτρες. Άλατα εμφανίστηκαν κοντά στο δάπεδο, που βρέθηκε σε βθ. -0,45 μ. Σε βθ. -0,32 έως -0,41 μ. βρέθηκε προχοΐσκη (Π28286) στο πλευρό, με το στόμιο προς Α. Βρισκόταν σε απόσταση 0,03 μ. από το δάπεδο. Κοντά της, επάνω στο δάπεδο, βρέθηκε νεογιλό δόντι, βρέφους ηλικίας 2-2,5 ετών. Η ταφή θα πρέπει να είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι προς τα ανατολικά.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Προχοΐσκη Π28286 (Σχέδ. 84. Εικ. 217α,β)

Ύψ. 0,061 μ., διάμ. βάσης 0,025 μ., μεγ. διάμ. 0,058 μ.

Ακέρατη, σπασμένη στην κοιλιά και συγκολλημένη.

Πηλός καθαρός, χωρίς προσμίξεις (7.5 YR 7/4 pink). Επίχρισμα πίο ανοιχτόχρωμο (10 YR 8/3 pink). Γραπτή διακόσμηση αμαυρόχρωμη μαύρη βαφή, εξίτηλη.

Σώμα ωοειδές. Βάση δακτυλιόσχημη. Λαιμός κυλινδρικός, ψηλός, χείλος έξω νεύον, κοίλο εσωτερικά. Λαβή κάθετη κυλινδρική, ξεκινά από το λαιμό και καταλήγει στον ώμο. Δύο πλαστικές μαστοειδείς αποφύσεις στον ώμο, αντιδιαμετρικά της έκφυσης της λαβής. Ταινία στο κοίλο εσωτερικό του χείλους, ταινία στο χείλος εξωτερικά, κι άλλη μία κάτω από αυτό. Φρύδι γύρω από την άνω έκφυση της λαβής. Ταινία γύρω από τη βάση του λαιμού, και ελαφρή πλαστική δήλωση. Στο άνω μέρος του ώμου δύο βοστρυχοειδείς γραμμές· μία τρίτη, ή μάλλον σειρά κροσσοπεταλίων, στο κάτω μέρος του ώμου, ορίζουν τη ζώνη του ώμου. Θύσανος με τρία αιχμηρά σκέλη ξεκινά από τις επάνω βοστρυχοειδείς γραμμές και καταλήγει στην κάτω, στο σημείο των μαστοειδών αποφύσεων. Σύστημα

τριών λεπτών ταινιών, λεπτή βοστρυχοειδής γραμμή μεταξύ δύο γραμμών. Πλατειά ταινία, λεπτή γραμμή και βοστρυχοειδής γραμμή. Κάτω από αυτή σύστημα τριών λεπτών ταινιών. Το κάτω μέρος του σώματος ακόσμητο. Πλατειά ταινία καλύπτει τη μετάβαση προς τη βάση και τη βάση. Εγκάρσια γραμμίδια κατά μήκος της ράχης της λαβής. Στη βάση της πλαστικό αποτύπωμα κυκλικό. Η ταινία που περιβάλλει την κάτω έκφυση της λαβής καταλήγει σε "χελιδονοουρά", που φθάνει έως την κατώτερη κυματοειδή γραμμή. ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 123. Το σχήμα ονομάζεται μεγάλο ληκύθιο από τη Mountjoy, Mountjoy 1986, σελ. 173, εικ. 211, το παράδειγμα όμως που παραθέτει, από τις Μυκήνες, είναι όντως μεγαλύτερο και χρονολογείται στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ. Το Π28286 T. 43.1 της Αγίας Αγάθης (όπως και το Π32108 T. 56.1, το οποίο είναι μεταγενέστερο, με σώμα σαφώς αμφικωνικό, συνδυάζουν στοιχεία της ευρύστομης πρόχου FS 106 της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ, με κυλινδρικό λαιμό και κοίλο εσωτερικά χείλος. Ο θύσανος επίσης είναι θέμα που απαντά αντιδιαμετρικά της έκφυσης της λαβής στις ευρύστομες πρόχους, πρβλ. πρόχου αρ.κατ. 2857 Μ. Ναυπλίου, από τις Μυκήνες, βλ. Mountjoy 1986, σελ. 193, εικ. 240. Τα παραδείγματα από την Αττική, από την Περατή και τον Κεραμεικό, έχουν πιο πιεσμένο σώμα και πιο στενό λαιμό, είναι δηλ. μάλλον ληκύθια· βλ. Mountjoy 1999, εικ. 228. 533 έως 543, η οποία τα χρονολογεί στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ. Πρβλ. ωστόσο ιδίως το παράδειγμα αρ.κατ. 9164 στο ΕΑΜ, το οποίο φέρει επίσης θύσανο FM 72 στον ώμο, αντιδιαμετρικά της έκφυσης της λαβής, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Γ', πίν. 26^α, καθώς και το αρ.κατ. 1033, το οποίο φέρει κυματοειδή στη ρίζα του λαιμού και σειρά κροσσοπεταλίων γύρω από τον ώμο, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', εικ. 105. Πρβλ. επίσης το ληκύθιο από την Ασίνη, της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Mountjoy 1999, εικ. 51.385. Οπωσδήποτε, οι αρχαιότερες στενόλαιμες πρόχοι στη Ρόδο χαρακτηρίζονταν από λαιμό βραχύτερο αμφικόιλο, βλ. Benzi 1992, πίν. 19a. T 15b. Πλησιέστερο ίσως, αν και πιο στενόλαιμο, είναι το FS 122 αρ.κατ. 357 από τον T. 15 του Ελαιώνα στην Κω, βλ. Morricone 1965-66, σελ. 58, εικ. 30. Mountjoy 1999, σελ. εικ. 4555.133, η οποία το χρονολογεί στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ. Ως προς τη διακόσμηση με βοστρυχοειδείς γραμμές FM 53, βλ. παραπάνω τον μικρό στάμνο Π28280 T. 32.1 και ιδίως το Π25586 T. 6.1, το οποίο φέρει και μαστοειδή απόφυση στον ώμο. Μαστοειδείς αποφύσεις, ολόβαφες, εντοπίζονται μεμονωμένες ή σε ζεύγη στην Περατή σε προχυτικά αγγεία, αντιδιαμετρικά της έκφυσης της κάθετης λαβής, βλ. υδρία αρ.κατ. 831 και τριφυλλόστομη οινοχοϊσκη αρ.κατ. 218, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' εικ. 98.831, 100.10, Γ' πίν. 84γ. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ.

Τάφος 44 (Σχέδ. 4, 50-52. Εικ. 78 έως 81)

Λαξευτός θάλαμος – κόγχη με λακκοειδή δρόμο, με κατεύθυνση ΒΒΑ/ΝΝΔ. Ο θάλαμος βρίσκεται κατά μήκος της ΒΔ μακράς πλευράς του δρόμου, και η οροφή του έχει καταρρεύσει. Έχει μέγιστο μήκος 1,93 μ. και πλάτος 0,60 μ. Το ύψος του ήταν μεγαλύτερο από 0,95 μ. (σε αυτό το μέγιστο σωζόμενο ύψος αρχίζει να καμπυλώνει η

δυτική πλευρά του θαλάμου). Το λαξευμένο του στόμιο, μήκους 1,73 μ. και ύψους 0,74 μ., ήταν σφραγισμένο με ξερολιθικό τοίχο από αργούς λίθους, ο οποίος σωζόταν σε όλο του το ύψος. Η ΝΔ γωνία της κόγχης είναι συμπληρωμένη με πέτρες – όταν κατασκεύαζαν τον τάφο προφανώς υπολόγιζαν ότι ο βράχος χαμήλωνε στο σημείο αυτό. Ο δρόμος έχει διαστάσεις 2,20 x 1 περ. μ. και κατεύθυνση περίπου Β/Ν. Το δάπεδό του, σε βθ -0,89 έως -1,10 μ., είναι έντονα επικλινές προς τα ΒΔ. Η ανατολική του μακρά πλευρά δεν είναι ευθεία αλλά αποκλίνει προς τα ανατολικά στο νότιο τμήμα της, κι ίσως αυτό δείχνει ότι ο τφ 44 κατασκευάστηκε μετά τον τφ 43, από τον οποίο έχει μικρή σύγκλιση προς Ν, γιατί δεν ήθελαν να τον καταστρέψουν.

Από την επίκωση του δρόμου βρέθηκαν θραύσματα κύλικας των ελληνοιστικών χρόνων (**Π28293**) και πλακοειδές απότμημα από πωρόλιθο, με ημικυκλική ακμή (ΑΕ 183).

Ο θάλαμος είχε συληθεί, πιθανώς κατά την αρχαιότητα, από επάνω, ή ίσως από τη ΝΑ γωνία του. Ήταν γεμάτος πέτρες, που δεν προέρχονταν από την κατάρρευση της οροφής, όπως ήταν η αρχική διαπίστωση, διότι είχε επιχωθεί με ατσακόπετρες, ενώ η οροφή ήταν από πωρόλιθο.

Από την επίκωση του τάφου συλλέχθηκαν τμήμα πλακοειδούς πέτρας, πιθανώς απότμημα οστεοθήκης από λάρτιο λίθο (**E7857**) και θραύσματα ελληνοιστικού αμφορέα (**Π28294** και **Π28295**), ευρήματα τα οποία χρονολογούν τη σύληση ή μάλλον την επανάχρηση του τάφου. Ανάμεσα στις κατώτερες πέτρες, στο κεντρικό τμήμα του τάφου, συλλέχθηκαν θραύσματα πρόχου (**Π28287**), που ανήκε στην αρχική ταφή.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Δύο θραύσματα μελαμβαφούς κύλικας Π28293 (Εικ. 218)

1) θραύσμα χείλους. Ύψ. 0,031 μ., πλ. 0,036 μ., πάχ. 0,0033μ. Ταινιωτό εσωτερικά, με έκφυση οριζόντιας λαβής κυκλικής διατομής.

2) θραύσμα τοιχώματος. Ύψ. 0,029 μ., πλ. 0,019 μ., πάχ. 0,004 μ.

Πηλός καθαρός πορτοκαλόχρωμος (5 YR 7/4 reddish yellow)

Βαφή μαύρη, αρχικά λαμπερή, τώρα εξίτηλη.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: 3ος-2ος αι. π.Χ.

2. Αμφορέας Π28294 (Εικ. 219)

Τρία θραύσματα από το λαιμό αμφορέα, το μεγαλύτερο έχει διαστάσεις: ύψ. 0,08 μ., πλ. 0,085 μ., πχ. 0,0075 μ.

Πηλός καθαρός αμμώδης, πορτοκαλόχρωμος (5 YR 6/8 reddish yellow). Επίχρισμα πιο ανοιχτόχρωμο(7.5 YR 7/6 reddish yellow).

Εγγάρακτη γραμμή στη ρίζα του λαιμού.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Ελληνιστική περίοδος

3. Αμφορέας Π28295 (Εικ. 220)

1) Ύψ. 0,09 μ., σωζ. πλ. 0,064 μ., πλ. λαβής 0,04 μ., πάχ. λαβής 0,028 μ.

Πηλός καθαρός, αμμώδης, πορτοκαλόχρωμος με πυρήνα ανοιχτοκάστανο (5 YR 6/8 reddish yellow - 7.5 YR 6/4 light brown).

Επίχρισμα πιο ανοιχτόχρωμο (7.5 YR 7/6 reddish yellow).

Λαβή αμφορέα ελλειψοειδούς διατομής. Ίσως συνανήκει με τα θραύσματα Π28294, που προέρχονται από τον προθάλαμο του ίδιου τάφου.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Ελληνιστική περίοδος

4. Πρόχους Π28287 (Σχέδ. 83. Εικ. 221)

Ύψ. 0,275 μ., διάμ. βάσης 0,096 μ., μεγ. διάμ. 0,236 μ., διάμ. χείλους 0,15 μ.

Σπασμένη, συγκολλημένη από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένη με γύψο. Πηλός τραχύς με εγκλείσματα σχιστολιθικά, κιτρινωπός (10 YR 8/3 very pale brown)

Επίχρισμα φαιοκίτρινο (10YR 7/2 light grey). Διακόσμηση γραπτή, με εξίτηλο καστανόμαυρο χρώμα, κατά τόπους καστανοκόκκινο.

Σχήμα σφαιρικό, με τονισμένη επίπεδη, συμπαγή βάση, λαιμό ευρύ κυλινδρικό, κοιλόκυρτο που καταλήγει σε ελαφρά έξω νεύον χείλος. Κάθετη κυλινδρική λαβή από το χείλος μέχρι τη μέση του ώμου. Ταινία γύρω από το χείλος. Πλατεία ταινία στη βάση του λαιμού. Ακανόνιστη κυματοειδής κατά μήκος της ράχης της λαβής. Ταινία γύρω από την έκφυση της λαβής. Σύστημα τριών πλατιών ταινιών στην κοιλιά, στο ύψος της μέγιστης διαμέτρου.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 109. Πρβλ. το σχήμα του λαιμού της ευρύστομης πρόχου αρ.κατ. 3399 από τον T. 30 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, σελ. 275-30 T 30a, πίν. 52a, ο οποίος τη χρονολογεί στην ΥΕ ΙΙΙΒ. Επίσης το αρ.κατ. Π12824 από τον T. 87 της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ, το οποίο φέρει και την ίδια διακοσμητική σύνταξη, βλ. Benzi 1992, σελ. 399 T 87.16, πίν. 112m. Το Π28287 T. 44.4 ωστόσο έχει διαφορετικές αναλογίες, με λαιμό ψηλότερο και σώμα χαμηλότερο, βαρύ σφαιρικό. Όσον αφορά στο διακοσμητικό σχήμα, βλ. Benzi 1992, σελ. 50, και πρβλ. πρόχου αρ.κατ. 2695 από T. 17 στην Ιαλυσό, Benzi 1992, σελ. 259 T 17/20, πίν. 25b και την πρόχου FS 106 Π12742, Benzi 1992, σελ. 384 T 75/1, πίν. 104.h. Επίσης, πρβλ. παραπάνω την πρόχου FS 106 Π 25555 T. 10.1.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: μέση ΥΕ ΙΙΙΓ.

Τάφος 45 (Σχέδ.5, 53. Εικ. 82)

Λαξευτός λακκοειδής με κατεύθυνση ΒΒΑ/ΝΝΔ και διαστάσεις στο σωζόμενο άνοιγμα 1,95/2,25 μ. x 0,52/0,62 μ. Οπωσδήποτε ο τάφος ήταν ασυνήθιστα επιμήκης.

Το νότιο τοίχωμα συγκλίνει σε βάθος, ενώ οι δύο μακρές πλευρές αποκλίνουν, με αποτέλεσμα το δάπεδο, που βρίσκεται σε βθ. -1,30 μ., να έχει διαστάσεις 1,80 x 0,70/0,80 μ.

Σε βθ.-0,65 μ. αποκαλύφθηκαν στο βόρειο τμήμα του τάφου πωρόπλακες διαγώνια πεσμένες η μια δίπλα στην άλλη, με κλίση προς τα δυτικά, που έφθαναν σε βθ έως -1 μ. περίπου. Ίσως είχαν τοποθετηθεί ως βαθμίδα για να διευκολύνουν την κάθοδο στον τάφο. Οι πλακοειδείς αυτές πέτρες με διαστάσεις 0,50x0,42x0,14 μ., 0,40x0,42x0,14 μ. και 0,50x0,16x0,13 μ. διαπιστώθηκε μετά την αφαίρεσή τους ότι αποτελούν θραύσματα επιτύμβιας στήλης. Ίσως η τρίτη, που έχει σφηνοειδή διατομή, να βοηθούσε στη στερέωση και συνανήκει. (Ύψος: 0,92, πλ. 0,43/0,52 μ., πάχ. 0,12 έως 0,14 μ.)

Θραύσματα ψευδόστομου αμφορέα (**Π28288**) βρέθηκαν στην επίχωση από βθ.-0,20 έως -0,65 μ. Σε βθ. -1,15 μ. εμφανίστηκε το κρανίο της ταφής ενηλίκου ατόμου στη νότια πλευρά του τάφου. Ήταν στραμμένο προς τα ανατολικά, με την κάτω γνάθο στη θέση της. Βρέθηκαν επίσης πλευρά και τα οστά του δεξιού βραχίονα, σταυρωμένου στο στήθος, αλλά τα οστά των ποδιών δεν βρέθηκαν. Στο βόρειο τμήμα του τάφου εμφανίστηκε ο βράχος σε βθ -1,30 μ. Στο ύψος περίπου των μηρών βρέθηκε μέσα στο χώμα λίθινο κωνικό σφονδύλι (**MA5987**). Κατά την αφαίρεση των οστών βρέθηκε κάτω από τα οστά κίτρινη πορώδης ύλη – ίσως κεχριμπάρι;

Κατάλογος ευρημάτων

1. Θραύσματα ψευδόστομου αμφορέα Π28288 (Σχέδ. 88. Εικ. 222)

Διάμ. βάσης 0,083 μ., ύψ. ψευδοστομίου 0,048 μ., διάμ. δίσκου 0,05 μ., πλ. λαβής 0,023 μ. Το μεγαλύτερο θραύσμα, που προέρχεται από τη μέγιστη διάμετρο του αγγείου, μήκ. 0,152μ., ύψ. 0,141 μ.,πάχ. 0,004-0,005 μ.

κάποια από τα οποία έχουν συγκολληθεί σε μεγαλύτερα τμήματα. Κατά τόπους μαύρα ιζήματα.

Πηλός εξαιρετικά εύθριπτος, λεπτός, με αμμώδη υφή και αρκετά εγκλείσματα (10 YR 7/4 very pale brown). Επίχρισμα υπόλευκο (10YR 8/3 very pale brown έως 8/2 white). Βαφή εξίτηλη, διακρίνεται μόνον το ίχνος των σχημάτων.

Βάση δακτυλιόσχημη, σώμα σφαιρικό πεπιεσμένο. Ψευδοστόμιο συμπαγές, χαμηλό κυλινδρικό, δίσκος επίπεδος με χαμηλό ομφαλό στο κέντρο. Λαβές ταινιωτές, καμπυλώνουν και πιθανώς υπερυψώνονται λίγο του δίσκου. Διακόσμηση γραπτή, σώζεται σε ορισμένα μόνο τμήματα του αγγείου και ανήκει στο νησιωτικό ρυθμό των Πολυπόδων. Στο κέντρο του επίπεδου δίσκου ακίδα. Οι λαβές ελαφρά υπερυψωμένες από τον δίσκο. Στο σωζόμενο πίσω τμήμα του αγγείου απεικονίζεται η σχεδόν συμμετρική απόληξη τριών ζεύγων πλοκάμων ολόβαφων με περίγραμμα· ανάμεσά τους ψάρια σε διαφορετικά μεγέθη, ανεμώνες (ρόδακες που σχηματίζονται από στιγμές σε κυκλική διάταξη), ενώ τα

κενά πληρούνται με συστήματα διάγραμμων τριγώνων, με ή χωρίς κροσσοπετάλια, και αχιβάδων. Κάτω από την έκφυση της ταινιωτής λαβής, στο χώρο κάτω από την απόληξη πλοκάμου, διακρίνεται υδρόβιο πουλί, κι ένα δεύτερο θα πρέπει να βρισκόταν στην αντίστοιχη θέση κάτω από την άλλη λαβή.

FM 21. Ψάρι FM 20, πουλί FM 7.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Ως προς το σχήμα του αγγείου γενικά (FS 176) και τη διακόσμηση με χταπόδι (FM 21), ανάμεσα στα πλοκάμια του οποίου αποδίδονται ψάρια (FM 20) και πουλιά (FM 7), τη διάταξη και την απόδοση των πλοκάμων, την απόδοση των πουλιών), πρβλ. τον ψευδόστομο αρ.κατ. 1953.535 στο Ashmolean από την Κάλυμνο Mountjoy 1999, σελ. 1132, 1134 αρ. 18, εικ. 464.18, η οποία το χρονολογεί στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ και το θεωρεί πιθανώς μινωικό. Ως προς το σχήμα του σώματος, πρβλ. τον αρ.κατ. 3481 από τον T. B στα Μουλιανά, της μέσης ΥΜ ΙΙΙΓ, βλ. Paschalidis σελ. 35, εικ. 60. Πρβλ. επίσης το σχήμα του σώματος και τη διακόσμηση στον αποσπασματικά σωζόμενο ψευδόστομο από τον T. 80 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, σελ. 388-389 T. 80d, πίν. 106f-i. Mountjoy 1999, σελ. 1069, 1073 αρ. 267, εικ. 438.267, η οποία το χρονολογεί στη προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ και θεωρεί πιθανή μια κωακή-καλυμνιακή προέλευση. Η απόδοση του ψαριού (FM 20), πλησιάζει περισσότερο αυτά του ψευδόστομου από τον 39 της Λαγκάδας στην Κω, βλ. Morricone 1965-66 σελ. 188-192, εικ. 196. Vermeule – Karageorghis 1982, πίν. 12.39. Mountjoy 1999, σελ. 1114, 1116 αρ. 141, εικ. 458.141.

Ως προς τη χρήση συστημάτων παράλληλων γραμμών και ομόκεντρων τόξων με περίγραμμα από κροσσοπετάλια, πρβλ. επίσης τον ψευδόστομο από την Κάλυμνο, βλ. Vermeule – Karageorghis 1982, πίν. 12.23. Mountjoy 1999, σελ. 1132-1134 αρ. 19, εικ. 464.19, 465.19.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ.

2. Σφονδύλι MA5987 (Σχέδ. 103. Εικ. 223)

Ύψ. 0,014 μ., μεγ. διάμ. 0,021 μ., διάμ. οπής 0,004 μ. Βάρος: 6,5 γρ.

Σφονδύλι από γκρίζο στεατίτη ή οφείτη. Ακέραιο, αποκρουσμένο στην περιφέρεια.

Σχήμα κωνικό, ελαφρά ασύμμετρο, με αποστρογγυλεμένες ακμές.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Πρβλ. τα κωνικά σφονδύλια από την Ιαλυσό αρ.κατ. 3567, 3568, 3591, 3591, βλ. Benzi 1992, σελ.301 T 31/31E1, F1, 310 T 32/72, 74, πίν. 120e,f, 121e. Επίσης τα σποραδικά στο Μ. Ρόδου, βλ. Benzi 1992, σελ. 464 αρ. 15, πίν. 186o,s,t. Γενικά για τα λίθινα σφονδύλια της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, σελ. 204-205.

Τάφος 46 (Σχέδ. 2, 54)

Λαξευτός λακκοειδής, με κατεύθυνση ΒΒΑ/ΝΝΔ, σε απόσταση 0,80 μ. δυτικά του T. 2. Το βόρειο τμήμα του στομίου του αποκαλύφθηκε από αρχαιοκαπήλους το 2012. Πρόκειται για τον τρίτο στη σειρά των λαξευτών λακκοειδών των ιστορικών χρόνων, δίπλα στους τφ. 1 και Τφ. 2, και συνανήκει με αυτούς ως προς τον προσανατολισμό, τις

διαστάσεις και την τεχνική. Οι διαστάσεις του περιχειλώματος, που είναι επιμελημένης λάξευσης, είναι 1,20 x 2,50 μ. και το ύψος του στη βόρεια στενή πλευρά, είναι 0,28 μ. Το πλάτος του είναι 0,15/0,22 μ. Στη νότια πλευρά το περιχέλωμα χάνεται, λόγω της κατωφέρειας του φυσικού βράχου. Οι διαστάσεις του στομίου είναι 0,85 x 2,15 μ. και τα τοιχώματα αποκλίνουν προς τα κάτω. Το βάθος του Τφ. 46 είναι 0,96 μ. στη βόρεια και 0,88 μ. στη νότια πλευρά και οι διαστάσεις του δαπέδου 2,28 x 0,98 μ. Διατηρούνται ίχνη των εργαλείων λάξευσης στα τοιχώματα. Η εργασία είναι επιμελημένη και το δάπεδο επίπεδο.

Μετά την αποκάλυψη του στομίου κάτω από τα πεσμένα χώματα της λαθρανασκαφής διαπιστώθηκε ότι δεν υπήρχαν καλυπτήριες ούτε στο νοτιότερο τμήμα του τάφου. Πιθανώς ο τάφος είχε ήδη συληθεί στο παρελθόν και είχαν αφαιρεθεί όλες οι καλυπτήριες. Στη συνέχεια ο τάφος μπαζώθηκε μέχρι το χείλος. Στη νέα απόπειρα λαθρανασκαφής οι δράστες ξεκίνησαν από το βόρειο τμήμα του τάφου κι αφαίρεσαν τις τελευταίες μία ή δύο καλυπτήριες που είχαν απομείνει στη θέση τους (όπως και στους Τάφους 1 και 2). Στη συνέχεια αφαίρεσαν επίχωση έως βθ. -0,50 μ. από το βόρειο τμήμα του τάφου. Μετά την αφαίρεση της βορειότερης καλυπτήριας είχαν απομείνει στο περιχέλωμα τα ίχνη του σφραγίσματος, από μικρές πέτρες και κόκκινο πηλό.

Η επίχωση ήταν σχετικά μαλακή, από καστανό χώμα με πέτρες μικρού και μεσαίου μεγέθους. Σε βθ. -0,30 έως -0,80 μ. από το χείλος εμφανίστηκαν στο κέντρο του τάφου δύο πλακοειδείς ακανόνιστου σχήματος, πεσμένες με κλίση προς Α, έως -0,90 μ. από το χείλος του τάφου. Οι διαστάσεις τους ήταν 0,68 x 0,46/0,70 x 0,14 μ και 0,67 x 0,60 x 0,12 μ. Τα δύο αυτά κομμάτια συνανήκαν και αποτελούσαν καλυπτήρια ορθογώνια, λαξευμένη αδρά στις τέσσερις πλευρές και στη μια πλατειά επιφάνεια, και αλάξευτη, με φυσικές κυκλικές βαθύνσεις, στην άλλη. Μετά την αφαίρεσή τους εμφανίστηκαν άλλα δύο τμήματα καλυπτήριας που συνανήκουν, με διαστάσεις 0,58 x 0,38 x 0,10 μ. και 0,50 x 0,38/0,30 x 0,10 μ. οι δύο νοτιότερες καλυπτήριες έσπασαν στη μέση και κατέρρευσαν στο εσωτερικό του τάφου, όταν περνούσαν από πάνω τα βαριά εκσκαφικά μηχανήματα. Στη φάση αυτή θα πρέπει να βρίσκονταν ακόμη στη θέση τους οι βορειότερες καλυπτήριες, τις οποίες αφαίρεσε ο επίδοξος αρχαιοκάπηλος κι έσκαψε την επίχωση στο βόρειο τμήμα του τάφου.

Σε βθ. -0,92 μ. από το χείλος του τάφου εμφανίζεται η ταφή, τοποθετημένη εκτάδην, με το κεφάλι προς Β., γερμένο επάνω στην αριστερή ωμοπλάτη. Η ταφή δεν είχε αναμοχλευθεί. Στα πόδια της ταφής βρέθηκαν δύο όλπες (**Π32104 και Π32104**), πεσμένες με το στόμιο προς Ν. Λεπτή χάλκινη βελόνα (**M1822**) βρέθηκε δίπλα στον αριστερό ώμο της ταφής. Μικρό κυλινδρικό αντικείμενο από χαλκό (**M1823**) βρέθηκε στο κοσκίνισμα του χώματος της στρώσης

Κατάλογος ευρημάτων

1. Όλπη Π32104 (Εικ. 224)

Ύψ. 0,16 μ., διάμ. βάσης 0,034 μ., διάμ. χείλους 0,045 μ.

Συγκολλημένη από πολλά θραύσματα. Λείπουν μικρά τμήματα από το λαιμό και το σώμα. Πηλός κιτρινέρυθρος (5YR, 6/6 reddish yellow), με μικρά λίθινα εγκλείσματα.

Επίχρυσμα κιτρινωπό (7.5 YR 7/4 pink). Βάση κωνική συμπαγής, με γωνίωση χαμηλά, ελαφρά κοίλη από κάτω. Σώμα ατρακτόσημο, σχηματίζει ενιαία καμπύλη με τον χαμηλό λαιμό. Χείλος έξω νεύον, επίπεδο άνω, με νεύρωση στην κάτω επιφάνεια. Λαβή ταινιωτή εκφύεται από το χείλος και καταλήγει στη βάση του λαιμού. Ανάγλυφες σπειροειδείς ραβδώσεις και εγχαραξίεις στο σώμα, που οφείλονται στην κίνηση του τροχού. Βαφή σκουροκάστανη εξίτηλη στα ανώτερα 2/3 του αγγείου, συνεχίζεται στο εσωτερικό του λαιμού.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Πρβλ. Γιαννικουρή κ.ά. 2000, σελ. 75-76 Π7798, Π7740, πίν. 11^α, 24β ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: τέλος 4^{ου} – α' μισό 3^{ου} αι. π.Χ.

2. Όλπη Π32105 (Εικ. 224)

Ύψ. 0,16 μ., β. βάσης 0,0315 μ., δ. χείλους 0,04 μ., μεγ. δ. 0,068 μ.

Σχεδόν ακέραιη, συγκολλημένη στη λαβή. Λείπει μικρό τμήμα από το χείλος στο σημείο της έκφυσης της λαβής.

Πηλός καθαρός, κιτρινέρυθρος (5YR, 6/6 reddish yellow). Επίχρυσμα κιτρινωπό (7.5 YR 7/4 pink).

Σχήμα ατρακτοειδές, που συνεχίζει χωρίς τμήση σε χαμηλό κωνικό λαιμό και έξω νεύον χείλος, στρογγυλό, επίπεδο άνω. Βάση κωνική - ημισφαιρική, ελαφρά κοίλη. Κάθετη ταινιωτή λαβή, εκφύεται από το χείλος και καταλήγει στη βάση του λαιμού. Δύο εγχάρακτες γραμμές στο ύψος της έκφυσης της λαβής. Ραβδώσεις του τροχού στο κάτω ήμισυ του σώματος. Τα ανώτερα 3/5 του αγγείου ολόβαφα με θαμπή καστανή βαφή.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Όπως το Π32104 Τ. 46.1.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Όπως το Π32104 Τ. 46.1.

3. Χάλκινη βελόνα M1822 (Εικ. 225)

α) Σωζ. μήκ. 0,03 μ., δ. 0 - 0,001 μ., β) Σωζ. μήκ. 0,014 μ., δ. 0,001 μ.

Σώζονται δύο τμήματα, από τα οποία το ένα διατηρεί την αιχμηρή άκρη.

4. Χάλκινο σωληνοειδές εξάρτημα M1823 (Εικ. 226)

Σωζ. μήκ. 0,018 μ., εξωτ. διάμ. 0 - 0,006 μ., διάμ. οπής. 0,0025 μ.

Σπασμένο και στα δύο άκρα. Κατασκευασμένο από τυλιγμένο έλασμα (διατηρείται ορατή η "ραφή").

Τάφος 47 και κτιστή κατασκευή (Σχέδ. 2, 55. Εικ. 83 - 85)

Μεταξύ των Τάφων 46 και 50 και του Τάφου 48 εντοπίστηκε ορθογώνιο λάξευμα στο βράχο με κατεύθυνση ΑΝΑ/ΔΒΔ, μήκους 2,12 και πλάτους 1,14 μ., και βάθους 0,23/0,13 μ. στη βόρεια πλευρά του.. Το βορειοδυτικό του τμήμα καλυπτόταν από λιθόστρωτο, κατασκευασμένο από προσεκτικά πακτωμένους αργούς λίθους και κομμάτια πωρόλιθου. Η αρχική υπόθεση κατά την ανασκαφή ήταν ότι επρόκειτο για σφράγισμα στομίου τάφου. Το ορατό μέρος του λαξεύματος (από γωνία σε γωνία) είναι 0,92 μ. Μετά την αφαίρεση των λίθων ωστόσο διαπιστώθηκε ότι εδράζονταν σε χώμα, και αμέσως κάτω από αυτό υπήρχε αδρά λαξευμένη επιφάνεια βράχου στο βόρειο τμήμα του χώρου που κάλυπτε το λιθόστρωτο. Στο νότιο τμήμα εμφανίστηκε το περίγραμμα μικρού λακκοειδούς τάφου Τ. 47, με διαστάσεις 1 x 0,35 και κατεύθυνση ΑΝΑ/ΔΒΔ. Ο μικρός αυτός τάφος σώζεται σε βάθος μόλις 0,10 μ. Είτε είναι ημίεργος, είτε αρχαιότερος τάφος τον οποίο κατέστρεψε στην ελληνοιστική περίοδο το ημιτελές λάξευμα.

Πιθανότερο είναι το λάξευμα αυτό να παρέμεινε ημιτελές, προκειμένου να μην καταστρέψει τον μικρό Τ. 47, που αποκαλύφθηκε στην ΝΔ πλευρά του λαξεύματος, δυτικά της λιθόστρωτης κατασκευής, και θα πρέπει να ανήκει στο Τέλος της Εποχής του Χαλκού. Έχει κατεύθυνση ΝΑ/ΒΔ και διαστάσεις 0,95 x 0,29/0,33 μ.

Το δάπεδο βρίσκεται σε βθ. -0,45 μ. από τη σωζόμενη ανώτερη επιφάνεια. Κατά μήκος της ανατολικής στενής του πλευράς υπάρχει λαξευμένη κοιλότητα βθ. -0,04 μ.

Η επίχωση του Τάφου 47 ήταν σκληρή με μικρές πέτρες Δεν υπήρξαν καθόλου ευρήματα, αλλά πιθανώς η ταφή, η οποία θα ήταν βρεφική βάσει των διαστάσεων του τάφου, είχε διαλυθεί. Ωστόσο η εξέταση του χώματος στο μικροσκόπιο δεν απέδωσε καθόλου οστεολογικό υλικό.

Τάφος 48 (Σχέδ. 2, 56. Εικ. 86)

Ορθογώνια λαξευμένη θήκη, βόρεια του Τ. 21^α. Έχει διαστάσεις 0,75 x 0,32 μ., και βθ. 0,35 μ., περιβάλλεται δε στο βόρειο τμήμα της από περιχέλωμα επιμελημένης λάξευσης, πλάτους 0,10 μ. και βάθους 0,18 μ. στη βόρεια στενή πλευρά. Στο νότιο τμήμα της θήκης το περιχέλωμα έχει καταστραφεί, πιθανώς κατά την αφαίρεση της καλυπτήριας. Το βόρειο τοίχωμα της θήκης είναι κάθετο, ενώ το νότιο τμήμα της είναι σκαφοειδές και παρουσιάζει καμπυλότητα που καταλήγει σε ορθογώνια κοιλότητα 0,29 x 0,24 μ. και βθ. - 0,10 μ. στο βόρειο τμήμα.

Το ακανόνιστο σχήμα της θήκης στο νότιο τμήμα της είναι δύσκολο να ερμηνευθεί. Το δάπεδο είναι επικλινές προς βορρά, δίνοντας την εντύπωση σκαφοειδούς τάφου. Τα τοιχώματα με το περιχέλωμα είναι κατεστραμμένα- πιθανώς καταστράφηκαν κατά τη σύληση του τάφου, όταν αφαιρέθηκαν οι καλυπτήριες.

Ο Τ. 48 ενδεχομένως κατασκευάστηκε αφού πρώτα διαπιστώθηκε ότι ο γειτονικός Τάφος 21^α κατέρρευσε μέσα στον Τάφο 21. Οποσδήποτε, η δυτική πλευρά του Τάφου 48 βρίσκεται στην ίδια ευθεία με την δυτική πλευρά του Τάφου 21^α.

Στο βόρειο τμήμα της θήκης εμφανίστηκε σε βθ. -0,20 μ. από το χείλος το περίγραμμα υδρίας τύπου Hadra, σχεδόν ανεστραμμένης, με το στόμιο προς Β, με καύση στο εσωτερικό της.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Υδρία τύπου Hadra Π30091 (Εικ. 227)

Ύψ. 0,475 μ., διάμ. βάσης 0,145 μ., διάμ. χείλους 0,146 μ., μεγ. διάμ. 0,30 μ., Σπασμένη και συγκολλημένη, συμπληρωμένη με γύψο. Επιφάνεια διαβρωμένη, με ιζήματα.

Πηλός καθαρός, δίχρωμος λόγω όπτησης (7.5 YR pink, 5 YR 7/6 yellowish red).

Επίχρισμα υπόλευκο.

Σώμα ωσειδές, βάση βαθμιδωτή, λαιμός κυλινδρικός, καταλήγει σε εξωστρεφές λοξότμητο χείλος, με πλαστικό δακτύλιο στην κορυφή. Διακρίνεται ίχνος γραπτής διακόσμησης γιρλάντας στην κοιλιά του αγγείου.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Πρβλ. Γιαννικουρή 1997, σελ. 79 Π10957, εικ. 29, σελ. 74 Π6754, εικ. 32.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Πρώιμη ελληνιστική περίοδος.

2. Φιαλίδιο Π30091α (Εικ. 227)

Μεγ. διάμ. 0,088 μ., διάμ. χείλους 0,08 μ., διάμ. βάσης 0,042 μ. Σπασμένο και συγκολλημένο, ελλιπές ως προς το ¼.

Πηλός καθαρός κιτρινοκάστανος (7.5 YR 6/6 light brown).
Έσω νεύον χείλος, Βάση δακτυλιόσχημη ταινιωτή υψωμένη. Ολόβαφο
ερυθρομελαμβαφές.
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Πρώιμη ελληνιστική περίοδος.

Τάφος 49 (Σχέδ. 2, 26, 57. Εικ. 87)

Μικρός ελλειψοειδής λάκκος βορειοανατολικά του Τ. 19, με σωζ. μήκ. 0,45 και πλ. 0,25 μ. Έχει σωζόμενο βθ. 0,16 μ. και σχήμα σκαφοειδές. Το αρχικό βάθος, και ενδεχομένως το μήκος της θα ήταν μεγαλύτερα, αλλά ο χώρος έχει ισοπεδωθεί από εκσκαφές, όπως φαίνεται από το περιχέλωμα του Τ. 19 (στη ΒΑ γωνία του οποίου εφάπτεται) που διατηρείται μόνον ως ίχνος στο βόρειο τμήμα του. Στο ακανόνιστα λαξευμένο δάπεδο του τφ. 49 διατηρούνται ίχνη του εργαλείου εξόρυξης του βράχου.

Ο λάκκος περιείχε καύση με μικρά θραύσματα καμένων οστών και στάχτη.

Τάφος 50 (Σχέδ. 2, 58. Εικ. 88 - 89)

Μικρός λαξευτός λακκοειδής με κατεύθυνση Α/Δ. Βρίσκεται σε απόσταση 1 μ. περίπου βορειοδυτικά του Τ. 46, αλλά δεν πρόκειται για έναν ακόμη λαξευτό λακκοειδή των ελληνιστικών χρόνων. Ο τάφος βρίσκεται εκτός της πορείας του δρόμου και διατηρείται σε όλο του το βάθος, αν και έχει ανοιχθεί. Το στόμιο έχει διαστάσεις 1 x 0,37/0,43 μ. και περιβάλλεται από λαξευτό περιχέλωμα πλάτους πλάτους 0,12/0,18 μ. και βάθους 0,22 μ. στη βόρεια πλευρά, όπου διαμορφώνεται και μία βαθμίδα, και 0,05 μ. στη δυτική. Το δάπεδο βρισκόταν σε βθ. -0,80 μ.

Στο ανατολικό τμήμα του στομίου και επάνω στο περιχέλωμα βρέθηκαν σωριασμένοι μεγάλοι αργοί λίθοι. Οι καλυπτήριες έλειπαν. Η επίχωση του τάφου ήταν σκληρή, από αργιλώδες καστανόχωμα, με μικρές πέτρες και μερικά μεγάλα βότσαλα. Σε βθ. - 0,20 μ. από το χείλος εμφανίστηκαν κομμάτια πωρόλιθου, κάτω από τα οποία η επίχωση εξακολούθησε να έχει την ίδια υφή. Ο τάφος δεν πρέπει να ανοίχθηκε πρόσφατα, ίσως είχε συληθεί κατά την αρχαιότητα.

Σε βθ. 0, 60 μ. εμφανίστηκε ίζημα επικολημένο στη βορειοδυτική γωνία και μέσα σε αυτό σε βθ. 0,69 μ., προχοΐσκη (**Π32106**) που έσπασε κατά την ανασκαφή. Δίπλα του, και

πιο κοντά στη νοτιοδυτική γωνία, εντοπίστηκαν μικρά κομμάτια μαυρισμένων οστών σα σκιές μέσα στα άλατα, σε βθ. 0,76 μ. Η παιδική ταφή είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι προς τα ανατολικά. Ο σκελετός ήταν ενσωματωμένος σε στρώση αλάτων, που καλύπτει, από - 0,75 μ. ολόκληρο το δάπεδο. Δίπλα στην ταφή, στη νότια πλευρά του T. 50, βρέθηκε μικρή αχιβάδα (Δ891).

Κατάλογος ευρημάτων

1. Προχοΐσκη ή ληκύθιο Π32106 (Σχέδ. 84. Εικ. 288).

Ύψ. 0,10 μ., διάμ. βάσης 0,035 μ., μεγ. διάμ. 0,085 μ.

Ελλiptής κατά το μεγαλύτερο τμήμα του λαιμού και του χείλους. Λείπει επίσης τμήμα του σώματος και της βάσης. Συγκολλημένη από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένη με γύψο. Επιδερμίδα πολύ διαβρωμένη.

Πηλός πορώδης κιτρινωπός (10 YR 7/3 very pale brown). Επίχρυσμα πιο ανοιχτόχρωμο (10 YR 7/3 very pale brown).

Σχήμα σφαιρικό πεπιεσμένο, κωνικό κάτω. Βάση δακτυλιόσχημη με κεντρικό έξαρμα κάτω. Λαιμός στενός κοίλος. Λαβή κάθετη κυλινδρική, εκφύεται από το χείλος και καταλήγει στον ώμο. Το σχήμα του στομίου είναι αδιευκρίνιστο. Ίχνη εξίτηλης βαφής στο εξωτερικό (ταινωτή διακόσμηση στην κοιλιά;).

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Ενδεχομένως το σχήμα του αγγείου έχει αλλοιωθεί μετά τη συγκόλληση. Πρβλ. ως προς το σχήμα την προχοΐσκη FS 115 αρ. κατ. 3139 από τον T. 13 στην Ιαλυσό, βλ. Benzi 1992, σελ. 250 T 13/3, πίν. 14g, που τη χρονολογεί, με ερωτηματικό, στην πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ. Η Mountjoy 1999, σελ. 1039-1040 αρ. 477, εικ. 426. 477, χρονολογεί το ίδιο αγγείο στην πρώιμη – ανεπτυγμένη μέση (developed) ΥΕ ΙΙΙΓ. Επίσης πρβλ. τη προχοΐσκη από τον T. 89, Benzi 1992, σελ. 403 T 89/6, πίν. 168i, της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: μέση ΥΕ ΙΙΙΓ.

2. Θαλάσσιο όστρεο Δ891 (Σχέδ. 104. Εικ. 229)

Μήκ. 0,025 μ., πλ. 0,024 μ., ύψ. 0,005 μ.

Ελλiptές όστρεο μικρού χτενιού.

Τάφος 51 (Σχέδ. 2, 59. Εικ. 90)

Λαξευτός λακκοειδής με κατεύθυνση ΒΒΑ/ΝΝΔ και διαστάσεις στομίου 0,78 x 2,22 μ. Βρίσκεται αμέσως ανατολικά του T. 1 σε απόσταση 0,75 μ. και είναι παράλληλος προς αυτόν, Η σειρά των ελληνοιστικών τάφων στο σημείο αυτό του νεκροταφείου θυμίζει σε διάταξη και πυκνότητα τα νεκροταφεία λακκοειδών τάφων στα οργανωμένα νεκροταφεία της πρώιμης ελληνοιστικής πόλεως της Ρόδου. Το βόρειο τμήμα του τάφου μόνον περιβάλλεται από περιχέλωμα πλ. 0,20 μ. και ύψους 0,10 μ. Στο νότιο τμήμα το

περιχέλωμα σταδιακά χάνεται, καθώς η επιφάνεια του βράχου κατηφορίζει μαλακά. Το δάπεδο του τάφου βρίσκεται σε βθ. -112 μ. στη βόρεια και -0,86 μ. στη νότια πλευρά.

Στο ανώτερο τμήμα ο τάφος 51 ήταν επιχωμένος με σκληρό χώμα και πολλές πέτρες μεσαίου μεγέθους. Σε βθ. -0,30 έως -0,50 μ. εμφανίστηκαν σπασμένες καλυπτήριες πεσμένες διαγώνια στο εσωτερικό του τάφου.

Στρώση 1-1α: Μετά την αφαίρεση των τμημάτων καλυπτηρίων εμφανίστηκαν οστά σε βθ. -0,80 έως -0,90 μ. από το χείλος του τάφου στη βόρεια πλευρά. Μάλλον πρόκειται για ανακομιδές και όχι για αρθρωμένη ταφή τα οστά της οποίας μετακινήθηκαν κατά την πτώση των καλυπτηρίων. Κάτω από τα μακρά οστά βρέθηκαν δόντια και κρατήθηκαν μαζί με το κρανίο 1.

Στρώση 2: Μετά την αφαίρεση των οστών σε βθ. -0,90 μ., εμφανίστηκε στρώμα πάχους 0,10 μ. με χώμα μαλακό και αμμώδες. Κάτω από αυτό μέσα σε χώμα που είναι και πάλι σκληρό, εμφανίστηκε ταφή εκτάδην, με το κεφάλι προς βορρά, και τα πόδια και τα χέρια ανοιχτά και λυγισμένα. Το κρανίο έλειπε, ίσως ήταν ένα από αυτά που αφαιρέθηκαν με τα οστά της Στρώσης 1 και 1^α.

Στρώση 3: Αμέσως κάτω από την ταφή της Στρώσης 2, και χωρίς να μεσολαβεί επίχωση, εμφανίστηκε μία ακόμη ταφή εκτάδην, με τον ίδιο προσανατολισμό, πιο προσεκτικά τοποθετημένη, με τα πόδια παράλληλα και τα χέρια παράλληλα με τον κορμό. Το κρανίο και αυτής της ταφής έλειπε και οι περόνες των ποδιών είχαν μετακινηθεί στο νότιο τμήμα του τάφου. Αυτή ήταν και η αρχική ταφή, επάνω στο δάπεδο. Στα πόδια της βρέθηκε τμήμα χάλκινης βελόνας (M1824).

Κατάλογος ευρημάτων

1. Χάλκινη βελόνα M1824 (Εικ. 230)

Σωζ. μήκ. 0,033 μ., δ. 0,001 μ.

Αποσπασματική, οξειδωμένη.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Ελληνιστική περίοδος.

Τάφος 52 (Σχέδ. 2, 60. Εικ. 91)

Λαξευτός λακκοειδής με κατεύθυνση ΒΒΑ/ΝΝΔ, σε απόσταση 0,90 μ. ανατολικά του Τ. 51. Έχει διαστάσεις στομίου 2,13 x 0,84 μ. Κατά μήκος της βόρειας, σχεδόν ολόκληρης της ανατολικής και του βόρειου τμήματος της δυτικής πλευράς έχει αδρά λαξευμένο χαμηλό περιχέλωμα, πλ. 0,07-0,12 μ. και -μέγιστου βθ.-0,26 μ. (στην ανατολική πλευρά). Τα τοιχώματα αποκλίνουν ελαφρά σε βάθος, με αποτέλεσμα το δάπεδο, που βρισκόταν σε βθ -1,03 μ. στη βόρεια και -0,95 μ. στη νότια πλευρά του τάφου, να έχει διαστάσεις 0,90 x 2,20 μ.

Ο Τάφος 52 βρέθηκε επιχωμένος με μεγάλες πέτρες και σκληρό, συμπιεσμένο κοκκινόχωμα. Σπασμένες καλυπτήριες, κάθετα πεσμένες μέσα στον τάφο μέχρι βθ. -0,50 μ. από το χείλος, εντοπίστηκαν στο κεντρικό και νότιο τμήμα του τάφου, όχι όμως στο βόρειο. Έπειτα από την αφαίρεση των καλυπτηρίων εμφανίστηκε λιθοσωρός στο βορειοανατολικό τμήμα του τάφου, από βθ. -0,40 μ., ενώ σε απόσταση 1,03/1,18 μ. από το βόρειο και 0,24/0,35 μ. από το δυτικό τοίχωμα και σε βθ. -0,58 μ. βρέθηκε τμήμα κρανίου (κρανίο 1).

Αντίθετα από τους άλλους τάφους, που δεν περιείχαν καθόλου κεραμική, η επίχωση του Τάφου 52 περιείχε αρκετά θραύσματα κεραμικής. Στην επίχωση έως -0,60 μ. βρέθηκαν τοιχώματα μεγάλων αγγείων και λεπτότεχνης ερυθροβαφούς κεραμικής. Στη νοτιοδυτική γωνία βρέθηκαν θρυμματισμένα τα θραύσματα πρώιμου μυροδοχείου.

Στρώση 3: Μετά την αφαίρεση του λιθοσωρού στο βορειοανατολικό τμήμα του τάφου, εμφανίστηκε σε βθ. -0,68 μ. κρανίο (κρανίο 2). Σε βθ. -0,80 μ. υπήρχαν οστά, που ίσως συσχετίζονται με αυτό. Στην επίχωση σε βθ. -0,60 μ. έως -0,80 μ. βρέθηκε κεραμική και απολέπισμα οψιανού (**Δ892**). Η ταφή ανήκει πιθανώς σε μικροκαμωμένο άτομο, πιθανώς παιδί έως δέκα ετών. Δίπλα στο κρανίο είχε τοποθετηθεί μια πέτρα κατά την ταφή για να το στηρίζει. Το αριστερό χέρι, λυγισμένο στον αγκώνα, κατέληγε στην κοιλιακή χώρα, ενώ το δεξί, ελαφρά λυγισμένο, κατέληγε δίπλα στη λεκάνη. Τα πόδια ήταν λυγισμένα και ανοιγμένα. Ο λιθοσωρός είχε καλύψει την ταφή που έγινε στο βόρειο τμήμα του τάφου, μετά την αφαίρεση στο σημείο αυτό των (ήδη πεσμένων;) καλυπτηρίων. Επάνω στην κάτω γνάθο της ταφής εμφανίστηκε μικρό μηριαίο οστό, που πιθανώς ανήκει σε βρεφική ταφή, που εναποτέθηκε στη βορειοανατολική γωνία του τάφου σε μεταγενέστερη φάση. Σε βθ. -0,75 μ. εμφανίστηκε στη βορειοδυτική γωνία και νέο κρανίο (έστω κρανίο 3).

Οι ανακομιδές (;) συνεχίζονταν και στην επόμενη Στρώση 4 (βθ. -0,80 έως -1 μ), όπου αναγνωρίστηκαν τρεις τουλάχιστον ταφές ή ανακομιδές (κρανία 3- 5). Το κρανίο 4 είναι «χτισμένο» με μικρούς αργούς λίθους γύρω του. Μετά την αφαίρεση των λίθων αυτών εμφανίστηκε κάτω γνάθος ανεστραμμένη, προς τα ανατολικά (ενώ το κρανίο 4 είναι όρθιο και είναι στραμμένο προς νότον). Θα πρέπει να ανήκουν στην ταφή 3, που τοποθετήθηκε εκτάδην, παράλληλα με το δυτικό τοίχωμα του τάφου, με τα πόδια ελαφρά λυγισμένα (τα οστά της αριστερής κνήμης λείπουν) και τα χέρια παράλληλα με τον κορμό (λείπει το αριστερό βραχιόνιο).

Από βθ. -0,97 μ., αποκαλύφθηκε και άλλη ταφή (ταφή 4), τοποθετημένη εκτάδην, παράλληλα με την ταφή 3, αλλά με το κεφάλι προς βορρά. Μετά την αφαίρεση του κρανίου 4 της ταφής 3, σε βθ. -0,85 έως 0,97, αποκαλύφθηκε το ανώτερο τμήμα του σκελετού της ταφής 3, σε βθ. -0,85 έως -1 μ.

Στη συνέχεια αφαιρέθηκε η ταφή 4, ανατολικά της ταφής 3, και μάλλον σύγχρονη με αυτή, που βρισκόταν σε βθ. -0,97 έως -1,03 μ. Η ταφή είχε τοποθετηθεί εκτάδην, αλλά με το κεφάλι προς βορρά. Το κρανίο 5 βρέθηκε γυρισμένο προς τα αριστερά και η κάτω γνάθος βρέθηκε στη θέση της. Ολόκληρη η δεξιά πλευρά έλειπε, εκτός από την κνήμη. Τμήμα σιδερένιου κρίκου (**M1825**) βρέθηκε στο κοσκίνισμα.

Οι ταφές 3 και 4 είχαν τοποθετηθεί επάνω σε στρώση λατύπης, που έφθανε μέχρι βάθος -1,03 μ.

Στο δυτικό τμήμα του τάφου, σε βθ. -1,07 μ. εμφανίστηκαν μακρά οστά που ανήκουν στη στρώση 5, που βρίσκεται κάτω από τη στρώση λατύπης. Στο βόρειο τμήμα του τάφου υπήρχαν τα οστά αρθρωμένης ταφής, της ταφής 5, σε βθ. -0,87 έως -0,1,03 μ. Η σπονδυλική στήλη παρουσίαζε μια σιγμοειδή καμπύλη, γιατί το άνω μέρος του θώρακα πρέπει να ήταν ανασηκωμένα. Αποκαλύφθηκαν πλευρά, οι δύο κλείδες και τα οστά του αριστερού χεριού, καθώς και κρανίο (κρανίο 6), νότια του κρανίου 3, σε βθ. -0,85 έως -1,03 μ., πεσμένο δεξιά προς τα βορειοδυτικά, δεν είναι ωστόσο σαφές αν η ταφή 5 συσχετιζόταν με το κρανίο 3 ή με αυτό. Πιθανώς η ταφή 5 είχε τοποθετηθεί πριηνιόν. Μετά την αφαίρεσή της εμφανίστηκε η στρώση λατύπης που είχε σημειωθεί και στο νότιο τμήμα του τάφου, η οποία θα πρέπει να είχε σφραγίσει προγενέστερη ταφή. Κάτω από την κάτω γνάθο (που βρέθηκε μαζί και τοποθετήθηκε με το κρανίο 6), βρέθηκε μακρύ οστό νηπιακής ταφής.

ΑΕ 261: Θραύσμα μυροδοχείου που βρέθηκε στο δάπεδο του τάφου και συσχετίζεται είτε με τις ταφές 3 και 4, είτε με την ταφή 5.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Σιδερένιος κρίκος M1825 (Εικ. 231)

α) Σωζ. μήκ. 0,021 μ., πλ. 0,008 μ., πάχ. 0,005 μ., β) Σωζ. μήκ. 0,031 μ., πλ. 0,008 μ., πάχ. 0,005 μ.

Αποσπασματικός. Ορθογώνιας διατομής. Σώζεται σε δύο τμήματα, που σχηματίζουν κύκλο διαμ. περίπου 0,04 μ. Το σχήμα έχει αλλοιωθεί λόγω της έντονης οξειδωσης.

2.Φολίδα οπιανού Δ892 (Σχέδ. 106. Εικ. 232)

Μήκ. 0,016 μ., πλ. 0,012 μ., ύψ. 0,006 μ.

Αποσπασματική.

Τάφος 53 (Σχέδ. 2, 61. Εικ. 92, 93)

Καμαροσκεπής θαλαμοειδής (θάλαμος-θήκη με λαξευτό προθάλαμο), με κατεύθυνση ΒΑ/ΝΔ. Βρίσκεται δυτικά του Τ. 52, σε απόσταση 0,60 μ. από αυτόν. Ο προθάλαμος έχει διαστάσεις 1,55 x 0,85/0,88 μ. Το βάθος του είναι 1,37 μ. στη βόρεια πλευρά, όπου και το στόμιο του θαλάμου, και 0,87 στη νότια. Αυτή η διαφορά βάθους οφείλεται αφ' ενός στην κατηφορική προς νότον επιφάνεια του βράχου και εφετέρου στο ότι το δάπεδο του προθαλάμου είναι κεκλιμένο προς βορρά, προς το στόμιο του θαλάμου. Τα τοιχώματα των μακρών πλευρών παρουσιάζουν ελαφρά απόκλιση σε βάθος. Το στόμιο έχει αποκλίνουσες προς τα κάτω πλευρές και αετωματική απόληξη. Έχει ύψος 0.76 στις πλευρές και 0,97 στο μέσον. Ο θάλαμος έχει μήκος 2,30 μ. και πλάτος 0,88/108 μ. Το ύψος του είναι 0,88 κατά μήκος των πλευρών και 0,97/1,12 μ. στο μέσον της θολωτής οροφής. Τα τοιχώματα αποκλίνουν σε βάθος. Το δάπεδο, που βρίσκεται λίγο χαμηλότερα από αυτό του προθαλάμου, παρουσιάζει κατωφέρεια προς βορρά. Γενικά ο τάφος είναι πολύ επιμελημένης κατασκευής. Η ΝΔ γωνία του προθαλάμου είναι κατεστραμμένη μέχρι βθ. -0,55 μ., λόγω σύμπτωσης με την ΒΑ γωνία του Τ. 54.

Ο προθάλαμος ήταν επιχωμένος έως βθ. -0,50 μ. με καστανό χώμα και με πέτρες διαφόρων μεγεθών και βότσαλα. Σε βθ. -0,50 μ. εμφανίστηκαν στη βόρεια πλευρά λαξευμένες πωρόπλακες, που έφραζαν το στόμιο του θαλάμου χωρίς να εφαρμόζουν. Οι διαστάσεις τους ήταν 0,85 x 0,50 x 0,17 μ. και 0,85 x 0,30 x 0,20 μ. Από το βάθος αυτό και κάτω η επίχωση του προθαλάμου είναι λατύπη. Πιθανώς αυτή ήταν και η αρχική επίχωση, πριν τη σύληση του τάφου. Ήδη πριν από την αφαίρεση του διαφράγματος διακρινόταν από το στενό άνοιγμα του στομίου η ταφή, σκεπασμένη από λεπτή στρώση επίχωσης, που είχε εισρεύσει με τη βροχή από την οροφή. Μόνον στο νότιο τμήμα του θαλάμου, μπροστά στο στόμιο, η επίχωση έφθανε έως + 0,25 μ. από το δάπεδο. Η ταφή είχε τοποθετηθεί εκτάδην, με το κεφάλι προς βορρά. Το κρανίο βρέθηκε γερμένο επάνω

στην αριστερή ωμοπλάτη. Τα μακρά οστά βρίσκονταν στη θέση τους, όπως και η λεκάνη, αλλά τα πλευρά είχαν μετατοπιστεί, πιθανώς κατά τη σύληση του τάφου. Μπροστά στο στόμιο βρέθηκε ροδιακός σκύφος (Π32107), γερμένος προς τα ανατολικά. Πιθανότατα δεν πρόκειται για κτέρισμα που συνόδευε την ταφή, αλλά μάλλον είχε εναποτεθεί κατά την κηδεία ή αργότερα, σε κάποια μετακήδεια τελετουργία.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Ροδιακός σκύφος Π32107 (Εικ. 233)

Ύψ. 0,072 μ., διάμ. βάσης 0,054 μ., διάμ. χείλους 0,158 μ., μεγ. διάμ. 0,172 μ., μέγ. πλ. (με λαβές) 0,255 μ.

Συγκολλημένη από πολλά θραύσματα. Λείπουν μικρά τμήματα από το χείλος και το κάτω μέρος του σώματος.

Πηλός καθαρός λεπτόκοκκος, ερυθροκάστανος (5 YR 5/6 yellowish red). Επίχρυσμα πιο ανοιχτόχρωμο (7.5 YR 7/4 pink).

Βάση δακτυλιόσχημη ταινιωτή, με γωνίωση στο 1.3 του ύψους της. Σώμα κωνικό στο κάτω τμήμα., σχηματίζει γωνίωση με το ανώτερο τμήμα που είναι ελαφρά κυρτό. Χείλος απλό. Δύο λαβές οριζόντιες, τριγωνικές, εκφύονται λίγο κάτω από το χείλος και εκτείνονται σχεδόν ελαφρά διαγώνια. Εξίτηλη μαύρη βαφή καλύπτει το εσωτερικό του αγγείου, τις λαβές, και την εξωτερική επιφάνεια κατά τα 2/3 του ύψους, καταλήγοντας σε δύο καταλοιβάδες στη μια όψη.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Γιαννικουρή κ.ά. 2000, σελ. 80-82, εικ. 9, 10γ.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: τέλος 4^{ου} - πρώιμος 3^{ος} αι. π.Χ.

Τάφος 54 (Σχέδ. 2, 62. Εικ. 95)

Ελλειψοειδής λαξευτός λάκκος μεταξύ των Τ. 51 και Τ. 52, με διάμετρο 0,22-0,30 μ. και βάθος περίπου 0,20 μ. Η θήκη περιείχε καύση. Το λάξευμα διατηρεί ίχνη των εργαλείων λάξευσης. Περιείχε καύση, με μικρά θραύσματα οστών και κεραμεικής, μη διαγνωστικά: θραύσμα ώμου κλειστού αγγείου (ΑΕ 236).

Ημίεργος Τάφος 55 (Σχέδ. 2, 74. Εικ. 93, 94)

Λαξευτός λακκοειδής με κατεύθυνση Β/Ν. Βρίσκεται αμέσως ΝΔ του προθαλάμου του Τ. 53, η ΝΔ γωνία του οποίου έχει καταστρέψει τη ΒΔ γωνία. Διατηρείται μόνον το βόρειο τμήμα του τάφου, σε μήκος 0,55 μ., το υπόλοιπο έχει καταστραφεί από το Κυκλικό

Λάξευμα 2. Το πλάτος του είναι 0,50 μ. και το βάθος 0,30 μ. Τα τοιχώματα είναι αδρά λαξευμένα και είναι πιθανόν να είχε μείνει ημίεργος.

Τάφος 56 (Σχέδ. 5, 63. Εικ. 96, 97)

Μικρός λαξευτός λακκοειδής με κατεύθυνση ΒΒΑ/ΝΝΔ, που βρίσκεται σε απόσταση 0,25-0,32 μ. δυτικά του Τ. 45. Έχει διαστάσεις 0,82/0,86 x 0,31/0,37 μ. και σώζεται σε βάθος μόλις -0,20 μ. Ο Τ. 56 θα πρέπει να είχε πολύ μεγαλύτερο βάθος, και τα τοιχώματά του να καταστράφηκαν κατά τη διάνοιξη του δρόμου. Αυτό σημαίνει ότι ο γειτονικός πολύ βαθύς Τ. 45 ήταν επίσης ακόμη βαθύτερος.

Η επίχωση ήταν κοκκινωπή και ομοιόμορφα σκληρή. Σε βθ. -0,10 μ. βρέθηκε μικρή πρόχους (**Π32108**) πεσμένη στο πλευρό, με το στόμιο προς τα ανατολικά και την κάθετη λαβή από την κάτω πλευρά. Βόρεια από αυτή, δίπλα στο δυτικό τοίχωμα, εμφανίστηκε από βθ. -0,13 μ. κύπελλο (**Π32109**). Στο κέντρο του τάφου και σε βθ. -0,15 μ. βρέθηκαν δύο ψήφοι (**MA2681** και **MA 2682**). Το λαξευμένο δάπεδο ήταν σχετικά επίπεδο, καλυμμένο από άλατα που σχημάτιζαν σφαιρίδια.

Η επίχωση του Τάφου 56 ήταν συμπαγής, κοκκινωπή και χωρίς πέτρες. Θα πρέπει να είχε εισρεύσει από τις καλυπτήριες, όταν υπήρχε ακόμη αργιλόχωμα στην επιφάνεια του εδάφους. Στη συνέχεια είχε απορροφήσει τα ανθρακικά άλατα από τα όμβρια με αποτέλεσμα να γίνει πολύ σκληρή. Η συμπαγής αυτή επίχωση είχε διατηρήσει τα αποτυπώματα οργανικών υλών που αποσυντέθηκαν: ένα σε σχήμα ημικυκλικό (ξύλινο χτένι;) κι ένα μικρό κυκλικό (βλ. σχέδιο).

Κατάλογος ευρημάτων

1. Προχοΐσκη Π32108 (Σχέδ. 84. Εικ. 234)

Ύψ. 0,16 μ., μεγ. διάμ. 0,139 μ., διάμ. βάσης 0,061 μ., διάμ. χείλους 0,0575-0,059 μ. Σπασμένη σε πολλά κομμάτια και συγκολλημένη. Λείπει τμήμα της γάστρας και του χείλους, που έχει συμπληρωθεί.

Πηλός καθαρός λεπτόκοκκος, μαλακός (10 YR 7/3 very pale brown).

Σώμα κωνικό κάτω, με στρογγυλεμένο ώμο, ψηλό κυλινδρικό λαιμό που καταλήγει σε έξω νεύον δακτυλίσχημο χείλος. Βάση δακτυλίσχημη. Λαβή κάθετη, κυκλικής διατομής, από τη μέση του ώμου στο μέσον περίπου του λαιμού. Ολόβαφη εξωτερικά με εξίτηλη θαμπή καστανόμαυρη βαφή. Δεν διακρίνεται χρώμα εσωτερικά του χείλους.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 123. Όσον αφορά στο σχήμα, βλ. παραπάνω το Π28286 Τ. 43.1. Για την ολόβαφη διακόσμηση, βλ. ληκύθιο Θ20. Π 12178 από τον Τ. Θ του Κλάους, της

μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 255, εικ. 507. Το σχήμα του σώματος είναι λίγο πιο σφαιρικό.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ/Υπομυκηναϊκή.

2. Κύπελλο Π32109 (Σχέδ. 91. Εικ. 235)

Ύψ. 0,046-0,05 μ., δ. βάσης 0.032 μ., δ. χείλους 0,097 μ.

Ελλιπές, σπασμένο, συγκολλημένο και εν μέρει συμπληρωμένο με γύψο. Λείπει μεγάλο μέρος του σώματος, του χείλους και της λαβής.

Πηλός καθαρός λεπτόκοκκος, μαλακός (7.5 YR 6/4 light brown), με μαύρα λίθινα εγκλείσματα. Επίχρυσμα πιο ανοιχτόχρωμο (7,5 YR 7/4 pink).

Σχήμα ημισφαιρικό, με μικρό έξω νεύον χείλος. Βάση δακτυλιόσχημη. Λαβή κάθετη, ελλειψοειδούς διατομής. Διαμετρής οπή διαμ. 0,0025 μ. στην έκφυση. Ίχνη κόκκινης βαφής εσωτερικά (πιθανώς εξηρημένη ταινία στο ένα τρίτο του ύψους) και εξωτερικά, επάνω από τη βάση (ταινία;)

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 216. Πρβλ. το άβαφο εξωτερικά, ολόβαφο εσωτερικά κύπελλο αρ.κατ. 2998 FS215 από τον Τ. 21 της Ιαλυσού. Mee 1975, πίν 30 (C). Benzi 1992, σελ. 277, πίν.37h, που το χρονολογεί στην πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ. Επίσης πρβλ. τη διακόσμηση του μόνωτου σκύφου από τον Τ. 4 της Ιαλυσού, με άβαφο εξωτερικό με ταινία στο χείλος και ολόβαφο εσωτερικό, Mee 1975, πίν. 30 (B). Επίσης, πρβλ. το άβαφο εξωτερικά, ολόβαφο εσωτερικά κύπελλο αρ.κατ. 585 από την Περατή (φάση 2). Ιακωβίδης 1969-70 Γ', πίν. 33γ. Mountjoy 1999, σελ. 596 αρ. 461, εικ. 222.461, που το χρονολογεί στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ. Στην Περατή, και στην Αττική γενικότερα, εντοπίζονται παράλληλα και στην πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 576 αρ. 465, 266, εικ. 212.465, 266. Στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ χρονολογείται το χαμηλότερο αρ.κατ. 917 από τον Τ. 130, επίσης από την Περατή, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Γ', πίν. 134^a. Mountjoy 1999, σελ. 623 αρ. 591, 266, εικ. 237.591. Πρβλ. επίσης το άβαφο εξωτερικά, με ταινιωτή διακόσμηση εσωτερικά αρ.κατ. 1747 Μ. Πύλου από το Πισάσκιο της Μεσσηνίας, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 359 αρ. 135. εικ. 123.135.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ.

3. Ψήφος από κορναλίνη MA2681 (Σχέδ. 96. Εικ. 236 α,β).

Μήκ. 0,018 μ., πλ. 0,014 μ., ύψ. 0,007 μ., Δ. τρήματος: 0,0008-0,0025 μ.

Φθαρμένη στις ακμές και γύρω από τις οπές. Αποκρουσμένη στην περιφέρεια της μίας οπής.

Αμυγδαλόσχημη εξάεδρη πρισματική. Κοκκινοκάστανη ημιδιαφανής στη μια όψη, υπόλευκη αδιαφανής με κόκκινες νευρώσεις στην άλλη.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Πρβλ. Benzi 1992, σελ. 197 Τ 28/22 Α, πίν.119f. Οι ψήφοι αυτού του σχήματος, κατασκευασμένες συνήθως από κορναλίνη, αλλά επίσης από υαλόμαζα και φαγεντιανή, απαντούν σε σύνολα της ΥΕ ΙΙΑ2 έως ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Benzi 1992, σελ. 197. Επίσης πρβλ. MA563 από τον Τ. 1 στην Ασπροπηλιά Πυλώνας, Karantzali 2001, σελ. 74, εικ. 42.563.

4. Λίθινη ψήφος MA 2682 (Σχέδ. 96. Εικ. 237)

Σωζ. μήκ. 0,0195 μ., πλ. 0,0065 μ., ύψ. 0,003 μ. Δ. τρήματος 0,0012 μ.

Μαύρος σκληρός λίθος (διορίτης;). Διάτρητη κατά μήκος. Σπασμένη στο ένα άκρο. Ρομβοειδής εξάεδρη πρισματική, με ελαφρά κοίλες πλευρές.

Τάφος 57 (Σχέδ. 5, 64. Εικ. 98 - 100)

Λαξευτός λακκοειδής σε απόσταση 3 μ. νότια του Τ. 36. Έχει κατεύθυνση ΑΝΑ/ΔΒΔ και διαστάσεις στομίου 1,57/1,65 μ. x 0,57/0,67 μ. Γύρω από τη βόρεια, νότια και ανατολική πλευρά διατηρείται λαξευτό περιχέλωμα πλάτους 0,05/0,08 μ. και ύψους 0,05/0,015 μ. Το δάπεδο του τάφου βρίσκεται σε βθ. -1,30 μ. από το χείλος στην ανατολική πλευρά. Τα τοιχώματα των στενών πλευρών συγκλίνουν σε βάθος, ενώ των μακρών αποκλίνουν ελαφρά, με αποτέλεσμα το δάπεδο να έχει διαστάσεις 1,40/1,45 x 0,0,60/0,65 μ.

Από το ύψος του περιχειλώματος και έως -0,50 μ. βάθος ο τάφος ήταν γεμάτος με πέτρες μεσαίου και μικρού μεγέθους, ενώ το χόμα ήταν κόκκινο αργιλόχωμα. Έως βθ. -0,50 μ. βρέθηκε στην επίχωση αυτή κεραμεική. Σε βθ. -0,55 έως -0,85 μ. από το χείλος, και ενώ η επίχωση εξακολουθεί να περιέχει αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους και καθόλου κεραμεική, εμφανίστηκε μεγάλη πλακοειδής πέτρα, ημικυκλικού σχήματος και τριγωνικής διατομής, πεσμένη στο δυτικό τμήμα του τάφου, ανάμεσα σε μικρότερες πέτρες που συνεχίζουν σε βάθος. Οι διαστάσεις είναι ύψ. 0,57 x πλ. 0,70 x πάχ. 0,30 μ. Πιθανώς πρόκειται για σήμα (**E7859**). Μετά την αφαίρεσή της με παλάγκο, η επίχωση εξακολουθεί να περιλαμβάνει πέτρες και καθόλου κεραμεική. Από βθ. -1 μ. οι πέτρες που εφάπτονται στα τοιχώματα του τάφου είναι κολλημένες εξαιτίας του ιζήματος.

Σε βθ. -1,20 μ. στο δυτικό τμήμα του τάφου εμφανίστηκαν δύο συγκεντρώσεις οστράκων κεραμεικής ανάμεσα και κάτω από τις κολλημένες στο ίζημα πέτρες, δίπλα στο βόρειο και στο νότιο τοίχωμα. Πρόκειται για θραύσματα ψευδόστομου αμφορέα (**Π32110**). Μετά την αφαίρεση των λίθων έμεινε στο ίζημα αποτύπωμα της επιδερμίδας του αγγείου, με πυκνή ταινιωτή διακόσμηση. Ο τάφος δεν περιείχε καθόλου οστά.

Πιθανώς ο Τάφος 57 δεν έχει λαξευμένο περιχέλωμα στη δυτική στενή του πλευρά γιατί η επιφάνεια του βράχου κατηφορίζει προς την κατεύθυνση αυτή. Ενδεχομένως όμως και για την προσαρμογή ταφικού σήματος (ίσως της μεγάλης ημικυκλικής – πυραμιδικής πέτρας που αφαιρέθηκε από το εσωτερικό του τάφου).

Ερευνήθηκε μικρή τομή διαστάσεων 1,10 x 1 μ. δυτικά του τάφου 57, προκειμένου να διευκρινιστεί μήπως τυχόν υπήρχε λάξευμα για την υποδοχή επιτύμβιας στήλης - σήματος. Σε απόσταση 0,30 μ. από το χείλος τη δυτική πλευρά του Τάφου 57 αποκαλύφθηκε η επίπεδη επιφάνεια βράχου, και πάνω της λιθορριπή από μικρούς αργούς λίθους. Μέσα στη λιθορριπή βρέθηκαν θραύσματα μεγάλου ψευδόστομου αμφορέα (Π32111) και κυπέλλου (Π32112), τα οποία προέρχονται πιθανώς από τη σύληση του Τάφου 57. Επάνω από τη λιθορριπή βρισκόταν σωρρευμένο χώμα έως +0,30 μ. από την επιφάνεια του βράχου, που ίσως προερχόταν επίσης από τη σύληση του τάφου, ή ενδεχομένως και από τις ανασκαφές του 2004 ή του 2007.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Ψευδόστομος αμφορέας Π32110 (Σχέδ. 90)

Ύψ. προχοής 0,07 μ., διάμ. στομίου 0,042 μ.

Αποσπασματικός, σπασμένος σε πολλά θραύσματα. Σώζεται η προχοή και τμήματα από την κοιλιά και το κάτω μέρος του σώματος. Διαβρωμένη επιφάνεια, κατά τόπους σκασμένη. Γραπτή διακόσμηση με θαμπή καστανόμαυρη βαφή.

Πηλός καθαρός, κιτρινοκάστανος (10 YR 7/4 very pale brown), με λίγα μικρά μαύρα εγκλείσματα. Προχοή ψηλή κυλινδρική, με στόμιο έξω νεύον, στρογγυλεμένο.

Σώμα πεπιεσμένο ωοειδές, με ώμο σχεδόν επίπεδο και κωνικό κάτω τμήμα. Ταινία στη βάση της προχοής, ταινιωτή διακόσμηση με συστήματα γραμμών που εναλλάσσονται με ταινίες στο σώμα.

2. Ψευδόστομος αμφορέας Π32111 (Σχέδ. 90. Εικ. 238).

α) σωζ. ύψ. ψευδοστομίου 0,0045 μ., διάμ. δίσκου 0,076 μ., β) μεγ. διάμ. περ. 0,23 μ.

Σώζονται α) το κατώτερο τμήμα από το κυλινδρικό ψευδοστόμιο και πολλά θραύσματα από τον ώμο και το σώμα, κάποια από τα οποία έχουν συγκολληθεί. Φθαρμένη επιδερμίδα, μαύρα ιζήματα.

Πηλός καθαρός, λεπτόκοκκος, καστανοκίτρινος (10YR 7/4 very pale brown), με λίγα μικρά σκουρόχρωμα εγκλείσματα. Επίχρυσμα λίγο πιο ανοιχτόχρωμο, (10YR 8/4 very pale brown).

Σχήμα πεπιεσμένο σφαιρικό, με ώμο σχεδόν επίπεδο. Το πηνιόσχημο συμπαγές ψευδοστόμιο έχει κατασκευαστεί χωριστά στον τροχό. στην κάτω επιφάνεια διατηρούνται ίχνη της αποκοπής του με κλωστή από τον τροχό. Διακόσμηση με θαμπή καστανόμαυρη βαφή: ταινία στη βάση του ψευδοστομίου. Στο δίσκο του ώμου πέλτες (συστήματα δύο ομόκεντρων συστημάτων ημικυκλίων με συμπαγή οφθαλμό στο κέντρο, εγγεγραμμένα σε συμπαγές ημικύκλιο με τριπλό περίγραμμα και στικτό περίγραμμα). Κάτω από τη ζώνη του ώμου, που ορίζεται από διπλή γραμμή, τρεις πλατειές ταινίες μεταξύ διπλών ιμάτων (ώστε να εναλλάσσονται τέσσερις γραμμές με πλατειά ταινία)

Μάλλον πρόκειται για το ίδιο αγγείο με το Π32110, που προέρχεται από το εσωτερικό του τάφου 57.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 176. Πρβλ. το σχήμα του ώμου του μικρού αρ.κατ. 343 του Μ. Κω, από τον Τ. 11 της Λαγκάδας, βλ. Morricone 1965-66, σελ. 50, εικ. 21. Η Mountjoy 1999,

σελ. 1121 αρ. 159, εικ. 159, το χρονολογεί στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ. Για το θέμα της πέλτης στον ώμο, βλ. παραπάνω Π32100 ΠΤ. 7.1. Μια πιο επιμήκης αφιδωτή εκδοχή του θέματος απαντά στον ώμο του κωνικού ψευδόστομου αρ.κατ. 12809 από τον Τ. 87 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, σελ. Τ 87/8c, πίν. 112e. Η Mountjoy 1999, σελ. 1074 αρ. 273, εικ. 439.273, τον χρονολογεί στη προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ. Το διπλανό θέμα ίσως είναι το FM 43
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ.

3. Βάση ανοιχτού αγγείου (κυπέλλου ή σκύφου) Π32112 (Σχέδ. 92. Εικ. 239)

Σωζ. ύψ. 0,018 μ., μεγ. σωζ. διάμ. 0,04 μ.

Θραύσμα μικρού αγγείου, πιθανώς κυπέλλου. Πολύ φθαρμένο, με διαβρωμένη επιφάνεια. Πηλός λεπτόκοκκος καθαρός, κιτρινόχρωμος (10YR 8/4 yellow). Επίχρυσμα πιο ωχρό (10YR very pale brown). Βάση δακτυλιόσχημη ταινιωτή. Κεντρικό έξαρμα στην κάτω πλευρά.

Τάφος 58 (Σχέδ. 5, 65. Εικ. 101)

Λαξευτός λακκοειδής σε απόσταση 0,50 μ. νοτιοανατολικά του Τ. 57 και με κατεύθυνση περίπου Β/Ν. Έχει μήκος 1,42/1,48 και πλάτος 0,43/0,48 μ. ενώ το μέγιστο σωζόμενο βάθος του είναι 0,30/0,43 μ. Το τοίχωμα της βόρειας πλευράς παρουσιάζει μεγάλη κλίση, ούτως ώστε το σχήμα του τάφου να είναι σχεδόν σκαφοειδές, με διαστάσεις δαπέδου 1,33 x 0,40 μ.

Ο Τ. 58 είναι μερικώς κατεστραμμένος στην ανατολική του μακρά πλευρά από την πορεία νεροσυρμής που δημιουργήθηκε μετά τη διάνοιξη του δρόμου. Τα τοιχώματά του τάφου είναι σαθρά, ίσως λόγω της υγρασίας. Είναι σαφές ότι ο τάφος έχει συληθεί και ότι αυτοί που τον έσκαψαν άφησαν ίχνη εργαλείων στα συμπαγή άλατα που καλύπτουν το κατώτερο τμήμα του.

Στο εσωτερικό του Τάφου 58 βρέθηκε θραύσμα μεγάλου ανοιχτού σκεύους, πιθανώς κρατήρα (Π32102), ενώ στην επιφάνεια του βράχου δίπλα του θραύσμα τριποδικού σκεύους (Π32103), και μικρά θραύσματα αγγείων.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Μεγάλο ανοιχτό αγγείο (κρατήρας;) Π32102 (Σχέδ. 93. Εικ. 240).

Σωζ. ύψ. 0,045 μ. σωζ. πλ. 0,045 μ., πάχ. 0,012-0,0135 μ.

Δύο τμήματα που συγκολλώνται.

Πηλός πορώδης καστανοκίτρινος (10YR 7/4 very pale brown), με οργανικά και λίθινα

εγκλείσματα.

Επίχρισμα ομοιόχρωμο, λείο. Ολόκληρο το θραύσμα καλύπτεται εξωτερικά και εσωτερικά από μαύρη θαμπή βαφή, με εμφανή τα ίχνη του πινέλου.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Πρβλ. τον ολόβαφο με εξηρημένη μόνον τη ζώνη των λαβών τροπιδωτό σκυφοειδή κρατήρα αρ.κατ. 64-562 από τις Μυκήνες, βλ. Mountjoy 1986, σελ. 179, εικ. 224.1. Ωστόσο το Π32102 Τ. 48.1 παρουσιάζει μεγαλύτερη καμπυλότητα, και μάλλον ανήκει σε σκυφοειδή κρατήρα FS 282. Επίσης πρβλ. τον σκυφοειδή κρατήρα αρ.κατ. 64-499, επίσης από τις Μυκήνες, με σκοτεινόχρωμο ταινιωτό κάτω μέρος σώματος κι ολόβαφο εσωτερικό, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 188, εικ. 58.439. Πρβλ. επίσης τον ολόβαφο κρατήρα Π18648 από τον Τ. 5B της Ασπροπηλιάς Πυλώνας, βλ. Karantzali 2001, σελ. 56, εικ. 39, πίν. 39e.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: μέση ΥΕ ΙΙΙΓ.

2. Τριποδικό αγγείο (χύτρα ή θυμιατήριο) Π32103 (Σχέδ. 94. Εικ. 241).

Σωζ. ύψ. 0.062 μ., σωζ. πλ. 0,047 μ., διάμ. ποδιού 0,03 μ.

Θραύσμα από το ανώτατο τμήμα τριποδικού αγγείου (χύτρας ή θυμιατηρίου).

Πηλός τραχύς ερυθρός (2.5 YR 4/6 red), ερυθροκάστανος στον πυρήνα, (5 YR 4/3 reddish brown) με λίθινα εγκλείσματα λευκά και μαύρα.

Διατομή ποδιού ελλειψοειδής.

Τάφος 59 (Σχέδ. 5, 66. Εικ. 102)

Μικρός λαξευτός λακκοειδής με κατεύθυνση ΑΝΑ/ΔΒΔ. Βρίσκεται 0,60 μ. βορειοανατολικά του Τ. 36 και 0,90 μ. ανατολικά του Τ. 37. Από τον τάφο σώζεται μόνον το δάπεδο, το οποίο βρισκόταν στο επίπεδο της επιφάνειας του δρόμου. Έχει διαστάσεις 0,79 x 0,45 μ. και είναι καλυμμένο με άλατα. Ο υπόλοιπος τάφος έχει καταστραφεί από τη διάνοιξη του δρόμου.

Οι παρακάτω **Τάφοι 60 έως 64** αποτελούν λαξεύματα στο ανατολικό πρანές του δρόμου, μεταξύ των Τάφων 4 και 5, και δεν είχαν εντοπιστεί μέχρι τώρα. Ανήκουν σε λαξευτούς λακκοειδείς τάφους και μαρτυρούν ότι στα σημεία που το επίπεδο του φυσικού βράχου βρισκόταν σε αρκετό ύψος από το επίπεδο του δρόμου υπήρχαν πιθανώς τάφοι σε πυκνή διάταξη, που καταστράφηκαν. Με εξαίρεση τον ελλειψοειδή λάκκο Τάφο 60, όλοι οι υπόλοιποι είναι καλυμμένοι στο δάπεδο με ίζημα αλάτων.

Τάφος 60 (Σχέδ. 5. Εικ. 103)

Λαξευτός λακκοειδής ελλειψοειδούς σχήματος. Βρίσκεται 0,60 μ. νότια του Τάφου 4. Έχει σωζ. μήκ. 0,24-0,33 μ. σωζ. πλ. 0,22 μ. και βθ. -0,40 μ. Διατηρούνται ίχνη εργαλείων στα τοιχώματά του.

Τάφος 61 (Σχέδ. 5. Εικ. 104)

Ο Τάφος 61 σώζεται μόνον στη βορειοανατολική γωνία του. Θα πρέπει να είχε κατεύθυνση βορειοανατολικά-νοτιοδυτικά. Οι δύο πλευρές έχουν σωζ. μήκ. 0,24 και 0,30 μ., ενώ το μέγ. σωζ. βθ. είναι -0,43 μ.

Τάφος 62 (Σχέδ. 5. Εικ. 104)

Μικρός λαξευτός λακκοειδής με κατεύθυνση περίπου Α/Δ. Έχει σωζ. μήκ. 0,33 μ., σωζ. πλ. 0,33 μ. και βθ. -0,45 μ.

Τάφος 63 (Σχέδ. 5. Εικ. 104)

Μικρός λαξευτός λακκοειδής με κατεύθυνση Α/Δ, του οποίου διατηρείται η ΒΑ γωνία, με σωζ. μήκος πλευρών 0,15 και 0,34 μ. και βθ. 0,45 μ.

Ημίεργος Τάφος 64 (Σχέδ. 5)

Ρηχό λάξευμα, διαστάσεων 2,20 x 1,70/1,80 μ. και σωζόμενου βθ. -0,22 μ. Βρίσκεται δυτικά του Τ. 3, σε απόσταση 0,70-0,80 μ. από αυτόν και έχει κατεύθυνση Β/Ν.

Ημίεργος Τάφος 65 (Σχέδ. 5. Εικ. 105)

Ρηχό λάξευμα, διαστάσεων 1,80 x 1,75 μ., σε απόσταση 7,5 μ. νότια του Τ. 3. Βάσει του πλάτους, θα πρέπει να πρόκειται για θαλάμους – κόγχες με λακκοειδή δρόμο.

Ανατολική Συστάδα (ΠΤ. 1 – ΠΤ. 5) (Σχέδ. 4)

Τρεις λαξευτοί λακκοειδείς τάφοι που βρίσκονταν ορατοί ανατολικά της στροφής του δρόμου και ήδη σκαμμένοι το 2004, όταν επισκεφθήκαμε τον χώρο για πρώτη φορά. Οι τάφοι αυτοί αριθμήθηκαν χωριστά ως Παλαιοί Τάφοι 1, 2, 3. Κατά τον καθαρισμό διαπιστώθηκε ότι μεταξύ των ΠΤ 1 και 2 υπάρχει ένας ακόμη, ενώ ένας πέμπτος βρίσκεται μεταξύ των ΠΤ 2 και ΠΤ 3. Οι τάφοι αυτοί αριθμήθηκαν (Τ. 4 και Τ. 5), αν και δεν αποκαλύφθηκαν. Πρόκειται λοιπόν για μια συστάδα τουλάχιστον πέντε λακκοειδών τάφων, σε πολύ πυκνή διάταξη, με κατεύθυνση βόρεια – νότια και ανατολικά – δυτικά. Μάλλον χρονολογούνται στα ελληνιστικά χρόνια, κρίνοντας από το σχήμα τους, με τοιχώματα που αποκλίνουν ομοιόμορφα προς τα κάτω, καθώς και από το μικρό βάθος τους, συγκρινόμενο με το βάθος των αντίστοιχου μήκους λακκοειδών της ΥΕΧ.

Παλιός Τάφος 1 (Σχέδ. 4, 67. Εικ. 106)

Λαξευτός λακκοειδής με κατεύθυνση ΑΝΑ/ΔΒΔ και διαστάσεις στομίου 0,51 x 1,62 μ. Λαξευμένο περιχέλωμα πλάτους 0,10 – 0,17 μ. υπάρχει κατά μήκος της βόρειας μακράς, στο βόρειο τμήμα της ανατολικής και δυτικής και σε μικρό μόνον τμήμα της νότιας πλευράς. Στα τοιχώματα διατηρούνται ίχνη από τα εργαλεία λάξευσης. Η λάξευση είναι ιδιαίτερα επιμελημένη. Στη βορειοδυτική γωνία του περιχειλώματος έχουν επικαθίσει σφαιρίδια, που οφείλονται στις επικαθίσεις αλάτων.

Ο τάφος βρέθηκε επιχωσμένος κατά τα 2/3 του. Στον καθαρισμό αφαιρέθηκαν πέτρες και μαλακό καστανό χώμα, όχι όμως καλυπτήριες. Στην επίχωσή του βρέθηκαν συσκευασίες τροφίμων με ημερομηνία λήξης 2002, οπότε η σύλληψη δεν ήταν πολύ προγενέστερη.

Σε βθ. -0,66 μ. εμφανίστηκαν περιμετρικά στο δάπεδο ιζηματογενείς επικαθίσεις· το λαξευμένο δάπεδο βρισκόταν σε βθ. -0,81 μ.

Παλαιός Τάφος 2 (Σχέδ. 4, 68. Εικ. 106, 107)

Λαξευτός λακκοειδής βόρεια του ΠΤ. 1 και σε απόσταση 1,90 μ. από αυτόν. Έχει κατεύθυνση ανατολικά – δυτικά και διαστάσεις 1,98 x 0,60 μ. Το βάθος του είναι 0,80 μ. Τα τοιχώματα των μακρών πλευρών αποκλίνουν ελαφρά σε βάθος. Δεν διατηρείται περιχείλωμα, παρά μόνον αδρό λάξευμα κατά μήκος τμήματος της βόρειας πλευράς, σε απόσταση 0,22-0,28 από το χείλος του τάφου. Σε απόσταση 0,07 μ. από τη βόρεια πλευρά του βρίσκεται μικρό κυκλικό λάξευμα διαμ. 0,25 μ. και βθ. -0,17 μ., το οποίο ενδεχομένως αρχικά περιείχε καύση.

Ο τάφος βρέθηκε επιχωμένος από βθ. -0,30 μ. από το στόμιο. Από -0,060 έως -0,70 μ. βρέθηκαν στον τάφο μικρά θραύσματα μακρών οστών. Σε βθ. -0,78 μ. εμφανίστηκαν άλατα, τα οποία κάλυπταν κατά τόπους το δάπεδο του τάφου. Μικρό κομμάτι οστού βρέθηκε ενσωματωμένο στο ίζημα, το οποίο θα πρέπει να ανήκει στο δεξί χέρι του νεκρού. Στην περίπτωση αυτή το κεφάλι βρισκόταν προς τα δυτικά.

Παλαιός Τάφος 3 (Σχέδ. 4, 69. Εικ. 108)

Λαξευτός λακκοειδής με κατεύθυνση ΒΒα/ΝΝΔ, εγκάρσιος προς τους ΠΤ. 1 και ΠΤ. 2. Μεταξύ αυτού και του ΠΤ 2 υπάρχει κι άλλος τάφος, ο οποίος δεν αποκαλύφθηκε. Έχει διαστάσεις στομίου 0,84 X 2,10 μ. και βάθος -1,10 μ. Περιβάλλεται από περιχείλωμα πλ. 0,17 μ. και βάθους 0,33 μ. στο βόρειο και 0,10 μ. στο νότιο τμήμα. Γενικά ο ΠΤ. 3 είναι πιο καλοφτιαγμένος από τους τάφους του νεκροταφείου, με τοιχώματα ευθύγραμμα σε κάτοψη και τομή, που διατηρούσαν ίχνη εργαλείων στην παρειά του περιχειλώματος και στα τοιχώματα.

Ο τάφος στο ανώτερο τμήμα του ήταν γεμάτος με χώμα, πέτρες και σκουπίδια από τη σύληση. Μεγάλη επιμήκης πέτρα βρέθηκε πεσμένη κάθετα στο βόρειο τμήμα του τάφου, μέχρι βθ. -0,65 μ. από το χείλος (φωτό; Λαξευμένη;) . Από το βάθος αυτό και κάτω το χώμα ήταν πιο μαλακό και χωρίς πέτρες. Σε βθ. -0,70 μ. από το χείλος εμφανίστηκαν πέτρες σωριασμένες στο βόρειο και στο κεντρικό τμήμα του τάφου. Λίγο βαθύτερα

εμφανίστηκε συμπαγής συσσώρευση χώματος με χαλίκι, υπόλευκου χρώματος, που έφθανε μέχρι το δάπεδο. Το δάπεδο ήταν λαξευμένο επίπεδα, με επικάλυψη από άλατα κυρίως στο κεντρικό και νότιο τμήμα του.

Ο Τάφος ΠΤ. 3 βρέθηκε άδειος, εκτός από μερικά όστρακα μη διαγνωστικής κεραμεικής που βρέθηκαν στην επίχωσή του (**ΑΕ 214**).

Βόρεια Συστάδα (ΠΤ. 6-8) (Σχέδ. 6)

Παλιός Τάφος 6 (Σχέδ. 6, 70. Εικ. 109, 110)

Επιμήκης λαξευτός λακκοειδής με κατεύθυνση Β/Ν και διαστάσεις στομίου 1,85 x 0,50/0,62 μ. Το στόμιο περιβάλλεται από λαξευτό περιχείλωμα βάθους 0,10/0,07 μ. και πλάτους 0,17 μ. Το δάπεδο βρέθηκε σε βθ. -1,39 στο βόρειο τμήμα του, -1,30 στο μέσον. Ο τάφος είναι ιδιαίτερα επιμήκης και βαθύς σε σχέση με το πλάτος του.

Ο τάφος ήταν επιχωμένος έως -0,30 μ. από το χείλος του, κυρίως με χώμα και λιγότερο με πέτρες. Στην επίχωση αυτή βρέθηκαν θραύσματα κλειστού προχοειδούς αγγείου, μάλλον υδρίας (**Π32101**). Το κατώτερο τμήμα του τάφου καλύπτεται από ιζημα. Σε βθ. -1,25 μ. εμφανίστηκαν στο νότιο τμήμα του τάφου μεγάλα οστά, μάλλον μηριαία, πιθανώς μετακινημένα, καθώς και οστό κνήμης σχεδόν όρθιο, και δίπλα στο ανατολικό τοίχωμα, πλατύ οστό, πιθανώς λεκάνης. Δίπλα τους βρέθηκε περίτμητο έλασμα χαλκού (**Μ1826**). Στο ίδιο βάθος βρέθηκαν στο βόρειο τμήμα του τάφου θραύσματα οστών εγκλωβισμένα στην ιζηματογενή επίχωση. Εάν η ταφή δεν είχε διαταραχθεί πολύ κατά τη σύληση του τάφου, τότε είχε τοποθετηθεί με τα γόνατα ψηλά, έντονα λυγισμένα, στο νότιο τμήμα του τάφου, και το κεφάλι στο βόρειο.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Κλειστό προχοειδές, μάλλον υδρία Π32101 (Σχέδ. 83. Εικ. 242)

Δύο τμήματα πρόχου ή υδρίας, που μάλλον συνανήκουν.

α) ευρύς χαμηλός κοίλος λαιμός, καταλήγει σε έξω νεύον χείλος, μάλλον δακτυλιόσχημο. Σωζ. ύψ. 0,051 μ.,

β) Το άνω τμήμα κάθετης κυλινδρικής λαβής, που εκφύεται από το χείλος. Σωζ. ύψ. 0,061 μ., πλ. 0,028μ., διάμ. λαβής 0,014 μ.

Πηλός τραχύς καστανόχρωμος (7.5 YR 5/6 strong brown) με πυρήνα φαιό (7.5 YR N6/gray), με λίθινα εγκλείσματα και ασημένια μίκα.

Επίχρισμα κιτρινωπό (7.5 YR 7/4 pink)

Γραπτή διακόσμηση με εξίτηλη κοκκινωπή βαφή. Διατηρείται ταινία στη βάση του λαιμού και κάθετα προς αυτή σταγονόσχημα κρόσσια (FM 72), σε δύο ομάδες. Οφιοειδής γραμμή στη ράχη της λαβής.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 106 ή FS 128. Το περιδέραιο από σταγονόσχημα κρόσσια (FM 72) απαντά σε υδρίες και πρόχους, πρβλ. την πρόχου αρ.κατ. 611 από τον Τ. 74 και την αρ.κατ. 1012 από τον Τ. 137 της Περαιτής, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Γ', πίν. 26^α, 68γ. Mountjoy 1999, σελ. 585 αρ. 416, 587 αρ. 424, εικ. 217. 416, 218.424, που τις χρονολογεί στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ. Επίσης, την πρόχου αρ.κατ. 9363 του ΕΑΜ από τον Τ. 92 της Περαιτής (βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Γ', πίν. 26^α, 68γ. Mountjoy 1999, σελ. 607 αρ. 528, εικ. 227.528), και την υδρία αρ.κατ. P17315 Μ. Αγοράς (βλ. Mountjoy 1999, σελ. 610 αρ. 544, εικ. 228.544), της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: μέση – ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ.

2. Περίτμητο έλασμα χαλκού M1826 (Σχέδ. 99. Εικ. 243).

Σωζ. μήκ. 0,027 μ., σωζ. πλ. 0,0125 μ., πάχ. 0,0017 μ.

Αποσπασματικά σωζόμενο. Οξειδωμένο.

Ταινιωτό έλασμα, με δύο προεξοχές.

Παλιός Τάφος 7 (Σχέδ. 6, 71. Εικ. 112-115)

Λαξευτός λακκοειδής σε απόσταση 1,60/2,10 ανατολικά του ΠΤ. 6. Έχει κατεύθυνση Β/Ν, με μικρή απόκλιση προς ΒΔ/ΝΑ, και διαστάσεις στομίου 2,10 x 0,30/0,47 μ. Το λαξευμένο περιχέιλωμα πλ. 0,15/0,20 και ύψ. 0,30/0,08 μ. βρίσκεται κατά μήκος μόνον των δύο μακρών πλευρών. Τα τοιχώματα αποκλίνουν ελαφρά, ούτως ώστε το δάπεδο, που βρίσκεται σε βθ. 1,60 μ., έχει διαστάσεις 2,10 x 0,50/0,70μ.

Ο τάφος βρέθηκε επιχωμένος έως -0,10/-0,30 μ. από το χείλος του. Η επίχωση αυτή, από μαλακό καστανόχωμα και λίγους αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, παρέμεινε ομοιόμορφη μέχρι το δάπεδο. Σε βθ. -1,10 μ. έως -1,32 μ. από το χείλος εμφανίστηκε σε επαφή με το ανατολικό τοίχωμα και σε απόσταση 0,51/0,74 μ. από το νότιο, ψευδόστομος αμφορέας (Π32100), αναποδογυρισμένος. Σε βθ. -1,50 μ. εμφανίστηκε σκελετός εκτάδην, με το κεφάλι προς νότο. Σωζόταν μικρό τμήμα του κρανίου, γερμένο προς τα δεξιά. Τα δύο χέρια (διατηρούνται μόνον τα μακρά οστά, αποσπασματικά) βρίσκονταν παράλληλα με τον θώρακα, ελαφρά λυγισμένα στους αγκώνες. Διατηρούνταν τμήμα της λεκάνης και τα δύο πόδια, ελαφρά κεκαμμένα στα γόνατα. Ο ψευδόστομος αμφορέας βρισκόταν σε

ψηλότερο επίπεδο, περίπου επάνω από τον δεξιό ώμο της ταφής. Είναι αξιοσημείωτο ότι κατά τη σύληση του τάφου τον αναποδογύρισαν, αλλά δεν τον πήραν.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Ψευδόστομος αμφορέας Π32100 (Σχέδ. 89. Εικ. 244 α-ε).

Ύψ. 0,23 μ., μεγ. διάμ. 0,21 μ., διάμ. βάσης 0,078 μ., διάμ. δίσκου 0,077 μ., διάμ. προχοής 0,044 μ., πλ. λαβής 0,027 μ.

Σχεδόν ακέραιος, σπασμένος στο κάτω τμήμα και συγκολλημένος. Λείπουν τρία μικρά τμήματα από την κάτω κοιλία. Οπές στην επιφάνεια, πιθανώς λόγω οργανικών εγκλεισμάτων.

Πηλός ημικαθαρός, αμμώδης, με μικρά εγκλείσματα, επίχρισμα περίπου ομοιόχρωμο, υποκίτρινο (7/4 10YR very pale brown).

Βάση δακτυλιόσχημη ταινιωτή κωνική. Σώμα ωοειδές πεπιεσμένο. Ψευδοστόμιο συμπαγές, αποκλίνον προς τα πάνω, που καταλήγει σε πλατύ δίσκο με χαμηλή κεντρική κωνική απόληξη. Λαβές ταινιωτές, εκφύονται αποκλίνουσες από τη μέση του ώμου και σχηματίζουν σχεδόν ορθή γωνία πριν καταλήξουν στο δίσκο, με μια πάχυνση στο σημείο της συμβολής τους με αυτόν. Υψηλή κυλινδρική προχοή με χοανοειδή απόληξη στο ύψος του δίσκου αλλά σε απόσταση από αυτόν, σχεδόν κάθετη στον ώμο. Οπή αερισμού στον ώμο αντιδιαμετρικά της προχοής.

Εγχαράξεις στη μέγιστη διάμετρο και κάτω, κατασκευαστικές.

Βάση άβαφη, όπως και το κατώτερο μέρος του σώματος.

Στην κοιλία, δύο χταπόδια καταλαμβάνουν ολόκληρο το ενιαίο πεδίο. Είναι σχεδόν πανομοιότυπα, με ολόβαφο κεφάλι, πλατύ ατρακτόσχημο σχεδόν ρομβοειδές, με εξηρημένους ομόκεντρους κύκλους με κεντρική στιγμή ως οφθαλμούς. Ο ατρακτοειδής σάκκος συνδέεται με νηματοειδή γραμμή με το κεφάλι, σαν εκκρεμές. Ολόκληρο το κεφάλι και έως το ανώτερο τμήμα του σάκκου έχουν περίγραμμα. Οι πλόκαμοι είναι ολόβαφοι, με περίγραμμα μόνον στην κάτω τους πλευρά. Επιπλέον στιγμωτό περίγραμμα, περιγράφει μόνον την κάτω πλευρά των κατώτερων πλοκάμων, εν είδει μυζητήρων. Το πρώτο ζεύγος πλοκάμων ξεκινά δίπλα στους οφθαλμούς, ενώ τα υπόλοιπα τρία ζεύγη εκφύονται κάτω από την αρχή του πρώτου ζεύγους, σχηματίζουν μεγαλύτερες καμπύλες και καταλήγουν όλα ψηλά, σε επαφή με τη γραμμή που ορίζει το πεδίο, εκτός από το τέταρτο ζεύγος της πρόσθιας όψης, που καταλήγει λίγο χαμηλότερα. Οι πλόκαμοι καταλήγουν σε κυκλικά ή ελλειψοειδή σχήματα με αντιθετικό ζεύγος ημικυκλίων με συμπαγή πυρήνα, που θυμίζουν οφθαλμούς. Πυκνά συστήματα ομόκεντρων τόξων με στιγμή στο κέντρο καλύπτουν τα διαστήματα μεταξύ των πλοκάμων και δεξιά και αριστερά μέρους του στελέχους του σάκκου. Ανάμεσα στα χταπόδια των δύο όψεων εικονίζεται ψάρι, ολόβαφο, με εξηρημένο οφθαλμό με κύκλο και στιγμή, τρία εξηρημένα παράλληλα τόξα στα βράγχια και εξηρημένη ράχη με τεθλασμένη, με αγκαθωτό κατώτερο τμήμα και ουρά.

Το πεδίο του ώμου ορίζεται κάτω με τρεις γραμμές. Στον ώμο τέσσερις πέλτες (συστήματα ομόκεντρων τόξων με κενό πυρήνα σε σκοτεινόχρωμο βάθος), με διπλό περίγραμμα και επιπλέον στιγμωτό περίγραμμα· οι δύο μεγαλύτερες στο πεδίο απέναντι από την προχοή και ανά μία μικρότερη δεξιά και αριστερά αυτής.

Δακτύλιοι στη ρίζα των λαβών και του ψευδοστομίου. Γραπτός βρόχος γύρω από ρίζα ψευδοστομίου και προχοής, πλαταίνει σχηματίζοντας συμπαγή ημικύκλια στις πλευρές της προχοής. Η προχοή άβαφη. Στη ράχη των λαβών στήλη καμπύλων γραμμιδίων μέσα σε πλαίσιο. Στο δίσκο τέσσερις πέλτες, δύο μεγαλύτερες και δύο μικρότερες, με στιγμωτά περιγράμματα, διατεταγμένα διαμετρικά ανά δύο.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: FS 175. Ως προς το σχήμα, πρβλ. τους αρ.κατ. 2934 του Μ. Βερολίνου από τον Τσίτσο, Π12.809 από τα Καλαβάρδα και Π13993 του Μ. Ρόδου από τον Τ. 87 στην Ιαλυσό, βλ. Benzi 1992, πίν. 112e. Η Mountjoy 1999, σελ. 1073, 1074, αρ. 270, 271, 273, εικ. 439.270, 271, 273, χρονολογεί και τα τρία αγγεία στη προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ.

Χταπόδι (FM 21) με ομόκεντρα τόξα (FM 44) μεταξύ των πλοκάμων. Ως προς τη διακόσμηση βλ. τον ψευδόστομο από το Δίπυλο αρ.κατ. Kraiker – Kübler 1939, πίν. 5. Mountjoy 1999, σελ. 612-613, 617- εικ. 233.564. Περαιτή Τ. 92.709 πίν. 60γ. Με ομόκεντρα τόξα. Πολυποδικοί Περαιτής Τ. 122^α.873 και Τ. 12.200, από το ίδιο εργαστήριο, με δύο χταπόδια. Επίσης Τ. 75.614, όπου η διακόσμηση φτάνει μέχρι τη βάση. Για το ψάρι που αποδίδεται σχεδόν κατακόρυφο, πρβλ. ψευδόστομο αρ.κατ. 152 από τον Τ. 39 της Λαγκάδας, βλ. Morricone 1965-66, σελ. 188-192, εικ. 196. Vermeule – Karageorghis πίν. XII.39. Βλ. επίσης Mountjoy 1999, σελ. 1114-1116 αρ. 141, εικ. 456.141, που το χρονολογεί στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ. Ψάρι με κατά μήκος τεθλασμένη γραμμή αποδίδεται στον ώμο του ψευδόστομου αρ.κατ. 342 του Τ. 6 ης Λαγκάδας, βλ. Morricone 1965-66, σελ.95-96, εικ. 74-75. Βλ. επίσης Mountjoy 1999, σελ. 1117-1118 αρ. 146, εικ. 457.147, που το χρονολογεί επίσης στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ.

Πρβλ. τον αρ.κατ. 569 της Περαιτής, ως προς το σχήμα του χταποδιού και τη διάταξη των πλοκάμων, Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ.187 εικ. 73.569, έγchr.πίν. III.569. Πρβλ. επίσης τα αρ.κατ. 248, 261, 319 και 617 της Περαιτής, όπου ο γέμισμα από συστήματα ομόκεντρων τόξων περιορίζεται μεταξύ των πλοκάμων, αλλά δεν επεκτείνεται σε όλο το πεδίο, όπως στα αρ.κατ. 200 και 873 του ίδιου νεκροταφείου. Βλ. σχετικά Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 184-186, εικ. 70-72.

Για το θέμα της πέλτης με στικτό περίγραμμα στον ώμο του αγγείου, βλ. παραπάνω το Π32111 Τ. 57.2

Για τα αντωπά ζεύγη πελτών στο δίσκο, πρβλ. τα αντωπά συστήματα ομόκεντρων ημικυκλίων FM 43 στον ψευδόστομο του Πυκνού ρυθμού Π13.993 του Μ. Ρόδου από τον Τ. 48 στα Καλαβάρδα-Ανήφορο, βλ. Jacopi 1932-33 σελ. 148, εικ. 171, 172. Ο Benzi 1992, σελ. 415-416 Τ.48/3, το χρονολογεί στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ, ενώ η Mountjoy 1999, σελ. 1073 αρ. 271, εικ. 439.271, στη προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ. Παρόμοια είναι η διακόσμηση του δίσκου του ψευδόστομου αρ.κατ. 2934 του Μ. Βερολίνου, από τον Τσίτσο, επίσης στην περιοχή της Καμείρου, βλ. Furtwängler –Löschke 1886, σελ. 80-81, εικ. 38-39. Benzi 1992, σελ. 417. Mountjoy 1999, σελ. 1073 αρ. 270, εικ. 439.270. Στην Περαιτή, επίσης διαπιστώνεται η διακόσμηση του δίσκου των ψευδόστομων με αντωπά συστήματα ομόκεντρων ημικυκλίων, με ή χωρίς συμπαγή πυρήνα, όχι όμως με αντωπά ζεύγη πελτών, αν και το θέμα χρησιμοποιείται στον ώμο ψευδόστομων, βλ. Ιακωβίδης 1969-70, σελ. 157, εικ. 26, και σελ. 167, εικ. 44 αντίστοιχα.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ- Υπομυκηναϊκή.

Παλαιός Τάφος 8 (Σχέδ. 6, 72. Εικ. 111)

Λαξευτός λακκοειδής σε απόσταση 0,70/1,10 μ. ανατολικά του ΠΤ. 7. Έχει κατεύθυνση βόρεια/νότια και διαστάσεις στομίου 1,49 x 0,44/0,53 μ. Περιβάλλεται από περιχέλωμα πλάτους 0,17/0,22 μ. κατά μήκος της βόρειας και του μεγαλύτερου τμήματος της ανατολικής και δυτικής πλευράς. Το δάπεδο βρίσκεται σε βάθος -1,20 μ. Οι διαστάσεις του δαπέδου είναι: 1,60 X 0,62 μ.

Η επίχωση ξεκινούσε από βθ. -0,25 μ. 0,25 μ. Από βθ. -0,93 μ. από το χείλος παρατηρούνται άλατα επικολημένα στα τοιχώματα του τάφου. Το δάπεδο ήταν επικαλυμμένο με ίζημα. Σχετικά ψηλά στην επίχωση βρέθηκαν θραύσματα μεταγενέστερης κεραμικής (θραύσμα από λαιμό ελληνιστικού αμφορέα και θραύσμα μάλλον ΠΧ αγγείου με πολλή μαρμαρυγή), καθώς και θραύσματα οξειδωμένου σιδερένιου αντικειμένου (M1827).

Κατάλογος ευρημάτων

1. Σιδερένιο αντικείμενο M1827 (Εικ. 245)

Σωζ. μήκ. 0,042 μ., σωζ. πλ. 0,021 μ., σωζ. πάχ. 0,014 μ.

Βαρύ συμπαγές σιδερένιο αντικείμενο, σπασμένο σε ένα μεγαλύτερο και σε δέκα μικρά θραύσματα. Οξειδωμένα και συντηρημένα. Μη διαγνωστικό.

Κυκλικά λαξεύματα 1 έως 3 (Σχέδ. 2, 3)

Κυκλικό λάξευμα 1 (Σχέδ. 2, 73. Εικ. 116)

Βρίσκεται σε απόσταση περίπου 3 μ. ανατολικά του προθαλάμου του Τάφου 21. Έχει σχήμα ελλειπτικό με διάμ. 2 μ. Α/Δ και 2,20 μ. Β/Ν. Το βάθος του έφθανε σε -0,75 μ. στη βόρεια πλευρά του.

Κυκλικό λάξευμα 2 (Σχέδ. 2, 74. Εικ. 117)

Βρίσκεται ανατολικά του Τ. 19 και σε απόσταση 1,55 μ. από αυτόν και 11,50 περίπου μ. από το κυκλικό λάξευμα 1. Η διάμετρός του είναι 3,80 μ. και το βάθος του 0,70 μ. στη βόρεια, 0,40 μ. στη νότια πλευρά. Στη ΒΑ πλευρά της περιμέτρου το κυκλικό λάξευμα

διακόπτεται από τετράπλευρο λάξευμα διαστάσεων 0,70/1 μ. X 0,77 μ. και βθ. -0,60 μ. κάτω από οποίο το κυκλικό λάξευμα συνεχίζεται κανονικά σε βάθος. Πρόκειται για τον ημιτελή λαξευτό λακκοειδή T. 55, το νότιο τμήμα του οποίου καταστράφηκε από την κατασκευή του κυκλικού λαξεύματος 2.

Η ανώτερη στρώση της επίχωσης ήταν πολύ σκληρή, από διαλυμένο ασπρόπηλο και χαλίκια. Μετά την αφαίρεσή της δεν ήταν σαφές εαν επρόκειτο για λάξευμα ή για καταβύθιση του βράχου. Σε βθ. -0,50 μ. από το χείλος στη βόρεια πλευρά της περιμέτρου, εμφανίστηκε τμήμα βράχου σαφώς λαξευμένου κυκλικά. Η επίχωση του ορθογώνιου λαξεύματος ήταν επίσης από καθαρό πηλόχωμα, χωρίς πέτρες ή ευρήματα, όπως άλλωστε και η επίχωση του κυκλικού λαξεύματος 1. Η ανασκαφή διακόπηκε σε βθ. -0,70 μ.

Κυκλικό λάξευμα 3 (Σχέδ. 3. Εικ. 118)

Το κυκλικό λάξευμα 3 βρίσκεται ακριβώς στη στροφή του δρόμου, και σε απόσταση 11,30 μ. ανατολικά του κυκλικού λαξεύματος 2. Η διάμετρός του είναι περίπου 5 μ.

Σε βάθος περίπου -0,30 μ. από το χείλος βρέθηκε σφαίρα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Από το βάθος αυτό και μετά την αποκάλυψη του πλήρους περιγράμματος του λάκκου, η έρευνα συνεχίστηκε με τη διάνοιξη μόνον μιας διαμετρικής τομής πλάτους 0,80 μ. με κατεύθυνση από βορρά προς νότο. Η ανασκαφή της τομής αυτή συνεχίστηκε μέχρι βθ. -1,50 μ. στη βόρεια πλευρά και -0,80 μ. στη νότια. Στο βάθος αυτό ο ασπρόπηλος ήταν ακόμη μαλακός. Η ανασκαφή διακόπηκε, αλλά ο σταθερός βράχος θα πρέπει να βρίσκεται σε πρόσθετο βάθος τουλάχιστον 0,50 μ. ακόμη.

Η ύπαρξη των κυκλικών λαξευμάτων δεν έχει ερμηνευθεί. Όταν διαπιστώθηκε το περίγραμμά τους, η πρώτη υπόθεση ήταν ότι επρόκειτο για λαξευτούς θαλαμοειδείς τάφους, των οποίων η οροφή είχε καταρρεύσει. Ωστόσο, κατά την ανασκαφή διαπιστώθηκε ότι το χώμα ήταν τελείως καθαρός ασπρόπηλος, χωρίς ευρήματα, ή πέτρες, η δε υφή του γινόταν σκληρότερη προχωρώντας σε βάθος. Η επόμενη υπόθεση ήταν ότι ενδεχομένως πρόκειται για λάκκους για την εξόρυξη πηλοχώματος για την υδρομόνωση των δωματίων, γνωστού στη Ρόδο ως «πατελιά». Σύμφωνα όμως με τους κατοίκους της περιοχής το πηλόχωμα αυτό δεν είναι κατάλληλο. Μια τρίτη υπόθεση είναι ότι

αποτελούσαν λάκκους για την πρόχειρη αποθήκευση των σιτηρών μετά το λίχνισμα και πριν τη συσκευασία του καρπού σε σάκκους. Οπωσδήποτε, το γεγονός ότι τα κυκλικά λαξεύματα έχουν όλα σχήμα ελλειψοειδές, σχεδόν κυκλικό, και βρίσκονται σε ίση απόσταση μεταξύ τους (περ. 11,50 μ.), καταδεικνύει ότι δεν πρόκειται για τυχαίες βαθύνσεις, σε τυχαία σημεία όπου ο βράχος είχε γίνει πιο μαλακός επειδή πιθανώς συγκεντρωνόταν νερό.

Κεφάλαιο 2. ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ ΚΑΙ ΤΑΦΟΝΟΜΙΑ

Ταφικοί τύποι στη Ρόδο στην Εποχή του Χαλκού

Τάφοι της Μέσης Εποχής του Χαλκού και της Υστεροχαλκής Ι περιόδου

Η πρωιμότερη μορφή τάφου που έχει ερευνηθεί στη Ρόδο είναι ένας μεμονωμένος εγχυτρισμός (ενταφιασμός σε πίθο) που εντοπίστηκε στην περιοχή της Ιαλυσού, ανατολικά του οικισμού στα Τριάντα¹¹⁰, και χρονολογείται στη ΜΧ περίοδο¹¹¹. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση και η ταφή ήταν ακτέριστη.

Εκτός από το συγκεκριμένο εγχυτρισμό, κανένας άλλος τύπος ταφής της ΜΕΧ δεν έχει εντοπιστεί έως τώρα στο νησί. Το παράδειγμα αυτό είναι το αρχαιότερο στη Ρόδο, ωστόσο η πρακτική του εγχυτρισμού, με αλλεπάλληλες όμως ταφές, συναντάται επίσης στην Κω από την ΠΧ ΙΙ¹¹² και είναι γενικότερα γνωστή στο Αιγαίο¹¹³. Οι εγχυτρισμοί στα Δωδεκάνησα συνεχίζουν πρωιμότερες παραδόσεις γνωστές στην ευρύτερη περιοχή, στην απέναντι μικρασιατική ακτή ήδη από τη ΠΕΧ, όπως και στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας¹¹⁴, αλλά και στη Βύβλο¹¹⁵.

¹¹⁰ Για τα λείψανα του οικισμού της ΜΕΧ στα Τριάντα, που παρουσιάζει συνέχεια από την ΠΕΧ ΙΙΙ, και τους συσχετισμούς με την Κρήτη, βλ. συνοπτικά Marketou 2010β, σελ. 777-779, με βιβλιογραφία. Για τη μοναδική έως τώρα ταφή σε πίθο της ΜΕΧ, που βρέθηκε στο οικόπεδο Γιαννικουρή στα Τριάντα, βλ. Μαρκέτου 1990, σελ. 487. Marketou 1998, σελ. 45, πίν. 1b.

¹¹¹ Η χρονολόγηση της ΜΕΧ στα Δωδεκάνησα βασίζεται κυρίως στη στρωματογραφία των δοκιμαστικών τομών στην προϊστορική πόλη των Σεραγιών στην Κω, όπου ένα ΜΧ στρώμα, συνήθως λεπτό, που αντιστοιχεί σε μια μόνον αρχιτεκτονική φάση, εντοπίζεται επάνω από το στρώμα του ΠΧ ΙΙΙ οικισμού των Σεραγιών, βλ. Marketou 1990, σελ. 101-104, ΑΙ 1984, σελ. 329-330, 1986, σελ. 620-621, 1987, σελ. 625. Τα Σεράγια προσφέρουν την πληρέστερη στρωματογραφική αλληλουχία στα Δωδεκάνησα, καθώς η εγκατοίκηση στη θέση ήταν συνεχής από το τέλος της ΠΕΧ έως την ΥΕΧ, βλ. Marketou 1998, σελ. 41.

¹¹² Στον Ασκλούπη της Κω βρέθηκαν εγχυτρισμοί εντός πίθων, που περιείχαν στη μία περίπτωση τρεις, στην άλλη τέσσερις ταφές· συνοδεύονταν από κεραμική της μικρασιατικής ΠΕΧ. Βλ. Morricone 1950, 323 κ.εξ., εικ. 98, 101, 102. Μεταξύ των πίθων ωστόσο υπήρχε και μικρός κυκλικός κιβωτιόσχημος τάφος. Εγχυτρισμός της ΠΧ ΙΙ βρέθηκε και στη Μεσαριά, βλ. Marketou 2004α, σελ. 20-23.

¹¹³ Στις Κυκλάδες οι παιδικοί εγχυτρισμοί μέσα κι έξω από τον οικισμό, αποτελούν πρακτική γνωστή Οι παιδικοί εγχυτρισμοί αποτελούν κανόνα στην Κεφάλα της Κέας στη ΝΑ περίοδο, ενώ στην ΠΚ ΙΙΙ εντοπίζονται στη Μήλο, στην Πάρο και στη Θήρα. Εγχυτρισμοί βρεφών intramuros εντοπίζονται και στην ηπειρωτική Ελλάδα στο τέλος της ΠΕΧ, αν και το έθιμο θεωρείται χαρακτηριστικό ιδίως της ΜΕΧ.

¹¹⁴ Για τη μακρά παράδοση του εθίμου στη Μικρά Ασία, βλ. Stech Wheeler 1974 και Massa - Şahoglu 2011, με βιβλιογραφικές παραπομπές. Πιο αναλυτικά, Bachhuber 2015, σελ. 83-106. Στη διάρκεια της περιόδου αυτής (3100-2000 BC) παρατηρείται στη δυτική Μικρά Ασία η πρακτική της ταφής σε οργανωμένα νεκροταφεία εκτός οικισμών. Πρόκειται για εκτεταμένες νεκροπόλεις, με τάφους σε πυκνή διάταξη σε σειρές, με σήματα να καταδεικνύουν τη θέση τους για μεταγενέστερη χρήση, βλ. Stech Wheeler 1974, σελ.

Η πρακτική του εγχυτρισμού σε πίθο συνεχίζεται στη Ρόδο στην επόμενη περίοδο. Στο μοναδικό γνωστό νεκροταφείο της ΥΧ ΙΑ στο νησί, που ερευνήθηκε και πάλι στην περιοχή της Ιαλυσού, στην αμμώδη παραλία βόρεια της ΥΧ πόλης, ο εγχυτρισμός χρησιμοποιήθηκε παράλληλα με τον ενταφιασμό σε λακκοειδείς και κιβωτιόσχημους τάφους¹¹⁶. Οι νεκροί είχαν εναποτεθεί σε συνεσταλμένη στάση, είτε σε λάκκους

---

417. Οι τάφοι χρησιμοποιούνταν για αλληπάλληλους ενταφιασμούς, πιθανώς από μέλη της ίδιας οικογένειας, και οι προηγούμενες ταφές παραμερίζονταν, μέσα ή έξω από τον τάφο. Όλα τα γνωστά νεκροταφεία της περιόδου αυτής εντοπίζονται στο κεντρικό τμήμα της δυτικής ακτής. Τα νεκροταφεία στις θέσεις Bakla Tere, Ahlatli Terelic, Kabacakiri και Kusura παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά, με σημαντικότερο τη σύγχρονη χρήση διαφορετικών τύπων τάφων (λάκκων, κτιστών κιβωτιόσχημων και πίθων), ανάμεικτων στο ίδιο νεκροταφείο. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται επίσης στα οροπέδια της κεντρικής Μικράς Ασίας, στο Demircihöyük (Eskişehir) και σε άλλες θέσεις ανατολικότερα. Σύμφωνα με τους μελετητές, η επιλογή του τύπου του τάφου εξαρτάται μάλλον από την ηλικία και την κοινωνική θέση του νεκρού παρά από τυχόν πολιτισμικές διαφορές μεταξύ των κατοίκων των οικισμών. Βλ. σχετικά Massa 2014, σελ. 73-93. Παράλληλα, ωστόσο, σε ορισμένες θέσεις, όπως στο Karataş, παρατηρείται η πρακτική της ακτέριστης ταφής νεογέννητων και βρεφών εντός των οικισμών, κάτω από τα δάπεδα των οικιών, βλ. Stech Wheeler 1974, σελ. 416.

΄ Ιδιαίτερα κατά την περίοδο 2700-2000 π.Χ. διαπιστώνεται η αποκλειστική σχεδόν χρήση του μεγάλου «οικογενειακού» πίθου, που περιείχε διαδοχικές ταφές έξι έως οκτώ ατόμων, καθώς και μικρότερων αγγείων για βρεφικές ταφές. Το έθιμο αυτό εξαπλώνεται μέχρι τα όρια των υψιπέδων της κεντρικής Μικράς Ασίας, όπου η παράδοση της μίξης κιβωτιόσχημων τάφων, λάκκων και ταφών σε πίθους συνεχίζεται μέχρι και τη 2^η χιλιετία π.Χ., στην ΥΕΧ. Και οι δύο αυτές φάσεις είναι παρούσες στο Bakla Tere.

Σε παράκτιες θέσεις ωστόσο, στην Ιασό και στο ακρωτήριο Κριός στη νοτιοδυτική Μικρά Ασία, καθώς και στην Τένεδο βορειότερα, έχουν εντοπιστεί νεκροταφεία αποκλειστικά κιβωτιόσχημων τάφων, που θυμίζουν τα αντίστοιχα κυκλαδικά, βλ. Stech Wheeler 1974, σελ. 418-420. Pecorella 1984. Sevinç – Takaoğlu 2004, σελ. 135-140. Αντίστοιχα, το νεκροταφείο στο Çeşme-Boyalik, στην περιοχή της Σμύρνης, αποτελείται από λαξευτούς θαλαμοειδείς τάφους, με πλησιέστερα παράλληλα σε θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας που αναφέρονται παραπάνω, όπως η Μάνικα, η Λιθαρές και τα Λουκίσια. Βλ. Şahoğlu κ.ά. 2009, σελ. 235-252. Τα παράκτια αυτά νεκροταφεία θεωρείται ότι μαρτυρούν μάλλον την εγκατάσταση Κυκλαδιτών, πιθανώς εμπόρων, στην ανατολική ακτή του Αιγαίου, παρά την υιοθέτηση ξένων ταφικών εθίμων από τους γηγενείς.

¹¹⁵ Η Stech Wheeler 1974, σελ. 421-422, θεωρεί ότι τα μικρασιατικά νεκροταφεία εγχυτρισμών της ΠΕΧ βρίσκουν παράλληλα σε αυτό της προϊστορικής Βύβλου, το οποίο ωστόσο δεν είναι αντιπροσωπευτικό των εθίμων της Συροπαλαιστίνης, όπου συνηθίζονται οι ταφές σε σπήλαια και θαλαμοειδείς τάφους.

¹¹⁶ Στην ανασκαφή του οικ. Κώστα, βλ. Μαρκέτου 1988, σελ. 616-617, βρέθηκαν 31 ταφές σε συνεσταλμένη στάση. Οι τρεις ήταν εγχυτρισμοί σε πίθο, ενώ οι υπόλοιπες είχαν αποτεθεί απευθείας σε λάκκους μέσα στην άμμο. Η χρονολόγηση των ταφών είναι δύσκολη, καθώς ήταν ακτέριστες, ενώ συνοδεύονταν από ταφή αλόγου (την πρωιμότερη καταγεγραμμένη παρουσία αλόγου στα νησιά του Αιγαίου), επάνω σε στρώμα από βότσαλα, βουκράνιο και κρανίο αιγοειδούς. Η ανασκαφέας θεωρεί ότι η απουσία κτερισμάτων και η γενικότερη φτωχή εικόνα του νεκροταφείου, καθώς και στρωματογραφικές ενδείξεις, μαρτυρούν ότι όλες οι ταφές έλαβαν χώρα συγχρόνως και βιαστικά στην ΥΧ ΙΑ2. Συστάδα από δεκατρείς ακτέριστες ταφές που βρέθηκε στο οικ. Ιωαννίδη, σε απόσταση 160μ. νότια-νοτιοανατολικά, θεωρείται από την ανασκαφέα ως τμήμα του ίδιου εκτεταμένου νεκροταφείου. Μεταξύ των ταφών περιλαμβάνονταν τέσσερις εγχυτρισμοί και δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι. Οι ταφές αυτές ήταν διάσπαρτες μεταξύ τριών παράλληλων τοίχων τους οποίους η ανασκαφέας χρονολογεί στην ΥΕ ΙΑ περίοδο, σημειώνοντας όμως ότι η σχέση των τοίχων με τον οικισμό και το νεκροταφείο είναι ασαφής. Η ίδια αποδίδει στο νεκροταφείο μια χρονολόγηση μεταξύ της πρώιμης και

ανοιγμένους στην άμμο, είτε εντός πύλων, ενώ υπήρχαν επίσης δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι.

Τα μυκηναϊκά νεκροταφεία της ΥΕ ΙΙ – ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου

Τα νεκροταφεία των θαλαμοειδών τάφων αποτελούν τη μοναδική ουσιαστικά ένδειξη του βαθμού διείσδυσης και γεωγραφικής εξάπλωσης του μυκηναϊκού πολιτισμού στη Ρόδο¹¹⁷. Η πρωιμότερη χρήση των νεκροταφείων της Ιαλυσού στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο μαρτυρεί την πρώτη εμφάνιση των Μυκηναίων στον οικισμό στα Τριάντα¹¹⁸. Την ίδια περίοδο μυκηναϊκοί τάφοι εμφανίζονται και σε άλλες θέσεις στη βορειοδυτική ακτή¹¹⁹. Στην ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο ο αριθμός των τάφων στην Ιαλυσό αυξάνεται σημαντικά¹²⁰, ενώ παράλληλα η μυκηναϊκή παρουσία ανιχνεύεται σε ολόκληρο το νησί¹²¹. Στην ΥΕ ΙΙΙΒ παρατηρείται μείωση του αριθμού των τάφων στην Ιαλυσό, και γενικότερα στη βορειοδυτική ακτή, που φαίνεται όμως, και πάλι βάσει των ταφικών ενδείξεων, να συνοδεύεται από πυκνότερη εγκατοίκηση στο υπόλοιπο νησί, κυρίως στο νοτιοανατολικό τμήμα. Στην αρχή του 12^{ου} αι. π.Χ., πολλές, λιγότερο σημαντικές, θέσεις εγκαταλείφθηκαν, ωστόσο η σαφής αύξηση του αριθμού των τάφων στα νεκροταφεία της Ιαλυσού¹²² καταδεικνύει μια περίοδο ευημερίας στην περιοχή¹²³. Έπειτα από αυτή τη νέα περίοδο

της ύστερης φάσης της ΥΧ/ΥΜ ΙΑ, βάσει στρωματογραφίας και της κεραμεικής που επικολλήθηκε στα τοιχώματα ταφικού πύλου κατά την όπτηση. Βλ. Marketou 1998, σελ. 60-61σημ. 17 και σημ. 18, πίν. ΙΙΙβ, ΙV. Επίσης βλ. Marketou 2010α, σελ. 783-784.

¹¹⁷ Βλ. Ιστορικό Υπόβαθρο στην Εισαγωγή.

¹¹⁸ Furumark 1950, σελ. 181. Benzi 1988^α. Benzi 1988β, σελ. 59. Benzi 2014; Benzi 1992;

¹¹⁹ Πρόκειται για τα νεκροταφεία στο Παραδείσι, βλ. Laurenzi 1938, σελ. 49, πίν. 40, και στη Θολό (Θεολόγο), βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 44, εικ. 46.

¹²⁰ Benzi 1988β, σελ. 63.

¹²¹ Benzi 1988β, σελ. 62-64, πίν. 1. Mee 1982, σελ. 83-97. Benzi 1992, σελ. 212-214, πίν. 1.

¹²² Όσον αφορά στις ενδείξεις από τα νεκροταφεία της Ιαλυσού, στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ συγκεκριμένα, δεν φαίνεται να κατασκευάστηκαν άλλοι τάφοι στην Μακρά Βουνάρα, αλλά ξαναχρησιμοποιήθηκαν κάποιοι από τους υπάρχοντες, και συγκεκριμένα οι Τ. 9, Τ. 17, Τ. 20, Τ. 21, Τ. 30, Τ. 52. Αντίστοιχα στη Μόσχου Βουνάρα κατασκευάστηκαν στην ΥΕ ΙΙΙΓ 15 νέοι τάφοι (οι Τ. 33, Τ. 47, Τ. 68, Τ. 80, Τ. 83-85, Τ. 87-89), συμπεριλαμβανομένων πέντε των παλαιών ανασκαφών Biliotti (Τ. 12, Τ. 42, Τ. 71 και Τ. 13, Τ. 32, Τ. 61, Τ. 67), επαναχρησιμοποιήθηκαν δε 16 από τους προϋπάρχοντες. Οι τάφοι που χρησιμοποιήθηκαν στη φάση αυτή δεν ήταν συγκεντρωμένοι, αλλά εμφανίζονται διασκορπισμένοι σε όλα τα πλατώματα των δύο υψωμάτων. Βλ. Benzi 1992, σελ. 221, 227.

¹²³ Βλ. σχετικά Benzi 1988γ. Η αύξηση αυτή στον αριθμό των ΥΕ ΙΙΙΓ ταφών στην Ιαλυσό θα μπορούσε επίσης να ερμηνευθεί ως μέρος μιας διαδικασίας συνοικισμού (βλ. Macdonald 1986, σελ. 149-150), και μάλλον ως «εσωτερική μετανάστευση» από τις περιφερειακές περιοχές προς το κέντρο (Benzi 1988β, σελ.

άνθησης, και τη συνέχιση των εμπορικών επαφών με την Κύπρο και την Εγγύς Ανατολή, μια νέα κρίση επηρέασε το ανατολικό Αιγαίο και τη Ρόδο στην πρόιμη φάση του 11^{ου} αι. π.Χ. Ελάχιστα είναι τα τελευταία αγγεία στους θαλαμοειδείς τάφους της Ιαλυσού, αλλά και σε θέσεις στο υπόλοιπο νησί, που χρονολογούνται στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ¹²⁴.

Σύμφωνα με τις περιγραφές των παλαιότερων ανασκαφών, αλλά και με τα πληρέστερα στοιχεία των νεότερων, όλα τα γνωστά νεκροταφεία της περιόδου ΥΕ ΙΙΑ - ΥΕ ΙΙΙΓ στο νησί είναι νεκροταφεία θαλαμοειδών τάφων. Τα εκτεταμένα νεκροταφεία της Ιαλυσού στα υψώματα Μόσχου Βουνάρα και Μακριά Βουνάρα, αλλά και τα εγκατεσπαρμένα στην ύπαιθρο της Ρόδου είναι χωροθετημένα στην πλαγιά υψωμάτων¹²⁵. Οι τάφοι ήταν διατεταγμένοι σε παράλληλες σειρές που ακολουθούσαν τις υψομετρικές καμπύλες και είχαν κοινό προσανατολισμό¹²⁶, ανήκουν δε στη μυκηναϊκή παράδοση του θαλαμοειδούς τάφου με επιμήκη δρόμο, που χρησιμοποιείται για αλληπάλληλες, πιθανώς οικογενειακές, ταφές. Για παράδειγμα, στα εκτεταμένα νεκροταφεία της Ιαλυσού, σε σύνολο 134 τάφων μόνον έξι αναφέρεται ότι ανήκουν σε διαφορετικούς τύπους. Το μήκος του δρόμου επίσης ποικίλλει και δεν αντιστοιχεί πάντοτε στο μέγεθος του θαλάμου¹²⁷, ενώ ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις δρόμων που οδηγούν σε περισσότερους του ενός θαλάμους και εντοπίζονται στο νεκροταφείο της Ασπροπηλιάς Πυλώνας¹²⁸. Οι είσοδοι των λαξευτών θαλαμοειδών

---

70), παρά ως συρροή εποίκων από την ηπειρωτική χώρα ή από κάποια άλλη περιοχή στο Αιγαίο, όπως είχε παλαιότερα υποστηρίξει ο Mee (Mee 1982, σελ. 82-90).

¹²⁴ Mountjoy 1999, σελ. 1074. Benzi 2013, σελ. 513 σημ. 10.

¹²⁵ Από το 1914 έως το 1928, 93 τάφοι ερευνήθηκαν από τους Μαιυρί και Jacopi στα χαμηλά υψώματα στους πρόποδες του Φιλερήμου: 40 στη Μακρά Βουνάρα (βλ. Μαιυρί 1923-24, σελ. 168, εικ. 96. Jacopi 1930-31, σελ. 255, εικ. 2) και 53 στη Μόσχου Βουνάρα (βλ. Μαιυρί 1923-24, σελ. 88, εικ. 2), όπου ο Biliotti είχε ήδη σκάψει 41 τάφους. Επίσης, ένας αδιευκρίνιστος αριθμός τάφων είχε συληθεί στο ανώτερο πλάτωμα της Μακράς Βουνάρας. Η νεκρόπολη πρέπει συνολικά να περιλάμβανε περισσότερους από 150 τάφους. Συνοπτικά, βλ. Benzi 1992, σελ. 227. Για τα νεκροταφεία της νότιας Ρόδου, βλ. Dietz 1984, εικ. 2 (Πασσά), εικ. 52 (Αψακτηρά), εικ. 78 (Τραπεζιές).

¹²⁶ Για τη διάταξη των τάφων σε σειρές στα νεκροταφεία της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, σελ. 227. Και στους δύο λόφους παρατηρείται ο προσανατολισμός προς τα Β ή ΒΑ, αλλά εντοπίζονται και αποκλίσεις, βλ. Benzi 1992, σελ. 228. Βλ. επίσης Dietz 1984 για τη διάταξη των τάφων στον Πασσά, στον Αψακτηρά και στις Τραπεζιές.

¹²⁷ Όσον αφορά στα καλύτερα τεκμηριωμένα νεκροταφεία της Ιαλυσού, στη Μόσχου Βουνάρα υπήρχαν δρόμοι μεγαλύτεροι από 10μ. (Τ. 5, Τ. 17, Τ. 50), ενώ στη Μακρά Βουνάρα μόνον ένας, ο Τ. 46. Το μήκος του δρόμου δεν αντιστοιχεί πάντοτε σε μεγάλο θάλαμο. Οι περισσότεροι δρόμοι έχουν τοιχώματα που αποκλίνουν προχωρώντας προς την είσοδο του θαλάμου και προς τα άνω. Δρόμοι με βαθμίδες κατασκευάζονται κυρίως στην ΥΕ ΙΙΙΒ. Βλ. σχετικά Benzi 1992, σελ. 228, πίν. 127c,d.

¹²⁸ Ο Τ. 2 της Πυλώνας αποτελείται από ένα κεντρικό θάλαμο και δύο πλευρικούς, προσβάσιμους από κοινό δρόμο. Ο Τ. 5 έχει μόνον ένα πλευρικό θάλαμο, βλ. Karantzali 2001, σελ. 22, εικ. 7, 17.

της Ρόδου είναι σχετικά υψηλές, με ελαφρά συγκλίνουσες πλευρές, και συνήθως αφιδωτές¹²⁹. Το στόμιο των θαλάμων είναι βαθύ και σφραγίζεται με ξερολιθιά έπειτα από κάθε ταφή, ενώ ο δρόμος επιχώνεται. Σημειώνεται μεγάλη ποικιλία όσον αφορά στο μέγεθος των θαλάμων¹³⁰, οι οποίοι παρουσιάζουν το ακανόνιστο σχήμα που χαρακτηρίζει όλες τις μυκηναϊκές νεκροπόλεις¹³¹. Δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για το εσωτερικό των θαλάμων, αλλά σχεδόν πάντα τα τοιχώματα είναι ακανόνιστα λαξευμένα. Σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχουν λαξευτά θρανία που χρησιμοποιούνται ως ταφικές κλίνες. Τα θρανία και οι κλίνες εντοπίζονται σε τάφους διαφόρων φάσεων¹³². Λάκκοι ανακομιδών ή ενταφιασμών είναι σχετικά σπάνιοι στα ροδιακά νεκροταφεία¹³³, όπως άλλωστε και οι κόγχες στα τοιχώματα των θαλάμων¹³⁴, ενώ δεν αναφέρονται σχεδόν καθόλου κόγχες λαξευμένες στα τοιχώματα των δρόμων¹³⁵, αντίθετα με την πρακτική που

---

¹²⁹ Benzi 1992, σελ. 228.

¹³⁰ Στην ΥΕ ΙΙΙΓ ειδικότερα, οι μεσαίου μεγέθους τάφοι αποτελούν την πλειονότητα στην ΥΕ ΙΙΙΓ, αλλά χρησιμοποιούνται και πέντε τάφοι μεγάλων διαστάσεων, αν και τρεις από αυτούς είναι πιθανώς αρχαιότεροι που επαναχρησιμοποιήθηκαν, βλ. Benzi 1992, σελ. 229.

¹³¹ Ειδικότερα στην Ιαλυσό, οι περισσότεροι θάλαμοι ήταν τετράπλευροι, συχνά τραπεζιόσχημοι, με πλευρές διαφορετικού μήκους, βλ. Benzi 1992, πίν. 123-127. Αρκετοί μικρότερου μεγέθους ήταν κυκλικοί ή ημικυκλικοί, ενώ ο Τ. 36 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί δίλοβος, βλ. Maiuri 1923-24, εικ. 152.

¹³² Λαξευτά θρανία αναφέρονται σε έξι τάφους στην Ιαλυσό, στους Τ. 28, Τ. 51, Τ. 57, Τ. 33, Τ. 61, Τ. 85, βλ. Benzi 1992, πίν. 123b, 124d, 127c. Συνήθως βρίσκονται κατά μήκος ενός από τους πλευρικούς τοίχους, ή κατά μήκος του πίσω τοιχώματος (στον Τ. 85). Στον Τ. 33 θρανία είχαν λαξευθεί κατά μήκος και των τριών πλευρών. Σε ορισμένες περιπτώσεις είχαν δημιουργηθεί ταφικές κλίνες από στρώμα βοτσάλων (Τ. 48, Benzi 1992, πίν. 123a), Τ. 56, πίν. 124b, Τ. 59. Τ. 69 πίν. 125d, Τ. 83, ενώ στους Τ. 74, Τ. 75 ακόμη από καθαρό πηλόχωμα. Σε μια περίπτωση, στον Τ. 42, η ταφική κλίνη είχε κατασκευαστεί από λίθινους δόμους.

¹³³ Λάκκοι, διαφόρων σχημάτων και διαστάσεων, υπάρχουν σε δεκατρείς συνολικά τάφους στην Ιαλυσό, τέσσερις στη Μακρά Βουνάρα (Τ. 17, Τ. 19, Τ. 20, Τ. 51, βλ. Benzi 1992, σελ. 228, πίν. 123b) και εννέα στην Μόσχου Βουνάρα (Τ. 32-34, Τ. 38, Τ. 47, Τ. 80, Τ. 83, Τ. 84, Τ. 87, βλ. Jacopi 1930-31, σελ. 309, 318, 329, εικ. 55, 64, 78. Benzi 1992, σελ. 228-229, πίν. 127b. Οι περισσότεροι είναι μικροί και μόνον ένας, στον Τ. 20, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί λακκοειδής τάφος, καθώς καλύπτεται με πλάκες, βλ. Maiuri 1923-24, σελ. 134, εικ. 55. Benzi 1992, σελ. 229. Φαίνεται ότι χρονολογούνται κυρίως στην ΥΕ ΙΙΙΓ.

Γενικότερα στους θαλαμοειδείς τάφους της ηπειρωτικής Ελλάδας είναι συνήθεις οι λάκκοι με ανακομιδές στα δάπεδα των δρόμων (βλ. σχετικά Blegen 1937, σελ. 235. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 70), ή των θαλάμων (Wace 1932, σελ. 137. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 3).

¹³⁴ Κόγχες υπάρχουν στο πίσω τοίχωμα των Τ. 56 και Τ. 58 στην Ιαλυσό και σε όλες τις πλευρές του Τ. 12, εκτός από αυτήν της εισόδου.

¹³⁵ Στα ημερολόγια του Kinch αναφέρονται κόγχες στα πλευρικά τοιχώματα του δρόμου του Τ. 11 στο νεκροταφείο του Αψακτηρά, στη νότια Ρόδο, βλ. Dietz 1984, σελ. 53.

παρατηρείται σε πολλές άλλες περιοχές του μυκηναϊκού κόσμου. Σε τρεις τάφους στην Ιαλυσό αναφέρεται η ύπαρξη προθαλάμου μεταξύ δρόμου και θαλάμου¹³⁶.

Ταφικά σήματα από πωρόλιθο βρέθηκαν σε έξι τάφους στο νεκροταφείο της Μακράς Βουνάρας στην Ιαλυσό¹³⁷.

Το μοναδικό έως τώρα γνωστό νεκροταφείο της YEX στο νησί, που περιλαμβάνει αποκλειστικά τάφους που δεν ανήκουν στον τύπο του θαλαμοειδούς, είναι το νεκροταφείο κιβωτιόσχημων τάφων στη Σορωνή, στη δυτική πλευρά του νησιού, το οποίο είναι γνωστό μόνον από μια απλή αναφορά¹³⁸. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα το νεκροταφείο ανήκε στην «ύστερη μυκηναϊκή περίοδο».

Κτιστοί θολωτοί τάφοι δεν βρέθηκαν στη Ρόδο, αντίθετα με την Κω, όπου έχουν βρεθεί δύο, σε απόσταση από το νεκροταφείο θαλαμοειδών του μυκηναϊκού οικισμού των Σεραγιών¹³⁹.

Ταφές σε πίθους και αγγεία (εγχυτρισμοί), δεν αναφέρονται στη Ρόδο στην YEX, παρά το γεγονός ότι η πρακτική προϋπάρχει στο ανατολικό Αιγαίο. Στην ηπειρωτική Ελλάδα, ταφές σε πίθους απαντούν σε όλη τη διάρκεια της εποχής του Χαλκού και αργότερα, συνήθως για βρέφη και νήπια και σπανιότερα για ενήλικες¹⁴⁰.

Στη διάρκεια της YEX στη δυτική ακτή της Μικράς Ασίας παρατηρείται μίξη μυκηναϊκών και μικρασιατικών στοιχείων στην ταφική αρχιτεκτονική και στα ταφικά έθιμα¹⁴¹. Στο νεκροταφείο του Panaztepe έξι θολωτοί τάφοι συνυπήρχαν μαζί με κιβωτιόσχημους και εγχυτρισμούς. Οι θολωτοί τάφοι του Panaztepe έχουν σχήμα ελλειψοειδές και διαστάσεις που κυμαίνονται μεταξύ 1.30x1,50μ. και 2.10x2.80μ., συγκλίνοντα τοιχώματα και είναι στεγασμένοι με μεγάλες πλακοειδείς πέτρες.

¹³⁶ Δύο τάφοι στη Μακρά Βουνάρα (Τ. 19, Τ. 24) και ένας στη Μόσχου Βουνάρα (Τ. 43), όλοι κατασκευασμένοι στην ΥΕ IIIA1-A2, έχουν στεγασμένο προθάλαμο, που φράσσεται από τον δρόμο με χαμηλό ξερολιθικό τοίχιο, ενώ η οροφή του Τ. 19 στηρίζεται λαξευμένο πεσσό. Βλ. Benzi 1992, σελ. 228.

¹³⁷ Για τα εγχάρακτα κυβικά σήματα της Μακράς Βουνάρας, βλ. Maiuri 1923-24, σελ. 201, 207, 221, 228, εικ. 131. Mee 1982, σελ. 11. Benzi 1992, σελ. 229, πίν. 123a-b. Αυτά ερμηνεύτηκαν ως επιτύμβια σήματα από τον Ανδρόνικο, βλ. Ανδρόνικος 1961-62, σελ. 168, πίν. 85β-ε. Andronikos 1968, σελ. 117-118.

¹³⁸ Laurenzi 1938, σελ. 51. Hope Simpson – Lazenby 1973, σελ. 140. Mee 1982, σελ. 50. Marketou 2010α, σελ. 786.

¹³⁹ Ο πρώτος, στο ακίνητο Δ. Γεωργαρά, σε απόσταση περ. 3 χλμ ΔΝΔ του οικισμού των Σεραγιών, χρονολογείται στην ΥΕ IIIA2 και ξαναχρησιμοποιήθηκε στη μέση ΥΕ IIIΓ, βλ. Ντ. Γρηγοριάδου, *ΑΔ* 51(1996), Β'2 Χρονικά, σελ. 690-692. Ο δεύτερος βρέθηκε στο οικ. Θαλασσινού, στο δυτικό τμήμα της σύγχρονης πόλης της Κω, βλ. Ε. Σκέρλου *ΑΔ* 52 (1997) Β'2 Χρονικά, σελ. 1110-1111.

¹⁴⁰ Βλ. Papadopoulos 1978-9, σελ. 60. Eder 2001, σελ. 51.

¹⁴¹ Βλ. Mellink 1987, σελ. 13.

Χαρακτηρίζονται από βραχείς δρόμους και εισόδους στη ΝΔ πλευρά σφραγισμένες με ξερολιθιά. Είχαν χρησιμοποιηθεί για πολλαπλές ταφές, που περιλαμβάνουν ενταφιασμούς στο δάπεδο του θαλάμου και καύσεις εντός αγγείων. Τα ευρήματα περιλαμβάνουν τοπική κεραμεική, εισηγμένη μυκηναϊκή κεραμεική, μιμήσεις μυκηναϊκής κεραμεικής, χάλκινα όπλα και αντικείμενα πολυτελείας. Οι εγχυτρισμοί σε πίθους, τοποθετημένοι προς τα ΝΔ, είχαν επίσης χρησιμοποιηθεί για πολλαπλές ταφές¹⁴². Εγχυτρισμοί σε πίθους που βρέθηκαν στο Beşiktere και χρονολογούνται περίπου στο 1300 π.Χ., παρουσιάζουν την ίδια μίξη στοιχείων όσον αφορά στα κτερίσματα.

Το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης

Χωροθέτηση και διάταξη

Το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης εκτείνεται στη νοτιοδυτική πλαγιά υψώματος, στην αρχή του σχηματισμού ρέματος, επάνω από τον μικρό κόλπο της Αγίας Αγάθης (**Χάρτης 4, Σχέδ. 1**). Η απέναντι πλευρά του ρέματος έχει υποστεί καθιζήσεις και λατομεύσεις σε μεταγενέστερη περίοδο και δεν είναι σαφές εάν το νεκροταφείο επεκτεινόταν και εκεί.

Στη διάρκεια των τριών ανασκαφικών περιόδων στο νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης κατά τα έτη 2004, 2007, 2014, αποκαλύφθηκαν 74 συνολικά τάφοι, συγκεντρωμένοι σε πέντε συστάδες, οι περισσότεροι στην πορεία του αγροτικού δρόμου που κατέστρεψε αρκετούς από αυτούς. Κατά μήκος της νότιας παρυφής του μυκηναϊκού νεκροταφείου βρέθηκαν διατεταγμένοι σε σειρά τάφοι της ελληνιστικής περιόδου. Μικρή συστάδα τάφων, επίσης της ελληνιστικής περιόδου, αποκαλύφθηκε σε μικρή απόσταση στα νοτιοανατολικά του κυρίως νεκροταφείου (**βλ. Σχέδ. 1, 2-6**).

Πιο συγκεκριμένα:

Στη νοτιοδυτική συστάδα (**Σχέδ. 2**) εντοπίστηκαν πέντε λακκοειδείς τάφοι της YEX (οι T. 19, T. 20, T. 47, T. 47^a και T. 50), από τους οποίους οι τρεις παιδικόι (οι T. 47, T. 47^a και T. 50), καθώς και δύο μικροί λάκκοι με συνθλιμμένα καμμένα οστά (οι T. 49 και T. 55).

---

¹⁴² Ersoy. Report στο *Turkish Review Quarterly*, Spring 1986, σελ. 67-76.

Στο ίδιο σημείο αποκαλύφθηκε μια σειρά τάφων των πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων, που περιλαμβάνει δύο καμαροσκεπείς λαξευτούς θαλαμοειδείς τάφους με προθάλαμο (τους Τ. 21 και Τ. 53), και ανάμεσά τους πέντε λαξευτούς λακκοειδείς (τους Τ. 46, 2, 1, 51 και 52) και τον ημιτελή Τ. 54, καθώς και δύο λαξευτές θήκες με υδρίες τύπου Hadra (οι Τ. 21α και Τ. 48), από τις οποίες η πρώτη συνδεόταν με τον θάλαμο του Τ. 21. Από τους δύο μικρούς λάκκους με καύσεις, οι οποίοι δεν έδωσαν καθόλου ευρήματα, ο Τ. 49, που βρέθηκε σε πολύ μικρή απόσταση από τον λακκοειδή Τ. 19, θα πρέπει να ανήκει στην ΥΕΧ, ενώ ο Τ. 55, μεταξύ των ελληνοιστικών Τ. 51 και Τ. 52, θα μπορούσε ενδεχομένως να χρονολογηθεί στους πρώιμους ελληνοιστικούς χρόνους, αν και δεν υπάρχει άλλο αντίστοιχο παράδειγμα¹⁴³.

Κτιστή τράπεζα διαστάσεων περ. 1 x 1,10 μ. που βρέθηκε στο βόρειο τμήμα της συστάδας, είχε κατασκευαστεί ώστε να καλύπτει τον παιδικό λακκοειδή Τ. 47α καθώς και τον λαξευμένο βράχο βόρεια από αυτόν. Ο τάφος είχε ταπεινωθεί, όπως και ο βράχος γύρω του, προκειμένου να δημιουργηθεί μια επίπεδη επιφάνεια για την κατασκευή της τράπεζας. Δυστυχώς η κατασκευή δεν βρέθηκε σε συσχέτισμό με κάποιο εύρημα που να ερμηνεύει τη χρήση της και να τη χρονολογεί. Οποσδήποτε είναι μεταγενέστερη του Τ. 47α, ο οποίος όμως βρέθηκε άδειος και χρονολογείται στην ΥΕΧ βάσει μορφολογικής συνάφειας με τους υπόλοιπους τάφους της περιόδου αυτής στο νεκροταφείο.

Στη νότια συστάδα (Σχέδ. 3) αποκαλύφθηκαν τέσσερις λαξευτοί λακκοειδείς τάφοι της ΥΕΧ (οι Τ. 15, Τ. 16, Τ. 17 και Τ. 18), σε αραιή διάταξη, από τους οποίους ο ένας ημιτελής (ο Τ. 16), ενώ ένας άλλος θα μπορούσε βάσει διαστάσεων να χαρακτηριστεί θήκη (ο Τ. 15).

Στην νοτιοανατολική συστάδα (Σχέδ. 4) ερευνήθηκαν τρεις λαξευτοί λακκοειδείς τάφοι (οι Π.Τ. 1, Π.Τ. 2 και Π.Τ.3) και εντοπίστηκαν ακόμη δύο (οι Π.Τ. 4 και Π.Τ. 5). Βρέθηκαν εντελώς άδειοι, αλλά χρονολογούνται στην ελληνοιστική περίοδο βάσει της μορφολογικής τους συνάφειας με τους αντίστοιχους της νοτιοδυτικής συστάδας και της τεχνικής στη λάξευση.

Η κεντρική συστάδα (Σχέδ. 5) αποτελείται από 45 τάφους της ΥΕΧ. Έξι από αυτούς ανήκουν στον τύπο του θαλάμου-κόγχης (οι Τ. 3, Τ. 4, Τ.7, Τ. 8, Τ. 10 και Τ. 44), ενώ οι υπόλοιποι είναι λαξευτοί λακκοειδείς. Η κεντρική συστάδα παρουσιάζει πολύ μεγάλη

---

¹⁴³ Για καύσεις στην ελληνοιστική Ρόδο βλ. Πατσιαδά 2013, σελ. 231-232.

πυκνότητα, είναι δε η μόνη που περιλαμβάνει θαλάμους-κόγχες. Ωστόσο οι περισσότεροι τάφοι ανήκουν στον τύπο του λαξευτού λακκοειδούς και από αυτούς οι περισσότεροι είναι παιδικοί.

Τέλος, στη βόρεια συστάδα (Σχέδ. 6), σε θαμνώδες πλάτωμα εκτός της πορείας του δρόμου, ερευνήθηκαν τρεις λαξευτοί λακκοειδείς τάφοι της TEX, οι Π.Τ. 6, Π.Τ. 7 και Π.Τ. 8. Όλοι είχαν συληθεί σχετικά πρόσφατα. Για τον λόγο αυτό αριθμήθηκαν με το πρόσημο Π.Τ. (όπως και οι τάφοι της νοτιοανατολικής συστάδας) και ερευνήθηκαν τελευταίοι από τους υπόλοιπους τάφους του νεκροταφείου.

Η παρούσα κατανομή σε συστάδες ενδεχομένως παρουσιάζει μια παραπλανητική εικόνα. Για λόγους ασφαλείας δεν καθαρίστηκε η μικρή έκταση μεταξύ της βόρειας και της κεντρικής συστάδας. Οι τρεις τάφοι στο πλάτωμα Π.Τ. 6, Π.Τ. 7, και Π.Τ. 8 παρουσιάζουν ιδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά και ενδεχομένως αποτελούν πράγματι ξεχωριστή συστάδα. Η διάνοιξη του δρόμου ταπείνωσε το ανάγλυφο του εδάφους έως και τρία μέτρα νότια του T. 3, οπότε τυχόν υπάρχοντες τάφοι ανάμεσα στην κεντρική και στη νότια συστάδα θα καταστράφηκαν εντελώς, το δε υλικό της διάνοιξης πετάχτηκε δυτικά του δρόμου, επιχώνοντας την έκταση μεταξύ κεντρικής και νοτιοδυτικής συστάδας. Μελλοντική έρευνα στο σημείο αυτό, με χρήση μηχανικών μέσων για την απομάκρυνση των ογκολίθων, ίσως δείξει ότι η κεντρική και η νότια συστάδα δεν διαχωρίζονται. Επίσης, η νοτιοανατολική συστάδα ελληνιστικών τάφων χωροθετήθηκε σε απόσταση από αυτούς της νοτιοδυτικής, και αποτελεί με βεβαιότητα ξεχωριστή ενότητα.

Το νεκροταφείο της TEX λοιπόν θα πρέπει να ήταν εκτεταμένο, ενδεχομένως διατεταγμένο σε συστάδες κατά τύπους πυκνότερες ή αραιότερες, ενώ οι τάφοι της ελληνιστικής περιόδου χωροθετούνται σε δύο ξεχωριστές συστάδες στη νότια παρυφή του. Με εξαίρεση τον T. 9 της κεντρικής συστάδας, ο οποίος επαναχρησιμοποιήθηκε στην ελληνιστική περίοδο και ξανά στους υστερορωμαϊκούς χρόνους, χωρίς όμως να θιγούν οι ΥΕ ΙΙΙΓ ταφές, και πιθανή ταφή σε λίθινη οστεοθήκη στην επίχωση του θαλάμου-κόγχης T. 44, η χρήση του χώρου στην ελληνιστική περίοδο δεν έθιξε τους πρωιμότερους τάφους. Μεταγενέστερες πρόχειρες ταφές ή ανακομιδές σημειώνονται επίσης στις ανώτερες στρώσεις των T. 19 και T. 20, οι οποίες όμως δεν μπορούν να χρονολογηθούν λόγω έλλειψης ευρημάτων.

Τύποι τάφων

Το νεκροταφείο της TEX στην Αγία Αγάθη περιλαμβάνει δύο νέους τύπους τάφων, τους απλούς λακκοειδείς και τους θαλάμους-κόγχες με λακκοειδή δρόμο (κατά την άποψή μας υποκατηγορία του τύπου των φρεατόσχημων, pit-caves), σε αντίθεση με τα μέχρι τώρα γνωστά μυκηναϊκά νεκροταφεία στο νησί, που αποτελούνται σχεδόν αποκλειστικά από θαλαμοειδείς με επιμήκη δρόμο¹⁴⁴. Στη νοτιοδυτική συστάδα υπάρχουν επίσης δύο μικροί λάκκοι.

A. Λαξευτοί λακκοειδείς

Οι λαξευτοί λακκοειδείς του νεκροταφείου, που χρονολογούνται στην TEX, είναι συνολικά πενήντα. Στον αριθμό αυτό συμπεριλαμβάνονται και οι μικροί παιδικοί λακκοειδείς. Οι διαστάσεις τους στο ανώτερο σωζόμενο ύψος τους κυμαίνονται μεταξύ 0,45 και 2,10 μήκος, 0,33 και 0,55μ. πλάτος και βάθος (χωρίς να συμπεριλαμβάνεται το λαξευτό περιχέλωμα για την προσαρμογή των καλυπτηρίων) από 0,45 έως 1,60 μ. Ακέραιοι διατηρούνται μόνον οι T. 9, T. 47 και T. 50, καθώς και οι τρεις ερευνηθέντες τάφοι της βόρειας συστάδας T. 6, 7 και 8, ενώ σχεδόν ακέραιοι ήταν οι T. 11, 17, 18, 19, 20. Από αυτούς παιδικός είναι μόνον ο T. 50 της νοτιοδυτικής συστάδας. Από τους τάφους αυτούς μεγαλύτερος τάφος της κεντρικής συστάδας ήταν ο T. 11, με διαστάσεις στομίου 1,85 x 0,50μ. και βάθος 1,20 μ. και διαστάσεις περιχειλώματος 2,10/2,20 x 0,75/93 μ. και βάθος μεγαλύτερο του 0,20 μ. και αμέσως μετά ο T. 30, με διαστάσεις 1,75 x 0,57/0,60 μ. και βάθος -1,15 μ. και περιχέλωμα βάθους 0,10 μ. Στη νοτιοδυτική συστάδα μεγαλύτερος ήταν ο T. 19, με διαστάσεις στομίου 1,76/1,85 x 0,55μ. και βάθος 1,20/1,30μ. Ο T. 50, ο μοναδικός ακέραιος από τους παιδικούς λακκοειδείς, είχε διαστάσεις στομίου 1 x 0,37/0,43μ. και βάθος -0,80μ. και λαξευτό περιχέλωμα πλάτους 0,12/0,18μ. και βθ. - 0,22/0,25 μ. Γενικότερα το πλάτος των λαξευτών λακκοειδών είναι συνήθως μικρότερο των 0,50 μ. και δεν ξεπερνά ποτέ τα 0,55 μ. Το πλάτος αυτό άλλωστε εξυπηρετούσε για τη σφράγιση των τάφων με σειρά εγκάρσια τοποθετημένων ακατέργαστων πλακοειδών λίθων. Στη θέση τους βρέθηκαν μόνον οι καλυπτήριες του T. 25.

Από τους παραπάνω ακέραιους λακκοειδείς, όλοι, με εξαίρεση μόνον τον λαξευτό λακκοειδή T. 9, έχουν λαξευμένο περιχέλωμα. Σύμφωνα με τις ενδείξεις από τους

¹⁴⁴ Μοναδική εξαίρεση το νεκροταφείο «κιβωτιόσχημων τάφων» της Σορώνης, βλ. παραπάνω σημ. 29.

καλύτερα σωζόμενους τάφους, οι περισσότεροι λακκοειδείς είχαν περιχέλωμα για την προσαρμογή καλυπτηρίων. Αντίθετα οι κάθετοι δρόμοι των θαλάμων-κογχών, αν και είχαν το ίδιο σχήμα και παρόμοιες διαστάσεις με τους μεγαλύτερους λαξευτούς λακκοειδείς, δεν είχαν περιχέλωμα. Οι περισσότεροι παιδικοί λακκοειδείς βρέθηκαν κατεστραμμένοι σε μεγάλο βάθος και δεν γνωρίζουμε εάν είχαν λαξευτό περιχέλωμα. Ο μοναδικός ακέραιος παιδικός T. 50 στη ΝΔ συστάδα, είχε. Αντίθετα οι T. 61 έως T. 65 ανατολικά του T. 3, που διατηρούνται σε πολύ μικρό τους τμήμα, αλλά σε ολόκληρο το ύψος τους στην ανατολική παρειά του δρόμου, δεν φαίνεται να είχαν περιχέλωμα. Οπωσδήποτε, οι λακκοειδείς μικρότερων διαστάσεων ήταν ευκολότερο να χωροθετηθούν σε περιορισμένο επίπεδο σημείο και θα μπορούσαν να σφραγιστούν με απλή έδραση μιας και μόνης καλυπτήριας απευθείας στο χείλος του τάφου.

Όλοι σχεδόν οι λαξευτοί λακκοειδείς του νεκροταφείου παρουσιάζουν απόκλιση των τοιχωμάτων τους σε βάθος, κυρίως κατά μήκος των μακρών πλευρών. Εντονότερη αυτή του T. 9, που έχει διαστάσεις στομίου 1,52x0,53-0,59 μ. και βθ. 1,25 μ., ενώ το πλάτος του δαπέδου είναι 0,75/0,82 μ. Επίσης σε κάποιους τάφους παρατηρείται συστροφή του ορθογώνιου ορύγματος κατά τη λάξευση, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον T. 38, ενδεχομένως λόγω προσαρμογής στη σκληρότητα του πετρώματος.

Οι T. 19, T. 20, T. 36 και T. 37 έχουν δάπεδα που παρουσιάζουν σημαντική βάθυνση κατά μήκος των στενών πλευρών¹⁴⁵. Είναι πιθανό το μορφολογικό αυτό χαρακτηριστικό να αποσκοπούσε στην απελευθέρωση των σχοινιών σε περίπτωση που η σορός αποτίθετο στον τάφο με φορείο, που το κατέβαζαν με σχοιινιά.

Σε ορισμένους από τους τάφους υπάρχουν λαξευμένα «πατήματα», μικρές εσοχές στο τοίχωμα, για τη διευκόλυνση της ανόδου¹⁴⁶.

Ιδιαίτερη ομάδα αποτελούν οι τρεις τάφοι της βόρειας συστάδας, οι οποίοι παρουσιάζουν μεγάλο μήκος και βάθος, ιδιαίτερα μικρό πλάτος στο στόμιο και έντονα αποκλίνοντα τοιχώματα. Συγκεκριμένα, ο Π.Τ. 6 έχει διαστάσεις στομίου 1,85 x 0,50/0,62 μ. και βθ. -1,30/1,39 μ. και λαξευτό περιχέλωμα πλ. 0,17μ. και βθ. 0,07/0,10 μ. Ο Π.Τ. 7

---

¹⁴⁵ Στον T. 19 το δάπεδο είναι 0,15-0,25 μ. βαθύτερο στις στενές πλευρές, ενώ στον T. 20 η διαφορά είναι 0,10-0,20 μ. Το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό παρατηρείται και σε δύο λακκοειδείς τάφους στο Άργος, βλ. Lewartowski 2000, σελ. 9, AR 1.2, AR 1.3.

¹⁴⁶ Το κατασκευαστικό αυτό στοιχείο εντοπίζεται στους λαξευτούς λακκοειδείς T. 12, T. 17, T. 18, T. T. 20, T. 26. T. 45 και T. 50 και στον δρόμο του θαλάμου-κόγχης T. 10.

έχει διαστάσεις στομίου 2,20 x 0,30/0,47 μ. και βθ. – 1,60 μ., και λαξευτό περιχέλιωμα πλ. 0, 15/0,20 μ. και βθ. -0,08/0,30 μ. Ο Π.Τ. 8 έχει διαστάσεις στομίου 1,49 x 0,44/53 και βθ. -1,20 μ. και περιχέλιωμα πλ. 0,17/0,22 μ. Βάσει αυτών των ιδιαίτερων μορφολογικών τους χαρακτηριστικών και της ξεχωριστής τους χωροθέτησης σε ομαλό σχετικά έδαφος, ενδεχομένως οι ΠΤ 6, 7 και 8 της βόρειας συστάδας είναι πιθανώς λίγο μεταγενέστεροι των άλλων λακκοειδών του νεκροταφείου¹⁴⁷.

Οι λαξευτοί λακκοειδείς της ελληνιστικής περιόδου στο νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης, έχουν επίσης προσεγμένο λαξευτό περιχέλιωμα όπως οι τάφοι της ΥΕΧ. Ωστόσο είναι ευρύτεροι και πιο ρηχοί, με ευθύγραμμα αποκλίνοντα τοιχώματα, χαρακτηρίζονται δε από κανονικότερη, ομοιόμορφη λάξευση και τετραγωνισμένες γωνίες.

Λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι τάφοι της ΥΕΧ στη Ρόδο και στα Δωδεκάνησα

Η Δωδεκάνησος έχει δώσει λιγιστούς λακκοειδείς τάφους της ΕΧ, που εντοπίζονται στη Ρόδο και στην Κω.

Μόνον έξι από τους 90 τάφους που ερευνήθηκαν στα μυκηναϊκά νεκροταφεία θαλαμοειδών της Ιαλυσού από τους Ιταλούς δεν κατατάσσονται στον τύπο του θαλαμοειδούς, βρίσκονται δε όλοι στη Μόσχου Βουνάρα¹⁴⁸. Φαίνεται ότι ανήκουν σε όλες τις περιόδους χρήσης του νεκροταφείου¹⁴⁹. Τουλάχιστον τρεις, οι Τ. 39, Τ. 41 και Τ. 76, μπορούν να θεωρηθούν απλοί λάκκοι (pozzi, pits), και όχι λακκοειδείς (shafts), αν και ο πλακοσκεπής Τ. 39 θα μπορούσε ενδεχομένως να ανήκει σε πιο ανεπτυγμένο τύπο λακκοειδούς. Ο Τ. 76 φαίνεται ότι είχε διανοιχθεί στην αρχή του δρόμου ενός ημιτελούς

---

¹⁴⁷ Η μορφολογία των λαξευτών λακκοειδών της Αγίας Αγάθης συγκρίνεται με τη μορφολογία των δρόμων των θαλαμοειδών τάφων στο Παλαιόκαστρο Γορτυνίας. Στο νεκροταφείο αυτό, που εμφανίζει αρκετές ομοιότητες με τα νεκροταφεία της Ιαλυσού, όπως την πυκνή διάταξη των τάφων και τον κοινό προσανατολισμό, οι θαλαμοειδείς τάφοι παρουσιάζουν σαφή μορφολογική εξέλιξη. Ειδικότερα στη μετανακτορική φάση του νεκροταφείου, οι δρόμοι στενεύουν προς το στόμιο, τα δε τοιχώματά τους συγκλίνουν προς τα επάνω, βλ. Σπυρόπουλος 1997, σελ. 23. Σαλαβούρα 2007, σελ. 304-5. Γενικά για το νεκροταφείο αυτό βλ. Βλαχόπουλος 2012^a, σελ. 260 κ.ε. (Θ.Γ – Γ.Θ. Σπυρόπουλος).

¹⁴⁸ Σχετικά με τους λακκοειδείς τάφους της Ιαλυσού βλ. Maiuri 1928, σελ. 62. Benzi 1992, σελ. 230. Οι Τ. 12^A, Τ. 39, Τ. 41, Τ. 68, Τ. 76, Τ. 81, βρίσκονται όλοι στο νεκροταφείο της Μόσχου Βουνάρας, ενώ η κατάταξη του Τ. 12^A στην ομάδα αυτή να πρέπει να θεωρηθεί αβέβαιη, καθώς στα ημερολόγια αναφέρεται απλώς ως «τάφος». Δυστυχώς οι πληροφορίες για τους τάφους αυτούς είναι λιγιστές και γενικές. Οι τέσσερις από αυτούς (Τ. 12^A, Τ. 39, Τ. 41, Τ. 81) βρέθηκαν συλημένοι ή κατεστραμμένοι, ενώ ο Τ. 68 ήταν μια ελάχιστα διαμορφωμένη φυσική ρωγμή.

¹⁴⁹ Για παράδειγμα, ο Τ. 76 χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ1-2, ο Τ. 41 στην ΥΕ ΙΙΒ και ο Τ. 68 στη μέση advanced.ΥΕ ΙΙΓ

θαλαμοειδούς τάφου για την τοποθέτηση παιδικής ταφής, σύμφωνα με συνήθη πρακτική στις μυκηναϊκές νεκροπόλεις¹⁵⁰.

Ο πλέον ενδιαφέρων είναι σίγουρα ο Τ. 81, ο μόνος που μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει στον τύπο του λαξευτού λακκοειδούς (fossa, shaft), αν και έχει ελλειψοειδές σχήμα αντί για ορθογώνιο και δεν είναι σαφές τι είδους κάλυψη είχε το κατώτερο τμήμα του¹⁵¹. Οι περιμετρικές βαθμίδες για τη διευκόλυνση της καθόδου θυμίζουν ανάλογες διαμορφώσεις των τάφων στη νεκρόπολη της Τζαφέρ Παπούρας στην Κνωσό¹⁵². Ο τάφος περιείχε δύο πήλινες λάρνακες, οι οποίες περιείχαν μία παιδική ταφή και μια ταφή ενηλίκου, προφανώς τοποθετημένες τη μία επάνω στην άλλη. Οι λάρνακες αυτές αποτελούν σαφή ένδειξη κρητικής επιρροής όσον αφορά στα ταφικά έθιμα της μυκηναϊκής Ρόδου¹⁵³, καθώς η παράδοση της χρήσης λαρνάκων και άλλων δοχείων για ενταφιασμό έχει μακρά παράδοση στην Κρήτη, ήδη από την ΠΕΧ¹⁵⁴. Λάρνακα βρέθηκε σε θαλαμοειδή τάφο της ΥΕ ΙΙΑ2 στις Βωνιές Καρπάθου, όπου συνυπήρχε με καύση (την πρωιμότερη στα Δωδεκάνησα), μεταξύ ενταφιασμών στο δάπεδο του τάφου¹⁵⁵. Σημειωτέον ότι η σχέση της Καρπάθου με την Κρήτη ήταν πολύ στενή σε όλη τη διάρκεια της ΕΧ, πιθανότατα δε

---

¹⁵⁰ Για τον Τ. 76 της Ιαλυσού, ο οποίος περιείχε μόνον ένα κυπριακό ληκύθιο της ΥΚ Ι-ΙΙ, βλ. Jacopi 1930-31, σελ. 301 εικ. 46, σελ. 304. Benzi 1992, σελ. 230, 384-5. Lewartowski 2000, σελ. 11, 82, αρ. DO3.3. Για λακκοειδείς διανοιγμένους σε δρόμους θαλαμοειδών βλ. Dickinson 1983, σελ. 62.

¹⁵¹ Σύμφωνα με το ανασκαφικό ημερολόγιο, επάνω από τον τάφο βρέθηκε στρώση από στάχτες, που εναποτέθηκαν μετά την καταστροφή του τάφου. Βλ. Jacopi 1930-31, σελ. 311-12. Benzi 1992, σελ. 230, 389, πίν.127a. Lewartowski 2000, σελ. 11, 82, αρ. DO3.4.

Ο Lewartowski κατατάσσει το Τ. 81 στην κατηγορία των pit-shafts (τους οποίους ονομάζει κατ' αναλογία προς τους τους pit-caves), τάφους με κάθετο δρόμο, στο δάπεδο του οποίου έχει λαξευθεί λακκοειδής τάφος, ουσιαστικά δηλαδή τους λακκοειδείς με εξαιρετικά ψηλό και ευρύ λαξευμένο περιγείλωμα. Η διαφορά μεταξύ pit-shafts και λακκοειδών με λαξευμένο περιγείλωμα έγκειται στο ύψος του περιγελώματος. Όταν αυτό ξεπερνά το 1μ., ο Lewartowski κατατάσσει τον τάφο στην κατηγορία των pit-shafts. Βλ. Lewartowski 2000, σελ. 11, σχέδ. 1 αρ. 14.

¹⁵² Evans 1905, σελ. 405 κ.ε., εικ. 11a-c, 17, 72.

¹⁵³ Σύμφωνα με το ανασκαφικό ημερολόγιο, επάνω από τον τάφο βρέθηκε στρώση από στάχτες, που εναποτέθηκαν μετά την καταστροφή του τάφου. Βλ. Jacopi 1930-31, σελ. 311-12. Benzi 1992, σελ. 230, 389, πίν.127a. Lewartowski 2000, σελ. 11, 82, αρ. DO3.4.

¹⁵⁴ Για τις κρητικές λάρνακες, βλ. Orsi 1890. Rutkowski 1966, 1968. Pini 1968. Long 1974, σελ. 75-77. Watrous 1991. Preston 2004.

¹⁵⁵ Βλ. Ζαχαριάδου 1978.

και στην ΕΣ. Λάρνακες ωστόσο σε λακκοειδείς τάφους είναι γνωστές επίσης από την Αττική¹⁵⁶.

Πέρα από τους παραπάνω λάκκους και λακκοειδείς τάφους στην Ιαλυσό, σύντομη αναφορά γίνεται σε νεκροταφείο κιβωτιόσχημων τάφων των «ύστερων μυκηναϊκών χρόνων» στη Σορωνή¹⁵⁷, αγνώστου αριθμού τάφων, καθώς και σε έναν λακκοειδή (της Τελικής Μυκηναϊκής ή ΠρΓ) από το Κούρι στη Ρόδο¹⁵⁸. Ο Lewartowski σχολιάζει ότι κάποιοι από τους τάφους της Σορωνής ίσως χρονολογούνται στην Υπομυκηναϊκή περίοδο, ωστόσο, εφόσον ούτε η θέση, ούτε τα ευρήματα έχουν εντοπιστεί, είναι μάταιη τυχόν απόπειρα χρονολόγησής τους.

Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση του μεμονωμένου λακκοειδούς τάφου που ερευνήθηκε το 1995 στο οικ. Π. Παρασκευά στην Ιαλυσό¹⁵⁹, του οποίου η χρονολόγηση είναι ασαφής. Δεν πρόκειται για λακκοειδή λαξευμένο στο βράχο, αλλά για τετράπλευρο όρυγμα διαστάσεων 1,25 x 0,75μ., σκαμμένο στην αλλουβιακή επίχωση που σφράγισε το μινωικό οικισμό στα Τριάντα¹⁶⁰. Το σχήμα του τάφου γνωρίζουμε από το σωζόμενο δάπεδο από μικρά βότσαλα, ενώ το βάθος του είναι άγνωστο. Τα βότσαλα προφανώς θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν για «εξυγείανση» του δαπέδου, εφόσον ο τάφος είχε διανοιχθεί σε αργιλόχωμα, κι όχι σε βράχο¹⁶¹. Η ταφή χρονολογήθηκε αρχικά στην ΥΕ ΙΑ, θεωρούμε ωστόσο ότι θα πρέπει να τοποθετηθεί τουλάχιστον στην ΤΕΧ και ενδεχομένως ακόμη

---

¹⁵⁶ Ταφές σε λάρνακες βρέθηκαν σε ΥΕ ΙΙΒ λακκοειδή στην οδό Θέκλας στην Αθήνα, βλ. Lewartowski 2000, ΑΤ2.1. Αναφέρονται δύο ΥΕ ΙΙΓ στον Άγιο Κοσμά, βλ. Mylonas 1959, σελ. 61-62. Lewartowski 2000, ΑΤ1.5, ΑΤ1.6 αντίστοιχα.

¹⁵⁷ Η πληροφορία σχετικά με το νεκροταφείο κιβωτιόσχημων τάφων της Σορωνής βρίσκεται στο Laurenzi 1938, σελ. 51, όπου αναφέρεται ότι νότια του οικισμού της Σορωνής βρέθηκαν το 1932 “*tombe a cassa con materiali miceneo tardo*” (βλ. παραπάνω σημ. 29). Αναφέρεται επίσης ότι από τη Σορωνή προέρχεται λίθινο καδόσχημο αγγείο (*situla*), το οποίο προφανώς δεν σχετίζεται με το νεκροταφείο. Βλ. επίσης Hope Simpson – Lazenby 1973, σελ. 140. Mee 1982, σελ. 50. Benzi 1992, σελ. 412.

¹⁵⁸ Pace 1916, σελ. 88. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Mee, ο συγκεκριμένος τάφος ήταν θαλαμοειδής, βλ. Mee 1982, σελ. 48. Benzi 1992, σελ. 408.

¹⁵⁹ Ζερβάκη – Φαρμακίδου 1995, σελ. 794-795.

¹⁶⁰ Η ταφή βρέθηκε επάνω στα ερείπια κτιρίου της ΥΕ ΙΑ, το ανατολικό τμήμα του οποίου καλυπτόταν από στρώματα πυκνών αποθέσεων κεραμεικής και οικοδομικού υλικού, που ερμηνεύτηκαν ως απορρίματα καθαρισμού των ερειπίων του ΥΜ ΙΑ οικισμού, με βαθιές παραβιάσεις των μυκηναϊκών χρόνων, βλ. Μαρκέτου, ΑΔ 47 (1992) Β2 Χρονικά, σελ. 643.

¹⁶¹ Δάπεδα από βότσαλα σημειώνονται και σε τάφους της Περατής, π.χ. τον λακκοειδή Τ. 70, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Α' σελ. 109-10, εικ. 27. Για άλλες περιπτώσεις λακκοειδών τάφων της ΥΕΧ με δάπεδο από βότσαλα, βλ. Lewartowski, 2000, σελ. 10.

μεταγενέστερα¹⁶². Πρόκειται πιθανώς για λακκοειδή επιχωσμένο και όχι σφραγισμένο με καλυπτήριες, εφόσον ούτε αυτές, ούτε κάποια διαφορά στο χρώμα δεν εντοπίστηκαν μέσα στο καθαρό προσχωσιγενές έδαφος κατά την ανασκαφή.

Όσον αφορά σε άλλες περιπτώσεις «απλών τάφων» της περιόδου αυτής στα Δωδεκάνησα, ένας intramural ΥποΜυκ. κιβωτιόσχημος αναφέρεται από τον Karo στα Χαλβατζιά της Κω¹⁶³, αλλά παραμένει εξίσου άγνωστος με τους τάφους της Σορωνής.

Λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι τάφοι σε μυκηναϊκά νεκροταφεία θαλαμοειδών στην ηπειρωτική Ελλάδα, στο Αιγαίο και στην Κύπρο.

Μικρός αριθμός λακκοειδών σε νεκροταφεία θαλαμοειδών τάφων σημειώνονται και σε άλλες θέσεις στο Αιγαίο, ενδεικτικά στην Αττική, στην Περατή¹⁶⁴ και στην Αθήνα¹⁶⁵, στην Τανάγρα της Βοιωτίας, στο Μεδεώνα Φωκίδας¹⁶⁶, καθώς και στην Πελοπόννησο, στην Αργολίδα¹⁶⁷, στην Αρκαδία¹⁶⁸ και στην Ηλεία¹⁶⁹. Συνήθως αποτελούν τη μειονότητα σε

---

¹⁶² Η ταφή δεν συνοδεύεται από κανένα κτέρισμα, εκτός από από τα ενώτια που φορούσε η νεκρή κατά την ταφή, τα οποία ανήκουν στον τύπο των κρεμαστών ενωτίων σε σχήμα βουκρανίου, σύμφωνα δε με την κατάταξη του Laffineur χρονολογούνται στους γεωμετρικούς χρόνους, καθώς προσομοιάζουν με νεοασσυριακά αντίστοιχα του 8^{ου} αι. π.Χ. από τα Μύλασα, βλ. Laffineur 1980, πίν. 89. Ιδιαίτερα η «σταγόνα» στην περίπτωση των ενωτίων από την Ιαλυσό και αυτών από τα Μύλασα διαμορφώνεται ιδιαίτερα επιμήκης, προσομοιάζοντας με στέλεχος. Η κοκκιδωτή διακόσμηση της σταγόνας ωστόσο βρίσκεται παράλληλα σε περόνες από μυκηναϊκούς τάφους στην Κύπρο (πρβλ. για παράδειγμα το ανώτερο τμήμα χρυσής περόνης από τον Τ. 92 στην Έγκωμη, βλ. Murray κ.ά. 1900, σελ. 19, εικ. 38. Marshall 1911, σελ. 33, αρ. 552, πίν. IV). Για τον κρίκο του άνω μέρους βλ. Higgins 1961, σελ. 72, πίν. 11c. Λιγότερο επιμήκης είναι η σταγόνα του χρυσού ενωτίου από τον μυκηναϊκό θολωτό τάφο στην Κω, που προσομοιάζει περισσότερο με βουκράνιο και επίσης κοσμείται με κοκκίδωση, βλ. Σκέρλου 1997, σελ. 111, πίν. 417^α. Παρόμοια ενώτια αναφέρεται ότι βρέθηκαν στον μυκηναϊκό οικισμό των Σεραγιών της Κω, στην ανασκαφή του οικ. Γιουσέμογλου, βλ. *AD* 46 (1991), σελ. 487.

¹⁶³ Karo 1936, σελ. 180.

¹⁶⁴ Για τους λακκοειδείς στο νεκροταφείο της Περατής, βλ. Ιακωβίδης 1969- 70 Β', σελ. 22-23.

¹⁶⁵ Για λακκοειδείς στην περιοχή της Αγοράς, βλ. Immerwahr 1971, σελ. 98. Για λακκοειδή της ΥΕ ΙΙΑΑ1 στο Κουκάκι, βλ. Ωνάσογλου 1979, σελ. 15-19. Σημειωτέον ότι ο λακκοειδής αυτός είχε τον ίδιο προσανατολισμό με τον δρόμο του γειτονικού θαλαμοειδούς τάφου.

¹⁶⁶ Vatin 1969, σελ. 44-45.

¹⁶⁷ Για τους λακκοειδείς της Δειράδας, βλ. Deshayes 1966, σελ. 240-242.

¹⁶⁸ Το νεκροταφείο στο Παλαιόκαστρο Γορτυνιάς, ορεινή θέση στην κοίτη του Αλφειού, περιλαμβάνει θαλαμοειδείς με δρόμο και λαξευτούς λακκοειδείς, καθώς και θαλάμους – κόγχες (pit-caves) διατεταγμένους κατά συστάδες. Το εξαιρετικά σημαντικό αυτό νεκροταφείο παραμένει εν πολλοίς αδημοσίευτο. Η πρώτη αναφορά σε εκτεταμένο νεκροταφείο των μυκηναϊκών χρόνων, με θαλαμοειδείς και λακκοειδείς τάφους διατεταγμένους σε συστάδες, έγινε από τους Charneux - Ginouvès 1956. Το 1957 έγιναν ανασκαφές από τον Χρ. Χρήστου, που δημοσιεύθηκαν από τις Δημακοπούλου και Crouwel, βλ. Demakopoulou - Crouwel 1998. Στη δεκαετία του 1980 ο Γ. Σπυρόπουλος ανέσκαψε μεγάλο τμήμα του νεκροταφείου, βλ. *AR* 35(1988-9),

σχέση με τους θαλαμοειδείς· μόνον στη Δειράδα του Άργους εντοπίζονται σε ικανό αριθμό¹⁷⁰. Νεκροταφεία αποκλειστικά λακκοειδών και κιβωτιόσχημων τάφων ωστόσο εντοπίζονται στην Φωκίδα και στη Θεσσαλία, όπου ερμηνεύονται ως συνέχεια των προγενέστερων ταφικών πρακτικών¹⁷¹. Στην Ήπειρο ο τύπος του κιβωτιόσχημου τάφου ήταν ο κύριος αρχιτεκτονικός τύπος στην περίοδο αυτή¹⁷².

34; J. B. Rutter, *AJA* 97 (1993), σελ. 788, Spyropoulos *AR* 43 (1996-97), εικ. 42-5. Βλ. Επίσης Papadopoulos 1978-9. Σαλαβούρα 2007, σελ. 304-308. Η διάρκεια χρήσης του νεκροταφείου, σύμφωνα με τις Δημακοπούλου και Crouwel είναι από την ΥΕ Ια έως την ΥΕ ΙΙΙΓ μέση ή ύστερη, ωστόσο το υλικό από τις ενδιαμέσες φάσεις είναι λιγοστό, ενώ αντίθετα τα ευρήματα της ΥΕ ΙΙΙΓ βρίσκουν καλά χρονολογημένα παράλληλα στην Περατή, τη Νάξο και την Κρήτη. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το νεκροταφείο του Παλαιοκάστρου αποτελεί νεκροταφείο προσφύγων από άλλες περιοχές και ιδίως από την Αχαΐα, καθώς στο Παλαιοκάστρο βρέθηκαν ταφές με ξίφη παρόμοια αυτών που συνόδευαν ταφές πολεμιστών στην Αχαΐα.

Στο νεκροταφείο του Παλαιοκάστρου, λακκοειδείς τάφοι είχαν ήδη αποκαλυφθεί στις πρώτες έρευνες από τον Χρ. Χρήστου, διάσπαρτοι μεταξύ των θαλαμοειδών, χωρίς να αποτελούν ομάδα σε συγκεκριμένο τμήμα του νεκροταφείου. Οι διαστάσεις τους είναι 2,50x1,20 μ. και το βάθος τους 1,50 μ. περίπου. Οι βαθύτεροι από αυτούς στενεύουν προς τα κάτω. Για παράδειγμα, τάφος βθ. 2,42 μ., έχει διαστάσεις 2,50x1,20 μ. στο στόμιο και 1,32x0,46 μ. στον πυθμένα. Βλ. Demakoroulou-Crouwel 1998, σελ. 272- 273, βάσει των ημερολογίων του Χρήστου.

Εξχωριστή ωστόσο ομάδα αποτελούν οι λακκοειδείς που βρέθηκαν στο πλάτωμα του υψώματος, επάνω από το νεκροταφείο θαλαμοειδών, από τον Σπυρόπουλο, βλ. Σπυρόπουλος 1997, σελ. 24. Ο ανασκαφέας κατατάσσει τους μεγαλύτερους από τους τάφους αυτούς στους κιβωτιόσχημους, αν και στην πραγματικότητα πρόκειται για λακκοειδείς, θεωρεί δε ότι οι τάφοι του πλατώματος αποτελούν «εισβολείς», εφόσον δεν ακολουθούν το χωροταξικό σχέδιο του νεκροταφείου και τους χρονολογεί στους μεταμυκηναϊκούς χρόνους, καθώς μάλιστα βρέθηκαν κατά κανόνα ακτέριστοι. Η Σαλαβούρα ωστόσο τους συσχετίζει με τα ΜΕ/ΥΕΙ αγγεία που εκτίθενται στο Μουσείο Τριπόλεως, βλ. Σαλαβούρα 2007, σελ. 329 σημ. 1591.

¹⁶⁹ Λακκοειδείς τάφοι ανασκάφησαν στο νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων στις Τρύπες Ηλείας, όπου μάλιστα η συνύπαρξη λακκοειδών και θαλαμοειδών απαντά για πρώτη φορά, βλ. Βικάτου 1998, σελ. 233. Αναφέρεται ότι προσομοιάζουν μορφολογικά με τους αντίστοιχους τάφους της γειτονικής Καυκανιάς, καθώς και αυτούς στο Καμπί Ζακύνθου.

Νεκροταφείο αποκλειστικά λακκοειδών τάφων μυκηναϊκής εποχής, που καλύπτονταν ωστόσο από τύμβο, έχουν βρεθεί και στην Καυκανιά Ηλείας, βλ. σχετικά Παρλαμά 1974, σελ. 33-35, εικ. 4. Η θέση απέχει ελάχιστα από τις Τρύπες Κλαδέου, το πρωιμότερο νεκροταφείο στο οποίο συνυπάρχουν λακκοειδείς με θαλαμοειδείς στο ίδιο νεκροταφείο.

¹⁷⁰ Γενικά για την ύπαρξη κιβωτιόσχημων και λακκοειδών τάφων σε νεκροταφεία θαλαμοειδών, βλ. Dickinson 1983, σελ. 62.

¹⁷¹ Για τους λακκοειδείς τάφους στο Στενό Αντίκυρας Φωκίδας, βλ. Μαστροκόστας 1956, Παραρτ. σελ. 24-25. Hope Simpson – Dickinson 1979, σελ. 256 αρ. G52. Για τους κιβωτιόσχημους στην θέση Χασάμπαλη – Κεφαλόβρυσσο, βλ. Hope Simpson – Dickinson 1979, σελ. 282 αρ. H25, όπου ο τύπος παρουσιάζει συνέχεια στους ΠρΓ χρόνους. Για Παναγιά Ελασσόνας βλ. Hope Simpson – Dickinson 1979, σελ. 287 αρ. H 40. Για το νεκροταφείο στον Άγιο Αθανάσιο βλ. Verdelis 1958, σελ. 61. Hope Simpson – Dickinson 1979, σελ. 298 αρ. J15. Για το νεκροταφείο κιβωτιόσχημων στη Νέα Ιωνία Βόλου βλ. Θεοχάρης – Θεοχάρη 1970, σελ. 198-203. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1999.

¹⁷² Για κιβωτιόσχημους και λακκοειδείς στις θέσεις Καλπάκι, Γρίμπιανη, Μαζαράκι Ζίτσας – Δελβινάκι, Ελαφότοπος και Παραμυθιά, βλ. Hope Simpson – Dickinson 1979, σελ. 302-303 αρ. K 6, K8, K9, K10, με παραπομπές..

Ο τύπος του λαξευτού λακκοειδούς τάφου εντοπίζεται και στην Κρήτη, από την ΥΜ ΙΙ και μετά, θεωρείται δεν στοιχείο επείσακτο από την ηπειρωτική Ελλάδα.. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελούν οι επτά λακκοειδείς διατεταγμένοι σε τρεις σειρές που βρίσκονται περιορισμένοι εντός περιβόλου, στο βόρειο τμήμα του εκτεταμένου νεκροταφείου στο Φουρνί Αρχανών. Οι διαστάσεις τους είναι μικρές, με μήκος που κυμαίνεται μεταξύ 1,05-1,36 μ., πλ. 0,41-0,66 μ. και βθ. 0,64-1,36 μ. Κάθε τάφος ήταν κατασκευασμένος σύμφωνα με τις διαστάσεις της πήλινης λάρνακας που περιείχε. Τα πλούσια ευρήματα τους χρονολογούν στην ΥΜ ΙΙΙΑ2. Οι τάφοι βρέθηκαν ασύλητοι, αλλά δεν ήταν σφραγισμένοι με καλυπτήριες, εικάζεται δε ότι καλύπτονταν από χαμηλό τύμβο. Στο εσωτερικό των Τ. 2, 3 και 5 βρέθηκαν μεγάλες αδρά λαξευμένες πλάκες, προφανώς επιτύμβιες στήλες.

Οι λακκοειδείς τάφοι της Κρήτης εντοπίζονται σχεδόν αποκλειστικά σε θέσεις στο κεντρικό τμήμα του νησιού¹⁷³, ανήκουν δε σε δύο κατηγορίες: στους λαξευτούς λακκοειδείς, που βρίσκονται αποκλειστικά στα νεκροταφεία της περιοχής της Κνωσσού¹⁷⁴, και σε μια δεύτερη κατηγορία 19 συνολικά λάκκων απλούστερης μορφής, που έχουν βρεθεί είτε μεμονωμένοι, είτε σε νεκροταφεία μαζί με άλλους τύπους τάφων¹⁷⁵. Πιο πρόσφατα ερευνήθηκαν λακκοειδείς τάφοι στο ανακτορικό κέντρο των Χανίων, σε νεκροταφείο θαλαμοειδών, όπου επίσης συνυπήρχε ο τύπος του θαλάμου-κόγχης με κάθετο δρόμο¹⁷⁶. Ο τύπος εντοπίζεται και στην ΠρΓ περίοδο στο Μόδι¹⁷⁷.

Ταφικοί περίβολοι εντοπίζονται επίσης στη Δρήρο και στους Αρκάδες, αλλά περιβάλλουν ολόκληρο το νεκροταφείο και όχι τμήμα του, είναι δε μεταγενέστεροι. Έχει θεωρηθεί ότι ο ενταφιασμός σε λακκοειδείς εντός λαρνάκων, που παρατηρείται επίσης στον Τ. 81 της Ιαλυσού, αποτελεί ένδειξη μείξης μινωικών και μυκηναϊκών πρακτικών,

---

¹⁷³ Βλ. Pini 1968, σελ. 44-45. Kallistaki 1997, σελ. 223 και χάρτη εικ. 17.

¹⁷⁴ Συγκεκριμένα στα νεκροταφεία της Τζαφέρ Παπούρας, των Άνω Γυψάδων, του Βενιζέλειου, του Αγίου Ιωάννη και του Μαυρόσπηλιου, βλ. Kallitsaki 1997, σελ. 220, σημ. 15 με παραπομπές.

¹⁷⁵ Βλ. Kallitsaki 1997, σελ. 222 σημ. 16-27 για κατάλογο των θέσεων στην Κρήτη όπου βρέθηκαν λακκοειδείς «απλούστερης μορφής», με βιβλιογραφικές παραπομπές.

¹⁷⁶ Για το νεκροταφείο της οδού Παλαμά στα Χανιά, βλ. Andreadaki-Vlasaki 1997, σελ. 499. Hallager – McGeorge 1999.

¹⁷⁷ Desborough 1964, σελ. 267-268. Pini 1968, σελ. 45 σημ. 529.

ενώ η κατασκευή περιβόλου παραλληλίζεται με τους ταφικούς κύκλους των Μυκηνών, οι οποίοι ωστόσο περιβάλλουν λακκοειδείς διαφορετικού τύπου¹⁷⁸.

Λακκοειδείς τάφοι εντοπίζονται επίσης στην Κύπρο κατά την ΥΚ ΙΙΙ περίοδο. Αποτελούν τον βασικό τύπο τάφου στη φάση αυτή, με εξαίρεση κάποιους εγχυτρισμούς και λίγους νέους θαλαμοειδείς, καθώς και επανάχρηση αρχαιότερων¹⁷⁹, παρουσιάζουν ωστόσο διαφορετικά χαρακτηριστικά και φαίνεται να ανήκουν σε μια διαφορετική κατηγορία· και εκεί όμως χαρακτηρίζουν μια περίοδο αναταραχής και αλλαγών¹⁸⁰. Συνήθως εντοπίζονται σε οικισμούς, σε ανοιχτούς χώρους μεταξύ των οικιών¹⁸¹. Οι λακκοειδείς Τ. 14, Τ. 15 και Τ. 16 στο νεκροταφείο της Έγκωμης ερμηνεύονται από τους ανασκαφείς ως ένδειξη ότι στη διάρκεια της ΥΚ ΙΙΙ υιοθετήθηκε ένας νέος ταφικός τύπος. Είναι σχετικά πρόχειρα κατασκευασμένοι, μερικές φορές σκαμμένοι στον τύμβο που σκέπαζε τους αρχαιότερους θαλαμοειδείς τάφους, και περιείχαν λιγοστά κτερίσματα¹⁸². Αντίθετα, ο κιβωτιόσχημος Τ. 5, μερικώς επενδεδυμένος με πλάκες, αποτελεί μια πολύ πιο προσεγμένη κατασκευή¹⁸³.

Η κατηγορία των «απλών τάφων»

Οι λακκοειδείς τάφοι, όπως και οι κιβωτιόσχημοι, αλλά και οι φρεατοειδείς, οι οποίοι εξετάζονται παρακάτω, ανήκουν στην ευρύτερη κατηγορία των «απλών τάφων» του Lewartowski, στην οποία κατατάσσει τους τάφους βάσει της απλούστερης μορφής και κατασκευής τους, του μικρότερου μεγέθους τους, αλλά κυρίως βάσει του γεγονότος ότι κατασκευάζονταν ως ατομικοί τάφοι¹⁸⁴. Ο τύπος δεν θυμίζει τους μεγάλους λακκοειδείς των Μυκηνών, αλλά μικρότερα παραδείγματα, που συναντώνται στην Αττική και αλλού¹⁸⁵.

¹⁷⁸ Dickinson 1983, σελ. 56.

¹⁷⁹ Βλ. Åstrom 1972β, σελ. 779 και σημ. 5 με βιβλιογραφικές παραπομπές.

¹⁸⁰ Sjöqvist 1940, σελ. 24-27, 197. Niklasson-Sönnerby 1987.

¹⁸¹ Ο Åstrom επισημαίνει ότι το φαινόμενο της χωροθέτησης τάφων εντός οικισμών σημειώνεται στη φάση αυτή, εκτός από την Έγκωμη και το Κίτιο, και στο Alalakh. Βλ. Åstrom 1972β, σελ. 708 σημ. 19.

¹⁸² Gjerstad κ.ά. 1934, σελ. 536-540, εικ. 204.

¹⁸³ Gjerstad κ.ά. 1934, σελ. 490, εικ. 191.6-11. Ο Åstrom παραλληλίζει τους λακκοειδείς της ΥΚ ΙΙΙ (pit or shaft graves) με τους Υπομυκ. Τάφους του Κεραμεικού, αλλά θεωρεί ότι οι κιβωτιόσχημοι με κτιστά τοιχώματα Τ. 5 και Τ. 14 των σουηδικών ανασκαφών και Τ. 15 των γαλλικών ανασκαφών στην Έγκωμη έχουν παράλληλα στη Συροπαλαιστίνη, βλ. Åstrom 1972β, σελ. 708.

¹⁸⁴ Με το θέμα της κατάταξης των μυκηναϊκών «απλών τάφων» (αν και δε χρησιμοποιεί τον όρο αυτό), λάκκων, λακκοειδών και κιβωτιόσχημων και pit-caves, τη διασπορά και τις περιόδους χρήσης τους ασχολήθηκε πρώτος ο Dickinson 1983, σελ. 56-57, 62, ο οποίος τους εξετάζει σε αντιπαράθεση με τους

Ο Lewartowski διαπιστώνει ότι και τα δύο είδη τάφων («απλοί», με ατομικές ταφές και θαλαμοειδείς με αλλεπάλληλες) ανήκουν αναμφίβολα στην ίδια κοινωνία και στον ίδιο πολιτισμό. Οι «απλοί» τάφοι αντιπροσωπεύουν γενικότερα ένα χαμηλότερο οικονομικό επίπεδο, ενώ διαπιστώνονται και άλλες διαφορές στην ταφική συμπεριφορά των δύο ομάδων, οι οποίες αποκλίνουν περισσότερο προοδευτικά προς την ΥΜυκ περίοδο. Ο ίδιος θεωρεί ότι οι διαφορές αυτές μαρτυρούν τις διαφορετικές δοξασίες ομάδων ανθρώπων που συνυπήρχαν παράλληλα από τη ΜΕΧ, ωστόσο η ομοιομορφία του μυκηναϊκού υλικού πολιτισμού υπερκάλυπτε υπάρχουσες διαφορές σε θρησκευτικό και κοινωνικό επίπεδο¹⁸⁶.

Έχει υποστηριχθεί στο παρελθόν η άποψη ότι η ατομική ταφή σε λακκοειδείς και κιβωτιόσημους τάφους είχε εγκαταλειφθεί στη διάρκεια της μυκηναϊκής περιόδου και ότι η επανεμφάνισή της στο τέλος των μυκηναϊκών χρόνων μαρτυρεί την έλευση νέων πληθυσμιακών στοιχείων¹⁸⁷. Ωστόσο η χρήση των «απλών τάφων» συνεχίστηκε στον ελλαδικό χώρο μετά τη ΜΕΧ¹⁸⁸, οι οποίοι μάλιστα εμφανίζονται σε αρκετά μεγάλους αριθμούς κατά τη διάρκεια της μυκηναϊκής περιόδου, ιδιαίτερα στην ηπειρωτική Ελλάδα¹⁸⁹. Όπως καταδεικνύει ο Lewartowski, οι «απλοί τάφοι» δεν είναι καθόλου σπάνιοι καθ' όλη την ΥΕ περίοδο τόσο στα μυκηναϊκά κέντρα όσο και στην περιφέρεια

θαλαμοειδείς. Ο Lewartowski 2000, σελ. 1, αναφέρεται αναλυτικότερα σε μια μεγάλη κατηγορία «απλών τάφων» (simple graves”), στην οποία περιλαμβάνει *pit and cist graves, small, isolated shaft graves, pot burials, pit-caves, pit-shafts, unfinished dromoi and burials in wells and caves*. Εξαιρεί τους τάφους παρόμοιου σχήματος και κατασκευής, αλλά μεγάλου μεγέθους, *large shaft graves, built tombs, tumuli, tholoi, grave circles, chamber tombs, and cemeteries of large cist tombs*. Βλ. επίσης Dickinson 1977, Dickinson 1983, σελ. 65. Dickinson 1993, σελ. 22-28. Η πληρέστερη περιγραφή «απλών τάφων» υπάρχει στο Cavanagh – Mee 1998.

Ξεχωριστή κατηγορία «απλών τάφων» κατά τον Lewartowski αποτελούν οι *pit-shafts*, όπως ονομάζει (κατ' αναλογία προς τους *pit-caves*) τους τάφους με κάθετο δρόμο, στο δάπεδο του οποίου έχει λαξευθεί λακκοειδής θάλαμος, ουσιαστικά δηλαδή τους λακκοειδείς με εξαιρετικά ψηλό και ευρύ λαξευτό περιχειλίωμα. Η διαφορά μεταξύ *pit-shafts* και λακκοειδών με λαξευμένο περιχειλίωμα έγκειται στο ύψος του περιχειλιώματος. Όταν αυτό ξεπερνά το 1 μ., ο Lewartowski κατατάσσει τον τάφο στην κατηγορία των *pit-shafts*, βλ. Lewartowski 2000, σελ. 11, Σχέδ. 1, αρ. 14. Στην κατηγορία των *pit-shafts* τοποθετεί ο Lewartowski τους Τ. 76 και Τ. 81 της Μόσχου Βουνάρας. Ο ίδιος θεωρεί τον τύπο χαρακτηριστικό της Αττικής, βλ. Lewartowski 2000, σελ. 11.

¹⁸⁵ Για την Αττική βλ. Παντελίδου 1975, σελ. 95 κ.ε., Παπαδημητρίου 1957, σελ. 31-32, εικ. 3. Για τη Ζάκυνθο βλ. Αγαλλοπούλου 1973, σελ. 202-203. Γενικότερα βλ. Dickinson 1983, σελ. 56.

¹⁸⁶ Lewartowski 1995, σελ. 110-111.

¹⁸⁷ Desborough 1964, σελ. 37-40.

¹⁸⁸ Snodgrass 1971, κυρίως 182-3.

¹⁸⁹ Lewartowski 2000, σελ. 2.

του μυκηναϊκού κόσμου, όπου, όπως προαναφέρθηκε, ουδέποτε εγκαταλείφθηκαν και διαχρονικά αποτέλεσαν έναν από τους βασικούς αρχιτεκτονικούς τύπους τάφων¹⁹⁰.

Γενικότερα, η κατασκευή λακκοειδών και κυρίως απλών λάκκων, όπως και κιβωτιόσχημων, θεωρείται ότι προτιμάται για πρακτικούς λόγους, για την οικονομία δηλαδή χώρου και χρόνου, φαίνεται δε ότι κατά την ΥΕ ΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΒ απαντά κυρίως σε πιο απομονωμένες περιοχές της μυκηναϊκής περιφέρειας, όπως για παράδειγμα στη Ζάκυνθο/ στη θέση Καμπό, αυτοί ειδικά είναι ιδιαίτεροι, αφού στο δάπεδο του κιβωτιόσχημου ανοίγεται ο ταφικός λάκος/¹⁹¹, ενώ στο τέλος των μυκηναϊκών χρόνων υιοθετείται εντατικότερα και στα μεγαλύτερα κέντρα¹⁹². Οπωσδήποτε, η χρήση λακκοειδών και κιβωτιόσχημων τάφων για ατομικές ταφές που φαίνεται να γενικεύεται στο τέλος της ΥΕ περιόδου, και κυρίως τα νεκροταφεία αποκλειστικά λακκοειδών και κιβωτιόσχημων τάφων στην Αττική, στον Κεραμεικό και στη Σαλαμίνα, στην Εύβοια και στην Πελοπόννησο, στο Άργος, έχουν στο παρελθόν συσχετισθεί με τον πολιτισμό των ΥποΜυκ χρόνων και με μετακινήσεις πληθυσμών ως αποτέλεσμα εισροής νέου πληθυσμιακού στοιχείου που εισήγαγε και νέο τύπο τάφου¹⁹³. Πιο πρόσφατα, η ευρύτερη υιοθέτηση της ατομικής ταφής στην ηπειρωτική Ελλάδα έχει θεωρηθεί ότι οφείλεται

---

¹⁹⁰ Βλ. τους επιμέρους τύπους και τον κατάλογο που παραθέτει ο Lewartowski 2000, σελ. 7-18 και 63-9. Επίσης Pini 1968, 45. Lemos 2002, σελ. 184-6.

¹⁹¹ Οι λαξευτοί λακκοειδείς που αποτελούν το μοναδικό τύπο τάφου στο Καμπί της Ζακύνθου χρησιμοποιούνται ήδη από την ΥΕ ΙΙΑ-ΙΙΒ και μάλιστα για πολλαπλές ταφές, πιθανώς ως οικογενειακοί, αν και οι διαστάσεις τους δεν υπερβαίνουν αυτές των λακκοειδών που προορίζονταν για ατομικές ταφές. Η κάλυψή τους γινόταν με επιμήκεις ακατέργαστους λίθους για την υποδοχή των οποίων σε τρεις από τους συνολικά δεκατέσσερις τάφους είχε διαμορφωθεί περιχέλιωμα στο χείλος του λάκκου βλ. Αγαλλοπούλου 1973, 198-9. Ο Dickinson τους ονομάζει "rock-cut pits", η ανασκαφείας Π. Αγαλλοπούλου 1973, σελ. 198-9 τους θεωρεί λακκοειδείς, η Souyoudzoglou-Haywood τους αποκαλεί "pit graves" και "shaft-and-pit graves". Βλ. Dickinson 1983, σελ. 62. Αγαλλοπούλου 1973, σελ. 198-9, πίν. 103-105. Souyoudzoglou-Haywood 1999, σελ. 123-4. Σαλαβούρα 2007, σελ. 330, σημ. 1598, 1599. Οι δύο μεγαλύτεροι από τους λακκοειδείς τάφους στο Καμπί έχουν διαστάσεις 1,93X 0,40 και 1,84X 0,80 μ., ενώ οι μικρότεροι 1,07X0,33 και 1,08X 0,44 μ. Τα βάθη τους κυμαίνονται από 0,33 έως 1,65 μ.

Η υιοθέτηση αυτού του τύπου, και μάλιστα για αλληπάλληλες ταφές, έχει αποδοθεί αφενός στην ακατάλληλη του τοπικού πετρώματος για τη λάξευση θαλαμοειδών, αφετέρου δε στην απομονωμένη περιοχή, βλ. λ. Αγαλλοπούλου 1973, 199. Dickinson 1983, σελ. 62. Η Souyoudzoglou-Haywood 1999, σελ. 123-4, αν και παραλληλίζει το Καμπί με νεκροταφεία αποκλειστικά λακκοειδών ή κιβωτιόσχημων τάφων στη Θεσσαλία, περιοχή εξίσου «επαρχιακή», επισημαίνει ότι η χρήση των λάκκων για διαδοχικές ταφές παραπέμπει στους λάκκους στα δάπεδα των θαλαμοειδών της Κεφαλλονιάς που προορίζονταν επίσης για πολλαπλές ταφές.

¹⁹² Βλ. Dickinson 2003, σελ. 324.

¹⁹³ Desborough 1964, σελ. 37-40.

αφενός στη δημογραφική μείωση και αφετέρου στην πολιτική και κοινωνική διάλυση, έπειτα από την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος¹⁹⁴. Πιθανότατα πρόκειται για απλή επαναφορά του τύπου εξαιτίας της επικράτησης σε ευρεία πλέον κλίμακα της ατομικής ταφής, ως απόρροια των νέων κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών. Άλλωστε, και οι μετακινήσεις πληθυσμών οφείλονται εν μέρει τουλάχιστον στα ίδια φαινόμενα.

Αντίστοιχα με τον λακκοειδή, ο τύπος του κιβωτιόσχημου τάφου έχει μακρά παράδοση, εμφανίζεται δε σε όλο το μυκηναϊκό κόσμο και σε όλη τη διάρκεια της μυκηναϊκής εποχής, συνεχίζοντας τη ΜΕ παράδοση¹⁹⁵, χωρίς όμως να είναι εξίσου δημοφιλής σε όλες τις περιοχές: για παράδειγμα, κιβωτιόσχημοι τάφοι είναι σχετικά σπάνιοι στην Αρκαδία, όπως και στη γειτονική Αχαΐα¹⁹⁶. Λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι τάφοι χρησιμοποιούνται σχετικά σπάνια στους μυκηναϊκούς χρόνους για intramural ταφές, συνήθως παιδικές, που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ και στην υπομυκηναϊκή περίοδο¹⁹⁷. Στην Εύβοια για παράδειγμα, μεταξύ των intramural κιβωτιόσχημων τάφων στον ιδιαίτερα μακρόβιο οικισμό του Λευκαντιού περιλαμβάνονται ταφές που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ¹⁹⁸. Στις Κυκλάδες, όπου ο κιβωτιόσχημος, επενδεδυμένος με πλάκες και συχνά διάωρος, αποτελεί τον πλέον συνήθη τύπος κατά την ΠΚ Ι και ΙΙ περίοδο, δεν συναντάται στις

---

¹⁹⁴ Οι Mee και Cavanagh ερμηνεύουν την υιοθέτηση του θαλαμοειδούς τάφου και τον αυξημένο αριθμό τους στον ύστερο 15 και 14^ο αι. π.Χ., ενδείξεις «κανονικοποίησης» των εθίμων και της αύξησης του πληθυσμού, ως αποτέλεσμα της ίδρυσης του ανακτορικού συστήματος και της πολιτικής ενοποίησης που αυτό επέφερε. Mee – Cavanagh 1984. Οι ίδιοι αποδίδουν την εξάπλωση της ατομικής ταφής στην ΥΕ ΙΙΙΓ, και άλλες ενδείξεις όπως η επανάχρηση προϋπαρχόντων θαλαμοειδών και το μικρό μέγεθος των νέων, στην κοινωνική αποσύνθεση που ακολούθησε την κατάρρευση των ανακτόρων. Βλ. Mee – Cavanagh 1984.

¹⁹⁵ Dickinson 1983, σελ. 61 και σημ. 34.

¹⁹⁶ Papadopoulos 1978-9, σελ. 59.

¹⁹⁷ Βλ. Cavanagh-Mee 1998, σελ. 90-91.

¹⁹⁸ Ο οικισμός του Λευκαντιού, που καταλάμβανε ολόκληρο το ύψωμα της Ξερόπολης, ιδρύθηκε στην ΠΕΧ και ήταν σε χρήση μέχρι το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, παρουσιάζει δε αξιοσημείωτη συνέχεια, με τη μοναδική καταστροφή να σημειώνεται στο τέλος της ΠΕ ΙΙΙ. Η ΥΕ ΙΙΙΓ ειδικότερα είναι περίοδος μεγάλης ανάπτυξης στο Λευκαντί, πιθανώς λόγω εισροής πληθυσμού, έπειτα από τις ΥΕ ΙΙΙΒ καταστροφές στην ηπειρωτική Ελλάδα, βλ. Porpham - Sackett 1968, σελ. 34. Το ΜΧ –ΥΧ νεκροταφείο της Ξερόπολης δεν έχει εντοπιστεί. Έχουν βρεθεί ΜΕ και ΥΕ Ι intramural burials, σε λάκκους μέσα στα σπίτια, καθώς και ΥΕ Ι-ΙΙ ταφές σε ένα εγκαταλελειμμένο τμήμα του οικισμού. Δεν εντοπίστηκαν καθόλου ταφές της ΥΕ ΙΙΙΑ-Β, αλλά μεταξύ των intramural ταφών στον οικισμό του Λευκαντιού υπήρχαν και ταφές της ΥΕ ΙΙΙΓ. Οι πρωιμότερες ταφές από το νεκροταφείο κιβωτιόσχημων τάφων της Ξερόπολης δεν χρονολογούνται πριν από την ΥΕ ΙΙΙΓ και την ΥποΜυκ περίοδο, βλ. σχετικά Porpham - Sackett 1968, σελ. 4, 5, 23-24.

ακόλουθες περιόδους¹⁹⁹. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι που έχουν βρεθεί στα νησιά του ΒΑ Αιγαίου και χρονολογούνται στους μυκηναϊκούς χρόνους είναι διαφορετικής μορφής και διαστάσεων²⁰⁰. Έχει υποστηριχθεί ότι οι κιβωτιόσχημοι αυτοί αντιπροσωπεύουν μια παλαιότερη ελλαδική παράδοση που στη φάση αυτή εισήχθη στα νησιά²⁰¹.

Σκόπιμο είναι στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι η διάκριση σε λακκοειδείς (pit graves) και κιβωτιόσχημους (cist graves), οι οποίοι επίσης απαντούν στα νεκροταφεία της ΥΕ ΠΠΓ/Υπομυκηναϊκής εποχής, δεν είναι πάντα σαφής. Οι ερευνητές κατατάσσουν τους τάφους στη μία ή στην άλλη κατηγορία βάσει του τρόπου κάλυψης του τάφου ή των διαστάσεων, οι περισσότεροι όμως συμφωνούν ότι η βασική διαφορά μεταξύ των δύο τύπων είναι ότι οι κιβωτιόσχημοι έχουν τοιχώματα κτιστά ή επενδεδυμένα με πλάκες, ενώ οι λακκοειδείς λαξευτά²⁰². Αντίστοιχη ασάφεια υπάρχει στη βιβλιογραφία μεταξύ λακκοειδών και απλών λάκκων. Στην ελληνική βιβλιογραφία χρησιμοποιείται ο όρος κιβωτιόσχημοι για τους λεγόμενους στα αγγλικά cist graves και λακκοειδείς για τους shaft graves και pit graves, βάσει κυρίως των διαστάσεων και του βάθους, αλλά και για τους earth pits. Οι μελετητές της ΜΕΧ, αλλά και αυτοί των Σκοτεινών Χρόνων, ήταν πιο σαφείς όσον αφορά στην τυπολογία των λακκοειδών και κιβωτιόσχημων τάφων²⁰³. Οπωσδήποτε,

---

¹⁹⁹ Γενικά για την ταφική αρχιτεκτονική στις Κυκλάδες στην ΠΕΧ, βλ. Doumas 1977. Για μια σύντομη επισκόπηση βλ. Stampolidis - Sotirakopoulou 2011, σελ. 87-90.

²⁰⁰ Οι δύο μυκηναϊκοί τάφοι Τ. 3 και 4 στο Εμποριό Χίου, που χρονολογούνται στην ΥΕ ΠΠΒ, βλ. Hood κ.ά. 1981-82, I, σελ. 150, 152-153, εικ. 83, είναι κτιστοί κιβωτιόσχημοι, επενδεδυμένοι με πλάκες. Είναι παρόμοιοι με τους ΠΠΓ τάφους της Κω, βλ. Σεράγια ΠΠΓ Τ.10. Κιβωτιόσχημοι της ίδιας χρονολογίας έχουν επίσης βρεθεί στο παράκτιο νεκροταφείο στο Αρχοντίκι Ψαρών, βλ. *ΑΔ* 17 (1961-62), Χρονικά, σελ. 266, πίν. 321), όπου αναφέρονται συνολικά δεκαέξι τάφοι. Ο Παπαδημητρίου θεωρεί τρεις από αυτούς ως κτιστούς θαλαμοειδείς (BCTs), βάσει του μεγέθους τους, βλ. Papadimitriou 2001, σελ. 143-146.

²⁰¹ Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι κιβωτιόσχημοι της Χίου και των Ψαρών δεν είχαν σχέση με το έθιμο της ατομικής ταφής που φαίνεται να έφεραν στο Αιγαίο οι Βόρειοι εισβολείς την περίοδο μετά το 1200 π.Χ., αλλά αντιπροσωπεύουν μια αναβίωση ενός πρωιμότερου συστήματος ταφής που συνεχίστηκε στη Μυκ περίοδο σε ορισμένες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας και ενδεχομένως σε κάποια από τα νησιά, και εισήχθη στη Χίο και στα Ψαρά από Μυκηναίους αποίκους. Για την άποψη αυτή βλ. Snodgrass 1971, 180 κ.εξ, ιδίως 182. Βλ. Dickinson 1977, 65, για πρώιμα μυκηναϊκά παραδείγματα. Αξιοσημείωτο πάντως είναι ότι στο Εμποριό επιλέγεται την περίοδο αυτή η κατασκευή κιβωτιόσχημων αντί των συνήθων θαλαμοειδών, παρά το γεγονός ότι ο μαλακός βράχος της πλαγιάς ήταν κατάλληλος για τη λάξευση θαλαμοειδών τάφων, όπως φαίνεται από την ύπαρξη του πρωιμότερου ΠΧ θαλαμοειδούς Τ. 1 στην ίδια θέση, βλ. Hood κ.ά. 1981-82, I, 153. Ωστόσο, κιβωτιόσχημοι έχουν βρεθεί και στη δυτική Μικρά Ασία.

²⁰² Ο Desborough θεωρούσε διακριτικό στοιχείο τη στέγαση του τάφου, ενώ η Immerwahr τους κατατάσσει βάσει διαστάσεων, βλ. Desborough 1964, σελ. 53. Immerwahr 1971, σελ. 103.

²⁰³ Frödin – Persson 1938, σελ. 341-2, Kraiker – Kübler 1939, σελ. 9-10. Styrenius 1967, σελ. 32-3. Snodgrass 1971, σελ. 141-3. Lewartowski 2000, σελ. 2.

το βασικό σχήμα και η χρήση των δύο κατηγοριών είναι η ίδια, με την ταφή να λαμβάνει χώρα από επάνω, και η μεγαλύτερη επένδυση χρόνου για την κατασκευή των κιβωτιόσχημων ενδεχομένως οφειλόταν αρχικά τουλάχιστον, στη σαθρότητα του εδάφους.

Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης χρησιμοποιείται ο όρος λαξευτός λακκοειδής για τους ορθογώνιους λαξευμένους στο βράχο τάφους, και λαξευτός λάκκος για τα ελλειψοειδή ή ακανόνιστου σχήματος ορύγματα. Λακκοειδής ονομάζεται ο τάφος στο οικ. Παρασκευά στην Ιαλυσό, που έχει μεν κανονικό ορθογώνιο σχήμα (όπως συνάγεται από το βοτσαλωτό δάπεδο), αλλά έχει διανοιγεί σε αλλούβια επίχωση.

Η εξέλιξη του τύπου του λακκοειδούς τάφου στην ΥΕΧ

Ο τύπος του λακκοειδούς τάφου ειδικότερα θεωρείται αρχετυπικός, λόγω της απλούστερης μορφής και κατασκευής του. Στη ΜΕ περίοδο αποτελεί τον πιο κοινό τύπο τάφου. Στην πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο (ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι-ΥΕ ΙΙ/ΙΙΑ1), ο τύπος του λακκοειδούς είναι γνωστός κυρίως από τη Λακωνία, την κεντρική Ελλάδα και τη Θεσσαλία. Στην ακόλουθη ΥΕ ΙΙΑ1-ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο, λακκοειδείς εμφανίζονται στην Αργολίδα, Λακωνία, Ηλεία και Μεσσηνία.

Ο Lewartowski κατατάσσει τους λαξευτούς λακκοειδείς σε απλούς και πλακοσκεπείς (“*simple pits*” και “*covered pits*”). Τους τελευταίους χωρίζει σε τρεις τύπους, ανάλογα με τον τρόπο κάλυψης: 1. Πλακοσκεπείς με λαξευτό περιχείλωμα για την υποδοχή των καλυπτηρίων. 2. Πλακοσκεπείς χωρίς περιχείλωμα, όπου οι καλυπτήριες προεξέχουν του λαξευτού χείλους και εδράζονται έξω από αυτό, πιθανώς όμως κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. 3. Πλακοσκεπείς των οποίων οι καλυπτήριες τοποθετούνται εντός του τάφου και εδράζονταν στην επίχωση²⁰⁴. Ο Lewartowski αναφέρει επίσης μια κατηγορία λακκοειδών που σφραγίζονται με αργούς λίθους, ωμοπλίνθους ή θραύσματα κεραμικής, αφού πρώτα επιχωθούν²⁰⁵. Είναι όλοι ύστεροι (ΥΕ ΙΙΙΓ ή Υπομυκ) και εντοπίζονται στην Αθήνα, στην

---

²⁰⁴ Lewartowski 2000, σελ. 9, 79, αρ. ΑΤ9.18. Πρόκειται για τον Τ. 70 της Περατής, που περιείχε μία ταφή ενηλίκου και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΓ1 περίοδο, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Α' σελ. 109-10, εικ. 27.

²⁰⁵ Lewartowski 2000, σελ. 10. Αναφέρονται όμως και ταφές καλυμμένες με θραύσματα κεραμικής και στη συνέχεια με επίχωση, μία Υπομυκ. στην Αθήνα (ΑΤ2.18) και ΥΕ ΙΙΙΓ intamural ενταφιασμοί στο Λευκαντί.

Περατή, στην Τίρυνθα και στον Μεδεδώνα. Ο τύπος του λακκοειδούς με σφράγιση από αργούς λίθους είναι γνωστός κυρίως από τον Κεραμεικό, όπου ονομάζεται από τους ανασκαφείς *Steinschüttung*²⁰⁶.

Οι πλακοσκεπείς λακκοειδείς (*slab-covered pits*) εμφανίζονται σε ολόκληρη τη μυκηναϊκή περίοδο. Είναι αρκετά σπάνιοι στην αρχή, συνηθέστεροι στην ΥΕ ΙΙΑ1-ΥΕ ΙΙΒ και λιγότεροι στην ΥΕ ΙΙΓ και Υπομυκ. Σύμφωνα με τον Lewartowski, οι πλακοσκεπείς λακκοειδείς προέρχονται από την Αργολίδα, όπου εντοπίζονται τα πρωιμότερα παραδείγματα και από όπου διαδόθηκαν στην Κορινθία, στην Αττική και στη Θεσσαλία. Στους ανακτορικούς χρόνους, στην ΥΕ ΙΙΑ1- ΙΙΒ, ο τύπος είναι ιδιαίτερα δημοφιλής κυρίως στην Αργολίδα, αλλά και στη Ζάκυνθο και στην Αττική, ενώ εντοπίζεται επίσης στην Αχαΐα, τη Λακωνία και στη Βοιωτία²⁰⁷. Στην ΥΕ ΙΙΓ περίοδο παρατηρείται μείωση των παραδειγμάτων στην Αργολίδα και παράλληλη αύξηση στην Αττική, ενώ εντοπίζονται ακόμη στην Αχαΐα και στη Βοιωτία. Υπομυκηναϊκοί λακκοειδείς εντοπίζονται κυρίως στην Αττική²⁰⁸ και στην Ηλεία. Στη Υπομυκ. περίοδο διαπιστώνεται μεν ευρύτερη διάχυση των πλακοσκεπών λακκοειδών στην Αττική, στην Αργολίδα, στην Αχαΐα, στην Ηλεία και στην Εύβοια, αλλά ακόμη και στην Αττική φαίνεται να έχουν δευτερεύοντα ρόλο²⁰⁹.

Οι λακκοειδείς της Αγίας Αγάθης με χαμηλό λαξευτό περιχέλιωμα για την υποδοχή των καλυπτηρίων, ανήκουν στον τύπο 1 του Lewartowski, των πλακοσκεπών λακκοειδών. Στη

Επίσης, λακκοειδείς τάφοι των Υπομυκ χρόνων, με κάλυψη από πλίνθους, αναφέρονται από την Κόρινθο. Lewartowski 2000, σελ. 10 αρ. CO2.2, CO2.3.

²⁰⁶ Kraiker – Kübler 1939, σελ. 10.

²⁰⁷ Ιδιαίτερα οι τάφοι με λαξευτό περιχέλιωμα, κατηγορία στην οποία ανήκουν οι τάφοι της Αγίας Αγάθης με το λαξευμένο περιχέλιωμα, έχουν την ίδια κατανομή. Αναφέρονται τάφοι του τύπου αυτού στην ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι – ΥΕ ΙΙ/ΥΕ ΙΙΑ στην Αργολίδα, στην ΥΕ ΙΙΑ1-ΥΕ ΙΙΒ στη Ζάκυνθο, στην ΥΕ ΙΙΓ – Υπομυκ στην Αττική. Πλακοσκεπείς χωρίς περιχέλιωμα κατασκευάζονταν κυρίως στην Περατή, ενώ δύο πρωιμότερα παραδείγματα εντοπίζονται στην Αθήνα κι ένα στις Μυκήνες. Αυτοί της τρίτης κατηγορίας του Lewartowski, με καλυπτήριες επάνω σε επίχωση, έχουν δύο περιόδους μέγιστης χρήσης, την ΥΕ ΙΙΑ1- ΙΙΒ και την Υπομυκ.

²⁰⁸ Οι λακκοειδείς του Κεραμεικού αναφέρονται από τους ανασκαφείς ως ‘einfache Erdgräber’, βλ. Kraiker – Kübler 1939, σελ. 10. Στη δημοσίευση δεν δίνονται διαστάσεις και βάθος. Αν και δεν χρησιμοποιείται ο όρος ‘Shacht’, πρόκειται ουσιαστικά για shaft graves, με βάθος 1,5-2μ., βλ. Styrenius 1967, σελ. 33. Αυτούς που οι Kraiker – Kübler 1939, σελ. 10, ονομάζουν ‘Steinschüttung’, ο Lewartowski κατατάσσει στους shaft graves.

²⁰⁹ Βλ. Lewartowski 2000, σελ. 9-10 για την αυξομείωση της χρήσης του τύπου στις διάφορες περιοχές του μυκηναϊκού κόσμου κατά τη διάρκεια της ΥΕΧ.

δεύτερη κατηγορία λαξευτών λακκοειδών του Lewartowski, των πλακοσκεπών χωρίς περιχέλωμα, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ανήκει ο Τ. 9 της Αγίας Αγάθης, ο οποίος διατηρείται σε όλο του το ύψος και δεν φαίνεται να είχε λαξευμένο περιχέλωμα. Πιθανώς ήταν αρχικά σφραγισμένος με τις καλυπτήριες που στη συνέχεια τοποθετήθηκαν επάνω στην στρ. 6, πριν την απόθεση των ταφών της ελληνιστικής περιόδου.

Μορφολογικές ομοιότητες με τους τάφους της Αγίας Αγάθης παρουσιάζουν οι λαξευτοί λακκοειδείς που βρίσκονται συγκεντρωμένοι στο πλάτωμα στην κορυφή του υψώματος, επάνω και ανατολικά από το νεκροταφείο θαλαμοειδών στο Παλαιοκάστρο Γορτυνίας²¹⁰. Είναι τετράπλευρα επιμήκη ορύγματα, συνήθως με αποστρογγυλεμένες γωνίες και μεγάλο βάθος, με ρηχό λαξευτό περιχέλωμα για την εφαρμογή των καλυπτηρίων²¹¹. Οι τάφοι αυτοί ανήκουν, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, στους μεταμυκηναϊκούς χρόνους. Οι οκτώ τάφοι της Καυκανιάς Ηλείας είναι λιγότεροι βαθείς από αυτούς της Αγίας Αγάθης, ενώ κάποιοι έχουν λαξευμένο περιχέλωμα. Το γεγονός ότι δεν φέρουν επένδυση θεωρείται τοπικό χαρακτηριστικό που απαντά επίσης στους υπομυκηναϊκούς και πρωτογεωμετρικούς τάφους της Ήλιδας²¹². Και στην περίπτωση της Καυκανιάς, έχει υποστηριχθεί ότι ο νέος τύπος τάφου μαρτυρεί την έλευση νέου πληθυσμακού στοιχείου στην ΥΕ ΙΙΙΓ, πιθανώς προσφύγων από την Αργολίδα²¹³.

---

²¹⁰ Το εκτεταμένο νεκροταφείο του Παλαιοκάστρου Γορτυνίας παρουσιάζει μεγάλες σημαντικές ομοιότητες με τα νεκροταφεία θαλαμοειδών της Ιαλυσού: Οι θαλαμοειδείς τάφοι έχουν θαλάμους σε σχήμα συνήθως ακανόνιστο κυκλικό ή τραπέζιο, με διαμ. 1-8 μ. και επιμήκεις δρόμους μήκους 2 έως 10 μ., σε πυκνή διάταξη και με κοινό προσανατολισμό. Ήταν οικογενειακοί, προορισμένοι για πολλαπλές ταφές όπως και οι θαλαμοειδείς των νεκροταφείων της Ιαλυσού. Ειδικότερα στη μετανакτορική φάση του νεκροταφείου, οι δρόμοι στενεύουν προς το στόμιο, τα τοιχώματά τους συγκλίνουν προς τα επάνω, οι θάλαμοι ανοίγονται σε μεγαλύτερο βάθος εν σχέσει με το δάπεδο του δρόμου, τα δε ξερολιθικά διαφράγματα του στομίου αντικαθίστανται από μία όρθια πλάκα. Βλ. Demakorouliou – Crouwel 1998. Σπυρόπουλος 1997, σελ. 23-24. Σαλαβούρα 2007, σελ. 304-5, σημ. 1050.

²¹¹ Για τη μορφή και τις διαστάσεις των λαξευτών λακκοειδών του Παλαιοκάστρου, βλ. Σαλαβούρα 2007, σελ. 329-330, εικ. 89. Ένας από τους τάφους του πλατώματος έχει διαστάσεις στομίου 2,50x0,50 μ. και βθ. 3,40 μ., διευρύνεται δε προς τα κάτω. Το νοτιότερο τμήμα του δαπέδου βρίσκεται ψηλότερα κατά 1,60 μ. από το υπόλοιπο, δημιουργείται δηλαδή ένα είδος μεγάλης βαθμίδας, ενώ στο ένα τοίχωμα ανοίγεται στενή επιμήκης κόγχη. Από την παραπάνω περιγραφή συνάγεται ότι πρόκειται για θάλαμο-κόγχη.

²¹² Styrenius 1967, σελ. 139 κ.ε.. Desborough 1972, σελ. 339. Eder 2001, T. 1961:1 (7), σελ. 13 κ.ε., σελ. 49-51. Οι τάφοι της Ήλιδας που χρονολογούνται στους υπομυκηναϊκούς και πρωτογεωμετρικούς χρόνους είναι κυρίως λακκοειδείς, ενώ περιλαμβάνονται και δύο κιβωτιόσημοι. Ωστόσο πρόκειται για σχετικά ρηχές κατασκευές. Εντοπίζονται σε τρεις συστάδες, διάσπαρτες στην περιοχή του ΥΡ νεκροταφείου, του θεάτρου και της Δυτικής στοάς της αγοράς. Αναφέρονται επίσης ταφές σε πίθους της περιόδου αυτής στη θέση Σαλμώνη στην κοιλάδα του Αλφειού. Βλ. Eder 2001, σελ. 119.

²¹³ Βλ. Παρλαμά 1974, σελ. 35.

Το μεγάλο βάθος των λακκοειδών της Αγίας Αγάθης θυμίζει επίσης τους βαθείς λάκκους που ανοίγονται σε θαλαμοειδείς των κεφαλληνιακών νεκροταφείων, τα οποία χρονολογούνται αποκλειστικά στην ΥΕ ΙΙΙΓ²¹⁴. Αντίστοιχοι βαθείς λάκκοι με λαξευμένο περιχέλιωμα για την υποδοχή καλυπτηρίων πλακών ανοίγονται στα δάπεδα των πρωιμότερων θαλαμοειδών τάφων της Βούντενης, είναι όμως κοινοί και σε πολλά άλλα νεκροταφεία της Αχαΐας και της Ηλείας²¹⁵ και άλλων περιοχών στην Πελοπόννησο²¹⁶, ενώ εντοπίζονται και στην Αττική²¹⁷. Στη Ρόδο, αντίθετα, αναφέρονται λιγοστές περιπτώσεις λάκκων στα δάπεδα των θαλαμοειδών τάφων της Ιαλυσού²¹⁸. Πρόκειται για μικρούς λάκκους, εκτός από αυτόν του Τ. 20, που έχει μεγαλύτερες διαστάσεις (1,15x0,58 μ.), και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μικρός λακκοειδής, καθώς βρέθηκε σφραγισμένος με πλάκες τοποθετημένες σε λαξευμένο περιχέλιωμα²¹⁹.

Β. Θάλαμοι- κόγχες με κάθετο δρόμο

Η εμφάνιση του τύπου του θαλαμοειδούς τάφου σε μορφή κόγχης με λακκοειδή δρόμο στο νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς ήταν άγνωστος μέχρι τώρα στη Ρόδο σε προγενέστερα μυκηναϊκά νεκροταφεία.

Οι έξι τάφοι με μορφή θαλάμου-κόγχης στο νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης (Τ. 3, 4, 7, 8, 10 και 44), εντοπίζονται στην κεντρική συστάδα, η οποία παρουσιάζει εξαιρετική πυκνότητα. Όλοι βρέθηκαν κατεστραμμένοι σε κάποιο βσθμό, με εξαίρεση τους Τ. 7 και

---

²¹⁴ Souyoudzoglou-Haywood 1999, σελ. 123-4. Παπαδόπουλος 2003, σελ. 223.

²¹⁵ Βλ. Κολώνας 1998, τ. ΙΙ, σελ. 469, πίν. 30. Papadopoulos 1976, σελ. 34-5. Papadopoulos 1978-9, σελ. 54-5. Για το νεκροταφείο στην Αγία Τριάδα Ηλείας, βλ. Βικάτου 1999, σελ. 239.

²¹⁶ Ορθογώνιοι λάκκοι στο δάπεδο των θαλαμοειδών απαντούν συχνά στη Μεσσηνία (Βολιμίδια και θαλαμοειδείς Εγκλιανού), στη Λακωνία (Επίδαυρος Λιμηρά, Πελλάνα, Συκέα), στην Ηλεία (Στραβοκέφαλο, Ολυμπία-Νέο Μουσείο, Τρύπες, Μακρύσια), στην Αχαΐα (Αίγιο, Δερβένη, Άνω Συχαινά), Κεφαλλονιά (Λακκίθρα), αλλά και στην Αρκαδία (Παλαιόκαστρο). Κουντούρη 2002, σελ. 13. Souyoudzoglou-Haywood 1999, σελ. 54-5, με βιβλιογραφία. Σαλαβούρα 2007, σελ. 331-332. Η Κοντορλή-Παπαδοπούλου εντοπίζει τη συνήθεια της διάνοιξης λάκκων στα δάπεδα των θαλαμοειδών για να δεχτούν ταφές ή ανακομιδές στη Λακωνία, από όπου μεταδόθηκε στη ΝΔ Πελοπόννησο, βλ. Kontorli-Papadopoulou 1987, σελ. 149-150.

²¹⁷ Οι λακκοειδείς στους δρόμους των θαλαμοειδών τάφων Ι, Α, Β, Γ, Δ στο νεκροταφείο της Αλυκής Βούλας καλύπτονταν από μεγάλες πλακοειδείς που στηρίζονταν σε λαξευμένο περιχέλιωμα, βλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σελ. 186, σχέδ. 10.

²¹⁸ Βλ. παραπάνω. Οι περισσότεροι χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ.

²¹⁹ Βλ. Maiuri 1923-24, σελ. 134, εικ. 55. Benzi 1992, σελ. 229, 271. Περιείχε τα λείψανα βρεφικής ταφής, αλλά δεν ήταν σαφές εάν επρόκειτο για καύση ή ενταφιασμό. Περιείχε ακόμη υδρίσκη της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ.

T. 10, οι οποίοι βρίσκονταν εκτός της πορείας του διανοιχθέντος δρόμου και βόρεια από αυτόν.

Οι δρόμοι είναι επιμήκεις ορθογώνιοι και θυμίζουν σε αναλογίες και μέγεθος τους λαξευτούς λακκοειδείς τάφους. Οι διαστάσεις τους στο ανώτερο τμήμα τους κυμαίνονται σε μήκος μεταξύ 2,10 μ. (T. 8) και 2,88 μ. (T. 7), σε πλάτος μεταξύ 0,71/81 μ. (T. 10) και 1 μ. (T. 44) και το βάθος τους μεταξύ 1,80 μ. (T. 10) και 1,57 μ. (T. 7). Το βάθος των δρόμων των T. 4 και T. 8 υπολογίζεται από το σωζόμενο τμήμα τους στην παρειά του δρόμου. Ο δρόμος του T. 3 διατηρείται μόνον έως -1,32 μ. αλλά, κρίνοντας από την ανατολική παρειά του δρόμου, θα πρέπει να ήταν περίπου 0,50 μ. βαθύτερος. Ο T. 4 ήταν σημαντικά μικρότερος, με δρόμο 1,44 x 0,55/62 μ. Λαξευτό περιχείλωμα δεν έχουν ούτε οι δρόμοι των T. 7 και T. 10, που διατηρούνται ακέραιοι, ούτε οι μερικώς σωζόμενοι των T. 4 και T. 8. Στο τοίχωμα του δρόμου του T. 10, όπως άλλωστε και στο τοίχωμα του λακκοειδούς T. 18 υπάρχουν λαξευμένα «πατήματα» για διευκόλυνση της ανόδου. Το τοίχωμα της μακράς πλευράς απέναντι από το στόμιο είναι κατά κανόνα κεκλιμένο στο κατώτερο τμήμα του.

Σε κανέναν από τους δρόμους δεν βρέθηκε κεραμική ή άλλα ευρήματα. Τα λιγοστά ευρήματα στην επίχωση του δρόμου των T. 7 και T. 8 οφείλονται στη βιαστική σύληση. Οι δρόμοι επιχώνονταν με πέτρες και χώμα, έπειτα από την τελική σφράγιση του θαλάμου. Όταν το στόμιο του θαλάμου σφραγιζόταν με ξερολιθιά, θα ήταν εφικτό το άνοιγμά του, όταν όμως έκλεινε με μονολιθικό διάφραγμα, όπως στους T. 3 και T. 10, το σφράγισμα ήταν τελικό. Δεν ήταν δυνατή η ανακομιδή της ταφής και η επανάχρηση του θαλάμου, καθώς και οποιαδήποτε μετακήδεια τελετουργία μετά την επίχωση του δρόμου θα λάμβανε χώρα επάνω από τον τάφο. Μάλιστα, με εξαίρεση τον δρόμο του T. 44, τα δάπεδα των κάθετων δρόμων παρουσίαζαν στο απέναντι του θαλάμου τοίχωμά τους αρκετά έντονη κλίση προς το στόμιο του θαλάμου, ώστε να είναι ουσιαστικά δύσχρηστοι.

Ο T. 44, με διαστάσεις δρόμου 2,20 x 1 μ. και σωζόμενο βάθος 1,10 και θαλάμου 1,93 x 0,60 μ. και ύψ. 0,95 μ., που βρίσκεται στο υψηλότερο σημείο της κεντρικής συστάδας, ενδεχομένως δεν κατασκευάστηκε εξ αρχής σε αρκετό βάθος όπως οι άλλοι, με αποτέλεσμα η ΒΔ γωνία του θαλάμου να καταρρεύσει, ίσως ακόμη κατά τη διάρκεια της κατασκευής του τάφου, και να συμπληρωθεί με πρόχειρα κτισμένη κατασκευή από αργούς λίθους. Άλλωστε ο T. 44 είναι ο μόνος από τους τάφους αυτής της μορφής του οποίου

κατέρρευσε ολόκληρη η οροφή του θαλάμου. Καθώς όμως στην επίχωση του θαλάμου του βρέθηκαν θραύσματα ελληνιστικής κεραμεικής και θραύσμα λίθινης οστεοθήκης, πιθανώς το ανώτερο τμήμα του θαλάμου είχε χρησιμοποιηθεί για ταφή στα ελληνιστικά χρόνια, η οποία με τη σειρά της καταστράφηκε κατά τη διάνοιξη του δρόμου.

Οι θάλαμοι είναι σχεδόν όλοι επιμήκεις τετράπλευροι, λαξευμένοι κατά μήκος της μακράς πλευράς του δρόμου, με μήκος που κυμαίνεται μεταξύ 1,80/1,82 μ. (T. 7) και 1,84/2,10 μ. (T. 10), πλάτος από 0,60 μ. (T. 44 και μεγάλος θάλαμος T. 8) έως 0,72/0,95 (T. 7) και ύψος από 0,85/1 μ. (T. 3). έως 1,10 μ. (μεγάλος θάλαμος T. 8). Η πίσω πλευρά των θαλάμων έχει στρογγυλεμένες γωνίες, και η οροφή είναι κυρτή προς το πίσω τοίχωμα, πιθανώς λόγω δυσκολίας στη λάξευση. Σε όλους τους θαλάμους διακρίνονται ίχνη από τα εργαλεία λάξευσης. Τα δάπεδα των θαλάμων βρίσκονται χαμηλότερα από τα δάπεδα των δρόμων, με διαφορά ύψους που κυμαίνεται από 0,10 έως 0,16 μ.

Εξαιρεση αποτελεί ο μικρός θάλαμος 2 του T. 8, που έχει σχήμα ακανόνιστο πολυγωνικό και διαστάσεις 1,40 x 0,33/0,66 μ. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ερμάριο (κόγχη για την τοποθέτηση αντικειμένων), ή ακόμη και κόγχη ανακομιδών από παλαιότερες ταφές στο θάλαμο 1, αλλά θεωρούμε πιθανότερο ότι αποτελεί θάλαμο-κόγχη που λαξεύθηκε, πιθανώς σε δεύτερη φάση, ψηλά στο τοίχωμα της νότιας μακράς πλευράς του T. 8, μιας και στο κατώτερο μέρος του το τοίχωμα είναι κεκλιμένο, όπως των υπόλοιπων τάφων του ίδιου τύπου στο νεκροταφείο. Οι μικρότερες διαστάσεις του δεύτερου αυτού θαλάμου του T. 8 μαρτυρούν ότι κατασκευάστηκε για παιδική ταφή, αλλά το ακανόνιστο σχήμα του ίσως δηλώνει μια βιαστική κατασκευή ακόμη και για ταφή ενηλίκου, σε συνεσταλμένη στάση. Άλλωστε, ο κανονικού σχήματος T. 4, με μικρότερες διαστάσεις θαλάμου 1,15 x 0,30/0,50 μ. και ύψος 0,65/0,69 μ., επίσης είχε χρησιμοποιηθεί για παιδική ταφή, όπως επιβεβαιώθηκε από τη μελέτη του οστεολογικού υλικού.

Οι είσοδοι των θαλάμων είναι προσεγμένες, με ευθύγραμμη λαξευμένες παραστάδες και ανώφλι. Το μήκος τους είναι σε όλες τις περιπτώσεις λίγο μικρότερο από το μήκος της πλευράς του δρόμου.

Τα στόμια των θαλάμων των T. 3 και T. 7 ήταν σφραγισμένα με υπερμεγέθη πλακοειδή πέτρα, ουσιαστικά με αλάξυτη φλέβωση βράχου, ενώ τα κενά που άφηνε το ακανόνιστο σχήμα τους ήταν συμπληρωμένα με μικρότερες πέτρες και πηλό. Αντίθετα, τα στόμια των υπόλοιπων τάφων θα πρέπει να φράσσονταν με ξερολιθικό διάφραγμα, το οποίο στον T. 44

βρέθηκε άθικτο κατά την ανασκαφή (βλ. εικ. 78, 80). Στους υπόλοιπους τάφους οι κατώτεροι λίθοι του ξερολιθικού διαφραγματικού τοίχου βρέθηκαν κολλημένοι στο λαξευμένο δάπεδο με ίζημα ανθρακικών αλάτων.

Η σφράγιση των στομιών των Τ. 3 και Τ. 10 με μονολιθικό διάφραγμα, όπως άλλωστε και η επιμελημένη λάξευση των εισόδων όλων των τάφων του ίδιου τύπου, δηλώνουν διάθεση για μνημειακότητα, η οποία είναι αξιοσημείωτη δεδομένης της χρήσης του τάφου για μια και μόνο ατομική ταφή και με την έλλειψη ενδείξεων τελετουργίας στο δρόμο, ο οποίος επιχώνεται.

Ο τύπος του φρεατοειδούς τάφου (“*pit cave*”).

Οι θάλαμοι-κόγχες της Αγίας Αγάθης ανήκουν σε μια ευρύτερη κατηγορία θαλαμοειδών για την οποία έχει υιοθετηθεί σχετικά πρόσφατα στην ελληνική βιβλιογραφία ο όρος φρεατοειδής ή φρεατόσχημος τάφος. Πρόκειται ουσιαστικά για κάθετο λαξευτό δρόμο ή προθάλαμο, σχήματος κυκλικού ή ορθογώνιου, που οδηγεί σε ορθογώνιο ή ελλειψοειδή υπόγειο θάλαμο. Ωστόσο, ο όρος φρεατοειδής περιγράφει ένα βαθύ φρεατοειδές όρυγμα, και είναι παραπλανητικός ακόμη και όταν πρόκειται για πηγάδια, που πράγματι χρησιμοποιήθηκαν για πρόχειρες ταφές, πιθανώς σε έκτακτες περιπτώσεις²²⁰. Για τον ίδιο τύπο τάφου έχει επίσης χρησιμοποιηθεί ο περιγραφικός όρος «λακκοειδής τάφος με σπηλαιώδη θάλαμο», ο οποίος είναι πιο ακριβής. Παλαιότερα χρησιμοποιείτο ο όρος σπηλαιώδης τάφος, φρεατόσχημο λάξευμα ή απλώς όρυγμα, όπως επίσης ο όρος «κριβανοειδής»²²¹. Η χρήση του τύπου είναι πιθανώς πολύ πιο διαδεδομένη από την εικόνα που έχουμε σήμερα, αφού η περιγραφή - ιδιαίτερα στις παλαιότερες δημοσιεύσεις - είναι ενίοτε ασαφής, και επομένως η ταύτισή του δεν είναι πάντα ασφαλής. Μάλιστα, ο Lewartowsky θεωρεί και τον αγγλικό όρο ‘pit-cave’ παραπλανητικό, και προτιμά το ‘shaft-niche’, που αποτελεί απόδοση του γερμανικού όρου ‘Schachtnischengrab’²²².

---

²²⁰ Για παράδειγμα, βλ. τους ΜΕ Τ. Λπ12 και Τ. Λπ12α του Δυτικού Νεκροταφείου της Ελευσίνας, Μυλωνάς 1975 Β’, σελ. 158-160, 211, σχέδ. 125. Γ’ πίν. Λ. Στην ίδια κατηγορία ανήκει και το φρέαρ στη θέση Χελιωτόμυλος στην Κόρινθο, όπου βρέθηκαν ταφές και κεραμική της ΠΕΧ, βλ. Shear 1930, σελ. 403-406.

²²¹ Ο όρος «κριβανοειδής» χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τον Παπαβασιλείου για τους ΠΕ θαλαμοειδείς τάφους με κάθετο δρόμο της Μάνικας, βλ. Παπαβασιλείου 1910, σελ. 2, και στη συνέχεια από τον Σπυρόπουλο για τους τάφους των Λιθαρών Βοιωτίας, βλ. Σπυρόπουλος 1969, σελ. 38.

²²² Lewartowski 2000, σελ. 10. Τον γερμανικό όρο ‘Schachtnischengrab’ χρησιμοποιεί ο Pini 1968, σελ. 46.

Ο Lewartowski κατατάσσει τον τύπο στους «απλούς τάφους», τον θεωρεί όμως συγγενή του θαλαμοειδούς, επειδή περιλαμβάνει σχετικά μεγάλους υπόγειους θαλάμους που σφραγίζονται με κτιστό διάφραγμα και επειδή εντοπίζεται στην ηπειρωτική Ελλάδα σε νεκροταφεία θαλαμοειδών. Επισημαίνει ωστόσο ότι, όπως και οι υπόλοιποι τύποι «απλών τάφων», και σε αντίθεση με τους θαλαμοειδείς, προορίζονταν για ατομικές ταφές²²³.

Γενικά, τα στόμια των θαλάμων των φρεατόσχημων τάφων σφραγίζονται με ξερολιθικό τοίχο και οι δρόμοι-προθάλαμοι επιχώνονται με χώμα και πέτρες.

Σημειώνονται πολύ λίγες περιπτώσεις φρεατόσχημων με διπλό θάλαμο, όπως ο Τ. 8 της Αγίας Αγάθης. Αναφέρονται παραδείγματα στην Αλυκή Βούλας²²⁴ και ενδεχομένως στην Αγία Κυριακή Σαλαμίνας²²⁵, στην περιοχή των Μυκηνών²²⁶ στο Δένδρο Τανάγρας στη Βοιωτία²²⁷, στο Παλαιόκαστρο Γορτυνίας στην Αρκαδία²²⁸. πρόσφατα εντοπίστηκαν επίσης στο Κολικρέπι Σπάτων στην Αττική²²⁹.

Η προέλευση του τύπου: ΝΑ-ΠΕΧ

---

²²³ Lewartowski 2000, σελ. 10.

²²⁴ Για φρεατόσχημους με διπλό θάλαμο στην Αλυκή Βούλας, βλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σελ. 159, σχέδ. 11. Lewartowski 2000, σελ. 10-11 αρ. ΑΤ15.5.

²²⁵ Το συγκρότημα των Τ. Στ', Ζ' και Η' στο εκτεταμένο νεκροταφείο θαλαμοειδών στην Αγία Κυριακή Σαλαμίνας, βλ. Δαβάρας 1965, σελ. 126, αποτελείται ουσιαστικά από τετράπλευρο προθάλαμο που δίνει πρόσβαση σε δύο θαλαμοειδείς διαμορφωμένους σε ορθή γωνία μεταξύ τους, ενώ στο δάπεδό του έχει λαξευθεί λακκοειδής. Σύμφωνα με την Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, 1988, σελ. 262 σημ. 4, ο συγκεκριμένος τάφος παρουσιάζει συνδυασμό στοιχείων φρεατοειδούς και λακκοειδούς.

²²⁶ Ο Χαριτωνίδης θεωρεί τον τάφο στο Πρίφτιανι διπλό φρεατοειδή· βρέθηκε ταφή ενηλίκου στον θάλαμο, μάλλον συνεσταλμένη, της ΥΕ ΙΙΑ1, και στην απέναντι πλευρά παιδική ταφή πίσω από τοίχο. Βλ. Χαριτωνίδης 1952, σελ. 19-21, εικ. 1, 3.

²²⁷ Δύο από τους φρεατοειδείς της Τανάγρας έχουν διπλό θάλαμο, και χρονολογούνται από τα ευρήματα στην ΥΕ ΙΙΒ., βλ. Σπυρόπουλος 1980, σελ. 53 εικ. 2, (Τ. 120), σελ. 55, εικ. 2 (Τ. 123). Σπυρόπουλος 1980^α, σελ. 21-22, εικ. 36. Επίσης Lewartowski 2000, ΒΕ11.5, αρ. ΒΕ 11.7+. ΒΕ11.8

²²⁸ Σε τάφους με κατακόρυφο δρόμο και διπλό θάλαμο στο νεκροταφείο του Παλαιόκαστρου Γορτυνίας αναφέρεται και ο Σπυρόπουλος, βλ. Σπυρόπουλος 1997, σελ. 24. Οι Demakorouliou - Crouwel 1998, σελ. 273, σημειώνουν άλλη μια περίεργη κατασκευή, που πιθανώς είναι φρεατόσχημος τάφος, αλλά δεν ανασκάφηκε πλήρως κατά τις έρευνες του Χρ. Χρήστου. Σαλαβούρα 2007, σελ. 307 σημ. 1553. Στους φρεατόσχημους με δύο πλευρικούς θαλάμους φαίνεται ότι ανήκει και πίσω τμήμα του λεγόμενου «Νεκριομαντείου» του Παλαιόκαστρου Γορτυνίας. Βλ. Σπυρόπουλος 1997, 26. Σπυρόπουλος 2000, 15-6. Σπυρόπουλος 2002, 68. Σύμφωνα με τη Σαλαβούρα, το μεγαλύτερο μέρος της κατασκευής αποτελείται από έναν θαλαμοειδή τάφο, η κατασκευή του οποίου κατέστρεψε φρεατόσχημο τάφο με δύο πλευρικούς θαλάμους, ενδεχομένως προγενέστερο. Σαλαβούρα 2007, σελ. 334-336.

²²⁹ Ο τύπος με περισσότερους του ενός θαλάμους αναφέρεται και στο νέο νεκροταφείο στο Κολικρέπι Σπάτων, βλ. Στάθη – Ψαλλίδα υπό δημοσίευση.

Στον ελλαδικό χώρο, όπως και στην Κύπρο, ο τύπος του υπόγειου λαξευτού θαλαμοειδούς με κάθετο δρόμο παρουσιάζεται ήδη στο τέλος της ΥΝΛ ή στη ΥποΝΛ περίοδο, εξαπλώνεται όμως ευρύτατα κατά την ΠΕΧ²³⁰. Στην ηπειρωτική Ελλάδα εντοπίζεται ενδεχομένως ήδη στην ΥποΝΛ περίοδο στην Αγορά των Αθηνών²³¹. Στην επόμενη περίοδο, στην ΠΕΧ, αποτελεί τον αποκλειστικό αρχιτεκτονικό τύπο σε νεκροταφεία στη Βοιωτία, στις θέσεις Παραλίμνη, Λιθαρές και Τανάγρα²³², και κυρίως στο εκτεταμένο νεκροταφείο στη Μάνικα Ευβοίας, που χρονολογείται στην ΠΚ Ι - ΠΚ ΙΙΙ περίοδο²³³. Αντίστοιχο με το νεκροταφείο της Μάνικας είναι το νεκροταφείο στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου Λουσικών στην Αχαΐα²³⁴. Στην ΠΕΧ ο τύπος συναντάται,

---

²³⁰ Βλ. σχετικά Pini 1968, σελ. 46. Dickinson 1977, σελ. 61. Επίσης βλ. κατάλογο στο Cavanagh-Mee 1998, σελ. 17, 22.

²³¹ Στην περιοχή του Μητρώου ερευνήθηκε τάφος που αποτελείται από βαθύ δρόμο κυκλικής διατομής που οδηγεί σε τετράπλευρο θάλαμο, βλ. Shear 1936, σελ. 20-21, εικ. 17. Υπάρχει κάποια ασυμφωνία ωστόσο σχετικά με τη χρονολόγηση του τάφου στην ΥποΝΛ ή στην ΜΕ περίοδο, Immerwahr 1971, σελ. 52-3, πίν. 78. Cavanagh-Mee 1998, σελ. 20.

²³² Φαράκλας 1969, σελ. 174-175. Σπυρόπουλος 1969, σελ. 36 κ.εξ. Σπυρόπουλος 1977, σελ. 25-27.

²³³ Σχετικά με το νεκροταφείο της Μάνικας βλ. Παπαβασιλείου 1910. Σάμψων 1986, σελ. 153 κ.εξ., σελ. 201-208. Sarpouna-Sakellarakis 1987.

²³⁴ Για το εκτεταμένο νεκροταφείο φρεατοειδών τάφων στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου-Λουσικών Αχαΐας βλ. Βασιλογάμβρου 1996-7, σελ. 367-372 και σχέδ. 7. Βασιλογάμβρου 2000, σελ. 43-44 (με βιβλιογραφία). Η έρευνα έφερε στο φως τάφους ΠΕΧ και ΥΕΧ, στον ίδιο χώρο και σε πυκνή διάταξη, ώστε οι αρχαιότεροι είχαν υποστεί ποικίλες επεμβάσεις κατά την κατασκευή των μεταγενέστερων. Η ανασκαφείας ονομάζει και τους ΠΕ θαλαμοειδείς, από την περιγραφή της όμως είναι σαφές ότι πρόκειται για τον τύπο του φρεατόσημου. Αρχιτεκτονικά ομοιάζουν με τους τάφους της Μάνικας, με κάθετο, συνήθως τετράπλευρο όρυγμα πρόσβασης και μικρό θάλαμο, τετράπλευρης ή κυκλικής-ελλειψοειδούς κάτοψης. Το δάπεδο του δρόμου βρίσκεται ψηλότερα από το δάπεδο του θαλάμου. βλ. Βασιλογάμβρου 2000, σχέδ. 2-5. Σημειώνονται περιπτώσεις θαλάμων με κοινό δρόμο, βλ. Βασιλογάμβρου 2000, εικ. 5, 13, 14). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ΠΕ Τάφος 4 (σχέδ. 5), με πολύ βαθύ δρόμο, οι θάλαμοι-κόγχες του οποίου βρίσκονται στη μέση περίπου του ύψους των τοιχωμάτων του, θυμίζοντας αντίστοιχους κυπριακούς της ΜΧ περιόδου. Βάσει ευρημάτων, οι τάφοι χρονολογούνται στην ΠΕ Ι. Οι μυκηναϊκοί θαλαμοειδείς του ίδιου νεκροταφείου, συλημένοι κατά το πλείστον, ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΑ-Γ ύστερη και χρησιμοποιούνται και κατά την υπομυκηναϊκή περίοδο. Οι ΠΕ τάφοι καταστρέφονται εν μέρει κατά την κατασκευή των μυκηναϊκών τάφων, ενώ σε μερικές περιπτώσεις επαναχρησιμοποιούνται, είτε για ανακομιδές των οστών από παλαιότερες μυκηναϊκές ταφές, είτε για νέες ταφές. Βλ. επίσης Σαλαβούρα 2009, σελ. 324, σημ. 1559.

μεμονωμένους, και στην Κορινθία, στις θέσεις Μύλος Χελιώτη²³⁵ και Ζυγουριές²³⁶, στην Πρόσυμνα²³⁷ και στην Ασίνη²³⁸ της Αργολίδας, στο Παυλοπέτρι Λακωνίας²³⁹.

Μικροί θαλαμοειδείς αυτού του τύπου, της ΠΕΧ και ΜΕΧ, έχουν εντοπιστεί σε αρκετές θέσεις στις Κυκλάδες στην ΠΚυκλ Ι/ΙΙ περίοδο²⁴⁰. Οι πρωιμότεροι βρίσκονται οργανωμένοι σε εκτεταμένο νεκροταφείο της ΠΚ Ι/ΙΙ στη θέση Αγρίλια, στο Άνω Κουφονήσι²⁴¹. Σε διαφορετική κατηγορία ανήκουν οι μεγαλύτεροι τάφοι στη Φυλακωπή²⁴², και οι συγγενείς με αυτούς στο Ριβάρι της Μήλου²⁴³.

Η παρουσία του τύπου έχει επισημανθεί στο Εμποριό της Χίου²⁴⁴, καθώς και στην ανατολική Κρήτη, στο ΠΜ νεκροταφείο της Αγίας Φωτιάς Σητείας, που παρουσιάζει ομοιότητες με τα κυκλαδικά νεκροταφεία²⁴⁵.

---

²³⁵ Πρόκειται για βαθύ τετράγωνο φρεατόσχημο δρόμο, που οδηγεί σε δύο ελλειψοειδείς θαλάμους, το δάπεδο των οποίων βρίσκεται χαμηλότερα από το δάπεδο του δρόμου, βλ. Heermance – Lord 1897, σελ. 313-118, εικ. 1-2. Για τη χρονολόγησή του στην ΠΕΧ βλ. Blegen 1920, σελ. 1. Weinberg 1937, σελ. 487.

²³⁶ Στον τύπο αυτό ανήκουν οι Τ. VII και Τ. XX στα Αμπελάκια Ζυγουριών, βλ. Blegen 1928, σελ. 43, εικ. 37-38, σελ. 48-53, εικ. 42, 43a-b.

²³⁷ Ο Blegen συγκρίνει πέντε τάφους της ΠΕ περιόδου στην Πρόσυμνα με αυτόν της Κορίθου. Βλ. Blegen 1937, σελ. 47, εικ. 83, σημ. 6.

²³⁸ Τρεις παιδικόι τάφοι της ΠΕ ΙΙΙ στην Ασίνη, που χαρακτηρίζονται από τους ανασκαφείς «φυσικές κοιλότητες», θεωρούνται από την Βασιλογάμβρου φρεατόσχημοι και τους κατατάσει στη δική της κατηγορία Β', βλ. Frödin – Persson 1938, σελ. 338-341. Βασιλογάμβρου 1996-97, σελ. 370.

²³⁹ Στο Παυλοπέτρι ερευνήθηκε εκτεταμένο νεκροταφείο, παρόμοιο με αυτό της Μάνικας, που χρονολογήθηκε στην ΠΕ ΙΙ. Βλ. A. Harding κ.ά. 1969, σελ. 127-132, 139-40.

²⁴⁰ Παράλληλα ωστόσο με τους φρεατοειδείς και τους κιβωτιόσχημους εμφανίζεται στις Κυκλάδες ο τύπος του θολωτού τάφου, που επιχωριάζει στο ΠΚ ΙΙ νεκροταφείο της Χαλανδριανής, όπου ερευνήθηκαν περισσότεροι από 600 μικροί υπόγειοι θολωτοί τάφοι με μικρό δρόμο, χτισμένοι με εκφορικό σύστημα από τη βάση των τοίχων, βλ. Stampolidis- Sotirakopoulou 2011 σελ. 89. Η ταφή γινόταν από την οροφή και οι νεκροί τοποθετούνταν στο αριστερό πλευρό, σε αντίθεση με τους κιβωτιόσχημους.

Τέλος, τοπική ιδιαιτερότητα της Μήλου αποτελούν οι ελεύθερες ταφές καλυμμένες με λιθοσωρό-τύμβο, με σήμα στην κορυφή. Βλ. συνοπτικά Stampolidis - Sotirakopoulou 2011, σελ. 89 – 90.

²⁴¹ Στο Αγρίλι ερευνήθηκαν 72 τάφοι, που χαρακτηρίζονται από τραπεζιόσχημο ή ωοειδή υπαίθριο προθάλαμο (1-1.60x0,65-1.50x0,50-0,70μ.) που οδηγεί σε μικρό υπόγειο θάλαμο (0,75-1,50x0.40-0.90x0.30-0,60μ.). Το στόμιο σφραγίζονταν με μεγάλη πλακοειδή πέτρα, που συχνά προεξείχε ως σήμα, και ο προθάλαμος επιχωριζόταν με χώμα και πέτρες Βλ. σχετικά Zarheigopoulou 2008, σελ. 183-194.

²⁴² Οι θαλαμοειδείς τάφοι της Φυλακωπής αποτελούνται από έναν ή δύο διαδοχικούς θαλάμους, προσβάσιμους από κατηφορικό δρόμο και συχνά με δίρριχτη λαξευτή οροφή, και μάλλον περιείχαν πολλαπλές ταφές. Βλ. Edgar - Atkinson 1904, σελ. 234-237, κυρίως αρ. 5, 6.

²⁴³ Στο Ριβάρι της Μήλου ερευνήθηκαν δύο μεγάλοι κυκλικοί λαξευτοί θάλαμοι με δευτερογενείς ταφές, με λαξευμένες κόγχες όπου είχε τοποθετηθεί μεγάλος αριθμός κτερισμάτων των ταφών που μεταφέρθηκαν από τους γύρω τάφους. Βλ. σχετικά Televantou 2008, σελ. 209-215.

²⁴⁴ Ο Τ. Ι του Εμποριού ωστόσο, με ελλειψοειδή λαξευτό θάλαμο, με δάπεδο αρκετά χαμηλότερο από το επίπεδο του δρόμου, με μικρό στόμιο ψηλά στο τοίχωμα, σφραγισμένο με κεκλιμένες πλάκες, θυμίζει τους αντίστοιχους κυπριακούς, βλ. Hood κ.ά. 1981-82 Ι, σελ. 150-52, εικ. 82, πίν. 29 (a)-(c).

Η αρχική εμφάνιση του τύπου στο Αιγαίο, αλλά και στη Συροπαλαιστινιακή ακτή, στην ιταλική και στην ιβηρική χερσόνησο στην 3^η χιλ. π.Χ. έχει συσχετιστεί με τον πολιτισμό Kurgan IV και τη διάχυση των Ινδοευρωπαϊκών φύλων²⁴⁶. Η πορεία της εξάπλωσής του παραμένει αδιευκρίνιστη· έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις σχετικά με την καταγωγή του είτε από την ανατολική, είτε από την κεντρική Μεσόγειο, ή ακόμη η ανεξάρτητη παράλληλη εξέλιξή του στις διάφορες περιοχές²⁴⁷.

Ασαφής έως τώρα θεωρείται επίσης η σχέση των φρεατοειδών της ΠΕ και της ΥΕ περιόδου, δεδομένου ότι ο τύπος του θαλαμοειδούς τάφου με κάθετο δρόμο φαίνεται να εγκαταλείπεται στη ΜΕ περίοδο στην ηπειρωτική Ελλάδα και στο Αιγαίο²⁴⁸. Οι λιγότερες γνωστές περιπτώσεις φρεατοειδών της ΜΕ περιόδου εντοπίζονται στην Αττική και είναι αμφισβητούμενες, είτε λόγω μορφής, είτε λόγω χρονολόγησης²⁴⁹. Στη περίοδο αυτή μπορεί να τοποθετηθεί μόνον ο φρεατοειδής Τ. XII της Αφιδνας²⁵⁰.

---

²⁴⁵ Το εκτεταμένο νεκροταφείο της Αγίας Φωτιάς αποτελείται από 263 τάφους, οι περισσότεροι εκ των οποίων ανήκουν στον τύπο του θαλαμοειδούς με κάθετη πρόσβαση· οι υπόλοιποι τάφοι είναι λακκοειδείς και ένα ταφικό σπήλαιο. Οι θάλαμοι, όπως και οι δρόμοι/προθάλαμοι είναι μικροί, διαφόρων σχημάτων, χρησιμοποιήθηκαν δε για ατομικές ταφές. Βάσει της αρχιτεκτονικής και των ευρημάτων, το νεκροταφείο θεωρείται ότι ανήκει σε εγκατάσταση Κυκλαδιτών. Βλ. Δαβάρας 1971, σελ. 392-397. Davaras – Betancourt 2004.

²⁴⁶ Βλ. Gimbutas 1970, σελ. 187-188, εικ. 25, που ονομάζει τον τύπο “oven-graves” ή ‘catacomb graves’. Επίσης Gimbutas 1973. Holmberg 1978.

²⁴⁷ Sapouna-Sakellarakis 1987, σελ. 260. Whitehouse 1972, σελ. 275. Βασιλογάμβρου 1996-7, σελ. 372 (με βιβλιογραφία).

²⁴⁸ Ορισμένοι μελετητές έχουν διατυπώσει την άποψη ότι οι φρεατόσχημοι τάφοι της ΠΕΧ αποτέλεσαν τα πρότυπα των αντίστοιχων ΥΕ, βλ. Immerwahr 1971, σελ. 93. Deshayes 1966, σελ. 242, Χαριτωνίδης 1952, σελ. 20.

²⁴⁹ Τα δύο φρεατοειδή ορύγματα στον τομέα Λ του Δυτικού Νεκροταφείου της Ελευσίνας δεν έχουν θάλαμο. Πρόκειται για πηγάδια, που χρησιμοποιήθηκαν στη συνέχεια για ταφές στη ΜΕ περίοδο. Το βάθος του ενός έφθανε τα 7,90 μ., χρησιμοποιήθηκε δε για τέσσερις ταφές, όλες ακτέριστες. Το δεύτερο, βάθους 3,30μ. βρέθηκε κενό και εικάζεται ότι ο βράχος ήταν πολύ σκληρός, οπότε και εγκαταλείφθηκε. Βλ. Μυλωνάς 1975 Β', σελ. 158-9, 211, σχέδ. 125, πίν. 168-9.

Ο μεμονωμένος φρεατοειδής τάφος μπροστά από την ανατολική πλευρά του Μητρώου της Αγοράς των Αθηνών, με βθ. ορύγματος 3 μ., έχει χρονολογηθεί αρχικά στους ΥποΝΑ και αργότερα στους ΜΕ χρόνους. Βλ. Immerwahr 1971, σελ. 52-3, 213, πίν. 58. Cavanagh – Mee 1998, σελ. 20.

²⁵⁰ Για το νεκροταφείο της Αφιδνας βλ. Wide 1896, σελ. 396, πίν. XIII. Ο φρεατόσχημος Τ. XII βρίσκεται μεταξύ τάφων άλλων τύπων (κιβωτιόσχημων και εγχυτρισμών σε πίθους), είναι δε πιθανό να καλύπτονταν από τύμβο. Ο Τ. III έχει ελλειψοειδή δρόμο/προθάλαμο όπου βρέθηκε και πίθος με εγχυτρισμό. Πιθανώς κτιστός της ίδιας μορφής είναι ο Τ. XII, με τη μία πλευρά χωρισμένη με κτιστό τοίχιο.

Ο τύπος επανεμφανίζεται στην YEX²⁵¹. Ιδιαίτερο και βασικό χαρακτηριστικό των φρεατόσημων τάφων κατά την περίοδο αυτή, και βασική διαφορά τους από τους αντίστοιχους της ΠΕΧ, είναι ότι δεν αποτελούν πλέον το αποκλειστικό είδος τάφου, αλλά εντοπίζονται σε περιορισμένο αριθμό, σε νεκροταφεία κυρίως θαλαμοειδών τάφων²⁵². Παρά τον μικρό σχετικά αριθμό παραδειγμάτων, ο τύπος παρουσιάζει ευρεία διασπορά, σε διάφορες περιοχές του μυκηναϊκού κόσμου²⁵³.

Στην Κρήτη, θαλαμοειδείς τάφοι με κάθετο δρόμο κατασκευάζονται στην ΥΜ ΙΙ – πρώιμη ΥΜ ΙΙΙ περίοδο. Ο τύπος επιχωριάζει συγκεκριμένα στην περιοχή της Κνωσσού, κυρίως στο νεκροταφείο της Τζαφέρ Παπούρας, όπου διαπιστώνεται μίξη τύπων, θαλαμοειδών με επιμήκη δρόμο, με ενταφιασμούς είτε εκτάδην στο δάπεδο, είτε σε σαρκοφάγους, *pit-shafts*, και φρεατοειδείς²⁵⁴, αλλά και στα νεκροταφεία των Γυσάδων, του Μαύρου Σπήλαιου, του Βενιζέλειου Νοσοκομείου²⁵⁵. Έκτοτε ωστόσο ο τύπος έχει εντοπιστεί και στο ανακτορικό κέντρο των Χανίων²⁵⁶.

---

²⁵¹ Ο τύπος στην YEX αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά στο νεκροταφείο της Τζαφέρ Παπούρας από τον Evans, ο οποίος και τον ονόμασε *pit-cave*, όρο που καθιερώθηκε στην αγγλική βιβλιογραφία. Βλ. Evans 1905, σελ. 405-409. Ο Pini χρησιμοποιεί τον όρο Schacht-Nischengräber για τους φρεατοειδείς της Τζαφέρ Παπούρας.

²⁵² Dickinson 1983, σελ. 57.

²⁵³ Κατάλογο των γνωστών μέχρι τότε τάφων του τύπου αυτού δίνει ο Pini 1968, σελ. 46 και σημ. 536-544.

²⁵⁴ Στη Τζαφέρ Παπούρα, σε σύνολο 98 τάφων, οι φρεατοειδείς ήταν δεκαοκτώ, βρίσκονταν δε συγκεντρωμένοι στο ΝΑ κυρίως τμήμα του νεκροταφείου. Από τους υπόλοιπους, οι 30 ήταν λακκοειδείς, ενώ οι υπόλοιποι 50 θαλαμοειδείς με επιμήκη δρόμο, μήκ. έως 4,5μ. Οι δεκαοκτώ θάλαμοι-κόγχες με κάθετο δρόμο της Τζαφέρ Παπούρας έχουν επιμήκη δρόμο-προθάλαμο ιδιαίτερα μεγάλου βάθους (έως 4,35 μ.) και πλευρικό θάλαμο-κόγχη, χρησιμοποιήθηκαν δε για ατομικές ταφές τοποθετημένες εκτάδην. Η κόγχη μετά την ταφή σφραγιζόταν με διπλό ξερολιθικό διάφραγμα, ο δε δρόμος επιχωνόταν. Στα τοιχώματα του δρόμου υπήρχαν λαξευμένες βαθμίδες για την πρόσβαση στον τάφο. Ο Pini θεωρεί ότι το μικρό πλάτος των δρόμων στο ανώτερο τμήμα τους, το μεγάλο βάθος και ο πλευρικός θάλαμος-κόγχη προστάτευαν από μεταγενέστερες συλήσεις Πράγματι, μόνον ένας βρέθηκε συλημένος. Βλ. Evans 1905, σελ. 391 κ.ε. Pini 1968, σελ. 46.

Οι Τ. ΧΙΙΙ33 και Τ. 36 ανήκουν στην κατηγορία των *pit-shaft*, ενώ κανονικοί θαλαμοειδείς με επιμήκη δρόμο, με ταφές είτε εκτάδην (Τ. ΧΙΙΙ92), είτε εντός σαρκοφάγων (Τ. ΧΙΙΙ8). Οι τάφοι χρονολογούνται στην ΥΜΙΙ/ΥΜ ΙΙΙ.

²⁵⁵ Catling 1978-9, σελ. 46. Dickinson 1983, σελ. 57. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σελ. 188.

²⁵⁶ Βλ. Halager – McGeorge 1992, σελ. 25-26, εικ. 2, 4, 20. Επίσης, Andreadaki-Vlasaki 1997, “tombes à puits avec cavité latérale”, σελ. 498-499, εικ. 7. Στο νεκροταφείο της οδού Παλαμά στα Χανιά, εννέα από 17 τάφους ανήκαν στον τύπο αυτό (ένας λακκοειδής με βαθύ περιχέλιωμα και τέσσερεις θαλαμοειδείς). Σε αντίθεση με το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης, στα Χανιά οι τάφοι είχαν ποικίλο προσανατολισμό και οι νεκροί είχαν αποθεθεί είτε εκτάδην είτε σε συνεσταλμένη πλευρική στάση, με το κεφάλι προς διάφορες κατευθύνσεις. Οι θάλαμοι είχαν ποικίλες διαστάσεις, ανάλογα με την ηλικία του νεκρού. Οι Τ. 9, 12 και 14 ανήκαν σε παιδιά. Όλοι οι τάφοι χρησιμοποιήθηκαν για μία ατομική ταφή και δεν φαίνεται να ξανανοίχθηκαν. Εξάιρεση αποτελεί ο Τ. 11, που περιείχε τις ταυτόχρονες ταφές πέντε παιδιών και την πιθανή

Το στοιχείο του κάθετου δρόμου όμως παρατηρείται στην Κρήτη και σε μεγάλο μεγέθους θαλαμοειδείς ελλειψοειδούς σχήματος των ανακτορικών χρόνων, οι οποίοι χρησιμοποιούνται για αλληπάληλους ενταφιασμούς εντός λαρνάκων, σύμφωνα με την κρητική παράδοση²⁵⁷. Οι Τ. XX8 και XX18 στις Άνω Γυψάδες και οι Τ. XVI και Τ. IV στη Φορτέτσα, με το δάπεδο του θαλάμου σε επίπεδο πολύ βαθύτερο από τον πυθμένα του δρόμου, θυμίζουν τους λαξευτούς θαλαμοειδείς κυπριακού τύπου. Κατά την ίδια περίοδο κατασκευάζονται κτιστοί υπόγειοι κυκλικοί ψευδοθολωτοί στα νεκροταφεία στις Κούρτες, στην Έργανο και στην Παναγιά, και τετράγωνοι στο Καλό Χωριό, στην Πραισό και στα Σφακιά. Στα νεκροταφεία του Καρφιού, στις θέσεις Μνήματα και Αστιβιδερό, κατασκευάζονται ψευδοθολωτοί, οι περισσότεροι τετράγωνοι εξωτερικά και κυκλικοί εσωτερικά.

Κατά τους Υπομιν. χρόνους ο τύπος του θαλαμοειδούς με κάθετη πρόσβαση εντοπίζεται στο Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού²⁵⁸. Το συγκρότημα των Τ. 200-201-202 ωστόσο του Βόρειου Νεκροταφείου θυμίζει περισσότερο μικρογραφία των θαλαμοειδών κυπριακού τύπου, με μικρό τετράπλευρο κάθετο όρυγμα που οδηγεί σε μικρούς ελλειψοειδείς θαλάμους. Παρόμοιος, με έναν μόνο θάλαμο, είναι ο γειτονικός Τ. 186²⁵⁹.

ανακομιδή γυναίκας, σε θάλαμο παρόμοιο σε διαστάσεις με τους θαλάμους των ενηλίκων. Επίσης στον Τ. 1 βρέθηκαν οστά δύο ταυτόχρονων ταφών. Δύο ωστόσο από τους τάφους, οι Τ. 8 και 15, είχαν θαλάμους ανοιγμένους στην παρειά κατωφερούς δρόμου, που κατέληγε σε τυφλό τοίχωμα στη θέση του στομίου θαλαμοειδούς τάφου Halager – McGeorge 1992, σελ. 25. Ενδεχομένως το μοναδικό παράλληλο γι αυτούς τους δύο τάφους αποτελεί ο Τ. Ι στις Άνω Γυψάδες, αλλά εδώ ο δρόμος κατέληγε σε κανονικό θάλαμο, βλ. Hood κ.ά. 1958-59. σελ. 198, εικ. 2. Halager – McGeorge 1992, σελ. 26, σημ. 95, που θεωρούν τον τάφο προδρομικό των Τ. 8 και 15 των Χανίων. Στους ίδιους αυτούς τάφους υπήρχαν επίσης βιαστικές ταφές στην επίχωση του δρόμου. Οι περισσότεροι φρεατοειδείς τάφοι στο νεκροταφείο της οδού Παλαμά χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΑ2, ενώ οι Τ. 8 και 15 χρονολογούνται από τα νεότερα όστρακα της επίχωσης στην ΥΜ ΙΙΒ1. Οι φρεατοειδείς αποτελούν τους αρχαιότερους τάφους στο συγκεκριμένο νεκροταφείο.

²⁵⁷ Για παράδειγμα, ο λαξευτός θαλαμοειδής τάφος που αποκαλύφθηκε πρόσφατα (Αύγουστο 2018) στις Ρουσές Ιεράπετρας ήταν προσβάσιμος με κάθετο όρυγμα. Η είσοδος του θαλάμου βρέθηκε σφραγισμένη με ξερολιθιά, ενώ το εσωτερικό του ήταν χωρισμένο σε τρεις λαξευμένες κόγχες που περιείχαν ατομικές ταφές σε πήλινες λάρνακες της ΥΜ ΙΙΑ2-Β (1400-1200 π.Χ.).

²⁵⁸ Coldstream – Catling 1996 I, σελ. 191-195, ΙΙΙ, εικ. 43. Dickinson 1983, σελ. 57. Σγουρίτσα 1988, σελ. 188. Πρόκειται πιθανώς για τον αρχαιότερο τάφο στο νεκροταφείο.

²⁵⁹ Coldstream – Catling 1996 I, σελ. 190-191, ΙΙΙ, εικ. 43.

Στην ηπειρωτική Ελλάδα ο τύπος απαντά σε μικρότερο αριθμό, πάντοτε σε νεκροταφεία θαλαμοειδών²⁶⁰. Οι τάφοι της ηπειρωτικής Ελλάδας είναι περίπου σύγχρονοι με αυτούς της Κρήτης, δηλ. χρονολογούνται κυρίως στην ΥΕ ΙΙΒ – ΥΕ ΙΙΙ. Τα πρωιμότερα παραδείγματα της ΥΕΧ βρέθηκαν στην Τίρυνθα και χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΒ²⁶¹, τα περισσότερα ωστόσο παραδείγματα χρονολογούνται στην ανακτορική περίοδο, και εντοπίζονται σε άλλες θέσεις της Αργολίδας²⁶², καθώς επίσης στην Κορινθία²⁶³, στην

---

²⁶⁰ Για τη διάχυση του τύπου στην ηπειρωτική Ελλάδα βλ. Pini 1968, σελ. 46 σημ, 536. Dickinson 1983, σελ. 57 και σημ. 14. Cavanagh-Mee 1998, σελ. 65. Σαλαβούρα 2007, σημ. 1569.

²⁶¹ Στην Τίρυνθα, δύο φρεατοειδείς τάφοι αναφέρονται στην κάτω ακρόπολη, βλ. Möbius – Wrede 1927, σελ. 369-70, κι άλλοι δύο στο νεκροταφείο του Προφήτη Ηλία, μεταξύ 50 μυκηναϊκών θαλαμοειδών, βλ. Rudolph 1973, Τ. ΙΙΙ, ΙV, σελ. 29-30, 32-33, πίν. 89. Lewartowski.

²⁶² Για τον Τ. 26 στο νεκροταφείο θαλαμοειδών της Δειράδας βλ. Deshayes 1966, σελ. 102, 242, πίν. ΧΙ.2.

Στην περιοχή των Μυκηνών αναφέρεται τάφος στη βόρεια κλιτύ του λόφου της Παναγίτσας, βλ. Μυλωνάς 1975 Β', σελ. 211 και ο Τ. 5 στο Πρίφτιανι (Μοναστηράκι), που περιείχε αγγεία της ΙΙΑ1, βλ. Χαριτωνίδης 1952, σελ. 19. Ο Χαριτωνίδης παραλληλίζει τον τάφο αυτό με τους τάφους της Τζαφέρ Παπούρας στην Κνωσσό, της Κοπρέζας στην Αττική, καθώς και με συστάδα παρόμοιων στην Κύπρο, βλ. Χαριτωνίδης 1952, σελ. 19-21, εικ. 1, 3. Πρβλ. Dümmler 1886, σελ. 215, πίν. ΙΙ. Fimmen 1924, σελ. 104, εικ. 92.

Στο Ναύπλιο, στο μυκηναϊκό νεκροταφείο στο ύψωμα του Παλαμηδιού, ερευνήθηκε, επίσης από τον Χαριτωνίδη, τάφος της ΥΕ ΙΙΑ1 ή πρωιμότερος, που αποτελείτο από στενομήκη κάθετο δρόμο, που οδηγούσε σε τετράγωνο θάλαμο βλ. Χαριτωνίδης 1953, σελ. 199-200, εικ. 5. Ο τάφος του Ναυπλίου περιείχε κάτοπτρο «όπως και οι τάφοι της Κνωσσού», και λίθινη λυχνία της ΥΕ ΙΙΑ1, βλ. Χαριτωνίδης 1953, σελ. 202-3.

Ο Χαριτωνίδης θεωρεί ότι ο τύπος του φρεατοειδούς τάφου, σπάνιος στην ηπειρωτική Ελλάδα και μεμονωμένος μεταξύ θαλαμοειδών, χρησιμοποιείται, όπως και στην Κρήτη, για ατομικές ταφές, η σπατάλη δε χώρου και ενέργειας για την κατασκευή τους καταδεικνύει τη σπουδαιότητα του ενταφιαζομένου.

Ο Lewartowski ωστόσο δεν περιλαμβάνει στην κατηγορία τους τάφους από τις ανασκαφές του Χαριτωνίδη στο Ναύπλιο και στο Πρίφτιανι, τους οποίους θεωρεί εκφυλισμένους θαλαμοειδείς, σύμφωνα και με τον Pini 1968, σελ. 46, σημ. 536.

Ο Pini επίσης θεωρεί φρεατοειδή και τον περίφημο Τ. 12 των Δενδρών, με κάθετο δρόμο που οδηγούσε σε ευρύ ορθογώνιο θάλαμο, όπου βρέθηκε η μυκηναϊκή πανοπλία, χάλκινα σκεύη και κεραμική της ΥΕ ΙΙ-ΙΙΑ1. Βλ. Pini 1968, σελ. 46, σημ. 536. Ο τάφος των Δενδρών είναι μοναδικός, ως προς το ότι ο τετράπλευρος δρόμος δίνει πρόσβαση σε θάλαμο κατά μήκος της στενής του πλευράς.

²⁶³ Στο Γαλατάκι Κορινθίας εντοπίστηκαν πέντε θαλαμοειδείς τάφοι της ΥΕ ΙΙ-ΥΕ ΙΙΑ, οι δύο με κάθετο δρόμο, ενώ στο πλάτωμα της κορυφής δύο θάλαμοι-κόγχες με κάθετο δρόμο κι ένας λακκοειδής. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, οι τάφοι του πλατώματος ανήκουν στους χριστιανικούς χρόνους, αλλά ενδεχομένως πρόκειται για επαναχρησιμοποιημένους αρχαιότερους: άλλωστε και οι θαλαμοειδείς μυκηναϊκοί τάφοι στους πρόποδες του υψώματος είχαν επαναχρησιμοποιηθεί στους χριστιανικούς χρόνους. Για τα παραπάνω βλ. Βερδελής 1958, σελ. 135-8, εικ. 1. Η Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σελ. 261 σημ. 4 παρατηρεί ότι οι τάφοι στο Γαλατάκι δεν είναι στην πραγματικότητα φρεατοειδείς, αλλά πιθανόν ανάλογοι με τους «λακκοειδείς με δρόμο» της Περατής.

Παρόμοιας μορφής φρεατόσχημος, θα πρέπει να θεωρηθεί ο τάφος 12 στο νεκροταφείο των Αηδονιών, στην περιοχή της Νεμέας Κορινθίας, που αποτελείτο κυρίως από λαξευτούς θαλαμοειδείς τάφους μνημειώδους μορφής. Ο τάφος 12, ο οποίος στη δημοσίευση ονομάζεται «λαξευτός λακκοειδής του τύπου

Αρκαδία²⁶⁴, και σε μια περίπτωση στην Πύλο²⁶⁵. Εκτός Πελοποννήσου ο τύπος απαντά στην Τανάγρα της Βοιωτίας²⁶⁶, στην ανατολική Αττική, κυρίως στα νεκροταφεία της Κοπρέζας²⁶⁷, της Βραυρώνας²⁶⁸, της Αλυκής Βούλας²⁶⁹ και στο Κολικρέπι Σπάτων²⁷⁰, και σε μία περίπτωση στην Αγορά των Αθηνών²⁷¹.

των μνημειωδών λακκοειδών τάφων των ταφικών κύκλων Α και Β των Μυκηνών», επίσης μπορεί να θεωρηθεί μνημειώδης, λόγω των μεγάλων του διαστάσεων. Το τετράπλευρο όρυγμα - δρόμος είχε μήκος 3, 40 μ., πλ. 1,60 μ. και βάθος 5,25 μ. Σε βάθος 2,80 μ. από το χείλος του είχε λαξευθεί κατά μήκος της μιας μακράς πλευράς λαξευτή κόγχη μήκους 2,85 μ., πλ. 1,50 μ. και ύψους 1,25 μ. την οποία έφρασσε ξερολιθιά. Βλ. Κρυστάλλη-Βότση & Καζά-Παπαγεωργίου 2013, σελ. 421-423, εικ. 6. Δημακοπούλου 1996, σελ. 21-31. Στο δάπεδο της κόγχης διαπιστώθηκε ταφή κατά χώραν καθώς και τέσσερεις μικροί λάκκοι, στους οποίους είχαν μετακινηθεί τα λείψανα παλιότερων ενταφιασμών, μεταξύ των οποίων και παιδιού ηλικίας 2-3 ετών. Οι ανακομιδές ήταν ακτέριστες, ωστόσο δύο ακόμα λάκκοι περιείχαν αποσπασματικά αγγεία. Κεραμική και κοσμήματα ανάγουν τη χρήση του τάφου από τον 15^ο έως το α' μισό του 13^{ου} αιώνα π.Χ. (αυτή είναι και η διάρκεια χρήσης του νεκροταφείου). Τον 13^ο αι. π.Χ., στο τέλος της περιόδου χρήσης του, χρονολογείται θυσία αλόγου στον δρόμο-προθάλαμο του φρεατοειδούς Τ. 12 στο νεκροταφείο των Αηγονιών στην Κορινθία. Ο σκελετός του αλόγου βρέθηκε στο άνω ήμισυ του τάφου, ενώ το κάτω ήμισυ είχε επιχωσθεί με μεγάλες πέτρες. Γύρω από το σκελετό βρέθηκαν θραύσματα αγγείων πόσεως.

Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι στο συγκεκριμένο νεκροταφείο υπήρχε η παράδοση των λαξευτών κογχών και των λάκκων στους θαλαμοειδείς τάφους: σε πέντε από τους θαλάμους υπήρχαν λαξευτές πλευρικές κόγχες στα τοιχώματα, αλλά και λάκκοι ανακομιδής στα δάπεδα των θαλάμων, καθώς και στο ταφικό όρυγμα Τ. 13, το οποίο ενδεχομένως αποτελεί δρόμο ημιτελούς θαλαμοειδούς τάφου.

²⁶⁴ Αναφέρονται «ελάχιστες περιπτώσεις φρεατοειδών τάφων» στο νεκροταφείο του Παλαιοκάστρου Γορτυνίας. Ο ανασκαφέας τους περιγράφει ως εξής: «στο τέρμα του κατακόρυφου φρέατος ανοίγεται ο θάλαμος του τάφου, μονός ή διπλός εκατέρωθεν του ορθογώνιου οπαίου», βλ. Σπυρόπουλος 1997, 24. Ο θάλαμος σε αυτούς τους τάφους είναι κατά κανόνα μικρός και η είσοδος του σφραγίζεται με ξερολιθιά, περιέχει δε μόνον ένα νεκρό. Επίσης, Σαλαβούρα 2007, σελ. 307, που αναφέρει ότι μία μόνον περίπτωση φρεατοειδούς τάφου είναι πλέον ορατή, αυτή του λεγόμενου από τον Σπυρόπουλο «Νεκρομαντείου».

²⁶⁵ Blegen κ.ά. 1973, σελ. 208, στο δρόμο του Τ. Ε-10.

²⁶⁶ Για τους τάφους στο Δένδρο Τανάγρας βλ. Σπυρόπουλος 1977, σελ. 25-7.

²⁶⁷ Στο νεκροταφείο της Κοπρέζας, στην περιοχή του Μαρκόπουλου, μόνον ένας σε σύνολο είκοσι δύο τάφων είχε τη μορφή αυτή. Ο δρόμος ήταν σχεδόν τετράγωνος, 2,60x1,95μ. βθ. 3μ. και ο θάλαμος επιμήκης, 1,95x0,55μ., με ύψ. 0,50 μ. Βλ. Στάης 1895, στίχ. 216-217. Για τα αγγεία που συνόδευαν την ταφή βλ. Furtwängler – Löschcke 1886, αρ. 2, 30, 66, 67.

²⁶⁸ Βλ. Για τον Τ. Η στο νεκροταφείο θαλαμοειδών στο Λαπούτσι Βραυρώνας βλ. Λαζαρίδης 1967, σελ. 131-133 και σχέδ. 1. Ο τάφος, που χρονολογείται βάσει ευρημάτων στην ΥΕ ΙΙΒ, βρισκόταν στην αρχή του δρόμου του Τ. Β και σε βαθύτερο επίπεδο από αυτόν, θεωρήθηκε δε από τους ανασκαφείς μεταγενέστερος αυτού. Βλ. επίσης Benzi 1975, σελ. 175, 343. Cavanagh 1977, σελ. 134, 139, 145. Ο Τ. 5 στο νεκροταφείο της Βραυρώνας φαίνεται να είναι pit-cave «του κρητικού ή κυπριακού τύπου» με κάθετο δρόμο που οδηγεί σε κυκλικό θάλαμο, αλλά και σε δύο ελλειψοειδείς, επιμήκεις πλευρικούς θαλάμους. Και τα τρία στόμια είναι κτισμένα με ξερολιθιά (βλ. Papadopoulos – Kontorli-Papadopoulou 2014, σελ. 61, εικ. 3.148). Οι συγγραφείς θεωρούν ότι οι πλευρικοί θάλαμοι ανοίγονται στον δρόμο, αναφέρουν όμως ότι ο δρόμος δεν εντοπίστηκε. Χρονολογούν τον τάφο βάσει ευρημάτων στην ΙΙΑ2.

²⁶⁹ Το νεκροταφείο της Αλυκής Βούλας, αποτελείται κυρίως από θαλαμοειδείς τάφους με επιμήκη δρόμο. Αβαθείς κόγχες και λάκκοι στους θαλάμους χρησίμευαν ως οστεοφυλάκια, βλ. Παπαδημητρίου 1955, σελ. 99, εικ. 6. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σελ. 187-188, σχέδ. 2. Ως φρεατόσχημοι αναφέρονται οι Τ. Ζ και

Παρά το γεγονός ότι ο τύπος συναντάται, σε μικρούς πάντοτε αριθμούς στα νεκροταφεία θαλαμοειδών της ανατολικής Αττικής από την ΥΕ IIIA1 έως την πρόιμη ΥΕ IIIΓ, δεν απαντά στο λίγο μεταγενέστερο νεκροταφείο της Περαιτής, που χρονολογείται

T. E. Από αυτούς, ο T. Z χαρακτηρίζεται από βαθύ δρόμο με αποκλίνοντα τοιχώματα και στόμιο θαλάμου σφραγισμένο με ξερολιθιά (βλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σελ. 158, εικ. 133). Περιείχε ταφή σε συνεσταλμένη στάση στο πλευρό, με το κεφάλι προς N, που συνοδευόταν από μια ευρύστομη πρόχου FS 110, τοποθετημένη στα πόδια του νεκρού. Ο T. E αποτελείται από ευρύτερο κατακόρυφο λάκκο διαστ. 1,30x1,20 μ. και πλευρική κόγχη 1,80x0,50 και ύψ. 0,74 μ., ελλειψοειδούς σχήματος, με διαμορφωμένες συμμετρικές παραστάδες στην είσοδο, που ήταν φραγμένη με ξερολιθιά. Περιείχε σκελετό νεαρού ατόμου σε συνεσταλμένη στάση, με μοναδικό κτέρισμα επίσης μια πρόχου. Στην ίδια κατηγορία θα πρέπει ενδεχομένως να συμπεριληφθεί ο T. II, που βρέθηκε με τη μία μακρά πλευρά σφραγισμένη με μεγάλες πέτρες κάθετα τοποθετημένες. Ο T. II αναφέρεται από τον ανασκαφέα ως λακκοειδής, ενώ η Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα τον θεωρεί διπλό λακκοειδή, βλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σελ. 159, σχέδ. 11. Στη γωνία του προθαλάμου είχε λαξευτεί δεύτερη κόγχη, μικρού μεγέθους και τετράπλευρου-ελλειψοειδούς σχήματος, φραγμένη με πρόχειρη ξερολιθιά. Και τα δύο τοιχία δεν έφθαναν στο ύψος του λαξευμένου τοιχώματος, αλλά σταματούσαν πιο χαμηλά. Η μικρή κόγχη περιείχε παιδική ταφή με «παιδικά» κτερίσματα, πτηνόμορφο ασκό και προχοΐσκη, που χρονολογούνται στην ΥΕIII Β1. Οι θάλαμοι-κόγχες της Αλυκής είναι στο ίδιο επίπεδο με τον πυθμένα του δρόμου. Η είσοδος πλαισιωνόταν από μικρές αλλά κανονικές, συμμετρικές παραστάδες και το βραχύ στόμιο ήταν φραγμένο με ξερολιθιά.

Στο ίδιο νεκροταφείο βρέθηκε επίσης ο τάφος I (βλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σελ. 112-115, σχέδ. 6), ακανόνιστου πολυγωνικού σχήματος, καλυμμένος με πλάκες, στο δάπεδο του οποίου είχε ανοιχθεί ελλειψοειδής λάκκος που περιείχε παιδική ταφή, τα κτερίσματα της οποίας χρονολογούνται στην ΥΕ IIIA2/IIIB. Ο τάφος αυτός θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί ότι ανήκει στην κατηγορία των *pit-shaft* του Lewartowski.

²⁷⁰ Για τα ευρήματα της πρόσφατης ανασκαφής στη θέση Κολικρέπι Σπάτων βλ. Στάθη-Ψαλλίδα υπό εκτύπωση. Parakonstantinou κ.ά. 2019, σελ. 738, πίν CCXLb. Σε σωστική έρευνα αποκαλύφθηκαν το 2009 επάνω στην πορεία του δρόμου 65 τάφοι σε πυκνή διάταξη, ενώ το νεκροταφείο φαίνεται να συνεχίζεται προς βορρά και νότο. Στο νεκροταφείο αυτό περιλαμβάνονται όλοι οι τύποι τάφων, θαλαμοειδείς με επιμήκη δρόμο, θαλαμοειδείς προσβάσιμοι μέσω ορύγματος ορθογώνιου ή κυκλικού σχήματος, πλακοσκεπείς λακκοειδείς και φρεατοειδείς με μία ή δύο κόγχες, διπλοί λακκοειδείς και ένας υβριδικός λακκοειδής με δρόμο, με πλευρικές κόγχες στα τοιχώματα (ο T. 43). Οι θαλαμοειδείς χαρακτηρίζονταν από την ύπαρξη λάκκων στα δάπεδα και κογχών στα τοιχώματα των θαλάμων και των δρόμων. Όσον αφορά στους φρεατοειδείς, ο T. 8 και ο T.10 είχαν δύο κόγχες, ο T. 40 επίσης δύο κόγχες, μία στη μακρά και μία στη στενή πλευρά του δρόμου και ο T. 59 μία κόγχη στη μακρά πλευρά.

Το συγκεκριμένο νεκροταφείο παρουσιάζει μεγάλη συνέχεια, από την ΥΕ I/II έως την ΥΕ IIIΓ περίοδο, στη διάρκεια της οποίας σταδιακά εγκαταλείπεται, όπως και τα περισσότερα νεκροταφεία της ανατολικής Αττικής, με εξαίρεση την Περαιτή που τώρα αναπτύσσεται.

²⁷¹ Ο T. XXIX της Αγοράς, ο λεγόμενος «τάφος του τεχνίτη», (the Artisan's Grave), εξαιτίας των εργαλείων που περιλαμβάνονται στα κτερίσματα που συνόδευαν την ατομική ταφή, χρονολογείται στο τέλος της ΥΕ IIIA ή στην ΥΕ IIIB, βλ. Immerwahr 1971, σελ. 104 (T. XXIX), σελ. 231-232.

στην ΥΕ ΙΙΙΓ· ωστόσο ο Ιακωβίδης επισημαίνει την ομοιότητά του με τους «διπλούς λακκοειδείς» Τ. 98 και Τ. 63 του ίδιου νεκροταφείου²⁷².

Ο τύπος της ταφικής κόγχης με κάθετο δρόμο εντοπίζεται επίσης στην Αττική στην ΥποΜυκ - ΠΠρΓ περίοδο, στο νεκροταφείο του Κεραμεικού· η σχέση της μορφής του με την Κύπρο είχε ήδη επισημανθεί από τους ανασκαφείς²⁷³.

Συμπερασματικά λοιπόν, ο τύπος του φρεατόσχημου τάφου είναι μεν σπάνιος, αλλά βρίσκεται διαδεδομένος σε ολόκληρη την επικράτεια του μυκηναϊκού κόσμου. Παρόλα αυτά, ο συγκεκριμένος τύπος δεν είναι έως τώρα γνωστός από τα Δωδεκάνησα, και τυχόν παλαιότερες αναφορές σε τάφους τέτοιας μορφής στη Ρόδο οφείλονται μάλλον σε παρανόηση της χρήσης του όρου *a forno* στην ιταλική βιβλιογραφία, ο οποίος ωστόσο αναφέρεται μάλλον στο θολωτό σχήμα του θαλάμου του κανονικού θαλαμοειδούς τάφου με επιμήκη δρόμο²⁷⁴.

Στην Κύπρο ο τύπος του θαλαμοειδούς τάφου με κάθετη πρόσβαση έχει μακρά παράδοση από την ΠΚ Ι, είναι δε σε χρήση σε ολόκληρη τη διάρκεια της ΕΧ²⁷⁵. Εντοπίζεται σε πολλές θέσεις στο νησί, αλλά κυρίως στο νεκροταφείο των Βουνών-Μπελλαπαίς που χρονολογείται στην ΠΚ Ι-ΙΙΙ²⁷⁶. Τον βλέπουμε σε μια ανεπτυγμένη μορφή τον 16^ο αι. π.Χ. στην Τούμπα του Σκούρου, με πολλαπλούς θαλάμους περιμετρικά του κάθετου φρεατοειδούς δρόμου, λαξευμένους σε αλληπάλληλα επίπεδα²⁷⁷. Ο τύπος συνεχίζεται και στη ΜΕΧ, περίοδο κατά την οποία χάνεται στον αιγαιακό χώρο, και εξακολουθεί να κατασκευάζεται μέχρι την ΥΕΧ. Ωστόσο, οι θαλαμοειδείς με κάθετο δρόμο της Κύπρου παρουσιάζουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που μαρτυρούν τοπική

---

²⁷² Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 24, σημ. 1.

²⁷³ Βλ. Kraiker – Kübler 1939, σελ. 203-4. Kübler 1943, σελ. 30, σημ. 37. Για τον Τ. 2 στη βόρεια όχθη του Ηριδανού, με ταφή πολεμιστή στον θάλαμο-κόγχη, βλ. Kübler 1943, σελ. 47, αρ. 2, πίν. 2. Desborough 1973, σελ. 85. Lewartowski 2000, σελ. 11, 76.

²⁷⁴ Ο Ιακωβίδης 1969-70, Β' σελ. 24, σημ. 1, αναφέρει ότι τάφοι αυτού του είδους (*pit-caves*) βρέθηκαν στην Ιαλυσό, και παραπέμπει στους Maiuri 1928 σελ. 62, Jacopi 1930-31, σελ. 311-312.

²⁷⁵ Οι τελευταίοι θαλαμοειδείς κυπριακού τύπου χρονολογούνται στην ΥΚ ΙΙ, βλ. Gjerstad 1926, σελ. 7-64, εικ. 72. Ο τύπος είχε ήδη αναγνωριστεί από πολύ παλιά, βλ. Dümmeler 1886, σελ. 215-216. Επίσης, Myres 1897, σελ. 141, που χρησιμοποιεί τον όρο *shaft-and-chamber* για τους θαλαμοειδείς της Καλοψίδας. Fimmen 1924, σελ. 104, εικ. 92. Åstrom – Wright 1962, σελ. 225 κ.εξ., κυρίως 232 κ.εξ.

²⁷⁶ Στους θαλαμοειδείς με κάθετο δρόμο της κυπριακής παράδοσης και τη σχέση τους με τους φρεατόσχημους στο Αιγαίο αναφέρονται οι Evans 1905, σελ. 405-6. βλ. Dikaios 1940. Βασιλογάμβρου 1996-7, σελ. 371 (με βιβλιογραφία) και Σγουρίτσα 1988, σελ. 188, 261, σημ. 6 (με βιβλιογραφία). Σαλαβούρα 2007, σελ. 324 και σημ. 1560.

²⁷⁷ Vermeule – Wholsky 1990, σελ. 158-325.

εξέλιξη²⁷⁸: Τάφοι με κάθετη πρόσβαση που οδηγεί σε μονούς ή πολλαπλούς θαλάμους, διαφορετικού σχήματος, χαρακτηρίζουν την ΥΚ Ι – ΥΚ ΙΙΙ σε ολόκληρο το νησί²⁷⁹. Στην ΥΚ ΙΙΙ οι θαλαμοειδείς αντικαθίστανται από λακκοειδείς, σπάνια επενδεδυμένους με πλάκες, που ανοίγονταν σε υπαίθριους χώρους εντός οικισμών, κυρίως στην Έγκωμη, αλλά και στα Κούκλια-Καμίνια, στο Κίτιο, στο Κούριο και στο Χαλά Σουλτάν Τεκέ²⁸⁰. Ανάμεσά τους αξιοσημείωτος είναι ο Τ. 23 στο Χαλά Σουλτάν Τεκέ, αφενός λόγω των πλούσιων κτερισμάτων που περιλάμβαναν επείσακτα αντικείμενα, και αφετέρου επειδή έφερε επιτύμβιο σήμα²⁸¹, καθώς σήματα στην Κύπρο βρίσκονται κυρίως στην Εποχή του Σιδήρου²⁸²

Στην ΥΚ ΙΙΙΒ, στην αρχή του 11^{ου} αι. π.Χ. εισάγεται παράλληλα στην Κύπρο ο μυκηναϊκός τύπος θαλαμοειδούς τάφου με ορθογώνιο θάλαμο και επιμήκη δρόμο²⁸³. Στην Έγκωμη, εκτός των θαλαμοειδών και λακκοειδών²⁸⁴, υπάρχουν και τάφοι, οι Τ. 21, 1336 και 1432 της ΥΚ Ι και ΙΙ, που έχουν θεωρηθεί θολωτοί²⁸⁵. Χαρακτηρίζονται από κτιστούς θαλάμους διαφορετικών κατόψεων και μικρών διαστάσεων και κάθετο δρόμο και θεωρείται ότι ακολουθούν ανατολικά πρότυπα²⁸⁶. Και πάλι στην Έγκωμη, στη συνοικία 4^E οι Τ. 1322, 1409 και 1394, θαλαμοειδείς με ορθογώνιους κτιστούς θαλάμους και βαθμιδωτούς δρόμους, συνδέονται με ανατολικά πρότυπα, και συγκεκριμένα με τους τάφους της Ugarit²⁸⁷.

---

²⁷⁸ Για τους λαξευτούς θαλαμοειδείς τάφους στην Κύπρο στην ΥΕΧ βλ. Åström 1972, σελ. 44-51. Για τη συνέχεια του τύπου του κυπριακού θαλαμοειδούς με κάθετο δρόμο από την ΠΚ έως την ΥΚ, βλ. Μαντζουράνη 2001, σελ. 180-181, εικ. 61, 91, 127, 128, 129.2-9.

²⁷⁹ Στην ΥΚ Ι χρονολογούνται λακκοειδείς, θαλαμοειδείς και ένα κτιστός βλ. Åström 1972, σελ. 44-48, εικ. 25-26. Η ίδια παράδοση συνεχίζεται στην ΥΚ ΙΙ, Åström 1972, σελ. 48-50, εικ. 27.1-8.

²⁸⁰ Niklasson 1987, σελ. 219-221.

²⁸¹ Åström κ.ά. 1983, σελ. 169-213.

²⁸² Åström κ.ά. 1983, σελ. 184, σημ. 48.

²⁸³ Åström 1972, σελ. 50-51, εικ. 27.10-12. Βλ. επίσης Καραγεώργης 2002, σελ. 123-125, για τους λαξευτούς θαλαμοειδείς τάφους στην Παλαίπαφο-Σκάλες, που το χρονολογεί στην ΚΓΙΑ και ΚΓ ΙΒ. Στο συγκεκριμένο νεκροταφείο ο κανόνας είναι ο ενταφιασμός σε οικογενειακούς τάφους, περιλαμβάνονται όμως δύο αμφορείς με δευτερογενείς καύσεις. Οι καύσεις στην Κύπρο είναι ιδιαίτερα σπάνιες, με γνωστότερο το παράδειγμα στο Κούριο-Καλορίζικι. Γενικά θεωρείται ότι η πρακτική της καύση зήρθε στο νησί τον 11^ο αι. π.Χ. από το Αιγαίο.

²⁸⁴ Courtois – Lagarce 1986, 27-30, 40-50.

²⁸⁵ Pelon 1973, σελ. 245-248, εικ. 1, 2, πίν. XXX-XXXI. Βλ. επίσης Μαντζουράνη 2001, εικ. 130-131.

²⁸⁶ Pelon 1973, σελ. 249-253.

²⁸⁷ Βλ. Courtois – Lagarce 1986, σελ. 24-26, εικ. 4, πίν. VI-XI.

Ιδιαίτερες μορφολογικές ομοιότητες με τους θαλάμους-κόγχες με κάθετο δρόμο της Αγίας Αγάθης παρουσιάζει ο Τ. 16 στο νεκροταφείο θαλαμοειδών του Αλαά, στην Κύπρο, που χρονολογείται περίπου στο 1075 π.Χ.²⁸⁸. Όπως όλοι σχεδόν οι τάφοι του Αλαά, ο Τ. 16 φιλοξενούσε ατομική ταφή, συνοδευόμενη από κεραμική του Πρώιμου Λευκού Γραπτού ρυθμού. Ο Καραγεώργης θεωρεί ότι το νεκροταφείο του Αλαά αντιπροσωπεύει την περίοδο μετάβασης στην ΥΚ ΙΙΙ περίοδο από την παλαιά μορφή θαλαμοειδούς τάφου στη νέα, ο δε συγκεκριμένος τύπος φρεατοειδούς αποτελεί προσαρμογή σε κυπριακές παραδόσεις²⁸⁹.

Παρόμοια μορφή με τους θαλάμους-κόγχες της Αγίας Αγάθης και τον Τ. 16 του Αλαά έχουν οι τάφοι 404, 429, 601-603 της Λαπήθου, που χρονολογούνται στην ΚΓ Ι-ΙΙ²⁹⁰. Φαίνεται λοιπόν ότι ο τύπος αυτός συνεχίζεται στην Κύπρο στην ΠΕΣ.

---

²⁸⁸ Το νεκροταφείο του Αλαά παρουσιάζει αρκετά κοινά στοιχεία με αυτό της Αγίας Αγάθης, ως προς τη θέση, τη χρονολογία και τη διάρκεια χρήσης. Βρίσκεται σε απόσταση 600 μ. περίπου βόρεια από την ακτή, στην παλαιά ρέματος. Ο οικισμός στον οποίο ανήκει το νεκροταφείο δεν έχει εντοπιστεί. Οπωσδήποτε ήταν κοντά σε αρχαίο λιμάνι. Σε απόσταση ενός χλμ στα ΝΑ στη θέση Γκροτήριν, υπάρχει συλημένο νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων με ΥΚ ΙΙ και μυκηναϊκή κεραμική. Ένα δεύτερο νεκροταφείο, στη δυτική πλευρά του κόλπου, αποτελείται από θαλαμοειδείς τάφους της ΚυπροΑρχαϊκής Ι. Το 1973 εντοπίστηκαν από αρχαιοκάπηλους και συλήθηκαν έντεκα τάφοι, τα ευρήματα των οποίων κατέληξαν σε ιδιωτικές συλλογές. Στη συνέχεια ερευνήθηκαν άλλοι οκτώ τάφοι έως το 1974. Βρέθηκαν συνολικά δεκαεννέα τάφοι, χωρίς ωστόσο να έχει ολοκληρωθεί η έρευνα του νεκροταφείου, εξαιτίας της τουρκικής εισβολής. Βλ. Karageorghis 1975, σελ. 1-2.

Οι περισσότεροι από τους δεκαεννέα συνολικά τάφους του Αλαά είχαν τη μορφή του λαξευτού θαλαμοειδούς τάφου κυπριακού τύπου, με θάλαμο περίπου κυκλικό, προσβάσιμο από κάθετο όρυγμα, το δάπεδο του οποίου βρισκόταν αρκετά υψηλότερα από το δάπεδο του θαλάμου. Πέντε από τους τάφους είχαν τη μορφή του κανονικού μυκηναϊκού θαλαμοειδούς τάφου με επιμήκη δρόμο και περίπου τετράγωνο θάλαμο. Πρόκειται για τους Τ. 11, 13, 17, 18 και 19, ενώ ο Τ. 14 έχει βραχύτερο δρόμο, όπως και άλλοι θαλαμοειδείς της ΥΚ ΙΙΙ – ΚΓ στο Κούριον, τη Λάπηθο και τη Σαλαμίνα. Βλ. Karageorghis 1975, σελ. 25. Ο Τ. 16, και πιθανώς ο Τ. 12 ήταν φρεατόσχημοι (pit caves). Οι τάφοι παρουσίαζαν κοινό προσανατολισμό: με εξαίρεση τον Τ. 11, που «έβλεπε» προς ΒΔ, οι υπόλοιποι ήταν προσανατολισμένοι προς τα δυτικά ή ή ΔΝΔ.

²⁸⁹ Σύμφωνα με τον Καραγεώργη, η ταφική αρχιτεκτονική της ΥΚ ΙΙΙ, αν και δεν αντιπροσωπεύεται σε πολλά παραδείγματα, είναι ωστόσο αρκετά χαρακτηριστική και διαφέρει από τους παραδοσιακούς τύπους της ΕΧ στην Κύπρο, μπορεί δε να συσχετιστεί με τα σημαντικά πολιτικά γεγονότα που επηρεάζουν το νησί στην περίοδο αυτή, βλ. Karageorghis 1975, σελ. 25-26.

²⁹⁰ Οι Τ. 404 (βλ. Gjerstad κ.ά. 1934, σελ. 193-194, εικ. 72.1-4) και 429 (βλ. Gjerstad κ.ά. 1934, σελ. 262-264, εικ. 97, 98.7-9) ανήκουν στη νεκρόπολη της Κυλίστρας/Αγ. Αναστασία, που περιλαμβάνει κυρίως θαλαμοειδείς τάφους κυπριακού τύπου και κάποιους θαλαμοειδείς με επιμήκη δρόμο. Οι Τ. 601 (βλ. Gjerstad κ.ά. 1934, σελ. 266-268, εικ. 98.11-15, 101, 105.1), Τ. 602 (βλ. Gjerstad κ.ά. 1934, σελ. 269-274, εικ. 102, 103, 105.2-6) και Τ. 603 (βλ. Gjerstad κ.ά. 1934, σελ. 274-276, εικ. 104, 105.7-10) στη θέση Πλάκες, αποτελούν μεμονωμένη συστάδα. Χρονολογούνται από την κεραμική στην ΚΓ Ι και ΙΙ και, ο Τ. 404, στη πρώιμη ΚΓ ΙΙΙ. Οι τάφοι αυτοί παρουσιάζουν σαφώς κοινά στοιχεία με τους θαλάμους-κόγχες της Αγίας Αγάθης και τον Τ. 16 του Αλαά. Έχουν τετράπλευρο κάθετο δρόμο, επιμήκη πλευρική κόγχη-θάλαμο με

Όλοι οι τάφοι του Αλαά, και όχι μόνον οι φρεατοειδείς, είχαν χρησιμοποιηθεί για μία και μόνη ταφή, εκτός από τον Τ. 17, όπου βρέθηκαν δύο. Όλες οι ταφές ήταν ενταφιασμοί, με το νεκρό τοποθετημένο κατά μήκος της μιας πλευράς του θαλάμου, με το κεφάλι προς τα δυτικά, ώστε να αντικρύζει την είσοδο. Απουσιάζουν παντελώς οι καύσεις²⁹¹, ενώ αντίθετα στο Κούριο – Καλορίζικη, που χρονολογείται στην ίδια περίοδο, η καύση χρησιμοποιήθηκε παράλληλα με τον ενταφιασμό²⁹². Η κεραμική χρονολογείται στην ΥΚ ΠΙΒ-ΚΓ Ι (1075-1050 π.Χ).

Ο τύπος του θαλαμοειδούς με κάθετο δρόμο κυριαρχεί στη Συροπαλαιστίνη στη διάρκεια της ΠΕΧ και ΜΕΧ, στο εκτεταμένο νεκροταφείο της Ιεριχούς²⁹³, αλλά και σε άλλες θέσεις²⁹⁴, έχει δε επισημανθεί η ομοιότητα αυτών των φρεατόσχημων τάφων με το mastabeh, το συνήθη τύπο τάφου των Αιγυπτίων από την ύστερη Προδυναστική περίοδο και εξής²⁹⁵. Κατά την ίδια περίοδο ο λαξευτός θαλαμοειδής με κάθετη πρόσβαση κυριαρχεί επίσης στην κεντρική Μεσόγειο, στην Ιταλία και στη Σικελία²⁹⁶. Στην ΥΕΧ, ωστόσο,

---

διαμορφωμένες παραστάδες. Το δάπεδο του δρόμου απέναντι από την κόγχη παρουσιάζει διαμόρφωση βαθμιδωτή, όχι κλίση, και το δάπεδο του θαλάμου βρίσκεται χαμηλότερα από αυτό του δρόμου. Τα διαφράγματα του στομίου είναι ξερολιθικά, κι οι κόγχες, με εξαίρεση αυτή του Τ. 603, έχουν χρησιμοποιηθεί διαδοχικά για περισσότερες της μιάς ταφές. Στους Τ. 404, 429 βρέθηκαν μια ταφή εκτάδην και μία ανακομιδή σε αμφορέα. Στον Τ. 601 βρέθηκαν μια ταφή εκτάδην και μια ανακομιδή και στον Τ. 602 μία ταφή εκτάδην και δύο ανακομιδές. Οι ανασκαφείς θεωρούν πιθανό οι Τ. 601-603 στις Πλάκες να σκεπάζονταν με τύμβο (βλ. Gjerstad κ.ά. 1934, σελ. 276).

²⁹¹ Karageorghis 1975, σελ. 26.

²⁹² Για την παράλληλη πρακτική ενταφιασμού και καύσης στους τάφους στο Κούριο-Καλορίζικη, βλ. Benson 1973, σελ. 20-22.

²⁹³ Οι φρεατόσχημοι τάφοι της Ιεριχούς ανήκουν στη μεταβατική Πρώιμη-Μέση Εποχή Χαλκού. Πρόκειται για τάφους με βαθύ κάθετο δρόμο κυκλικού ή ορθογώνιου σχήματος, που οδηγούν σε θαλάμους, μερικές φορές διπλούς ή διαδοχικούς, με δάπεδο λίγο χαμηλότερο από τον πυθμένα του δρόμου, βλ. για παράδειγμα Kenyon 1960, σελ. 180-181, 255 κ.εξ. Το στόμιο του θαλάμου φρασσόταν από κεκλιμένη πλακοειδή πέτρα, όπως στους φρεατοειδείς της Κύπρου. Η αρχική χρήση των θαλάμων ήταν για μία ή δύο ταφές, αλλά συχνά είχαν ξαναχρησιμοποιηθεί σε βάθος χρόνου. Πολλές από τις ταφές ήταν ανακομιδές, πρακτική που χρησιμοποιείται από νομαδικούς πληθυσμούς που μετέφεραν τους νεκρούς τους στον τόπο καταγωγής τους. Βλ. Kenyon 1965, σελ. i-ii κ.ε.

²⁹⁴ Βλ. ενδεικτικά Helms 1983, κυρίως εικ. 14, 15, για νεκροταφείο της μεταβατικής ΠΙΧ-ΜΧ στο Tiwal Esh-Sharqi της Ιορδανίας. Επίσης, Tzaferis 1968, για το ΜΧ Ι νεκροταφείο στην Τιβεριάδα, με τάφους με διαδοχικούς ή πολύλοβους θαλάμους, που θυμίζουν τους αντίστοιχους κυπριακούς θαλαμοειδείς.

²⁹⁵ Η Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα επισημαίνει ότι το κατακόρυφο όρυγμα και ο κεντρικός θάλαμος αποτελούσαν επίσης τα κύρια χαρακτηριστικά των αιγυπτιακών τάφων, οι οποίοι στις επόμενες περιόδους απέκτησαν πιο σύνθετη μορφή με την προσθήκη βοηθητικών δωματίων, βλ. σχετικά Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σελ. 188, 261 σημ. 13 (με βιβλιογραφία).

²⁹⁶ Στα παράλληλα αυτά αναφέρονται οι Evans 1905, σελ. 406-7. Pini 1968, σελ. 46. Τάφοι του τύπου “a forno” εμφανίζονται ήδη από τη νεολιθική εποχή και αποτελούν το επικρατέστερο είδος τάφου καθ’ όλη τη

εντοπίζονται στη Συρία και τάφοι που θυμίζουν τους θαλάμους-κόγχη με κάθετο δρόμο της Αγίας Αγάθης και χρησιμοποιούνται για ατομικούς ενταφιασμούς²⁹⁷.

Ερμηνεία του τύπου

Η επανεμφάνιση στην YEX του τύπου του φρεατόσχημου τάφου, δηλ. του θαλαμοειδούς με κάθετο δρόμο, έχει υποστηριχθεί ότι πιθανώς οφείλεται στην τυχαία εύρεση και επαναχρησιμοποίηση τάφων της ΠΕΧ της ίδιας μορφής, και στη συνέχεια στην κατασκευή νέων. Σημειώνονται περιπτώσεις νεκροταφείων όπου συνυπάρχουν φρεατόσχημοι της ΠΕΧ με θαλαμοειδείς της YEX, με σαφέστερη και πλέον εκτεταμένη αυτή στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου στην Αχαΐα²⁹⁸. Επιπροσθέτως, η Βασιλογάμβρου θεωρεί ότι στο Καλαμάκι αρκετοί ΠΕ φρεατόσχημοι τάφοι, που δεν έδωσαν χρονολογήσιμα ευρήματα, χρονολογήθηκαν στους YΕ χρόνους λόγω της γειννιάσής τους με τους καλύτερα γνωστούς και κτερισμένους μυκηναϊκούς θαλαμοειδείς και υποστηρίζει ότι και σε άλλες περιπτώσεις οι χρονολογήσεις των γνωστών φρεατοειδών θα πρέπει να επανεξεταστούν²⁹⁹.

διάρκεια της Χαλκολιθικής (Copper Age) στην κεντρική και νότια Ιταλία και Σικελία, στη Μάλτα, στη Σαρδηνία και στην Ιβηρική χερσόνησο. Βλ. Whitehouse 1972. Βασιλογάμβρου 1996-7, σελ. 371- 2. Στη ΒΑ Σικελία ('Concha d'Oro') θεωρούνται στοιχείο αιγαιο-ανατολικής προέλευσης, βλ. Bernabò Brea 1957, σελ. 87 κ.ε., εικ. 16, σελ. 97.

²⁹⁷ Για το YX νεκροταφείο σε οχυρωμένη Μεσο-Ασσυριακή θέση στο Tell Sabi Abyad στη Συρία, βλ. Düring κ.ά. 2015, κυρίως σελ. 36, εικ. 6. Περιλαμβάνει ενταφιασμούς σε λακκοειδείς, θαλάμους - κόγχη, εγχυτρισμούς βρεφών και καύσεις σε αγγεία και λάκκους. Βάσει γραπτών πηγών, οι ανασκαφείς θεωρούν ότι πρόκειται για μεικτό νεκροταφείο Ασσυρίων, μεταναστών και πιθανώς σκλάβων, βλ. Düring κ.ά. 2015, κυρίως σελ. 49-50.

²⁹⁸ Σύμφωνα με τη Βασιλογάμβρου, οι 42 τάφοι χρονολογούνται στην ΠΕΧ, ενώ οι 29 θαλαμοειδείς χρονολογούνται από την YΕ IIIA1-2 έως την τελική φάση της YΕ IIIΓ και την Υπομυκηναϊκή περίοδο. Κατά την εγκατάστασή τους στο χώρο οι Μυκηναίοι ανακαλύπτουν τους προγενέστερους τάφους και είτε καταστρέφουν πολλούς από αυτούς, είτε τους χρησιμοποιούν για ανακομιδές ή για νέες ταφές. Βλ. Βασιλογάμβρου 2000, σελ. 43 κ.εξ.

²⁹⁹ Όπως οι τάφοι 107 και 111 στο Δένδρο Τανάγρας, οι οποίοι προσομοιάζουν με τους τάφους με βαθμίδα της Μάνικας, βλ. Βασιλογάμβρου 2000, σελ. 51. Στην ίδια κατηγορία πιθανολογεί η Βασιλογάμβρου ότι ανήκουν πιθανώς οι «οιονεί θαλαμοειδείς» της Περαιτής, αν και, εκτός από ένα χειροποίητο μόνωτο κύπελλο, δεν έχουν δώσει υλικό πρωιμότερο της YΕ III, και μια περίπτωση θαλαμοειδούς στη θέση Πάτημα την Αγία Φωτιά Σητείας, όπου σε τάφο βρέθηκε YΕ κεραμεική, αν και το νεκροταφείο ανήκει στην ΠΜΙ/II. Επίσης στις θέσεις Λεόντιο (πράνη Γουρζούμισσα), και Βραγιάνικα Αχαΐας ερευνήθηκαν θαλαμοειδείς που απέδωσαν κεραμεική της YΕ IIIB-Γ και μια ΠΕ πρόχου (βλ. Κολώνας 1996-7, σελ. 484]. Η Σαλαβούρα δεν αποκλείει το ενδεχόμενο και στο Παλαιόκαστρο ο μοναδικός ορατός φρεατόσχημος να χρονολογείται στην ΠΕ περίοδο, βλ. Σαλαβούρα 2007, σελ. 325, σημ. 1563 και 1564.

Ενδεχομένως δε αυτή η «επανεφεύρεση» του τύπου του φρεατόσχημου θαλαμοειδούς παρατηρείται και σε άλλες θέσεις, όπως στην Αττική³⁰⁰.

Πιθανότερο ωστόσο θεωρούμε ότι στις περιοχές αυτές η κάθετη πρόσβαση προς τον ταφικό θάλαμο θεωρήθηκε επιβεβλημένη και σε τάφους που κατασκευάστηκαν κατά την YEX, λόγω του σχετικά ομαλού εδάφους. Ο νεωτερισμός λοιπόν συνίσταται στην επιλογή επίπεδης θέσης για την ίδρυση νεκροταφείου θαλαμοειδών μάλλον, παρά στην επιλογή διαφορετικής μορφής θαλαμοειδούς τάφου.

Ο τύπος του φρεατοειδούς τάφου της YE III αποτελεί μια παραλλαγή θαλαμοειδούς που χρησιμοποιείται για την εξοικονόμηση χώρου και χρόνου. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι φρεατόσχημοι τάφοι κατασκευάζονταν εκεί όπου η σύσταση του εδάφους³⁰¹, ή η έλλειψη χώρου καθιστούσε απαγορευτική την λάξευση θαλαμοειδούς με επιμήκη δρόμο³⁰². Με την υπόθεση αυτή δικαιολογείται η συνύπαρξη με άλλα είδη τάφων σε ήδη καθιερωμένα νεκροταφεία, καθώς και ο περιορισμένος αριθμός τους.

Παρόμοιας μορφής και λειτουργίας με τους φρεατοειδείς της YEX θα πρέπει να θεωρηθούν οι «διπλοί λακκοειδείς» καθώς και οι «οιονεί θαλαμοειδείς». Οι δύο αυτοί τύποι, όπως και ο τύπος του «λακκοειδούς με δρόμο»³⁰³ ουσιαστικά αποτελούν μια συνοπτική μορφή θαλαμοειδούς τάφου με τη διαφορά ότι έχουν κατασκευαστεί εξ αρχής για να φιλοξενήσουν ταφές ατομικές, όχι οικογενειακές.

Ο τύπος του «διπλού λακκοειδούς» αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά από τον Ιακωβίδη στο νεκροταφείο της Περατής³⁰⁴, με τη μορφή τετράγωνου ορύγματος χωρισμένου με

---

³⁰⁰ Ο Τ. Π της Αλυκής π.χ. έχει ένα θάλαμο που χρονολογείται στην YE IIIΓ και έναν πολύ πρωιμότερο βλ. Lewartowski 2000, σελ. 10, 80. Παπαδημητρίου 1957, σελ. 32-4, εικ. 4. Πολυχρονάκου- Σγουρίτσα 1988.

³⁰¹ Ο Μυλωνάς έχει την άποψη ότι ο φρεατοειδής τάφος στο λόφο της Παναγίτσας στις Μυκίνες ξεκίνησε ως δρόμος θαλαμοειδούς που έμεινε ημιτελής λόγω σκληρότητας του πετρώματος. Μυλωνάς 1972, σελ. 115-116. Βλ. επίσης Dickinson 1983, σελ. 63.

³⁰² Dickinson 1983, σελ. 63. Σαλαβούρα 2007, σελ. 327, σημ. 1578 για τον σωζόμενο φρεατοειδή του Παλαιοκάστρου.

³⁰³ Οι πλακοσκεπείς «λακκοειδείς με δρόμο» Τ. 7, 67, 68 και 73 της Περατής έχουν το σχήμα στενομήκων λάκκων με ρηχούς «συμβολικούς» δρόμους, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 25, πίν. 160β, 161^α.

Γενικότερα για τον τύπο των λακκοειδών με δρόμο, βλ. Lewartowski, 2000, σελ. 10.

³⁰⁴ Πρόκειται για τους δίχωρους λακκοειδείς Τ. 63 και 98 της Περατής, χωρισμένους σε δύο διαμερίσματα με ξερολιθικό τοίχο, στους οποίους η ταφή είχε γίνει στον ένα από τους δύο χώρους ενώ ο άλλος, πιο ρηχός κατά 0,10-0,15μ., είχε παραμείνει κενός. Στον Τ. 98 βρέθηκε μία μόνο ταφή, ενώ στον Τ. 63 εντοπίστηκαν και υπολείμματα αρχαιότερης, που είχε απομακρυνθεί ώστε ο τάφος να επαναχρησιμοποιηθεί. Καλυπτήριες δεν βρέθηκαν. Θάλαμος και προθάλαμος πρέπει να επιχώνονταν μετά την ταφή. Βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 24-25.

κτιστό τοίχο σε δύο χώρους, από τους οποίους μόνον ο ένας περιείχε ταφή. Ανάλογα παραδείγματα εμφανίζονται ελάχιστα στην Αττική, στην Αλυκή Βούλας³⁰⁵ και στο Κολικρέπι Σπάτων³⁰⁶. Ένα παράδειγμα βρίσκεται στο Δυτικό Νεκροταφείο της Ελευσίνας, ενώ μεμονωμένοι τάφοι του ίδιου τύπου, και όχι εντός νεκροταφείου, αναφέρονται και άλλοι στην ευρύτερη περιοχή της Ελευσίνας³⁰⁷. Διπλοί λακκοειδείς σε νεκροταφεία θαλαμοειδών τάφων, πρωιμότερα της Περαιτής, έχουν επίσης εντοπιστεί στην Πελοπόννησο, στην περιοχή της Σικυώνας³⁰⁸, στην Ηλεία, στη Δειράδα του Άργους³⁰⁹, αλλά και στην Κρήτη στη Τζαφέρ Παπούρα³¹⁰.

Ο τύπος του «οιονεί θαλαμοειδούς» με ακανόνιστο μικρό σπηλαιώδη θάλαμο και με υποτυπώδη, βραχύ κι άτεχνα λαξευμένο δρόμο εμφανίζεται στο τέλος της ΥΕ περιόδου και απαντά συχνά σε νεκροταφεία θαλαμοειδών³¹¹. Ο τύπος εντοπίστηκε αρχικά στην Περαιτή,

---

Για τους διπλούς λακκοειδείς βλ. επίσης Lewartowski, 2000, σελ. 10.

³⁰⁵ Για τους Τ. Ι και Τ. ΙΙ της Αλυκής βλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σελ. 188-189. Η Σγουρίτσα αναφέρει ότι ο τάφος ΙΙ, όπως και οι τάφοι της Περαιτής, πιθανώς δεν είχε καλυπτήριες, αλλά επιχωνόταν.

³⁰⁶ Βλ. Στάθη - Ψαλλίδα υπό εκτύπωση.

³⁰⁷ Το Δυτικό Νεκροταφείο της Ελευσίνας χρησιμοποιείται από τους ΜΕ χρόνους έως την ΥΕ ΙΙΒ (1800 - 1190 π.Χ.) και περιλαμβάνει συνολικά 150 τάφους. Κατά τον Μυλωνά, στο διάστημα χρήσης του νεκροταφείου οι ΜΕ κιβωτιόσχημοι εξελίχθηκαν σε «λακκοειδείς μετά εισόδου», τύπου L. Μεταξύ των τάφων περιλαμβάνονται τέσσερις θαλαμοειδείς στον τομέα Α, που χρονολογούνται στην ΥΕΙΙΒ, βλ. Μυλωνάς 1975 Β', σελ. 226. Συγκεκριμένα ο Τ. Βπ16 είναι κτιστός κιβωτιόσχημος, ανήκει δηλ. σε τύπο συνήθη στο νεκροταφείο αυτό, στον οποίο ωστόσο διαχωρίζεται με κατακόρυφη πλάκα η κόγχη με ανακομιδές από τον υπόλοιπο χώρο, που παραμένει κενός. Η περίοδος χρήσης του είναι ΥΕΙ-ΥΕ ΙΙΒ. Βλ. Μυλωνάς 1975 Α', σελ. 23, σχ. 3, Γ' πίν. 8β.

³⁰⁸ Δύο νεκροταφεία της μυκηναϊκής Σικυώνας εντοπίστηκαν νοτιοδυτικά του Κιάτου. Το νεκροταφείο Α' περιλάμβανε οκτώ τάφους, από τους οποίους οι τέσσερις ήταν θαλαμοειδείς με δρόμο, δύο διπλοί λακκοειδείς (οι Τ. Ζ και Η), ένα λακκοειδές όρυγμα κι ένας ημιτελής τάφος, βλ. Παπαθανασίου 2013, σελ. 480-481, εικ. 1. Οι τάφοι είχαν κοινό προσανατολισμό Β/Ν. Η χρήση του νεκροταφείου Α' χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ2- ΥΕΙΙΒ1 περίοδο. Το γειτονικό νεκροταφείο Β' εντοπίστηκε σε απόσταση 170 μ. στα βορειοδυτικά, μεταξύ δύο νεροσυρμών, βλ. Παπαθανασίου 2013, σελ. 482-483, εικ. 4. Πρόκειται για νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων με δρόμο, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται ένας διπλός λακκοειδής. Η χρήση αυτού του νεκροταφείου χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ έως την ΥΕΙΙΒ1 περίοδο.

³⁰⁹ Ανάλογης μορφής είναι και οι Τ. 16 και 16bis της Δειράδας, βλ. Deshayes 1966, σελ. 42.240, πίν. LXXII.1.

³¹⁰ Pini 1968, σελ. 45, σημ. 533, όπου ο Τ. XIII της Τζαφέρ Παπούρας συγκρίνεται με τον λακκοειδή Τ. Ι της Αλυκής.

³¹¹ Πολύ πρωιμότερο παράδειγμα «οιονεί θαλαμοειδών» θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι τάφοι στο ΠΕ νεκροταφείο κιβωτιόσχημων τάφων στο Τσέπι Μαραθώνος, όπου όλοι οι τάφοι έχουν μια όρθια πλάκα στη νότια στενή πλευρά, ως πόρτα, αλλά σύμφωνα με τον ανασκαφέα Μαρινάτο, η ταφή γινόταν από πάνω (βλ. Μαρινάτος 1970α, σελ. 5-9. Μαρινάτος 1971, σελ. 110).

όπου προοριζόταν για παιδικές κυρίως ταφές³¹², αλλά και στο Παλαιόκαστρο Γορτυνίας³¹³, στις Πόρτες Αχαΐας³¹⁴ και στην Ελάτεια³¹⁵. Ο δρόμος και το στόμιο δεν ήταν απαραίτητα λειτουργικά στοιχεία, εφόσον οι θάλαμοι δεν ήταν στεγασμένοι και ο ενταφιασμός θα μπορούσε να γίνει από πάνω, όπως στους λακκοειδείς. Οι τάφοι αυτοί κατά κανόνα έχουν φτωχά κτερίσματα. Η κατασκευή τους ερμηνεύεται από την προσπάθεια διατήρησης του τύπου του θαλαμοειδούς όταν δεν υπάρχει λειτουργική ανάγκη και παρόλο που το έδαφος δεν διευκολύνει την λάξευσή τους³¹⁶.

Οι θάλαμοι – κόγχες με κάθετο δρόμο της Αγίας Αγάθης θα πρέπει να θεωρηθούν διακριτή υπο-κατηγορία των φρεατοειδών της YEX, καθώς παρουσιάζουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (επιμήκη ορθογώνιο δρόμο με κεκλιμένο δάπεδο, επιμήκη περίπου ορθογώνιο θάλαμο κατά μήκος της μακράς πλευράς του δρόμου, είσοδο τετράπλευρη επιμελούς λάξευσης, με συμμετρικές αλλά διακριτές παραστάδες και ιδιαίτερα ρηχό στόμιο. Ο τύπος προσομοιάζει με τις κόγχες στα τοιχώματα των δρόμων των μυκηναϊκών θαλαμοειδών με επιμήκη δρόμο³¹⁷, αποτελώντας ουσιαστικά ένα «τμήμα» του μυκηναϊκού θαλαμοειδούς, το οποίο επεβίωσε μετά την εγκατάλειψη του τύπου εξαιτίας της μεταβολής του κοινωνικοπολιτικού περιβάλλοντος³¹⁸. Προέρχεται δηλαδή ουσιαστικά από την

---

³¹² Οι «οιωνοί θαλαμοειδείς» T. 55, T. 79, T. 94, T. 102, T. 116, και T. 129 της Περαιτής έχουν δρόμους βραχείς και στενούς και εισόδους εξαιρετικά στενές. Βλ. σχετικά Ιακωβίδης 1969-70 B', σελ. 21, όπου σημειώνεται ότι ο τύπος απαντά επίσης στη Βραυρώνα και στην Ιαλυσό. Σύμφωνα με τον Παπαδημητρίου 1956, σελ. 85, εικ. 5, ο τάφος 2 της Βραυρώνας φαίνεται να είναι συνδυασμός φρεατόσχημου και θαλαμοειδούς με δρόμο. Ο δρόμος οδηγεί σε τετράπλευρο όρυγμα, με κόγχη. Η ταφή έχει θεωρηθεί παιδική, βάσει ευρημάτων. Το στόμιο προς το δρόμο φρασσόταν με κάθετη πλακοειδή, που προεξείχε εν είδη σήματος. Βλ. επίσης και στην Ιαλυσό (Jacopi 1930-31, σελ. 254). Στην ίδια ουσιαστικά κατηγορία ανήκουν κι οι πλακοσκεπείς «λακκοειδείς με δρόμο» T. 7, 67, 68 και 73 της Περαιτής, που έχουν το σχήμα στενομήκων λάκκων με ρηχούς «συμβολικούς» δρόμους, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 B', σελ. 25, πίν. 160β, και 161^α.

³¹³ «Οιονείθαλαμοειδείς» συναντώνται μεταξύ των κανονικών θαλαμοειδών με επιμήκη δρόμο και στο Παλαιόκαστρο Γορτυνίας. Χαρακτηρίζονται από βραχύ αβαθή δρόμο κι επίσης αβαθή λάκκο-θάλαμο, ενώ τα κτερίσματα χρονολογούνται στους ύστατους μυκηναϊκούς και στους υπομυκηναϊκούς χρόνους, βλ. Σπυρόπουλος 1997, σελ. 24. Σαλαβούρα 2007, σελ. 308 και σημ. 1465. Η Σαλαβούρα τους ονομάζει «υβριδικούς θαλαμοειδείς».

³¹⁴ Κολώνας 1998, τ. II, σελ. 461.

³¹⁵ Δακωρώνη 1998, σελ. 35-7 φωτ. 13. Dickinson 2006, σελ. 181-2 και εικ. 6.2.

³¹⁶ Ιακωβίδης 1969-70 B', σελ. 21.

³¹⁷ Ο Pini 1968, σελ. 46, επισημαίνει την ομοιότητα του δρόμου του T. Z της Αλυκής Γλυφάδας με τα αποκλίνοντα τοιχώματα με τους δρόμους των θαλαμοειδών τάφων.

³¹⁸ Το παράδοξο της παρουσίας στο μυκηναϊκό νεκροταφείο του Ναυπλίου δρόμων χωρίς θαλάμους, οδήγησε τον Χαριτωνίδη σε ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με τη σταδιακή κατασκευή των θαλαμοειδών τάφων: σύμφωνα με την άποψή του, πρώτα λαξεύονταν ο δρόμος, ενδεχομένως ρηχός, ίσως για την κατοχύρωση της

αποδόμηση του σύνθετου θαλαμοειδούς τάφου με κόγχες στο δρόμο, ώστε να προσαρμοστεί στο νέο δεδομένο της ατομικής ταφής, και μάλιστα σε εκτεταμένη στάση, διατηρώντας το στοιχείο του δρόμου, στοιχείο απαραίτητο για λόγους παράδοσης και τελετουργίας. Ο Lewartowski περιλαμβάνει στην κατηγορία των «απλών τάφων» αυτούς που έχουν διανοιγεί σε ημιτελείς δρόμους. Πρόκειται κυρίως για κόγχες, λαξευμένες στο στενό τοίχωμα ή στα πλαϊνά τοιχώματα ημιτελών δρόμων θαλαμοειδών τάφων, που προσομοιάζουν με pit-caves, σφραγισμένες με ξερολιθικούς τοίχους ή με πλάκες³¹⁹.

Στα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Ρόδου ωστόσο δεν αναφέρονται σχεδόν καθόλου πλευρικές κόγχες λαξευμένες σε τοιχώματα δρόμων³²⁰, ενώ υπάρχουν λιγοστά μόνο παραδείγματα στα τοιχώματα των θαλάμων³²¹. Επίσης σπάνια συναντώνται κόγχες σε δρόμους στα νεκροταφεία της δυτικής Ελλάδας³²². Αντίθετα, συχνές είναι οι κόγχες στους δρόμους θαλαμοειδών τάφων της Αττικής³²³, της Αργολίδας³²⁴ και της Ηλείας³²⁵. Οι

κυριότητα του χώρου. Όταν ένα μέλος της οικογένειας πέθαινε, τότε ολοκληρωνόταν η κατασκευή του δρόμου και διανοιγόταν ο θάλαμος. Σε περίπτωση ωστόσο που η πρώτη ταφή ήταν παιδική, περιορίζονταν στη λάξευση μιάς κόγχης, βλ. Χαριτωνίδης 1953, σελ. 202 και εικ. 3, 4.

Φρεατοειδής μπορεί να χαρακτηριστεί ο Τ. Η της ανασκαφής Βερδελή στη Βραυρώνα, βλ. Papadopoulos – Kontorli-Papadopoulou 2014, s. 119-120, που κατασκευάστηκε στην αρχή του δρόμου του θαλαμοειδούς Τ. Β. Ο θάλαμος βρέθηκε άδειος· ενδεχομένως ανήκε σε παιδική ταφή, ή ίσως επρόκειτο για κενοτάφιο.

³¹⁹ Lewartowski 2000, σελ. 11. Εκτός από τις λαξευμένες κόγχες στα τοιχώματα των δρόμων, ο Lewartowski αναφέρεται σε «απλούς» τάφους διαφόρων τύπων, λακκοειδείς ή κιβωτιόσχημους ή pit-shafts διανοιγμένους σε δρόμους οι οποίοι είχαν εγκαταλειφθεί ημιτελείς. Τους εντοπίζει όμως όλους σε μια περιορισμένη γεωγραφική περιοχή, στην Αργολίδα, στην περιοχή της Πύλου και στο Αίγιο, ενώ οι περισσότερες από τις ταφές αυτές είναι πρόχειρες και μη χρονολογήσιμες, λόγω έλλειψης ευρημάτων.

³²⁰ Οι μοναδικές πλευρικές κόγχες στα τοιχώματα δρόμων αναφέρονται από τον Kinch στον Τ. 11 του Αψακτηρά, βλ. Dietz 1984, σελ. 53.

³²¹ Κόγχες υπάρχουν στο πίσω τοίχωμα των θαλάμων των Τ. 56 και Τ. 58 στην Ιαλυσό και σε όλες τις πλευρές του Τ. 12, εκτός από αυτή της εισόδου. Μια ακόμη κόγχη, βρίσκεται αριστερά της εισόδου στον τετράπλευρο θαλαμοειδή Τ. 1 στο Γράντου της Κατταβιάς, στη νότια Ρόδο, βλ. Dietz 1984, σελ. 78-79, εικ. 97 (από τα ημερολόγια του Kinch).

³²² (Χελιδόνη, Αίγιο Τ. 5, Κλάους: Κούκουρα Θ, Ολυμπία: Ζούνη, Διάσελα: Κουτσόχειρα Β, Μιράκα: Κρύα Βρύση), βλ. Cavanagh-Mee 1998, σελ. 67. Τη σπανιότητα των κογχών στους δρόμους των θαλαμοειδών της Αχαΐας σημειώνουν οι Παπαδόπουλος και Κολώνας, βλ. Papadopoulos 1976, σελ. 32. Papadopoulos 1978-9, σελ. 51-2. Κολώνας 1998, τ. II, σελ. 472, 475. Κόγχες ωστόσο απαντούν και στην Αγία Τριάδα Ηλείας, βλ. Βικάτου 1996-7, σελ. 353-4. Βικάτου 1999, σελ. 237. Επίσης σε κάποιους από τους τάφους του Παλαιοκάστρου υπάρχουν λαξευμένες πλευρικές κόγχες στους δρόμους και σπανιότερα στο θάλαμο, οι οποίοι σφραγίζονταν με ξερολιθιά, επομένως προορίζονταν για ταφές κι όχι μόνον για ανακομιδές. Βλ. σχετικά Σπυρόπουλος 1997, σελ. 23. Demakopoulou-Crouwel 1998, σελ. 273, Σαλαβούρα 2007, σελ. 306 και σημ. 1456.

³²³ Βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 5, για κόγχες λαξευμένες στα τοιχώματα των δρόμων των θαλαμοειδών τάφων της Περατής, και αντίστοιχα και σελ. 13-14 για κόγχες στα τοιχώματα των θαλάμων. Συχνά οι κόγχες

κόγχες στα τοιχώματα των δρόμων έχουν συνήθως τη μορφή «θήκης», είναι δηλαδή σχεδόν τετράπλευρες κι επιμήκεις, όπως και οι θάλαμοι-κόγχες της Αγίας Αγάθης, ενώ οι κόγχες στα τοιχώματα των θαλάμων είναι συνήθως ελλειψοειδείς και απαντούν εξαιρετικά συχνά, χρησιμοποιούνται δε τόσο για πρωτογενείς ταφές όσο και για ανακομιδές³²⁶.

Εάν ισχύει η υπόθεση ότι ο τύπος του θαλάμου-κόγχη με κάθετο δρόμο προέρχεται από την αποδόμηση του κλασικού μυκηναϊκού τάφου με επιμήκη δρόμο και σχετίζεται ειδικότερα με τις κόγχες στα πλευρικά τοιχώματα των δρόμων, τότε ο τύπος χρησιμοποιείται από άτομα που μετακινήθηκαν, είτε στην ΥΕ ΙΙ-ΥΕ ΙΙΙΑ, είτε στην ΥΕ ΙΙΙΓ, από περιοχές όπου συνηθιζόταν η κατασκευή πλευρικών κογχών σε δρόμους, όπως την Αργολίδα και την Αττική, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί για ατομικές ταφές.

Σε μεικτά νεκροταφεία όπου εμφανίζονται και οι τρεις τύποι τάφων, θαλαμοειδείς, λακκοειδείς και φρεατοειδείς, στην Τανάγρα Βοιωτίας και στο Παλαιόκαστρο Γορτυνίας έχει θεωρηθεί από τους ανασκαφείς ότι οι θαλαμοειδείς τάφοι αποτελούν τους αρχαιότερους τάφους, ενώ οι λακκοειδείς και φρεατοειδείς αντιπροσωπεύουν τις νεότερες ταφές³²⁷.

Έχει υποστηριχθεί ότι οι φρεατοειδείς τάφοι στα νεκροταφεία λακκοειδών της ΥΕΧ ανήκαν σε οικονομικά ασθενέστερα μέλη της κοινότητας, ή σε ξένους³²⁸, βάσει των φτωχικών κτερισμάτων, ή ακόμη και της παντελούς έλλειψης κτερισμάτων³²⁹, αλλά και της χωροθέτησής των τάφων στις παρυφές των νεκροταφείων. Ωστόσο έχουν ερευνηθεί

προορίζονταν για παιδικές ταφές, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 14. Επίσης Cavanagh-Mee 1998, 67. Στην Αλυκή Γλυφάδας οι θαλαμοειδείς Τ. Α, Τ. Γ, Τ. Δ με κόγχες τους δρόμους, οι δύο πρώτοι με πολλές.

³²⁴ Βλ. Wace 1932, σελ. 137. Ταφές νηπίων σε κόγχες στο δρόμο στους τρεις θαλαμοειδείς τάφους της Καψάλας των Μυκηνών, χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΒ, βλ. Μυλωνάς 1972, σελ. 115.

³²⁵ Για κόγχες στην Αγία Τριάδα Ηλείας, Βικάτου 1999, σελ. 237 και σημ. 7.

³²⁶ Βλ. Cavanagh-Mee 1998, σελ. 65 και εικ. 6.27 και 6. 31 (Αργολίδα), σελ. 66 και εικ. 6.32 (Πύλος, τ. Ε.4,8). Επίσης, Papadopoulos 1976, σελ. 14, 34 πίν. 44 (Αίγιο).

³²⁷ Σπυρόπουλος 1980^α, σελ. 21.

³²⁸ Βλ. Σπυρόπουλος 1980^α, σελ. 21-22. Ο Σπυρόπουλος διατυπώνει την άποψη ότι η παρεμβολή των φρεατοειδών μεταξύ των μεγάλων θαλαμοειδών τάφων στο νεκροταφείο του Δένδρου Τανάγρας, και μάλιστα «όχι σε επίκαιρη θέση», δηλώνει την παρουσία «παρεισάκτων και πενεστέρων», θεωρεί δε ότι οι φρεατοειδείς και οι λακκοειδείς αποτελούν τους νεότερους τάφους του νεκροταφείου.

³²⁹ Ακτέριστες ή πολύ φτωχικά κτερισμένες αναφέρονται οι ταφές στους φρεατοειδείς Τ. 26 Δειράδας (βλ. Deshayes 1966, σελ. 104, πίν. XI), τους τάφους της Τανάγρας (βλ. Σπυρόπουλος 1977, σελ. 25-27. Σπυρόπουλος 1977^α, σελ. 14. Σπυρόπουλος 1980, σελ. 50, 51-55. Σπυρόπουλος 1980^α, σελ. 21), τον τάφο της βόρειας κλιτύς του λόφου της Παναγίτσας στις Μυκήνες (βλ. Μυλωνάς 1972, σελ. 115-116), και τον Τ. ΙV στην περιοχή του Βενιζέλειου νοσοκομείου Ηρακλείου (Hood - De Jong 1952, σελ. 251-252), όπως επίσης και οι φρεατοειδείς Τ. Ζ και Τ. Ε της Αλυκής (βλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σελ. 188).

και φρεατοειδείς με πλούσια κτερίσματα, όπου ενδεχομένως ενταφιάστηκαν επιφανή μέλη της κοινότητας, όπως άλλωστε είναι και Τ. 3 της Αγίας Αγάθης³³⁰.

Η επιλογή της κατασκευής θαλαμοειδούς, οποιουδήποτε σχήματος ή μεγέθους, με κάθετη όμως πρόσβαση αντί του συνήθους επιμήκους δρόμου της μυκηναϊκής περιόδου, ενδεχομένως εξαρτάτο κατ' εξοχήν από το ανάγλυφο του χώρου. Οι θαλαμοειδείς που κατασκευάζονταν σε πλαγιές με ικανή κλίση ήταν προσβάσιμοι από επιμήκη δρόμο, ενώ αυτοί που κατασκευάζονταν σε πλατώματα ή πεδινά εδάφη είχαν κάθετο δρόμο-προθάλαμο. Αυτό επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι σημειώνονται περιπτώσεις μεγάλων ελλειψοειδών θαλαμοειδών τάφων με κάθετο δρόμο, σε προγενέστερες περιόδους³³¹. Επίσης, στα μεταγενέστερα νεκροταφεία της ΠΕΣ στην Κάμειρο, οι θαλαμοειδείς τάφοι έχουν πρόσβαση είτε κάθετη, είτε μέσω κεκλιμένου δρόμου, ανάλογα με τη χωροθέτηση του συγκεκριμένου τάφου στο ανάγλυφο του εδάφους³³².

Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι η προτίμηση για λακκοειδείς ή φρεατόσχημους αντί θαλαμοειδών με δρόμο δεν θα πρέπει να ερμηνευθεί αποκλειστικά με βάση την καταλληλότητα του αναγλύφου ή την ποιότητα του πετρώματος, εφόσον στην Αγία Αγάθη και η κλίση του εδάφους αλλά και το πέτρωμα επιτρέπουν την λάξευση θαλάμου. Το στοιχείο αυτό έχει επισημανθεί και για άλλες περιοχές όπου έχει προτιμηθεί η κατασκευή λακκοειδών ή κιβωτιόσχημων τάφων, και μάλιστα σε πρωιμότερη φάση των μυκηναϊκών χρόνων, όταν η χρήση θαλαμοειδών τάφων ήταν σχεδόν αποκλειστική³³³.

Βασικότερος παράγοντας για την επικράτηση των «απλών τάφων», μεταξύ των οποίων και οι φρεατόσχημοι, είναι η υιοθέτηση της ατομικής ταφής. Η τάση απομόνωσης του νεκρού, που διαπιστώνεται με βεβαιότητα στη Ρόδο στην προχωρημένη μέση (advanced) και ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ στο νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης στην ανατολική ακτή και στο

---

³³⁰ Όπως επισημαίνει η Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, 188, πλούσιες ήταν οι ταφές στους φρεατοειδείς της Τζαφέρ Παπούρας (βλ. Evans 1905, 15-21), του Πρίφτιανι (βλ. Χαριτωνίδης 1952, σελ. 23 εικ. 8, 24-26), και της Ναυπλίας (βλ. Χαριτωνίδης 1953, σελ. 200-203).

³³¹ Βλ. για παράδειγμα τον λαξευτό θαλαμοειδή τάφο που αποκαλύφθηκε πρόσφατα (τον Αύγουστο του 2018) στις Ρουσσές Ιεράπετρας, ο οποίος ήταν προσβάσιμος με κάθετο όρυγμα. Η είσοδος του θαλάμου βρέθηκε σφραγισμένη με ξερολιθιά, ενώ το εσωτερικό του ήταν χωρισμένο σε τρεις λαξευμένες κόγχες που περιείχαν ταφές σε πηλίνες σαρκοφάγους της ΥΜ ΙΙΑ2-Β (1400-1200 π.Χ.).

³³² Βλ. παρακάτω το νεκροταφείο στο Μακρύ Λαγγόνι Καμείρου.

³³³ Για παράδειγμα, στο Εμποριό Χίου απαντούν κιβωτιόσχημοι αντί για θαλαμοειδείς στην ΥΕ ΙΙΒ, αν και, όπως επισημαίνει ο Hood, ο μαλακός βράχος της πλαγιάς ήταν κατάλληλος για τη λάξευση θαλαμοειδών τάφων, όπως φαίνεται και από την ύπαρξη του πρωιμότερου ΠΧ θαλαμοειδούς Τ. 1 στην ίδια θέση, βλ. Hood κ.ά. 1981-82, I, σελ. 153.

σύγχρονο πιθανώς νεκροταφείο κιβωτιόσχημων τάφων της Σορωνής στη δυτική πλευρά του νησιού³³⁴, μπορεί να ανιχνευθεί ήδη σε πρωιμότερες φάσεις της ΥΕ ΙΙΙΓ στα νεκροταφεία της Ιαλυσού, όπου οι θαλαμοειδείς με δρόμο χρησιμοποιούνται για μία ή δύο μόνον ταφές³³⁵.

Πλησιέστεροι μορφολογικά με τους θαλάμους-κόγχες με κάθετο δρόμο της Αγίας Αγάθης είναι οι φρεατόσχημοι της Κρήτης, των Χανίων και της Τζαφέρ Παπούρας (κυρίως ο Τ. 1, που δεν έχει βαθμίδα πρόσβασης στο δρόμο), καθώς και οι τάφοι της Τανάγρας³³⁶, ενδεχομένως οι αντίστοιχοι στο Παλαιόκαστρο Γορτυνίας, γνωστοί μόνον από περιγραφές, και ο Τ. 16 του Αλαά στην Κύπρο. Η λαξευμένη βαθμίδα στο απέναντι του στομίου τοίχωμα (ή και στα τρία τοιχώματα του δρόμου, σε διαφορετικά ύψη) παρατηρείται και στους θαλάμους-κόγχες με κάθετο δρόμο της Τζαφέρ Παπούρας στην Κρήτη³³⁷, όπου όμως οι δρόμοι είναι σημαντικά βαθύτεροι αυτών της Αγίας Αγάθης. Στην Αλυκή Βούλας πλησιέστερη σε μορφή με τους θαλάμους – κόγχες της Αγίας Αγάθης είναι μάλλον η κόγχη στο τοίχωμα του θαλαμοειδούς Τ. Η, παρά οι φρεατοειδείς Τ. Ζ και Ε³³⁸.

Όσον αφορά στη χωροθέτηση των διαφορετικών τύπων τάφων στα μεικτά νεκροταφεία της ΥΕ ΙΙΙΓ, παρατηρείται ότι στην Περατή θαλαμοειδείς εντοπίζονται στην περίμετρο του υψώματος και λακκοειδείς στην κορυφή του, με τους λίγους «λακκοειδείς με δρόμο» να παρεμβάλλονται μεταξύ τους³³⁹. Στο νεκροταφείο του Παλαιόκαστρου Γορτυνίας, στην πρώιμη φάση του, λακκοειδείς και φρεατόσχημοι χωροθετούνται μεταξύ των θαλαμοειδών, ενώ οι λακκοειδείς στην κορυφή του υψώματος θεωρούνται από τον ανασκαφέα μεταγενέστεροι³⁴⁰.

---

³³⁴ Η τάση αυτή απομόνωσης του νεκρού παρατηρείται στην Αττική ήδη από τη ΜΕ εποχή σύμφωνα με την Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988.;

³³⁵ Benzi 1992. Aktyri 2017.

³³⁶ Στους τάφους της Τανάγρας ο δρόμος έχει κατά μήκος της μακράς πλευράς απέναντι από την είσοδο του θαλάμου λαξευμένη βαθμίδα, και όχι κεκλιμένο δάπεδο, Σπυρόπουλος 1977^α, σελ. 25-27. Σπυρόπουλος 1980^α, σελ. 21-22, εικ. 36. Η ιδιαιτερότητα αυτή διευκολύνει στην πρόσβαση και θα μπορούσε να θεωρηθεί τοπικό χαρακτηριστικό· ανάλογες βαθμίδες συναντώνται και σε ΠΕ φρεατοειδείς τάφους της Μάνικας, βλ. Παπαβασιλείου 1910, σελ. 2 κ.εξ., 11 κ.εξ., 18 κ.εξ.

³³⁷ Pini 1968, σελ. 46, εικ. 82 (Τ. 43), εικ. 84, 85 και 86 (Τ. 66), εικ. 87,88 (Τ. 7). .

³³⁸ Βλ. Παπαδημητρίου 1957, σελ. 30 εικ. 1. Με αποκλίνοντα τοιχώματα δρόμου, αλλά με ελλειψοειδή θάλαμο για να φιλοξενήσει ταφή σε συνεσταλμένη στάση.

³³⁹ Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 25.

³⁴⁰ Βλ. Σαλαβούρα 2007, σελ. 304, σημ. 1050. Σπυρόπουλος 1997, σελ. 23.

Όπως και οι παραπάνω τύποι τάφων, ο θάλαμος-κόγχη με λακκοειδή δρόμο, ο οποίος στη Αγία Αγάθη εμφανίζεται σε πλήρως διαμορφωμένη μορφή, αποτελεί μια ακόμη μορφή «συντετμημένου» θαλαμοειδούς, η οποία μαρτυρεί την εμμονή στη μορφή του θαλαμοειδούς, παρά το γεγονός ότι οι νέες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες επέβαλαν την υιοθέτηση της ατομικής ταφής³⁴¹ από μετακινούμενους πληθυσμούς, αποκομμένους από τον «οικογενειακό τους τάφο», στη διάρκεια της μετακίνησης³⁴². Η υιοθέτηση του τύπου στην Κρήτη σε πρωιμότερη περίοδο, στη φάση του «εκμυκηναϊσμού» της, δεν αποκλείει την ερμηνεία αυτή, αλλά μάλλον την ενισχύει, καθώς οι φρεατόσχημοι, όπως και οι λακκοειδείς, θεωρούνται στην ΥΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙΑ στοιχείο επείσακτο στην Κρήτη, που εντοπίζεται κυρίως σε ανακτορικά κέντρα³⁴³. Η εξέλιξη της συγκεκριμένης υποκατηγορίας εντοπίζεται σε τάφους διανοιγμένους σε δρόμους, στην Αργολίδα, και στην Κρήτη, στα Χανιά³⁴⁴ και στη Τζαφέρ Παπούρα της Κνωσσού³⁴⁵. Μεταβατικός μπορεί να θεωρηθεί επίσης ο Τ. Ε-10 της Πύλου³⁴⁶, καθώς και ο Τ. 27 στο Κολλικρέπι Σπάτων³⁴⁷.

---

³⁴¹ Για το θέμα της εγκατάλειψης των πολλαπλών ενταφιασμών, που χαρακτηρίζει τους μυκηναϊκούς τάφους και την επικράτηση της ατομικής ταφής στην Υπομυκηναϊκή Ελλάδα, βλ. Desborough 1972, σελ. 107-8, 169-70.

³⁴² Σε λιγοστές περιπτώσεις βρέθηκαν δύο ταφές σε θαλάμους-κόγχες. Μόνον στον Τ. ΙV της Τίρυνθας αναφέρεται η ταφή τριών ατόμων, βλ. Rudolph 1973, Τ. ΙΙΙ, ΙV, σελ. 29-30, 32-33, πίν. 89. Εξαιρετική είναι η περίπτωση του Τ. 11 των Χανίων, που περιείχε τους σύγχρονους ενταφιασμούς πέντε παιδιών και την ανακομιδή γυναίκας. βλ. Halager – McGeorge 1992, σελ. 25.

³⁴³ Οι Hallager και McGeorge επισημαίνουν ότι οι pit-caves των Χανίων αποτελούν νέο στοιχείο στον κρητομυκηναϊκό κόσμο, οπότε μπορεί να υποστηριχθεί ότι ανήκουν σε εθνικά διαφορετική ομάδα ανθρώπων που ζούσαν μεταξύ των μυκηναίων και μινωιτών στην περίοδο αυτή. Ωστόσο τίποτε στο περιεχόμενο των τάφων των Χανίων δεν επιβεβαιώνει την υπόθεση αυτή. Όλοι οι τάφοι έχουν αποκλειστικά και αυθεντικά μινωικά-μυκηναϊκά ευρήματα με μοναδική εξαίρεση τα σφραγιστικά δακτυλίδια του Τ. 8. Βλ. σχετικά Hallager – McGeorge 1992, σελ. 28).

³⁴⁴ Δύο από τους φρεατοειδείς τάφους στο νεκροταφείο της οδού Παλαμά στα Χανιά, οι Τ. 8 και 15, είχαν θαλάμους ανοιγμένους στην παρειά κατωφερούς δρόμου, που κατέληγε σε τυφλό τοίχωμα στη θέση του στομίου θαλαμοειδούς τάφου, βλ. Halager – McGeorge 1992, σελ. 25.

³⁴⁵ Ο Τ. 43 της Τζαφέρ Παπούρας θα μπορούσε να θεωρηθεί μεταβατικός μεταξύ θαλαμοειδούς – θαλάμου-κόγχης, καθώς το στόμιο του επιμήκουσ ελλειπσοειδούς θαλάμου με την ατομική εκτάδην ταφή ήταν ιδιαίτερα βαθύ (1,24μ.), όπως τα στόμια των θαλαμοειδών τάφων, βλ. Pini 1968, εικ. 82.

³⁴⁶ Blegen κ.ά. 1973, σελ. 207-208, εικ. 342. Ο τάφος περιείχε φλάσκη της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ.

³⁴⁷ Σχετικά με τον Τ. 27 στο Κολλικρέπι, που χαρακτηρίζεται από επικήκη δρόμο, που οδηγεί μόνον σε πλευρικό θάλαμο δίπλα στο τυφλό άκρο του, βλ. Papakonstantinou κ.ά. 2019, σελ. 739, πίν. CCXLb.

Γ. Λάκκοι με καύσεις

Στο νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης περιλαμβάνονται δύο μικροί λάκκοι λαξευμένοι στο βράχο στην νοτιοδυτική συστάδα του νεκροταφείου, οι Τ. 49 και Τ. 54. Είναι και οι δύο μικρά ορύγματα ακανόνιστου ελλειψοειδούς σχήματος και αμελούς κατασκευής, με εμφανή τα ίχνη των εργαλείων λάξευσης, σωζόμενου βθ. μόλις 0,18 και 0,20 μ. αντίστοιχα. Στην περίπτωση του Τ. 49, στο βάθος αυτό θα πρέπει να προστεθεί το ύψος του βράχου που ισοπεδώθηκε, το οποίο στο σημείο αυτό δεν θα ήταν μεγαλύτερο από 0,20 μ, κρίνοντας από το ίχνος περιχειλώματος του γειτονικού λακκοειδούς Τ. 19, καθώς και το πάχος τυχόν υπερκείμενης στρώσης χώματος, που έχει πλέον διαβρωθεί. Δεν γνωρίζουμε αν αρχικά οι μικροί αυτοί λάκκοι καλύπτονταν από πλάκες. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν κατάλοιπα καύσης με μικρά θραύσματα καμμένων οστών.

Αντίστοιχα καταγεγραμμένα παραδείγματα στη Ρόδο είναι μόνον δεκαέξι συνολικά μικροί λάκκοι στο δάπεδο δεκατριών θαλαμοειδών τάφων στην Ιαλυσό, από τους οποίους οι έξι ή οι οκτώ περιείχαν καύσεις³⁴⁸. Όσες από τις υπόλοιπες καύσεις περιέχονταν σε αγγεία, αυτά χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ, και προέρχονται από τάφους που χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά ή κυρίως στην περίοδο αυτή³⁴⁹ όπως άλλωστε και τα αντίστοιχα τεφροδόχα αγγεία του νεκροταφείου της Περατής. Παρά το γεγονός λοιπόν ότι δεν βρέθηκε κανένα αντικείμενο που να χρονολογεί τις καύσεις στους λάκκους Τ. 49 και Τ. 55 της Αγίας Αγάθης θα πρέπει να θεωρηθεί πιθανό ότι ανήκουν και αυτοί στην ίδια περίοδο χρήσης του νεκροταφείου κι όχι στους ελληνιστικούς χρόνους.

---

³⁴⁸ Πρόκειται για μικρούς λάκκους, με εξαίρεση αυτόν του Τ. 20. Με πλάκες καλύπτονται επίσης οι δύο λάκκοι στον Τ. 17. Σε έξι βέβαιες περιπτώσεις και σε δύο πιθανές οι μικροί αυτοί λάκκοι περιείχαν καύσεις, είτε εντός αγγείων ή απευθείας στο έδαφος (βλ. Benzi 1992, σελ. 229-230). Σε τρεις περιπτώσεις περιείχαν αντικείμενα και πιθανώς ενταφιασμούς (Τ. 34. Τ. 83. Τ. 84). Στις υπόλοιπες περιπτώσεις βρέθηκαν άδειοι (Τ. 51, Τ. 32.2,3, Τ. 80). Ο λάκκος του Τ. 51, σκαμμένος στο κέντρο του δωματίου, θεωρείται ότι περιείχε τα κατάλοιπα της πυράς καύσης καθαριού που περιοδικά λάμβανε χώρα στους μυκηναϊκούς τάφους. Στην Ιαλυσό η συνήθεια να ανοίγουν λάκκους στο δάπεδο των θαλάμων φαίνεται ότι χαρακτηρίζει κυρίως την ΥΕ ΙΙΙΓ. Οι μόνες βέβαιες προγενέστερες της ΥΕ ΙΙΙΓ περιπτώσεις είναι μόνον δύο, στους Τ. 19, Τ. 51.

³⁴⁹ Benzi 1992, σελ. 231. Εκτός από τις παραπάνω περιπτώσεις λάκκων με καύσεις της ΥΕ ΙΙΙΓ στα δάπεδα των θαλαμοειδών τάφων της Ιαλυσού, αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση της πιθανής καύσης σε μικρό λάκκο στον Τ. 19, που χρησιμοποιήθηκε στην ΥΕ ΙΙΙΑ1-2 (βλ. και Benzi 1992, σελ. 231, 268). Η καύση είχε τοποθετηθεί σε λάκκο σκαμμένο στο δάπεδο του τάφου και συνοδευόταν από οينوχοΐσκη της ΥΕ ΙΙΙΑ (βλ. Benzi 1992, πίν. 33h). Ο Mee τη χρονολογεί στην ΥΕ ΙΙΙΑ1, αλλά αμφισβητεί ότι πρόκειται για ταφή καύσης, βλ. Mee 1982 σελ. 8-9.

Η κτιστή κατασκευή

Η χαμηλή κτιστή κατασκευή στη νοτιοδυτική συστάδα, για την κατασκευή της οποίας καταργήθηκε ο παιδικός λαξευτός λακκοειδής Τ. 47 και λαξεύτηκε ο βράχος προκειμένου να δημιουργηθεί ομαλή επιφάνεια έδρασης, αποτελεί πιθανώς ένδειξη άσκησης ταφικής λατρείας στο χώρο. Ωστόσο η παντελής έλλειψη στοιχείων δεν επιτρέπει τη χρονολόγησή της, παρά μόνον γενικά από την μέση ΥΕ ΙΙΙΓ φάση έως ακόμη και στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο, όταν κατασκευάστηκαν οι γειτονικοί ελληνιστικοί τάφοι της νοτιοδυτικής συστάδας του νεκροταφείου. Οπωσδήποτε, η κτιστή κατασκευή, από μονή σειρά λίθων τοποθετημένων επάνω σε λεπτή στρώση χώματος με την οποία καλύφθηκε η ισοπεδωμένη επιφάνεια του βράχου, σκοπό είχε να σφραγίσει τον Τ. 47. Ειδάλλως η επιφάνεια του βράχου θα ήταν επαρκής για χρήση, την τοποθέτηση αγγείων κλπ.

Η πρακτική της κατασκευής τραπεζών, κτιστών ή από βότσαλα, επάνω από κενούς τάφους ή, ακόμη συνηθέστερα, σε χώρους μυκηναϊκών νεκροταφείων στην ΠΕΣ έχει εντοπιστεί σε πολλές θέσεις στο Αιγαίο³⁵⁰.

Ταφικοί τύποι στη Ρόδο κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου

Οι θαλαμοειδείς τάφοι της Λίνδου

Το αμέσως επόμενο χρονολογικά εύρημα στη Ρόδο, μετά το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης, εντοπίζεται επίσης στην περιοχή της αρχαίας Λινδίας, και συγκεκριμένα στη δυτική κλιτύ της ακρόπολης, όπου στη θέση του αρχαίου θεάτρου της Λίνδου,

---

³⁵⁰ Η Κούρου αναφέρεται σε παραδείγματα τραπεζών κατασκευασμένων επάνω σε τάφους οι οποίοι βρέθηκαν άδειοι, επειδή κατασκευάστηκαν ως κενοτάφια, είτε επειδή είχε προηγηθεί η ανακομιδή των ταφών που περιείχαν, στο Βιγλατούρι Εύβοιας και στο Ξώμπουργκο της Τήνου. Οι εξέδρες αυτές χρονολογούνται από κεραμική της ΜΓ και ΥΠρΓ αντίστοιχα. Βλ. Κουρου 2014-15, σελ. 18-19, με βιβλιογραφικές παραπομπές.

Συχνότερο είναι το φαινόμενο της κατασκευής τελετουργικών τραπεζών επάνω σε πρωιμότερους τάφους. Η Κούρου συγκεντρώνει παραδείγματα από το Βιγλατούρι, τη Μητρόπολη Νάξου (της ΜΓ), την Τροία (του 8^{ου}/7^{ου} αι. π.Χ.), την Αργολίδα (της ΥΓ), με πρωιμότερο το Ηρώο στο Λευκαντί (της ΜΠρΓ/ΥΠρΓ). Βλ. Κουρου 2014-15, σελ. 19-21, με βιβλιογραφικές παραπομπές. Οι τράπεζες αυτές ανήκουν στην ευρύτερη κατηγορία ενδείξεων που τεκμηριώνουν ταφική λατρεία στους μεταμυκηναϊκούς χρόνους σε χώρους μυκηναϊκών νεκροταφείων. Βλ. επίσης Antonaccio 1995, σελ. 11-143, με κατάλογο θέσεων όπου απαντά ταφική λατρεία στους μεταμυκηναϊκούς χρόνους

ερευνηθήκαν πρόσφατα δύο λαξευτοί θαλαμοειδείς τάφοι στο σημείο όπου επεκτεινόταν κτιστό το κοίλο του αρχαίου θεάτρου της Λίνδου³⁵¹. Οι τάφοι βρίσκονται δίπλα στο Τετράστω, στωικό κτίριο των ελληνιστικών χρόνων, που σχετίζεται από τους μελετητές με τη λατρεία του Διονύσου Σμινθέως³⁵², σε περιοχή διαχρονικά θρησκευτικού χαρακτήρα³⁵³. Παρά το γεγονός ότι τα έως τώρα μυκηναϊκά ευρήματα από την περιοχή της Λίνδου είναι πενιχρά³⁵⁴, οι δύο τάφοι της Λίνδου ανήκουν στην παράδοση των μυκηναϊκών λαξευτών θαλαμοειδών τάφων, παρουσιάζουν ωστόσο κάποιες σημαντικές διαφοροποιήσεις από την κλασική μορφή των τάφων αυτών. Τα ευρήματα των τάφων χρονολογούνται στον ύστερο 11^ο και στο πρώτο μισό του 10^{ου} αι. π.Χ., δηλ. στην ΠρΓ

---

³⁵¹ Για την ανασκαφή των δύο τάφων βλ. Βρατσάλη – Φαρμακίδου 2012, 788-789. Zervaki 2019. Το θέατρο της Λίνδου, γνωστό στους περιηγητές, ερευνηθήκε στις αρχές του 20^{ου} αι. από τη Δανική Αρχαιολογική Αποστολή και χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ. Το κοίλο ήταν εν μέρει λαξευμένο στο βράχο και εν μέρει κτιστό, βλ. σχετικά Dyggve 1960, σελ. 399-409.

³⁵² Dyggve 1960, σελ. 427-429, με βιβλιογραφία.

³⁵³ Σε συμπληρωματική δοκιμαστική ανασκαφή της ιταλικής αρχαιολογικής Υπηρεσίας το 1924, εντοπίστηκαν ίχνη ενός αρχαιότερου κτιρίου, τα οποία ερμηνεύθηκαν, βάσει των μικροευρημάτων, ως ναός των αρχαϊκών χρόνων, βλ. Jacopi 1928, σελ. 88, εικ. 68. Η συγκεκριμένη θέση διατήρησε τον θρησκευτικό της χαρακτήρα σε μεταγενέστερες περιόδους: μια πρωτοβυζαντινή βασιλική κατασκευάστηκε, την οποία διαδέχτηκε σειρά μικρότερων χριστιανικών ναών, βλ. Dyggve 1960, σελ. 432. Wriedt Sørensen - Penz 1992, σελ. 232-233. Στην πλακόστρωση του τελευταίου από αυτούς βρέθηκαν δύο από τα σημαντικότερα επιγραφικά μνημεία της Ρόδου, το Λίνδιο Χρονικό και ο κατάλογος των Ιερέων της Αθηνάς Λινδίας, που βρίσκονται στο Μουσείο της Κοπεγχάγης. Η περιοχή βόρεια και βορειοδυτικά του θεάτρου χρησιμοποιήθηκε ξανά ως νεκροταφείο πολλούς αιώνες αργότερα: στον περίβολο της εκκλησίας του Αγίου Στεφάνου βρέθηκαν τάφοι των μεσαιωνικών χρόνων, καθώς και ένας της πρωτοβυζαντινής περιόδου, βλ. Dyggve 1960, σελ. 432-3. Wriedt Sørensen - Penz 1992, σελ. 234-235.

³⁵⁴ Το γεγονός ότι τα έως τώρα τεκμήρια της μυκηναϊκής παρουσίας στη Λίνδο είναι ελάχιστα, αν και το βραχώδες ύψωμα της ακρόπολης της Λίνδου, που βρίσκεται ανάμεσα σε δύο προστατευμένα λιμάνια και έχει άμεση πρόσβαση σε πόσιμο νερό, αποτελεί ιδανική θέση για την ύπαρξη μυκηναϊκής ακρόπολης, αποτελεί από παλιά ένα ερώτημα. Τα ευρήματα της περιόδου αυτής από τις εκτεταμένες ανασκαφές της δανικής αποστολής στην ακρόπολη περιορίζονται σε ελάχιστα όστρακα της ΥΕ ΙΙΑ2 – ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, βλ. Blinkenberg 1931, σελ. 61, 68-70. Ο Benzi 1992, σελ. 448-449 αναφέρει και μικρό αριθμό αγγείων της ίδιας περιόδου με προέλευση από τη Λίνδο, που βρίσκονται σε μουσεία και συλλογές του εξωτερικού. Εφόσον η ακρόπολη ανασκάφηκε μέχρι το φυσικό βράχο χωρίς να εντοπιστούν καθόλου αρχιτεκτονικά λείψανα, ο Blinkenberg θεώρησε ότι δεν υπήρξε συνεχής κατοίκηση της θέσης στους προϊστορικούς χρόνους, αλλά μάλλον περιοδικές εγκαταστάσεις και ότι η θέση είχε πιθανώς διατηρηθεί ελεύθερη κτισμάτων, ως υπαίθριο ιερό μιας «θεάς των ορέων», βλ. Blinkenberg 1931, σελ. 9. Κωνσταντινόπουλος 1972, σελ. 25-29. Ωστόσο, άλλοι ερευνητές απέδωσαν αυτή την ιδιαίτερα αξιοσημείωτη απουσία ευρημάτων των προϊστορικών χρόνων στην ακρόπολη της Λίνδου στις εκτεταμένες εργασίες διαμόρφωσης του χώρου που απαιτήθηκαν για τα μεγάλα οικοδομικά προγράμματα του ιερού της Λινδίας Αθηνάς στην ελληνιστική περίοδο. Βλ. σχετικά Maiuri 1923-24. App. II, σελ. 252. Blinkenberg 1931, σελ. 61-68. Inghieri 1936, σελ. 62-3, FS 50. Hope Simpson - Lazenby 1973, σελ. 151. Dietz 1984, σελ. 133, 135, 143. Mee 1982, σελ. 74, 144. Benzi 1992, σελ. 448-449

περίοδο, για την οποία δεν υπάρχουν μέχρι τώρα αρχαιολογικές ενδείξεις από οποιοδήποτε άλλη θέση στη Ρόδο³⁵⁵. Ευρήματα της ΠΕΣ εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια των δανικών ανασκαφών στη δυτική πλαγιά της ακρόπολης, η ακριβής χρονολόγησή τους ωστόσο αποτελεί αντικείμενο διαφωνίας³⁵⁶.

Περιγραφή των T.1 και T.2. της Λίνδου

Οι δύο θαλαμοειδείς τάφοι της Λίνδου έχουν λαξευθεί σε κοίλο μέτωπο βράχου, που πιθανώς δημιουργήθηκε από την κατάρρευση της θόλου ενός τεχνητού ή φυσικού σπηλαίου. Το μέτωπο στη συνέχεια λαξεύθηκε ώστε να δημιουργηθούν δύο στενές προσόψεις, σχεδόν σε ορθή γωνία μεταξύ τους, οι οποίες περιβάλλουν τα δύο στόμια. Το στόμιο του T. 1 περιβάλλεται από διπλό πλαίσιο, κάπως αμελούς λάξευσης, διότι οι άνω και δεξιά πλευρές είναι λαξευμένες σε υψηλότερο ανάγλυφο από την αριστερή. Οι δύο πλευρές του στομίου συγκλίνουν σημαντικά (ύψ. 0,69 μ., πλ. 0,49/0,61 μ.), παρουσιάζοντας εντονότερη σύγκλιση από τις πλευρές του πλαισίου, ενώ το βάθος του στομίου είναι μόλις 0,14 μ. Δύο παράλληλοι κτιστοί τοίχοι με ένα μόνο πρόσωπο, σε απόσταση 1,40 μ. μεταξύ τους, διαμορφώνουν κτιστό δρόμο που οδηγούσε στην είσοδο του T. 1 και έφραζε την είσοδο του T. 2. Το ανατολικό άκρο του βόρειου τοίχου είχε καταστραφεί, προφανώς κατά την παραβίαση του T. 2. Ο δρόμος διατηρείται σε μήκος 2,55 μ., και διακόπτεται από την κατασκευή χαμηλού τοιχίου περίφραξης της γειτονικής οικίας του 19^{ου} αι. Η είσοδος στον T.1 βρέθηκε φραγμένη από μια τετράπλευρη πλάκα

---

³⁵⁵ Εκτενέστερα βλ. Zervaki 2019.

³⁵⁶ Στη θέση Κοπριά, μεταξύ του απότομου βραχώδους πρανούς της ακρόπολης και του θεάτρου, βρέθηκε μεγάλος αριθμός ευρημάτων της Γεωμετρικής περιόδου, είναι ωστόσο ασαφές αν αυτά είχαν πέσει από από την ακρόπολη, όπως και οι ενεπίγραφες βάσεις αναθηματικών μνημείων που βρέθηκαν στην ίδια περιοχή, ή εάν καταδεικνύουν την ύπαρξη μιας γεωμετρικής θέσης στο σημείο αυτό. Σχετικά βλ. Blinkenberg Wriedt 1931, σελ. 58-9, fig.7. Desborough 1952, σελ. 230-2. Τα κατάλοιπα δύο παράλληλων τοίχων και του μεταξύ τους πλακόστρωτου δαπέδου όπου βρέθηκαν *in situ* πέντε μεγάλοι πίθοι, θεωρήθηκαν από τον Blinkenberg υπόγειος αποθηκευτικός χώρος οικίας του 10^{ου} – 9^{ου} αι. π.Χ., βλ. Blinkenberg 1931, σελ. 57, πίν. 40. Mazarakis Ainian 1997, σελ. 251. Ο Blinkenberg συνέδεσε τα ευρήματα της Κοπριάς με αυτά από ένα μικρό οικοδόμημα στα Βουκόπια, το χαμηλό πλάτωμα βόρεια της ακρόπολης, όπου ένα υπαίθριο ιερό υπήρχε τουλάχιστον από τον 6^ο αι. π.Χ. Σύμφωνα με τον Kinch, η κεραμική από τα Βουκόπια χρονολογείται κυρίως στους ΠρΓ και Γ χρόνους, και ο Blinkenberg πίστευε ότι το ιερό θα πρέπει να τοποθετηθεί “*to the period of the Dorian migrations*”, βλ. Blinkenberg 1931, σελ. 897, 903. Ο Dyggve, ωστόσο ερμήνευσε τα στοιχεία αυτά ως ταφικό περίβολο, βάσει της εύρεσης σε μικρή απόσταση παιδικού εγχυτρισμού του 8ου αι. π.Χ., βλ. Dyggve 1960, σελ. 484, 505 εικ. XIII, 1, ενώ χρονολογεί το ναό των Βουκοπίων περ. στο 700 π.Χ., βλ. Dyggve 1960, σελ. 457-460. Wriedt Sørensen - Penz 1992, σελ. 57.

γερμένη προς τα έξω. Το σχήμα του θαλάμου είναι σχεδόν τετράγωνο, διαστάσεων 1,66 x 1,61 μ. με συγκλίνοντα τοιχώματα και επίπεδη οροφή σε ύψος 0,87 μ. Το δάπεδο βρίσκεται 0,13 μ. χαμηλότερα από το κατώφλι. Η πρόσοψη του Τ. 2 επίσης διαμορφώθηκε ως τεχνητή κόγχη, με βθ. 0,30/0,50 μ. και πλ. 1 μ. Το στόμιο του Τ. 2 έχει συγκλίνουσες πλευρές (ύψ. 0,70 μ., πλ. 0,47/0,60 μ., βάθος 0,20 μ.), αλλά χωρίς διαμορφωμένο λαξευτό πλαίσιο. Το κατώφλι βρίσκεται ψηλότερα από αυτό του Τ. 1 και από το δάπεδο του δρόμου, με μια λαξευτή βαθμίδα μπροστά στην είσοδο. Το στόμιο βρέθηκε φραγμένο με ορθογώνια λαξευμένη πλάκα, μεγαλύτερη από το στόμιο, που δεν εφαρμόζε. Ο θάλαμος του Τ. 2 είναι επιμήκης, με διαστ. 1,70 x 1,15 μ. και ύψ. 0,85 μ. Η είσοδος βρίσκεται στο μέσον της μακράς νότιας πλευράς και το δάπεδο βρίσκεται 0,17 μ. χαμηλότερα από το κατώφλι.

Οι δύο λαξευμένες παρολιθικές διαφραγματικές πλάκες των Τ. 1 και 2 δεν εφαρμόζουν καλά στο στόμιο, αλλά οι λαξευμένες πατούρες δηλώνουν ότι οι τάφοι ήταν από την αρχή σχεδιασμένοι για τη σφράγιση τους με μονολιθικά διαφράγματα.

Η χρήση μονολιθικού διαφράγματος αντί κτιστού ξερολιθικού παρατηρείται επίσης στους μετανακτορικούς θαλαμοειδείς του νεκροταφείου στο Παλαιόκαστρο Γορτυνίας³⁵⁷, αλλά και στη Αργολίδα (Δειράς), Μεσσηνία (Βολιμίδια), Φωκίδα (Ελάτεια), και Κεφαλονιά (Μεταξάτα, Κοντογενάδα, Μαζαρακάτα)³⁵⁸. Το ίδιο φαινόμενο συναντάται σε ορισμένες μόνον περιπτώσεις σε ΥποΜιν και ΠρΓ τάφους στο νεκροταφείο της Φορτέτσα³⁵⁹, καθώς και στην Κύπρο³⁶⁰.

Ομοιότητες και διαφορές των τάφων της Λίνδου με τους θαλαμοειδείς των ροδιακών νεκροταφείων της ΥΕΧ.

---

³⁵⁷ Στο νεκροταφείο του Παλαιόκαστρου Γορτυνίας, που παρουσιάζει μεγάλη διάρκεια χρήσης τα ξερολιθικά διαφράγματα αντικαθίστανται από μία όρθια διαφραγματική πλάκα στη μετανακτορική φάση, βλ. Σπυρόπουλος 1997, σελ. 23. Σαλαβούρα 2007, σελ. 304, σημ. 1050.

³⁵⁸ Βλ. Kontorli-Papadopoulou 1987, σελ. 152 και πίν. XLIV e-f. Μαρινάτος 1953, σελ. 241 και εικ. 4. Κουντούρη 2002, σελ. 10. Δακωρόνια 1993, σελ. 28 και φωτ. 4. Souyoudzoglou-Haywood 1999, σελ. 49 (με μονή πλάκα κλείνουν οι θύρες στους τάφους Μαζαρακάτα Π, Μεταξάτα Α, Παρισάτα Β. Οι τάφοι της Κοντογενάδας και ο Γ των Μεταξάτων έχουν αναθύρωση, στοιχείο που μαρτυρεί ότι σφραγίζονταν επίσης με μονολιθικό διάφραγμα). Παπαδόπουλος 2003, σελ. 222-3.

³⁵⁹ Βλ. Brock 1957, πίν. 139 (Τ. IV), πίν. 141 (Τ. III), πίν. 144 (Τ. OD), πίν. 152 (Τ. TFT).

³⁶⁰ Karageorghis 1968, σελ. 38 και σημ. 456, σελ. 44.

Οι θαλαμοειδείς τάφοι της Λίνδου, αν και συνεχίζουν τη μυκηναϊκή παράδοση του θαλαμοειδούς τάφου με επιμήκη δρόμο, που χρησιμοποιείται για επάλληλες οικογενειακές ταφές, παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές από την κανονική μορφή³⁶¹.

Οι περισσότεροι θαλαμοειδείς τάφοι στα νεκροταφεία της Ιαλυσού έχουν τετράπλευρους θαλάμους, συχνά τραπεζιόσχημους, μεγαλύτερους και ψηλότερους από αυτούς της Λίνδου. Επιμήκη θάλαμο με την είσοδο στο μέσον της μακράς πλευράς, όπως ο Τ. 2 της Λίνδου, έχουν πολλοί από τους θαλαμοειδείς της Περατής, αλλά και άλλων νεκροταφείων της Αττικής³⁶². Χαμηλά λαξευτά θρανία-κλίνες, ή «στρώματα» από βότσαλα, όπως αυτό στον Τ. 2 της Λίνδου, αναφέρονται σε δεκατρείς συνολικά από τους τάφους της Ιαλυσού και σε δύο από τους τάφους της Ασπροπηλιάς Πυλώνας³⁶³.

Οι θύρες των λαξευτών θαλαμοειδών της Ρόδου είναι σημαντικά υψηλότερες από αυτές των τάφων της Λίνδου, με ελαφρά συγκλίνουσες πλευρές και συνήθως ασιδωτές³⁶⁴. Λαξευμένο πλαίσιο γύρω από το στόμιο αναφέρεται μόνον στον Τ. 53 της Ιαλυσού, της ΥΕ ΙΙΒ, και στον Τ. 1 της Ασπροπηλιάς Πυλώνας, που κατασκευάστηκε στην ΥΕ ΙΙΑ2³⁶⁵. Ακόμη μία σημαντική απόκλιση των τάφων της Λίνδου από τον κανονικό τύπο του μυκηναϊκού θαλαμοειδούς είναι το χαρακτηριστικά μικρό βάθος του στομίου, και το μικρό πάχος του τοιχώματος της εισόδου, που πιθανώς μιμείται κτιστά πρότυπα. Όλα τα στόμια των θαλαμοειδών της Ιαλυσού και της Ασπροπηλιάς Πυλώνας είναι βαθύτερα, ήταν δε σφραγισμένα με ξερολιθιά, με μοναδική γνωστή εξαίρεση το στόμιο του μικρού Τ. 4 της Πυλώνας, του μόνου στο νεκροταφείο αυτό που κατασκευάστηκε στην ΥΕ ΙΙΙΓ, ο οποίος ήταν σφραγισμένος με διαφραγματική πλάκα³⁶⁶.

Η διάταξη των δύο θαλαμοειδών της Λίνδου, με κοινή πρόσβαση, αλλά στόμια σε διαφορετικό ύψος, είναι ιδιαίτερα ασυνήθιστη. Οι τάφοι στα νεκροταφεία της Ιαλυσού είχαν μόνον ένα θάλαμο, προσβάσιμο από το δικό του δρόμο³⁶⁷. Μόνο σε λιγοστές περιπτώσεις σε νεκροταφεία στη νότια Ρόδο διαπιστώνεται η ύπαρξη περισσότερων του

---

³⁶¹ Dickinson 1998, σελ. 122-123.

³⁶² Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 2.

³⁶³ Benzi 1992, σελ. 228-9. Karantzali 2001, σελ. 22.

³⁶⁴ Αναφέρονται μόνον έξι τετράπλευρες εισοδοί θαλάμων στην Ιαλυσό, των Τ. 9, Τ. 3, Τ. 61-62, Τ. 67, Τ. 78, βλ. Benzi 1992, σελ. 228.

³⁶⁵ Maiuri 1923-24, σελ. 215. Benzi 1992, σελ. 228. Karantzali 2001, σελ. 14-5, 135, εικ. 3, πίν. 3a-b.

³⁶⁶ Karantzali 2001, σελ. 18-19, εικ. 14-16, pl. 10c-e, 11a-c.

³⁶⁷ Ο Τ. 86 είχε δύο δρόμους, βλ. Benzi 1992, πίν. 127d.

ενός θαλάμου προσβάσιμων από κοινό δρόμο³⁶⁸. Είναι πιθανό ότι αυτή ήταν η αρχική μορφή των δύο τάφων της Λίνδου, πριν από την κατασκευή του κτιστού δρόμου, ο οποίος «εστίασε» στον Τ. 1 και έφραξε την πρόσβαση στον Τ. 2.

Ο κτιστός δρόμος του Τ. 1 της Λίνδου αποτελεί νέο χαρακτηριστικό στη Ρόδο. Πιθανώς παραπέμπει στους κτιστούς ψευδοθολωτούς τάφους που χρησιμοποιήθηκαν στην Κρήτη από τους Υπομινωικούς χρόνους έως την ΥΓ περίοδο. Η ιδιαίτερη μορφή του θαλάμου του Τ. 1 επίσης, με τα συγκλίνοντα τοιχώματα και την επίπεδη οροφή, ενδεχομένως καταδεικνύει επιρροές από τους μεγαλύτερους ψευδοθολωτούς, με ή χωρίς δρόμο, που ήταν εν χρήσει από την Υπομινωική έως τη Γεωμετρική περίοδο στην Κρήτη³⁶⁹. Οι ψευδοθολωτοί αυτοί τάφοι είχαν κάθετα κτιστά τοιχώματα, που άρχιζαν να συγκλίνουν από ένα ορισμένο ύψος και είτε κατέληγαν σε πλήρως θολωτή οροφή είτε στεγάζονταν με μια πλάκα μεγάλων διαστάσεων, όπως είναι η περίπτωση των θολωτών τάφων στα Μουλιανά, οι οποίοι μοιράζονται με τη Λίνδο το χαρακτηριστικό των ιδιαίτερα μικρών στομιών³⁷⁰. Όσον αφορά ειδικότερα στις χαμηλές εισόδους, ο Παπαδόπουλος τις αναφέρει μεταξύ των χαρακτηριστικών των μυκηναϊκών θαλαμοειδών τάφων της Αχαΐας³⁷¹. Ομοιότητες εντοπίζονται και με κάποιους από τους κτιστούς θαλαμοειδείς τάφους του Μεδεώνα στη Φωκίδα, που έχουν θάλαμο με τοιχώματα που συγκλίνουν από τη βάση τους και στέγαση από μεγάλες πλακοειδείς πέτρες, καθώς και κτιστό βαθμιδωτό δρόμο³⁷².

---

³⁶⁸ Αναφέρονται οι Τ. 3 στο νεκροταφείο στη θέση Πασσά και ο Τ. 1 στον Αψακτηρά, βλ. Dietz 1984, σελ. 35-36, εικ. 2 και σελ. 50, εικ. 52 αντίστοιχα. Επίσης, ο Τ. 2 στην Ασπροπηλιά Πυλώνας αποτελείται από ένα κεντρικό θάλαμο και δύο πλευρικούς, προσβάσιμους από κοινό δρόμο. Αντίστοιχα, ο Τ. 5 στο ίδιο νεκροταφείο έχει έναν πλευρικό θάλαμο, βλ. σχετικά Karantzali 2001, σελ. 22, εικ. 7, 17.

³⁶⁹ Hall 1914, σελ. 123-4. Πλάτων 1945-7, σημ 1. Hayden 2004, σελ. 156-9.

³⁷⁰ Ξανθουδίδης 1905, σελ. 23-24, 38, εικ. 5α-β.

³⁷¹ βλ. Παπαδόπουλος 2003, σελ. 67. Για παραδείγματα βλ. Παπαδόπουλος 1978, σελ. 122 (Καλλιθέα), Παπαδόπουλος 1990, σελ. 50 (Κλάους Πατρών). Στις Πόρτες Αχαΐας οι περισσότεροι θαλαμοειδείς έχουν βραχείς και έντονα κατηφορικούς δρόμους, τραπεζιόσχημες προσόψεις και χαμηλά στόμια, βλ. Μόσχος 1997, σελ. 292.

³⁷² Δύο από τους πέντε κτιστούς θαλαμοειδείς (BCTs) του Μεδεώνα, με πολυγωνική τοιχοδομία, οι οποίοι χρονολογούνται στη μυκηναϊκή περίοδο, οι Τ. S2 και 264 έχουν κτιστούς βαθμιδωτούς δρόμους. Επιπροσθέτως, οι Τ. S2, και οι δίδυμοι Τ. 29 και 29bis, έχουν θαλάμους με τοίχους που συγκλίνουν προς τα πάνω. Ο Τ. 264 θυμίζει τους L-type τάφους της Ελευσίνας, βλ. Papadimitriou 2001, σελ. 119. Γύρω από τους Τ. 99 και S2 υπήρχαν κτιστοί περίβολοι, που πιθανώς δηλώνουν την ύπαρξη μικρών τύμβων. Ο μικρός θολωτός Τ. 239, με πλευρικό θάλαμο και κτιστό βαθμιδωτό δρόμο (όπως οι Τ. S2 και 264), είχε τουλάχιστον 2 ταφές σε δύο λάκκους, η δε κεραμική χρονολογείται από την ΥΕ ΙΙΑ2 έως την ΥΕ ΙΙΙΓ. Πολύ κοντά βρέθηκαν έξι απλοί, εξαιρετικά φτωχοί λακκοειδείς τάφοι της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ (αρ. 87, 114, 131, 134, 162, 223, βλ. Müller 1995, 58-61. Επίσης Papadimitriou 2001, σελ. 119, εικ. 50^α. Όλοι περιείχαν ατομικές ταφές,

Επίσης κτιστός είναι ο ΠρΓ τάφος στο Dirmil, στη χερσόνησο της Αλικαρνασσού, ο οποίος παρουσιάζει αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με τον Τ. 1 της Λίνδου: κτιστό δρόμο που οδηγεί σε τετράπλευρο θάλαμο, με τοίχους η σύγκλιση των οποίων ξεκινά από το κατώτατο σημείο τους και επίπεδη οροφή που διαμορφώνεται από μια τεράστια πλάκα. Η κεραμεική από τον τάφο του Dirmil χρονολογείται στους ΠρΓ χρόνους και ακολουθεί την κεραμεική παράδοση της Αττικής ΠρΓ κεραμεικής³⁷³.

Κάποια παρόμοια χαρακτηριστικά με τους τάφους της Λίνδου (τετράπλευρους λαξευτούς θαλάμους με χαμηλή οροφή, στενό στόμιο σφραγισμένο με διαφραγματική πλάκα και δάπεδο μια βαθμίδα χαμηλότερα από το κατώφλι), εντοπίζονται στον λαξευτό θαλαμοειδή τάφο στην Παλαίπαφο του 11^{ου} αι. π.Χ.³⁷⁴. Το στοιχείο της επίπεδης οροφής συναντάται επίσης σε λαξευτούς τάφους της Κύπρου στην ΚΑ περίοδο³⁷⁵.

Το στοιχείο τέλος της διαμορφωμένης πρόσοψης εντός κόγχης και της εισόδου που περιβάλλεται από λαξευτές ταινίες εντοπίζεται επίσης στη Σικελία στην ΥΕΧ³⁷⁶.

με εξαίρεση τον Τ. 131, όπου βρέθηκαν δύο ταφές καθώς κι ένας σφραγιδολίθος. Ευρήματα της ΥΕ ΙΙΙΓ εντοπίστηκαν στους Τ. S2 (της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Müller 1995, σελ. 66-7. Müller 1999, σελ. 226), Τ. 29 (της ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Müller 1995, σελ. 480, 69), Τ. 264 (της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Müller 1995, σελ. 71-72).

Ο Παπαδημητρίου ερμηνεύει την ύπαρξη διαφορετικών μνημειακών ταφικών τύπων στον Μεδεώνα ως αντιπαράθεση μεταξύ των τοπικών ελίτ, που χρησιμοποιούν κτιστούς θαλαμοειδείς και της επιβεβλημένης ανακτορικής κυριαρχίας, που εκπροσωπείται από τον μεγάλο θολωτό τάφο Τ. Α1. Το γεγονός ότι οι κτιστοί θαλαμοειδείς ήταν μέρος της τοπικής παράδοσης, καταδεικνύεται από το γεγονός ότι όλοι σχεδόν (εκτός του Τ. 99) εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται μετά την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος, στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ. Η Müller 1995, σελ. 480, πιστεύει ότι ο Μεδεών, επίνειο του ανακτορικού κέντρου του Ορχομενού, επεβίωσε της καταστροφής επειδή η θέση του επέτρεψε τη συμμετοχή σε ανανεωμένες ναυτικές δραστηριότητες, όπως άλλωστε η Περατή και το Λευκαντί. Οι φτωχοί λακκοειδείς που κατασκευάστηκαν στο τέλος της περιόδου στο δυτικό νεκροταφείο, ίσως αντικατοπτρίζουν αύξηση πληθυσμού ή την έλευση επήλυδων. Βλ. Papadimitriou 2001, σελ. 119-122, εικ. 50a.

³⁷³ Bass 1963, σελ. 357-61.

³⁷⁴ Karageorghis 1967, σελ. 2-4.

³⁷⁵ Θαλαμοειδείς τάφοι στην Κύπρο, συνεχίζουν να κατασκευάζονται από την ΕΧ μέχρι την ΥΚΑ περίοδο. Βλ. σχετικά Carstens 2006, εικ. 2, σχετικά με τους διάφορους τύπους θαλαμοειδών τάφων στην Κύπρο από την αρχαϊκή περίοδο έως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Από την ΚΓ Ι έως την ΚΑ ΙΙ οι λαξευτοί θαλαμοειδείς απαντούν είτε με κατηφορικό δρόμο (σύμφωνα με τη μυκηναϊκή παράδοση), είτε με κάθετο δρόμο (όπως οι «σπηλαιώδεις» θαλαμοειδείς κυπριακού τύπου), ενώ εμφανίζεται και ένας σύνθετος τύπος θαλαμοειδούς τάφου, λαξευτός μεν, αλλά με επίπεδη οροφή από μεγάλες πλακοειδείς πέτρες, ενώ είναι προσβάσιμος από δρόμο. Παράλληλα με τους λαξευτούς και σύνθετους θαλαμοειδείς, υπάρχουν στην ΠΕΣ στη Σαλαμίνα και οι κτιστοί θαλαμοειδείς, γνωστοί ήδη στην ΥΕΧ μόνον στην Έγκωμη και συσχετιζόμενοι με ανατολικά πρότυπα, βλ. παραπάνω.

³⁷⁶ Βλ. για παράδειγμα τον τάφο 17-SCP/Τ.22 στο Scaleriane (Rizzone κ.ά. 2004, σελ. 234, εικ. 18, πίν. Χ.2). Οι θαλαμοειδείς τάφοι της περιοχής των Υβλαίων στη νοτιοανατολική Σικελία, έχουν συχνά πρόσοψη σε διαμορφωμένη κόγχη, χωρίς δρόμο, με είσοδο που μερικές φορές είναι ιδιαίτερα μικρή και περιβάλλεται

Η περιοχή της Λινδίας στη Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο

Στη Γεωμετρική περίοδο, στην περιοχή της Λινδίας, εκτός από τον παιδικό εγχυτρισμό στην Κοπριά που προαναφέρθηκε, παρατηρείται η διπλή πρακτική του εγχυτρισμού για τα παιδιά και της καύσης για τους ενήλικους στο νεκροταφείο της Εξοχής στον 8ο αι. π.Χ.³⁷⁷. Πρωτογενείς καύσεις εντός τετράπλευρου λάκκου, συχνά με μικρούς λάκκους στις τέσσερις γωνίες, είναι οι ταφές ενηλίκων στο νεκροταφείο της Εξοχής που χρονολογείται στην ΜΓ II – ΥΓ, (μέσα 8^{ου} – αρχές 7^{ου} αι. π.Χ.)³⁷⁸. Οι κοινότητες της περιοχής της Λινδίας, όπως και αυτές της Ιαλυσού, υιοθέτησαν για ταφές ενηλίκων την πρωτογενή καύση· καύση σε ορθογώνιο λάκκο με περιχέλωμα από ακανόνιστους λίθους είναι η μορφή των τάφων στο Βάτι, που χρονολογούνται στην ΜΓ φάση³⁷⁹. Για τις παιδικές ταφές χρησιμοποιείται ο εγχυτρισμός. Ο ίδιος τύπος τάφου πρωτογενούς καύσης χρησιμοποιείται επίσης στην πρώιμη αρχαϊκή νεκρόπολη της Βρουλιάς, στο νότιο άκρο του νησιού (7^{ος} αι. π.Χ. – α΄ μισό του 6^{ου} αι. π.Χ.)³⁸⁰.

Επιπροσθέτως, φαίνεται ότι ο τύπος του θαλαμοειδούς τάφου με δρόμο δεν εγκαταλείφθηκε στην ΠΕΣ στην ευρύτερη περιοχή της Λινδίας, όπως φαίνεται από την αναφορά του Μαιυρί για την ύπαρξη στις θέσεις Πλακωτό και Καμινάρι Μαλώνας συλημένων «αρχαϊκών νεκροταφείων με θαλαμοειδείς τάφους μυκηναϊκού τύπου με δρόμο και θάλαμο»³⁸¹.

από λαξευτές κορνίζες. Τα στόμια ωστόσο είναι βαθύτερα από αυτά των τάφων της Λίνδου, βλ. Rizzone κ.ά. 2004, πίν. XI-XV. Οι τάφοι αυτοί θεωρείται ότι αποτελούν εισηγμένο τύπο που μιμείται τον αιγαιακό θολωτό, μειονότητα μεταξύ των τοπικών τύπων τάφων της ιταλικής MEX.

³⁷⁷ Friis Johansen 1958.

³⁷⁸ Στο μικρό επίνηκες ύψωμα της Εξοχής η δανική αποστολή ανέσκαψε το 1914 δώδεκα τάφους των Γ χρόνων. Η ανασκαφή δημοσιεύθηκε πολύ αργότερα από τον Friis Johansen, βλ. Friis Johansen 1957. Coldstream 2003, σελ. 247-253. Coldstream 2008, σελ. 267-287. D'Agostino 2006, σελ. 63.

³⁷⁹ Παπαχριστοδούλου 1983, σελ. 9-13. Coldstream 2003, σελ. 380-381. D'Agostino 2006, σελ. 62-63. Farmakidou 2009.

³⁸⁰ Kinch 1914. Για τις δανικές ανασκαφές στην Εξοχή και στη Βρουλιά βλ. επίσης Bundgaard Rasmussen – Lund 2014, σελ. 49-50 (S. Schierup).

³⁸¹ Maiuri 1923-24, σελ. 253. Inghieri 1936, σελ. 38 FN 86-87. Hope Simpson – Lazenby 1973, σελ. 152.

Η Κάμειρος στην ΥΠρΓ-ΜΓ περίοδο.

Οι πρωιμότερες ταφές στην περιοχή της Καμείρου χρονολογούνται στην ΠρΓ περίοδο, μεταξύ τους δε συγκαταλέγονται οι πρωιμότερες μεταμυκηναϊκές ταφές γνωστές στη Ρόδο μέχρι την εύρεση των θαλαμοειδών τάφων της Λίνδου.

Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες στην περιοχή της Καμείρου όσον αφορά στην αμέσως επόμενη φάση, δηλ. την περίοδο από το τέλος του 10ου και τις αρχές του 9ου αι. π.Χ., προέρχονται κυρίως από το νεκροταφείο στις Πατέλλες, το αρχαιότερο νεκροταφείο των ιστορικών χρόνων στην Κάμειρο. Το νεκροταφείο αποτελείται από μια συστάδα 11 τάφων, από τους οποίους οι οκτώ είναι παιδικοί ενταφιασμοί σε λακκοειδείς τάφους, λίθινες σαρκοφάγους και αγγεία (εγχυτρισμοί), ενώ οι υπόλοιποι τρεις είναι ταφές καύσης³⁸². Οι καύσεις, οι οποίες θεωρούνται ταφές ενηλίκων, χρονολογούνται στην ΥΓ Ι, όταν το νεκροταφείο επαναχρησιμοποιήθηκε. Το νεκροταφείο στις Πατέλλες εγκαταλείπεται στον ύστερο 8^ο αι. π.Χ.

Στην ΥΠρΓ χρονολογείται βάσει ευρημάτων παιδικός τάφος στην ΝΔ κλιτύ της ακρόπολης της Καμείρου, των ανασκαφών Biliotti³⁸³.

Στην περιοχή του Ναού Α, βόρεια του οικισμού της αρχαίας Καμείρου, εντοπίζεται μικρή συστάδα πέντε συνολικά τάφων της ΜΓ και ΥΓ περιόδου, που περιλαμβάνει δύο μικρούς θαλαμοειδείς οι οποίοι πιθανώς περιείχαν δευτερογενείς καύσεις, μια πρωτογενή ταφή καύσης και δύο παιδικές ταφές³⁸⁴. Διαπιστώνεται λοιπόν και εδώ η επιλογή διαφορετικού τύπου τάφου και ταφικής πρακτικής για τα παιδιά, ενώ επιλέγεται η καύση για τους ενήλικες, είτε δευτερογενής εντός θαλαμοειδών τάφων, είτε πρωτογενής ελεύθερη

---

³⁸² Για τους τάφους Τ. 35 έως Τ. 45 της Καμείρου, που ανήκουν στο νεκροταφείο στις Πατέλλες, βλ. Jacopi 1932-3, σελ. 119-132 και σκαρίφημα εικ. 132. Πρόκειται συγκεκριμένα για τους παιδικούς ενταφιασμούς σε λακκοειδείς τάφους Τ. 35, Τ. 42 και Τ. 44, σε λίθινες σαρκοφάγους στους Τ. 40 και Τ. 41, και τους εγχυτρισμούς Τ. 36, Τ. 38 και Τ. 4, καθώς και για τις ελεύθερες καύσεις ή περιοχές καύσης (“area di cremazione”) Τ. 37 και Τ. 45 και Βλ. επίσης σχετικά Desborough 1952, σελ. 227-8. Lemos 2002, σελ. 23.

³⁸³ Furtwängler 1886, σελ. 133 κ.ε., σελ. 136 αρ. 2996. Coldstream 1968, σελ. 263.

³⁸⁴ Για τη συστάδα τάφων στην περιοχή του Ναού Α βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 193-203. Βλ. επίσης D’Agostino 2006, εικ. 3 και 5 για σχέδια των θαλαμοειδών Τ. 82 και 83, εικ. 4 για τοπογραφικό σκαρίφημα της περιοχής του Ναού Α από τα ανασκαφικά ημερολόγια. Από τους πέντε τάφους της συστάδας οι δύο μικροί θαλαμοειδείς Τ. 82 και Τ. 83 περιείχαν πιθανώς καύσεις (βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 193-201 και 201-202), ο Τ. 85 ήταν μια περιοχή καύσης (“area di cremazione sconvolta”, βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 203), ενώ οι παιδικοί Τ. 81 και Τ. 84 ήταν ενταφιασμός σε μικρή σαρκοφάγο και εγχυτρισμός αντίστοιχα, (βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 193 και 202-203, εικ. 242 και σκαρίφημα εικ. 132).

καύση («περιοχή καύσης»), όπως και στο νεκροταφείο στις Πατέλλες³⁸⁵ και πιθανώς στη διαταραγμένη ταφή καύσης στην ακρόπολη³⁸⁶. Άλλωστε, μετά τον 9^ο αι. π.Χ. δεν χωροθετούνται πλέον τάφοι στην περιοχή της ακρόπολης, καθώς ο χώρος οριοθετήθηκε πλέον ως ιερό της Αθηνάς Πολιάδος.

Στην ΥΓ περίοδο χρονολογούνται τρεις τάφοι πρωτογενούς καύσης με μικρούς λάκκους στη θέση Κεχράκι³⁸⁷, καθώς και δύο παιδικοί εγχυτρισμοί, τέσσερις λάκκοι πρωτογενούς καύσης και, τέλος, δύο ενταφιασμοί ενηλίκων σε λακκοειδείς τάφους στου Παπά-τις-Λούρες³⁸⁸.

Όσον αφορά συγκεκριμένα στην πρακτική της καύσης η Κάμειρος φαίνεται να διαφοροποιείται από άλλες περιοχές στο νησί, όπως η Ιαλυσός, όπου πλούσιες δευτερογενείς ταφές καύσης είναι γνωστές ήδη από τις αρχές της ΠΓ περιόδου³⁸⁹. Η πρωτογενής καύση επίσης καθυστερεί να υιοθετηθεί στην περιοχή της Καμίρου, αλλά συνεχίζεται έως και το δεύτερο μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. Η καθυστέρηση υιοθέτησης της καύσης έχει θεωρηθεί ως ένδειξη μιας τάσης συντηρητισμού στην Κάμειρο, που αν και δεν είναι ακόμη σαφής σε αυτή τη φάση, θα γίνει εντονότερη με το πέρασμα των αιώνων. Ομοίως ασυνήθιστη και συντηρητική θεωρείται η χρήση λίθινων σαρκοφάγων στην Κάμειρο, πρακτική που εντοπίζεται την ίδια περίοδο μόνο στα Σεράγια της Κω, και εκεί σε περιορισμένο αριθμό³⁹⁰.

Πιθανή ένδειξη πρωτογενούς καύσης στην Κάμειρο αποτελούν οι τρεις λαξευμένοι λάκκοι στο δάπεδο του μικρού θαλαμοειδούς Τ. 82 στην περιοχή του Ναού Α, οι οποίοι συσχετίζονται από τον D'Acunto με τους μικρούς λάκκους στις γωνίες των δαπέδων των τάφων πρωτογενών καύσεων στα γεωμετρικά νεκροταφεία της Ιαλυσού. Ο τάφος βρέθηκε χωρίς οστά, με κτερίσματα που τον χρονολογούν στο τέλος της ΜΓ ΙΙ- αρχές ΥΓ Ι. Βάσει της φύσης των ευρημάτων ο D'Acunto θεωρεί ότι ο τάφος περιείχε πριγκηπτική ταφή

---

³⁸⁵ Τ. 37 και Τ. 45, βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 121 και 130-132. Στην κατηγορία αυτή τοποθετεί ο D'Acunto και τον Τ. 39 στις Πατέλλες, περιοχή καύσης που περιβάλλεται από λιθοπλίνθους, βλ. D'Acunto 2017, σελ. 453.

³⁸⁶ Για τον τάφο στην ακρόπολη της Καμίρου, βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 189-192.

³⁸⁷ Για τους Τ. 201, Τ. 202 και 203 στο Κεχράκι, βλ. Jacopi 193, σελ. 342-350.

³⁸⁸ Για τους Τ. 7, Τ. 8, Τ. 9, Τ. 10, Τ. 22, Τ. 23, Τ. 25 και Τ. 26 στο νεκροταφείο στου Παπά-τις-Λούρες βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 32.

³⁸⁹ Για παράδειγμα η ταφή πολεμιστή Τ. 44 στο Μάρμαρο, βλ. D'Acunto 2015, σελ. 496.

³⁹⁰ Πρόκειται για τους Τ. 14, Τ. 17, Τ. 19, Τ. 23 και Τ. 27 στα Σεράγια της Κω, βλ. Morricono 1978, σελ. 94-95, εικ. 102, σελ. 143 εικ. 236, σελ. 150 εικ. 257, σελ. 171-172 εικ. 309, σελ. 196 εικ. 376 αντίστοιχα.

(πιθανώς δευτερογενείς καύσεις σε τεφροδόχα αγγεία) ζεύγους, γυναίκας και άνδρα³⁹¹. Πιθανότερο ωστόσο είναι οι λάκκοι να κατασκευάστηκαν για τη φύλαξη κτερισμάτων, καθώς στον ένα εντοπίστηκαν τα χρυσά διαδήματα του τάφου.

Οι δύο μικροί θαλαμοειδείς τάφοι με δρόμο T. 82 και του T. 83 στην περιοχή του Ναού Α, που χρονολογούνται στον 8^ο αι. π.Χ., αποτελούν τους αρχαιότερους θαλαμοειδείς στο νησί έπειτα από τους θαλάμους-κόγχες της Αγίας Αγάθης και τους λαξευτούς θαλαμοειδείς με δρόμο της Λίνδου³⁹². Μετά τους δύο αυτούς τάφους, η χρήση των θαλαμοειδών τάφων στην Κάμειρο σημειώνεται ξανά από την ΥΓ ΙΙ και συνεχώς έως το τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ.³⁹³. Ο Coldstream πρώτος και στη συνέχεια ο D'Agostino διατύπωσαν την υπόθεση ότι οι δύο αυτοί τάφοι οφείλονται είτε σε κρητική επιρροή, είτε στην τυχαία εύρεση μυκηναϊκών θαλαμοειδών που χρησιμοποιήθηκαν ως πρότυπα³⁹⁴. Είναι εξάλλου γνωστή η ύπαρξη και άλλων μυκηναϊκών τάφων στην ακρόπολη της Καμείρου, οι οποίοι ανασκάφηκαν από τον Salzmann κατά το διάστημα μεταξύ 1858 - 1865, η ακριβής θέση των οποίων ωστόσο δεν έχει εντοπιστεί³⁹⁵.

Πολύ σημαντικό στοιχείο ενσυνείδητης αναφοράς σε ένα μυκηναϊκό παρελθόν αποτελεί η τοποθέτηση της μυκηναϊκής μόνωτης κύλικας μεταξύ των κτερισμάτων στον T. 82 της Καμείρου³⁹⁶. Στη Ρόδο έχουν διαπιστωθεί και άλλες παρόμοιες περιπτώσεις επανάχρησης μυκηναϊκών αγγείων σε ταφικά σύνολα της ΕΣ: μικρογραφική υψίπους κύλικα συνόδευε τον εγχυτρισμό T. 113 (403) στο κτήμα Τσαμπίκου στην Ιαλυσό, που χρονολογείται στην ΥΓ περίοδο³⁹⁷. Μια κύλικα με ανυψωμένες λαβές, που συνόδευε τον ΥΓ ΙΙ εγχυτρισμό T. 7 στο νεκροταφείο στη θέση Παπά-τις-λούρες στην Κάμειρο, επίσης αναφέρεται ως μυκηναϊκή³⁹⁸. Στην Κω, πιθισταμνίσκος της ΥΕ ΙΙΑ1 περιόδου βρέθηκε με τα κτερίσματα

---

³⁹¹ D'Acunto 2017, σελ. 451.

³⁹² Jacopi 1932, σελ. 201, εικ. 240-241. Ο Coldstream χρονολογεί τους τάφους στον πρώιμο και μέσο 8^ο αι. π.Χ., βλ. Coldstream 1977, σελ. 95-96. D'Agostino 2006, σελ. 61. Coulié – Filimonos-Tsopotou 2014, αρ. κατ. 80.244.

³⁹³ Ο πιο πρόσφατα ερευνηθείς θαλαμοειδής τάφος στο Κεχράκι περιείχε κεραμική που χρονολογείται περ. στο 500 π.Χ. Βλ. Φιλήμονος-Τσοποτού 1980, σελ. 546-547, πίν. 545δ. Ο θάλαμος είχε επίπεδη οροφή, ενώ το δάπεδό του βρισκόταν 1,20 μ. βαθύτερα από το δάπεδο του δρόμου.

³⁹⁴ Coldstream 2003, σελ. 95-97. D'Agostino 2006, σελ. 61.

³⁹⁵ Για τους θαλαμοειδείς μυκηναϊκούς τάφους στην ακρόπολη της Καμείρου βλ. Benzi 1992, σελ. 418.

³⁹⁶ D'Acunto 2017, σελ. 45.1

³⁹⁷ Για τη μικρογραφική κύλικα με γραπτή διακόσμηση αρ. κατ. 11705, βλ. Jacopi 1929, σελ. 139 αρ. 3, πίν. ΙΙ.

³⁹⁸ Αρ. κατ. 13711, βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 34, αρ. 5, σελ. 40, εικ. 33.

πλούσιας παιδικής ταφής στον κιβωτιόσχημο ΥΠρΓ Τ. 10 στα Σεράγια, σε νεκροταφείο που χωροθετήθηκε στα ερείπια του οικισμού των μυκηναϊκών χρόνων³⁹⁹. Οι ενδείξεις αυτές οπωσδήποτε δεν καταδεικνύουν τη συνεχή χρήση ενός τάφου, και δεν είναι σαφές εάν πρόκειται για οικογενειακά κειμήλια, ή επανάχρηση των κτερισμάτων αρχαιότερων ταφών, που βρέθηκαν τυχαία και τοποθετήθηκαν στον ΥΓ τάφο ως πολύτιμα αντικείμενα, έχοντας αποκτήσει «υπεραξία» λόγω αρχαιότητας.

Ο D'Acunto έχει διατυπώσει την υπόθεση ότι οι θαλαμοειδείς Τ. 82 και Τ. 83 της Καμείρου αποτελούν ένδειξη ενσυνείδητης σύνδεσης με το μυκηναϊκό παρελθόν της θέσης⁴⁰⁰, ιδίως μάλιστα εφόσον στους μεταγενέστερους θαλαμοειδείς της Καμείρου συναντάται ο ενταφιασμός εκτάδην, είτε στο δάπεδο, είτε, σπανιότερα, σε δύο ή τρεις κλίνες λαξευμένες κατά μήκος των τοιχωμάτων, όπως και στους μυκηναϊκούς θαλαμοειδείς⁴⁰¹.

Ως επιπλέον στοιχείο σύνδεσης με το μυκηναϊκό παρελθόν, D'Acunto συσχετίζει τον υπαίθριο προθάλαμο που έχουν αντί κανονικού δρόμου κάποιοι από τους θαλαμοειδείς τάφους της Καμείρου με τον κάθετο δρόμο των θαλάμων – κογχών της Αγίας Αγάθης. Σύμφωνα με αυτόν, η ομοιότητα δηλώνει ότι οι Καμειρείς της ΕΣ ενδεχομένως γνώριζαν τον τύπο του θαλαμοειδούς τάφου με κάθετο δρόμο, είτε διότι αποκάλυψαν τυχαία μυκηναϊκούς τάφους τέτοιας μορφής, είτε επειδή υπήρξε κάποια συνέχεια, άγνωστη σήμερα, μεταξύ των τελευταίων αυτών θαλαμοειδών τάφων της ΥΕΧ στο νησί και των θαλαμοειδών με προθάλαμο της Καμείρου· διατυπώνει την υπόθεση ότι κάποιες ομάδες Καμειρέων υιοθέτησαν αρχαιότερα ταφικά έθιμα, κάνοντας ενσυνείδητα αναφορά στο μακρινό μυκηναϊκό παρελθόν⁴⁰².

Πράγματι, η χρήση θαλαμοειδών τάφων στην περιοχή της Καμείρου για αλληπάλληλους ενταφιασμούς, πιθανώς μελών της ίδιας οικογένειας, σε περίοδο μάλιστα κατά την οποία (8^ο – 6^ο αι. π.Χ.) σε άλλες περιοχές της Ρόδου, αλλά και στην ίδια την

---

³⁹⁹ Morricone 1978, σελ. 86 αρ. 1, αρ.κατ. 494, εικ. 79. Σχετικά με την τοποθέτηση μυκηναϊκών αγγείων σε τάφους της ΠΕΣ στη Ρόδο και στην Κω, βλ. επίσης Farmakidou 2009, σελ. 108. D' Acunto 2017, σελ. 452.

⁴⁰⁰ D'Acunto 2017, σελ. 452.

⁴⁰¹ Για τους θαλαμοειδείς τάφους της Καμείρου βλ. Jacopi 1931, σελ. 12-17. Jacopi 1932-33, σελ. 9-16. Gates 1983, σελ. 24-28, εικ. 1-2.

⁴⁰² Βλ. D'Acunto 2017, σελ. 452, όπου διατυπώνει το ερώτημα εάν οι διαφορετικές επιλογές των Καμειρέων όσον αφορά στα ταφικά έθιμα ενδεχομένως απηχούν αρχαιότερες πρακτικές, ή οφείλονται σε διαφορετική ιστορική πορεία των ροδιακών πόλεων που σχετίζεται με τις μετακινήσεις φύλων που χαρακτηρίζουν τη μετάβαση από τη μυκηναϊκή στη «δωρική» Ρόδο.

περιοχή της Καμείρου, είχε πλέον υιοθετηθεί η πρωτογενής καύση σε ατομικούς τάφους για τους ενήλικους, ενθυμίζει μυκηναϊκές ταφικές παραδόσεις. Ωστόσο, οι θαλαμοειδείς της Καμείρου παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές από τους κανονικούς θαλαμοειδείς της μυκηναϊκής περιόδου, κυρίως όσον αφορά στην πρόσβαση. Δεν χαρακτηρίζονται δηλαδή από τον επιμήκη δρόμο, κατωφερή ή βαθμιδωτό, των μυκηναϊκών τάφων, αλλά είτε από ένα σπυραγοειδές όρυγμα, είτε από υπαίθριο προθάλαμο, ανάλογα με την κλίση του εδάφους. Παρουσιάζουν όμως και διαφορές από τους θαλάμους-κόγχες της Αγίας Αγάθης, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από το πολύ συγκεκριμένο σχήμα λακκοειδούς κάθετου δρόμου και την επιμήκη κατά μήκος κόγχη με την επιμελημένη είσοδο με παραστάδες, που προορίζεται για ατομική ταφή.

Η βασική ομοιότητα των θαλαμοειδών της Καμείρου με τους μυκηναϊκούς έγκειται βασικά στο γεγονός ότι χρησιμοποιήθηκαν κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, για οικογενειακούς ενταφιασμούς. Και στο σημείο αυτό διαφέρουν όμως, καθώς δεν φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν για περισσότερες από μία γενεά, ενώ οι μυκηναϊκοί θαλαμοειδείς, τουλάχιστον στην ανακτορική περίοδο, χρησιμοποιήθηκαν συνεχώς για πολύ μεγάλες χρονικές περιόδους. Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι οι τελευταίοι από τους τάφους των μυκηναϊκών νεκροταφείων της Ιαλυσού, αν και θαλαμοειδείς, περιείχαν περιορισμένο αριθμό ταφών⁴⁰³.

Μεταξύ των διαφορών ανάμεσα στους τάφους της Καμείρου και αυτούς της Ιαλυσού είναι ο μεγαλύτερος αριθμός βρεφικών και παιδικών ταφών, που σημειώνονται στην Κάμειρο. Μεταξύ των πέντε τάφων της συστάδας στην περιοχή του Ναού Α, οι τρεις ήταν βρεφικές και παιδικές (μία σε μικρή λίθινη σαρκοφάγο και δύο εγχυτρισμοί)⁴⁰⁴. Στο νεκροταφείο στις Πατέλλες, οκτώ από τους έντεκα τάφους είναι ενταφιασμοί βρεφών, παιδιών και εφήβων σε αγγεία⁴⁰⁵, λακκοειδείς τάφους⁴⁰⁶ και σε σαρκοφάγους

---

⁴⁰³ Από τους τάφους των ιταλικών ανασκαφών που ήταν εν χρήσει στην ΥΕ ΙΙΙΓ, μόνον οι Τ. 17, Τ. 32 και Τ. 87 περιείχαν μεγάλο αριθμό ταφών, δώδεκα, δέκα και επτά αντίστοιχα. Οι υπόλοιποι θαλαμοειδείς της ΥΕ ΙΙΙΓ περιείχαν από μια έως τρεις ταφές. Βλ. σχετικά Benzi 1992, σελ. 227, 230.

⁴⁰⁴ Πρόκειται για τη σαρκοφάγο Τ. 81, και τους εγχυτρισμούς Τ. 84(4) και (6), βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 193-203, εικ. 240-241. D'Agostino 2006, εικ. 4. D'Acunto 2017, σελ. 453 και σημ. 102.

⁴⁰⁵ Πρόκειται για τους εγχυτρισμούς Τ. XXXVI, Τ. XXXVIII (4), Τ. XLIII (9), βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 118 εικ. 132, σελ. 119-121, 122, 128, 130.

⁴⁰⁶ Πρόκειται για τους μικρούς λακκοειδείς Τ. 35, Τ. 42 που περιείχαν ενταφιασμούς βρεφών, και τον Τ. 44, ο οποίος περιείχε ταφές εφήβου και βρέφους. Βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 119, 128, 129-130, εικ. 147.

τοποθετημένες σε κιβωτιόσχημους τάφους⁴⁰⁷. Υπενθυμίζεται ότι ο ενταφιασμός εντός σαρκοφάγου δεν συναντάται στην Ιαλυσό στην ΠΕΣ, αλλά προϋπάρχει στην ΥΕΧ. Το γεγονός ότι, σε αντίθεση με τα έως τώρα δεδομένα για την Ιαλυσό, στην Κάμειρο δεν βρέθηκαν ενταφιασμοί ενηλίκων μεταξύ των παιδικών ταφών της ΥΠρΓ, αποτελεί ενδεχομένως μια τυχαία εικόνα. Στο ΜΠρΓ νεκροταφείο στα Σεράγια της Κω σημειώνονται λιγότεροι φτωχικοί ενταφιασμοί ενηλίκων, μεταξύ των πλούσιων παιδικών ταφών⁴⁰⁸. Αντίστοιχα ευρήματα στην ηπειρωτική Ελλάδα μαρτυρούν ότι στις αρχές της Εποχής του Σιδήρου ήταν διαδομένη η επιλογή διαφορετικών θέσεων για τον ενταφιασμό των βρεφών και των ενηλίκων⁴⁰⁹.

Η Ιαλυσός στην ΥΠρΓ-ΜΓ περίοδο.

Στην Ιαλυσό, την περιοχή με την πλέον μακροχρόνια μυκηναϊκή παρουσία στο νησί, σημειώνεται πλήρης ασυνέχεια με το παρελθόν όσον αφορά στην επιλογή ταφικού τύπου καθώς και ταφικών πρακτικών. Δεν έχουν βρεθεί καθόλου θαλαμοειδείς τάφοι της ΕΣ, παρά το μεγάλο αριθμό μυκηναϊκών νεκροταφείων θαλαμοειδών στη ΒΔ ακτή του νησιού, όπου η επικράτεια της Ιαλυσίας των ιστορικών χρόνων.

Στην Ιαλυσό οι ΥΠρΓ – ΠΓ τάφοι αποτελούν πολύ μικρές συστάδες, απομακρυσμένες μεταξύ τους, στα χαμηλά πλατώματα Πλάτσα του Δαφνιού και Ανώακια στους πρόποδες του Φιλερήμου και στην πεδινή παράκτια ζώνη στα Τριάντα, στο κτήμα Τσισιμοίρη και στη θέση Μάρμαρο. Δεν έχει εντοπισθεί οικισμός της εποχής στην περιοχή της Ιαλυσού,

---

⁴⁰⁷ Πρόκειται για μικρές λίθινες σαρκοφάγους τοποθετημένες στους Τ. 40 και Τ. 41, βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 125-126, εικ. 140 και 127-128, εικ. 147. Οι τάφοι ήταν λαξευτοί λακκοειδείς με επένδυση από πλάκες, ουσιαστικά δηλαδή κιβωτιόσχημοι.

⁴⁰⁸ Από τους 29 ΠρΓ τάφους που αναφέρει ο Morricone στα νεκροταφεία της Κω στα Σεράγια, στα Χαλβατζιά/Pizzoli και στο Φαντίλ, οι είκοσι ανήκουν στον τύπο του κιβωτιόσχημου, οι τέσσερις είναι εγχυτρισμοί, ενώ αναφέρονται και δύο τουλαχιστον ενταφιασμοί ενηλίκων σε λακκοειδείς, βλ. Morricone 1978, σελ. 29. Οι κιβωτιόσχημοι ήταν πολύ μικροί. Ο Τ. 3 για παράδειγμα είχε διαστάσεις 0,33x0,62μ. Ο Τ. 10, ένας από τους μεγαλύτερους, είχε διαστ. 0,57x0,98μ. Οι παιδικές ταφές σε κιβωτιόσχημους ή σε αγγεία, βρέθηκαν κτερισμένες με πλούσια κτερίσματα, ενώ οι ταφές ενηλίκων σε λακκοειδείς είναι φτωχικές. Βλ. Desborough 1972, σελ. 172-173. Lemos 2002, σελ. 181, σημ. 142.

⁴⁰⁹ Παρόμοια παραδείγματα βρεφικών νεκροταφείων της ΠΓ, τα οποία σε μεταγενέστερη φάση χρησιμοποιήθηκαν και για ταφές ενηλίκων, αποτελούν αυτά στα Σεράγια της Κω και στην Ασίνη της Αργολίδας, βλ. Lemos 2002, σελ. 189. D'Agostino 1996, σελ. 451. Επίσης, η απουσία παιδικών ταφών στο νεκροταφείο του Κεραμεικού, καταδεικνύει ότι η κοινότητα αυτή θα πρέπει να χρησιμοποιούσε ένα χωριστό παιδικό νεκροταφείο· αντίθετα στο νεκροταφείο της Αγοράς συμπεριλαμβάνονται παιδικές ταφές. Βλ. Lemos 2002, σελ. 189.

υποθέτουμε όμως, βάσει των διάσπαρτων συστάδων τάφων, ότι η κατοίκηση θα ήταν *κατά κάμας*, όπως άλλωστε στην αρχαϊκή περίοδο⁴¹⁰.

Οι πρωιμότεροι τάφοι στην περιοχή της Ιαλυσού είναι οι Τ. 43, Τ. 44 και Τ. 45, δευτερογενείς καύσεις σε τεφροδόχα αγγεία· εντοπίζονται στη θέση Μάρμαρο και χρονολογούνται στο τέλος των ΠρΓ χρόνων και στις αρχές της ΠΓ περιόδου⁴¹¹. Ο Τ. 44 θεωρείται ΥΠρΓ ⁴¹², ενώ ο Τ. 43 είναι λίγο μεταγενέστερος⁴¹³, με κεραμική που φέρει διακόσμηση ΠΓ (α' μισό του 9^{ου} αι. π.Χ.). Η συστάδα αυτή τεφροδόχων αγγείων στη θέση Μάρμαρο την πεδιάδα της Ιαλυσού έχει θεωρηθεί οικογενειακή. Μαζί τους βρέθηκε και μία ΥΓ ταφή πρωτογενούς καύσης (Τ. 51).

Στην ΠΓ περίοδο (900-850 π.Χ.) έχουν χρονολογηθεί ο παιδικός εγχυτρισμός Τ. 141 στην Πλάτσα του Δαφνιού, το χαμηλό πλάτωμα στους πρόποδες του Φιλερήμου⁴¹⁴, και δύο δευτερογενείς καύσεις ενηλίκων που βρέθηκαν στην περιοχή της Κρεμαστής: ο Τ. 98 στο πλάτωμα Ανωάκια είναι δευτερογενής καύση πολεμιστή⁴¹⁵, ενώ η δεύτερη ταφή είναι επίσης δευτερογενής καύση μέσα σε επιλαίμιο αμφορέα και χρονολογείται στην ΠΓ περίοδο⁴¹⁶. Επίσης στην περιοχή της Κρεμαστής, στο κτήμα Τσισιμοίρη, βρέθηκαν η δευτερογενής καύση πολεμιστή του Τ. 1⁴¹⁷ και ο παιδικός λακκοειδής Τ. 2⁴¹⁸, που χρονολογούνται στην ΠΓ περίοδο Και αυτές οι δύο συστάδες έχουν ερμηνευθεί ως ταφές οικογενειακής ομάδας.

---

⁴¹⁰ D'Agostino 2006, σελ. 59. Παπαποστόλου 1968. Παπαχριστοδούλου 1983.

⁴¹¹ Jacopi 1929, σελ. 146-147. Laurenzi 1936, σελ. 161-166. Desborough 1952, σελ. 225-7. Coldstream 1968, σελ. 266. Coldstream 1977, σελ. 46. Lemos 2002, σελ. 23. D'Agostino 2006, σελ. 57-8.

⁴¹² Ο ψηλός αμφορέας με διπλές αγκύλες λαβές (αρ.κατ. 15532), που χρησιμοποιήθηκε ως τεφροδόχο αγγείο, είναι επηρεασμένος από αττικά πρότυπα όσον αφορά στο σχήμα και στη διακόσμηση, είναι ακόμη στην ΠρΓ. Γιαυτό έχει προταθεί για την ταφή η αρχή του 9^{ου} αι. π.Χ., ενώ για τον αμφορέα πιθανώς λίγο πρωιμότερη χρονολόγηση, εντός της ΥΠρΓ. Βλ. Coldstream 2008, σελ. 266. D'Acunto 2017, σελ. 443, εικ. 7.

⁴¹³ Για τον Τ. 43, βλ. Laurenzi 1936, σελ. 161-164, εικ. 149-151. Η Λαιμού χρονολογεί την καύση σε επιγάστριο αμφορέα Τ. 45 στο μεταβατικό στάδιο μεταξύ ΠρΓ και ΠΓ περιόδου, βλ. Lemos 2002, σελ. 23. D'Agostino 2006, σελ. 58. D'Acunto 2014, σελ. 56-9, εικ. 24. Farmakidou 2014, σελ. 176-183, αρ.κατ. 18.1-15. D'Acunto 2017, σελ. 442, εικ. 6 και 7.

⁴¹⁴ Jacopi 1929, σελ. 146-147, 149, εικ. 142. Coldstream 2003, σελ. 46. Farmakidou 2014, σελ. 228-229, αρ. 59-60, 165. Ο Τ. 141 χρονολογείται βάσει κεραμικής στην αρχή της ΠΓ περιόδου, βλ. D'Acunto 2017, σελ. 447.

⁴¹⁵ Για τον Τ. 98 στο πλάτωμα Ανωάκια της Κρεμαστής βλ. Παπαχριστοδούλου 1983, σελ. 12, 15. Παπαποστόλου 1968, σελ. 82-83, πίν. 38α. D'Agostino 2006, σελ. 59. D'Acunto 2017, σελ. 446.

⁴¹⁶ Παπαχριστοδούλου 1983, σελ. 15. D'Agostino 2006, σελ. 59. D'Acunto 2017, σελ. 447.

⁴¹⁷ Φαρμακίδου 2004, σελ. 167-171, πίν. 2-3. D'Agostino 2006, σελ. 241.

⁴¹⁸ Φαρμακίδου 2004, σελ. 171-174, εικ. 4-5. D'Agostino 2006, σελ. 241, σημ. 241.

Το έθιμο που υιοθετείται στην Ιαλυσό στην ΥΠρΓ-ΠΓ περίοδο για ταφές ενηλίκων είναι η δευτερογενής καύση σε τεφροδόχα αγγεία, ενώ για τις ταφές ατόμων μικρότερης ηλικίας (βρέφη, παιδιά και εφήβους) προτιμάται ο εγχυτρισμός σε αμφορείς και πίθους και ο ενταφιασμός σε λακκοειδείς τάφους. Μόνον οκτώ τάφοι συνολικά χρονολογούνται στην περίοδο αυτή, από τους οποίους δύο παιδικοί: πρόκειται για έναν εγχυτρισμό και έναν ενταφιασμό σε λακκοειδή τάφο⁴¹⁹.

Η αμέσως επόμενη γνωστή ταφή μετά τους παραπάνω τάφους της ΥΠρΓ-ΠΓ, είναι ο Τ. 3 στο οικ. Λαγού⁴²⁰, όπου εμφανίζεται για πρώτη φορά στη Ρόδο η πρακτική της πρωτογενούς καύσης σε ορθογώνιο λάκκο, με τέσσερις λάκκους στις γωνίες⁴²¹. Η πρακτική αυτή υιοθετείται στην Ιαλυσό για τις ταφές ενηλίκων από τον 8^ο αι. π.Χ. έως τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., παράλληλα με τον εγχυτρισμό σε αμφορείς και πίθους για παιδιά και εφήβους. Μετά το 550 π.Χ., οι Ιαλύσιοι εγκατέλειψαν την καύση και τους εγχυτρισμούς σε πίθους προς χάριν του ενταφιασμού σε κιβωτιόσχημους τάφους για ενήλικες και παιδιά⁴²².

Το ερώτημα γιατί οι κάτοικοι της Ιαλυσού της Γ και Αρχαϊκής περιόδου επέλεξαν να μη χρησιμοποιήσουν τον τύπο του θαλαμοειδούς τάφου, όπως οι σύγχρονοί τους Καμειρείς, έχει απασχολήσει τους ερευνητές⁴²³. Η κλίση του εδάφους δεν θα πρέπει να αποτέλεσε μοναδικό κριτήριο, διότι, όπως διαπιστώνεται στα νεκροταφεία της Καμείρου, ο θαλαμοειδής τάφος μπορεί να κατασκευαστεί είτε σε πλαγιά, με πρόσβαση από κεκλιμένο δρόμο ή σήραγγα, είτε σε ομαλότερο έδαφος, με πρόσβαση από κάθετο δρόμο ή υπαίθριο προθάλαμο. Θαλαμοειδείς, με κάθετη ή κεκλιμένη πρόσβαση, θα μπορούσαν να κατασκευαστούν στα υψώματα Δαφνί και Ανωάκια. Η φύση του εδάφους ωστόσο, χώμα ή βράχος, θα πρέπει να ήταν καθοριστικός παράγοντας. Στην Κρήτη των Γ χρόνων για

---

⁴¹⁹ Για τον παιδικό εγχυτρισμό Τ. 141 στην Πλάτσα Δαφνίου, βλ. Jacopi 1929, σελ. 146-147, 149, εικ. 142. Coulié – Philimonos-Tsopotou 2014, σελ. 228-9, αρ. κατ. 59-60. Η ταφή στον λακκοειδή τάφο Τ. 2 στο κτήμα Τσισιμοίρη, βλ. Φαρμακίδου 2004, 171-174, εικ. 4-5. Coulié – Philimonos-Tsopotou 2014, σελ. 276, αρ. κατ. 127, ανήκε σε εξάχρονο παιδί, βλ. D'Acunto 2017, σελ. 442, σημ. 10. Ο ίδιος εσφαλμένα την περιλαμβάνει στις ταφές ενηλίκων, βλ. D'Acunto 2014, σελ. 56.

⁴²⁰ Βλ. Γρηγοριάδου κ.ά. 2001, σελ. 391-395.

⁴²¹ Για τους τάφους πρωτογενούς καύσης Τ. 8, Τ. 56, Τ. 57, Τ. 58, Τ. 61, Τα, 62, Τα, 63 της ΥΓ περιόδου στην Ιαλυσό βλ. Jacopi 1929, σελ. 37 κ.ε. Για τον Τ. 51 στο Μάρμαρο βλ. Laurenzi 1936, σελ. 172, εικ. 161 Για την πρακτική αυτή βλ. Gates 1988, σελ. 22-24. Laurenzi 1936, σελ. 11-12. Stampolidis 1996, 118. Γρηγοριάδου κ.ά. 2001, 395-399.

⁴²² Gates χ.χρ. σελ. 19.

⁴²³ Gates χ.χρ., σελ. 24-26.

παράδειγμα σε πεδινά εδάφη κατασκευάζονταν κτιστοί θολωτοί τάφοι, μέσα σε όρυγμα, με την κορυφή τους να προεξέχει ως λιθοσωρός⁴²⁴.

Η Κάμειρος στον 7^ο και 6^ο αι. π.Χ.

Στην Κάμειρο οι αλλαγές όσον αφορά στην τυπολογία των τάφων είναι λιγότερο σαφείς σε σύγκριση με την Ιαλυσό: στον ύστερο 7^ο αι. π.Χ. οι ενήλικες είτε ενταφιάζονται σε λαξευτούς θαλαμοειδείς τάφους, είτε καίγονται⁴²⁵. Οι περισσότερες ταφές στην Κάμειρο στο α΄ μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. (περίοδοι II και III του Gates, 600-575 και 575-550 π.Χ. αντίστοιχα) αποτελούνται από ενταφιασμούς παιδιών σε πίθους. Ο λαξευτός θαλαμοειδής είναι ο μόνος γνωστός τύπος τάφου για ενήλικες στην περίοδο II, ενώ στην επόμενη περίοδο είναι γνωστός ένας μοναδικός θαλαμοειδής, δύο καύσεις και ένας εγχυτρισμός ενηλίκου⁴²⁶. Στην περίοδο IV (550-525 π.Χ.) ο συνολικός αριθμός τάφων στην Κάμειρο αυξάνεται πολύ, με 30 τάφους σε αντίθεση με δεκαέξι από την περίοδο III και μόνον επτά από την περίοδο II. Μία μόνο καύση χρονολογείται στην περίοδο IV. Ωστόσο οκτώ ακόμη καύσεις εντοπίζονται στην Κάμειρο μετά το 525 π.Χ.. Οι ενταφιασμοί σε κιβωτιόσχημους επενδεδυμένους με πλάκες και οι εγχυτρισμοί σε πίθους αποτελούν την πλειονότητα στην Κάμειρο της IV περιόδου, αλλά οι ενταφιασμοί σε θαλαμοειδείς τάφους και οι εγχυτρισμοί είναι επίσης συχνοί. Μόνον μετά το 525 π.Χ. οι κιβωτιόσχημοι γίνονται εξίσου δημοφιλείς στην Κάμειρο όσο στην Ιαλυσό. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στην Κάμειρο δεν βρέθηκαν παιδικόι εγχυτρισμοί στην περίοδο IV. Αντίθετα, εντοπίστηκαν τρεις παιδικόι ενταφιασμοί σε κιβωτιόσχημους τάφους και ένας σε λίθινη σαρκοφάγο μόνον.

Συνολικά 23% των τάφων της Αρχαϊκής περιόδου στην Κάμειρο είναι θαλαμοειδείς, εντοπίζονται δε σε όλα τα βασικά νεκροταφεία της Καμείρου που ανάσκαψε ο Jacorì. Οι τάφοι αποτελούνται από έναν υπαίθριο προθάλαμο, σχετικά ρηχό⁴²⁷, προσβάσιμο από επάνω, συνυπάρχουν δε με κιβωτιόσχημους. Οι τάφοι λοιπόν χωροθετούνται σε πλάτωμα, ή πεδινό έδαφος⁴²⁸. Αντίθετα, οι τάφοι στο Μακρύ Λαγγόνι ήταν λαξευμένοι σε πλαγιά, και

---

⁴²⁴ Βλ. Πλάτων 1960.

⁴²⁵ Βλ. Gates χ.χρ. σελ. 19.

⁴²⁶ Η απότομη μείωση του αριθμού των ταφών ενηλίκων στο α΄ μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. θα πρέπει να αντικατοπτρίζει το τυχαίο δείγμα και όχι τις ταφικές πρακτικές της εποχής

⁴²⁷ 'Migliorini' κατά τον Jacorì 1931, σελ. 34-36. Gates χ.χρ. σελ. 25, σημ. 58.

⁴²⁸ Jacorì 1931, σελ. 34-36. Η σχεδιαστική τομή του T. 2 μαρτυρεί ότι οι τάφοι ήταν λαξευμένοι σε πλάτωμα.

αποτελούσαν χωριστή συστάδα από τους τάφους άλλης μορφής⁴²⁹. Οι περισσότεροι τάφοι είχαν είσοδο προς τα βορειοδυτικά, προς τη θάλασσα. Στις Παπά-τις Λούρες οι είσοδοι βρίσκονταν προς βορρά, με μία εξαίρεση προς τα δυτικά.

Η πρόσβαση στους θαλαμοειδείς τάφους της Καμείρου γινόταν σχεδόν πάντα από ένα βραχύ κατηφορικό ή βαθμιδωτό υπαίθριο πέρασμα, που ο Jacopi αναφέρει είτε ως *dromos*, είτε ως *vestibolo*⁴³⁰. Ενδεχομένως η διαφορά έγκειται στο εάν ο δρόμος ήταν κεκλιμένο υπόγειο όρυγμα ή υπαίθριο κάθετο, όπως στους τάφους που ερεύνησαν οι Biliotti και Salzmann⁴³¹. Δεν αναφέρονται λεπτομερείς πληροφορίες για όλους τους τάφους⁴³². Οι διαστάσεις των δρόμων ποικίλλουν από 0,90 έως 1,70 μ. μήκος και από 0,70 έως 1,10 μ. πλάτος και το βάθος τους από 0,45 έως 0,90 μ., το δάπεδο δε βρισκόταν συνήθως ψηλότερα από το δάπεδο του θαλάμου⁴³³. Σε όσους τάφους βρέθηκαν κλειστοί, τα στόμια των θαλάμων είχαν σφραγιστεί είτε με ξερολιθικό διάφραγμα, είτε με μια πλακοειδή πέτρα, ενώ διαστάσεις δίνονται σπάνια: υψ. 1.25 και 0, 73 πλ. 0,90-1 μ. Το στόμιο του T. 2 του Παπά-τις-Λούρες είχε βάθος 0,80μ. και ήταν αψιδωτό. Οι θάλαμοι ήταν αρκετά ευρύχωροι ώστε να περιέχουν έναν ή περισσότερους ενταφιασμούς εκτάδην, στο δάπεδο ή, σπανιότερα, σε μία, δύο, ή και τρεις λαξευτές κλίνες κατά μήκος των δύο πλευρικών και του πίσω τοιχώματος. Τρεις θαλαμοειδείς είναι προγενέστεροι των αρχαϊκών χρόνων. Πρόκειται για τον T. 15 του Παπά-τις Λούρες και για τους T. 82 και T.83, στην περιοχή του Ναού Α. Στην Αρχαϊκή περίοδο οι διαστάσεις των θαλάμων κυμαίνονται μεταξύ 1,50/3 x 0,55/3,05 μ. Γενικά, οι τάφοι έως το 550 π.Χ. είναι μεγαλύτεροι από αυτούς της επόμενης περιόδου. Δεν αναφέρονται άλλα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά, εκτός από την οροφή που χαμήλωνε στην πίσω πλευρά του θαλάμου, και το πίσω τοίχωμα που ήταν κοίλο⁴³⁴. Μια ασυνήθιστη κοιλότητα 1,25 x 1,30 μ. στο μέσον του δαπέδου του T. 3 (25)

---

⁴²⁹ Jacopi 1931, σελ. 9, εικ. 1-2. Gates χ.χρ. σελ. 25, σημ. 61, για τις αντικρουόμενες περιγραφές των τάφων στη θέση Μακρύ Λαγγόνι στις επιστολές του Biliotti.

⁴³⁰ Jacopi 1931, σελ. 18. Με εξαίρεση τον T. 18 (139) στο Μακρύ Λαγγόνι που δεν είχε δρόμο.

⁴³¹ Βλ. τα σκαριφήματα στο Biliotti – Cottret 1881, σελ. 406, 408, εικ. 1, 8.

⁴³² Περιγραφή των θαλαμοειδών τάφων της Καμείρου που αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές των Alfred Biliotti και August Salzmann, βλ. στο Biliotti – Cottret 1881 σελ. 405-411, και σελ. 406, 408, εικ. 1, 8. Για τα σχέδια των θαλαμοειδών στο νεκροταφείο Παπά-τις-Λούρες βλ. Jacopi 1932-1933, σελ. 13, εικ. 2, και σχεδιαστική τομή του T. 2 (64), σελ. 15, εικ. 4, σελ. 23, εικ. 11. Kurtz – Boardman σελ. 175, εικ. 31. Για αυτά στο Μακρύ Λαγγόνι βλ. Jacopi 1931, σχέδιο).

⁴³³ Μακρύ Λαγγόνι T. 16 (44) και 5 (60) και Παπά-τις-Λούρες T. 2 (64) και 5 (152).

⁴³⁴ Στους T. 2 (64) και 4 (65) του Παπά-τις Λούρες.

στο Μακρύ Λαγγόνι⁴³⁵, στην οποία είχαν τοποθετηθεί κτερίσματα προγενέστερης ταφής όταν ο τάφος επαναχρησιμοποιήθηκε, φαίνεται να συνεχίζει, με διαφορά αιώνων, τη μυκηναϊκή παράδοση των λάκκων στα δάπεδα θαλαμοειδών τάφων. Σε μία περίπτωση, σημειώνεται εγχυτρισμός εφήβου σε πίθο στην πίσω πλευρά του θαλάμου⁴³⁶.

Αντίθετα, υπάρχουν ενδείξεις αλληπάλληλων καύσεων σε τάφους πρωτογενών καύσεων στη Βρουλιά⁴³⁷ και στην Ιαλυσό⁴³⁸, με κτερίσματα που απέχουν χρονολογικά μεταξύ τους, σκελετικά κατάλοιπα περισσότερων του ενός ατόμου, και παχύ στρώμα καύσης.

Τα παραπάνω δεδομένα δεν τεκμηριώνουν απευθείας συνέχεια των αρχιτεκτονικών τύπων και ταφικών πρακτικών της μυκηναϊκής περιόδου. Στην Κάμειρο πράγματι η χρήση των θαλαμοειδών για οικογενειακές ταφές μαρτυρεί την επιβίωση μιας μυκηναϊκής παράδοσης, ωστόσο η γενικότερη ίδρυση μικρότερων νεκροταφείων σε νέες θέσεις, που αντιστοιχούν σε μικρότερους οικισμούς, και η επιλογή της ατομικής ταφής για παιδιά και ενηλίκους είναι στοιχεία κοινά σε ολόκληρο το νησί.

Η τάση για απομόνωση του νεκρού, διαπιστώνεται για πρώτη φορά στη Ρόδο ήδη στην προχωρημένη μέση (advanced) – ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ φάση, στο νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης. Εντούτοις η επιβίωση του θαλαμοειδούς τάφου με δρόμο, υπό τη μορφή του θαλάμου-κόγχης με κάθετο δρόμο, δηλώνει την επιμονή σε μια τελετουργία των μυκηναϊκών χρόνων. Ο τρόπος πρόσβασης πιθανότατα καθόριζε (ή καθοριζόταν από) την τελετουργική διαδικασία της ταφής⁴³⁹. Η κάθετη ή πλάγια πρόσβαση στον τάφο δεν καταδεικνύει μόνον διαφορετική χωρική σύλληψη αλλά και διαφορετικές ταφικές πρακτικές⁴⁴⁰.

---

⁴³⁵ Gates χ.χρ. σελ. 27.

⁴³⁶ Στον Τ. 5 (152) του Παπά-τις Λούρες, βλ. Gates χ.χρ., σελ. 27-28.

⁴³⁷ Kinch 1914, σελ. 55, 89. Για Τ. 2 στη Βρουλιά βλ. σελ. 58-65.

⁴³⁸ Maiuri 1923-24, σελ. 332. σελ. 258 (Τ. 1), σελ. 303 (Τ. 53), σελ. 332. Επίσης βλ. Gates χ.χρ. σελ. 32-33.

⁴³⁹ Το ίδιο μεθοδολογικό λάθος διαπιστώνει ο Παπαδημητρίου στη μελέτη των κτιστών θαλαμοειδών τάφων της ΥΕΧ (BCTs, βλ. Papadimitriou 2001, σελ. 1, σημ. 6), οι οποίοι συχνά κατατάσσονται μαζί με άλλους κτιστούς τάφους χωρίς διαμορφωμένη είσοδο, όπως τους μεγάλους λακκοειδείς με κτιστή επένδυση. Βλ. επίσης Pelon 1987, σελ. 113. Müller 1995, σελ. 114. Για τη σημασία του σχήματος του τάφου στην τελετουργία βλ. Cavanagh & Mee 1998, σελ. 117-8. Voutsaki 1998, σελ. 45. Boyd 1999, σελ. 265.

⁴⁴⁰ Για τη συνέχεια όσον αφορά τις ταφικές πρακτικές βλ. Cavanagh & Mee 1998, σελ. 89-102, κυρίως σελ. 95-7.

Στοιχεία από την υστεροκλασική-ελληνιστική νεκρόπολη της Ρόδου

Ο τύπος του φρεατοειδούς τάφου επανεμφανίζεται τοπικά σε μεταγενέστερες περιόδους, είναι ωστόσο ασαφές εάν πρόκειται για αναβίωση του τύπου ή για αναδημιουργία του, ως αποτέλεσμα της ύπαρξης ανάλογων συνθηκών, γεωμορφολογικών, ιστορικών ή κοινωνικών⁴⁴¹. Παρόμοιος τύπος θαλαμοειδούς τάφου με μορφή φρεατοειδούς οπαίου, με θαλάμους ανοιγμένους σε ένα ή περισσότερα από τα τοιχώματά του, εντοπίζεται σε ακόμη μεταγενέστερη περίοδο, στις υστεροκλασικές – ελληνιστικές νεκροπόλεις της πόλεως Ρόδου⁴⁴². Ο τύπος βρίσκεται παράλληλα στις Συρακούσες, στο Λιλύβαιο και σε άλλες φοινικικές περιοχές, του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴⁴³. Παρόμοιοι τάφοι στην Αίγινα χρονολογούνται στους αρχαϊκούς χρόνους και στον 5^ο αι. π.Χ. και εντοπίζονται επίσης στη Σαλαμίνα⁴⁴⁴. Στα νεκροταφεία της Ρόδου εντοπίζονται επίσης τάφοι πλησιέστεροι στη μορφή των θαλάμων – κογχών της Αγίας Αγάθης. Χαρακτηρίζονται από ορθογώνιο λαξευτό λακκοειδές όρυγμα που δίνει πρόσβαση σε δύο θαλάμους-κόγχες κατά

---

⁴⁴¹ Στο νεκροταφείο των Μύλων στην Αίγινα ο σύνθετος θαλαμοειδής με κάθετο δρόμο επανεμφανίζεται μετά τους μυκηναϊκούς χρόνους στη Γεωμετρική περίοδο και αποτελεί τον βασικό τύπο τάφου κατά τους αρχαϊκούς χρόνους και αργότερα. Βλ. σχετικά Ross 1855-61, σελ. 45 κ.εξ. Στάης 1985, στίχ. 217. Δαβάρας 1965, σελ. 124-125. Επίσης, *ΑΔ* 21 (1966), σελ. 100-102. Παπαχριστοδούλου 1970, σελ. 130-132, σχέδ. 1-3. Kurtz - Boardman 1971, σελ. 181. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σελ. 188 και 261 σημ. 12 (με βιβλιογραφία). Το γεγονός ότι ένας από τους τάφους είναι γεωμετρικός μαρτυρεί ενδεχομένως την, τοπική έστω, συνέχεια του τύπου από τη μυκηναϊκή περίοδο. Οι θαλαμοειδείς τάφοι της Αίγινας, που χαρακτηρίζονται από πολλαπλούς ορθογώνιους θαλάμους διατεταγμένους γύρω από το κάθετο όρυγμα πρόσβασης χρησιμοποιήθηκαν για αλληπάλληλες οικογενειακές ταφές. Για τον λόγο αυτό οι δρόμοι δεν επιχώνονταν, αλλά το στόμιό τους σφραγιζόταν με καλυπτήριες. Οποσδήποτε αποτελούν μια τοπική ιδιαιτερότητα, που φαίνεται να οφείλεται στην ποιότητα του βράχου και στην τοπική γεωμορφολογία. Πρόσφατα η Ελ. Παπασταύρου υποστήριξε ότι στην ίδια θέση αντίστοιχες σπηλαιώδεις κατασκευές χρησιμοποιήθηκαν ως κατοικίες, βλ. Παπασταύρου 2016.

⁴⁴² Οι νεκροπόλεις της πόλεως της Ρόδου στην ελληνιστική περίοδο περιλαμβάνουν εκτεταμένα νεκροταφεία λακκοειδών τάφων, που αποτελούνται από τάφους απλής μορφής και από μικρότερο αριθμό θηκών για την τοποθέτηση τεφοδόχων αγγείων. Οι περισσότεροι τάφοι είναι λαξευτοί λακκοειδείς με καλυπτήριες πλάκες, ενώ συνυπάρχουν, σε μικρότερο ποσοστό, κτιστοί κιβωτιόσχημοι και λαξευτοί θάλαμοι-θήκες, ανοιγμένοι στη στενή πλευρά λακκοειδούς προθαλάμου, οι λεγόμενοι «συρταρωτοί». Βλ. Πατσιαδά 2013, σελ. 50-1 και σημ. 115 με ενδεικτικά παραδείγματα και παραπομπές.

⁴⁴³ Η Πατσιαδά συγκεντρώνει παραδείγματα τάφων με κάθετο οπαίο που οδηγεί σε «συρταρωτούς» θαλάμους από τις νεκροπόλεις της Ρόδου, βλ. Πατσιαδά 2013, σελ. 53 σημ. 116 και εικ. 19.

⁴⁴⁴ Για παράδειγμα βλ. Λιάγκουρας 1972, σελ. 182.

μήκος των μακρών πλευρών και μια θήκη στη στενή πλευρά, χρονολογούνται δε στον ύστερο 4^ο αι. π.Χ.⁴⁴⁵.

Ο εγχυτρισμός των βρεφών, συνήθως σε κάλπες, συνήθης πρακτική στην ελληνιστική Ρόδο, επίσης φαίνεται να συνεχίζει την παράδοση που πρωτο- εμφανίζεται στην ΥΠρΓ φάση στο νησί. Επίσης υπάρχουν περιπτώσεις ιδιαίτερου χώρου ταφής για βρέφη και μικρά παιδιά⁴⁴⁶. Σύμφωνα με τον Πλίνιο (Nat.Hist. 7, 72) στην εποχή του απαγορευόταν η καύση νηπίων που δεν είχαν βγάλει ακόμη τα νεογηλά τους δόντια.

Συμπεράσματα

Το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης αποτελείται κυρίως από λακκοειδείς τάφους και σε μικρότερο βαθμό από θαλάμους-κόγχες με κάθετο δρόμο. Διαφέρει σε αυτό από όλα τα γνωστά νεκροταφεία των μυκηναϊκών χρόνων στη Ρόδο, τα οποία αποτελούνται σχεδόν αποκλειστικά από λαξευτούς θαλαμοειδείς με επιμήκη δρόμο που χαρακτηρίζουν τα μυκηναϊκά νεκροταφεία των ανακτορικών χρόνων στην ηπειρωτική Ελλάδα και στο Αιγαίο. Και οι δύο τύποι τάφων είναι ουσιαστικά νέοι στο νησί και εμφανίζονται εδώ σε μια ανεπτυγμένη μορφή. Ειδικότερα ο τύπος του θαλάμου-κόγχη με κάθετο δρόμο αποτελεί μια υποκατηγορία του λεγόμενου φρεατοειδούς (pit-cave), η οποία ανήκει στις μορφές του «συνεπτυγμένου» θαλαμοειδούς που χαρακτηρίζουν την ΥΕ ΙΙΙΓ, όπως οι διπλοί λακκοειδείς και οι «οιονεί θαλαμοειδείς» της Περατής και άλλων νεκροταφείων. πιθανώς προέρχεται από την αποδόμηση του θαλαμοειδούς με επιμήκη δρόμο, στα τοιχώματα του οποίου λαξεύονταν ορθογώνιες κόγχες που χρησιμοποιούνταν για ταφές.

---

⁴⁴⁵ Συγκεκριμένα, τάφοι του τύπου αυτού που χρονολογούνται στον ύστερο 4^ο αι. π.Χ. έχουν εντοπιστεί στη δυτική νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου, στα οικ. Παπαθεοδωράκη και Μηνέτου, βλ. Ζερβάκη 2002, σελ. 256-257, σχέδ. 20, 21. Ζερβάκη 2009, σελ. 958-959..

⁴⁴⁶ Για εγχυτρισμούς βρεφών και ξεχωριστούς χώρους ταφής στην υστεροκλασική-ελληνιστική Ρόδο, βλ. Πατσιαδά 2013, σελ. 232-234. Το γνωστότερο παράδειγμα παιδικού νεκροταφείου στα Δωδεκάνησα είναι αυτό στην Κυλίνδρα της Αστυπάλαιας, με διάρκεια από τη Γεωμετρική περίοδο έως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Σύμφωνα με τη Μιχαλάκη-Κόλλια, το νεκροταφείο αυτό συνδέεται με τη λατρεία της Αρτέμιδος Λοχίας και της Ειλειθυίας, προστάτιδων του τοκετού, βλ. M. Michalaki-Kollia, Un ensemble exceptionnel de nouveaux-nés, de foetus et de nourissons découvert dans l'île d' Astypalée, en Grèce: cimetière de bébés ou sanctuaire? (première approche), στο A.M. Guimier-Sorbets – Y. Morizot (επιμ.), *L' enfant et la mort dans l' Antiquité I. Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d' enfants. Actes de la table ronde internationale organisée à Athènes, 29-30 mai 2008*, Paris 2010, σελ. 161-205.

Στους Υπομυκ.-ΠρΓ χρόνους τοποθετούνται οι δύο θαλαμοειδείς τάφοι της Λίνδου, σε μια επίσης νέα θέση. Ανήκουν στην παράδοση του μυκηναϊκού θαλαμοειδούς με επιμήκη δρόμο, παρουσιάζουν ωστόσο διαφορές από τον κανονικό τύπο. Ορισμένα στοιχεία των τάφων αυτών της Λίνδου θυμίζουν τα νεκροταφεία λαξευτών θαλαμοειδών στη Σικελία και άλλα τους κτιστούς ψευδοθολωτούς τάφους της ΠΕΣ στην Κρήτη και στην απέναντι μικρασιατική ακτή.

Διαπιστώνεται ότι στη Ρόδο δεν υπάρχει μια επιστροφή σε παλαιότερους (ΜΧ ή ΥΧ Ι) αρχιτεκτονικούς τύπους. Ο ατομικός ενταφιασμός σε βαθύ λαξευτό λακκοειδή τάφο (shaft grave) ή σε θάλαμο-κόγχη με κάθετο δρόμο δεν αποτελεί μέρος της παράδοσης της Δωδεκανησιακής ή μικρασιατικής παράδοσης. Ο εγχυτρισμός σε πίθο, που αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα ΜΧ ταφής στο νησί και παρουσιάζει συνέχεια στην ΥΧ Ι περίοδο, δεν εντοπίζεται στα μυκηναϊκά νεκροταφεία θαλαμοειδών τάφων στο νησί, ούτε στο νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης, επανεμφανίζεται ωστόσο στην ΕΣ για ατομικές παιδικές και εφηβικές ταφές.

Όσον αφορά στην κρητική παράδοση του ενταφιασμού σε λάρνακα, έπειτα από τις ταφές στον Τ. 81 της Ιαλυσού, το έθιμο επανεμφανίζονται στις παιδικές ταφές λίθινες ή πώρινες σαρκοφάγους της Καμείρου.

Οι θαλαμοειδείς τάφοι της αρχαϊκής Καμείρου θα μπορούσαν να θεωρηθούν συνέχεια του κλασικού μυκηναϊκού θαλαμοειδούς τάφου (δεδομένου μάλιστα ότι στην Κάμειρο θαλαμοειδείς με δρόμο, μυκηναϊκού τύπου, εμφανίζονται επίσης στους γεωμετρικούς χρόνους), όχι όμως της συγκεκριμένης υποκατηγορίας του θαλάμου-κόγχης της Αγίας Αγάθης. Η κάθετη πρόσβαση που χαρακτηρίζει πολλούς από τους αρχαϊκούς θαλαμοειδείς της Καμείρου ερμηνεύεται από την χωροθέτησή τους σε πιο ομαλό έδαφος. Η αναφορά τέλος για την ύπαρξη στην περιοχή της Μαλώνας αρχαϊκών νεκροταφείων θαλαμοειδών τάφων ενδεχομένως σημαίνει ότι τα ταφικά δεδομένα στην ύπαιθρο των τριών αρχαϊκών πόλεων της Ρόδου δεν ήταν τόσο διαφορετικά όσο έως τώρα έχει γίνει αποδεκτό.

Κεφάλαιο 3: ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ

Η κεραμική της μυκηναϊκής περιόδου στη Ρόδο

Η κεραμική της ΥΕΧ αποτελεί ήδη από τον 19^ο αι. το μοναδικό εργαλείο για την ανασύσταση των ιστορικών γεγονότων που επηρέασαν το νησί στο β' μισό της 2^{ης} χιλ. π.Χ. Η μελέτη της ωστόσο βαρύνεται από προβλήματα που σχετίζονται με την προέλευση και τον τρόπο εύρεσης του υλικού, καθώς όλο σχεδόν το υλικό προέρχεται όχι από στρωματογραφημένους οικισμούς αλλά από νεκροταφεία, και μάλιστα σε μεγάλο βαθμό συλημένα⁴⁴⁷. Η τυπολογική κατάταξη και η χρονολόγηση των αγγείων αναγκαστικά βασίστηκαν στα τεχνοτροπικά κριτήρια της κεραμικής της ηπειρωτικής Ελλάδας⁴⁴⁸. Τα παραπάνω δεδομένα συμπληρώθηκαν σε μεγάλο βαθμό πρόσφατα, όταν σε σωστικές ανασκαφές ερευνήθηκαν στρωματογραφημένα τμήματα του ΥΕ ΙΒ - ΥΕ ΙΙΙΒ οικισμού της Ιαλυσού⁴⁴⁹. Η κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΓ στη Ρόδο ειδικότερα εξακολουθεί να μελετάται βάσει ταφικών δεδομένων και τεχνοτροπικών κριτηρίων, σε σύγκριση με την κεραμική στρωματογραφημένων θέσεων της ίδιας περιόδου στην ηπειρωτική Ελλάδα και στην Κρήτη.

Παράλληλα, χημικές αναλύσεις των τελευταίων ετών διαφώτισαν σχετικά με τους διαφορετικούς τοπικούς πηλούς, το ποσοστό της εισηγμένης κεραμικής στο νησί και την προέλευσή της⁴⁵⁰, διευκρινίζοντας τον βαθμό προσαρμογής και αντίδρασης της προϋπάρχουσας κεραμικής παράδοσης, κατέστησαν δε εφικτούς χρονολογικούς συσχετισμούς της εξέλιξης των κεραμικών τεχνικών στην ηπειρωτική Ελλάδα, την Κρήτη και το ανατολικό Αιγαίο.

---

⁴⁴⁷ Για τα αγγεία από τις ανασκαφές Biliotti στην Ιαλυσό βλ. Furtwängler - Löschke 1886. Forsdyke 1925. Για αυτά από τις ανασκαφές της Ιταλικής Αρχαιολογικής Αποστολής στα νεκροταφεία της Ιαλυσού βλ. Maiuri 1923-1924, Jacopi 1930-1931. Mee 1982. Για τις ανασκαφές τάφων στην περιοχή της Λίνδου από τον Kinch, βλ. Dietz 1984.

⁴⁴⁸ Furumark 1950, σελ. 150-271. Mee 1982, σελ. 9-10. Benzi 1988α, σελ. 53.

⁴⁴⁹ Marketou 1988, σελ. 28. Marketou 1998, σελ. 62. Karantzali 2005, σελ. 141-142.

⁴⁵⁰ Jones - Mee 1978. Jones 1986. Karantzali - Ponting 2000. Marketou κ.ά. 2006.

Παρά τον μεγάλο αριθμό μυκηναϊκών θέσεων που έχει εντοπιστεί στο νησί⁴⁵¹, η μόνη στρωματογραφημένη θέση που έχει ερευνηθεί έως τώρα είναι ο οικισμός της Ιαλυσού στη θέση Τριάντα. Ο οικισμός εμφανίζει έντονα στοιχεία εκμινωισμού ήδη από τη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο. Η ΥΜ/ΥΕ ΙΒ-ΙΙΑ εγκατάσταση στα Τριάντα αποτελεί συνέχεια της ΥΜ ΙΑ φάσης, όταν η Ιαλυσός, όπως και άλλες θέσεις στο Αιγαίο αποτελούν σταθμούς στο μινωικό εμπορικό δίκτυο και υιοθετούν χαρακτηριστικά του μινωικού τρόπου ζωής. Τα τοπικά εργαστήρια κεραμικής παράγουν στιλβωμένα άβαφα (plain) ή ολόβαφα αγγεία, σύμφωνα με την κεραμική παράδοση του ανατολικού Αιγαίου και της μικρασιατικής ακτής, με σημαντικές μινωικές επιρροές στη διακόσμηση και την τεχνική όπτησης. Κατά την περίοδο αυτή, εκτός από κεραμική εισηγμένη από την Κρήτη και την Κω, εντοπίζονται οι πρώτες εισαγωγές μυκηναϊκής κεραμικής από την ηπειρωτική Ελλάδα⁴⁵², σε μικρότερο αριθμό επείσακτα αγγεία από την Κύπρο, τη Μικρά Ασία και τη συροπαλαιστινιακή ακτή, ενώ παράγονται τοπικές απομιμήσεις κρητικής και κυπριακής κεραμικής⁴⁵³. Η πλειονότητα της εισηγμένης κεραμικής προέρχεται από την περιοχή της Αργολίδας και περιλαμβάνει αγγεία της λεγόμενης «ψευδομινωικής» κεραμικής του Φυτικού και Θαλάσσιου ρυθμού της ΥΕ ΙΙΑ⁴⁵⁴.

Στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο οι λίγοι θαλαμοειδείς τάφοι μυκηναϊκού τύπου στα υψώματα Μόσχου Βουνάρα και Μακρά Βουνάρα της Ιαλυσού και σε άλλες θέσεις στο ΒΔ τμήμα του νησιού, έδωσαν περιορισμένο αριθμό αγγείων κυρίως πιθαμοφορείς, κύλικες και αλάβαστρα.

Στην ΥΕ ΙΙΑΙ περίοδο, στις αρχές του 14^{ου} αι. π.Χ., όταν η μυκηναϊκή παρουσία έχει πλέον εξαπλωθεί αραιά σε ολόκληρο το νησί, όπως φαίνεται από τη διασπορά θαλαμοειδών τάφων, στην Ιαλυσό σημειώνονται πιθανώς ταφές Ελλαδιτών και Κυπρίων⁴⁵⁵. Το σύνολο σχεδόν της κεραμικής των τάφων είναι εισηγμένο από την Αργολίδα, σημειώνονται όμως και μινωικές εισαγωγές. Συνήθη σχήματα είναι ο απιόσχημος πιθαμοφορέας και η ραμφόστομη πρόχους, με διακόσμηση σε ανοιχτό πεδίο κατά τον Εφυραϊκό ρυθμό, με τον αργοναύτη ως προτιμώμενο θέμα. Τα ανοιχτά σχήματα

---

⁴⁵¹ Βλ. κυρίως τις επιφανειακές έρευνες των Hope Simpson και Lazenby, Hope Simpson - Lazenby 1973.

⁴⁵² Karantzali 2005, σελ. 146. Karantzali 2009, σελ. 355-6.

⁴⁵³ Marketou 1988, σελ. 31. Karantzali 2005, σελ. 146, πίν. 26. Karageorghis - Marketou 2006.

⁴⁵⁴ Karantzali 2005, σελ. 143. Karantzali 2009, σελ. 356-8.

⁴⁵⁵ Βλ. Mee 1982, σελ. 22. Benzi 1996, σελ. 954.

περιλαμβάνουν κύπελλα και κύλικες, συμποσιακά σκεύη που σχετίζονται με νεκρόδειπνα, ενώ εμφανίζονται στα ταφικά σύνολα ψευδόστομοι αμφορείς, αλάβαστρα και πυξίδες, δηλ. δοχεία ειδικά για λάδι, αρωματικά έλαια και αλοιφές, για την φροντίδα του νεκρού.

Κατά την ΥΕ ΙΙΑ2 η μυκηναϊκή εξάπλωση δηλώνεται από μεγαλύτερο αριθμό θέσεων σε ολόκληρο πλέον το νησί, με περισσότερους τάφους που περιλαμβάνουν μεγαλύτερο αριθμό αγγείων⁴⁵⁶, εισηγμένων κυρίως από την Αργολίδα και πολύ λιγότερο από άλλα κέντρα. Περιλαμβάνονται αμφοροειδείς κρατήρες που εικονίζουν σκηνές με άρματα, κύλικες, ραμφόστομες πρόχοι και ρυτά με εικονιστικά χταπόδια και πουλιά, και ρυτά, αγγεία σπονδικά, με θρησκευτικές εικονιστικές παραστάσεις που μαρτυρούν την υιοθέτηση του μυκηναϊκού ταφικού τελετουργικού⁴⁵⁷. Παράλληλα εμφανίζονται ορισμένα ιδιαίτερα αγγεία της λεγόμενης ροδο-μυκηναϊκής παραγωγής, τριποδικά καλαθόσχημα αγγεία, ηθμωτά «θυμιατήρια» και ζωόμορφοι ή πτηνόμορφοι ασκοί, σχήματα που απαντούν αποκλειστικά σε ταφικά σύνολα.

Τα τοπικά εργαστήρια κεραμεικής λειτουργούν σε όλη τη διάρκεια ζωής του οικισμού της Ιαλυσού, από την ΥΕ ΙΙΑ1 έως την ΥΕ ΙΙΒ1⁴⁵⁸. Άβαφη κεραμεική από τοπικό πηλό βρέθηκε κατά χώραν εντός κεραμεικού κλιβάνου στα ΝΑ του οικισμού⁴⁵⁹. Η τοπική οικιακή κεραμεική, που στον οικισμό της Ιαλυσού αντιπροσωπεύεται σε ποσοστό πολύ μεγαλύτερο της εισηγμένης, διατηρεί τον αρχαιότερο χαρακτήρα της και σχετίζεται περισσότερο με μινωικά και μικρασιατικά πρότυπα. Αποτελείται από αγγεία κατασκευασμένα από δύο τύπους τοπικού πηλού και συνδυάζει προϋπάρχοντα σχήματα της τοπικής ΥΜ Ι με νέα μυκηναϊκά και με διακοσμητικές τεχνικές που επιβιώνουν από την ΠΕΧ⁴⁶⁰, όπως η στίλβωση ή η βαφή ολόκληρης της επιφάνειας, και η γραπτή αμαυρόχρωμη διακόσμηση από ταινίες, κυματοειδείς γραμμές και απλά γραμμικά θέματα της τοπικής ΥΧ ΙΑ διακοσμητικής παράδοσης⁴⁶¹. Το ροδιακό μυκηναϊκό σχηματολόγιο περιλαμβάνει πιθαμοφρείς, ραμφόστομες πρόχους, τροπιδωτούς κρατήρες και σκύφους,

⁴⁵⁶ Mee 1982, σελ. 83-97. Benzi 1988β, σελ. 62-64. Benzi 1992, σελ. 212-214.

⁴⁵⁷ Βλ. Karantzali 2001, σελ. 35.

⁴⁵⁸ Karantzali 2009, σελ. 359-64.

⁴⁵⁹ Για τον κεραμεικό κλίβανο που βρέθηκε στο οικ. Μαργαρίτη, στις παρυφές του μυκηναϊκού οικισμού, βλ. Marketou 2004. Η κατασκευή ανήκει στον γνωστό τύπο των πεταλόσχημων κλιβάνων με σύριγγες. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν αγγεία και πήλινα υφαντικά βάρη, μαρτυρώντας τη βιαστική εγκατάλειψη του οικισμού στα Τριάντα.

⁴⁶⁰ Benzi 1996, σελ. 966.

⁴⁶¹ Mountjoy 1995, σελ. 21-35. Mountjoy 1998, σελ. 39-45, 56. Marketou 1998, σελ. 55-57.

τροπιδωτούς κυάθους και κύλικες⁴⁶². Τα άωτα κωνικά κύπελλα εξακολουθούν να παράγονται από την ΥΜ ΙΑ και παραμένουν το πιο δημοφιλές αγγείο πόσεως στον οικισμό.

Παράλληλα, μια κατηγορία αγγείων τοπικής κατασκευής εμφανίζει εντονότερες μυκηναϊκές επιρροές και αναπαράγει εισηγμένα μυκηναϊκά αγγεία, κυρίως πιθισταμνίσκους και κύλικες. Διακριτή κατηγορία αποτελούν κλειστά αγγεία με προσεκτικά σχεδιασμένη διακόσμηση, που έχουν συσχετισθεί με εργαστήριο της νότιας Ρόδου⁴⁶³. Η τοπική ροδιακή παραγωγή επηρέασε την εξέλιξη της κεραμεικής άλλων κέντρων του ανατολικού Αιγαίου και της Κύπρου και δάνεισε σχήματα στην κεραμική της ηπειρωτικής Ελλάδας⁴⁶⁴. Οι τεράστιες ποσότητες εισηγμένης κεραμεικής από την Αργολίδα οφείλονται στο γεγονός ότι η Ιαλυσός την περίοδο αυτή ήταν ο σημαντικότερος διαμετακομιστικός σταθμός του μυκηναϊκού εμπορικού δικτύου προς στην Κύπρο και τη Συροπαλαιστίνη⁴⁶⁵.

Στη διάρκεια του 13^{ου} αι. π.Χ., όταν το μυκηναϊκό ανακτορικό σύστημα καταρρέει, η θέση του οικισμού της Ιαλυσού στα Τριάντα εγκαταλείπεται, πιθανώς έπειτα από πλημμύρα⁴⁶⁶. Η χρήση των νεκροταφείων ωστόσο συνεχίζεται, και μάλιστα εντονότερη, γεγονός που δηλώνει τη μετατόπιση της θέσης. Παράλληλα, σημειώνονται λιγότερες ταφές στη ΒΔ ακτή του νησιού. Έχει προταθεί ότι η Ιαλυσός και οι λοιπές θέσεις της ΒΔ ακτής καταστράφηκαν⁴⁶⁷. Στο υπόλοιπο νησί παρατηρούνται μικρότερες αποθέσεις αγγείων στα ταφικά σύνολα⁴⁶⁸, που ίσως οφείλονται στην καταστροφή και επαναχρησιμοποίηση των τάφων, ίσως όμως μαρτυρούν πληθυσμιακή μείωση. Πιθανώς η σχετική απουσία ΥΕ ΙΙΒ κεραμεικής οφείλεται στο γεγονός ότι η τοπική κεραμική παραγωγή συνέχιζε την παράδοση της ΥΕ ΙΙΑ2⁴⁶⁹, ωστόσο λεπτότεχνη ΥΕ ΙΙΒ κεραμική εξακολουθεί να εισάγεται, κυρίως από την Αργολίδα, λιγότερο από τη Βοιωτία και την Αττική⁴⁷⁰. Η ύπαρξη τοπικών ιδιαιτεροτήτων στην κεραμική της Δωδεκανήσου ήδη από την ΥΕ ΙΙΒ

---

⁴⁶² Benzi 1992, σελ. 7. Mountjoy 1998, σελ. 39-45. Mountjoy 1999, σελ. 984.

⁴⁶³ Mountjoy 1999, σελ. 1076. Karantzali 2009, σελ. 364.

⁴⁶⁴ Mountjoy 1999, σελ. 984.

⁴⁶⁵ Karantzali 2005, σελ. 148-150. Marketou κ.ά. 2006, σελ. 54-55.

⁴⁶⁶ Marketou 1988, σελ. 28. Marketou 1998, σελ. 62. Karantzali 2005, σελ. 141-142.

⁴⁶⁷ Mee 1982, σελ. 88. Αντίθετη είναι η άποψη του Benzi 1992, σελ. 214-6.

⁴⁶⁸ Benzi 1992, σελ. 226, πίν. ΙΙΙ.

⁴⁶⁹ Furumark 1941, σελ. 541

⁴⁷⁰ Benzi 1992, σελ. 216, Mountjoy 1999, σελ. 985.

περίοδο είχε επισημανθεί από τον Furumark⁴⁷¹. Αυτές εντοπίζονται στην εμμονή σε ορισμένα σχήματα αγγείων και διακοσμητικά θέματα τα οποία ήταν χαρακτηριστικά της ΥΕ ΙΙΑ2 στην ηπειρωτική χώρα. Οι επιλογές αυτές ενδεχομένως οφείλονται επίσης στην ενσυνείδητη προσαρμογή του μυκηναϊκού εξαγωγικού εμπορίου στις επιλογές των εξωτερικών αγορών, και ειδικότερα στην Κύπρο, σταθμό του οποίου αποτελούσε η Ρόδος⁴⁷².

Η κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΓ στη Ρόδο

Στην αρχή του 12^{ου} αι. π.Χ. σημειώνεται σημαντική πληθυσμιακή ανάκαμψη στην Ιαλυσό, με επαναχρησιμοποίηση μεγάλου αριθμού παλαιότερων τάφων και πλούσιες αποθέσεις κεραμικών κτερισμάτων⁴⁷³. Λιγότερες ταφές σε μικρότερο αριθμό θέσεων εντοπίζονται στο υπόλοιπο νησί. Τα στοιχεία αυτά έχουν ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα εγκατάστασης εποίκων από την ηπειρωτική Ελλάδα, ή εσωτερικής μετανάστευσης από το υπόλοιπο νησί⁴⁷⁴.

Η έως τώρα γνωστή κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΓ από τη Ρόδο προέρχεται από τα νεκροταφεία της Ιαλυσού, που ανασκάφησαν μεταξύ 1868 και 1928 από τους Biliotti, Maiuri και Jacopi⁴⁷⁵, από την Κάμειρο⁴⁷⁶ και από νεκροταφεία στη νοτιοανατολική Ρόδο, στην περιοχή Πασσά και Βάτι, τα ευρήματα από τα οποία βρίσκονται στα μουσεία της Κοπεγχάγης και της Ρόδου⁴⁷⁷. Πρόσφατα ευρήματα της ΥΕ ΙΙΙΓ προέρχονται από το νεκροταφείο στην Ασπροπηλιά Πυλώνας⁴⁷⁸. Συγκριτικό υλικό της ίδιας περιόδου έχει βρεθεί επίσης στην Κω, στα νεκροταφεία του Ελαιώνα και της Λαγκάδας⁴⁷⁹ και στον οικισμό στα Σεράγια⁴⁸⁰, όπως και στην Κάλυμνο⁴⁸¹. Το κεραμικό αυτό υλικό

---

⁴⁷¹ Βλ. Furumark 1972, σελ. 432, σχετικά με τη μινωική προέλευση των συνθέσεων που περιλαμβάνουν τα θέματα του πουλιού και του ψαριού.

⁴⁷² Βλ. Jones – Mee 1978, σελ. 469.

⁴⁷³ Για τους παλαιότερους τάφους στην Ιαλυσό, που επαναχρησιμοποιήθηκαν στην ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Mee 1982, σελ. 28-29. Benzi 1992, σελ. 225, πίν. Ι.

⁴⁷⁴ Mee 1982, σελ. 89-90. Αντίθετη είναι άποψη του Benzi 1988γ, σελ. 260-262.

⁴⁷⁵ Furtwängler – Loeschke 1886, σελ. 1-18. Forsdyke 1925, σελ. 139 κ.ε. Maiuri 1923-24. Jacopi 1933.

⁴⁷⁶ Jacopi 1932-33.

⁴⁷⁷ Βλ. Blinkenberg – Friis Johansen 1924. Jacopi 1934. Morricone 1979-80. Dietz 1984, σελ. 115.

⁴⁷⁸ Karantzali 2001, σελ. 52 κ.ε.

⁴⁷⁹ Βλ. Morricone 1965-66.

⁴⁸⁰ Η ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμική προέρχεται από την «τέταρτη πόλη» της Κω, βλ. Morricone 1972-73.

⁴⁸¹ Forsdyke 1925. Walters – Forsdyke 1930.

καταδεικνύει ορισμένες διαφορές μεταξύ των νησιών, που αφορούν στην ιδιαίτερη προτίμηση για συγκεκριμένα σχήματα⁴⁸² και ενδεχομένως αντικατοπτρίζουν τη σχετική ένταση των επαφών με άλλες περιοχές⁴⁸³. Είναι ωστόσο σαφές ότι τα περισσότερα στοιχεία του σχηματολογίου και του θεματολογίου των δύο αυτών νησιών είναι παρόντα και στα δύο νησιά. Διαφορές εντοπίζονται και εντός της Ρόδου, μεταξύ της Ιαλυσού και των νεκροταφείων στο νότιο τμήμα του νησιού⁴⁸⁴. Λόγω της απουσίας στρωματογραφημένου υλικού, η σχετική χρονολόγηση βασίζεται στις τεχνοτροπικές αναλύσεις των Furumark και Morricone⁴⁸⁵ και, πιο πρόσφατα, των Benzi και Mountjoy. Οπωσδήποτε, τα αποτελέσματα των αναλύσεων τους καταδεικνύουν ότι ο ρόλος της Δωδεκανήσου στην εξέλιξη και διάχυση ορισμένων χαρακτηριστικών της ΥΕ ΙΙΙΓ στοιχείων ήταν ενδεχομένως πολύ σημαντικός. Στην Κω, όπου υπάρχει συνέχεια του οικισμού στην ΥΕ ΙΙΙΓ, φαίνεται επίσης να σημειώνονται διαφορές στο σχηματολόγιο των οικισμών από αυτό των νεκροταφείων⁴⁸⁶.

Σχεδόν όλα τα λεπτότεχνα αγγεία στη Ρόδο είναι πλέον τοπικής παραγωγής. Στη φάση αυτή οι επαφές με την Κρήτη είναι εντονότερες, αν και εισαγωγές από την ηπειρωτική Ελλάδα σημειώνονται επίσης. Η ροδιακή κεραμική της ΥΕΙΙΙΓ αποτελεί σύντηξη μυκηναϊκών σχημάτων και μινωικών θεμάτων. Δημοφιλέστερο σχήμα στα ταφικά σύνολα είναι ο σταμνίσκος και ακολουθούν ο μικρός σφαιρικός ψευδόστομος αμφορέας, τα αλάβαστρα και τα σύνθετα αγγεία. Τα συμποσιακά σκεύη είναι τώρα λιγότερο σημαντικά,

---

⁴⁸² Για παράδειγμα, οι δύο τύποι ηθμοτής πρόχου που είναι γνωστοί από τη Ρόδο, αντιπροσωπεύονται λιγότερο στη Κω. Υπάρχουν μόνον τρεις ηθμοτές πρόχοι από το νεκροταφείο της Λαγκάδας στην Κω, σε σύγκριση με περισσότερες από 20 από την Ιαλυσό. Ως αποτέλεσμα, ο Morricone θεωρεί ότι το συγκεκριμένο σχήμα προέρχεται από τη Ρόδο, βλ. Morricone 1965-66.

⁴⁸³ Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η Κως είχε κατά την περίοδο αυτή στενότερες επαφές με την Αττική. Για τις επαφές της Κω με την Αττική βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 329, σημ. 3.

⁴⁸⁴ Furumark 1944. Mee 1975. Mee 1985. Mountjoy 1995.

⁴⁸⁵ Furumark 1941a, σελ. 585-643. 1941b, σελ. 71-7. Morricone 1965-66. 1972-73. Mee 1975

⁴⁸⁶ Στα νεκροταφεία του Ελαιώνα και της Λαγκάδας στην Κω τα σχήματα που κατατάσσονται από τον Morricone στην ΥΕ ΙΙΙΓ είναι ψευδόστομοι, προχοΐσκες, κυλινδρικά αλάβαστρα, σταμνίσκοι, πρόχοι και κύπελλα, σκύφοι, θήλαστρα, αμφορείς με αγκύλες λαβές και σχετικά σχήματα, πυξίδες, τρίωτοι πιθαμορείς, κάλαθοι, δύο τύποι ηθμοτών πρόχων, σύνθετα σκεύη, λήκυθοι, τριφυλλόστομες πρόχοι, κυλινδρικά κύπελλα, δακτυλιόσχημα αγγεία, μόνωτοι σκύφοι, φλάσκες, ρηχοί σκύφοι και υδρίες. Από τον οικισμό στα Σεράγια ο μακράν μεγαλύτερος αριθμός οστράκων ανήκει σε κρατήρες, κυρίως του αμφοροειδούς τύπου, και λεκάνες και σκύφους διαφόρων ειδών, ενώ υπάρχουν επίσης κρατήρες με πόδι, μόνωτοι σκύφοι, κάλαθοι, πιθσταμνίσκοι, κύπελλα, πυξίδες, ψευδόστομοι αμφορείς, σταμνίσκοι, φλάσκες και δίσκοι, βλ. Morricone 1965-66. Morricone 1972-73. Σχετικά με τις διαφορές μεταξύ ταφικών και οικιστικών σχηματολογίων, βλ. Morricone 1965-66, σελ. 304 κ.ε.

με τα κύπελλα να κυριαρχούν των κυλίκων. Ροδιακά σχήματα θεωρούνται ο ωοειδής πιθαμοφόρας και η ηθμωτή πρόχους με κυαθόσχημη ή ημικυλινδρική προχολή (trough sprout), από την οποία συχνά πίνουν επίθετα ή γραπτά φίδια⁴⁸⁷.

Κάποιες από τις σημαντικότερες εξελίξεις της ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμεικής στα Δωδεκάνησα εντοπίζονται στην αρχή της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ φάσης, όταν οι Δωδεκανήσιοι κεραμείς, επηρεασμένοι από επαφές με την Κρήτη, παρήγαγαν νεωτερισμούς, οι οποίοι σε κάποιο βαθμό συνετέλεσαν στη εξέλιξη της τοπικής κεραμεικής στις επόμενες φάσεις. Έχει μάλιστα υποστηριχθεί ότι ορισμένοι από αυτές τις εξελίξεις που βασίστηκαν στην όσμωση κρητομυκηναϊκών και ηπειρωτικών μυκηναϊκών στοιχείων στη Ρόδο, μεταδόθηκαν τελικά σε άλλες περιοχές και επηρέασαν την «αναγέννηση» της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ σε ολόκληρο το Αιγαίο⁴⁸⁸.

Οι 37 ψευδόστομοι αμφορείς από τα νεκροταφεία της Ιαλυσού με διακόσμηση του Πολυποδικού ρυθμού αποτελούν μια ιδιαίτερη κατηγορία κεραμεικής⁴⁸⁹. Οι πρωιμότεροι αποτελούν εισαγωγές από την Κρήτη της πρώιμης ΥΜ ΙΙΙΓ, στη μέση και ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο όμως σημειώνεται τοπική παραγωγή τους στη Ρόδο, όπως και σε άλλες παράκτιες θέσεις στο Αιγαίο⁴⁹⁰ και εξαγωγή τους, έστω σε μικρό αριθμό, στην Ιταλία⁴⁹¹.

Η διάκριση των κεραμικών φάσεων της ΥΕ ΙΙΙΓ παρουσιάζει ιδιαίτερη δυσκολία, καθώς αφ' ενός η τοπική παραγωγή εξακολουθεί να χρησιμοποιεί σχήματα και θέματα που δεν συνηθίζονται σε άλλες περιοχές, ενώ παράλληλα έχει απορροφήσει στοιχεία της ηπειρωτικής ΥΕ ΙΙΙΓ και, σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό, της ΥΜ ΙΙΙΓ - Υπομινωικής κεραμεικής, η εξέλιξη της οποίας φαίνεται να προηγείται των αντίστοιχων φάσεων της ΥΕ ΙΙΙΓ της ηπειρωτικής χώρας⁴⁹². Ο Furumark, ο οποίος μελέτησε ενδελεχώς τα ροδιακά κεραμικά σύνολα της ΥΕ ΙΙΙΓ, ακολούθησε τον κλασικό τριμερή διαχωρισμό της ΥΕ ΙΙΙΓ

---

⁴⁸⁷ Mountjoy 1999, σελ. 987.

⁴⁸⁸ Sherratt 1981, σελ. 299. Βλ. επίσης Mountjoy 1999, sel. 987.

⁴⁸⁹ Βλ. Kanta 1980, σελ. 305. Macdonald 1986. Benzi 1992, σελ. 9-10, 86-91. Mountjoy 1999, σελ. 985-9, εικ. 400, πίν. 6ε-8.

⁴⁹⁰ Στην Περατή, στην Ασίνη, στη Επίδαυρο Λιμηρά, στη Νάξο, στην Κω και στην Κάλυμνο, στην Πιτάνη, ενώ βεβαίως συνεχίζεται η παραγωγή τους στην Κρήτη. Για τα κέντρα παραγωγής του Πολυποδικού ρυθμού στο Αιγαίο, βλ. αναλυτικά Βλαχόπουλος 2012, σελ. 190-152.

⁴⁹¹ Jones 1986, σελ. 208.

⁴⁹² Mountjoy 1999, σελ. 985-989.

σε πρώιμη, μέση και ύστερη φάση⁴⁹³. Ο Benzi, ο οποίος χρονολογεί τη ροδιακή κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΓ χρησιμοποιώντας παράλληλα από θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας, χρησιμοποιεί το τριμερές σύστημα περιοδολόγησης του Furumark⁴⁹⁴. Η Mountjoy συγκρίνει τη ροδιακή κεραμική με την εξέλιξη της ΥΜ ΙΙΙΓ και καταλήγει σε ένα διμερές σύστημα, που απαρτίζεται από πρώιμη –ανεπτυγμένη μέση (developed) ΥΕ ΙΙΙΓ και από προχωρημένη μέση (advanced) – ύστερη φάση, καθώς θεωρεί ότι είναι αδύνατον να διακρίνει κανείς επιμέρους φάσης⁴⁹⁵.

Τα προβλήματα χρονολόγησης των ταφικών συνόλων στη Ρόδο περιπλέκονται ακόμη περισσότερο από την επαναχρησιμοποίηση πρωιμότερων τάφων στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, αλλά επίσης από την πρακτική της κτέρισης μεταγενέστερων ταφών με αρχαιότερα αγγεία, που φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα συνήθης στην περιοχή⁴⁹⁶. Η ίδια αυτή πρακτική παρατηρείται και στην ΠρΓ περίοδο⁴⁹⁷.

Λίγα μόνον αγγεία χρονολογούνται σαφώς στην προχωρημένη μέση (advanced) και ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ φάση· μεταξύ αυτών ωστόσο εντοπίζονται ακόμη εισαγωγές από την Αργολίδα, την Κω, την Κάλυμνο και την Περατή⁴⁹⁸. Η σημαντική μείωση της χρονολογούμενης στην περίοδο αυτή κεραμικής οφείλεται ενδεχομένως σε πληθυσμιακή συρρίκνωση· πιθανώς ερμηνεύεται επίσης από το γεγονός ότι εξακολουθεί η παράδοση των πρωιμότερων φάσεων της ΥΕ ΙΙΙΓ⁴⁹⁹. Στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ/Υπομινωική φάση

---

⁴⁹³ Κάποιες από τις απόψεις του Furumark έχουν πλέον επανεξεταστεί. Για παράδειγμα, στρωματογραφικές ενδείξεις από ηπειρωτικές θέσεις έχουν καταδείξει ότι στο πρώιμο στάδιο της ΥΕ ΙΙΙΓ στην ηπειρωτική χώρα, ο Πυκνός ρυθμός και οι άλλοι πλούσιοι ρυθμοί δεν είχαν ακόμη αναπτυχθεί. Η άποψη του Furumark για μια παράλληλη ανάπτυξη στη Μυκ. ΙΙΙΓ1^α φάση του, μιας πρώιμης μορφής του ηπειρωτικού Πυκνού ρυθμού και του αντίστοιχου ροδιακού βασίστηκε πιθανώς στα περιεχόμενα του Τ. 48 της Καμείρου, όπου ένας ψευδόστομος διακοσμημένος κατά τον αργολικό Πυκνό ρυθμό βρέθηκε μαζί με αγγεία που φαίνονται πολύ πρωιμότερα, ΥΕ ΙΙΙΒ, ή ακόμη και ΥΕ ΙΙΙΑ, βλ. Cavanagh – Mee 1978, σελ. 39. Ολόκληρο το σύνολο χρονολογήθηκε από τον Furumark στη Μυκ. ΙΙΙΓ:1α. Ο Desborough 1964, σελ. 6, επαναλαμβάνει την άποψη ότι η πυκνή διάταξη στη διακόσμηση αποτελεί πρώιμο χαρακτηριστικό της ΥΕ ΙΙΙΓ· αντίθετα ο Morricone 1965-66, σελ. 310-311 διαφωνεί, βάσει των δεδομένων από τα νεκροταφεία του Ελαιώνα και της Λαγκάδας στην Κω.

⁴⁹⁴ Benzi 1988γ. Benzi 1992, σελ. 216-217. Benzi 2013, σελ. 514-515.

⁴⁹⁵ Ως αποτέλεσμα, ο Benzi χρονολογεί στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ 24 αγγεία από τη Ρόδο, ενώ η Mountjoy μόνον δύο, και αυτά επειδή αποτελούν εισαγωγές από την Κρήτη Βλ. Benzi 2013, σελ. 519. Mountjoy 1999, σελ. 985-989.

⁴⁹⁶ βλ. Cavanagh – Mee 1978, σελ. 37.

⁴⁹⁷ Desborough 1952, σελ. 224.

⁴⁹⁸ Benzi 1992, σελ. 327-29. Mountjoy, 1999, σελ. 988-9.

⁴⁹⁹ Karantzali 2001, σελ. 52-53.

σημειώνονται ακόμη εισαγωγές από την Κρήτη⁵⁰⁰, γεγονός που τεκμηριώνει τη χρήση του νεκροταφείου της Ιαλυσού στη φάση αυτή.

Η κεραμική από το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης

Όλα τα αγγεία από το νεκροταφείο είναι κατασκευασμένα στον τροχό, με εξαίρεση το χειροποίητο θήλαστρο Π28271 Τ. 17.1, που ανήκει στην κατηγορία της Στιλβωτής Χειροποίητης Κεραμικής. Το αγγείο εξετάζεται ως σχήμα μαζί με το τροχήλατο παράδειγμα από το νεκροταφείο.

A. Χειροποίητη κεραμική

Διακρίνονται διαφορετικοί τύποι χειροποίητης κεραμικής της YEX⁵⁰¹. Οι υποκατηγορίες που φέρουν πλαστική διακόσμηση συσχετίζονται με την Ιταλία και τη δυτική Μικρά Ασία. Η υποκατηγορία της χρηστικής κεραμικής, που εκπροσωπείται από κλειστά αγγεία είτε μαγειρικά είτε αποθήκευσης (Handmade Domestic Pottery) εμφανίστηκε στη νότια ηπειρωτική Ελλάδα στα τελευταία στάδια της YEX, πιθανώς εξαιτίας των αλλαγών στις οικονομικές συνθήκες μετά την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος⁵⁰², συσχετίστηκε δε με τους Δωριείς. Για τον λόγο αυτό η χειροποίητη κεραμική ονομάζεται επίσης Barbarian Ware ή Dorian Ware. Σποραδικά ωστόσο παραδείγματα χειροποίητων αγγείων έχουν βρεθεί σε σύνολα της YΕ ΙΙΒ, σε κέντρα όπως στα Χανιά, τις Μυκήνες, την Τίρυνθα και τη Μιδέα, αλλά και στην Κρήτη, ενώ στο τέλος της πρώιμης YΕ ΙΙΓ εντοπίζονται έως και στην Κύπρο.

Στην ΠρΓ περίοδο τα χειροποίητα αγγεία είναι πολύ συχνότερα, απαντούν σε οικιστικά και ταφικά σύνολα, περιλαμβάνουν περισσότερα σχήματα και συχνά φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση⁵⁰³.

B. Τροχήλατη κεραμική

Κλειστά σχήματα

---

⁵⁰⁰ Mountjoy 1999, σελ. 989.

⁵⁰¹ Βλ. Deger-Jalkotzy 1983. Lis 2009.

⁵⁰² Lis 2009, κυρίως σελ. 161-163.

⁵⁰³ Βλ. Lemos 2002, σελ. 84-85 για τη χειροποίητη κεραμική στο τέλος της YEX έως την ΠΕΣ, σελ. 85-97 για χειροποίητη κεραμική των ΠρΓ χρόνων ανά σχήμα.

Αμφορείς με αγκύλες λαβές και στάμνοι (Σχέδ. 77, 78)

Τρία από τα αγγεία του νεκροταφείου ανήκουν με βεβαιότητα στον τύπο του αμφορέα με αγκύλες λαβές (FS 59, Σχέδ. 77)· πρόκειται για τους Π25546 Τ. 3.1, Π28263α Τ. 18.1 και Π28268 Τ.37.1. Τα αγγεία με αρ. Π28262 Τ. 36.1, Π28280 Τ. 32.1 και Π25596 Τ.9.9 ανήκουν στον συγγενή τύπο του στάμνου (FS 64, Σχέδ. 78), που χαρακτηρίζεται από ευρύτερο και χαμηλότερο λαιμό. Το αποσπασματικό Π25586 Τ. 6.1 ανήκει σε μικρό αμφορέα με αγκύλες λαβές, στάμνο ή ενδεχομένως σε προχοΐσκη. Το Π28277 Τ. 30.2 μπορεί να ανήκει είτε σε αμφορέα με αγκύλες λαβές, είτε σε στάμνο, ή ακόμη σε υδρία, η οποία χαρακτηρίζεται από το ίδιο σχήμα σώματος και αγκύλες λαβές, ωστόσο φέρει συνήθως διαφορετική διακόσμηση. Το ίδιο ισχύει για την αγκύλη λαβή Π25585 Τ. 4.2, όμως, βάσει του πηλού, θα πρέπει να ανήκει μάλλον σε μεγαλύτερου μεγέθους αμφορέα σφαιρικού σχήματος, με αγκύλες λαβές σχεδόν κάθετες στον ώμο (FS 58), όπως και ο Π25591 Τ. 8.1.

Οι αμφορείς με αγκύλες λαβές χρονολογούνται από την πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ έως την Υπομυκηναϊκή περίοδο⁵⁰⁴. Το σχήμα επιχωριάζει ιδιαίτερα στην Αχαΐα και έχει θεωρηθεί προϊόν της περιοχής αυτής, όπου επιβιώνει από τη ΜΕΧ⁵⁰⁵. Ωστόσο οι μεγάλοι δίοτοι και τετράωτοι αμφορείς που έχουν βρεθεί στη Θεσσαλία, στην Αργολίδα, στη Μεσσηνία, στη

⁵⁰⁴ Βλ. Furumark 1941, σελ. 574. Styrenius 1967, σελ. 126. Mountjoy 1993, σελ. 99 (278), 114 (303, 305). Mountjoy 1999, σελ. 430. Thomatos 2006, σελ. 11-14. Βλαχόπουλος 2012, σελ. 91-95. Για την εξέλιξη του σχήματος βλ. επίσης Βλαχόπουλος 2012, κεφ. 9, αρ. 2. Ο Furumark ονομάζει το σχήμα 'large storage jars', συμπεριλαμβάνοντας και τους τετράωτους, βλ. Furumark 1941, σελ. 38-39, 594. Η Mountjoy ονομάζει τους δίοτους αμφορείς με αγκύλες λαβές 'belly-handled amphorae' και τους τετράωτους 'four-handled jars'.

⁵⁰⁵ Ο Παπαδόπουλος θεωρεί ότι ο τετράωτος τύπος αποτελεί προϊόν της Αχαΐας, και μάλιστα της δυτικής, όπου αποτελεί επιβίωση από τη ΜΕΧ, και βρίσκεται σε μεγάλους αριθμούς, σε αντίθεση με άλλες μυκηναϊκές περιοχές όπου συναντάται σπάνια βλ. Papadopoulos 1978-79, σελ. 69-70. Paschalidis 2018, σελ. 385, σημ. 431-438, με παραπομπές για θέσεις στον ελλαδικό χώρο, στην Κρήτη και στην ιταλική χερσόνησο. Επιπροσθέτως θεωρεί ότι όσοι έχουν βρεθεί εκτός Αχαΐας, σε ένα τόξο από την Ιταλία έως την Κύπρο, αποτελούν είτε εισαγωγές, είτε μιμήσεις αχαϊκών προϊόντων.

Σύμφωνα με τους Μόσχο και Πασχαλίδη, η εμφάνιση του σχήματος δεν αποτελεί αναβίωση του ΜΕ σχήματος, που είχε από αιώνες ξεχαστεί· οι δίοτοι και τετράωτοι αμφορείς με αγκύλες λαβές κάνουν την εμφάνισή τους ταυτόχρονα στην Αχαΐα, στην μέση ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, η δε εμφάνισή τους σχετίζεται με το ηπειρωτικό μινωϊζον εργαστήριο του Κλαδέου Ηλείας, από όπου εξαπλώθηκαν στη ΒΔ Πελοπόννησο. Βλ. σχετικά Moschos 2009, σελ. 354-355. Moschos – Paschalidis 2011. Moschos 2012, σελ. 300-307, ιδίως σελ. 307 εικ. 600. Paschalidis 2018, σελ. 387, σημ. 358. Στη συνέχεια όμως έχει μια συνεχή παρουσία έως το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ. Σύμφωνα με το υλικό από το Κλάους, οι αμφορείς με διακόσμηση συστάδων ταινιών συνυπάρχει με αυτούς με σκοτεινόχρωμο σώμα και στην μέση ΥΕ ΙΙΙΓ (φάση 3 του νεκροταφείου) και στις ύστερες φάσεις της ΥΕ ΙΙΙΓ (φάσεις 4 και 5).

Σκύρο, στη Νάξο και στα Δωδεκάνησα, μπορούν να θεωρηθούν τοπικά προϊόντα, που δεν σχετίζονται με τη λεγόμενη «κοινή της βορειοδυτικής Ελλάδας», ή «δυτική ηπειρωτική», ή «ίονια κοινή» της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου⁵⁰⁶.

Στην Περατή το σχήμα εκπροσωπείται με ένα μοναδικό παράδειγμα, τον μικρογραφικό υψίλαιμο αρ.κατ. 590 του Τ. 74, καθώς δεν φαίνεται να περιλαμβάνεται στο αττικό σχηματολόγιο της ΙΙΙΓ⁵⁰⁷. Στους τάφους της Νάξου η ανασκαφική συνάφεια των παραδειγμάτων του σχήματος αυτού τα κατατάσσει στη προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο⁵⁰⁸.

Ο συγγενής τύπος του στάμνου FS 64, που χαρακτηρίζεται από χαμηλό κυλινδρικό ή διευρυνόμενο λαιμό⁵⁰⁹, εμφανίστηκε στην ΥΕ ΙΙΙΒ1 και εξαπλώθηκε στην ΥΕ ΙΙΙΓ⁵¹⁰.

Έχει παλαιότερα υποστηριχθεί ότι το σχήμα του αμφορέα με αγκύλες λαβές (FS 58) της ΥΕ ΙΙΙΓ έχει πιθανώς ροδιακή προέλευση. Ο Βλαχόπουλος θεωρεί ότι ο αμφορέας με αγκύλες λαβές στη Νάξο εξελίχθηκε από τους στάμνους και υποθέτει το ίδιο και για τα Δωδεκάνησα⁵¹¹. Υποστηρίζει μια «αιγαιακή» διάδοση του σχήματος, παράλληλη

---

⁵⁰⁶ Βλ. Παπαδόπουλος - Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, σελ. 455-457, εικ. 2 α-δ, 451 εικ. 4 α-β.

Για τα χαρακτηριστικά της κεραμεικής της Κοινής της ΒΔ Ελλάδας, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 385, σημ. 448.

⁵⁰⁷ Βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 262 εικ. 114.590. Η Mountjoy 1999, σελ. 603 αρ. 503, εικ. 225.503, το χρονολογεί στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ και το θεωρεί εισαγωγή από τη Νάξο. Όμοια χαρακτηριστικά έχει ωστόσο ο μικρογραφικός αμφορέας με αγκύλες λαβές από τον Τ. 87 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, σελ. 400, Τ 87/d, πίν. 113p.

⁵⁰⁸ Βλ. Βλαχόπουλος 2006, σελ. 113.

⁵⁰⁹ Furumark 1941, σελ. 595.

⁵¹⁰ Στη φάση αυτή το σχήμα διαδόθηκε στην Αχαΐα, την Κεφαλονιά, την Ηλεία και αλλού, με πολλά παραδείγματα Βλ. Mountjoy 1999, σελ. 175-176 αρ. 375 (από την Αργολίδα, της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ), σελ. 454, 456 αρ. 35 (από την Κεφαλλονιά, της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ), σελ. 605- 606 αρ. 519, 520 (από την Αττική, της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ). Επίσης Souyouzoglou-Haywood 1999, σελ. 174 πίν. 3 αρ. Α1016 (από την Κεφαλλονιά, της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ/Υπομυκηναϊκής). Βικάτου 2008, σελ. 92-93 αρ.κατ. Π 4315 (από την Αγία Τριάδα Ηλείας, της ύστερης ΙΙΙΓ). Στο Κλάους μόνον ένα παράδειγμα, με λαβές κάθετα σχεδόν τοποθετημένες στον ώμο, της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ, με διακόσμηση παρόμοια με αυτή των στάμνων και σταμνίσκων από την Κεφαλονιά, ολόβαφο σώμα και ζώνη διακοσμημένη με γραμμικά θέματα στον ώμο, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 289, εικ. 499, αρ. Κ29. Π 12186, σελ. 400)

⁵¹¹ Βλ. Βλαχόπουλος 2006, σελ. 113. Για την εξέλιξη του σχήματος βλ. επίσης Βλαχόπουλος 2012, κεφ. 9, αρ. 2.

Για αμφορείς και σταμνίσκους στην Κω βλ. Mountjoy 1999, 1099 εικ. 449.68-70 (πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ), σελ. 110 εικ. 454.119-120 (μέση ΥΕ ΙΙΙΓ). Πρβλ. Mountjoy 1999, σελ. 1131 εικ. 463.13 (μέση ΥΕ ΙΙΙΓ) από την Κάλυμνο. Ιδιαίτερα ο μικρός αμφορέας από την Κάλυμνο της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ (βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1131, εικ. 463.68, 13), καταδεικνύει σύμφωνα με τον Βλαχόπουλο τη στενή σχέση του σχήματος του αμφορέα με τον μικρόσωμο στάμνο FS 59, βλ. σχετικά Βλαχόπουλος 2012, σελ. 94h.

χρονολογικά με την εξέλιξή του στην ηπειρωτική χώρα (κυρίως στη δυτική και βόρεια Πελοπόννησο), όπου επίσης εμφανίζεται στην πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Θεωρεί ότι ο δίωτος και ο τετράωτος αμφορέας με αγκύλες λαβές χαρακτηρίζουν μεν την κεραμεική Κοινή της μέσης/ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ στη ΒΔ και κεντρική Πελοπόννησο, αλλά η εξέλιξη εκεί αποτελεί τοπικό φαινόμενο, ανεξάρτητο από την εξέλιξη του σχήματος στο νησιωτικό Αιγαίο, και ιδιαίτερα στα Δωδεκάνησα, όπου τετράωτοι αμφορείς δεν υπάρχουν και οι δίωτοι δεν απαντούν πλέον στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ⁵¹².

Πράγματι, αν και σπάνιο στον υπόλοιπο μυκηναϊκό κόσμο μεταξύ ΥΕ ΙΙΙΒ1 και ενός ύστερου σταδίου της ΥΕ ΙΙΙΓ⁵¹³, το σχήμα είναι σχετικά συχνό στη Δωδεκάνησο, όπου, κρίνοντας από τη διακόσμησή τους, αρκετά παραδείγματα πιθανώς ανήκουν σε αρκετά πρώιμο στάδιο της ΥΕ ΙΙΙΓ⁵¹⁴. Ως σχήμα παρουσιάζει ομοιότητες με ΥΕ ΙΙΙΓ εκδοχές των σταμνίσκων και των πιθαμφορέων που βρέθηκαν στα Δωδεκάνησα, κυρίως με κάποια παραδείγματα με χαμηλή μέγιστη διάμετρο (“*baggy*”) από την Κω⁵¹⁵. Η σταδιακή εμφάνιση του ύστερου τύπου με τον ψηλό λαιμό και το γωνιώδες έξω νεύον χείλος που εντοπίζεται πρώτα στη Δωδεκάνησο και αργότερα στην Ασίνη στη προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ⁵¹⁶, μπορεί πιθανώς να ανιχνευθεί σε κάποια δωδεκανησιακά παραδείγματα που φαίνονται μεταβατικά μεταξύ αυτών των σχημάτων και του πλήρως ανεπτυγμένου τύπου⁵¹⁷. Τα ευρέως διαδεδομένα διακοσμητικά θέματα των αγγείων αυτών, όπως οι κυματοειδείς γραμμές, επίσης εμφανίζονται στη Δωδεκάνησο, ωστόσο μια συγκεκριμένη περιοχή προέλευσης είναι πιο δύσκολο να εντοπιστεί.

---

⁵¹² Βλ. Βλαχόπουλος 2012, σελ. 95. Θα πρέπει ωστόσο να διευκρινιστεί ότι ο Βλαχόπουλος αναφέρεται στον τύπο FS 58, και όχι στον FS 59, στον οποίο ανήκουν τα παραδείγματα της Αγίας Αγάθης.

⁵¹³ Sherratt 1981, σελ. 190, 232, 303 σημ. 12, 425. Για ΥΕ ΙΙΙΒ1 παράδειγμα από τις Μυκήνες βλ. French 1967, σελ. 172, εικ. 14. Στο παράδειγμα αυτό, αν και το σχήμα του αγγείου παρουσιάζει διαφορές, με υψηλότερο σώμα, χαμηλότερο λαιμό και λαβές κάθετες στον ώμο, διαπιστώνεται ότι η διακοσμητική σύνταξη είναι ίδια, με ολόβαφο λαιμό, σειρά γραπτών καμπυλόγραμμων θεμάτων στη ζώνη του ώμου και σύστημα ταινιών να ορίζει τη ζώνη των λαβών, η οποία παραμένει κενή.

⁵¹⁴ Βλ. Forsdyke 1925, A 970 με τρίγλυφα (FM 75.22. Blinkenberg – Johansen 1924, 43.8, με μισχωτές σπείρες (FM 51.25). Morricone 1965-66, εικ. 73, 143 με τρίγλυφα (FM 75.22) και δικτυωτό κόσμημα (FM 42.21-2).

⁵¹⁵ Morricone 1965-66, εικ. 46, 76, 143, 245.

⁵¹⁶ Για την εξέλιξη του τύπου, βλ. Desborough 1972, σελ. 33. Sherratt 1981, κεφ. 5 και 7.

⁵¹⁷ Βλ. κυρίως Morricone 1965-66, εικ. 46-7, 143, 312 και πρβλ. σταμνίσκο αρ. 147. Για τον πλήρως εξελιγμένο τύπο, πρβλ. Walters - Forsdyke 1930, πίν. 9.14 από την Κάλυμνο.

Ένα από τα πρωιμότερα παραδείγματα στα Δωδεκάνησα είναι ο αμφορέας με αγκύλες λαβές αρ.κατ. 233 από τον Τ. 57 της Λαγκάδας στην Κω. Χαρακτηρίζεται από σώμα σχεδόν απιόσχημο, με τη μέγιστη διάμετρο ψηλά, βάση δισκοειδή-δακτυλιόσχημη, χαμηλότερο και ευρύτερο λαιμό και δύο λαβές σχεδόν κάθετες ψηλά στον ώμο. Φέρει ταινιωτή διακόσμηση και τρέχουσα σπείρα στη ζώνη του ώμου⁵¹⁸. Το αγγείο αυτό, με ύψ. 0,248 μ., θα μπορούσε να θεωρηθεί μεταβατικό από τους τρίτους πιθαμοφορείς. Επίσης μεταβατικοί από τον τύπο του πιθαμοφορέα θα μπορούσαν να θεωρηθούν τρεις στάμνοι από το νεκροταφείο του Müskebi, που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΑ2 και στην ΥΕ ΙΙΒ/Γ βάσει σχήματος και διακόσμησης⁵¹⁹. Χαρακτηρίζονται από σώμα σχεδόν απιόσχημο και χαμηλό διευρυνόμενο λαιμό, οι δε λαβές είναι τοποθετημένες σχεδόν κάθετα στον ώμο. Μεταβατικό από τον πιθαμοφορέα θα πρέπει να θεωρηθεί το αρ.κατ. 2848 (FS 37.4) από τον Τ. 10 της Ιαλυσού, της ΥΕ ΙΙΒ, με δύο λαβές στον ώμο⁵²⁰.

Μεγαλύτεροι δίσκοι αμφορείς FS 58, με ψηλό ολόβαφο λαιμό και γραμμικά θέματα στον ώμο απαντούν στη Ρόδο και σε άλλα νησιά της Δωδεκανήσου στη μέση ΥΕ ΙΙΓ περίοδο⁵²¹. Στην ίδια φάση φαίνεται να ανήκει το μοναδικό δείγμα τετράωτου αμφορέα από τα Σεράγια της Κω, με πυκνή διακόσμηση γραμμικών θεμάτων στον ώμο και επίθετη λευκή βαφή, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1110, εικ. 454.119.

Ο αμφορέας με αγκύλες λαβές Π25546.Τ. 3.1, αποτελεί πιθανώς εισαγωγή από την Αχαΐα⁵²². Ο ολόβαφος λαιμός και το επίπεδο χείλος του Π25546 Τ. 3.1 είναι

⁵¹⁸ Βλ. Morricone 1965-66, σελ. 251, εικ. 276.

⁵¹⁹ Για τους στάμνους με αρ. κατ. 657, 659 και 50 από τον Τ. 13 στο Müskebi, βλ. Boysal 1969, σελ. 7, πίν. VII. 1-3. Οι δύο πρώτοι χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΑ2 και ο τρίτος στην ΥΕ ΙΙΒ – πρώιμη ΥΕ ΙΙΓ, βάσει της κυματοειδούς γραμμής χαμηλά στο λαιμό.

⁵²⁰ Βλ. Benzi 1992, σελ. 246 Τ 10/5, πίν. 10d. Mountjoy 1999, σελ. 1014-1015 αρ. 77, εικ. 413.77.

⁵²¹ Η Mountjoy χρονολογεί τα παραδείγματα από την Ιαλυσό στην πρώιμη/ανεπτυγμένη μέση (developed) ΥΕ ΙΙΓ (βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1031, εικ. 422.131-133), αυτά από την Κω στην πρώιμη και μέση ΥΕ ΙΙΓ (βλ. Morricone 1965-66, εικ. 46, 47, 143, 245, 274, 312. Mountjoy 1999, σελ. 1099, εικ. 449.68, σελ. 1110 εικ. 454.120). Το μοναδικό παράδειγμα από την Κάλυμνο, αρ.κατ. Α 1023 στο Βρετανικό Μουσείο, χρονολογείται επίσης στη μέση ΥΕ ΙΙΓ, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1131 αρ. 13, εικ. 463.68.13. Βλαχόπουλος 2012, σελ. 94.

⁵²² Για παράλληλα για αμφορέα με αγκύλες λαβές Π25546 από τον Τ. 3 ως προς το σχήμα του σώματος βλ. Papadopoulos 1978-79, σελ. 68-70, εικ. 52-62 (για τα τετράωτα παραδείγματα), σελ. 70-71, εικ. 63-65 (για τα δίσκοι παραδείγματα). Παρλαμά 1971, πίν. LA.δ, LB. Schachermeyer 1980, σελ. 240, πίν. 38a-b. Βλ. επίσης αποσπασματικό αμφορέα με αγκύλες λαβές από την Punta Meliso, Benzi – Graziado 1996a, σελ. 1529, πίν. I.A, ο οποίος φέρει πλαστική θηλή στον ώμο. Είναι διακοσμημένος με σύστημα ομόκεντρων ημικυκλίων με στιγμωτό περίγραμμα στον ώμο, ολόβαφο σώμα με ακατάστατη κυματοειδή γραμμή στην εξηρημένη ζώνη των λαβών. Πρβλ. επίσης τον πολύ κατεστραμμένο αμφορέα με αγκύλες λαβές από την Ελάτεια (βλ. Eder

χαρακτηριστικά των αμφορέων της Αχαΐας⁵²³. Θα πρέπει να χρονολογηθεί στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, βάσει του ωοειδούς σχήματος του σώματος⁵²⁴ και του σχηματοποιημένου μυκηναϊκού άνθους της ζώνης του ώμου. Η διακόσμηση με σύστημα δύο ή τριών πλατύτερων ταινιών χαρακτηρίζει και άλλα κλειστά σχήματα αυτού του μεγέθους, όπως ευρύστομες πρόχους και υδρίες.

Πιο πιεσμένο σφαιρικό-κωνικό είναι το σώμα του Π28263α Τ. 18.1, με χαμηλή κωνική δακτυλιόσχημη βάση και ψηλότερο λαιμό, το χείλος του οποίου γίνεται ελαφρά επικλινές. Οι λαβές εκφύονται λίγο χαμηλότερα. Ακόμη πιο πεπιεσμένο είναι το σχήμα του αμφορέα με αγκύλες λαβές Π28268 Τ. 37.1 και του στάμνου Π28262 Τ. 36.1, που χαρακτηρίζεται

2003, σελ. 42, 53, εικ. 2), ως προς το σχήμα του σώματος και την αναλογία σώματος-βάσης. Για το σχήμα του χείλους, με την επίπεδη άνω επιφάνεια, βλ. παράδειγμα από την Punta Meliso/Leuca, Benzi – Graziado 1996β, σελ. 98, εικ. 2 αρ. ΡΜ 1·το σχήμα του σώματος όμως είναι πιο πιεσμένο, χαμηλό, με ευρεία βάση. Πρβλ. τον τετράωτο αμφορέα Γ8. Π15677 από το Κλάους, που χρονολογείται στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ (βλ. Paschalidis 2018, σελ. 172, εικ. 329). Ο αμφορέας με αγκύλες λαβές Π25546 Τ. 3.1 της Αγίας Αγάθης είναι λίγο ραδινότερος, με πιο ψηλό κωνικό κάτω μέρος σώματος, λίγο ψηλότερο λαιμό και πιο στενή βάση, μοιάζουν όμως ως προς το σχήμα γενικότερα, το επίπεδο χείλος, και ακόμη ως προς τη θέση της διακοσμητικής ζώνης στο άνω ήμισυ του ώμου. Το αγγείο αυτό είναι ολόβαφο εκτός από τη ζώνη του ώμου. Πρβλ. επίσης ως προς το σχήμα τον ολόβαφο αμφορέα αρ. κατ. 349 της Συλλογής Μητσοτάκη, βλ. Τσιμποπούλου 1992, σελ. 279, 280.

⁵²³ Βλ. Papadopoulos 1978-79, σελ. 68-70, εικ. 52-62, 191-197. Mountjoy 1999, σελ. 425 εικ. 149.85-86 (μέση ΥΕ ΙΙΙΓ), σελ. 430 εικ. 152.102, 104 (ύστερη ΙΙΙΓ).

⁵²⁴ Ο Πασχαλίδης αναφέρει σειρά παραδειγμάτων με μονόχρωμο σώμα και διακόσμηση στην εξηρημένη ζώνη του ώμου από νεκροταφεία της Αχαΐας και της Ηλείας που χρονολογούνται στην ύστερη φάση της ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 172. Papadopoulos 1978-79 εικ. 54d για το σχήμα. Τσιμποπούλου 1992, σελ. 279, 280, αρ. 349. Κολώνας 1998, σελ. 104, αρ.κατ. Τ9/9 για το σχήμα (με μονόχρωμο σώμα) της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ. Mountjoy 1999, σελ. 392, 393 αρ. 77 από την Ηλεία (ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ), σελ. 430-431 αρ. κατ. 102 της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ (από την Αχαΐα). Βικάτου – Καραγεώργης 2006, σελ. 150 εικ. 4, αρ.κατ. Π 8036 (από τις Τρύπες Κλαδέου, της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ). Και από την Αγία Τριάδα Ηλείας, βλ. Βικάτου 2008, σελ. 242 αρ.κατ. Π 4550 της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ, σελ. 279 αρ.κατ. Π 4594, της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ. Στην Αχαΐα επίσης συχνή είναι στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ η ταινιωτή διακόσμηση στο σώμα, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 173, αρ.κατ. Γ10. Π 12375, εικ. 331.Βλ. επίσης Mountjoy 1999, σελ. 785, 785, αρ.κατ. 268 (από τη Φωκίδα, της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ). Aktyri 2017 σελ. 109 αρ.κατ. 140 Π16716, από Αχαΐα, της μέσης-ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ για το σχήμα και την ταινιωτή διακόσμηση. Στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ φάση τοποθετεί ο Πασχαλίδης τον αχαϊκό αμφορέα με αγκύλες λαβές αρ.κατ. Δ8. Π15004, από το νεκροταφείο του Κλάους, που χαρακτηρίζεται από έντονα κωνικό κάτω μέρος σώματος και ώμο πιο επίπεδο (βλ. Paschalidis 2018, σελ. 181, εικ. 347). Επίσης πρβλ. ως προς το σχήμα τον τετράωτο αμφορέα με αγκύλες λαβές της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ από το Κλάους, με λίγο χαμηλότερο κάτω τμήμα του σώματος (Paschalidis 2018, σελ. 249 αρ. κατ. Θ7. Π 15003, εικ. 495). Βλ. επίσης Mountjoy 1999, σελ. 392, 393 αρ. κατ. 79 από την Ηλεία (ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ), και σελ. 426, 427 αρ.κατ. 85 της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ από την Αχαΐα. Από τις Τρύπες Κλαδέου, βλ. Βικάτου – Καραγεώργης 2006, σελ. 159, εικ. 4 αρ.κατ. Π 8030 και εικ. 5 Π8049, της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ. Για σχήμα και διακοσμητική σύνταξη πρβλ. τους αμφορείς αρ.κατ. 63 Π10633 και αρ.κατ.98 Π10628 από την Χαλανδρίτσα (βλ. Aktyri 2017, σελ. 62 και 85, 87, της μέσης- ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ).

από ευρύτερο στόμιο και χαμηλότερο, αν και διευρυνόμενο, λαιμό. Όμοιο είναι το σχήμα του λαιμού του Π25596 Τ. 9.9. Το χαμηλότερο σώμα πλησιάζει περισσότερο το στάμνο (FS 64). Επίσης τα μικρόσωμα Π 25586 Τ. 6.1 και Π 28280 Τ. 32.1, των οποίων δεν διατηρείται ο λαιμός, θα μπορούσαν να θεωρηθούν σταμνίσκοι. Οπωσδήποτε όμως η διακοσμητική τους σύνταξη, με πολλαπλές γραμμές που εναλλάσσονται με πλατύτερες ταινίες, δηλώνει ότι μάλλον πρόκειται για μικρούς στάμνους και το ίδιο ισχύει για τον αποσπασματικό Π28277 Τ. 30.2.

Όσον αφορά στο σχήμα, αλλά και στη διακόσμηση, ο αμφορέας Π25546 Τ. 3.1 ανήκει στην ίδια παράδοση με τους δύο μικρόσωμους αμφορείς με αγκύλες λαβές αρ.κατ. 20 και 21 της Συλλογής Ακάβη. Από αυτούς, ο πρώτος έχει χρονολογηθεί στην ΥΕ ΙΙΒ/Γ και ο δεύτερος, ο οποίος μοιάζει και ως προς τον πηλό με το αγγείο της Αγίας Αγάθης, στη μέση ΥΕ ΙΙΙ⁵²⁵. Ωστόσο το χείλος του είναι κοίλο εσωτερικά και δεν πρέπει να χρονολογείται πριν τη μέση advanced. Χαρακτηρίζονται από πεπιεσμένο ωοειδές σώμα, δακτυλιοσχημη βάση και αμφίκοιλο λαιμό, ευρύτερο από το παράδειγμα της Αγίας Αγάθης. Το αρ. 20 φέρει και πλαστική θηλή στο μέσον της ζώνης του ώμου, χαρακτηριστικό αχαϊκό, που στην Αγία Αγάθη απαντά στο μικρόσωμο Π25586 Τ. 6.1⁵²⁶. Και τα δύο παραδείγματα έχουν ακόσμητη ζώνη λαβών, που ορίζεται από σύστημα ταινιών επάνω και κάτω και ολόβαφο λαιμό. Το πρώτο φέρει επιπλέον διακόσμηση με σειρά καμπυλόγραμμων θεμάτων στη ζώνη του ώμου. Χρονολογούνται αντίστοιχα στην ΥΕ ΙΙΒ/Γ και στην πρόιμη ΥΕ ΙΙΙ⁵²⁷. Ωστόσο, βάσει του κοίλου εσωτερικά χείλους του, το αρ. 21 θα πρέπει να είναι μεταγενέστερο.

Αντίθετα, σε τοπική ροδιακή ή δωδεκανησιακή κεραμική παράδοση θα πρέπει να θεωρηθεί ότι ανήκουν οι αμφορείς με αγκύλες λαβές Π28263α Τ. 18.1 (με τρεις κυματοειδείς FM 53:22 στη ζώνη των λαβών και μία μεμονωμένη στον ώμο), Π28268 Τ. 37.1 (με δύο κυματοειδείς στη ζώνη των λαβών και μία στη βάση του λαιμού), όπως και οι στάμνοι Π28262 Τ. 36.1, Π28280 Τ. 32.1, με δύο κυματοειδείς στη ζώνη των λαβών και μία ή δύο κυματοειδείς ή πυκνότερες βοστρυχοειδείς στη βάση του ώμου. Παρόμοια

⁵²⁵ Morricone 1979-80, σελ. 236-237 αρ. 20, 21, εικ. 20, 21. Benzi 1992, σελ. 33. Mountjoy 1999, σελ. 1015.

⁵²⁶ Οι μαστοειδείς αποφύσεις είναι ασυνήθιστες στο μικρό μέγεθος του FS 59, αλλά εμφανίζονται συχνότατα σε άλλες περιοχές του μυκηναϊκού κόσμου στο μεγαλύτερο στάμνο, βλ. Furumark 1941, σελ. 594-5, FS 58-64. Mountjoy 1986, 161, εικ. 204, σελ. 184, εικ. 237. Στην Κύπρο, ένας μοναδικός σταμνίσκος με μία θηλή στον ώμο βρέθηκε στη Μάα – Παλαιόκαστρο, βλ. Βλ. Kling 1988, πίν. 78.612.

⁵²⁷ Βλ. Morricone 1979-80, σελ. 236-237, εικ. 20, 21.

διακόσμησης έχει ο μεγαλόσωμος στάμνος από τον Τ. 13 του Müskebi, που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ⁵²⁸. Την ίδια διακοσμητική σύνταξη, με μικρές διαφορές, φέρουν ο μικρός στάμνος αρ.κατ. 3277⁵²⁹ και ο σταμνίσκος Π12821⁵³⁰ από το νεκροταφείο της Ιαλυσού, που χρονολογούνται στη προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΓ. Τα δύο αυτά αγγεία φέρουν σειρά στιγμών αντί για γραμμίδια στην επάνω επιφάνεια του χείλους, στοιχείο που εντοπίζεται επίσης σε σταμνίσκους και αλάβαστρα στην Ιαλυσό στη φάση αυτή⁵³¹. Παρόμοια είναι η διακόσμηση του αμφορέα με αγκύλες λαβές BMC A1023 στο Βρετανικό Μουσείο από την Πόθια της Καλύμνου⁵³² που χρονολογείται στη μέση ΥΕ ΙΙΓ, καθώς και του μεγάλου σταμνίσκου αρ.κατ. 292 από τη Λαγκάδα στην Κω⁵³³.

Σε διαφορετική κατηγορία ανήκει το Π25591 Τ. 8.1, που πλησιάζει τα Π12659 και Π12660 από τον Τ. 67 της Ιαλυσού⁵³⁴ ως προς το σφαιρικό σχεδόν σχήμα και τις λαβές που εκφύονται σχεδόν κάθετα ψηλότερα από τη μέγιστη διάμετρο, αλλά και τον ακάθαρμο πηλό. Η διακόσμηση των αγγείων αυτών, που διαστάσσεται σε τρίγλυφα, διαφέρει από αυτή των αμφορέων με αγκύλες λαβές από την Αγία Αγάθη.

Στην Κρήτη το σχήμα είναι σπάνιο, με λίγα παραδείγματα που εντοπίζονται κυρίως στην περιοχή της Κνωσού και της Φαιστού. Σύμφωνα με την Κάντα, η εμφάνισή του στο νησί οφείλεται σε επιρροή από την ηπειρωτική Ελλάδα⁵³⁵.

---

⁵²⁸ Για τον στάμνο με αρ. κατ. 57 από τον Τ. 13 στο Müskebi, βλ. Boysal 1969, σελ. 7, πίν. VI.4. Ο ανασκαφέας τον χρονολογεί στην ΥΕ ΙΙΒ. Πρβλ. τους δύο αμφορείς με μικρές λαβές κάθετα τοποθετημένες στον ώμο στο Μουσείο της Κοπεγχάγης, βλ. Blinkenberg – Friis Johansen χ.χ., σελ. 35 αρ. 8,9, πίν. 43.8,9 (ΥΕ ΙΙΓ ύστερη). Η προέλευσή τους είναι από τη Ρόδο, ο αρ. 9 από την Απολακκιά. Ο αρ. 9, με χαμηλό λαιμό, θα μπορούσε να θεωρηθεί στάμνος. Το σχήμα του πλησιάζει το απιόσχημο, είναι πλησιέστερο σε πιθαμφορέα.

⁵²⁹ Βλ. Benzi 1992, αρ. κατ. 3277/T42.2, πίν. 73c. Mountjoy 1999, σελ. 1066-1067, εικ. 437.256. Το αγγείο αυτό έχει ύψ. 0,159 εκ. και, αν και αναφέρεται ως σταμνίσκος από την Mountjoy, θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί μικρός στάμνος.

⁵³⁰ Βλ. Benzi 1992, σελ. /T87.15d, πίν. 113f. Mountjoy 1999, σελ. 1130-1131, εικ. 463.13.

⁵³¹ Το ίδιο στοιχείο απαντά σε σταμνίσκους της ΥΕ ΙΙΓ στην Αχαΐα, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 196, αρ.κατ. Ε14. Π15035, εικ. 376, και σελ. 389. Κολώνας 1998, σελ. 197, αρ. κατ. Τ16/5 (της πρώιμης – μέσης ΥΕ ΙΙΓ).

⁵³² Βλ. Walters – Forsdyke 1930, σελ. 10.14, πίν. 9.14. Mountjoy 1999, σελ. 1066-1067, εικ. 437.257. Ως προς το σχήμα, το αγγείο έχει σχήμα ωοειδές, και λαβές που εκφύονται ψηλότερα από τη μέγιστη διάμετρο.

⁵³³ Βλ. Morricone 1965-66 σελ. 274, εικ. 312. Mountjoy 1999, σελ. 1110-1111, εικ. 455.121.

⁵³⁴ Οι δύο αμφορείς με αγκύλες λαβές του Τ. 67 της Ιαλυσού χρονολογούνται στη προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΓ. Βλ. Benzi σελ. 371 αρ. 1, 3, πίν. 97e-f, g. Mountjoy 1999, σελ. 1031-1032 αρ. 132, εικ. 422.132.

⁵³⁵ Βλ. σχετικά Desborough 1972, σελ. 59. Kanta 1980, σελ. 286, εικ. 115, 129. Για τη διακόσμηση, εικ. 144.7-10.

Αμφορείς με αγκύλες λαβές, στάμνοι και σταμνίσκοι του Λευκού Γραπτού ρυθμού στην Κύπρο, χαρακτηρίζονται από διακοσμητική σύνταξη παρόμοια με αυτή της Δωδεκανήσου⁵³⁶.

Οι αμφορείς με αγκύλες λαβές συνεχίζουν έως την Υπομυκηναϊκή περίοδο στην Αργολίδα, στην Αττική, στην ανατολική Λοκρίδα, και στη Θεσσαλία⁵³⁷. Στην περίοδο αυτή χρονολογείται ένα ολόβαφο παράδειγμα, με διακόσμηση τεθλασμένης στην εξηρημένη ταινία στη βάση του ώμου και ακτίνες στο χείλος, το οποίο πλησιάζει σε σχήμα τον Π25546 Τ. 3.1 της Αγίας Αγάθης⁵³⁸. Αρκετά παραδείγματα αμφορέων με αγκύλες λαβές των Υπομυκ. - ΠρΓ χρόνων βρέθηκαν στο νεκροταφείο του Κεραμεικού.⁵³⁹ Είναι αξιοσημείωτο ότι το σχήμα είναι συχνό στην Αθήνα, αν και δεν υπήρχε στο σχηματολόγιο της ΥΕ ΙΙΙΓ στην Αττική⁵⁴⁰. Σε ορισμένα παραδείγματα αναγνωρίζονται στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη δωδεκανησιακή διακοσμητική παράδοση, με σύστημα αραιών κυματοειδών γραμμών στη ζώνη των λαβών, και εγκάρσιες γραμμές στις λαβές⁵⁴¹.

Στη Ρόδο το σχήμα επανεμφανίζεται στην ΠΕΣ, με αρχαιότερο παράδειγμα τον επιγιάστριο αμφορέα – σύμφωνα με την ορολογία της ΠΕΣ - αρ.κατ. 14073 από τον Τ. 43 στις Πατέλλες, στην Κάμειρο⁵⁴². Το αγγείο παρουσιάζει ορισμένες ομοιότητες με τα αντίστοιχα της ΥΕ ΙΙΙΓ, ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση: το ωοειδές σχήμα του σώματος, και ο ψηλός ελαφρά αμφίκυλλος λαιμός, η κωνική δακτυλιόσχημη βάση και οι

---

⁵³⁶ Ενδεικτικά, βλ. Yon 1971, πίν. 19.56, 57, 66, πίν. 21.63. Η παραλλαγή του αμφορέα με αγκύλες λαβές και δύο αποφύσεις στον ώμο απαντά σε κυπριακό αγγείο της Συλλογής Πιερίδη, με διακόσμηση κυματοειδών στην κοιλιά, βλ. Αντωνιάδου 2001, σελ. 81, αρ. 41.

⁵³⁷ Για αμφορέα από τη Δειράδα, βλ. Deshayes 1966, σελ. 182, πίν. 91.1. Mountjoy 1999, σελ. 190 εικ. 59.452. Από τον Κεραμεικό, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 625 εικ. 239.606-607. Από τον Κύνο, βλ. Dakoronia 2003, σελ. 43, εικ. 10. Από τη Φήκη Τρικάλων, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 856 εικ. 348.150. Για τη συνέχεια του σχήματος στους Υπομυκ. χρόνους, βλ. Desborough 1972, σελ. 33-35 και εικ. 3.

⁵³⁸ Για τον αμφορέα Π395 της Συλλογής Μητσοτάκη, βλ. Τσιποπούλου 1992, σελ. 282, αρ. 351. Έχει σώμα και λαιμό λίγο χαμηλότερα και βάση ευρύτερη, πιθανώς επίπεδη. Σύμφωνα με την Τσιποπούλου, το αγγείο είναι πιθανότατα προϊόν αττικού ή ευβοϊκού εργαστηρίου.

⁵³⁹ Βλ. Kraiker – Kübler 1937, σελ. 117-120, εικ. 43-46, 54-56, 58. Επίσης Desborough 1952, σελ. 20-37, πίν. 4-5.

⁵⁴⁰ Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο μικρογραφικός αμφορέας με αγκύλες λαβές αρ.κατ. 590 από τον Τ. 74 της Περατής, βλ. Ιακωβίδης 1969-70, σελ. 262-263, εικ. 114.

⁵⁴¹ Βλ. Kraiker – Kübler 1939, πίν. 21, για τον στάμνο αρ.κατ. 420 από τον υπομυκ Τ. 33 βόρεια του Ηριδανού. Επίσης, τον ΠρΓ επιγιάστριο αμφορέα αρ. 857 του ΕΑΜ, από τον Κεραμεικό βλ. Kraiker – Kübler 1939, πίν. 46. Για τους ΠρΓ επιγιάστριους αμφορείς και στάμνους αρ.κατ. 563, 562, 530 και 549, από τους ΠρΓ τάφους 4, 5 και 15 νότια του Ηριδανού, βλ. Kraiker – Kübler 1939, πίν. 54.

⁵⁴² Jacopi 1932-33, σελ. 128-130, εικ. 144, 145. Desborough 1952, πίν. 30.

αγκύλες λαβές που εκφύονται από τη μέγιστη διάμετρο θα μπορούσαν να αποτελούν στοιχεία απευθείας εξέλιξης. Το μεγάλο μέγεθος (ύψ. 0,52 εκ.) και η νεύρωση κάτω από το χείλος είναι νέα στοιχεία. Ο ολόβαφος λαιμός και η διάρθρωση σε ζώνες με σύστημα πλατιάς ταινίας μεταξύ λεπτών αποτελούν συνέχεια της ΥΕ ΙΙΙΓ παράδοσης· η εξηρημένη ταινία στη μέση του λαιμού και τα συστήματα ομόκεντρων ημικυκλίων και ομόκεντρων κύκλων στις ζώνες του ώμου και της κοιλιάς αποτελούν νέα στοιχεία. Τα κρόσσια που κρέμονται από την ταινία στη βάση του λαιμού αποτελούν στοιχείο που προϋπάρχει σε άλλα σχήματα της ΥΕ ΙΙΙΓ, κυρίως σε υδρίες, πρόχους και επιλαίμιους αμφορείς. Παρόμοιο είναι το σχήμα του Π15533 από τον Τ. 43 στο Μάρμαρο⁵⁴³, οποίος όμως παρουσιάζει διαφορές στη διακόσμηση με τρίγλυφα στην ευρύτερη πλέον ζώνη των λαβών.

Στον λίγο μεταγενέστερο επιγαστριο αμφορέα Π14064 από τον Τ. 36 στις Πατέλλες το σώμα είναι ακόμη ψηλότερο, ο λαιμός ευρύτερος και οι διπλές αγκύλες λαβές εκφύονται αρκετά χαμηλότερα από τη μέγιστη διάμετρο⁵⁴⁴. Η διακοσμητική σύνταξη είναι ίδια, αλλά γίνεται πιο άκαμπτη.

Σταμνίσκοι (αμφορίσκοι) (Σχέδ. 79)

Κατά τον Furumark, ο σταμνίσκος FS 59 αποτελεί νεωτερισμό της ΥΕ ΙΙΙΓ⁵⁴⁵, σύμφωνα μάλιστα με τον Desborough το σχήμα πρωτοεμφανίστηκε στη Ρόδο στην περίοδο αυτή, όπου πιθανότατα αντικατέστησε τον τρίτο πιθσταμνίσκο. Η Mountjoy υποστήριξε ότι το σχήμα, που εμφανίστηκε στο τέλος της ΥΕ ΙΙ-αρχές ΥΕ ΙΙΒ1, σταδιακά αντικατέστησε το αρτόσχημο αλάβαστρο κι έγινε ιδιαίτερα δημοφιλές στην ΥΕ ΙΙΙΓ⁵⁴⁶. Ο Benzi, με τη σειρά του, αμφισβήτησε τη ροδιακή προέλευση του σχήματος, επικαλούμενος την εμφάνισή του στο τέλος της ΙΙΒ σε διάφορες θέσεις της Αργολίδας⁵⁴⁷.

---

⁵⁴³ Laurenzi 1936, σελ. 161-164, εικ.149. Coldstream 1968, σελ. 265, πίν. 58a. Οι διπλές αγκύλες λαβές εκφύονται λίγο ψηλότερα από τη μέγιστη διάμετρο.

⁵⁴⁴ Jacopi 1932-33, σελ. 119-121, εικ. 133.

⁵⁴⁵ Βλ. Furumark 1941, σελ. 594. Desborough 1964, σελ. 8.

⁵⁴⁶ Βλ. Mountjoy 1986, σελ. 121, 124-125, 127.

⁵⁴⁷ Benzi 1992, σελ. 27, με βιβλιογραφικές παραπομπές. Για την προέλευση του σχήματος βλ. επίσης Furumark 1941, σελ. 38. Mee 1982, σελ. 37.

Οπωσδήποτε, ο σταμνίσκος αποτελεί ένα από τα δημοφιλέστερα σχήματα στην ΥΕ ΙΙΙΓ, απαντά δε κυρίως σε ταφικά σύνολα, και σποραδικά μόνον σε οικισμούς⁵⁴⁸. Στην Ιαλυσό, για παράδειγμα, οι σταμνίσκοι αποτελούν το ένα τέταρτο του συνολικού αριθμού των αγγείων που προέρχονται από τα νεκροταφεία και χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ⁵⁴⁹. Στην Περατή είναι εξίσου πολυπληθείς⁵⁵⁰. Στην Αχαΐα είναι το δεύτερο δημοφιλέστερο σχήμα μετά τους ψευδόστομους αμοφορείς στην ΥΕ ΙΙΙΓ⁵⁵¹. Η χρονολόγηση ωστόσο εντός της περιόδου είναι δύσκολη, καθώς το σχήμα δεν φαίνεται να παρουσιάζει εξέλιξη⁵⁵². Όσον αφορά στη διακόσμηση, από τη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ διατηρούν μεν την ίδια διάρθρωση, με τα πεδία να ορίζονται με ταινίες, αλλά η πλατιά ταινία της ζώνης των λαβών κοσμεύεται με ποικίλα καμπυλόγραμμα θέματα⁵⁵³. Στην ΥΕ ΙΙΙΓ οι έκφυση των λαβών μετατοπίζεται ψηλότερα και η ζώνη των λαβών καταλαμβάνεται από κυματοειδή γραμμή⁵⁵⁴.

---

⁵⁴⁸ Για σταμνίσκους σε στρωματογραφημένες θέσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα, στο Λευκαντί, στην Τίρυνθα, τις Μυκήνες και το Τείχος Δυμαίων, βλ. Benzi 1992, σελ. 27, με βιβλιογραφικές παραπομπές.

⁵⁴⁹ Benzi 1992, σελ. 27.

⁵⁵⁰ Για τους σταμνίσκους, όπως τους ονομάζει ο ανασκαφέας, της Περατής, βλ. Ιακωβίδης 1969-70, σελ. 198-205. Στην πραγματικότητα ο όρος σταμνίσκος είναι πιο δόκιμος, καθώς το σχήμα μόνον ως προς το μέγεθος διαφέρει από τον λίγο μεγαλύτερο στάμνο FS 59..

⁵⁵¹ Βλ. σχετικά Papadopoulos 1978-79, σελ. 95. Ειδικότερα στο νεκροταφείο του Κλάους οι σταμνίσκοι είναι το τρίτο δημοφιλέστερο σχήμα, μετά τους ψευδόστομους και τις προχοΐσκες, διαπιστώθηκε δε ότι συνόδευαν εξίσου ανδρικές και γυναικείες ταφές, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 388. Στο Κλάους βρέθηκαν συνολικά δεκαπέντε σταμνίσκοι FS 59, με ύψος που κυμαίνεται από 0,07 έως 0,14 μ. χρονολογούνται δε όλοι στην ΥΕ ΙΙΙΓ.

⁵⁵² Για την εξέλιξη του σχήματος, βλ. Mountjoy 1986, σελ. 127, 143-144, 167, 191.

⁵⁵³ Βλ. Mountjoy 1986, σελ. 167, εικ. 203.

⁵⁵⁴ Βλ. Mountjoy 1986, σελ. 191, εικ. 236. Σύμφωνα ωστόσο με τον Πασχαλίδη, η διακόσμηση με κυματοειδή γραμμή, μεμονωμένη ή σε σύστημα δύο ή τριών, ξεκίνησε στην Αχαΐα ήδη από την πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ. Κυματοειδή γραμμή στη ζώνη των λαβών φέρει το ΣΤ53. Π14608 με πεπιεσμένο σχήμα και χαμηλά τοποθετημένη μεγίστη διάμετρο, κάθετα τοποθετημένες λαβές στον ώμο, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 232 εικ. 463, που το χρονολογεί στην πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ. Mountjoy 1999, σελ. 388, 389, 390, αρ.κατ. 65 (από την Ηλεία, της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ, σελ. 417, 418 αρ.κατ. 54-57 (από την Αχαΐα, της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ). Επίσης Aktyri 2017, σελ. 36-37 αρ.κατ. 22 Π 14636, της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ. Ωστόσο, στα παραπάνω παραδείγματα της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ, η κυματοειδής γραμμή είναι η πιο συμμετρικά αποδοσμένη FM 53:18. Ένα παράδειγμα της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ από το Κλάους με κυματοειδή - βοστρυχοειδή, είναι το Θ21. Π 14629, σελ. 255-156, εικ. 508, της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ. Σύστημα τριών κυματοειδών φέρει το Γ12. Π8668, σελ. 174-175, εικ. 333, της μέσης ΙΙΙΓ. Θυμίζει το Π 25554 της Αγίας Αγάθης, με βαμμένο εσωτερικά χείλος, αλλά άβαφο λαιμό, σύστημα τριών ταινιών επάνω και κάτω από τη ζώνη των λαβών, αλλά έχει κάθετα γραμμίδια στη μια εξηρημένη ταινία του ώμου και ολόβαφες λαβές. Το Κ23. Π 12174, σελ. 287-288, εικ. 595, είναι το μοναδικό παράδειγμα της φάσης 4 του νεκροταφείου του Κλάους, που χρονολογείται στη μέση /ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ. Πρβλ. με το Π 25553 Τ. 3.8 της Αγίας Αγάθης. Ο Πασχαλίδης διευκρινίζει ότι το αγγείο δεν φαίνεται να διαφέρει πολύ από τα πρωιμότερα της φάσης 3 του νεκροταφείου, αλλά το χρονολογεί στη μέση/ύστερη βάσει συννευρημάτων, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 390.

Οι τέσσερεις σταμνίσκοι της Αγίας Αγάθης που διατηρούνται κατά το μεγαλύτερο τμήμα τους, οι Π25553 Τ. 3.8, Π25554 Τ. 3.9, Π28266 Τ. 18.4 και Π28269 Τ. 37.2, ανήκουν στον τύπο FS 59. Οι τρεις από αυτούς έχουν σχήμα σφαιρικό (FS 59), ενώ ο Π28266 Τ. 18. 4 ωοειδές (FS 60)· όλοι έχουν λαβές που εκφύονται επάνω από τη μέγιστη διάμετρο. Οι δύο σταμνίσκοι του Τ3, οι Π25553 και Π25554, έχουν σχήμα σχεδόν όμοιο, με βάσεις χαμηλές με κωνική κατατομή, ελαφρά κοίλες από κάτω, λαβές που εκφύονται ακριβώς επάνω από τη μέγιστη διάμετρο, η διατομή των οποίων μειώνεται προς τα πάνω, θυμίζοντας τις υποτυπώδεις λαβές των ύστερων κυλινδρικών αλαβάστρων, και αμφίκυκλο λαιμό, ο οποίος στο Π 25553 καταλήγει σε απλό χείλος, ενώ στο Π 25554 σε χείλος τετράγωνης διατομής, που πλησιάζει το λοξότμητο χείλος του στάμνου Π28262 Τ. 36.1. Η βάση του Π28269 Τ. 37.2 είναι υψηλότερη ταινιωτή, αρκετά κοίλη από κάτω και οι λαβές διατηρούν την ίδια ελλειψοειδή διατομή σε όλο τους το μήκος. Τέλος, στον σταμνίσκο Π28266 Τ. 18.4 ο λαιμός είναι ψηλότερος, σχεδόν κυλινδρικός, η βάση δακτυλιόσχημη, έντονα κοίλη από κάτω, ενώ ο πυθμένας του αγγείου είναι ιδιαίτερα παχύς. Οι λαβές, ελλειψοειδούς διατομής, εκτείνονται σχεδόν οριζόντια.

Γενικά, οι σταμνίσκοι της Αγίας Αγάθης χαρακτηρίζονται από την ίδια διακοσμητική σύνταξη, με τρεις ταινίες κάτω από τη μέγιστη διάμετρο και κυματοειδή γραμμή στη ζώνη των λαβών. Και στις τρεις περιπτώσεις όπου διακρίνεται, η κυματοειδής είναι γωνιώδης, σχεδόν τεθλασμένη, με άνισα σκέλη, και χρονολογείται προς το τέλος της περιόδου⁵⁵⁵. Το σύστημα των τριών ταινιών επαναλαμβάνεται στον ώμο στον καλύτερα διατηρημένο Π25554 Τ. 3.9, όχι όμως στον Π28266 Τ. 18.4, όπου δεν υπάρχει χώρος, εφόσον οι λαβές εκφύονται υψηλότερα στον ώμο. Στα Π25553 Τ. 3.8 και Π28266 Τ. 18.4 ο λαιμός είναι ολόβαφος μέσα και έξω (στο δεύτερο η βαφή εσωτερικά δεν διατηρείται), ενώ στον Π 25554/Τ3 είναι βαμμένος μόνον στο ανώτερο τμήμα του εξωτερικά και σε όλο του το ύψος εσωτερικά. Οι βάσεις είναι βαμμένες στους σταμνίσκους Π25553 και Π25554. Η βαφή καλύπτει επίσης το κατώτερο μέρος του σώματος του Π28269/Τ37 (όπου έχει ξεφύγει το πινέλο δημιουργώντας μια διαγώνια πινελιά προς τα πάνω), αλλά αφήνει ακάλυπτο το

Για παραδείγματα της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ από την Αχαΐα, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 431-432 αρ. 106 για σχήμα και διακοσμητική σύνταξη, Αχαΐα, ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ, Petropoulos 2007, σελ. 259, 277 εικ. 19, σελ. 283 εικ. 65 αρ.κατ. Π 16, από τα Νικολέικα Αιγίου.

⁵⁵⁵ Πρβλ. τους σταμνίσκους με γωνιώδη κυματοειδή γραμμή στη ζώνη των λαβών από την Τίρυνθα, που χρονολογούνται στη προχωρημένη μέση (advanced) – ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Podzuweit 1983, σελ. 386, 388.

κατώτερο μέρος της βάσης. Όσον αφορά στη διακόσμηση των λαβών, η ράχη της λαβής του Π25554 Τ. 3.9 φέρει ίχνη γραμμής που φαίνεται να συνεχίζει την κυματοειδή της ζώνης των λαβών⁵⁵⁶. Στο Π25553 Τ. 3.8 και στο Π28266 Τ. 18.4 οι λαβές είναι ολόβαφες, ενώ στο Π28269/Τ. 37.2 δεν διατηρούν ίχνη διακόσμησης.

Οι σταμνίσκοι αποτελούν το πλέον δημοφιλές σχήμα στα νεκροταφεία της Ιαλυσού, αλλά και της Λαγκάδας στην Κω⁵⁵⁷. Σύμφωνα με την Καραντζαλη, τα παραδείγματα της Ιαλυσού, όπως και τα περισσότερα από αυτά της Πυλώνας, φαίνονται να είναι τοπικής παραγωγής⁵⁵⁸. Σταμνίσκοι παρόμοιοι σε σχήμα με τους Π25553 και Π25554 του Τ. 3 της Αγίας Αγάθης βρέθηκαν στους τάφους 4 και 5β της Πυλώνας· χρονολογούνται από τη μέση έως την ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ· το αρ.κατ. Π16785 από τον Τ. 4, με διακόσμηση κυματοειδούς γραμμής στον ώμο χρονολογείται από την ανασκαφέα στη ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ⁵⁵⁹. Οι δίωτοι σταμνίσκοι με διακόσμηση κυματοειδούς γραμμής στην Ιαλυσό χρονολογούνται από τον Benzi, βάσει τυπολογίας και στυλιστικών κριτηρίων, σε ολόκληρη τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ⁵⁶⁰, ωστόσο το θέμα προς το τέλος της περιόδου ανήκει στην πιο γωνιώδη παραλλαγή, όπως και στα παραδείγματα από άλλες θέσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα και στο Αιγαίο⁵⁶¹.

Στην Περατή, από τους 223 συνολικά σταμνίσκους του νεκροταφείου που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΓ, μόνον πέντε φέρουν διακόσμηση με κυματοειδείς γραμμές⁵⁶². Ο Ιακωβίδης συσχετίζει την εξέλιξη του σχήματος με αυτή του ψευδόστομου

---

⁵⁵⁶ Η ίδια διακόσμηση των λαβών εντοπίζεται στον αρ.κατ. BMC 962 του Βρετανικού Μουσείου από την Ιαλυσό (βλ. Walters – Forsdyke 1930, σελ. 7 αρ. 4, πίν. 7.4), καθώς και στα αρ.κατ. 501 και 607 από την Περατή, βλ. Ιακωβίδης 1969-70, σελ. 201.

⁵⁵⁷ Βλ. Karantzali 2001. Benzi 1988γ. Morriconne 1967.

⁵⁵⁸ Εξαίρεση αποτελεί ο Π18661 της Ασπροπηλιάς πυλώνας, ο οποίος είναι εισαγωγή από άγνωστη πηγή στο ΝΑ Αιγαίο, βλ. Karantzali 2001, σελ. 62, 63, Appendix I.

⁵⁵⁹ Karantzali 2001, σελ. 21, 62-63, αρ.κατ. 16785 εικ. 41, πίν. 44d.

⁵⁶⁰ Βλ. αρ.κατ. Π12698 Τ 70/13f, της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ (βλ. Benzi 1992, σελ. 377, πίν. 100n), αρ.κατ. 3036 Τ. 21/45, της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ (βλ. Benzi 1992, σελ. 280, πίν. 39g), χ.αρ.κατ. Τ 88/a, της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ (βλ. Benzi 1992, σελ. 402, πίν. 114f), αρ.κατ. Π12821 Τ 87/15d, της μέσης – ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ (βλ. Benzi 1992, σελ. 399, πίν. 113f), αρ.κατ. Π12822 Τ 87/15e, της μέσης – ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ (βλ. Benzi 1992, σελ. 399, πίν. 113h), χ.αρ.κατ. Τ 87/d, της μέσης – ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ (βλ. Benzi 1992, σελ. 400, πίν. 113p),). Το τελευταίο παράδειγμα έχει ψηλότερο λαϊμό και πλησιάζει το Π28266 Τ. 18.4 της Αγίας Αγάθης, όπως και το αρ.κατ. BMC 1093 στο Βρετανικό Μουσείο. Γενικότερα για τους ροδιακούς σταμνίσκους βλ. Benzi 1988γ, σελ. 258.

⁵⁶¹ Βλ. Benzi 1992, σελ. 31, όπου παραθέτει παράλληλα από την Κω, το Μύσκεβι, τη Νάξο, την Περατή και το Λιγόρι, την Τίρυνθα, την Ασίνη και τις Μυκίνες στην Αργολίδα, τη Μονεμβασιά, την Αχαΐα και την Κρήτη, με βιβλιογραφικές παραπομπές.

⁵⁶² Βλ. Ιακωβίδης 1969-70, σελ. 201.

αμφορέα· θεωρεί ότι οι σφαιρικοί βρίσκονται στην αρχή της εξέλιξης του σχήματος, ακολουθούν οι κωνικοί και οι ωσειδείς, περί το τέλος δε της περιόδου εμφανίζεται ο αμφικωνικός τύπος, που απαντά στην Κεφαλλονιά, τη Σαλαμίνα και τον Κεραμεικό στους Υπομυκ. χρόνους⁵⁶³. Ωστόσο, αφενός μεταξύ των παραδειγμάτων που αναφέρει ως υπομυκηναϊκά περιλαμβάνονται και σφαιρικά, αφετέρου κάποια από τα αγγεία αυτά έχουν στη συνέχεια επαναχρονολογηθεί ως ύστερα ΥΕ ΙΙΙ⁵⁶⁴.

Το αρ.κατ. BMC 1093 στο Βρετανικό Μουσείο, πλησιέστερο παράλληλο για τον Π28266 Τ. 18.4, που χαρακτηρίζεται από ψηλότερο σώμα και λαβές που εκφύονται υψηλότερα, αλλά εκτείνονται σχεδόν οριζόντια, χρονολογείται στην Υπομυκηναϊκή περίοδο⁵⁶⁵. Σταμνίσκοι των ΥποΜυκ χρόνων έχουν βρεθεί στη νεκρόπολη του Çömlekçi⁵⁶⁶. Ο πρώτος χαρακτηρίζεται από σφαιρικό σώμα με δακτυλιόσχημη βάση, ο δεύτερος είναι αμφικωνικός με χαμηλή κωνική βάση. Και στα δύο παραδείγματα οι λαβές εκτείνονται διαγώνια. Όσον αφορά στη διακόσμηση, ο πρώτος φέρει κυματοειδή γραμμή στη ζώνη των λαβών, και τα δύο παραδείγματα όμως δίνουν μια συνολικά πιο σκοτεινόχρωμη εικόνα από αυτά της Αγίας Αγάθης. Οι υπομυκηναϊκοί σταμνίσκοι από τον Κεραμεικό είναι παρόμοιοι, με σφαιρικό ή αμφικωνικό σώμα, και χοανοειδή ή κυλινδρικό λαιμό. Τα περισσότερα φέρουν διακόσμηση μίας ή δύο κυματοειδών, είτε χαλαρών, είτε βοστρυχοειδών⁵⁶⁷.

Στους Υπομυκ χρόνους εμφανίζεται παράλληλα ο σταμνίσκος με δύο κάθετες λαβές στον ώμο, ο οποίος επιβιώνει του FS 59 και γίνεται δημοφιλής στους ΠρΓ χρόνους⁵⁶⁸. Στον

---

⁵⁶³ Βλ. Ιακωβίδης 1969-70, σελ. 205, με παραπομπές.

⁵⁶⁴ Βλ. Mountjoy 1999, σελ. 453-454 αρ. 26 (Κεφαλονιά, ύστερη ΥΕ ΙΙΙ, σελ. 603-604 αρ. 510, 511 (Αττική, ΥΕ ΙΙΙ), και σελ. 626-627 αρ. 610,614 για σχήμα και διακόσμηση με μικρές διαφορές, (Αττική, Υπομυκηναϊκή).

⁵⁶⁵ Βλ. αρ.κατ. BMC 1093, Walters – Forsdyke 1930, σελ. 12 αρ. 12, πίν. 11.12. Δεν αναφέρεται η προέλευση του αγγείου.

⁵⁶⁶ Βλ. τους σταμνίσκους με αρ. κατ. 2523 και 2620, Boysal 1969, σελ. 30, 31, πίν. XXXVI.4, 5.

⁵⁶⁷ Για τους υπομυκηναϊκούς σταμνίσκους του Κεραμεικού βλ. Kraiker – Kübler 1939, πίν. 16-20. Πρβλ. τους σταμνίσκους της Σαλαμίνας (Styrenius 1962, σελ. 113-114) και τα παραδείγματα από το Λευκαντί (Porpham κ.ά. 1980, σελ. 307-308).

⁵⁶⁸ Βλ. Lemos 2002, σελ. 63-65, που συνδέει την εκδοχή κυρίως με το Λευκαντί και την κεραμεική του παραγωγή και επιρροή.

τύπο αυτό ανήκουν δύο σταμνίσκοι της ΥΠρΓ από την Κω⁵⁶⁹, κι ένας από το Asarlik, στην περιοχή της Αλικαρνασσού⁵⁷⁰.

Στην Κρήτη το σχήμα δεν ήταν ποτέ ιδιαίτερα δημοφιλές, ωστόσο γίνεται πιο αγαπητό στους υπομυκηναϊκούς χρόνους, στις εκδοχές FS 59 και FS 60⁵⁷¹. Στην ΠρΓ περίοδο σχήμα σταδιακά εμφανίζει ομοιότητες με αυτό του κωδωνόσχημου σκύφου, ώστε τελικά να δημιουργείται σύγχυση και ως προς την ορολογία.

Στην Κύπρο το σχήμα γίνεται συχνό στην ΥΚ ΙΙΙ και ΚΓ Ι περίοδο⁵⁷².

Αλάβαστρα (Σχέδ. 80)

Το σχήμα (FS 91, 93-94, 96, 98-99) εμφανίζεται στην ΥΕ Ι, αλλά γίνεται πιο διαδεδομένο στην ΥΕ ΙΙΑ και συνεχίζει έως την ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ. Αρχικά το στόμιο δεν έχει χείλος· στην ΥΕ ΙΙΑ2 αποκτά έξω νεύον χείλος. Στην ΥΕ ΙΙΙΓ εμφανίζεται σε πολλές εκδοχές: ο μικρόσωμος τύπος έχει τις συνήθεις λαβές στον ώμο, αλλά ο μεγαλύτερος FS 98 έχει λαβές που εκφύονται από χαμηλά στο σώμα, ενώ ένας τρίτος τύπος, επίσης FS 98, είναι τριποδικός. Το στόμιο είναι και πάλι χωρίς διαμορφωμένο χείλος (lipless)⁵⁷³.

Τα τέσσερα παραδείγματα του νεκροταφείου της Αγίας Αγάθης συνόδευαν όλα την πλούσια ταφή του Τ. 3: πρόκειται για τα τρίωτα κυλινδρικά αλάβαστρα FS 95 Π25548, Π25549 και Π25550 και για το FS 96 δίωτο Π25552.

Τα κυλινδρικά αλάβαστρα, αγγεία ιδιαίτερα αγαπητά στη Ρόδο, στην Περαιτή και στη Κω, είναι συχνά σε ταφικά ταφικά σύνολα, κυρίως της πρώιμης και μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ⁵⁷⁴. Στη διάρκεια της περιόδου φαίνεται ότι αντικαθίστανται από τους σταμνίσκους, οι οποίοι

⁵⁶⁹ Για τους ΥΠρΓ σταμνίσκους από την Κω, βλ. Morricone 1956, σελ. 245, εικ. 506, και 294, εικ. 628.

⁵⁷⁰ Paton 1887, σελ. 68, εικ. 6. Forsdyke 1925, σελ. 212, αρ.κατ. Α1103.

⁵⁷¹ Βλ. Kanta 1980, σελ. 286, όπου έχει συγκεντρώσει παραδείγματα της ΥΜ ΙΙΙΓ και Υπομιν. από τις θέσεις Καστρί, Καρφί, Καβούσι, Βρόκαστρο, Φαιστό και Φορτέτσα, με παραπομπές.

⁵⁷² Για παράδειγμα, βλ. τους σταμνίσκους του Πρώιμου Λευκού Γραπτού ρυθμού από τους Τ. 15 και 16 στο νεκροταφείο του Αλαά, βλ. Karageorghis 1975, πίν. 54, 56. Επίσης, τους σταμνίσκους του Λευκού Γραπτού ρυθμού από τον Τ. ΙΙ της Σαλαμίνας, του 11^{ου} αι. π.Χ, βλ. Yon 1971, αρ. 57, 57, σελ. 29, 30, πίν. 19.57, 58 και τον μικρογραφικό αμφορέα με αγκύλες λαβές αρ. 66, σελ. 33, πίν. 19.66. Παραδείγματα με ψηλό λαιμό και παρόμοια διακόσμηση εντοπίζονται στο Κούριο, βλ. Daniel 1937, σελ. 39, 60.

⁵⁷³ Για την εξέλιξη του σχήματος Mountjoy 1986, σελ. 202.

⁵⁷⁴ Βλ. Iakovidis 1969-70 Β', σελ. 207-209. Morricone 1967, σελ. 202, εικ. 214. Benzi 1992, σελ. 40-42. Karantzali 2001, σελ. 60-61, πίν. 43f. Το σχήμα είναι ιδιαίτερα σύνηθες στην Κω, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 987.

γίνονται σταδιακά πιο δημοφιλείς, κατασκευάζονται δε στα ίδια εργαστήρια και φέρουν παρόμοια διακόσμηση⁵⁷⁵.

Οι τρεις λαβές στα Π25548 Τ. 3.3 , Π25549 Τ. 3.4 και Π25550 Τ. 3.5 αποτελούν στοιχείο πρωιμότητας, καθώς στην ΥΕ ΙΙΙΓ οι λαβές μειώνονται σε δύο. Σύμφωνα με τον Furumark, η κυρτή βάση εντοπίζεται από την ύστερη ΥΕ ΙΙΙΒ – πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ⁵⁷⁶. Ο ίδιος κατατάσσει τον τύπο FS 95, που χαρακτηρίζεται από κυρτή βάση και κοίλα τοιχώματα στην κατηγορία της Levantomycenaean κεραμεικής⁵⁷⁷. Το τρίτο Π16775 και το δίωτο Π16789 από την Ασπροπηλιά Πυλώνας, της πρώιμης και πρώιμης – μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ χαρακτηρίζονται και τα δύο από ελαφρά κυρτή βάση⁵⁷⁸. Κυρτή βάση διαπιστώνεται επίσης σε δίωτα παραδείγματα της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ στην Κω⁵⁷⁹, τα οποία όμως έχουν σαφώς διαμορφωμένο χείλος, αντίθετα από τα αλάβαστρα της Αγίας Αγάθης. Πολλά από τα παραδείγματα της Κω φέρουν διακόσμηση παρόμοια με αυτή των σταμνίσκων.

Πλησιέστερο ως προς τη διακόσμηση των τρίωτων αλαβάστρων της Αγίας Αγάθης με τις πλατιές ταινίες στο σώμα και τον ολόβαφο λαιμό, είναι το αλάβαστρο από τον Τ. 44 της Λαγκάδας, ο οποίος είναι ολόβαφος, αλλά φέρει μεν κυματοειδείς γραμμές στις εξηρημένες ζώνες του ώμου και της κοιλιάς⁵⁸⁰. Επίσης, το δίωτο αλάβαστρο από τον Τ. 61 της Ιαλυσού, ολόβαφο με στενές εξηρημένες ζώνες⁵⁸¹. Ακόμη πλησιέστερη είναι η διακόσμηση με πλατιές ταινίες των σταμνίσκων στον ίδιο τάφο⁵⁸². Η διακόσμηση αυτή πλησιάζει τα ολόβαφα αγγεία με εξηρημένη ταινία στον ώμο, όπου όμως εικονίζονται

---

⁵⁷⁵ Βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1112, για τους σταμνίσκους και τα αλάβαστρα της Κω στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ.

⁵⁷⁶ Βλ. Furumark 1972, σελ. 43.

⁵⁷⁷ Βλ. Furumark 1972, σελ. 43-44, εικ. 12.

⁵⁷⁸ Για το αρ.κατ. Π16775 και Π16789 από τον Τ. 4 της Ασπροπηλιάς Πυλώνας, βλ. Karantzali 2001, σελ. 60-61, εικ. 41, πίν. 43d,e. Τα αγγεία είναι επείσακτα από την Αργολίδα.

⁵⁷⁹ Πρβλ. τα αλάβαστρα από τους Τ. 1 και Τ. 10 στη Λαγκάδα της Κω, βλ. Morricone 1965-66, σελ. 89, 104, εικ. 67, 85. Mountjoy 1999, σελ. 1112 αρ. 123, 124, πίν. 455.123, 124.

⁵⁸⁰ Για το αρ.κατ. 165, Τ. 44.1, βλ. Morricone 1965-66, σελ. 202-203, εικ. 214. Mountjoy 1999, σελ. 1112 αρ. 126, πίν. 455.126.

⁵⁸¹ Για το δίωτο αλάβαστρο αρ.κατ. Π12602 από τον Τ. 61 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, σελ. 363 Τ. 61/10c πίν. 94ο, που το χρονολογεί στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ.

⁵⁸² Βλ. σταμνίσκους αρ.κατ. Π12596, Π12597, Π12598 από τον Τ. 61 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, σελ. 363 Τ. 61/8a,b,c πίν. 94g,h,i. Τα αγγεία έχουν διαφορετικό σχήμα, αλλά την ίδια ταινιωτή διακόσμηση. Σύμφωνα με το Benzi, ο τάφος χρονολογείται από τα πιο διαγνωστικά αγγεία του συνόλου στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ.

μεμονωμένα θέματα, που απαντούν στην Ιαλυσό και σε άλλες περιοχές, όπου όμως εικονίζονται μεμονωμένα θέματα⁵⁸³.

Κυλινδρικά αλάβαστρα FS 96, με ψηλό αμφίκολο λαιμό, επικλινή ώμο και δύο λαβές στη βάση του επικλινούς ώμου, όπως το Π25552. Τ. 3.7, είναι γνωστά από διάφορες θέσεις στη μέση και μέση – ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ. Στην Αχαΐα αναφέρονται παραδείγματα έως και της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ⁵⁸⁴.

Τα αλάβαστρα της Αγίας Αγάθης συγκαταλέγονται μεταξύ των τελευταίων δειγμάτων, καθώς το σχήμα δεν παρουσιάζει συνέχεια στην ΠΕΣ. Εξαίρεση αποτελεί η μεγάλωσωμη εκδοχή FS 98, με καλαθόσχημες λαβές που εκφύονται χαμηλά στο σώμα (παρακάτω πυξίδα – κάλπη), το αλαβαστροειδές ληκύθιο (βλ. παρακάτω), καθώς και η μεγάλωσωμη τριποδική εκδοχή FS 99.

Διπλό αγγείο (Σχέδ. 80)

Το σχήμα, γνωστό επίσης ως κέρνος, αποτελείται από δύο έως τέσσερα μικρόσωμα αγγεία του ίδιου τύπου συνδεδεμένα, που φέρουν μία κοινή λαβή⁵⁸⁵. Ο Ιακωβίδης τα ονομάζει σύνθετα κερνοειδή σκεύη⁵⁸⁶. Ο τύπος εμφανίζεται στην ηπειρωτική Ελλάδα στην ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΑ1, διαδίδεται όμως στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΒ και ΥΕ ΙΙΙΓ και επιβιώνει έως την Υπομυκηναϊκή φάση⁵⁸⁷.

---

⁵⁸³ Βλ. το διακοσμητικό σχήμα C του Benzi 1992, σελ. 42, σημ. 67-70, με παραπομπές για παράλληλα σε άλλες περιοχές. Για την Περατή, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 208, Γ' πίν. 21γ.571, 84^α.250. Για την Αχαΐα, Papadopoulos 1978-79, σελ. 88, εικ. 144b, 145c.

⁵⁸⁴ Τα δίωτα αλάβαστρα αποτελούν συνήθη τύπο στην Αχαΐα στην μέση και μέση – ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ φάση, βλ. Paschalidis 1918, σελ. 383. Βλ. Papadopoulos 1978-79, εικ. 144f, 145b,d για το σχήμα, με ταινιωτή διακόσμηση (ΥΕ ΙΙΙΓ 1^α). Τα περισσότερα χρονολογούνται στην πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ, αλλά υπάρχουν ολόβαφα παραδείγματα που χρονολογούνται στη μέση και ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ. Βλ. Kolonas 1998, σελ. 259 αρ. T24/9 της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ από τη Βούντενη. Mountjoy 1999, σελ. 393-394 αρ. 83 από την Ηλεία, της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ, σελ. 583, 585, αρ. 411 από την Αττική, της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ. Στο νεκροταφείο του Κλάους στο σχήμα επιβιώνει από τη φάση 1 έως την φάση 4, βλ. Paschalidis 1918, σελ. 383, σημ. 407.

⁵⁸⁵ Ο Furumark περιλαμβάνει τα σύνθετα αυτά σκεύη στους τύπους FS 324-332, βλ. Furumark 1941, σελ. 641-642. Απορρίπτει την πιθανότητα να προήλθαν από πρωιμότερα μινωικά σκεύη, διότι αποτελούνται από σχήματα κατ' εξοχήν μυκηναϊκά, σταμνίσκους και κυλινδρικά αλάβαστρα, βλ. Furumark 1941, σελ. 69-70.

⁵⁸⁶ βλ. Ιακωβίδης 1978-79, Β' σελ. 212

⁵⁸⁷ Βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 213. Mountjoy 1999, σελ. 1231. Για παραδείγματα από την Αχαΐα βλ. Papadopoulos 1978-79, σελ. 106. Τέσσερα παραδείγματα από το νεκροταφείο του Κλάους στην Αχαΐα, που χρονολογούνται από την ΥΕ ΙΙΒ έως μέση-ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ, παρακολουθούν την εξέλιξη του σύνθετου αυτού σκεύους, καθώς το πρωιμότερο αποτελείται από πιθσταμνίσκους, ενώ τα υπόλοιπα από σταμνίσκους. Βλ. σχετικά Paschalidis 2018, σελ. 410-412. Η ψηλή βροχοειδής λαβή υπάρχει ήδη στο Κ1. Π 12765, το

Τα σύνθετα αγγεία σχετίζονται σχεδόν αποκλειστικά με ταφικά σύνολα και πρέπει να αποτελούσαν σκευή προσφοράς πανσπερμίας⁵⁸⁸. Συνήθως συνόδευαν γυναικείες ταφές κι έχει προταθεί ότι συνδέονται ιδίως με γυναικείες δραστηριότητες, ως δοχεία μπαχαρικών και ψημιθίων⁵⁸⁹.

Το σύνθετο αγγείο Π25551 Τ. 3.6 αποτελείται από δύο κυλινδρικά αλάβαστρα (FS 96, με κεντρική υπερυψωμένη βροχοειδή ταινιωτή λαβή (FS 330), είναι δε διακοσμημένο με πλατιά, «γρήγορη» κυματοειδή ταινία, που το χρονολογεί στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ. Το διπλό αγγείο αρ.κατ. 3160 από τον Τ. 15 στην Ιαλυσό⁵⁹⁰, της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ, παρουσιάζει ομοιότητες ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση. Όπως και στο αγγείο της Αγίας Αγάθης, αντιμετωπίζεται το αγγείο ως ενιαίο πεδίο, με ταινίες που συνεχίζονται από το ένα αλάβαστρο στο άλλο. Από τον Τ. 87 της Ιαλυσού προέρχεται τετραπλό παράδειγμα με άωτα αλάβαστρα ως συστατικά στοιχεία και υψωμένη βροχοειδή λαβή⁵⁹¹. Φέρει διακόσμηση συστημάτων ομόκεντρων ημικυκλίων και τόξων με συμπαγή πυρήνα και χρονολογείται στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ. Παρόμοιο είναι το διπλό αγγείο FS 330, από την Περαιτή, που χρονολογείται στην πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ, με παρόμοιου σχήματος αλάβαστρα FS 96, αλλά με τις λαβές τοποθετημένες σε εγκάρσιο άξονα και όχι σε ευθεία με την κεντρική⁵⁹². Αντίστοιχο, αλλά τριπλό είναι σύνθετο αγγείο από το Λιγόρι⁵⁹³.

Πλησιέστερο παράλληλο, χρονολογικά και γεωγραφικά, είναι το Π16791 από τον Τ. 4 της Ασπροπηλιάς Πυλώνας⁵⁹⁴. Προσομοιάζει ως προς το σχήμα, καθώς αποτελείται από δύο κυλινδρικά αλάβαστρα με επικλινή ώμο που καταλήγει σε ευθύ έξω νεύον χείλος και διαγώνια μετάβαση προς την επίπεδη βάση, με κάθετη βροχοειδή λαβή που εκφύεται ανάμεσα στα συστατικά αλάβαστρα. Επίσης μοιάζει με το διπλό αγγείο με αρ.κατ. Π631

πρωιότερο σύνθετο αγγείο του νεκροταφείου, που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΒ, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 286-287, εικ. 593.

⁵⁸⁸ Βλ. Furumark 1941, σελ. 70, σημ. 2. Βλαχόπουλος 2006, σελ. 146.

⁵⁸⁹ Βλ. Nilsson 1950, σελ. 143. Papadopoulos 1978-79, σελ. 107 με βιβλιογραφία. Στο νεκροταφείο του Κλάους τα σύνθετα σκευή συνόδευαν αποκλειστικά ταφές γυναικών, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 412.

⁵⁹⁰ Mee 1975, πίν. 27 (D). Benzi 1992, σελ. 253 Τ 15/19, πίν. 19, ο οποίος το χρονολογεί στην πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ.

⁵⁹¹ Αρ.κατ. Π12816, βλ. Benzi 1992, σελ. 398 Τ 87/13, πίν. 113d.

⁵⁹² Το διπλό αγγείο της Περαιτής φέρει ενόφθαλμο φολιδωτό κόσμημα στον ώμο. Βλ. Mountjoy 1999, σελ. 574 αρ. 357, 575 εικ. 212.357.

⁵⁹³ Για το τριπλό αγγείο από το Λιγόρι βλ. Benzi 1975 αρ. 514.

⁵⁹⁴ Karantzali 2001, σελ. 61, εικ. 41, πίν. 43f. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 212. Morricone 1967, σελ. 107, εικ. 87.

από το νεκροταφείο στις Τρύπες Κλαδέου⁵⁹⁵, της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ, με τη διαφορά ότι το αγγείο από τις Τρύπες έχει τις οριζόντιες λαβές τοποθετημένες κατά το πλάτος του αγγείου· το ένα από τα συστατικά αγγεία έχει στη ζώνη του ώμου δύο τεθλασμένες FM 43 και το άλλο σειρές ομόκεντρων ημικυκλίων FM 53 άνω και κάτω. Η ένωση μεταξύ των αγγείων όπως πιθανώς και η βροχοειδής λαβή στη συνέχεια αυτής, καλύπτονται από πλατιά ταινία και στα δύο παραδείγματα.

Ο σταυρός κάτω από τη βάση αγγείων πόσεως έχει θεωρηθεί αποτροπαϊκό σύμβολο, που θα ήταν ορατό κατά τη χρήση τους⁵⁹⁶. Ωστόσο, παρατηρείται και κάτω από αγγεία αποθηκευτικού χαρακτήρα, όπως στην περίπτωση του διπλού αγγείου από την Αγία Αγάθη⁵⁹⁷.

Παρόμοια σύνθετα σκευή με υψηλή βροχοειδή λαβή εντοπίζονται σε ταφικά σύνολα στη Ρόδο και στην ΠΕΣ, αν και τα συστατικά τους αγγεία δεν είναι πια κυλινδρικά αλάβαστρα, εφόσον το σχήμα εξέλιπε, αλλά σταμνίσκοι⁵⁹⁸.

Πυξίδες-κάλπες (Σχέδ. 81)

Δύο αγγεία ανήκουν στο σχήμα αυτό (FS 98 της ΥΕ ΙΙΙΓ1), το Π28264 Τ. 18.2 και το πολύ αποσπασματικό Π28273 Τ. 31.1.

Το σχήμα θεωρείται χαρακτηριστικό της Κρήτης, όπου απαντά από την ΥΜ Ι έως την ΥποΜιν. φάση⁵⁹⁹, ενώ υπάρχουν και ΠρΓ παραδείγματα· έχει βρεθεί σε νεκροταφεία και οικισμούς, κυρίως σε θέσεις της ανατολικής Κρήτης (Καρφί, Καβούσι, Παλαίκαстро, Καστρί, Πραισός, Βρόκαστρο και Μουλιανά), αλλά και στα νεκροταφεία της Κνωσσού και στη Φαιστό⁶⁰⁰. Απαντά κυρίως σε νεκροταφεία, ενώ σε τέσσερεις τουλάχιστον περιπτώσεις

---

⁵⁹⁵ Για το διπλό αγγείο FS 330 της ΥΕ ΙΙΙΓ Μέσης από το νεκροταφείο στις Τρύπες Κλαδέου, αρ. κατ. Π631, βλ. *ΑΔ* 19 (1964) Β', πίν. 187β. Mountjoy 1999, I, σελ. 391 αρ. 76, εικ. 136.

⁵⁹⁶ Βλ. παρακάτω τον γραπτό σταυρό κάτω από τη βάση του κρατηρίσκου από τον Τ. 2 της Λίνδου.

⁵⁹⁷ Πρβλ. γραπτό σταυρό κάτω από τη βάση στα αρτόσχημα αλάβαστρα FS 83 της ΥΕ ΙΙ Β στην Κω, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1082 εικ. 442.5-6, σελ. 1084 αρ. 5,6.

⁵⁹⁸ Για παράδειγμα, το τριπλό αγγείο αρ.κατ. 13708 που συνόδευε τον εγχυτρισμό εφήβου στον Τ. 7 στου Παπά-τις-λούρες στην Κάμειρο, βλ. Jacopi 1932-33, σελ.32, εικ. 33.

⁵⁹⁹ Για την εξέλιξη του σχήματος στην Κρήτη, βλ. Alexiou 1954. Για πυξίδες της ΥΕ ΙΙΙ, βλ. Kanta 1980, 281-282.

⁶⁰⁰ Βλ. Hall 1914, πίν. 30. Brock 1957, σελ. 147-148. Davaras 1973-74, σελ. 158-160, με βιβλιογραφία. Kanta 1980, σελ. 138, 282-283. Seiradaki 1960, σελ. 18-19, εικ. 12, 24. Tsiporoulou - Little 2001. Tsiporoulou - Vagnetti 2006, εικ. 2e.

στην ανατολική Κρήτη έχει χρησιμοποιηθεί ως οστεοδόχο αγγείο⁶⁰¹. Στην Κρήτη το σχήμα συναντάται σε άβαφη εκδοχή, ή φέρει διακόσμηση του κρητικού Πυκνού ρυθμού, ή σε διάταξη τριγλύφων, ή ακόμη εικονιστική⁶⁰².

Το σχήμα σπάνια εντοπίζεται στην ηπειρωτική Ελλάδα⁶⁰³. ο Furumark θεωρεί ότι προέρχεται μεν από το κυλινδρικό αλάβαστρο και η μείωση των λαβών από τρεις σε δύο αποτελεί γενικότερα χαρακτηριστικό της ΥΕ ΙΙΙΓ, αλλά η ομοιότητα με τα ΥΜ ΙΙΙ παραδείγματα δε μπορεί να αγνοηθεί⁶⁰⁴. Σε ένα ενδιάμεσο στάδιο, μεταξύ μεγάλου κυλινδρικού αλαβάστρου και κυλινδρικής πυξίδας-κάλπης, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι ανήκει το μεγάλο κυλινδρικό αλάβαστρο αρ. 230 από τον θαλαμοειδή Τ. 57 της Λαγκάδας στην Κω⁶⁰⁵. Η εμφάνιση του σχήματος στην Κύπρο στην ΥΚ ΙΙΒ αποτελεί κρητική επιρροή⁶⁰⁶. Κάποιες από τις κυπριακές πυξίδες του Πρώιμου Λευκού Γραπτού ρυθμού, που χρονολογούνται στον 11^ο αι. π.Χ., φέρουν εικονιστικές παραστάσεις με σκηνές κυνηγιού ή τελετουργίας⁶⁰⁷.

Ο χαμηλός κυλινδρικός λαιμός είναι χαρακτηριστικός της ΥΜ ΙΙΙΓ⁶⁰⁸. Αυτό το σχήμα λαιμού δηλώνει τη χρήση του αγγείου με πώμα, χαμηλό κυλινδρικό, ή θολωτό. Στην περίπτωση της πυξίδας Π28264 της Αγίας Αγάθης, η χρήση με πώμα επιβεβαιώνεται από

---

⁶⁰¹ Οι δύο κάλπες της ΥΜ ΙΙΙΓ με αρ. κατ. 172 και 173 του Μουσείου Αγίου Νικολάου, που βρέθηκαν στον ίδιο τάφο, στο δρόμο από την Κριτσά προς στο οροπέδιο Καθαρό, βλ. Porpham 1967, σελ. 350, σημ. 51, πίν. 90b,c. περιείχαν δύο από τις πρωιμότερες ταφές καύσης της ΥΜΙΙΙΓ περιόδου, κατά την οποία υιοθετήθηκε η πρακτική της καύσης. Για την καύση στη Φωτούλα Πραισού Πλάτων 1960, σελ. 303-304, πίν. 243β. Για την πιθανώς τεφροδόχο πυξίδα των Μουλιανών, βλ. Ξανθουδίδης 1904, σελ. 26, 32 κ.ε., πίν. 3α. Για την περίπτωση της Επάνω Ζάκρου, βλ. Davaras 1973-74, σελ. .

⁶⁰² Η διακόσμηση της αρ. κατ. 173 του Μουσείου Αγίου Νικολάου με στυλιζαρισμένα κέρατα καθοσιώσεως και διπλό πέλεκυ σε σύνταξη τριγλύφου, με κροσσωτά και στιγμωτά περιγράμματα και πυκνά παραπληρωματικά θέματα, ανήκει στον κρητικό Πυκνό ρυθμό. Το σχήμα είναι ψηλότερο, με μεγάλο επικλινή ώμο, αλλά η έκφυση των λαβών και η τονισμένη δισκοειδής βάση είναι όμοιες με την Π28273 της Αγίας Αγάθης. Βλ. το παράδειγμα από το Καρφί με εικονιστική διακόσμηση βλ. Seiradaki 1960, εικ. 24. Η πυξίδα της Επάνω Ζάκρου έχει διακόσμηση με τρίγλυφα, βλ. Davaras 1973-74, σελ. 159.

⁶⁰³ Βλ. Davaras 1973-74, σελ. 159 σημ. 7, με βιβλιογραφία.

⁶⁰⁴ Furumark 1941, σελ. 43-44.

⁶⁰⁵ Morricone 1965-66, σελ. 251, εικ. 276. Το αλάβαστρο αρ.κατ. 230 από τον Τ. 57 της Λαγκάδας, με ύψ. 0,12 μ. και διάμ. 0,14 μ, έχει πλατύτερο επικλινή ώμο, και λαβές που εκφύονται διαγώνια από τη γωνίωση μεταξύ σώματος και ώμου, χωρίς να κατεβαίνουν χαμηλότερα, όπως στα κρητικά παραδείγματα.

⁶⁰⁶ Desborough 1972, σελ. 62. Karageorghis CVA Cyprus II (Private Collections, αρ. 73, πίν. 33, του 11^{ου} αι. π.Χ.

⁶⁰⁷ Βλ. για παράδειγμα την πυξίδα αρ.κατ. 1968/V-30/113 του Κυπριακού Μουσείου της Λευκωσίας, Καραγεώργης 2002, σελ. 124 εικ. 254. Βλ. επίσης την κυλινδρική πυξίδα-κάλλη από τον Τ. Ι της Σαλαμίνας στην Κύπρο, με κύκλους κάτω από τη βάση. Yon 1971, πίν. 25.79.

⁶⁰⁸ Βλ. Furumark 1941, σελ. 84.

την ύπαρξη ζεύγους οπών σε κάθε όψη, από τις οποίες θα πρέπει να περνούσε σπάγκος για τη στερέωσή του⁶⁰⁹. Οι οπές εντάσσονται στη διακόσμηση του κρητικού Πυκνού ρυθμού της μιάς όψης, που περιλαμβάνει βλαστούς με σπειροειδή απόληξη κι άλλους κυματοειδείς, με γέμισμα από ενάλληλα τόξα και διαγράμμιση. Στην άλλη όψη, οι οπές τοποθετούνται κάτω από θέουσα σπείρα με συμπαγή πυρήνα και διπλό μίσχο, που καταλαμβάνει το ανώτερο τμήμα του διακοσμητικού πεδίου. Οι λαβές, που ξεκινούν από τη μέση περίπου του ύψους του τοιχώματος, έχουν βαθειά εγχάραξη στη ράχη και χαρακτηρίζονται από έντονη κλίση προς τα έξω.

Η πυξίδα Π28279 Τ. 31.1, της οποίας σώζεται μόνον μικρό τμήμα του κατώτερου μέρους, έχει λαβές που ξεκινούν από χαμηλότερα, σχεδόν από την εξέχουσα δισκοειδή βάση. Διατηρεί κι αυτή ίχνη διακόσμησης του κρητικού Πυκνού ρυθμού, με γραμμικά και φυτικά θέματα, μεταξύ των οποίων εντάσσεται το εικονιστικό θέμα του πουλιού (διακρίνονται τα πόδια).

Το σχήμα είχε πιθανώς συνέχεια στη Ρόδο στην ΠΕΣ: η ΥΓ άωτη κυλινδρική πυξίδα αρ.κατ. 14749 από την Κάμειρο⁶¹⁰ θεωρείται αγγείο με κρητικά πρότυπα, και θυμίζει αρκετά την πυξίδα της Επάνω Ζάκρου. Επίσης, το σχήμα του κυλινδρικού καδόσχημου αγγείου (*situla*), που απαντά στη Ρόδο στους γεωμετρικούς και αρχαϊκούς χρόνους και μεταγενέστερα, αποτελεί πιθανώς απόγονο της κυλινδρικής πυξίδας⁶¹¹. Άλλωστε το σχήμα απαντά στην ΠΠρΓ περίοδο και σε άλλες θέσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα, στο Λευκαντί και στη Νέα Ιωνία Βόλου⁶¹². Βεβαίως, είναι εξίσου πιθανό το σχήμα να αποτελεί εκ νέου δάνειο από την Κρήτη, όπου συνεχίζεται ως πίθος, με τα ίδια συστατικά στοιχεία, αλλά χαρακτηριστικά μεγαλύτερο ύψος⁶¹³. Στην κεντρική Κρήτη το σχήμα περιορίζεται στην

---

⁶⁰⁹ Οπές ψηλά στον ώμο φέρει και ένα παράδειγμα από το Καρφί, η Σειραδάκη ωστόσο θεωρεί ότι η χρήση τους ήταν για τη στερέωση κάποιου είδους επένδυσης, βλ. Seiradaki1960, σελ. 19, εικ. 12 αρ. 3

⁶¹⁰ Για την πυξίδα-κάληπη αρ.κατ. 14749 από την περιοχή καύσης Τ. 85 στην περιοχή του Ναού Α στην Κάμειρο βλ. Jacopi 1932-1933, σελ. 202-203, εικ. 243. Για τη χρονολόγησή της βλ. Coldstream 1968, πίν. 62a.

⁶¹¹ Για παράδειγμα, βλ. το πρωτοκορινθιακό καδόσχημο αγγείο αρ.κατ. 13710 από τον εγχυτρισμό Τ. 7 του Παπά-τις-λούρες στην Κάμειρο βλ. Jacopi 1932-1933, σελ. 43, εικ. 33, 35.

⁶¹² Για την πυξίδα στον Τ. S.2 του Σκουμπρή, με κωνικό πόμα βλ. Lemos 2002, πίν. 10.6. Για το παράδειγμα της Ν. Ιωνίας Βόλου, βλ. Sipsie-Eschbach 1991, σελ. 62-63, πίν. 13.4,5.

⁶¹³ Πρβλ. κυλινδρικό πίθο της ΥΓ από το Καβούσι, Τσιποπούλου 2005, σελ. 355, πίν. 9.H699.

ΠρΓ φάση, αλλά στο ανατολικό τμήμα του νησιού συνεχίζεται έως την ΥΓ και την Πρώιμη Ανατολίζουσα φάση⁶¹⁴.

Θήλαστρα (Σχέδ. 82)

Το σχήμα αντιπροσωπεύεται στο νεκροταφείο από δύο παραδείγματα τα οποία προέρχονται και τα δύο από τον Τ. 17, το Π28271 και το Π28273. Το πρώτο είναι το μοναδικό χειροποίητο αγγείο του νεκροταφείου, με ελαφρά κυρτή, μη διαμορφωμένη βάση⁶¹⁵.

Το θήλαστρο (FS 159-62) είναι σχήμα καθαρά μυκηναϊκό⁶¹⁶. Εμφανίζεται ήδη διαμορφωμένο στην ΥΕ ΙΙΑ1, απαντά σε όλη την έκταση του μυκηναϊκού κόσμου⁶¹⁷ και συνεχίζεται έως το τέλος της μυκηναϊκής εποχής, φτάνοντας στην Υπομυκηναϊκή περίοδο. Κατά το διάστημα αυτό, το σώμα μειώνεται σε όγκο βαθμιαία, η προχοή γίνεται βραχύτερη και στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο εκφύεται σχεδόν κάθετα στον ώμο⁶¹⁸. Στην διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ η βάση, η οποία είναι πλέον δακτυλιόσχημη, γίνεται σταδιακά υψηλότερη⁶¹⁹. Έχει παρατηρηθεί ότι το σχήμα δεν παρουσιάζει σαφή τυπολογική εξέλιξη γι αυτό η κατάταξη του Furumark, που βασίζεται κυρίως στο σχήμα του σώματος και στην κλίση της προχοής, δεν μπορεί πάντα να ακολουθηθεί⁶²⁰. Παράλληλα, η σπανιότητα του

---

⁶¹⁴ Βλ. πιο αναλυτικά Τσιποπούλου 2005, σελ. 351, όπου παρατίθενται παραδείγματα με βιβλιογραφικές παραπομπές.

⁶¹⁵ Για χειροποίητα θήλαστρα, και γενικότερα χειροποίητη κεραμική στο τέλος της ΕΧ, βλ. Lis 2009, σελ. 152-163.

⁶¹⁶ Πιθανά ΠΧ πρότυπα έχουν προταθεί από τις Ζυγουριές (Blegen 1928, εικ. 89, 115) και την Εύβοια (Παπαβασιλείου 1910, σελ. 17, πίν. 1 Α σ.γ.7). Τα δύο χαρακτηριστικά στοιχεία των αγγείων αυτών, η τοξωτή λαβή διαμετρικά του χείλους και η σωληνωτή προχοή, είναι συχνά στην ΜΕ κεραμική, ωστόσο το σχήμα στο σύνολό του δεν συναντάται στην περίοδο αυτή, αλλά μόνο από την αρχή της ΥΕ ΙΙΙ. Βλ. Furumark 1941, σελ. 34. ΜΕ πρότυπα από την Εύτρηση αναφέρονται από τον Wace 1932, σελ. 162. Ο Μυλωνάς 1975-76, σελ. 239, προτείνει την προέλευση του σχήματος από τους ασκούς με σωληνοειδή προχοή.

Για τα θήλαστρα FS 159-163 βλ. Furumark 1972, σελ. 138.

⁶¹⁷ Βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 244 σημ. 1-14, για διάφορες θέσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα και στο Αιγαίο, με βιβλιογραφικές παραπομπές. Για Ιταλία, βλ. Biancofiore 1967, πίν. XIV.78.

⁶¹⁸ Mountjoy 1986, σελ. 203, 188, εικ. 246 (από την Περατή). Για την εξέλιξη του σχήματος στην Αργολίδα βλ. Mountjoy 1999, σελ. 92, εικ. 15.50, 1222 (ΥΕ ΙΙΑ), σελ. 110 εικ. 21.121-123 (ΥΕ ΙΙΑ2), σελ. 163, εικ. 44.339 (μέση ΙΙΙΓ).

⁶¹⁹ Για την εξέλιξη του σχήματος βλ. Mountjoy 1986, σελ. 203.

⁶²⁰ Βλ. σχετικά Ιακωβίδης 1969-70, σελ. 244. Immerwahr 1971, σελ. 139. Benzi 1975, σελ. 128. Μυλωνάς 1975-76, σελ. 238.

σχήματος σε οικισμούς, καθώς και η αποσπασματική κατάσταση των παραδειγμάτων αυτών, δεν βοηθούν στη μελέτη της τυπολογίας του⁶²¹. Η χρονολόγηση λοιπόν των θηλάστρων βασίζεται περισσότερο στη διακόσμηση και στα συνευρήματα.

Τα θήλαστρα απαντούν περισσότερο σε ταφικά σύνολα παρά στους οικισμούς⁶²². λόγω της λειτουργικής ιδιομορφίας του σχήματος, ερμηνεύονται ως αγγεία παροχής γάλακτος για βρέφη ή μικρά παιδιά. Τα δύο παραδείγματα της Αγίας Αγάθης βρέθηκαν σε τάφο που θεωρείται παιδικός, βάσει των πολύ μικρών του διαστάσεων.

Τα μικρόσωμα αγγεία αυτού του σχήματος θα πρέπει να είχαν όντως χρήση θηλάστρου. Υπάρχει όμως μια κατηγορία μεγάλωσμων θηλάστρων, με ύψος μερικές φορές μεγαλύτερο των 0,30 μ., τα οποία εντοπίζονται εξίσου σε οικισμούς και τάφους και προφανώς έχουν διαφορετικό προορισμό⁶²³.

Συνηθέστερος είναι ο τύπος με οριζόντια λαβή διαμετρικά τοποθετημένη στο χείλος του αγγείου, στην ευθεία της προχοής. Η εκδοχή με λαβή τοποθετημένη μεν στο χείλος, αλλά σε γωνία 90° προς την ευθεία της προχοής είναι σπάνια στην ηπειρωτική χώρα⁶²⁴, βρίσκεται δε ολιγάριθμα παράλληλα σε άλλες περιοχές του μυκηναϊκού κόσμου και έχει στο

---

⁶²¹ Βλ. Benzi 1992, σελ. 65 σημ. 144, και 145, που αναφέρεται σε στρωματογραφημένα σύνολα από τις Μυκήνες και άλλες θέσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα, με παραπομπές.

⁶²² Furumark 1941, σελ. 34, 609. Βλ. Papadopoulos 1979, σελ. 99, σημ. 8-26 για κατάλογο θέσεων νεκροταφείων, όπου βρέθηκαν θήλαστρα και αντίστοιχα σημ. 27-32, για κατάλογο θέσεων οικισμών όπου εντοπίστηκε το σχήμα.

⁶²³ Βλ. ενδεικτικά το θήλαστρο αρ.κατ. 1740 του Μουσείου Νάξου, Βλαχόπουλος 2012, σελ. 111 . Μεγαλόσωμα θήλαστρα έχουν βρεθεί επίσης στο Μαρκόπουλο Αττικής (βλ. Stubbings 1947, σελ. 53 πίν. 17.1-9. Mountjoy 1999, σελ. 570) και στην Τίρυνθα (Rudolph 1973, σελ. 83, πίν. 51.1).

Έχει υποστηριχθεί ότι το μεγάλο μεγέθους αγγείο μπορεί να ερμηνευτεί ως σκεύος παρασκευής αρωματικών ουσιών ή ως αγγείο ταφικών τελετουργιών, δεδομένης της κατ' αναλογίαν προς το σχήμα των ηθμωτών πρόχων του αιγαιακού χώρου. Βλ. Βλαχόπουλος 2012, σελ. 112.

⁶²⁴ Για το θήλαστρο αρ.κατ. 1388 του Μουσείου Πατρών, βλ. Papadopoulos 1978-79, σελ. 99, εικ. 161a, 254g)

παρελθόν θεωρηθεί κυπριακή παραλλαγή⁶²⁵. Σπάνια είναι τα παραδείγματα με κάθετη λαβή⁶²⁶.

Τα θήλαστρα της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου ειδικότερα, ανήκουν σχεδόν αποκλειστικά στον τύπο FS 162, που καταλαμβάνει ολόκληρη την περίοδο. Απαντά εξίσου στην ηπειρωτική χώρα και στα νησιά του Αιγαίου⁶²⁷, σε ορισμένες όμως περιοχές είναι εξαιρετικά σπάνιο, ενώ αλλού απουσιάζει εντελώς⁶²⁸.

Στη Ρόδο το σχήμα συναντάται σε ολόκληρη τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙ, με μεγάλο αριθμό παραδειγμάτων⁶²⁹, που ανήκουν σε όλους τους τύπους του Furumark (FS 156, 158, 159, 160-161, 162 και 163). Είναι σχετικά σπάνιο σε σύνολα της ΥΕ ΙΙΙΑ και ΥΕ ΙΙΙΒ στα νεκροταφεία της Ιαλυσού⁶³⁰. Στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ το σχήμα εμφανίζεται στην Ιαλυσό με εννέα παραδείγματα⁶³¹. Όλα σχεδόν ακολουθούν την παλαιότερη παράδοση ως προς το σχήμα, που είναι απιόσχημο με ψηλά τη μέγιστη διάμετρο (“perked up”, χαρακτηριστικό πολλών κλειστών αγγείων της ΥΕ ΙΙΙΓ) και δακτυλιόσχημη κωνική βάση. Εξαιρέση αποτελούν το αμφικωνικό T.61/9 και το T.17/62, που χαρακτηρίζεται από χαμηλό και ευρύ κυλινδρικό λαιμό και λαβή τοποθετημένη μεν διαμετρικά στο χείλος αλλά εγκάρσια της

---

⁶²⁵ Όσον αφορά στα κυπριακά παραδείγματα, έχουν διαφορετικό σχήμα και αναλογίες. Βλ. επίσης Schaeffer 1936, πίν. 35.1, εικ. 40.37. Sjöqvist 1940, εικ. 18.1a,b (ΥποΜυκ). Ο Furumark 1944, σελ. 237 θεωρεί ότι αυτό το χαρακτηριστικό δεν συναντάται στα μυκηναϊκά παραδείγματα. Η Immerwahr 1971, σελ. 203, θεωρεί τη θέση της λαβής μάλλον τοπικό, παρά χρονολογικό χαρακτηριστικό. Για γενική συζήτηση του σχήματος και της χρήσης του βλ. Blegen 1937, σελ. 258, Wace 1937, σελ. 162, 167. Stubbings 1947, σελ. 53-54 (όπου ο Stubbings αμφισβητεί το όνομα “feeding bottle” ή “tea pot” και προτιμά το “drinking jar”). Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 244. Immerwahr 1971, σελ. 138-139. Εγκάρσια ως προς την προχοή είναι η θέση της λαβής στο θήλαστρο T. 21/35 της Ιαλυσού, βλ. Maiuri 1923-24, σελ. 142. Benzi 1992, πίν. 38f.

⁶²⁶ Blegen 1937, εικ. 189, αρ. 455. von Graef, *Akropolis Vasen I*, πίν. 5 αρ. 175.

⁶²⁷ Βλ. σχετικά Mountjoy 1993, σελ. 112, 315. Βλαχόπουλος 2012, σελ. 110-112, με βιβλιογραφικές παραπομπές.

⁶²⁸ Στην Αχαΐα το σχήμα θεωρείται σπάνιο. Βλ. σχετικά Papadopoulos 1979, σελ. 99. Mountjoy 1999, σελ. 420-421 εικ. 147-76. Στην Κεφαλλονιά το σχήμα απουσιάζει εντελώς, βλ. Sherratt 1981, σελ. 438.

⁶²⁹ Στην Ιαλυσό αναφέρονται είκοσι επτά παραδείγματα από τάφους και τρία σποραδικά, βλ. Benzi 1992, σελ. 65.. Τρία ακόμη προέρχονται από τον Λέλο, τη Σκόπη και το Βάτι, στη Συλλογή Ακάβη, βλ. Morigione 1979-80, εικ. 46. Δύο επιπλέον προέρχονται από τη νεώτερη ανασκαφή στο νεκροταφείο της Ασπροπηλιάς Πυλώνας, το ένα της ΥΕΙΙΙ βλ. Karantzali 2001, σελ. 44, 60, πίν.43c.

⁶³⁰ Βλ. Benzi 1992, σελ. 66. Ενδεχομένως αυτό σχετίζεται με την παράδοση κτέρισης των παιδικών ταφών κατά την περίοδο αυτή. Οπωσδήποτε, ο ΥΕ ΙΙΙΓ T. 21, τα κτερίσματα του οποίου περιλάμβαναν θήλαστρα, ένα μικρό δίσκο και πολλά μικρόσωμα και μικκύλα αγγεία, ειδώλια και θαλάσσια όστρεα, θα πρέπει να περιείχε παιδικές ταφές.

⁶³¹ Τα θήλαστρα της ΥΕ ΙΙΙΓ από την Ιαλυσό είναι τα T.17/62, T. 21/35, T.32/44, T. 38/31, T.61/9, T. 70/11, T.72/3, καθώς και τα BMC A 938, 939 στο Βρετανικό Μουσείο. Βλ. Benzi 1992, σελ. 66. Επίσης, το Π16781 από τον T. 4 Της Ασπροπηλιάς Πυλώνας.

ευθείας της προχοής⁶³². Η διακόσμηση είναι συνήθως ταινιωτή⁶³³, ενώ σε ορισμένα παραδείγματα περιλαμβάνει και επιπλέον θέματα, που ανήκουν στο θεματολόγιο της ΥΕ ΙΙΙΓ και περιλαμβάνουν τη θέουσα σπείρα (FM 46), την οριζόντια κυματοειδή γραμμή (FM 53.18,19)⁶³⁴, ζεύγος κάθετων γραμμών (FM 61.11) και συστήματα ενάλληλων τριγώνων (FM 61A.1). Στη προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ χρονολογείται βάσει συννευρημάτων, το θήλαστρο T. 61/9, που διακοσμείται μόνον με ταινίες. Ύστερα στην εξέλιξη του τύπου θεωρεί ο Benzi τα παραδείγματα BMC A 938, BMC A 939 στο Βρετανικό Μουσείο, ολόβαφα με εξηρημένες ταινίες στην άκρη της προχοής και στη βάση αντίστοιχα. Και οι δύο τάσεις χρονολογούνται μετά τη προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ⁶³⁵.

---

⁶³² Ευρύστομα θήλαστρο με χαμηλό λαιμό, όπως το T.17/62 της Ιαλυσού, εντοπίζονται σποραδικά σε προηγούμενες φάσεις στην Αχαΐα (βλ. Papadopoulos 1978-79, σελ. 99, εικ. 161a, 254g), στην Πύλο (Blegen – Rawson 1966, σελ. 379, εικ. 369-370. Blegen – Rawson 1973, εικ. 274.4) και στο Múskebi (Boysal 1969, πίν. 30.3). Στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ θήλαστρο με λαιμό σχετικά χαμηλότερο του συνήθους εμφανίζονται στην Κω (Morricone 1965-66, ET8/3, εικ. 16. LT 11/5, εικ. 94. LT 50/3, εικ. 245. LT 54/1, εικ. 265) και στην Περαιτή (Ιακωβίδης 1969-70 B, 242, εικ. 101.270, Γ, πίν. 24β.667, 104^a.270). Βλ. επίσης Benzi 1992, σημ. 149.

Όσον αφορά στη θέση της λαβής, το T.17/62, στοιχείο που στην Ιαλυσό παρατηρείται σε άλλα δύο παραδείγματα (T.21/35, T.61/9), δεν υπάρχουν παρά λίγα μόνο παραδείγματα στην ΥΕ ΙΙΑ και ΙΙΙΓ. Βλ. σχετικά Benzi 1992, σελ. 67 σημ. 148, 150, 154. Βλ. επίσης Hankey 1952, σελ. 69, πίν. 499 A,B. Morricone 1965-66, T. 57/4 Λαγκάδας Κω, εικ. 276. Ιακωβίδης 1969-70 B, 242-243, Γ πίν. 68^a.976. Immerwahr 1971, πίν. 45. Παντελίδου 1975, σελ. 183, πίν. 55β. Επιπροσθέτως τα παραδείγματα από Αχαΐα (Papadopoulos 1978-79, σελ. 100, σημ. 36).

⁶³³ Τα περισσότερα παραδείγματα φέρουν ταινιωτή διακόσμηση με ισοπαχείς ταινίες, ενώ ορισμένα φέρουν επιπλέον διακοσμητικά θέματα (T 21/35, T 70/11). Σε δύο περιπτώσεις (T.32/44, T.72/3), διατηρείται η παραδοσιακή σύνταξη από ζεύγος ταινιών με ανάμεσά τους λεπτότερες γραμμές. Χαρακτηριστική της περιόδου είναι επίσης η τάση να διατηρείται άβαφο το κατώτερο τμήμα του σώματος και το πόδι (T.32/44, T. 38/31, T. 70/11, T.72.3), ή να τα βάφουν ολόκληρα. Εγκάρσιες γραμμές είναι η συνήθης διακόσμηση της λαβής, που είναι ολόβαφη στο T.21/35 και έχει πλαίσιο στο T. 61/9. Εκτός από τα T. 17/62 και T. 38/31, το χείλος είναι βαμμένο. Η προχοή είναι συνήθως διακοσμημένη με ένα δακτύλιο στη βάση κι ένα στο χείλος (T. 17/62), ή με κατά μήκος γραμμές στα πλάγια (T. 38/31, T. 72/3). Στο T.32/44 υπάρχει και τρίτο δακτυλίδι στη μέση της προχοής ενώ οι γραμμές, πολύ λεπτές και πυκνές, είναι διατεταγμένες σε δύο διαζώματα. Παρόμοια σύνταξη είναι συχνή στην Περαιτή, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 B', σελ. 243. Μόνο με δακτυλίους είναι διακοσμημένες οι προχοές των T.30/3, T.49/3, που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΒ, ενώ η αρχαιότερη παράδοση της ολόβαφης προχοής επιβιώνει στο T. 21/35 αλλά σπάνια εμφανίζεται στην ΥΕ ΙΙΙΓ. Στην Περαιτή υπάρχει ένα μόνο παράδειγμα, Ιακωβίδης 1969-70 B', σελ. 243, Γ' πίν. 134, αρ. 933.

⁶³⁴ Σύμφωνα με τον Benzi 1992, σελ. 67, η εκδοχή με έντονο κυματισμό (FM 53.19) στο T. 17/62 θα μπορούσε να δηλώνει μια χρονολόγηση μάλλον ύστερη εντός της περιόδου, ενώ η λεπτή εκδοχή (FM 53.18) στο T. 72/3 δεν αποκλείει τη χρονολόγηση στην αρχή της ΙΙΙΓ. Πρβλ. δύο παραδείγματα από τη Λαγκάδα της Κω (βλ. Morricone 1965-66, T.19/2, εικ. 117, T. 39/3, εικ. 194) κι έξι παραδείγματα από την Περαιτή (Ιακωβίδης 1969-70 B', σελ. 243, εικ. 102.599).

⁶³⁵ βλ. Benzi 1992, σελ. 29.

Εντοπίζονται, τέλος, στην Ιαλυσό δύο σπάνια παραδείγματα FS 156 με λαβή κάθετη, τύπου που κατατάσσεται από τον Furumark μεταξύ των ηθμωτών πρόχων, αλλά είναι πλησιέστερος στα θήλαστρα λόγω της σωληνωτής προχοής. Το BMC A 942, χρονολογείται από τον Furumark στην YE IIIB-Γ⁶³⁶, ενώ το αρ.κατ. 4810 τοποθετείται από τον Benzi στην πρώιμη YE IIIΓ⁶³⁷.

Η κατάταξη των θηλάστρων της Ιαλυσού από τον Benzi επιβεβαιώνονται από τα δεδομένα τα Περατής, το υλικό της οποίας χρονολογείται αποκλειστικά στην YE IIIΓ⁶³⁸. Στην Περατή δεν βρέθηκαν θήλαστρα άβαφα ή ολόβαφα⁶³⁹. Όλα γενικά κοσμούνται με ταινίες στην κοιλιά και έχουν ολόβαφο λαιμό, ενώ 19 παραδείγματα φέρουν επιπλέον διακοσμητικά θέματα στη ζώνη του ώμου, στο ύψος της προχοής⁶⁴⁰. Σύμφωνα με τον Ιακωβίδη, τα περισσότερα θήλαστρα της Περατής καταλέγονται στα τελευταία δείγματα του είδους⁶⁴¹.

Στη Νάξο θήλαστρα βρέθηκαν στο νεκροταφείο του Καμινιού, όχι όμως στο νεκροταφείο των Απλωμάτων⁶⁴², ενώ εμφανίζονται σε πολύ μικρούς αριθμούς στο σύγχρονο οικισμό της Γρόττας⁶⁴³. Στους YE IIIΓ τάφους στο Καμίνι βρέθηκαν τρία

---

⁶³⁶ Για το τροχήλατο ολόβαφο BMC A942, με κάθετη λαβή τοποθετημένη σε γωνία 90° από την προχοή, βλ. Furtwängler – Löschke 1886, πίν. II.12. Walters – Forsdyke 1930, σελ. 8 αρ. 11, πίν. 8.11.

⁶³⁷ Για το θήλαστρο αρ.κατ. 4810 T. 52/4, με λαβή κάθετη, τοποθετημένη στην ευθεία της προχοής, βλ. Maiuri 1923-24, σελ. 219. Benzi 1992, σελ. 342, πίν. 81f. Είναι διακοσμημένο στο ανώτερο τμήμα του με δύο σειρές στιγμών (FM 41.7), θέμα σπάνιο στη Ρόδο, αλλά εν χρήση σε μεγάλο τμήμα της YE IIIΓ (βλ. Benzi 1992, σελ. 42).

⁶³⁸ Στην Περατή βρέθηκαν συνολικά 43 παραδείγματα της YE IIIΓ. Όλα είναι μικρών διαστάσεων, τα περισσότερα 0,10-0,13 εκ., ή μικρότερα, επτά λίγο μεγαλύτερα, ενώ ένα, το αρ. κατ. 102, φθάνει τα 0,19 μ. Όμοια όσον αφορά στο σχήμα τους, με σφαιρικό σώμα, σχετικά ψηλό λαιμό, ευρύ στόμιο, καλαθοειδή λαβή, χαμηλή βάση και λεπτή σωληνωτή προχοή στον ώμο, διαφέρουν κατά το μέγεθος της λαβής, που αντιστοιχεί συνήθως στο 1/3 του συνολικού ύψους, ή και λιγότερο, αλλά σε μερικά παραδείγματα στο μισό αυτής. Οι διαφορές μεταξύ τους είναι τόσο μικρές, που δεν διακρίνονται ξεχωριστοί τύποι, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 342.

⁶³⁹ Ολόβαφα θήλαστρα έχουν βρεθεί στην Ιαλυσό (Benzi 1992, σελ. 66), στην Κω (Morricone 1965-66, σελ. 158, εικ. 157), στις Μυκήνες (Wace 1932, πίν. XII.14, XLVII. 2. Βερδελής *ΠΑΕ* 1962, πίν. 78^α) στην Πρόσυμνα (Blegen 1937, εικ. 189, 235, 402), στην Χαλκίδα (Hankey 1952, πίν. 22.463) και στο Βουρβάτσι (Stubbings 1947, σελ. 53, πίν. 17 αρ. 1,2,6).

⁶⁴⁰ Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 244 εικ. 102, Γ' πίν. 133β.

⁶⁴¹ Εξαίρεση των παραπάνω θεωρεί ο Ιακωβίδης το θήλαστρο αρ. 976 του T. 134 της Περατής, με σώμα στρογγυλό, ιδιαίτερα βραχύ, βάση δισκοειδή πολύ στενή, χεῖλος έντονα έξω νεύον και λαβή τοποθετημένη εγκάρσια προς την προχοή. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα το συγκεκριμένο αγγείο είναι επείσακτο Σύμφωνα με τον Ιακωβίδη πρόκειται πιθανώς για κρητικό αγγείο (Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 242, 415, Γ' πίν 68 α.

⁶⁴² Βλαχόπουλος 2006, κεφ. 2, σελ. 107, 130.

⁶⁴³ Vlachopoulos 2003, σελ. 228.

ακέραια θήλαστρα τύπου FS 162, διαφορετικά μεταξύ τους⁶⁴⁴. Στη Νάξο το σχήμα επιβιώνει κατά την ΠΓ περίοδο, και μάλιστα διατηρεί την καλαθόσχημη λαβή⁶⁴⁵.

Το ένα από τα δύο θήλαστρα της Αγίας Αγάθης το Π28271 Τ. 17.1, ανήκει στο Form 43 του Furumark, με κάθετη λαβή⁶⁴⁶. Το θήλαστρο αρ.κατ. 4810 από την Ιαλυσό έχει ίδιο σχήμα. Βάσει διακόσμησης χρονολογείται στην τελική περίοδο χρήσης του τάφου, τη προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ⁶⁴⁷.

Το δεύτερο θήλαστρο της Αγίας Αγάθης, Π28273, επίσης από τον Τ. 17, σώζεται σε πολύ αποσπασματική κατάσταση και δεν μπορεί να καταταχθεί με βεβαιότητα είτε στον τύπο FS 156, είτε στους FS 159-163. Πρόκειται για αγγείο κατασκευασμένο στον τροχό, με χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση και σώμα αμφικωνικό. Το πολύ λεπτό τοίχωμα στο ανώτατο σωζόμενο σημείο του ωστόσο θα πρέπει να κατέληγε σε εξίσου λεπτό χείλος, που

---

⁶⁴⁴ Πρόκειται για τα θήλαστρα με αρ.κατ. 351, 1740 Μ. Νάξου από τον Τ. Γ και 1743 από Τ. Ε του Καμινιού. Το 1743 είναι πιεσμένο σφαιρικό, το 1740 μεγαλόσωμο αγγείο με μικρή προχοή, ενώ το 351 σφαιρικό–αμφικωνικό με μεγάλη προχοή λοξά τοποθετημένη στον ώμο, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 951 εικ. 387.39-40. Βλαχόπουλος 2006, σελ. 130 και σημ. 166. Η λαβή και των τριών είναι καλαθόσχημη και βρίσκεται στην ευθεία της προχοής. Η διακόσμηση είναι γραμμική και περιλαμβάνει γραμμές και ταινίες σε διαφορετικούς συνδυασμούς, κυρίως στο μέσον του σώματος. Ο λαιμός και στα τρία παραδείγματα είναι ολόβαφος. Η προχοή του 351 ολόβαφη, ενώ στα άλλα δύο φέρει κατά μήκος γραμμές.

⁶⁴⁵ Βλ. Κοντολέων 1960, πίν. 195^α. Το θήλαστρο αυτό είναι ολόβαφο, με ζεύγος βοστρυχοειδών γραμμών στη εξηρημένη ταινία στο ύψος της προχοής και εξηρημένο δακτύλιο στη βάση του λαιμού, και εξηρημένη καλαθόσχημη λαβή διαμετρικά τοποθετημένη στο χείλος.

⁶⁴⁶ Ο Furumark 1972 II, σελ. 138, ονομάζει το σχήμα “side-spouted jug” και το συμπεριλαμβάνει μαζί με τις ηθιωτές πρόχους και τις πρόχους με κυπελλόσχημη προχοή (FS 155 και FS 157 αντίστοιχα), στην υποκατηγορία FS 156 Tubular spout, βλ. σ. 608, 609). Τις χρονολογεί στην ΙΙΙΓ1. Τα αγγεία της κατηγορίας αυτής έχουν ύψ. περ. 0,8-0,18 μ., λαιμό σχετικά στενό με στρογγυλεμένο χείλος, κάθετη λαβή κυκλικής ή ελλειψοειδούς διατομής.

Σχήμα σφαιρικό έχουν το θήλαστρο από την Αθήνα στο Μουσείο Leiden (*CVA Leiden*, πίν. 4.28, με δύο λαβές τοποθετημένες σε γωνία 90° και σωληνωτή προχοή), και το θήλαστρο από την Ιαλυσό στο Βρετανικό Μουσείο, αρ.κατ. BMC A 942, Furtwängler – Löschcke 1886, πίν. ii.12. Walters – Forsdyke 1930, σελ. 8, πίν. 8.11. Το αγγείο αυτό έχει βάση πλατύτερη από το θήλαστρο της Αγίας Αγάθης. Σχήμα πεπιεσμένο σφαιρικό έχουν δύο θήλαστρα από τον Τ. 25 25.36, 37 στο Κολωνάκι Θηβών (βλ. Κεραμόπουλος 1917, σελ. 193 αρ. 36, εικ. 138, 1. Ο Κεραμόπουλος ονομάζει το σχήμα «προχοϊκή λάγυνο»). Το αγγείο έχει διαρθρωμένο λαιμό και ύψ. 0,15 μ. Αναφέρεται και δεύτερο, όμοιο, αρ. 37, με γραπτή διακόσμηση, αλλά το αρ. 6 στην εικ. 138 είναι διαφορετικό σχήμα. Ο Κεραμόπουλος χρονολογεί τον τάφο 25, όπως και τους περισσότερους του νεκροταφείου, στην ΥΕ ΙΙΙΓ μεταβατική προς τους Γεωμετρικούς χρόνους, βλ. Κεραμόπουλος 1917, σελ. 208.).

Σχήμα με χαμηλή μέγιστη διάμετρο (baggy), επίπεδη βάση και κάθετη λαβή έχει θήλαστρο από την Αμοργό, τώρα στο Βρετανικό Μουσείο (αρ.κατ. BMC A1027, βλ. Walters – Forsdyke 1930, σελ. 10 αρ. 7, πίν. 10.7) Αναφέρεται ως side-spouted jar. Ύψ. 0,114 μ. Πηλός τραχύς ανοιχτοκάστανος.

⁶⁴⁷ Maiuri 1923-24, σελ. 215. Benzi 1992, σελ. 65, 67, 341-342, πίν. 81f.

δεν θα μπορούσε να υποστηρίξει καλαθόσχημη λαβή, αλλά μάλλον κάθετη λαβή, όπως αυτή του Π28271.

Το θήλαστρο της ΥΕ ΙΙΙΓ αρ.κατ. 16781 από τον Τ. 4 της Ασπροπηλιάς Πυλώνας χρονολογείται από την ανασκαφέα στην μέση/ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ⁶⁴⁸. Ανήκει στο FS 161, έχει ύψ. 0,155 μ., και διαφέρει τελείως του Π16510 του Τ. 3 του ίδιου νεκροταφείου. Έχει σχήμα σφαιρικό-αμφικωνικό με βραχύ, ευρύ λαιμό, και καλαθόσχημη λαβή τοποθετημένη εγκάρσια της ευθείας της προχοής, όπως το θήλαστρο αρ.κατ. 2724 από τον Τ. 17 της Ιαλυσού⁶⁴⁹. Το αμφικωνικό σχήμα κι η ψηλή δακτυλιόσχημη βάση αποτελούν χαρακτηριστικά της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου⁶⁵⁰. Υπάρχει ένα ακόμη παράδειγμα από την Περατή, παρόμοιου τύπου με το θήλαστρο της Ασπροπηλιάς⁶⁵¹. Λίγο πρωιμότερα παράλληλα, εντός της ΥΕ ΙΙΙΓ, έχουν βρεθεί στην Αχαΐα, στην Πύλο, στην Πρόσυμνα, και σε άλλες θέσεις⁶⁵². Στον οικισμό της Ξερόπολης στο Λευκαντί βρέθηκαν λίγα μόνο αποσπασματικά θήλαστρα, που κατανέμονται στις φάσεις 1b, 2a και 3a του οικισμού⁶⁵³.

Χειροποίητα θήλαστρα της ΥΕ ΙΙΙΓ εντοπίζονται στις Μυκίνες στην ΥΕ ΙΙΙΓ⁶⁵⁴. Από τη Ρόδο χειροποίητο του τύπου FS 163, είναι το θήλαστρο αρ. BMC A 933 από τις ανασκαφές Biliotti στην Ιαλυσό, τώρα στο Βρετανικό Μουσείο⁶⁵⁵. Στη συλλογή του

---

⁶⁴⁸ Karantzali 2001, σελ. 60, εικ. 40, πίν. 43c.

⁶⁴⁹ Furumark 1941, σελ. 34 και 609-10. Benzi 1992, πίν. 25d, Τ.17/62.

⁶⁵⁰ Βλ. Benzi 1992, σελ. 67. Άλλα παράλληλα της ΥΕ ΙΙΙΓ: Morriconne 1965-66, εικ. 16.ΕΤ/3, εικ. 72.ΛΤ4/26, εικ. 94.ΛΤ/11, εικ. 245.ΛΤ50/3, εικ. 265.ΛΤ54/1. Όλα τα παραδείγματα από την Κω, εκτός από το πρώτο, είναι ευρύστομα με σιγμοειδές προφίλ, με λαβές καλαθόσχημες κατά μήκος της προχοής.

⁶⁵¹ Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 242, εικ. 101.270.

⁶⁵² Για την Αχαΐα βλ. Papadopoulos 1978-79, σελ. 99, εικ. 161a, 254g, με χαμηλή μέγιστη διάμετρο. Για τα παραδείγματα από την Πύλο βλ. Blegen κ.ά. 1966, σελ. 379, σχήμα 41, εικ. 369, 370. Για Πρόσυμνα Blegen 1937, εικ. 274.4. Επίσης βλ. Benzi 1992, σελ. 66, με κατάλογο θέσεων και παραπομπές.

⁶⁵³ Για τα θήλαστρα από τον οικισμό της Ξερόπολης βλ. Evelyn 2006, σελ. 205-6. Τα περισσότερα είναι μικρά (περίπου 0,10 μ.), και γι' αυτά το όνομα θήλαστρα είναι αρμόζον, αλλά ένα από την φάση 1b (66/P124, εικ. 2.27.3) έχει διπλάσιο μέγεθος και πλησιάζει ως προς μέγεθος και την ταινιωτή διακόσμηση τις διαστάσεις τις κανονικές πρόχους. Όλα ανήκουν στον τύπο FS 162, με σφαιρικό σώμα, κοίλο λαιμό, τοξωτή λαβή στο χείλος, σωληνωτή προχολή και δακτυλιόσχημη ή υψωμένη βάση. Στη φάση 2a ο ώμος φέρει κάποιο απλό θέμα (πίν. 33.15). Το μοναδικό δείγμα της φάσης 3a του οικισμού της Ξερόπολης στο Λευκαντί έχει κυματοειδή γραμμή (FM 53) στον ώμο (πίν. 45B.9).

⁶⁵⁴ Βλ. Wace 1932, σελ. 98 αρ. 17, πίν. 47, για θήλαστρο από τον Τ. 527 στο Καλκάνι. Έχει ύψ. 0,08 μ. και χαρακτηρίζεται από μη διαμορφωμένο χείλος, κυρτή βάση και οριζόντια καλαθόσχημη λαβή, φέρει δε βιαστικά αποδοσμένη διακόσμηση από ζεύγη κάθετων γραμμών σε ζώνη μεταξύ δύο ταινιών στο λαιμό και στο κάτω τμήμα του σώματος. Χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ.

⁶⁵⁵ Για το θήλαστρο αρ.κατ. BMC A 933 του Βρετανικού Μουσείου, βλ. Walters – Forsdyke 1930, σελ. 6 αρ. 11, πίν. 6.11. Αν και χειροποίητο, το αγγείο ήταν ολόβαφο.

Βρετανικού Μουσείου υπάρχει ένα ακόμη θήλαστρο, του τύπου FS 156, με προέλευση από τη Μακεδονία, με κάθετη λαβή και κυρτή βάση, που πλησιάζει το ΠΠ28271 της Αγίας Αγάθης⁶⁵⁶.

Στην Κρήτη, αν και συναντάται σπανιότερα σε νεκροταφεία και οικισμούς, το σχήμα σημειώνει μακρά περίοδο ζωής⁶⁵⁷. Ο Furumark θεωρεί ότι έχει προέλευση ελλαδική⁶⁵⁸. Βασικά χαρακτηριστικά του μινωικού θηλάστρου είναι το ευρύ στόμιο και το πλαστικό εφήλιο στην έκφυση της λαβής αντιδιαμετρικά της προχοής⁶⁵⁹. Σημειώνονται αρκετά ΥΜ ΠΙΑ παραδείγματα και μικρότερος αριθμός στην ΥΜ ΠΙΒ περίοδο⁶⁶⁰. Στην ΥΜ ΠΙΓ περίοδο γίνονται δημοφιλή παραδείγματα με σφαιρικό σώμα και στενό λαιμό. Το πλαστικό εφήλιο συχνά πλέον δεν αποτυπώνεται, όπως φαίνεται στα παραδείγματα από το Καρφί⁶⁶¹. Η διακόσμηση περιορίζεται σε μια ζώνη στο άνω μέρος του σώματος, τα δε θέματα περιλαμβάνουν κυματοειδή γραμμή, ίριδα, αμείβοντες, τόξα και τρικόρυφα τόξα. Διακόσμηση με γραπτές ελλείψεις χρησιμοποιείται κυρίως στην ΥΜ ΠΙΓ.

Το σχήμα εμφανίζεται σποραδικά σε Υπομινωικά και ΠρΓ ανασκαφικά σύνολα κυρίως από την περιοχή της Κνωσού⁶⁶². Σχετικά μεγάλος αριθμός θηλάστρων εντοπίστηκε στο νεκροταφείο της Έλτυνας⁶⁶³. Στο Καρφί, αντιθέτως, δεν αποτελεί ιδιαίτερα σύνηθες

---

⁶⁵⁶ Για το θήλαστρο με αρ.κατ. BMC A 1127 από τη Μακεδονία, βλ. Walters – Forsdyke 1930, σελ. 12 αρ. 13, πίν. 11.13.

⁶⁵⁷ BSA 53-54 (1958-59) σελ. 251, εικ. 29 XI.3. BSA 55 (1960), σελ. 14-16.

⁶⁵⁸ Furumark 1941, σελ. 34. Θεωρεί ότι ο ευρύστομος τύπος FS 158 (“side-spouted jar with basket handle”) έχει ΜΕ πρότυπα. Αντίθετα, για τη μορφή με διαμορφωμένο λαιμό (FS 159-162 “feeding bottle”) δεν υπάρχει αντίστοιχο ΜΕ πρότυπο, αν και σημειώνονται ΠΕ αντίστοιχα, η δε χαρακτηριστική σωληνωτή προχοή, όπως και η τοξωτή λαβή εντοπίζονται και στην κεραμική της ΜΕ περιόδου.

⁶⁵⁹ Εξαιτίας του πλαστικού εφηλίου ο Catling διατύπωσε την άποψη ότι οι μινωικές εκδοχές του προέρχονται από μεταλλικά πρότυπα, βλ. Catling 1968, σελ. 127.

⁶⁶⁰ Kanta 1980, σελ. 281.

⁶⁶¹ Seiradaki 1960, σελ. 14-16, εικ. 10, πίν. 5b,d.

⁶⁶² Βλ. Coldstream-Catling 1996, σελ. 302, πίν. 165/T.121:7 (ΥποΜιν).

⁶⁶³ Βλ. Ρεθεμιωτάκης – Εγγλέζου 2010, σελ. 145-146. Τα θήλαστρα της Έλτυνας, που χρονολογούνται στην Υπομιν. – ΠΠρΓ περίοδο βάσει τυπολογίας και ανασκαφικών δεδομένων, δεν υπερβαίνουν σε ύψος τα 0,12 μ., έχουν δε σώμα σφαιρικό ή σχεδόν αμφικωνικό, σπάνια ωοειδές, στενή κωνική ή σπανιότερα επίπεδη βάση, ευρύ λαιμό, συνήθως αμφίκυκλο (σε μια μόνο περίπτωση κυλινδρικό). Η λαβή είναι τοξωτή κυλινδρική, τοποθετημένη διαμετρικά στο χείλος. Τα περισσότερα είναι διακοσμημένα με καστανόχρωμη κηλίδα σε κάθε πλάγια όψη. Σε δύο ωστόσο παραδείγματα, τα Π31230, Π31231 η κυματοειδής ταινία στον ώμο παραπέμπει στην κεραμική του ρυθμού του Σιτοβολώνος. Τέλος, το Π31796, από καστανέρθρο ακάθατο πηλό, είναι άβαφο, βλ. Ρεθεμιωτάκης – Εγγλέζου 2010, πίν. 119, εικ. 90β. Εντοπίζονται ολιγάριθμα παραδείγματα από ακάθατο πηλό, κι η διακόσμησή τους είναι γενικά απλή. Βλ. επίσης Seiradaki 1960, σελ. 14-16.

σχήμα· έχουν βρεθεί δεκαπέντε παραδείγματα στον οικισμό και κάποια στους τάφους, καθώς και ένα από τον Ναό⁶⁶⁴. Ο τύπος 3 της Σειραδάκη με διακόσμηση ελλείψεων, συνήθη σε μικρόσωμα ανοιχτά αγγεία, κύπελλα και σκύφους, έχει λαβή κάθετη τοποθετημένη αντιδιαμετρικά της προχοής. Παράλληλο από τη Φορτέτσα χρονολογείται στην ΥΠρΓ περίοδο⁶⁶⁵.

Στην ανατολική Κρήτη το σχήμα απαντά ξανά σε ΥΓ σύνολα⁶⁶⁶. Καθώς δεν υπάρχουν ενδείξεις αδιάλειπτης συνέχειας από την ΥΜ III, η Τσιμποπούλου θεωρεί πιθανότερο ότι στην προχωρημένη Γεωμετρική φάση δίνεται νέα ώθηση στην κατασκευή θηλάστρων από την Κύπρο, περιοχή επίσης συντηρητική, η οποία είχε διατηρήσει στην κεραμική της πολλά υπομινωικά στοιχεία.

Στην Κύπρο θήλαστρα εμφανίζονται στην ΥΚ IIIB περίοδο υπό την επίδραση των μυκηναϊκών προτύπων και συνεχίζουν στην κυπριακή ΠρΓ εποχή⁶⁶⁷. Η προέλευση του λεγόμενου κυπριακού τύπου, με τη λαβή τοποθετημένη διαμετρικά του χείλους εγκάρσια προς την προχοή, είχε διχάσει τους μελετητές. Παράλληλα όμως του τύπου αυτού βρέθηκαν σε πολλές θέσεις στο Αιγαίο (Χαλκίδα, Αθήνα, Περαιτή, Ήλιδα, Αμοργό, Κω, Ιαλυσό), μαρτυρώντας ότι το «κυπριακό» θήλαστρο υπήρξε αποτέλεσμα συνδυασμού αιγαιακών και ντόπιων επιδράσεων⁶⁶⁸. Ακόμη συνηθέστερος ωστόσο είναι ο τύπος με κάθετη λαβή, ενώ συχνά το σχήμα εντοπίζεται και σε μεγάλο μέγεθος⁶⁶⁹. Στην ΥΚ III A το

---

⁶⁶⁴ Seiradaki 1960, πίν. 4b επάνω δεξιά. Η Σειραδάκη αναγνωρίζει κι ένα τέταρτο τύπο, χωρίς λαβή.

⁶⁶⁵ Brock 1957, σελ. 153, πίν. 38. Ο Brock προτιμά τον όρο 'drinking jars' του Stubbings. Στον T. VIII της Φορτέτσας βρέθηκαν δύο παραδείγματα, το 626, μεγαλόσωμο, με λαβή καλαθόσχημη, στην ευθεία της βραχείας προχοής και ταινιωτή διακόσμηση, και το μικρό 623, με όμοια λαβή και διακόσμηση κηλίδων. Ο Brock θεωρεί το πρώτο Υπομικ. και το δεύτερο ΥΠρΓ. Άλλα παραδείγματα στην Κρήτη αναφέρονται από το νεκροταφείο των Αρκάδων, *ASAtene* σελ. 10-12 εικ. 215, τους Αδρόμυλους βλ. Droop 1905-06, σελ. 49-50, αρ. 3210, και τις Κούρτες, βλ. *Mariani 1901*, σελ. 311, πίν. IX.16, το τελευταίο με καλαθόσχημη λαβή εγκάρσια προς την ευθεία της προχοής και διακόσμηση ελλείψεων.

⁶⁶⁶ Τσιμποπούλου 2005, σελ. 437-438, σημ. 522: Τα κνωσιακά παραδείγματα έχουν χαρακτηριστικά υπομινωικό περίγραμμα σώματος και είναι είτε ολόβαφα, είτε εν μέρει εμβαπτισμένα στη βαφή, πρβλ. ΥποΜιν θήλαστρο αρ. 7 από τον T. 121 του Βόρειου Νεκροταφείου, βλ. Coldstream – Catling 1996, εικ. 165. Στην ανατολική Κρήτη Γ θήλαστρα έχουν βρεθεί στη Δρήρου και στους Αδρόμυλους, βλ. Τσιμποπούλου 2005, σ. 437, ΗΔ13 (πίν. 142) και Η3210 (πίν. 142) αντίστοιχα. Συνδυαστικούς κρίκους στην εξέλιξη θεωρεί η Τσιμποπούλου τα υπομινωικά θήλαστρα, που απαντούν στον T. 1 της Δρήρου, στο σπήλαιο Μαλακάρη της Ζάκρου (βλ. Τσιμποπούλου 2005, Σ4528, πίν. 142) και στο αδημοσίητο σύνολο των Κρυών.

⁶⁶⁷ Βλ. Πιερίδου 1973, σελ. 59 πίν. 9.8.

⁶⁶⁸ Βλ. Kling 1989, σελ. 160, εικ. 17c. Mountjoy 1993, σελ. 112, 315.

⁶⁶⁹ Πιερίδου 1973, 59, πίν. 9.8 για κυπριακά παραδείγματα. Mountjoy 2017, σελ. 366.

σχήμα του είναι ωοειδές (“perked up”), ενώ στην ΥΚ ΙΙΒ η μέγιστη διάμετρος βρίσκεται χαμηλά⁶⁷⁰.

Το θήλαστρο είναι μεταξύ των σχημάτων που δανείστηκαν οι Φιλισταίοι κεραμείς από το κυπριακό σχηματολόγιο⁶⁷¹. Ο μεγάλος ωοειδής κυπριακός τύπος επίσης απαντά στη φιλισταϊκή κεραμική.

Στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου το συγκεκριμένο σχήμα εμφανίζεται ιδίως σε τροχήλατες εκδοχές και βρίσκεται κυρίως σε ταφικά σύνολα. Ωστόσο, στην ηπειρωτική Ελλάδα εντοπίζονται και χειροποίητα παραδείγματα της ΠΕΣ, τα οποία συνήθως συνοδεύουν παιδικές ταφές⁶⁷². Το σχήμα έχει ευρεία διάδοση, όπως μαρτυρούν παραδείγματα από την Αττική, την Κύπρο ή τη Συρία⁶⁷³. Διαφορετικού σχήματος είναι τα θήλαστρα από την Κύπρο⁶⁷⁴. Στην Αττική, αν και δεν σημειώνονται ΥποΜυκ παραδείγματα κανενός τύπου, το θήλαστρο επανεμφανίζεται με κάθετη λαβή στην ΠΠρΓ⁶⁷⁵. Αργότερα στην Αττική τα θήλαστρα αποκτούν και πάλι καλαθόσχημη λαβή, αλλά τοποθετημένη εγκάρσια προς την προχοή, ενώ ο τύπος με κάθετη λαβή επεβίωσε στο κυλινδρικό “feeding cup”.

---

⁶⁷⁰ Βλ. Furumark 1944, σελ. 235 εικ. 19 για ΥΚ ΙΙΑ και ΥΚ ΙΙΒ. Οι πρωιμότεροι τύποι χαρακτηρίζονται από σφαιρικό ή ωοειδές σχήμα και λαβή που θυμίζει μεταλλικό αγγείο. Οι μεταγενέστεροι τύποι έχουν χαμηλή μέγιστη διάμετρο και λαβή κυλινδρική. Σημειωτέον ότι ο Sjöqvist 1940, θεωρεί ΥποΜυκ τους τύπους Η1 και Η1.

⁶⁷¹ Βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 244. Dothan 1982, σελ. 134-135. Βλ. επίσης Mountjoy 2017, εικ. 15.1,2 για θήλαστρα του Απλού Ρυθμού. Ο Απλός ρυθμός (Simple style), Mountjoy 2017, σελ. 372, εικ. 19, με διακόσμηση που συνίσταται από απλές πλατιές ταινίες, που συναντάται κυρίως σε μικρά αγγεία, ψευδόστομους και αλάβαστρα, παράγεται στην Κύπρο και θεωρείται ότι έχει επηρεαστεί από τους ΥΜ ΙΙΒ ψευδόστομους που εξάγονταν στην Κύπρο.

⁶⁷² Βλ. θήλαστρο από ΥΠρΓ τάφο στην Αθήνα, βλ. Smithson 1961, σελ. 170 αρ. 53, πίν. 30.53. Πρόκειται για ασυνήθιστο αγγείο, με συνεχές σιγμοειδές περιγράμμα, δακτυλιόσχημη βάση και δύο κωνικές θηλές στον ώμο. Στο Λευκαντί, όπου τα τροχήλατα θήλαστρα αποτελούν κοινό ταφικό κτέρισμα, μόνον ένα χειροποίητο έχει βρεθεί. Προέρχεται από τον ΥΠρΓ Τ. 70 του νεκροταφείου της Τούμπας, με σχήμα προχοϊσκής και σωληνωτή προχοή στην κοιλιά, βλ. Porpham – Lemos 1996, πίν. 71, Τ.71.15. Θήλαστρο σε σχήμα πρόχου με σωληνωτή προχοή στο σώμα βρέθηκε επίσης σε ΜΠρΓ/ΥΠρΓ τάφο Νέα Ιωνία Βόλου, βλ. Sipsie-Eschbach 1991, σελ. 180, πίν. 54.2. Lemos 2002, σελ. 91, αρ. 2.31.

⁶⁷³ Βλ. Stubbings 1947, με σχόλια και παραδείγματα. Περίδου 1973, σελ. 23, 59, πίν. 9, αρ. 8-9. Gjerstadt 1948, πίν. IV.17a,b, 18 του Λευκού Γραπτού Ι ρυθμού, πίν. XIII.10 του Λευκού Γραπτού ΙΙ ρυθμού), πίν. XIX.12-13 (του Λευκού Γραπτού ΙΙΙ ρυθμού). Για παραδείγματα από Κρήτη, βλ. Brock 1957, πίν. 38/Τ.VII. Seiraki 1960, σελ. 14-16, εικ. 10. Boardman 1960, πίν. 37, VIII.9, IV.5-6, V.12. Επίσης Βλαχόπουλος 2012, σημ. 336.

⁶⁷⁴ Furumark 1944, σελ. 236-7, εικ. 10, Η1, Η2. Schaeffer 1936, πίν. 35.1, εικ. 40, 37.

⁶⁷⁵ βλ. Agora P17236 (Well L 11.1). Πρβλ. Κορινθιακό γεωμετρικό χειροποίητο θήλαστρο του ίδιου τύπου, Corinth VII, I, πίν. 14, αρ. 90, με στρογγυλεμένη βάση και ευρύ τριφυλλόσχημο στόμιο.

Δύο θήλαστρα που βρέθηκαν στους Τ. Β και Τ. 10 στο Çömlekçi, χρονολογούνται από τον Boysal στην πρώιμη ΥποΜυκ και ΥποΜυκ αντίστοιχα⁶⁷⁶. Το πρώτο έχει διαγώνια τοποθετημένη στον ώμο σωληνωτή προχοή, ανυψωμένη, σχεδόν γωνιώδη καλαθόσχημη λαβή κατά μήκος της ευθείας της προχοής και διακόσμηση πυκνής βοστρυχοειδούς γραμμής στη ζώνη του ώμου. Το δεύτερο χαρακτηρίζεται από έντονα αμφικωνικό σχήμα.

Το θήλαστρο του Τ. 70 στα Σεράγια της Κω έχει σχήμα σφαιρικό προς αμφικωνικό, ενιαία σιγμοειδή κατατομή, στενότερο διευρυνόμενο λαιμό, προχοή σχεδόν οριζόντια επικολλημένη στη μέγιστη διάμετρο και κάθετη λαβή τοποθετημένη σε ορθή γωνία προς την προχοή⁶⁷⁷. Σε παρόμοιο σχήμα συμπληρώθηκε το χειροποίητο θήλαστρο από τον κιβωτιόσχημο Τ. 10 στα Σεράγια⁶⁷⁸, το οποίο φέρει εγχάρακτη διακόσμηση.

Η συνέχεια του σχήματος στη Ρόδο παρακολουθείται στο θήλαστρο των ΠρΓ χρόνων, που προέρχεται από τάφο στη ΝΔ πλαγιά της Ακρόπολης της Καμείρου⁶⁷⁹. Το συγκεκριμένο αγγείο βρίσκεται παράλληλο στην Αγορά⁶⁸⁰.

Πρόχοι και υδρίες (Σχέδ. 83)

Οι ευρύστομες πρόχοι και υδρίες αποτελούν συγγενή σχήματα προχυτικών αγγείων, που παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά: σφαιρικό ή ωοειδές σώμα, ευρύ λαιμό και στόμιο και μία κάθετη λαβή από το χείλος στον ώμο. Η υδρία έχει επιπλέον και δύο οριζόντιες αγκύλες λαβές στην κοιλιά, ακολουθώντας το σχήμα του αμφορέα με αγκύλες λαβές. Επιπροσθέτως, στην ΥΕ ΙΙΙΓ πρόχοι και υδρίες μοιράζονται το ίδιο διακοσμητικό θεματολόγιο και σύνταξη.

---

⁶⁷⁶ Βλ. Boysal 1969, 29, πίν. XXXIV.1,2.

⁶⁷⁷ Για το θήλαστρο αρ.κατ. 1178 από τον Τ. 70 στα Σεράγια της Κω, βλ. Morricone 1978, σελ. 291, εικ. 620.

⁶⁷⁸ Για το χειροποίητο θήλαστρο αρ.κατ. 488 από τον Τ. 10 στα Σεράγια, βλ. Morricone 1978, σελ. 86-87, εικ. 81.

⁶⁷⁹ Βλ. Furtwängler 1886, σελ. 136-137, αρ.κατ. Μουσείου Βερολίνου 2996. Έχει ύψ. 0,095 μ., συνεχές σιγμοειδές περίγραμμα, στρογγυλό στόμιο, σωληνοειδή προχοή και κάθετη λαβή τοποθετημένη εγκάρσια προς αυτή. Είναι σκοτεινόχρωμο, με βαμμένο χείλος, πλατιά ταινία στη βάση του λαιμού, συστήματα ημικυκλίων στη ζώνη του ώμου, ολόβαφη προχοή, λαβή πλαισιωμένη με οριζόντιες ταινίες (ladder pattern) κι είναι ολόβαφο από τον ώμο και κάτω. Γενικά, τα αγγεία από τον τάφο στα Βιζίκια και από 2 τάφους στη ΝΔ πλαγιά της Ακρόπολης Καμείρου, πιο ραδινά και σκοτεινόχρωμα, μοιάζουν με αυτά από το Dirmil.

⁶⁸⁰ Βλ. Shear 1937, σελ. 364-365, 367, εικ. 30. Desborough 1952, σελ. 227. Το θήλαστρο αυτό συνόδευε παιδική ταφή.

Στην Αγία Αγάθη εμφανίζονται επτά παραδείγματα του μεγάλωσωμου βασικού τύπου. Από αυτά το Π28283 Τ. 33.1 είναι υδρία και τα Π25555 Τ. 10.1 και Π28287 Τ. 44.4 είναι ευρύστομες πρόχοι. Τα υπόλοιπα εξετάζονται ως πρόχοι, το απλούστερο από τα δύο σχήματα, για πρακτικούς λόγους.

Ευρύστομες πρόχοι (Σχέδ. 83)

Η ευρύστομη πρόχους εμφανίζεται σε μικρό, μεσαίο και μεγάλο μέγεθος. Τα μεγαλύτερα μεγέθη εντοπίζονται από την ΥΕ ΙΙΒ (FS 105-109, 112-15) και μετά. Δεν σημειώνονται σημαντικές αλλαγές στο σχήμα έως την ΥΕ ΙΙΓ, οπότε το χείλος γίνεται σταδιακά επίμηκες και μερικές φορές κοίλο εσωτερικά, και η βάση δακτυλιόσχημη και σταδιακά υψηλότερη. Στην ύστερη ΥΕ ΙΙΓ η λαβή εκφύεται μερικές φορές από τον λαιμό, κι όχι από το χείλος⁶⁸¹.

Από τα 19 συνολικά παραδείγματα ευρύστομων πρόχων γνωστά έως τώρα στη Ρόδο, τα περισσότερα ανήκουν στον τύπο FS 107, που θεωρείται από τον Furumark επιχωριάζον στη Ρόδο, και χαρακτηρίζεται από παχυνόμενο χείλος, χωρίς εσωτερική κοίλανση. Σημειώνονται όμως και παραδείγματα των τύπων FS 106, 107, 111⁶⁸². Παρόμοια παραδείγματα έχουν βρεθεί επίσης στην Κω, στη Νάξο, στην Περατή⁶⁸³ και στην ηπειρωτική Ελλάδα⁶⁸⁴. Το σχήμα του σώματος είναι ωοειδές ή σφαιρικό με τη μέγιστη διάμετρο σχετικά ψηλά («perked-up»). Το χείλος είναι παχύ και στρογγυλεμένο και μόνο σπάνια παρουσιάζει μια ελάχιστη εσωτερική κοίλανση⁶⁸⁵. Ο λαιμός είναι συνήθως αμφίκυκλος. Η λαβή είναι πεπιεσμένη κυλινδρική ή ταινιωτή. Η βάση είναι διαμορφωμένη, συνήθως με κατατομή κωνική, ενώ υπάρχουν και παραδείγματα με δακτυλιόσχημη βάση⁶⁸⁶.

---

⁶⁸¹ Mountjoy 1986, σελ. 203.

⁶⁸² Βλ. Benzi 1992, σελ. 50, ο οποίος επισημαίνει ένα μη-τυπικό παράδειγμα, την ολόβαφη πρόχου T71/6, βλ. Benzi 1992, πίν. 101f.

⁶⁸³ Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 227-230.

⁶⁸⁴ Mountjoy 1986, σελ. 143, εικ. 175-176.

⁶⁸⁵ Βλ. την πρόχου αρ.κατ. 13999 από τον Τ. 50 στα Καλαβάρδα στην Κάμειρο, (βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 150, εικ. 178), το σχήμα της οποίας θυμίζει κυρίως αυτό της υδρίας Π28283 Τ. 33.1, η δε διακόσμησή της μαρτυρεί στοιχεία υπομυκηναϊκά. Benzi 1992, σελ. 49. Επίσης, τα αρ.κατ. 3121 Τ 12/7 και 2327 Τ 32/7, βλ. Benzi 1992, σελ. 248, πίν. 13c και σελ. 303, πίν. 57f αντίστοιχα, που τις χρονολογεί στην πρόμη ΥΕ ΙΙΓ,

⁶⁸⁶ T17/19, Κάμειρος T50/3.

Το διακοσμητικό σχήμα παρουσιάζει εξαιρετική ομοιομορφία, με βαμμένο χείλος, δακτύλιο στη βάση του λαιμού και σύστημα τριών ισοπαχών ταινιών στο μέσον του ύψους του σώματος. Το κάτω ήμισυ του σώματος είναι συνήθως άβαφο. Οι εξαιρέσεις είναι σπάνιες: τέσσερα παραδείγματα φέρουν ταινία χαμηλά στην κοιλιά, όπως το Π25555 Τ. 10.1. Κάποια από τα υστερότερα παραδείγματα, φέρουν, πέραν του βαμμένου χείλους, ταινία στο εσωτερικό του στομίου (τα Τ 32/d από την Ιαλυσό και Τ 50/1 από την Κάμειρο), ή έχουν στόμια βαμμένα εσωτερικά (τα Τ 87/16 από την Ιαλυσό και 50/3 από την Κάμειρο). Μεγαλύτερη ποικιλία παρουσιάζει στην Ιαλυσό η διακόσμηση της λαβής, με συνηθέστερη την κυματοειδή κατά μήκος της ράχης⁶⁸⁷. Η βάση είναι συνήθως άβαφη⁶⁸⁸. Η διακόσμηση είναι βασικά ταινιωτή, με τις ταινίες να τονίζουν τη διάρθρωση του σχήματος. Η αξιοσημείωτη ομοιομορφία στη διακόσμηση, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι τα περισσότερα παραδείγματα στην Ιαλυσό βρέθηκαν σε τάφους που χρησιμοποιήθηκαν για μεγάλο διάστημα της ΥΕ ΙΙΙΓ, κάνουν εξαιρετικά δύσκολη την ακριβή χρονολόγηση εντός της περιόδου αυτής. Μόνον λίγα παραδείγματα μπορούν να χρονολογηθούν με μεγαλύτερη ακρίβεια, βάσει συνευρημάτων. Τα δύο σιγμοειδή θέματα στον ώμο της Τ 17/20 από την Ιαλυσό (Scroll pattern, FM 48.3), θυμίζουν εκδοχές της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ, ενώ η πλατιά ταινία μεταξύ γραμμών της Τ 17/19 και Τ 32/d είναι στοιχείο χρονολόγησης στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ. Τελευταία παραδείγματα στην εξέλιξη του σχήματος στην ΥΕΧ στη Ρόδο, είναι δύο παραδείγματα από τον Τ 50 στα Καλαβάρδα, τα οποία φέρουν πρόσθετα θέματα: το αρ.κατ. 14001 Τ50/3 έχει στη βάση του λαιμού θύσανο (FM72.12), χαρακτηριστικό της προχωρημένη και ύστερης φάσης της ΥΕ ΙΙΙΓ⁶⁸⁹. Το αρ.κατ. 13999 Τ 50/1 έχει στον ώμο συστήματα κάθετων κυματοειδών γραμμών (FM53.39), θέμα συχνό στην υπομυκηναϊκή κεραμεική. Τέλος, από τα δύο άβαφα

---

⁶⁸⁷ Σε πέντε περιπτώσεις υπάρχει κυματοειδής κατά μήκος της ράχης (Τ17/19,20, Τ32/8, Τ47/1, Τ75/1), ενώ σε μία ευθεία γραμμή (Πυλώνα Τ/10). Σε τρεις περιπτώσεις η λαβή πλαισιώνεται από δύο γραμμές (Τ87/16), οι οποίες μπορεί να συνεχίζονται χαμηλότερα από την έκφυση και να αποκλίνουν (Τ32/7, Κάμειρος Τ50/1). Υπάρχουν μεμονωμένα παραδείγματα με οριζόντια γραμμίδια (Τ32/d) και χιαστί γραμμές (Τ87/9). Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις η λαβή είναι βαμμένη κατά μήκος της ράχης.

⁶⁸⁸ Σημειώνονται ωστόσο τρεις περιπτώσεις με βαμμένη βάση (Τ17/20, Τ75/1, Τ87/9), και άλλες τρεις όπου, μαζί με τη βάση είναι βαμμένο και το κατώτερο τμήμα του σώματος (Τ87/16, Πυλώνα Τ/10, Κάμειρος Τ50/3).

⁶⁸⁹ Για τις πρόχους αρ.κατ. 13999 και 14001 από τον Τ. 50 από τα Καλαβάρδα, βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 150, εικ. 178 Για το θέμα του θυσάνου, βλ. Mountjoy 1986, σελ. 160, 184, εικ. 200.27, 235.21, 237, 238. Podzuweit 1983, σελ. 390.

παραδείγματα FS109, το μοναδικό χρονολογήσιμο βάσει συνευρημάτων είναι το T 30/α, πιθανώς YE IIIB.

Τα δύο αγγεία στο νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης που ανήκουν με βεβαιότητα στον τύπο της πρόχου, Π25555 T. 10.1 και Π28287 T. 44.4, τα μόνα που διασώζουν βάση, έχουν βάσεις επίπεδες δισκοειδείς. Το Π25555 T. 10.1 έχει σώμα σχήματος πεπιεσμένου ωοειδούς και λαιμό αμφίκυκλο διευρυνόμενο, που καταλήγει σε χείλος κυκλικής διατομής. Το Π28287 T. 44.4 έχει σώμα σφαιρικό, λαιμό βραχύτερο, κυλινδρικό και χείλος ελαφρά εξωστρεφές, λεπτυνόμενο. Σε πρόχους ανήκουν πιθανώς τα αποσπασματικά Π25587 T. 6.2 (κάθετη λαβή ελλειψοειδούς διατομής), Π25589 T. 7.2 (θραύσμα τοιχώματος γάστρας με διακόσμηση συστήματος τριών ισοπαχών ταινιών). Όσον αφορά στο Π32101 ΠΤ.6.1 (θραύσμα λαιμού-ώμου και κάθετη λαβή), είναι πιθανότερο να ανήκει σε υδρία, ή ακόμη και σε επιλαίμιο αμφορέα, λόγω της διακόσμησης με κρόσσια στη βάση του λαιμού. Το Π25593α,β T. 9.8, θα μπορούσε να ανήκει σε οποιοδήποτε από τα παραπάνω τρία σχήματα. Το Π32101 έχει χείλος κυκλικής διατομής (διατηρείται μόνον η αρχή της πάχυνσής του) όπως και το Π25555, ενώ το Π25593 έχει χείλος ελαφρά κοίλο εσωτερικά, στοιχείο μεταγενέστερο.

Όσον αφορά στη διακόσμηση, όλα τα παραδείγματα της Αγίας Αγάθης, ακέραια και αποσπασματικά, φαίνεται να ακολουθούν το τυπικό διακοσμητικό σχήμα, με βαμμένο χείλος, γραπτό δακτύλιο στη βάση του λαιμού και σύστημα τριών ισοπαχών ταινιών στο μέσον του ύψους του σώματος. Το κάτω ήμισυ του σώματος είναι συνήθως άβαφο. Τα Π25589 T. 7.2 και Π28287 T. 44.4 έχουν το σύστημα τριών ισοπαχών ταινιών στην κοιλιά, ενώ το Π25593 έχει τρεις λεπτότερες ταινίες. Το Π25555 T. 10.1 φέρει επίσης δύο εσωστρεφείς καμπύλες («παρενθέσεις») στη ζώνη του ώμου⁶⁹⁰.

---

⁶⁹⁰ Πρβλ. τις «παρενθέσεις» σε αμφοροειδείς σκύφους και κρατήρες της YE IIIB και πρώιμης YE III από Αρμενοχώρι Αστυπάλαιας βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1141-1143, εικ. 468.3, 469.6,7 10142 αρ. 3. Πρβλ. επίσης τον τρίτο πιθαμοφόρα αρ. κατ. 985, με τις λαβές εντός παρενθέσεων, και διακόσμηση άνθους FM 45.18, της YE IIIA2, από τον T. 27 στο Müskebi., βλ. Boysal 1969, σελ. 4, πίν. II.3. Το αγγείο αυτό έχει τρεις πλατιές ταινίες κάτω από τις λαβές και δύο χαμηλά στην κοιλιά (παράδοση για μεγάλοςωμα αγγεία;). Ίδια είναι η ταινιωτή διακόσμηση στον τρίτο πιθαμοφόρα με αρ. κατ. 2131, Boysal 1969, 5, πίν. IV.1, από τον T. 45 στο Müskebi, της YE IIIB. Εσωστρεφείς καμπύλες πλαισιώνουν τις λαβές τρίτων πιθισταμνίσκων της πρώιμης – ανεπτυγμένης μέσης (developed) από τη Ρόδο, όπου όμως οι λαβές δεν περιβάλλονται παράλληλα και από δακτύλιο, βλ. Benzi 1992, αρ.κατ. 2735 από τον T. 17 της Ιαλυσού, πίν. 20g. Morricone 1979-80, σελ. 234, εικ. 19. Mountjoy 1999, σελ. 1030, εικ. 420. 124, 126, 127.

Γραπτό δακτύλιο γύρω από την έκφυση της λαβής φέρουν τα Π25555 Τ. 10.1 και Π28287 Τ. 44.4. Στα δύο αυτά ακέραια παραδείγματα, όπως και στο Π32101 ΠΤ.6.1, υπάρχει γραπτή οφιοειδή γραμμή κατά μήκος της ράχης της λαβής. Τέλος, στο Π25593 Τ. 9.8 η βαφή του χείλους καλύπτει και το εσωτερικό του.

Το σχήμα εντοπίζεται επίσης στο νεκροταφείο του Müskebi⁶⁹¹, και πάλι με την ίδια ταινιωτή διακόσμηση στην κοιλιά, και στην Κω, όπου απαντούν ταινιωτά και άβαφα παραδείγματα⁶⁹².

Παρόμοιες πρόχοι με της Αγίας Αγάθης βρέθηκαν στη Μάα - Παλαιόκαστρο⁶⁹³, επίσης διακοσμημένες με τρόπο παρόμοιο με τις υδρίες, με ταινίες στο σώμα και κάθετη κυματοειδή γραμμή κατά μήκος της ράχης της λαβής. Η κατατομή τους είναι μυκηναϊκή, αλλά δεν παρουσιάζουν το κοίλο χείλος που χαρακτηρίζει την ΙΙΙΓ στο Αιγαίο⁶⁹⁴. Παρόμοια είναι τα παραδείγματα που έχουν βρεθεί και σε άλλες θέσεις στην Κύπρο, στο Κίτιο, την Έγκωμη και το Χαλά Σουλτάν Τεκκέ.

Υδρία (Σχέδ. 83)

Η υδρία FS 128, σχήμα που συνδυάζει το σώμα του αμφορέα με αγκύλες λαβές με το στόμιο και την κάθετη λαβή της ευρύστομης πρόχου, εμφανίζεται στην μυκηναϊκή Ελλάδα στην ΥΕ ΙΙΒ1⁶⁹⁵. Στην ΥΕ ΙΙΙΓ το στρογγυλεμένο χείλος γίνεται πιο επίμηκες και μερικές φορές είναι κοίλο. Στη μέση και ύστερη ΥΕ ΙΙΙ και στην Υπομυκηναϊκή η λαβή γενικά εκφύεται από το λαιμό και όχι από το χείλος⁶⁹⁶.

Η υδρία Π28283 του Τ. 33, η μοναδική βέβαιη υδρία του νεκροταφείου, διακρίνεται για το απλό διευρυνόμενο χείλος που παχύνεται στο άκρο του, τη δακτυλιόσχημη βάση και την ταινιωτή κάθετη λαβή. Η διακόσμηση ακολουθεί το βασικό σχήμα, με ταινίες στο χείλος και στη βάση του λαιμού και σύστημα ισοπαχών ταινιών επάνω και κάτω από τη ζώνη της

---

⁶⁹¹ Βλ. ευρύστομη μεγάλωσμη πρόχου με κυλινδρικό λαιμό με αρ. κατ. 727, Boysal 1969, 16, πίν. XIX.2, από τον Τ. 18 στο Müskebi. Χαρακτηρίζεται από επίπεδη βάση, σφαιρικό σώμα, χαμηλό ευρύ λαιμό και χείλος στρογγυλεμένο και φέρει δύο ταινίες στην κοιλιά.

⁶⁹² Ενδεικτικά, βλ. την άβαφη ευρύστομη πρόχου αρ.κατ. 86 από τον Τ. 25 της Λαγκάδας και την ταινιωτή αρ.κατ. 399 από τον ίδιο τάφο, βλ. Morricone 1965-66, σελ. 151-152, εικ. 143, 144 αντίστοιχα.

⁶⁹³ Βλ. Kling 1988, πίν. 51, 175 αρ. 297, πίν. 93 αρ. 502, πίν. 143, 235 αρ. 322. Πρβλ. ιδίως το χείλος της 297 μοιάζει με το του Π25593 Τ. 9.8.

⁶⁹⁴ Mountjoy 1986, σελ. 10, 142-33, 218.

⁶⁹⁵ Furumark 1972, σελ. 604, FS 128, 129. Mountjoy 1986, σελ. 203.

⁶⁹⁶ Frödin – Persson 1938, σελ. 397, εικ. 260.1, 8. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 237. Styrenius 1967, σελ. 120.

κοιλιάς και οφιοειδή γραμμή στη ράχη της κάθετης λαβής. Οι οριζόντιες λαβές έχουν πινελιές στα άκρα και επάνω από την έκφυση.

Η υδρία είναι σχήμα σπάνιο στη Ρόδο. Στην Ιαλυσό βρέθηκαν συνολικά έξι παραδείγματα, που ανήκουν όλα σε τύπους διαφορετικούς από την υδρία Π28283/Τ. 33 της Αγίας Αγάθης⁶⁹⁷. Όλα τα παραδείγματα είναι μικρών διαστάσεων και χαρακτηρίζονται από την εξαιρετική ποιότητα κατασκευής· σχεδόν όλα έχουν οπή στη βάση, που δηλώνει την τελετουργική τους χρήση⁶⁹⁸, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις επιβεβαιώνεται από τη διακόσμηση⁶⁹⁹. Η μικρή ευρύστομη υδρία Τ. 20/11, μοναδική ως σχήμα και διακόσμηση, με πηλό που θυμίζει τα αγγεία της ροδο-μυκηναϊκής παραγωγής, έχει χρονολογηθεί στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ από τον Furumark, ωστόσο ο Benzi τη θεωρεί πρόιμη ΥΕ ΙΙΙ, βάσει διακόσμησης⁷⁰⁰.

Το σχήμα είναι σπάνιο στην Κρήτη, με λιγοστά παραδείγματα που εντοπίζονται στα Χανιά, και στην Κύπρο, στο Χαλά Σουλτάν Τεκκέ⁷⁰¹. Αντίθετα, αποτελεί σύνηθες σχήμα στη Μάα – Παλαιόκαστρο⁷⁰², όπου όλες φέρουν την ίδια διακόσμηση, με ταινία στη βάση

---

⁶⁹⁷ Στην Ιαλυσό αντιπροσωπεύονται οι τύποι FS 118 (T53/4), 129 (T19/7, T20/11, T56/3) FS 130 (BMC A 880, 881, βλ. Benzi 1992, σελ. 53. Από τους τρεις τύπους του Furumark δεν εκπροσωπείται το FS 128, που περιλαμβάνει δείγματα ικανών διαστάσεων, μέτριας κατασκευής, που συνήθως βρίσκονται σε οικισμούς, αλλά μερικές φορές εμφανίζονται σε τάφους, βλ. Ιακωβίδης Περαιτή 1969-70 Β', σελ. 237-238. Benzi 1975, σελ. 117-118. Papadopoulos 1979, σελ. 105.

⁶⁹⁸ Η οπή στη βάση, που συναντάται σε όλα τα παραδείγματα της Ιαλυσού εκτός από την υδρία Τ20/11, τα κατατάσσει στην κατηγορία των σπονδικών σκευών, βλ. Koehl 1981, σελ. 179 κ.ε., εικ. 2. Διάτρητες υδρίες έχουν βρεθεί και αλλού, στην Αττική (βλ. Immerwahr 1971, πίν. 53. Benzi 1975, σ.119, πίν. 18.279, 28.470) και στο Άργος (Deshayes 1966, DV131, πίν. 81.5-6), αλλά πάντοτε σε περιορισμένο αριθμό.

⁶⁹⁹ Για παράδειγμα η υδρία Τ19/7, της ΥΕ ΙΙΑ1-2, η διακόσμηση της οποίας περιλαμβάνει διπλό πέλεκου και κέρατα καθοσίωσης (FM 36.3), θέματα σαφώς θρησκευτικού περιεχομένου, βλ. Benzi 1992, σελ. 53. Πρβλ. επίσης το παράδειγμα από την Κοπρέζα (Βουρβάτσι) με επίθετες οκτώσχημες ασπίδες, βλ. Benzi 1975, σελ. 119, πίν. 28.470. Περισσότερα παραδείγματα από την Αττική και το Άργος αναφέρονται από τον Benzi 1992, σελ. 53, σημ. 34.

⁷⁰⁰ Η υδρία προέρχεται από τάφο του ξαναχρησιμοποιήθηκε στην ΥΕ ΙΙΙΓ, πολύ λεηλατημένο, όπου βρέθηκε, μαζί με ένα πλούσιο σύνολο κοσμημάτων, σε ένα άθικτο λάκκο σκαμμένο στο δάπεδο. Η κεραμική του δαπέδου χρονολογείται στη μέση και ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ, οπότε ο Furumark χρονολόγησε την υδρία επίσης στην ΥΕ ΙΙΙΓ ύστερη (Myc ΙΙΙC1c), βλ. Furumark 1941, σελ. 74. Furumark 1944, σελ. 210. Στην πρόιμη ΥΕ ΙΙΙΓ χρονολογεί το αγγείο ο Benzi 1992, σελ. 54, πίν. 35d.

⁷⁰¹ Βλ. Dikaios 1969, σελ. 270, πίν. 75.45, 329, πίν. 109.12, 13.

⁷⁰² Βλ. Kling 1988, πίν. 176 αρ. 334, πίν. 79 αρ. 498, πίν. 230 αρ. 236, πίν. 235 αρ. 382, πίν. 151 αρ. 346, 348, πίν. 245 αρ. 605.

του λαιμού και συστήματα δύο ή τριών ταινιών, στον ώμο και στην κοιλιά. Σπανιότερα φέρουν επίσης καμπυλόγραμμα θέματα (θύσανο, έλικα) στη ζώνη του ώμου⁷⁰³.

Μικρόσωμα παραδείγματα εντοπίζονται σε τάφους των ΠρΓ χρόνων. Πρωιμότερα παράλληλα στα Δωδεκάνησα εντοπίζονται στην Κω, της ΜΠρΓ και ΥΠρΓ⁷⁰⁴.

Προχοΐσκες και ληκύθια (Σχέδ. 84)

Τα μικρόσωμα αυτά αγγεία ήταν πολύ διαδεδομένα και αποτελούν κοινότατο εύρημα στα νεκροταφεία, κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο⁷⁰⁵. Σημειώνεται σύγχυση όσον αφορά την κατάταξη στη μία ή στην άλλη κατηγορία⁷⁰⁶. Βασικό στοιχείο αποτελεί το εύρος του λαιμού. Οι ληκύθιοι εμφανίστηκαν στο μυκηναϊκό σχηματολόγιο στην ΥΕ ΙΙΒ και συνέχισαν έως την ΥΕ ΙΙΙΒ, διατηρώντας σχετικά μεγάλο μέγεθος (FS 119, 120)⁷⁰⁷. Το σχήμα τους σταδιακά αντικαταστάθηκε από την ΥΕ ΙΙΙΓ και μετά από τα μικρότερα FS 122, 123⁷⁰⁸. Χαρακτηρίζονται από προχοή πολύ στενή, αντίστοιχη αυτής των ψευδόστομων αμφορέων, ή ακόμη στενότερη.

Τα Π28286 Τ. 43.1 και Π32108 Τ. 56.1 της Αγίας Αγάθης ανήκουν στον τύπο της στενόλαιμης πρόχου μάλλον, παρά της ληκύθου, καθώς ο κυλινδρικός λαιμός τους είναι ευρύτερος από αυτόν των ληκύθων, αν και βρίσκουν παράλληλα στον τύπο αυτό, ως προς

---

⁷⁰³ Βλ. Kling 1988, πίν. 176 αρ. 334.

⁷⁰⁴ Βλ. την μικρή ΜΠρΓ υδριΐσκη με κυματοειδή γραμμή στην κοιλιά, Morricone 1978, σελ. 73, εικ. 55. Lemos 2002, σελ. 66, πίν. 30.3. Για παραδείγματα της ΥΠρΓ από την Κω, βλ. Morricone 1978, σελ. 65, εικ. 41, σελ. 67, εικ. 46, σελ. 266, εικ. 63, σελ. 281, εικ. 594. Lemos 2002, σελ. 67.

⁷⁰⁵ Αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση του Πασχαλίδη ότι στο νεκροταφείο του Κλάους στην Αχαΐα όλες οι πρόχοι και προχοΐσκες συνόδευαν ανδρικές ταφές και μια παιδική ταφή στις φάσεις 1 και 2 του νεκροταφείου, ενώ στις φάσεις 3 έως 6 (από τη μέση έως την τελική ΥΕ ΙΙΙΓ βρέθηκαν αποκλειστικά με γυναικείες ταφές, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 394.

⁷⁰⁶ Ο Πασχαλίδης ονομάζει ληκύθους τα προχυτικά αγγεία με λαβή που προσφύεται στο λαιμό και όχι στο χεΐλος. Τα παραδείγματα από το Κλάους έχουν λαιμό αμφίκυκλο και έντονα κωνικό κάτω μέρος του σώματος, φέρουν δε διακόσμηση παρόμοια με αυτή των ψευδόστομων του αχαϊκού Πυκνού ρυθμού και χρονολογούνται στις φάσεις 4 και 5 του νεκροταφείου (μέση-ύστερη και ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ). Βλ. Paschalidis 2018, σελ. 394-397. Τα ίδια αυτά αγγεία ο Παπαδόπουλος ονομάζει στενόλαιμες πρόχους ή οινοχόες, βλ. Papadopoulos 1978-79, σελ. 91, ενώ η Mountjoy τα μικρότερα παραδείγματα ληκύθους, ενώ τα μεγαλύτερα στενόλαιμες πρόχους, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 395, σελ. 432 για παραδείγματα από την Ηλεία και την Αχαΐα.

⁷⁰⁷ Furumark 1941, σελ. 603.

⁷⁰⁸ Ιακωβίδης 1969-70, Β' σελ. 247. Mountjoy 1986, σελ. 140. Mountjoy 1999, σελ. 1220.

το σχήμα και τη διακόσμηση. Το σχήμα απαντά και σε άλλες περιοχές στην ΥΕ ΙΙΙΓ⁷⁰⁹. Όσον αφορά στη θέση της λαβής, σημειώνονται παραδείγματα της μέσης και ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ από την Αττική⁷¹⁰.

Στη Ρόδο ειδικότερα, το βασικό σχήμα του αγγείου πλησιάζει αυτό της ηθμωτής πρόχου. Μια τοπική εξέλιξη στη Ρόδο ως προς το σχήμα της στενόλαιμης προχοϊσκης μπορεί πιθανώς να ανιχνευθεί στα παραδείγματα αρ.κατ. 13996 και 13996 από την Κάμειρο⁷¹¹.

Η μονόχρωμη διακόσμηση της Π32108 Τ. 56.1 απαντά σε ληκύθια στη Ρόδο και σε άλλες περιοχές του μυκηναϊκού κόσμου⁷¹², είναι δε συνήθης σε προχοϊσκες στενόλαιμες κι ευρύστομες στην Αχαΐα στη μέση προς ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ⁷¹³. Παρόμοια ως προς το αμφικωνικό σχήμα του σώματος και τη διακόσμηση της Π32108 Τ. 56.1, είναι η ολόβαφη ευρύστομη προχοϊσκη από το νεκροταφείο Κλάους στην Αχαΐα, που χρονολογείται στην τελική ΥΕ ΙΙΙΓ, τελευταία φάση χρήσης του νεκροταφείου (φάση 6)⁷¹⁴.

---

⁷⁰⁹ Πρβλ. την προχοϊσκη DV173 από τον Τ. 35 στη Δειράδα του Άργους, έντονα αμφικωνικό σώμα, κυλινδρικό λαιμό Deshayes 1966, πίν. 96.7.

⁷¹⁰ Πρβλ. Mountjoy 1999, σελ. 609, 610 αρ. 543 για ύστερο ΥΕ ΙΙΙΓ παράδειγμα από την Αττική. Mountjoy 1999, σελ. 782, 783 αρ. 248 για μέσο ΥΕ ΙΙΙΓ παράδειγμα από τη Φωκίδα.

⁷¹¹ Για τις προχοϊσκες FS 115 αρ.κατ. 13979 από τον Τ. 46 και 13996 από τον Τ. 49 στα Καλαβάρδα, στην περιοχή της Καμείρου, βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 136, εικ. 153, 158 και σελ. 148, εικ. 174, 176 αντίστοιχα. Benzi 1992, σελ. 51.

⁷¹² Βλ. Benzi 1992, T85/4b, SP F/5 από τη Ρόδο. Morricone 1965-66, LT 50/2, εικ. 245, από την Κω. Ιακωβίδης 1969-70, Β' σελ. 235, από την Περατή. Κεραμόπουλος 1917, σελ. 176, εικ. 128.1 από τη Θήβα. Wace 1932, πίν. 31.6, από τις Μυκίνες. Deshayes 1966, DV 61, πίν. 58.6 από το Άργος. Μαρινάτος 1932, πίν. 7-8 από την Κεφαλονιά.

⁷¹³ Βλ. Paschalidis 2018, σελ. 191-192, εικ. 368, 369, αρ. Ε6. Π14616 και Ε7 και παράλληλα.

⁷¹⁴ Βλ. Paschalidis 2018, σελ. 199, αρ.κατ. Ε21. Π 14602, 383. Σύμφωνα με τον Πασχαλίδη, η μονόχρωμη διακόσμηση είναι συνήθης σε προχοϊσκες στενόλαιμες κι ευρύστομες στην Αχαΐα στη μέση προς ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 191-192, εικ. 368, 369, αρ. Ε6. Π14616 και Ε7 και παράλληλα. Ο ίδιος θεωρεί ότι το πρωιμότερο παράδειγμα από το νεκροταφείο του Κλάους, που χρονολογείται στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ (φάση 3), μαρτυρεί επιρροή από τους σύγχρονους ψευδόστομους, λόγω του πεπιεσμένου σφαιρικού σχήματος και της μονόχρωμη διακόσμησης, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 255 Θ 20 εικ. 507, σελ. 395 σημ. 542. Πρβλ. όμως και ψευδόστομο Θ27. Π12780, επίσης ολόβαφο με πεπιεσμένο σφαιρικό σώμα, τον οποίο χρονολογεί στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ (φάση 5 του νεκροταφείου), Paschalidis 2018, σελ. 258, εικ. 514. Εκτός από αυτό το πρώιμο παράδειγμα, τα υπόλοιπα ληκύθια στο Κλάους έχουν μεν κωνικό σχήμα αλλά φέρουν διακόσμηση από πυκνά διατεταγμένες γραμμές που χαρακτηρίζει την αχαϊκή κεραμική και τα επίσης χαρακτηριστικά μοτίβα των αχαϊκών ψευδόστομων, συστήματα ενάλληλων τριγώνων και τόξων με στιγμωτό περίγραμμα. Επίσης, άλλα παρόμοια παραδείγματα από την Αχαΐα που ο ίδιος παραβάλλει χρονολογούνται στην ύστερη ΙΙΙΓ (βλ. Κολώνας 1998, σελ. 248-249 αρ.κατ. T22/27. Mountjoy 1999, σελ. 434, 435, 436 αρ.κατ. 113, 119. Souyouzoglou-Haywood 1999, πίν. 17 αρ. Α1343, από την Κεφαλονιά. Βικάτου 2008, σελ. σελ. 270 αρ.κατ. Π 4593. Petropoulos 2007, σελ. 256, 281, εικ. 44 αρ.κατ. Π 68), ή στην Υπομυκηναϊκή

Ως προς την πυκνή ταινιωτή διακόσμηση του Π28286 Τ. 43.1 που περιλαμβάνει βοστρυχοειδείς γραμμές, πρβλ. το αμφοροειδές ληκύθιο FS 193 αρ.κατ. 3390, άγνωστης προέλευσης, στο Μ. Ρόδου⁷¹⁵. Παρόμοια είναι η διακόσμηση του υπομυκηναϊκού ληκυθίου αρ.κατ. 497 από τον Κεραμεικό⁷¹⁶.

Ο θύσανος, που εικονίζεται στο Π28286 Τ. 43.1 αντιδιαμετρικά της έκφυσης της λαβής, εμφανίζεται στην ΥΕ ΙΙΒ, αλλά θεωρείται χαρακτηριστικό θέμα της κεραμικής του ρυθμού του Σιτοβολώνος, και μάλιστα της μέσης και ύστερης φάσης της ΥΕ ΙΙΓ⁷¹⁷. σε πρωιμότερη μορφή έχει καμπύλες εξωτερικές κεραίες και ατρακτόσχημη κεντρική, που εκφύονται απευθείας από την ταινία στη βάση του λαιμού⁷¹⁸. Στην Κύπρο ο θύσανος εμφανίζεται να κοσμεί το λαιμό αγγείων του Πρώιμου Λευκού Γραπτού και του Λευκού Γραπτού ρυθμού, αλλά έχει πλέον ευθύγραμμες λεπτές κεραίες, ενώ ανάμεσα σε αυτό και στην ταινία του λαιμού παρεμβάλλεται μίσχος⁷¹⁹. Παρόμοιο εμφανίζεται το κόσμημα σε όστρακα από κλειστά αγγεία από την Ekron στη Φιλιστία⁷²⁰.

Επιμέρους στοιχεία αλλά και συστήματα της διακόσμησης διατηρούνται στην ΠΕΣ και μετά: θύσανος κοσμεί στον ώμο τριφυλλόστομης προχοϊσκης από τον εγχυτρισμό βρέφους Τ. 183 στο Μακρύ Λαγγόνι της Καμείρου⁷²¹. Κρέμεται από την κυματοειδή γραμμή που περιθέει το λαιμό του αγγείου, οι δε κεραίες του εφάπτονται στην ανώτερη από τις πλατειές ταινίες που πλαισιώνουν γραμμές στην κοιλιά του αγγείου. Το σχήμα του αγγείου, με τη μέγιστη διάμετρο χαμηλά, καταδεικνύει τη συνέχειά του από τις ευρύστομες προχοϊσκες της τελικής ΕΧ.

(βλ. Papadopoulos 1978-79, εικ. 89d-e, εικ. 92d-e, εικ. 93 d-e, g-i, εικ. 99e-f, εικ. 113a-b. Βασιλογάμβρου 2000, σελ. 47, 55 εικ. 8.4).

⁷¹⁵ Βλ. Benzi 1992, σελ. 452 ΡΙ 14, πίν. 147m. Το αγγείο αυτό παρουσιάζει ομοιότητες και ως προς το αμφικωνικό σώμα, τον κυλινδρικό λαιμό και τη σιαμόρφωση του χείλους.

⁷¹⁶ Για το ληκύθιο αρ.κατ. 497 από τον Τ. 88 του Κεραμεικού, βόρεια του Ηριδανού, βλ. Kraiker – Kübler 1939, πίν. 15.

⁷¹⁷ Βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 124-125.

⁷¹⁸ Πρβλ. π.χ. την πρόχου αρ.κατ. 691 και την υδρία αρ.κατ. 564 της μέσης ΥΕ ΙΙΓ από την Περατή, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 124.

⁷¹⁹ Βλ. Gjerstad 1944, σελ. 93, εικ. 6.22, 23.

⁷²⁰ Mountjoy 2018, σελ. 1255, αρ. 646 και 1203 από την Έγκωμη ΙΙΒ-πρώιμη, και αρ. 69, 199 από την Ekron VIIA.

⁷²¹ Για την προχοϊσκη αρ.κατ. 13360 από τον Τ. 183 στο Μακρύ Λαγγόνι, βλ. Jacopi 1931, σ. 329, εικ. 365 στο μέσον της επάνω σειράς, σελ. 331 αρ. 3

Επίσης, η χαρακτηριστική «χελιδονοουρά» που συνεχίζει τον δακτύλιο που περιβάλλει την έκφυση της λαβής και διαπερνά την ταινιωτή διακόσμηση στην κοιλιά του Π28286 T. 43.1, βρίσκει συνέχεια σε πολύ μεγαλύτερα παραδείγματα της ΠΕΣ: «χελιδονοουρές» συνεχίζουν κάτω από την έκφυση της λαβής στον μεγάλο ταφικό αμφορέα T. 101 στο κτήμα Τσαμπίκου στην Ιαλυσό⁷²² και στον αμφορέα με βρεφικό εγχυτρισμό T. 132⁷²³.

Το σχήμα της στενόλαιμης πρόχου με κυκλικό στόμιο δεν έχει συνέχεια στην ΠΕΣ. Στη Ρόδο φαίνεται να αντικαθίσταται από την τριφυλλόστομη εκδοχή της, ενώ σε άλλες περιοχές συνεχίζεται η πιο στενόλαιμη παραλλαγή του ληκυθίου στους υπομυκηναϊκούς χρόνους και στην ΠρΓ περίοδο⁷²⁴.

Η προχοϊσκη Π32106 T. 50.1 χαρακτηρίζεται από λαβή που προσφύεται στο χείλος, χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση και είναι άβαφη. Οι μικρόσωμες πρόχοι ή προχοϊσκες (FS 112-115), αποτελούν κοινό τύπο από την ΥΕ ΙΙΑ2 και μετά⁷²⁵. Ιδιαίτερα ο ευρύστομος τύπος (FS 114 και FS 115) είναι κοινό σχήμα σε όλη τη μυκηναϊκή περιοχή. Στη Ρόδο ειδικότερα εμφανίζονται με πολυάριθμα παραδείγματα από το τέλος της ΥΕ ΙΙΑ2 μέχρι την ΥΕ ΙΙΙΓ⁷²⁶.

Στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ υπάρχουν μερικά παραδείγματα με τη μέγιστη διάμετρο ψηλά, σύμφωνα με την κυρίαρχη τάση στην περίοδο αυτή. Σχετικά συχνά είναι τα παραδείγματα μικρών διαστάσεων με χαμηλό εξωστρεφή λαιμός, χαρακτηριστικό σύνθηες στις προχοϊσκες της ΥΕ ΙΙΙΓ σε ολόκληρο το μυκηναϊκό κόσμο⁷²⁷. Η βάση, συνήθως δακτυλιόσχημη, έχει μερικές φορές κωνική κατατομή, χαρακτηριστικό επίσης της περιόδου⁷²⁸. Συχνά φέρει διακόσμηση απλή ταινιωτή, όπως και τα μεγαλύτερα παραδείγματα του σχήματος. Η λαβή είναι γενικά βαμμένη στη ράχη, αλλά μερικές φορές

---

⁷²² Για τον ταφικό αμφορέα που περιείχε εγχυτρισμό εφήβου (“*pithos per inumazione di adolescente*”) - T. CI (T.386, στο κτήμα Τσαμπίκου στην Ιαλυσό, βλ. Jacopi 1929, σ. 131-2, πίν. IV.

⁷²³ Για τον αμφορέα με βρεφικό εγχυτρισμό - T. CXXXII (T.T.442), βλ. Jacopi 1929, σ. 144, πίν. IV.

⁷²⁴ Πρβλ. τα ληκύθια από τους υπομυκηναϊκούς τάφους του Κεραμεικού (βλ. Kraiker – Kübler 1939, πίν. 12-15) και της Σαλαμίνας (βλ. Styrenius 1963, σελ. 112, πίν. III, IV. Για ΠρΓ παραδείγματα βλ. Desborough 1952, σελ. 69-77.

⁷²⁵ Mountjoy 1986, σελ. 203.

⁷²⁶ Benzi 1992, σελ. 51.

⁷²⁷ Βλ. Ιακωβίδης 1969-70, Β, σελ. 235 κ.ε., εικ. 95, για παραδείγματα από την Περατή και από την Κω.

⁷²⁸ Benzi 1992, T13/3, T15/21, T21/d, T35/19-21, T89/6, SP F/3.

έχει οριζόντιες ραβδώσεις⁷²⁹, κάθετες ταινίες στις ακμές, ή συνδυασμό των δύο (ladder pattern)⁷³⁰.

Στη Ρόδο, σύμφωνα με τον Benzi, οι προχοϊσκες που είναι διακοσμημένες με ταινιωτή διακόσμηση είναι δύσκολο να χρονολογηθούν με μεγαλύτερη ακρίβεια εντός της ΙΙΙΓ, αλλά υπάρχουν δύο παραδείγματα από την Ιαλυσό, τα οποία βρέθηκαν σε σύνολα της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ⁷³¹. Τέλος, υπάρχουν άβαφα και ολόβαφα παραδείγματα, που βρίσκουν παράλληλα σε άλλες θέσεις⁷³². Στην ΥΕ ΙΙΙΓ χρονολογούνται επίσης δύο μη-τυπικά παραδείγματα, το μονόχρωμο SP F/6 και το μικρογραφικό ταινιωτό T 33/a, το οποίο είναι ένα από τα λίγα χειροποίητα αγγεία που βρέθηκαν στην Ιαλυσό. Μη τυπική είναι τέλος η προχοϊσκη P.I. 7, διακοσμημένη στον ώμο με μία ακανόνιστη κυματοειδή γραμμή (FM 53)⁷³³.

Προχοϊσκες ευρύστομες, αμφικωνικές, με χαμηλό κέντρο βάρους εντοπίζονται επίσης σε μεγάλο αριθμό στο Müskebi⁷³⁴, ήδη στην ΥΕ ΙΙΙΑ2. Ταινιωτή διακόσμηση παρόμοια με αυτή των μεγάλωσμων ευρύστομων πρόχων έχουν μια σειρά από προχοϊσκες που βρέθηκαν στο ίδιο νεκροταφείο και χρονολογούνται σε πρωιμότερες φάσεις της ΥΕ ΙΙΙ⁷³⁵. Ολόβαφες προχοϊσκες σφαιρικού ή σφαιρικού πεπιεσμένου σχήματος έχουν επίσης βρεθεί στο Müskebi σε μεγάλο αριθμό, και χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2 ή ΥΕ ΙΙΙΒ⁷³⁶. Τέλος, ευρύστομες προχοϊσκες, με χαμηλή μέγιστη διάμετρο και σιγμοειδή κατατομή, με διαμορφωμένες βάσεις, έχουν βρεθεί στην ΥποΜυκ. νεκρόπολη στο Çömləkçi⁷³⁷.

---

⁷²⁹ Benzi 1992 T21/d,g, T32/46, T66/6, SP F/3.

⁷³⁰ Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ.. 235

⁷³¹ Σε σύνολα της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ βρέθηκαν τα T 16/6 (με τρεις ισοπαχείς ταινίες) και T 89/6. Η διακόσμηση της Τα 15/21, με πλατιά ταινία μεταξύ γραμμών θα πρέπει να ανήκει στην ίδια φάση. Βλ. Benzi 1992, σελ. 51, 218, πίν. 18g.

⁷³² Για άβαφα παράλληλα πρβλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 235, Γ' πίν. 122^e.848, 130δ.903. Μαρινάτος *ΑΕ* 1932, πίν. 8 από την Κεφαλονιά. Ολόβαφα: Morricone 1965-66, LT 50/2, εικ. 245. Ιακωβίδης 1969-70, Β' σελ. 235. Κεραμόπουλος *ΑΔ* 3 (1917), σελ. 176, εικ. 128.1 από τη Θήβα. Wace 1932, πίν. 31.6. Deshayes 1966, DV 61, πίν. 58.6 από το Άργος. Μαρινάτος *ΑΕ* 1932, πίν. 7-8 από την Κεφαλονιά. T85/4b, SP F/5

⁷³³ Βλ. Benzi 1992, σελ. 52, πίν. 154m, πίν. 62e αντίστοιχα.

⁷³⁴ Βλ. ολόβαφη προχοϊσκη με αρ. κατ 59, Boysal 1969, σελ. 13, πίν. XVII.1, από το Müskebi, της ΥΕ ΙΙΙΑ2.

⁷³⁵ Για παράδειγμα η προχοϊσκη με αρ. κατ. 637, Boysal 1969, σελ. 14, πίν. XVII.3, από τον T. 18 στο Müskebi, της ΥΕ ΙΙΙΒ ή Γ1 και η προχοϊσκη αρ. κατ. 2315, Boysal 1969, 14, πίν. XVII.6, από τον T. 42, της ΥΕ ΙΙΙΑ2 ή ΥΕΙΙΙ Β.

⁷³⁶ βλ. αρ. κατ. 621 (T. 4), 658 (T. 9), 1024 και 975 (T.33), 668 (T.12), βλ. Boysal 1969, σελ. 15, πίν. XVIII.1,2,3,4,5.

⁷³⁷ Βλ. Boysal 1969, αρ. κατ. 2568 και 2569, σελ. 31, πίν. XXXVI.7,8.

Τροχήλατα και χειροποίητα παραδείγματα των υπομυκηναϊκών χρόνων έχουν βρεθεί επίσης στον Κεραμεικό και σε άλλες θέσεις⁷³⁸.

Επόμενο χρονολογικά παράδειγμα του σχήματος αυτού στη Ρόδο είναι το Π30503 από τον Τ. 2 της Λίνδου, που θα πρέπει να θεωρηθεί ύστερο υπομυκηναϊκό ή ΠρΓ, βάσει του αμφικωνικού σχήματος του σώματος, της χαμηλής κωνικής βάσης και της χαλαρής κυματοειδούς γραμμής στον ώμο⁷³⁹. Το αγγείο αυτό είναι πιθανότατα ροδιακό και βρίσκει αρχαιότερα παραδείγματα ως προς τη διακόσμηση⁷⁴⁰.

Αλαβαστροειδές ληκύθιο (Σχέδ. 80)

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κυλινδρικό αλαβαστροειδές ληκύθιο Π25547 του Τ. 3, το οποίο θα πρέπει να αποτελεί εισαγωγή από την Κύπρο. Ανήκει στην κατηγορία των bottle vases και είναι διακοσμημένο σύμφωνα με τον Πρώιμο Λευκό Γραπτό ρυθμό της κυπριακής ΠρΓ κεραμικής της ΥΚ ΙΙΒ περιόδου⁷⁴¹. Στο αγγείο της Αγίας Αγάθης με τις διάτρητες αποφύσεις στον ώμο, τα τρίγωνα είναι διάστικτα, όχι διάγραμμα⁷⁴², βρίσκονται δε σε ομάδες των τριών στη ζώνη του σώματος και στη ζώνη του ώμου. Παρόμοιο κυλινδρικό ληκύθιο, με ψηλό λαιμό και δύο μικρές διάτρητες οριζόντιες λαβές στον ώμο, με ταινιωτή όμως διακόσμηση, είναι το Π16796 που βρέθηκε στον τάφο 4 της Ασπροπηλιάς Πυλώνας, οι νεώτερες ταφές του οποίου χρονολογούνται στην ύστερη ΥΕ

---

⁷³⁸ Για τις προχοϊσκες του Κεραμεικού, βλ. Kraiker – Kübler 1939, πίν. 25.496 (τροχήλατη), πίν. 25.427, 474 (χειροποίητες). Πρβλ. τις υπομυκηναϊκές προχοϊσκες με σιγμοειδή κατατομή από την Πελλάνα Λακωνίας, Δημακοπούλου 1982, πίν. 59, αρ 134 και 135. Η πρώτη είναι ολόβαφη με τονισμένη βάση, ενώ η δεύτερη άβαφη, χωρίς βάση, πιθανώς χειροποίητη.

⁷³⁹ Βλ. Zervaki 2019, σελ. 213-214, εικ. 6.

⁷⁴⁰ Πρβλ. το άγνωστης προέλευσης αρ.κατ. 3495 στο Μουσείο της Ρόδου, με σώμα σφαιρικό-αμφικωνικό και κυματοειδή γραμμή στη ζώνη του ώμου, βλ. Benzi 1992, σελ. 451 αρ. ΠΙ 7. Ο Benzi το θεωρεί ροδομυκηναϊκό, μη – τυπικό παράδειγμα του σχήματος, και πιθανώς αρχαιότερο της ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Benzi 1992, σελ. 52.

⁷⁴¹ Ο Gjerstad πρώτος επεσήμανε τη σχέση της κεραμικής του Πρώιμου Λευκού Γραπτού Ρυθμού με την Υπομυκηναϊκή κεραμική (Gjerstad 1944). Ο Furumark ωστόσο υπέδειξε ότι η κυπριακή ΠΓ κεραμική κατάγεται από την κεραμική του τέλους της ΥΕ ΙΙΙΓ και της αντίστοιχης ΥΜ ΙΙΙΓ και τη διαίρεσε σε δύο περιόδους, την αρχαιότερη από τις οποίες συσχέτισε με την ΥΕ ΙΙΙΓ/ΥΜ ΙΙΙΓ και τη νεώτερη με την πρώιμη Υπομυκηναϊκή και Υπομινωική (Furumark 1941, σελ. 122-8).

⁷⁴² Βλ. το στιγμωτό γέμισμα των ακτινωτών τριγώνων στη φλάσκη αρ. 11 του Τ. 16 του Αλαά, βλ. Karageorghis 1975, σελ. 14, αρ. 9, πίν. 11, 58. Διάστικτα τρίγωνα αναφέρονται μεταξύ των μοτίβων της κεραμικής του Πρώιμου Λευκού Γραπτού Ρυθμού από τον τάφο Ι της Σαλαμίνας στην Κύπρο, βλ. Yon 1971, σελ. 92.

III⁷⁴³. Το αγγείο αυτό έχει πιο καλοζυγισμένο, κανονικό σχήμα, με τοιχώματα ελαφρά κοίλα και επίπεδη βάση. Πλησιέστερα ίσως παράλληλα ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση είναι το αλαβαστροειδές ληκύθιο αρ. 9 από τον Τ. 16 του Αλαά στην Κύπρο⁷⁴⁴, ενώ σαφείς ομοιότητες διαπιστώνονται στο υπομυκηναϊκό ληκύθιο αρ. 507 που βρέθηκε στον τάφο 97 του νεκροταφείου του Ηριδανού στον Κεραμεικό⁷⁴⁵.

Η προέλευσή του σχήματος ακόμη και στην Κύπρο είναι αμφιλεγόμενη⁷⁴⁶. Η Πιερίδου θεωρεί ότι προέρχεται από τη μυκηναϊκή κεραμική, ενώ η Υον υποστηρίζει ότι είναι προϊόν τοπικής εξέλιξης, άποψη που υποστηρίζεται επίσης από τον Desborough και τον Δημητρίου⁷⁴⁷. Έχει επίσης υποστηριχθεί ότι το κυλινδρικό αλαβαστροειδές ληκύθιο εμφανίστηκε σε χαναναϊκά σύνολα ήδη στο α' μισό του 12^{ου} αι. π.Χ., δηλ. έναν αιώνα πριν την παραγωγή του στον Πρώιμο Λευκό Γραπτό Ρυθμό της ΥΚ IIIΒ. Στην Παλαιστίνη το σχήμα παρέμεινε δημοφιλές μέχρι την αρχή του 10^{ου} αι., ενώ στην Κύπρο τα ληκύθια αυτά παράγονταν μέχρι την Κύπρο-Γεωμετρική II⁷⁴⁸. Μεμονωμένο παράδειγμα βρέθηκε στην ανασκαφή του οικισμού στο Καρφί της Κρήτης⁷⁴⁹. Η Floreano θεωρεί ότι το σχήμα εμφανίζεται συγχρόνως στον Πρώιμο Λευκό Γραπτό ρυθμό της Κύπρου και στη

---

⁷⁴³ Βλ. Karantzali 2001, σελ. 64-65, εικ. 41, πίν. 45c, με βιβλιογραφία. Το ληκύθιο της Πυλώνας παρουσιάζει έντονη ομοιότητα με το αρ. 76 από τον Τ. Ι της Σαλαμίνας της Κύπρου, που χρονολογείται στον 11^ο αι. π.Χ., βλ. Υον 1971, πίν. 24.76. Η Καραντζαλη ωστόσο θεωρεί το αγγείο ης Πυλώνας τοπικό προϊόν.

⁷⁴⁴ Για το ληκύθιο αρ. 9 του Τ. 16 του Αλαά στην Κύπρο, βλ. Karageorghis 1975, σελ. 14, αρ. 9, πίν. 10, 56. Ομοιότητες ως προς το σχήμα καταδεικνύει και το ληκύθιο αρ. 14 από τον ίδιο τάφο (βλ. Karageorghis 1975, σελ. 14, αρ. 9, πίν. 10, 56), καθώς και τα ληκύθια D6 και D7, επίσης του Πρώιμου Λευκού Γραπτού ρυθμού, της Συλλογής Χατζηπροδρόμου, που προέρχονται από λαθρανασκαφές στο ίδιο νεκροταφείο (βλ. Karageorghis 1975, σελ. 33 αρ. 6,7, πίν. 29, 72). Από αυτά, το D7 παρουσιάζει ιδιαίτερη διακόσμηση ως προς την ταινιωτή διακόσμηση με το αλαβαστροειδές ληκύθιο Π16796 της Πυλώνας.

⁷⁴⁵ Για το ληκύθιο αρ. κατ. 507 του Τ. 97, βόρεια του Ηριδανού στον Κεραμεικό, βλ. Kraiker - Kübler 1939, σελ. 44, αρ. 507, πίν. 27. Desborough 1964, πίν. XVI.2.

⁷⁴⁶ Σύμφωνα με τον Daniel το σχήμα του κλειστού κυλινδρικού αγγείου σχετίζεται με σχήματα White Slip ware της ΜΚ-ΥΚ Ι, δεν θεωρεί ωστόσο ότι προέρχεται από αυτά. Ο ίδιος θεωρεί ότι οι οριζόντιες λαβές στο ίδιο σχήμα αποτελούν μυκηναϊκό δάνειο – προφανώς από τα κυλινδρικά αλάβαστρα, βλ. Daniel 1937, σελ. 69. Έχει υποστηριχθεί ότι ο τύπος με διάτρητες αποφύσεις μαρτυρεί επίδραση συροπαλαιστινιακών προτύπων από άλλο υλικό, αλάβαστρο ή ελεφαντόδοντο, βλ. Υον 1971, σελ. 40. Pieridou 1973, σελ. 71. Ο Δημητρίου ωστόσο θεωρεί ότι πρόκειται για κυπριακό σχήμα, που επηρέασε το παλαιστινιακή κεραμική, και αποτέλεσε δάνειο στην Κρήτη, όπου εντοπίζεται στο Καρφί, βλ. Seiradaki 1960, πίν. 11b), όπως και στην Αττική κατά το 2^ο τέταρτο του 11^{ου} αιώνα π.Χ. Βλ. σχετικά Demetriou 1989, σελ. 32-33. Βλ. επίσης Dothan 1982, σελ. 160-168.

⁷⁴⁷ Βλ. Desborough 1972, σελ. 54-6, Πιερίδου 1973, σελ. 69-70, πίν. 11.4-9 (για τη μυκηναϊκή προέλευση). Υον 1971, σελ. 40-1 (για κυπριακή προέλευση). Demetriou 1989, σελ. 32-3. Lemos 2004, σελ. 81.

⁷⁴⁸ Karageorghis - Iakovou 1990, σελ. 91.

⁷⁴⁹ Βλ. Seiradaki 1960, πίν. 11b.

φιλισταϊκή κεραμική, υποστηρίζει δε ότι αποτελεί την τελική φάση εξέλιξης των ανθρωπομορφικών ληκυθίων με μορφή γυναίκας, που συνδέονται στην Κύπρο με τη λατρεία γυναικείας θεότητας και παράγονταν στην Κύπρο στο 1^ο μισό του 12^{ου} αι. π.Χ.⁷⁵⁰

Όσον αφορά στη διακόσμηση με σειρά τριγώνων με στήλη σταγονόσχημων στιγμών στο εσωτερικό, είναι πολύ ασυνήθιστη μεν, αλλά υπάρχει στον κυπριακό Πρώιμο Λευκό ρυθμό⁷⁵¹. Εντοπίζονται επίσης λιγοστά υπομινωικά παραδείγματα⁷⁵². Δεν θα πρέπει να θεωρηθεί απίθανο η συγκεκριμένη διακόσμηση να έχει επηρεαστεί από την εγχάρακτη διακόσμηση με στικτό γέμισμα, είτε σε αντικείμενα από άλλο υλικό, ελεφαντόδοντο ή ξύλο, είτε ακόμη σε κεραμικούς ρυθμούς διαδεδομένους σε άλλες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου, όπως το Tell el Yahudiyyeh Ware⁷⁵³. Επίσης πιθανή είναι η επιρροή από τη μεταλλοτεχνία, καθώς οι σειρές τριγώνων με στικτό γέμισμα είναι σύνηθες θέμα σε κοσμήματα από χρυσό έλασμα με εμπίεστη διακόσμηση στην ΠΕΣ⁷⁵⁴.

Το σχήμα δεν απαντά ξανά στη Ρόδο. Το πρωιμότερο ληκύθιο της ίδιας κατηγορίας προέρχεται από κιβωτιόσχημο τάφο στην Αθήνα τάφο που χρονολογείται στην μεταβατική φάση από ΥποΜυκ προς ΠρΓ⁷⁵⁵. Δύο ακόμη προέρχονται από πρώιμους ΠρΓ τάφους στην

---

⁷⁵⁰ Βλ. σχετικά Floreano 1999. Επίσης, Karageorghis 1993, σελ. 63, εικ. 57. Yon 1971, σελ. 36 αρ. 74, πίν. 24.74.

⁷⁵¹ Βλ. για παράδειγμα το ληκύθιο αρ. 9 του Τ. 16 του Αλαά στην Κύπρο, βλ. Karageorghis 1975, σελ. 14, αρ. 9, πίν. 10, 56. Πρβλ. το στιγμωτό γέμισμα των ακτινωτών τριγώνων στη φλάσκη αρ. 11 του Τ. 16 του Αλαά, βλ. Karageorghis 1975, σελ. 14, αρ. 9, πίν. 11, 58.

⁷⁵² Βλ. τη διακόσμηση ΥποΜιν πτηνόμορφου ασκού από τον Τ. IV του Βροντά στο Καβούσι, (ανασκαφή Η. Boyd), βλ. Τσιποπούλου 2005, σελ. 79, φωτ. 33, πίν. 143). Στο σώμα εικονίζονται τρία τρίγωνα με τριπλό περίγραμμα, γεμισμένα με δικτυωτό και τέσσερις στήλες στιγμών μεταξύ αυτών.

⁷⁵³ Η κεραμική αυτή αποτελείται κυρίως από άβαφα ληκύθια με εγχάρακτη γραμμική και στικτή διακόσμηση· μάλιστα οι στιγμές χρησιμοποιούνται είτε σαν γέμισμα σε εγχάρακτα τρίγωνα, είτε χωρίς περίγραμμα, βλ. Karlan 1980, εικ. 78, 131, εικ. 129. Η ιδιαίτερα μεγάλη διάδοση των ληκυθίων Tell el Yahudiyyeh στην ανατολική Μεσόγειο θεωρείται ότι οφείλεται στο περιεχόμενο των δοχείων και όχι στην αισθητική τους αξία βλ. Karlan 1980, σελ. 123. Στην κεραμική αυτή τα κυλινδρικά σχήματα είναι συνήθη, βλ. Karlan 1980, εικ. 4-12. Το σχήμα θεωρείται συροπαλαιστινιακό, καθώς η Συροπαλαιστίνη αποτελεί ένα από τα κέντρα παραγωγής (βλ. Karlan 1980, σελ. 121, σημ. 2). Ωστόσο, η παραγωγή των ληκυθίων Tell el Yahudiyyeh Ware στην Αίγυπτο ξεκινά νωρίτερα, στο τέλος της XIIης και στην αρχή της XIIIης Δυναστείας, ενώ στη Συροπαλαιστίνη εμφανίζονται από την ΜΧ ΙΙΑ/Β φάση. Στην Κύπρο εμφανίζονται από την ΜΚ ΙΙΙ, βλ. Karlan 1980, σελ. 77-80.

⁷⁵⁴ Πρβλ. για παράδειγμα τα χρυσά δισκάρια από τον ΜΓ Τ. 1 στο Βάτι, βλ. Παπαχριστοδούλου 1983, σελ. 16, εικ. 5.

⁷⁵⁵ Για Τ. ΙΙ στην οδό Αιόλου 72, βλ. ΑΔ 31 (1976) Β1 Χρονικά, σελ. 26, πίν. 31δ (Ο. Αλεξανδρή). Lemos 2004, σελ. 81. Το συγκεκριμένο αγγείο θεωρείται ενδιαφέρον για τη διακόσμηση του ώμου, που συνίσταται σε δύο ομάδες ομόκεντρων κύκλων με συμπαγή πυρήνα, σχεδιασμένων με διαβήτη, πιθανώς μια από τις αρχαιότερες γνωστές χρήσεις του εξαρτήματος.

Αθήνα⁷⁵⁶, ενώ πιθανό παράλληλο εντοπίζεται στον οικισμό της Ασίνης⁷⁵⁷. Τέλος, ο Desborough ταύτισε ως αλαβαστροειδές ληκύθιο ένα δίωτο αγγείο από ΠΠρΓ ταφικό σύνολο στο Λευκαντί, με χοανοειδές στόμιο, ευρύ σώμα και βάση, με συστήματα ημικυκλίων ζωγραφισμένα στο χέρι και ταινίες στο σώμα⁷⁵⁸.

Ψευδόστομοι αμοφορείς (Σχέδ. 85 – 90)

Στους τάφους της Αγίας Αγάθης ταυτίστηκαν δώδεκα ψευδόστομοι αμοφορείς, που βρέθηκαν από ένα σε αντίστοιχο αριθμό τάφων. Πρόκειται για τους Π25556β Τ. 7.1, Π28261 Τ. 11.1, Π28263 Τ. 8.1, Π28265 Τ. 18.3, Π28274 Τ. 19.1, Π28275 Τ. 25.1, Π28276 Τ. 30.1, Π28285 Τ. 42.1, Π.28289 Τ.15.1, Π30500 ΠΤ. 7.1, Π32110 Τ. 57.1 και 32111 Τ. 57.2. Ο αριθμός αναφέρεται με επιφύλαξη, καθώς πολλά από τα αγγεία του Τ. 9 δεν εντοπίστηκαν στις αποθήκες και υπάρχουν αποσπασματικά αγγεία αβέβαιου σχήματος (π.χ. ο Π28274 Τ. 19.1 δεν διατηρεί κανένα χαρακτηριστικό θραύσμα του ανώτερου τμήματος του αγγείου και ίσως ανήκει σε αμοφορέα με αγκύλες λαβές). Τέλος οι Π32110 και Π32111, που βρέθηκαν αντίστοιχα μέσα και έξω από τον Τ. 57, πιθανότατα συνανήκουν. Πάντως πρόκειται για το συχνότερο σχήμα στο νεκροταφείο, σε ποσοστό 17% της αναγνωρίσιμης κεραμεικής.

Στα νεκροταφεία θαλαμοειδών τάφων της Ρόδου, οι ψευδόστομοι αμοφορείς αντιπροσωπεύουν περίπου το ¼ της ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμεικής⁷⁵⁹. Στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ ειδικότερα, επικρατούν κυρίως οι σφαιρικοί ψευδόστομοι FS 174, 175 και 176⁷⁶⁰.

Ο Benzi, μελετώντας τους ροδιακούς ψευδόστομους της ΥΕ ΙΙΙΓ, σε σύγκριση με την κατάταξη που ανέπτυξε ο Ιακωβίδης για τους ψευδόστομους της Περατής⁷⁶¹, παρατηρεί ότι

---

⁷⁵⁶ Για το αλαβαστροειδές ληκύθιο αρ. κατ. 507 από τον ΥποΜυκ Τ. 97 βόρεια του Ηριδανού, με ολόβαφο λαιμό, δικτυωτά τρίγωνα και ταινιωτή διακόσμηση στο σώμα, βλ. Kraiker - Kübler 1939, πίν. 27.507. Για το μόνωτο ληκύθιο από τη ΝΔ κλιτύ της Ακρόπολης, με ημικύκλια στον ώμο, σειρά συμπαγών τριγώνων (dogtooth), ταινιωτή διακόσμηση και τεθλασμένη στο σώμα, βλ. Kraiker - Kübler 1939, πίν. 37. Επίσης Lemos 2004, σελ. 81, πίν. 5.1.

⁷⁵⁷ Asine ii, σελ. 44 αρ. 4.2-3, εκ. 120.42.

⁷⁵⁸ Porham κ.ά. 1980: σελ. 341, πίν. 99. Lemos 2004, σελ. 82 πίν. 14.2.

⁷⁵⁹ Βλ. Mee 1982, σελ. 31. Benzi 1992, σελ. 76, 80. Είναι αξιοσημείωτο ότι μόνον σε οκτώ από τους 40 τάφους των ιταλικών ανασκαφών οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, δεν βρέθηκε το συγκεκριμένο σχήμα.

⁷⁶⁰ Σύμφωνα με τον Benzi 1992, σελ. 80, σε γενικές γραμμές οι ροδιακοί ψευδόστομοι μπορούν να ενταχθούν στην κατάταξη του Furumark, αν και η διάκριση μεταξύ FS 175 και FS 176 δεν ισχύει πάντα. Στον πρώτο τύπο αποδίδονται μόνο τα παραδείγματα με τη μέγιστη διάμετρο υψηλά στο σώμα και επίπεδο ώμο.

ο Τύπος Α, περίπου σφαιρικός, περιλαμβάνει δέκα παραδείγματα που κατατάσσονται στον τύπο FS 174⁷⁶² και 26 παραδείγματα του τύπου FS 176⁷⁶³. Ο Τύπος Β, ελαφρά πιεσμένος και ευρύς, περιλαμβάνει δύο παραδείγματα FS 174⁷⁶⁴ και 13 παραδείγματα FS 176⁷⁶⁵. Ο ωοειδής Τύπος Γ, αντιστοιχεί στο FS 175 ενώ ο Τύπος Δ περιλαμβάνει παραδείγματα FS 176, με σώμα κωνικό και ώμο σχεδόν επίπεδο. Τα ποσοστά των τύπων αυτών στην Ιαλυσό έχουν ως εξής: 52% Δ, 28% Α, 13% Β, 5% Γ⁷⁶⁶. Κανένας τύπος δεν είναι χαρακτηριστικός μιάς ορισμένης φάσης της ΥΕ ΙΙΙΓ στη Ρόδο, αν και ο κανονικός σφαιρικός φαίνεται μάλλον να συνηθίζεται περισσότερο στην πρώιμη φάση, ενώ οι υπόλοιποι είναι μάλλον πιο κοινοί στις ακόλουθες. Μοναδικός έως τώρα γνωστός στη Ρόδο είναι ο αμφικωνικός ψευδόστομος T. 87/8e, στο οποίο ο Benzi αναγνωρίζει υπομυκηναϊκά χαρακτηριστικά⁷⁶⁷. Το αγγείο αυτό, ένα από τα τελευταία της Ιαλυσού βάσει τεχνοτροπικών κριτηρίων, έχει οπή αερισμού στον ώμο, στοιχείο που απαντά επίσης στον ψευδόστομο αρ.κατ. 14.000 από τον T.50 της Καμείρου⁷⁶⁸. Το ύστερο αυτό στοιχείο είναι εξαιρετικά σπάνιο στη Ρόδο σε σύγκριση με την Περατή⁷⁶⁹. Στα περισσότερα έως τώρα γνωστά παραδείγματα από τη Ρόδο που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ, ο δίσκος είναι ελαφρά κωνικός ή παρουσιάζει μια κωνική προεξοχή στο κέντρο. Οι περιπτώσεις του επίπεδου δίσκου, είναι σχετικά σπάνιες⁷⁷⁰. Σε άλλες περιπτώσεις ο δίσκος έχει μια ελαφρά βάρυνση στο κέντρο, ή είναι

---

⁷⁶¹ Για τους τύπους ψευδόστομων αμφορέων της Περατής, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 153-154, εικ. 25.

⁷⁶² Πρόκειται για τα: T.15/8, 9, T. 17/i, T.35/c, T. 38/8, T.52/2, T.71/3, T.83/6c,6d, T. 87/8b.

⁷⁶³ T.12/1-3, T.15/2, T.17/3,4,7,12, T.21/2,3, T. 3213,14,17, T.35/3,a, T.38/10d,e, T. 62/10, T. 70/4b, 4c, T.72/2b, T.83/5, T.84/8,9, T. 87/22.

⁷⁶⁴ T.32/11, 16.

⁷⁶⁵ T.9/4, T.12/5, T.15/a, T.17/11, T.21/1,4,5, T. 32/12, T.35/b, T.64/4, T.87/3, 4, 8d.

⁷⁶⁶ Στην Περατή τα ποσοστά είναι διαφορετικά, κι αυτό είναι ενδεικτικό των επιλογών της τοπικής παραγωγής. Ο τύπος Α βρίσκεται σε ποσοστό 10,5%, ο τύπος Β 11,3%, ο τύπος Γ 58,5% και ο τύπος Δ 17,7%..

⁷⁶⁷ Για το αρ.κατ. 12811 από τον T. 87 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, σελ. 80, 397-398 T 87/8e, πίν. 112d. Για το αμφικωνικό ή baggy σχήμα που χαρακτηρίζει τα κλειστά αγγεία στην Υπομυκ. περίοδο, παράλληλα με το σφαιρικό, βλ. Styrenius 1967, σελ. 26.

⁷⁶⁸ Για τον ψευδόστομο αρ.κατ. 14000 από τον T. 50 στα Καλαβάρδα της Καμείρου, βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 150, εικ. 178. Benzi 1992, σελ.80. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 155-156. Mountjoy 1988, σελ. 8.

⁷⁶⁹ Στην Περατή εντοπίζονται οπές στον ώμο σε 65 συνολικά ψευδόστομους αμφορείς, που ανήκουν σε όλους τους τύπους του νεκροταφείου, κυρίως όμως στους ωοειδείς και στους κωνικούς. Ο Ιακωβίδης διαπίστωσε ότι υπήρχαν οπές είχαν διανοιγμένες πριν, αλλά και μετά την όπτηση, ενώ επτά παραδείγματα έφεραν από δύο οπές. Ο Ιακωβίδης συσχετίζει τον κατασκευαστικό αυτό νεωτερισμό στην αλλαγή του σχήματος του αγγείου, καθώς η κατακόρυφη και στενότερη προχολή εμποδίζει τη ροή του περιεχομένου. Βλ. σχετικά Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 155.

⁷⁷⁰ Βλ. Benzi 1992, T 12/1.

ελάχιστα κυρτό ή ελαφρά κυρτό ή κοίλο με προεξοχή στο κέντρο. Σε σύγκριση με τις αναλογίες του αγγείου, η προεξοχή φαίνεται ιδιαίτερα τονισμένη μόνον στο T 87/5.

Οι λαβές των ψευδόστομων της ΥΕ IIIΓ στη Ρόδο είναι σχεδόν πάντοτε ταινιωτές, μερικές φορές ελαφρά αυλακωτές⁷⁷¹. Η προχοή έχει γενικά στόμιο διευρυμένο χοανοειδές, με χείλος στρογγυλεμένο ή απλό. Οι περιπτώσεις με παραδοσιακό λοξότμητο χείλος είναι σπάνιες⁷⁷². Ο πιο συνηθισμένος τύπος βάσης των ψευδόστομων της ΥΕ IIIΓ στη Ρόδο είναι η δακτυλιόσχημη με κωνική κατατομή, αλλά υπάρχουν επίσης βάσεις δακτυλιόσχημες και τονισμένες με κατατομή ευθεία ή κωνική⁷⁷³. Μόνον τρία παραδείγματα έχουν σχετικά ψηλή κωνική βάση⁷⁷⁴.

Όσον αφορά στη διακόσμηση του σώματος των ψευδόστομων αμφορέων της ΥΕ IIIΓ στη Ρόδο, το γενικό διακοσμητικό σχήμα παρουσιάζει σημαντικά μεγαλύτερη ποικιλία σε σύγκριση με αυτό της ΥΕ IIIΒ. Ο Benzi διακρίνει συνολικά πέντε είδη ταινιωτής διακόσμησης στους ψευδόστομους της Ρόδου, μη συμπεριλαμβανομένων των παραδειγμάτων του Πολυποδικού ρυθμού⁷⁷⁵. Το σχήμα Α χαρακτηρίζεται από ζεύγη ταινιών που περικλείουν συστήματα γραμμών, κατανεμημένα σε κανονικά διαστήματα στο σώμα⁷⁷⁶. Σύμφωνα με τον Benzi, αυτό το σχήμα δεν περιορίζεται σε παραδείγματα που χρονολογούνται στην πρώιμη ΥΕ IIIΓ, αλλά εμφανίζεται και μεταγενέστερα (πρβλ. για παράδειγμα τον ψευδόστομο T 84/7). Το σχήμα Β συνίσταται από ταινίες που εναλλάσσονται αδιάκοπα με συστήματα γραμμών⁷⁷⁷. εμφανίζεται πολλές παραλλαγές, φαίνεται δε να χρησιμοποιείται σε όλη τη διάρκεια της περιόδου. Το σχήμα C χαρακτηρίζεται από ισοπαχείς ταινίες, κατανεμημένες ως επί το πλείστον σε κανονικά διαστήματα⁷⁷⁸. Το σχήμα D περιλαμβάνει διακόσμηση με ευρείες μονόχρωμες ζώνες και

---

⁷⁷¹ Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο T.32/12, με λαβές κυλινδρικές. Αυλακωτές είναι οι λαβές των T 12/3, T 17/2, T 32/2-4,13, T 85/1a, T 87/5. Σημειώνονται και τρία παραδείγματα με λαβές τρίλοβες (T 32/1, T 71/2, T 73/5). Βλ. Benzi 1992, σελ. 80.

⁷⁷² T 12/4, T 16/1, T 17/3, T 40/3, T 71/2, T 72/2c,2d, T 87/3, T 89/1.

⁷⁷³ Κατατομή ευθεία έχουν τα T 21/5, T 35/b, T 84/7, T 87/3 και κωνική το T 72/2b, βλ. Benzi 1992, σελ. 81.

⁷⁷⁴ Πρόκειται για τα T 32/17, T 52/1, T 87/8e.

⁷⁷⁵ Benzi 1992, σελ. 81.

⁷⁷⁶ Υπάρχουν 17 παραδείγματα (18% στην Ιαλυσό), μεταξύ των ψευδόστομων των ιταλικών ανασκαφών, (123), με εξαίρεση πάντα αυτούς του Πολυποδικού ρυθμού. Benzi 1992, σημ. 109: T.15/8, T.17/11, T.32/5, 11, 14, 16, T.38/10, T.67/3,4b, T.83/5, 6a, 6b, 6d, T.84/7, 9, T.87/8b, P.I.13.

⁷⁷⁷ Σημειώνονται 39 παραδείγματα από τους τάφους της Ιαλυσού (41%).

⁷⁷⁸ Ποσοστό στην Ιαλυσό 19%.

εξηρημένες ταινίες⁷⁷⁹. Στην Αργολίδα το συγκεκριμένο σχήμα είναι χαρακτηριστικό της προχωρημένης μέσης και ύστερης φάσης της ΥΕ ΙΙΙΓ, χρονολόγηση που υιοθετείται και για τα ροδιακά παραδείγματα⁷⁸⁰. Τέλος, η κατηγορία Ε του Benzi περιλαμβάνει δύο άβαφα παραδείγματα τεχνικής “bucchero” κι ένα ολόβαφο⁷⁸¹. Τέλος ο Benzi διακρίνει εννέα παραδείγματα που δεν κατατάσσονται σε κανένα από τα παραπάνω σχήματα⁷⁸². Κοινή σε όλα τα παραπάνω διακοσμητικά σχήματα είναι η πολύ διαδεδομένη στην ΥΕ ΙΙΙΓ τάση να παραμένει ακόσμητο το κατώτερο μέρος του σώματος, ωστόσο το 1/3 των ροδιακών παραδειγμάτων φέρουν διακόσμηση και στο τμήμα αυτό. Στα περισσότερα αγγεία η βάση είναι ολόβαφη, εκτός από το κατώτατο τμήμα της σε ορισμένες περιπτώσεις, ενώ σε δεκατέσσερα παραδείγματα παραμένει άβαφη⁷⁸³.

Όσον αφορά στη διακόσμηση του δίσκου, το πιο σύνηθες θέμα στους ροδιακούς ψευδόστομους της ΙΙΙΓ είναι η σπείρα, με ή χωρίς συμπαγή κύκλο στο κέντρο (FM 52.4,7)⁷⁸⁴. Σημαντικά σπανιότερη είναι η παραδοσιακή διακόσμηση με ομόκεντρους κύκλους, με ή χωρίς κεντρικό συμπαγή πυρήνα (FM41)⁷⁸⁵, οποία εντοπίζεται και σε ορισμένα παραδείγματα του Πολυποδικού ρυθμού, στα T 17/2 και T 32/2-4 της Ιαλυσού. Διαφορετική διακόσμηση του δίσκου σημειώνεται σε πολύ μικρότερο ποσοστό⁷⁸⁶. Μοναδική είναι η περίπτωση του πολυποδικού T. 15/1, που φέρει μόνον ένα μικρό κύκλο στο κέντρο⁷⁸⁷. Τέλος σημειώνονται δεκαπέντε συνολικά παραδείγματα δίσκου διακοσμημένου με σύνθετο τρόπο (12% του συνόλου), σχεδόν αποκλειστικά σε

⁷⁷⁹ Σημειώνονται 11 παραδείγματα στην Ιαλυσό (με ποσοστό 8%) με διακόσμηση στον ώμο και δύο παραδείγματα στον Πολυποδικό ρυθμό (T.17/2, T.85/1b). T.87/7.

⁷⁸⁰ Βλ. Podzuweit 1983, σ. 372-375. Πρβλ. Επίσης Mountjoy 1986, εικ. 210.1, 212.1, 228.1 κλπ. “LH III C Middle”, εικ. 236-238, σελ. 242 κλπ “LH III C late”.

⁷⁸¹ Ιακωβίδης 1969-70 Β', σ. 156, Γ' πίν. 41β.1052.

⁷⁸² Ποσοστό στην Ιαλυσό 9%. Συγκεκριμένα πρόκειται για τα T 21/5, T.32/5, T.42/1, T.52/1, T.73/5, T.83/4, T.87/5, Κάμειρος T.50/2, Σκοπή *Lund* 1, πίν. 20.3-5.

⁷⁸³ Σπάνια χρησιμοποιούνται στη βάση διακοσμητικά θέματα: δακτύλιοι, μικρές σπείρες (T.35/α, T.38/ε), συμπαγείς κύκλοι, (T.21/2).

⁷⁸⁴ Σπείρα κοσμεί το 59% των δίσκων στη Ρόδο. Το στοιχείο αυτό εντοπίζεται επίσης στην Περαιτή Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 156-157, εικ. 26.5,6

⁷⁸⁵ Ομόκεντροι κύκλοι εντοπίζονται στο 14,5% των παραδειγμάτων, λίγο μικρότερο από το ποσοστό της Περαιτής Ιακωβίδης 1969-70 Β' εικ. 26.3,4.

⁷⁸⁶ Δέκα παραδείγματα (8%), έχουν δίσκο ολόβαφο (T 12/2, T 15/6, T 17/1, T 32/5, T 40/3, T 72/2c, 2d, T 87/8a, BMC A 922, Ρόδος *Copenhagen* 2, πίν. 61.15. Στην Περαιτή, αλλά σε μικρότερο ποσοστό. Βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' εικ.26.1. Πέντε παραδείγματα έχουν ένα συμπαγή κύκλο, πρακτική άγνωστη στην Περαιτή. Βλ. Benzi 1992, σελ 82. BMC A 927.

⁷⁸⁷ Στην Περαιτή υπάρχει ένα μόνο παράδειγμα επίσης, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' εικ. 26.2.

παραδείγματα του Πολυποδικού ρυθμού, ή σε σπάνια παραδείγματα με περίτεχνη διακόσμηση Πυκνού ρυθμού της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ⁷⁸⁸.

Όσον αφορά στο σχήμα του σώματος των ψευδόστομων της Αγίας Αγάθης, σφαιρικός είναι ο Π28265 Τ18.3, σφαιρικός ελαφρά πεπιεσμένος ο πολυποδικός Π28288 Τ. 45.1 και ο μικρός Π28275 Τ. 25.1, περισσότερο πεπιεσμένο είναι το σχήμα του Π28263 Τ. 8.2, ενώ αυτό των Π28261 Τ. 11.1, Π28274 Τ. 19.1 και Π28276 Τ. 30.1 είναι αμφικωνικό. Ο δεύτερος πολυποδικός ψευδόστομος αμοφορέας από το νεκροταφείο, ο Π32100 ΠΤ. 7.1, καθώς και ο Π32110 Τ. 57.1 (και ο Π32111 Τ. 57.2) έχουν σχήμα ωσειδές - κωνικό. Τέλος ο μικκύλος Π28285 Τ. 42.1 έχει σχήμα κωνικό, με επίπεδο σχεδόν ώμο. Οι βάσεις των περισσότερων ψευδόστομων είναι δακτυλιόσχημες. Χαμηλές κωνικές είναι οι βάσεις των Π28274 Τ. 19.1 και Π28261 Τ. 11.1, ενώ διευρυνόμενη (splaying) είναι η βάση του Π28263 Τ. 8.2.

Τα ψευδοστόμια είναι όλα συμπαγή κυλινδρικά ή πηνιόσχημα (Π28263 Τ. 8.2, Π28261 Τ. 11.1 Π28275 Τ. 25.1). Το ψευδοστόμιο του Π32100 ΠΤ. 7.1 διευρύνεται προς τα πάνω. Χαμηλοί κωνικοί είναι οι δίσκοι των Π28263 Τ. 8.2, Π28261 Τ. 11.1, Π28275 Τ. 25.1 και Π28276 Τ. 30.1. Οξύτερη είναι η απόληξη στους Π32100 ΠΤ. 7.1 και Π28265 Τ. 18.3. Ελαφρά κοίλος, με ημισφαιρικό έξαρμα στο κέντρο είναι ο δίσκος του πολυποδικού Π28288 Τ. 45.1. Κοίλος, σε σχέση με τις ελαφρά υπερυψωμένες λαβές είναι ο δίσκος του μικκύλου Π28285 Τ. 42.1. Όλες οι προχοές είναι κάθετα τοποθετημένες στον ώμο, με εξαίρεση αυτή του πολυποδικού Π32100 ΠΤ. 7.1, η οποία παρουσιάζει ελαφρά απόκλιση. Οι προχοές των Π28265 Τ18.3 και Π28261 Τ. 11.1 είναι λίγο χαμηλότερες από τον δίσκο, αυτές των Π28275 Τ. 25.1 και Π28285 Τ. 42.1 λίγο υψηλότερες, ενώ η προχολή του Π32100 ΠΤ. 7.1 ισοϋψής. Σε όλα τα παραδείγματα οι λαβές είναι ταινιωτές ελλειψοειδούς διατομής (στο Π28263 Τ. 8.2 έχει αυλάκωση κατά μήκος της ράχης), ενώ στον πολυποδικό Π32100 ΠΤ. 7.1 είναι επίπεδες ταινιωτές, αποκλίνουν προς τα επάνω και παχύνονται στην κάτω πλευρά πριν την πρόσφυση στον δίσκο. Το τελευταίο στοιχείο παρατηρείται και στον μικκύλο Π28285 Τ. 42.1. Οπή αερισμού στον ώμο, αντιδιαμετρικά της προχοής, εντοπίζεται μόνον στον Π32100 ΠΤ. 7.1.

---

⁷⁸⁸ Οι ανάλογες περιπτώσεις στην Περατή είναι μόνον 12, δηλ. 3,6%.

Με εξαίρεση τους ψευδόστομους που φέρουν διακόσμηση εικονιστική, του Πολυποδικού και του Πυκνού ρυθμού, η διακόσμηση των ψευδόστομων από την Αγία Αγάθη είναι κυρίως ταινιωτή, διαφόρων τύπων. Το διακοσμητικό σχήμα Α του Benzi ακολουθεί η ταινιωτή διακόσμηση των Π28275 Τ. 25, και τους Π28274 Τ. 19, Π28265 Τ. 18 και Π32111 Τ. 57 (στον ώμο). Στο σχήμα Β ανήκει ο ψευδόστομος Π32111 Τ. 57.1. Μοναδικό παράδειγμα με ευρεία μονόχρωμη ζώνη, σύμφωνα με το σχήμα D του Benzi, είναι το Π28174 Τ. 19.1. Το μικκύλο Π28285 Τ. 42.1 ακολουθεί το σχήμα C. Άβαφα ή ολόβαφα παραδείγματα, όπως αυτά που ανήκουν στο σχήμα του Benzi, δεν εντοπίζονται με βεβαιότητα στην Αγία Αγάθη, τουλάχιστον μεταξύ αυτών που διατηρούνται σε βαθμό που παρέχει αρκετά στοιχεία, καθώς ο Π28263 Τ. 8.2, για παράδειγμα, δεν διατηρεί καθόλου επιδερμίδα. Ο Π28263 Τ. 8 δεν ανήκει στην κατηγορία των άβαφων, καθώς διακρίνεται ελάχιστο ίχνος ταινίας που ορίζει το πεδίο του ώμου. Ο ψευδόστομος Π28276 Τ. 30 και πιθανώς ο Π28262 Τ. 11 η διακόσμηση στο σώμα είναι ταινιωτή από ακανόνιστα εναλλασσόμενες γραμμές και λεπτές ταινίες, κατά το χαρακτηριστικό σχήμα της αχαϊκής κεραμεικής της ΥΕ ΙΙΙΓ. Σε όλα τα παραδείγματα της Αγίας Αγάθης που διατηρούνται επαρκώς, με εξαίρεση το Π25556 Τ. 7.1, το κάτω μέρος του σώματος είναι άβαφο, όπως συνηθίζεται στην ΥΕ ΙΙΙΓ στη Ρόδο. Ταινία στη μετάβαση προς τη βάση φέρει το Π28265 Τ. 18, ενώ στα δύο μικρογραφικά Π28275 Τ. 25 και Π28285 Τ. 42 είναι βαμμένη η βάση με εξηρημένο το κατώτερο τμήμα της. Το Π25556 Τ. 7 έχει τη χαρακτηριστική ταινιωτή διακόσμηση στο κατώτερο τμήμα του σώματος των μινωικών ψευδόστομων.

Στην Αγία Αγάθη δεν βρίσκουμε την ποικιλία των ευθύγραμμων και καμπυλόγραμμων διακοσμητικών θεμάτων που αναφέρει ο Benzi ότι χρησιμοποιούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ στη Ρόδο, όπως παράλληλες ενάλληλες γωνίες (Parallel Chevrons, FM 58), που εμφανίζεται από την πρόιμη έως την μέση φάση της ΥΕ ΙΙΙΓ⁷⁸⁹, και τα θέματα με τρίγλυφα (Panelled Patterns, FM 75), που συναντώνται ακόμη και σε αγγεία του Πολυποδικού ρυθμού της

---

⁷⁸⁹ Βλ. για παράδειγμα στον Π12762 (T.83/4, Benzi 1992, σελ. 99, 390, πίν. 107d,e) και στον ψευδόστομο από την Απολακκιά, βλ. Blinkenberg – Friis Johansen χ.χρ. 2, πίν. 62.3 της πρόιμης ΥΕ ΙΙΙΓ. Αντίθετα οι αρ. 3130 (T.12/6 Benzi 1992, σελ. 99, 248, πίν. 12d), αρ. 2698 (T.17/8, Benzi 1992, σελ. 99, 257, πίν. 24a,b), Π12714 (T.72/2b, Benzi 1992, σελ. 99, 380, πίν. 102d,e), Π12831 (T.88/1a Benzi 1992, σελ. 99, 401, πίν. 114a,b) από την Ιαλυσό και ο ψευδόστομος αρ. 12 από τον Τ. 1 στον Πασσά, στο Βάτι (Benzi 1992, σελ. 99, σελ. 440) χρονολογούνται στην στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ.

μέσης και προχωρημένης μέσης (advanced) - ύστερης φάσης της ΥΕ ΙΙΙ⁷⁹⁰. Το μοναδικό γραμμικό θέμα που εικονίζεται είναι η οριζόντια κυματοειδής γραμμή (FM 53.19, 20) στη ζώνη της κοιλιάς και σειρά κροσσοπεταλιών (FM 42.4) στον ώμο του σφαιρικού Π28265 Τ. 18.3.

Από ενιαία θηλιά περιβάλλονται οι εκφύσεις της προχοής και του ψευδοστομίου στον ψευδόστομο του πολυποδικού ρυθμού Π32100 ΠΤ. 7.1, στον μικρό Π28275 Τ. 25.1 και στον μικκύλο Π28285 Τ. 42.1. Επίσης στον Π28265 /Τ18.3. Στον Π32100 ΠΤ. 7.1 η θηλιά παχύνεται στα πλάγια της προχοής και σχηματίζει ημικύκλιο. Μεμονωμένος δακτύλιος περιβάλλει τη ρίζα της προχοής του Π32110 Τ. 57.1 και του ψευδοστομίου του Π32111, τα οποία μάλλον ανήκουν στο ίδιο αγγείο.

Στήλη εγκάρσιων γραμμών κοσμή τις λαβές στους Π28285/Τ. 42.1, γραπτό πλαίσιο με στήλη ελαφρά καμπύλων εγκάρσιων γραμμών στη ράχη στον Π32100/ΠΤ7 και στον Π28276/Τ30.1. Απλό πλαίσιο φέρουν οι λαβές στον Π28265 Τ18.3 και στον μικρό Π28275 Τ. 25.1

Από τους σωζόμενους δίσκους, δεξιόστροφη σπείρα εγγεγραμμένη σε κύκλο φέρουν οι Π28265 Τ18.3 και Π28275 Τ. 25.1· αριστερόστροφη ο Π28276/Τ30.1. Ο μικκύλος Π28285 Τ. 42.1 φέρει κύκλο μικρότερο από την περίμετρο του δίσκου. Σύνθετη είναι μόνον η διακόσμηση του δίσκου του πολυποδικού Π32100 ΠΤ. 7.1, με δύο αντικριστά ζεύγη από πέλτες, θέμα που επαναλαμβάνεται το θέμα του ώμου.

Ψευδόστομοι αμφορείς του Πολυποδικού ρυθμού (Σχέδ. 88, 89)

Ο ψευδόστομος αμφορέας σφαιρικού ή αμφικωνικού σχήματος με γραπτή πολυποδική διακόσμηση εμφανίστηκε στην Κρήτη στην ΥΜ ΙΙΒ, πιθανώς δε προέρχεται αρχικά από το εργαστήριο των Χανίων⁷⁹¹. Μόνον η σφαιρική εκδοχή επεβίωσε μέχρι την ΥΜ ΙΙΙ⁷⁹². Το σχήμα του σφαιρικού πολυποδικού ψευδόστομου ήταν κοινό στην Κρήτη, στη Δωδεκάνησο και στην ηπειρωτική Ελλάδα στην ΥΜ/ΥΕ ΙΙ Β-Γ ⁷⁹³. Ο Macdonald

⁷⁹⁰ Για παράδειγμα στον ψευδόστομο αρ. 3276 από την Ιαλυσό, βλ. Benzi 1992, σελ. 99, 327-328 Τ 42/1 , πίν. 73a,b). Πρβλ. επίσης τα Τ 80/d και Τ 87/5, βλ. Benzi 1992, σελ. 99.

⁷⁹¹ Tzedakis 1969, σελ. 417. Kanta 1980, σελ. 252, 254. Paschalidis 2009, σελ. 10.

⁷⁹² Βλ. Popham 1967, σελ. 347.

⁷⁹³ Βλ. Kanta 1980, σελ. 247 σχέδ. με την τυπολογία των ΥΜ ΙΙΒ-Γ σφαιρικών ψευδόστομων. Επίσης βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1044-1056 (FS 174, 176), για τους ροδιακούς ψευδόστομους, οι οποίοι αφθονούν κατά

διακρίνει δύο τύπους πολυποδικής διακόσμησης στην ΥΜ ΙΙΙΒ, από τους οποίους μόνον ο ένας είχε συνέχεια στην ΥΜ ΙΙΙΓ⁷⁹⁴. Οι κρητικοί πολυποδικοί ψευδόστομοι της ΥΜ ΙΙΙΓ εξήχθησαν σε πολλές θέσεις στο Αιγαίο και πυροδότησαν την τοπική παραγωγή, με ιδιαίτερα κατά τόπους χαρακτηριστικά. Στο β΄μισό του 12^{ου} αι. π.Χ. οι ψευδόστομοι αμφορείς με πολυποδική διακόσμηση ήταν από τα πλέον αγαπητά ταφικά αγγεία σε ολόκληρο το Αιγαίο. Αξιοσημείωτο είναι ωστόσο ότι στην Κρήτη βρέθηκε περιορισμένος αριθμός παραδειγμάτων της ΥΜ ΙΙΙΓ⁷⁹⁵.

Στην πρώιμη ΥΜ ΙΙΙΓ, η ζωγραφική σύνθεση καταλαμβάνει χαλαρά ολόκληρο το πεδίο του αγγείου, με αραιά μεμονωμένα παραπληρωματικά θέματα (ρόδακες, ρόμβους, θαλάσσιες ανεμώνες κλπ) και μεγάλα κενά διαστήματα⁷⁹⁶, σε αντίθεση με τον Πυκνό Πολυποδικό ρυθμό των μεταγενέστερων φάσεων. Στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ ο σάκκος του χταποδιού συχνά επικαλύπτει τις ταινίες που ορίζουν από κάτω το πεδίο⁷⁹⁷.

Στην Ιαλυσό βρέθηκαν 37 συνολικά παραδείγματα. Από αυτούς, οι δεκαέξι θεωρούνται επείσακτοι από την Κρήτη, οι δεκαεπτά έχουν ταυτιστεί ως τοπικής παραγωγής, δύο αποδίδονται στην ομάδα Κω – Καλύμνου και άλλοι δύο στην Περατή⁷⁹⁸. Οι πολυποδικοί ψευδόστομοι Τ. 87/3⁷⁹⁹ και Τ 15/2⁸⁰⁰ της Ιαλυσού θεωρήθηκαν κρητικοί· η προέλευση

την ΥΕ ΙΙΙΓ. Για το ίδιο σχήμα στην ηπειρωτική Ελλάδα, βλ. Furumark 1941, σελ. 33, σελ. 612-614 (FS 174, 176), Mountjoy 1994, σελ. 150-151, εικ. 180.

⁷⁹⁴ Βλ. Macdonald 1986, σελ. 138.

⁷⁹⁵ Βλ. Popham 1965, σελ. 332. Kanta 1980, σελ. Mee 1982, σελ. 33. Paschalidis 2009.

⁷⁹⁶ Στη φάση αυτή χρονολογούνται ο μινωικός σφαιρικός ψευδόστομος Π12775 από τον Τ. 48 στην Ιαλυσό, βλ. Kanta 1980, σελ. 305, εικ. 99: 3-4. Benzi 1992, σελ. 392. Σταμπολίδης – Καρέτσου 1998, σελ. 66-67, αρ. 25 (Ε. Καραντζαλη). Πρβλ. τον ψευδόστομο αρ.κατ. 1904 του Μ. Αγίου Νικολάου από τη Μυρσίνη Σητείας (βλ. Kanta 1980, σελ. 171, 255, εικ. 137.2) και αποσπασματικό ψευδόστομο από την Κνωσό επίσης χρονολογείται στην πρώιμη ΥΜ ΙΙΙΓ (Popham 1965, σελ. 329, εικ. 8, σελ. 332, 341, αρ. 59). Επίσης, πρβλ. τον σφαιρικό ψευδόστομο από το Καστέλλι Χανίων που χρονολογείται και αυτός στην πρώιμη ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο, Hallager - Hallager 2000, σελ. 77, 146, πίν. 38. 80-P 0260).

⁷⁹⁷ Βλ. Kanta 1980, σελ. 254.

⁷⁹⁸ Γενικά για τους ψευδόστομους του Πολυποδικού ρυθμού στην Ιαλυσό, βλ. Mee 1982, σελ. 32-34, Macdonald 1986, σελ. 135-138. Benzi 1992, σελ. 86-96. Mountjoy 1999, σελ. 1045-1053 (πρώιμης – ανεπτυγμένη μέση (developed) ΥΕ ΙΙΙΓ), σελ. 1072-1073 (προχωρημένη μέση (advanced) – ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ).

⁷⁹⁹ Στην πρώιμη ΥΜ ΙΙΙΓ χρονολογεί τον ψευδόστομο Τ 87/3 η Κάντα και ο Πασχαλίδης (βλ. Kanta 1980, σελ. 305. Σύμφωνα με τον Πασχαλίδη, ο πεπιεσμένο σφαιρικό σώμα του Τ 87/3 και τα διακοσμητικά του στοιχεία θυμίζουν τον «Ζωγράφο του Ξανθουδίδη», αλλά η γενικότερη σύνθεση δηλώνει ότι είναι πρωιμότερο Paschalidis 2009, σελ. 11). Αντίθετα, ο Macdonald 1985, σελ. 222, χρονολογεί τους δύο ψευδόστομους της Ιαλυσού στην μέση ΥΕ ΙΙΙΓ. Η Mountjoy τους χρονολογεί στην πρώιμη – ανεπτυγμένη μέση (developed) ΥΕ ΙΙΙΓ, αν και τους θεωρεί μινωικά προϊόντα, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1046, 1051, πίν. 6e-f, 8a-b.

αυτή επιβεβαιώθηκε από την ανάλυση πηλού. Επίσης σημαντικός είναι ο αριθμός των πολυποδικών ψευδόστομων από τη Νάξο, δέκα από τα Απλώματα και 22 από το Καμίνι⁸⁰¹. Αντίστοιχα, στην Περατή βρέθηκαν δεκαπέντε παραδείγματα πολυποδικών ψευδόστομων αμφορέων⁸⁰². Στη Νάξο και στην Ιαλυσό επιχωριάζουν οι σφαιρικοί FS 176, ενώ οι πολυποδικοί ψευδόστομοι της Περατής χαρακτηρίζονται από σχήμα με τη μέγιστη διάμετρο ψηλά (FS 175 “perked-up”).

Οι ψευδόστομοι αμφορείς Π28288 Τ. 45.1 και Π32100 ΠΤ. 7.1 από την Αγία Αγάθη αποτελούν τα μοναδικά παραδείγματα του Πολυποδικού ρυθμού που έχουν βρεθεί στη Ρόδο εκτός Ιαλυσού. Ο αποσπασματικός ψευδόστομος Π28288 (Σχέδ. 88. Εικ. 222), με σώμα πεπιεσμένο σφαιρικό FS 176, φέρει διακόσμηση που συνίσταται από ένα χταπόδι, με τους πλοκάμους να τυλίγουν το αγγείο και να συναντώνται στην πίσω όψη. Στο σωζόμενο τμήμα του αγγείου εικονίζονται τρία ζεύγη πλοκάμων ολόβαφων με περίγραμμα κι ανάμεσά τους ψάρια, πουλιά και θαλάσσιες ανεμώνες με τη μορφή στιγμωτού ρόδακα. Τέταρτο ζεύγος πλοκάμων θα πρέπει να κατέληγαν εκατέρωθεν της προχοής. Συστήματα παράλληλων γραμμών συνδέουν τους πλοκάμους και διάγραμμα τρίγωνα, με ή χωρίς περίγραμμα από κροσσοπετάλια, γεμίζουν τις γωνίες και συνδέουν την απόληξη των πλοκάμων. Το σχήμα του σώματος, η διάταξη της διακόσμησης και η απόδοση των θεμάτων, συσχετίζουν το αγγείο αυτό με το εργαστήριο της Κω – Καλύμνου, και το χρονολογούν στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ⁸⁰³. Η απόδοση του ψαριού στον Π28288 Τ. 45.1 ιδίως, πλησιάζει περισσότερο αυτά του ψευδόστομου από τον 39 της Λαγκάδας στην Κω⁸⁰⁴.

---

⁸⁰⁰ Ο ψευδόστομος Τ 15/2 έχει το ίδιο σφαιρικό σώμα FS 176. Βλ. Maiuri 1923-24, σελ. 172 εικ. 99, πίν. Π, αρ. 3155. Benzi 1992, σελ. 76, 251, πίν. 15c. Το σχήμα του χταποδιού θυμίζει αυτά στους ψευδόστομους 3480 από τα Μουλιανά και 4026 από την Τουρλωτή, αν και τα συμπληρωματικά θέματα διαφέρουν. Είναι και αυτό πρωιμότερο, βάσει της ταινιωτής διακόσμησης στο κατώτερο σώμα και της πιο χαλαρής σύνθεσης της κύριας διακοσμητικής ζώνης. Βλ. Paschalidis 2009, σελ. 33-34.

⁸⁰¹ Σε σύγκριση με το υλικό της Ιαλυσού Mee 1982, σελ. 33. Αναλυτικά για τους πολυποδικούς ψευδόστομους της Νάξου βλ. Βλαχόπουλος 2006, σελ. 150-187. Ο αρ.κατ. 914 από τα Απλώματα μοιάζει με αυτόν από τα Μουλιανά, και πιθανώς είναι ο πρωιμότερος της σειράς, βλ. Καρδαρά 1977, σελ. 19.

⁸⁰² Αναλυτικά για το σχήμα και τη διακόσμηση των πολυποδικών ψευδόστομων της Περατής, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 181-188, εικ. 66-73.

⁸⁰³ Πρβλ. τον ψευδόστομο αρ.κατ. 1953.535 στο Ashmolean Museum από την Κάλυμνο, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1132, 1134 αρ. 18, εικ. 464.18, η οποία το χρονολογεί στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ και το θεωρεί πιθανώς μινωικό. Το πουλί (FM 7), ωστόσο, είναι ασυνήθιστο θέμα στον πολυποδικό ρυθμό της Κρήτης, βλ. Macdonald 1986, σελ. 136.Ως προς το σχήμα του σώματος, πρβλ. τον αρ.κατ. 3481 από τον Τ. Β στα Μουλιανά, της μέσης ΥΜ ΙΙΙΓ, βλ. Paschalidis σελ. 35, εικ. 60. Πρβλ. επίσης το σχήμα του σώματος και τη διακόσμηση στον αποσπασματικό σωζόμενο ψευδόστομο από τον Τ. 80 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, σελ.

Ο δεύτερος ψευδόστομος αμφορέας του νεκροταφείου, ο ακέραιος Π32100 ΠΤ. 7.1 (Σχέδ. 89. Εικ. 244 α-ε), ανήκει σε μια διαφορετική διακοσμητική παράδοση, στην οποία το αγγείο χωρίζεται σε πεδία και συνδυάζεται η εικονιστική διακόσμηση του σώματος με γραμμική διακόσμηση στον ώμο. Ο ώμος εδώ καταλαμβάνεται από τέσσερις πέλτες (διαποίκιλτα συμπαγή τόξα με εγγεγραμμένα συστήματα ομόκεντρων τόξων, με διπλό περίγραμμα και επιπλέον στιγματώτο περίγραμμα): οι δύο μεγαλύτερες στο πεδίο απέναντι από την προχοή και ανά μία μικρότερη δεξιά και αριστερά αυτής. Το ίδιο θέμα επαναλαμβάνεται στο δίσκο, όπου τέσσερις πέλτες, δύο μεγαλύτερες και δύο μικρότερες, με στιγματώτα περιγράμματα, εικονίζονται διατεταγμένα αντιδιαμετρικά ανά δύο. Η ίδια διακόσμηση απαντά στον ώμο του ψευδόστομου αρ.κατ. Π32111 Τ. 57.3 (Σχέδ. 90), ο οποίος όμως πρέπει να είχε ταινιωτή διακόσμηση στο σώμα.

Το κυρίως διακοσμητικό πεδίο του Π32100 καταλαμβάνεται από δύο χταπόδια που καλύπτουν την πρόσθια και την πίσω όψη, με τους πλοκάμους να καμπυλώνουν και τα τρία πρώτα ζεύγη να καταλήγουν στην άνω παρυφή του πεδίου. Ένα μοναδικό ψάρι (FS 7) με ιδιαίτερη απόδοση, με ακιδωτή ουρά και τεθλασμένη κατά μήκος του ολόβαφου σώματος, εικονίζεται σχεδόν κατακόρυφο στη μία πλάγια όψη, ανάμεσα στα χταπόδια και κάτω από το γέμισμα⁸⁰⁵. Το σχήμα του αγγείου, η απόδοση του χταποδιού, η διάταξη των πλοκάμων και το πυκνό γέμισμα από ενόφθαλμα συστήματα ομόκεντρων τόξων συνδέουν το αγγείο αυτό με το εργαστήριο της Περατής⁸⁰⁶. Ωστόσο, το θέμα του ώμου απαντά στη

388-389 Τ. 80d, πίν. 106f-i. Mountjoy 1999, σελ. 1069,1073 αρ. 267, εικ. 438.267, η οποία το χρονολογεί στη προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ και θεωρεί πιθανή μια κωακή-καλυμνιακή προέλευση. Η απόδοση του ψαριού (FM 20) στον Π28280 Τ. 45.1 πλησιάζει περισσότερο αυτά του ψευδόστομου από τον 39 της Λαγκάδας στην Κω, βλ. Morricone 1965-66 σελ. 1880192, εικ. 196. Vermeule – Karageorghis 1982, πίν. 12.39. Mountjoy 1999, σελ. 1114, 1116 αρ. 141, εικ. 458.141.

⁸⁰⁴ Βλ. Morricone 1965-66, σελ. 1880192, εικ. 196. Vermeule – Karageorghis 1982, πίν. 12.39. Mountjoy 1999, σελ. 1114, 1116 αρ. 141, εικ. 458.141.

⁸⁰⁵ Για το ψάρι που αποδίδεται σχεδόν κατακόρυφο, πρβλ. ψευδόστομο αρ.κατ. 152 από τον Τ. 39 της Λαγκάδας, βλ. Morricone 1965-66, σελ. 188-192, εικ. 196. Vermeule – Karageorghis πίν. XII.39. Η Mountjoy 1999, σελ. 1114-1116 αρ. 141, εικ. 456.141, το χρονολογεί στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ. Ψάρι με κατά μήκος τεθλασμένη γραμμή αποδίδεται στον ώμο του ψευδόστομου αρ.κατ. 342 του Τ. 6 ης Λαγκάδας, βλ. Morricone 1965-66, σελ.95-96, εικ. 74-75. Βλ. επίσης Mountjoy 1999, σελ. 1117-1118 αρ. 146, εικ. 457.147, που το χρονολογεί επίσης στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ.

⁸⁰⁶ Αναλυτικά για το σχήμα και τη διακόσμηση των πολυποδικών ψευδόστομων της Περατής, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 181-188, εικ. 66-73. Πρβλ. τον αρ.κατ. 569 της Περατής, ως προς το σχήμα του χταποδιού και τη διάταξη των πλοκάμων, Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ.187 εικ. 73.569, έγχρ.πίν. ΙΙΙ.569. Πρβλ. επίσης τα αρ.κατ. 248, 261, 319 και 617 της Περατής, όπου ο γέμισμα από συστήματα ομόκεντρων τόξων περιορίζεται

Ρόδο⁸⁰⁷, ενώ η απόληξη των πλοκάμων που διαμορφώνεται σαν διαποίκιλτος κύκλος, απαντά μεν στην Περαιτή, αλλά θεωρείται κατ' εξοχή ροδιακό θέμα⁸⁰⁸. Η διακόσμηση του αγγείου χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα προσεκτική εκτέλεση, ενώ για τα συστήματα ομόκεντρων τόξων και τις πέλτες θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκε πολλαπλό πινέλο. Το αγγείο χρονολογείται στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ – Υπομυκηναϊκή, κυρίως βάσει της τεθλασμένης στο σώμα του ψαριού και των ενόφθαλων ομόκεντρων τόξων του γεμίματος⁸⁰⁹.

Εκτός από τους παραπάνω, στον πολυποδικό ρυθμό θα πρέπει να θεωρηθεί ότι ανήκει ο μικρός ψευδόστομος αμφορίσκος Π28275 Τ. 25.1 (Σχέδ. 87), με παράσταση ψαριού στο μεγάλο πεδίο του ώμου απέναντι από την προχοή. Τα καμπυλόγραμμα διαποίκιλτα τρίγωνα (FM 71) και το ημικύκλιο με συμπαγή πυρήνα (FM 43) αποτελούν συνήθη συμπληρωματικά θέματα. Τα υπόλοιπα στοιχεία της διακόσμησης του ώμου ανήκουν στο θεματολόγιο του Πολυποδικού ρυθμού. Οι δύο στιγμωτοί ρόδακες (FM 27.17, 23), η σειρά κροσσοπεταλίων που ορίζει το πεδίο κάτω και το τρίγωνο οφθαλμωτών φολίδων (FM

μεταξύ των πλοκάμων, αλλά δεν επεκτείνεται σε όλο το πεδίο, όπως στα αρ.κατ. 200 και 873 του ίδιου νεκροταφείου. Βλ. σχετικά Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 184-186, εικ. 70-72.

⁸⁰⁷ Για τα αντωπά ζεύγη πελτών στο δίσκο, πρβλ. τα αντωπά συστήματα ομόκεντρων ημικυκλίων FM 43 στον ψευδόστομο του Πυκνού ρυθμού Π13.993 του Μ. Ρόδου από τον Τ. 48 στα Καλαβάρδα-Ανήφορο, βλ. Jacopi 1932-33 σελ. 148, εικ. 171, 172. Ο Benzi 1992, σελ. 415-416 Τ.48/3, το χρονολογεί στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ, ενώ η Mountjoy 1999, σελ. 1073 αρ. 271, εικ. 439.271, στη προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ. Παρόμοια είναι η διακόσμηση του δίσκου του ψευδόστομου αρ.κατ. 2934 του Μ. Βερολίνου, από τον Τσίτσο, επίσης στην περιοχή της Καμείρου, βλ. Furtwängler –Löschke 1886, σελ. 80-81, εικ. 38-39. Benzi 1992, σελ. 417. Mountjoy 1999, σελ. 1073 αρ. 270, εικ. 439.270. Στην Περαιτή διαπιστώνεται η διακόσμηση του δίσκου των ψευδόστομων με αντωπά συστήματα ομόκεντρων ημικυκλίων, με ή χωρίς συμπαγή πυρήνα, όχι όμως με αντωπά ζεύγη πελτών, αν και το θέμα χρησιμοποιείται στον ώμο ψευδόστομων, βλ. Ιακωβίδης 1969-70, σελ. 157, εικ. 26, και σελ. 167, εικ. 44 αντίστοιχα.

⁸⁰⁸ Για τη χρήση του θέματος της αντιθετικής σπείρας με μίσχο (stemmed spiral FM 51) στη ροδιακή κεραμική, σε συνδυασμό με τα κέρατα καθοσιώσεως (multiple stem and tongue ή tricurved streamer FM 19), Macdonald 1986, σελ.132. Κύκλοι με γέμισμα από αντιδιαμετρικά τοποθετημένα συστήματα ομόκεντρων ημικυκλίων, με ή χωρίς συμπαγή ημικύκλια στον κύκλο-σπείρα) στην ηθμωτή πρόχου NT17:46 – FS155/FM19. Πρβλ. τις απολήξεις στις μισχωτές σπείρες FM 51 στον ώμο του ψευδόστομου αμφορέα FS 175 με αρ.κατ. 3142 από τον Τ. 15 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, Τ 15/5, πίν. Πίν. 16c. Mountjoy 1999, σελ. αρ. 217, εικ. 433.217, που τον χρονολογεί στην πρώιμη – ανεπτυγμένη μέση (developed) ΥΕ ΙΙΙΓ. Το θέμα απαντά μεμονωμένο στον αμφορέα με αγκύλες λαβές Π7692 από τον Τ. 38 της Αγοράς (πιθανώς τεφροδόχο αγγείο), ο οποίος χρονολογείται στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ – Υπομυκηναϊκή, βλ. Papadopoulos – Lord Smithson 2017, σελ. 294-298, εικ. 2.201.

⁸⁰⁹ Πρβλ. επίσης τον ψευδόστομο από το Δίτυλο αρ.κατ. Kraiker – Kübler 1939, πίν. 5. Mountjoy 1999, σελ. 612-613, 617- εικ. 233.564. Περαιτή Τ. 92.709 πίν. 60γ. Με ομόκεντρα τόξα. Πολυποδικό Περαιτής Τ. 122^α.873 και Τ. 12.200, από το ίδιο εργαστήριο, με δύο χαπάδια. Δες επίσης Απλώματα 949. Δες επίσης Τ. 75.614, όπου η διακόσμηση φτάνει μέχρι τη βάση.

42.21) συμπληρώνουν το θαλάσσιο τοπίο, ως ανεμώνες, υδάτινος κυματισμός και βραχώδης σχηματισμός. Το μικρό αυτό αγγείο θα μπορούσε να είναι κρητικό⁸¹⁰, αν και το θέμα του ψαριού έχει κοντινά ροδιακά και κωακά παράλληλα⁸¹¹. Η προχοή και το ψευδοστόμιο περιβάλλονται από μία ενιαία θηλειά, όπως και ο πολυποδικός Π32100 και ο μικκύλος Π28285. Ακόμη πιο συνεπτυγμένη απόδοση θαλάσσιου τοπίου θα μπορούσε ενδεχομένως να θεωρηθεί ο μοναδικός στιγμωτός ρόδακας αντιδιαμετρικά της προχοής στον μικκύλο ψευδόστομο Π28285 του Τ. 42 (Σχέδ. 87)⁸¹². Στο αγγείο αυτό, τα δύο μικρά τριγωνικά πεδία εκατέρωθεν της προχοής διακοσμούνται με μία στιγμή.

Ψευδόστομος αμφορέας του κρητικού Πυκνού ρυθμού (Σχέδ. 85)

Τα θραύσματα του ψευδόστομου Π25556 του Τ. 7 δεν συγκολλώνται, φαίνεται όμως ότι ανήκουν στο ίδιο αγγείο. Η κοιλιά αποτελεί ενιαίο διακοσμητικό πεδίο· καταλαμβάνεται από σειρά εκφυλισμένων «μινωικών ανθέων», που σχηματίζονται από τρία ανεστραμμένα Υσχημα και ακτινωτό κροσσωτό περίγραμμα και εκφύονται από θέματα που θυμίζουν βολβούς. Τα δύο αυτά βολβοειδή δεν είναι όμοια μεταξύ τους. Το αριστερό σχηματίζεται από αντωπά κάθετα τοποθετημένα συστήματα τόξων, ενώ το δεξιό από σιγμοειδείς γραμμές με κοινή έκφυση και παράλληλο κυματισμό⁸¹³. Και τα δύο φέρουν στιγμωτό περίγραμμα, ενώ μεμονωμένες στιγμές εντοπίζονται και μεταξύ των «μινωικών ανθέων». Σε άλλο θραύσμα, πιθανότατα του ίδιου αγγείου, εικονίζονται σύστημα παράλληλων σιγμοειδών γραμμών, σύστημα ομόκεντρων τόξων με στικτό περίγραμμα και σειρές κροσσοπεταλιών. Η αντιμετώπιση της κοιλιάς του αγγείου ως

---

⁸¹⁰ Πρβλ. τον μικρό ψευδόστομο αρ.κατ. 5072 Μουσείου Σητείας από την Τουρλωτή, της ύστερης ΥΜ ΙΙΒ-πρώιμης ΥΜ ΙΙΓ, βλ. Paschalidis 2009, σελ.12, 71, εικ. 14, και σημ. 79, για παράλληλα από άλλες θέσεις της Κρήτης.

⁸¹¹ Πρβλ. το ψάρι στον ψευδόστομο από τον Τ. 80 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, σελ. 388-389 Τ. 80d, πίν. 106f-i. Mountjoy 1999, σελ. 1069,1073 αρ. 267, εικ. 438.267, η οποία το χρονολογεί στη προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΓ και το θεωρεί πιθανώς κωακό-καλυμνιακό. .

⁸¹² Οι στιγμωτοί ρόδακες (FM 27.17, 23 “sea anemony”), απαντούν ως συμπληρωματικά θέματα σε παραστάσεις του Πολυποδικού ρυθμού της μέσης ΥΕ ΙΙΓ, βλ. Benzi 1992, σελ. 91. Πρβλ. το θέμα στον ώμο του ψευδόστομου Π12775 του Μ. Ρόδου από τον Τ. 84 της Ιαλυσού, ο οποίος αποτελεί εισαγωγή από την Κρήτη, βλ. Jacopi 1930-31, σελ. 321, εικ. 65, 69. Furumark 1944, σελ. 224-225. Desborough 1964, σελ. 7-8. Kanta 1980, σελ. 305-306. Mee 1982, πίν. 26.1. Benzi 1992, σελ. 392 Τ 84/6, ο οποίος τον χρονολογεί στη μέση ΥΕ ΙΙΓ.

⁸¹³ Τα θέματα, μεμονωμένα, αποτελούν πιθανώς εξέλιξη ΥΜ ΙΙΒ θεμάτων της κνωσιακής κεραμεικής, βλ. Porpham 1970, εικ. 3, αρ. 45, 46 και πίν. 48-50). Η σύνταξη όμως και η γενική αντιμετώπιση του πεδίου είναι τελείως διαφορετική.

κύριου διακοσμητικού πεδίου θυμίζει τους σφαιρικούς ψευδόστομους αμφορείς του Πολυποδικού ρυθμού, ενώ τα κροσσωτά μοτίβα και τα στιγμωτά περιγράμματα παραπέμπουν στην Υπομινωική κεραμική από το Καρφί και άλλες θέσεις της ανατολικής Κρήτης.

Το αγγείο αυτό θα πρέπει να θεωρηθεί επείσακτο από την Κρήτη.

Όσον αφορά στη σχετική χρονολογική κατάταξη των ψευδόστομων της Αγίας Αγάθης βάσει σχήματος, αρχαιότερος θα πρέπει να θεωρηθεί ο πολυποδικός Π28288 Τ45.1, πεπιεσμένος σφαιρικός, με βάση δακτυλιόσχημη, ψευδοστόμιο κυλινδρικό, ελαφρά διευρυνόμενο προς τα πάνω, δίσκο κοίλο με κεντρικό έξαρμα, και λαβές λεπτές ταινιωτές⁸¹⁴. Χρονολογείται στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ. Ευρύ πεπιεσμένο σφαιρικό είναι το σχήμα και του μικρότερου Π28263 Τ8.2, ωστόσο η αναλογία ύψους σώματος και τμήματος λαβών-προχόης-ψευδοστομίου, καθώς και η κωνική διευρυνόμενη βάση του το καθιστούν μεταγενέστερο. Ο δεύτερος πολυποδικός ψευδόστομος αμφορέας από το νεκροταφείο, ο Π32100 ΠΤ. 7.1, καθώς και ο Π32110 Τ. 57.1 (και ο Π32111 Τ. 57.2), με σχήμα ωσειδές – κωνικό, θα πρέπει να τοποθετηθούν στο τέλος της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ, κυρίως βάσει διακόσμησης. Οι αμφικωνικοί με κωνική βάση Π28261 Τ. 11.1 και Π28276 Τ. 30.1 είναι από τα τελευταία παραδείγματα, ιδίως μάλιστα ο έντονα αμφικωνικός Π28274 Τ19.1 θα πρέπει να θεωρηθεί Υπομυκ.⁸¹⁵.

Τελευταία γνωστά παραδείγματα του σχήματος του ψευδόστομου αμφορέα στη Ρόδο είναι ο Π30500 από τον Τ. 1 της Λίνδου, και οι αρ.κατ. 12501 και 12502 του Μ.

---

⁸¹⁴ Πρβλ. τον ψευδόστομο αμφορέα με ευρύ, πεπιεσμένο σφαιρικό σώμα Β39 Π15655 από το Κλάους, που χρονολογείται στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ, Paschalidis 1918, σελ. 158-159. Γενικότερα για τους ψευδόστομους της φάσης 3 του νεκροταφείου στο Κλάους, βλ. Paschalidis 1918, σελ. 352-353, εικ. 770-771.

⁸¹⁵ Αμφικωνικό σώμα στο νεκροταφείο της Ιαλυσού έχει μόνον ο Π12811, από τον Τ. 87, βλ. Benzi 1992, σελ. 80 Τ 87/8e, 395, 397, πίν. 112d, 167b, που τον χρονολογεί στη προχωρημένη μέση (advanced) – ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ. Ψευδόστομοι αμφικωνικού σχήματος δεν απαντούν στην Περατή, όπου, όπως επισημαίνει ο Ιακωβίδης, κεραμική των Υπομυκ. χρόνων δεν βρέθηκε. Πρβλ. την εξέλιξη των ψευδόστομων αμφορέων στην Περατή, Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 401-403, εικ. 161. Πρβλ. επίσης την χρονολογική κατάταξη των ψευδόστομων αμφορέων από τη νότια Ρόδο, στο Dietz 1984, σελ. 91, εικ. 116. Πρβλ. επίσης τον αμφικωνικό ψευδόστομο σταμνίσκο με αμφικωνικό σώμα και διευρυνόμενη βάση, με διακόσμηση δικτυωτού στον ώμο, από την Επίδαυρο Λιμηρά. Το αγγείο αυτό είναι ένα από τα λίγα υπομυκηναϊκά αγγεία που βρέθηκαν στη Λακωνία, σε θαλαμοειδείς τάφους, μαζί με κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Δημακοπούλου 1982, σελ. 125, πίν. 62, αρ. 140.

Κοπεγχάγης⁸¹⁶, επίσης από την περιοχή της Λίνδου. Στην Κρήτη το σχήμα παρουσιάζει συνέχεια έως την ΥΠρΓ περίοδο, ενώ στην Κύπρο έως την ΚΓ⁸¹⁷.

Ανοιχτά σχήματα

Κύπελλα (Σχέδ. 91)

Έξι κύπελλα συνολικά βρέθηκαν σε πέντε τάφους στο νεκροταφείο, το Π28270 Τ. 37.3, το Π28272 Τ. 17.2, τα Π28281 Τ. 32.2, το Π28282 Τ. 32.3, και το Π32109 Τ. 56.2 και το μικκύλο Π28290 Τ. 14.1. Επίσης, τρία θραύσματα από κωνικά πόδια θα πρέπει να ανήκουν σε κύπελλα ή σκύφους, τα Π25592 Τ. 8.3, Π28279 Τ. 31.2 και Π32112 Τ. 57.3.

Τα Π28270 Τ. 37.3, το Π28272 Τ. 17.2 (FS 217, 217), ανήκουν στην ίδια κατηγορία ως προς τη διακόσμηση, αν και παρουσιάζουν διαφορές ως προς το σχήμα. Το πρώτο είναι ημισφαιρικό-κωνικό, με χείλος παχυνόμενο, επίπεδο στην άνω επιφάνεια, η δε ψηλή κωνική βάση του διαμορφώνεται σχεδόν σαν πόδι. Το σχήμα του κατώτερου μέρους του σώματος και της βάσης του πλησιάζει αυτό του σκύφου Π 28284 από τον Τ. 38. Το δεύτερο είναι χαμηλότερο, κυλινδρικό ανώτερο τμήμα που καταλήγει σε λεπτό ελαφρά έξω νεύον χείλος και βάση ταινιωτή δακτυλιόχημη. Η διακοσμητική σύνταξη των δύο κυπέλλων, με ταινία να τονίζει τη βάση (στο Π28272 Τ. 17.2 η βάση είναι ολόβαφη, στο Π28270 Τ. 37.3 η ταινία περιθέει το ανώτερο τμήμα της), λεπτή ταινία στο ύψος της έκφυσης της λαβής και μία ή δύο κυματοειδείς FM 53, σχεδόν τεθλασμένες, στο κυρίως διακοσμητικό πεδίο, όπως και το ολόβαφο χείλος του Π28272, θυμίζουν τη διακόσμηση των σταμνίσκων, των μικρών στάμνων και των μικρών αμφορέων με αγκύλες λαβές από το νεκροταφείο. Τα τριγωνικά γραμμίδια στο χείλος του Π28270 Τ. 37.3 απαντούν επίσης στο λοξότμητο χείλος του αμφορέα με αγκύλες λαβές Π28268 από τον ίδιο τάφο. Είναι πιθανό όλα αυτά τα αγγεία να προέρχονται από το ίδιο τοπικό εργαστήριο⁸¹⁸.

---

⁸¹⁶ Dietz 1984, σελ. 88-90, εικ. 114-116.

⁸¹⁷ Για τους ψευδόστομους αρ.κατ. 12501 και 12502 του Μ. Κοπεγχάγης, βλ. Dietz 1984, σελ. 88-90, εικ. 114-116. Η Mountjoy επαναχρονολόγησε τον πρώτο από αυτούς στην ΥΕ ΙΙΒ. Για τον ψευδόστομο από τον Τ. 1 τη; Λίνδου.

⁸¹⁸ Βλ. Mountjoy 1986, εικ. 229, 230. Πρβλ. το αποσπασματικό αγγείο με κυματοειδή γραμμή από την Punta Meliso, βλ. Benzi – Graziado 1996α, σελ. 1529, πίν. I.G, που ταυτίζεται με σκύφο, με ολόβαφο εσωτερικό εκτός από την εξηρημένη ταινία εσωτερικά του χείλους. Για τη σειρά τριγωνικών γραμμιδίων που κοσμήει την επίπεδη άνω επιφάνεια του χείλους βλ. Benzi – Graziado 1996α, σελ. 1525, 1529, πίν. I.F.

Το μικκύλο Π28290 Τ. 14 έχει σχήμα ημισφαιρικό, με βάση δακτυλιόσχημη, με κωνικό έξαρμα από κάτω, και χείλος απλό. Η διακόσμηση αποτελείται από ημιελλείψεις εσωτερικά και εξωτερικά, που σχηματίζονται με την τεχνική της μερικής εμβάπτισης. Η τεχνική αυτή σημειώνεται στην Κρήτη από την ΜΜ περίοδο και χρησιμοποιείται για τη διακόσμηση μικρόσωμων αγγείων έως τους ΠρΓ χρόνους⁸¹⁹. Παραδείγματα εντοπίζονται στην Κάρπαθο στην ΥΕ ΙΙΑ2⁸²⁰, στην Περατή στην ΥΕ ΙΙΓ, όπου, σύμφωνα με τον Ιακωβίδη παράγονταν τοπικά, σύμφωνα με κρητικά πρότυπα⁸²¹. Στην Ιαλυσό διακόσμηση ημιελλείψεων φέρει μόνον το Τ 87g στο εσωτερικό του – το εξωτερικό είναι ολόβαφο⁸²². Τα εγκάρσια γραμμίδια της λαβής του Π28290 απαντούν στη ράχη των αγκύλων λαβών του μικρού αμφορέα Π28268 Τ. 37.1, αλλά της κάθετης λαβής της προχοϊσκης Π28286 Τ. 43.1. και του μικρογραφικού ψευδόστομου Π28285 Τ. 42.1.

Το άβαφο Π32109 Τ. 56.2, χαμηλό και ευρύ, έχει σχήμα ημισφαιρικό-κωνικό, με λεπτό έξω νεύον χείλος και λαβή η οποία εκφύεται από τη βάση. Είναι άβαφο εξωτερικά, με εξαίρεση ταινία που τονίζει τη μετάβαση προς τη βάση. Εσωτερικά διατηρούνται ίχνη που ανήκουν είτε σε ταινίες στο κατώτερο τμήμα του σώματος, είτε σε ολόβαφο εσωτερικό. Το αγγείο ανήκει στον τύπο Β της Περατής, όπου εντοπίζεται σε όλες τις φάσεις του νεκροταφείου, δηλ. σε όλη τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΓ⁸²³, παρουσιάζει δε συνέχεια στους Υπομυκ. χρόνους⁸²⁴.

Τέλος, τα Π28281 και Π28282 από τον Τ. 32 αποτελούν επίσης μια υποκατηγορία. Έχουν σχήμα βαρύ, κυλινδρικό – κωνικό, με τοίχωμα παχύ που καταλήγει σε έξω νεύον χείλος και βάση κωνική. Ιδιαίτερα η βάση του Π28282 διαμορφώνεται σχεδόν ως πόδι. Και τα δύο κύπελλα είναι μονόχρωμα, το Π28282 με πλατειά εξηρημένη ταινία στο εξωτερικό και εξηρημένη σπείρα ή κύκλο στον πυθμένα.

---

⁸¹⁹ Βλ. Sackett κ.ά. 1965, σελ. 298, εικ. 15αρ. 22, πίν. 23i, για παραδείγματα από το Παλαίκαστρο. Seiradaki 1960, σελ. 16, 20, 22, πίν. 11b για υπομινωικά παραδείγματα από το Καρφί. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 217. Kanta 1980, σελ. 267.

⁸²⁰ Βλ. Χαριτωνίδης 1961-62, σελ. 55, πίν. 22, 23.

⁸²¹ Βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ 215-217, Γ' πίν. 186^α.

⁸²² Βλ. Benzi 1992, σελ. 120-121, 400, πίν. 112n, 172g.

⁸²³ Ιακωβίδης 1969-70, σελ. 116.

⁸²⁴ Βλ. Styrenius 1963, σελ. 115, πίν. VIII.

Παρόμοιο σχήμα με το Π32109 Τ. 56.2, αλλά χωρίς διαρθρωμένη βάση, έχει το κύπελλο αρ.κατ. 14697, που βρέθηκε στον αποθέτη της Καμείρου⁸²⁵. Το κύπελλο αυτό φέρει διακόσμηση ημιελλείψεων εσωτερικά και εξωτερικά, όπως αυτή του Π28290 Τ. 14.1.

Σκύφος (Σχέδ. 92)

Μόνον ένα βέβαιο παράδειγμα έχει βρεθεί στο νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης, ο μικρός σκύφος Π28234 Τ.38.1, ολόβαφος εσωτερικά και εξωτερικά, με εξηρημένη ταινία εσωτερικά του χείλους και εξηρημένο κύκλο στον πυθμένα.

Ο σκύφος (“*deep bowl*” FS 284-286) αποτελεί σχήμα που βρίσκεται εξίσου σε οικιστικά και ταφικά σύνολα. Εμφανίζεται στην ύστερη ΥΕ ΙΙΑ2 ως βαθύ ημισφαιρικό σχήμα, χωρίς διαμορφωμένο χείλος, με λαβές που εκφύονται υψηλότερα από τη μέγιστη διάμετρο και υψωμένη κοίλη βάση. Στην ΙΙΙΓ το σώμα είναι πλέον κωδωνόσχημο με πολύ ευρύ στόμιο χωρίς διαμορφωμένο χείλος, με υψωμένη κοίλη ή δακτυλιόσχημη βάση και λαβές τοποθετημένες ψηλά στο σώμα. Στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ η δακτυλιόσχημη βάση κυριαρχεί και και εξελίσσεται σταδιακά υψηλότερη και πιο κωνική⁸²⁶.

Στη Ρόδο έχουν βρεθεί επτά ολόβαφοι σκύφοι στην Ιαλυσό, και άλλος ένας στη Λάρδο⁸²⁷. Ένας ακόμη βρέθηκε στον Τ. 4 της Ασπροπηλιάς Πυλώνας⁸²⁸. Χρονολογούνται σχεδόν όλοι στην ΥΕ ΙΙΙΓ. Εξαίρεση αποτελεί ο Τ 53/18, που βρέθηκε σε περιβάλλον ΥΕ ΙΙΙΒ. Ωστόσο, μονόχρωμοι σκύφοι της ΥΕ ΙΙΙΒ έχουν βρεθεί στην Αργολίδα (στην Τίρυνθα και στις Μυκίνες), καθώς και σε άλλες θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας, στο Λευκαντί, στην Πύλο, όπως επίσης στην Κω⁸²⁹. Στο Λευκαντί και στην Τίρυνθα είναι πολυπληθέστεροι στην πρώιμη φάση της ΥΕ ΙΙΙΓ, αλλά συνεχίζουν και στις ακόλουθες⁸³⁰, στις οποίες εμφανίζεται στο σώμα μια εξηρημένη ζώνη⁸³¹. Στο Λευκαντί ο εξηρημένος

---

⁸²⁵ Βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 361, εικ. 94.

⁸²⁶ Για την εξέλιξη του σχήματος βλ. Mountjoy 1986, σελ. 205.

⁸²⁷ Πρόκειται για τους Τ 12/8, Τ 17/47,58,59, Τ 53/18, βλ. Benzi 1992, σελ. Για τον ολόβαφο σκύφο από Λάρδο στη Συλλογή Καραβέλλα 9:3497, βλ. Mee 1975, Πίν 34 (B).

⁸²⁸ Βλ. Karantzali 2001, σελ. 55, εικ. 40, πίν. 40c. Η ανασκαφείας χρονολογεί τον σκύφο Π16783, στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ.

⁸²⁹ Βλ. Benzi 1992, σελ. 152, σημ. 72 με παραπομπές.

⁸³⁰ Popham – Milburn 1971, σελ. 336, 340, εικ. 1.1, πίν. 51.1. Podzuweit 1983, σελ. 372.

⁸³¹ Popham – Milburn 1971, σελ. 340, 342, εικ. 4.1-3, πίν. 52.3-4. Podzuweit 1983, σελ. 372.

κύκλος του πυθμένα εμφανίζεται στη Φάση 2. Ο Benzi θεωρεί αντίστοιχο της τάσης αυτής για εξηρημένη διακόσμηση το Π12817 από τον Τ. 87 της Ιαλυσού, με εξηρημένη τη βάση⁸³². Σε σύγκριση με αυτό, αλλά και με τον σκύφο Π16783 του Τ. 4 της Ασπροπηλιάς Πυλώνας, ο σκύφος της Αγίας Αγάθης έχει εντονότερα σιγμοειδές άνω τμήμα και κωνικό κάτω τμήμα. Καλύτερο παράλληλο για τον σκύφο Π28234/Τ.38 της Αγίας Αγάθης αποτελεί σκύφος από το στρώμα Χ του Κλιμακοστασίου της Πύλης των Λεόντων στις Μυκίνες, ο οποίος παρουσιάζει το ίδιο κωνικό έξαρμα κάτω από τη βάση⁸³³.

Ο σκύφος με ολόβαφο εσωτερικό, μερικές φορές με εξηρημένη ταινία στο χείλος απαντά επίσης στην Κύπρο. Αποτελεί το συνηθέστερο σχήμα της Μyc III C:1 κεραμικής στη Μάα – Παλαιόκαστρο, και εντοπίζεται επίσης στα Κούκλια - Παλαίπαφος, είναι όμως άγνωστο σε θέσεις της ανατολικής πλευράς του νησιού⁸³⁴. Ο Schachermeyr θεωρεί ότι η εξηρημένη ταινία στο εσωτερικό των σκύφων καταδεικνύει απευθείας επιρροή από την Κρήτη⁸³⁵.

Κρατήρες (Σχέδ. 93)

Στο σχήμα αυτό αποδίδονται μόνον όστρακα: δύο θραύσματα χειλέων, το Π25588 Τ. 5.1 και το Π25594 Τ. 20.1, καθώς και δύο θραύσματα από τοιχώματα, τα Π25595 Τ. 41.1 και Π32102 Τ. 58.1. Από αυτά, το Π25588 Τ. 5.1 φαίνεται να ανήκει σε σκυφοειδή κρατήρα και το Π25594 Τ. 20.1 χαρακτηρίζεται από τετραγωνισμένο εξωστρεφές χείλος και κάθετο τοίχωμα.

---

⁸³² Benzi 1992, σελ. 398 Τ. 87/14, πίν. 171i. Ο Τ. 87 περιείχε κεραμική όλων των φάσεων της ΥΕ III Γ, αλλά ο Benzi χρονολογεί τον σκύφο 12817 στην προχωρημένη φάση της.

⁸³³ Mountjoy 2007, σελ. 309, Fig. 13 κυρίως το αρ. 1. Πρβλ. επίσης το αρ.κατ. 1240 της Περαιτής, με εξηρημένη λεπτή ταινία χαμηλά στο σώμα, κατώτερο τμήμα σώματος και βάση, ταινία εσωτερικά του χείλους και κύκλο στον πυθμένα. Ιακωβίδης 1969-70 Γ', πίν. 10^α. Mountjoy 1999, σελ. 625 αρ. 601, εικ. 238.601, που το χρονολογεί στην ύστερη ΥΕ III Γ.

⁸³⁴ Η Kling επισημαίνει την ταυτόχρονη εμφάνιση ταυτόχρονα στη Μάα τριών μικρών ανοιχτών αγγείων με γραμμική διακόσμηση, του μόνωτου σκύφου (FS 242), του κωδωνόσχημου σκύφου (FS 284) και του κωνικού ή τροπιδωτού σκύφου με οριζόντιες λαβές κοντά στο χείλος (FS 295), συνδυασμό που σημειώνεται μόνον στην Ταρσό και στην Περαιτή, βλ. Kling 1988, σελ. 334. Η Ταρσός έχει δώσει αρκετά παράλληλα σκύφων της ΥΕ III Γ, βλ. French 1975, σελ. 53.

⁸³⁵ Schachermeyr 1983, σελ. 149 για εξηρημένη ταινία εσωτερικά του χείλους των σκύφων.

Γενικά οι κρατήρες είναι σχετικά σπάνιοι στα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Ρόδου, όπου αντιπροσωπεύονται μεν όλοι οι τύποι, αλλά με λίγα παραδείγματα⁸³⁶. Το σχήμα του κρατήρα (FS 6-10) εμφανίζεται στην ΥΕ IIIA1 ως βαθύ κωνικό ή κωνικό-απίοσχημο σχήμα με ψηλό εξωστρεφές χείλος και δισκοειδή βάση. Στη διάρκεια της ανεπτυγμένης μέσης (developed) ΥΕ IIIΓ φάσης το χείλος γίνεται βραχύτερο και το σχήμα εντονότερα απίοσχημο, ώστε το κατώτερο σώμα να μετατρέπεται σε πόδι⁸³⁷.

Ο σκυφοειδής κρατήρας, με δακτυλόσχημη βάση και οριζόντιες λαβές (FS 281-282), εμφανίζεται στην αρχή της ΥΕ IIIB. Έχει βαθύ ημισφαιρικό σώμα με βραχύ, εξωστρεφές χείλος. Στην ΥΕ IIIΓ μέση το ανώτερο σώμα είναι πιάο κυρτό και το χείλος στρογγυλεμένο. Μια εκδοχή έχει κάθετα τοιχώματα στο ανώτερο τμήμα του κι επίπεδο τριγωνισμένο χείλος⁸³⁸. Κάποια παραδείγματα έχουν διπλές αγκύλες λαβές, μερικές φορές με ταυροκεφαλή στην κεντρική έκφυση, και μια νεύρωση κάτω από το χείλος. Η νεύρωση διατηρείται στην ύστερη ΥΕ IIIΓ. Μια άλλη εκδοχή της ανεπτυγμένης μέσης (developed) ΥΕ IIIΓ έχει σώμα τροπιδωτό⁸³⁹. Τροπιδωτοί κρατήρες είναι χαρακτηριστικοί της μικρασιατικής κεραμεικής⁸⁴⁰. Στη Ρόδο εντοπίζονται στον οικισμό της Ιαλυσού, όπου υπερτερεί η τοπική κεραμεική⁸⁴¹.

Ο κρατήρας είναι σχήμα σπάνιο στην Υπομυκ και στην ΠρΓ περίοδο στην ηπειρωτική Ελλάδα⁸⁴². Βρίσκεται κυρίως σε οικισμούς· όπως όλα τα μεγάλωσωμα αγγεία δεν χρησιμοποιείται πλέον εντός των τάφων, αλλά ως ταφικό σήμα και αγγείο για χοές⁸⁴³. Στην Κρήτη, αντίθετα, οι κωδωνόσχημοι κρατήρες, που αποτελούν εξέλιξη των

---

⁸³⁶ Benzi 1992, σελ. 113.

⁸³⁷ Mountjoy 1986, σελ. 204.

⁸³⁸ Βλ. Mountjoy 1986, σελ. 179, εικ. 225, 226. Τους χρονολογεί στη προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ IIIΓ (φάση Rutter 4b).

⁸³⁹ Mountjoy 1986, σελ. 205.

⁸⁴⁰ Mountjoy 2015, σελ. 45-6, εικ. 6.3 (κρατήρας από την Τροία), εικ. 6.2 (κρατήρας από Bademgediği Tepe). Ο τροπιδωτός κρατήρας μικρασιατικού τύπου εμφανίζεται στην Τροία και στο Bademgediği Tepe, με στενό, ελαφρά έσω-νεύων άνω μέρος σώματος, με τροπιδώση στην κοιλιά και δύο κάθετες λαβές από το χείλος έως την κοιλιά. Αν και βρέθηκαν σε μεγάλη απόσταση, παρουσιάζουν εξαιρετική ομοιότητα. Ίσως να είχε πόδι, όπως φαίνεται από σχεδόν ακέραιο παράδειγμα. Οι λαβές των κρατήρων και από τις δύο θέσεις, φέρουν παρόμοια διακόσμηση με δικτυωτό από τρεις κάθετες και πολλαπλές οριζόντιες γραμμές.

⁸⁴¹ Βλ. Karantzali 2009.

⁸⁴² Βλ. Lemos 2002, σελ. 48-52, με παραπομπές.

⁸⁴³ Βλ. για παράδειγμα τον κρατήρα που βρέθηκε επάνω από τις πριγκηπικές ταφές στην Τούμπα, βλ. Lemos 2002, σελ. 52. Για Υπομυκ και ΠρΓ παραδείγματα από τον Κεραμεικό και τη Νέα Ιωνία, βλ. Kraiker – Kübler 1939, πίν. 50 -51. Desborough 1952, σελ. 92-95.

σκυφοειδών, είναι δημοφιλή αγγεία στους ψευδοθολωτούς τάφους των ΠρΓ και Γ χρόνων, συχνά δε συνοδεύεται από κωδωνόσχημους σκύφους (βλ. παρακάτω κωδωνόσχημο σκύφο από τον Τ. 2 της Λίνδου).

Τριποδικό σκεύος (Σχέδ. 94)

Το θραύσμα ποδιού ελλειψοειδούς διατομής Π32103 που βρέθηκε στο εσωτερικό του πολύ κατεστραμμένου Τ.59, καθώς και δύο ακόμη θραύσματα από το νεκροταφείο, από τον ίδιο τραχύ πηλό που χαρακτηρίζει τα πυρίμαχα σκεύη, βρέθηκαν σε τόσο αποσπασματική κατάσταση που δεν ήταν δυνατόν να αναγνωριστούν με ασφάλεια ως μαγειρικά σκεύη, ή ενδεχομένως ως τα ηθμωτά «θυμιατήρια», τοπικό σχήμα πολύ γνωστό από τα νεκροταφεία της Ιαλυσού, αλλά και από την Κω και το Müskebi. Θεωρούμε ωστόσο πιθανότερο να πρόκειται για μαγειρικά σκεύη, καθώς δεν βρέθηκε κάποιο στοιχείο διαγνωστικό των «θυμιατηρίων» (διάτρητο τοίχωμα, σπειροειδής απόληξη βάσης, μαστοειδής απόφυση, κλπ).

Σχήματα της ΥΕ ΙΙΙΓ που δεν περιλαμβάνονται στο σχηματολόγιο της κεραμεικής των τάφων της Αγίας Αγάθη

Σημαντική είναι η απουσία από το σχηματολόγιο του νεκροταφείου αγγείων τα οποία υπήρχαν στα ταφικά σύνολα της ΥΕ ΙΙΙΓ στη Ρόδο· ορισμένα μάλιστα θεωρούνται χαρακτηριστικά της Ρόδου, προϊόντα της ροδο-μυκηναϊκής κεραμεικής παράδοσης. Κάποια από αυτά επανεμφανίζονται στην ΠΕΣ, ενώ άλλα όχι.

Τριφυλλόστομη πρόχους

Η τριφυλλόστομη πρόχους ή οινοχόη (FS 137 – 138), εμφανίστηκε στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ, αντικαθιστώντας πιθανώς τη στενόλαιμη πρόχου, και συνεχίστηκε στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ και στην Υπομυκηναϊκή, έγινε δε εξαιρετικά δημοφιλές στην ΠρΓ περίοδο⁸⁴⁴.

---

⁸⁴⁴ Βλ. Furumark 1972, σελ. 606. Στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ και στην Υπομυκηναϊκή η δακτυλιόσχημη βάση γίνεται υψηλότερη. Η εκδοχή με υπερυψωμένη λαβή FS 138 εμφανίζεται στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ. Βλ. Mountjoy 1986, σελ. 203. Για υπομυκηναϊκά παραδείγματα, βλ. Desborough 1952, σελ. 46. Styrenius 1962, σελ. 110, πίν. 3. Για ΠρΓ τριφυλλόσχημες οινοχόες, βλ. Lemos 2002, σελ. 67-72.

Ο Benzi αναφέρει ένδεκα παραδείγματα από τη Ρόδο, από τα οποία τα τρία ανήκουν στην κατηγορία της ροδο-μυκηναϊκής κεραμικής⁸⁴⁵.

Τα πρωιμότερα γνωστά παραδείγματα της ΠΕΣ από τα Δωδεκάνησα, προέρχονται από την Κω και χρονολογούνται στη μέση ΠρΓ⁸⁴⁶.

Ηθμωτή πρόχους

Η ηθμωτή πρόχους FS 155 αποτελεί σχήμα ιδιαίτερα δημοφιλές στη Ρόδο στην ΥΕ ΙΙΙΓ. Αναφέρονται 35 παραδείγματα, τα 33 από την Ιαλυσό⁸⁴⁷. Παραδείγματα του τύπου με ημικυλινδρική προχοή έχουν μεγάλη διάχυση και απαντούν στην ηπειρωτική Ελλάδα ήδη από την ΥΕ ΙΙΙΒ, την Κω και την Κύπρο, αλλά όχι στη συγκέντρωση που παρουσιάζουν στη Ρόδο⁸⁴⁸. Ο τύπος με κυαθόσχημη προχοή εντοπίζεται μόνον στη Ρόδο, στην Κω και στη Νάξο⁸⁴⁹. Και οι δύο τύποι θεωρούνται από τον Desborough προϊόντα της Αιγαιακής Κοινής⁸⁵⁰. Ο Benzi θεωρεί ότι κάποια από τα παραδείγματα της Ιαλυσού χρονολογούνται στη στη προχωρημένη μέση (advanced) – ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ⁸⁵¹.

Το σχήμα παρουσιάζει σημαντική συνέχεια στην κεραμική της ΠΕΣ στην Κύπρο⁸⁵² και στις φιλισταϊκές πόλεις της συροπαλαιστινιακής ακτής⁸⁵³, όχι όμως στο Αιγαίο.

Πτηνόμορφος και ζωόμορφος ασκός.

---

⁸⁴⁵ Benzi 1992, σελ. 55-56. Ροδομυκηναϊκές είναι οι οινοχόες από τον Τ. 29 της Ιαλυσού, από τον Τ. 5 στον Λέλο και από τη Λάρδο, βλ. Benzi 1992, πίν. 51d, 133ο 144c αντίστοιχα. Πρωιμότερα παραδείγματα εντοπίζονται στο Müskebi, βλ. Boysal 1969, πίν. 17.7, 8.

⁸⁴⁶ Morricono 1978, σελ. 380, εικ. 834, 835. Lemos 2002, σελ. 69, πίν. 30.1.

⁸⁴⁷ Βλ. Benzi 1992, σελ. 60-65.

⁸⁴⁸ Βλ. Benzi 1992, σελ. 61, με παραπομπές.

⁸⁴⁹ Στην Νάξο επιχωριάζει η παραλλαγή της ηθμωτής υδρίας με κυαθόσχημη προχοή, με δώδεκα παραδείγματα (βλ. Βλαχόπουλος 2006, σελ. 126-129. Βλαχόπουλος 2012, κεφ. 9, αρ. 11, 12), ενώ εντοπίζεται και ένα μοναδικό παράδειγμα με ημικυλινδρική προχοή, στο νεκροταφείο του Καμινιού (βλ. Βλαχόπουλος 2006 σελ. 126, αρ. 1783, σχέδ. 23).

⁸⁵⁰ Desborough 1964, σελ. 13.

⁸⁵¹ Για τις ηθμωτές πρόχους αρ. κατ. 3027 από τον Τ. 21 και και Π12815 από τον Τ. 87 της Ιαλυσού, που χρονολογούνται στη προχωρημένη μέση (advanced) – ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Benzi σελ. 275, 279 Τ 21/34, πίν. 38h, σελ. 396, 398 Τ 87/12, πίν. 112l.

⁸⁵² Στην Κύπρο οι ηθμωτές πρόχοι με ημικυλινδρική προχοή είναι χαρακτηριστικά αγγεία της ύστατης Χαλκοκρατίας, συνδέονται δε με τον εικονογραφικό ρυθμό του 11^{ου} αι. π.Χ., βλ. σχετικά Ιακωνου 1988, εικ. 89.

⁸⁵³ Βλ. Dothan 1967, σελ. 114. Mountjoy 2018, σελ. 1194, εικ. 637, για όστρακα ηθμωτών πρόχων FS 155 από την Ashkelon, phase 20A.

Οι ασκοί είναι αγγεία γνωστά από την ΠΕΧ στην Κρήτη και στη Μ. Ασία, ενώ στη ΜΕΧ εμφανίζονται και στην Ηπειρωτική Ελλάδα⁸⁵⁴. Οι πτηνόμορφοι ασκοί FS 194 έχουν κεφάλι πουλιού, λιγότερο ή περισσότερο ρεαλιστικό, ενώ το σώμα μπορεί να έχει άλλα φυσιοκρατικά χαρακτηριστικά, όπως πόδια⁸⁵⁵. Στο τέλος της ΥΕΧ εντοπίζονται παραδείγματα από τις Κυκλάδες⁸⁵⁶, την Κρήτη⁸⁵⁷ και την ηπειρωτική Ελλάδα, κυρίως την Αχαΐα⁸⁵⁸, ενώ στην Κύπρο εμφανίζονται στο τέλος του 12^{ου} αι. π.Χ.⁸⁵⁹. Η σχέση των πτηνόμορφων ασκών του Αιγαίου και της ηπειρωτικής Ελλάδας με αυτούς της Κύπρου είναι αμφιλεγόμενη⁸⁶⁰.

Το σχήμα παρουσιάζει μεγάλη συνέχεια στην Ρόδο από την ΠΕΧ⁸⁶¹ και έως την ΥΕ ΙΙΙ⁸⁶². Τριποδικός πτηνόμορφος ασκός των Υπομυκ. χρόνων βρέθηκε στον Τ. Ο του Assarlic⁸⁶³. Πτηνόμορφοι ασκοί με και χωρίς κεφάλι, εντοπίζονται στην Κω στη μέση ΠρΓ περίοδο⁸⁶⁴. Στη Ρόδο πρωιμότερο παράδειγμα χειροποίητου ζώομορφου ασκού στη Ρόδο, που επαναλαμβάνει το ατρακτόσχημο σώμα των πτηνόμορφων ασκών της ΥΕΧ, είναι το

---

⁸⁵⁴ Βλ. Misch 1992, σελ. 72, 83, 97.

⁸⁵⁵ Furumark 1941, σελ. 68, 617. Desborough 1972β.

⁸⁵⁶ Για τους πτηνόμορφους ασκούς από το Καμίνι και τα Απλώματα της Νάξου, βλ. Βλαχόπουλος 2006, σελ. 131-134. Misch 1992, σελ. 156, 171-172.

⁸⁵⁷ Ενδεικτικά, βλ. τα παραδείγματα από το Νίρου Χάνι και το Αφρατί στο Σταμπολίδης – Καρέτσου 1998, σελ. 77-78 (Α. Καρέτσου), που χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΑ1 και στην ΥΜ ΙΙΙΓ/ Υπομιν. αντίστοιχα.

⁸⁵⁸ Οι πτηνόμορφοι ασκοί της Αχαΐας χρονολογούνται στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ, ή ακόμη και στην Υπομυκηναϊκή φάση, βλ. Desborough 1972β, σελ. 265. Papadopoulos 1978-79, σελ. 103. Misch 1992, σελ. 179-182. Πέντε συνολικά ασκοί βρέθηκαν στο νεκροταφείο του Κλάους, και 18 στην Αχαΐα γενικότερα, περισσότεροι από οποιαδήποτε άλλη περιοχή του μυκηναϊκού κόσμου, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 404-408 και σημ. 185-193 με παραπομπές. Τους θεωρεί τοπική παραγωγή, όπως και δύο από τάφους στην Ηλεία.

⁸⁵⁹ Βλ. πτηνόμορφο ασκό στο Σταμπολίδης – Καρέτσου 1998, σελ. 78 αρ. 47(Π. Φλουρέντζος).

⁸⁶⁰ Η θεωρία της κυπριακής προέλευσης του σχήματος (Desborough 1972β, σελ. 273. Papadopoulos 1978-79, σελ. 103) έχει αμφισβητηθεί από τους Catling, Κούρου και Λαιμού, που θεωρούν ότι τα ΠρΓ παραδείγματα της ηπειρωτικής Ελλάδας αποτελούν αντιδάνειο από την Κύπρο, εφόσον τα κυπριακά παραδείγματα εξελίχθηκαν υπό την επίδραση των τελευταίων μυκηναϊκών, που έφθασαν στην Κύπρο μέσω Νάξου και Ρόδου. Βλ. Catling 1974, σελ. 110-111. Lemos 1994, σελ. 231, 234. Kourou 2005, σελ. 248-250.

⁸⁶¹ Βλ. Dietz 1974, σελ. 133-143 και εικ. 5 για χάρτη με διάχυση του σχήματος στο Αιγαίο.

⁸⁶² Για τον πτηνόμορφο ασκό αρ.κατ. 3159 από τον Τ. 15 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, σελ. 102-109, 252 Τ 15/12, πίν. 102-10917i.

⁸⁶³ Βλ. Walters – Forsdyke 1930, σελ. 12 αρ. 4, πίν. 11.4.

⁸⁶⁴ Βλ. Morricone 1978, σελ. 74, εικ. 58, σελ. 297, εικ. 636, σελ. 387, εικ. 856, σελ. 270, εικ. 565, 835. Lemos 2002, σελ. 83.

τριποδικό αρ.κατ. Π11965 από από τον εγχυτρισμό Τ. 470 στην Πλάτσα του Δαφνιού, στην Ιαλυσό, που χρονολογείται στην ΠΓ περίοδο⁸⁶⁵.

Ο τύπος του τροχήλατου ζωόμορφου ασκού εμφανίζεται στη Ρόδο στην ΥΕ ΙΙΙΓ με τη μορφή ιπποειδούς υποζυγίου με φορτίο αγγείων⁸⁶⁶. Υπομυκηναϊκός ζωόμορφος ασκός του ίδιου τύπου βρέθηκε στο Çömlekçi⁸⁶⁷. Στον ίδιο τύπο ανήκει ο ασκός – ρυτό σε μορφή αλόγου με αναβάτη του κυπριακού Πρώιμου Γραπτού Ρυθμού⁸⁶⁸. ΠρΓ παραδείγματα εντοπίζονται στον Κεραμεικό, και στους κενταύρους από την Κω και το Λευκαντί⁸⁶⁹.

Πρωιότερος τροχήλατος ζωόμορφος ασκός από τη Ρόδο είναι το αρ.κατ. Π13747 από τον αρχαϊκό Τ. ΧΙ στου Παπά τις Λούρες στην Κάμειρο⁸⁷⁰.

Δακτυλιόσχημο αγγείο

Το δακτυλιόσχημο αγγείο FS 196 εμφανίζεται στην ΥΕ ΙΙΙΒ· σύμφωνα με τον Furumark αποτελεί απομίμηση αγγείου από άλλη ύλη⁸⁷¹. Στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο εξαπλώνεται σε ολόκληρο τον μυκηναϊκό κόσμο⁸⁷². Ο Misch θεωρεί ότι το σχήμα εμφανίζεται στο Αιγαίο και στη Μικρά Ασία ήδη από την ΠΕΧ, και στην Κύπρο από τη

---

⁸⁶⁵ Για τον ΠΓ πτηνόμορφο ασκό με κερασφόρο κεφάλι αρ.κατ. 11965 από τον παιδικό εγχυτρισμό Τ. 470 στην Πλάτσα του Δαφνιού, βλ. Jacopi 1929, σελ. 146-147, εικ. 142. Lemos 2002, σελ. 82-83. Bourogiannis 2012, σελ. 72-73, εικ. 7. Πρβλ. τους πτηνόμορφους ασκούς της ΜΓ με προχρή αντί για κεφάλι αρ.κατ. B2312 του Μ. Καρλσρούης από τα Βιζίκια Καμείρου (βλ. Hafner 1952, σελ. 12, πίν. 46.4) και αρ.κατ. 7575 Μ. Κοπεγχάγης, από το ταφικό σύνολο στην περιοχή Μάσαρη - Μαλώνας (βλ. Kinch 1914, σελ. 58, εικ. 25. Blinkenberg – Friis Johansen χ.χρ.2, σελ. 47-48, πίν. 65.8). Πρβλ. πτηνόμορφο και ζωόμορφο ασκό της ΚΓ Ι, βλ. Gjerstad 1948, εικ. 7.

⁸⁶⁶ Για τους τροχήλατους ζωόμορφους ασκούς αρ. κατ. 2976 και 12727 από το νεκροταφείο της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, σελ. 271 Τ. 20/3, πίν. 35 a,b, και σελ. 382 Τ 73/3, πίν. 103.g-i αντίστοιχα.

⁸⁶⁷ Βλ. Boysal 1969, σελ. 29, πίν. 34.4.

⁸⁶⁸ Για τον τροχήλατο ασκό της Συλλογής Bomford, τώρα στο Ashmolean Museum, βλ. Catling 1974, εικ. 1. Βλ. επίσης Πιερίδου 1973, σελ. 37, πίν. 27.4.

⁸⁶⁹ Για το ρυτό με μορφή ελαφιού αρ.κατ. 641 από τον Τ. 39 του Κεραμεικού, βλ. Kübler 1943, σελ. 20, 40, πίν. 26. Για τον κένταυρο από την Κω, βλ. Desborough 1972, σελ. 174, πίν. 43^A. Για τον κένταυρο από το Λευκαντί, βλ. Desborough κ.ά. 1970, πίν. 8-10, καθώς και το τροχήλατο ρυτό που βρέθηκε μαζί του, πίν. 10e.

⁸⁷⁰ Βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 49, εικ. 49, 54.

⁸⁷¹ Βλ. Furumark 1941, σελ. 68-69.

⁸⁷² Βλ. Furumark 1941, σελ. 617-618. Τα πρωιότερα παραδείγματα προέρχονται από το Βουρβάτσι. Αττικής, την Τανάγρα και την Πύλο. βλ. Mountjoy 1999, σελ. 548-549, αρ. 234. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2001, σελ. 23. Paschalidis 2018, σελ. 402-404. Για τον τύπο γενικά, και παραδείγματα από διάφορες περιοχές, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1224. Για παραδείγματα από την Κρήτη βλ. Hallager – Hallager 2003, σελ. 231, σημ. 375. Για παραδείγματα από Μυρσίνη Σητείας βλ. Smith 2011, σελ. 269, 270.

ΜΕΧ. Κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους εντοπίζεται στη Ρόδο και στην Κύπρο, αλλά όχι στην συροπαλαιστική ακτή⁸⁷³. Το σχήμα απουσιάζει από την Αγία Αγάθη, αν και εντοπίζεται σε ταφικά σύνολα άλλων περιοχών στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ⁸⁷⁴,

Το πρωιμότερο παράδειγμα της ΠΕΣ από τη Ρόδο, προέρχεται από τα Σιάνα⁸⁷⁵. Το ΥΓ δακτυλιόσχημο αγγείο αρ.κατ. 12423 του Μουσείου Κοπεγχάγης, από τον Τ. Α στην Εξοχή, θεωρείται ροδιακό προϊόν, αν και προέρχεται από σύνολο με έντονες επιρροές φοινικικές και κυπριακές επιρροές⁸⁷⁶. Ένα ακόμη παράδειγμα προέρχεται από τη Βρουλιά⁸⁷⁷.

Φλάσκη

Η φακόσχημη φλάσκη χωρίς βάση FS 186 εμφανίστηκε αρχικά στην Κρήτη στη ΜΜ περίοδο, ως απομίμηση ανατολικών προτύπων⁸⁷⁸. Τα περισσότερα κρητικά παραδείγματα χρονολογούνται από τη ΜΜ έως την ΥΜ Ι⁸⁷⁹. Φέρουν γραπτή διακόσμηση και χρησιμοποιήθηκαν ως σκεύη πολυτελείας ή ως τελετουργικά αγγεία. Στην ΥΕ ΙΙΑ1 η φακόσχημη φλάσκη χωρίς βάση υιοθετήθηκε στο μυκηναϊκό σχηματολόγιο⁸⁸⁰. στην ΥΕ ΙΙΑ2 δημιουργήθηκε η εκδοχή με διαμορφωμένη βάση, η λεγόμενη αμφοροειδής φλάσκη

---

⁸⁷³ Βλ. Misch 1992, σελ. 71, 79, 83, 90, 144 εικ. 16. Για τα κυπριακά παραδείγματα, βλ. Laffineur 1997.

Τρία παραδείγματα αναφέρονται από τη Ρόδο, δύο από την Ιαλυσό κι ένα από το Βάτι. Βλ. Benzi 1992, σελ. 109 Τ 21/41 και Τ 68/5, ο οποίος χρονολογεί τα δύο από αυτά στην ΙΙΙΓ. Για το αρ.κατ. 5770 του Μουσείου Κοπεγχάγης, από το Βάτι, βλ. Blinkenberg – Friis Johansen χ.χρ., σελ. 36 αρ. 9, πίν. 46.9.

⁸⁷⁴ Βλ. Mountjoy 1999, σελ. 184-185 αρ. 424, 426, στην Αργολίδα, σελ. 789, 792, αρ. 293, από τη Φωκίδα.

⁸⁷⁵ Για το δακτυλιόσχημο αγγείο αρ.κατ. Β2328 του Μ. Καρλσρούης από τα Σιάνα, βλ. Hafner 1952, σελ. 12, πίν. 46.3, που το χρονολογεί στην ΠρΓ περίοδο. Πρβλ. παραδείγματα από τη Λίνδο, Blinkenberg 1931, σελ. 308 αρ. 1056, 1057, πίν. 48. .

⁸⁷⁶ Βλ. Friis Johansen 1957, σελ. 15 αρ. Α11, πίν. 20, σελ. 161-164. Coulié – Filimonos-Tsopotou 2014, σελ. 14, 16 αρ. 15.3 (S. Schierup).

⁸⁷⁷ Kinch 1914, στίχ. 45-47, πίν. 31.3.

⁸⁷⁸ Η αρχική προέλευση του σχήματος είναι αβέβαιη, αλλά το αγγείο είναι ιδιαίτερα σύνηθες στην περιοχή της Βόρειας Συρίας και τις γύρω περιοχές. Το σχήμα αυτό, χρηστικό στην Κύπρο και στην Εγγύς Ανατολή, για τη μεταφορά υγρών σε υποζύγια, είναι γνωστό στο Αιγαίο ως εισηγμένα αντικείμενα διαχωρισμένα από την αρχική τους χρήση. Αποτελούν μέρος του σχηματολογίου της Red Lustrous Wheel-made κεραμικής (Åström 1972, σελ. 203-5, εικ. 55.4), όπου εμφανίζεται και με πόδια (Dikaios 1969, πίν. 69.4,5). Για την επείσακτη κυπριακή φλάσκη στην Ψείρα, βλ. Betancourt 1998, σελ. 49-53.

⁸⁷⁹ Βλ. Betancourt 1998, σελ. 51-52

⁸⁸⁰ Βλ. Furumark 1941, σελ. 32. Ιακωβίδης 1969-70, σελ. 248-249.

ή ληκύθιο FS 190, 192, 193⁸⁸¹, η οποία γίνεται σταδιακά σπανιότερη στην YE IIIΓ⁸⁸², αν και αναφέρονται Υπομυκ. παραδείγματα⁸⁸³. Οι φλάσκες θεωρούνται αγγεία με χρήση κυρίως ταφική, εφόσον βρίσκονται κυρίως σε τάφους, αλλά έχουν εντοπιστεί παραδείγματα και σε οικισμούς⁸⁸⁴.

Στη Ρόδο η φακόσχημη φλάσκη εμφανίζεται στην YEX με λιγοστά παραδείγματα⁸⁸⁵, από τα οποία μόνον ένα χρονολογείται στην YE IIIΓ⁸⁸⁶.

Το σχήμα επανεμφανίζεται στην Κω και στη Ρόδο στην ΥΠρΓ⁸⁸⁷ και στην ΠΓ περίοδο με πολυάριθμα παραδείγματα, είτε σε μικρογραφική εκδοχή (τα βαρελόσχημα ληκύθια), είτε σε μεγαλύτερο μέγεθος, με αγγεία εισηγμένα από την Κύπρο και ροδιακές απομιμήσεις⁸⁸⁸.

---

⁸⁸¹ Furumark 1941, σελ. 616-617. Mountjoy 1999, σελ. 1224. Στα ελληνικά χρησιμοποιείται και ο όρος αμφορίδιον, βλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σελ. 68 αρ. 35, 88-89, πίν. 43 αρ. 35.

⁸⁸² Πρβλ. αρ.κατ. 111 από τον Τ. 10 της Λαγκάδας, Morricone 1965-66, σελ. 109 αρ.23, εικ. 85. Benzi 1975, πίν. 32.539. Οι δύο αμφοροειδείς φλάσκες του Κλάους χρονολογούνται στην YE IIIΒ και στη μετάβαση προς την ύστερη IIIΓ, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 400. Βλ. Podzuweit 1983, σελ. 390, σημ.254 για παράδειγμα της μέσης – ύστερης YE III Γ. Στην ύστερη YE IIIΓ χρονολογούνται οι φλάσκες της Δειράδας, βλ. Deshayes 1966, σελ. 154.

⁸⁸³ Βλ. Styrenius 1963, σελ. 112, πίν. 8.

⁸⁸⁴ Podzuweit 1983, σελ. 387 εικ. 10.1, σελ. 392-394 για φλάσκη από την Τίρυνθα.

⁸⁸⁵ Βλ. Benzi 1992, σελ. 105, ο οποίος αναφέρει επτά παραδείγματα, καθώς και ένα που θεωρεί επείσακτο από την Κύπρο. Για τη σπανιότητα της φλάσκης χωρίς βάση στη Ρόδο, βλ. Mountjoy 1999, σελ. 987.

⁸⁸⁶ Στην YE IIIΓ χρονολογεί ο Benzi τα παραδείγματα από τον Τ. 40 της Ιαλυσού (Benzi 2992, πίν. 72a), από τη Λάρδο (με ανάγλυφη «ραφή» στην ένωση των δύο ημισφαιρίων, βλ. Benzi 2992, πίν. 142b), τα Σταφύλια (βλ. CVA Lund I, πίν. 22.4) και το Βάτι (βλ. Blinkenberg – Friis Johansen χ.χρ. πίν. 48.1). Βλ. Benzi 1992, σελ. 105. Το τελευταίο, διακοσμημένο με βοστρυχοειδή κυματοειδή γραμμή, βρίσκει παράλληλο στο Múskebi (βλ. Boysal 1969, πίν. 33.2). Αντίθετα, το Τ 40/1 της Ιαλυσού φέρει κυματοειδή με σχεδόν ημικυκλικούς κυματισμούς. Πρβλ. το αρ.κατ. 9158 της Περατής, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 248-249, εικ. 106, Γ' πίν. 81.431. Mountjoy 1986, εικ. 248, που το χρονολογεί στην ύστερη YE IIIΓ.

⁸⁸⁷ Βλ. Morricone 1978, σελ. 285, εικ. 607, 608. Πρβλ. το χειροποίητο παράδειγμα Morricone 1978, σελ. 265, εικ 551, 552. Lemos 2002, σελ. 80.

⁸⁸⁸ Η φλάσκη αρ.κατ. 14078 από τον Τ. 45 στις Πατέλλες Καμείρου (βλ. Jacopi 1932-33, σελ.131-132, εικ. 148, 151) είναι πιθανώς ΥΠρΓ. Βλ. Desborough 1952, σελ. 228. Coldstream 1968, σελ. 264, σημ. 12. Πρβλ. το μεγαλύτερο σχήματος ΠΓ αρ.κατ. 11962 από τον Τ. 470 στην Πλάτσα του Δαφνίου, στην Ιαλυσό (Jacopi 1929, σελ. 146-147, εικ. 142. Farmakidou 2009, σελ. 105. Bourogiannis 2012, σελ. 71, εικ. 5) και τα κυπριακά βαρελόσχημα ληκύθια αρ.κατ. 15538 Α,Β από την ΠΓ δευτερογενή καύση Τ. 43 στο Μάρμαρο (Laurenzi 1936, σελ. 163 αρ. 6, εικ. 149. Desborough 1952, σελ. 225-226. Coldstream 1977, σελ. 46-47, εικ. 11ε,φ. Bourogiannis 2012, σελ. 68-69, εικ. 1-2).

Γενικά για το σχήμα στην ΠΕΣ, βλ. Coldstream 1968, σελ. 266. Επίσης, βλ. Farmakidou 2009, η οποία υποστηρίζει τη ροδιακή συνέχεια του σχήματος.

Η εκδοχή της αμφοροειδούς φλάσκης είναι πολύ συχνότερη από τη φακόσχημη εκδοχή στα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Ρόδου. Πέντε παραδείγματα χρονολογούνται από τον Benzi στην ΥΕ ΙΙΙΓ⁸⁸⁹.

Στην ΠΕΣ η αμφοροειδής φλάσκη με βάση αντικαταστάθηκε από το αμφοροειδές ληκύθιο, του οποίου αποτελεί πρόγονο. Το σχήμα αυτό έγινε επανεισήχθη από την περιοχή της Φοινίκης, έγινε εξαιρετικά δημοφιλές και αντιγράφηκε σε κυπριακές, κρητικές και ροδιακές εκδοχές, ακολουθώντας κυρίως τον κυπριακό Μελανό επί Ερυθρού ρυθμό⁸⁹⁰.

Κάλαθος ή λεκάνη

Ο κάλαθος, μεγάλο ανοιχτό αγγείο κωνικού σχήματος με ή χωρίς προχοή, είναι αγγείο με μεταλλικά πρότυπα⁸⁹¹. Κεραμικοί κάλαθοι είναι αρκετά συνήθεις στα μυκηναϊκά νεκροταφεία. Ο τύπος με προχοή (FS 300, 301) εντοπίζεται από την ΥΕ ΙΙΑ2 έως τη μεταβατική ΥΕ ΙΙΒ-πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ⁸⁹².

Το σχήμα είναι ιδιαίτερα σύνηθες στη Ρόδο, με 53 παραδείγματα, και στην Περατή, όπου βρέθηκαν 46 παραδείγματα σε 29 τάφους⁸⁹³. Στη Ρόδο κάλαθοι με κοίλα τοιχώματα χωρίς προχοή (FS 291) χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ, μεταξύ αυτών ο T 60/4, της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ, με διακόσμηση Εικονογραφικού ρυθμού, ενώ έξι παραδείγματα φέρουν

---

⁸⁸⁹ Benzi 1992, σελ. 106-107. Στην ΥΕ ΙΙΙΓ ανήκουν τα T 15/22, T 35/26, BMC A 886, T 5/17 από τον Λέλο και ΡΙ. 14.

⁸⁹⁰ Βλ. για παράδειγμα τα ληκύθια αρ.κατ. Π19160, Π19162 από την πρωτογενή καύση στον T. 3 στο οικ. Λαγού, στην Κρεμαστή, με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων, βλ. Γρηγοριάδου κ.ά. 2001, σελ. 393 αρ. 3, 4, εικ. 41.7,8. Bourogiannis 2009, σελ. 116, 129, εικ. 1.

⁸⁹¹ Στην Κρήτη μετάλλινα παραδείγματα με ή χωρίς προχοή εμφανίζονται από την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Μετάλλινοι κάλαθοι της ΥΜ/ΥΕ ΙΙΑ βρέθηκαν στις Αρχάνες, στο Σελλόπουλο, στη Τζαφέρ Παπούρα, στη Φαιστό, στα Χανιά, στα Δενδρά, στις Μυκίνες, την Ασίνη, την Τραγάνα, τα Νιχώρια και αλλού. Για την προέλευση του σχήματος από μεταλλικά πρότυπα, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 254. Benzi 1992, σελ. 153.

⁸⁹² Βλ. Furumark 1941, σελ. 637. Mountjoy 1999, σελ. 1231, με κατάλογο θέσεων..

⁸⁹³ Για τα παραδείγματα από τη Ρόδο βλ. Benzi 1992, σελ. 152-155. Για αυτά της Περατής, βλ. Ιακωβίδης 1969-70, σελ. 252-255.

διακόσμηση κυματοειδούς γραμμής⁸⁹⁴. Τέσσερα από τα παραδείγματα της Ιαλυσού φέρουν επίθετα ειδώλια τύπου T και Ψ στο χείλος⁸⁹⁵.

Σε νεκροταφεία θαλαμοειδών στην ηπειρωτική Ελλάδα βρέθηκαν κάλαθοι μεγάλου μεγέθους γεμάτοι με αγγεία, που χρησιμοποιήθηκαν για τη συγκέντρωση και μεταφορά αριθμού μικρότερων αγγείων σε θαλαμοειδείς τάφους για τη μεταφορά και την τακτοποίηση έπειτα από νεκρόδειπνα⁸⁹⁶. Φυσικό είναι τέτοιου μεγέθους και χρήσης αγγεία να μην εντοπίζονται στους μικρούς ατομικούς τάφους της Αγίας Αγάθης.

Δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι το σχήμα επεβίωσε στην Υπομυκ. ή στην ΠΠρΓ. Επανεμφανίζεται στην ΥΠρΓ σε διάφορες θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας, συνήθως άωτο σε ολόβαφη, γραπτή (με διακόσμηση ανοιχτού επί σκοτεινού) και περίτμητη εκδοχή⁸⁹⁷. Αδιάκοπη συνέχεια παρουσιάζει το σχήμα μόνον στην Κρήτη και στην Κύπρο, από όπου θεωρείται ότι επανεισήχθη στο Αιγαίο⁸⁹⁸.

Ηθμωτά αγγεία («θυματήρια»)

Τα λεγόμενα «θυματήρια» FS 313-316 είναι ηθμωτά τριποδικά αγγεία από τραχύ πηλό, περίπου σφαιρικού σχήματος, διάτρητα είτε στο ανώτερο τμήμα τους, είτε στο κατώτερο. Τα πόδια είναι κυλινδρικά, μερικές φορές διπλά ή τριπλά, ή ταινιωτά, και συχνά έχουν

---

⁸⁹⁴ Ο Benzi χρονολογεί τα παραδείγματα με διακόσμηση κυματοειδούς γραμμής στην ΥΕ ΙΙΙΒ. Βλ. Benzi 1992, σελ. 153-4. Σύμφωνα με τον Ιακωβίδη, ο κωνικός και αμφικωνικός τύπος (τύποι Β και Γ στην Περαιτή), εντοπίζονται κυρίως στη Ρόδο και στην Κάλυμνο, ο ίδιος δε θεωρεί ότι χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ και φέρουν διακόσμηση ρυθμού Σιτοβολώνος και Πυκνού ρυθμού.

⁸⁹⁵ Ειδώλια T και Ψ φέρουν οι T. 15/13, T 21/31, T 32/25 και BMC A 950. λ. Benzi 1992, σελ. 155-156. Πρβλ. τους καλάθους αρ.κατ. 65 και 820 της Περαιτής, οι οποίοι φέρουν οπές στο χείλος για τη στερέωση ειδωλίων θρηνωδών, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 253.

⁸⁹⁶ Για παραδείγματα μεγαλόσωμων καλάθων, που περιείχαν άλλα αγγεία στην Αχαΐα και στην Ηλεία, στο Κλάους, τη Βούντηνη, τη Μιτόπολη και την Αγία Τριάδα, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 415 σημ. 839-842 με παραπομπές. Βλ. επίσης Βλαχόπουλος 2006, σελ. 145, για κέρνο εντός λεκάνης στον T. Α στο Καμίνι Νάξου.

⁸⁹⁷ Βλ. Desborough 1952, σελ. 113-117, πίν. 8.577, 579. Lemos 2002, σελ. 55-56. Για παραδείγματα από τους T. 8 και 10 της Αγοράς, βλ. Papadopoulos - Lord Smithson 2017, σελ. 66, εικ. 2.20 και σελ. 73-74, εικ. 2.27, της ΥΠρΓ. Για περίτμητους καλάθους από την Αγορά, βλ. Smithson 1968, σελ. 98-103, εικ. 4, πίν. 28. Papadopoulos - Lord Smithson 2017, σελ. 154-157, εικ. 2.88. Για παράδειγμα από τον T. 10 στα Σεράγια της Κω, βλ. Desborough 1952, πίν. 30c.

⁸⁹⁸ Πρβλ. τους καλάθους από τον Αλαά (Συλλογή Χατζηπροδρόμου, βλ. Karageorghis 1975, πίν. 73-75) και από τον T. I της Σαλαμίνας (Yon 1971, πίν. 35). Η Λαιμού θεωρεί πιθανότερη την επανεισαγωγή του σχήματος στην ΥΠρΓ από την Κύπρο, βλ. Lemos 2002, σελ. 56. Ο περίτμητος κάλαθος ωστός δεν είναι γνωστός στην Κύπρο μέχρι την ΚΓ ΙΙ, και θεωρείται ανατολική επιρροή, εφόσον στην Παλαιστίνη απαντά ήδη στην ΥΕΧ, βλ. Coldstream 1968, σελ. 265. Βλ. επίσης Gjerstad 1948, σελ. 304-5.

σπειροειδή απόληξη· τα μεγαλύτερα παραδείγματα φέρουν σειρές μεγάλων μαστοειδών αποφύσεων στο σώμα. Η χρήση του αγγείου είναι άγνωστη, καθώς τα περισσότερα δεν φέρουν ίχνη καύσης⁸⁹⁹.

Το σχήμα ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές στα ροδιακά νεκροταφεία από την ΥΕ ΙΙΑ1-2 έως την ΥΕ ΙΙΙΓ. Αναφέρονται συνολικά 64 παραδείγματα, τα 48 από τα οποία βρέθηκαν στα νεκροταφεία της Ιαλυσού⁹⁰⁰. Τα τελευταία παραδείγματα χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ βάσει συννευρημάτων⁹⁰¹. Ανάλυση πηλού σε ένα από αυτά έδειξε ότι πρόκειται για ροδιακό προϊόν⁹⁰². Παραδείγματα εντοπίζονται επίσης στο Müskebi⁹⁰³ και στο Scoglio del Tonno⁹⁰⁴. Το σχήμα έμεινε περίπου अपαράλλαχτο από την ΥΕ ΙΙΑ2 έως την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Κύλικες

Κύλικες έχουν βρεθεί σε μεγάλο αριθμό στα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Ρόδου· τα αρχαιότερα παραδείγματα φέρουν εφυραϊκή διακόσμηση της ΥΕ ΙΙΒ. Τα παραδείγματα με γραπτή διακόσμηση απαντούν έως την ΥΕ ΙΙΑ2/ΥΕΙΙΒ1, ενώ τα ολόβαφα και άβαφα παραδείγματα έως την ΥΕ ΙΙΙΓ⁹⁰⁵. Το σχήμα εντοπίζεται ακόμη στο ροδιακό σχηματολόγιο στη ανεπτυγμένη μέση (developed) ΥΕ ΙΙΙΓ, με λιγοστά μικρόσωμα παραδείγματα της τροπιδωτής και της κωνικής εκδοχής του (FS 267, FS 275)⁹⁰⁶. Στην επόμενη φάση φαίνεται να αντικαθίσταται από τον σκύφο με πόδι, ή κρατηρίσκο FS 306⁹⁰⁷.

Οι χοανοειδείς ή κωνικές κύλικες με ψηλό ραβδωτό στέλεχος FS 276 της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ – Υπομυκ. περιόδου δεν βρέθηκαν στη Ρόδο. Κωνικές κύλικες με διακόσμηση κυματοειδών γραμμών έχουν βρεθεί στην Κω, στο ιερό στη θέση Ηρακλής·

---

⁸⁹⁹ Βλ. Furumark 1941, σελ. 77.

⁹⁰⁰ Βλ. Benzi 1992, σελ. 161-162.

⁹⁰¹ Πρόκειται για τα αρ.κατ. 3147 από τον Τ. 15, τα 2723 και 2729 από τον Τ. 17, 2806 από τον Τ. 32 και ένα ακόμη από τον Τ. 80, βλ. Benzi 1992, σελ. 162, 255 Τ 15/d, σελ. 265 Τ 17/63, 64, σελ. 309 Τ 32/57, σελ. 388 Τ 80/(5).

⁹⁰² Βλ. Jones – Mee 1978, σελ. 463, 469, sample 7 (Τ 5/11).

⁹⁰³ Ο Boysal χρονολογεί τα μικρόσωμα αυτά παραδείγματα στην ΥΕ ΙΙΑ2, βλ. Boysal 1969, σελ. 26-27, πίν. 31.1-4.

⁹⁰⁴ Βλ. Biancofiore 1967, σελ. 81-82, πίν. 34c-h.

⁹⁰⁵ Benzi 1992, σελ. 133 κ.ε.

⁹⁰⁶ Βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1061-1062, εικ. 434. 233, 234, 235, όλα από τον Τ. 32 της Ιαλυσού.

⁹⁰⁷ Βλ. ολόβαφο σκύφο με πόδι, με εξηρημένες ταινίες αρ.κατ. 2784 από τον Τ. 32 στην Ιαλυσό, Benzi 1992, σελ. 307-308 Τ 32/41, πίν. 60p. Mountjoy 1999, σελ. 1074 αρ. 280440.280.

χρονολογούνται από την ανασκαφέα στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ⁹⁰⁸. Ο τύπος είναι γνωστός κυρίως από τη βόρεια και βορειοδυτική Ελλάδα κι έχει εντοπιστεί σε λίγες θέσεις στην Πελοπόννησο⁹⁰⁹. Εμφανίζεται επίσης στην Κύπρο, στην Έγκωμη και στο Κίτιο⁹¹⁰.

Διακόσμηση

1. Εικονογραφικά θέματα

Ο εικονογραφικός ρυθμός στη Ρόδο είχε γνωρίσει μεγάλη άνθιση, κυρίως στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΑ2, με αγγεία εισηγμένα κυρίως από την Αργολίδα. Εκτός από τους αμφοροειδείς κρατήρες με σκηνές αρμάτων, που κατασκευάζονταν κυρίως για τις αγορές της Κύπρου και της ανατολικής Μεσογείου, τα δύο σπονδικά αγγεία με εικονιστικές παραστάσεις τελετουργικού χαρακτήρα από την Κάμειρο και την Πυλώνα, έχουν αποδειχθεί εισαγωγές από την Αργολίδα⁹¹¹. Ροδιακής κατασκευής αγγεία με εικονιστικές παραστάσεις είναι οι πολυποδικοί ψευδόστομοι αμφορείς που μιμούνται κρητικά πρότυπα, ενώ μεμονωμένα θέματα του πολυποδικού ρυθμού χρησιμοποιούνται μεμονωμένα κυρίως στους ώμους ψευδόστομων αμφορέων. Κρατήρες με παραστάσεις που περιλαμβάνουν ανθρώπινες μορφές δεν εντοπίστηκαν στη Ρόδο, αντίθετα από την Κω και σε θέσεις στη μικρασιατική ακτή⁹¹².

Το μοναδικό μεμονωμένο εικονογραφικό θέμα στο νεκροταφείο είναι το ψάρι (FM 20). Το θέμα σύνηθες στον Πολυποδικό ρυθμό, απαντά τρεις φορές στην Αγία Αγάθη, στους δύο πολυποδικούς ψευδόστομους Π28288 Τ. 45.1 και Π32100 ΠΤ. 7.1, και στον μικρόσωμο Π28275 Τ. 25.1. Το ψάρι στον ώμο του μικρού ψευδόστομου αμφορίσκου Π28275 Τ. 25.1, με συμπαγές σώμα με λεπτό περίγραμμα, εγκάρσιες γραμμές στην ουρά

---

⁹⁰⁸ Ανακοίνωση της Ελ. Σκέρλου στο Συνέδριο με θέμα “Religion and Cult in the Dodecanese during the 1st Mill. BC”, που διοργανώθηκε στη Ρόδο τον Οκτώβριο του 2018, από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου (υπό δημοσίευση), και προσωπική επικοινωνία.

⁹⁰⁹ Βλ. Δημακοπούλου 1982, σελ. 72, με παραπομπές. Τονίζεται η ΒΔ προέλευση των κυλίκων αυτών, σε συσχετισμό με τα ΒΔ στοιχεία του ΠρΓ ρυθμού στο Αμυκλαίο.

⁹¹⁰ Για παράδειγμα βλ. κύλικες με διογκωμένο ή ραβδωτό πόδι από την Έγκωμη και το Κίτιο, Mountjoy 2005α, σελ. 202, εικ. 40.

⁹¹¹ Βλ. Karantzali – Ponting 2000. Karantzali – Ponting 2001.

⁹¹² Βλ. Mountjoy 2006, σελ. 59.

και στην άκρη του σώματος, δήλωση των βραγχιών, στιγμή που δηλώνει το μάτι και πτερύγια που δηλώνονται από ζεύγη ακίδων, θυμίζει κωακά παράλληλα⁹¹³.

Το μοναδικό ψάρι του Π32100 ΠΤ. 7.1, στην πλαινή όψη του ενιαίου πεδίου, ανάμεσα στα πλοκάμια των χταποδιών που καλύπτουν τις δύο όψεις του αγγείου, είναι εξαιρετικά ρεαλιστικό, και λόγω της θέσης του, τοποθετημένο σχεδόν κάθετα, και όχι στη συνήθη οριζόντια θέση με φορά προς τα δεξιά. Κυματοειδείς γραμμές κατά μήκος του σώματος ψαριών είναι συνήθεις⁹¹⁴. Η τεθλασμένη κατά μήκος του σώματος του ψαριού στο Π32100 ΠΤ. 7.1, αποτελεί ύστερο χρονολογικά χαρακτηριστικό, καθώς θυμίζει την τεθλασμένη στην εξηρημένη ταινία στο σώμα ολόβαφων αγγείων των υπομυκηναϊκών χρόνων⁹¹⁵.

Το ψάρι, ως μεμονωμένο θέμα, είναι δημοφιλές στην κεραμική της Μάα – Παλαιόκαστρο στην Κύπρο, όπου η διακόσμηση είναι κυρίως γραμμική⁹¹⁶.

2. Κρητικός Πυκνός ρυθμός

Στον κρητικό Πυκνό ρυθμό, όπως είναι γνωστός από το Καρφί και άλλες θέσεις στην ανατολική Κρήτη, θα πρέπει να ανήκουν οι δύο πυξίδες – κάλπες Π28264 Τ. 18.2 και Π28278 Τ. 31.1. Τα αγγεία αυτά έχουν σχήμα κατ' εξοχήν κρητικό, και διακόσμηση με συνδυασμό καμπυλόγραμμων γραμμικών θεμάτων, όπως η τρέχουσα σπείρα, και πυκνό γέμισμα από ομόκεντρα τόξα, με εκφυλισμένα μεν, αλλά ζωντανά, φυτικά θέματα (βλ. τις κυματοειδείς γραμμές που θυμίζουν βλαστούς) και πτηνά.

Στον κρητικό Πυκνό ρυθμό θα πρέπει να θεωρηθεί ότι ανήκει ο ψευδόστομος Π25556 Τ. 7.1, του οποίου η συνολική διακόσμηση, αν και συνίσταται από σχηματοποιημένα γραμμικά θέματα, έχει ζωντανία και θυμίζει τον μινωικό Φυτικό ρυθμό. Τα τρία αυτά αγγεία θα πρέπει να θεωρηθούν εισαγωγές από την Κρήτη.

3. Μεμονωμένα γραμμικά θέματα

Σε γενικές γραμμές παρατηρείται ότι τα καμπυλόγραμμα θέματα έχουν αρχίσει να γίνονται ευθύγραμμα, με εξαίρεση τα ομόκεντρα τόξα.

---

⁹¹³ Πρβλ. τον ψευδόστομο από τον 39 της Λαγκάδας στην Κω, βλ. Morricone 1965-66, σελ. 188, 192, εικ. 196. Vermeule – Karageorghis 1982, πίν. 12.39. Mountjoy 1999, σελ. 1114, 1116 αρ. 141, εικ. 458.141.

⁹¹⁴ Βλ. Βλαχόπουλος 2006, σελ. 206, εικ. 46, για παραδείγματα από τη Νάξο.

⁹¹⁵ Πρβλ. ενδεικτικά τον μελαμβαφή σκύφο από την Αργολίδα (Mountjoy 1999, εικ. 61.469) και το κύπελλο από την Ιθάκη (βλ. Mountjoy 1999, εικ. 173.18).

⁹¹⁶ Kling 1988, σελ. 332.

- **Μυκηναϊκό άνθος**

Το μοναδικό παράδειγμα από το νεκροταφείο βρίσκεται στον ώμο του αμφορέα με αγκύλες λαβές Π22225 Τ. 3. 1⁹¹⁷.

- **Θύσανος**

Το θέμα (FM 72), που στην Αγία Αγάθη εντοπίζεται μία μόνον φορά, στον ώμο της προχοϊσκης Π28286 Τ. 43.1⁹¹⁸, εμφανίζεται στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ με παχιές καμπύλες εξωτερικές κεραίες, που εκφύονται απευθείας από την ταινία στη βάση του λαιμού. Στην Κύπρο, ο θύσανος εμφανίζεται στην κεραμική του Πρώιμου Λευκού Γραπτού και του Λευκού γραπτού ρυθμού, όμως πλέον είναι ένα ευθύγραμμο κόσμημα, με ευθύγραμμες λεπτές κεραίες⁹¹⁹. Παρόμοιο εμφανίζεται το κόσμημα σε όστρακα από κλειστά αγγεία από την Ekron στη Φιλιστία⁹²⁰.

Το θέμα είναι μεταξύ αυτών που επανεμφανίζονται στη Ρόδο στην ΠΕΣ. Θύσανος βρίσκεται στον ώμο τριφυλλόστομης προχοϊσκης αρ. 13360, από εγχυτρισμό βρέφους σε πίθο Τ. 183 στο Μακρύ Λαγγόνι της Καμείρου⁹²¹.

- **Σταγονόσχημα κρόσσια**

Τα σταγονόσχημα κρόσσια (FM 72), εμφανίζονται και αυτά μία μόνον φορά στην Αγία Αγάθη, στο προχοειδές (υδρία;) Π32101 ΠΤ. 6.1. Το θέμα έχει μεγάλη παράδοση σε

---

⁹¹⁷ Πρβλ. τον αγκιστροειδή μίσχο στον ώμο των ψευδόστομων Π12.764, Π12.765, 2733 από τους Τ. 83 και 17 της Ιαλυσού, βλ. Mountjoy 1999, σελ. αρ. πίν. 430.196, 197, 198, που τους χρονολογεί στην πρώιμη – ανεπτυγμένης μέσης (developed) ΥΕ ΙΙΙΓ.

⁹¹⁸ Θύσανος με ευθείες κεραίες κοσμεί τον ώμο μικρών ευρύστομων προχοϊσκών από το νεκροταφείο της Λαγκάδας στην Κω. Βλ. Morricone 1965-66, σελ. 93, εικ. 72, σελ. 109, εικ. 88, σελ. 129, εικ. 112, Mountjoy 1999, σελ. 1102 αρ. 79, 80, 82, εικ. 450.79, 80, 81, 82, η οποία τις χρονολογεί στην πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ. Πρβλ. όμως την 81, όπου οι πλευρικές κεραίες είναι κυρτές.

⁹¹⁹ Βλ. Gjerstad 1944, σελ. 93, εικ. 6.22, 23.

⁹²⁰ Mountjoy 2018, σελ. 1255, αρ. 646 και 1203 από την Έγκωμη ΙΙΒ-πρώιμη, και αρ. 69, 199 από την Ekron VIIA.

⁹²¹ Βλ. Jacopi 1931, σ. 329, εικ. 365 στο μέσον της επάνω σειράς, σελ. 331 αρ. 3. Ο θύσανος κρέμεται από κυματοειδή γραμμή που περιθέει το λαιμό και οι άκρες εφάπτονται στην άνω πλατιά ταινία από σύστημα δύο πλατιών ταινιών με δύο λεπτές ανάμεσα που κοσμεί την κοιλιά του αγγείου. Το σχήμα του σώματος του αγγείου αυτού, με τη διάμετρο χαμηλά (“schiacciato”) ίσως δείχνει συνέχεια της παράδοσης των αντίστοιχων αγγείων της τελικής ΕΧ.

προχοειδή αγγεία στην Περατή και θεωρείται ένα από τα χαρακτηριστικά της δωδεκανησιακής κεραμικής στην ΠΕΣ.

- **«Χελιδονοουρές» στην έκφυση της λαβής**

Οι «χελιδονοουρές», οι ευθύγραμμες απολήξεις του γραπτού δακτυλίου γύρω από την έκφυση της λαβής στην προχοϊσκη Π28286 Τ. 43.1, δεν απαντούν με αυτή τη μορφή στη ροδιακή κεραμική της ΥΕΧ. Συνηθίζονται μάλλον οι πινελιές που στεφανώνουν την έκφυση της λαβής και απολήγουν σχηματίζοντας εξωστρεφείς καμπύλες, συχνά επικαλύπτοντας τις ταινίες που ορίζουν τη ζώνη της κοιλιάς του αγγείου. Με τη μορφή που έχουν στο παράδειγμα της Αγίας Αγάθης, απαντούν ξανά στη Ρόδο στην ΠΕΣ, σε μεγάλωσους αμφορείς εγχυτρισμών⁹²².

- **Ομόκεντρα τόξα**

Τα ομόκεντρα τόξα (FM 43), από τα συνηθέστερα θέματα της ΥΕ ΙΙΙΓ, είτε ως κύριο κόσμημα, είτε ως παραπληρωματικό, εμφανίζεται κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΒ, και εξακολουθεί στους υπομυκηναϊκούς χρόνους⁹²³. Στους ΠρΓ χρόνους είναι το πλέον αγαπητό καμπυλόγραμμο θέμα. Σχεδιασμένο με διαβήτη, συχνά υπερβαίνει το ημικύκλιο, υπερκαλύπτοντας τις ταινίες που ορίζουν το πεδίο από κάτω.

Στο νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης το θέμα μεμονωμένο εντοπίζεται μόνον στον ώμο του ψευδόστομου αμφορέα (;) Π28289α Τ.15.1. Έχει σχήμα ελαφρά επίμηκες αφιδωτό, διάγραμμα περίγραμμα και πιθανώς τρίγωνο από τρεις φολίδες στον πυρήνα (FM 42.25). Σύμφωνα με την τυπολογία του Furumark, τα αφιδωτά ομόκεντρα τόξα χρονολογούνται στην ΙΙΙΓ1β (μέση ΥΕ ΙΙΙΓ)⁹²⁴.

---

⁹²² Πρβλ. για παράδειγμα τον μεγάλο αμφορέα για τον εγχυτρισμό εφήβου (“*pithos per inumazione di adolescente*”) - Τ. CI (Τ. 386, οικ. Τσαμπίκου στην Ιαλυσό, βλ. Jacopi 1929, σ. 131-2, πίν. IV) και τον αμφορέα με βρεφικό εγχυτρισμό - Τ. CXXXII (Τ. 442, βλ. Jacopi 1929, σ. 144, πίν. IV), αγγεία το ύψος των οποίων κυμαίνεται από 0,84 έως 1,05 μ.

⁹²³ Styrenius 1967, εικ. 6,12, 13-24, για υπομυκηναϊκούς ψευδόστομους και ληκύθια, εικ. 30-33 για αμφορείς με αγκύλες λαβές.

⁹²⁴ Βλ. Furumark 1944, σελ. 204. Ωστόσο, ο Ιακωβίδης είναι επιφυλακτικός ως προς την επιμέρους χρονολόγηση των τόξων εντός της περιόδου, καθώς στην Περατή υπάρχουν περιπτώσεις αγγείων που φέρουν συστήματα τόξων περισσότερων του ενός τύπου, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 120. Παράλληλο από τη Ρόδο είναι το αρ.κατ. 3276 από τον Τ. 42 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, πίν. 73a,b. Η Mountjoy 1999, σελ. 1068, 1073 αρ. 268, εικ. 438.268, το χρονολογεί στην προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ.

Τα μεμονωμένα συστήματα ομόκεντρων ημικυκλίων με στιγμωτό περίγραμμα είναι ιδιαίτερα συνήθη στον Πυκνό ρυθμό της Αχαΐας, και χαρακτηρίζουν κυρίως ψευδόστομους αμφορείς και σπανιότερα άλλα αγγεία⁹²⁵. Στην Αγία Αγάθη ωστόσο το θέμα εντοπίζεται μόνον στην πιο σύνθετη εκδοχή του, ως **διαποίκιλτη έλλειψη ή πέλτη**⁹²⁶ (ζεύγος συστημάτων ομόκεντρων ημικυκλίων εγγεγραμμένων σε συμπαγές ημικύκλιο με στιγμωτό περίγραμμα), δύο φορές: στον ψευδόστομο πολυποδικό αμφορέα Π32100 το θέμα εμφανίζεται στο δίσκο με δύο αντωπά ζεύγη πελτών⁹²⁷ και επαναλαμβάνεται στον ώμο του ίδιου αγγείου: δύο διαδοχικές πέλτες με διπλό περίγραμμα και στιγμωτό περίγραμμα καταλαμβάνουν το ευρύ πεδίο αντιδιαμετρικά της προχοής και από μία στα τριγωνικά πεδία που την πλαισιώνουν. Το ίδιο θέμα εικονίζεται στον ώμο του ψευδόστομου αμφορέα Π32111 Τ. 57.2, με συμπαγές κέντρο των ημικυκλίων, τριπλό περίγραμμα και στιγμωτό περίγραμμα. Και στις δύο περιπτώσεις το θέμα είναι προσεκτικά σχεδιασμένο, πιθανώς με χρήση πολλαπλού πινέλου.

4. Κυματοειδής γραμμή

Η διακόσμηση με κυματοειδή γραμμή (FM 53), η οποία εμφανίζεται σε αρκετές περιοχές του Αιγαίου στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ, είναι ιδιαίτερα δημοφιλής στα Δωδεκάνησα. Αρκετά από τα παραδείγματα που αναφέρονται από τον Furumark και τον Morricone χρονολογούνται από αυτούς στην πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ⁹²⁸. Από τον οικισμό στα Σεράγια

---

⁹²⁵ Στο Κλάους χαρακτηρίζουν την φάση 4 του νεκροταφείου (μεταβατική μέση-ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ) Βλ. Paschalidis 2018, σελ. 384 για το τριποδικό κυλινδρικό αλάβαστρο Β15 με παρόμοια διακόσμηση.

⁹²⁶ FM 11.10 και FM 43q στο θεματολόγιο του Furumark.

⁹²⁷ Πρβλ. τις πέλτες γύρω από σύστημα ομόκεντρων κύκλων, στον δίσκο του ψευδόστομου αρ.κατ. 4734 από τον Τ. 48/3 στα Καλαβάρδα Βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 148, εικ. 171-172. Benzi 1992, σελ. 332, πίν. 74i.

⁹²⁸ Βλ. κυρίως Morricone 1965-66, εικ. 67, 85, 87, 94 σε κυλινδρικά αλάβαστρα που χρονολογούνται από τον Morricone στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΒ – πρώιμη ΙΙΙΓ. Βλ. Morricone 1965-66, σελ. 309 για την άποψη ότι τα περισσότερα από τα κυλινδρικά αλάβαστρα από την Κω ανήκουν σε ένα σχετικά πρώιμο στάδιο της ΥΕ ΙΙΙΓ. Βλ. επίσης Morricone 1965-66, εικ. 112.642, 315.290 επίσης θεωρούμενο ως ανήκον σε ένα αρχικό στάδιο της ΙΙΙΓ, και Forsdyke 1925, πίν. XIV.1949, ή Α949, που θεωρείται πρώιμο από τον Furumark, βάσει σχήματος (βλ. Furumark 1941a, σελ. 635). Το τελευταίο θυμίζει ευρήματα στην Έγκωμη (παραπάνω κεφ. 6) ενδεχομένως στα Δωδεκάνησα, όπως και στην Κύπρο, αυτός ο τύπος διακόσμησης να ξεκίνησε να γίνεται δημοφιλής αρκετά νωρίς στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ.

προέρχονται στρωματογραφημένα παραδείγματα, κυρίως σκύφοι, όπου συχνά οι κυματοειδείς γραμμές εναλλάσσονται με ταινίες ή γραμμές⁹²⁹.

Στις παράκτιες μικρασιατικές θέσεις επίσης, η κυματοειδής γραμμή είναι ένα από τα πλέον διαδεδομένα θέματα· αυτό επισημαίνει η Mountjoy, αναφερόμενη κυρίως στην κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΓ από το Bademgediği Tepe⁹³⁰, αλλά και από άλλες παράκτιες θέσεις της Μικράς Ασίας⁹³¹, όπως επίσης και από την Χίο, την Κάλυμνο και την Κω⁹³². Η Mountjoy διακρίνει έναν αριθμό παραλλαγών της κυματοειδούς γραμμής⁹³³, η οποία μπορεί να μην είναι ομοιόμορφη και συνεχής, αλλά να αναλύεται σε τμήματα που σε κάθε κατεύθυνση διαφέρουν σε πλάτος και δημιουργούν ένα κλιμακωτό αποτέλεσμα. Η ίδια έχει προτείνει στο παρελθόν ότι η ρέουσα κυματοειδής πιθανώς εξελίχθηκε από τα ΥΧ Ι-ΙΙ αγγεία με γραπτή διακόσμηση ΑεΣ και ΣεΑ που εξάγονταν από την Κω σε άλλες περιοχές στο νότιο τμήμα του «Μετώπου Αλληλεπίδρασης»⁹³⁴, ενώ η «κλιμακωτή» κυματοειδής προέρχεται από την εγχάρκτη κεραμική της Τροίας και αντιγράφηκε σε γραπτά αγγεία τουλάχιστο έως τη Μίλητο προς νότον⁹³⁵.

---

⁹²⁹ Βλ. Morricone 1972-73, εικ. 347-8. Morricone 1965-66, εικ. 117, 312. Βλ. επίσης Forsdyke 1925, σελ. 196 Α1021.

⁹³⁰ Πρόκειται για εκτεταμένη οχυρωμένη εγκατάσταση σε ύψωμα, σε στρατηγική θέση επάνω από το πέρασμα του Karabel. Όλες οι φάσεις της ΥΕ ΙΙΙΓ αντιπροσωπεύονται στην κεραμική, αλλά όχι στρωματογραφημένες, βλ. Mountjoy 2015.

⁹³¹ Η Mountjoy 2015 μελέτησε την κεραμική από το τέλος του 13^{ου} έως τον 11^ο αι. π.Χ., δηλ από το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ έως ΥΕ ΙΙΙΓ, ώστε να καταδειχθούν επαφές μεταξύ θέσεων και τα δίκτυα ανταλλαγής εντός κι εκτός του «Μετώπου Αλληλεπίδρασης» μεταξύ ανατολικού Αιγαίου και δυτικής Μικράς Ασίας, συμπεριλαμβάνοντας τα δεδομένα από πρόσφατες ανασκαφές στη Μικρά Ασία, που έχουν δώσει νέο υλικό, το οποίο συμπληρώνει τα δεδομένα της αιγαιακής πλευράς. Βάσει του νέου αυτού υλικού, προεξέτεινε προς βορρά την περιοχή που καλύπτει η Ανατολική Αιγαιακή Κοινή, η οποία είναι μια κεραμική κοινή στο νότιο τμήμα του «Μετώπου» στην πρώιμη και μέση ΥΕ ΙΙΙΓ (δηλ. στην Κω, Κάλυμνο, την Αστυπάλαια, τη Μίλητο και την Χίο, βλ. Mountjoy, 1999^α, σελ. 967-9). Σημειωτέον ότι η Mountjoy δεν περιλαμβάνει τη Ρόδο στο «Μέτωπο» (βλ. Mountjoy 2015, σελ. 41 εικ. 1, σε σύγκριση με Mountjoy, 1998, σελ. 52 εικ. 9. Στο νέο χάρτη έχει προστεθεί μια μεγάλη περιοχή στο κεντρικό Μέτωπο», με νέες θέσεις, που έχουν τώρα δώσει ΥΕ ΙΙΙΓ υλικό: Liman Tepe, Bakla Tepe, Bademgediği Tepe, Kadikalesi, Pilavtepe, και ενδεχομένως επίσης το Çine Teresik, αν και δεν έχει ακόμη δημοσιευθεί επαρκής ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμική από την τελευταία θέση. Βλ. σχετικά Mountjoy 2015, σελ. 42, με βιβλιογραφία.

⁹³² Για κεραμική από την Χίο, βλ. Mountjoy 1999^α, Χίος αρ. 3, 10, 11, 19, 20. Αντίστοιχα για την Κάλυμνο βλ. Mountjoy 1999^α, Κάλυμνος αρ. 12, 13, 15, 26, 29-13. Για τα παραδείγματα από την Κω, βλ. Morricone 1972-73, εικ. 347-8.

⁹³³ Βλ. Mountjoy 2015, σ. 43 εικ. 2.

⁹³⁴ Mountjoy 1998^α, σελ. 41 εικ. 3-3. Mountjoy 2015, σελ. 44.

⁹³⁵ Η ίδια θεωρεί επίσης ότι στην Τροία το θέμα εξελίχθηκε πιθανώς από τις εγχάρκτες κυματοειδείς που διακοσμούσαν αγγεία των κατηγοριών Grey και Tan Ware. Βλ. Mountjoy 1998, σελ. 39. Επίσης Mountjoy

5. Εξηρημένη ταινία

Εξηρημένη ταινία βρίσκεται εσωτερικά του χείλους του ολόβαφου σκύφου Π28284 Τ. 38.1. Σύμφωνα με τη Mountjoy, η εξηρημένη ταινία εσωτερικά του χείλους εμφανίζεται στην κεραμεική της ηπειρωτικής Ελλάδας στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ, αλλά στα Δωδεκάνησα έχει υιοθετηθεί νωρίτερα, από τους πρώιμους ΥΜ ΙΙΙΓ σκύφους⁹³⁶. Λεπτότατη εξηρημένη ταινία βρίσκεται στο εξωτερικό του ίδιου αγγείου, κάτω από την έκφυση των λαβών.

6. Γεωμετρική διακόσμηση

Ο Furumark διέκρινε μια κατηγορία γεωμετρικής διακόσμησης στη Δωδεκάνησο, την οποία θεωρούσε αποτέλεσμα της τοπικής επαρχιακής παράδοσης που αναγόταν στην κεραμεική της ΥΕ ΙΙΑ. Αν και προέρχονται από μη στρωματογραφημένα σύνολα, ο Furumark θεωρούσε ότι πολλά από τα αγγεία αυτά ανήκουν στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ (τη δική του Μyc. ΙΙΙC1c) και ότι, πιθανώς ήταν η μόνη κεραμεική που παραγόταν στη Ρόδο κατά την περίοδο που αντιστοιχεί στην Υπομυκηναϊκή της ηπειρωτικής Ελλάδας (τη δική του Μyc. ΙΙΙC2)⁹³⁷. Στυλιστικές ομοιότητες μεταξύ της κεραμεικής αυτής και της ροδιακής ΠρΓ κεραμεικής τον οδήγησαν να προτείνει ότι μπορεί να αποτελούσε τον άμεσο πρόγονο της ροδιακής ΠρΓ⁹³⁸.

2015, σελ. 45 εικ. 3.5-7 και σημ. 29: πρόσφατη ΝΑΑ ανάλυση του οστράκου από το Hala Sultan Teke το κατατάσσει στην Ομάδα Β της Τροίας. Σύμφωνα με την Mountjoy, η γραπτή κυματοειδής είναι πανταχού παρούσα στο κεντρικό και νότιο «Μέτωπο Αλληλεπίδρασης», αλλά στο βόρειο, και ιδιαίτερα στην Τροία, η κυματοειδής είναι πιο συνηθισμένη στην εγχάρκτη εκδοχή της σε Grey και Tan Ware. Στην Τροία VIIa-VIIb, δηλ. στην ΥΕ ΙΙΙΒ-ΙΙΙΓ, το πλέον σύνθητες γραπτό θέμα είναι η σπείρα και όχι η κυματοειδής γραμμή, σε αντίθεση με το νότιο «Μέτωπο». Βλ. Mountjoy 2015, σελ.48-7, εικ. 4-5.

⁹³⁶ Βλ. Mountjoy 1999, σελ. 1064, σημ. 675. Την πολύ λεπτή εξηρημένη ταινία στη μέγιστη διάμετρο των σκύφων ή χαμηλότερα, παρατηρούμε στο Λευκαντί φάση 2β και 3. Τον ολόβαφο σκύφο με εξηρημένη βάση εξωτερικά και ταινία εσωτερικά του χείλους, και πιθανώς εξηρημένο κύκλο στον πυθμένα, στις Μυκήνες (Πύλη των Λεόντων στρ. Χ. Βλ. Mountjoy 2009, LH ΙΙΙC late: an east Mainland – Aegean Koine, στο σελ. 289-312, Deger-Jalkotzy – Zavadil 2009, σελ. 309, εικ. 13. Σύμφωνα με την Deger-Jalkotzy 1998, η εξηρημένη ταινία στην ηπειρωτική Ελλάδα εμφανίζεται στο τέλος της πρώιμης ΙΙΙΓ ή στην αρχή της μέσης ΙΙΙΓ developed. Από εκεί μεταφέρθηκε στην Κρήτη.

⁹³⁷ Βλ. σχετικά Furumark 1941^a, σελ. 574. Furumark 1944, σελ. 220-2. Αντίθετη άποψη ωστόσο Desborough 1964, 156, ο οποίος αμφισβητεί την πιθανότητα. Για προβλήματα σχετικά με τη σχέση της ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμεικής από την Κω με αυτή της πρωιμότερης Πρωτογεωμετρικής, βλ. Morricone 1972-73, 395 κ.ε.

⁹³⁸ Βλ. Furumark 1941^a, σελ. 274, και ιδίως σελ. 370, σχετικά με την ομοιότητα μεταξύ κάποιων από τα θέματα με μεμονωμένες σπείρες και ομόκεντρους κύκλους της ροδιακής ΠρΓ. Επίσης βλ. Furumark 1944, σελ. 220 σημ. 2.

Τα συγκεκριμένα σχήματα της ΥΕ ΙΙΙΓ, που φέρουν τη γραμμική αυτή διακόσμηση, είναι ψευδόστομοι, των πιθαμορείς, οι αμφοροειδείς κρατήρες, οι σταμνίσκοι και προχυτικά κυλινδρικά κύπελλα. Η διακόσμηση συνίσταται από διάγραμμα τρίγωνα, μετόπες, κάθετες τεθλασμένες γραμμές και, σποραδικά, μεμονωμένες σπείρες⁹³⁹. Συχνά συσχετίζεται με περιοχές μονόχρωμες, ή με πολύ πλατιές ταινίες που καλύπτουν μεγάλο μέρος του σώματος του αγγείου. Η χρήση μονοχρωμίας και τόσο πλατιών ταινιών χαρακτηρίζουν τη δωδεκανησιακή επαρχιακή παράδοση η οποία εντοπίζεται ήδη από το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ⁹⁴⁰, και γίνεται εντονότερη στην ύστερη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, όταν η χρήση μονοχρωμίας ή μονόχρωμων περιοχών στο κατώτερο τμήμα του σώματος των αγγείων γίνεται κοινό χαρακτηριστικό σε άλλες περιοχές με τις οποίες η Δωδεκάνησος βρισκόταν σε επαφή.

Ωστόσο, αυτού του είδους η διακόσμηση δεν παρατηρείται στην κεραμική της Αγίας Αγάθης. Γραμμικά θέματα που απουσιάζουν, αν και θεωρούνται χαρακτηριστικά της ΥΕ ΙΙΙΓ – Υπομυκηναϊκής κεραμικής είναι οι συστάδες κάθετων κυματοειδών ή τεθλασμένων γραμμών, κυματοειδείς ακτινωτά διατεταγμένες στον ώμο κλειστών αγγείων, τα τρίγωνα, συμπαγή ή δικτυωτά, ρόμβοι, τρίγλυφα αντιθετικές σπείρες, έλικα, ενάλληλες γωνίες, κέρατα καθοσιώσεως.

Εξαιρεση αποτελεί μόνον το κροσσωτό διάγραμμα ή δικτυωτό τρίγων ή ρόμβος στον σκύφο (;) Π25592 Τ. 8.3 (Σχέδ. 92, εικ. 166), το οποίο βρέθηκε στην επίχωση του Τ. 8 και είναι πιθανώς ΠρΓ⁹⁴¹.

Δικτυωτό κόσμημα (FM 57) εντοπίζεται σε μία μόνον περίπτωση στο νεκροταφείο, στη ζώνη της κοιλιάς του αμφικωνικού ψευδόστομου αμφορέα Π28274 Τ. 19.1.

---

⁹³⁹ Για παράδειγμα βλ. Maiuri 1923-24, εικ. 40, 58 ή 56, 60. Iacopi 1933, εικ. 4, 22, 23, 35. Forsdyke 1925, πίν. XIV.A853. Blinkenberg – Friis Johansen χ.χρ., πίν. 42.5-6, 44.3-4, 45.2, 46.7-8. Blinkenberg – Friis Johansen χ.χρ.2, 49.2, 54.7, 63.3-4. Morricone 1965-66, εικ. 85, 89 (ή 65, 69), 180-1 (ή 160-1), 171, 284 (ή 264). 1972-73, εικ. 56, 253). Τρεις πιθαμορείς από τη Λαγκάδα χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2 από τον Morricone 1965-66, εικ. 142, 190, 248. Ωστόσο, η διακόσμησή τους παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με πιθαμορείς από τα Σεράγια, στους οποίους ο ίδος χρονολογεί στην ΥΕ ΙΙΙΓ (Morricone 1972-73, εικ. 56, 253) και με το Maiuri 1923-24, εικ. 40, το οποίο βρέθηκε σε σύνολο κατά βάση ΥΕ ΙΙΙΓ.

⁹⁴⁰ Βλ. Morricone 1965-66, σελ. 299 κ.ε.

⁹⁴¹ Πρβλ. για παράδειγμα τον σκύφο αρ.κατ. 15536 από τον Τ. 43 στο Μάρμαρο, που χρονολογείται στις αρχές του 9^{ου} αι. π.Χ. ΠΓ, βλ. Laurenzi 1936, σελ. 163 αρ. 4, εικ. 149. Desborough 1952, σελ. 225. Coldstream 1968, σελ. 266.

Το διαγώνια γραμμένο δικτυωτό κόσμημα αποτελεί σύνηθες κόσμημα στον ώμο τρίτων πιθαμορέων, κυλινδρικών αλαβάστρων και σταμνίσκων. Η θέση στην οποία βρίσκεται στον ψευδόστομο της Αγίας Αγάθης, στη ζώνη κάτω από τον ώμο, είναι ασυνήθιστη και βρίσκει λιγοστά παράλληλα⁹⁴².

Η κεραμική από τους θαλαμοειδείς τάφους της Λίνδου (Εικ. 246, 247)

Το αμέσως επόμενο χρονολογικά κεραμικό σύνολο στη Ρόδο, έπειτα από την κεραμική του νεκροταφείου της Αγίας Αγάθης, είναι τα τέσσερα αγγεία της ΥποΜυκ - ΠΠρΓ περιόδου που βρέθηκε στους δύο θαλαμοειδείς τάφους της Λίνδου⁹⁴³. Η κεραμική αυτή παρουσιάζεται εδώ αναλυτικά, χωριστά από τη γνωστή έως τώρα κεραμική της ΠΕΣ στη Ρόδο, καθώς αποτελεί πρωιμότερο και σχετικά πρόσφατο εύρημα. Αν και αποτελεί πολύ μικρό δείγμα για τη μελέτη της συνέχειας της κεραμικής παραγωγής στη Ρόδο, η σύγκρισή του με την κεραμική της Αγίας Αγάθης συμβάλλει στην εξαγωγή σημαντικών συμπερασμάτων.

- Ψευδόστομος αμοφρέας Π30500 (Εικ. 246)

Ο μεγάλος ψευδόστομος αμοφρέας Π30500 του Τ.1 αποτελεί ένα αγγείο εξαιρετικά ανήθιστο, ως προς το μέγεθος και το συνδυασμό μεγέθους και διακόσμησης. Όσον αφορά στα διακοσμητικά του στοιχεία, παρουσιάζει ΥποΜιν χαρακτηριστικά, που εντοπίζονται σε ψευδόστομους αμοφρείς μικρότερου μεγέθους, οι οποίοι στην Κρήτη παράγονται έως τον 9^ο αι. π.Χ.⁹⁴⁴. Τα διακοσμητικά αυτά στοιχεία ωστόσο εντοπίζονται σε αγγεία μεγάλου μεγέθους στην Κύπρο, όπου το σχήμα εμφανίζεται έως την ΚΓ Ι. Η χαρακτηριστική ΥποΜιν. εκδοχή έχει σφαιρικό ή πεπιεσμένο σφαιρικό σώμα, χαμηλή κωνική βάση και κωνικό έξαρμα στο δίσκο. Η χαρακτηριστική γραπτή διακόσμηση στα πεδία του ώμου συνίσταται σε τρίγωνα με κοίλα περιγράμματα και διάφορα περίτεχνα γεμίσματα⁹⁴⁵. Η

⁹⁴² Για το αρ.κατ. 3142 από τον Τ. 15 της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, πίν. 16c. Mountjoy 1999, σελ. 1056 αρ. 217, εικ. 433.217, η οποία το χρονολογεί στην πρώτη – ανεπτυγμένη μέση (developed) ΥΕ ΙΙΙΓ.

⁹⁴³ Για την πρώτη παρουσίαση της κεραμικής αυτής, βλ. Zervaki 2019.

⁹⁴⁴ Πρβλ τους ψευδόστομους από τα νεκροταφεία της περιοχής της Κνωσού, που παρουσιάζουν την αδιάκοπη συνέχεια και εξέλιξη του σχήματος από την ΥποΜιν έως την ΠρΓ περίοδο, βλ. Desborough 1952, σελ. 238-39. Brock 1957, σελ. 152-153, πίν. 38, 151:628. Boardman 1960, σελ. 133, πίν.38, σελ. 140, πίν. 37.

⁹⁴⁵ Coldstream 2001, σελ. 40, πίν. 19a, εικ. 1.10a.

εξέλιξη του σχήματος προς τη μορφή που απέκτησε στην ΠρΓ περίοδο, με σώμα ευρύ ωοειδές και γραπτή διακόσμηση στον ώμο από τρίγωνα με ευθύγραμμες πλευρές αντί για καμπυλόγραμμες, ήταν σταδιακή⁹⁴⁶.⁹⁴⁷.

Ανεξάρτητα από το ασυνήθιστα μεγάλο μέγεθος του ψευδόστομου Π30500 από τον T. 1 της Λίνδου, οι αναλογίες του, με το ανώτερο τμήμα του αγγείου (λαβές, στόμιο και ψευδοστόμιο με δίσκο) να αντιστοιχεί με το 1/3 του συνολικού ύψους του, ακολουθούν τις αναλογίες των ΥποΜιν ψευδόστομων αμφορέων. Σύμφωνα με την χαρακτηριστική τεχνική της ΥΜ ΙΙΙΓ, η βάση και το σώμα του αγγείου κατασκευάζονται στον τροχό, ενώ το ανώτερο τμήμα κατασκευάζεται χωριστά και στη συνέχεια συγκολλάται με ένα ανιχνεύσιμο κορδόνι πηλού στο εσωτερικό μέρος⁹⁴⁸. Η τεχνική αυτή παρατηρείται επίσης στους μικρούς και μεσαίου μεγέθους ψευδόστομους αμφορείς από το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης. Στην περίπτωση του Π30500 της Λίνδου, ωστόσο, διαπιστώνεται ακόμη μία κατασκευαστική συγκόλληση μεταξύ του κατώτερου και του μεσαίου τμήματος του αγγείου. Ολόκληρο το αγγείο λοιπόν φαίνεται ότι κατασκευάστηκε κατά τμήματα, που στη συνέχεια συναρμολογήθηκαν. Το κεντρικό έξαρμα στο δίσκο θεωρείται γενικά χαρακτηριστικό των ύστερων ψευδόστομων αμφορέων, που χρονολογούνται στην ύστερη ΥΜ ΙΙΙΓ και στην ΥποΜινωική περίοδο⁹⁴⁹. Επιπλέον χαρακτηριστικό που μαρτυρεί την ύστερη χρονολόγηση του αγγείου είναι η ύπαρξη οπής αερισμού στο κέντρο του δίσκου⁹⁵⁰. Το στοιχείο των πολύ πλατιών ταινιωτών λαβών εντοπίζεται επίσης σε ψευδόστομο αμφορέα από τον υπομυκηναϊκό T. Ο στο Assarlik⁹⁵¹. Το ασυνήθιστο σχήμα της προχοής με το βαθύ κοίλο στόμιο θα μπορούσε να έχει επηρεαστεί από τις κυπελόσχημες προχοές των ηθμωτών πρόχων, που θεωρούνται ροδιακά αγγεία⁹⁵². Μια τέτοια ταύτιση θα υποστήριζε την υπόθεση της ροδιακής παραγωγής του ασυνήθιστου αυτού αγγείου.

---

⁹⁴⁶ Βλ. Day 2011α, σελ. 293. Ο Coldstream επισημαίνει ότι αφενός τα ΠρΓ χαρακτηριστικά αυτά εμφανίζονται ήδη σε ΥποΜιν παραδείγματα και αφετέρου ΥποΜιν χαρακτηριστικά επιβιώνουν σποραδικά σε ολόκληρη τη διάρκεια της ΠΠρΓ, συνδυάζοντας ωοειδές σχήμα σώματος με τρίγωνα που διατηρούν κάποια καμπυλότητα. Βλ. Coldstream 2001, σελ. 40, εικ. 1.10b.

⁹⁴⁷ Coldstream 2001, σελ. 40, εικ. 1.10b.

⁹⁴⁸ Βλ. Popham 1965, σελ. 320. Hallager 2000, σελ. 144. Day 2011α, σελ. 290.

⁹⁴⁹ Popham 1965, σελ. 320. Kanta 1980, σελ. 247.

⁹⁵⁰ Για οπές αερισμού στους δίσκους των χρηστικών ψευδόστομων από το Καρφί, βλ. Day 2011α, σελ. 290.

⁹⁵¹ Βλ. ψευδόστομο με αρ. κατ. BMC A 1101 στο Βρετανικό Μουσείο. Paton 1886, JHS, Walters – Forsdyke 1930, σελ. 12 αρ. 5, εικ. 18. Πρόκειται ωστόσο για πολύ μικρότερων διαστάσεων αγγείο, με ύψ. 0, 145 μ. σκοτεινόχρωμο, που συνδυάζει Υπομυκ και Υπομιν στοιχεία με διακόσμηση του αργείου Πυκνού ρυθμού.

⁹⁵² Mountjoy 1999, σελ. 987.

Στήλη από οριζόντιες πινελιές καθ' ύψος της προχοής και κατά μήκος της ράχης των λαβών αποτελούν επίσης χαρακτηριστικό των ΥποΜιν ψευδόστομων αμφορέων, όπως και τα διαποίκιλτα τρίγωνα στον ώμο, με διπλά ή τριπλά περιγράμματα και διαφορετικά γεμίσματα, συχνά με συστήματα ομόκεντρων τόξων στις γωνίες⁹⁵³. Σε κρητικές θέσεις που έχουν δώσει και ΥΜ ΙΙΙΓ φάση, η διακόσμηση αυτή θεωρείται ύστερο χαρακτηριστικό⁹⁵⁴.

Παρόμοια χαρακτηριστικά ωστόσο διαπιστώνονται σε ψευδόστομους λίγο μικρότερου μεγέθους του Πρώιμου Λευκού Γραπτού στην Κύπρο, π.χ. στον ψευδόστομο του Πρώιμου Λευκού Γραπτού ρυθμού από τον Τ. 9 στα Κούκλια⁹⁵⁵, και επίσης σε αγγεία του Πρώιμου ρυθμού Διχρωμίας, του Λευκού Γραπτού Ι και του ρυθμού Διχρωμίας Ι. Όλες οι παραπάνω κατηγορίες ανήκουν στο μεταβατικό στάδιο από την ΥΚ ΙΙΙΒ στην ΚΓ Ι, το οποίο χρονολογείται στα μέσα του 11^{ου} αι. π.Χ.⁹⁵⁶. Ο Desborough θεώρησε τα τρίγωνα με ομόκεντρα τόξα στη μέση της βάσης τους κρητικό χαρακτηριστικό, ενώ αυτά χωρίς τόξα ως μεταγενέστερη κυπριακή εξέλιξη του θέματος⁹⁵⁷. Ο Π30500 από τη Λίνδο, στον ώμο του οποίου εικονίζεται ένα τρίγωνο με δύο συστήματα ομόκεντρων τόξων στο μέσο των πλευρών, θα πρέπει πιθανώς να τοποθετηθεί σε ενδιάμεσο στάδιο της εξέλιξης αυτής.

Το ατρακτόσχημο θέμα στο μέσον του μεγάλου πεδίου στον ώμο του Π30500 εμφανίζεται σε ψευδόστομους και αμφορείς με αγκύλες λαβές της ΥποΜιν και ΠΠρΓ περιόδου στο νεκροταφείο του Αγίου Ιωάννη στην Κνωσό⁹⁵⁸. Παρόμοιο ατρακτόσχημο θέμα με κεντρική κάθετη γραμμή καλύπτει ολόκληρο το ύψος του πεδίου προχοειδών αγγείων της γραπτής ΥΚ ΙΙΙ κεραμεικής στη Λάπιθο⁹⁵⁹. Λαμβάνοντας ωστόσο υπ' όψιν την θέση του ίδιου θέματος στον ψευδόστομο Π30500 της Λίνδου, πιθανώς θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι η γένεσή του προήλθε από το ατρακτόσχημο κενό ανάμεσα στα περιγράμματα των κοίλων πλευρών των τριγώνων της ΥποΜιν παράδοσης⁹⁶⁰.

---

⁹⁵³ Hall 1914, σελ. 153-154, εικ. 93. Seiradaki 1960, σελ. 32, εικ. 221.

⁹⁵⁴ Day 2011α, σελ. 293.

⁹⁵⁵ Karageorghis 1967, σελ. 6, εικ. 8.15.

⁹⁵⁶ Gjerstad 1944, σελ. 88. Furumark 1944, σελ. 260-262. Catling 1964, πίν. XXVII. Desborough 1964, σελ. 241. Iacovou 1991.

⁹⁵⁷ Βλ. Desborough 1964, σελ. 26-7, σημ. 2-5. Αντίθετη άποψη είχε ο Καραγεώργης, βλ. Καραγεώργης 1968, σελ. 184.

⁹⁵⁸ Βλ. Boardman 1960, σελ. 133,137, εικ. 8, σελ. 138, εικ. 6, σελ. 139 εικ. 7, σελ. 142.

⁹⁵⁹ Πρβλ. για παράδειγμα τα μεγαλόσωμα θήλαστρα από τον Τ. 2 της Λαπήθου, βλ. Pieridou 1966, αρ. 45-46, πίν. ΙΙ.8-9.

⁹⁶⁰ Πρβλ. για παράδειγμα Brock 1957, αρ. 13, πίν. 3.132. Coldstream 2001, εικ. 1.10a.

Το πλέον εντυπωσιακό χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου αγγείου είναι σίγουρα το μέγεθός του, εξαιρετικά ασυνήθιστο για ψευδόστομο με γραπτή διακόσμηση. Δύο λεπτότεχνοι ψευδόστομοι από το Καρφί, με ύψ. 0,32 and 0,39 μ. αντίστοιχα, πλησιάζουν αρκετά σε μέγεθος τον ψευδόστομο της Λίνδου. Παρόμοιο λεπτότεχνο αγγείο βρέθηκε στα Χανιά, η ανάλυση του πηλού του οποίου έδειξε ότι αποτελεί εισαγωγή από την Κνωσό. Και τα δύο παραδείγματα από το Καρφί έχουν κοίλα κυλινδρικά ψευδοστόμια και οπή αερισμού στο κέντρο του κοίλου δίσκου. Το παραπάνω στοιχείο στην Κρήτη αποτελεί χαρακτηριστικό των χρηστικών ψευδόστομων αμφορέων⁹⁶¹.

Τα νεκροταφεία της Ιαλυσού έδωσαν ψευδόστομους αμφορείς «οικιακού τύπου», με μέγεθος μεσαίο προς μεγάλο, που χρονολογούνται από τα ταφικά τους σύνολα στην ΥΕ ΠΙΑ2 ή ΥΕ ΙΙΙ Β⁹⁶². Ο Haskell θεωρεί ότι τοποθέτηση μεγάλων ψευδόστομων αμφορέων ως ταφικών κτερισμάτων που παρατηρείται στα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Ρόδου γενικότερα⁹⁶³, αλλά και στην Κάρπαθο⁹⁶⁴, απηχεί μια κρητική παράδοση· στην ηπειρωτική

---

⁹⁶¹ Οι χρηστικοί ψευδόστομοι στο Καρφί, σε μέτριο (ύψ. 0,20 – 0,30 μ.) ή μεγάλο μέγεθος (ύψ. 0,30 – 0,55 μ.) είναι σύνηθες σχήμα, αλλά στην κατηγορία αυτή οι προχοές και τα ψευδοστόμια (αν και κοίλα και με διάτρητο κοίλο δίσκο, όπως ο Π30500 της Λίνδου) είναι χαμηλά και φαρδιά. Οι περισσότεροι είναι ακόσμητοι. Οι χρηστικοί ψευδόστομοι ήταν δημοφιλείς στις πρώιμες φάσεις του οικισμού, αλλά στη συνέχεια εξαφανίστηκαν, με εξαίρεση ένα μοναδικό παράδειγμα, κατά το τέλος του.

Εκτός όμως από τους παραπάνω αναφερόμενους μεγαλόσωμους λεπτότεχνους ψευδόστομους αμφορείς, διακρίνεται στο Καρφί μια κατηγορία χρηστικών ψευδόστομων αμφορέων από μετρίως τραχύ πηλό, που καλύπτονται από υπόλευκο επίχρυσμα και φέρουν γραπτή διακόσμηση, είτε από κοίλα τρίγωνα με γέμισμα από συστήματα ομόκεντρων τόξων, είτε εκφυλισμένη πολυποδική ή διακόσμηση κυματοειδών γραμμών. Βλ. σχετικά Day 2011α, σελ. 294.

⁹⁶² Benzi 1992, σελ. 69-70.

⁹⁶³ Μεγάλου μεγέθους ψευδόστομοι αμφορείς έχουν βρεθεί επίσης στις ανασκαφές Biliotti στην Ιαλυσό και στη νότια Ρόδο: για τους ψευδόστομους στην Κοπεγγάγη, με αρ. κατ. 65607, 5597 και 5598, βλ. Blinkenberg – Friis Johansen χ.χρ.2 σελ. 45, πίν. 61 αρ. 6, 7, 8. Ο αρ.κατ. 65507, από τα Καλαβάρδα, με ύψ. 0,41 μ. είναι πρωιμότερος, με σχήμα ωοειδές, σχεδόν απόσχημο και διακόσμηση από συστήματα ισοπαχών ταινιών στο σώμα. Οι αρ. 5597 και 5598 από την Απολακκιά, έχουν ύψος 0,455 μ. και 0,475 αντίστοιχα, και το σώμα τους, με χαρακτηριστικά κεκλιμένο ώμο και χαμηλή μέγιστη διάμετρο, καταδεικνύει ότι πρόκειται για ύστερα παραδείγματα του σχήματος. Ο 5597 φέρει την ταινιωτή διακόσμηση του ψευδόστομου από τα Καλαβάρδα, αλλά ο 5598 κοσμεύεται με πλαισιωμένη κυματοειδή γραμμή στον ώμο και στην κοιλιά και ζεύγη κάθετων κυματοειδών στο μεγάλο διάχωρο του ώμου αντιδιαμετρικά της προχοής, θέμα που συναντάμε στον ψευδόστομο αρ.κατ. 12501 της Κοπεγγάγης⁹⁶³ και στην πρόχου αρ.καρ. 13999 από τον Τ. 50 της Καμείρου. Και στα τρία παραπάνω παραδείγματα η ομοιότητα συνίσταται κυρίως στο μέγεθος. Ανήκουν σε διαφορετική παράδοση από τους ψευδόστομους από τη Λίνδο, και ως προς το σχήμα (το ανώτερο τμήμα του αγγείου, το ψευδοστόμιο με τις λαβές και την προχόη, είναι πολύ βραχύ σε σχέση με το σώμα), και ως προς τη διακόσμηση. Ωστόσο, ο 5598 έχει ευρύτερο κοίλο ψευδοστόμιο και διάτρητο δίσκο. Για τους μεγαλόσωμους ψευδόστομους αρ.κατ. BMC A891, 892, 893, από τους ΠΤ 19 και 20 της Ιαλυσού, βλ. Walters – Forsdyke 1930, σελ. 4-5, πίν. 4.7, 8, 9. Το ύψος τους κυμαίνεται από 0,41 έως 0,45 μ.

Ελλάδα η πρακτική αυτή είναι εξαιρετικά σπάνια⁹⁶⁵. Ακόμη και στην Κρήτη, ωστόσο, η τοποθέτηση μεγάλου μεγέθους ψευδόστομων σε τάφους παρατηρείται στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο. Οι ψευδόστομοι αμφορείς που χρησιμοποιούνται συχνότατα ως ταφικό κτέρισμα στους ΥποΜιν και ΠρΓ χρόνους, είναι μικρού ή μεσαίου μεγέθους⁹⁶⁶.

Μεσαίου μεγέθους ψευδόστομοι αμφορείς (ύψ. περ. 0,24 μ.) βρίσκονται επίσης στην Κύπρο, σε ταφικά σύνολα της ΥΚ ΙΙΙΒ. Είναι παρόμοιοι σε αναλογίες με το Π30500 της Λίνδου, με πλατύ διάτρητο δίσκο και πεποικιλμένα τρίγωνα με διπλά περιγράμματα στον ώμο⁹⁶⁷. Μεγαλύτερο μέγεθος (ύψ. 0,33 μ.) έχει ψευδόστομος αμφορέας του Πρώιμου ρυθμού Διχρωμίας, από έναν από τους συλημένους τάφους του Αλαά. Το αγγείο αυτό βρέθηκε μαζί με κεραμική του Πρώιμου Λευκού Γραπτού ρυθμού⁹⁶⁸, αλλά και με αγγείο ρυθμού Διχρωμίας, στοιχείο που θα πρέπει να θεωρηθεί μαρτυρία ύστερης χρονολόγησης⁹⁶⁹.

---

⁹⁶⁴ Βλ. Χαριτωνίδης 1961-1962, σελ. 47-49.

⁹⁶⁵ Haskell 2011, σελ. 115.

⁹⁶⁶ Βλ. Day 2011α, σελ. 294. ΠρΠΓ ψευδόστομος αμφορέας από την Κνωσό Φορτέτσα αρ. 141. Ύψ. 25.5. Βλ. Brock 1957, σελ. 19, πίν. 12 αρ. 141. Με ευρύ ψευδοστόμιο, δικτυωτά τρίγωνα στα μικρά πεδία, τρίγωνα και στήλη ρόμβων στο μεγάλο πεδίο του ώμου και κρεμάμενα συστήματα ημικυκλίων στη ζώνη της κοιλιάς. Λαβέςγωνιώδεις, που καταλήγουν σε βυθισμένο δίσκο. Δεν αναφέρεται οπή. Η προχολή είναι σημαντικά χαμηλότερη από τον δίσκο. Όπως αυτό της Συλλογής Μητσοτάκη έχει οφιοειδείς γραμμές στις λαβές. Βλ. Brock 1957, σελ. 214. Στην κρητική ΠΠρΓ Α, η διακόσμηση των αγγείων ακολουθεί την υπομινωική παράδοση, αλλά υιοθετεί τα συστήματα ομόκεντρων ημικυκλίων που χαρακτηρίζουν την αττική κεραμική, βλ. σχετικά Brock 1957, σελ. 142. Στην ίδια παράδοση αυτή ανήκει ο μεγάλος (υψ. 0,27 μ.) ψευδόστομος αμφορέας Π253 στη Συλλογή Μητσοτάκη, βλ. Marangou 1992 (Μ. Tsiropoulou), σελ. 135-136, αρ. 140. Χρονολογείται από την Τσιποπούλου στην ώρμη ΠρΓ (ύστερο 10° αι. π.Χ.). Το ψευδοστόμιο είναι λεπτό συμπαγές κι επικαλύπτει ελαφρά την κάθετη χονοειδή προχολή. Ο ευρύς δίσκος φέρει κοιλότητα στο κέντρο. Η βάση είναι διευρυνόμενη κωνική και θυμίζει μικρότερους ψευδόστομους της ΥποΜιν - ΠρΓ. Η διακόσμηση του ώμου με τα πεποικιλμένα τρίγωνα θυμίζει τον ψευδόστομο της Λίνδου, αλλά εδώ τα τρίγωνα έχουν χάσει κάθε ίχνος καμπυλότητας. Σειρά συστημάτων ομόκεντρων ημικυκλίων ζωγραφισμένων με διαβήτη κρέμονται από το σύστημα ταινιών που ορίζουν τη ζώνη του ώμου, κι επικαλύπτουν την κατώτερη γραμμή. Η Τσιποπούλου θεωρεί το αγγείο έναν από τους τελευταίους ψευδόστομους που κατασκευάστηκαν στην Κρήτη. Βλ. επίσης Τσιποπούλου 1978, σελ. 146-167, πίν. 37. Rocchetti 1990, σελ. 261-265.

⁹⁶⁷ Desborough 1964, πίν. 18α.

⁹⁶⁸ Το αγγείο αυτό χαρακτηρίζεται από ωοειδές – σφαιρικό σώμα, βραχύ κοίλο ψευδοστόμιο με πλατύ δίσκο που καταλήγει σε κωνικό έξαρμα, διάτρητο με οπή αερισμού. Βλ. Karageorghis 1977, σελ. 145-6, πίν. XXXII, XXXVIII.

⁹⁶⁹ Karageorghis 1967, σελ. 23.

Το πλησιέστερο παράλληλο του Π30500 είναι ο μεγάλος ψευδόστομος με αρ.κατ. 12502 του Μουσείου της Κοπεγχάγης⁹⁷⁰, που εμφανίζει εντυπωσιακή ομοιότητα όσον αφορά στο μέγεθος (ύψ. 0,39 μ., διάμ. 0,278 μ.), αλλά και στον πηλό, στο σχήμα και στη διακόσμηση. Ο Dietz τοποθετεί χρονολογικά το αγγείο αυτό σε μια “*post-mycenaean phase and before the PG period*” και θεωρεί ότι “*it ... should be considered representative of the renewed connection of Cyprus with the Aegean, which seems to have taken place after the end of the LH III C*”⁹⁷¹.

Η εύρεση στη Ρόδο μεγαλόσωμων ψευδόστομων αμφορέων με ταφική χρήση, που παρατηρείται επίσης στην ίδια περίοδο στην Κύπρο, θα πρέπει να συνδεθεί με τη διάχυση των κρητικών εμπορικών ψευδόστομων αμφορέων (FS 164 “*big domestic*”), με ύψ. περ. 0,40 μ. και χωρητικότητα περ. 12-14 λίτρων. Η κορύφωση της παραγωγής τους ήταν κατά τη διάρκεια της ΥΜ ΙΙΑ2-ΙΙΒ. Οι μεταφορικοί ψευδόστομοι έχουν εντοπιστεί στα ναύαγια του Uluburun και της Χελιδονίας Άκρας, καθώς και στο ναύαγιο στο ακρωτήριο των Ηρίων. Στη Κύπρο και στην Εγγύς Ανατολή έχουν βρεθεί πολυάριθμα παραδείγματα, μεταξύ των οποίων κάποια με πολυποδική διακόσμηση, σε περιβάλλοντα οικιακά και ταφικά. Κάποια παραδείγματα φέρουν σύμβολα της Κυπρο-μινωικής γραφής. Ορισμένοι από αυτούς τους μεταφορικούς ψευδόστομους βρέθηκαν σε σύνολα που χρονολογούνται έως και στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙ⁹⁷².

- Προχοΐσκη Π30503 (Εικ. 247)

Η προχοΐσκη Π30503 του Τ.2 είναι σχήμα το οποίο έχει πρότυπα στην ΥΕΧ. Διαφέρει από την οινοχόη εξαιτίας του κυκλικού στομίου της. Δημοφιλές σχήμα της μυκηναϊκής κεραμεικής, εντοπίζεται επίσης στο ΥποΜυκ σχηματολόγιο⁹⁷³. Στην Αττική οι προχοΐσκες εμφανίζονται πολύ λιγότερο από τις οινοχόες σε ταφικά σύνολα, ενώ αντίθετα

---

⁹⁷⁰ Βλ. Dietz 1984, σελ. 89-90, εικ. 115, 116. Το αγγείο αυτό αγοράστηκε από τον Kinch στη Λίνδο στη Lindos κατά την επίσκεψή του το 1913-14. Η προέλευση, που καταγράφεται ως ‘*Lindos, SW above the settlement, 2I-1-1914*’, είναι αμφίβολη. Είναι πιθανό ότι βρέθηκε σε κάποιον τάφο στην περιοχή του θεάτρου της Λίνδου, που αποκαλύφθηκε ίσως κατά την κατασκευή των γειτονικών οικιών στα τέλη του 19^{ου} αι. Ο Dietz τοποθετεί χρονολογικά το αγγείο αυτό σε μια “*post-mycenaean phase and before the PG period*” και θεωρεί ότι “*it ... should be considered representative of the renewed connection of Cyprus with the Aegean, which seems to have taken place after the end of the LH III C*”

⁹⁷¹ Βλ. Dietz 1984, σελ. 115.

⁹⁷² Haskell 2011, σελ. 116-117.

⁹⁷³ Furumark, 1941, σελ. 602, FS 111. Ιακωβίδης 1969-70 Β’, σελ. 227-30.

συναντώνται συχνά στο Λευκαντί. Το σώμα είναι συνήθως σφαιρικό, με χαμηλό κωνικό πόδι. Η διακόσμηση τείνει να είναι είτε μονόχρωμη ή με εξηρημένη ζώνη στον ώμο διακοσμημένη με κυματοειδή γραμμή. Στα περισσότερα παραδείγματα το κατώτερο τμήμα του σώματος και το πόδι είναι άβαφα⁹⁷⁴.

Αρχαιότερο παράλληλο στη Ρόδο αποτελεί το αρ.κατ. 3495 στο Μουσείο Ρόδου, με σώμα σφαιρικό-αμφικωνικό και κυματοειδή γραμμή στη ζώνη του ώμου⁹⁷⁵. Όσον αφορά σε μεταγενέστερα παραδείγματα, πλησιέστερο στο σχήμα της προχοϊσκής Π30503 της Λίνδου είναι η ΠΠρΓ προχοϊσκη από τον Τ. S2 του Σκουμπρή στο Λευκαντί⁹⁷⁶. Στην Κρήτη οι προχοϊσκες απουσιάζουν σχεδόν τελείως στην ΥποΜιν Κνωσό, ενώ είναι πολύ σπάνιες στην ανατολική Κρήτη⁹⁷⁷. Η διακόσμηση της λαβής της προχοϊσκής Π30503, ολόβαφη με εξηρημένη ράχη με οριζόντιες γραμμές (“ladder-pattern”), είναι συνήθης σε ΥποΜιν ασκούς, μικρές πρόχους και οινοχόες⁹⁷⁸. Παρόμοιο διακοσμητικό σχήμα, με τριπλή όμως κυματοειδή γραμμή στον ώμο, έχει η μικρή ΥΠρΓ οινοχόη του Τ. 10 στα Σεράγια της Κω⁹⁷⁹.

Ο σκύφος Π30501 και ο μόνωτος κρατηρίσκος Π30502 είναι ολόβαφα αγγεία πόσεως με εξηρημένο το κατώτερο τμήμα του σώματος και τη βάση. Στην κεντρική και ανατολική Κρήτη τα αγγεία συχνά διακοσμούνταν εμβαπτιζόμενα στη βαφή κατά τα 2/3 ή τα 3/4 του ύψους τους. Η τεχνική αυτή χρησιμοποιείτο ήδη στην ΥποΜιν περίοδο για τη διακόσμηση μικρών αγγείων, συνήθως κυπέλων, αλλά επίσης κλειστών σχημάτων. Στην ΠΕΣ η τεχνική αυτή έγινε πιο διαδεδομένη⁹⁸⁰.

- **Κωδωνόσχημος σκύφος Π30501 (Εικ. 247)**

⁹⁷⁴ Desborough 1952, σελ. 66. Lemos 2002, σελ. 74.

⁹⁷⁵ Βλ. Benzi 1992, σελ. 451 αρ. PI 7. Ο Benzi το θεωρεί ροδο-μυκηναϊκό, μη – τυπικό παράδειγμα του σχήματος, και πιθανώς αρχαιότερο της ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Benzi 1992, σελ. 52.

⁹⁷⁶ Lemos 2002, πίν.10.9.

⁹⁷⁷ Βλ. Brock 1957, πίν. 94.1347, 1524 για το νεκροταφείο της Φορτέτσας. Τσιποπούλου 2005, σελ. 398, για προχοϊσκες στην ανατολική Κρήτη. Η ακατάστατα γραμμένη τεθλασμένη ή κυματοειδής γραμμή (FM 53), θέμα κοινό στην Κρήτη στη μυκηναϊκή περίοδο, επιβιώνει στην κεραμεική από την ΥποΜιν έως την ΠρΓ Β. Βλ. Brock 1957, θέμα 8a, b.

⁹⁷⁸ Τσιποπούλου 2005, σελ. 394, 399, πίν.73-4, 85.

⁹⁷⁹ Morricone 1978, σελ. 88, εικ. 90.

⁹⁸⁰ Βλ. Τσιποπούλου 2005, σελ. 503.

Ο κωδωνόσχημος σκύφος Π30501 ανήκει στον χαρακτηριστικό τύπο που απαντά σε ΥποΜιν και ΠρΓ σύνολα κυρίως στην περιοχή της Κνωσού, στα νεκροταφεία του Αγίου Ιωάννη, της Φορτέτσας και στο Βόρειο νεκροταφείο, όπου και παρακολουθείται πλήρως η εξέλιξη του σχήματος⁹⁸¹. Οι ΥποΜιν κωδωνόσχημοι σκύφοι χαρακτηρίζονται από σιγμοειδή κατατομή και κωνική βάση. Είναι πάντοτε ολόβαφοι, με εξηρημένα το κατώτερο μέρος του σώματος και το κωνικό πόδι, ταινία εσωτερικά του χείλους και κύκλο στον πυθμένα. Το πόδι είναι συνήθως εξωστρεφές και στην κάτω πλευρά της βάσης διαμορφώνεται ένα κωνικό έξαρμα. Η τεχνική της εμβάπτισης σε χρώμα αντί για την πιο χρονοβόρα κάλυψη με πινέλο, είχε ήδη υιοθετηθεί στην περίοδο αυτή. Η κεραμική αυτή παράγεται με μικρές διαφοροποιήσεις έως και την ΠΠρΓ φάση⁹⁸². Ο κωδωνόσχημος σκύφος είναι μακράν ο συνηθέστερος τύπος αγγείου πόσεως σε ΠΓ οικιστικά σύνολα στην Κνωσό. Σε ταφικά σύνολα, οι κωδωνόσχημοι σκύφοι συνοδεύουν κωδωνόσχημους κρατήρες σε ομοιογενή σύνολα και σε μεγάλο αριθμό. Η εξέλιξη του σχήματος από την ΥποΜιν έως την ΠρΓ Β΄ αντιστοιχεί με την εξέλιξη του κωδωνόσχημου κρατήρα⁹⁸³. Τα ΥποΜιν παραδείγματα έχουν διάμετρο χείλους ίση με το ύψος, σώμα με μεγάλη σχετικά γάστρα και στενό κωνικό πόδι. Στην ΠΠρΓ το σχήμα γίνεται ψηλότερο και έτσι διατηρείται στη ΜΠρΓ⁹⁸⁴.

Το σχήμα είναι επίσης κοινό σε νεκροταφεία της κεντρικής Κρήτης, που βρίσκονται κατά μήκος της βασικής αρχαίας οδού από τη βόρεια στη νότια ακτή και συνδέονταν στενά με την Κνωσό⁹⁸⁵. Σε θέσεις της ανατολικής Κρήτης, στο Καρφί, στο Βρόκαστρο και στα Κρυά, εντοπίζονται παραδείγματα παρόμοια με τους ΥποΜιν – ΠΠρΓ κωδωνόσχημους σκύφους της κεντρικής Κρήτης, παράλληλα με τους χαμηλότερους σκύφους με δακτυλιόσχημη βάση, κυρίως σε ταφικά περιβάλλοντα, αλλά σε μικρότερους αριθμούς⁹⁸⁶.

---

⁹⁸¹ Brock 1957, σελ. 160-161, πίν. 17. Boardman 1960, σελ. 130, 132, πίν. 34, 35. Popham 1992, σελ. 61-2, πίν. 43. 9-19. Coldstream - Catling 1996, σελ. 247, εικ. 141.114, σελ. 368, 369.

⁹⁸² Popham 1992, σελ. 61-2, πίν. 65.

⁹⁸³ Brock 1957, σελ. 160-161. Coldstream - Catling 1996, σελ. 368, 369.

⁹⁸⁴ Coldstream 2001, σελ. 51, εικ. 1.16 e-l, πίν. 25a-l.

⁹⁸⁵ Στο νεκροταφείο της Έλτυνας το σχήμα αντιπροσωπεύεται από την ΥποΜιν έως την ΠΠρΓ περίοδο, βλ. Ρεθεμιωτάκης - Εγγλέζου 2010, σελ. 155-6. Στο ίδιο αυτό διάστημα χρονολογείται επίσης η χρήση των νεκροταφείων στις Κούρτες (βλ. Rocchetti 1988-89, σελ. 70-76) και στο Πετροκεφάλι, στην περιοχή της Φαιστού (Rocchetti 1969-70, σελ. 63-66), όπου το σχήμα αναφέρεται ως κρατηρίσκος. Βλ. Day 2011α, 265, σελ. 266-7, εικ. 9.4.

⁹⁸⁶ Βλ. Day 2011α, 265, σελ. 266-7, εικ. 9.4.

Προφανώς ο κωδωνόσχημος σκύφος είναι βασικά προϊόν της κεντρικής Κρήτης, και μάλιστα της περιοχής της Κνωσού.

Στην ηπειρωτική Ελλάδα οι ολόβαφοι μονόχρωμοι σκύφοι είναι πολύ δημοφιλείς στην ΥΕ ΙΙΙΓ και στην ΥποΜυκ περίοδο. Ωστόσο, ο ΥποΜυκ σκύφος που εξελίχθηκε από τον ΥΕ ΙΙΙΓ αντίστοιχο έχει διαφορετικό σχήμα, είναι βραχύσωμος και με χαμηλό πόδι μάλλον παρά με δακτυλιόσχημη βάση⁹⁸⁷. Στην ΠρΓ περίοδο αντίθετα ο σκύφος αποκτά ψηλό κωνικό πόδι. Στην Ιαλυσό ένας μονόχρωμος σκύφος με εξηρημένη μόνον τη βάση, βρέθηκε στον Τ. 87 και χρονολογείται στην προχωρημένη μέση (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ⁹⁸⁸.

- **Κρατηρίσκος ή μόνωτος σκύφος Π30502 (Εικ. 247)**

Ο κρατηρίσκος ή μόνωτος σκύφος Π30502 ανήκει σε τύπο που επιχωριάζει σε θέσεις της ανατολικής Κρήτης, στο Καβούσι, στο Βρόκαστρο και στη Σητεία από την ΠρΓ περίοδο, γίνεται όμως δημοφιλέστερος στην ΠρΓ Β και στην ΥποΠρΓ⁹⁸⁹. Το πόδι εξελίσσεται ψηλότερο και πιο συμπαγές, σε μεταγενέστερα δε παραδείγματα αποκτά πλαστικό δακτύλιο στη ρίζα του⁹⁹⁰. Μόνωτοι κρατηρίσκοι, παρόμοιοι σε κατατομή με τους δίωτους, είναι ιδιαίτερα σπάνιοι, και εντοπίζονται σε ετεοκρητικές περιοχές⁹⁹¹. Το ευρύ σχήμα σώματος του Π30502, ωστόσο, θυμίζει τους σκύφους της ΚΓ κεραμικής παράδοσης. Βλ. Benzi 1992, σελ. .

Μόνωτα κύπελλα με οριζόντια λαβή (μόνωτοι σκύφοι), βρέθηκαν στην ΥποΜυκ νεκρόπολη του Çömləkçi⁹⁹². Όπως και ο κρατηρίσκος της Λίνδου, χαρακτηρίζονται από τη λαμπερή καστανή βαφή, αραιά απλωμένη με πινέλο, ενώ το αρ. 2529 έχει εξηρημένο κύκλο στον πυθμένα.

Ο πλαστικός δακτύλιος γύρω από τη ρίζα του ποδιού εντοπίζεται σε μεγαλύτερα ανοιχτά αγγεία στο Καρφι⁹⁹³. επίσης σε σκύφους και άλλα ανοιχτά σχήματα της ΠΠρΓ

---

⁹⁸⁷ Furumark 1941, σελ. 635, FS 284-5. Mountjoy 1986, σελ. 200, εικ. 269. Lemos 2002, σελ. 33.

⁹⁸⁸ Benzi 1992, πίν. 171i.

⁹⁸⁹ Τσιποπούλου 2005, σελ. 412.

⁹⁹⁰ Τσιποπούλου 2005, σελ. 285, 413, εικ. 429, πίν. 108.

⁹⁹¹ Τσιποπούλου 2005, σελ. 416, πίν. 112.

⁹⁹² Για τα μόνωτα κύπελλα από το Çömləkçi με αρ. κατ. 2524 και 2529, βλ. Boysal 1969, σελ. 29, πίν. XXXV.1, 2.

⁹⁹³ Βλ. Seiradaki 1960, σελ. 15, 24-25, εικ. 9.6, 16.17,

φάσης σε νεκροταφεία στην ηπειρωτική Ελλάδα⁹⁹⁴. Μόλις διακρίνεται σε κύπελο με πόδι από τον ΜΠρΓ Τ. 47 στα Σεράγια της Κω⁹⁹⁵ και σε ΥΠρΓ σκύφο με ψηλότερο κωνικό πόδι που συνόδευε την καύση του Τ. 45 στις Πατέλλες στην Κάμειρο⁹⁹⁶.

Η κεραμεική της ΠΕΣ στη Ρόδο

Ο Furumark διέκρινε συνέχεια στην κεραμεική παραγωγή της Ρόδου από την ΥΕΧ στην ΠΕΣ, θεωρώντας μια κατηγορία τοπικής παραγωγής με γεωμετρική διακόσμηση της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ αντίστοιχη της Υπομυκηναϊκής της ηπειρωτικής Ελλάδας (Μyc. ΙΙΙC2)⁹⁹⁷ και άμεσο πρόγονο της ροδιακής ΠρΓ⁹⁹⁸. Αντίθετη άποψη είχε ο Desborough ο οποίος υποστήριξε ότι η κεραμεική παραγωγή της Δωδεκανήσου (Ρόδου και Κω) στην ΠρΓ περίοδο χαρακτηρίζεται από πλήρη ασυνέχεια, καταδεικνύει δε επιρροές της αττικής ΠρΓ κεραμεικής και, ιδίως στην Κω, ιδιαίτερες ομοιότητες με την κεραμεική του Άργους⁹⁹⁹.

Ωστόσο ο Coldstream¹⁰⁰⁰, εξετάζοντας τα ΥΠρΓ σύνολα από τη Ρόδο, την Κω και την απέναντι ακτή της Καρίας, διαπίστωσε μια σχετική ανεξαρτησία στην εξέλιξη της τοπικής δωδεκανησιακής κεραμεικής από τη αττική κεραμεική παραγωγή, σε σύγκριση τουλάχιστον με την κεραμεική των ιωνικών πόλεων της δυτικής Μικράς Ασίας, την οποία απέδωσε σε επιβιώσεις τοπικής κεραμεικής παράδοσης. Επισήμανε τη χρήση περισσότερων ευθύγραμμων θεμάτων σε σχέση με την αττική κεραμεική, όπως τα διχτυωτά και κατά κορυφήν τρίγωνα, τα οποία στα Δωδεκάνησα είναι εξίσου συχνά με τα συστήματα ομόκεντρων ημικυκλίων, ενώ οι συστάδες από σταγονόσχημα κρόσσια και κυματοειδείς γραμμές, κάθετες ή οριζόντιες, είναι μεταξύ των θεμάτων της ΥΠρΓ που

---

⁹⁹⁴ Πρβλ. τον ΠΠρΓ σκύφο από τον Κεραμεικό και το νεκροταφείο του Σκουμπρή στο Λευκαντί, Lemos 2002, πίν. 3.6, πίν. 9.1.

⁹⁹⁵ Morricone 1978, σελ. 243, εικ. 502.

⁹⁹⁶ Jacopi, 1932-33, σελ. 130-2, εικ. 148, 149.

⁹⁹⁷ Βλ. σχετικά Furumark 1941^a, σελ. 574. Furumark 1944, σελ. 220-2. Αντίθετη άποψη ωστόσο Desborough 1964, 156, ο οποίος αμφισβητεί την πιθανότητα. Για προβλήματα σχετικά με τη σχέση της ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμεικής από την Κω με αυτή της πρωιμότερης Πρωτογεωμετρικής, βλ. Morricone 1972-73, 395 κ.ε.

⁹⁹⁸ Βλ. Furumark 1941^a, σελ. 274, και ιδίως σελ. 370.

⁹⁹⁹ Για την ΠρΓ κεραμεική της Δωδεκανήσου βλ. Desborough 1952, σελ. 222-233. Επίσης, βλ. Desborough 1964, σελ. 156.

¹⁰⁰⁰ Coldstream 1968, σελ. 263-264.

μοιράζονται τα Δωδεκάνησα με την απέναντι μικρασιατική ακτή και με τις ιωνικές πόλεις βορειότερα¹⁰⁰¹. Τα θέματα αυτά προϋπάρχουν στην κεραμεική της ΥΕΧ στη Ρόδο. Ο ίδιος υπογράμμισε την παρουσία σχημάτων, όπως ο πτηνόμορφος ασκός, η φλάσκη και ο περίτμητος κάλαθος, θεωρώντας τα ενδείξεις μιας ιδιαίτερης σχέσης μεταξύ Δωδεκανήσου και Κύπρου στην ΠΕΣ.

Σύμφωνα με τον Coldstream, η κεραμεική της ΠΓ φάσης στα Δωδεκάνησα παρουσιάζει συνέχεια από την ΠρΓ παράδοση¹⁰⁰². Η επιρροή της αττικής κεραμεικής είναι εμφανέστερη σε σχήματα χαρακτηριστικά στην κεντρικής Ελλάδας, όπως οι μεγάλοι αμφορείς που χρησιμοποιούνταν για τους εγχυτρισμούς και οι σκύφοι με διακόσμηση από ομόκεντρους κύκλους. Στη φάση αυτή διαπιστώνεται μια τάση επιμήκυνσης του σώματος σε μεγαλύτερα αγγεία¹⁰⁰³. Το σχήμα του σταμνίσκου επανεμφανίζεται για πρώτη φορά μετά τους Υπομυκ. χρόνους, με λαβές οριζόντιες ή κάθετες¹⁰⁰⁴. Λήκυθοι εμφανίζονται στη φάση αυτή με λίγα παραδείγματα. Επαφές μεταξύ Δωδεκανήσου και Κύπρου δηλώνονται με τέσσερεις φλάσκες κι ένα πτηνόσχημο ασκό στα σύνολα της Ιαλυσού¹⁰⁰⁵. Οι σκύφοι διατηρούν το βαθύ τους σώμα, αλλά το ψηλό ΠρΓ πόδι έχει αντικατασταθεί από χαμηλή κωνική βάση. Η διακόσμηση είναι πιο συντηρητική και φαίνεται ότι επιβιώνουν τα θέματα και η σύνταξη της ΠρΓ κεραμεικής σε εκφυλισμένη μορφή. Τα διακοσμητικά θέματα της περιόδου συνίστανται κυρίως σε ομόκεντρους κύκλους και ημικύκλια, τα οποία συχνά είναι μεγαλύτερα, επικαλύπτοντας την ταινία που ορίζει το πεδίο. Τα ευθύγραμμα θέματα (τρίγωνα δικτυωτά ή με πολλαπλό περίγραμμα, κατά κορυφήν τρίγωνα) είναι συχνότερα

---

¹⁰⁰¹ Coldstream 1968, σελ. 265. Βλ. για παράδειγμα τα κρόσσια στο λαιμό των ΥΠρΓ αγγείων από το Dirmil, (Bass 1967), που κατά τα άλλα θυμίζουν τα αττικά ΥΠρΓ αγγεία. Πρβλ τον ΠΓ επιγάζστιο αμφορέα αρ.κατ. 14073 από τον Τ. 43 στο Μάρμαρο, Jacopi 1932-33, σελ. 128-130, εικ. 144-145.

¹⁰⁰² Βλ. Coldstream 1968, σελ. 265.

¹⁰⁰³ Βλ. Coldstream 1968, σελ. 265-266. Πρβλ. τον επιγάζστιο αμφορέα αρ.κατ. 14064 από τον Τ. 36 στις Πατέλλες (βλ. Jacopi 1932-33, εικ. 133), με τον από τον Τ. 43 της Ιαλυσού (βλ. Laurenzi 1936, εικ. 149. Coldstream 1968, πίν. 58a), και τον αρ.κατ. 14092 από την ακρόπολη της Καμείρου (βλ. Jacopi 1932-33, εικ. 244-245), οι οποίοι διατηρούν τις αναλογίες της ΠρΓ περιόδου και θα πρέπει να θεωρηθούν πρωιμότεροι.

¹⁰⁰⁴ Για τους σταμνίσκους αρ.κατ.15534 και 15535, με οριζόντιες και κάθετες λαβές αντίστοιχα, από τον Τ. 43 στο Μάρμαρο, βλ. Laurenzi 1936, σελ. 161-164, εικ. 149. Πρβλ. τους σταμνίσκους από τριπλό αγγείο αρ.κατ. 11964 από τον Τ. 141 στην Πλάτσα του Δαφνιού, βλ. Jacopi 1929, σελ. 146-7, εικ. 142. Επίσης, το παράδειγμα αρ.κατ. 2992 Μ. Βερολίνου, από την Κάμειρο, βλ. Furtwängler 1886, σελ. 137. Βλ. Coldstream 1968, σελ. 266, πίν. 58b, c.

¹⁰⁰⁵ Σημαντικά σύνολα της ΠΓ στην περιοχή της Ιαλυσού προέρχονται από τον Τ. 43 στο Μάρμαρο, (βλ. Laurenzi 1936, σελ. 161-164, εικ. 149) και από τον Τ. 141 στην Πλάτσα του Δαφνιού (βλ. Jacopi 1929, σελ. 146-7, εικ. 142). Coldstream 1968, σελ. 265.

στα Δωδεκάνησα. Ο Coldstream επισημαίνει την επιβίωση των ομάδων από σταγονόσχημα κρόσσια, που παρεμβάλλονται μεταξύ των κύριων κυκλικών ή τριγωνικών θεμάτων, κυρίως στη ζώνη του ώμου, ενώ οι κυματοειδείς γραμμές, αντίθετα, γίνονται σπανιότερες¹⁰⁰⁶.

Στα σύνολα της ΜΓ περιόδου διαπιστώνει ο Coldstream την αναζωογόνηση της τοπικής κεραμεική παραγωγής, με την άφιξη νέων εξωτερικών επιρροών από την Κύπρο, με την υιοθέτηση του σφαιρικού ληκυθίου με δακτύλιο στη συμβολή της λαβής με τον λαιμό, και από την Αττική, με την υιοθέτηση μαιάνδρων κ.ά. γραμμικών θεμάτων αττικής προέλευσης¹⁰⁰⁷.

Συμπεράσματα

Λαμβάνοντας υπόψιν την πολύ αποσπασματική κατάσταση των κεραμικών ευρημάτων του νεκροταφείου της Αγίας Αγάθης, η οποία μειώνει τον αριθμό του δείγματος, είναι σαφές ότι το σχήμα σχετικής χρονολόγησης το οποίο προτείνεται στη φάση αυτή της έρευνας, δεν μπορεί παρά να είναι δοκιμαστικό.

Βάσει των παραπάνω δεδομένων, διαπιστώνεται ότι η κεραμική του νεκροταφείου χρονολογείται στη προχωρημένη μέση (advanced) - ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ. Ορισμένα αγγεία, κυρίως από τον Τ. 3, χρονολογούνται στην προηγούμενη ανεπτυγμένη μέση (developed) φάση της Mountjoy, χωρίς όμως να χρονολογούν την ταφή, ενώ άλλα μπορούν να χαρακτηριστούν υπομυκηναϊκά. ΠρΓ θα μπορούσαν να είναι τα αποσπασματικά κωνικά πόδια Π28279 Τ. 31 και Π32112 Τ. 29 και πιθανώς το Π25592 Τ. 8, με διακόσμηση κροσσωτού τριγώνου ή ρόμβου.

---

¹⁰⁰⁶ Για τη διακόσμηση της ΠΓ στα Δωδεκάνησα, βλ. Coldstream 1968, σελ. 267-267.

¹⁰⁰⁷ Για τα σημαντικά ταφικά σύνολα της ΜΓ στα Δωδεκάνησα, βλ. Coldstream 1968, σελ. 267-268, πίν. 59e-f, h, πίν. 60b-d. Από τη Ρόδο περιλαμβάνει τον Τ. 80 στην ακρόπολη της Καμείρου (βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 189 κ.ε., εικ. 223-31), τους θαλαμοειδείς Τ. 82 και Τ. 83 στην περιοχή του Ναού Α στην Κάμειρο (βλ. Jacopi 1932-33, σελ. 193-201, εικ. 233-239, και σελ. 201-202, εικ. 240-241 αντίστοιχα), το ταφικό σύνολο από τα Βιζίκια της Καμείρου στα Μουσεία Βερολίνου και Καρλσρούης (βλ. Furtwängler 1886, σελ. 136. Πτηνόσχημος ασκός, Καρλσρούη B2312, .CVA 2, πίν. 46. 4), το ταφικό σύνολο από την περιοχή Μάσαρη-Μαλώνα αρ.κατ.7575-82 στο Μουσείο Κοπεγχάγης (βλ. Blinkenberg – Friis Johansen χ.χρ.2, πίν. 65.3-8. Friis Johansen 1958, σελ. 128 αρ. 193, εικ. 210-212), και τους Τ. Μ, V, Υ της Εξοχής (βλ. Friis Johansen 1958, σελ. 44-49, εικ. 103-106, σελ. 49-53, εικ. 111-125, και σελ. 65-7, εικ. 133-136 αντίστοιχα).

Στα παραπάνω θα πρέπει να προστεθούν τα ευρήματα από τις δύο ταφές καύσης στο Βάτι, βλ. Παπαχριστοδούλου 1983.

Τα περισσότερα σχήματα απαντούν στην κεραμική των νεκροταφείων θαλαμοειδών τάφων και η εξέλιξή τους παρακολουθείται στη Ρόδο κατά τη μέση και ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ. Σημειώνονται βέβαιες εισαγωγές από την Κύπρο (το αλαβαστροειδές ληκύθιο Π25547 Τ. 3.2) και την Κρήτη (οι κάλπες Π28264 Τ. 18.2 και Π28278 Τ. 31.1, ο ψευδόστομος αμφορέας του κρητικού Πυκνού ρυθμού Π25556 Τ. 7.1) και επιρροές, ενδεχομένως δε και εισαγωγές, από την Αργολίδα, την Αττική και την Αχαΐα. Εισαγωγές από την Κω θα μπορούσαν να είναι ο πολυποδικός ψευδόστομος Π28288 Τ. 45.1 και οι μικρογραφικοί Π28275 Τ. 25.1 και Π28285 Τ. 42.1. Εάν κανείς εξαιρέσει τα επείσακτα αγγεία, το σχηματολόγιο και το θεματολόγιο των ροδιακών αγγείων έχουν μειωθεί σε σύγκριση με αυτά των τελευταίων φάσεων της ΥΕ ΙΙΙΓ¹⁰⁰⁸. Διακρίνεται επίσης μια κατηγορία κλειστών αγγείων (αμφορείς με αγκύλες λαβές, στάμνοι και σταμνίσκοι), τα οποία ανήκουν σε μια τοπική παράδοση που φαίνεται να εξελίχθηκε στα Δωδεκάνησα, πιθανότατα δε στη συνέχεια επηρέασε τη δημιουργία της κεραμικής με διακόσμηση κυματοειδούς γραμμής στην Κύπρο.

Η κεραμική από τους τάφους της Λίνδου, που αποτελούν το αμέσως μεταγενέστερο εύρημα στο νησί, χρονολογείται στην Υπομυκηναϊκή και πρώιμη ΠρΓ περίοδο· ο κρατηρίσκος Π30502 και η προχοΐσκη Π30503 ακολουθούν την τοπική μυκηναϊκή παράδοση, όπως τη γνωρίζουμε από τα νεκροταφεία θαλαμοειδών, δεν βρίσκουν όμως παράλληλα στο υλικό της Αγίας Αγάθης. Ο μεγάλος ψευδόστομος αμφορέας Π30500 πιθανώς αποτελεί αγγείο ροδιακής κατασκευής, ανήκει όμως σε μια παράδοση που εντοπίζεται στην Κρήτη και παρουσιάζει συνέχεια στην Κύπρο. Ο κωδωνόσχημος σκύφος Π30501 είναι επείσακτος από την κεντρική ή ανατολική Κρήτη.

Σε σύγκριση με την κεραμική της ΠΕΣ, θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα στοιχεία της γραμμικής διακόσμησης (διάγραμμα και συμπαγή τρίγωνα, τρίγλυφα με γραμμική διακόσμηση, κάθετες τεθλασμένες γραμμές, μεμονωμένες σπείρες, περιοχές μονόχρωμες, ή πολύ πλατιές ταινίες), τα οποία σύμφωνα με τον Furumark και τον Coldstream δηλώνουν συνέχεια μεταξύ της κεραμικής της ΥΕ ΙΙΙΓ και αυτή της ΠΕΣ στη Ρόδο, δεν χαρακτηρίζουν την κεραμική της Αγίας Αγάθης. Το στοιχείο αυτό, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι σχήματα όπως ο πτηνόμορφος ασκός, η φλάσκη και ο κάλαθος, τα οποία υπήρχαν στο μυκηναϊκό σχηματολόγιο της Δωδεκανήσου, και της Ρόδου ειδικότερα, και

---

¹⁰⁰⁸ Πρβλ. Benzi 2013.

επανεμφανίζονται στην ΠΕΣ, δεν περιλαμβάνονται σε αυτό των τάφων της Αγίας Αγάθης και της Λίνδου, θεωρούμε ότι καταδεικνύει ασυνέχεια στην κεραμεική παραγωγή τουλάχιστον στην περιοχή της Λινδίας των ιστορικών χρόνων. Αναμφίβολα υπάρχουν στοιχεία που συνδέουν τα σχήματα και τη διακόσμηση της κεραμικής της ΠΕΣ με αυτή των μυκηναϊκών χρόνων, αλλά τα στοιχεία αυτά ανιχνεύονται κυρίως στην περιοχή της Καμείρου και παράλληλα, σε μεγάλο βαθμό, αποτελούν αντιδάνειο από την Κύπρο.

Κεφάλαιο 4: ΛΟΙΠΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Μικροαντικείμενα από το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης

ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ

Δακτυλίδια και σφηκωτήρες (Σχέδ. 95)

Μεταξύ των ευρημάτων των τάφων της Αγίας Αγάθης περιλαμβάνονταν δύο δακτυλίδια με μορφή απλού κρίκου που συνόδευαν την ταφή του Τ. 3 **κι** ένας σφηκωτήρας στον Τ. 10¹⁰⁰⁹. Ένας ακόμη κρίκος βρέθηκε στον Τ. 9, φορεμένος στο δάχτυλο της ταφής της Στρ. 7α. Επίσης, σφηκωτήρες από λεπτό ασημένιο σύρμα βρέθηκαν κάτω από την ωμοπλάτη της ταφής στον Τ. 9.

Δακτυλίδια

Οι δακτύλιοι του Τ. 3, στον τύπο του απλού κρίκου, είναι κατασκευασμένοι από χρυσό και χαλκό σε μήτρα και στη συνέχεια σφυρηλατημένοι. Ο χρυσός M1675 έχει μηνοειδή διατομή και ο χάλκινος M1673 σχεδόν τετράπλευρη¹⁰¹⁰. Οι απλοί κρίκοι αποτελούν το συνηθέστερο τύπο δακτυλίου στα νεκροταφεία της ΥΕ III περιόδου¹⁰¹¹. Είναι επίσης πολύ διαδεδομένοι σε πολλές περιοχές από τη Γ περίοδο και μετά. Μερικές φορές φέρονται περισσότεροι του ενός στο ίδιο δάχτυλο, ώστε να δίνουν την εικόνα σφηκωτήρων¹⁰¹². Στην Κρήτη συνηθίζεται ο ταινιωτός τύπος, κατασκευασμένος από λεπτό χρυσό έλασμα κυκλικά τυλιγμένο, με τα ελεύθερα άκρα να υπερκαλύπτονται. Ο τύπος αυτός είναι επίσης

---

¹⁰⁰⁹ Στην Περαιτή βρέθηκαν συνολικά 102 δακτυλίδια σε 45 τάφους. Ο Ιακωβίδης θεωρεί τον αριθμό τους αντίστοιχο με αυτό των τάφων της Ιαλυσού, μεγάλο δε σε σχέση με άλλα μυκηναϊκά νεκροταφεία. Πιο αναλυτικά, στην Ιαλυσό 129 θαλαμοειδείς τάφοι απέδωσαν 46 δακτυλίδια, οι 76 των Μυκηνών 15, οι οκτώ της Ασίνης τρία, ενώ οι 52 τάφοι της Πρόσυμνας μόνον πέντε. Βλ. Ιακωβίδης 1970, Β', σελ. 291.

¹⁰¹⁰ Οι 28 από τους απλούς κρίκους της Περαιτής, κυρίως χρυσοί, αναφέρονται ως κοιλόκυρτης διατομής, δηλ. μηνοειδούς. 6 (3 χρυσοί, 3 αργυροί) είχαν τετράπλευρη διατομή, 10 - 12 (όλοι αργυροί), κυκλική, ενώ ένας μολύβδινος ρομβοειδή. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 295.

¹⁰¹¹ Στην Περαιτή οι κρικοειδείς δακτύλιοι ήταν 84, από τους οποίους 53 από άργυρο, 18 από χρυσό, 12 από χαλκό, και 1 από μόλυβδο, χωρίς να υπολογίζονται τρεις από περιελισσόμενο σύρμα. Βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 292.

¹⁰¹² Αυτή η τάση παρατηρείται ήδη στο νεκροταφείο της Περαιτής, στην ΥΕ ΙΙΙΓ, όπου συνήθως εντοπίζονται ένα ή δύο δακτυλίδια ανά ταφή. Σε μία περίπτωση, στον τάφο 16, σημειώνονται δύο στο δεξί χέρι και τρεις στο αριστερό, τα δύο στο ίδιο δάχτυλο. Βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 295.

γνωστός στην ηπειρωτική Ελλάδα, αλλά λιγότερο συνήθης¹⁰¹³. Ο ελασμάτινος τύπος φαίνεται να επικρατεί σταδιακά¹⁰¹⁴, έχει δε θεωρηθεί ένδειξη επαφών με την Κύπρο¹⁰¹⁵.

Δακτυλίδια του χαρακτηριστικού μυκηναϊκού τύπου με ελλειψοειδή σφενδόνη δεν βρέθηκαν στην Αγία Αγάθη. Ο τύπος αυτός εντοπίζονται μέχρι το τέλος των μυκηναϊκών χρόνων σε πολλά νεκροταφεία, μεταξύ των οποίων της Ιαλυσού και της Περαιτής¹⁰¹⁶. Επίσης, δεν βρέθηκαν στο νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης, αλλά ούτε στους μεταγενέστερους θαλαμοειδείς τάφους της Λίνδου, δακτυλίδια που καταλήγουν σε διπλή σπείρα¹⁰¹⁷.

Σφηκωτήρες

Οι σφηκωτήρες, τα σπειροειδή δακτυλίδια είναι από τους πλέον κοινούς τύπους σε περιβάλλοντα της ΥΕΧ και της ΠΕΣ. Δεν είναι πάντα σαφές αν πρόκειται για κοσμήματα για τα δάχτυλα ή για εξαρτήματα κόμμωσης. Στους μυκηναϊκούς τάφους της Ιαλυσού βρέθηκαν σφηκωτήρες από χαλκό και επίσης από χρυσό και ασήμι¹⁰¹⁸.

Ο χάλκινος σφηκωτήρας M1678 του T. 10 της Αγίας Αγάθης, κατασκευασμένος από χάλκινη ράβδο που σχηματίζει 2,5 περιελίξεις και απολήγει σε διπλή δισκοειδή απόληξη

---

¹⁰¹³ Ο δακτύλιος M227 του T. 154 της Περαιτής επίσης σχηματιζόταν από λεπτό χρυσό έλασμα κυκλικά τυλιγμένο, με τρόπο ώστε τα άκρα του, ελεύθερα, να υπερκαλύπτονται. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 295. Για τα δακτυλίδια από τους ΥποΜυκ τάφους της Σαλαμίνας, βλ. Wide 1910, σελ. 29 κ.ε. Για τους ΥποΜυκ τάφους Θεοτόκου στη Θεσσαλία *BSA* XIII, σελ. 323 κ.ε., εικ. 12, Wace & Thompson, *Prehistoric Thessaly* σελ. 212, εικ. 147. Για τα υπομυκηναϊκά- ΠρΓ δακτυλίδια από τουε τάφους της Ηλιδας βλ. Eder 2001, πίν. 14a.

¹⁰¹⁴ Βλ. το ελασμάτινο δακτυλίδι από την Επάνω Ζάκρο, Davaras 1973-74, σελ. 161, εικ. 2.

¹⁰¹⁵ Βλ. Desborough 1972, σελ. 313.

¹⁰¹⁶ Ο τύπος του κρίκου με ελλειψοειδή σφενδόνη ήταν κοινός στην Κρήτη και στον Ελλαδικό χώρο μέχρι το τέλος των μυκηναϊκών χρόνων, βλ. Higgins 1961, σελ. 84. Αναφέρονται συνολικά δώδεκα δακτυλίδια με ελλειψοειδή σφενδόνη στα νεκροταφεία της Ιαλυσού. Benzi 1992, σελ. 188. Αντίστοιχα αναφέρονται 17 στην Περαιτή, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 292-293. Δύο από τα δακτυλίδια της Περαιτής έφεραν εγγάρακτη διακόσμηση στη σφενδόνη, ενώ ένα από την Περαιτή κι ένα από την Ιαλυσό ένθεση από ήλεκτρο, βλ. Maiuri 1923-24, σελ. 126, από τον τάφο 17. Ιακωβίδης 1969-1970 Β', σελ. 293.

¹⁰¹⁷ Δακτυλίδι με διπλή σπείρα συνόδευε μια από τις τελευταίες του νεκροταφείου της Περαιτής, στον T. 74. Ο Ιακωβίδης θεωρεί το δαχτυλίδι αυτό σύγχρονο των παραδειγμάτων από τον Εξάλοφο της Θεσσαλίας, τον Ελαφότοπο Ζαγορίου και την Αμφίκλεια Λοκρίδος, αλλά αρχαιότερο από τα υπομυκηναϊκά που βρέθηκαν στον τάφο 108 του Κεραμεικού (βλ. Kraiker – Kübler 1939, σελ. 86, εικ. 4). Η διπλή σπείρα είναι συνήθης διακόσμηση δακτυλίων και ψελίων στην Κεντρική Ευρώπη και τις παραδουνάβιες περιοχές και χαρακτηρίζει τους τύμβους του 15^{ου} και 14^{ου} αι. π.Χ., καθώς και τα μεταγενέστερα νεκροταφεία τεφροδόχων. Στην περιοχή του Αιγαίου ήταν ξένη και παρόμοια δαχτυλίδια έχουν θεωρηθεί εισαγωγές, βλ. Desborough 1965, σελ. 224. Ωστόσο, το δαχτυλίδι της Περαιτής με την επικολημένη σε δακτύλιο διπλή σπείρα διαφέρει από τα προαναφερθέντα, που αποτελούνται από ενιαίο σύρμα, με τις άκρες να σχηματίζουν σπείρες, και μάλλον αποτελεί απομίμηση αυτών. Βλ. σχετικά Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 293-4.

¹⁰¹⁸ Benzi 1992, σελ. 183. Catling 1964, σελ. 233-234.

στα άκρα, καλύπτεται από λεπτότατο φύλλο χρυσού ώστε να δίνει την εντύπωση πολυτιμότερου κοσμήματος¹⁰¹⁹. Παρόμοιου σχήματος χάλκινοι σφηκωτήρες, με σπείρα που σχηματίζει 2,5 περιελίξεις αλλά με πιο εξελιγμένες απολήξεις των άκρων, προέρχονται από την ακρόπολη της Λίνδου, και αναφέρονται ως ενώτια¹⁰²⁰. Σφηκωτήρες με παρόμοια διαμορφωμένα άκρα εντοπίζονται επίσης στο Λευκαντί, σε σύνολο της ΜΠρΓ περιόδου¹⁰²¹.

Το συγκεκριμένο κόσμημα είναι αρκετά βαρύ για να θεωρηθεί εξάρτημα κόμμωσης και θα πρέπει να ήταν δακτυλίδι. Η θέση εύρεσης, στα πόδια της νεκρής, δεν βοηθά στην ταύτιση της χρήσης. Αντίθετα, οι σφηκωτήρες από τον Τ. 9, από ελισσόμενο λεπτό ασημένιο σύρμα, βρέθηκαν κάτω από την ωμοπλάτη της αρχικής ταφής και ήταν σαφώς κόσμημα κόμης¹⁰²².

Το σπειροειδές δακτυλίδι **M 1884** στον Τ.2 της Λίνδου¹⁰²³, με αιχμηρές απολήξεις, είναι απλούστερης κατασκευής και πολύ ελαφρότερο, ανήκει δε σε τύπο που είναι κοινός στην Κύπρο, και εμφανίζεται σε παρόμοια μορφή σε δακτυλίδια και ψέλια¹⁰²⁴. Η θέση εύρεσης δηλώνει ότι πρόκειται για δακτυλίδι, το οποίο φορούσε στο δεξί χέρι είτε ο άνδρας είτε η γυναίκα που είχαν ταφεί στον Τ. 2.

---

¹⁰¹⁹ Συνήθως στη μυκηναϊκή περίοδο ήταν η πρακτική της επικάλυψης μεταλλικών και πήλινων αντικειμένων με φύλλο χρυσού, με τη βοήθεια κάποιας κολλητικής ουσίας, ώστε να φαίνονται πολυτιμότερα, βλ. Higgins 1961, σελ. 32. Παραδείγματα εντοπίζονται και στην Ιαλυσό, βλ. Maiuri 1923-24, σελ. 127, στην Περαιτή, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 296, πίν. 186γ, και στην Ασίνη, βλ. Frödin - Persson 1938, σελ. 371. Αντίθετα, η χρήση πολλών μετάλλων σε αλληπάλληλες στρώσεις σε άλλες περιπτώσεις, όπως στους τρεις δακτυλίους των Δενδρών, έχει θεωρηθεί ότι τους προσέδιδε μαγικές ιδιότητες, βλ. Persson 1931, σελ. 33, 56-57, εικ. 35.

¹⁰²⁰ βλ. Blinkenberg 1931, στίχ. 119, πίν. 12, αρ. 274. Βρέθηκαν έξι παραδείγματα τοποθετημένα μαζί. Ο Blinkenberg τα θεωρεί ενώτια, βάσει της ομοιότητας με το υπ' αρ. 271, το οποίο όμως περιελίσσεται μιάμισυ φορά, βλ. ό.π. στίχ. 118, πίν. 12, αρ. 271. Στη Λίνδο βρέθηκαν 36 ακέραια και 23 αποσπασματικά παρόμοια. Ο τύπος αυτός του ενωτίου σημειώνει μακρά συνέχεια στους γεωμετρικούς και αρχαϊκούς χρόνους. Στον αποθέτη της ακρόπολης της Λίνδου παρακολουθείται η εξέλιξη του τύπου έως τους αρχαϊκούς χρόνους, βλ. αρ. 271 έως 275, και σημειώνονται παραδείγματα με πολύ πιο περίτεχνες απολήξεις. Για κυπριακούς σφηκωτήρες, βλ. Catling 1964, σελ. 232-234. Έχουν διαφορετική μορφή, με λεπτονόμενες απολήξεις, όπως το δακτυλίδι από τον Τ. 2 της Λίνδου. Είναι διαδεδομένοι στην ΠΚ και ΜΚ περίοδο, αλλά ο αριθμός τους παρουσιάζει απότομη μείωση στην ΥΕΧ.

¹⁰²¹ Βλ. τον σφηκωτήρα από τον ΜΠρΓ Τ. 49 στο νεκροταφείο της Τούμπας στο Λευκαντί, Lemos 2002, πίν. 26.6, 26.7.

¹⁰²² Ωστόσο ο αρκετά βαρύτερος σφηκωτήρας από άργυρο (hair-ring), από τον Τάφο 4/8 της Ερήμης, είναι κοινός τύπος σε τάφους της ΥΚ Ι περιόδου. Βλ. Karageorghis - Violaris 2012, σελ. 241, πίν. 53. Επίσης, Pecorella 1977, σελ. 256-247. Vermeule - Wolsky 1990, σελ. 331, πίν. 96-97.

¹⁰²³ Το σπειροειδές δακτυλίδι M 1884 της Λίνδου είναι κατασκευασμένο από χάλκινο σύρμα διαμ. 0,18- 0,2 εκ., που περιλίσσεται 1,5 φορά. Το ένα άκρο λεπτύνεται προς την απόληξή του, ενώ το άλλο διευρύνεται λόγω οξειδωσης.

¹⁰²⁴ Karageorghis 1965, πίν. IV αρ. 52. Catling 1964, σελ. 232.

Ψήφοι (Σχέδ. 96)

Βρέθηκαν 74 συνολικά ψήφοι και δύο πλακίδια (spacer beads). Οι 70 από αυτές συνόδευαν τη γυναικεία ταφή του Τ. 3· γυναικείες πρέπει να ήταν επίσης οι ταφές του Τ. 9 (αρχική ταφή) και του Τ. 18, όπου βρέθηκαν από μία ψήφος. Στον Τ. 56 δύο ψήφοι συνόδευαν παιδική ταφή, βάσει του μεγέθους του τάφου¹⁰²⁵. Οι περισσότερες από τις ψήφους του νεκροταφείου έχουν σχήματα συνήθη και διαδεδομένα στο μυκηναϊκό κόσμο, είναι δε κατασκευασμένες από χρυσό, χαλκό, ορεία κρύσταλλο, κορναλίνη¹⁰²⁶ και άλλους εισημένους λίθους, καθώς σύνθετες ύλες, υαλόμαζα και φαγεντιανή. Ο μεγαλύτερος αριθμός είναι μικρές, σφαιρικές ή δισκοειδείς, αλλά δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε με βεβαιότητα τη χρήση τους, αν ήταν δηλαδή στοιχεία περιδεραιίου, επίρραπτα κοσμήματα σε υφάσματα, αν ήταν φορεμένες στο λαιμό ως περιάπτα ή ως κοσμήματα καρπού.

Οι 58 μικρές χρυσές ψήφοι M1676, οι πέντε μικρές σφαιρικές από κορναλίνη¹⁰²⁷ M1685 και η μικρή δισκοειδής MA1392 από πορτοκαλόχρωμη φαγεντιανή του Τ. 3, αποτελούσαν πιθανώς εξαρτήματα περιδεραιίου. Στο ίδιο περιδέραιο πιθανώς περιλαμβανόταν η λίγο μεγαλύτερη σφαιρική MA1387 από ορεία κρύσταλλο. Όσες από τις παραπάνω εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή, βρίσκονταν στην περιοχή του άνω μέρους του σώματος της νεκρής, οι περισσότερες όμως συλλέχθηκαν στο κοσκίνισμα του χώματος. Τα περιδέραια από μεγάλο αριθμό μικροσκοπικών ψήφων, κυρίως δισκοειδών, αλλά και σφαιρικών-δισκοειδών, εντοπίζονται Ρόδο ήδη από την ΥΕ ΙΙΒ ΠΑΡΑΠΟΜΠΗ. Βρίσκονται επίσης, συντιθέμενα συνήθως από δισκοειδείς ψήφους φαγεντιανής, να συνοδεύουν πλούσιες ταφές, κυρίως παιδικές, της ΥποΜυκ και ΠρΓ περιόδου στο Αιγαίο

¹⁰²⁵ Στο νεκροταφείου του Κλάους διαπιστώθηκε ότι καμία ανδρική ταφή δεν συνοδευόταν από ψήφους. Επίσης, οι ψήφοι της ύστερης ΥΕ ΙΙΓ φάση είναι πολύ λιγότερες σε σχέση με αυτές της μέσης ΥΕ ΙΙΓ, ενώ δεν υπάρχουν ψήφοι με τη μοναδική ταφή της φάσης 6 (τελική ΥΕ ΙΙΓ). Βλ. Paschalidis 2018, σελ. 443.

¹⁰²⁶ Ο κορναλίνης, ημιδιάφανος ημιπολύτιμος λίθος με χαρακτηριστικό κοκκινοκάστανο χρώμα, γνωστός επίσης ως σάρδιος, θεωρείται ότι αποτελεί ύλη εισαγόμενη από την Αίγυπτο Βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 303. Για τις πρώτες ύλες και τις κατασκευαστικές τεχνικές των λίθινων ψήφων, βλ. Konstantinidi 2001, σελ. 8 και 11 αντίστοιχα. Οι ψήφοι από κορναλίνη, πάντοτε στα ίδια σχήματα, χρησιμοποιήθηκαν σε ολόκληρη τη διάρκεια των μυκηναϊκών χρόνων.

¹⁰²⁷ Οι σφαιρικές είναι το συνηθέστερο σχήμα ψήφων από κορναλίνη και συναντώνται πολυάριθμα παραδείγματα σε τάφους της μυκηναϊκής περιόδου (βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 304-305 για τις ψήφους της Περαιτής. Επίσης την κατάταξη της Ξενάκη-Σακελλαρίου για τις ψήφους από τους θαλαμοειδείς τάφους των Μυκητών, Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985, σελ. 292, αρ. 1 «σφαιρικός» και αρ. 2 «στρογγυλεμένος». Στο Κλάους είναι οι πλέον συνήθεις και αποτελούν ποσοστό μεγαλύτερο από το ήμισυ του συνόλου. Ιδίως στην ΥΕ ΙΙΓ περίοδο εντοπίζεται μεγάλος αριθμός, όλες δε ήταν στοιχεία περιδεραιίου μαζί με ψήφους άλλων τύπων. Βλ. Paschalidis 2018, σελ. 439.

και στην ηπειρωτική Ελλάδα, στην Κω, στο Λευκαντί, και στα Ψαρά. Μεγάλος αριθμός μικρών αμφικωνικών ή σφαιρικών ψήφων από υαλόμαζα συνόδευε τον εγχυτρισμό εφήβου στον αρχαϊκό T. CI (T.386 – οικ. Τσαμπίκου 1926) στην Ιαλυσό.

Η γυάλινη ψήφος MA1390, πεπιεσμένη σφαιρική με στεφάνη διαγώνιων εγχαραύξεων στη μέγιστη διάμετρο, έχει παράλληλα σε μυκηναϊκά περιβάλλοντα, αλλά και σε μεταγενέστερα¹⁰²⁸.

Οι ατρακτόσχημες ψήφοι, όπως η MA 2689 T. 18.6 από κορναλίνη είναι από τα πλέον συνήθη σχήματα ψήφων¹⁰²⁹. Ωστόσο η γυάλινη ατρακτόσχημη ψήφος MA1386 του T. 3 διαφέρει, καθώς χαρακτηρίζεται από τοξοειδή διατομή· πιθανώς μιμείται λίθινα βάρη από ημιπολύτιμους λίθους που έχουν εντοπιστεί σε περιβάλλοντα της YEX στην Κρήτη και στην ανατολική Μεσόγειο¹⁰³⁰.

Η μικρή σκαραβοειδής ψήφος MA1388 T. 3.26, από ηφαιστιογενές πέτρωμα, μαύρο με πυκνά λευκά στίγματα, πιθανώς γάββρο (gabbro) ή διορίτη, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι είναι περίαπτο - φυλαχτό, με τις ιδιότητες του σκαραβαίου. Βρέθηκε στην περιοχή του στήθους, όπως και ο σφραγιστικός σκαραβαίος MA1389.

Σπανιότερη είναι η φακόσχημη ψήφος M1674 του T. 3, κατασκευασμένη από δύο έκτυπα ελάσματα χρυσού, με την περίμετρο της μίας πλευράς να έχει διπλωθεί επάνω από την περίμετρο της άλλης. Οι δύο αντιδιαμετρικές οπές περιβάλλονται από κοκκιδωτό δακτύλιο. Μοναδικό πιθανό παράλληλο από τη Ρόδο είναι η ψήφος στο Βρετανικό Μουσείο από τις ανασκαφές Biliotti στην Ιαλυσό¹⁰³¹. Παράλληλα εντοπίζονται εντοπίζονται επίσης στην Κύπρο, δώδεκα χρυσές ψήφοι από τον T. 19 και άλλη μία από

---

¹⁰²⁸ Βλ. τη λίγο μεγαλύτερη ελλiptή γυάλινη ψήφο στην Cretan Collection, Boardman 1961, σελ. 64, αρ. 421 (AE 128.14), πίν. XXXI, εικ. 39, από μαύρη υαλόμαζα, με ένθετο μπλέ γυαλί για τη δήλωση των διαγώνιων γραμμώσεων. Ο συγγραφέας τη θεωρεί πιθανώς αρχαϊκή.

¹⁰²⁹ Βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 305, εικ. 128.3, για παράλληλα από την Περατή. Ονομάζει τον τύπο αυτό βαλανόσχημο. Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985, σελ. 296 αρ. 35, για παράλληλα από τους θαλαμοειδείς τάφους των Μυκηνών. Nightingale 2003, σελ. 312, 315, 318, εικ. 1.5 για παράλληλα από την Ελάτεια. Για παράλληλα από την Αχαΐα βλ. Papadopoulos 1978-79, σελ. 142, εικ. 328^A. Paschalidis 2018, σελ. 210, αρ. E53. M 1610, εικ. 414.

¹⁰³⁰ Βλ. J. Soles, "The symbolism of certain Minoan/Mycenaean beads from Mochlos" στο *Kosmos* 2012, σελ. 457-461, πίν. CXIII-CXIV, όπου αναγνωρίζει παρόμοιου σχήματος ψήφους που βρέθηκαν σε ταφικό σύνολο στη νησίδα Μόγλο (διπλό λιμάνι στην EX), ως βάρη, βάσει της ομοιότητάς τους με αντίστοιχα σφενδονόσχημα βάρη από αιματίτη στο ναυάγιο του Uluburun. Βάσει ευρημάτων ερμηνεύει τον τάφο όπου βρέθηκαν ως τάφο ιερατικού-διοικητικού αξιωματούχου «τελεστή» ("grave of the telestas . . . who oversaw traffic from the Levantine coast and his wife").

¹⁰³¹ Βλ. Marshall 1911, σελ. 59 αρ. 791, που την κατατάσσει στον λεγόμενο τύπο "cowrie-shell". Δυστυχώς το παράδειγμα αυτό από την Ιαλυσό δεν εικονίζεται. Benzi 1992, σελ. 187.

τον Τ. 40 της Έγκωμης¹⁰³². Όλα τα παραπάνω παράλληλα, που βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο, κατατάσσονται στον τύπο “cowrie shell” (όστρεο του γένους *Cypraea*. Διάφορα παραδείγματα του τύπου αυτού, σε κυκλική και ημικυκλική εκδοχή, προέρχονται από διάφορες θέσεις στην Κύπρο. Η Åström θεωρεί την κυκλική εκδοχή κυπριακή, θεωρεί δε ότι έχει πιθανώς αιγαιακή προέλευση¹⁰³³. Στην ηπειρωτική Ελλάδα ο τύπος εντοπίζεται μόνον στην ημικυκλική εκδοχή, που ονομάζεται από τον Higgins “wallet”¹⁰³⁴. Είναι όμως πιθανό να πρόκειται για εντελώς διαφορετικούς τύπους. Η κυκλική εκδοχή προσομοιάζει μάλλον με οφθαλμό, ενδεχομένως δε είχε αποτροπαϊκό συμβολισμό¹⁰³⁵.

Παρόμοια μορφή με την κυκλική εκδοχή του τύπου έχει επίσης χρυσή ψήφος από την Έφεσο, στο Βρετανικό Μουσείο, που όμως χρονολογείται στον 8^ο αι. π.Χ.¹⁰³⁶, και είτε αποτελεί κειμήλιο, είτε μαρτυρεί συνέχεια του τύπου στους ιστορικούς χρόνους.

Η κατασκευή της ελασμάτινης ψήφου παρουσιάζει τεχνικές λεπτομέρειες που παρατηρούνται σε ορισμένα κοσμήματα από το νεκροταφείο της Περατής, συγκεκριμένα τα ενώτια M39 και M91 με σχήμα σχηματοποιημένου βουκρανίου¹⁰³⁷. Το φύλλο χρυσού θα είχε διαμορφωθεί με πίεση ή σφυρηλάτηση επάνω σε πυρήνα, πιθανώς ξύλινο, που αποσαθρώθηκε χωρίς να αφήσει ίχνη. Παρόμοια ενώτια βρέθηκαν στην Έγκωμη, στους

---

¹⁰³² Marshall 1911, σελ. 45 αρ. 666, πίν. V. Murray κ.α. 1900, πίν. Viii. Marshall 1911, σελ. 41 αρ. 625.

¹⁰³³ Βλ. κατάλογο παραδειγμάτων στην Κύπρο, L. Åström 1972, σελ. 506 αρ.11, εικ. 65.32. Ο P. Åström θεωρεί την αρχική προέλευση του τύπου αιγυπτιακή, αλλά την κυκλική του εκδοχή κυπριακό δημιούργημα, βλ. Åström 1972β, σελ. 577.

¹⁰³⁴ Ψήφοι της ημικυκλικής εκδοχής απαντούν στις Μυκήνες, στα Δενδρά και στην Πρόσυμνα σε συμπαγή χρυσό και στα Σπάτα σε έλασμα χρυσού. Από τις Μυκήνες προέρχεται επίσης μια μήτρα για τη χύτευση γυάλινων παραδειγμάτων. Βλ. Higgins 1980, σελ. 82, εικ. 13.25. Higgins 1968, σελ. 81 αρ. 25, πίν. 9, 10c από τα Δενδρά και τις Μυκήνες. Ωστόσο, το παράδειγμα από τα Δενδρά θυμίζει μάλλον το θέμα της πέλτης.

¹⁰³⁵ Άλλωστε στην Αίγυπτο, και στην ανατολική Μεσόγειο γενικότερα, τα θαλάσσια όστρεα γνωστά ως “cowrie shells”, πιθανώς εξαιτίας της ομοιότητας με γυναικείο αιδίο, συνδέονταν με την προστασία κυρίως των γυναικών κατά την εγκυμοσύνη και τον τοκετό, αλλά επίσης των παιδιών και των κατοικίδιων ζώων. Σχετικά με τη χρήση των οστρέων του γένους *Cypraea*, και των απομιμήσεών τους σε άλλα υλικά, ως φυλαχτών στην Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή, και το συσχετισμό τους με τη λατρεία της Αφροδίτης, βλ. Golani 2014, με βιβλιογραφία.

¹⁰³⁶ Βλ. Marshall 1911, σελ. 76 αρ. 981, πίν. IX. In the form of a barley-corn (?) Ο Marshall σημειώνει: ... *Not unlike the Mycenaean “cowrie-shell” beads, e.g. no. 666*. Εδώ οι οπές περιβάλλονται από συρμάτινο δακτύλιο.

¹⁰³⁷ Για τα ενώτια M39 και M91 βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 297-298 και Ιακωβίδης 1969-70 Γ', πίν. 97 και πίν. 54γ αντίστοιχα. Παράλληλα βρίσκονται σε τάφους της Έγκωμης του 15^{ου}-14^{ου} αι. π.Χ. Βλ. Murray A.S. κ.α., *Excavations in Cyprus*, σελ. 44, πίν. X, 240-242, XI, 437-439, σελ. 46, πίν. XII, 382-383, *The Swedish Cyprus Expedition I*, σελ. 514, πίν. LXXXIV, 39, πίν. XCII, 51, 75, 76, και της Παλαιπάφου, του 13^{ου}-12^{ου} αι. π.Χ. Βλ. J.H.Illiffe-T.B. Mitford, *Illustrated London News*, May 2, 1953, σελ. 710-711, εικ. 2]. Δες επίσης Hankey V., *BSA* 47, 1952, σελ. 88-89.

τάφους 61, 75, και 84¹⁰³⁸. Το ενώτιο M221 της Περατής, επίσης κατασκευασμένο από δύο φύλλα χρυσού με έκτυπη διακόσμηση¹⁰³⁹, διατηρεί το ένα περιχέλωμα της οπής, επίσης με πρότυπα στην Κύπρο¹⁰⁴⁰. Ανάλογα δε είναι και τα χρυσά βουκράνια της Ιαλυσού, τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί ως στοιχεία περιδεραιού¹⁰⁴¹.

Τέλος, οι δύο ψήφοι MA2681 και MA2682 από τον παιδικό T. 56, θα πρέπει να θεωρηθούν κειμήλια ή φυλαχτά. Η αμυγδαλοειδή ψήφος από κορναλίνη, εύρημα σύνηθες στα μυκηναϊκά νεκροταφεία¹⁰⁴², λόγω παλαιότητας, όπως δηλώνει η έντονη φθορά, εμφανής στις ακμές και γύρω από τα στόμια του τρήματος. Η δεύτερη λόγω του εξαιρετικά ασυνήθιστου σχήματος, για το οποίο δεν έχουν εντοπιστεί παράλληλα, αλλά και της ύλης· πιθανώς είναι επείσακτο από την Αίγυπτο¹⁰⁴³.

Τα πλακίδια από φαγεντιανή MA1391α και β από φαγεντιανή, με σχήμα καρπού μανδραγόρα, επίσης από τον T. 3, έχουν οπές στην πάνω και στην κάτω πλευρά τους, που δείχνουν ότι ήταν στοιχεία περιδεραιού (*spacer beads*) με δύο τουλάχιστον σειρές ψήφων. Το γεγονός όμως ότι βρέθηκαν μεταξύ των οστών του κρανίου καταδεικνύει ότι ίσως ανήκαν σε διάδημα, ή ήταν επίρραπτα σε κάλυμμα κεφαλής (πέπλο). Το σχήμα τους, που αποδίδει σε ρηχό ανάγλυφο τον καρπό του φαρμακευτικού φυτού μανδραγόρα, δηλώνει ότι πιθανώς σχετίζονται με την μαγική – ιατρική ιδιότητα του φορέα τους. Έχουν παράλληλα στην Αίγυπτο, και πρέπει να είναι εισηγμένα από εκεί¹⁰⁴⁴.

---

¹⁰³⁸ Βλ. Murray κ.ά. 1900, σελ. 43-44, πίν. X, 234-236 και σελ. 46, πίν. XII, σελ. 452-454.

¹⁰³⁹ Βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Γ', πίν. 15^α.

¹⁰⁴⁰ Higgins 1961, σελ. 88, Karageorghis V. *BCH* 89, 1965 (Chronique des Fouilles à Chypre en 1964), σελ. 250, εικ. 31

¹⁰⁴¹ Maiuri 1923-24, σελ. 198, εικ. 121, 122

¹⁰⁴² Οι αμυγδαλοειδείς ψήφοι από κορναλίνη είναι γνωστές από ολόκληρο τον μυκηναϊκό κόσμο, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 305-306, εικ. 128 αρ. 10. Ξανάκη-Σακελλαρίου 1985, σελ. 297 αρ. 50 «αμυγδαλοειδής-ελλειψοειδής πεπλατυσμένη». Για παραδείγματα από τη Ρόδο, βλ. Benzi 1992, σελ. 204. Dietz 1984, εικ. 110, 112. Το τελευταίο παράδειγμα, με αρ.κατ. 7704 στο Μ. Κοπεγγάγης, έχει προέλευση από τη Μαλώνα, στην ευρύτερη περιοχή της οποίας βρίσκεται το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης. Ο Πασχαλίδης διακρίνει μορφολογική εξέλιξη των αμυγδαλοειδών ψήφων: τα παραδείγματα της ΥΕ ΙΙΙΓ από το νεκροταφείο του Κλάους δεν έχουν τη ράβδωση κατά μήκος της πλατιάς επιφάνειας που χαρακτηρίζει τις ψήφους των προηγούμενων φάσεων. Στο Κλάους αμυγδαλοειδείς ψήφοι από κορναλίνη βρέθηκαν με ταφές της πρώιμης και μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ· αποτελούσαν κεντρικά στοιχεία περιδεραιού, σε συνδυασμό με σφαιρικές ψήφους από κορναλίνη και ορεία κρύσταλλο. Βλ. Paschalidis 2018, σελ. 439.

¹⁰⁴³ Η MA2682 T. 56.4, χωρίς παράλληλα στο Αιγαίο, θυμίζει τις αιγυπτιακές δέλτους (*name badge amulets*, βλ. Flinders Petrie 1914 σελ. 21, πίν. VI 77d, οι οποίες έχουν δύο παραλλαγές, ως επιμήκεις ψήφοι, ή με πεπλατυσμένο πρισματικό σχήμα. Σημειώνονται παραδείγματα που χρονολογούνται στη ΧΙΧ Δυναστεία. Ο Flinders Petrie τις συσχετίζει με το 25^ο κεφ. του Βιβλίου των Νεκρών, 149, όπου αναφέρεται ότι ο νεκρός πρέπει να θυμάται το όνομά του στον άλλο κόσμο, γιατί μέχρι και οι θεοί μπορεί να χάσουν το όνομά τους.

¹⁰⁴⁴ Βλ. Friedman 1998, εικ. 103.

Τέλος η ελλειπής σφαιρική χάλκινη M1672, επίσης από τον Τ. 3, ενδεχομένως αποτελεί σφονδύλι ή εξάρτημα του ελεφάντινου αδραχτιού που κρατούσε η νεκρή επάνω στο στήθος της. Άλλωστε βρέθηκε στην περιοχή του στήθους, επάνω στα οστά του θώρακα. Η υπόθεση αυτή υποστηρίζεται από το μέγεθος του τμήματος (0,005 έως 0,007 μ.).

ΕΞΑΡΤΗΜΑΤΑ ΕΝΔΥΣΗΣ

Πόρπες (Σχέδ. 98)

Στο νεκροταφείο βρέθηκαν δύο βέβια παραδείγματα, η δοξαρωτή φυλλόσχημη πόρπη M1821 Τ. 41.2 και η τοξωτή M1691 Τ. 38.2. Ενδεχομένως το αποσπασματικό χάλκινο έλασμα M1826 ΠΤ. 6.2 ανήκει επίσης σε φυλλόσχημη πόρπη, του εξαιρετικά σπάνιου δισχιδούς τύπου¹⁰⁴⁵.

Οι πόρπες που βρέθηκαν σε ύστερα μυκηναϊκά σύνολα ανήκουν σε δύο τύπους, τις δοξαρωτές και τις τοξωτές¹⁰⁴⁶. Από αυτές, οι δοξαρωτές εμφανίζονται πρώτες και, σύμφωνα με τον Desborough σχεδόν εξαφανίζονται μέχρι την αρχή της ΠρΓ περιόδου, ενώ οι τοξωτές συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται¹⁰⁴⁷. Ο Blinkenberg θεωρεί τις δοξαρωτές (τύπος I στην κατάταξή του) μυκηναϊκές, τις δε τοξωτές (τύπος II) Υπομυκ.¹⁰⁴⁸.

Είναι γενικώς αποδεκτό ότι ο τύπος I είναι παλαιότερος¹⁰⁴⁹ από τον II· προϋπάρχει του τέλους της ΥΕ ΠΙΒ και εκλείπει στις αρχές της ΠρΓ περιόδου¹⁰⁵⁰. Ο τύπος II

---

¹⁰⁴⁵ Βλ. Sapouna-Sakellarakis 1978, πίν. 2, αρ. 26 από το Ψυχρό.

¹⁰⁴⁶ Η παλαιότερη κατάταξη έγινε από τον Blinkenberg, βλ. Blinkenberg 1926. Παράλληλα ο Sundwall, κατέταξε τις ιταλικές πόρπες, βλ. Sundwall 1943. Ο Furumark ακολουθεί ουσιαστικά την κατάταξη του Blinkenberg, βλ. Furumark 1941, σελ. 91-93. Συμφωνεί με τον Blinkenberg ότι οι δοξαρωτές είναι οι πρωιμότερες τυπολογικά· στον κατάλόγο του ωστόσο η πρωιμότερη χρονολογημένη είναι μια τοξωτή. Θεωρεί ότι εφόσον οι πρωιμότερες δοξαρωτές δεν προέρχονται από χρονολογημένα contexts, μπορεί να είναι παλαιότερες από την πρωιμότερη τοξωτή που είναι ΠΙΒ και αναφέρεται σε παραδείγματα από την Ιταλία και την κεντρική Ευρώπη. Ωστόσο, το πρωιμότερο παράδειγμα τοξωτής πόρπης με ασφαλή χρονολόγηση στην ΠΙΒ που παραθέτει, από τον θαλαμοειδή Τ 2 των Δενδρών, πιθανώς δεν είναι καν πόρπη. Ο Desborough 1964, σελ. 55, θεωρεί ότι η ΠΙΓ είναι η πραγματική περίοδος άφιξης της τοξωτής πόρπης.

¹⁰⁴⁷ Βλ. Desborough 1964, σελ. 54.

¹⁰⁴⁸ Τον τύπο ΠΙ, τοξωτές πόρπες με μικρό ελατήριο και μεγαλύτερο έλασμα, χρονολογεί στη μεταβατική προς την ΠρΓ περίοδο, έως τον 9^ο αι, οπότε εμφανίζονται οι τοπικές κατηγορίες πορπών. Βλ. Blinkenberg 1926, σελ. 16-17.

¹⁰⁴⁹ Blinkenberg 1926. Furumark 1941. Desborough 1964, σελ. 54-58.

¹⁰⁵⁰ Βλ. και Milošević, AA 1948, σελ. 23.

παρουσιάζεται μετά τα μέσα της ΥΕ ΙΙΙΓ και διατηρείται μέχρι και τους ιστορικούς χρόνους¹⁰⁵¹. Κατά τη διάρκεια λοιπόν της ΙΙΙΓ οι δύο τύποι συνυπάρχουν.

Έχει υποστηριχθεί ότι οι δοξαρωτές πόρπες έφθασαν στον ελλαδικό χώρο από τον βορρά, πιθανώς μέσω Ιταλίας¹⁰⁵². Παράλληλα υπάρχει η άποψη ότι αποτελούν μυκηναϊκό δημιούργημα, οι δε τοξωτές αποτελούν εξέλιξή τους, ενώ οι ευρωπαϊκές του ίδιου τύπου είναι απομιμήσεις τους¹⁰⁵³. Οποσδήποτε οι δοξαρωτές πόρπες είναι αρχαιότερες και εμφανίζονται συγχρόνως στο Αιγαίο, στη Σικελία και στην ιταλική χερσόνησο μέχρι τις Άλπεις¹⁰⁵⁴. Οι περισσότερες από όσες βρέθηκαν στην Ελλάδα, και ιδίως οι τοξωτές, ήταν μυκηναϊκά προϊόντα, διαδόθηκαν δε στην Κύπρο και την Μικρά Ασία ήδη από τον 13^ο αι. π.Χ.¹⁰⁵⁵. Ειδικότερα όσον αφορά στις πόρπες της Περατής, ο Ιακωβίδης δεν τις συγκαταλέγει μεταξύ των εισαγωγών του νεκροταφείου¹⁰⁵⁶.

Οι πόρπες με επίπεδη ράχη θεωρούνται νεώτερη εκδοχή της κατηγορίας των δοξαρωτών. Από αντίστοιχα ευρήματα στην Ιταλία και στη ΝΔ Γερμανία, εξάγεται η βόρεια προέλευση των τύπων αυτών¹⁰⁵⁷. Ο τύπος εμφανίζεται στην ΥΜ/ΥΕ ΙΙΒ¹⁰⁵⁸. Χαρακτηριστική των πρώιμων δοξαρωτών πορπών είναι η εγχάρακτη και σφυρήλατη διακόσμηση¹⁰⁵⁹. Από το νησιωτικό χώρο, πόρπες του τύπου αυτού έχουν βρεθεί στην Κρήτη, και στην Κω¹⁰⁶⁰, που χρονολογούνται μεταξύ της ΥΜ ΙΙΒ και της ΥποΜυκ φάσης, όπως επίσης στους ΥποΜυκ-ΠρΓ τάφους στο Λευκαντί (νεκροταφείο Σκουμπρή).

---

¹⁰⁵¹ Desborough 1964, σελ. 54-58. Marinatos 1967, σελ. 36.

¹⁰⁵² Βλ. Taylour 1958, σελ. 186. Bouzek 1994. Ο Desborough 1964, σελ. 56-57, θεωρεί ότι η ερμηνεία αυτή παρουσιάζει χρονολογικά προβλήματα. Ο Bouzek 1983, αναφέρει σειρά παραδειγμάτων παρόμοιων δοξαρωτών πορπών από το βαλκανικό χώρο. Βλ. Bouzek 1983, σελ. 278, εικ. 2, αρ. 7, δοξαρωτή πόρπη με φυλλόσχημη ράχη από τον Τ. 11 στο Saraj-Brod bei Bitola, Επίσης στο Killian 1975, πίν. 59.12-13.

¹⁰⁵³ Η άποψη αυτή διατυπώθηκε αρχικά από τον V.G. Childe, *PPS* 1948. Βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 277 για συνοπτική παρουσίαση των έως τότε απόψεων για την προέλευση της πόρπης. Βλ. επίσης Harding 1984, σελ. 140.

¹⁰⁵⁴ Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 277.

¹⁰⁵⁵ Bl. Stronach 1950, σελ. 181-183, 186. Βλ. Riis 1948, σελ. 131-134, για τα παραδείγματα από το νεκροταφείο καύσεων της Hama.

¹⁰⁵⁶ Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 277.

¹⁰⁵⁷ Βλ. Sundwall 1943, σελ. 17.

¹⁰⁵⁸ Ο Åkeström 1978, σελ. 77-82, παρουσιάζει τρία παραδείγματα ασφαλώς χρονολογημένων πορπών και καταλήγει ότι ο τύπος της δοξαρωτής πόρπης εμφανίζεται στον ελλαδικό χώρο στο τέλος της ΙΙΒ, σύμφωνα και με τον Desborough, ενώ αυτός της τοξωτής ξεκινά στην αρχή της Υπομυκ περιόδου. Για τις πόρπες από τα Μεταξάτα της Κεφαλονιάς, βλ. Μαρινάτος 1933, σελ. 92-93, εικ. 42. Ο Blinkenberg 1926, σελ. 50, τις χρονολογεί στην Υπομυκ περίοδο. Ο Snodgrass, 1971, σελ. 309, στην ΥΕ ΙΙΒ.

¹⁰⁵⁹ Bielefeld 1968, σελ. 51 εικ. 6c.

¹⁰⁶⁰ Βλ. Morricone 1967, σελ. 134, εικ. 119.

Οι δοξαρωτές πόρπες με φυλλόσχημη ράχη ειδικότερα, ανήκουν στον τύπο I.7-9 του Blinkenberg (Τύπος Ie της Σαπουνά-Σακελλαράκη). Η απλή εκδοχή αυτού του τύπου αποτελείται από αδιακόσμητες πόρπες με μικρό γλωσσοειδές, ορθογώνιο ή τραπεζιόσχημο έλασμα¹⁰⁶¹. Ειδικότερα ο τύπος I8 χαρακτηρίζεται από απλή γραμμική διακόσμηση, εγχάρακτη ή στικτή. Η διακόσμηση των πορπών αυτής της κατηγορίας, που χρονολογούνται στην ΥΕ III, παρουσιάζει κοινά στοιχεία με τη διακόσμηση της ράχης των τοξωτών πορπών σε προβολή. Η διακόσμηση της φυλλόσχημης ράχης συχνά μιμείται τις νευρώσεις των φύλλων¹⁰⁶².

Όσον αφορά στον τύπο της δοξαρωτής πόρπης, σημειώνεται μία κύρια τυπολογική εξέλιξη: η απλή, με απλή ή σχοινοειδή ράχη, προηγείται αυτής με φυλλόσχημη ράχη, καθώς και αυτής με δύο κομβία, στοιχεία που στοχεύουν στην ενίσχυση της κατασκευής. Οι απλούστεροι τύποι της δοξαρωτής πόρπης κατατάσσονται από τον Blinkenberg στους τύπους I 1-4. Στις Μυκήνες δεν υπάρχουν τοξωτές πόρπες. Οι δοξαρωτές του εξελιγμένου τύπου, με τη φυλλόσχημη ράχη, είναι μεταγενέστερες σε σχέση με του απλού. Ο Blinkenberg παραθέτει παραδείγματα από τις Μυκήνες, την Τίρυνθα, την Κεφαλλονιά, πιθανώς το Θέρμο της Αιτωλίας, τους Δελφούς, τη Θήβα, τις Θεραπνές στη Λακωνία, το Βρόκαστρο, το Δικταίο άντρο και την Έγκωμη στην Κύπρο. Οι δοξαρωτές πόρπες του

---

¹⁰⁶¹ Βλ. Sapouna-Sakellarakis 1978, σελ. 38. Η πόρπη αρ. 20, που ανήκει σε αυτό τον τύπο, είναι με εγχάρακτη γραμμική διακόσμηση κι ένα σφαιρίδιο και διακοσμημένο έλασμα. Μια κομψή εκτέλεση αυτού του τύπου έχει μια φυλλοειδή ράχη με εγχάρακτη διακόσμηση (αρ. 21-32). Το έλασμα είναι σε αυτές τις περιπτώσεις γλωσσοειδές. Αρ. 12. Ιαλυσός, ακρόπολη, με κοίλη την ράχη. πίν. I.12. Αδιακόσμητη άνω επιφάνεια. Λείπει η περόνη. Αρ. 17 & 18 επίσης, πίν. I αλλά με διαφορές στο σχήμα.

¹⁰⁶² Βλ. Blinkenberg 1926, σελ. 51 κ.ε. Πρβλ. αρ.κατ. 2564 του ΕΑΜ, από την Οικία της ακρόπολης των Μυκηνών, με εγχάρακτη διακόσμηση που μιμείται την επιφάνεια φύλλου. Χρονολογείται στο τέλος των μυκηναϊκών χρόνων, ή μάλλον στη μεταβατική περίοδο (βλ. Τσούντας 1891, σελ. 26, πίν. 3 αρ. 5. Blinkenberg 1926, 51-52 a, εικ. 19). Πρβλ. επίσης τις φυλλόσχημες πόρπες από τους θαλαμοειδείς Τ. 14, 15 και 16 στο Κολωνάκι Θηβών, με στιγμωτό περίγραμμα και κατά μήκος νεύρωση (βλ. Κεραμόπουλος 1917, σελ. 151, εικ. 111, σελ. 159, εικ. 119 αρ. 3 και σελ. 162-163 αντίστοιχα. Blinkenberg 1926, σελ. 52b-d, εικ. 20, 21). Σύμφωνα με τον ανασκαφέα Κεραμόπουλο 1917, στο ταφικό σύνολο του Τ. 16 περιλαμβάνονταν αγγεία ΥποΜυκ, αλλά και ειδώλια της ΥΕ III. Πρβλ. ακόμη την πόρπη από το σπήλαιο του Ψυχρού στο Μουσείο Ashmolean, με στιγμωτό περίγραμμα και κατά μήκος γραμμή (βλ. Blinkenberg 1926, σελ. 52e, εικ. 21) και το παράδειγμα από τον Τ. 38 στην Έγκωμη στο Βρετανικό Μουσείο, με κατά μήκος γραμμή από στιγμές (βλ. Murray κ.ά. 1900, σελ. 16, εικ. 27. 788, σελ. 51, 68 σημ. 1. Blinkenberg 1926, σελ. 53 f). Μεταγενέστερο των μυκηναϊκών χρόνων είναι πιθανώς το παράδειγμα αρ. κατ. 500 του Μουσείου Ηρακλείου, από το σπήλαιο του Ψυχρού, με φυλλόσχημη ράχη που διακοσμημένη με στικτή και εγχάρακτη διακόσμηση με ρόδακες και αντίρροπα τρίγωνα. Σύμφωνα με τον Blinkenberg, η πόρπη αυτή είναι μάλλον μεταγενέστερη, αν και το ισχυρό σπείρωμα δηλώνει αρχαιότητα (βλ. Blinkenberg 1926, σελ. 53 g, εικ. 22). Τέλος, πρβλ. το παράδειγμα από την Ολυμπία, διακοσμημένο με τρεμουλιαστή γραμμή (*Tremoliertrich Décor*), κοινή στην Γ περίοδο, αντίθετα με τα προηγούμενα, αρχαιότερα παραδείγματα. Το μικρό μέγεθος του σπειρώματος υποστηρίζει την προχωρημένη, και οπωσδήποτε μεταμυκηναϊκή χρονολόγηση. *Olympia* IV, 51, πίν. 21, αρ. 343. Blinkenberg 1926, σελ. 53 h).

εξελιγμένου τύπου είναι τριπλάσιες εν σχέσει με αυτές του απλού και παρουσιάζουν εξαιρετικά ευρεία διάδοση, κυρίως στην ηπειρωτική Ελλάδα και στην Κρήτη. Οι περισσότερες χρονολογούνται με ασφάλεια στην ΥΕ ΙΙΙΓ, με σπάνιες επιβιώσεις στην ΠρΓ στην Κρήτη και στη Θεσσαλία. Δύο παραδείγματα χρονολογούνται στη μετάβαση από την ΥΕ ΙΙΙΒ, ή και εντός της ΥΕ ΙΙΙΒ¹⁰⁶³. Οι πιο εξελιγμένες δοξαρωτές λοιπόν πρωτοεμφανίζονται στο μυκηναϊκό κόσμο πριν το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ (οπότε οι απλές θα πρέπει να είναι σύγχρονες ή παλαιότερες αυτών), και ήταν δημοφιλείς στην ΥΕ ΙΙΙΓ.

Η δοξαρωτή M1821 T. 41 της Αγίας Αγάθης, με την πλατιά φυλλόσχημη ράχη ανήκει στον τύπο Blattbügelfibel II του Kilian (Blinkenberg Τύπος I8, Sundwall A IVβ a 1.2)¹⁰⁶⁴. Οι πόρπες με ρομβοειδή ράχη που φαίνεται να χαρακτηρίζουν εργαστήρια της βόρειας Ελλάδας, μαζί με τις αντίστοιχες από τη νότια Ιταλία, σχετίζονται με τη διάδοση της χειροποίητης κεραμεικής στη Β. Ελλάδα και στη Ν. Ιταλία. Το παράδειγμα της Αγίας Αγάθης μοιάζει περισσότερο με μια σειρά από φυλλόσχημες δοξαρωτές πόρπες από την Κρήτη, από τα Μάλια, το σπήλαιο του Ψυχρού και το Καρφί, που αναφέρονται από τη Σαπουνά-Σακελλαράκη¹⁰⁶⁵. Πλησιέστερα παράλληλα αποτελούν τρεις φυλλόσχημες

---

¹⁰⁶³ Ο T. 74 της Έγκωμης είναι ενδεχομένως σύγχρονος με το τέλος της ΙΙΙΒ, αν και πρέπει να ληφθεί υπ όψιν ότι παρήγαγε μια σιδερένια περόνη (Murray κ.ά. 1900, σελ. 16, 53, εικ.27, αρ. 1511). Επίσης, ο T. Β στα Μεταξάτα στην Κεφαλλονιά ήταν σχεδόν στο σύνολό του ΥΕ ΙΙΙΓ, αλλά τα αγγεία μαζί με τα οποία βρέθηκε η δοξαρωτή πόρπη ήταν ΥΕ ΙΙΙΒ χαρακ, και την χρονολογούν στη μετάβαση από την ΙΙΙΒ στην ΙΙΙΓ (βλ. Μαρινάτος 1933, σελ. 92-93, εικ. 42).

¹⁰⁶⁴ Πρβλ. Kilian 1975, σελ. 12, αρ. 2, 3, 4, 5. Ειδικότερα το αρ. 2 προσομοιάζει με την M1821 ως προς το περίγραμμα, που είναι σχεδόν ρομβοειδές, αλλά έχει εμπιέστες στιγμές γύρω από το περίγραμμα, και τρεις ανάγλυφες θηλές κατά μήκος. Παράλληλο σε σχήμα και διακόσμηση στον θαλαμοειδή τάφο 14 στο Κολωνάκι Θηβών, που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΓ (βλ. Κεραμόπουλος ΑΙ 3, 1917, σελ. 151, εικ. 111. Επίσης Κεραμόπουλος ΑΙ 3, 1917, σελ. 159, εικ. 119, από τον θαλαμοειδή τάφο 15 στο Κολωνάκι Θηβών. Στον τάφο, μαζί με πρωιμότερους ενταφιασμούς συνυπήρχαν και δύο τεφροδόχα αγγεία. Ο Κεραμόπουλος τις κατατάσσει στις πόρπες 3^{ου} τύπου Τσουντα 1893, σελ. 337, 367, εικ. 561. Επίσης Desborough 1964, σελ. 121 αναφέρει ότι τρεις τάφοι στο Κολωνάκι, οι T. 14, 15 και 16, είχαν από μια πόρπη με φυλλόσχημη ράχη με εγχάρκτη διακόσμηση, αντικείμενα πιθανώς μη-μυκηναϊκής προέλευσης (βλ. σελ. 56-57). Επίσης. Βρίσκει παράλληλο σε ύστερη-πρωτοβιλλανόβια πόρπη στο Coste del Marano σημ. 2. ΥποΜυκ παραδείγματα στην Αθήνα, Κεραμεικός Τάφος 108 και στον οικισμό του Καρφιού στην Κρήτη, συγκρίσιμα με παραδείγματα από την Ιωλκό. Για παραδείγματα από την Ιταλία, βλ. Sundwall 1943, σελ.73, εικ. 59). Κεραμόπουλος 1917, σελ.159, εικ. 119. Blinkenberg σελ. 52, εικ. 20. Boardman, 1961, σελ. 36 εικ. 16, σελ. 158. 159. Πρβλ. επίσης τη δοξαρωτή πόρπη με επίπεδη ρομβοειδή φυλλοειδή ράχη, αρ.κατ. 1352 Μ. Βόλου από τις Φερέες, Kilian 1975, σελ. 19, πίν. 1, 6.

Βλ. επίσης την πόρπη από το αρχαίο ιερό της Πρόσυμνας που χρονολογείται στον 7^ο αι. π.Χ. Φέρει εγχάρκτη γραμμίδα στη ράχη και, σύμφωνα με τον συγγραφέα, πιθανώς αποτελεί κειμήλιο-αφιέρωμα στο Ηραίο, βλ. Blegen 1939, σελ. 412, εικ. 4, αρ. 12.

¹⁰⁶⁵ Από τις πόρπες του τύπου αυτού που δημοσιεύει η Σαπουνά-Σακελλαράκη, ο αρ. 22 από τα Μάλια είναι κατά πολύ πρωιμότερος και χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙΒ, ενώ οι αρ. 27 και 28 από το Καρφί στην ΥποΜυκ, όπως και η πόρπη αρ. 31 από το νεκροταφείο του Σκουμπρή στο Λευκαντί. Η γραμμική εγχάρκτη

δοξαρωτές πόρπες στην Οξφόρδη¹⁰⁶⁶. Το φυλλοειδές αυτό κόσμημα εμφανίζεται στην Κρήτη και σε περόνες από το Δικταίο Άντρο (Ψυχρό)¹⁰⁶⁷. Αντίστοιχα παραδείγματα με σφυρήλατη διακόσμηση στον ελλαδικό χώρο, χρονολογούνται στην ΥποΜυκ περίοδο, όπως βλέπουμε στον Κεραμεικό και στο Λευκαντί¹⁰⁶⁸. Η φυλλόσχημη από τον Τ. 20 της Λαγκάδας στην Κω είναι διακοσμημένη με μια κατά μήκος κυματοειδή γραμμή, εγχάρακτο περίγραμμα και σειρά κυκλίσκων¹⁰⁶⁹. Ο Τ. 20 της Λαγκάδας περιείχε κεραμική της ΥΕ ΙΙΒ και της ΥΕ ΙΙΓ¹⁰⁷⁰. Φυλλόσχημη δοξαρωτή πόρπη βρέθηκε επίσης στον ΥποΜυκ Τ. 108 του Κεραμεικού¹⁰⁷¹, μαζί με σχοινοειδείς τοξωτές πόρπες (Τύπος Πg). Οι πόρπες με φυλλόσχημη ράχη των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων διακρίνονται κυρίως από το τραπεζιόσχημο έλασμα¹⁰⁷².

Οι πόρπες της Κω προέρχονται από το νεκροταφείο της ΥΕ ΙΙΙ στη Λαγκάδα και από το νεκροταφείο της ΥΠρΓ και Γ περιόδου στα Σεράγια, στη θέση του οικισμού των

διακόσμηση της Μ1821 θυμίζει αυτή στην πόρπη αρ. 50, πίν. ΙΙΙ, από το Αλώνι, που έχει τη μορφή ιπποειδούς. Βλ. Sapouna-Sakellarakis 1978, σελ. 38 αρ. 21-24 και 26-29, με παραπομπές και βιβλιογραφία.
¹⁰⁶⁶ βλ. Boardman 1961, σελ. 37, αρ. 158 (ΑΕ 636), πίν. ΧΙΙΙ, με μήκ. 0,055 μ. Η φυλλόσχημη ράχη είναι διακοσμημένη με περίγραμμα και κεντρική κατά μήκος γραμμή από εμπίστες στιγμές. Βλ. Blinkenberg, 52, I, 8e, εικ. 21. Επίσης τα αρ. 159 (ΑΕ. 1534) πίν. ΧΙΙΙ, εικ. 16 (όπως το προηγούμενο, με κόμπο στην άκρη της πεπλατυσμένης ράχης), και αρ. 160 (ΑΕ.639), πίν. ΧΙΙΙ, εικ. 16 (με πεπλατυσμένη φυλλοειδή ράχη με εγχάρακτη ιχθυάκανθα). Σύμφωνα με τον Boardman, σχεδόν όλες οι κρητικές πόρπες στην Οξφόρδη είναι του πρώιμου δοξαρωτού τύπου, δηλ. ΥΜ ΙΙΙ, είτε της Μεταβατικής περιόδου (βλ. Boardman 1961, σελ. 35: "Intermediate Period". Πρβλ. Blinkenberg 1926, σελ. 41 κ.ε., Type I). Υπομιν. και Υπομυκ. παραδείγματα με πεπλατυσμένη ράχη προέρχονται από το Καρφί (βλ. Pendlebury – Money-Coutts 1937-8) και από το Καρφί και από τον Κεραμεικό (βλ. Kraiker – Kübler 1939, σελ. 84 f, πίν. 28, 3^η σειρά δεξιά). Ο Boardman θεωρεί Γ τα τοξωτά παραδείγματα του Μουσείου Ηρακλείου, πρβλ. την πόρπη αρ. κατ. 501 του Μουσείου Ηρακλείου, Boardman 1961, σελ. 36-37, εικ. 16B και εικ. 16C.

¹⁰⁶⁷ Βλ. Boardman 1961, πίν. ΧΙΙΙ, αρ. 145.

¹⁰⁶⁸ Müller-Karpe 1962, σελ. 87 κ.ε., εικ. 5, 7 από τον ΥποΜυκ Τ. 108 του Κεραμεικού.

¹⁰⁶⁹ Morricone 1965-66, σελ. 134, εικ. 119. Sapouna-Sakellarakis 1978, σελ. 38, πίν. 2.32. Macdonald 1986, σελ. 146. Jung 2006, σελ. 206, σημ. 1554. Benzi 2009, σελ. 163-164. Κυματοειδείς κατά μήκος γραμμές βρίσκονται σε δύο φυλλόσχημες πόρπες από την Τροία και τον Κεραμεικό Korpenhöfer 1997, σελ. 310, εικ. 5.1. Bouzek 1969, εικ. 36.7.

¹⁰⁷⁰ Morricone 1965-66, σελ. 134 - 135, εικ. 120. Η Mountjoy 1999, εικ. 455.132 χρονολογεί την στενόλαιμη πρόχου στην ΥΕ ΙΙΙΓ μέση, ενώ ο αποσπασματικός ψευδόστομος δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια μέσα στην ΥΕ ΙΙΙΓ. Βλ. επίσης Benzi 2009, σελ. 164, σημ. 69.

¹⁰⁷¹ Kraiker - Kübler, σελ. 47f. 85, εικ. 4, πίν. 28.20.18. Müller-Karpe 1962, σελ. 87, εικ. 5.7, 120.

¹⁰⁷² Οι πόρπες των γεωμετρικών χρόνων με επίπεδη ράχη στην Κρήτη είναι βασικά ακόσμητες, όπως τα παραδείγματα από τα Γ ταφικά φράγματα (*bone enclosures*) στο Βρόκαστρο, ή φέρουν ελάχιστη διακόσμηση. Από την υπόλοιπη Ελλάδα οστόσο είναι γνωστά γεωμετρικά παραδείγματα με εγχάρακτη διακόσμηση, όπως η δοξαρωτή πόρπη από τον Τ. 21 στη Βίτσα της Ηλείου, που βρέθηκε μαζί με εισηγμένη Γ κεραμική (βλ. Snodgrass 1971, σελ. 260) και μια πόρπη από την Πρόσυμνα, που βρέθηκε σε ιερό του 7^{ου} αι. π.Χ. μαζί με τοξωτές και φρυγικές πόρπες, βλ. Blegen 1939, σελ. 414 εικ. 4, 12.

μυκηναϊκών χρόνων. Η μοναδική πόρπη από τη Λαγκάδα που εκτίθεται στο Μουσείο Κω, ανήκει στον Τύπο Ic (εξελιγμένο τύπο δοξαρωτής πόρπης, με κόμβους). Συνόδευε τον πολύ πλούσιο παιδικό εγχυτρισμό του Τ. 10 Λαγκάδας¹⁰⁷³.

Στο Καρφί βρέθηκαν πόρπες στον οικισμό στην Μικρή Κοπράνα, και στη νεκρόπολη. Οι πόρπες βρέθηκαν στον οικισμό, όπως και στους τάφους στο νεκροταφείο τα Μνήματα. Στις θέσεις αυτές ήταν πολύ δημοφιλής ο τύπος I κι ακόμη περισσότερο ο τύπος IIa, όπως και στο Βρόκαστρο. Στο Καρφί βρίσκεται μία από τις συνολικά τρεις δισχιδείς πόρπες της Κρήτης¹⁰⁷⁴, δεν εμφανίζονται όμως καθόλου οι νεότεροι τύποι III και IV, καθώς ο οικισμός στη συνέχεια εγκαταλείφθηκε¹⁰⁷⁵. Εκτός από τα χάλκινα παραδείγματα περιλαμβάνονται στο Καρφί δύο σιδερένια¹⁰⁷⁶.

Από το σπήλαιο του Ψυχρού (Δικταίον Άντρο) προέρχονται πόρπες των τύπων I (συμπεριλαμβανομένης και μίας δισχιδούς), II και IV¹⁰⁷⁷. Η χρονολογική τους κατάταξη γίνεται βάσει τυπολογικών κριτηρίων. Ο Boardman τις χρονολογεί, ακολουθώντας την χρονολογία του Blinkenberg, μεταξύ της ΥΕ III και της Μεταβατικής Περιόδου (Intermediate Period).

Οι οκτώ πόρπες της Σαλαμίνας ανήκουν στην ομάδα του Τύπου II (τοξωτές) και χρονολογούνται στην ΥποΜυκ. περίοδο¹⁰⁷⁸. Ακριβή αντιστοιχία βρίσκουν στους ΥποΜυκ τάφους του Κεραμεικού¹⁰⁷⁹. Οι πόρπες της Σαλαμίνας συνόδευαν τόσο ανδρικές όσο και γυναικείες ταφές.

---

¹⁰⁷³ Βλ. Morricone 1965-66, σελ. 20-21. Vitale 2016, sel. 264, εικ. 10. Για τις ΠρΓ τοξωτές πόρπες από τα Σεράγια, με κυκλική ή ρομβοειδή διατομή, βλ. Snodgrass 1971, σελ. 242.

¹⁰⁷⁴ Βλ. Pendlebury – Money-Coutts 1937-38, σελ. 115, πίν. 28.1

¹⁰⁷⁵ Pendlebury – Money-Coutts 1937-38, σελ. 113 κ.ε.

¹⁰⁷⁶ Snodgrass 1971, σελ. 225, πίν. 80. Desborough 1972, σελ. 66.

¹⁰⁷⁷ Boardman 1961, σελ. 35-37. Το δισχιδές παράδειγμα είναι η AE159 του Ashmolean Museum, βλ. Boardman 1961, σελ. 37 αρ. 159, εικ. 16, πίν. 13. Sapouna-Sakellarakis 1978, σελ. 18-19, πίν. 2.26.

¹⁰⁷⁸ Στη Σαλαμίνα ερευνήθηκε στο τέλος του 19^{ου} αι. από τον Καββαδία μια νεκρόπολη από εκατό περίπου κτιστούς κιβωτιόσημους τάφους με ενταφιασμούς και καύσεις. Για τις πόρπες από το νεκροταφείο, βλ. Wide 1910, σελ. 17 κ.ε. Styrenius 1962, σελ. 103 κ.ε. Ο Wide χρονολόγησε την κεραμεική των τάφων στην μεταβατική περίοδο από τη Μυκ στη Γ περίοδο, βλ. Wide 1910, σελ. 35. Η Lorimer 1950, σελ. 39 κ.ε., χρονολόγησε τη νεκρόπολη στην ΥποΜυκ περίοδο. Ο Desborough 1972, σελ. 33, υπογράμμισε την αντιστοιχία της Σαλαμίνας με την ΥποΜυκ κεραμεική της Αττικής. Ο Styrenius διακρίνει μικρό αριθμό μυκηναϊκών αγγείων, και χρονολογεί το νεκροταφείο κυρίως στην πρώιμη ΥποΜυκ., με μία μέση ΥποΜυκ φάση, βλ. Styrenius 1967, σελ. 34 κ.ε., 164). Σύμφωνα με τη χρονολόγησή του, πρώιμη και μέση ΥποΜυκ - 1125-1075 π.Χ., Ύστερη ΥποΜυκ -1075-1035 π.Χ., βλ. Styrenius 1967, σελ. 21. Ο Snodgrass 1971, σελ. 227, 247-8, 314, 319, χρονολογεί τους τάφους στο 1100 π.Χ. Sapouna-Sakellarakis 1978, σελ. 28.

¹⁰⁷⁹ Βλ. Styrenius 1967, σελ. 47.

Η τοξωτή πόρπη, με ράχη κυκλικής, ρομβοειδούς ή πολυγωνικής διατομής, με ένα ή δύο έντονα εξογκώματα ή σφαιρίδια στις άκρες της ράχης και γλωσσοειδές έλασμα ή χαμηλό πλακίδιο κατατάσσεται στον τύπο Π11 του Blinkenberg (τύπος Πi της Σαπουνά-Σακελλαράκη)¹⁰⁸⁰. Σε λιγιστά παραδείγματα οι πόρπες αυτές φέρουν διακόσμηση στη ράχη. Ο πρώιμος αυτός τύπος ανταποκρίνεται στον ιταλικό τύπο Β1ad του Sundwall¹⁰⁸¹, που ενίοτε επίσης φέρει εγχάρακτη διακόσμηση, και χρονολογείται μεταξύ 1100 και 900 π.Χ. Η διάχυση του τύπου στην ιταλική χερσόνησο χρονολογείται στο β' μισό του 11^{ου} αι. π.Χ. και θεωρείται δαλματική-ιταλική παραγωγή. Η εμφάνιση της τοξωτής πόρπης στην περιοχή του Αιγαίου έχει συσχετιστεί με μετακινήσεις από τον Βορρά, μέσω Ιταλίας. Ο τύπος Π εξελίσσεται δε στις ΠrΓ συμμετρικές πόρπες, οι οποίες συνυπάρχουν με τις μη συμμετρικές, με τόξο ελαφρά υπερυψωμένο στη μια πλευρά¹⁰⁸². Η εξέλιξη των πορπών παρακολουθείται στο νεκροταφείο του Κεραμεικού παρακολουθείται από τον 11^ο έως τον 7^ο αι. π.Χ.¹⁰⁸³.

Η τοξωτή πόρπη θεωρείται η χαρακτηριστική πόρπη της ΠrΓ περιόδου¹⁰⁸⁴, αν και έχει εμφανιστεί νωρίτερα, στην ΥποΜυκ στα νεκροταφεία της Σαλαμίνας και του Κεραμεικού. Αυτό επιβεβαιώνεται από τις δύο τοξωτές πόρπες της Ρόδου, από την Πυλώνα και την Αγία Αγάθη.

Η κατάσταση διατήρησης της τοξωτής πόρπης M1691 από τον Τ. 38 της Αγ. Αγάθης δεν επιτρέπει να διακρίνουμε αν ανήκει στον τύπο με συμμετρική ή ασύμμετρη ράχη. Διατηρείται ένα κομβίο, ενώ δεν σώζεται και το έλασμα της. Το τόξο έχει διατομή ρομβοειδή, που την κατατάσσει στον τύπο Π3 του Blinkenberg¹⁰⁸⁵, χωρίς να αποκλείεται η

¹⁰⁸⁰ Βλ. Sapouna-Sakellarakis 1978, τύπος Πi, σελ. 52. Βλ. Kraiker – Kübler 1939, σελ. 82. Müller-Karpe 1962, σελ. 60 κ.ε.

¹⁰⁸¹ Sundwall 1943, σελ. 30, 83, εικ. 81.

¹⁰⁸² Για την εμφάνιση των πορπών και για την εξέλιξη των τύπων βλ. Blinkenberg 1926, σελ. 75, εικ. 61 Lorimer 1950, σελ. 399 κ.ε. Desborough 1952, σελ. 308 κ.ε. Επίσης, Desborough 1964, σελ. 56, 58.

¹⁰⁸³ Βλ. Blinkenberg 1926, σελ. 75, εικ. 61. Kübler 1943, σελ. 26 σημ. 26. Müller-Karpe 1962, σελ. 59 κ.ε.

¹⁰⁸⁴ Blinkenberg 1926, σελ. 58. Desborough 1964, σελ. 58.

¹⁰⁸⁵ Οι τοξωτές πόρπες ρομβοειδούς διατομής ανήκουν στον Τύπο Π3 του Blinkenberg. Εντοπίζονται στη Σαλαμίνα (πρβλ. το αρ.κατ. 3580 ΕΑΜ, βλ. Wide 1910, σελ. 29 αρ. 2, εικ. 10, αρ.15. Blinkenberg 1926, 622a, εικ. 32), το Καβούσι στην Κρήτη (αρ.κατ. 520 Μουσείου Ηρακλείου, από τον Τ. 3 στον Βροντά – αναφέρεται ως Thunder Hill στη δημοσίευση. Βρέθηκε σε ταφικό σύνολο του 12^{ου} αι. π.Χ., μαζί με ΥποΜυκ αγγεία, σιδερένια όπλα και άλλες πέντε πόρπες, βλ. Blinkenberg 1926, 62b, 63, εικ. 33) και δύο ασημένιες πόρπες από το Κούριον στην Κύπρο, βλ. Myres 1914, 389, αρ. 3199-3200. Blinkenberg 1926, 63c-d).

Ο Blinkenberg κατατάσσει ως διακριτή κατηγορία Π 17 μια σειρά από χρυσές πόρπες από την Κύπρο, πιο μικρές από τις αντίστοιχες χάλκινες, λόγω του πολύτιμου μετάλλου. μία χρυσή από το Κούριον, Myres 1914, 389, αρ. 3198. Η τοξωτή πόρπη της Αγίας Αγάθης μοιάζει αρκετά με αυτήν από το Κούριον, βλ.

πιθανότητα να ανήκει στον τύπο Π 18B, με ελαφρά ασύμμετρο τόξο ρομβοειδούς διατομής και ένα κομβίο¹⁰⁸⁶.

Οι πόρπες δεν αποτελούν χαρακτηριστικό μυκηναϊκό εξάρτημα ένδυσης. Η εμφάνιση της πόρπης και της περόνης σχετίζεται ενδεχομένως με μια αλλαγή στην ένδυση, η οποία δηλώνει τη μεταβολή των κλιματολογικών συνθηκών προς το ψυχρότερο¹⁰⁸⁷.

Πόρπες δεν απαντούν καθόλου στους θαλαμοειδείς τάφους των μυκηναϊκών χρόνων στη Ρόδο, με μοναδική έως τώρα εξαίρεση το μεγάλο τοξωτό παράδειγμα από την Ασπροπηλιά Πυλώνας¹⁰⁸⁸. Η πόρπη της Πυλώνας ανήκει στον εξελιγμένο τύπο, με κομβία. Και οι δύο τύποι είναι γνωστοί από το νεκροταφείο της Λαγκάδας στην Κω.

Φυλλόσχημες και τοξωτές πόρπες βρέθηκαν στο νεκροταφείο της Περατής¹⁰⁸⁹. περιλαμβάνονται τέσσερα παραδείγματα ανά τύπο, ενώ απουσιάζουν οι εξελιγμένες εκδοχές με τα κομβία.

Στους θαλαμοειδείς μυκηναϊκούς τάφους ο συσχετισμός της πόρπης με συγκεκριμένη ταφή¹⁰⁹⁰, ή με κεραμικά συνευρήματα για την ακριβέστερη χρονολόγηση, δεν είναι πάντα εύκολος. Από τις οκτώ πόρπες του νεκροταφείου της Περατής, μόνον οι σχοινοειδείς τοξωτές πόρπες M116 και M117 του Τ. 74 βρέθηκαν σε συσχετισμό με αγγεία, ώστε να χρονολογηθούν με σχετική ακρίβεια· οι υπόλοιπες βρέθηκαν παραμερισμένες με τα κτερίσματα παλαιότερων ταφών. Οι τοξωτές αυτές πόρπες συνανήκαν με κεραμική των τελευταίων χρόνων του νεκροταφείου, επιβεβαιώνοντας παλαιότερες απόψεις ότι οι δύο

Blinkenberg Π 17f, σελ. 74, εικ. f., με σχεδόν ημικυκλικό τόξο και δύο κομβία τοποθετημένα ασύμμετρα, μικρό ελατήριο και έλασμα.

¹⁰⁸⁶ Πρβλ. αρ.κατ. 519 Μουσείου Ηρακλείου, από τον Τ. 3 στον Βροντά στο Καβούσι, *AJA* 5 (1901), σελ. 133, αρ. 2c, 136, εικ. 2. Blinkenberg 1926, σελ. 74, αρ. 18a, εικ. 58.

¹⁰⁸⁷ Θεωρείται ωστόσο ότι αυτή η κλιματολογική αλλαγή δεν ξεκίνησε πολύ πριν το 1100, οπότε η περόνη ήταν ήδη γνωστή στο μυκηναϊκό κόσμο επί έναν αιώνα Taylor 1958, σελ. 79.

¹⁰⁸⁸ Για τη χάλκινη τοξωτή πόρπη M1352 από τον Τ. 4 της Ασπροπηλιάς Πυλώνας, βλ. Karantzali 2001, σελ. 70-71, εικ. 42, πίν. 47a.

¹⁰⁸⁹ Στην Περατή βρέθηκαν συνολικά οκτώ πόρπες, ελάχιστες δηλ σε σχέση με τον αριθμό των ταφών, όλες χάλκινες. Περιλαμβάνονται δύο πόρπες της κατηγορίας I8 (δοξαρωτές με φυλλόσχημη ράχη διακοσμημένη), οι M108 και M109, μία της κατηγορίας II0 (δοξαρωτή τριγωνικού σχήματος με φυλλόσχημο τόξο), η M229, μία ελλειπής, πιθανώς δοξαρωτή, η M210, μία της κατηγορίας II3 (τοξωτή με τόξο ρομβοειδούς διατομής), η M83, μία της II5 (τοξωτή με πεπλατυσμένο τόξο), η M71, και δύο της II7 (τοξωτές με σχοινοειδές τόξο), οι M116 και M117. Βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 275-276, εικ. 121, 122.

¹⁰⁹⁰ Στην Περατή βρέθηκαν σε συσχετισμό με συγκεκριμένη ταφή μόνον οι M116 και M117 του Τ. 74. Βάσει της θέσης τους φαίνεται ότι είτε συκρατούσαν στους δύο ώμους ένδυμα όμοιο με τον δωρικό χιτώνα, κι η μία είχε κατέβει χαμηλότερα στο δεξιό ώμο, ή, όπως θεωρεί ο Ιακωβίδης πιθανώτερο, στερέωναν πέπλο ή επώμιο, όπως το περιγράφει η Logimer (βλ. Logimer 1950, σελ. 369. Deshayes 1966, σελ. 207), Βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 274-275.

τύποι πορπών συνυπήρχαν στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ1, με τις δοξαρωτές να επικρατούν στην αρχή και τις τοξωτές στο τέλος¹⁰⁹¹.

Στη Ρόδο της ΠΕΣ έχει βρεθεί ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός πορπών· θεωρείται ότι οι Ρόδιοι προτιμούσαν να χρησιμοποιούν πόρπες αντί για περόνες¹⁰⁹². Οι πόρπες της Ρόδου προέρχονται από τάφους και αποθέτες ιερών και καλύπτουν το διάστημα από την Γ έως την ΠΑ περίοδο. Ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός πορπών βρέθηκε στο ιερό της Λίνδου (1592 παραδείγματα), που τοποθετούνται από τον Blinkenberg χωρίς ιδιαίτερη ακρίβεια στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο¹⁰⁹³. Οι αρχαιότεροι τύποι Ι και ΙΙ απουσιάζουν παντελώς, σύμφωνα με τον Blinkenberg, γεγονός που συμφωνεί με τη σπανιότητα των μυκηναϊκών και υπομυκηναϊκών ευρημάτων στη θέση αυτή. Οι πόρπες από τον ιερό αποθέτη της Καμείρου χρονολογούνται βάσει τυπολογίας από το τέλος της Γ περιόδου και μετά¹⁰⁹⁴. Οι πόρπες από τον αποθέτη της Αθηνάς Πολιάδος στην ακρόπολη της Ιαλυσού βρέθηκαν μαζί με κεραμική που παραμένει αδημοσίευτη· τυπολογικά χρονολογούνται από τους Γ έως έως τους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους.

Όσον αφορά στα ευρήματα από ταφικά σύνολα, ο Desborough θεωρεί ότι οι πόρπες από τον Τ. 40 στις Πατέλλες ανήκουν στον τύπο ΙΙ του Blinkenberg και τις θεωρεί ΠρΓ ή και πρωιμότερες, αν και τα κεραμικά συνευρήματα είναι Γ¹⁰⁹⁵. Οι πόρπες του αρχαιότερου Τ. 43 στο Μάρμαρο της Ιαλυσού, ανήκουν και αυτές στον ξεχασμένο τύπο ΙΙ, βρέθηκαν δε με κεραμική της αρχής της ΙΙΙ¹⁰⁹⁶. Οι πόρπες από τη νεκρόπολη Εξοχής ανήκουν στο β' μισό του 8^{ου} και στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ., ενώ αυτές από το ιερό και τους τάφους της Βρουλιάς χρονολογούνται στην ΥποΓ και στην πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο¹⁰⁹⁷.

---

¹⁰⁹¹ Ιακωβίδης 2969-70 Β', σελ. 276-277.

¹⁰⁹² Βλ. Lorimer 1950, σελ. 369. Sapouna-Sakellarakis 1978, σελ. 26.

¹⁰⁹³ Blinkenberg 1931, στίχ. κ.ε. Δεν αναφέρονται πόρπες από άλλες θέσεις στην περιοχή αυτή. Ο Desborough 1952, σελ. 229 κ.ε., δεν θεωρεί καμία από τις πόρπες αυτές ΠρΓ, και καμία υστερότερη από Γ. Ο Coldstream τοποθετεί την κεραμική από την πρώιμη Γ έως το τέλος της Γ περιόδου [Coldstream, GP 418]. Ο Blinkenberg, 1931, στίχ. 76, αποδίδει ότι μία πόρπη (αρ. 107-109 του Blinkenberg) ίσως είναι ΥποΜυκ καταγωγής, ωστόσο ο Κωνσταντινόπουλος 1972, σελ. 53) είναι πεπεισμένος ότι ο αποθέτης της Λίνδου δεν ξεκινά νωρίτερα από την Γ περίοδο. Επίσης Sapouna-Sakellarakis 1978, σελ. 27.

¹⁰⁹⁴ Jacopi 1932-33, σελ. 279. Η στρωματογραφία του αποθέτη δεν είναι σαφής, και ο Desborough συχνά χρονολογεί την κεραμική βάσει των πορπών Desborough 1952, σελ. 228 κ.ε.

¹⁰⁹⁵ Desborough 1952, σελ. 228. Desborough 1972, σελ. 177 κ.ε.

¹⁰⁹⁶ Για τις πόρπες αρ.κατ. 15542 Μ. Ρόδου, βλ. Sapouna-Sakellarakis 1978, σελ. 27, αρ. 241. Lemos 2002, σελ. 112. Για την κεραμική βλ. Coldstream 1968, sel. 265-266. Αντίθετα, στην ΠρΓ χρονολογεί την κεραμική ο Desborough 1972, σελ. 177 κ.ε. Για τη χρονολόγηση των Τάφων 43, 44, και 45 στην ΠρΓ βλ. επίσης Παπαποστόλου 1968, σελ. 80.

¹⁰⁹⁷ Βλ. Kinch, Vroulia 26. Jacobsthal 1956, σελ. 43.

Μολύβδινα σύρματα

Μολύβδινα σύρματα βρέθηκαν στον Τ. 3 και στον Τ. 10. Στον Τ. 10, που βρέθηκε σφραγισμένος, τα σύρματα ήταν διπλωμένα σε έντονα σιγμοειδή σχήματα, κυρίως γύρω από τα οστά των μηρών. Στον Τ. 3, που είχε ανοιχθεί, η κατάσταση ήταν λιγότερο σαφής. Κάποια τμήματα βρέθηκαν κοντά στην απόληξη του αριστερού χεριού, και πιθανώς θα μπορούσαν να αποτελούν περικάρπιο. Άλλα βρέθηκαν σκορπισμένα σε ολόκληρο τον τάφο.

Τα μολύβδινα σύρματα βρίσκονται συχνά σε τάφους της ΥΕ περιόδου. Η χρήση τους επεκτείνεται σε ολόκληρο τον μυκηναϊκό κόσμο¹⁰⁹⁸. Παρόμοια σύρματα έχουν βρεθεί σε μυκηναϊκά νεκροταφεία της Αττικής¹⁰⁹⁹. Επίσης βρέθηκαν στη Θήβα¹¹⁰⁰, στην Αχαΐα¹¹⁰¹ στην Αργολίδα¹¹⁰², και στη Ρόδο, στα νεκροταφεία της Ιαλυσού¹¹⁰³.

Παρά τον μεγάλο αριθμό παραδειγμάτων, η σχέση των συρμάτων με τους σκελετούς παραμένει ασαφής. Σε πολύ λίγες περιπτώσεις υπάρχουν επαρκή ανασκαφικά στοιχεία για την ακριβή χρήση τους. Έχει θεωρηθεί ότι το σύρμα συγκρατούσε τα μέλη, σφράγιζε τον τάφο ή κάποιο κτέρισμα, έκανε άκαμπτο τον ποδόγυρο του σάβανου ή του νεκρικού

---

¹⁰⁹⁸ Ο Bucholtz παραθέτει κατάλογο των ΥΕ τάφων όπου βρέθηκαν τμήματα μολύβδινου σύρματος μέχρι εκείνη την εποχή, βλ. Bucholtz 1972, σελ. 25, 29 κ.ε.

¹⁰⁹⁹ Στην Περαιτή μολύβδινα σύρματα βρέθηκαν σε επτά τάφους (τους Τ. 10, 12, 35, 122, 128, 136 και Σ51), βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 367 αρ. 1-9., σελ. 373. Για το Λιγόρι, βλ. Στάης 1895, στίχ. 208-209. Για μολύβδινα σύρματα σε τάφους της Βραυρώνας, βλ. Papadopoulos – Kontorli-Papadopoulou 2014, σελ. 153. Για παραδείγματα από το νεκροταφείο της Βάρκιζας Βάρης, βλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σελ. 101, πίν. 19.4, από τον θαλαμοειδή Τ. 1, πίν. 31.α, και από τον θαλαμοειδή Τ. 2, χωρίς ένδειξη σημείου εύρεσης. Λυγισμένα μολύβδινα σύρματα βρέθηκαν και στο νεκροταφείο στο Κολικρέπι Σπάτων, που παρουσιάζει μεγάλη συνέχεια, από την ΥΕ ΙΙΑΑ1 έως την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, βλ. Στάθη-Ψαλλίδα, υπό δημοσίευση. Για παραδείγματα από την Αγορά βλ. Immerwahr 1971, σελ. 108, αρ. 87-88. Για την Ελευσίνα βλ. Μυλωνάς 1975, σελ. 248-49.

¹¹⁰⁰ Βλ. Κεραμόπουλος 1917, σελ. 148, 151, 183.

¹¹⁰¹ Για τους τάφους στο Αίγιο βλ. Papadopoulos 1976a, *Excavations at Aigion-1970*, SIMA 46, Göteborg 1976, σελ. 45.

¹¹⁰² Για σύρματα από τους θαλαμοειδείς των Μυκηνών, βλ. Wace 1932, σελ. 196. Για το Άργος βλ. Deshayes 1964, σελ. 214. Για το Μπερμπάτι, βλ. Holmberg 1983, σελ. 16, 47. Για τα Δενδρά βλ. Persson 1931, σελ. 90, εικ. 62. Persson 1942, σελ. 101. Για την Πρόσφυμα βλ. Blegen 1937, σελ. 255. Για την Ασίνη, βλ. Frödin – Persson 1938, σελ. 421.

¹¹⁰³ Συνολικά στην Ιαλυσό μολύβδινα σύρματα βρέθηκαν σε δεκαεπτά θαλαμοειδείς (τους Τ. 4, 5, 7, 8, 15, 17, 19, 21, 28, 32, 35, 42, 35, 42, 71, 73, 75), που χρονολογούνται από την ΥΕ ΙΙΑΑ1-2 (ο Τ. 19) έως το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ. Βλ. Benzi 1992, σελ. 192.

ενδύματος, και σε μία περίπτωση ότι κρατούσε το στόμα του νεκρού κλειστό¹¹⁰⁴. Φαίνεται ωστόσο ότι τα μολύβδινα σύρματα δεν περιοριζόταν σε μια χρονική περίοδο, ούτε σε συγκεκριμένη μορφή τάφου¹¹⁰⁵. Ο συσχετισμός τους με την ταφή είναι πιο δύσκολος όταν βρίσκονται σε θαλαμοειδείς τάφους με πολλαπλούς ενταφιασμούς, ή όταν τα ανασκαφικά στοιχεία είναι ελλιπή.

Ειδικότερα στο Μπερμπάτι, όπου συλλέχθηκαν αρκετά μέτρα μολύβδινο σύρμα, θεωρήθηκε ότι θα πρέπει να είχε χρησιμοποιηθεί για να σταθεροποιήσει τις άκρες των ενδυμάτων, χρήση που συναντάται και σήμερα¹¹⁰⁶. Σε μια περίπτωση, διευκρινίζεται ότι το ένδυμα θα πρέπει να ήταν πτυχωτό, γιατί το σύρμα βρέθηκε διπλωμένο, σχηματίζοντας καμπύλη επάνω και κάτω από τα πόδια, ενώ η επίχωση γύρω από τα πόδια μαρτυρούσε την διάλυση ογκώδους ενδύματος¹¹⁰⁷.

Την ίδια χρήση θα πρέπει να είχαν τα μολύβδινα σύρματα της γυναικείας ταφής του T. 10 της Αγίας Αγάθης.

ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Σκαραβαίοι (Σχέδ. 97)

Οι σκαραβαίοι MA1389 T. 3.27 και MA1401 T. 3.35 συσχετίζονται και οι δύο με τον T. 3. Ο πρώτος βρέθηκε κατά την ανασκαφή, στην περιοχή του θώρακα και θα πρέπει να κρεμόταν από το λαιμό της νεκρής, όπως και η σκαραβοειδής ψήφος MA1388 T. 3.26 .

Οι σκαραβαίοι (το αιγυπτιακό dung beetle), και τα σκαραβοειδή, η πιο στυλιζαρισμένη εκδοχή τους, ιδίως αυτοί με επιγραφές σε αιγυπτιακή ιερογλυφική, είναι τα σημαντικά τεκμήρια για τη σύνδεση της σχετικής χρονολόγησης της κεραμικής στο Αιγαίο με την

---

¹¹⁰⁴ Βλ. Στάης 1895, σελ. 208-209. Blegen 1937, σελ. 255. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 366-368, που αναφέρεται εκτενώς στο θέμα της χρήσης των μολύβδινων συρμάτων. Immerwahr 1971, σελ. 108-9. Papadopoulos 1976a, σελ. 45.

¹¹⁰⁵ Αντίθετα, η Immerwahr υποστήριξε ότι σχετίζεται με πρωιμότερες και πιο πλούσιες ταφές, βλ. Immerwahr 1971, σελ. 109.

¹¹⁰⁶ Για παράδειγμα ο A.W. Persson, *New Tombs at Dendra near Midea*, Lund 1931, σελ. 50, όπου αναφέρει και αυτό τον τάφο. Ο Ιακωβίδης, σε άρθρο του στο *BSA* 72 (1977), σελ. 114 κ.ε. δείχνει ότι οι conuli, επίσης χρησιμοποιούντο για να βαραίνουν ενδύματα. Το μολύβδινο σύρμα ήταν ίσως ειδικότερα για πτυχωτά ενδύματα.

¹¹⁰⁷ Holmberg 1983, σελ. 16, 47, εικ. 29. Όλα τα ευρήματα στο Μπερμπάτι χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΑ και Β.

αιγυπτιακή απόλυτη χρονολόγηση. Σκαραβαίοι που βρέθηκαν σε μυκηναϊκούς τάφους στην ηπειρωτική Ελλάδα, στη Βραυρώνα, στην Βάρη και στην Περατή, σχεδόν βέβαια είχαν χρήση φυλαχτού και όχι σφραγίδας, δίνοντας στον ιδιοκτήτη του την προστασία του ίδιου του σκαραβαίου, με τις ιδιότητες της αναγέννησης και της ανανέωσης, καθώς και του φαραώ που καθονομάζεται και του θεού που εικονίζεται¹¹⁰⁸.

Στους θαλαμοειδείς τάφους της Ιαλυσού βρέθηκαν συνολικά τρεις σκαραβαίοι. Ο σκαραβαίος από τον Τ. 73 ειδικότερα συσχετίζεται πιθανότατα με ταφή της ΥΕ ΙΙΙΓ¹¹⁰⁹. Ο σκαραβαίος από φαγεντιανή του Amenhotep ΙΙΙ από τον Τ. 9 των ανασκαφών Billiotti, ο οποίος βρέθηκε μαζί με δύο ακόμη σκαραβαίους της 18^{ης} Δυναστείας, θεωρείται ενδεικτικός των επαφών της Ρόδου με την Αίγυπτο¹¹¹⁰. Στο υπόλοιπο νησί αναφέρονται δύο από την Κάμειρο¹¹¹¹, και ένας από υαλόμαζα από την Κατταβιά¹¹¹².

Στη διάρκεια της 1^{ης} χιλιετίας οι σκαραβαίοι συσχετίζονται ιδιαίτερα με τη γέννηση και τις ταφές γυναικών¹¹¹³. Ως γυναικεία συνήθως αφιερώματα, με μαγικές και θεραπευτικές

---

¹¹⁰⁸ Στην Περατή βρέθηκαν συνολικά εννέα σκαραβαίοι. Ο Ιακωβίδης θεωρεί ότι η μεγάλη ποικιλία που παρουσιάζουν και ως προς τη διαμόρφωση της κυρτής επιφάνειας, αλλά και των συμβόλων της ιερογλυφικής επιγραφής ή παράστασης στη σφραγιστική επιφάνεια, οφείλεται στο γεγονός ότι οι σκαραβαίοι δεν εισήχθησαν μαζικά ως εμπόρευμα, αλλά μεταφέρθηκαν στην Περατή ως προσωπικά είδη ταξιδιωτών. Για τους σκαραβαίους της Περατής βλ. Ιακωβίδης 1969-70, σελ. 314-315, εικ. 130-133. Για τη Βάρη βλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1995, σελ. 14-15, 102, εικ. 6.4). Για τη Βραυρώνα βλ. Papadopoulos – Kontorli-Papadopoulou 2014, σελ. 159, που αναφέρουν ότι οι σκαραβαίοι αυτοί θα πρέπει να ανήκαν σε κάποιον ερχόμενο από την Αίγυπτο, όπου ήταν γνωστοί ως *Kheper* (βλ. Erman 1905, σελ. 281, Hall 1913, σελ. 2, 5, Flinders Petrie 1914, σελ. 24. Flinders Petrie 1917, σελ. 3-4. Wallis Budge 1930, σελ. 135-137).

Ένας αριθμός πήλινων ομοιωμάτων σκαθαριών και ρυτών σε σχήμα σκαθαριού κερασφόρου ή όχι, που βρέθηκαν στην Κρήτη σε μινωικούς τάφους και σε ιερά κορυφής μαρτυρεί ότι οπωσδήποτε υπήρχε μινωικός συμβολισμός, πιθανώς επηρεασμένος από τις αιγυπτιακές συλλήψεις του *scarabaeus sacer*. Βλ. σχετικά Davaras 1988, σελ. 45-54.

¹¹⁰⁹ Για τους σκαραβαίους από τις μυκηναϊκές νεκροπόλεις της Ρόδου βλ. Mee 1982, 53. Dietz 1984, εικ. 110. Benzi 1992, σελ. 201. Πρόκειται για τους Τ. 73/(F), και από τους BT9, 12 και BT 17. Ένας σκαραβαίος από ελεφαντόδοντο με δέσιμο από χρυσό προέρχεται από τον Τ. 71(11). Benzi 1992, σελ. 194, 377. Χρονολογείται πιθανώς στην ΥΕ ΙΙΙΓ.

¹¹¹⁰ Βλ. Βρετανικό Μουσείο GR 1870, 1008.130. Forsdyle 1911, 114-115. Cline 1994, 147-148, nos. 130-132.

¹¹¹¹ Mee 1982, σελ. 53.

¹¹¹² Dietz 1984, εικ. 110.

¹¹¹³ Στην Κρήτη, στη διάρκεια της 1^{ης} χιλιετίας, (Τρίτη Μεταβατική περίοδος – 26^η Δυναστεία στην Αίγυπτο), λίγοι σκαραβαίοι βρέθηκαν στη Μεσαρά, την Κνωσό, το Παλαίκαстро και τη Σύμη Βιάννου, ο μεγάλος αριθμός ωστόσο που προέρχεται από το σπήλαιο της Ελειθυίας στην Ίνατο, αντικατοπτρίζει πιθανώς τις κρητικές πεποιθήσεις γύρω από τη γέννηση και ίσως την αναγέννηση, βλ. Παναγιωτάκη 2000, σελ. 302-3.

ιδιότητες που προφύλασσαν κυρίως γυναίκες και παιδιά, ερμηνεύονται οι πολυάριθμοι σκαραβαίοι και σφραγιδολίθοι που βρίσκονται σε ιερά γυναικείων θεοτήτων¹¹¹⁴.

Παράλληλα για τους δύο σκαραβαίους της Αγίας Αγάθης εντοπίζονται μεταξύ των σκαραβαίων από τα νεκροταφεία στο Tell-el-Farah¹¹¹⁵, οι οποίοι θεωρούνται συροπαλαιστινιακής παραγωγής¹¹¹⁶.

Ελεφάντινη Πυξίδα (Σχέδ. 101)

Η πολύ κατεστραμμένη ελεφάντινη πυξίδα MA1396 του T. 3 έχει παράλληλα στην ηπειρωτική Ελλάδα ήδη από την YE I-II περίοδο¹¹¹⁷. Κάποια από αυτά είναι ακόσμητα, άλλα φέρουν οπές για την προσαρμογή επίθετης διακόσμησης. Έχουν βρεθεί και περίτεχνα ανάγλυφα διακοσμημένα παραδείγματα, όπως αυτά από την Αθήνα, τις Μυκήνες, τη Θήβα και την Αχαΐα¹¹¹⁸. Δύο ελεφάντινες πυξίδες προέρχονται από το νεκροταφείο της Ιαλυσού, μία κυλινδρική από τον T. 17¹¹¹⁹ και μία σε σχήμα πάπιας¹¹²⁰, που συναντάται στην Κύπρο και στη συροπαλαιστινιακή ακτή, αλλά είναι σχετικά σπάνια στο Αιγαίο.

---

¹¹¹⁴ Η Σκαράκη, με αφορμή τη μελέτη του συνόλου των σκαραβαίων και σφραγιδολίθων στο ιερό της Άρτεμης στη Βραυρώνα, επισημαίνει ότι η πρακτική της αφιέρωσης σφραγιδολίθων στα ιερά διήρκεσε στον ελλαδικό χώρο δύο περίπου αιώνες, από τα τέλη του 8^{ου} έως τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ., ενώ στην Αίγυπτο μαρτυρείται από τη 10^η Δυναστεία. Συσχετίζει τα αρχαιολογικά δεδομένα με καταγεγραμμένες μαρτυρίες επιβίωσης της πίστης ότι τα φυλαχτά προστατεύουν από τη βασκανία και το «κακό μάτι», κυρίως τα πιο ευάλωτα μέλη της κοινότητας, νεογνά, βρέφη και παιδιά, εγκύους και θηλάζουσες μητέρες, έως και στον 20^ο αι., σε περιόδους όταν οι αιφνίδιοι θάνατοι, οι λοιμώξεις, οι αιμορραγίες και οι αποβολές δεν ερμηνεύονταν ιατρικά. Βλ. σχετικά Σκαράκη 2018, σελ. 373-377, με βιβλιογραφία.

¹¹¹⁵ Βλ. Givon 1985, σελ. 34-35, αρ. 37, 38, 38, σελ. 44-45, αρ. 63.

¹¹¹⁶ Η υπόθεση της τοπικής παραγωγής σκαραβαίων στην Παλαιστίνη πρωτοδιατυπώθηκε το 1917, όταν ο R. Weil υποστήριξε ότι οι περισσότεροι σκαραβαίοι που βρίσκονται στην Παλαιστίνη, ιδίως αυτοί με στήλες οριζόντιων ιερογλυφικών (οι λεγόμενοι *anra scarabs*) κατασκευάστηκαν από Χαναανίτες που πήγαν στην Αίγυπτο στη 13^η δυναστεία, κι έφεραν την τεχνική της κατασκευής σκαραβαίων στην Παλαιστίνη. Ο Flinders Petrie αρχικά απέρριπτε κατηγορηματικά τη θεωρία αυτή, υποστηρίζοντας ότι έως ότου βρεθεί εργαστήριο στην Παλαιστίνη, οι σκαραβαίοι θα πρέπει να θεωρούνται αποκλειστικά αιγυπτιακό προϊόν, ερμήνευε δε όλα θέματα από την αιγυπτιακή σκοπιά. Μόνο αφότου ο ίδιος ξεκίνησε μεγάλης κλίμακας ανασκαφές στην Παλαιστίνη (Tell el-Farah-South, Tell el-Ajjul), άρχισε να διακρίνει σκαραβαίους τοπικής παραγωγής, τους οποίους όμως χαρακτήριζε αρνητικά, ως εκφυλισμένους, με λανθασμένη σχεδίαση, γεμάτους παρεξηγήσεις και ανεξήγητα ιερογλυφικά. Βλ. σχετικά Keel 2004, σελ. 75.

¹¹¹⁷ Πρβλ. Για παράδειγμα τις δύο ακόσμητες ελεφάντινες πυξίδες αρ. 56 από τον T. 518 στο Καλκάνι των Μυκηνών, της YE I-II, βλ. Wace 1932, σελ. 84, 85, εικ. 31. Έχουν παρόμοιο χαμηλό κυλινδρικό σχήμα, παρόμοιες διαστάσεις (ύψ. 0,04 μ.), διατηρούν δε σειρά οπών στην κάτω παρυφή της κυλινδρικής επιφάνειας για τη στερέωση της βάσης, δύο οπές στην επάνω παρυφή, για την προσαρμογή του καλύμματος, και σειρά οπών στο σώμα, για την συγκόλληση διακόσμησης.

¹¹¹⁸ Πρβλ. την ανάγλυφη πυξίδα αρ.κατ. 1052 του M. Πατρών, από το νεκροταφείο του Κλάους στην Αχαΐα, της YE IIIB, Papadopoulos 1978-79, σελ. 51, εικ. 301, 303. Επίσης, την πυξίδα αρ.κατ. 2828 του EAM, από τη Θήβα, της YE III α-B, βλ. Poursat 1977, σελ. 239 εικ. V6.

¹¹¹⁹ Ο T.17 της Ιαλυσού είχε χρησιμοποιηθεί στην IIIΓ, Βλ. Benzi 1992, σελ. 193, T. 17/73B.

Ανάγλυφες, εγχάρακτες και ακόσμητες κυλινδρικές ελεφάντινες πυξίδες βρέθηκαν επίσης στην Κύπρο στην ΥΚ ΙΙΙ¹¹²¹. Αντίστοιχα του 7^{ου} αι. π.Χ. από τον ιταλικό χώρο, τη Matelica και το Chiusi¹¹²². Τα ελεφάντινα παραδείγματα είναι ενδεικτικά των ξύλινων παραδειγμάτων που κυκλοφορούσαν στην ΕΧ και στους ιστορικούς χρόνους και διατηρούνται πολύ σπάνια¹¹²³.

Ελεφάντινο αδράχτι (Σχέδ. 102)

Μοναδικό αδράχτι του νεκροταφείου είναι το ελεφάντινο MA 1395 του Τ. 3. Ένα ακόμη ελεφάντινο αδράχτι προέρχεται από την Ιαλυσό¹¹²⁴. Η ύπαρξη αδραχτιών από ξύλο στους θαλαμοειδείς τάφους της Ιαλυσού, αλλά και αλλού, συνάγεται από την εύρεση των σφονδυλιών¹¹²⁵. Τα πλησιέστερα παράλληλα από τον ελλαδικό χώρο προέρχονται από την Περατή, όπου βρέθηκαν πέντε αδράχτια από ελεφαντόδοντο¹¹²⁶. Τα δύο από αυτά βρέθηκαν με τα σφονδύλια περασμένα στη θέση τους. Εκτός από την Περατή, στην ηπειρωτική Ελλάδα αναφέρονται παραδείγματα από την Ασίνη¹¹²⁷. Τα αδράχτια αποτελούν ωστόσο σύνηθες εύρημα στην Κύπρο, στην Έγκωμη, το Κίτιο και την

---

¹¹²⁰ Furtwängler - G. Löschke, 1886, εικ. 3. Η συγκεκριμένη, από δόντι υποπόταμου, αποτελεί πιθανώς εισαγωγή από την περιοχή της Συροπαλαιστίνης.

¹¹²¹ Βλ. Åstrom 1072, σελ. 554, αρ. 1 και εικ. 74.

¹¹²² Βλ. Σταμπολίδης 2003, σελ. 531-540, αρ. 1039 και 1040.

¹¹²³ Βλ. Παυλογιώργη 2015, για ξύλινα παραδείγματα κυλινδρικών πυξίδων από το Ιερό της Αρτέμιδος Βραυρωνίας.

¹¹²⁴ Πρόκειται για το αρ.κατ. 1872.0315.82 του Βρετανικού Μουσείου, από τις ανασκαφές Biliotti στην Ιαλυσό, βλ. Sauvage 2014, σελ. 204, εικ. 9.112..

¹¹²⁵ Maiuri 1923-24, σελ. 182, 221.

¹¹²⁶ Στην Περατή βρέθηκαν συνολικά πέντε τουλάχιστον αδράχτια σε τρεις τάφους, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 350-352. Η Sauvage 2014, σελ. 204, αναφέρει και παραδείγματα από τη Φυλακωπή στη Μήλο και από το Ιδαίο Άντρο, ωστόσο αυτά δεν είναι βέβαιο ότι είναι αδράχτια.

¹¹²⁷ Βλ. Frödin - Persson 1938, σελ. 388, εικ. 252. Αν και αποσπασματικό το παράδειγμα αυτό είναι αδράχτι, καθώς στον τάφο Ι.2 βρέθηκαν επίσης επτά ελεφάντινα ή οστέινα σφονδύλια.

Παλαίπαφο¹¹²⁸, καθώς και σε συροπαλαιστινιακές θέσεις, όπου εντοπίζονται σε ταφικά και οικιστικά σύνολα και ιερά, ενώ στο Αιγαίο βρέθηκαν μόνον σε τάφους¹¹²⁹.

Στον ιερό αποθέτη της Λίνδου βρέθηκε παρόμοιο στέλεχος από ελεφαντόδοντο, μήκ. 19.3 εκ., με εγχάρακτη διακόσμηση και δύο σφονδύλια, το οποίο ο Blinkenberg αναφέρει ως ηλακάτη (*distaff*), καθώς και δύο ακόμη στελέχη, τα οποία ανήκουν πιθανώς σε αδράχτια¹¹³⁰.

Το μικρό μέγεθος¹¹³¹ του αδραχτιού του Τ. 3, παρόμοιο με αυτό των αδραχτιών της Περατής, το κάνει μη λειτουργικό¹¹³². Η πολύτιμη ύλη του αδραχτιού, σε συνδυασμό με το μη λειτουργικό μικρό του μέγεθος, και κυρίως τον τελετουργικό τρόπο τοποθέτησης στον τάφο, κρατημένο στο δεξί χέρι της νεαρής νεκρής, λυγισμένο επάνω στο στήθος, με τα σφονδύλια περασμένα στη θέση τους, θεωρούμε ότι το κάνει σύμβολο ιδιότητας και εξουσίας αντίστοιχο του σκήπτρου¹¹³³.

Αντίστοιχα, αλλά από άλλο υλικό, και πιθανώς σε λειτουργικό μέγεθος, θα ήταν τα αδράχτια της γυναικείας ταφής του Τ. 10 και πιθανώς της αρχικής ταφής του Τ. 9, όπου η θέση του δεξιού χεριού ήταν η ίδια. Στους τάφους αυτούς βρέθηκαν επίσης σφονδύλια, στον Τ. 10 μολύβδινο δισκάριο, ενώ στον Τ. 9 ζεύγος λίθινων, ένα επιπεδόκυρτο κι ένα δισκοειδές, όπως στον Τ. 9.

---

¹¹²⁸ Βλ. Schaeffer 1952, σελ. 185, πίν. XLII, 194-195 εικ. 75. Στην Κύπρο της ΥΕΧ, τα σφονδύλια αποτελούν σπάνιο κτέρισμα, ενώ αδράχτια βρέθηκαν σε ιδιαίτερα πλούσιους τάφους, στους Τ. 24 και 84 των βρετανικών ανασκαφών, στον Τ. 5 των γαλλικών και στον Τ. 6 των σουηδικών ανασκαφών. Βλ. Sauvage 2014, σελ. 205. Για αδράχτια από τη Hama, βλ. Riis 1948, σελ. 3, 173, από τη Μεγιδδώ, βλ. Guy 1938, σελ. 170-171. Loud 1948, σελ. 197. 4-13. Η Sauvage θεωρεί ότι τα αντικείμενα αυτά προέρχονται από τη βόρεια συροπαλαιστινική ακτή.

¹¹²⁹ Εξαίρεση πιθανώς αποτελεί το ελεφάντινο στέλεχος που απολήγει σε ρόδι, που βρέθηκε, στον «αποθέτη» κάτω από τον Ναό Ε στο Αρτεμίσιο της Δήλου. Βλ. Gallet de Santerre – Tréheux 1947-48, σελ. 198-199, αρ. 36, εικ. 16. Sauvage 2014, σελ. 188, εικ. 9.5.

¹¹³⁰ Βλ. Blinkenberg 1931, στίχ. 135 αρ. 333, 334, 335, πίν. 13.333, 334, 335. Sauvage 2014, σελ. 214, εικ. 9.14.

¹¹³¹ Ο Ιακωβίδης σημειώνει ότι το μήκος των εν χρήσει αδραχτιών στον 20^ο ακόμη αι. ήταν μεταξύ 30-45 εκ., οπότε τα αδράχτια της Περατής, παρόμοια με αυτά της συροπαλαιστινιακής ακτής και της Αιγύπτου (βλ. Flinders Petrie 1917, σελ. 53, πίν. LXVI.141, 142), είναι ήδη πολύ μικρά, και μάλιστα το ακέραιο Δ211, που διατηρήθηκε ακέραιο και ο ίδιος το θεωρεί παιδικό.

¹¹³² Γενικά για αδράχτια βλ. Forbes, R.J., 1955-1964. Για τη χρήση και τους τύπους τους βλ. Barber 1991, σελ. 59-68.

¹¹³³ Βλ. Κουργου 1994, η οποία εξετάζει τα γνωστά παραδείγματα σκήπτρων από την Κύπρο και παράλληλα.

Σφονδύλια (Σχέδ. 102, 103)

Τα σφονδύλια από την ανασκαφή του νεκροταφείου είναι τα MA1393, 1394 από ελεφαντόδοντο, από τον Τ. 3, τα MA1398 και MA1399 από στεατίτη, από τον Τ. 9, το κωνικό MA2687 και το δισκοειδές MA2688 δισκοειδές από στεατίτη, από τους Τ. 45 και Τ. 25 αντίστοιχα.

Τα σφονδύλια, σε διάφορα σχήματα και από διάφορες ύλες, είναι μεταξύ των συνηθέστερων ευρημάτων στα ταφικά σύνολα των μυκηναϊκών χρόνων¹¹³⁴. Έχουν θεωρηθεί εξαρτήματα αδραχτιών, ψήφοι περιδεραίου, κουμπιά ή βαρίδια τελετουργικών ή νεκρικών ενδυμάτων¹¹³⁵.

Τα δύο ελεφάντινα σφονδύλια του Τ. 3 αποτελούνται από ένα δισκάριο κι ένα επιπεδόκυρτο σφονδύλι, τα οποία πιθανώς αποτελούσαν ζεύγος, περασμένο στο στέλεχος του αδραχτιού που κρατούσε η νεκρή επάνω στο στήθος της. Σφονδύλια από ελεφαντόδοντο ή ελεφαντοστό έχουν βρεθεί σε πολλές περιπτώσεις σε μυκηναϊκούς τάφους από τους θαλαμοειδείς Τ. 35 και Τ. 53 της Ιαλυσού¹¹³⁶. Εξάρτημα του ίδιου αδραχτιού από τον Τ. 3 αποτελούσε πιθανώς η χάλκινη σφαιρική ψήφος M1652, βάσει διαμέτρου τρήματος.

---

¹¹³⁴ Τα σφονδύλια εμφανίζονται σε διάφορα σχήματα, αμφικωνικό, ημισφαιρικό, κωνικό, και δισκοειδές ή κομβιόσχημο, σε διάφορες παραλλαγές. Βλ. Ιακωβίδης 1969-70, σελ. 279-280, εικ. 123. Τα σχήματα αυτά θεωρούνται σταθμοί μιάς τυπολογικής εξέλιξης που οδήγησε μέσα στην ΥΕ ΙΙΙ από τα κωνικά στα δισκοειδή. Την εξέλιξη αυτή διέγραψε πρώτος ο Α. Persson, για τον τάφο Ι:1 της Ασίνης (*Bulletin de la Société des Lettres de Lund*, 1924-25, σελ. 84, πίν. XXXVI), που χρησιμοποιήθηκε από την ΥΕ ΙΙΒ έως την ΥΕ ΙΙΙ Γ1, τη δέχονται δε επίσης ο Wace (Wace 1932, σελ. 219) και ο Furumark (Furumark 1941, σελ. 89-91), ο οποίος υποστήριξε ότι τα κωνικά ξεκινούν από την ΥΕ ΙΙΙΑ1, τα δε δισκοειδή στο τέλος της ΙΙΙΑ2, άποψη με την οποία συμφωνεί ο Ιακωβίδης, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 280. Η εξέλιξη αυτή είχε συντελεστεί ήδη από την ΙΙΒ, όπως προκύπτει από το νεκροταφείο της Πρόσυμνας, όπου βρέθηκαν όλοι οι κυριώτεροι τύποι (Blegen 1937, σελ. 314). Στον Τ. 142 της Περατής, με κεραμική ΥΕ ΙΙΙΓ βρέθηκαν 6 τύποι κομβίων, από τον 1 έως τον 11. Κατά τη διάρκεια της ΙΙΙΓ χρησιμοποιούνται όλοι οι τύποι των κομβίων, με απόλυτη υπεροχή των απλών κωνικών.

Όσον αφορά το υλικό κατασκευής τους, κατά τη διάρκεια της ΥΕ Ι και ΙΙ χρησιμοποιούνται μόνον πήλινα (βλ. Wace 1932, σελ. 218. Blegen 1937, σελ. 313. Furumark 1941, σελ. 89), τα δε στεατίνα εμφανίζονται από την ΥΕ ΙΙΙ και εξής. Στην Περατή, που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΓ, βρέθηκαν λίγα μόνον πήλινα σφονδύλια, στους Τ. 46, 75, 124, 156, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 281.

¹¹³⁵ Ο Deshayes 1966, σελ. 212, θεωρεί τα σφονδύλια της Δειράδας εξαρτήματα αδραχτιού και ψήφους. Ο Τσουντας όμως δεχόταν ότι ήταν κουμπιά, και μάλιστα για το εφαρμοστό περικόρμιο των γυναικών, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 278, σημ. 4-10 με παραπομπές. Ο Ιακωβίδης διατύπωσε την άποψη ότι τα μικρά κωνικά σφονδύλια ήταν βαρίδια ενδυμάτων, χρήση που παρατηρείται επίσης στην Εγγύς Ανατολή, π.χ. στο Tell Beit Mirsim της Παλαιστίνης, βλ. Iakovidis 1977. Για μια πρόσφατη πραγμάτευση των τύπων και των χρήσεων των μυκηναϊκών σφονδυλιών ή κωνίσκων, βλ. Ανδρικού 2019.

¹¹³⁶ Για το παράδειγμα από τον Τ. 35 της Ιαλυσού, βλ. Maiuri 1923-1924, σελ. 182-182, αρ. 65-68 και για Τ. 53, σελ. 220-221, εικ. 142. Γενικότερα για σφονδύλια από την Ιαλυσό βλ. Benzi 1992, σελ. 205-205.

Παρόμοιο ζεύγος σφονδυλιών πιθανώς αποτελούσαν τα στεάτινα σφονδύλια της Στρ. 8 του Τ. 9, πιθανώς περασμένα σε ξύλινο στέλεχος που αποσυντέθηκε. Η εγχάρακτη διακόσμηση του MA 1398 απαντά σε σφονδύλια από τους τάφους της Ιαλυσού¹¹³⁷, την Λίνδο¹¹³⁸ και την Κύπρο. Αντίθετα, τα σφονδύλια των Τ. 25 και Τ. 45 βρέθηκαν μεμονωμένα.

Το διάτρητο μολύβδινο δισκάριο του Τ. 9 βρέθηκε ανάμεσα στα οστά του θώρακα. Η χρήση του ως σφονδύλι αδραχτιού δεν είναι βέβαιη, αλλά μολύβδινα σφονδύλια συμβατικού σχήματος έχουν βρεθεί στην Ιαλυσό, στην Περαιτή και στα Δενδρά¹¹³⁹. Το τελευταίο φέρει επικάλυψη από χαλκό. Σφονδύλι θα πρέπει να αποτελεί επίσης το αργυρό διάτρητο δισκάριο που βρέθηκε μαζί με άλλα υφαντικά εργαλεία στον «αποθέτη» κάτω από τον Ναό Ε στο Αρτεμίσιο της Δήλου¹¹⁴⁰.

Αντίθετα με τα παραπάνω, το μικρό κωνικό σφονδύλι του Τ. 45, βρέθηκε στο ύψος των μηρών της ταφής· πιθανώς θα πρέπει να θεωρηθεί βαρίδι των νεκρικών ενδυμάτων.

Κάτοπτρο (Σχέδ. 100)

Το μοναδικό κάτοπτρο του νεκροταφείου ήταν το M1669 του Τ. 3. Ανήκει στον τύπο με γλωσσίδιο για την προσαρμογή σε λαβή, ο οποίος έχει εντοπιστεί μόνον στη Ρόδο και στην Κύπρο¹¹⁴¹. Όλα τα κάτοπτρα που βρέθηκαν στους θαλαμοειδείς τάφους της Ιαλυσού ανήκουν στον ίδιο τύπο. Σε αντίθεση, τα κάτοπτρα μυκηναϊκού τύπου έχουν κυκλικό ή ελαφρά ελλειψοειδή δίσκο χωρίς γλωσσίδιο, με δύο οπές για την προσαρμογή των πλακιδίων της λαβής, η οποία συνήθως θα ήταν από φθαρτή ύλη. Οι ελεφάντινες λαβές των κατόπτρων του τύπου αυτού, που διατηρήθηκαν, είτε είχαν βαθειά εγκοπή για την υποδοχή του δίσκου, είτε αποτελούντο από δύο πλάκες προσηλωμένες σε κάθε πλευρά¹¹⁴².

---

¹¹³⁷ Σφονδύλι με εγχάρακτη διακόσμηση από ρόδακα και ακτίνες είναι το Τ.20/19 Β της Ιαλυσού, βλ. Benzi 1992, 274, πίν. 118n. Ο Benzi χρονολογεί τον τάφο έως την πρόιμη ΥΕ ΙΙΙΓ.

¹¹³⁸ Βλ. Blinkenberg 1931, στίχ. 142, πίν. 14, αρ. 390.

¹¹³⁹ Βλ. Benzi 1992, 192, σελ. 204. Μολύβδινο κωνικό σφονδύλι από την Κατταβιά, Dietz 1984, εικ. 101.

¹¹⁴⁰ Βλ. Gallet de Santerre – Tréheux 1947-48, σελ. 1221, αρ. 75, εικ. 25. Sauvage 2014, σελ. 188.

¹¹⁴¹ Catling 1964, σελ. 224-227.

¹¹⁴² βλ. J. Schäfer, *AM* 73, σελ. 79, εικ. 4. Οι λαβές των κατόπτρων της Περαιτής ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία, βλ. Ιακωβίδης 1970, Β', σελ. 285, σημ. 3.

Το κάτοπτρο M1669 T. 3.10 συνόδευε την ταφή νεαρής γυναίκας, όπως επιβεβαίωσε η ανθρωπολογική μελέτη. Ωστόσο στο μυκηναϊκό κόσμο τα κάτοπτρα βρίσκονταν συχνά και σε τάφους ανδρών, ενώ συνόδευαν και ταφές πολεμιστών¹¹⁴³.

Δυστυχώς το κάτοπτρο ήταν μεταξύ των ευρημάτων της παράδοσης Ορφανίδη του 2004 και δεν γνωρίζουμε τη θέση στον τάφο και το συσχετισμό του με την ταφή. Τα κάτοπτρα συχνά βρίσκονται κρατημένα στο δεξί χέρι του νεκρού, το οποίο είναι λυγισμένο ώστε να καταλήγουν μπροστά στο πρόσωπο¹¹⁴⁴, είτε τεντωμένο παράλληλα με τον κορμό. Επειδή η νεκρή του T. 3 κρατούσε στο δεξί το αδράχτι, θεωρούμε πιθανό να κρατούσε το κάτοπτρο στο τεντωμένο παράλληλα με τον κορμό αριστερό της χέρι, είτε να είχε τοποθετηθεί μπροστά στο πρόσωπό της χωρίς να το κρατά. Περαιτής¹¹⁴⁵.

ΟΠΛΑ

Σιδερένιο δρεπανόσχημο μαχαίρι

Δυστυχώς, το εξαιρετικά σημαντικό εύρημα του σιδερένιου δρεπανόσχημου μαχαιριού από τη Στρ. 7^α του T. 9 έχει χαθεί. Πρόκειται για το αρχαιότερο χρηστικό σιδερένιο αντικείμενο στη Ρόδο, εφόσον τα γνωστά παραδείγματα της Ιαλυσού αποτελούν κοσμήματα και ανήκουν σε μια περίοδο που τα σιδερένια αντικείμενα εισάγονταν ως πολυτελή τέχνηρα¹¹⁴⁶. Στο πρώτο μισό του 11^{ου} αι. π.Χ. τα σιδερένια αντικείμενα που

---

¹¹⁴³ Για την τοποθέτηση των κατόπτρων σε τάφους γυναικείων, όσο και ανδρικών ταφών στο μυκηναϊκό κόσμο βλ. Paschalidis 2012, σελ. 547-557, plsCXXXIX-CXLI. Η δημοσίευση αναφέρεται σε γυναικεία ταφή της ΥΕ ΠΙΑ1 στο Κουκάκι, αλλά ο συγγραφέας παραπέμπει σε όλες τις γνωστές έως τότε μυκηναϊκές ταφές με κάτοπτρο.

¹¹⁴⁴ Στην Περαιτή, από τα τέσσερα κάτοπτρα που συνόδευαν ενταφιασμούς, μόνον το M70 βρέθηκε κατά χώραν, τοποθετημένο στο δάπεδο του τάφου κατά τρόπο ώστε να αντικατοπτρίζει το πρόσωπο της εκεί θαμμένης γυναίκας, βλ. Ιακωβίδης 1969-70, σελ. 385, εικ. 4, πίν. 180^α. Ο ανασκαφέας θεωρεί ότι ανάλογη θα ήταν και η αρχική τοποθέτηση των άλλων, τα οποία όμως βρέθηκαν παραμερισμένα.

¹¹⁴⁵ Στην Περαιτή βρέθηκαν συνολικά πέντε κάτοπτρα, 2 πλήρη και ακέραια (M54 του τάφου 12 και το M70 του τάφου 16), 1 ελλειπές και κυρτωμένο (M3 του λάκκου 2 του τάφου 1) και 2 ακόμη, ελλειπή και συγκολλημένα. Το M3 είχε τοποθετηθεί στο λάκκο, μαζί με τις καύσεις, αφού πρώτα είχε αποσπασθεί η λαβή του, μαζί με το τμήμα του δίσκου όπου ήταν προσηλωμένη. Βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 285.

¹¹⁴⁶ Πρόκειται για ένα σιδερένιο ψέλιο, ή μάλλον περιβραχιόνιο (T 17/74), ένα δαχτυλίδι ή ενώτιο (T 66/(G)), καθώς και δύο θραύσματα (T69/(B)), πιθανώς επίσης από ενώτια. Και τα τρία χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ φάσεις χρήσης των συγκεκριμένων τάφων, βλ. σχετικά Benzi 1992, σελ. 194. Στον καθαρισμό του περιβραχιονίου για την έκθεσή του στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου διαπιστώθηκε ότι το σημείο ένωσης των δύο άκρων της ράβδου καλυπτόταν από έλασμα χρυσού, γεγονός που επιβεβαιώνει τη χρήση του ως

εντοπίζονται στο Αιγαίο πληθύνονται και περιλαμβάνουν, εκτός από κοσμήματα, μια σειρά από σιδερένια μαχαίρια με χάλκινα καρφιά¹¹⁴⁷.

Δρεπανόσχημα μαχαίρια από χαλκό, της ΥΕ ΙΙΒ και ΥΕ ΙΙΓ έχουν βρεθεί στην Ήπειρο, στον Ελαφότοπο και στο Καλπάκι¹¹⁴⁸.

Καμπυλότητα παρουσιάζουν και μια σειρά χάλκινων μαχαιριών που βρέθηκαν σε ταφικά περιβάλλοντα στην Ρόδο και στην Κω, με εγχάρακτη διακόσμηση στη λεπίδα¹¹⁴⁹. Ένα από αυτά είναι το χάλκινο μαχαίρι με καμπυλόγραμμη λεπίδα και κρικοειδή απόληξη της λαβής που βρέθηκε στον Τ. 15 της Ιαλυσού¹¹⁵⁰ με εγχάρακτο θύσανο ή σχηματοποιημένο χταπόδι στη βάση της λεπίδας. Ο Τ. 15 χρησιμοποιήθηκε στην ΥΕ ΙΙΑ2 και επαναχρησιμοποιήθηκε στην ΥΕ ΙΙΓ¹¹⁵¹. Το εμβληματικό θέμα της λεπίδας συσχετίζεται από τον Benzi με παράλληλα από την ηπειρωτική Ελλάδα και την Κρήτη που

κοσμήματος και όχι ως χρηστικού εξαρτήματος. Ο Benzi σχολιάζει την εκπληκτική σπανιότητα σιδερένιων αντικειμένων στα Δωδεκάνησα, δεδομένης της εγγύτητας της Ρόδου και της Κω στη μικρασιατική ακτή και της ανάπτυξης της κατεργασίας του σιδήρου στη Μικρά Ασία.

¹¹⁴⁷ Εκτός από το ψέλιο από την Ιαλυσό και μια περόνη από την Περατή, αναφέρεται ένας αριθμός κατεστραμμένων σιδερένιων αντικειμένων από την Ιαλυσό, την Περατή και τη Νάξο, μια κυρτή πολεμική μάχαιρα (*άρπη*) από την Τίρυνθα (βλ. Ιακωβίδης 1970, εικ. 4) και επτά μικρά σιδερένια μαχαίρια με χάλκινους ήλους, από την Κνωσό, την Τύλισο και το Βρόκαστρο της Κρήτης, την Νάξο, την Περατή και το Λευκαντί, με παράλληλα στην Έγκωμη και την Hama της Συρίας. Βλ. για παράδειγμα το σιδερένιο δρεπανόσχημο μαχαίρι με χάλκινα καρφιά από τον Τ. VII των Γυψάδων, βλ. Hood κ.ά. 1958-59, σελ. 225, εικ. 32 αρ.VII.12. Hoffman 1997, πίν. 127. Η Hoffman 1997, σελ. 102-104, σημ. 83, συγκεντρώνει τα παραδείγματα από το Βρόκαστρο, τη Φορτέτσα, τον Άγιο Ιωάννη της ύστερης ΥΜ ΙΙΙ και Υπομινωικής. Η Sherratt 1994, σελ. 88 και 91, επίσης περιλαμβάνει καταλόγους σιδηρών εργαλείων και όπλων που βρέθηκαν στην Κρήτη. Η ίδια θεωρεί τα σιδερένια αντικείμενα του 12^{ου} - 11^{ου} αι. π.Χ. που βρέθηκαν στην Κρήτη εισαγωγές. Τα διμεταλλικά αυτά μαχαίρια δεν είναι βέβαιο ότι αποτελούν εισαγωγές στο Αιγαίο. Ο Ιακωβίδης τα θεωρεί προϊόντα της περιόδου μετάδοσης της τεχνικής κατεργασίας του σιδήρου, είτε από πλανόδιους μεταλλουργούς, οι οποίοι κατασκεύαζαν και διέθεταν τα προϊόντα τους καθ' οδόν, είτε από τεχνίτες που εγκατέλειψαν την Ανατολή κι εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, βλ. Ιακωβίδης 1970. Επίσης, βλ. σχετικά Porpham – Sackett 1968, σελ. 11. εικ. 22. Porpham κ.ά. 1980, σελ. 258 Τ3, 11. Varoufakis 1982. Waldbaum 1982. Cline 1994, σελ. 250.

Πρόσφατα εντοπίστηκαν στο μυκηναϊκό νεκροταφείο θαλαμοειδών των Λαζάρηδων Αίγινας, τρία σιδερένια αντικείμενα, εκ των οποίων το πλέον διαγνωστικό είναι ένας οπέας ή περόνη από τον δρόμο του Τ. Γ. Η εργαστηριακή εξέταση έδειξε ότι η πρωιμότητα των τεχνολογικών του χαρακτηριστικών του συγκεκριμένου τεχνέργου το χρονολογεί στους ανακτορικούς χρόνους. Βλ. σχετικά Τσέλιος 2010-11, σελ. 140, 145-146. Αν το αντικείμενο είναι περόνη, προφανώς ανήκει στην κατηγορία των εισηγμένων κοσμημάτων – αντικειμένων πολυτελείας των περιόδων πριν τον 11^ο αι. π.Χ.

¹¹⁴⁸ Βλ. Σουέρεφ 2001.

¹¹⁴⁹ Βλ. σχετικά Benzi 2009, σελ. 158 – 163.

¹¹⁵⁰ Maiuri 1923-24, σελ. 175, εικ. 101. Benzi 2009, 158-163, εικ. 1-3, με βιβλιογραφία.

¹¹⁵¹ Τα υστερότερα αγγεία στον Τ. 15 χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΓ προχωρημένη/ύστερη από τον Benzi 1992, σελ. 251, 252, πίν. 16d-e, 161e-f, αλλά στην ΥΕ ΙΙΓ μέση (ανεπτυγμένη) από την Mountjoy 1999, εικ. 433.216-217.

χρονολογούνται στους ανακτορικούς χρόνους και βρέθηκαν είτε σε ταφικά είτε σε τελετουργικά περιβάλλοντα. Ωστόσο το σχήμα παρουσιάζει παράλληλα στη βόρεια Ιταλία και στα βόρεια Βαλκάνια (στο Suciū de Sus στη Ρουμανία), αλλά και σύγχρονα με το μαχαίρι της Ιαλυσού, στην Έγκωμη και στο Tell Qasile.

Ένα μαχαίρι τύπου Scoglio del Tonno βρέθηκε στα Σεράγια στην Κω¹¹⁵². Αντίστοιχη διακόσμηση φέρουν μαχαίρια από το Δικταίο Άντρο, με παράλληλα στην Ιταλία¹¹⁵³.

Από τα τέλη του 11^{ου} αι. π.Χ., και μετά, τα σιδερένια αντικείμενα είναι περισσότερα, συνίστανται δε σε δακτυλίδια, πόρπες και περόνες, αλλά κυρίως σε όπλα (ξίφη και λόγχες) και προέρχονται από ΠρΓ τάφους και από ιερά. Σιδερένιο δρεπανόσχημο μαχαίρι περιλαμβανόταν, μαζί με τον «κανονικό» εξοπλισμό από ξίφος και δόρυ, κι έναν σιδερένιο οβολό, όλα σιδερένια, στα κτερίσματα που συνόδευαν την ΥΠρΓ καύση πολεμιστή του Τ. 44 στο Μάρμαρο της Ιαλυσού¹¹⁵⁴.

Όστρεα (Σχέδ. 104)

Όστρεα βρέθηκαν στον Τ. 3, στον Τ. 7, στον Τ. 8 και στον Τ. 50. Τα όστρεα συσχετίζονται με παιδικές κυρίως ταφές ακόμη και σε μεταγενέστερες περιόδους.

Βότσαλα (Σχέδ. 105)

Τα δύο βότσαλα που βρέθηκαν στον παιδικό θάλαμο-κόγχη στον Τ. 4, ίσως επίσης μαρτυρούν την ιδιαίτερη σχέση των παιδικών ταφών με τη θάλασσα, όπως και τα όστρεα.

Μικροαντικείμενα από τους τάφους της Λίνδου (Εικ. 248)

Τα λιγοστά μικροαντικείμενα από τους πιθανότατα συλημένους θαλαμοειδείς τάφους της Λίνδου παρατίθενται για σύγκριση, καθώς ανήκουν στο αμέσως μεταγενέστερο γνωστό ταφικό σύνολο από τη Ρόδο.

---

¹¹⁵² Βλ. Morricone 1972-73, σελ. 278-279, αρ. 3, εικ. 239. Benzi 2009, σελ. 163, εικ. 5.

¹¹⁵³ Boardman 1961, σελ. 19, αρ. 69, εικ. 4, πίν. X. Bouzek 1984, σελ. 147 Type 4.1.1 B 2-3. MacDonald 1986, σελ. 146. Cline 1994, αρ. 840, 843. Benzi 2009, σελ. 163, σημ. 65, 66 με βιβλιογραφία.

¹¹⁵⁴ Laurenzi 1936, σελ. 164-165, εικ. 152. D'Agostino 2006, σελ. 57-8. D'Acunto 2017, σελ. 442.

Δαχτυλίδι

Το σπειροειδές δαχτυλίδι M 1884 στον T.2 της Λίνδου, με αιχμηρές απολήξεις, είναι απλούστερης κατασκευής και πολύ ελαφρύτερο σε σύγκριση με τον σφηκωτήρα από τον T. 10 της Αγίας Αγάθης, ανήκει δε σε τύπο που είναι κοινός στην Κύπρο, και εμφανίζεται σε παρόμοια μορφή σε δαχτυλίδια και σε ψέλια¹¹⁵⁵.

Τα δαχτυλίδια είναι πολύ διαδεδομένα σε πολλές περιοχές από τη Γεωμετρική περίοδο και μετά. Μερικές φορές περισσότερα του ενός στο ίδιο δάχτυλο, ώστε να δίνουν την εικόνα σφηκωτήρων¹¹⁵⁶.

Περόνες

Οι δύο χάλκινες περόνες M1883 α-β και M1883 γ-ε ανήκαν σε περόνες μήκους περίπου 0,20-0,22μ. Στο μεγαλύτερο μήκος τους ήταν κυκλικής διατομής μειούμενης προς το κάτω άκρο, ενώ το ανώτερο τμήμα ήταν τετράγωνης-ορθογώνιας διατομής και έφερε παράλληλες εγχαραξίες που μιμούνταν πιθανώς σφαιρίδια. Δεν είναι βέβαιο, λόγω διάβρωσης, ότι δεν είχαν κάποιου είδους διαμόρφωση στην άνω απόληξη.

Αν και οι πόρπες εντοπίζονται σποραδικά στο μυκηναϊκό κόσμο τουλάχιστον από την αρχή της ΥΕ ΙΙΙΓ, οι περόνες είναι εξαιρετικά σπάνιες και εμφανίζονται στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ¹¹⁵⁷, κυρίως στα νεκροταφεία της Σαλαμίνας και του Κεραμεικού¹¹⁵⁸. Αν και δεν έχει βρεθεί κανένα παράδειγμα στο νεκροταφείο της Περατής, στη Σαλαμίνα και στον Κεραμεικό εντοπίζονται σε ήδη πλήρως ανεπτυγμένη μορφή, με δισκοειδή κεφαλή κι ένα σφαιρίδιο ψηλά στο στέλεχος. Στον Κεραμεικό απαντά κι ένας ακόμη τύπος, πλησιέστερος στις περόνες από τον T. 2 της Λίνδου, με ελαφρά διεύρυνση του στελέχους στο ανώτερο τμήμα του και ένα ελάχιστα διαμορφωμένο εξόγκωμα αντί για σφαιρίδιο¹¹⁵⁹. Οι περόνες

---

¹¹⁵⁵ Για ψέλιο από τον T. VI στο Πολιτικό, βλ. Karageorghis 1965, πίν. IV αρ. 52. Βλ. επίσης σχετικά Catling 1964.

¹¹⁵⁶ Blinkenberg, 1931, στίχ. 119, εικ. 12.

¹¹⁵⁷ Οι περόνες δεν εμφανίζονται στον ελλαδικό χώρο πριν τον 12^ο αι. π.Χ., βλ. Jacobsthal 1956, σελ. 1. Πιθανώς ΥποΜυκ είναι η χάλκινη περόνη από τον ΥΕ ΙΙΙ Τάφο των Δαιμόνων ('Tomb of the Genii') στις Μυκήνες, βλ. *BSA* 25, σελ. 381, fig. 87e.

¹¹⁵⁸ Desborough 1964, σελ. 204. Για Σαλαμίνα και Κεραμεικό βλ. σελ. 116 και 119.

¹¹⁵⁹ Γενικά, στον Κεραμεικό εμφανίζεται η πλήρης εξέλιξη του τύπου. Περόνες χωρίς κεφαλή, με εξόγκωμα στο στέλεχος και αυλακώσεις επάνω και κάτω από αυτό βρέθηκαν στους ΥποΜυκ T. 41 (Kraiker-Kübler 1939, σελ. 21. Müller-Karpe 1962, σελ. 86, εικ. 4, αρ. 1, σελ. 119) και T. 70 (Kraiker-Kübler 1939, σελ. 27-8, 85, εικ. 3.4 πίν. 19. Müller-Karpe 1962, σελ. 86, εικ. 4, αρ. 10, 11, σελ. 119) του Κεραμεικού. Το ελαφρό εξόγκωμα στην κορυφή διαμορφώνεται σε δισκοειδή κεφαλή σε περόνη του T. 52 (Kraiker-Kübler 1939,

από το νεκροταφείο του Ναυστάθμου στη Σαλαμίνα ήταν του τύπου με μικρή δισκοειδή κεφαλή και σφαιρικό εξόγκωμα στο στέλεχος, χωρίς όμως αυλακώσεις¹¹⁶⁰. Οι αρχαιότερες πιθανώς περόνες της ΥΠρΓ περιόδου είναι δύο σιδερένιες περόνες με χάλκινα σφαιρίδια σε γυναικεία ταφή στο Άργος¹¹⁶¹.

Περόνες του ίδιου τύπου με αυτόν των ΠρΓ τάφων της Αττικής, με δισκοειδή κεφαλή και σφαιρίδιο ψηλά στο στέλεχος, έχουν βρεθεί στη Ρόδο, και στις τρεις περιοχές των ιστορικών χρόνων, στην Ιαλυσό, στην Κάμειρο και στη Λίνδο. Το ανώτερο τμήμα του στελέχους, μεταξύ κεφαλής και σφαιριδίου, είναι τετράγωνης διατομής – χωρίς όμως τις εγκάρσιες εγχαραξείς, ενώ το υπόλοιπο κυκλικής. Σύμφωνα με τον Desborough, οι περόνες αυτές ανήκουν σε τύπο της ΠΓ, αλλά δύο αποσπασματικές σιδερένιες περόνες παρόμοιας μορφής είναι πιθανώς ΠρΓ¹¹⁶², και μάλιστα τεκμηριώνουν την πρόιμη κατοίκηση της Καμείρου και της Λίνδου, όπου βρέθηκαν¹¹⁶³. Οι τέσσερις περόνες από τον ΠΓ Τ. 43 στο Μάρμαρο της Ιαλυσού, είναι του ίδιου τύπου, χάλκινες, με δισκοειδείς κεφαλές και σφαιρίδια¹¹⁶⁴.

Οι αποσπασματικά σωζόμενες περόνες (τουλάχιστον ένα ζεύγος) που βρέθηκαν στον θαλαμοειδή Τ. 42 της Ιαλυσού, ανήκουν ενδεχομένως στον ίδιο τύπο με τις Μ1883 και Μ1884 της Λίνδου¹¹⁶⁵, αν και η αποσπασματική τους κατάσταση διατήρησης δεν επιτρέπει υπολογισμό του μήκους τους. Πιθανώς οι περόνες του Τ. 42 της Ιαλυσού, συμμορφώνονται με τον κανόνα που παρατηρείται από την ΠΓ περίοδο, της χρήσης περονών ανά ζεύγη στους δύο ώμους των γυναικείων ταφών. Ένα ακόμη πιθανό παράδειγμα, που δεν έχει εντοπιστεί, αναφέρεται στον Τ. 68 της Ιαλυσού¹¹⁶⁶. Και στις δύο

σελ. 33κ.ε., 86 εικ. 5, 3, πίν. 2.8.12.16.20. Müller-Karpe 1962, σελ. 86, εικ. 4, αρ. 2, σελ. 119). Ακόσμητη περόνη με εξόγκωμα βρέθηκε στον Τ. 16 του Κεραμεικού (Kraiker-Kübler 1939, σελ. 14-5, 86, εικ. 5, 3, πίν. 8. Müller-Karpe 1962, σελ. 87, εικ. 5, 2, σελ. 119). Σε δύο περιπτώσεις, το άκρο έχει σφυρηλατηθεί ώστε να είναι επίπεδο Kraiker - Kübler 1939, σελ. 82 (αρ. 16, 97), ενώ σε μία τετράγωνο (αρ. 53).

¹¹⁶⁰ Wide 1910, σελ. 17 κ.ε., πίν. 5, 6.

¹¹⁶¹ βλ. BCH 81 (1957), σελ. 656.

¹¹⁶² Desborough 1952, σελ. 126 αρ. 312, σελ. 231-2. Σιδερένια παραδείγματα βρέθηκαν στην Κάμειρο και στην Λίνδο, όπως και στην Κω, ενώ στην Ιαλυσό μόνον χάλκινα.

¹¹⁶³ Desborough 1952, 231-2.

¹¹⁶⁴ Laurenzi 1936, 163, fig. 150, 164 no. 12 (15543).

¹¹⁶⁵ Maiuri 1923-4, σελ. 199. Benzi 1992, 182 σημ. 190.

¹¹⁶⁶ Benzi 1992, σελ. 182, 373 Τ. 68/(Α). Στην Ιαλυσό βρέθηκαν επίσης τρεις περόνες από ελεφαντόδοντο, βλ. Benzi 1992, σελ. 183, 191. Περόνες βρέθηκαν ακόμη στον Τ. 5 στο Λέλο, βλ. Maiuri 1923-24, σελ. 249. Η ύπαρξη περονών από ξύλο πιθανολογείται βάσει της εύρεσης μεμονωμένων κεφαλών από άλλες ύλες, ήλεκτρο, ελεφαντόδοντο, υαλόμαζα, φαγεντιανή ή λίθο, βλ. Benzi 1992, σελ. 183, 191.

περιπτώσεις τα ταφικά σύνολα χρονολογούνται στη μέση και ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ. Επιπροσθέτως, δύο περόνες από τον αποθέτη του ιερού της Αθηνάς στην Ιαλυσό έχουν στελέχη παρόμοια με αυτά των περονών του Τ. 2 της Λίνδου: η περόνη με αρ.κατ. 8877, με δισκοειδή κεφαλή και αμφικωνικό χάλκινο σφαιρίδιο και αυτή με αρ.κατ. 8878, χωρίς κεφαλή, αλλά με προεξέχοντα τόρμο στο ευρύ άνω άκρο και χρυσό σφαιρίδιο. Και τα δύο αυτά παραδείγματα έχουν ανώτερο τμήμα στελέχους, επάνω από το σφαιρίδιο, τετράγωνης διατομής με εγχαράξεις. Ενδεχομένως πρόκειται για μεταγενέστερα, πιο εξελιγμένα παραδείγματα του ίδιου τύπου. Ωστόσο, εφόσον οι τάφοι της Λίνδου είχαν συληθεί, δεν θα πρέπει να αγνοηθεί το ενδεχόμενο ότι οι περόνες Μ1883 να είχαν δισκοειδείς κεφαλές και ενδεχομένως σφαιρίδια από άλλο μέταλλο, ίσως χρυσό, που αφαιρέθηκαν.

Στην Κύπρο οι περόνες υιοθετήθηκαν μεν, αλλά εμφανίζονται λιγότερο λιγότερο συχνά από τις πόρπες¹¹⁶⁷. Βρέθηκαν στους τελευταίους χρονολογικά από τους τάφους της ΥΚ ΙΙΒ μόνον, και έτσι είναι περίπου σύγχρονοι με την αρχή της ΠρΓ στο Αιγαίο, όπου η χρήση τους είχε πλέον διαδοθεί ευρέως.

Οι περόνες Μ1883 από τη Λίνδο, όπως ενδεχομένως και αυτές από τον Τ. 42 της Ιαλυσού, βρέθηκαν στους δύο ώμους της νεκρής, όπως έχει παρατηρηθεί επανειλημμένα στους τάφους του Κεραμεικού και αλλού¹¹⁶⁸.

Μολύβδινο έλασμα

Το αποσπασματικά σωζόμενο διπλωμένο μολύβδινο έλασμα Μ1882 που βρέθηκε μεταξύ των οστών της ταφής 1 στον Τ. 1 της Λίνδου ανήκει πιθανότατα σε βάρος, είτε από δίχτυα ψαρέματος¹¹⁶⁹, είτε από νεκρικό ένδυμα.

---

¹¹⁶⁷ Desborough 1964, σελ. 204.

¹¹⁶⁸ Στις γυναικείες ταφές του Κεραμεικού μια περόνη σε κάθε ώμο, μία η περισσότερες πόρπες στο στήθος, η στο πλάι χαμηλότερα, βλ. για παράδειγμα τον ενταφιασμό γυναίκας με δύο μεγάλες περόνες και δύο πόρπες στον ΥποΜυκ Τ. 46 στον Κεραμεικό, Kraiker – Kübler 1939, σελ. 24. Müller-Karpe 1962, σελ. 84, εικ. 2. Παρόμοιος ήταν ο ενταφιασμός στον Τ. 42, βλ. Kraiker – Kübler 1939, σελ. 21, και στον Τ. 47, σελ. 25. Στον Τ. 108, Kraiker – Kübler 1939, σελ. 47 κ.ε., πίν. 28, βρέθηκαν τρεις περόνες και 13 πόρπες, βλ. Müller-Karpe 1962, σελ. 87, εικ. 5, αρ. 7 κ.ε.

¹¹⁶⁹ Μολύβδινα βαριδίων αλιευτικών δίχτυων βρέθηκαν σε μεγάλο αριθμό στους Τ. 65 και Τ. 131 της Περαιτής, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 373.

Σφονδύλι

Ένα σφονδύλι από μαύρο στεατίτη, το MA2893, προέρχεται από τον Τ. 2 της Λίνδου. Έχει σχήμα κωνικό, με ελάχιστα κυρτή κωνική επιφάνεια. Η σχετικά μεγάλη οπή, διαμ. 0,005 μ., δηλώνει ότι ανήκε σε αδράχτι, αν και θα μπορούσε να έχει επαναχρησιμοποιηθεί ως κομβίο ή ως βαρίδι.

Οστέινοι αστράγαλοι

Χαρακτηριστικότερο πιθανώς εύρημα μεταξύ των μικροαντικειμένων από τους δύο θαλαμοειδείς τάφους της Λίνδου, ήταν οι αστράγαλοι αιγοπροβάτων. Ένα παράδειγμα προέρχεται από τον Τ. 1 και 87 αναφέρονται από τον Τ. 2, από τους οποίους εντοπίστηκαν 78.

Αστράγαλοι ζώων, ακατέργαστοι ή κατεργασμένοι, καθώς και απομιμήσεις τους από άλλες ύλες έχουν βρεθεί σε ταφικά σύνολα και στρωματογραφημένα περιβάλλοντα της ΕΧ και της ΕΣ στην Εγγύς Ανατολή, στη Μικρά Ασία, την Κύπρο, την Κρήτη και το Αιγαίο. Τα περισσότερα παραδείγματα είναι ακατέργαστα. Τα κατεργασμένα περιλαμβάνουν λαιασμένα, στιλβωμένα ή με έγχυση μετάλλου, και πιθανότατα ήταν πόνια σε παιχνίδια. Και οι δύο κατηγορίες ωστόσο είχαν τελετουργική και καθημερινή χρήση¹¹⁷⁰.

Οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις αστραγάλων προέρχονται από ιερά και λατρευτικά περιβάλλοντα σε θέσεις της νότιας συροπαλαιστινιακής ακτής, στη Μεγιδδώ, τη Lachish και την Taanach, χρονολογούνται δε στον 10^ο αι. π.Χ. Στη Μεγιδδώ βρέθηκαν 643 αστράγαλοι συγκεντρωμένοι σε κρατήρα. Άλλα παραδείγματα αναφέρονται από φιλισταϊκές θέσεις, όπως το Tel Qasile, το Tel Mique – Ekron και το Tel-el-Hammah¹¹⁷¹.

Στην Κύπρο κατεργασμένοι και ακατέργαστοι αστράγαλοι εντοπίζονται από τη ΜΚ περίοδο και μετά¹¹⁷². Εμφανίζονται συχνότερα προς το τέλος της ΕΧ¹¹⁷³. Ένα σύνολο αστραγάλων βρέθηκε μαζί με χάλκινο αναθηματικό ομοίωμα αστραγάλου στην Ιερό II του Κιτίου¹¹⁷⁴. Ο Reese θεωρεί ότι οι αστράγαλοι χρησιμοποιούνταν σε μαντικές τελετουργίες, βάσει της παρουσίας άλλων αντικειμένων που συσχετίζονται με μαντεία, όπως ομοιωμάτων νεφρών και ήπατος, εγχάρακτων οστών ωμοπλάτης, συγκρίνοντας τα

¹¹⁷⁰ Βλ. Gilmour 1997, σελ. 169.

¹¹⁷¹ Βλ. Gilmour 1997, σελ. 168.

¹¹⁷² Βλ. Reese 1985, σελ. 382-387.

¹¹⁷³ Βλ. Reese 1992, σελ. 127.

¹¹⁷⁴ Βλ. Reese 1985, σελ. 383-384.

ευρήματα από το Κίτιο με πήλινα ομοιώματα από τη Ras Shamra και τη Μεγιδδώ του 13^{ου} και 12^{ου} αι. π.Χ. και με παρόμοια ευρήματα από ιερά στο Tel Miqne και στο Tel Dor¹¹⁷⁵. Αστράγαλοι βρέθηκαν επίσης στο Ιερό του θεού των Ταλάντων στην Έγκωμη της ΥΚ ΙΙΒ – ΚΓ Ι περιόδου, και μεταγενέστερα, στο ναό της Αφροδίτης – Αστάρτης στην Ταμασσό, στο ΚΑ ιερό του Απόλλωνος Υλάτη στο Κούριο και στο ιερό του 5^{ου}-4^{ου} αι. π.Χ. στο Κίτιο – Μπαμπούλα.

Σε μεταγενέστερες περιόδους τα παιχνίδια με αστραγάλους, μερικές φορές ενεπίγραφους, συσχετίζονται με ορισμένες θεότητες και με διαβατήρια έθιμα. Τα παιχνίδια της παιδικής ηλικίας, μεταξύ των οποίων οι αστράγαλοι, ήταν συνήθη αναθήματα σε ιερά, πριν τον γάμο, και σηματοδοτούσαν το τέλος της εφηβείας. Περισσότεροι από 22.000 αστράγαλοι βρέθηκαν στο Κορύκειο Άντρο, στην περιοχή των Δελφών¹¹⁷⁶. Τους αποδίδονταν μαγικές ιδιότητες και χρησιμοποιούνταν στην αστραγαλομαντεία και στην ερωτική μαντεία¹¹⁷⁷. Μεγάλοι αριθμοί αστραγάλων αναφέρονται σε τάφους των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στην Ιταλία και στην Ελλάδα, και έως την ιβηρική χερσόνησο, μερικές φορές διευθετημένοι σε συγκεκριμένα σχήματα και θέσεις γύρω από την ταφή, έχουν δε ερμηνευθεί ως μαγικά αντικείμενα, για την προστασία των ζωντανών από τους νεκρούς¹¹⁷⁸.

---

¹¹⁷⁵ Βλ. Reese 1985, σελ. 388-389.

¹¹⁷⁶ Βλ. Amandry 1984.

¹¹⁷⁷ Βλ. Nollé 2007, σελ. 7-17.

¹¹⁷⁸ Βλ. σχετικά De Grossi Mazzorin – Minniti 2013.

Κεφάλαιο 5. ΤΑΦΙΚΑ ΕΘΙΜΑ ΚΑΙ ΤΑΦΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Τα δεδομένα από το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης

Τρόποι ταφής

A. Ατομικός ενταφιασμός

Οι δύο αρχιτεκτονικοί τύποι τάφων του νεκροταφείου, ο λαξευτός λακκοειδής και ο θάλαμος-κόγχη με λακκοειδή δρόμο, αποτελούν κατασκευές για την υποδοχή ατομικών ταφών¹¹⁷⁹.

Σε κανέναν από τους τάφους όπου εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή ή αναγνωρίστηκαν κατά την ανθρωπολογική μελέτη οστά περισσότερων του ενός ατόμου, δεν φαίνεται να επιδιώκοντο εξ αρχής πολλαπλές ταφές¹¹⁸⁰. Εξάιρεση αποτελεί πιθανώς ο Τ. 8, με τους δύο θαλάμους – κόγχες. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί ο Τ. 9, όπου τον αρχικό ενταφιασμό νεαρής γυναίκας της κατώτατης στρ. 8^α διαδέχθηκαν οι ενταφιασμοί δύο ατόμων, με τη μεσολάβηση λεπτής στρ. επίχωσης. Οι ταφές αυτές ανήκουν ακόμη με βεβαιότητα στο τέλος της ΕΧ και η μία από αυτές συνοδευόταν από δρεπανόσχημο σιδερένιο μαχαίρι. Ενδεχομένως έγιναν με κάποια βιασύνη, καθώς είναι στριμωγμένες κατά μήκος των μακρών πλευρών. Επάνω από τις ταφές αυτές είχαν τοποθετηθεί μεγάλες πέτρες, που πιθανώς αποτελούσαν τις καλυπτήριες του αρχικού σφραγίσματος του τάφου.

---

¹¹⁷⁹ Η χρήση των φρεατοειδών, όπως και των λακκοειδών τάφων έχει συσχετισθεί με τις ατομικές ταφές. Βλ. Lewartowski 2000, ο οποίος κατατάσσει και τους δύο τύπους στην κατηγορία των «απλών τάφων» που περιείχαν ατομικές ταφές, και σπάνια δύο ή τρεις. Εξάιρεση αποτελούν οι λακκοειδείς τάφοι στο Καμπί Ζακύνθου, που περιείχαν πολλαπλές ταφές και θεωρούνται οικογενειακοί βλ. σχετικά Αγαλλοπούλου 1973.

Στο νεκροταφείο της Αλυκής οι φρεατοειδείς και οι λακκοειδείς τάφοι χρησιμοποιήθηκαν για ατομικές ταφές, οι πρώτοι νεαρών ατόμων, οι δεύτεροι παιδιών, βλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σελ. 190. Αντίθετα στους λακκοειδείς τάφους της Περατής βρέθηκαν ενήλικες νεκροί, βλ. Ιακωβίδης 1969-70, Β', σελ. 23.

¹¹⁸⁰ Στους Τ. 5, Τ. 9 και Τ. 19, Τ. 20 της Αγίας Αγάθης διαπιστώθηκε ότι στην κατώτερη στρώση βρισκόταν η αρχική ταφή εκτάδην και επάνω από αυτή εναποτέθηκαν οι επόμενες χωρίς να τη θίξουν. Θεωρούμε πολύ πιθανό οι ανώτερες ταφές των Τ. 19 και Τ. 20 της ΝΔ συστάδας να αποτελούν μεταγενέστερες ανακομιδές, όπως αυτές που βρέθηκαν στους γειτονικούς ελληνιστικούς τάφους Τ. 51 και Τ. 52. Στον Τ. 5 τα οστά αφαιρέθηκαν πολύ αποσπασματικά μέσα από την ιζηματογενή επίχωση και δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν περισσότερα συμπεράσματα.

Ακολουθούσαν ταφές των ελληνιστικών χρόνων και ανακομιδές, και τέλος ένας αμφορέας στον ρωμαϊκών χρόνων.

Όσον αφορά στη χρήση του τύπου του θαλάμου-κόγχης, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι η επιλογή γινόταν βάσει κάποιας προβλεπόμενης ταφικής τελετουργίας που απαιτούσε την ύπαρξη δρόμου. Ο τρόπος πρόσβασης πιθανότατα καθόριζε, ή καθοριζόταν από την τελετουργική διαδικασία της ταφής¹¹⁸¹. Η κάθετη ή πλάγια πρόσβαση στον τάφο δεν καταδεικνύει μόνον διαφορετική χωρική σύλληψη αλλά και διαφορετικές ταφικές πρακτικές¹¹⁸².

Ωστόσο δεν βρέθηκε τίποτε στους δρόμους των τάφων αυτού του τύπου στο νεκροταφείο που να δηλώνει τη χρήση ή τη λειτουργία τους. Σε κανέναν από τους δρόμους δεν βρέθηκε κεραμική ή άλλα ευρήματα. Τα ευρήματα από τον δρόμο του T. 7 και του T. 8 οφείλονταν στη βιαστική σύλληψη. Οι δρόμοι επιχώνονταν με πέτρες και χώμα, έπειτα από την τελική σφράγιση του θαλάμου. Όταν το στόμιο του θαλάμου σφραγιζόταν με ξερολιθιά, θα ήταν ενδεχομένως εφικτό το άνοιγμά του, όταν όμως έκλεινε με μονολιθικό διάφραγμα, όπως στους T. 3 και T. 10, το σφράγισμα ήταν οριστικό. Δεν ήταν δυνατή η ανακομιδή της ταφής και η επανάχρηση του θαλάμου και οποιαδήποτε μετακήδεια τελετουργία θα λάμβανε χώρα επάνω από τον τάφο. Μάλιστα, με εξαίρεση αυτόν του T. 44, οι δρόμοι παρουσίαζαν αρκετά έντονη κλίση προς την είσοδο του θαλάμου, ώστε να είναι ουσιαστικά δύσχρηστοι.

Οι φρεατόσχημοι έχουν θεωρηθεί τάφοι ασθενέστερων οικονομικά ομάδων. Πράγματι, κάποιοι από τους φρεατόσχημους στα μυκηναϊκά νεκροταφεία είναι φτωχικά κτερισμένοι ή ακόμη και ακτέριστοι¹¹⁸³. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την χωροθέτησή τους στα άκρα των νεκροταφείων έχει οδηγήσει στην υπόθεση ότι αποτελούσαν τάφους για τους

---

¹¹⁸¹ Το ίδιο επισημαίνει ο Παπαδημητρίου στη μελέτη των κτιστών θαλαμοειδών τάφων της YEX, βλ. Papadimitriou 2001, σελ. 1, σημ. 6, οι οποίοι συχνά κατατάσσονται μαζί με άλλους κτιστούς τάφους χωρίς διαμορφωμένη είσοδο, όπως τους μεγάλους λακκοειδείς με κτιστή επένδυση. Για τη σημασία του σχήματος του τάφου στην τελετουργία βλ. Cavanagh - Mee 1998, σελ. 117-8. Voutsaki 1998, σελ. 45.

¹¹⁸² Για τη συνέχεια όσον αφορά στις ταφικές πρακτικές στην YE IIIΓ, βλ. Desborough 1964, σελ. 35. Cavanagh - Mee 1998, σελ. 89-102, κυρίως σελ. 95-7.

¹¹⁸³ Για παράδειγμα οι φρεατοειδείς τάφοι της Αλυκής, όπου οι ταφές συνοδεύονταν από ευτελή κτερίσματα, βλ. Πολυχρονάκου- Σγουρίτσα 1988, σελ. 188. Θα πρέπει ωστόσο να διευκρινιστεί ότι ο αριθμός και το είδος των κτερισμάτων που θεωρούνται φτωχικά στην YE IIIA2 θα μπορούσαν να θεωρούνται ιδιαίτερα πλούσια στην ύστερη YE IIIΓ ή στην Υπομυκηναϊκή περίοδο.

οικονομικά ασθενέστερους ή ακόμη και για τους ξένους στον οικισμό¹¹⁸⁴. Ωστόσο κάποιοι από αυτούς είχαν χρησιμοποιηθεί για πλούσια κτερισμένες ταφές (όπως οι φρεατοειδείς της Τζαφέρ Παπούρας στην Κρήτη¹¹⁸⁵, του Πρίφτιανι¹¹⁸⁶ και της Ναυπλίας¹¹⁸⁷ στην Αργολίδα. Στην Αγία Αγάθη ο κατά πολύ πλουσιότερος των άλλων Τ. 3 ανήκει στον τύπο του θαλάμου-κόγχης με λακκοειδή δρόμο. Το ίδιο όμως και ο ασύλητος Τ. 10, που περιείχε μόνον μια πρόχου κι έναν επίχρυσο χάλκινο σφηκωτήρα.

Οπωσδήποτε η κατασκευή του θαλάμου - κόγχης, που απαιτεί διπλάσιο κόπο από την λάξευση ενός λακκοειδούς, και η επιμελημένη λάξευση του στομίου, συνιστά στοιχείο μνημειακότητας. Επιπλέον στοιχείο μνημειακότητας αποτελεί η σφράγιση του στομίου των θαλάμων των Τ. 3 και Τ. 10 με μεγάλη διαφραγματική πλάκα, που εξασφαλίζει το απαραβίαστο της ταφής, αλλά και την ατομική χρήση του τάφου.

Αν και δεν έχει ανασκαφεί ολόκληρο το νεκροταφείο, και δεν έχει ολοκληρωθεί η μελέτη του ανθρωπολογικού υλικού, φαίνεται ότι οι τάφοι της ΤΕΧ περιείχαν κυρίως ταφές παιδιών και δευτερευόντως γυναικών. Πιθανώς ο τύπος του θαλάμου-κόγχης με κάθετο δρόμο στην Αγία Αγάθη συσχετίζεται με ταφές γυναικών. Οι Τ. 3 και Τ. 10 με βεβαιότητα περιείχαν ατομικούς ενταφιασμούς νεαρών γυναικών και ο Τ. 4 παιδιού, αγνώστου φύλου. Στον Τ. 8 η μία από τις δύο ταφές ανήκει με βεβαιότητα σε ηλικιωμένη γυναίκα. Δεν γνωρίζουμε το φύλο των νεκρών των Τ. 7 και Τ. 44. Ταφές γυναικών βρέθηκαν όμως και σε λακκοειδείς τάφους, όπως στον Τ. 5, στον Τ. 18 και στον Τ. 19.

Η στάση των νεκρών

Όλοι οι ενταφιασμοί στους τάφους της Αγίας Αγάθης ήταν εκτάδην, στις περισσότερες περιπτώσεις με τα πόδια ελαφρά λυγισμένα. Σε ορισμένες περιπτώσεις είχαν τοποθετηθεί

---

¹¹⁸⁴ Πρβλ. στην Αργολίδα τον Τ. 26 της Δειράδας (βλ. Deshayes 1966, σελ. 104, πίν. XI), τον τάφο της βόρειας κλιτύς του λόφου της Παναγίτσας στις Μυκήνες (Μυλωνάς 1972, σελ. 115-116), στη Βοιωτία τους φρεατόσημους τάφους της Τανάγρας (Σπυρόπουλος 1977, σελ. 25-27. Σπυρόπουλος 1977α, σελ. 14. Σπυρόπουλος 1980, σελ. 50, 51-55. Σπυρόπουλος 1980α, σελ. 21). Ιδίως ο Σπυρόπουλος θεωρεί ότι οι φρεατόσημοι της Τανάγρας, χωρίς κτερίσματα και στην άκρη του νεκροταφείου, ανήκαν σε φτωχούς και ξένους, βλ. Σπυρόπουλος 1980α, σελ. 21-22. Βλ. επίσης στην περιοχή της Κνωσσού στην Κρήτη, τον Τ. IV του νέου νοσοκομείου Ηρακλείου (βλ. Hood - de Jong 1952, σελ. 251-252).

¹¹⁸⁵ Βλ. Evans 1905, σελ. 15-21. Pini 1968, σελ. 46.

¹¹⁸⁶ Βλ. Χαριτωνίδης 1952, σελ. 23 εικ. 8, σελ. 24-26.

¹¹⁸⁷ Βλ. Χαριτωνίδης 1953, σελ. 200, 203. Ο Χαριτωνίδης 1953, σελ. 202 θεωρεί ότι πρόκειται για ταφή επιφανούς νεκρού.

με τα πόδια έντονα λυγισμένα, για παράδειγμα στους Τ. 25 και Τ. 41. Η στάση αυτή δεν οφειλταν στην έλλειψη χώρου· πιθανώς ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ξύλινο φέρετρο ή κλίνη, πολύ μικρότερο από τον τάφο. Η στάση εκτάδην φαίνεται ότι ήταν η συνήθης και στους θαλαμοειδείς της Ιαλυσού¹¹⁸⁸ αλλά και στα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Αργολίδας¹¹⁸⁹. Η πρακτική αυτή έρχεται σε αντίθεση με άλλα νεκροταφεία της ΥΕ ΙΙΙΓ, κυρίως στην Αττική, όπου η συνήθης στάση ήταν είτε η έντονα συνεσταλμένη στο πλευρό, είτε η σχεδόν καθήμενη, ή ακόμη η «υπτίως οκλάζουσα» στάση, με τα πόδια σε έντονη κάμψη¹¹⁹⁰. Ωστόσο, ο Ιακωβίδης επισημαίνει ότι οι εκτάδην ταφές στους θαλαμοειδείς τάφους της Περατής ήταν οι τελευταίες σε κάθε τάφο, και τις συσχετίζει με τις αντίστοιχες υπομυκηναϊκές του Κεραμεικού (όπου άλλωστε υπαγορεύονταν από το σχήμα του τάφου)¹¹⁹¹.

Η καθήμενη στάση που σημειώνεται στις τρεις ταφές του Τ. 2 της Λίνδου δεν είναι χωρίς προηγούμενο στο μυκηναϊκό κόσμο. Έχει διαπιστωθεί επίσης στους θαλαμοειδείς τάφους των Μυκηνών από τον Τσουντα¹¹⁹². Ο ίδιος τύπος ταφής παρατηρείται σε θαλαμοειδείς τάφους στην Επίδαυρο¹¹⁹³. Η οκλάζουσα στάση, στην οποία είχαν πιθανώς

---

¹¹⁸⁸ Στην Ιαλυσό ωστόσο σημειώνονται και ενταφιασμοί σε πιο συνεσταλμένη στάση, με τα γόνατα λυγισμένα. Σύμφωνα με τον Benzi 1992, σελ. 230, στα ανασκαφικά ημερολόγια αναφέρεται συγκεκριμένα μόνον η συνεσταλμένη στάση των νεκρών στον Τ. 48 της Ιαλυσού, ενδεχομένως ως ασυνήθης στο νεκροταφείο. Επίσης, στα σκαριφήματα των τάφων στα ανασκαφικά ημερολόγια, οι περισσότερες ταφές αποδίδονται σχηματικά εκτάδην, βλ. Benzi 1992, πίν.123-127.

¹¹⁸⁹ Blegen 1937, σελ. 248. Frödin – Persson 1938, σελ. 160. Deshayes 1966, σελ. 242.

¹¹⁹⁰ Στη στάση αυτή βρέθηκε η πλειονότητα των νεκρών στην Περατή, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 30. Επίσης η ταφή στο ΒΑ τμήμα του Τ. 1 νεκροταφείου στην Αλυκή Βούλας, που χρησιμοποιήθηκε έως την προχωρημένη φάση της ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σελ. 22-8.

Αντίθετα με τους φρεατοειδείς της Αλυκής, στους φρεατοειδείς τάφους της Ζαφέρ Παπούρας και της Κοπρέζας οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί εκτάδην. Βλ. Evans 1905, σελ. 15. Στάης 1895, στίχ. 216.

¹¹⁹¹ Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 31. Ο Ιακωβίδης ωστόσο καταλήγει ότι στους μυκηναϊκούς χρόνους η συνεσταλμένη και η εκτάδην στάση των νεκρών εφαρμόζονταν αδιακρίτως.

¹¹⁹² Ο Τσουντας στο διάστημα 1886-1888 έσκαψε στην περιοχή των Μυκηνών 52 τάφους, κυρίως θαλαμοειδείς, από τους οποίους δημοσίευσε τους 25 σημαντικότερους, που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΑ, βλ. Τσουντας 1888, στίχ. 119-180. Αναφέρει ότι στις περισσότερες περιπτώσεις ο νεκρός τοποθετείτο «σχεδόν καθήμενος», δηλ με τον θώρακα ανυψωμένο με μαξιλάρια ή την πλάτη στηριγμένη στο τοίχωμα και τα γόνατα λυγισμένα ψηλά. Ως αποτέλεσμα η κάτω γνάθος βρισκόταν πεσμένη στο στήθος και το κρανίο σε απόσταση περίπου μισού μέτρου πιο πέρα, ενώ τα μακρά οστά των μηρών ήταν επάνω σε αυτά των κνημών. Σύμφωνα με τον ίδιο, με τον ίδιο τρόπο είχαν αποθεθεί οι νεκροί που έσκαψε ο Schliemann στην ακρόπολη των Μυκηνών», βλ. Τσουντας 1885, στίχ. 42. Βλ. επίσης Mylonas 1966, σελ. 112, σημ. 5.

¹¹⁹³ Όπως αναφέρει ο Στάης, σε θαλαμοειδή τάφο με μία ατομική ταφή ο νεκρός είχε τοποθετηθεί καθήμενος και το κρανίο είχε κυλίσει ανάμεσα στα πόδια, βλ. Στάης, 1888, σελ. 158.

τοποθετηθεί οι νεκροί του Τ. 1 στη Λίνδο, έχει επίσης προηγούμενα στους μυκηναϊκούς θαλαμοειδείς της ηπειρωτικής Ελλάδας¹¹⁹⁴.

Χρήση φερέτρων ή φορείων

Η βάθυνση του δαπέδου που σημειώνεται σε κάποιους από τους λακκοειδείς τάφους της Αγίας Αγάθης ίσως αποσκοπούσε στην απελευθέρωση των σχοινιών σε περίπτωση που η σορός αποτίθετο στον τάφο με φέρετρο ή φορείο¹¹⁹⁵. Η χρήση των φορείων θα ήταν εφικτή όχι μόνον στους λακκοειδείς, αλλά και στους θαλάμους- κόγχες με κάθετο δρόμο, κρίνοντας από τη διαμόρφωση της εισόδου του θαλάμου¹¹⁹⁶. Θα πρέπει ωστόσο να διευκρινιστεί ότι, πέρα από την δυνατότητα της διόδου φερέτρου ή φορείου, δεν βρέθηκαν στην Αγία Αγάθη ανασκαφικά τεκμήρια για τη χρήση τους¹¹⁹⁷. Δεν διαπιστώθηκε άλλωστε ούτε χρήση πήλινων φερέτρων (λαρνάκων), που ήταν πρακτική σπάνια σε μυκηναϊκά νεκροταφεία¹¹⁹⁸, αλλά πολύ συνηθισμένη στην Κρήτη έως τους Υπομιν. χρόνους¹¹⁹⁹. Στη

---

¹¹⁹⁴ Πρβλ. τις οκλάζουσες ταφές στους Τ. 5 και Τ. 59 της Περατής, Ιακωβίδης 1969-70, σελ. 30-31.

Οκλάζουσες ταφές έχουν σημειωθεί σποραδικά και σε αρχαιότερες φάσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα, βλ. για παράδειγμα την οκλάζουσα ταφή ενηλίκου σε λακκοειδή τάφο μέσα σε επίχωση της ΠΕ III στο Μπερμπάτι, βλ. Saflund 1965 II, σελ. 125.

¹¹⁹⁵ Το στοιχείο αυτό εντοπίζεται σε δύο λακκοειδείς τάφους στο Άργος, βλ. Lewartowski 2000, σελ. 9, αρ. AR1.2, AR1.3.

¹¹⁹⁶ Για χρήση φορείων στους φρεατόσημους τάφους Τ. 107 και Τ. 111 στο νεκροταφείο της Τανάγρας, βλ. Σπυρόπουλος 1977, σελ. 25-6: «Στους τάφους 107 και 111 ο δρόμος αντικαθίσταται από όρυγμα τετράπλευρο ή ελλειψοειδές, στη μια πλευρά του οποίου ανοίγεται ο καθαυτός νεκρικός θάλαμος. Στις περιπτώσεις αυτές ο νεκρός καταβιβαζόταν ασφαλώς με κλίνη ή φέρετρο από την επιφάνεια και στη διαδικασία αυτή βοηθούσε λαξευτό θρανίο που βρίσκεται απέναντι από τη λαξευτή κόγχη. Η νεκρική κόγχη ή θάλαμος φράσσεται προς την άλλη πλευρά του φρεατοειδούς ορύγματος με την τοπική ξερολιθιά, που συναντούμε σε όλους τους θαλάμους των μυκηναϊκών τάφων. Και στους δύο τάφους επιστημάνθηκαν ταφές, αλλά δυστυχώς δεν βρέθηκε κανένα κτέρισμα».

¹¹⁹⁷ Τα κατάλοιπα ξύλου από φορεία και φέρετρα εντοπίζονται ως μάζα καστανόχρωμης ύλης. Σε κάποιες περιπτώσεις έχει παρατηρηθεί ότι μάζα και οστά αποτελούν μια επίχωση μόλις 3,5 εκ. πάχους. Το σύννηθες χρώμα βαφής τους ήταν το μπλε (Σ. Αλεξίου, *Κρητικά Χρονικά* 6 (1952), σελ. 13. Ρ. Åström, *AM* 82 (1967), σελ. 66.

¹¹⁹⁸ Στον Τ. XVII στο Ηραίο του Άργους βρέθηκε παιδική ταφή σε πήλινη λάρνακα. Επίσης, θραύσματα λάρνακας στον Τ. 502 των Μυκηναίων και στον Τ. III στο Ισμήνιον της Θήβας (Blegen 1937, 249. Ο Åkeström καταλήγει ότι ο ενταφιασμός εντός λάρνακας δεν ήταν μυκηναϊκό έθιμο, αλλά αρχαιότερη κρητική παράδοση. Στην πρώιμη ΥΜ περίοδο χρησιμοποιούσαν ξύλινα φέρετρα και φορεία και η χρήση τους υιοθετήθηκε από τους Μυκηναίους στην πρώιμη ΥΕ περίοδο, όταν η επιρροή της Κρήτης ήταν ιδιαίτερα έντονη. Ωστόσο σύντομα οι Μυκηναίοι επέστρεψαν στην παραδοσιακή πρακτική της εναπόθεσης της σορού απευθείας στο δάπεδο του τάφου. Περισσότερο από έναν αιώνα αργότερα η πήλινη σαρκοφάγος επανέρχεται στην ηπειρωτική Ελλάδα, στην Τανάγρα της Βοιωτίας, και πάλι ως κρητική επιρροή, βλ. Vermeule 1965, σελ. 123-48. Επίσης Åkeström 1978, σελ. 67.

Ρόδο, όπως αναφέρεται παραπάνω, σημειώνεται προηγούμενο στον λακκοειδή T. 81 της Ιαλυσού.

Χρήση φερέτρων και φορείων σημειώνεται και σε θαλαμοειδείς τάφους στην ηπειρωτική Ελλάδα και στην Κρήτη των νεοανακτορικών χρόνων¹²⁰⁰. Η χρήση φορείου, ή μάλλον ταφικής κλίνης, απεικονίζεται σε λάρνακες από την Κρήτη και την Τανάγρα Βοιωτίας¹²⁰¹ και, ιδιαίτερα ζωντανά, στις πολυπρόσωπες εικονιστικές παραστάσεις πρόθεσης και εκφοράς σε δύο αγγεία με χρήση επιτάφιου σήματος που βρέθηκαν στην επίχωση των δρόμων θαλαμοειδών τάφων στην Ηλεία¹²⁰², τα οποία θυμίζουν τις αντίστοιχες παραστάσεις σε αττικά αγγεία του 2^{ου} μισού του 8^{ου} αι. π.Χ.¹²⁰³. Οι

---

¹¹⁹⁹ Για τη χρήση λαρνάκων και σαρκοφάγων στην Κρήτη και την εικονογραφία τους βλ. Orsi 1890. Rutkowski 1968. Long 1974. Watrous 1991. Preston 2004.

¹²⁰⁰ Για τη χρήση ξύλινων φερέτρων βλ. Åkeström 1978, ο οποίος αναφέρεται στο θέμα εκτεταμένα και με βιβλιογραφία. Σύμφωνα με τον Τσουντα, κατάλοιπα ξύλου βρέθηκαν σχεδόν σε όλους τους θαλαμοειδείς τάφους των Μυκηνών, συνήθως λίγα, τα οποία ερμηνεύει ως κατάλοιπα πυρών. Όταν υπήρχαν περισσότερα, ήταν συγκεντρωμένα σε μια πλευρά, βλ. Τσουντας 1888, στίχ. 131-132, σημ. 3. Παρόλα αυτά ο ίδιος υποστήριξε ότι ξύλινες ή λίθινες σαρκοφάγοι δεν είχαν χρησιμοποιηθεί στους θαλαμοειδείς τάφους, βλ. Τσουντας 1893. Πρώτος ο Στάης υποστήριξε την άποψη της χρήσης ξύλινων φερέτρων στους λακκοειδείς των Ταφικών Κύκλων των Μυκηνών, θεωρούσε μάλιστα τα φέρετρα πρότυπα για τις κρητικές πήλινες σαρκοφάγους, βλ. Στάης 1907, στίχ. 31-60. Ο Evans 1929, σελ. 4, αναφέρει σαφώς ότι το απανθρακωμένο ξύλο στους ταφικούς κύκλους των Μυκηνών προέρχεται από φέρετρα. Ο Persson αναγνώρισε κατάλοιπα ξύλινης σαρκοφάγου στον T. 8 στα Δενδρά (βλ. Persson 1942, σελ. 37-51, 111-119). Κατάλοιπα δύο ξύλινων φερέτρων ή φορείων βρέθηκαν επίσης σε μυκηναϊκό τάφο στη Αγορά (βλ. Vermeule – Travlos 1966, σελ. 55-78). Σε πιθανή χρήση φορείου σε θαλαμοειδή τάφο στο Κουκάκι, σε στρώμα της ΥΕ ΙΙΙΓ1, αναφέρεται και η Ωνάσογλου 1979, σελ. 20 (με βιβλιογραφία για ενδείξεις χρήσης φορείων σε τάφους της ΥΕΧ στην Κρήτη και στην ηπειρωτική Ελλάδα).

Για κατάλοιπα ξύλινων φορείων και φερέτρων στην Κρήτη βλ. συγκεντρωμένα παραδείγματα με βιβλιογραφία στο Åkeström 1978, σελ. 58-60. Εντοπίζονται κυρίως στα νεκροταφεία της περιοχής της Κνωσού, στον Άγιο Ιωάννη, στο Νέο Νοσοκομείο και στις Άνω Γυψάδες, καθώς και στο λιμάνι του Κατσαμπά, και χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙΑ1 περίοδο. Ίχνη ξύλινου φορείου βρέθηκαν επίσης στον T. 159 των Αρμένων, βλ. Tzedakis 1996, σελ. 1124.

Η προέλευση του τύπου του ορθογώνιου ξύλινου φερέτρου πρέπει να ήταν το οικιακό κιβώτιο –κασέλα, βλ. σχετικά Ξανθουδίδης 1904, στίχ. 12-16. Evans 1905, σελ. 8-9. Τα ξύλινα φέρετρα χρησιμοποιούνταν ήδη στη ΜΜ Κρήτη και έως την ΥΜ ΙΙΑ1. Έπαψαν ωστόσο να χρησιμοποιούνται από τη στιγμή που υιοθετήθηκαν οι πήλινες λάρνακες. Βλ. επίσης σχετικά Rutkowski 1964, σελ. 273-274.

¹²⁰¹ Βλ. Cavanagh – Mee 1995. Immerwahr 1995. Montecchi 2016, σελ. 282-688, εικ. 1-6.

¹²⁰² Για τον κρατήρα με σκηνή πρόθεσης που βρέθηκε στον δρόμο του θαλαμοειδούς T. 5 του νεκροταφείου της Αγίας Τριάδας και τον αμφορέα με σκηνή εκφοράς από τον δρόμο του T. 8 στις Τρύπες Κλαδέου στην Ηλεία, βλ. Βικάτου 2001, σελ. 275, εικ. 1. Vikatou 2018. Βλ. επίσης Montecchi 2016, σελ. 688-691, εικ. 7-9.

¹²⁰³ Βλ. Ahlberg 1971. Όπως τονίζει η Βικάτου, οι παραστάσεις αυτές γεφυρώνουν διάστημα τεσσάρων αιώνων και μαρτυρούν ότι τα ταφικά έθιμα και τελετουργίες παρέμειναν अपαράλλαχτα από τους μυκηναϊκούς έως τους γεωμετρικούς χρόνους, ακόμη και λαμβάνοντας υπ' όψιν τη μετάβαση από την πολλαπλή στην ατομική ταφή. Αυτό μπορεί να θεωρηθεί σημαντικό ίχνος συνέχειας σε κοινωνική συμπεριφορά σε μια περίοδο που ακόμη θεωρείται περίοδος κοινωνικής αλλαγής. Βλ. Vikatou 2018, σελ. 263.

θαλαμοειδείς τάφοι της Ιαλυσού και των υπόλοιπων μυκηναϊκών νεκροταφείων στο νησί, που χαρακτηρίζονται από ευρύ δρόμο και στόμιο, θα επέτρεπαν τη δίοδο φορείων, δεν βρέθηκαν ωστόσο στοιχεία που να τεκμηριώνουν τη χρήση τους. Αντίθετα, στους τάφους της Λίνδου με το ιδιαίτερα μικρό άνοιγμα εισόδου, η χρήση φορείων ή φερέτρων δεν θα ήταν δυνατή. Αυτό επιβεβαιώνεται από την καθήμενη στάση των νεκρών του Τ. 2 και την πιθανή οκλάζουσα των νεκρών του Τ. 1. Σποραδική χρήση λαρνάκων διαπιστώνεται στην Κρήτη έως την ΠρΓ, ή ακόμη και τη Γ περίοδο¹²⁰⁴.

Χρήση φορείων και ταφικών κλινών όπως εικονίζεται στις σκηνές πρόθεσης και εκφοράς σε εικονιστικές παραστάσεις των Γ χρόνων, θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη στις ταφές πρωτογενούς καύσης των γεωμετρικών χρόνων στην Ιαλυσό, στην Κάμειρο, και στα νεκροταφεία της Λινδίας στην Εξοχή Λάρδου και στο Βάτι, όπως και στο αρχαϊκό νεκροταφείο στη Βρουλιά¹²⁰⁵, οι οποίες διαπιστώνονται αργότερα και στην Κω¹²⁰⁶.

Εγγυτρισμός δεν διαπιστώθηκε στο νεκροταφείο της Αγίας, Αγάθης, αν και η πρακτική είχε χρησιμοποιηθεί στη Ρόδο στην ΜΧ¹²⁰⁷ και στην ΥΧ ΙΑ2 περίοδο¹²⁰⁸, ενώ συναντάται στην Κω ήδη από την ΠΕΧ¹²⁰⁹, και παρουσιάζει συνέχεια στην απέναντι μικρασιατική ακτή σε ολόκληρη την Εποχή του Χαλκού.

Κτέριση

Δεδομένου ότι οι τάφοι της Αγίας Αγάθης βρέθηκαν συλημένοι και κατεστραμμένοι, δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν παρά μόνο κάποια γενικά συμπεράσματα όσον αφορά στον αριθμό των κτερισμάτων που συνόδευαν την κάθε ταφή, το είδος τους και τη στατιστική κατανομή τους. Το νεκροταφείο περιλάμβανε κυρίως ταφές κτερισμένες με μικρό αριθμό αγγείων, ένα έως τρία, και μόνο σε δύο περιπτώσεις περισσότερα¹²¹⁰. Τα αγγεία ήταν

¹²⁰⁴ Βλ. Pendlebury 1939, σελ. 325.

¹²⁰⁵ Βλ. συγκεντρωμένη τη σχετική βιβλιογραφία στο Παπαχριστοδούλου 1983.

¹²⁰⁶ Μποςνάκης 2001. Σκέρλου 2001.

¹²⁰⁷ βλ. σχετικά Μαρκέτου ΑΔ 1990, σελ. 487. Marketou 1998, σελ. 45, πίν. 1b.

¹²⁰⁸ Βλ. Marketou 1998, σελ. 60-61, πίν. IV. Marketou 2010β, σελ. 783-784.

¹²⁰⁹ Εγγυτρισμοί εντοπίζονται κυρίως στην ευρύτερη περιοχή του Ασκληπιείου, στο Ασκλούπι (βλ. Morriconi 1972-1973, σελ. 261-271), και μεμονωμένα σε άλλες θέσεις στην Κω, στο Ιπποκράτειο Ίδρυμα και στη Μεσαριά, βλ. Hope Simpson & Lazenby 1970, σελ. 58. Marketou 2004, σελ. 2-23, εικ. 4.

¹²¹⁰ Συγκεκριμένα, από τους 34 συνολικά τάφους της Εποχής του Χαλκού που είχαν κεραμική, έστω και σε πολύ αποσπασματική κατάσταση, στους είκοσι βρέθηκε ένα μόνον αγγείο (στους Τ. 5, Τ. 7 στρ. 8, Τ. 7 στρ.

σχετικά μικρόσωμα, κυρίως κλειστά αποθηκευτικά (μικροί αμφορείς με αγκύλες λαβές και στάμνοι, σταμνίσκοι και αλάβαστρα), είτε προχυτικά, συνήθως για ελαιώδη υγρά (ψευδόστομοι, προχοΐσκες και ληκύθια). Μεγαλύτερου μεγέθους προχυτικά αγγεία ήταν μία υδρία και τρεις ευρύστομες πρόχοι, σχήμα που σε άλλα νεκροταφεία της ΥΕ ΙΙΙΓ (στην Ιαλυσό και στη Λαγκάδα της Κω, αλλά και στην Περατή¹²¹¹) χρησιμοποιήθηκε ως τεφροδόχο για δευτερογενείς ταφές καύσης, εδώ όμως τοποθετήθηκε στους τάφους ως κτέρισμα, πιθανώς για το υγρό περιεχόμενό του ή ακόμη για κάποια ταφική τελετουργία. Τα μεγαλύτερου μεγέθους κλειστά αγγεία, πρόχοι ή ψευδόστομοι αμφορείς, βρέθηκαν δίπλα στο κεφάλι του νεκρού¹²¹². Αγγεία πόσεως (κύπελλα και σκύφοι) ήταν ελάχιστα.

Άλλου είδους ευρήματα ήταν ελάχιστα και περιλάμβαναν κοσμήματα (ψήφους, σφηκωτήρες, δακτυλίδια), εξαρτήματα ένδυσης (πόρπες) και εργαλεία (αδράχτι, σφονδύλια και το μαχαίρι του Τ. 9). Από τις δύο πόρπες του νεκροταφείου, η μία βρέθηκε με την παιδική ταφή του Τ. 38 και η δεύτερη στην επίχωση του Τ. 41. Περόνες δεν βρέθηκαν στην Αγία Αγάθη, αν και υπήρχαν στο νεκροταφείο της Ιαλυσού¹²¹³ και ξαναβρίσκονται στον Τ. 2 της Λίνδου και στις πλούσιες ΥΠρΓ και Γ γυναικείες ταφές της Ιαλυσού και της Καμείρου. Αν και περιορίζονται σε μικρό αριθμό τάφων, τα παραπάνω ευρήματα μαρτυρούν ότι το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης δεν ήταν ένα ιδιαίτερα φτωχό νεκροταφείο. Σε σύγκριση δε με τις μεταγενέστερες ταφές στην Ιαλυσό και στην Κάμειρο, διαπιστώνεται ότι είναι ήδη ανιχνεύσιμος ο τονισμός του φύλου, στη συγκεκριμένη περίπτωση του γυναικείου φύλου, καθώς στο νεκροταφείο δεν είναι για την ώρα βέβαιο αν περιλαμβάνονταν ταφές ανδρών.

7^a, Τ. 10, Τ. 11, Τ. 14, Τ. 15, Τ. 19, Τ. 20, Τ. 25, Τ. 33, Τ. 36, Τ. 38, Τ. 42, Τ. 42, Τ. 43, Τ. 44, Τ. 45, Τ. 50, Π.Τ. 6 και Π.Τ. 7), σε επτά δύο αγγεία (στους Τ. 4, Τ. 6, Τ. 30, Τ. 31, Τ. 56, Τ. 57 και Τ. 58), σε πέντε τρία αγγεία (στους Τ. 7, Τ. 8, Τ. 17, Τ. 32, Τ. 37), σε έναν τέσσερα (στον Τ. 18, σε διαφορετικές στρώσεις μεν, αλλά ο τάφος περιείχε μόνον μία ταφή) και σε έναν εννέα αγγεία (στον Τ. 3).

¹²¹¹ Βλ. Benzi 1992, σελ. 231. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 40, Γ' πίν. 174..

¹²¹² Αυτό διαπιστώθηκε στην περίπτωση του ασύλητου Τ. 10, του Τ. 38, του Τ. 11 και του Π.Τ. 7, όπου όμως ο ψευδόστομος αμφορέας βρέθηκε ανεστραμμένος και πιθανώς δεν ήταν αυτή η αρχική του θέση. Επίσης, σύμφωνα με την προφορική μαρτυρία του κ. Γ. Ορφανίδη, ο αμφορέας με αγκύλες λαβές του Τ. 3 βρέθηκε στη νοτιοανατολική γωνία του τάφου, δηλ. δίπλα στο κεφάλι της νεκρής.

Οι ψευδόστομοι αρ.κατ. 3480 και 3481 του ψευδοθολωτού Β των Μουλιανών βρέθηκαν δίπλα στο κεφάλι της εκτάδην ταφή πολεμιστή, βλ. Ξανθουδίδης 1904, σελ. 39-44.

¹²¹³ Χάλκινες περόνες βρέθηκαν στον Τ. 42 της Ιαλυσού, ενώ αναφέρονται και στον Τ. 68. Και στις δύο περιπτώσεις χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ. Στην Ιαλυσό υπάρχουν επίσης παραδείγματα από ελεφαντόδοντο ή οστό. Σφονδύλια από διάφορες ύλες επίσης ερμηνεύονται ως κεφαλές περόνης. Βλ. Benzi 1992, σελ. 182-183, 193.

Ταφές γυναικών - Η γυναικεία ταφή του Τ. 3

Η ταφή νεαρής κόρης στον Τ. 3 αποτελεί εξαιρετικό εύρημα. Πέρα από τον αριθμό των αγγείων που συνόδευαν την ταφή, εξαιρετικά ασυνήθιστο για το συγκεκριμένο νεκροταφείο, το είδος τους (μικρός αμφορέας με αγκύλες λαβές, αλάβαστρα και σταμνίσκοι) αφορά σε αγγεία αποθηκευτικά και μάλιστα αγγεία αλοιφών κυρίως, ενώ η χρονολόγησή τους σε συσχετισμό με το εισηγμένο κυπριακό ληκύθιο του Πρώιμου Λευκού γραπτού ρυθμού (επίσης αγγείου για ελαιώδεις ουσίες) δείχνει ότι ίσως αποτελούν κειμήλια. Τα μικρά αλάβαστρα και οι σταμνίσκοι έχει παρατηρηθεί ότι συνοδεύουν συνήθως ταφές γυναικών¹²¹⁴. Η κτέριση των πλούσιων γυναικείων ταφών στους Γ χρόνους έχει ερμηνευθεί ως ένδειξη του πλούτου του *οίκου*¹²¹⁵. ωστόσο στη συγκεκριμένη περίπτωση θεωρούμε ότι η κτέριση με αντικείμενα με μαγική σημασία (σκαραβαίοι, τα πλακίδια σε σχήμα μανδραγόρα, φυτού με φαρμακευτικές ιδιότητες, υπνωτικού, παραισθησιογόνου, που μπορεί να επιφέρει θάνατο), σε συνδυασμό με τον μεγάλο αριθμό μικρών αποθηκευτικών αγγείων για αλοιφές και έλαια, πιθανώς δηλώνει ότι η ταφή ανήκε σε νεαρή γυναίκα η οποία προοριζόταν, και πιθανώς είχε εκπαιδευτεί για να αναλάβει καθήκοντα μάγισσας-ιατρού.

Τα κάτοπτρα συχνά συνόδευαν ταφές γυναικών και έχουν θεωρηθεί ως εξάρτημα καλλωπισμού. Ωστόσο, στο μυκηναϊκό κόσμο τα κάτοπτρα συνόδευαν και ανδρικές ταφές, όπως διαπιστώθηκε στην πλούσια ταφή του θολωτού του Βαφειού, αλλά και αλλού¹²¹⁶. Μαγική σημασία είχαν και τα κάτοπτρα στον αρχαίο κόσμο.

Τέλος, το ελεφάντινο αδράχτι με τα ελεφάντινα σφονδύλια του, που κρατούσε η νεκρή στο δεξί της χέρι, λυγισμένο επάνω στο στήθος, δεν θα πρέπει να θεωρηθεί χρηστικό εργαλείο, ούτε απλώς πολύτιμο αντίγραφο χρηστικού εργαλείου, δηλωτικό της κοινωνικής της τάξης, αλλά μάλλον σύμβολο αξιώματος και σκήπτρο της εξουσίας της στον *οίκο* και ενδεχομένως σε έναν μικρό αριθμό μικρών νοικοκυριών γύρω από αυτόν. Παράλληλα, έχει τονιστεί η μαγική σημασία της πράξης της δημιουργίας του νήματος. Στους τάφους Τ. 3

---

¹²¹⁴ Κυλινδρικά αλάβαστρα συνόδευαν τις γυναικείες ταφές στους τάφους Β και Θ του νεκροταφείου του Κλάους, που χρονολογούνται στη μεταβατική φάση από τη μέση στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ, βλ. Paschalidis 1918, σελ. 383.

¹²¹⁵ D'Acunto 2017.

¹²¹⁶ βλ. Τσούντας 1889, στίχ. 148-149. Επίσης, Paschalidis.

και Τ. 9-Στρ. 8 η γυναικεία ταφή κρατούσε αδράχτι στο δεξί χέρι, λυγισμένο επάνω στο στήθος της.

Πλούσια κτερισμένες γυναικείες ταφές των μυκηναϊκών χρόνων, αλλά και της ΠΕΣ δεν αποτελούν ασυνήθιστο φαινόμενο· συνήθως όμως συνοδεύουν ανδρικές ταφές, είτε στον ίδιο θάλαμο, είτε σε γειτονικούς¹²¹⁷. Στην περίπτωση του Τ. 3 της Αγίας Αγάθης ωστόσο πρόκειται για μια πλούσια γυναικεία ταφή η οποία όχι μόνον είναι αυτόνομη, αλλά συνοδεύεται από αντικείμενα εξουσίας, είτε συμβολικής είτε πραγματικής: έναν ή πιθανότατα δύο σκαραβαίους, πλούσια κοσμήματα, και το ελεφάντινο αδράχτι, το οποίο θεωρούμε ότι αποτελεί είδος σκήπτρου. Ο πολύ μεγάλος αριθμός μικρών αγγείων δηλώνει πιθανώς τη συνοδεία της από φαρμακευτικά σκευάσματα. Τα δύο πλακίδια σε σχήμα καρπού μανδραγόρα επιτείνουν την ερμηνεία αυτή. Τέλος, το κάτοπτρο πιθανώς αποτελεί επίσης στοιχείο που συσχετίζει την ταφή με μαγικές τελετουργίες.

Ταφές παιδιών

Οι παιδικές ταφές στο νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης αποτελούν σχεδόν του ήμισυ των ταφών, όπως υπολογίζεται λαμβάνοντας υπόψιν αφενός τα ελάχιστα σκελετικά λείψανα, και αφετέρου το μέγεθος των τάφων. Συνολικά 32 λακκοειδείς και ένας θάλαμος-κόγχη με λακκοειδή δρόμο, ο Τ. 4, αποδίδονται σε παιδικές ταφές βάσει των μικρών τους διαστάσεων (μήκος μικρότερο του 1,10 μ.). Σε τέσσερις από τους παραπάνω τάφους βρέθηκαν οστά ή δόντια που επιβεβαιώνουν την βρεφική ή παιδική ηλικία του νεκρού (ίσως προστεθούν και άλλοι στον αριθμό όταν ολοκληρωθεί η μελέτη του οστεολογικού υλικού) ενώ σε οκτώ βρέθηκε το αποτύπωμα της ταφής σχηματισμένο στην ιζηματογενή επίχωση του δαπέδου.

Τα παιδιά φαίνεται να απολαμβάνουν την ίδια φροντίδα με τους ενήλικες, και να θάβονται σε τάφους ίδιας μορφής, που διαφέρουν ουσιαστικά μόνον ως προς το μέγεθος. Ακόμη και ο τύπος του θαλάμου-κόγχη με κάθετο δρόμο έχει χρησιμοποιηθεί για παιδική ταφή, στην περίπτωση του Τ. 4.

---

¹²¹⁷ Πρβλ. την γυναικεία ταφή Β του τάφου Θ στο νεκροταφείο της Αχάια Κλάους, Paschalidis 2018, σελ. 443. Η ταφή πριγκηπικού ζεύγους έχει προταθεί για τους Τ. 200-201 από το Β. νεκροταφείο της Κνωσού, και για την ταφή στο «ηρώο της Τούμπας στο Λευκαντί. Βλ. D'Acunto 2017 για τις πλούσιες ταφές των γεωμετρικών χρόνων από τη Ρόδο.

Στα μυκηναϊκά νεκροταφεία θαλαμοειδών τάφων της Ρόδου οι παιδικές ταφές φαίνεται ότι είχαν την ίδια αντιμετώπιση με τις ταφές των ενηλίκων, εφόσον εναποτίθεντο στον θάλαμο και κτερίζονταν, κυρίως με θήλαστρα και μικρόσωμα αγγεία¹²¹⁸. Άλλωστε, στα νεκροταφεία θαλαμοειδών της Ρόδου οι λάκκοι στα δάπεδα των τάφων είναι εξαιρετικά σπάνιοι και οι κόγχες στα τοιχώματα των δρόμων ακόμη σπανιότερες. Αντίθετα, στα μυκηναϊκά νεκροταφεία της ηπειρωτικής Ελλάδας τα παιδιά θάβονταν μεν στους θαλαμοειδείς οικογενειακούς τάφους, αλλά συνήθως σε κόγχες στα τοιχώματα των δρόμων και όχι στον θάλαμο¹²¹⁹. Εντοπίζονται σπάνιες περιπτώσεις μικρών θαλαμοειδών για μεμονωμένες παιδικές ταφές¹²²⁰.

Οι παιδικές ταφές του νεκροταφείου της Αγίας Αγάθης, θα πρέπει να θεωρηθούν εξίσου, αν όχι περισσότερο φροντισμένες από τις ταφές ενηλίκων, με εξαίρεση την πλούσια γυναικεία ταφή του Τ. 3. Μικρόσχημα αγγεία αποτελούν το συνηθέστερο κτέρισμα και εδώ, όπως και αλλού σε παιδικούς τάφους¹²²¹. Άλλωστε το πολύ μικρό μέγεθος των παιδικών λακκοειδών του νεκροταφείου δεν θα άφηνε περιθώρια για την τοποθέτηση αγγείων μεγαλύτερου μεγέθους. Τα δύο θήλαστρα του Τ. 17 επίσης αποτελούν αναμενόμενο κτέρισμα σε παιδική ταφή. Την παιδική ταφή του Τ. 56 συνόδευαν επίσης ψήφοι, ενώ αυτή του Τ. 38 η μικρή τοξωτή πόρπη M1691, η μία από τις δύο πόρπες του

---

¹²¹⁸ Στον ΥΕ ΙΙΓ Τ. 4 της Ασπροπηλιάς Πυλώνας αναγνωρίστηκαν επτά παιδικές ταφές σε σύνολο εννέα ταφών, ποσοστό που καταδεικνύει την υψηλή θνησιμότητα στον 12^ο αι. π.Χ., βλ. McGeorge 2001, σελ. 89. Οι ταφές ήταν κτερισμένες με μικρόσωμα αγγεία, βλ. Karantzali 2001, σελ. 18-19. Πρβλ. επίσης τον Τ. 21 της Ιαλυσού.

¹²¹⁹ Blegen 1937, σελ. 52, 113, 188, 245. Frödin - Persson 1938, σελ. 172. Mylonas 1948, σελ. 69, 76. Nilsson 1950, σελ. 588. Στην Περατή, λάκκοι ενταφιασμού βρέθηκαν μόνον σε δρόμους, ενώ μέσα στους θαλάμους υπήρχαν μόνον αβαθείς λάκκοι για τα παραμερισμένα οστά παλαιότερων ταφών, χωρίς κτερίσματα, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 5. Αντίθετα, στην Αλυκή, όπως και στη Δειράδα του Άργους, οι κόγχες των δρόμων χρησιμοποιούνται για ταφές ενηλίκων και παιδιών, συχνά περισσότερων του ενός. Για τη Δειράδα βλ. Deshayes 1964, σελ. 239. Στην Αλυκή, συνήθως ενταφιάζονται χωριστά οι ενήλικες και τα παιδιά, ένας ή δύο, σε συνεσταλμένη στάση ή σε ύπτια οκλάζουσα θέση, ενώ στην κόγχη Γγ1 εντοπίστηκαν τέσσερεις παιδικές ταφές, βλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σελ. 190. Στους τάφους της Κοπρέζας, οι ταφές στις κόγχες γίνονται σε θέση εκτάδην, όπως άλλωστε και στον θάλαμο, βλ. Στάης 1895, στίχ. 207, 215-6. Cavanagh 1977, σελ. 154. Συνήθως όμως τα παιδιά θάβονταν στους θαλαμοειδείς οικογενειακούς τάφους.

¹²²⁰ Βλ. για παράδειγμα τον Λπ14 στο Δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας, βλ. Μυλωνάς 1975-76 Β' σελ. 228, πίν. 172. Ο Μυλωνάς αναφέρει μια ακόμη περίπτωση στην Καψάλα Μυκητών, επίσης της ΥΕ ΙΙΒ. Άλλος ένας παιδικός θαλαμοειδής της ΥΕ ΙΙΒ, είναι ο Τ. XX στην Αγορά, βλ. Immerwahr 1971, σελ. 212-213. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1994, σελ. 13.

¹²²¹ Πολυχρονάκου – Σγουρίτσα 1988, σελ. 190, για τους τάφους της Αλυκής και της Αττικής γενικότερα.

νεκροταφείου.¹²²². Στο νεκροταφείο της Ασπροπηλιάς Πυλώνας τα θήλαστρα έχουν συσχετιστεί πράγματι με βρεφικές ταφές¹²²³. Τα δύο παραδείγματα της Αγίας Αγάθης βρέθηκαν σε τάφο που θεωρείται παιδικός, βάσει των πολύ μικρών του διαστάσεων.

Ειδώλια, σύνηθες κτέρισμα των παιδικών ταφών στα μυκηναϊκά χρόνια¹²²⁴, που συναντάται και στη Ρόδο στα νεκροταφεία της Ιαλυσού στην ΥΕ ΙΙΙΓ, με σημαντική μάλιστα καθυστέρηση σε σχέση με τα νεκροταφεία της ηπειρωτικής Ελλάδας¹²²⁵, δεν

---

¹²²² Πράγματι, έχει διαπιστωθεί ότι το συγκεκριμένο σχήμα συχνά συνοδεύει βρεφικές ταφές. Παιδικές ταφές με θήλαστρα έχουν βρεθεί σε ολόκληρο το μυκηναϊκό κόσμο. Βλ. Blegen 1937, σελ. 258, 444 για το νεκροταφείο της Πρόσουμνας, Μυλωνάς 1975-76, σελ. 238 για το Δυτικό Νεκροταφείο της Ελευσίνας, Immerwahr 1971, σελ. 138-139 για την Αγορά, Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σελ. 301-302 για το νεκροταφείο της Αλυκής Βούλας, Deshayes 1966, σελ. 110, πίν. 96.4,9 για τον Τ. 35 της Δειράδας, Βλ. επίσης Hallager – McGeorge 1992, σελ. 27 για τον Τ. 12 της οδού Παλαμά στα Χανιά. Η Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα θεωρεί τα θήλαστρα αποκλειστικά παιδικά κτερίσματα, βλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1987, σελ. 22. Η μελέτη ωστόσο του σκελετικού υλικού στην Αγορά έδειξε ότι συνόδευε παιδιά ηλικίας μεταξύ πέντε και επτά ετών, βλ. Immerwahr 1971, σελ. 138-139. Βλ. επίσης Papadopoulos 1978-79, σελ. 99.

Ο συσχετισμός με παιδικές ταφές ωστόσο δεν ισχύει για όλα τα αγγεία αυτού του τύπου. Η απουσία θηλάστρου από μία παιδική ταφή ερμηνεύθηκε από την προχωρημένη ηλικία του παιδιού, για τη διατροφή του οποίου το θήλαστρο δεν ήταν πλέον αναγκαίο, βλ. Hallager – Mc George 1992, σελ. 27. Οι ίδιες επισημαίνουν επίσης ότι τα βρέφη που είχαν ταφεί με τη μητέρα που τα θήλαζε, επίσης δεν χρειαζόνταν θήλαστρα. Η ερμηνεία αυτή ωστόσο δεν μπορεί να δικαιολογήσει τον χαρακτηριστικά μικρό αριθμό θηλάστρων σε ευρύτατες περιοχές, όπως η ΒΔ Πελοπόννησος (Αχαΐα, Κεφαλλονιά, Ηλεία, Παλαιόκαστρο Γορτυνιάς), όπου η εξαιρετικά περιορισμένη διάδοση του σκεύους προφανώς οφείλεται στους κεραμικούς συρμούς κι όχι βέβαια στην απουσία βρεφικών ταφών από τα εκτεταμένα νεκροταφεία. Βλαχόπουλος 2012, σελ. 110, σημ. 359. Στο νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας Ηλείας βρέθηκε μόλις ένα σε σύνολο 450 αγγείων, βλ. Βικάτου 1996-97, σελ. 354.

Στο εκτεταμένο ΥΜ ΙΙΑ-Β νεκροταφείο των Αρμένων Ρεθύμνου επίσης, καμία παιδική ταφή δεν συνοδεύεται από θήλαστρο, βλ. Hallager – McGeorge 1992, σελ. 27. Στα νεκροταφεία της Ιαλυσού ειδικότερα, μόνο τέσσερα παραδείγματα έχουν συσχετιστεί βεβαιότητα με ταφές παιδιών ή εφήβων Πρόκειται για τα Τ 28/15, 16, Τ 49/3, Τ 72/3, βλ. Benzi 1992, σ. 65-6.

Έχει διαπιστωθεί ότι θήλαστρα συνόδευαν επίσης ταφές ασθενών ή υπερηλίκων. Στο νεκροταφείο του Κλάους στην Αχαΐα, το μοναδικό θήλαστρο Λ7 που χρονολογείται στη μεταβατική ΥΕ ΙΙΒ2 - πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ, συνόδευε ταφή πενήνταχρονου άνδρα. Το σχήμα ανήκει στον τύπο FS 161 χαρακτηρίζεται από χαμηλή μέγιστη διάμετρο, αλλά η προχοή είναι τοποθετημένη αρκετά ψηλότερα. Βλ. σχετικά Paschalidis 2018, σελ. 401-402, εικ. 881, σημ. 623-625, όπου αναφέρει και άλλα παραδείγματα. Επίσης πρβλ. το θήλαστρο αρ.κατ. 265 στον Τ. 21 της Λαγκάδας στην Κω, που περιείχε ταφή πολεμιστή, βλ. Morricone 1965-66, σελ. 136-142. Eder – Jung 2005, πίν. 107.

¹²²³ Για τα θήλαστρα στους Τ. 3 και Τ. 4 της Ασπροπηλιάς βλ. Karantzali 2001, σελ. 44, 60.

¹²²⁴ Βλ. για παράδειγμα στην Πρόσουμνα, Blegen 1937 I, σελ. 31, (Τ. Ι), σελ. 34 (Τ. ΙΙΙ), σελ. 37-38 (Τ. ΙV). French 1971, σελ.

¹²²⁵ Για τα ειδώλια των τάφων της Ιαλυσού, βλ. Mee 1982, σελ. 44. Benzi 1992, σελ. 165-169, πίν. 18c,d,e.

βρέθηκαν καθόλου στους τάφους της Αγίας Αγάθης. Επίσης, παρά τον μεγάλο αριθμό παιδικών ταφών, δεν εντοπίστηκαν καθόλου πτηνόμορφοι ασκοί¹²²⁶.

Το φαινόμενο των ιδιαίτερα φροντισμένων, ακόμη και πλούσιων παιδικών ταφών σημειώνεται σε πολλές περιπτώσεις στο Αιγαίο κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, και είναι ιδιαίτερα αισθητό στις περιπτώσεις ατομικών παιδικών ταφών, για παράδειγμα στην Αλυκή¹²²⁷ και στη Νάζο¹²²⁸. Όσον αφορά στην κτέριση των παιδικών ταφών σε θαλαμοειδείς τάφους, συχνά δεν είναι εύκολο να διακρίνει κανείς εάν ήταν ξεχωριστά κτερισμένες, ή μοιράζονταν κτερίσματα με τις ταφές των ενηλίκων που συνοδευαν¹²²⁹. Στην ΠΕΣ, οι παιδικές ταφές στην Κω συνοδεύονται από πλούσια κτερίσματα εντός και επάνω από τον τάφο¹²³⁰.

Στην ΠΕΣ ωστόσο σημειώνεται η ύπαρξη «παιδικών νεκροταφείων» όπου οι παιδικές ταφές φαίνεται να συγκεντρώνονται είτε σε νεκροταφεία αφιερωμένα στα παιδιά, είτε σε συγκεκριμένο χώρο σε κοινά νεκροταφεία κιβωτιόσχημων και λακκοειδών τάφων¹²³¹. Στην κατηγορία αυτή ενδεχομένως ανήκει και η συστάδα των πρωιμότερων γνωστών έως τώρα μεταμυκηναϊκών ταφών στις Πατέλλες Καμείρου. Παιδικές ταφές των μυκηναϊκών χρόνων

---

¹²²⁶ Οι πτηνόμορφοι ασκοί συνήθως συσχετίζονται με παιδικές ταφές, βλ. Paschalidis – McGeorge 2009, σελ. 96-100. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1987, σελ. 22 σημ. 154, όπως άλλωστε και οι ασκοί χωρίς βάση FS 194, από τους οποίους προέρχονται βλ. Desborough 1972β, σελ. 245-246. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 251 σημ. 2. Η Λαιμού εστιάζει σε περιπτώσεις παιδικών ταφών από την Πρόσυμνα και την Περατή, που σχετίζονται με πτηνόμορφα ειδώλια, όπως επίσης και σε παιδικές ταφές της ΠΕΣ στα Σεράγια της Κω, βλ. Lemos 1994, σελ. 233-234.

¹²²⁷ Οι παιδικές ταφές του νεκροταφείου της Αλυκής επίσης εμφανίζονται ιδιαίτερα φροντισμένες.

¹²²⁸ Για την παιδική ταφή του Τ. Ε στο Καμίνι της Νάζου, βλ. Βλαχόπουλος 2006, σελ. 432-436.

¹²²⁹ Στο νεκροταφείο του Κλάους οι παιδικές ταφές που συνοδεύονταν από ταφές ενηλίκων ήταν κτερισμένες. Μάλιστα το τρίχρονο αγοράκι του ΤΝ είχε περασμένη στο λαιμό του τη μοναδική σφραγίδα από υαλόμαζα του νεκροταφείου και συνοδευόταν, όπως κι ο πατέρας του, από χάλκινο δρεπανόσχημο μαχαίρι. Paschalidis 2018, σελ. 461.

¹²³⁰ Πρβλ. για παράδειγμα τον παιδικό εγχυτρισμό Τ. 6 στα Σεράγια της Κω, που συνοδευόταν από μεγάλο αριθμό από δισκοειδείς ψήφους υαλόμαζας, 48 σφαιρικές ψήφους φαγεντιανής, τρεις περόνες (δύο χάλκινες και μία σιδερένια), τοξωτή πόρπη, δύο δαχτυλίδια από χρυσό και δύο χάλκινα. Βλ. Morricone 1978, σελ. 71-73, εικ. 54. Επίσης, τον ιδιαίτερα πλούσιο παιδικό ενταφιασμό στη σαρκοφάγο Τ. 10, που συνοδευόταν από έξι δαχτυλίδια από χρυσό και χαλκό, τρία ψέλια, δύο περόνες και μεγάλο αριθμό από δισκοειδείς ψήφους φαγεντιανής. Βλ. Morricone 1978, σελ. 83-93 και ιδιαίτερα εικ. 77 και 78. Για την εξωτερική κτέριση με αγγεία τοποθετημένα επάνω στην επίπεδη μονολιθική καλυπτήρια της σαρκοφάγων Τ. 10, βλ. Morricone 1978, σελ. 94 κ.ε.

¹²³¹ Στο Δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας οι παιδικές ταφές είχαν τοποθετηθεί σε τάφους διαφόρων τύπων, όπως άλλωστε και αυτές των ενηλίκων, υπήρχαν δε και καύσεις παιδιών, βλ. Μυλωνάς 1975 Β', σελ. 257-264. Επίσης, φαίνεται ότι οι περισσότεροι από τους παιδικούς τάφους (οι εννέα από έντεκα) βρέθηκαν στον τομέα Γ, τμήμα του οποίου είχε αφιερωθεί στην ταφή παιδιών.

σε πήλινες λάρνακες ή πόρινες σαρκοφάγους δεν αναφέρονται από τη Ρόδο, σημειώνονται όμως στην περιοχή της Αργολίδας¹²³².

Ο μεγάλος αριθμός των παιδικών ταφών στο νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης είναι συμβατός με το υψηλό ποσοστό θνησιμότητας της Ύστερης Εποχής του Χαλκού¹²³³. Η απουσία αντίστοιχου αριθμού παιδικών ταφών στους περισσότερους μυκηναϊκούς θαλαμοειδείς τάφους θεωρείται ότι οφείλεται στην εντονότερη διάβρωση των παιδικών οστών (εξαιτίας της χαμηλής περιεκτικότητας σε ασβέστιο και μεταλλικά στοιχεία), στην έλλειψη ανθρωπολογικών μελετών στις παλαιότερες ανασκαφές, αλλά επίσης σε κοινωνικούς λόγους που εξαιρούσαν τα μη ενήλικα μέλη της κοινότητας από την ταφή σε τάφους ενηλίκων¹²³⁴. Σε νεκροταφεία όπου το σκελετικό υλικό έχει μελετηθεί, η σχετική απουσία ή ο μικρός αριθμός παιδικών ταφών μαρτυρεί ότι δεν θάβονταν όλα τα παιδιά της κοινότητας στους θαλαμοειδείς τάφους του οικισμού, ενδεχομένως μάλιστα θάβονταν μόνον παιδιά που συνοδεύονταν από ταφές ενηλίκων¹²³⁵. Υπάρχουν ενδείξεις ότι κυρίως τα νεογέννητα και τα βρέφη θάβονταν κάτω από τα δάπεδα των οικιών¹²³⁶.

---

¹²³² Στην Αργολίδα, στην Πρόσυμα και στα Βρασέγκα, σημειώνονται περιπτώσεις μικρών πήλινων λαρνάκων με παιδικές ταφές, βλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1994, σελ. 12 (με βιβλιογραφία), καθώς και μια παρολιθική στις Μυκήνες, που χρονολογείται στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ.

¹²³³ Για την υψηλή παιδική θνησιμότητα στους μυκηναϊκούς χρόνους βλ. Mee 1998, σελ. 168. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1994, σελ. 8-9, 26-27. Βλ. επίσης Lewartowski 2000, σελ. 19, 53. Αναφέρεται ότι σε παγκόσμια κλίμακα, στην αρχαιότητα η παιδική θνησιμότητα έφθανε το ποσοστό του 50% συνολικά, ενώ 15-30% των παιδιών είχαν πεθάνει πριν κλείσουν το πρώτο έτος. Βλ. σχετικά Parker Pearson 1999, σελ. 103, με εκτεταμένη βιβλιογραφία.

¹²³⁴ Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1987, σελ. 8. Κωνσταντή 2009, σελ. 12-13. Για την απουσία παιδικών ταφών και την πιθανότητα της έκθεσής τους αντί ταφής, βλ. Lewartowski 2000, σελ. 53.

¹²³⁵ Στο νεκροταφείο θαλαμοειδών του Κλάους ειδικότερα, ο Πασχαλίδης συμπεραίνει ότι οι παιδικές ταφές συνόδευαν ταφές ενηλίκων κι έγιναν συγχρόνως με αυτές, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 460 και σημ. 146-147, με παράλληλα. Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξε και ο Ιακωβίδης σχετικά με τις παιδικές ταφές στους θαλαμοειδείς του νεκροταφείου της Περαιτής, και κυρίως αυτές των Τ. 56, Τ. 90 και Τ. 141, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 67. Η σύγχρονη ταφή παιδιών και ενηλίκων παρατηρείται επίσης σε τάφους της Ηλείας, βλ. Νικολέντζος 2011, σελ. 130.

Paschalidis 2018, σελ. 459-460.

¹²³⁶ Στο Κλάους, οι περισσότερες παιδικές ταφές στο νεκροταφείο ήταν μεταξύ 3 και 7 ετών, γεγονός που πιθανώς καταδεικνύει ότι πιθανώς τα νεογέννητα και τα βρέφη θάβονταν *intra muros*, βλ. Paschalidis 2018, σελ. 461. Αυτή η υπόθεση έχει επιβεβαιωθεί στην περίπτωση των οικισμών της Αχαΐας, από την εύρεση ακτέρειστων κυρίως παιδικών ταφών. Paschalidis 2018, σελ. 459-460.

B. Καύση

Θραύσματα καμένων οστών βρέθηκαν στους μικρούς λάκκους T. 49 και T. 54 της νοτιοανατολικής συστάδας του νεκροταφείου καθώς και στον λακκοειδή T. 5 της κεντρικής συστάδας. Το μικρό αυτό θραύσμα καμένου οστού, πιθανώς ανθρώπινου, αναγνωρίστηκε κατά την ανθρωπολογική μελέτη μεταξύ των υπόλοιπων οστών δύο ενταφιασμών (άνδρα και γυναίκας) στον ίδιο τάφο· θα μπορούσε πράγματι να αποτελεί ένδειξη ταφής καύσης, το υπόλοιπο της οποίας πιθανώς αφαιρέθηκε μαζί με το τεφροδόχο αγγείο κατά τη διάνοιξη του δρόμου. Προηγούμενα ταφής καύσης τοποθετημένης μαζί με ενταφιασμούς έχουν εντοπίζονται ήδη από την ΥΕ ΙΙΙΓ¹²³⁷. Ωστόσο η κατάσταση και ο τρόπος εύρεσης του ελάχιστου αυτού στοιχείου δεν επιτρέπουν ασφαλή συμπεράσματα. Πέντε από τις ευρύστομες πρόχους στην Ιαλυσό χρησιμοποιήθηκαν ως οστεοδόχα αγγεία, χρήση που μαρτυρείται επίσης στην Κω και στην Περατή¹²³⁸.

Καύσεις σε λάκκους

Οι δύο μικροί λάκκοι T. 49 και T. 54 της νοτιοανατολικής συστάδας του νεκροταφείου που περιείχαν υπολείμματα καύσης, στάχτη και θρυμματισμένα οστά, δεν είναι βέβαιο ότι αποτελούν λάκκους δευτερογενούς ταφής καύσης. Η ανθρωπολογική μελέτη δεν αποκλείει τα τρίμματα των οστών να είναι ανθρώπινα. Άλλωστε παράλληλα μικρών λάκκων με καύσεις της ΥΕ ΙΙΙΓ βρέθηκαν στα δάπεδα των θαλαμοειδών τάφων στην Ιαλυσό και στην Περατή¹²³⁹. Η σύνθλιψη των καμένων οστών σε τρίμματα επίσης επιβεβαιώνεται στις δύο παραπάνω θέσεις¹²⁴⁰. Η τοποθέτηση μάλιστα μαζί των καταλοίπων περισσότερων του ενός

---

¹²³⁷ Εκτός από τις καύσεις σε λάκκους ή στο δάπεδο των θαλαμοειδών τάφων της Ιαλυσού και της Περατής, βλ. επίσης

¹²³⁸ Βλ. σχετικά Benzi T15/(25), T17/19, T32/(10), T71/6, T87/16. Για την Κω, Morricone 1965-66, LT44/2, εικ. 214. Για την Περατή, Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 40-41, Γ' πίν. 174. Βλ. επίσης Benzi 1992, σελ. 231.

¹²³⁹ Σύμφωνα με τον Benzi, οκτώ βέβαιες περιπτώσεις καύσης βρέθηκαν σε επτά από τους 90 θαλαμοειδείς τάφους των ιταλικών ανασκαφών στην Ιαλυσό, στους T. 15, T. 17, T. 32, T. 33, T. 38, T. 71, T. 87. Στον T. 17 βρέθηκαν δύο. Σε έξι περιπτώσεις οι καύσεις περιέχονταν σε αγγεία τοποθετημένα επί του δαπέδου (στους T. 17, T. 32, T. 33, T. 87), ενώ οι άλλες δύο (στους T. 17, T. 38), βρίσκονταν μέσα σε λάκκους («prozzi»), σκαμμένους στο δάπεδο, πιθανότατα όμως αρχικά περιέχονταν σε δοχεία από οργανική ύλη, όπως προτείνει ο Ιακωβίδης για τις αντίστοιχες καύσεις σε λάκκους της Περατής, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 38 πίν. 40, σελ. 40. Benzi 1992, σελ. 230.

¹²⁴⁰ Η οστεολογική ανάλυση της καύσης του T. 32, η μοναδική που έγινε από ειδικό, κατέδειξε ότι μετά την καύση τα οστά είχαν τσακιστεί σε μικρά θραύσματα και μόνον μικρό μέρος τους είχε τοποθετηθεί στον τάφο.

ατόμου διαπιστώνεται στην Περαιτή, ενώ τοποθέτηση καύσης και ενταφιασμού σε κοινό λάκκο στο θάπεδο θαλαμοειδούς τάφου σημειώνεται στο νεκροταφείο του Κλάους στην Αχαΐα¹²⁴¹.

Στον αιγαιακό χώρο η πρακτική της καύσης απαντά ήδη από την ΑΝ περίοδο στη Σουφλί Μαγούλα, κατά την ΜΝ στην Πρόσυμνα, και στην Ύστερη και Τελική ΝΛ στο νεκροταφείο της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου στη Θεσσαλία¹²⁴², αλλά και στη δυτική Μακεδονία¹²⁴³ και στην Αρκαδία¹²⁴⁴.

Κατά την ΠΕ και ΜΕ περίοδο απαντώνται ελάχιστες περιπτώσεις καύσης νεκρών στον ηπειρωτικό και νησιωτικό ελλαδικό χώρο και στην Κρήτη¹²⁴⁵. Στη βόρεια Ελλάδα η πρακτική εμφανίζεται συχνότερα, εκεί ωστόσο συσχετίζεται με ταφικές πρακτικές του βαλκανικού χώρου και της κεντρικής Ευρώπης¹²⁴⁶.

Στα μέσα του 14^{ου} αι. η πρακτική εντοπίζεται στο θολωτό Τ. 2 της Τραγάνας¹²⁴⁷, ενώ κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΒ απαντά με σποραδικά παραδείγματα σε θαλαμοειδείς τάφους στην Αττική, στη Βραυρώνα¹²⁴⁸, στη Σαλαμίνα¹²⁴⁹, ενδεχομένως στην Αργολίδα¹²⁵⁰ και

Βλ. Maiuri 1923-24, σελ. 239, σημ. 1. Benzi 1992, σελ. 230-231. Για τις καύσεις της Περαιτής, οι Σμπαρούνης και Παϊδούσης θεωρούν ότι τα οστά συνθλίφθηκαν όσο ακόμη διακούσε η διαδικασία της καύσης, βλ. Paidoussis – Sbarounis 1975, σελ. 143-144.

¹²⁴¹ Paschalidis 2018, σελ. 452.

¹²⁴² Βλ. Cavanagh – Mee 1998, σελ. 8-9.

¹²⁴³ Για καύσεις της ΝΛ περιόδου στη δυτική Μακεδονία βλ. Ασουχίδου 2001, σελ. 38. Σαββοπούλου 2001, σελ. 179.

¹²⁴⁴ Ο Blegen ερμήνευσε ως πιθανά αποτεφρωτήρια μεγάλες ανοιχτές εστίες στα Αγωργίτικα Αρκαδίας, βάσει αντίστοιχης κατασκευής που ανέσκαψε στην Πρόσυμνα, η ερμηνεία του αυτή όμως έχει αμφισβητηθεί. Βλ. Blegen 1937, σελ. 25.

¹²⁴⁵ Αναφέρονται περιπτώσεις καύσης στις θέσεις Στενό και Σκάρος Λευκάδας, στην Ολυμπία· επίσης μεμονωμένη ΜΕ/ΥΕ Ι καύση στο Άργος, και ΜΜ ΙΙΙ καύση στον Άη Λια της Κνωσσού. Βλ. Ιακωβίδης 1970 Β', σελ. 45-47, με βιβλιογραφία. Cavanagh - Mee 1998, σελ. 18.

¹²⁴⁶ Βλ. σχετικά Ασουχίδου 2001, σελ. 34-38: στην ΠΕΧ η καύση χρησιμοποιείται παράλληλα με τον ενταφιασμό σε νεκροταφεία στον Άγιο Μάμαντα Χαλκιδικής, στις εκβολές του Στρυμόνα, στο Ξηροπήγαδο Κουλάδας Κοζάνης. Αντίθετα, στο Κριαρίτσι Συκιάς στη Χαλκιδική ερευνήθηκε νεκροταφείο 30 περίπου περιβόλων αποκλειστικά με καύσεις. Στη ΜΕΧ απαντούν μόνον 2 καύσεις στις Γούλες Κοζάνης. Η Ασουχίδου συνδέει τις καύσεις αυτές της ΠΕΧ και ΜΕΧ στη Μακεδονία με αντίστοιχα νεκροταφεία καύσεων στη δυτική Σερβία, τη βορειοανατολική Βουλγαρία, αλλά και τη Μικρά Ασία, βλ. Ασουχίδου 2001, σελ. 38-39:

¹²⁴⁷ Cavanagh-Mee 1998, σελ. 52. Πιτερός 2001, σελ. 116. Ο τάφος περιείχε δύο καύσεις σε λάκκο στο δάπεδο, συνοδευόμενες από κοσμήματα και κεραμική της ΥΕ ΙΙΒ.

¹²⁴⁸ Για τον Τ. Α της Βραυρώνας βλ. Πιτερός 2001, σελ. 116. Η Kontorli-Papadopoulou 1987, σελ. 156, διευκρινίζει ότι στην Περαιτή και στη Βραυρώνα οι καύσεις έγιναν εκτός του θαλάμου, ενώ στις υπόλοιπες υπάρχουν ίχνη καύσεων στον ταφικό θάλαμο

¹²⁴⁹ Βλ. Cavanagh-Mee 1998, σελ. 74.

στην Εύβοια¹²⁵¹, καθώς κι στο Σύγκαιρο Αστυπάλαιας¹²⁵², στις Βωνιές Καρπάθου¹²⁵³ και στον Ολούντα της ανατολικής Κρήτης¹²⁵⁴. Επίσης στην Τροία και στο Müsgebi, όπου ταφές καύσης συνοδεύονται από μυκηναϊκά αγγεία της ΥΕ ΙΙΑ2-Β¹²⁵⁵. Προς το τέλος της περιόδου χρονολογείται καύση στον Τ. 26 στο Κολωνάκι Θηβών¹²⁵⁶. Μέχρι την περίοδο αυτή η πρακτική της καύσης είναι μεν περιορισμένη αριθμητικά, αλλά παρουσιάζει ευρεία διασπορά, αν και αφορά κατά κύριο λόγο σε μεμονωμένες περιπτώσεις.

Κατά τη μετανακτορική περίοδο οι καύσεις αποτελούν την εξαίρεση, αφού ο κανόνας εξακολουθεί να είναι ο ενταφιασμός. Ωστόσο κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου η καύση παρουσιάζει ευρεία γεωγραφική διάδοση τόσο στην ηπειρωτική Ελλάδα, όσο και στο Αιγαίο¹²⁵⁷.

Καύσεις απαντούν συχνά στην ΥΕ ΙΙΙΓ Πελοπόννησο¹²⁵⁸. Στην Αργολίδα εμφανίζονται οργανωμένες σε τύμβους στα Χάνια Μοναστηρακίου¹²⁵⁹ και στο Άργος¹²⁶⁰, καθώς και σε

---

¹²⁵⁰ Για τον Τ. ΧΛΙ της Πρόσυμνας βλ. Πιτερός 2001, σελ. 116. Kontorli 1987, σελ. 156.

¹²⁵¹ Βλ. Cavanagh-Mee 1998, σελ. 71.

¹²⁵² Βλ. Ντούμας 1975, σελ. 372. Cavanagh-Mee 1998, σελ. 75.

¹²⁵³ Βλ. Melas 1985, 39. Οι Cavanagh και Mee συνδέουν την καύση της Καρπάθου με τις καύσεις στην Κρήτη Cavanagh-Mee 1998, σελ. 75, 94, βλ. .

¹²⁵⁴ Σε νεκροταφείο με ενταφιασμούς βρέθηκαν πίθοι και λουτροειδείς λάρνακες που περιείχαν τα υπολείμματα καμένων οστών. Η Κάντα επαναχρονολόγησε τις καύσεις –που παλαιότερα αποδίδονταν στην ΥΕ ΙΙΙΓ και την Υπομυκηναϊκή περίοδο- στην ΥΕ ΙΙΑ2-Β (1400-1200 π.Χ.). Η ίδια παρατηρεί ότι πρόκειται για μοναδική περίπτωση οργανωμένου νεκροταφείου καύσεων σε τόσο πρώιμη περίοδο. Βλ. Kanta 2001, σελ. 59, 61, 63.

¹²⁵⁵ Cavanagh - Mee 1998, σελ. 76.

¹²⁵⁶ Κεραμόπουλος 1917, σελ. 163. Ιακωβίδης 1970 Β', σελ. 46. Cavanagh - Mee 1998, σελ. 74. Πιτερός 2001, σελ. 116.

¹²⁵⁷ Βλ. Desborough 1964, σελ. 71. Pini 1968, σελ. 60-61. Ιακωβίδης 1970 Β', σελ. 43 κ.εξ. και εικ. 3. Kontorli-Papadopoulou 1987, σελ. 156, με βιβλιογραφία. Σταμπολίδης 2001. Dickinson 2006, σελ. 185-6. Σαλαβούρα 2007, σελ. 340 κ.εξ. με βιβλιογραφία.

¹²⁵⁸ Σαλαβούρα 2007, σελ. 372-3, σημ. 1675 – 1682, με κατάλογο θέσεων και βιβλιογραφικές παραπομπές.

¹²⁵⁹ Ο τύμβος στα Χάνια περιείχε αποκλειστικά καύσεις εντός αγγείων· φαίνεται ότι αποτελεί νέο τύπο τάφου, αν και τα κτερίσματα είναι καθαρά μυκηναϊκά. Βλ. σχετικά Cavanagh-Mee 1998, σελ. 93-4. Ο Πιτερός 2001, σελ. 115, χρονολογεί τον τύμβο στην ΥΕ ΙΙΙΓ μέση και ύστερη περίοδο. Dickinson 2003, 324. Papadopoulou 2013.

¹²⁶⁰ Βλ. Πιτερός 2001, 99 κ. εξ., σελ. 114-5. Σε σωστική ανασκαφή στο Άργος αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα τύμβου της ΥΕ ΙΙΙΓ μέσης και ύστερης, στο οποίο συνυπήρχαν ενταφιασμοί ενηλίκων σε λακκοειδείς, παιδιών σε κιβωτιόσημους, βρεφών σε λάκκους και κιβωτιόσημους, μαζί με υπερδιπλάσιο αριθμό καύσεων ενηλίκων και παιδιών, τοποθετημένων σε τεφροδόχα αγγεία. Σε μικρή απόσταση βρέθηκε δεύτερος τύμβος με εννέα καύσεις της ΥΕ ΙΙΙΓ. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι τύμβοι της ΥΕ ΙΙΙΓ στην Αργολίδα βρίσκονται σε διαφορετικές θέσεις από τα νεκροταφεία των θαλαμοειδών των Μυκηνών και του Άργους, που εξακολουθούν να είναι σε χρήση. Ο Πιτερός επισημαίνει ότι στο Άργος η καύση εγκαταλείπεται στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ, ενώ η ύπαρξη του εθίμου κατά τη γεωμετρική περίοδο στην Αργολίδα είναι αμφίβολη, βλ.

θαλαμοειδή τάφο στο Αγραπιδοχώρι Ηλείας¹²⁶¹. Το έθιμο της καύσης ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένο στα ΥΕ ΙΙΙΓ νεκροταφεία των Πατρών· στην Αχαΐα μάλιστα συνδέεται με πλούσιες ταφές¹²⁶².

Στην ΥΕ ΙΙΙΓ καύσεις εντοπίζονται στην Περατή, με 18 συνολικά περιπτώσεις εντός δέκα θαλαμοειδών¹²⁶³, στην Ιαλυσό, όπου σημειώνονται οκτώ βέβαιες και τρεις πιθανές περιπτώσεις καύσης σε αγγεία και σε λάκκους στο δάπεδο των θαλάμων¹²⁶⁴. Αναφέρεται

Πιτερός 2001, σελ. 117-8. Η πρόσφατη έρευνα στο Άργος έδωσε μόνο τρεις περιπτώσεις τεφροδόχων αγγείων με καμμένα οστά της ΠρΓ περιόδου, οι οποίες ερμηνεύονται ως επιβιώσεις του ΥΕ ΙΙΙΓ εθίμου. Οι Eder και Jung θεωρούν ότι παρόμοιο φαινόμενο είναι οι καύσεις σε νεκροταφεία της Ιταλίας την ίδια περίοδο και ότι μάλιστα από αυτές εμπνέονται οι αντίστοιχες αργολικές, βλ. Eder - Jung 2005, σελ. 392-3.

¹²⁶¹ Βλ. Παρλαμά 1971, σελ. 52, 54, 58. Τα ανασκαφικά δεδομένα δείχνουν ότι μέσα στο θάλαμο έλαβε χώρα καύση νεκρού, ένας μάλιστα αμφορέας της ΥΕ ΙΙΙΓ μέσης είχε χρήση τεφροδόχου αγγείου. Ωστόσο υπήρχαν και προγενέστερες ταφές της ΥΕ ΙΙΙΑ-Β, παραμερισμένες. Με βάση τα ευρήματα η καύση ανήκει στην πρόιμη ή μέση ΥΕ ΙΙΙΓ. Ο Πιτερός 2001, σελ. 116, σημειώνει ότι η καύση δεν πρέπει να έγινε εντός του θαλάμου, όπως είχε αρχικά υποτεθεί. Η Αδρύμη-Σισμάνη θεωρεί ότι και εδώ κάηκαν οι σοροί της ΥΕ ΙΙΙΑ-Β, αλλά δεν ερμηνεύει γιατί δεν κάηκαν όλοι.

¹²⁶² Βλ. Παπαζογλου-Μανιουδάκη 1994, σελ. 186. Πιτερός 2001, σελ. 115. Βλαχόπουλος 2012, σελ. 49 σημ. 38-41, με βιβλιογραφία.

¹²⁶³ Ιακωβίδης 1970 Β', σελ. 31-43.

¹²⁶⁴ Ιακωβίδης 1970 Β', σελ. 56. Σχετικά με τις καύσεις στη Ρόδο, βλ. Μee 1982, σελ. 27-28. Όπως επισημαίνει ο Benzi, ο ελάχιστος αριθμός βέβαιων ταφών στους 93 τάφους των ιταλικών ανασκαφών στην Ιαλυσό υπολογίζεται σε περίπου 182, από τις οποίες οι 171 είναι ενταφιασμοί και οι οκτώ καύσεις, ενώ σημειώνονται τρεις αμφιλεγόμενες περιπτώσεις, στους Τ. 19, Τ. 20, Τ. 47, βλ. σχετικά Benzi 1992, σελ. 230. Οι οκτώ βέβαιες περιπτώσεις καύσης βρέθηκαν σε επτά τάφους, συγκεκριμένα στους Τ. 15, Τ. 17, Τ. 32, Τ. 33, Τ. 38, Τ. 71, Τ. 87. Στον Τ. 17 βρέθηκαν δύο. Σε έξι από τις περιπτώσεις αυτές οι καύσεις περιέχονταν σε αγγεία τοποθετημένα επί του δαπέδου (στους Τ. 17, Τ. 32, Τ. 33, Τ. 87), ενώ οι άλλες δύο (στους Τ. 17, Τ. 38), βρίσκονταν μέσα σε λάκκους («prozzi»), σκαμμένους στο δάπεδο, πιθανότατα όμως αρχικά περιέχονταν σε δοχεία από οργανική ύλη, όπως προτείνει ο Ιακωβίδης για τις αντίστοιχες καύσεις σε λάκκους της Περατής, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 40. Benzi 1992, σελ. 230. Δες σημ. 57. Η πρακτική λοιπόν της δευτερογενούς ταφής καύσης στην Ιαλυσό έμοιαζε πολύ με την αντίστοιχη στην Περατή, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 38. Σε αντίθεση με την Περατή ωστόσο, στην Ιαλυσό παραμένει σταθερή η επιλογή του τεφροδόχου αγγείου, το οποίο είναι πάντοτε μια μόνωτη ευρύστομη πρόχους FS 107, 109, εκτός ίσως από τον Τ. 33, βλ. σχετικά Benzi 1992, σελ. 231, 312. Πρβλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β', σελ. 40, Γ' πίν. 174. Όλες οι βέβαιες καύσεις στην Ιαλυσό περιέχονταν σε αγγεία της ΥΕ ΙΙΙΓ, και μάλιστα σε τάφους που χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά ή κυρίως στην περίοδο αυτή. Σε ΥΕ ΙΙΙΓ περιβάλλοντα βρέθηκαν επίσης οι δύο πιθανές καύσεις των Τ. 20 και Τ. 47, βλ. Benzi 1992, σελ. 231, 271, 331. Η καύση του Τ. 32, η μοναδική στο νεκροταφείο που έχει μελετηθεί επιστημονικά, περιλαμβάνει τα κατάλοιπα ενός μόνου ατόμου, αλλά δεν είναι απίθανο ότι σε άλλες περιπτώσεις συλλέχθηκαν μαζί τα κατάλοιπα περισσότερων από ένα άτομα, ενώ αναφέρονται και κατάλοιπα νηπίων, βλ. Maiuri 1923-24, σελ. 239, σημ. 1. Τα ίδια στοιχεία διαπιστώθηκαν επίσης στην Περατή, όπου έξι καύσεις ήταν ατομικές, πέντε διπλές και μία τριπλή, βλ. Paidoussis - Sbarounis 1975, σελ. 129-159.

Αξιοσημείωτη είναι τέλος η περίπτωση της πιθανής καύσης του Τ. 19, που χρησιμοποιήθηκε στην ΥΕ ΙΙΙΑ1-2, βλ. Benzi 1992, σελ. 231, 268. Η καύση, η οποία περιείχε θρυμματισμένα οστά, είχε τοποθετηθεί σε μικρό λάκκο σκαμμένο στο δάπεδο του τάφου και συνοδευόταν από οينوχοϊσκη FS 149 της πρόιμης φάσης

επίσης μία περίπτωση στη Λαγκάδα της Κω¹²⁶⁵, και δύο πιθανές στη Νάξο¹²⁶⁶. Καύσεις της περιόδου αυτής που εντοπίζονται σε θέσεις της ανατολικής Κρήτης¹²⁶⁷, εντός θολωτών τάφων κρητικού τύπου μαζί με ενταφιασμούς, συσχετίζονται από ορισμένους μελετητές με την εγκατάσταση εποίκων από την ηπειρωτική Ελλάδα στο νησί. Αντίθετα, το υπαίθριο νεκροταφείο καύσεων εντός αγείων στους Ατσιπάδες, της δυτικό τμήμα του νησιού, συσχετίζεται με εγκατάσταση εποίκων από τη Μικρά Ασία¹²⁶⁸.

Κατά τον 11^ο αι. π.Χ.¹²⁶⁹, πιθανή καύση εμφανίζεται στο μικρό θολωτό στις Λακκούλες Καρποφόρας Μεσσηνίας¹²⁷⁰, στα Παλούκια Σαλαμίνας¹²⁷¹ και στο Λευκαντί¹²⁷²,

---

της ΥΕ ΙΙΑ (βλ. Benzi 1992, σελ. 231, 268, πίν. 33h). Ο Mee χρονολογεί το αγγείο στην ΥΕ ΙΙΑ1, αλλά αμφισβητεί ότι πρόκειται για ταφή καύσης, βλ. Mee 1982 σελ. 8-9. Η εμφάνιση μιας καύσης τόσο αρχαίας στην Ιαλυσό δεν θα προκαλούσε ωστόσο έκπληξη από τη στιγμή που αυτό το ταφικό έθιμο έφθασε στο Αιγαίο από τη Μικρά Ασία διά μέσου των μυκηναϊκών εγκαταστάσεων στην ανατολική ακτή και από τη στιγμή που έχουμε καύσεις της ΥΕ ΙΙΑ2-B στην περιοχή του Mūskebi Για την προβληματική σχετικά με τις καύσεις, βλ. Ιακωβίδης 1969-70 Β' σελ. 45-56. Melas 1984, σελ. 21 κ.ε. Για τις καύσεις από την ΕΧ έως την ΕΣ βλ. Andronikos 1968, σελ. W51-59, από την ΠρΓ περίοδο και μετά, σελ. W59-69.

¹²⁶⁵ Για την καύση εντός ολόβαφης ευρύστομης πρόχου στον Τ. 44 της Λαγκάδας στην Κω, βλ. Morricone 1965-66, σελ. 202, εικ. 213-214. Τα οστά της ταφής αναφέρονται ως ασβεστοποιημένα και θρυμματισμένα "calcinata e spezzate". Επίσης, Ιακωβίδης 1970 Β', σελ. 56, όπου αναφέρεται ότι όλη η κεραμική του Τ. 44 χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΓ, είναι δηλαδή μεταγενέστερη των καύσεων του Mūsgebi (Επισκοπής).

¹²⁶⁶ Για την πιθανή ταφή καύσης στους Τ. Α και Τ. Β των Απλωμάτων, βλ. Βλαχόπουλος 2006, σελ. 89. Βλαχόπουλος 2012, σελ. 50.

¹²⁶⁷ Καύσεις του 12^{ου} αι. π.Χ. εντοπίζονται σε θέσεις της ανατολικής Κρήτης, στην Κριτσά, στον θολωτό τάφο Φωτούλας Πραισού (βλ. Πλάτων 1960), στη Μυρσίνη Σητείας. Οι περιπτώσεις καύσεων στα Λιλιανά Φαιστού, στο θολωτό τάφο των Μουλιανών Σητείας και στην Τύλισσο χρονολογούνται στις αρχές του 11^{ου}, της δε Τυλίσσου ενδεχομένως και λίγο αργότερα, στην ΠρΓ περίοδο. Εκτός από τις παραπάνω, καύσεις της Υπομινωικής –ΠρΓ περιόδου αναφέρονται και στις θέσεις Βρόκαστρο, Τουρλωτή, Κρυά, Ζάκρος και Καλό Χωριό της ανατολικής Κρήτης. Για κατάλογο των θέσεων και βιβλιογραφία, βλ. Pini 1968, σελ. 60-61. Ιακωβίδης 1970 Β' σελ. 47-8. Davaras 1973-74. Τσιτοπούλου –Little 2001, σελ. 84 και χάρτης εικ. 1, με λεπτομερή κατάλογο όλων των καύσεων της ανατολικής Κρήτης και βιβλιογραφία. Εκτός από τις παραπάνω, καύσεις της Υπομινωικής –ΠρΓ περιόδου αναφέρονται και στις θέσεις Βρόκαστρο, Τουρλωτή, Κρυά, Ζάκρος και Καλό Χωριό της ανατολικής Κρήτης. Βλ. Paschalidis 2009, σελ. 41, με κατάλογο ταφών καύσης στην ανατολική Κρήτη, Για ταφή καύσης δύο ατόμων, ενήλικα άνδρα και παιδιού, σε κοινή πυρά στην Πλακαλώνα Τουρλωτή της ανατολικής Κρήτης, βλ. Paschalidis 2009, σελ. 37-40 (McGeorge)

¹²⁶⁸ Στο Πέδουλο Ατσιπάδων στη δυτική Κρήτη ανασκάφησαν το 1912-13 21 καύσεις εντός αγείων. Οι νεώτερες έρευνες επιβεβαίωσαν τη χρονολόγηση στην ΥΜ ΙΙΙΓ-Υπομυκηναϊκή περίοδο, βλ. Agelarakis κ.ά. 2001, σελ. 76-77.

¹²⁶⁹ Βλ. Σαλαβούρα 2007, σελ. 344, σημ. 1683-1688 που συγκεντρώνει τις γνωστές καύσεις της υπομυκηναϊκής περιόδου, με παραπομπές.

¹²⁷⁰ Ο Χωρέμης 1973, σελ. 72-9 αναφέρει στρώμα διάσπαρτων καμμένων και θρυμματισμένων οστών με κτερίσματα της υπομυκηναϊκής και Πρωτογεωμετρικής περιόδου, περ. 1000 π.Χ.. Αντίθετα ο Κορρές εκφράζει αμφιβολίες κατά πόσον πρόκειται όντως για καύση, βλ. Κορρές 1981-2, σελ. 374 σημ. 2, σελ. 399-400.

¹²⁷¹ Ιακωβίδης 1970 Β', σελ. 46

ενδεχομένως και στην Ελάτεια Φωκίδας¹²⁷³. Η πρακτική επανεμφανίζεται επίσης στη βόρειο Ελλάδα, σε ταφικούς τύμβους μαζί με ενταφιασμούς¹²⁷⁴. Στο Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσσού, στον φρεατόσχημο T. 201, βρέθηκε υπομινωϊκή καύση πολεμιστή με τον πλήρη οπλισμό του¹²⁷⁵. Μια μοναδική καύση πολεμιστή στο Παλαιόκαστρο Γορτυνίας χρονολογείται επίσης στην περίοδο αυτή¹²⁷⁶. Εδώ ωστόσο θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι πολλές από τις αναφερόμενες καύσεις δεν είναι βέβαιες ταφές καύσεις, και σε αυτές περιλαμβάνουμε και τις καύσεις απότο νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης, καθώς η θρυμματισμένη κατάσταση των οστών δεν επιτρέπει τη βέβαιη ταύτιση¹²⁷⁷.

Τόσο η προέλευση, ήδη από τη ΝΛ περίοδο, όσο και η διάδοση του εθίμου κατά τον 13^ο και τον 12^ο αι. αποδίδεται σε επίδραση από τη Μικρά Ασία¹²⁷⁸, όπου βρέθηκαν καύσεις κατά κανόνα σε ομάδες και σε οργανωμένα νεκροταφεία σε διάφορα σημεία καθ' όλη τη 2^η χιλιετία π.Χ. Είναι μάλιστα ευρύτερα αποδεκτή η άποψη ότι το έθιμο αυτό μεταφέρθηκε στην Κρήτη και στην ηπειρωτική Ελλάδα μέσω της Δωδεκανήσου¹²⁷⁹. Η Κάντα θεωρεί ότι η εύρεση καύσεων τόσο στην Κάρπαθο όσο και στην ανατολική Κρήτη ήδη στην ΥΕ IIIA2 – ΥΕ IIIB αποτελεί στοιχείο που τεκμηριώνει την προέλευση του εθίμου από τη Μικρά Ασία, και επισημαίνει ότι η παράλληλη χρήση καύσης και ενταφιασμού είναι δηλωτική

---

¹²⁷² Πιτερός 2001, 116. Η Lemos 2002, 161, 163-4, η οποία ωστόσο σημειώνει τη δυσκολία ακριβούς χρονολόγησης των καύσεων.

¹²⁷³ Υπολείμματα καύσεων βρέθηκαν σε δύο διαταραγμένους τάφους, δεν είναι ωστόσο βέβαιο εάν πρόκειται για ταφές καύσης, ενώ και χρονολόγησή τους είναι ασαφής. Βλ. σχετικά Δακορόνια 1993, σελ. 37. Οι Cavanagh και Mee, όπως και η Λαιμού, χρονολογούν τις καύσεις αυτές στους πρώιμους Σκοτεινούς Χρόνους. Βλ. Cavanagh-Mee 1998, σελ. 94. Lemos 2002, σελ. 187.

¹²⁷⁴ Βλ. Σαββοπούλου 2001, σελ. 169-174: στο Παλιό Γυναικόκαστρο, Κυλική στη δυτική Μακεδονία εντοπίστηκαν καύσεις σε τεφροδόχα αγγεία, που είχαν τοποθετηθεί σε τύμβους, διαμέτρου 2,5-3 μ. Η χρήση τους ξεκινά στην ΥΕ IIIΓ ύστερη και φθάνει μέχρι τον 9^ο αι. π.Χ. Συνήθως βέβαια οι καύσεις της βόρειας Ελλάδας συνδέονται με την κεντρική Ευρώπη (πολιτισμοί Urnenfelder και Halstadt), βλ. και Σαββοπούλου 2001, σελ. 179. Αντίθετα η Κάντα θεωρεί πιθανότερη τη Μικρασιατική επίδραση και στη Μακεδονία, βλ. Kanta 2001, σελ. 69.

¹²⁷⁵ Βλ. Catling 1978-9, σελ. 46. Catling 1982-3, σελ. 53.

¹²⁷⁶ Η Σαλαβούρα, 2007, σελ. 343-344 συνδέει την ταφή αυτή με τις καύσεις της ΥΕ IIIΓ στα αχαϊκά νεκροταφεία και με τη «Δυτική κοινή», και θεωρεί ότι συνεχίζει το έθιμο στην υπομυκηναϊκή περίοδο και σχετίζεται με εξέχον μέλος της κοινότητας.

¹²⁷⁷ Αυτό υπογραμμίζει ο Ruppenstein 2013.

¹²⁷⁸ Pini 1968, σελ. 62. Ιακωβίδης 1970 Β', σελ. 53 κ.εξ. Ο Πιτερός 2001, 116 σημειώνει ότι η ανεύρεση νεκροταφείων με καμμένα οστά εντός τεφροδόχων σε διάφορες μικρασιατικές θέσεις και κυρίως στην Τροία επιβεβαιώνει την ανατολική προέλευση του εθίμου, βλ. Πιτερός 2001, σελ. 116.

¹²⁷⁹ Βλ. Ιακωβίδης 1970 Β' σελ. 56-7. Cavanagh-Mee 1998, 93. Κατά τον Μελά το εύρημα στις Βωνιές Καρπάθου τεκμηριώνει την εισαγωγή του εθίμου της καύσης στο Αιγαίο από την Ανατολή γύρω στο 1300 π.Χ. ή λίγο πριν, βλ. Melas 1985, σελ. 39.

μικτών πληθυσμών ναυτικών και εμπόρων που διαμόρφωσαν την Αιγαιακή Κοινή της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου¹²⁸⁰.

Σε όλη τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ και Υπομυκ. περιόδου οι καύσεις αποτελούν ακόμη την εξαίρεση στον κανόνα του ενταφιασμού· το φαινόμενο ωστόσο παρατηρείται πολύ πιο εντατικά κατά την ΠρΓ περίοδο, ιδιαίτερα σε κάποιες περιοχές, όπως στην Αθήνα και στο Λευκαντί, όπου εμφανίζεται πλέον ως κύρια πρακτική¹²⁸¹, ενώ σε άλλες, στην Αργολίδα για παράδειγμα, υποχωρεί¹²⁸². Όταν οι καύσεις κτερίζονται με όπλα, αποδίδονται σε πολεμιστές¹²⁸³. Η παράλληλη χρήση ενταφιασμού και καύσης αποτελεί εξάλλου διαχρονικό φαινόμενο και δεν συνδέεται οπωσδήποτε με την έλευση νέου πληθυσμού. Εάν εξαιρέσουμε τα μεμονωμένα νεκροταφεία καύσεων (για παράδειγμα στα Χάνια Μοναστηρακίου Αργολίδας), οι περισσότερες ΥΕ ΙΙΙΓ καύσεις βρέθηκαν σε τεφροδόχα αγγεία, μέσα σε θαλαμοειδείς τάφους μαζί με ενταφιασμούς, και πιθανώς ανήκουν σε ταφές της ίδιας οικογένειας. Η προτίμηση για τη μια ή την άλλη ταφική πρακτική ενδεχομένως εξαρτάται από την τοπική ή οικογενειακή παράδοση ή ακόμη – κρίνοντας από τα μεταγενέστερα νεκροταφεία (των αρχαϊκών χρόνων) από την κοινωνική θέση και την οικονομική ευμάρεια της οικογένειας, και δεν δηλώνει απαραίτητα εθνική προέλευση¹²⁸⁴.

Επίσης, η τοποθέτηση των καμένων καταλοίπων έως και τριών ατόμων σε ένα δοχείο, ίσως αντιστοιχεί στον ενταφιασμό ως και τριών ατόμων στους μυκηναϊκούς «απλούς τάφους» αλλά και σε θαλαμοειδείς του τέλους της ΕΧ, ή ακόμη και μεταγενέστερους, όπως στους αρχαϊκούς θαλαμοειδείς της Καμείρου. Η επιλογή αντιπροσωπευτικών οστών και ο θρυμματισμός τους θα πρέπει πιθανώς να αντιστοιχιστούν με τα στοιχεία από τις δευτερογενείς ταφές σε λακκοειδείς τάφους, που δηλώνουν ότι δεν κρατούσαν όλο το οστεολογικό υλικό. Τέλος, ο θρυμματισμός των οστών μετά την καύση, πριν τη φύλαξή τους σε τεφροδόχα αγγεία πιθανώς αποτελεί μια επιτάχυνση της διαδικασίας της

---

¹²⁸⁰ Βλ. Κάντα 2001, σελ. 64. Βλ. επίσης Paschalidis 2018, σελ. 452.

¹²⁸¹ Βλ. Lemos 2002, σελ. 161-8, 186-7. Dickinson 2006, σελ. 185-8. Εξαιρετικά ενδιαφέροντα είναι η παρατήρηση, ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι καύσεις της ΠΕΣ δεν απαντούν στις ίδιες θέσεις με αυτές της ΥΕ ΙΙΙΓ. Σαλαβούρα 2007, σελ. 345.

¹²⁸² Πιτερός 2001, 116.

¹²⁸³ Lemos 2002, σελ. 164-6. Σαλαβούρα 2007, σελ. 345 για καύση πολεμιστή του 11^{ου} π.Χ. αι. στο Παλαιόκαστρο Γορτυνίας.

¹²⁸⁴ Lemos 2002, σελ. 186-7 (με βιβλιογραφία). Dickinson 2006, σελ. 188-9. Σαλαβούρα 2007, σελ. 345.

μετάβασης από το στάδιο του νεκρού στο στάδιο του προγόνου, σύμφωνα με τα πρόσφατα δεδομένα από θαλαμοειδείς τάφους¹²⁸⁵. Ενδεχομένως μάλιστα η επιτάχυνση αυτή να υπαγορευόταν από τα ρευστά δεδομένα και την ανασφάλεια της περιόδου αυτής.

Οπωσδήποτε, στη Ρόδο της ΠΕΣ διαπιστώνεται ότι η καύση αποτελεί πρακτική που εφαρμόζεται για την ταφή ενηλίκων, παράλληλα με τον ενταφιασμό ή εγχυτρισμό βρεφών και παιδιών, σε αντίθεση από την πρακτική της ΥΕ ΙΙΙΓ κατά την οποία το έθιμο της καύσης αποτελούσε σπάνιο φαινόμενο μεν, αλλά εφαρμοζόταν ανεξάρτητα από ηλικία και φύλο, όπως διαπιστώθηκε από την εξέταση του οστεολογικού υλικού της Ιαλυσού και της Περαιτής.

Σήμανση των τάφων.

Μοναδικό βέβαιο στοιχείο σήμανσης τάφου στην Αγία Αγάθη αποτελεί η λαξευμένη πωρολιθική επιτύμβια στήλη με αρ.κατ. Ε7858α, που βρέθηκε σπασμένη σε δύο τμήματα στο εσωτερικό του Τ. 45 (Εικ. 82, 119), μαζί με ένα τρίτο πωρόλιθο πρισματικού σχήματος, που θα πρέπει να αποτελούσε μέρος της στήριξής της (Ε 7858β)¹²⁸⁶. Πιθανό σήμα θεωρούμε επίσης τον αδρά σχηματισμένο περίπου πυραμιδικό λίθο Ε7859 που

---

¹²⁸⁵ Οι Παπακωνσταντίνου, Τριανταφύλλου και Στάθη, στη μελέτη του οστεολογικού υλικού από το πρόσφατο εύρημα του νεκροταφείου στο Κολικρέπι Σπάτων, διαπίστωσαν τα εξής: Αναγνωρίστηκαν τουλάχιστον 169 νεκροί σε έντεκα τάφους (από τους 65 του νεκροταφείου), που αντιπροσώπευαν όλες τις ηλικίες και των δύο φύλων, μάλλον λοιπόν επρόκειτο για οικογενειακές ομάδες. Ωστόσο σημειώνεται χαμηλή αντιπροσώπευση ατόμων κάτω των δεκαοκτώ ετών. Οι έντεκα τάφοι του δείγματος περιείχαν ελάχιστες πρωτογενείς ταφές· δευτερογενείς ταφές βρέθηκαν και στους θαλάμους και στις κόγχες. Οι θάλαμοι ανοίγονταν όχι μόνον για νέες ταφές, αλλά και για την τακτοποίηση δευτερογενών ταφών, και για την επαφή με τους νεκρούς τους. Οι δευτερογενείς ταφές βρίσκονταν είτε ως σωροί περιμετρικά των θαλάμων, είτε σε κόγχες ή σε λάκκους στα δάπεδα, μεμονωμένες ή μαζί με άλλα άτομα και περιλάμβαναν κυρίως κρανία και μακρά οστά. Η εξάρθρωση των σωμάτων και η ανάμειξη των οστών από τους ζωντανούς είχε σαν αποτέλεσμα την καταστροφή των προσωπικών ταυτοτήτων και την μεταμόρφωσή των νεκρών σε «προγόνους», και τελικά τη δόμηση στη συλλογική μνήμη του προγονικού παρελθόντος της οικογένειας. Ο αριθμός των οστών που βρέθηκαν ήταν σημαντικά μικρότερος από τον αναμενόμενο, στοιχείο που οδήγησε τους συγγραφείς στην υπόθεση ότι πιθανώς κάποια από τα οστά απομακρύνονταν έξω από τον τάφο, έχοντας πιθανώς αποκτήσει συμβολικό περιεχόμενο, ως προγονικά φυλαχτά. Βλ. σχετικά Parakonstantinou κ.ά. 2019, σελ. 240-241 σημ. 22, με βιβλιογραφία.

¹²⁸⁶ Πρβλ. για παράδειγμα τον τρόπο στήριξης της ορθογώνιας πλακοειδούς ταφικής στήλης στον ΜΕ Τ. Α7 της Λέρνας, με μία πρισματική πέτρα από πίσω, ώστε να στηρίζεται με κάποια κλίση, και άλλες να την «κλειδώνουν» από μπροστά., βλ. Andronikos 1968, πίν. VIIa.

Στον Τ. 45 της Αγίας Αγάθης, ο νεκρός είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι προς Ν, ενώ η στήλη βρέθηκε στο βόρειο τμήμα του τάφου. Οπωσδήποτε όμως δεν ήταν αυτή η αρχική της θέση.

βρέθηκε στην επίκωση του T. 57 (Εικ. 120). Ο λίθος αυτός θα εδραζόταν στην επίπεδη επιφάνεια του βράχου στη δυτική στενή πλευρά του T. 57.

Τα επιτάφια σήματα είναι στοιχείο γνωστό στα μυκηναϊκά νεκροταφεία της ηπειρωτικής Ελλάδας, αλλά δεν εντοπίζονται συχνά, ενδεχομένως εξαιτίας της καταστροφής ή επαναχρησιμοποίησής τους. Συνήθως η σήμανση των θαλαμοειδών τάφων επιτυγχανόταν με μεγάλες αδρά διαμορφωμένες ή ακόσμητες πλακοειδείς πέτρες, ωστόσο τα γνωστότερα παραδείγματα φέρουν διακόσμηση επιπεδόγλυφη, ή ακόμη και γραπτή, με γραμμικά ή εικονιστικά θέματα¹²⁸⁷. Θα πρέπει να υπήρχαν και ξύλινες επιτάφιας στήλες, πιθανότατα με παρόμοια διακόσμηση¹²⁸⁸. Το σήμα με μορφή πλάκας, κεκοσμημένης ή μη, είναι ευρέως γνωστό στον ελλαδικό χώρο ήδη από τη ΜΕ περίοδο έως το τέλος της μυκηναϊκής περιόδου¹²⁸⁹. Στα μυκηναϊκά νεκροταφεία θαλαμοειδών τάφων συνήθως το σήμα τοποθετείτο περίπου επάνω από την είσοδο του θαλάμου¹²⁹⁰.

Πρωταρχικός σκοπός της ανίδρυσης επιτάφιας στήλης είναι αναμφισβήτητα η δήλωση του τάφου, προκειμένου να εντοπίζεται άμεσα σε περιπτώσεις επαναχρησιμοποίησης και να αποφεύγεται η τυχαία καταστροφή του¹²⁹¹. Έχει ωστόσο διατυπωθεί η άποψη ότι η στήλη αντιπροσωπεύει την ψυχή που κατοικεί εντός του τάφου, βάσει του γεγονότος ότι υπάρχουν στήλες που βρέθηκαν στο εσωτερικό θαλαμοειδών τάφων¹²⁹². Υποστηρίζεται επίσης ότι, πέραν του βασικού σκοπού της σήμανσης του τάφου, η στήλη αναδεικνύει ορισμένους τάφους, εξαιρώντας τιμητικά τους εξέχοντες νεκρούς¹²⁹³. Η σημασία αυτή της στήλης ωστόσο θα πρέπει να συσχετιστεί με τους ατομικούς τάφους και όχι με τους θαλαμοειδείς οικογενειακούς.

---

¹²⁸⁷ Μαρινάτος 1953, σελ. 9, 69, πίν. 9. Τσουντας 1896, στίχ. 4, πίν. 1, 2. Τσουντα 1888, στίχ. 127-128, εικ. 4, 4^α.

¹²⁸⁸ Ο Ανδρόνικος 1961-62, σελ. 210, επισημαίνει ότι υπάρχει αναφορά σε ξύλινο σήμα στην Ιλιάδα Ψ 326-333.

¹²⁸⁹ Βλ. Ανδρόνικος 1961-62, σελ. 153-176, πίν. 81-85, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹²⁹⁰ Βλ. Ανδρόνικος 1961-62, σελ. 152-210, 165 κ.εξ. Αντίθετα στον T. 8 της Αλυκής το σήμα είχε τοποθετηθεί επάνω από την αρχή του δρόμου, βλ. T. 8, Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, σελ. 67.

¹²⁹¹ Ανδρόνικος 1961-62, σελ. 167.

¹²⁹² Αυτή είναι η άποψη του Evans 1929, σελ. 61. Για τη σχέση menhir - στήλης βλ. Ανδρόνικος 1961-62, σελ. 169-170.

¹²⁹³ Αυτή είναι η άποψη που υποστηρίζεται για την περίπτωση των στηλών στο Φουρνί Αρχανών, βλ. σχετικά Σακελλαράκης 1972, σελ. 412-413, Καλλιτσάκη 1995. Όπως άλλωστε διαπιστώνει η Παπαδοπούλου, τα δύο διακοσμημένα σήματα των Αρμένων προέρχονται από τους δύο μεγαλύτερους και σημαντικότερους τάφους της νεκρόπολης, οι οποίοι επίσης χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη πεσσού και δηλώνουν την ανώτερη κοινωνική τάξη των νεκρών. Βλ. Παπαδοπούλου 1996, σελ. 1477.

Η σανιδόμορφη στήλη του Τ. 45 της Αγίας Αγάθης, σχήματος ορθογώνιου, ελαφρά μειούμενου προς τα πάνω, ανήκει σε τύπο πιο εύκολα αναγνωρίσιμο στο ανασκαφικό πεδίο. Θυμίζει τις πρωιμότερες επιτύμβιες στήλες που βρέθηκαν κατά χώραν στους λακκοειδείς τάφους εντός του ταφικού περιβόλου στο Φουρνί Αρχανών¹²⁹⁴, αλλά και τις σανιδόμορφες στήλες της νεκρόπολης θαλαμοειδών τάφων των Αρμένων στην περιοχή του Ρεθύμνου¹²⁹⁵ και του Μαυροσπήλιου στην περιοχή της Κνωσσού στην Κρήτη¹²⁹⁶. Το πυραμιδικό σχήμα του πιθανού σήματος του Τ. 57 θυμίζει σήματα στο νεκροταφείο των Αρμένων στην Κρήτη¹²⁹⁷. Όπως επισημαίνει η Παπαδοπούλου, πυραμιδικά σήματα

---

¹²⁹⁴ Βλ. Σακελλαράκης 1972, σελ. 408-411, 417-418, εικ. 20-25. Πρβλ. ιδίως τη στήλη του λάκκου 2, σελ. 410-411, εικ. 21, 22. Επίσης, Καλλιτσάκη 1995. Σε μία από τις περιπτώσεις των επιτάφιων στηλών στο Φουρνί, διαπιστώθηκε ότι η στήλη βρισκόταν επάνω από το κεφάλι του νεκρού. Στον Τ. 45 της Αγίας Αγάθης, ο νεκρός είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι προς Ν, ενώ η στήλη βρέθηκε στο βόρειο τμήμα του τάφου. Οπωσδήποτε όμως δεν ήταν αυτή η αρχική της θέση.

¹²⁹⁵ Στο νεκροταφείο των Αρμένων βρέθηκαν 216 θαλαμοειδείς κι ένας θολωτός τάφος, που χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙ/ΙΙΑ1-ΥΜ ΙΙΒ περίοδο. Κατασκευασμένοι σε σχετικά επίπεδο έδαφος, οι τάφοι είναι όλοι προσανατολισμένοι προς τα ΒΑ, προς το ιερό κορυφής του Βρύσινα. Οι θαλαμοειδείς τάφοι είναι είτε μεγάλοι με επιμήκη δρόμο, είτε μικροί με βραχύ δρόμο, συχνά βαθμιδωτό. Οι πιο σημαντικοί είχαν τετράγωνο θάλαμο με λαξευτό θρανίο. Συχνές είναι οι λαξευμένες κόγχες στα τοιχώματα του δρόμου, είτε για την τοποθέτηση αντικειμένων, είτε για την ταφή βρεφών. Βλ. σχετικά Tzedakis 1996, σελ. 1121-1130. Παπαδοπούλου 1996, σελ. 1471. Όπως επισημαίνεται από την Παπαδοπούλου, η εξαιρετικά πυκνή διάταξη και ομοιομορφία των επιχωμένων δρόμων καθιστούσαν αναγκαία την ύπαρξη σημάτων στη νεκρόπολη των Αρμένων.

Βρέθηκαν συνολικά εννέα στήλες, κατασκευασμένες από μαργαϊκό ασβεστόλιθο (κούσκουρα), μαλακό τοπικό πέτρωμα, στο οποίο ήταν λαξευμένοι και οι τάφοι. Οι επτά βρέθηκαν επιχωσμένες στο δρόμο των τάφων και οι δύο (οι στήλες των Τ. 95 και 159), επαναχρησιμοποιημένες ως καλυπτήριες ή διαφραγματικές πλάκες, προφανώς όταν δεν απαιτείτο πλέον σήμα στον τάφο.

Οι στήλες των Αρμένων ανήκουν σε δύο βασικά τύπους, με μορφή ορθογώνιας πλάκας και κόλουρης πυραμίδας, βλ. Παπαδοπούλου 1996, σελ. 1473-1474. Οι πρώτες είναι ιδιαίτερα λεπτές (ύψ. 0,45-0,78 μ., πλ. 0,21-0,45 μ. και πάχ. 0,04-0,11 μ.) Οι βάσεις τους, όπως και οι βάσεις των στηλών σε μορφή κόλουρης πυραμίδας, είτε είναι πιο αδρά εργασμένες, είτε με διαμορφωμένη βαθμίδα. Δύο από αυτές είναι λαξευμένες με ταινίες που χωρίζουν το πεδίο σε τετράγωνα, στη μία μάλιστα την ίδια γραμμική διακόσμηση φέρει και η μία εκ των στενών πλευρών, βλ. Παπαδοπούλου 1996, σελ. 1475, πίν. Ι.2 και ΙV.1. Το σχήμα και η σύνθεση με την κατάτμηση της επιφάνειας ανάγονται σε μυκηναϊκά πρότυπα, με παράλληλα τη στήλη αρ.κατ. 1429 του ταφικού κύκλου Α των Μυκηνών, βλ. Heurtley 1921-23, σελ. 131 αρ. ΙV, V, πίν. XX και στη γνωστή στήλη από θαλαμοειδή τάφο των Μυκηνών με επιπεδόγλυφη γραμμική διακόσμηση, που επικονιάστηκε σε δεύτερη φάση προκειμένου να ζωγραφιστεί, επίσης με ζωφόρους διατεταγμένες σε διάχωρα, βλ. Τσουντας 1896.

¹²⁹⁶ Η αφιδωτή στήλη βρέθηκε στο εσωτερικό του θαλάμου του διπλού θαλαμοειδούς Τ. ΙVΑ στο νεκροταφείο του Μαυροσπήλιου, βλ. Forsdyke, 1926-27, σελ. 248, 254-255, εικ. 7.

¹²⁹⁷ Οι στήλες των Αρμένων με μορφή κόλουρης πυραμίδας, έχουν ύψ. 0,47-0,83 μ. και πλ. 11- 0,20 μ. και βάση στήριξης η οποία είναι είτε πιο αδρά εργασμένη, είτε διακρίνεται από το υπόλοιπο με διαμορφωμένη βαθμίδα. Οι στήλες του τύπου αυτού χαρακτηρίζονται από την απουσία κάθε ίχνους χαρακτής ή γραπτής

εντοπίζονται ήδη από τους ΠΕ χρόνους, η ευρύτερη ωστόσο διάδοσή τους τοποθετείται στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους¹²⁹⁸. Οι στήλες των Αρμένων, των Αρχανών και του Μαυροσπήλιου είναι τεκμήρια ενός εθίμου επείσακτου στην Κρήτη, με περιορισμένη χρήση χρονικά και τοπικά, και μαρτυρούν την εγκατάσταση μυκηναϊκού στοιχείου στο νησί στην ΥΜ ΙΙ/ΙΙΑ¹²⁹⁹.

Οι παραπάνω στήλες της Αγίας Αγάθης οπωσδήποτε διαφέρουν από τους λαξευμένους κυβικούς πωρολιθικούς πεσσίσκους (cipri) των νεκροταφείων της Ιαλυσού, που έχουν ερμηνευθεί ως πιθανά σήματα. Οι λίθοι αυτοί εντοπίστηκαν σε έξι τάφους στη Μακρά Βουνάρα, ανά ένας σε κάθε τάφο¹³⁰⁰. Οι περισσότεροι τάφοι χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΑ2, αν και η χρήση του Τ. 50 ξεκίνησε ήδη στην ΥΕ ΙΙΑ1 και του Τ. 59 συνεχίστηκε στην ΥΕ ΙΙΒ. Οι τρεις έχουν σχήμα περίπου κυβικό, ο ένας κυλινδρικό και ο τελευταίος επίμηκες πρισματικό. Οι περισσότεροι φέρουν στη μία επιφάνεια εγχάρακτους τροχούς (σταυρό εγγεγραμμένο σε κύκλο), ενώ ο πρισματικός φέρει τρία γραμμικά σύμβολα¹³⁰¹. Ωστόσο, ο πρισματικός επιμήκης πωρόλιθος ο οποίος πιθανότατα αποτελούσε βάση στήριξης της στήλης του Τ. 45, θυμίζει σε σχήμα τον αντίστοιχο του Τ. 55 της Ιαλυσού, ο οποίος έφερε στη μια επιφάνεια τρία εγχάρακτα γραμμικά σύμβολα¹³⁰². Το σήμα της Ιαλυσού πιθανώς αποτελούσε βάση στήριξης ορθογώνιας στήλης. Σανιδόμορφες ή

διακόσμησης. Τα σήματα με μορφή κολουρης πυραμίδας είναι λιγότερα συγκριτικά με τον πλακοειδή τύπο. Βλ. Παπαδοπούλου 1996, σελ. 1473-1474.

¹²⁹⁸ Το πρωιμότερο γνωστό σήμα με μορφή κολουρης πυραμίδας προέρχεται από την Κεφαλλονιά και χρονολογείται πιθανότατα στο τέλος της ΜΕ περιόδου, βλ. Μαρινάτος 1932, σελ. 11, εικ. 12. Αδιακόσμητα σήματα με όμοιο σχήμα είναι γνωστά από το γεωμετρικό-αρχαϊκό νεκροταφείο της Ελεύθερας, βλ. Stampolidis 1990, σελ. 377, εικ. 5. Επίσης Παπαδοπούλου 1996, σελ. 1474 σημ. 4,5.

¹²⁹⁹ βλ. Παπαδοπούλου 1996, σελ. 1476.

¹³⁰⁰ Βλ. Μαιύρι 1923-24, εικ. 131. Benzi 1992, σελ. 229-230, πίν. 123b, 124a. Στους Τ. 48, Τ. 50, Τ. 54, Τ. 55 και Τ. 59 τα σήματα βρισκόταν επάνω από τον τάφο, και βρέθηκαν είτε επάνω από την βυθισμένη στο εσωτερικό του τάφου θόλο, είτε επάνω από την είσοδο, είτε στην επίχωση του δρόμου. Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση του Τ. 27, όπου βρέθηκε επάνω από την είσοδο διάτρητος λίθος, πιθανώς άγκυρα επαναχρησιμοποιημένη ως ταφικό σήμα (βλ. Μαιύρι 1923-24, σελ. 150, εικ. 72), ενώ στο κέντρο του θαλάμου βρέθηκαν δύο κυβικοί λίθοι, ο ένας επάνω στον άλλο, οι οποίοι δεν μπορούν να ερμηνευθούν ως αρχιτεκτονικά στοιχεία.

¹³⁰¹ Ο Ανδρόνικος θεωρεί ότι τα επιτάφια αυτά σήματα προέρχονται από τάφους είτε κάποιου κάποιου ιερατικού γένους της Ιαλυσού, είτε κατοίκων με καταγωγή από την Ασία, όπου ο συμβολισμός του τροχού ως κοσμικού συμβόλου ήταν ισχυρός και στα επιτάφια σήματα των τάφων τους. Βλ. σχετικά Ανδρόνικος 1961-62, σελ. 168.

¹³⁰² Μαιύρι 1923-24, σελ. 222-223, εικ. 131

πυραμιδικές στήλες, όπως αυτές των μυκηναϊκών νεκροταφείων της ηπειρωτικής Ελλάδας και της Κρήτης δεν αναφέρονται στην Ιαλυσό.

Μετά τα σήματα της Αγίας Αγάθης, η αμέσως επόμενη χρονολογικά επιτάφια στήλη που είναι γνωστή από τη Ρόδο είναι η μοναδική μορφολογικά στήλη της Κυμισάλας, που πιθανότατα χρονολογείται στους ΥΓ χρόνους¹³⁰³.

Στήλες των υπομυκηναϊκών χρόνων δεν αναφέρονται. Οι ανασκαφείς του Κεραμεικού υποθέτουν ότι επάνω από τους λακκοειδείς τάφους δημιουργείτο χαμηλός τύμβος από το υλικό της εκσκαφής του τάφου, ο οποίος οριοθετούσε και σηματοδοτούσε τον τάφο¹³⁰⁴. Οι πρωιμότερη στήλη στο νεκροταφείο του Κεραμεικού είναι αυτή του ΠρΓ Τ. 38¹³⁰⁵. Κάποιες από τις στήλες των τάφων του Κεραμεικού θα μπορούσαν να θεωρηθούν σανιδόσχημες βάσει του μικρού πάχους τους και του περίπου ορθογώνιου σχήματος, άλλες έχουν πιο ακανόνιστο περίγραμμα και θυμίζουν menhir, είναι δε σχεδόν κάθετα σφηνωμένες στο έδαφος έως και κατά τα 2/3 του ύψους τους, ώστε να παραμένουν σταθερές¹³⁰⁶. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, μπροστά από τις στήλες βρίσκονταν τοποθετημένα αγγεία, αμφορείς ή κρατήρες, τα οποία εκτός από υποδοχείς υγρών προσφορών έπαιζαν το ρόλο σημάτων¹³⁰⁷. Μεταξύ των αγγείων αυτών περιλαμβάνονται κάποια από τα σημαντικότερα δείγματα αγγειογραφίας των γεωμετρικών χρόνων, με εικονιστικές παραστάσεις πρόθεσης και εκφοράς, που σχετίζονται με το ταφικό τελετουργικό.

Χρήση σημάτων έχει θεωρηθεί ότι επέιχαν και ορισμένα μεγάλωσωμα αγγεία των ύστερων μυκηναϊκών χρόνων. Πρόσφατα, δύο εξαιρετικά αγγεία, αμφορέας και κρατήρας, με εικονιστικές παραστάσεις πρόθεσης και εκφοράς, βρέθηκαν στην επίχωση δρόμων

---

¹³⁰³ Για τις διάφορες απόψεις σχετικά με τη χρονολόγηση της στήλης της Κυμισάλας βλ. Ανδρόνικος 1961-61, σελ. 192-194, με βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Coulié- Filimonos-Tsopotou 2014, σελ. 174-175, αρ. 17 (V. Patsiada)

¹³⁰⁴ Τυμβίσκος θεωρούν ότι κάλυπτε τον Υπομυκ. Τ. 103, βλ. σχετικά Kraiker - Kübler 1939, σελ. 9. Το ίδιο υποθέτει ο Kübler για τους ΠρΓ τάφους βόρεια του Ηριδανού, και συγκεκριμένα για τους Τ. 5 και Τ. 15, βλ. Kübler 1943, σελ. 180-181.

¹³⁰⁵ Kübler 1943, σελ. 3, πίν. 2. Ανδρόνικος 1961-62, σελ. 177-180.

¹³⁰⁶ βλ. Andronikos 1968, σελ. W57, εικ. 3d-f, πίν. VIII, για σχηματική εξέλιξη της σήμανσης των τάφων του Κεραμεικού από τον 11^ο έως τον 8^ο αι. π.Χ.

¹³⁰⁷ Βλ. π.χ. τα αγγεία επάνω στις καλυπτήριες των Τ. 37 και Τ. 38 του Κεραμεικού, Kübler 1943, σελ. 39, πίν. 2.

θαλαμοειδών τάφων της Ηλείας· τα αγγεία αυτά έχουν θεωρηθεί σήματα¹³⁰⁸. Η χρήση λοιπόν μεγαλόσχημων αγγείων ως επιτάφιων σημάτων χρονολογείται ήδη από την ΥΕ ΙΙΙΓ, μετά την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος, για τη σηματοδότηση του οικογενειακού και όχι ακόμη του ατομικού τάφου. Όσον αφορά λοιπόν στα μικρά θραύσματα κρατήρων που βρέθηκαν ψηλά στην επίχωση των Τ. 5, 20, 41 και 58 στην Αγία Αγάθη, και σε καμία περίπτωση δεν συσχετίζονται με τη στρώση ταφής, δεν θα πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να χρησιμοποιούντο ως σήματα επάνω από τον τάφο, ενδεχομένως μετά τη χρήση τους σε νεκρόδειπνο.

Ταφική και μετακήδεια τελετουργία

Τα μυκηναϊκά ταφικά έθιμα παρέμειναν σχετικά αναλλοίωτα σε μεγάλη γεωγραφική έκταση και για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα. Σημειώνονται διαφορές όσον αφορά στη σύνθεση των ταφικών συνόλων από περιοχή σε περιοχή, αλλά η διάρκεια των ταφικών εθίμων και τελετουργικών είναι αξιοσημείωτη¹³⁰⁹. Πολλά από τα στοιχεία ταφικής ή μετακήδειας τελετουργίας που παρατηρούνται στους θαλαμοειδείς τάφους των μυκηναϊκών χρόνων δεν διαπιστώνονται στην Αγία Αγάθη. Αυτό σε μεγάλο βαθμό μπορεί να οφείλεται στην εξαιρετικά αποσπασματική κατάσταση του υλικού, που δεν επιτρέπει π.χ. τη διαπίστωση περιπτώσεων «θανάτωσης» αντικειμένων κατά την ταφή¹³¹⁰, και αφετέρου στη διαφορά μεταξύ των θαλαμοειδών τάφων και των ατομικών, είτε αυτοί είναι θάλαμοι-κόγχες με λακκοειδή δρόμο, είτε λαξευτοί λακκοειδείς. Στοιχεία που βρίσκονται στους δρόμους των θαλαμοειδών τάφων στη Ρόδο και συσχετίζονται με ταφική τελετουργία δεν διαπιστώθηκαν στους κάθετους δρόμους των τάφων της Αγίας Αγάθης, οι οποίοι βρέθηκαν εντελώς άδειοι, με εξαίρεση το θραύσμα του ψευδόστομου αμφορέα Π25556 από τον δρόμο του Τ. 7, το οποίο όμως πετάχτηκε εκεί κατά τη σύληση του τάφου. Εντοιχισμός αγγείων στην ξερολιθιά, όπως στην Αττική και στον υπόλοιπο

---

¹³⁰⁸ Πρόκειται για κρατήρα με σκηνή πρόθεσης που βρέθηκε στον δρόμο του θαλαμοειδούς Τ. 5 του νεκροταφείου της Αγίας Τριάδας και για αμφορέα με σκηνή εκφοράς από τον δρόμο του Τ. 8 στις Τρύπες Κλαδέου στην Ηλεία. Βλ. Βικάτου 2001, Vikatou 2018. Πρβλ. τις σκηνές πρόθεσης και εκφορά των γεωμετρικών χρόνων Ahlberg 1971.

¹³⁰⁹ Cavanagh 1998, σελ. 113.

¹³¹⁰ Για το μυκηναϊκό έθιμο της «θανάτωσης» αντικειμένων, που περιλαμβάνει τη «θυσία» αγγείων, όπλων ή εργαλείων σε τάφους τεχνιτών κλπ, βλ. Cavanagh – Mee 1998, σελ. 112. Η Καράντζαλη συσχετίζει με την πρακτική αυτή την κατάσταση εύρεσης του εικονιστικού ρυτού Π17964, αγγείου τελετουργικού χαρακτήρα, στον Τ. 2Γ της Ασπροπηλιάς Πυλώνας, βλ. Karantzali 2001, σελ. 23.

μυκηναϊκό κόσμο, δεν παρατηρήθηκε. Άλλωστε στη θέση του βρέθηκε μόνον το ξερολιθικό διάφραγμα του T. 44. Αντικείμενα που συχνά βρίσκονται, ολόκληρα ή αποσπασματικά, μπροστά στις εισόδους των θαλαμοειδών τάφων, οστά ζώων και κατάλοιπα καύσεων από τον δρόμο και τον θάλαμο που μαρτυρούν τα τελετουργικά συμπόσια για τη μνημόνευση των νεκρών και τη δόμηση συλλογικής μνήμης δεν εντοπίζονται εδώ. Η έλλειψη ωστόσο ενδείξεων για την τέλεση νεκρόδειπνων επισημαίνεται από τον Ιακωβίδη και στο νεκροταφείο της Περατής, της ΥΕ ΙΙΙΓ, και ενδεχομένως αποτελεί στοιχείο που καταδεικνύει την απλοποίηση του ταφικού τελετουργικού στην περίοδο αυτή¹³¹¹.

Η εύρεση αλαβάστρων και μικρών ψευδόστομων αμφορέων στους θαλαμοειδείς τάφους συνήθως ερμηνεύεται ως ένδειξη για τη διενέργεια τελετουργικών δραστηριοτήτων για τον καθαρισμό του νεκρού εντός του θαλάμου. Ωστόσο, ο στενός χώρος ενός λακκοειδούς τάφου, ή ενός θαλάμου-κόγχης δεν επιτρέπει τέτοιου είδους δραστηριότητα. Η προετοιμασία, ο καθαρισμός και ο στολισμός του νεκρού από τους οικείους του, πράξεις φορτισμένες συμβολικά και κοινωνικά, θα πρέπει να λάμβαναν χώρα πριν από την πρόθεση, ή έστω να ολοκληρώνονταν μετά την εκφορά, έξω από τον τάφο. Τα αλάβαστρα που βρέθηκαν εντός των τάφων λοιπόν αποτελούν κτερίσματα, ίσως μικρογραφίες των μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων που συνόδευαν τους νεκρούς στους θαλαμοειδείς τάφους, ή ακόμη δοχεία με αλοιφές και φαρμακευτικά έλαια για την ανακούφιση του πόνου, όχι όμως σχετικά με τον καθαρισμό του νεκρού.

Σπονδικά αγγεία δεν βρέθηκαν στο νεκροταφείο, ωστόσο, γεγονός που λισως οφείλεται όχι μόνον στη δραστική μείωση του σχηματολογίου, αλλά και στο γεγονός ότι η όποια τελετουργία θα γινόταν επάνω και έξω από τον τάφο.

Ο σφηκωτήρας που βρέθηκε κοντά στα πόδια της νεκρής του T. 10 θα πρέπει να τοποθετήθηκε εκεί κατά την ταφή από κάποιον οικείο, ο οποίος πιθανώς το έβγαλε από το δάκτυλό του εκείνη τη στιγμή. Τα υπόλοιπα κοσμήματα και οι πόρπες βρέθηκαν σε θέσεις που δείχνουν ότι οι νεκροί τα φορούσαν κατά την ταφή και δεν τοποθετήθηκαν ως κτερίσματα.

Τα θραύσματα κρατήρων που βρέθηκαν στο εσωτερικό τεσσάρων από τους τάφους (στους T. 5, T. 20, T. 41, T. 58, μάλιστα στους T. 20 και T. 41 βρίσκονταν αρκετά ψηλά

---

¹³¹¹ Ιακωβίδης 1969 Β' σελ. 68. Cavanagh – Mee 1998, σελ. 97.

στην επίχωση) πιθανώς δηλώνουν την τέλεση ταφικών δείπνων ή τελετουργιών επάνω από τον τάφο, είτε κατά την ταφή, είτε αργότερα. Θεωρούμε ότι εφόσον δεν βρέθηκαν βάσεις των αγγείων αυτών κατά χώραν στο εσωτερικό των τάφων, δεν είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα κατά την ταφή. Δεν βρέθηκαν ωστόσο παρά ελάχιστα θραύσματα αγγείων πόσεως, σκύφων ή κυπέλλων, και καθόλου κυλίκων, που να υποστηρίζουν την υπόθεση της τέλεσης νεκρόδειπνων επάνω από τον τάφο¹³¹². Τα μόνωτα κύπελλα και ο μοναδικός βέβαιος σκύφος που βρέθηκαν στις στρώσεις ταφής συνόδευαν τον νεκρό. Τα ελάχιστα θραύσματα τριποδικών αγγείων που βρέθηκαν σε επιχώσεις ανήκουν πιθανώς σε μαγειρικά σκεύη που χρησιμοποιήθηκαν επί τόπου για την προετοιμασία ταφικών δείπνων ή μνημοσύνων¹³¹³.

Δηλωτική ένδειξη μετακήδειας τελετουργίας, είναι πιθανώς η αλλεπάλληλη απόθεση αγγείων στον Τ. 18, διαδικασίας που προϋποθέτει το άνοιγμα του τάφου. Τα αγγεία αυτά βρέθηκαν σε διαφορετικά ύψη μέσα στην επίχωση του τάφου, σπασμένα μεν (άλλωστε ο τάφος βρίσκεται στη στροφή του δρόμου, όπου οι μηχανικοί εκσκαφείς έπαιρναν στροφή), αλλά με όλα τα θραύσματα στη θέση τους, ενώ η ταφή ήταν μόνον μία, στο δάπεδο του τάφου. Πιθανώς το ίδιο ισχύει για τον ψευδόστομο αμφορέα του Τ. 11, που βρέθηκε κολλημένος στο τοίχωμα της νότιας στενής πλευράς του τάφου, επάνω από το κεφάλι του νεκρού, σε ύψος περίπου 0,20 μ. από το δάπεδο. Στην περίπτωση ωστόσο αυτή πιθανότερο είναι ότι το αγγείο είχε τοποθετηθεί επάνω στο φέρετρο στο οποίο βρισκόταν ο νεκρός.

Η κτιστή κατασκευή της νοτιοδυτικής συστάδας του νεκροταφείου ίσως επίσης σχετίζεται με ταφική τελετουργία. Το φαινόμενο της κατασκευής τραπεζών επάνω από μυκηναϊκούς ή ΥποΜυκ τάφους στους Γεωμετρικούς χρόνους και μετά παρατηρείται σε διάφορες θέσεις στο Αιγαίο και αυτό το ενδεχόμενο δεν θα πρέπει να αποκλειστεί και στην περίπτωση αυτή¹³¹⁴. Ωστόσο δεν βρέθηκε κεραμική των Γ χρόνων στην περιοχή του

---

¹³¹² Cavanagh 1998, σελ. 107.

¹³¹³ Για παράλληλα από την Πρόσυμνα βλ. Blegen 1937, σελ. 238.

¹³¹⁴ Πιθανή άσκηση ταφικής λατρείας στους μεταμυκηναϊκούς χρόνους διαπιστώθηκε στο νεκροταφείο του Παλαιοκάστρου Γορτυνίας. Το μεγαλύτερο μέρος της κατασκευής του «Νεκριομαντείου» του Παλαιοκάστρου αποτελείται από έναν θαλαμοειδή, στο πίσω μέρος του οποίου φαίνεται ότι «έκοψε» έναν φρεατόσχημο με δύο πλευρικούς θαλάμους, που φράζονταν με ξερολιθιές, ενδεχομένως προγενέστερο. Βλ. σχετικά Σπυρόπουλος 1997, σελ. 26. Σπυρόπουλος 2000, σελ. 15-6. Σπυρόπουλος 2002, σελ. 68. Επίσης Σαλαβούρα σελ. 335, 336, 338. Στον Τ. Δ της Αλικής έχουν σωθεί σαφή κατάλοιπα που πιστοποιούν τη λατρεία των παλαιών νεκρών από τους κατοίκους της περιοχής κατά τους γεωμετρικούς χρόνους, βλ. Πολυχρονάκου – Σγουρίτσα 1988, σελ. 190. Επίσης βλ. Cavanagh 1977, 393. Blegen 1937 I, σελ. 59-60 (Τ.

νεκροταφείου. Οπωσδήποτε η κατασκευή είναι μεταγενέστερη του υποκείμενου λακκοειδούς T. 47 που αυτή σφράγισε, δεν υπάρχουν ωστόσο περαιτέρω στοιχεία που να επιτρέπουν τη χρονολόγηση πριν από τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους, όταν το τμήμα αυτό του νεκροταφείου επαναχρησιμοποιήθηκε και κατασκευάστηκαν νέοι λακκοειδείς τάφοι και θήκες μεταξύ αυτών της ΥΕ ΙΙΙΓ.

Τα δεδομένα από τους θαλαμοειδείς τάφους της Λίνδου

Όσον αφορά στο αμέσως επόμενο ταφικό εύρημα στη Ρόδο, στους θαλαμοειδείς τάφους της Λίνδου, διαπιστώνεται κατ' αρχήν μια επιστροφή στη χρήση αφενός του τύπου του θαλαμοειδούς τάφου με επιμήκη δρόμο, και αφετέρου στην πρακτική των οικογενειακών ταφών.

Η εικόνα του T. 2 είναι σαφής όσον αφορά στο θέμα αυτό: η μελέτη του οστεολογικού υλικού έδειξε ότι δύο άτομα είχαν τοποθετηθεί καθισμένα με την πλάτη στον βόρειο τοίχωμα, επάνω σε στρώμα από χαλίκια, και έγειραν προς τα ανατολικά, ενώ ακόμη ήταν αρθρωμένα. Ο Σκ. 1 ανήκε σε νεαρή ενήλικη γυναίκα και βρέθηκε με τα πόδια σε έντονη κάμψη και την αριστερή παλάμη στο μάγουλο. Δύο περόνες, οι M1883α-β, M1882γ-ε, βρέθηκαν περίπου στους ώμους. Δίπλα στα λυγισμένα πόδια βρέθηκε λίθινο σφονδύλι. Κάτω από τον Σκ. 1 βρέθηκαν τα λείψανα του Σκ.2, που αναγνωρίστηκε ως 35χρονος άνδρας. Ήταν καθισμένος δίπλα της και την αγκάλιαζε με το αριστερό χέρι, δίπλα στο οποίο βρέθηκε κωδωνόσχημος σκύφος Π30501. Το χάλκινο δακτυλίδι M1884 που βρέθηκε στην κοιλιακή χώρα του Σκ. 1, θα μπορούσε να προέρχεται από το δεξί χέρι οποιασδήποτε από τις δύο ταφές. Τα λείψανα τρίτου ατόμου, που αναγνωρίστηκε ως παιδί, εντοπίστηκαν στη νοτιοδυτική γωνία του θαλάμου. Πιθανότατα πρόκειται επίσης για καθημένη ταφή, με την πλάτη ακουμπισμένη στη νοτιοδυτική γωνία του θαλάμου, και τα πόδια εκτεταμένα. Κάτω από τον Σκ. 3 βρέθηκαν δύο αγγεία, το ένα μέσα στο άλλο, τα οποία θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως ατομικό συμποσιακό σύνολο: ο κρατηρίσκος Π30502 και η προχοΐσκη Π30503.

XIX), σελ. 93 (T. XXVI), σελ. 111-112 (T. XXXIV), σελ. 133 (T. XL), σελ. 161 (T. VIII), σελ. 165 (T. IX), σελ. 262-3. Βλ. επίσης Antonaccio 1995, σελ. 11-143, όπου και αναλυτικός κατάλογος όλων των θέσεων όπου απαντά ταφική λατρεία στους μεταμυκηναϊκούς χρόνους.

Τέλος στον Τ. 2 συλλέχθηκαν 38 αστράγαλοι από αιγοπρόβατα κι ένα δόντι ζώου μαζί με τα κατάλοιπα του σκελετού 3, ενώ δεκαέξι αστράγαλοι βρέθηκαν κατά το κοσκίνισμα του χώματος και 32 ακόμη κατά το ξύσιμο των ρωγμών στο δάπεδο του τάφου. Η ύπαρξη των αστραγάλων μέχρι τις ρωγμές του βράχου δηλώνει ότι είχαν τοποθετηθεί από την αρχική του χρήση και όχι σε κάποια μεταγενέστερη φάση, όταν ο τάφος ανοίχθηκε. Το εύρημα τόσο μεγάλου αριθμού αστραγάλων είναι μοναδικό στο Αιγαίο.

Στον Τ. 1 βρέθηκαν συσσωρεύσεις σκελετικού υλικού, οι οποίες είτε αποτελούν ανακομιδές, είτε, λαμβάνοντας υπ' όψιν τα ευρήματα του Τ.2, και το γεγονός ότι ένα κρανίο είχε κυλήσει στη μέση του τάφου, ανήκουν πιθανώς στις οκλάζουσες ταφές των δύο ατόμων. Θραύσμα διπλωμένου μολύβδινου ελάσματος M1882, πιθανώς βαρίδι ενδύματος, ή αλιευτικού διχτυού, κι ένας μοναδικός αστράγαλος από αιγοπρόβατο βρέθηκαν ανάμεσα στα οστά .

Το ανθρώπινο κρανίο που βρέθηκε έξω από την είσοδο του Τ. 1, στα ΝΔ, ενδεχομένως οφείλεται στη διατάραξη κατά τη σύληση του τάφου, ίσως όμως θα πρέπει να συσχετισθεί με κάποια τελετουργία, πιθανώς καθαρμού, σε μεταγενέστερη φάση, πιθανώς όταν κατασκευάστηκε ο κτιστός δρόμος ο οποίος οδηγούσε στον Τ. 1, ακυρώνοντας την πρόσβαση στον Τ. 2. Δεδομένου ότι οι θαλαμοειδείς τάφοι της Λίνδου βρίσκονται μεταξύ του θεάτρου της Λίνδου και του Τετραστώου, κτιρίου θρησκευτικής σημασίας, κάτω από το οποίο οι ιταλικές ανασκαφές αποκάλυψαν την ύπαρξη κτιρίου που θεωρήθηκε ναός των αρχαϊκών χρόνων, θα πρέπει να θεωρηθεί πιθανό ότι η εύρεση των τάφων της Λίνδου ίσως ήταν το έναυσμα της λατρείας του Διονύσου Σμινθέως στη θέση αυτή, λατρείας, η οποία αναφέρεται από τους μελετητές του 19^{ου} αι.

Πέρα από την επιστροφή στην πρακτική του οικογενειακού ενταφιασμού σε θαλαμοειδείς τάφους, τα στοιχεία από τους τάφους της Λίνδου δείχνουν μια μείωση του αριθμού και του μεγέθους των αγγείων που συνοδεύουν τις ταφές, η οποία στην περίπτωση αυτή δεν συσχετίζεται με το μέγεθος του τάφου. Εξαίρεση φυσικά αποτελεί ο πολύ μεγάλος ψευδόστομος αμφορέας Π30500, που βρέθηκε ανεστραμμένος μπροστά στην είσοδο του τάφου.

Το ζεύγος περονών στους ώμους της νεκρής του Τ. 2 αποτελεί σύνηθες εύρημα που συνοδεύει γυναικείες ταφές στα ΥποΜυκ και Γ χρόνια. Περόνες δεν βρέθηκαν στους τάφους της Αγίας Αγάθης, έχουν όμως βρεθεί στον θαλαμοειδή Τ. 42 της Ιαλυσού. Επίσης,

το λίθινο σφονδύλι με τη μεγάλη οπή του Τ. 2 της Λίνδου είναι πιθανότερο να ανήκει σε αδράχτι με ξύλινο στέλεχος που αποσυντέθηκε παρά να αποτελεί εξάρτημα της ένδυσης της νεκρής.

Ταφικές πρακτικές στην ΠρΓ – ΜΓ Ιαλυσό

Στην Ιαλυσό της ΠΕΣ εγκαταλείφθηκαν μεν οι οικογενειακές ταφές σε θαλαμοειδείς τάφους, ωστόσο οι ταφές καύσεις τοποθετούνται σε ομάδες που έχουν ερμηνευθεί ως οικογενειακές. Οι δευτερογενείς ταφές καύσης σε τεφροδόχα αγγεία της ΥΠρΓ-ΠΓ περιόδου που βρέθηκαν στη θέση Μάρμαρο της Ιαλυσού έχουν ερμηνευθεί ως ταφές μιας οικογενειακής ομάδας¹³¹⁵.

Ο ΥπρΓ Τ. 44 είναι ταφή καύσης πολεμιστή. Τα κατάλοιπα της καύσης είχαν συλλεχθεί σε αμφορέα, το στόμιο του οποίου ήταν φραγμένο με ΥΠρΓ οινόχνη¹³¹⁶. Η ταφή συνοδευόταν από ξίφος, δόρυ με σαυρωτήρα, ένα μαχαίρι με καμπύλη λεπίδα (είδος δρεπανιού), κι έναν οβολό, όλα σιδερένια¹³¹⁷.

Η ταφή ανά οικογενειακή ομάδα πιθανολογείται, σύμφωνα με τους μελετητές, και στο κτήμα Τσισιμοίρη. Ο Τ. 1 στο κτήμα Τσισιμοίρη¹³¹⁸ είναι μια δευτερογενής καύση ενηλίκου άνδρα, μέσα σε μεγάλο επιγαστριο αμφορέα της ΠΓ φάσης σφραγισμένο με χάλκινη ημισφαιρική φιάλη, πιθανώς εισηγμένη από την Κύπρο¹³¹⁹. Η ταφή συνοδευόταν από ένα και μοναδικό αγγείο (έναν υψίποδα σκύφο της προχωρημένης ΠΓ) και εξαιρετικά πλούσιο οπλισμό¹³²⁰.

---

¹³¹⁵ Laurenzi 1936, σελ. 161-166. Lemos 2002, σελ. 23. D'Agostino 2006, σελ. 57-8.

¹³¹⁶ Η οινόχνη δεν έφερε ίχνη καύσης, και ίσως είχε χρησιμοποιηθεί για την κατάσβεση της ταφικής πυράς με κρασί, όπως περιγράφεται στην Ιλιάδα για την πυρά του Πατρόκλου (Ιλ. ΚΓ' στίχ. 236-238). Ο D'Acunto αναφέρει παράλληλα από ταφές δευτερογενών καύσεων στις Πιθηκούσες, όπου μια άθικτη οινόχνη βρίσκεται μαζί με άλλα αγγεία, που έχουν καεί στην πυρά, βλ. D'Acunto 2017, σελ. 442.

¹³¹⁷ Laurenzi 1936, σελ. 164-165, εικ. 152. D'Agostino 2006, σελ. 57-8.

¹³¹⁸ Φαρμακίδου 2004, σελ. 167-171, πίν. 2-3. D'Agostino 2006, σελ. 241.

¹³¹⁹ Για τον επιγαστριο αμφορέα αρ.κατ. 22674 βλ. Φαρμακίδου 2004, σελ. 167-168, αρ. 1, εικ. 3α. Για τη χάλκινη ημισφαιρική φιάλη αρ.κατ. 22674 βλ. Φαρμακίδου 2004, σελ. 167-169, αρ. 5, εικ. 3ε.

¹³²⁰ Για τον σκύφο βλ. Φαρμακίδου 2004, σελ. 167-168, αρ. 2, εικ. 3β. Για τον οπλισμό βλ. Φαρμακίδου 2004, σελ. 167-169, εικ. 3. Ο D'Acunto 2017, σελ. 446, συσχετίζει την παρουσία του χάλκινου ξίφους με αρ.κατ. Μ1604-1608 και των σιδερένιων όπλων με την πανοπλία του Τ. 6 «του πρίγκηπα» στο νεκροταφείο της Δυτικής Πύλης στην Ερέτρια, για την οποία ο Bérard έχει υποθέσει ότι η χάλκινη λόγχη ίσως είχε την παράλληλη λειτουργία σκήπτρου, συνδυάζοντας το συμβολισμό όπλου με σύμβολο πολιτικής εξουσίας, βλ. Bérard 1970, σελ. 16, εικ. 3, 17, αρ. 6.17, πίν. 10.42.

Ο Τ. 3 στο οικ. Λαγού ήταν μια ιδιαίτερα πλούσια γυναικεία καύση. Ο στολισμός της νεκρής περιλάμβανε διάδημα από ήλεκτρο με εμπίεση διακόσμηση, δύο επιχρυσωμένους σφηκωτήρες (M1561)¹³²¹, δαχτυλίδι από ήλεκτρο (M1562), χάλκινη περόνη (M1566)¹³²² και επτά χάλκινες πόρπες (M1567 έως M1573)¹³²³. Τα κτερίσματα περιλάμβαναν πήλινο υφαντικό βάρος¹³²⁴, και αγγεία, μεταξύ των οποίων εισαγωγές: αττικό επιλαίμιο αμφορέα της ΜΓ I-II και δύο κυπριακά δίωτα ληκύθια¹³²⁵ (Π19160, Π19162), καθώς και ροδιακή απομίμηση του ίδιου σχήματος¹³²⁶ (Π19158).

Έχει τονιστεί από τους μελετητές ότι τα κτερίσματα των τάφων της ΠΕΣ από την Ιαλυσό παρουσιάζουν διαφορετική κατανομή σύμφωνα με το φύλο και τονίζουν τον κοινωνικοπολιτικό ρόλο του νεκρού¹³²⁷. Στις ανδρικές ταφές τα ευρήματα παραπέμπουν σε πόλεμο και συμπόσια (εργαλεία για την επεξεργασία του κρέατος και αγγεία προχυτικά και πόσεως), κατατάσσοντάς τους στην κατηγορία των «ταφών πολεμιστών» της ΠΕΣ. Οι ταφές γυναικών, αντίστοιχα, συνοδεύονται από ένα χαρακτηριστικό σύνολο αγγείων, πολλά από τα οποία ανήκουν στο ίδιο σχήμα, και από εισηγμένα κοσμήματα, υπογραμμίζοντας τον πλούτο του οίκου και τις εξωτερικές του σχέσεις. Ο D'Acunto παρατηρεί ότι ο αριθμός των αγγείων που συνοδεύουν τις ανδρικές ταφές στην ΠΓ Ιαλυσό είναι σημαντικά μικρότερος από αυτόν των γυναικείων τάφων.

Αυτός ο τονισμός του φύλου παρατηρείται και στην αρχαϊκή περίοδο στους τάφους της Ιαλυσού: σφονδύλια συνόδευαν τις γυναικείες ταφές¹³²⁸ στους Τ. 45 (52) κτήμα Λαγού, Τ. 148 (100) στο κτήμα Τσαμπίκου και Τ. 172 (128) στο κτήμα Δρακίδη¹³²⁹. Σφονδύλια βρέθηκαν επίσης στους εξής τάφους, χωρίς να αναφέρεται το φύλο του νεκρού: Τ. 15 (1) στο κτήμα Δρακίδη, Κουκκιά Τ. 29 (3), και σε καύσεις της περιόδου I του Gates στην Κάμειρο.

---

¹³²¹ Γρηγοριάδου κ.ά. 2001, σελ. 394 αρ. 8, εικ.3.

¹³²² Γρηγοριάδου κ.ά. 2001, σελ. 394 αρ. 10, εικ. 44^α.

¹³²³ Γρηγοριάδου κ.ά. 2001, σελ. 394-395 αρ. 11-17, εικ. 44β-η.

¹³²⁴ Γρηγοριάδου κ.ά. 2001, σελ. 393 αρ. 5, εικ. 41στ.

¹³²⁵ Γρηγοριάδου κ.ά. 2001, σελ. 393 αρ. 3-4, εικ. 41γ-δ. Farmakidou 2014, σελ. 229, αρ. 61-62.

¹³²⁶ Γρηγοριάδου κ.ά. 2001, σελ. 392 αρ. 2, εικ. 4 β. Farmakidou 2014, σελ. 230-31, αρ. 64.

¹³²⁷ D'Agostino 2006. D'Acunto 2017, σελ. 442.

¹³²⁸ Άλλωστε στις παλαιότερες ανασκαφές συχνά οι ταφές αναγνωρίζονταν ως γυναικείες βάσει της κτέρισης με σφονδύλια και κοσμήματα.

¹³²⁹ Βλ. Gates χ.χρ., σελ. 36, σημ. 138.

Ταφικές πρακτικές στην ΠρΓ-ΜΓ Κάμειρο

Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες για την περίοδο από το τέλος του 10ου και τις αρχές του 9ου αι. π.Χ. προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από το νεκροταφείο στις Πατέλλες, το αρχαιότερο νεκροταφείο της Καμείρου στα μεταμυκηναϊκά χρόνια, όπου οι ταφές αποτελούνται από ενταφιασμούς σε λακκοειδείς τάφους, λίθινες σαρκοφάγους και εγχυτρισμούς σε αμφορείς· η καύση των νεκρών δεν φαίνεται ακόμα να εφαρμόζεται ως ταφική πρακτική στην περιοχή της Καμείρου. Όσον αφορά στην πρακτική της καύσης η Κάμειρος φαίνεται να διαφοροποιείται από την Ιαλυσό, όπου πλούσιες δευτερογενείς ταφές καύσης είναι γνωστές ήδη από τις αρχές της ΠΓ περιόδου¹³³⁰. Η καθυστέρηση αυτή της υιοθέτησης της καύσης έχει θεωρηθεί ως μια πρώτη ένδειξη συντηρητισμού στην Κάμειρο, που θα γίνει ακόμη εντονότερη με το πέρασμα των αιώνων. Ομοίως ασυνήθιστη και συντηρητική είναι η χρήση λίθινων σαρκοφάγων, που εντοπίζεται αυτή την εποχή μόνον στα Σεράγια της Κω, και σε μικρό αριθμό¹³³¹.

Αξιοσημείωτη είναι επίσης η απόλυτη αριθμητική υπεροχή, σε αυτή την περίοδο, των βρεφικών και παιδικών ταφών στην Κάμειρο¹³³². Σε αντίθεση με τα έως τώρα δεδομένα για την Ιαλυσό, στην Κάμειρο δεν βρέθηκαν καθόλου ταφές ενηλίκων¹³³³. Το παράδοξο αυτό πιθανότατα αποτελεί μια τυχαία εικόνα: το συγκεκριμένο νεκροταφείο στις Πατέλλες αποτελεί το βρεφικό νεκροταφείο της αρχαιότερης γνωστής μετα-μυκηναϊκής εγκατάστασης στην Κάμειρο. Παρόμοιο είναι το νεκροταφείο στα Σεράγια της Κω¹³³⁴, ενώ αντίστοιχα ευρήματα στην ηπειρωτική Ελλάδα μαρτυρούν ότι στις αρχές της εποχής του Σιδήρου ήταν διαδομένη η επιλογή διαφορετικών θέσεων για τον ενταφιασμό των βρεφών και των ενηλίκων¹³³⁵.

---

¹³³⁰ Για παράδειγμα η ταφή πολεμιστή Τ. 44 στο Μάρμαρο, D'Acunto 2015, σελ. 496.

¹³³¹ Οι Τ. 14, 17, 19, 23, και 27, βλ. Morricone 1978.

¹³³² Δεδομένου ότι και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας όπως στην Αθήνα, διαπιστώνεται ο αποκλεισμός της ταφής μη ενηλίκων στα νεκροταφεία μαζί με ενήλικες, πιθανότατα επειδή δεν θεωρούνταν ακόμα άτομα πλήρως ενταγμένα στην κοινωνία. Βλ. D'Acunto 2015, σελ. 511.

¹³³³ Στις Πατέλλες εντοπίζονται δύο δευτερογενείς ταφές καύσης πιθανότατα ενηλίκων, αλλά όχι πριν την ΥΓ Ι, όταν το νεκροταφείο επαναχρησιμοποιήθηκε. Παρόμοια παραδείγματα βρεφικών νεκροταφείων της ΠΓ, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν αργότερα και για ταφές ενηλίκων, αποτελούν αυτά στα Σεράγια της Κω και στην Ασίνη της Αργολίδας, βλ. Lemos 2002, σελ. 189.

¹³³⁴ βλ. Morricone 1978.

¹³³⁵ D'Agostino 1996, σελ. 451. Δες το!

Όσον αφορά στα κτερίσματα, οι ταφές της ΥΠρΓ και ΠΓ στην Κάμειρο δεν διακρίνονται από ιδιαίτερο πλούτο· τα κτερίσματα, πέραν του τεφροδόχου δοχείου, αποτελούνταν το πολύ από ένα αγγείο. Μόνο μια ταφή της περιόδου αυτής στην Κάμειρο διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες για τα πλούσια και χαρακτηριστικά κτερίσματά της: μέσα στη σαρκοφάγο T. LX (6) είχαν τοποθετηθεί δίπλα στην ταφή μια πρόχους και ένα κύπελλο. Επάνω στο κάλυμμα της σαρκοφάγου εντοπίστηκαν ακόμη πολλά προσωπικά αντικείμενα: ένα περιάπτο με ψήφους από φαγεντιανή, δύο σιδερένιες περόνες, δύο πόρπες και τρεις χάλκινες σπείρες. Τα κτερίσματα ερμηνεύθηκαν ως διαγνωστικά της ταφής νεαρής γυναίκας. Η πρακτική της εξωτερικής κτερίσης έχει διαπιστωθεί επίσης στα Σεράγια της Κω, αλλά και σε νεκροταφεία των ΠρΓ χρόνων στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Διαπιστώνεται λοιπόν ότι στην Κάμειρο της ΠΕΣ οι παιδικές ταφές δεν κτερίζονται εξίσου με τις ταφές ενηλίκων, όπως στα μυκηναϊκά νεκροταφεία, ούτε βεβαίως εντοπίζονται πλούσιες παιδικές ταφές όπως στην Κω· αντίθετα, στην Αγία Αγάθη, παρά την αποσπασματικότητα του υλικού, διαπιστώνεται ότι τα παιδιά κτερίζονταν εξίσου με τους ενήλικες: ο παιδικός T. 56 περιείχε πέραν των αγγείων και ψήφους, ενώ ο T. 38 περιείχε μικρή χάλκινη πόρπη.

Στοιχεία από την Κάμειρο των αρχαϊκών χρόνων

Στην αρχαϊκή περίοδο διαπιστώνονται στα νεκροταφεία της Καμείρου στοιχεία τα οποία θα μπορούσαν να αποτελούν ενδείξεις συνέχειας από τους μυκηναϊκούς χρόνους¹³³⁶. συνήθης πρακτική είναι οι οικογενειακοί ενταφιασμοί σε θαλαμοειδείς τάφους, είτε στο δάπεδο, είτε σε λαξευτές κλίνες. Θα πρέπει ωστόσο να διευκρινιστεί ότι οι τέσσερις από τους εννέα θαλαμοειδείς των αρχαϊκών χρόνων, στους οποίους βρέθηκαν οστά, περιείχαν μόνον μία ταφή, και σε τρεις περιπτώσεις δύο, πιθανώς σύγχρονες μεταξύ τους. Γενικά, οι θαλαμοειδείς τάφοι της Αρχαϊκής περιόδου στην Κάμειρο είχαν μεν χρησιμοποιηθεί ως οικογενειακοί, αλλά δεν φαίνεται να είχαν επαναχρησιμοποιηθεί, κρίνοντας από το γεγονός ότι τα κτερίσματα δεν απέχουν χρονολογικά μεταξύ τους και οι σκελετοί δεν είχαν

---

¹³³⁶ Πρωιμότεροι θαλαμοειδείς είναι οι ΥΓ T. 82 και T. 83 στην περιοχή του Ναού Α (βλ. παραπάνω σελ. **) και ο T. 15 στον Παπά-τις-Λούρες.

μετακινηθεί¹³³⁷. Διαπιστώνεται και εδώ η τάση αν όχι προς την απομόνωση της ταφής, τουλάχιστον προς την ταφή της «πυρηνικής» οικογένειας που σημειώνεται ήδη στους τάφους της Λίνδου.

Σε μία περίπτωση, στον Τ. 5 στου Παπά-τις Λούρες, βρέθηκε εγχυτρισμός εφήβου στην πίσω πλευρά του θαλάμου¹³³⁸. Οι Biliotti – Cottret επισημαίνουν ότι εγχυτρισμοί εντοπίστηκαν σε αρκετές περιπτώσεις στους δρόμους των θαλαμοειδών τάφων, αλλά δεν προτείνουν συγγενική σχέση μεταξύ των ταφών στο θάλαμο και των εγχυτρισμών¹³³⁹.

Μια ασυνήθιστη κοιλότητα 1,25x1,30 μ. στο μέσον του δαπέδου του Τ. 3 στο Μακρύ Λαγγόνι¹³⁴⁰, στην οποία είχαν τοποθετηθεί κτερίσματα προγενέστερης ταφής, όταν ο τάφος επαναχρησιμοποιήθηκε, φαίνεται να συνεχίζει, με αρκετά χρόνια διαφορά, τη μυκηναϊκή παράδοση των λάκκων στα δάπεδα θαλαμοειδών τάφων.

Αντίθετα με την εμφανή τάση για όλο και περισσότερο μεμονωμένες ταφές στην Κάμειρο στην αρχαϊκή περίοδο, υπάρχουν ενδείξεις αλληπάλληλων καύσεων σε τάφους πρωτογενών καύσεων στη Βρουλιά¹³⁴¹ και στην Ιαλυσό¹³⁴², με κτερίσματα που απέχουν χρονολογικά μεταξύ τους, σκελετικά κατάλοιπα περισσότερων του ενός ατόμου, και παχύ στρώμα καύσης.

Η πρακτική της κτέρισης, είτε με κειμήλια είτε με αντικείμενα που συνόδευαν αρχαιότερες ταφές και βρέθηκαν τυχαία, σημειώνεται και σε προγενέστερες περιόδους. Τρίτος πιθαμοφρέας του 14^{ου} αι. π.Χ. βρέθηκε σε τάφο του 11^{ου} αι. π.Χ. στην Κω¹³⁴³. Αντίστοιχα παραδείγματα εντοπίζονται στην Κύπρο: Μυκ IIIA τρίτος πιθαμνίσκος βρέθηκε στον Τ. 15 του Αλαά¹³⁴⁴. Επίσης, ένα Μυκ. IIIB τρίωρο αγγείο βρέθηκε στο Ιδάλιο, σε τάφο της ΚΓ I-II,¹³⁴⁵.

---

¹³³⁷ Βλ. Gates χ.χρ., σελ. 27, 33-34. Εξάιρεση αποτελεί ο Τ. 3 (25) στο Μακρύ Λαγγόνι, στον οποίο πιθανώς σημειώθηκαν έως και τρεις αλληπάλληλες ταφές.

¹³³⁸ Gates χ.χρ., σελ. 27-28.

¹³³⁹ Biliotti – Cottret 1881, σελ. 407-408.

¹³⁴⁰ Βλ. Gates χ.χρ. σελ. 27.

¹³⁴¹ Kinch 1914, σελ. 55, 89. Για Τ. 2 στη Βρουλιά βλ. σελ. 58-65.

¹³⁴² Βλ. Maiuri 1923-24, σελ. 332. σελ. 258 (Τ. 1), σελ. 303 (Τ. 53), σελ. 332. Επίσης βλ. Gates χ.χρ. σελ. 32-33.

¹³⁴³ Βλ. Desborough 1972, σελ. 175, πίν. 85, ο οποίος θεωρεί ότι ίσως πρόκειται για τυχαίο εύρημα από τη σύλληψη πρωιμότερου τάφου.

¹³⁴⁴ Karageorghis 1975, σελ. 10 αρ. 2, 26, πίν. VI, LV. Διαφορετική είναι η περίπτωση του λάκκου Α στον Αλαά, ο οποίος περιείχε κεραμική του 11^{ου} και του 7^{ου} αι. π.Χ. Ενδεχομένως αντιπροσωπεύει μεταγενέστερο

Συμπεράσματα

Στο νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης η κυρίαρχη πρακτική είναι ο ατομικός ενταφιασμός για παιδιά και ενηλίκους, σε εκτεταμένο «κοινοτικό» νεκροταφείο, όπου εντοπίζονται και δύο παραδείγματα καύσης σε μικρούς λάκκους καθώς και μία πιθανή περίπτωση καύσης μαζί με ενταφιασμό σε λακκοειδή τάφο. Παιδιά και ενήλικες αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο όσον αφορά στην ταφή και στην κτέριση. Διαπιστώνεται τονισμός του φύλου, κυρίως όσον αφορά στις γυναικείες ταφές, που συνοδεύονται από αδράχτια και σφονδύλια, ενώ η μοναδική αληθινά πλούσια κτερισμένη γυναικεία ταφή συνοδεύεται από εισηγμένα αντικείμενα με ιερατικό και μαγικό συμβολισμό. Οι περισσότερες ταφές συνοδεύονται από λιγοστά κτερίσματα, κυρίως αγγεία μικρού μεγέθους και λιγότερο κοσμήματα, εξαρτήματα ένδυσης και εργαλεία, τα οποία αποτελούν ταφικά δώρα και προσωπικά αντικείμενα και δεν μαρτυρούν ταφικές τελετουργίες. Είναι πιθανή η χρήση φορέων, φερέτρων ή ταφικών κλινών και βέβαιη η ύπαρξη επιτάφιων σημάτων σε ορισμένους από τους τάφους. Κρατήρες χρησιμοποιήθηκαν έξω από τους τάφους, είτε για την διενέργεια νεκρόδειπνων και ταφικών προσφορών, είτε ως σήματα.

Στο αμέσως επόμενο εύρημα στη Ρόδο, στους δύο θαλαμοειδείς τάφους της Λίνδου, διαπιστώνεται η επιστροφή στην πρακτική της οικογενειακής ταφής, με μικρό αριθμό ενταφιασμών σε κάθε τάφο. Η κτέριση των νεκρών περιλαμβάνει επίσης μικρό αριθμό μικρόσωμων αγγείων, εκτός από τον μεγάλο ψευδόστομο του T. 1, και λιγοστά προσωπικά αντικείμενα, δακτυλίδι και περόνες. Εξαιρετικής σημασίας είναι ο μεγάλος αριθμός αστραγάλων αιγοπροβάτων από τον T. 2, που βρίσκεται παράλληλα σε τάφους και ιερά στην Κύπρο και στη Συροπαλαιστινιακή ακτή.

Στα νεκροταφεία των ΠρΓ και Γ χρόνων στην Ιαλυσό, στην Κάμειρο και στην ευρύτερη περιοχή της Λινδίας σημειώνεται διαφοροποίηση όσον αφορά στον τρόπο ταφής που εξαρτάται από την ηλικία του νεκρού: υιοθετείται η καύση για τους ενηλίκους, πρωτογενής και δευτερογενής, και ο ενταφιασμός σε αγγεία, σαρκοφάγους και μικρούς λακκοειδείς τάφους για τα παιδιά, πιθανώς σε μικρές οικογενειακές συστάδες. Ιδιαίτερα στην Κάμειρο

φαινόμενο, πιθανώς της Κλασικής περιόδου, (υπάρχει νεκροταφείο της περιόδου αυτής σε μικρή απόσταση), όταν πρωιμότεροι θαλαμοειδείς εντοπίζονταν και πιθανώς επαναχρησιμοποιούνταν, ενώ τα κτερίσματα των παλαιότερων ταφών τοποθετούνταν σε λάκκους. Βλ. Karageorghis 1975, σελ. 10 αρ. 2, 26-27, πίν. VI, LV.

¹³⁴⁵ Gjerstad κ.ά. 1935, σελ. 641, πίν. LXXXIX.

αναβιώνει στους Γ χρόνους ο οικογενειακός ενταφιασμός έως τριών ατόμων σε θαλαμοειδείς τάφους, πρακτική που διατηρείται έως τον 5^ο αι. π.Χ. Διαπιστώνεται και στην περίοδο αυτή τονισμός του φύλου όσον αφορά στην κτέριση, που είναι εμφανέστερος στις πλούσιες ταφές της Ιαλυσού και της Καμείρου, ανδρικές και γυναικείες, καθώς και τονισμός της κοινωνικής θέσης. Τα κτερίσματα περιλαμβάνουν εισαγωγές κεραμεικής από την Αττική και την Κύπρο, καθώς και σφραγίδες και φυλαχτά από την Ανατολή.

Κεφάλαιο 6: ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού η Ρόδος εμφανίζεται πλήρως ενσωματωμένη στο μυκηναϊκό πολιτισμό. Ωστόσο, η διατήρηση κάποιων στοιχείων της τοπικής παράδοσης και του μινωικού πολιτισμικού υπόβαθρου της ΜΜ και πρώιμης ΥΜ περιόδου, εμφανών κυρίως στην κεραμεική παραγωγή, καθώς και η απουσία ορισμένων στοιχείων που χαρακτηρίζουν ανακτορικές θέσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα της ΥΕ ΙΙΙ φάσης, έχουν οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι, αν και ολόκληρο το νησί είχε υιοθετήσει το μυκηναϊκό υλικό πολιτισμό τουλάχιστον όσον αφορά στο θάνατο και στην ταφή, ουσιαστικά παρέμεινε στην περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου, με την Ιαλυσό να λειτουργεί ως το σημαντικότερο κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου του μυκηναϊκού κράτους¹³⁴⁶. Η διαδικασία οικιστικής συσπείρωσης που σημειώνεται στο βόρειο τμήμα του νησιού στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου, ενώ η κατάσταση στο υπόλοιπο νησί παρέμεινε σταθερή, διαδικασία η οποία παρατηρείται επίσης και στη Κω, θα πρέπει να είχε σχέση με τις εξελίξεις στην ηπειρωτική Ελλάδα μετά την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος, αλλά και στην ανατολική Μεσόγειο γενικότερα. Η περίοδος καταστροφών και μετακινήσεων των Λαών της Θάλασσας διήρκεσε από μερικές δεκαετίες έως και έναν αιώνα, από τις τελευταίες δεκαετίες του 13^{ου} έως τις τελευταίες δεκαετίες του 12^{ου} αι. π.Χ.¹³⁴⁷ Οφειλόταν σε σημαντικές κλιματολογικές αλλαγές¹³⁴⁸ και επέφερε δραματικές

---

¹³⁴⁶ Οι αρχαιολογικές ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι, παρά ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά, τα νησιά της Δωδεκανήσου αναπτύχθηκαν σε διαφορετικούς άξονες στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙ. Όπως διαπιστώνουν οι Βλαχόπουλος και Γεωργιάδης, η Ρόδος και η Κω διαφέρουν ως προς το γεγονός ότι στην Κω η εισηγμένη και η τοπική κεραμεική χρησιμοποιούνται εξίσου, ενώ στη Ρόδο η εισηγμένη κεραμεική εντοπίζεται σε συντριπτικά μεγαλύτερο ποσοστό στα ταφικά σύνολα, έως τα μέσα της ΥΕ ΙΙΙΒ, καταδεικνύοντας ότι ήταν σε πολύ στενότερη επαφή με την ηπειρωτική Ελλάδα και το διεθνές δίκτυο ανταλλαγών. Βλ. Morricone 1965-66, σελ. 307-309. Benzi 1996β, σελ. 973-4. Επίσης, σημειώνεται μεγάλη διαφορά ως προς την πληθυσμιακή εξέλιξη στις αλληπάλληλες φάσεις της ΥΕ ΙΙΙΓ: Ο Γεωργιάδης τονίζει ότι υπάρχουν διαφορές μεταξύ των διαφόρων νησιών σε επιμέρους ταφικές πρακτικές, αλλά ότι η κοινωνικο-οικονομική ταυτότητα των κατοίκων του ΝΑ Αιγαίου είναι μυκηναϊκή, βλ. Georgiadis 2003, 68-103, 75-77. 111.

¹³⁴⁷ Βλ. Cline 2014. Knapp – Manning 2016. Manning κ.ά. 2017, σελ. 107-108.

¹³⁴⁸ Οι έρευνες των θετικών επιστημών έχουν δώσει διαφορετικά δεδομένα από τη δυτική και την ανατολική Μεσόγειο στη διάρκεια της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. Θερμότερες συνθήκες συσχετίζονται με μεγαλύτερη

πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές ανακατατάξεις, στις οποίες πρωταγωνίστησε η θαλάσσια δραστηριότητα¹³⁴⁹.

Στη διάρκεια του 12^{ου} αι. π.Χ., στην ΥΕ ΙΙΙΓ φάση, η περιοχή της Ιαλυσού, αλλά και το υπόλοιπο νησί, ανθούν συμμετέχοντας στο ευρύτερο εμπορικό δίκτυο της Μεσογείου μετά την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος και της οικονομίας του. Έχει ωστόσο επισημανθεί ότι στην φάση αυτή τα νησιά του Αιγαίου χαρακτηρίζονται μεν από ομοιογένεια όσον αφορά στην κοινωνική και πολιτισμική συνοχή, αλλά από ανομοιογένεια όσον αφορά στην πολιτική και ιστορική εξέλιξη¹³⁵⁰.

Σύμφωνα με τις έως πρόσφατα γνωστές ενδείξεις, το β' μισό του 11^{ου} και ο 10^{ος} αι. π.Χ. δεν είχαν αφήσει σχεδόν καθόλου ίχνη στο αρχαιολογικό πεδίο της Ρόδου. Το ελάχιστο συμπέρασμα που θα μπορούσε να εξαχθεί με βάση τα δεδομένα αυτά, είναι ότι οι θέσεις εγκατοίκησης της ΥΕ ΙΙΙΓ εγκαταλείφθηκαν ή μετατοπίστηκαν και συρρικνώθηκαν, και ότι το νησί εισήλθε σε μια περίοδο ύφεσης και απομόνωσης, έπειτα από την εξασθένηση

υγρασία στις ίδιες περιοχές, με μεγαλύτερη ξηρασία στην Ιβηρική χερσόνησο και πυκνότερες βροχοπτώσεις στη Μικρά Ασία και την Εγγύς Ανατολή, και μάλιστα με διαφορές να σημειώνονται μεταξύ γειτονικών περιοχών που βρίσκονται σε διαφορετικό γεωγραφικό πλάτος. Ιδιαίτερα μεταξύ των μέσων του 13^{ου} και των μέσων του 9^{ου} αι. π.Χ. καταγράφονται αντικρουόμενα δεδομένα από τη θαλάσσια περιοχή του ΝΔ Αιγαίου και από την Ιβηρική χερσόνησο. Ψύχρανση σημειώνεται από τον 13^ο αι. π.Χ. και μετά, ενώ σημαντική μείωση στην ηλιακή ακτινοβολία από το τέλος του 10^{ου} έως τον πρώιμο 8^ο αι. π.Χ. επεξέτεινε το φαινόμενο για αρκετούς αιώνες. Βλ. σχετικά Manning 2018, κυρίως σελ. 129-130, με εκτεταμένη βιβλιογραφία. Οι παραπάνω συνθήκες προξένησαν, ή οπωσδήποτε συνέβαλαν, στην παρατεταμένη ασυνέχεια και επαναπροσανατολισμό των πολιτισμών της Μεσογείου που παρατηρείται για αρκετές εκατοντάδες χρόνια από τον ύστερο 13^ο έως τον 9^ο αι. π.Χ.

Έχει υποστηριχθεί ότι ενδεχομένως η τάση αυτή προς το ψυχρότερο κλίμα ήταν περισσότερο αισθητή στο Αιγαίο από ότι στη συροπαλαιστινιακή ακτή, αν και σημειώνεται και εκεί. Βλ. Rohling κ.ά. 2009, σελ. 2-5. Η κλιματολογική αλλαγή υποστηρίζεται από αλλαγές στον τρόπο ένδυσης, αλλά και στην αρχιτεκτονική. Η Moody, μελετώντας τη λαϊκή αρχιτεκτονική μεταξύ ΥΜ Ι και ΠΕΣ στην Κρήτη, διαπιστώνει τη μετάβαση από θερμό και υγρό σε δροσερό και ψυχρό κλίμα κατά το διάστημα αυτό, φαινόμενο αυτό ανατράπηκε ξαφνικά στον ύστερο 12^ο-πρώιμο 11^ο αι. π.Χ. Η εξέταση γεωλογικών «καρότων» που εξορύχθηκαν από λίμνες στην Κρήτη επιβεβαιώνει ότι από τον 13^ο αι. έως τον 10^ο αι. π.Χ. οι κλιματολογικές συνθήκες ήταν ασταθείς, με εξαιρετικά μεγάλες διακυμάνσεις στη θερμοκρασία, αλλά γενικά σημαντικά ξηρότερες, βλ. Moody 2009, σελ. 7-19.

¹³⁴⁹ Βλ. Broodbank 2013, σελ. 460-472. Knapp – Manning 2016, σελ. 102-112, με παραπομπές, σελ. 137-138.

¹³⁵⁰ Βλ. Vlachopoulos-Georgiadis 2015. Σύμφωνα με τη Deger-Jalkotzy 1998, σελ. 115, μια σειρά καταστροφών διαπιστώνεται στα νησιά του Αιγαίου μεταξύ ανεπτυγμένης μέσης (developed) ΥΕ ΙΙΙΓ και προχωρημένης μέσης (advanced) ΥΕ ΙΙΙΓ. Η εξέλιξη δεν ήταν ίδια για όλα τα νησιά, και υπάρχουν χρονολογικές ασυμφωνίες. Η πραγματική ευμάρεια της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου στα νησιά ήρθε με τη προχωρημένη μέση (advanced) φάση στη Νάξο, την Κω και τη Ρόδο, και διατηρήθηκε εντός της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ.

των θαλάσσιων επικοινωνιών που επηρέασε ολόκληρο το Αιγαίο. Έπειτα από ένα κενό ενδείξεων δύο σχεδόν αιώνων, τα πρώτα δείγματα ανθρώπινης παρουσίας και δραστηριότητας στο νησί, αλλά και μιας σταδιακής ανασύστασης των επαφών με τα μεγάλα κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας και στη συνέχεια με την Κύπρο, χρονολογούνται στα τέλη του 10^{ου} αι. π.Χ.

Τα νέα ευρήματα του νεκροταφείου της Αγίας Αγάθης στο Χαράκι και των τάφων στη Λίνδο έδωσαν στοιχεία σχετικά με τη συνέχεια της ζωής στη Ρόδο και με τη μετακίνηση πληθυσμιακών ομάδων στο τέλος της Εποχής του Χαλκού και στην αρχή της Εποχής του Σιδήρου.

Η ίδρυση μιάς νέας θέσης στον κόλπο της Αγίας Αγάθης, στην ευρύτερη περιοχή της Λινδίας, μαρτυρεί ότι με την αποδυνάμωση του εμπορείου της Ιαλυσού νέα, μικρότερα λιμάνια στην ανατολική ακτή, στην επικράτεια της Λινδίας των ιστορικών χρόνων, εξυπηρετούν τις συνεχιζόμενες επαφές με την Κύπρο και την ανατολική Μεσόγειο¹³⁵¹.

Το νεκροταφείο χρονολογείται στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ – Υπομυκηναϊκή περίοδο. Η Υπομυκηναϊκή περίοδος δεν είναι εξίσου τεκμηριωμένη στρωματογραφικά στον ελλαδικό χώρο και στο Αιγαίο¹³⁵². Στις Μυκήνες και στην Τίρυνθα έχει βρεθεί στρωματογραφημένο υλικό πάνω από την ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ¹³⁵³. Οικιστικά σύνολα έχουν βρεθεί και αλλού, στην Ασίνη, στην Αρχαία Κόρινθο, στο Μήτρον, στην Ελάτεια και στο Καλαπόδι, αλλά είτε είναι αστρωματογράφητα, είτε περιλαμβάνουν υλικό ελάχιστα διαγνωστικό¹³⁵⁴. Η περίοδος είναι γνωστή κυρίως από νεκροταφεία λακκοειδών και κιβωτιόσχημων τάφων και από

---

¹³⁵¹ Ζερβάκη 2011.

¹³⁵² Η διαφωνία και η συζήτηση σχετικά με τον όρο «Υπομυκηναϊκός» εξακολουθεί στη νεότερη έρευνα. Ο Desborough και ο Snodgrass θεωρούσαν την Υπομυκηναϊκή κεραμική ως τον ρυθμό που κυριαρχούσε στην Αττική κατά την περίοδο των τελευταίων φάσεων της ΥΕ ΙΙΙΓ στην Αργολίδα, βλ. Desborough 1964. Snodgrass 1971. Οι Rutter και Παπαδόπουλος τη θεωρούν κατηγορία κεραμικής που χρησιμοποιείται ειδικά για ταφές στη διάρκεια της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ (βλ. Rutter 1978. Papadopoulos 1993, σελ. 176-181. Για επιπλέον ανάπτυξη του θέματος, βλ. Whitley 1991, σελ. 81-82. Isthmia VIII, σελ. 254-256. Dickinson 2006, σελ. 14. Papadopoulos κ.ά. 2011. Η Mountjoy, όπως και ο Ruppenstein, θεωρούν την Υπομυκηναϊκή διακριτή χρονολογική φάση, η οποία ακολουθεί την ΥΕ ΙΙΙΓ ύστερη (βλ. Mountjoy 1999, σελ. 56).

¹³⁵³ Mountjoy 1999, 79, με παραπομπές. Stockhammer 2009. Για τα υπομυκηναϊκά ευρήματα της Κάτω Πόλης, βλ. Mountjoy 1999 (Argolid) αρ. 466, 468, 470-474.

¹³⁵⁴ Βλ. σχετικά τη συζήτηση στο Lis 2009. Πρβλ. Mountjoy 1999, σελ. 932 για ένα υπομυκηναϊκό αγγείο από τον οικισμό στις Κουκουναριές (με παραπομπή στον Σκιλάρντι 1984).

φάσεις επαναχρησιμοποίησης θαλαμοειδών τάφων¹³⁵⁵. Όσον αφορά συγκεκριμένα στην υπομυκηναϊκή κεραμική, χαρακτηρίζεται από τη μείωση του σχηματολογίου. Τα σχήματα που επιβιώνουν περιλαμβάνουν κυρίως σταμνίσκους, ψευδόστομους αμφορείς, ληκύθους, κύπελλα και σκύφους, διαπιστώνεται ωστόσο σημαντική διαφοροποίηση στη χρήση συγκεκριμένων σχημάτων κατά περιοχές. Η γραπτή διακόσμηση περιλαμβάνει απλά ευθύγραμμα και καμπυλόγραμμα θέματα: δικτυωτά τρίγωνα, ημικύκλια με ή χωρίς συμπαγή πυρήνα, κυματοειδείς και τεθλασμένες γραμμές βρίσκονται συχνά σε εξηρημένες ζώνες με το υπόλοιπο αγγείο σκοτεινόχρωμο. Αντιθετικές σπείρες με μίσχους που σχηματίζουν θηλειές, συμπαγή τρίγωνα, περιδέραια από σταγονόσχημα κρόσσια κοσμούν τους πιο μεγάλους αμφορείς και πρόχους.

Η μείωση αυτή του σχηματολογίου και του θεματολογίου διαπιστώνεται στην κεραμική της Αγίας Αγάθης, κυρίως αν εξαιρεθούν τα επείσακτα αγγεία του Πυκνού ρυθμού, και ιδίως ο πολυποδικός ψευδόστομος Π32100, ο οποίος θα πρέπει να αποτελεί ένα από τα τελευταία δείγματα της κατηγορίας. Μάλιστα, δεν περιλαμβάνονται θέματα που θεωρούνται χαρακτηριστικά της δωδεκανησιακής κεραμικής παράδοσης και επανεμφανίζονται στην ΠρΓ κεραμική της Δωδεκανήσου, τεκμηριώνοντας τη συνέχεια της τοπικής κεραμικής παραγωγής. Δυστυχώς, το λίγο υλικό και η αποσπασματική του κατάσταση δεν επιτρέπουν τον καθορισμό μιας εσωτερικής σχετικής χρονολόγησης, η οποία θα βοηθούσε ενδεχομένως στη διάκριση επιμέρους φάσεων¹³⁵⁶.

Βασικό νέο εύρημα αποτελεί το επείσακτο αλαβαστροειδές ληκύθιο του Τ. 3, το οποίο καθορίζει το τέλος της ΥΕΧ στη Ρόδο, που έως τώρα ήταν μετέωρο, καθώς ήταν άγνωστη η διάρκεια χρήσης της ΥΧ ΙΙΙΓ κεραμικής¹³⁵⁷. Το αγγείο αυτό ανήκει στον κυπριακό Πρώιμο Λευκό Γραπτό ρυθμό και ο παραλληλισμός του με το παράδειγμα από τον Αλαά στην Κύπρο, τοποθετεί το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης στο β' τέταρτο του 11^{ου} αι. π.Χ.¹³⁵⁸. Τα αρχαιότερα κεραμικά ευρήματα του νεκροταφείου μπορούν να

---

¹³⁵⁵ Βλ. Mountjoy 1999, σελ. 55.

¹³⁵⁶ Βλ. για παράδειγμα την εσωτερική χρονολόγηση του Ιακωβίδη στην Περατή και του Ruppenstein στον Κεραμικό.

¹³⁵⁷ Η παράδοση της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ στην κεραμική πιθανώς συνεχίζεται μέχρι την ΠρΓ περίοδο, και αυτό διαπιστώνεται επίσης στην Κω, βλ. Vitale κ.ά. 2016, σελ. 233, πίν. I-III.

¹³⁵⁸ Σύμφωνα με τον Καραγεώργη, η κεραμική του Αλαά δεν περιλαμβάνει σκύφους ρυθμού Σιτοβολόνα με διακόσμηση κυματοειδών γραμμών, αλλά σκύφους διακοσμημένους με πλατειές ταινίες, και αυτό την

χρονολογηθούν στη προχωρημένη μέση (advanced) - ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ, σύμφωνα με την περιοδολόγηση του Benzi. Διαπιστώνεται ωστόσο ότι συνυπάρχουν στους ίδιους τάφους με αντικείμενα των υπομυκηναϊκών χρόνων, και ότι η χρήση κειμηλίων, ή αρχαιότερων αντικειμένων, είναι πρακτική που ακολουθείται στην κτέριση του νεκροταφείου¹³⁵⁹.

Το νεκροταφείο εξυπηρετούσε μια βραχύβια εγκατάσταση, όπως αυτές που ιδρύονται στην Κρήτη κατά την ίδια περίοδο, η οποία δεν έχει εντοπιστεί· δεν θα πρέπει δε να χρησιμοποιήθηκε για διάστημα μεγαλύτερο των 50 χρόνων. Η εγκατάσταση θεωρούμε ότι ήταν από την αρχή προσωρινή, κι όχι εμπορική, δεδομένου ότι ο γειτονικός κόλπος του Χαρακιού, νότια της ακρόπολης του Φαρακλού, είναι ευρύτερος και βαθύτερος και θα εξυπηρετούσε καλύτερα τυχόν μακροπρόθεσμη εμπορική δραστηριότητα. Θα μπορούσε να αποτελεί μια «προσφυγούπολη», ένα κέντρο για την προσωρινή διαμονή μιας ομάδας σε διαδικασία μετακίνησης. Τα δεδομένα από το νεκροταφείο, κυρίως από την κεντρική συστάδα, δείχνουν ότι αποτελείται κυρίως από ταφές παιδιών και γυναικών, συμπέρασμα που ενδεχομένως θα αλλάξει μετά την ολοκλήρωση της ανθρωπολογικής μελέτης.

Οποσδήποτε δεν πρόκειται για μια ιδιαίτερα φτωχή εγκατάσταση. Είναι άγνωστο αν τα κτερίσματα που συνοδεύουν τις ταφές είναι ενδεικτικά της κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης του πρότερου βίου τους (το πιθανότερο, μια και περιλαμβάνονται κειμήλια), ή της πρόσφατης κατάστασής τους, ωστόσο περιλαμβάνουν αντικείμενα είτε επείσακτα, είτε επηρεασμένα από τις σύγχρονες τάσεις, τα οποία διακινούνται στη φάση αυτή στα εμπορικά δίκτυα που συνδέουν την ανατολική με την κεντρική Μεσόγειο, μέσω Κύπρου, Κρήτης και της δυτικής ηπειρωτικής Ελλάδας. Μάλιστα, η εύρεση στο νεκροταφείο δύο ψευδόστομων πολυποδικού ρυθμού, αγγείων που δεν έχουν εντοπιστεί σε καμία άλλη θέση στη Ρόδο εκτός της Ιαλυσού, είναι ιδιαίτερα σημαντική. Τα ιδιαίτερα πλούσια ευρήματα που συνόδευαν την ταφή της έφηβης στον Τ. 3 την κατατάσσουν στην κατηγορία των πλούσιων ταφών του 11^{ου} αιώνα π.Χ. που έχουν εντοπιστεί στην Κύπρο, την Κρήτη, την

τοποθετεί μεταξύ του μεταξύ του Στρ, ΙΙΙΓ της Εγκωμης (1125/1100 - 1075 π.Χ) και του Τ. 1 της Σαλαμίνας (1050 π.Χ).

¹³⁵⁹ Για παράδειγμα, στον Τ. 3 το κυπριακό ληκύθιο συνυπάρχει με τον αμφορέα με αγκύλες λαβές και τα αλάβαστρα. Ένα ακόμη από τα παλαιότερα αγγεία του νεκροταφείου, ο πολυποδικός ψευδόστομος Π28288 από τον Τ. 45, βρέθηκε μαζί με την τοξωτή πόρπη εξελιγμένου τύπου, που θεωρείται Υπομυκ. εύρημα.

Τίρυνθα και την Εύβοια και μαρτυρούν επαφές μεταξύ αριστοκρατικών γενών με κοινό ιδεολογικό υπόβαθρο και πιθανώς με εμπορικές διασυνδέσεις¹³⁶⁰.

Εκτός από τα πολύτιμα και ιδεολογικά ή θρησκευτικά φορτισμένα ευρήματα του Τ. 3, που τον συσχετίζουν με την Κύπρο και την ανατολική Μεσόγειο, το νεκροταφείο έδωσε δύο χάλκινες πόρπες, αντικείμενα που ανήκουν στην κατηγορία των «διεθνών χαλκών», χαρακτηριστικά ευρήματα της περιόδου αυτής σε θέσεις που συμμετέχουν στο εμπορικό δίκτυο που εξαπλώνεται από την Κύπρο έως την Ιταλία, όπως και ένα καμπυλόγραμμο σιδερένιο μαχαίρι, το αρχαιότερο γνωστό χρηστικό σιδερένιο αντικείμενο στη Ρόδο.

Η επιλογή της ατομικής ταφής στο νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης, εξίσου για ενηλίκους, βρέφη και παιδιά, σε λαξευτούς λακκοειδείς και θαλάμους-κόγχες με κάθετο δρόμο, μορφές τάφων άγνωστες έως τότε στο νησί, καταδεικνύει μια τομή με την παλαιότερη ΥΕ ΙΙΙΓ παράδοση της ταφής σε οικογενειακούς θαλαμοειδείς με δρόμο. Η επιλογή της ατομικής ταφής δηλώνει την αποδοχή ενός νέου κοινωνικού πλαισίου που εστιάζει στο άτομο, και όχι στην οικογένεια. Ο ταφικός τύπος του θαλάμου-κόγχης με κάθετο δρόμο, ο οποίος εμφανίζεται σποραδικά ήδη στην ΥΕ ΙΙ/ΙΙΑ σε νεκροταφεία θαλαμοειδών για ατομικές ταφές, αποτελεί συνεπτυγμένη μορφή θαλαμοειδούς και η επιλογή του δηλώνει μια απόπειρα διατήρησης της παράδοσης του θαλαμοειδούς τάφου, που πιθανώς σχετίζεται με τη διατήρηση ενός προϋπάρχοντος συγκεκριμένου ταφικού τελετουργικού. Η χρήση του τάφου αυτού σε πρωιμότερες περιόδους, αλλά και στην ΥΕ

---

¹³⁶⁰ Χαρακτηριστικά παραδείγματα πλούσιων ταφών Κυπρίων και Αιγαιατών πριγκίπων αποτελούν ο Τ. 40 στο Κούριο – Καλορίζικη (της ΥΚ ΙΙΒ, βλ. McFadden 1954. Coldstream 1989. Matthäus 1985, σελ. 33-34), ο Τ. 201 του Βόρειου Νεκροταφείου της Κνωσού (Υπομινωικό, βλ. Coldstream – Catling 1996, σελ. 191-195), ο τάφος στην Παντάνασσα Αμαρίου (Τέγου 2001) και το λίγο μεταγενέστερο Ηρώ της Τούμπας στο Λευκαντί (ΠρΓ, βλ. Porpham κ.ά. 1993). Βλ. επίσης τον Τ. XXVIII της Τίρυνθας, Verdellis 1963, σελ. 10-24). Οι τάφοι αυτοί παρουσιάζουν παρόμοια ταφικά έθιμα, που περιλαμβάνουν ταφή καύσης, ταφές ζεύγους (άνδρα και γυναίκας), πλούσια κτέριση με κοσμήματα και οπλισμό ως κτερίσματα. Οι πριγκιπικές αυτές ταφές αποτελούν συνέχεια των μυκηναϊκών ταφών πολεμιστών, ο αριθμός των οποίων αυξάνεται στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ, κυρίως στην Αχαΐα, ενώ εντοπίζονται επίσης στην Κρήτη, τη Νάξο, τη Κω και τη Ρόδο Βλ. Deger-Jalcotzy 2006, σελ. 162-166. Thomatos σελ. 2006, σελ. 242-250. Jung 2009, σελ. 73-75. Vitale 2012, σελ. 407-411. Από τη Ρόδο χαρακτηριστικά απουσιάζουν τα ξίδη τύπου Naue II, βλ. Benzi 1992, σελ. 223. Benzi 2013, σελ. 525. Ωστόσο οι ταφές πολεμιστών της ΥΕ ΙΙΙΓ, όπως και οι αρχαιότερες, ήταν ατομικές ταφές, ακόμη κι αν ήταν τοποθετημένες σε θαλαμοειδή τάφο, ενώ αντίθετα στον 11^ο αιώνα συνοδεύονται από παράλληλη ταφή γυναίκας (consort burials), επίσης πλούσια κτερισμένης.

IIIΓ, σε νεκροταφεία λακκοειδών, θεωρούμε ότι πιθανώς επιλέχθηκε για την ταφή ξένων, ατόμων των οποίων ο οικογενειακός θαλαμοειδής βρίσκεται κάπου αλλού.

Το ίδιο πιθανώς ισχύει για την ευρύτερη υιοθέτηση της καύσης στην περίοδο αυτή. Με εξαίρεση τα νεκροταφεία αποκλειστικά δευτερογενών καύσεων που χαρακτηρίζουν τη Μικρά Ασία και εντοπίζονται στην Κρήτη στην ΥΜ IIIΑ και στην ΥΜ IIIΓ στην Ολούντα και στους Ατσιπάδες αντίστοιχα, τα οποία πρέπει να καταδεικνύουν την ύπαρξη μετακινούμενων ομάδων με διαφορετικά ταφικά έθιμα, ο εντοπισμός μεμονωμένων περιπτώσεων καύσης σε θαλαμοειδείς τάφους στην ΥΕ IIIΑ έως την ΥΕ IIIΓ, θεωρούμε ότι πιθανώς οφείλεται στη δυνατότητα μεταφοράς των οστών ατόμου που απεβίωσε μακριά, προκειμένου να ταφεί με την οικογένειά του, ή ακόμη και την προσωρινή ταφή του, προκειμένου να μετακινηθεί αργότερα. Η δε πρακτική του θρυμματισμού των καμμένων οστών ίσως δηλώνει την επίσπευση της διαδικασίας μετάβασης του νεκρού στο στάδιο του «προγόνου» από ανθρώπους οι οποίοι μετακινούνται, διαδικασία που σε οικογενειακό θαλαμοειδή επιτελείται με φυσικό τρόπο. Οι περιπτώσεις της παράλληλης ταφής ενταφιασμού και καύσης στον ίδιο τάφο, που παρατηρούνται στην Κρήτη, στην Αχαΐα και σε άλλες περιοχές στην ΥΜ/ΥΕ IIIΓ, πιθανώς δηλώνουν ότι το ένα από τα δύο άτομα πέθανε μακριά και μεταφέρθηκε, ή ότι επιλέχθηκε η καύση προκειμένου να ταφεί αργότερα σε κοινό τάφο με τους οικείους του.

Η επιλογή της ατομικής ταφής σε τάφους διαφορετικού τύπου χαρακτηρίζει επίσης τις μικρές, πιθανότατα οικογενειακές, ταφικές συστάδες των κωμών της Ιαλυσού και της Καμείρου στο τέλος της ΥΠρΓ και στην αρχή της IIIΓ περιόδου. Ένα ακόμη στοιχείο κοινό μεταξύ των νεκροταφείων της Αγίας Αγάθης (στην κεντρική συστάδα του νεκροταφείου) και της Καμείρου είναι η συγκέντρωση των παιδικών ταφών χωριστά από τις ταφές ενηλίκων, που διαπιστώνεται επίσης στα Σεράγια της Κω.

Η θέση που διαδέχθηκε τη βραχύβια εγκατάσταση της Αγίας Αγάθης ήταν το πολύ σημαντικό διπλό λιμάνι της Λίνδου, που ιδρύθηκε στην περίοδο της αφύπνισης των σχέσεων του Αιγαίου, κυρίως όμως της Κρήτης, με την Κύπρο.

Τα ευρήματα από τους πρόσφατα ερευνηθέντες λαξευτούς θαλαμοειδείς τάφους της Λίνδου δίνουν ανάμεικτα στοιχεία συνέχειας και τομής από την Ύστερη Εποχή Χαλκού στην Πρώιμη Εποχή Σιδήρου. Αν και μεταγενέστεροι του νεκροταφείου της Αγίας Αγάθης,

οι τάφοι της Λίνδου προδίδουν μια παράλληλη πορεία. Εδώ διαπιστώνεται μεν η συνέχεια της μυκηναϊκής παράδοσης των πολλαπλών οικογενειακών ταφών σε θαλαμοειδή τάφο, ωστόσο πρόκειται για τις ταφές μιας «πυρηνικής» οικογένειας, όπως αργότερα στους θαλαμοειδείς τάφους της Καμείρου. Η καθήμενη στάση των ενταφιασμών, αν και προϋπάρχει στην ηπειρωτική Ελλάδα, διαφέρει από τη διαδεδομένη στάση εκτάδην στα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Ρόδου. Η μορφή ιδίως του T. 1 καταδεικνύει ομοιότητες με τους τετράγωνους κτιστούς ψευδοθολωτούς τάφους της ανατολικής Κρήτης, αλλά και τους υβριδικούς «θολωτούς» τάφους στην περιοχή της Αλικαρνασού, που έδωσαν ευρήματα των υπομυκηναϊκών και πρωτογεωμετρικών χρόνων. Η κεραμική από τους τάφους της Λίνδου ανήκει στο δεύτερο μισό του 11^{ου} αι. και στο πρώτο μισό του 10^{ου} αι. π.Χ. και περιλαμβάνει εισαγωγές από την ανατολική Κρήτη. Διαπιστώνεται παράλληλα η υιοθέτηση ξένων ταφικών τελετουργικών εθίμων, καθώς η τοποθέτηση μεγάλου αριθμού αστραγάλων σε τάφους και ιερά αποτελεί διαδεδομένη πρακτική στην Εγγύς Ανατολή και στην Κύπρο. Οι τάφοι της Λίνδου αποτελούν την πρωιμότερη ασφαλώς χρονολογημένη ένδειξη για την εγκατάσταση στη θέση αυτή, που έμελε να εξελιχθεί στο σημαντικότερο λιμάνι της Ρόδου για το εμπόριο με την ανατολική Μεσόγειο και να πρωτοστατήσει στην ίδρυση αποικιών. Το συμπέρασμα αυτό δεν ξαφνιάζει, δεδομένης της αναθέρμανσης των επικοινωνιών μεταξύ της Κρήτης και του Αιγαίου με την Κύπρο στον 9^ο αι. π.Χ. Άλλωστε έχει στο παρελθόν διατυπωθεί η υπόθεση ότι η επανεμφάνιση των θαλαμοειδών τάφων στην Κάμειρο σχετίζεται με την άφιξη Κρητών, υπόθεση που υποστηρίζεται από τα επείσακτα αγγεία¹³⁶¹.

Η περίοδος χρήσης του νεκροταφείου της Αγίας Αγάθης και των τάφων της Λίνδου εμπίπτει στο διάστημα στο οποίο τοποθετούνται παραδοσιακά οι μετακινήσεις των ελληνικών φύλων προς τα νησιά του Αιγαίου και τη μικρασιατική ακτή¹³⁶². Η παραδοσιακή άποψη ότι οι αιτιολογικοί μύθοι των μετακινήσεων Αιολών, Ιώνων και Δωριέων προς τη μικρασιατική ακτή απηχούν ιστορικά γεγονότα, αμφισβητήθηκε τα τελευταία χρόνια, καθώς βασίζεται σε αναφορές αρχαίων συγγραφέων, πολύ

---

¹³⁶¹ Coldstream 1977.

¹³⁶² Οι Έλληνες είχαν δημιουργήσει μια σειρά από ιδρυτικούς μύθους σχετικά με την προέλευση των σημαντικών ελληνικών κοινοτήτων στη δυτική μικρασιατική ακτή, του λεγόμενου Ιωνικού αποικισμού (Βλ. Sakellariou 1958. Vanschoonwinkel 2006).

μεταγενέστερων των γεγονότων¹³⁶³. Ωστόσο, η συνολικά απορριπτική αυτή άποψη ανατράπηκε πρόσφατα, βάσει γλωσσολογικών δεδομένων¹³⁶⁴. Αν και η έρευνα πλέον έχει υιοθετήσει πιο κριτική στάση ως προς την ερμηνεία των μύθων αυτών, υπάρχουν μελετητές που αποδέχονται τη βασική ιστορικότητα του αποικισμού και αναγνωρίζουν στοιχεία του στην ερμηνεία της αρχαιολογίας της περιοχής, και από την άλλη ορισμένοι που αναγνωρίζουν μεν την αξία των μύθων ως μαρτυριών των κοινωνικοπολιτικών στάσεων της εποχής που καταγράφηκαν, αλλά δεν δέχονται ότι έχουν σχέση με πρωιμότερες περιόδους. Μια τρίτη αντιμετώπιση δέχεται ότι ορισμένα στοιχεία ιστορικής αλήθειας σχετικά με την άφιξη των Ελλήνων στη Μ. Ασία υπάρχουν στους μύθους ίδρυσης και μπορούν να τεκμηριωθούν με το υπάρχον αρχαιολογικό υλικό¹³⁶⁵. Πρόβλημα ωστόσο αποτελεί το γεγονός ότι οι κρίσιμες περίοδοι – η μετάβαση από την ΥΕΧ στην ΠΕΣ η ΥΕ ΙΙΙΓ, η ΥποΜυκ. και η ΠρΓ περίοδος δεν εντοπίζονται στις περισσότερες θέσεις. Ανασκαφές των τελευταίων δεκαετιών έχουν διευρύνει την κατανόηση των περιόδων αυτών και είναι πλέον δυνατό να έχουμε μια πιο κριτική εκτίμηση της σχέσης μεταξύ μύθου και αρχαιολογίας.

Είναι πλέον σαφές ότι οι κάτοικοι των νησιών του Αιγαίου, κυρίως του ανατολικού, βρίσκονταν διαχρονικά σε επαφή και δραστηριοποιούνταν στην απέναντι μικρασιατική ακτή. Οι λιμένες λειτουργούσαν ως κέντρα επαφής και αλληλεπίδρασης μεταξύ πολιτισμών. Άλλωστε, πολλοί από τους ιδρυτικούς μύθους αναφέρουν ότι υπήρχε ένας προελληνικός πληθυσμός στις θέσεις αυτές και ότι ο Ιωνικός αποικισμός δεν συνίστατο σε ίδρυση πόλεων σε παρθένο έδαφος¹³⁶⁶. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται από τις αρχαιολογικές ενδείξεις που μαρτυρούν συνέχεια της εγκατοίκησης και λατρείας από την Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου σε θέσεις όπως η Μίλητος, καθώς και από διαρκή στοιχεία προελληνικής τελετουργικής πρακτικής στις θέσεις αυτές¹³⁶⁷. Ο

---

¹³⁶³ Βλ. συνοπτικά Hall 2000.

¹³⁶⁴ Βλ. Finkelberg 2005, η οποία καταδεικνύει ότι η κατανομή των ελληνικών διαλέκτων στην αρχαϊκή περίοδο ήταν αποτέλεσμα μετακινήσεων διαφορετικών ομάδων από τις αρχικές τους κοιτίδες στη διάρκεια των Σκοτεινών Χρόνων. Βλ. συνοπτικά Hall 2011.

¹³⁶⁵ Η Λαϊμού έχει υιοθετήσει αυτή την κριτική προσέγγιση για να υποστηρίξει ότι βασικά σημεία των ιδρυτικών μύθων, όπως η μικτή σύνθεση των εποίκων, που αναφέρεται από τον Ηρόδοτο (Ηρόδοτος 1.146), και η αρχική αιτία του αποικισμού από την ηπειρωτική Ελλάδα, θα μπορούσαν να γίνουν δεκτά ως ιστορικά γεγονότα. Βλ. Lemos 2002. Lemos 2007.

¹³⁶⁶ Βλ. Ηρόδοτος 1.146, 1.171.2-4 για τη Μίλητο και τη Σμύρνη, Αθήναιος 8.62.361 για την Έφεσο

¹³⁶⁷ Niemeier 2005. Greaves 2010, σελ. 225-227.

αποικισμός ήταν μια συνολικά σύνθετη και μακροχρόνια διαδικασία προσαρμογής και αφομοίωσης των νεοφερμένων με τους γηγενείς, στην οποία οι Έλληνες υιοθέτησαν στοιχεία του τοπικού πολιτισμού και λατρείας.

Οι τρεις κύριες ενότητες των Ελλήνων της δυτικής Μικράς Ασίας, Αιολείς, Ίωνες και Δωριείς, καθορίστηκαν στον 5^ο π.Χ. αι, αρκετούς αιώνες αφού είχαν εγκατασταθεί, και προσδιορίστηκαν βάσει διαλεκτικών διαφορών (βλ. Ηρόδοτος 1.142). Ακόμη και εντός των ομάδων αυτών ωστόσο, διακρίνονταν ήδη από την αρχαιότητα επιμέρους διαλεκτικές παραλλαγές. Η ύπαρξη των επιμέρους αυτών διαλέκτων ερμηνεύονται από την υπόθεση μιας μακροχρόνιας και σταδιακής διαδικασίας αποικισμού μάλλον, παρά από μια απλουστευτική ερμηνεία περί ενός και μοναδικού αποικισμού¹³⁶⁸.

Για τη Ρόδο, το μυθολογικό και πρώιμο ιστορικό υπόβαθρο ήταν ούτως ή άλλως ιδιαίτερα φτωχό. Θεωρούμε ότι αυτό οφείλεται εν πολλοίς στο γεγονός ότι η Ρόδος δεν έπαιξε έντονο ρόλο στον αποικισμό της μικρασιατικής ακτής, εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης. Η πλησιέστερη στη Ρόδο ακτή είναι δυσπρόσιτη και ορεινή, χωρίς καλούς λιμένες και εκβολές ποταμών που δίνουν πρόσβαση στην ενδοχώρα, αντίθετα με την Κω, τη Σάμο και τη Λέσβο. Η Ρόδος υπήρξε διαχρονικά ο βασικός σταθμός στη θαλάσσια διαδρομή προς την Κύπρο. Ειδικότερα στο ταξίδι μεταξύ Κρήτης και Κύπρου, η Ρόδος, μαζί με την Κάρπαθο και την Κάσο, ήταν αναγκαστικοί σταθμοί¹³⁶⁹.

Αρχαιότερη είναι η αναφορά στον Όμηρο, σχετικά με την καταγωγή του Αργείου Τληπόλεμου, γιού του Ηρακλή, ο οποίος έφτασε στη Ρόδο ως φυγάς, μαζί με τους συντρόφους του μετά τον φόνο του θείου του. Στην Τρωική εκστρατεία οδήγησε τα εννέα πλοία των Ροδίων, ενώ αργότερα σκοτώθηκε από τον Λύκιο Σαρπηδόνα σε μονομαχία (Ιλιάς Ε, στίχ. 628-659). Έχει υποστηριχθεί ότι ο μύθος του Τληπόλεμου απηχεί την εγκατάσταση Αχαιών στο νησί¹³⁷⁰, αλλά όχι την πρώτη· ο Διόδωρος (4.58) σαφώς αναφέρει ότι, κατά την άφιξη του Τληπόλεμου, το νησί ήδη κατοικείται από Έλληνες. Ο

---

¹³⁶⁸ Βλ. Parker 2008. Rose 2008. Συνοπτικά βλ. Greaves 2011, σελ. 510-514, ο οποίος εξετάζει συγκριτικά τα δεδομένα από τη Σμύρνη, τη Φώκαια, τη Μίλητο και την Κνίδο, σχετικά με την έλευση των Ελλήνων. Επίσης, εξετάζει τη μυθολογική παράδοση και αρχαιολογικές ενδείξεις για την έλευση των Ελλήνων στη Μικρά Ασία, τη φύση της σχέσης τους με τις υφιστάμενες κοινότητες και τις τοπικές ταυτότητες που δημιουργήθηκαν.

¹³⁶⁹ Melas 1995.

¹³⁷⁰ Βλ. Page 1959, σελ. 147-9.

Κατάλογος ωστόσο αναφέρει ότι οι τρεις σημαντικότερες πόλεις στο νησί ήταν ήδη η Λίνδος η Ιαλυσός και η Κάμειρος¹³⁷¹.

Μετά την αναφορά της Ρόδου στον Νεών Κατάλογο (Ιλιάδα Β' στίχ. 653-70), δεν υπάρχει αναφορά μέχρι τον 7^ο Ολυμπιονίκο του Πινδάρου, που συνετέθη προς τιμήν του Ρόδιου Διαγόρα, ολυμπιονίκη το 464 π.Χ.¹³⁷² Μεταγενέστερες αναφορές του νησιού στον Διόδωρο (4.58.7-8, 5. 55-9) και στον Στράβωνα (14.652-655) βασίζονται σε αρχαιότερους ιστορικούς, όπως ο Ζήνων και πιθανώς ο Εργίας. Ο Πausanίας (3.19.10), αναφέρεται στο μύθο της τιμωρητικής θανάτωσης της Ελένης, κατά την επιστροφή της από την Τροία, από τη χήρα του Τληπόλεμου, ενώ ο Στέφανος Βυζάντιος δίνει πληροφορίες για επιμέρους θέσεις στο νησί.

Οι Hope Simpson – Lazenby δίνουν την πληρέστερη αναφορά της ροδιακής μυθολογίας και αναφέρονται στις ασυμφωνίες που εντοπίζονται¹³⁷³. Οι ίδιοι υποστηρίζουν την άποψη του Desborough ότι οι Δωριείς έφθασαν στα Δωδεκάνησα στην ΥΠρΓ περίοδο, έναν αιώνα μετά τη χρονολογία που τεκμαίρεται από τον Στράβωνα, και ότι φαίνεται να επιβεβαιώνουν την παράδοση ότι ήλθαν από το Άργος¹³⁷⁴. Κάποιες από τις ασυμφωνίες αυτές ερμηνεύει ο Κωνσταντινόπουλος ως σκόπιμη μετασκευή των ιδρυτικών μύθων προκειμένου να τονιστεί η καταγωγή των Διαγοριδών πριν από την αποχώρηση της Ρόδου

---

¹³⁷¹ Βλ. Hope Simpson – Lazenby 1970, σελ. 117-120, οι οποίοι τονίζουν ότι, πράγματι, και οι τρεις θέσεις έχουν στοιχεία μυκηναϊκής κατοίκησης. Ωστόσο τα ίχνη μυκηναϊκής παρουσία στη Λίνδο στη Λίνδο είναι ελάχιστα. Βλ. Mee 1982. Benzi 1992, με βιβλιογραφία.

¹³⁷² Ο 7^{ος} Ολυμπιονίκος του Πινδάρου, αποτελεί την πλουσιότερη πηγή σχετικά με το μυθικό παρελθόν της Ρόδου. Αναφέρει ότι όταν ο Δίας κι οι άλλοι θεοί μοίρασαν μεταξύ τους τη γη, αμέλησαν να δώσουν μερίδιο στον Ήλιο, ο οποίος, ζήτησε τη Ρόδο, καθώς αναδύταν από τη θάλασσα, γιατί προέβλεπε ότι θα γινόταν πλούσια και πολυάνθρωπη. Η Ρόδος ωστόσο συσχετίζεται με τη νύμφη Ρόδη, θυγατέρα του Ποσειδώνα και της Αλίας και αδελφή των Τελχίνων, πρώτων κατοίκων του νησιού. Οι Τελχίνες είχαν υπεράνθρωπες ικανότητες. Ήταν ανυπέρβλητοι τεχνίτες, ναυτικοί και νεκρομάντες. Αυτοί πρώτοι κατασκεύασαν χάλκινα αγάλματα, ενώ μπορούσαν να προκαλέσουν βροχή και καταγίδες. Είχαν προβλέψει ότι το νησί θα βυθιζόταν και το εγκατέλειψαν για να πάνε στην Κύπρο, όπου εισήγαγαν την τέχνη της μεταλλουργίας. Από την ένωση του Ηλίου με τη Ρόδη γεννήθηκαν οι Ηλιάδες, πρώτοι κάτοικοι του νησιού μετά την ανάδυσή του από τη θάλασσα. Άλλος μύθος θεωρεί τη Ρόδη κόρη του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης, ενώ σύμφωνα με άλλη παραλλαγή ήταν παιδί της Αφροδίτης. Επίγονοι των Ηλιαδών ήταν οι τρεις αδελφοί Λίνδος, Κάμειρος και Ιάλυσος, που μοίρασαν το νησί σε τρία τμήματα όπου ο καθένας ίδρυσε τη δική του πόλη.

¹³⁷³ Βλ. Hope Simpson – Lazenby 1973, σελ. 129-133.

¹³⁷⁴ Desborough 1952, σελ. 264, 339. Η άποψη αυτή ίσως ισχύει περισσότερο για την Κω, η ΠρΓ κεραμική της οποίας παρουσιάζει έντονη ομοιότητα με την αντίστοιχη αργεακή.

από την Αθηναϊκή Συμμαχία¹³⁷⁵. Πλήθος μυθολογικών στοιχείων που αφορούν, μεταξύ άλλων και την ίδρυση των ροδιακών πόλεων, αναφέρονται στο Λίνδιο Χρονικό¹³⁷⁶. Σύμφωνα με τον Κόνωνα (*Διηγήσεις*, Jacobi *FGH* I, σελ. 208-209), ο Αργεῖος Αλθαιμένης, τρεις γενεές μετά τον Τήμενο, οδήγησε μια ομάδα Δωριέων στην Κρήτη και αφού άφησε κάποιους εκεί, οδήγησε τους υπόλοιπους στη Ρόδο, όπου ίδρυσαν τις τρεις πόλεις¹³⁷⁷. Σύμφωνα με τον Στράβωνα, ο Αλθαιμένης έζησε δύο γενεές μετά τον Τήμενο, (Στρ. *Γεωγρ.* 14.652-655), και ο δωρικός αποικισμός της Ρόδου, σύγχρονος, με τη μετάβαση του Αλθαιμένη στην Κρήτη, έλαβε χώρα δύο γενεές μετά τον Τήμενο. Διαφορετική παράδοση διασώζουν ο Διόδωρος (5.59) και ο Απολλόδωρο (Βιβλιοθήκη 3.2.1-2), για έναν άλλον Αλθαιμένη, γιό του Κατρέως και εγγονό του Μίνωα, ο οποίος εγκαταστάθηκε στη δυτική ακτή του νησιού, στην Κάμειρο, προκειμένου να μη φονεύσει τον πατέρα του, σύμφωνα με χρησμό που δεν κατάφερε τελικά να αποφύγει. συνδέει τη Ρόδο με την Κρήτη, ωστόσο οι απόψεις δίστανται σχετικά με το εάν αντανάκλα τη μινωική εγκατάσταση των MM/YM I

¹³⁷⁵ Ο Κωνσταντινόπουλος υποστήριξε ότι οι Διαγορίδες το 464 π.Χ. είχαν αναθέσει στον Πίνδαρο να «διορθώσει» τις μέχρι τότε επίσημα αποδεκτές μυθικές παραδόσεις, προκειμένου να προβληθεί το ηγετικό γένος των Διαγοριδών, που καταγόταν από τον μεσσήνιο Αριστομένη. Αυτό επιτεύχθηκε από τον Πίνδαρο τονίζοντας την τιμητική καταγωγή του Τληπόλεμου, γενάρχη των Ροδίων, και ανάγοντας την καταγωγή των Διαγοριδών στον μυθικό αργεῖο Έρατο. Σύμφωνα με τον Κωνσταντινόπουλο, η επιχείρηση προπαγάνδας ήταν τόσο επιτυχημένη, ώστε ήδη στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. ο Θουκυδίδης (7.57.6), έγραφε *Ρόδιοι δὲ Ἀργεῖοι γένος*. Βλ. Κωνσταντινόπουλος 1999.

¹³⁷⁶ Σχετικά με τα αναθήματα στο ιερό της Αθηνάς Λινδίας μας πληροφορεί το Λινδιακό Χρονικό, του 99 π.Χ., όπου οι αναθέτες, πρόσωπα μυθολογικά ή ιστορικά, αναφέρονται σε υποθετικά χρονολογική σειρά. Το πρώτο όνομα, ακόμη και πριν τους Τελχίνες, είναι ο Λίνδος, ιδρυτής της πόλης, ώστε να τονιστεί η αρχαιότητα του ιερού. Επίσης περιλαμβάνεται ο γιός του Ηρακλή Τληπόλεμος, τον οποίο οι Ρόδιοι θεωρούσαν οικιστή τους και στον οποίο είχαν αφιερώσει την εορτή Τληπολέμια. Ο Τληπόλεμος υποχρεώθηκε να φύγει από το Άργος, όπου είχε εγκατασταθεί, όταν κατά λάθος σκότωσε τον θείο του. Προκειμένου να αποφύγει την τιμωρία και με τη βοήθεια του Απόλλωνα, κατασκεύασε πλοία και ταξίδεψε στη Ρόδο με τους συντρόφους του. Ο Τληπόλεμος αναφέρεται στην Ιλιάδα ως ο πρώτος από τους Αχαιοούς που αποίκισαν το νησί, ως ιδρυτής των τριών πόλεων και επικεφαλής των εννέα ροδιακών πλοίων που συμμετείχαν στην τρωική εκστρατεία. Σκοτώθηκε σε μονομαχία με τον Σαρπηδόνα, βασιλιά της Λυκίας (Ιλιάδα Ε). Αυτός ο μύθος απηχεί γεγονότα της μυκηναϊκής περιόδου, κατά την οποία οι Αχαιοί της Ρόδου επεχείρησαν να καταλάβουν περιοχές στην απέναντι μικρασιατική ακτή. Ο ήρωας ωστόσο, όντας γιός του Ηρακλή, συμβολίζει επίσης τον Δωρικό αποικισμό στο νησί.

Επίσης στον κατάλογο των αφιερωτών περιλαμβάνονται πρόσωπα όπως ο Μενέλαος και η Ελένη της Τροίας. Η Ελένη σύμφωνα με μια εκδοχή πέθανε τραγικά στη Ρόδο, όπου είχε καταφύγει. Η χήρα του Τληπόλεμου Πολυξώ εκδικήθηκε το θάνατό του, κρεμώντας την Ελένη από ένα δέντρο. Αργότερα αφιερώθηκε ιερό στη μνήμη της στη Ρόδο, όπου λατρευόταν ως Ελένη Δενδρίτις.

¹³⁷⁷ Βλ. Desborough 1964, σελ. 247. Πρβλ. ωστόσο Desborough 1952, σελ. 233, όπου θεωρεί ότι οι πρώτοι έποικοι μετά την μυκηναϊκή περίοδο ήρθαν από την ηπειρωτική χώρα μέσω Κυκλάδων κι όχι μέσω Κρήτης. Επίσης βλ. Miltner [Klio 27, 54], που υποστηρίζει ότι το πρώτο κύμα της Δωρικής εισβολής έφθασε στην Κρήτη κι από κει ένα δεύτερο κύμα ξεκίνησε για τη Ρόδο, σύμφωνα με την αφήγηση του Κόνωνα.

χρόνων, ή την εγκατάσταση Κρητών στην ΠΕΣ. Όπως επισημαίνουν οι Hope Simpson και Lazenby, υπάρχει σύγχυση μεταξύ του Αργείου Αλθαιμένη, γιού του Κίσσου, ο οποίος σύμφωνα με τον Στράβωνα οδήγησε τους Δωριείς στην Κρήτη, και του Κρητός, γιού του Κατρέως, που έφτασε στη Ρόδο προσπαθώντας μάταια να αποφύγει την πατροκτονία (Διόδωρος 5.59, Απολλόδωρος (*Βιβλιοθήκη* 3.2.1-2). Σύμφωνα με τον Στράβωνα, (14.653), από τους Δωριείς που ίδρυσαν τα Μέγαρα μετά τον θάνατο του Κόδρου, άλλοι παρέμειναν εκεί κι άλλοι ακολούθησαν την εκστρατεία του Αλθαιμένη στην Κρήτη, κι άλλοι εγκαταστάθηκαν στη Ρόδο και στις γύρω περιοχές. Με την Κρήτη και την Κύπρο συνδέονται ορισμένα τοπωνύμια τα οποία επιβιώνουν ακόμη στη Ρόδο, όπως η Κρητηνία (στην περιοχή της Καμειρίδος)¹³⁷⁸ και Σαλαμίνα στη Λαχανιά, στη ΝΑ πλευρά του νησιού¹³⁷⁹.

Δυστυχώς, ο Ηρόδοτος, ο οποίος σαφώς αναφέρει ότι οι Δωριείς της Κω, της Νισύρου, και της Καλύδνας προέρχονταν από την Επίδαυρο, ενώ αυτοί της Αλικαρνασσού από την Τροιζήνα (7.99), δεν αναφέρει κάτι για τους Δωριείς της Ρόδου. Όσον αφορά στην αρχαιολογική τεκμηρίωση της δωρικής ταυτότητας των επήλυδων, δεν υπάρχουν σχετικές ενδείξεις¹³⁸⁰. Η ΠρΓ κεραμική στο Assarlik και η πρωιμότερη γεωμετρική στη Ρόδο μαρτυρούν ομοιότητες με την κρητική κεραμική, τα στοιχεία αυτά ωστόσο επικαλύπτονται σύντομα από την επικρατέστερη επιρροή της Αττικής, στον 10^ο και 9^ο αι. π.Χ.

---

¹³⁷⁸ Το τοπωνύμιο αναφέρεται από τον τον Στέφανο Βυζάντιο, σε συσχέτισμό με τον μυθικό Αλθαιμένη, βλ. Στ. Βυζάντιος, *Ἐθνικῶν Ἐπιτομή*, «Κρητηνία τόπος Ρόδου ἔνθα εἰσὶν οἱ περὶ Αλθαιμένη». Βλ. Παπαχριστοδούλου 1951 1996, σελ. 30. Παπαχριστοδούλου 1972, σελ. 69, 149.

¹³⁷⁹ Τοπωνύμιο της Λαχανιάς που δεν απαντά στους συγγραφείς, ούτε στις επιγραφές της Ρόδου. Η Σαλαμίς της Κύπρου θεωρείτο αποικία Τεύκρου από τη Σαλαμίνα της Αττικής. Για τη Ρόδο δεν έχουμε καμιά τέτοια μαρτυρία. Σε δύο επιγραφές (*IGE* XII 1, 63.4, 457), που βρέθηκαν κοντά στην πόλη Ρόδο, απαντά το δημοτικό Σαλαμίσιος, άγνωστο όμως παραμένει εάν αναφέρεται στη Σαλαμίνα της Ρόδου, της Κύπρου, ή στο ομώνυμο νησί της Αττικής. Ο Blinkenberg (*Lindos* II, αρ. 28), το συσχετίζει με τη Σαλαμίνα της Κύπρου. Βλ. σχετικά Παπαχριστοδούλου 1951 1996, σελ. 37-38. Ενδεχομένως το τοπωνύμιο συσχετίζεται με τη μυθολογία του αποικισμού της Κύπρου, βλ. σχετικά Gjerstad 1944β.

¹³⁸⁰ Όπως άλλωστε διαπιστώνει ο Matthäus 1998, σελ. 143, δεν υπάρχει κάτι στον ΠρΓ πολιτισμό της Κνωσού που να μπορεί να θεωρηθεί Δωρικό.

Οι διαφορετικές και αλληλοσυγκρουόμενες μυθολογικές παραδόσεις σχετικά με την ίδρυση των πόλεων της Ρόδου ενδεχομένως αντανακλούν τις αλληπάλληλες φάσεις αποικισμού του νησιού όχι μόνον στην ΠΕΣ αλλά ήδη από την ΕΧ¹³⁸¹.

Το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης αποτελεί ένα εύρημα εξαιρετικά σημαντικό, διότι τεκμηριώνει την κατοίκηση στο νησί μετά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, και τη συμμετοχή στα δίκτυα επαφών που επεβίωσαν του τέλους της ΕΧ. Μέχρι σήμερα δεν είχε βρεθεί κανένα στοιχείο που να χρονολογείται σε αυτή την περίοδο, ώστε να γεφυρωθεί το χάσμα, είχε δε διατυπωθεί η ακραία άποψη ότι το νησί ερημώθηκε κατά τη μετάβαση από τη 2^η στην 1^η χιλιετία. Βεβαίως θα ήταν δύσκολο να δεχτεί κανείς ότι ένα νησί τέτοιας έκτασης και με τόση καλλιεργήσιμη γη και νερό θα είχε εγκαταλειφθεί, ακόμη και στη διάρκεια μιας πολύ μεγάλης φυσικής καταστροφής¹³⁸². Ωστόσο, ακόμη και με την επιβίωση στο τέλος του 12^{ου} αιώνα μικρότερων πληθυσμιακών ομάδων σε νέες θέσεις, με χρήση πιο φτωχικού και μη ανιχνεύσιμου αρχαιολογικά εξοπλισμού (κυρίως στα ταφικά περιβάλλοντα)¹³⁸³, η εγκατάλειψη των οικισμών, είτε του σημαντικού λιμανιού της Ιαλυσού, είτε των επιμέρους μικρών ή μεγαλύτερων αγροτικών εγκαταστάσεων στην ύπαιθρο του νησιού, που άλλωστε είχαν επιβιώσει της καταστροφής του μυκηναϊκού ανακτορικού συστήματος, δηλώνει ότι μεσολάβησε κάποια σημαντική καταστροφή, που πιθανώς οδήγησε σε μαζική μετακίνηση του πληθυσμού, όπως άλλωστε έχει διαπιστωθεί σε περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας¹³⁸⁴, στα νησιά του Αιγαίου και στη νότια μικρασιατική ακτή¹³⁸⁵.

---

¹³⁸¹ Σχετικά με τον κατά κύματα αποικισμό των νησιών από τους Μυκηναίους, βλ. τη συζήτηση μετά την ανακοίνωση του Mee 1988, σελ. 304, μεταξύ Niemeier, Kilian και Macdonald (ο τελευταίος αναφέρεται σε δεύτερο κύμα μυκηναίων εποίκων στην ΥΕ ΙΙΑ2 στη Ρόδο).

¹³⁸² Και οι Hope Simpson – Lazenby 1973, σελ. 155-156, θεωρούν απίθανο να είχε εγκαταλειφθεί τελείως το νησί στην περίοδο αυτή.

¹³⁸³ Δεδομένου ότι στη Ρόδο η αποκατάσταση της ιστορίας βασίζεται αποκλειστικά σε ταφικά δεδομένα και στην ΥΕΧ και στην ΠΕΣ, η εύρεση ακτέριστων (ή κτερισμένων με αντικείμενα από οργανικές ύλες) ταφών σε λάκκους ή λακκοειδείς τάφους, σε μία νέα θέση, χωρίς μυκηναϊκό παρελθόν ή γεωμετρικό μέλλον, πιθανότερο είναι να χρονολογείτο σε κάποια άλλη περίοδο, γνωστή για την έλλειψη ταφικών κτερισμάτων, όπως τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

¹³⁸⁴ Μαζική μετακίνηση έχει διαπιστωθεί και σε άλλες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπως για παράδειγμα στη Λακωνία, όπου παρατηρείται η προοδευτική μείωση της κατοίκησης στη διάρκεια του 12^{ου} αι. π.Χ., ενώ διαπιστώνεται και συνέχεια στους υπομυκηναϊκούς χρόνους, στον 11^ο αι., μόνον σε τέσσερις θέσεις (Αμυκλαίο, Πελλάνα, Φοινίκι, Επίδαυρος Λιμηρά), βλ. Δημακοπούλου 1982, σελ. 128, σημ. 498. Η μείωση αυτή των θέσεων έχει θεωρηθεί ότι οφείλεται σε αθρόα μετανάστευση του πληθυσμού κατά τη διάρκεια του 12^{ου} και στις αρχές του 11^{ου} αι. π.Χ., πιθανώς προς τα νησιά του Αιγαίου, όπως άλλωστε και

Η ίδρυση ωστόσο μιας νέας εγκατάστασης στην Αγία Αγάθη, και στη συνέχεια στη Λίνδο, μαρτυρεί ότι με την αποδυνάμωση του εμπορείου της Ιαλυσού, πιθανώς εξαιτίας μιας φυσικής καταστροφής που είχε σαν αποτέλεσμα την επίχωση του λιμανιού της, νέα λιμάνια στην ανατολική ακτή, στην επικράτεια της Λινδίας των ιστορικών χρόνων, εξυπηρετούν τις συνεχιζόμενες επαφές με την Κύπρο και την ανατολική Μεσόγειο¹³⁸⁶.

Η συνέχιση της ναυτικής και εμπορικής δραστηριότητας στη διάρκεια του «σιωπηλού» έως τώρα στη Ρόδο 11^{ου} αι. είναι τεκμηριωμένη¹³⁸⁷. Τα ευρήματα στην Κύπρο, στην Κρήτη, αλλά και στην Εύβοια μαρτυρούν τη συνέχιση των επαφών στο β' μισό του 11^{ου} και στον 10^ο αι. π.Χ. Η Ρόδος, στη συγκεκριμένη γεωγραφική θέση, οπωσδήποτε θα υπήρχε στους «ναυτικούς χάρτες» της εποχής, τουλάχιστον ως αγκυροβόλιο και σταθμός ανεφοδιασμού. Το νέο εύρημα, ακόμη και αν δηλώνει μια βραχύβια εγκατάσταση, μαρτυρεί ότι το νησί συμμετείχε στο δίκτυο επαφών, το οποίο επεκτεινόταν από την

μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της κεντρικής Ελλάδας, βλ. Desborough 1972, σελ. 20-21. Hope Simpson – Dickinson 1979, σελ. 381-382. Δημακοπούλου 1982, σελ. 131. Μετά τα μέσα του 11^{ου} αι. π.Χ., η επόμενη πολιτιστική φάση που διακρίνεται με ευρήματα στη Λακωνία είναι ο λακωνικός ΠρΓ ρυθμός, ο οποίος όμως χρονολογείται, όπως και στη Ρόδο, στο τέλος του 10^{ου} αι. π.Χ. Είναι αξιοσημείωτο μάλιστα ότι σε ελάχιστες θέσεις της Λακωνίας βρέθηκε ΠρΓ κεραμική (9) και μόνον σε τρεις από αυτές προϋπήρχε κατοίκηση στην ΥΕ ΙΙΙΓ. Πέραν δε από το μεγάλο χρονολογικό κενό του ενός περίπου αιώνα ανάμεσα στα τελευταία στάδια της ΥΕ ΙΙΙΓ και την εμφάνιση της ΠρΓ κεραμικής, δεν φαίνεται να υπάρχει καμία στυλιστική σχέση μεταξύ της ΠρΓ και της μυκηναϊκής ή υπομυκηναϊκής λακωνικής κεραμικής. Σύμφωνα με τη Δημακοπούλου τα παραπάνω δεδομένα υποδεικνύουν την έλευση νέων στοιχείων από τη δυτική Ελλάδα, γύρω στα μέσα του 10^{ου} αι. π.Χ.

¹³⁸⁵ Οι διάφορες θέσεις της ΥΕΧ στη νότια και νοτιοανατολική Μικρά Ασία είχαν διαφορετική εξέλιξη στον 12^ο αι. π.Χ., αλλά όλες τελικά βίωσαν το τέλος του πολιτισμού της περιόδου αυτής. Οι περισσότερες καταστράφηκαν κι έμειναν ερειπωμένες για αιώνες, είτε επανακατοικήθηκαν από squatters, ή από μετανάστες και στη συνέχεια εγκαταλείφθηκαν (Porsuk, Tarsus). Κάποιες συρρικνώθηκαν σε μικρούς οικισμούς, κατοικήθηκαν από νέους εποίκους, και έσβησαν τελείως (Kilise Tepe, Kinet). Άλλες εγκαταλήφθηκαν αμέσως (Tell Atchana) και αντικαταστάθηκαν από νέο οικισμό σε μικρή απόσταση (Tell Tayinat). Η ευημερία δεν αποκαταστάθηκε μέχρι τη ΜΕΣ, τουλάχιστον το 1000 π.Χ. Βλ. Gates 2011, σελ. 411-412.

¹³⁸⁶ Βλ. Ζερβάκη 2011.

¹³⁸⁷ Μοναδική μαρτυρία για τη θαλάσσια επικοινωνία στην ανατολική Μεσόγειο αποτελεί η αναφορά από το ταξίδι του Ουέν Αμμούν σχετικά με το ταξίδι του από την Αίγυπτο στην Βύβλο, για την προμήθεια ξυλείας, από εκεί στην Κύπρο και στη συνέχεια ξανά προς την Αίγυπτο, στις αρχές του 11^{ου} αι. π.Χ. Το κείμενο αυτό, που χρονολογείται στη δεκαετία 1090-1080 π.Χ. αποτελεί μοναδική μαρτυρία σχετικά με τα κίνητρα και τις συνθήκες του θαλάσσιου εμπορίου στην ανατολική Μεσόγειο στην ΠΕΣ, σε μια εποχή που τα δεδομένα των αυτοκρατορικών κρατών είχαν καταρρεύσει. Μάλιστα, καταδεικνύει ότι στην περίοδο αυτή στην Αίγυπτο τουλάχιστον το ιερατείο ήταν υπεύθυνο για τη διοργάνωση εμπορικών ή διπλωματικών αποστολών στο εξωτερικό. Βλ. Lichtheim 1976, σελ. 224-230.

ανατολική έως τη κεντρική Μεσόγειο, έστω και ως σταθμός «ανακατανομής» των μετακινούμενων ομάδων¹³⁸⁸.

Οι διαφορετικοί αρχιτεκτονικοί τύποι τάφων και οι διαφορετικές ταφικές πρακτικές που εντοπίζονται στη διάρκεια του 11^{ου} αι. στο νησί, καθώς και η εγκατάλειψη θέσεων κατοίκησης και η ίδρυση νέων, δηλώνει την μετακίνηση ομάδων πληθυσμού. Η επιλογή της ατομικής ταφής στην Αγία Αγάθη ενδεχομένως δηλώνει την επιλογή της συγκεκριμένης θέσης για την εν γνώσει τους προσωρινή εγκατάσταση ανθρώπων που βρίσκονταν ομαδικά σε μετακίνηση και βάσει κτερισμάτων, είχαν επαφή με την Κρήτη και την Κύπρο. Στο ομολογουμένως περιορισμένο δείγμα υλικού που εξετάζουμε δεν διαπιστώνεται η ανάδυση ενός αρχαιότερου τοπικού υπόβαθρου στην κεραμεική ή στις ταφικές πρακτικές: κάτι τέτοιο θα ήταν αναμενόμενο, δεδομένου ότι, σε όλη τη διάρκεια του μυκηναϊκού πολιτισμού το μικρασιατικό στοιχείο ενυπήρχε στη κεραμεική παραγωγή, και δεδομένου ότι τοπωνύμια με καρική προέλευση διατηρούνται ακόμη στη Ρόδο.

Εκτός από τα επείσακτα αγγεία από την Κρήτη και την Κύπρο της Αγίας Αγάθης, οι σχέσεις με τα δύο αυτά μεγάλα νησιά αντανακλώνται επίσης στα κεραμικά ευρήματα των τάφων της Λίνδου. Το πλέον σημαντικό όμως εύρημα, που συνδέει τους τάφους της Λίνδου με την ανατολική Μεσόγειο είναι το σύνολο των αστραγάλων του T. 2 της Λίνδου, που συσχετίζεται με αντίστοιχα ευρήματα σε ταφικά περιβάλλοντα και σε ιερά της Κύπρου και της συροπαλαιστινιακής ακτής και δηλώνει την υιοθέτηση μαγικών πρακτικών από την ανατολική Μεσόγειο.

Οι θαλάσσιες επαφές στην ανατολική Μεσόγειο δεν διεκόπησαν τελείως στις τελευταίες φάσεις της YEX και στην αρχή της ΠΕΣ¹³⁸⁹. Μετά την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος και τις αναταραχές που ακολούθησαν στον 12^ο αι. π.Χ., η συχνότητα και οι κατευθύνσεις των επικοινωνιών άλλαξαν δραστικά. Οι τοπικές κοινότητες στο Αιγαίο εκμεταλλεύτηκαν το κενό στη διεξαγωγή του εμπορίου μεταξύ της ανατολικής Μεσογείου και περιοχών του ελλαδικού χώρου, που δεν υπέφεραν ιδιαίτερα από τις μεταβολές που επέφεραν η πτώση των μυκηναϊκών κέντρων και οι μετακινήσεις

---

¹³⁸⁸ Θεωρούμε ότι τα προσφυγικά κύματα των τελευταίων χρόνων, διδάσκουν πολλά σχετικά με τη μετακίνηση πληθυσμών, κυρίως ως προς την εξάρτηση από διακινητές, που γνωρίζουν καλά την περιοχή κι έχουν επαφές και στις δύο πλευρές, τη μετακίνηση σε ανάμεικτες ομάδες και τη διαμονή για μεγάλα διαστήματα σε «προσωρινές» θέσεις εγκατάστασης.

¹³⁸⁹ Βλ. Ζερβάκη 2011.

πληθυσμών, όπως η Εύβοια και η Αττική¹³⁹⁰. Πιθανότατα δρούσαν σε επιμέρους σφαίρες, διακινώντας εμπορεύματα και ομάδες μετακινούμενου πληθυσμού, και διεξάγοντας παράλληλα πειρατεία¹³⁹¹.

Μόνον στον 9^ο και κυρίως στον 8^ο αι. π.Χ. οι επικοινωνίες αποκαταστάθηκαν στο βαθμό της ΥΕΧ. Στην περίοδο αυτή αναπτύχθηκαν θαλάσσιες οδοί με ορισμένες θέσεις να λειτουργούν ως σημεία συνάντησης όπου συναντώνταν διαφορετικά οικονομικά συστήματα. Η ανάπτυξη της οικονομικής δραστηριότητας, κυρίως στην Εγγύς Ανατολή, έκανε τους εμπόρους και τους μετακινούμενους τεχνίτες να αναζητήσουν νέες αγορές, και πρώτες ύλες¹³⁹². Στην περίοδο αυτή, τον 11^ο και 10^ο αι. π.Χ., η Κύπρος λειτούργησε ως σημαντικός μεσάζων μεταξύ της Εγγύς Ανατολής και άλλων περιοχών της Μεσογείου, όπως της Κρήτης, του Αιγαίου. Τοπικές ναυτικές – αριστοκρατικές οικογένειες; έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διάχυση όχι μόνον αγαθών, αλλά επίσης ιδεών και πληροφοριών, ενώ μια σειρά διασυνδεδεμένων αριστοκρατικών δικτύων των γενών αυτών διαμόρφωσαν ένα δια-μεσογειακό σύστημα ανταλλαγών.

Σύμφωνα με τον Matthäus 1998, κατά τον 13^ο και 12^ο αι. π.Χ. το «διεθνές» εμπόριο περιλάμβανε την εξαγωγή χαλκού από την Κύπρο, το εμπόριο κεραμεικής προς την ανατολική Μεσόγειο και την ανταλλαγή αντικειμένων γοήτρου. Μετά την κατάρρευση των ανακτορικών κέντρων, οι επαφές μάλλον μειώθηκαν ποσοτικά· διαπιστώνεται ωστόσο η ανταλλαγή δώρων μεταξύ αριστοκρατικών γενών από διαδορετικές περιοχές. Στο Καρφί βλέπουμε μιμήσεις κυπριακών προϊόντων σε άλλο υλικό.

Κατά τον 11^ο αι. οι αρχαιολογικές ενδείξεις δεν επικεντρώνονται στο εμπόριο του χαλκού ως πρώτης ύλης, αλλά διαπιστώνονται εξαγωγές προϊόντων γοήτρου, όπως χάλκινων υποστατών και κρατήρων, ενώ οι εξαγωγές κεραμεικής έχουν εκλείψει¹³⁹³.

---

¹³⁹⁰ Ο Σταμπολίδης συσχετίζει τις μυθικές παραδόσεις σχετικά με τη μετάβαση του Τεύκρου από την πατρίδα του στην Κρήτη αρχικά και κατόπιν στην Κύπρο με τους Tjeker ή Tjekru, που συμμετέχουν, μαζί με τους άλλους «Λαούς της θάλασσας» στην επιδρομή εναντίον της Αιγύπτου και στη συνέχεια εγκαθίστανται στη Νότια Χαναάν ως Φιλιισταίοι. Βλ. σχετικά Σταμπολίδης 1998, σελ. 103. Stampolidis 1998a, σελ. 69.

Σταμπολίδης 2003. Θεωρεί ότι ο μύθος αντανάκλα τη σχέση επικοινωνίας ανάμεσα στη Συροπαλαιστίνη, την Κύπρο και την Κρήτη στην ταραγμένη αυτή περίοδο και συνηγορεί υπέρ της υπόθεσης ότι ορισμένοι «Λαοί της θάλασσας» προέρχονται από την περιοχή του Αιγαίου και της Μικράς Ασίας.

¹³⁹¹ Βλ. Ζερβάκη 2011. Jung 2009, σελ. 73.

¹³⁹² Knapp 1988, σελ. 169-170. Sherratt – Sherratt 1993.

¹³⁹³ Κυπριακή κεραμική της περιόδου αυτής του Πρώιμου Λευκού Γραπτού ρυθμός απουσιάζει από την Κρήτη· μέχρι πρόσφατα μάλιστα θεωρείτο ότι δεν εξαγόταν από την Κύπρο. Σύμφωνα με τον Matthäus, ο κυπριακός Πρώιμος Λευκός Γραπτός ρυθμός απουσιάζει επίσης από την Εγγύς Ανατολή, όπου οι εισαγωγές

Κάποιες γενικές ομοιότητες στο σχηματολόγιο μεταξύ κυπριακής και κρητικής κεραμεικής φαίνεται να υπάρχουν, αλλά είναι ασαφής η κατεύθυνση των επιρροών¹³⁹⁴. Σε αυτή τη φάση εντάσσονται οι ομοιότητες στα ταφικά έθιμα, που αναφέρονται παραπάνω, που μαρτυρούν την αλληλεπίδραση μιας πολεμικής αριστοκρατικής κοινωνίας¹³⁹⁵. Παρόμοια ταφικά έθιμα αποτελούν έκφραση παρόμοιων ιδεολογικών και θρησκευτικών προτύπων. Αυτή η αλληλεπίδραση που είναι εμφανής στο αρχαιολογικό πεδίο μόνον ή κυρίως στις ταφές των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων, δηλώνει την ύπαρξη ενός υπόβαθρου εκτεταμένων εμπορικών σχέσεων, τις οποίες αυτοί διακινούν¹³⁹⁶.

Η ίδια γενική εικόνα διαπιστώνεται στον 10^ο και 9^ο αι. π.Χ., με πολύ λίγη εισηγμένη κυπριακή κεραμική στην Κρήτη¹³⁹⁷, και χρήση κειμηλίων κυπριακής μεταλλοτεχνίας της ΥΕΧ, ενώ παράλληλα σημειώνονται εισαγωγές περιορισμένων τύπων νέων κυπριακών προϊόντων μεταλλοτεχνίας, όπως οι χάλκινες φιάλες με λωτόσχημες λαβές, που σύντομα εμπνέουν την τοπική παραγωγή τους. Η εύρεση κυπριακών οβελών σε θέσεις στην Κρήτη, στη Φορτέτσα και στο Καβούσι, μαρτυρεί συμπόσια και αριστοκρατικό τρόπο ζωής, και καταδεικνύει ότι οι επαφές περιορίζονταν στη σφαίρα των ανώτερων τάξεων, όπως και στην προηγούμενη περίοδο. Είναι πιθανό ότι η τεχνολογία του σιδήρου στον 11^ο και 10^ο αι π.Χ. προωθείτο από την Κύπρο, αν και στη Μικρά Ασία ο σίδηρος χρησιμοποιείτο από πολύ παλαιότερα. Σε όλη αυτή την περίοδο, η πρωτοβουλία της εμπορικής δραστηριότητας φαίνεται ότι ήταν κυπριακή¹³⁹⁸.

κυπριακών κεραμικών προϊόντων ξεκινούν ξανά στην ΚΓ I, βλ. Matthäus 1998, σελ. 140 σημ. 41. Gilboa 1989. Bounni 1991, σελ. 110. Stern 1993. Το κερατόσχημο αγγείο από τον θαλαμοειδή Τ. 10 στις Τρύπες Κλαδέου, της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ, αποτελεί απομίμηση κυπριακού σχήματος του Πρώιμου Γραπτού Λευκού ρυθμού και όχι προϊόν της κεραμεικής αυτής. Βλ. Βικάτου – Καραγεώργης 2006, σελ. 155-168.

¹³⁹⁴ Περίδου 1972. Yon 1979. Iakovou 1988. Demetriou 1989. Matthäus 1998, σελ. 140.

¹³⁹⁵ Βλ. Catling 1995. Catling 1994. Coldstream 1988, σελ. 90-91. Ο Catling ερμήνευσε τους τάφους της Κνωσού ως τάφους «ηρώων», που επέστρεψαν από την Κύπρο. Βλ. Catling 1994. Catling 1995. Coldstream – Catling 1996, σελ. 645-649. Για το θέμα της χρήσης κειμηλίων στους τάφους της περιόδου αυτής, βλ. Coldstream 1989.

¹³⁹⁶ Βλ. Matthäus 1998. Crielaard 1992-93.

¹³⁹⁷ Coldstream 1972. Coldstream 1979. Wriedt Sørensen – Lund 1989

¹³⁹⁸ Η Κρήτη δεν έπαιξε ενεργό ρόλο στην μακρά διαδικασία όσμωσης μεταξύ του Αιγαίου και των πολιτισμών της Εγγύς Ανατολής Δεν έχει εντοπιστεί κρητική κεραμική σε θέσεις της συροπαλαιστινιακής ακτής, σε αντίθεση με την κεραμική από την Εύβοια, τις Κυκλάδες και την Αττική, βλ. Gjerstadt 1977. Coldstream 1988. Wriedt Sørensen – Lund 1989. Matthäus 1998, σελ. 142 σημ. 49. Αντίθετα, η Κρήτη επωφελήθηκε από τις εμπορικές πρωτοβουλίες των πόλεων της βόρειας Συρίας, της Φοινίκης και της Κύπρου, ενώ ενδεχομένως ξένοι τεχνίτες εγκαταστάθηκαν στο νησί. Βλ. σχετικά Kunze 1931. Boardman 1961. Boardman 1967. Coldstream 1969. Coldstream 1984.

Από τον 9^ο αι. και μετά αναπτύχθηκαν διαφορετικά συστήματα ανταλλαγών, βασισμένα σε πιο κανονικές και απευθείας επαφές, που εξυπηρετούσαν ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, με διαπιστωμένες περισσότερες εισαγωγές από την Κύπρο και τοπικές απομιμήσεις κυπριακών σχημάτων, όπως τα ληκύθια, που δηλώνουν την άνθιση της παραγωγής και εξαγωγής αρωματικών και φαρμακευτικών ελαίων¹³⁹⁹.

Συνολικά, η εικόνα που παρουσιάζει η Ρόδος στη διάρκεια του 11^{ου} και του 10^{ου} αι. π.Χ. είναι μια αποσπασματική και κατακερματισμένη εικόνα διαφορετικών ταφικών τύπων και πρακτικών, που δηλώνουν τη μετακίνηση μικρών πληθυσμιακών ομάδων. Ενοποιητικό στοιχείο αποτελεί το μυκηναϊκό παρελθόν, που δηλώνεται στην κεραμεική συνέχεια. Ακόμη και εκεί όμως διακρίνονται τομές. Χαρακτηριστικά σχήματα της ΥΕ ΙΙΙΓ στη Ρόδο, όπως οι πτηνόμορφοι ασκοί, οι ηθιωτές πρόχοι, οι φλάσκες και οι κάλαθοι απουσιάζουν. Η επανεμφάνισή τους στη Γεωμετρική περίοδο, είναι πλέον υπό τη μορφή αντιδανείου από την Κύπρο. Η επιρροή των κυπριακών κεραμικών ρυθμών, με πρώτο τον Λευκό Γραπτό ρυθμό, στην ανάπτυξη της ροδιακής κεραμικής στη Γεωμετρική περίοδο, είναι σαφής¹⁴⁰⁰. Ωστόσο, οι κυπριακοί αυτοί ρυθμοί βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στη μυκηναϊκή και υπομινωική διακοσμητική παράδοση, και καταδεικνύουν στοιχεία που είναι εμφανή στην κεραμική της Αγίας Αγάθης και των τάφων της Λίνδου στον 11^ο αι. π.Χ.

Η κυριότερη αιτία της δυσχέρειας διάκρισης μεταξύ των διαφόρων μετακινούμενων πληθυσμιακών ομάδων της περιόδου αυτής, είναι ακριβώς η ευρύτατη εξάπλωση του υλικού μυκηναϊκού πολιτισμού πριν από τη μετακίνησή τους. Τα στοιχεία συνέχειας που εντοπίζονται ανάμεσα στην Εποχή του Χαλκού και στην Εποχή του Σιδήρου στη Ρόδο είναι στοιχεία ακριβώς αυτού του υλικού πολιτισμού, ο οποίος, αφού κυριάρχησε στην ηπειρωτική Ελλάδα, υιοθετήθηκε στο Αιγαίο και στην ανατολική Μεσόγειο. Για τον λόγο αυτό είναι δύσκολη η διάκριση όχι μόνον ταυτοτήτων, αλλά ακόμη και της κατεύθυνσης επιμέρους πολιτισμικών εκφάνσεων και επιρροών.

Συνοψίζοντας, τα ευρήματα του νεκροταφείου της Αγίας Αγάθης, σε συνδυασμό με αυτά από τους θαλαμοειδείς τάφους της Λίνδου, αποδεικνύει ότι η Ρόδος από τα μέσα του

---

¹³⁹⁹ Crielaard σελ. 198-199. Coldstream 1972, Coldstream 1979. Coldstream 1984.

¹⁴⁰⁰ Η επιρροή αυτή πρόσφατα υπογραμμίστηκε από τον Μπουρογιάννη, βλ. Bourogiannis 2009, 2012.

του 11^{ου} έως τον ύστερο 10^ο αι. π.Χ. δεν ήταν ερημωμένη, όπως φαινόταν από την ακραία έλλειψη αρχαιολογικών στοιχείων μέχρι πρόσφατα, αλλά συμμετείχε στα δίκτυα επαφών της ανατολικής Μεσογείου, ήταν δε χώρος εγκατάστασης διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων με μυκηναϊκό παρελθόν. Η εικόνα που δημιουργείται βάσει των νέων στοιχείων είναι μια εικόνα ασυνέχειας και αποσπασματικότητας σε σχέση με την ομοιομορφία του νησιού στην ΥΕΧ, κρίνοντας πάντοτε από τα ταφικά ευρήματα, υποστηρίζει δε την υπόθεση ότι ο αποικισμός του νησιού συνέβη με μικρές διαδοχικές εγκαταστάσεις ομάδων διαφορετικής προέλευσης. Η υπόθεση αυτή άλλωστε ερμηνεύει τις τοπικές ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν τις ροδιακές πόλεις στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Αναμφίβολα, νέα ανασκαφικά στοιχεία θα συμπληρώσουν τις γνώσεις μας σχετικά με την σταδιακή διαδικασία σταθεροποίησης και τη διαμόρφωση των νέων ταυτοτήτων των αρχαϊκών πόλεων της Ρόδου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

AA: Archäologischer Anzeiger
AAA: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν
AASOR: Annual of the American Schools of Oriental Research
ActaArch: Acta Archaeologica
ΑΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον
AE: Αρχαιολογική Εφημερίς
Agora: Athenian Agora
AJA: American Journal of Archaeology
AM: Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung
AnatSt: Anatolian Studies
ANES: Ancient Near Eastern Studies
ArchAufs: Archaeological Aufsätze
AR: Archaeological Reports
ASAtene: Annuario della Scuola Archeologica di Atene
BAAL: Bulletin d' Archéologie et a' Architecture Libanaises
BANEA: The British Association for Near Eastern Archaeology
BCH: Bulletin de Correspondance Hellénique.
BdA: Bolletino d' Arte
BICS: Bulletin of the Institute of Classical Studies
BSA: The Annual of the British School at Athens
CAH: Cambridge Ancient History
CAJ: Cambridge Archaeological Journal
CIG: Corpus Inscriptionum Graecarum
ClRd: Clara Rhodos
CVA: Corpus Vasorum Antiquorum
Έργον: Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας
ÉtCrét: Études Crétoises
IEJ: Israel Exploration Journal
JdI: Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JMA: Journal of Mediterranean Archaeology
JNES: Journal of Near Eastern Studies
JPOS: Journal of the Palestine Oriental Society
IG: Inscriptiones Graecae
JGA: Journal of Greek Archaeology
JHS: the Journal of Hellenic Studies
ΚρητΧρον: Κρητικά Χρονικά
MemLinc: Memorie della Classe di Scienze morali, storiche e filologiche.
Memorie: Memorie dell' istituto storico – archeologico F.E.R.T.
MonAnt: Monumenti Antichi
NEA: Near Eastern Archaeology
OJA: Oxford Journal of Archaeology
Olynthos: Excavations at Olynthos
OpArch: Opuscula Archaeologica

OpAth: Opuscula Atheniensia
ÖAW: Österreichische Akademie der Wissenschaften
ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
PBF: Prähistorische Bronzefunde
PEQ: Palestine Exploration Quarterly
PdP: La Parola del Passato
PPS: Proceedings of the Prehistoric Society
PZ: Prähistorische Zeitschrift
RA: Revue Archéologique
RDAC: Report of the Department of Antiquities, Cyprus
RE: Realencyclopädie der klassischen Altertumwissenschaft (Pauly and Wissowa)
RendLinc: Atti dell' Accademia Nazionale dei Lincei. Rendiconti
RivFil: Rivista di Filologia e d' Istruzione Classica
SCE: Swedish Cyprus Expedition
SEG: Supplementum Epigraphicum Graecum
SIG: W. Dittenberger, Sylloge Inscriptionum Graecarum
SIMA: Studies in Mediterranean Archaeology
SIMA-PB: Studies in Mediterranean Archaeology and Literature - Pocketbook
SMEA: Studi Micenei ed Egeo-anatolici
SCO: Studi Classici e Orientali

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγαλλοπούλου 1973: Π. Αγαλλοπούλου, Μυκηναϊκὸν νεκροταφεῖον παρὰ τὸ Καμπὶ Ζακύνθου, *ΑΔ* 28 (1973) Α, σελ. 198-214.

Agelarakis κ.ά. 2001: Α. Agelarakis – Α. Kanta – J. Moody, Cremation Burial in LM III C – SubMinoan Crete and the Cemetery at Pezoulos Atsipades, Crete, στο Σταμπολίδης 2001, σελ. 69-82.

Αγιακάτσικα – Φαρμακίδου: Μ. Αγιακάτσικα – Ε. Φαρμακίδου Σπήλαιο Αγίας Αγάθης, *ΑΔ* 64 (2009) Β2 Χρονικά, σελ. 979-980.

Αδαμ-Βελένη – Στεφανή 2012: Π. Αδάμ-Βελένη – Ε. Στεφανή (επιμ.), *Έλληνες και Φοίνικες στα σταυροδρόμια της Μεσογείου. Κατάλογος έκθεσης, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 2011-2012*, Θεσσαλονίκη 2012.

Adams - Cohen 2013: M.J. Adams - M.E. Cohen, The “Sea Peoples” in Primary Sources. Appendix, στο Killebrew & Lehmann 2013, σελ. 645-664.

Ahlberg 1971: G. Ahlberg, *Prothesis and Ekphora in Greek Geometric Art*, SIMA vol. 32, Göteborg 1971.

- Åkeström 1978:** Å. Åkeström, Mycenaean Problems, III. The so-called Cenotaph of Dendra, *OpAth* 12 (1978), σελ. 19-86.
- Åkeström 1978:** Å. Åkeström, Four bronze casings from Shaft Grave III at Mycenae, *OpAth* 12 (1978), σελ. 38-68.
- Aktypi 2017:** K. Aktypi, The Mycenaean Cemetery at Ayios Vasileios, Chalandritsa, in Achaea, Oxford 2017.
- Akurgal 1983:** E. Akurgal, Das Dunkle Zeitalter Kleinasiens, στο Deger-Jalkotzy 1983, σελ. 67-78.
- Alexiou 1954:** S. Alexiou, A Late Minoan tomb at Pachyammos, *ΚρητΧρον* 8 (1954), σελ. 399-412.
- Amandry 1984:** P. Amandry, Os et Coquilles, στο *L' Antre Corycien II*, *BCH* Suppl. IX (1984), σελ. 347-380.
- Andreadaki-Vlasaki 1991:** M. Andreadaki-Vlasaki, The Khania Area, ca 1200-700 BC, στο Musti κ.ά. 1991, σελ. 403-423.
- Andreadaki-Vlasaki 1997:** M. Andreadaki-Vlasaki, La nécropole du Minoen Récent III de la Canée, στο Driessen – Farnoux 1997, σελ. 487-509.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2010:** Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επ.), *Χανιά (Κυδωνία). Περιήγηση σε χώρους αρχαίας μνήμης*, Χανιά 2010.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη – Πρωτοπαπαδάκη 2010:** Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη – Ε. Πρωτοπαπαδάκη, Ανασκαφή Κουκλάκη, στο Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2010, σελ. 152-165.
- Andrewes 1961:** A. Andrewes, Phratries in Homer, *Hermes* 89 (1961), σελ. 129-140.
- Andrews 1994:** C. Andrews, *Amulets of Ancient Egypt*, Austin 1994.
- Ανδρίκου 2019:** Ε. Ανδρίκου, Σχετικά με τους μυκηναϊκούς κωνίσκους (conuli), στο Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2019, σελ. 167-181.
- Ανδρόνικος 1961-62:** Μ. Ανδρόνικος, Ελληνικά Επιτάφια Μνημεία, *ΑΔ* 17 (1961-62), Α' Μελέται, σελ. 151-210.
- Andronikos 1968:** M. Andronikos, *Totenkult*, *ArchHomerika* III, Göttingen 1968.
- Antonaccio 1995:** C.M. Antonaccio, *An archaeology of ancestors: tomb cult and hero cult in early Greece (Greek Studies: Interdisciplinary Approaches)*, Lanham 1995.

- Αντωνιάδου 2001:** Σ. Αντωνιάδου (επιμ.), *Αρχαία Κυπριακή τέχνη στο Μουσείο Πιερρίδη*, Αθήνα 2001.
- Ασουχίδου 2001:** Σ. Ασουχίδου, Καύσεις της Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία, στο Σταμπολίδης 2001, σελ. 31-45.
- Åström 1957:** P. Åström, *The Middle Cypriote Bronze Age*, Lund 1957.
- Åström 1972:** P. Åström, *The Late Cypriote Bronze Age. Architecture and Pottery*, SCE vol. IV.1C. Lund 1972.
- Åström 1972β:** L. Åström, The Late Cypriote Bronze Age. Other arts and crafts, *The Swedish Cyprus Expedition* IV.1D, Lund 1972, σελ. 473-557.
- Åström 1972γ:** P. Åkeström, The Late Cypriote Bronze Age. Relative and absolute chronology, foreign relations, historical conclusions, *SCE* vol. IV.1D, Lund 1972, σελ. 558-781.
- Åström 1977:** P. Åström, *The Cuirass Tomb and Other Finds at Dendra, SIMA 4*, Göteborg 1977.
- Åström 1988:** P. Åström, Relations between Cyprus and the Dodecanese in the Bronze Age, στο Dietz – Papachristodoulou 1988, σελ. 76-79.
- Bachhuber 2015:** C. Bachhuber, *Citadel and Cemetery in Early Bronze Age Anatolia*, Glasgow 2015.
- Bachhuber - Roberts 2009:** C. Bachhuber - R.G. Roberts (επιμ.), *Forces of Transformation. The End of the Bronze Age in the Mediterranean. Proceedings of an international symposium held at St. John's College, University of Oxford 25-6th March 2006*. BANEA Vol. 1, Oxford 2009.
- Baitinger 2001:** H. Baitinger, *Die Angriffswaffen aus Olympia*, Berlin 2001.
- Barber 1991:** E.J.W. Barber, *Prehistoric Textiles. The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages with Special Reference to the Aegean*, Princeton, 1991.
- Barlow κ.ά. 1991:** J. Barlow, D. Bolger, B. Kling (επιμ.), *Cypriote Ceramics: Reading the Prehistoric Record*, Philadelphia 1991
- Βασιλογάμβρου 1996-7:** Α. Βασιλογάμβρου, «Πρωτοελλαδικό νεκροταφείο στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου-Λουσιικών Αρχαίας», *Πελοποννησιακά Παράρτημα 22, Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Αργος-Ναύπλιο 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Αθήναι 1996-7, τ. 1, σελ. 366-399.

- Βασιλογάμβρου 2000:** Α. Βασιλογάμβρου, «Υστεροελλαδικές επεμβάσεις σε πρωτοελλαδικό νεκροταφείο στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου -Λουσικίων», στο Ριζάκης Α.Δ. (επιμ.) *Αχαικό Τοπίο II, Δύμη και Δυμαία Χώρα, Μελετήματα 29*, Αθήνα 2000, σελ. 43-63.
- Bass 1963:** G.E. Bass, Mycenaean and Protogeometric tombs in thw Halicarnassus Peninsula, *AJA* 67 (1963), σελ. 353-361.
- Benson 1973:** J.L. Benson, *The Necropolis of Kaloriziki, excavated by J.F. McFadden for the University Museum, SIMA 36*, Göteborg 1973.
- Benton 1949:** S. Benton, Second thoughts on ‘Mycenaean’ pottery in Ithaca, *BSA* 44 (1949), σελ. 307-312.
- Benzi 1975:** M. Benzi, *Ceramica Micenea in Attica*, Milano 1975.
- Benzi 1982:** M. Benzi, Tombe micenee di Rodi riutilizzate nel TE IIIC, *SMEA XXIII* (1982), σελ. 323-335.
- Benzi 1988α:** M. Benzi, Mycenaean Pottery Later than LH IIIA:1 from the Italian excavations at Trianda on Rhodes, στο Dietz - Papachristodoulou 1988, σελ. 39-55.
- Benzi 1988β:** M. Benzi, Mycenaean Rhodes: A Summary, στο Dietz - Papachristodoulou 1988, σελ. 59-72.
- Benzi 1988γ:** M. Benzi, Rhodes in the LH IIIC period, στο French - Wardle 1988, σελ. 253-262.
- Benzi 1992:** M. Benzi, *Rodi e la Civiltà Micenea*, Incunabula Graeca XCIV, Roma 1992.
- Benzi 1993:** M. Benzi, The Late Bronze Age Pottery from Vathy Cave, Kalymnos, στο Zerner κ.ά. 1993, σελ. 275-288.
- Benzi 1996:** M. Benzi, Gli scavi preistorici nelle isole del Dodecaneso, στο Livadiotti – Rocco 1996, σελ. 3-6.
- Benzi 1996:** M. Benzi, Problems of the Mycenaean expansion in the South-Eastern Aegean, στο De Miro κ.ά. 1996, σελ. 947-978.
- Benzi 2001:** M. Benzi, LH IIIC Late Mycenaean Refugees at Punta Meliso, Apulia, στο Karageorghis - Morris 2001, σελ. 233-240.
- Benzi 2009:** M. Benzi, Dodecanese – Italy – Europe. Rediscovering some long-known objects, *ASAtene* 87 (2009), σελ. 157-168.
- Benzi 2009α:** M. Benzi, LB III trade in the Dodecanese: an overview, στο Borgna – Càssola Guida 2009, σελ. 47-62.

Benzi 2013: M. Benzi, The Southeast Aegean in the Age of the Sea Peoples, στο Killebrew - Lehmann 2013, σελ. 509-542.

Benzi - Graziadio 1996α: M. Benzi - G. Graziadio, Late Mycenaean Pottery from Punta Meliso (Santa Maria di Leuca), στο De Miro κ.ά 1996, σελ. 1523-1529.

Benzi - Graziadio 1996β: M. Benzi - G. Graziadio, The last Mycenaean in Italy?, *SMEA* 38 (1996), σελ. 95-138.

Bérard 1970: C. Bérard, *L' Hérôon à la Porte de l' Ouest, Érétria: fouilles et recherché III*, Bern 1970.

Βερδελής 1958: Ν. Βερδελής, Ανασκαφή εις την αρχαίαν Σολύγειαν, *ΠΑΕ* 1958, σελ. 136-145.

Bernabò Brea 1957: L. Bernabò Brea, *Sicily before the Greeks*, London 1957.

Betancourt 1976: P.P. Betancourt, The End of the Greek Bronze Age, *Antiquity* 50 (1976), σελ. 40-47.

Betancourt 1998: P.P. Betancourt, The legged flask from Pseira, στο Karageorghis – Stampolidis 1998, σελ. 59-53.

Betancourt κ.ά. 1999: P.P. Betancourt – V. Karageorghis, R. Laffineur – W.-D. Niemeier (επιμ.), *Meletemata, Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th Year, Aegeum* 20, Liège 1999.

Biancofiore 1967: F. Biancofiore, *Civiltà Micenea nell' Italia Meridionale*, Roma 1967.

Bielefeld 1968: E. Bielefeld, *Schmuck, Archaeologia Homerica* I, C, Göttingen 1968.

Bietak 2003: M. Bietak (επιμ.), *The Synchronization of Civilizations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C., Proceedings of the SCIEM 2000 Euroconference, Haindorf, 2nd of May – 7th of May 2001*, Wien 2003.

Βικάτου 1996-97: Ο. Βικάτου, Νέες Μυκηναϊκές θέσεις στην Ηλεία, *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Αργος-Ναύπλιον)*, Πελοποννησιακά Παράρτημα 22, τ. 1, σελ. 350-365.

Βικάτου 1997: Ο. Βικάτου, Αγία Τριάδα, Οινόη, *ΑΔ* 52, (1997), Β1, σελ. 255-6.

Βικάτου 1998: Ο. Βικάτου, Κλαδέος, *ΑΔ* 53, (1998), Β1, σελ. 230-3.

Βικάτου 1999α: Ο. Βικάτου, Καυκανιά, θέση Γλινάτσες, *ΑΔ* 54, (1999), Β1 Χρονικά, σελ. 231-2.

Βικάτου 1999β: Ο. Βικάτου, Το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας νομού Ηλείας, στο *Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Α' διεθνές διεπιστημονικό συμπόσιο, Λαμία, 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, Λαμία 1999, σελ. 237-255.

Βικάτου 2001: Ο. Βικάτου, Σκηνή πρόθεσης από το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας Ηλείας, στο Mitsopoulos-Leon V. (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposion anlässlich der Feier: 100 Jahre Österreichs Archäologisches Institut Athen*, Athen 5. 3-7. 3. 1998, Athen, σελ. 273-284.

Βικάτου 2006: Ο. Βικάτου, Ανασκαφή Αγίας Τριάδος νομού Ηλείας και Χαλκιά νομού Μεσσηνίας, στο Ζαφειροπούλου Ντ. (επιμ.), *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτραι 9-12 Ιουνίου 1996, Πρακτικά*, Αθήνα 2006, σελ. 193-200.

Βικάτου 2008: Ο. Βικάτου, *Το Μυκηναϊκό Νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας Ηλείας* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), Ιωάννινα 2008.

Βικάτου – Καραγεώργης 2006: Ο. Βικάτου – Β. Καραγεώργης, Κερατοειδές αγγείο κυπριακής απομίμησης από μυκηναϊκό νεκροταφείο της Ηλείας, *RDAC* 2006, σελ. 155-168.

Biliotti – Cottret 1881: E. Biliotti – l' Abbé Cottret, *L' Île de Rhodes*, Rhodes 1881.

Bittel 1983: K. Bittel, Die Archäologische Situation in Kleinasien um 1200 n.Chr. und während der Nachfolgenden vier Jahrhunderte, στο Deger-Jalkotzy 1983, σελ. 25-65.

Βλαχόπουλος 2006: Α. Βλαχόπουλος, *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο. Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο*. Τόμος Α'. *Αρχαιογνωσία* 4. Αθήνα 2006.

Βλαχόπουλος 2012: Α. Βλαχόπουλος, *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο. Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο*. Τόμος Β. *Η Νάξος και ο Μυκηναϊκός κόσμος της Μετανακτορικής περιόδου*, *Αρχαιογνωσία* 10. Αθήνα 2012.

Βλαχόπουλος 2012α: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία: Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012.

Βλαχόπουλος – Μπίρταχα 2003: Α. Βλαχόπουλος – Κ. Μπίρταχα (επιμ.), *Αργοναύτης. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Ντούμα*, Αθήνα 2003.

Blegen 1920: C. W. Blegen, Corinth in Prehistoric Times, *AJA* XXIV (1920), σελ. 1-13.

Blegen 1928: C. Blegen, *Zygouries*, Cambridge Mass. 1928.

Blegen 1937: C. Blegen, *Prosymna, The Helladic Settlement preceeding the Argive Heraeum*, Cambridge 1937.

Blegen 1939: C. Blegen, Prosymna: Remains of post-Mycenaean date, *AJA* 43 (1939), σελ. 410-444.

Blegen κ.ά. 1973: C. Blegen - M. Rawson - L.W. Taylour - W.P. Donovan, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, vol. III. Acropolis and Lower Town. Tholoi, Grave Circle, and Chamber Tombs. Discoveries outside the Citadel.* Princeton 1973.

Blinkenberg 1913: C. Blinkenberg, ΠΟΔΟΥ ΚΤΙΣΤΑΙ, *Hermes* 48 (1913), σελ. 236-249.

Blinkenberg 1926: C. Blinkenberg, *Fibules grecques et orientales*, København 1926.

Blinkenberg 1941: C. Blinkenberg, *Lindos. Fouilles de l' Acropole, 1902-4. I. Inscriptions.* Berlin – Copenhagen 1941.

Blinkenberg – Friis Johansen χ.χρ.: C. Blinkenberg - K. Friis Johansen. *Corpus Vasorum Antiquorum. Danemark, fasc. 1. Copenhagen: Musée National Fasc. 1.* Paris.

Blinkenberg – Friis Johansen χ.χρ. 2: C. Blinkenberg - K. Friis Johansen. *Corpus Vasorum Antiquorum. Danemark, fasc. 2. Copenhagen: Musée National Fasc. 2.* Paris

Blinkenberg κ.ά. 1931: C. Blinkenberg - K.F. Kinch - E. Dyggve, *Lindos. Fouilles de l' Acropole, 1902-4. I. Les petits objects.* Berlin 1931.

Boardman 1960: J. Boardman, Protogeometric Graves at Agios Ioannis near Knossos, *BSA* 55 (1960), σελ. 128-148.

Boardman 1961: J. Boardman, *The Cretan Collection. The Dictaeon Cave and Iron Age Crete*, Oxford 1961.

Boardman 2002: J. Boardman, *The Archaeology of Nostalgia: How the Greeks re-created their Mythical Past*, London 2002.

Borgna 2003: E. Borgna, Attrezzi per filare nella tarda età del Bronzo italiana: connessioni con l'Egeo e con Cipro, *Rivista di Scienze Preistoriche* 53, σελ. 519-548.

Borgna – Càssola Guida 2009: E. Borgna – P. Càssola Guida (επιμ.), *Dall' Egeo all' Adriatico: Organizzazioni sociali, modi di scambio e interazione in età postpalaziale (XII-XI sec. a.C.)*. Atti del Seminario internazionale, Udine 1-2 dicembre 2006, Studi e ricerche di protoistoria mediterranea 8, Roma 2009.

Borgna κ.ά. 2019: E. Borgna – I. Caloi – F.M. Carinci – R. Laffineur (επιμ.), *MNHMH/MNEME. Past and Memory in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 17th International Aegean Conference, University of Udine, Department of Humanities and Cultural Heritage, Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, 17-21 April 2018*, Leuven – Liège 2019.

- Bossolino 2018:** I. Bossolino, Camiro I: Le necropolis Geometriche (940-690 A.C.). Scavi Italiani 1928-1933, Roma-Atene 2018.
- Bounni 1991:** A. Bounni, La Syrie, Cypre et l' Égée d' après les fouilles de Ras Ibn Hani, στο Karageorghis 1999, σελ. 105-110.
- Bourogiannis 2009:** G. Bourogiannis, Eastern influence on Rhodian Geometric pottery: foreign elements and local receptiveness, στο Karageorghis – Kouka 2009, σελ. 114-130.
- Bourogiannis 2012:** G. Bourogiannis, Rhodes, Cos and the White Painted Ware of Cyprus: Introduction to Contacts in the Early Iron Age, στο Stampolidis κ.ά. 2012, 65-92.
- Bourogiannis 2013:** G. Bourogiannis, Who hides behind the pots? A reassessment of the Phoenician Presence in Early Iron Age Cos and Rhodes, *ANES* 50 (2013), σελ. 139-189.
- Bouzek 1983:** J. Bouzek, Der Vardar- und Morava-Bereich in seinem verhältnis zu Griechenland zwischen 1200 und 900 v.u.z., στο Deger-Jalkotzy 1983, σελ. 271-283.
- Bouzek 1985:** J. Bouzek, *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millennium B.C.*, *SIMA* 29, Göteborg 1985.
- Bouzek 1994:** J. Bouzek, Late Bronze Age Greece and the Balkans. A review of the present picture, *BSA* 89 (1994), σελ. 217-234.
- Bouzek 2011:** J. Bouzek, The iconography of the “Dark Age”: from LH IIIC to Geometric: Continuity and changes, Mazaralis Ainian 2011, 983-1001.
- Boysal 1967α:** Y. Boysal, Müskebi Kazisi 1963 Kisa Rporou/Vorläufiger Bericht über die Grabungen 1963 in Müskebi, *Bulleten* 31 (1967), σελ. 67-83.
- Boysal 1967β:** Y. Boysal, New excavation in Caria, Anatolia, *Anadolu* 11 (1967), σελ. 31-56.
- Boysal 1969:** Y. Boysal, *Katalog der vasen im Museum in Bodrum I: Mykenisch – Protogeometrisch*, Ankara 1969.
- Branigan 1998:** K. Branigan (επιμ.), *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age. Sheffield Studies in Aegean Archaeology* 1, Sheffield 1998.
- Βρατσάλη – Φαρμακίδου 2012:** Π. Βρατσάλη – Ε. Φαρμακίδου, Λίνδος. Προγραμματική Σύμβαση για το έργο «Ανάδειξη Αρχαίου Θεάτρου Λίνδου», *ΑΔ* 67 (2012), Β2 Χρονικά, σελ. 787-789.
- Bresson 1979:** Bresson, *Mythe et contradiction, Analyse de la VIIe Olympique de Pindare*, Paris 1979.

- Brock 1957:** J.K. Brock, *Fortetsa. Early Greek Tombs near Knossos*, Cambridge 1957.
- Brodie κ.ά. 2008:** N. Brodie – J. Doole – G. Gavalas – C. Renfrew (επιμ.), *Horizon. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, Cambridge 2008.
- Broneer 1939:** O. Broneer, A Mycenaean Fountain on the Athenian Acropolis, *Hesperia* VIII (1939), σελ. 317-433.
- Broodbank 2013:** C. Broodbank, *The Making of the Middle Sea: a History of the Mediterranean from the Beginning to the Emergence of the Classical World*. London 2013.
- Bryce 2011:** T. Bryce, The Late Bronze Age in the West and the Aegean, στο Steaman – McMahon 2011, σελ. 363-375.
- Bucholtz 1972:** H.G. Bucholtz, Das Blei in der mykenischen Kultur und in der bronzezeitlichen Metallurgie Zyperns, *JdI* 87 (1972), σελ. 1-59.
- Bundgaard Rasmussen – Lund 2014:** B. Bundgaard Rasmussen – J. Lund, Fouilles et explorations danoises à Rhodes, στο Coulié – Filimonos-Tsopotou 2014, σελ. 42-51.
- Burns 2010:** B. Burns, Trade, στο Cline 2010, σελ. 291-304.
- Cadogan 1967:** G. Cadogan, LMIIIC Pottery from the Kephala Tholos Tomb near Knossos, *BSA* 62 (1967), σελ. 257-265.
- Caré 2017:** B. Caré, Where the children are: an insight into ‘age markers’ in western Greece. Astragali from the burial area of Locri Epizefiri, *JGA* 2 (2017), σελ. 171-194.
- Carington Smith 1975:** J. Carington Smith, *Spinning, Weaving and Textile Manufacture in prehistoric Greece* (Doct. Diss. Univ. Of Tasmania, 1975).
- Carstens 2006:** A.M. Carstens, Cypriot chamber tombs, στο L. Wriedt Sorensen - K. Winther Jacobsen (επιμ.), *Panayia Ematousa II. Political, Cultural, Ethnic and Social relations in Cyprus . Approaches to regional Studies*, Aarhus 2006, σελ. 125-178.
- Carter - Morris 1995:** J.B. Carter - S.P. Morris (επιμ.), *The Ages of Homer: A Tribute to E.T. Vermeule*, Austin 1995.
- Catling 1964:** H.W. Catling, *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World*, Oxford 1964.
- Catling 1968:** H.W. Catling, Late Minoan vases and bronzes in Oxford, *BSA* 63 (1968), 89-131.

Catling 1973: H.W. Catling, The Achaean settlement of Cyprus, *Acts of the International Archaeological Symposium "The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean"*, Nicosia 27th March-2nd April 1972, Nicosia 1973, σελ. 34-39.

Catling 1974: H.W. Catling, The Bomford Horse-and-Rider, *RDAC* 1974, σελ. 95-111.

Catling 1978-1979: H.W. Catling, Knossos 1978, *AR* 1978-1979, 43-58

Catling 1980: H.W. Catling, *Cyprus and the West 1500-1050 B.C. (Ian Sanders Memorial Lecture)*, 1980.

Catling 1994: H.W. Catling, Cyprus in the 11th century BC - an end or a beginning?, στο Karageorghis 1994, σελ. 133-140.

Catling 1995: H.W. Catling, Heroes Returned? Subminoan Burials from Crete, στο Carter - Morris 1995, σελ. 123-136.

Catling – Karageorghis 1960: H.W. Catling - V. Karageorghis, Minoica in Cyprus, *BSA* 55, σελ. 109-127.

Cavanagh 1978: W. Cavanagh, A Mycenaean second burial custom?, *BICS* 25 (1978), σελ. 171-172.

Cavanagh 1981: W.G. Cavanagh, *The Mycenaeans in Rhodes. Catalogue for an exhibition of material lent by the British Museum, Nottingham University Art Gallery, 12 January - & February 1981*, Nottingham 1981.

Cavanagh 1996: W. Cavanagh, The Burial Customs, στο Coldstream – Catling 1996, vol. II, σελ. 651-676.

Cavanagh 1998: W. Cavanagh, Innovation, Conservatism and Variation in Mycenaean Funerary Ritual, στο *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age, Sheffield Studies in Aegean Archaeology* 1996, σελ. 103-114.

Cavanagh - Mee 1978: W. Cavanagh - C. Mee, The re-use of earlier tombs in the LH III C period, *BSA* 73 (1978), σελ. 31-44.

Cavanagh - Mee 1995: W. Cavanagh - C. Mee, Mourning before and after the Dark Age, στο Morris 1995, σελ. 45-61.

Cavanagh - Mee 1998: W. Cavanagh - C. Mee, *A Private Place: Death in Prehistoric Greece, SIMA* 125, Jonsered 1998.

Cavanagh – Mee 2009: W. Cavanagh – C. Mee, Perati kai Para Pera, στο Δαμηλίδου 2009, σελ. 169-189.

Charneux – Ginouvès 1956: P. Charneux and R. Ginouvès, *Reconnaisances en Arcadie*, *BCH 80* (1956), σελ. 522-46.

Γιακουμάκη 2015: Χ. Γιακουμάκη, Χαράκι Μαλώνας οικ. Αλεξίου, *ΑΔ* 2015, Β2 Χρονικά, υπό δημοσίευση.

Γιαννικουρή 2014: Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Κοροπλαστική και Μικροτεχνία στον Αιγαϊακό χώρο από τους Γεωμετρικούς Χρόνους έως και τη Ρωμαϊκή Περίοδο*, Διεθνές Συνέδριο στη Μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη, Αθήνα 2014.

Γιαννικουρή κ.ά. 2000: Α. Γιαννικουρή – Β. Πατσιαδά – Μ. Φιλήμονος, Ταφικά σύνολα από τις νεκροπόλεις της αρχαίας Ρόδου, Πρακτικά, *Α΄ Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Ιωάννινα, 6 Δεκεμβρίου 1986, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Τομέας Αρχαιολογίας, Ρόδος 2000* (ανατύπωση), σελ. 63-117.

Γιαννικουρή – Σταμπολίδης 2004: Α. Γιαννικουρή – Ν.Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *ΧΑΡΙΣ ΧΑΙΡΕ. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, Αθήνα 2004.

Cline 1994: E.H.Cline, *Sailing the Wine-dark Sea. International Trade and the Late Bronze Age Aegean* (BAR 591), Oxford 1994.

Cline 2010: E.H. Cline (ed.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, ca. 3000-1000 BC, New York.

Cline – Harris-Cline 1998: E.H. Cline – D. Harris-Cline (επιμ.), *The Aegean and the Orient in the Second Millennium*, *AEGAEUM* 18, Liège 1998.

Coche de la Ferté 1951: Ét. Coche de la Ferté, *Essai de classification de la céramique mycénienne d' Enkomi (campagnes 1946 et 1947)*, *Mission Archéologique Française*, Paris 1951.

Cobet κ.ά. 2007: J. Cobet – V. von Graeve – W.-D. Niemeier – K. Zimmermann (επιμ.), *Frühes Ionien : Eine Bestandsaufnahme*, Mainz am Rhein 2007.

Coldstream 1968: J.N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery*, London 1968.

Coldstream 1969: J.N. Coldstream, The Phoenicians at Ialysos, *BICS* 16 (1969), σελ. 1-8.

Coldstream 1977: J.N. Coldstream, *Geometric Greece*, London 1977

Coldstream 1979: J.N. Coldstream, Some Cypriot Traits in Cretan Pottery, 950-700 B.C., στο *Acts of the International Archaeological Symposium "The Relations between Cyprus and Crete, ca. 2000-500 B.C."*, Nicosia 1979, σελ. 257-263.

Coldstream 1982: J.N. Coldstream, Greeks and Phoenicians in the Aegean, στο Niemeier (επιμ.) 1982, σελ. 261-275.

Coldstream 1989: J.N. Coldstream, Status symbols in Cyprus in the eleventh century B.C., στο Peltenburg (επιμ.) 1989, σελ. 325-335.

Coldstream 1991: J.N. Coldstream, Knossos: An Urban Nucleus in the Dark Age?, στο Musti κ.ά. 1991, σελ. 287-299.

Coldstream 1992: J.N. Coldstream, Early Greek pottery, στο Sackett 1992, σελ. 67-87.

Coldstream 1993: J.N. Coldstream, Mixed marriages at the frontier of the Early Greek World, *OJA* 1993, σελ. 89-105.

Coldstream 1996: J.N. Coldstream, *The Protogeometric and Geometric Pottery*, στο Coldstream - Catling 1996, σελ. 311-420.

Coldstream 2001: J.N. Coldstream, The Early Greek period: Subminoan to Late Orientalizing, στο Coldstream – Eiring 2001, σελ. 21-76.

Coldstream 2003: J.N. Coldstream, *Geometric Greece, 900-700 BC* (2^η έκδοση, αναθεωρημένη), New York 2003.

Coldstream 2008: J.N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery. A Survey of Ten Local Styles and their Chronology* (2^η έκδοση, αναθεωρημένη), Exeter 2008.

Coldstream - Catling 1996: J.N. Coldstream - H.W. Catling (επιμ.), *Knossos North Cemetery: Early Greek Tombs, vol. I-IV, BSA Suppl. 28*, London 1996.

Coldstream – Eiring 2001: J.N. Coldstream – L.J. Eiring (επιμ.), *Knossos Pottery Handbook. Greek and Roman*, Great Britain, 2001.

Cordano 1974: F. Cordano, Ῥόδος prima del sinecismo e Ῥόδιοι fondatori di colonie, *PdP* 29 (1974), σελ. 179-182.

Coulié 2014: A. Coulié, Les fouilles franco-britanniques au XIX siècle, στο Coulié – Filimonos-Tsopotou 2014, σελ. 24-35.

Coulié – Filimonos-Tsopotou 2014: A. Coulié – M. Filimonos-Tsopotou (επιμ.), *Rhodes, une île grecque aux portes de l' Orient, XVe – Ve siècle avant J.-C.* Musée du Louvre, Paris 2014.

Courtois – Lagarce 1986: J.-C. Courtois – E. Lagarce – J. Lagarce, *Enkomi et le Bronze Récent à Chypre*, Nicosie 1986.

Craik 1980: E.M. Craik, *The Dorian Aegean*, London 1980

Γρηγοριάδου 1996: Ντ. Γρηγοριάδου, 3^ο χλμ. Επαρχιακής οδού Κω-υπαίθρου, ΚΜ49 γαιών Εξοχής Κω (οικόπεδο Δ. Γεωργαρά, *ΑΔ* 51 (1996), Β'2 Χρονικά, σελ. 690-692.

Γρηγοριάδου κ.ά. 2001: Α. Γρηγοριάδου - Α. Γιαννικουρή – Τ. Μαρκέτου, Καύσεις νεκρών από την Ιαλυσό, στο Σταμπολίδης 1001, σελ. 373-403.

Crielaard 1998: J.P. Crielaard, Surfing on the Mediterranean Web: Cypriot Long-distance Communications during the Eleventh and Tenth Centuries B.C., στο Karageorghis – Stampolidis 1998, σελ. 187–204.

Crossland – Birchall: R.A. Crossland – A. Birchall (επιμ.), *Bronze Age Migrations in the Aegean*, London 1973.

Crouwel 2009: J.H. Crouwel, A group of Mycenaean octopus stirrup jars made in (East) Attica, στο Δανηλίδου 2009, σελ. 199-210.

Crouwel – Morris 2015: J.H. Crouwel – C.E. Morris, The Minoan Amphoroid Krater: From Production to Consumption, *BSA* 110 (2015), σελ. 147-201.

Cultraro 2005: M. Cultraro, The LH IIIC Period in Arcadia and Imports from Southern Italy, στο Ostby E. (επιμ.) *Ancient Arcadia, Papers from the Third International Seminar on Ancient Arcadia, held at the Norwegian Institute at Athens, 7-10 May 2002*, Athens 2005, σελ. 17-33.

Czerny et al. 2006: E. Czerny, I. Hein, H. Hunger, D. Melman & A. Schwab (επιμ.), *Timelines: Studies in Honour of Manfred Bietak*, I - II, Leuven – Paris - Dudley MA 2006.

Δαβάρας 1965: Κ. Δαβάρας, Αίγινα, Σαλαμίς, *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά Β1, σελ. 124-127.

Δαβάρας 1971: Κ. Δαβάρας, Πρωτομινωικόν νεκροταφείον Αγίας Φωτιάς Σητείας, *ΑΑΑ* 4 (1971), σελ. 392-397.

D'Acunto 2014: M. D'Acunto, L'archéologie italienne à Rhodes (1912-1945), στο Coulié – Philimonos-Tsopotou 2014, σελ. 52-61.

D'Acunto 2015: M. D'Acunto, Dodekanes und Westkleinasien (Knidos und Halikarnass), στο A.-M. Wittke (επιμ.), *Frühgeschichte der Mittelmeerkulturen, Der Neue Pauly Suppl.* 10, Stuttgart(2015), σελ. 540-545.

D'Acunto 2017: M. D'Acunto, The Protogeometric and Geometric necropolis of Ialysos (Rhodes): burial customs, commerce and society, στο Mazarakis–Ainian κ.ά. 2017, σελ. 491-540. Ή σελ. 437-486.

D'Acunto 2019: M. D'Acunto, Documenting Italian excavations in the Geometric Necropolis of Ialysos (1916-1934): Burial contexts and relative and absolute chronologies, στο Schierup 1019, σελ. 263-280.

- D'Agata 2003:** A.L. D'Agata, Late Minoan III C- Subminoan Pottery Sequence at Thronos/Kephala and its Connections with the Greek Mainland, στο Deger-Jalkotzy – Zavadil 2003, σελ. 23-36.
- D'Agata 2007:** A.L. D'Agata, Evolutionary Paradigms and Late Minoan III C: On a Definition of LM III C Middle, στο Deger-Jalkotzy – Zavadil 2007, σελ. 89-118.
- D'Agata - Moody 2005:** A.L. D'Agata – J. Moody (επιμ.), *Ariadne's Threads. Connections between Crete and the Greek Mainland in Late Minoan III (LM IIIA2 to LM III C)*, Tripodes 3, Athens 2005.
- D'Agostino 2006:** B. D'Agostino, Funerary customs and society on Rhodes in the Geometric period, στο Herring κ.ά. 2006, σελ. 57-69.
- Δακορώνια 1987:** Φ. Δακορώνια, Μάρμαρα. *Τα Υπομυκηναϊκά νεκροταφεία των τύμβων*. Διατριβή επί διδακτορία, Αθήνα 1987.
- Δακορώνια 1992:** Φ. Δακορώνια, Ελάτεια, *Αρχαιολογία* 45 (1992), σελ. 20-22.
- Δακορώνια 1993:** Φ. Δακορώνια, Ελάτεια, *Φωκικά Χρονικά* 5 (1993), σελ. 25-39.
- Dakoronia 1996:** F. Dakoronia, Mycenaean East Lokris, στο De Miro κ.ά. 1996, σελ. 1167-1173.
- Δακορώνια 1999:** Φ. Δακορώνια (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Πρακτικά, Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 1994*, Λαμία 1999.
- Daniel 1937:** J.F. Daniel, Two Late Cypriote III tombs from Kourion, *AJA* 41, σελ. 56-83.
- Δανηλίδου 2009:** Δ. Δανηλίδου (επιμ.), *Δώρον: Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σπύρο Ιακωβίδη*, Αθήνα 2009.
- Davaras 1973-74:** C. Davaras, Cremations in Minoan and Sub-Minoan Crete, στο *Antichità Cretesi, Studi in onore di Doro Levi*, vol. I, *Cronache di Archeologia* 12, Catania, 1973-74, σελ. 158-167.
- Davaras 1984:** C. Davaras, Une tombe à vouûte en Crète orientale, στο *Aux Origins de l' Hellénisme: La Crète et la Grèce. Hommage à Henri van Effenterre*, Paris 1984, σελ. 297-310.
- Davaras – Betancourt 2004:** C. Davaras – P.P. Betancourt, *The Hagia Photia Cemetery I. The Tomb Groups and Architecture*, Philadelphia 2004.
- Day 1997:** L.P. Day, The LM III C Period at Vronda, Kavousi, στο Driessen – Farnoux 1997, σελ. 391-406.

Day 2011: L.P. Day, Appropriating the past: Early Iron Age mortuary practices at Kavousi, Crete, στο Mazarakis Ainian 2011, σελ. 745-757.

Day 2011α: L.P. Day, *The Pottery from Karphi: A Re-examination*, BSA Studies 19, London 2011.

Day κ.ά. 2004: L. Day – M. Mook - J. Muhly (επιμ.), Crete beyond the Palaces. Proceedings of the 2000 Crete Conference, Philadelphia 2004.

Deger-Jalkotzy 1983: S. Deger-Jalkotzy, Das Probleme der “Handmade Burnished Ware” von Myk. IIIC, στο Deger-Jalkotzy 1983, σελ. 162-178 .

Deger-Jalkotzy 1983: S. Deger-Jalkotzy (επιμ.), *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der “Dark Ages” vom 12. Bis zum 9. Jh. v.Chr. Akten des Symposions von Stift Zwettl (NÖ) 11.-14. Oktober 1980*. Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1983.

Deger-Jalkotzy 1994: S. Deger-Jalkotzy, The Post-Palatial Period of Greece: an Aegean Prelude to the 11th Century BC in Cyprus, 11-30 in Karageorghis 1994, 11-30.

Deger-Jalkotzy 1995: S. Deger-Jalkotzy, “Mykenische Herrschaftsformen ohne Paläste und die griechische Polis”, στο Niemeier – Laffineur 1995, 367-377.

Deger-Jalkotzy 1998: S. Deger-Jalkotzy, The Aegean islands and the Breakdown of of the Mycenaean Palaces around 1200 BC, 105-119 στο Karageorghis & Stampolidis 1998.

Deger-Jalkotzy, 2006: S. Deger-Jalkotzy, Late Mycenaean warrior tombs, στο Deger-Jalkotzy - Lemos 2006, 151-179.

Deger-Jalkotzy - Bächle 2009: S. Deger-Jalkotzy - A.E. Bächle (επιμ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms III. LH IIIC Late and the transition to the Early Iron Age. Proceedings of the international workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007*, Vienna 2009.

Deger-Jalkotzy - Lemos 2006: S. Deger-Jalkotzy – I. Lemos (επιμ.) 2006. *Ancient Greece. From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburg 2006.

Deger-Jalkotzy - Zavadil 2003: S. Deger-Jalkotzy - M. Zavadil (επιμ.), *LH III C Chronology and Synchronisms, Proceedings of the international workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, May 7th and 8th, 2001*, Wien 2003.

Deger-Jalkotzy - Zavadil 2007: S. Deger-Jalkotzy - M. Zavadil (επιμ.), *LH III C Chronology and Synchronisms, Proceedings of the international workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004*, Wien 2007.

De Gregorio 2016: C. de Gregorio, I contatti tra Cipro e l' Italia settentrionale nella tarda Età del Bronzo, στο Longo κ.ά. 2016, σελ. 89-98.

De Grossi Mazzorin – Minniti 2013: J. De Grossi Mazzorin – C. Minniti, Ancient use of the knuckle-bone for rituals and gaming, *Anthropozoologica* 48.2 (2013), σελ. 371-380.

Δημάκη 2003: Σ. Δημάκη, Η αρχιτεκτονική των ΥΕ τάφων της Ελάτειας, στο *B' Διεθνές Διεπιστημονικό Συνέδριο Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999, Αθήνα 2003*, σελ. 321-338.

Δημακοπούλου 1982: Κ. Δημακοπούλου, *Το μυκηναϊκό Ιερό στο Αμυκλαίο και η ΥΕ III περίοδος στη Λακωνία*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1982.

Δημακοπούλου 1996: Κ. Δημακοπούλου, *Ο Θησαυρός των Αηδονιών. Σφραγίδες και Κοσμήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο*, Αθήνα 1996.

Demakopoulou – Crowel 1998: K. Demakopoulou - J.H. Crowel, Some Mycenaean Tombs at Palaiokastro, Arcadia, *BSA* 93 (1998), σελ. 269-283.

Demesticha – Bernard Knapp 2016: S. Demesticha – A. Bernard Knapp (επιμ.), *Maritime Transport Containers in the Bronze-Iron Age Aegean and Eastern Mediterranean*, Uppsala 2016.

Demetriou 1989: A. Demetriou, *Cypro-Aegean Relations in the Early Iron Age*, *SIMA* vol. 83, Göteborg 1989.

De Miro κ.ά. 1996: E. De Miro, L. Godart, A. Sacconi (επιμ.), *Atti e memorie del II Congresso Internazionale di Micenologia, Roma – Napoli, 14-20 ottobre 1991, Incunabula Graeca* vol. XCIII, 3, Roma 1996.

Desborough 1952: V.R.d'A. Desborough, *Protogeometric Pottery*. Oxford 1952.

Desborough 1954: V.R.d'A. Desborough, Mycenae 1939-1953, Part V: Four Tombs. *BSA* 49 (1954), σελ. 258-266.

Desborough 1964: V.R.d'A. Desborough, *The Last Mycenaeans and their Successors: an Archaeological Survey c.1200-1000 BC*, Oxford 1964.

Desborough 1972: V.R.d'A. Desborough, *The Greek Dark Ages*, London.

Desborough 1972β: V.R.d'A. Desborough, 'Bird Vases', *ΚρητΧρον* 24 (1972), σελ. 245-277.

Desborough 1973: V.R.d'A. Desborough, Mycenaeans in Cyprus in the 11th century BC, στο *Acts of the International Archaeological Symposium "The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean"*, Nicosia 27th March-2nd April 1972, Nicosia 1973, σελ. 79-87.

Desborough – Hammond 1962: V.R.d'A. Desborough – N.G.L. Hammond, *The End of the Mycenaean Civilization and the Dark Age*, Cambridge Ancient History II (2^η εκδ.), κεφ. XXXVI, Cambridge 1962.

Desborough κ.ά 1970: V.R.d'A. Desborough – R.V. Nichols – M. Popham, *A Euboean Centaur*, *BSA* 65 (1970), σελ. 21-30.

Deshayes 1953: J. Deshayes, *Les vases mycéniens de la Deiras, Argos*, *BCH* 77 (1953), σελ. 59-89.

Deshayes 1966: J. Deshayes, *Argos: les fouilles de la Deiras*, Paris.

Διαλησμάς 2003: Αλκ. Διαλησμάς, Το σύνδρομο του τέλους της χιλιετίας στην αρχαιολογία του Αιγαίου, στο Βλαχόπουλος- Μπίρταχα 2003, σελ. 705-712.

Dickinson 1977: O.T.P.K. Dickinson, *The Origins of Mycenaean Civilization*, *SIMA* 49, Göteborg 1977.

Dickinson 1983: O.T.P.K. Dickinson, *Cist Graves and Chamber Tombs*, *BSA* 78 (1983), p.55-67.

Dickinson 1994: O.T.P.K. Dickinson, *The Aegean Bronze Age*, Cambridge 1994.

Dickinson 2006: O.T.P.K. Dickinson, *The Aegean from Bronze Age to Iron Age, Continuity and Change between the twelfth and eighth centuries BC*. London-New York 2006.

Dickinson 2009: O.T.P.K. Dickinson, *Ahhiyawan questions*, στο Δανηλίδου 2009, σελ. 275-284.

Dietz 1974: S. Dietz, *Two Painted Duck-Vases from Rhodes*, *ActArch* 45 (1974), σελ. 133-143.

Dietz 1984: S. Dietz, *Excavations and Surveys in Southern Rhodes: the Mycenaean Period, Lindos iv. 1, Results of the Carlsberg Foundation Excavations in Rhodes 1902-1914*. Odense: National Museum of Denmark, 1984.

Dietz – Papachristodoulou 1988: S. Dietz - I. Papachristodoulou (επιμ.), *Archaeology in the Dodecanese*, Copenhagen 1988.

Dikaios 1940: P. Dikaios, *The Excavations at Vounous-Bellapais in Cyprus, 1931-1932*, Oxford 1940.

Dikaios 1969: P. Dikaios, *Enkomi. Excavations 1948-1958*, Mainz am Rhein 1969-71.

- Di Vita 1991:** A. Di Vita, Chypre dans les depots votifs de Athana Ialisia, στο Karageorghis 1991, σελ. 89-92.
- Dörpfeld 1927:** W. Dörpfeld, *Alt-Ithaka. Ein Beitrag zur Homerfrage: Studien und Aysgrabungen auf der Insel Leukas - Ithaka*, München 1927.
- Dor 1960:** L. Dor κ.ά., *Kirra: Étude de Préhistoire Phocidienne*, Paris 1960.
- Dothan 1982:** T. Dothan, *The Philistines and their Material Culture*, New Haven, Connecticut 1982.
- Dothan 1983:** T. Dothan, Some Aspects of the Appearance of the Sea Peoples and Philistines in Canaan, στο Deger-Jalkotzy 1983, σελ. 99-120.
- Doumas 1977:** C. Doumas, *Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades*, SIMA 48, Göteborg 1977.
- Driessen – Farnoux 1997:** J. Driessen – A. Farnoux (επιμ.), *La Crète Mycénienne, Actes de la Table Ronde internationale organisée par l' Ecole Francaise d' Athènes, 26-28 mars 1991*, BCH Suppl. 30, Paris 1997.
- Droop 1905-06:** J.P. Droop, Geometric Pottery from Crete, *BSA* 12 (1905-06), σελ. 24-62.
- Dümmler 1886:** F. Dümmler, Mittheilungen von den griechischen Inseln. IV. Älteste Nekropolen auf Cypren, *AM* XI (1886), *Ath. Abt.*, σελ. 209-232.
- Düring κ.ά. 2015:** B.S. Düring – E. Visser – P.M.M.G. Akkermans, Skeletons in the fortress: the Late Bronze Age burials of Tell Sabi Abyad, Syria, *Levant* 47.1 (2015), σελ. 30-50.
- Dunand 1958:** M. Dunand, *Fouilles de Byblos*, II, 1933-1938, Paris 1958.
- Εγγλέζου 2013:** Μ. Εγγλέζου, Κεραμεική από θολωτό Γεωμετρικό τάφο στο Ροτάσι Ηρακλείου, 139 – 160 στο Ε. Σιουμπάρα – Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.) *Θεμέλιον. 24 μελέτες για τον Δάσκαλο Πέτρο Θέμελη από τους μαθητές και τους συνεργάτες του*, Αθήνα 2013.
- Eder 1998:** B. Eder, *Argolis, Lakonien, Messenien vom Ende der Mykenischen Palastzeit bis zur Einwanderung der Dorier*, Wien 1998.
- Eder 2001:** B. Eder, *Die Submykenischen und Proto geometrischen Gräber von Elis*, Athen 2001.
- Eder 2003:** B. Eder, Patterns of contact and communication between the regions south and north of the Corinthian Gulf in LH III C, στο Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συνέδριο Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999, Αθήνα 2003, σελ. 37-54.

Eder 2009: B. Eder, The Late Bronze Age/Early Iron Age transition in Western Greece, 133-149 στο Deger-Jalkotzy & Bächle 2009.

Eder - Jung 2005: B. Eder – R. Jung, On the Character of Social Relations between Greece and Italy in the 12th/11th c.B.C., στο Laffineur – Greco 2005, σελ. 485-495.

Edgar - T.D. Atkinson 2004: CC. Edgar - T.D. Atkinson, Excavations at Phylakopi in Melos, *JHS Suppl.* 4, London 1904, σελ. 234-237.

Edwards 1979: R.B. Edwards, *Kadmos the Phoenician*, Amsterdam 1979.

Eerbeek 2015: J. Eerbeek, The Mycenaeans in the Southeast Aegean revisited, στο Stampolidis κ.ά. 2015, σελ. 289-310.

Ersoy 1988: Y. Ersoy, Finds from Menemen/Panaztepe in the Manisa Museum, *BSA* 83 (1988), σελ. 55-82.

Ευστρατίου – Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2010-11: Κλ. Ευστρατίου – Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Το μυκηναϊκό νεκροταφείο στους Λαζάρηδες Αίγινας, *ΑΔ* 65-66 (2010-2011) Α΄ Μελέται, σελ. 1-162.

Evans 1905: A.J. Evans, The Prehistoric Tombs of Knossos, *Archaeologia* 59 (1905), London 2006.

Evans 1929: A. J. Evans, *The Shaft Graves and the Bee-hive Tombs of Mycenae and their Interrelations*, London 1929.

Evely 2006: D. Evely (επιμ.), *Lefkandi IV, The Bronze Age: The Late Helladic III C Settlement at Xeropolis*, *BSA Suppl.* 39, London 2006.

Ζαχαριάδου 1978: Ο. Ζαχαριάδου, Θαλαμοειδής τάφος στην Αρκάσα Καρπάθου, *ΑΔ* 33 (1978), Α΄ Μελέτες, σελ. 249-294.

Ζερβάκη 2001-2004α: Φ. Ζερβάκη, Οδός Καμίρου (οικόπεδο Γ. Παπαθεοδωράκη) *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β6 Χρονικά, σελ. 256-257.

Ζερβάκη 2001-2004β: Φ. Ζερβάκη, Χαράκι, Αγία Αγάθη, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β6 Χρονικά, σελ. 293.

Ζερβάκη 2007: Φ. Ζερβάκη, Χαράκι Μαλώνας, Αγία Αγάθη, *ΑΔ* 62, (2007), Β2 Χρονικά, σελ. 1360.

Ζερβάκη 2009: Φ. Ζερβάκη, Οδός Καμίρου και Διοσκουρίδου (οικόπεδο Ι. Μηνέτου, ΚΜ 747 γαιών Ρόδου), *ΑΔ* 64, (2009), Β2 Χρονικά, σελ. 958-959.

Ζερβάκη 2011: Φ. Ζερβάκη, Νεκροταφείο της ΥΕ ΙΙΙΓ-Υπομυκηναϊκής περιόδου στην Αγία Αγάθη της Ρόδου, στο Mazarakis-Ainian 2011, σελ. 769-784.

Ζερβάκη 2014: Φ. Ζερβάκη, Χαράκι, Αγία Αγάθη. *ΑΔ* 69 (2014), Χρονικά, υπό δημοσίευση.

Ζερβάκη – Φαρμακίδου 1995: Φ. Ζερβάκη – Ε. Φαρμακίδου, Οδός Τριαντών, Κ.Μ.Γ. 668^A (οικόπεδο Π.Παρασκευά), *ΑΔ* 50 (1995), Β2 Χρονικά, σελ. 794-795.

Θέμελης 1973: Π. Θέμελης, Παρατηρήσεις επί του εθίμου της καύσεως των νεκρών *ΑΑΑ* 6 (1973), σελ. 356-366.

Θέμελης 1975: Π. Θέμελης, Ζαγορά, Πόλις ή Νεκρόπολις, *ΑΕ* 1975, σελ. 230-266.

Θεοχάρης – Θεοχάρη 1970: Δ. Θεοχάρης – Μ. Θεοχάρη, Εκ του νεκροταφείου της Ιωλκού, *ΑΑΑ* 3 (1970), σελ. 198-203.

Farmakidou 2009: Ε. Farmakidou, How far can pots go? Conceptualizing Pottery Production and Exchange in Geometric Rhodes, στο Karageorghis - Kouka 2009, σελ. 103-113.

Farmakidou 2014: Ε. Farmakidou, La sépulture 43 de Marmaro, στο Coulié – Filimonos–Tsopotou 2014, σελ. 176-183.

Filimononos–Tsopotou - Marketou 2014: Μ. Filimonos–Tsopotou – Τ. Marketou, Les fouilles grecques, στο Coulié – Filimonos–Tsopotou 2014, σελ. 63-75.

Fimmen 1924: D. Fimmen, *Die Kretisch-Mykenische Kultur*. Berlin 1924.

Finkelberg 2005: Μ. Finkelberg, *Greeks and Pre-Greeks: Aegean Prehistory and Greek Heroic Tradition*. Cambridge, 2005.

Fischer – Bürge 2017: P.M. Fischer – Τ. Bürge (επιμ.), “Sea Peoples” up-to-date. *New Research on Transformations in the Eastern Mediterranean in the 13th-11th Centuries BCE. Proceedings of the ESF-Workshop held at the Austrian Academy of Sciences, Vienna, 3-4 November 2014. ÖAW 81. Contributions to the Chronology of eastern Mediterranean 35*. Vienna 2017.

Fitton 1992: L. Fitton (επιμ.), *Ivories in Greece and the Eastern Mediterranean from the Bronze Age to the Hellenistic Period, British Museum Occasional Papers 85*, London 1992.

Fitton 1995: J.L. Fitton, *The Discovery of the Greek Bronze Age*, London 1995.

Flinders Petrie 1914: W.M. Flinders Petrie, *Amulets*, Guildford Surrey 1914.

Flinders Petrie 1917: W.M. Flinders Petrie, *Tools and Weapons Illustrated by the Egyptian Collection in University College London and 2000 Outlines from Other Sources*, London 1917.

Flinders Petrie 1930: W.M. Flinders Petrie, *Beth Pelet (Tell Fara) I*, London 1930.

Floreano 1999: E. Floreano, A proposito di alcuni oggetti culturali diffuse nel Mediterraneo orientale alla fine dell' Età del Bronzo, στο La Rosa κ.ά. 1999, σελ. 379-389.

Forbes 1955-1964: R.J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, vols I-IX, Leiden 1955-1964.

Forsdyke 1911: E.J. Forsdyke, Minoan Pottery from Cyprus and the Origin of the Mycenaean Style, *JHS* 31, σελ. 110-118.

Forsdyke 1925: E.J. Forsdyke, *Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum*, Vol. 1 Part 1: *Prehistoric Aegean Pottery*, London 1925.

Forsdyke 1926-27: E.J. Forsdyke, The Mavrospelio Cemetery at Knossos, *BSA* 28 (1926-27), σελ. 243-296.

Fotiadis κ.ά. 2017: M. Fotiadis - R. Laffineur - Y. Lolos - A. Vlachopoulos (επιμ.), *ΕΣΠΕΡΟΣ / ESPEROS, The Aegean seen from the West. 16th International Aegean Conference, Ioannina 18-21.5. 2016, Aegeaum* 41, Leuven-Liege 2017.

French 1967: E. French, Pottery from Late Helladic IIIB1 destruction contexts at Mycenae, *BSA* 62 (1967), σελ. 149-193.

French 1971: E. French, The Development of Mycenaean Terracotta Figurines, *BSA* 66 (1971), σελ. 101-187.

French 1975: E. French, A Reassessment of the Mycenaean Pottery at Tarsus, *AnatSt* 25 (1975), σελ. 53-75.

French – Wardle 1988: E.B. French & K.A. Wardle (επιμ.), *Problems in Greek Prehistory: Papers presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986*, Great Britain 1988.

Friedman 1998: F.D. Friedman, *Gifts of the Nile: Ancient Egyptian Faience*, London 1998.

Friis Johansen 1958: K. Friis Johansen, *Exochi. Ein frührodisches Gräberfeld*, København 1958.

Frizell 1986: B.S. Frizell, *Asine II. Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974. The late and final Mycenaean periods*. Stockholm 1986.

- Frödin - Persson 1938:** O. Frödin - A. Persson, *Asine. Results of the Swedish Excavations 1922-1930*, Stockholm 1938.
- Furtwängler 1886:** A. Furtwängler, *Erwerbungen der Königlichen Museen zu Berlin im Jahre 1885. II. Antiquarium, Jdl 1* (1886), σελ. 129-157.
- Furtwängler 1887:** A. Furtwängler, *Antiquarium. A. Gessammtfunde und Serien, Jdl 2* (1887), σελ.133-57.
- Furtwängler – Löschke 1886:** A. Furtwängler - G. Löschke, *Mykenische Vasen: Vorgehellenische Thongefässe aus dem Gebiet des Mittelmeeres*, Berlin 1886.
- Furumark 1941a:** A. Furumark, *The Chronology of Mycenaean Pottery*, Stockholm 1941.
- Furumark 1941b:** A. Furumark, *The Mycenaean Pottery: Analysis and Classification*, Stockholm 1941.
- Furumark 1944:** A. Furumark, *The Mycenaean IIC Pottery and its relation to Cypriote Fabrics, OpusArch III* (1944), σελ. 194-265.
- Furumark 1950:** A. Furumark, *The Settlement at Ialysos and Aegean History c. 1550-1400 B.C., OpArch VI* (1950), σελ. 15-271.
- Furumark 1972:** A. Furumark, *The Mycenaean Pottery: Analysis and Classification*, Stockholm 1972 (2^η έκδ).
- Furumark 1992:** A. Furumark, *The Mycenaean Pottery, Plates*, Stockholm 1992.
- Gachet 1992:** J. Gachet, *Ugarit ivories: Typology and Distribution*, στο *Fitton 1992*, σελ. 67-89.
- Galanakis 2011:** Y. Galanakis, *An Unpublished Stirrup Jar from Athens and the 1871-2 Private Excavations in the Outer Kerameikos*, *BSA 106* (2011), σελ.167-200.
- Galanakis 2017-18:** Y. Galanakis, *A survey of Late Bronze Age funerary archaeology over the last 25 years in the central and southern Aegean*, *AR 106 2017-2018*, σελ.85-102.
- Gallas 1984:** K. Gallas, *Rhodos*, Köln 1984.
- Gallet de Santerre – Tréheux 1947-48:** H. Gallet de Santerre – J. Tréheux, *Rapport sur le dépôt égéen et géométrique de l' Artémision à Délos*, *BCH 71-72* (1947-48), σελ. 148-254.
- Gallou 2005:** C. Gallou, *The Mycenaean Cult of the Dead*, *BAR 1372*, Oxford 2005.

Gallou-Minopetrou 2015: C. Gallou-Minopetrou, ‘What would the world be to us if the children were no more?’ the archaeology of children and death in LH IIIC Greece, στο Theodoropoulou-Polychroniadis - Evely 2015, σελ. 57-67.

van Gelder 1900: H. van Gelder, *Geschichte der alten Rhodier*, Den Haag 1900.

Gates 1979: C.W. Gates, *Burials at Ialysos and Kameiros (Rhodes) in mid-Archaic Period, ca. 625-525 B.C. (Διδακτορική Διατριβή)*, University of Pennsylvania, Philadelphia, 1979.

Gates 1981: C.W. Gates, *Local Archaeologies in Archaic East Greece*, περίληψη ανακοίνωσης στο 82^ο AJA Meeting, AJA 85 (1981), σελ. 194.

Gates χ.χρ.: C.W. Gates, *From Cremation to Inhumation: Burial Practices at Ialysos and Kameiros During the Mid-Archaic Period, ca. 625-525 B.C. Occasional Paper 11*, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles.

Gates 1995: C. Gates, Defining boundaries of a state: The Mycenaeans and their Anatolian frontier, στο Laffineur – Niemeirer 1995, σελ. 289-298.

Gates 2011: M.-H. Gates, Southern and Southeastern Anatolia in the Late Bronze Age, στο Steadman – McMahon 2011, σελ. 393-412.

Georgiadis 2003: M. Georgiadis, *The South-Eastern Aegean in the Mycenaean Period. Islands, landscape, death and ancestors*, BAR 1196, Oxford 2003.

Georgiadis 2009α: M. Georgiadis, The South-Eastern Aegean at the End of the Bronze Age: a crossroads of interaction, στο ? 2009, σελ. 92-98.

Georgiadis 2009α: M. Georgiadis, The South-Eastern Aegean in the LH IIIC period: what do the tombs tell us?, στο Bachhuber – Roberts 2009, σελ. 92-99.

Gerola 1914: G. Gerola, I Monumenti Medioevali delle Tredici Sporadi, *ASAtene* I (1914), σελ. 169-356.

Gilboa 1989: A. Gilboa, New finds at Tel Dor and the Beginnings of Cypro-Geometric Pottery Imports to Palestine, *IEJ* 39 (1989), σελ. 204-218.

Gilmour 1997: G.H. Gilmour, The nature and function of astragalus bones from archaeological contexts in the Levant and Eastern Mediterranean, *OJA* 16.2 (1997), σελ. 167-175.

Gilmour 2002: G. Gilmour, Foreign Burials in Late Bronze Age Palestine, *NEA* 65.2 (2002), σελ. 112-119.

Gimbutas 1965: M. Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, The Hague 1965.

- Gimbutas 1970:** M. Gimbutas, *Indo-European and Indo-Europeans. Proto-Indo-European Culture: The Kurgan Culture during the Fifth, Fourth and Third Millennia*, Philadelphia 1970.
- Gimbutas 1973:** M. Gimbutas, The destruction of Aegean and East Mediterranean urban civilization around 2300 B.C., στο Crossland – Birchall 1973, σελ. 129-139.
- Girella 2005:** L. Girella, Ialysos, Foreign Relations in the Late Bronze Age. A funerary Perspective, στο Laffineur – Greco 2005, σελ. 129-139.
- Gitin et al. 1998:** S. Gitin, A. Mazar & E. Stern (επιμ.), *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth BCE. In Honor of Professor Trude Dothan*, Israel Exploration Society, Jerusalem 1998.
- Giveon 1985:** R. Giveon, *Egyptian Scarabs from Western Asia from the Collections of the British Museum, Orbis Biblicus et Orientalis*, s.a. 3, Göttingen 1985.
- Gjerstad 1926:** E. Gjerstad, *Studies on Prehistoric Cyprus*, Uppsala 1926.
- Gjerstad 1944:** E. Gjerstad, The Initial Date of the Cypriote Iron Age, *OpArch* 3, σελ. 73-106.
- Gjerstad 1944α:** E. Gjerstad, The Colonization of Cyprus in Greek Legend, *OpArch* 3 (1944), σελ. 107-123.
- Gjerstad 1948:** E. Gjerstad, The Cypro-Geometric, Cypro-Achaic and Cypro-Classical Periods, *SCE* vol. VI.2, Stockholm 1948.
- Gjerstad κ.ά. 1934:** E. Gjerstad - J. Lindros - E. Sjöqvist, A. Westholm, *Finds and Results of the Excavations in Cyprus 1927-1931*, *SCE* vol. I, Stockholm 1934.
- Gjerstad κ.ά. 1935:** E. Gjerstad - J. Lindros - E. Sjöqvist, A. Westholm, *Finds and Results of the Excavations in Cyprus 1927-1931*, *SCE* vol. II, Stockholm 1935.
- Golani 2014:** A. Golani, Cowrie shells and their imitations as ornamental amulets in Egypt and the Near East, στο Golani – Wygnańska 2014, σελ. 71-80.
- Golani – Wygnańska 2014:** A. Golani – Z. Wygnańska (επιμ.), *Beyond Ornamentation. Jewelry as an Aspect of Material Culture in the Ancient Near East. Polish Archaeology in the Mediterranean* vol. XXIII/2 (2014).
- Grace 1940:** V. Grace, A Cypriote Tomb and Minoan Evidence for its Date, *AJA* 44 (1940), σελ. 10-52.

Greaves 2011: A.M. Greaves, *The Greeks in Western Anatolia*, στο Steaman – McMahon 2011, σελ. 500-514.

Greco 2002: E. Greco (επιμ.), *Gli Achei e l' identità ethnica degli Achei d' Occidente*, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Paestum, 23-25 febbraio 2001. Paestum 2002.

Guérin 1880: V. Guérin, *Étude sur l' île de Rhodes*, Paris 1856, επανέκδοση ως *Ile de de Rhodes*, Paris 1880.

Guy 1938: P.L.O. Guy, *Megiddo Tombs*, Chicago 1938.

Hägg 1974: R. Hägg, *Die Gräber der Argolis in submykenischer, protogeometrischer und geometrischer Zeit. Lage und Form der Gräber*, *Boreas* 7/1, Uppsala 1974.

Hafner 1952: G. Hafner, *CVA Deutschland Band 8, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum Band II*, München 1952.

Halbherr 1901: F. Halbherr, *Cretan Expedition XI. Three Cretan necropoleis: Report on the Researches at Erganos, Panaghia, and Courtes*, *AJA* 5 (1901), σελ. 259-293.

Hall 1913: H.R. Hall, *Catalogue of Egyptian Scarabs, etc, in the British Museum*, Vol. 1, London 1913.

Hall 1914: E.H. Hall, *Excavations in Eastern Crete, Vrokastro*, Philadelphia 1914.

Hall 2000: J. Hall, *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Cambridge 2000

Hallager 1997: B.P. Hallager, *Terminology – The Late Minoan Goblet, Kylix and Footed Cup*, στο Hallager - Hallager 1997, σελ. 15- 47.

Hallager 2000: B.P. Hallager, *The LM IIIC Pottery*, στο Hallager – Hallager 2000, σελ. 135-174.

Hallager 2007: B.P. Hallager, *Problems with LM/LH IIIB/C Synchronisms*, στο Deger-Jalkotzy – Zavadil 2007, σελ. 189-202.

Hallager 2012: B. Hallager, “Pins and buttons in LM III dresses”, στο Nosch – Laffineur 2012, σελ. 353-360.

Hallager - Hallager 1997: E. Hallager - B.P. Hallager (επιμ.), *Late Minoan III Pottery. Chronology and Terminology. Acts of a Meeting held at the Danish Institute at Athens, August 12-14, 1994*. Monographs of the Danish Institute at Athens Vol. I, Denmark 1997.

Hallager – Hallager 2000: E. Hallager - B.P. Hallager (επιμ.), *The Greek – Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square Kasteli, Khandia 1970-1987, vol. II The LM IIIC Settlement*. Stockholm 2000.

Hallager - McGeorge 1992: B.P. Hallager - P.J.P. McGeorge, *Late Minoan III Burials at Khania. The Tombs, Finds and Deceased in Odos Palama*, SIMA vol. 43, Göteborg 1997.

Hammond 1967: N. Hammond, *Epirus*, Oxford 1967.

Hanfmann – Waldbaum 1968: G.M.A. Hanfmann – J.C. Waldbaum, Two Submycenaean vases and a tablet from Stratonikeia in Caria, *AJA* 72 (1968), σελ. 51-56

Hankey 1952: V. Hankey, Late Helladic Tombs at Khalkis, *BSA* 47 (1952), σελ. 49-95.

Hankey 1988: V. Hankey, Note on the Chronology of LH IIIC Late and Submycenaean, *Jdl* 103 (1988), σελ. 33-37.

Harding 1984: A.F. Harding, *The Mycenaean and Europe*. London 1984.

Harding κ.ά. 1969: A. Harding, G. Cadogan R. Howell, Pavlopetri, an Underwater Bronze Age Town in Laconia, *BSA* 64 (1969), σελ. 113-142.

Harl 2011: K.W. Harl, The Greeks in Anatolia: From the Migrations to Alexander the Great, στο Steadman – McMahon 2011, σελ. 752-772.

Harlow κ.ά. 2014: M. Harlow - C. Michel – M.-L. Nosch, *Prehistoric, Ancient Near Eastern and Aegean Textiles and Dress*, Oxford 2014.

Haskell 2016: H.W. Haskell, Chronology and Power, στο Haskell κ.ά. 2011, σελ. 109-124.

Haskell 2016α: H.W. Haskell, Seaborn from the beginning: Transport Stirrup Jars, στο Demesticha – Bernard Knapp 2016, σελ. 129-144.

Haskell κ.ά. 2011: H.W. Haskell – R.E. Jones – P.M. Day (επιμ.), *Transport Stirrup Jars of the Bronze Age Aegean and Eastern Mediterranean*, Philadelphia 2011.

Hayden 2003-05: B.J. Hayden, *Reports on the Vrokastro area, eastern Crete*, vol. 1-3. Philadelphia 2003 – 2005.

Heermance – Lord 1897: T.W. Heermance – G.D. Lord, Premycenaean Graves in Corinth, *AJA* 1 (1897), σελ. 313-332.

Helms 1983: S.W. Helms, The EB IV (EB-MB) Cemetery at Tiwal Esh-Sharqi in the Jordan Valley, 1983, *Annual of the Department of Antiquities, Jordan* 27 (1983), σελ. 55-84.

Herring κ.ά. 2006: E. Herring – I. Lemos - F. Lo Schiavo - L. Vagnetti, R. Whitehouse & J. Wilkins (επιμ.), 2006. *Across Frontiers. Etruscans, Greeks, Phoenicians and Cypriots*, London 2006.

Heurtley 1921-23: W.A. Heurtley, Excavations at Mycenae VII. The Grave Stelae. *BSA* 25 (1921-23), σελ. 126-146.

Heurtley 1939: W.A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939.

Higgins 1961: R.A. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, London 1961.

Higgins 1968: R. Higgins, *Greek and Roman Jewellery* (1^η έκδ.), London 1968.

Higgins 1980: R. Higgins, *Greek and Roman Jewellery* (2^η έκδ.), London 1980.

Hiller von Gaertringen 1892: F. Hiller von Gaertringen, Moderne und antike Ortsnamen auf Rhodos, *AM* 17 (1892), σελ. 307-318.

Hiller von Gaertringen 1931: F. Hiller von Gaertringen, Λήμνα “*Rhodos*”, *RE Suppl.* V (1931), στίχ. 731-840.

Hoffman 1997: G.L. Hoffman, *Imports and Immigrants. Near Eastern Contacts with Iron Age Crete*, Ann Arbor 1997.

Holmberg 1978: E. Holmberg, Some notes on the immigration of Indo-Europeans into Greece during the Early Bronze Age, *OpAth* XII (1978), σελ. 1-9.

Holmberg 1983: E.J. Holmberg, *A Mycenaean Chamber Tomb near Berbati in Argolis*, *Humaniora* 21, Göteborg 1983.

Hood – de Jong 1952: M.S.F. Hood – P. de Jong, Late Minoan Warrior-Graves from Ayios Ioannis and the New Hospital Site at Knossos, *BSA* 47 (1952), σελ. 243-277.

Hood - Boardman 1961: M.S.F. Hood – J. Boardman, Early Iron Age Tombs at Knossos (Knossos Survey 25), *BSA* 56 (1961), σελ. 68-80.

Hood κ.ά 1958-59: M.S.F. Hood - G. Huxley - N. Sandars, A Minoan cemetery on Upper Gypsades, *BSA* 53-54 (1958-59), σελ. 194-262.

Hood κ.ά. 1982: S. Hood – J. Clutton-Brock – P.G. Bialor, *Excavations in Chios 1938-1955. Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, τ. I, II, *BSA Suppl.* 16, 1982.

Hope-Simpson 2003: R. Hope-Simpson, The Dodecanese and the Ahhiyawa question, *BSA* 98 (2003), σελ. 203-237.

Hope Simpson – Dickinson 1979: R. Hope Simpson – O.T.P.K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, I: The Mainland and Islands*, *SIMA* vol. 52, Göteborg 1979.

- Hope Simpson – Lazenby 1962:** R. Hope Simpson - J. F. Lazenby, Notes from the Dodecanese I, *BSA* 57 (1962), σελ. 154-175.
- Hope Simpson – Lazenby 1970:** R. Hope Simpson - J. F. Lazenby, Notes from the Dodecanese II, *BSA* 65 (1970), σελ. 47-78.
- Hope Simpson – Lazenby 1970α:** R. Hope Simpson – J. Lazenby, *The Catalogue of Ships in Homer's Iliad*, Oxford 1970.
- Hope Simpson – Lazenby 1973:** R. Hope Simpson - J. F. Lazenby, Notes from the Dodecanese III, *BSA* 68 (1973), σελ. 127-179.
- Hornung - Staehelin 1976:** E. Hornung – E. Staehelin, *Scarabäen und andere Siegelamulette aus Basler Sammlungen, Ägyptische Denkmäler in der Schweiz I*, Mainz 1976.
- Hornung κ.ά. 2006:** E. Hornung – R. Kraus – D.A. Warburton (επιμ.), *Ancient Egyptian Chronology*, Leiden 2006.
- Houby-Nielsen 2000:** S. Houby-Nielsen, Child burials in ancient Athens, στο J. Sofaer Derevenski (επιμ.), *Children and Material Culture*, London 2000, σελ. 151-166.
- Huxley 1960:** G. Huxley, *Achaeans and Hittites*, Oxford 1960.
- Iacovou 1988:** M. Iacovou, The Pictorial Pottery of Eleventh Century B.C. Cyprus, Göteborg 1988.
- Iacovou 1991:** M. Iacovou, Proto-White Painted Pottery: a Classification of the Ware, στο Barlow κ.ά. 1991, σελ. 199-202.
- Iacovou 1994:** M. Iacovou, The Topography of the 11th century BC, στο Karageorghis 1994, σελ. 149-165.
- Iacovou 1998:** M. Iacovou, Philistia and Cyprus in the eleventh century: from a similar Prehistory to a diverse Protohistory, στο Gitin κ.ά. 1998, σελ. 332-344.
- Iacovou 2012:** M. Iacovou (επιμ.), *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age*. Nicosia 2012.
- Ιακωβίδης 1969-1970:** Σπ.Ε. Ιακωβίδης, *Περατή, το νεκροταφείον*, τ. Α-Γ, Αθήνα 1969-70.
- Ιακωβίδης 1970:** Σπ. Ε. Ιακωβίδης, 1970. Η εμφάνισις του σιδήρου εις την Ελλάδα, *AAA* III2 (1970), σελ. 288-296.

- Ιακωβίδης 1973:** Sp. Iakovidis, Rhodes and Ahhijava, στο *Acts of the International Archaeological Symposium "The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean"*, Nicosia 27th March-2nd April 1972, Nicosia 1973, σελ. 189-192.
- Iakovidis 1977:** S.E. Iakovidis, On the use of Mycenaean "buttons", *BSA* 72 (1977), σελ. 113-119.
- Iakovidis 1979:** S.E. Iakovidis, The Chronology of LH IIIC, *AJA* 83 (1979), σελ. 454-462.
- Iakovidis 2003:** S.E. Iakovidis, Late Helladic IIIC at Perati, στο *Deger-Jalkotzy - Zavadil 2003*, σελ. 125-130.
- Iakovidis 2003:** S.E. Iakovidis, Late Helladic IIIC – an Overview, στο *Deger-Jalkotzy - Zavadil 2003*, σελ. 247-249.
- Iakovidis 2003:** S.E. Iakovidis, Late Mycenaean Perati and the Levant, στο M. Bietak 2003, σελ. 501-512.
- Immerwahr 1971:** S. Immerwahr, *The Athenian Agora XIII: The Neolithic and Bronze Ages*, Princeton 1971.
- Immerwahr 1982:** S. Immerwahr, The Earliest Athenian Grave, *Hesperia Suppl. 20* (1982), σελ. 54-62.
- Immerwahr 1995:** S. Immerwahr, Death and the Tanagra Larnakes, στο Carter – Morris 1995, σελ. 109-121.
- Inglieri 1936:** R.U. Inglieri, *Carta Archeologica dell' Isola di Rodi*, Firenze 1936.
- Jacopi 1928:** G. Jacopich, Scavi ed esplorazioni nell' Isola di Rodi, *CIRh* 1 (1928), σελ. 83-91.
- Jacopi 1929:** G. Jacopi, "Scavi nella necropoli di Jalisso, 1924-1928", *CIRh* 3 (1929), σελ. 7-284.
- Jacopi 1930-1931:** G. Jacopi, "Nuovi scavi nella necropolis micenea di Jalisso", *ASAtene* 13-14, σελ. 253-345.
- Jacopi 1931:** G. Jacopi, "Esplorazione archeologica di Camiro - I. Scavi nelle necropoli Camiresi 1929-1930". *CIRh* 4 (1931), σελ. 7-393.
- Jacopi 1931α:** G. Jacopi, Recenti scavi nelle isole italiane dell' Egeo, *Historia* 1931, σελ. 467-485.
- Jacopi 1932-1933:** G. Jacopi, "Esplorazione archeologica di Camiro – II", *CIRh* 6-7 (1932-33), σελ. 9-365.

Jacopi 1934: G. Jacopi, *Museo Archeologico dello Spedale dei Cavalieri di Rodi*, CVA Italia 10, Rodi 2, Roma 1934.

Jeffery 1976: L.H. Jeffery, *Archaic Greece*, London –Tonbridge 1976.

Jones 1986: R.E. Jones, *Greek and Cypriot Pottery. A Review of Scientific Studies*, Athens 1986.

Jones 2000: D.W. Jones, *External Relations of Early Iron Age Crete, 1100-600 B.C.*, Philadelphia 2000.

Jones – Mee 1978: R.E. Jones – C. Mee, Spectrographic Analyses of Mycenaean Pottery from Ialysos on Rhodes: Results and Implications, *Journal of Field Archaeology* 5 (1978), σελ. 461-470.

Jones κ.ά. 2014: R.E. Jones - S.T. Levi - M. Bettelli - L. Vagnetti (επιμ.), *Italo-Mycenaean Pottery: The Archaeological and Archaeometric Dimensions*. CNR – Istituto di Studi sul Mediterraneo Antico, Roma 2014.

Jung 2005: R. Jung, Πότε; Quando? Wann? Quand? When? – Translating Italo-Aegean Synchronisms στο Laffineur – Greco 2005, σελ. 473-483.

Jung 2006: R. Jung, *Chronologia Comparata. Vergleichende Chronologie von Südgriechenland und Süditalien von ca. 1700/1600 bis 1000 v.u.Z.*, Wien 2006.

Jung 2009: R. Jung, Pirates of the Aegean: Italy – the East Aegean – Cyprus at the End of the Second Millennium BC, στο Karageorghis – Kouka 2009, σελ. 72-93.

Καλλιτσάκη 1995: Χ. Καλλιτσάκη, Επιτύμβιες στήλες από τις Αρχάνες, *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο 1991*, Ρέθυμνο 1995, σελ. 409-416.

Kallitsaki 1997: H. Kallitsaki, The Mycenaean burial enclosure in Phourni, στο Driessen – Farnoux 1997, σελ. 213-227

Kanta 1980: A. Kanta, *The Late Minoan III Period in Crete. A survey of sites, Pottery and their distribution*, SIMA 58, Göteborg 1980.

Kanta 1998: A. Kanta, From Arkhadhes to Rytion. Interactions of an Isolated Area of Crete with the Aegean and the East Mediterranean, στο Karageorghis – Stampolidis 1998, σελ. 159 – 173.

Kanta 2001: A. Kanta, The cremations of Olous and the custom of cremation in Bronze Age Crete, στο Stampolidis 2001, σελ. 59-68.

Kanta 2003a: A. Kanta, Aristocrats – traders – emigrants – settlers. Crete in the closing stages of the Bronze Age, στο Stampolidis – Karageorghis 2003, σελ. 173-186.

Kanta – Davaras 2004: A. Kanta – C. Davaras, The Cemetery of Krya, District of Seteia. Developments at the End of the Late Bronze Age and the Beginning of the Early Iron Age in East Crete, στο Σταμπολίδης – Γιαννικουρή 2004, σελ. 149-157.

Kaplan 1980: M.F. Kaplan, *The Origin and Distribution of Tell el Yahudiyeh Ware*, SIMA vol. 62, Göteborg 1980.

Karageorghis 1967: V. Karageorghis, An early XIth century B.C. tomb from Palaepaphos, *RDAC 1967*, σελ. 2-24.

Καραγεώργης 1968: Β. Καραγεώργης, 1967. Αι σχέσεις Κύπρου και Κρήτης κατά τον 11^ο αι. π.Χ., *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α', Αθήναι 1968, σελ. 180-185.

Karageorghis 1975: V. Karageorghis, *Alaas: A Protogeometric Necropolis in Cyprus*, Nicosia 1975.

Karageorghis 1977: V. Karageorghis, More material from the Protogeometric necropolis of Alaas, *RDAC 1977*, σελ. 141-149.

Karageorghis 1979: V. Karageorghis (επιμ.), *The Relations between Cyprus and Crete ca. 2000-500 B.C. Acts of the International Archaeological Symposium, Nicosia, 16th April-22nd April 1978*, Nicosia 1979.

Karageorghis 1985: V. Karageorghis, *Excavations at Kition V. The Pre-Phoenician Levels II*, Nicosia 1985.

Karageorghis 1991: V. Karageorghis (επιμ.), *Proceedings of an International Symposium "The Civilizations of the Aegean and their Diffusion in Cyprus and the Eastern Mediterranean, 2000-600 BC"*. Larnaca 1991.

Karageorghis 1993: V. Karageorghis, *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus. Late Cypriot II – Cypro-Geometric III*. Nicosia 1993.

Karageorghis 1994: V. Karageorghis (επιμ.), *Cyprus in the 11th Century BC. Proceedings of the International Symposium, Nicosia 30-31 October 1993*. Nicosia 1994.

Καραγεώργης 2002: Β. Καραγεώργης, *Κύπρος, το σταυροδρόμι της ανατολικής Μεσογείου 1600-500 π.Χ.*, Μιλάνο 2002

Karageorghis 2006: V. Karageorghis, Homeric Cyprus, στο Deger-Jalkotzy - Lemos 2006, σελ. 665-675.

Karageorghis - Demas 1984: V. Karageorghis - M. Demas, *Pyla-Kokkinokremos. A Late 13th- Century B.C. Fortified Settlement in Cyprus*, Nicosia 1984.

Karageorghis - Demas 1988: V. Karageorghis - M. Iacovou, *Excavations at Maa-Palaeokastro 1979-1986*, Nicosia 1988.

Karageorghis - Iacovou 1990: V. Karageorghis - M. Demas, Amathous Tomb 521: ACypro-Geometric I Group, *RDAC* 1990, σελ. 75-100.

Karageorghis κ.ά. 1992: V. Karageorghis – O. Picard –Chr. Tytgat (επιμ.), *La Nécropole d' Amathonte Tombes 113-367, Études Chypriotes XIV*, Nicosie 1992.

Karageorghis κ.ά. 2005: V. Karageorghis - H. Matthäus - S. Rogge (επιμ.), *Cyprus: Religion and Society from the Late Bronze Age to the End of the Archaic Period. Proceedings of an International Symposium on Cypriote Archaeology, Erlangen, 23-4 July 2004*, Möhnese-Wamel 2005.

Karageorghis - Kouka 2009: V. Karageorghis - O. Kouka (επιμ.), *Cyprus and the East Aegean: Intercultural Contacts from 3000 to 500 BC. An International Archaeological Symposium held at Pythagoreion, Samos, 17-18 October 2008*, Nicosia 2009.

Karageorghis - Marketou 2006: V. Karageorghis - T. Marketou, Late Bronze IA/IB Rhodian Imitations of Cypriote Ceramics: the Evidence from Trianda (Ialysos), T. II, στο Czerny κ.ά. 2006, σελ. 455-469.

Karageorghis – Morris 2001: V. Karageorghis – C.E. Morris (επιμ.), *Defensive Settlements of the Aegean and the Eastern Mediterranean after c. 1200 B.C. Proceedings of an International Workshop held at Trinity College Dublin, 7th-9th May, 1999*, Nicosia 2001.

Karageorghis - Muhly 1984: V. Karageorghis - J.D. Muhly (επιμ.), *Cyprus at the Close of the Late Bronze Age*. Nicosia 1984.

Karageorghis - Stampolidis 1998: V. Karageorghis –N.C. Stampolidis (επιμ.), *Eastern Mediterranean: Cyprus-Dodecanese-Crete 16th-6th cent. B.C., Proceedings of the International Symposium, Rethymnon 13-16 May 1997*, Athens 1998.

Karageorghis – Violaris κ.ά. 2012: V. Karageorghis - Y. Violaris κ.ά., *Tombs of the Late Bronze Age in the Limassol Area, Cyprus (17th – 13th centuries BC)*, Nicosia 2012.

Καραγεώργης – Χριστοδούλου 1972: Β. Καραγεώργης – Α. Χριστοδούλου (επιμ.), *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, 14-19 Απριλίου 1969*, Λευκωσία 1972.

Καράντζαλη 1999: Έ. Καράντζαλη, Νέοι Μυκηναϊκοί τάφοι Ρόδου, στο *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, Λαμία 1999, σελ. 285-300.

- Karantzali 2001:** E. Karantzali, *The Mycenaean cemetery at Pylona in Rhodes*, BAR S988, Oxford 2001.
- Καράντζαλη 2003:** Έ. Καράντζαλη, Η μυκηναϊκή εγκατάσταση στα Δωδεκάνησα: Η περίπτωση της Ρόδου, στο *Β΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συνέδριο Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999*, Αθήνα 2003, σελ. 513-534.
- Karantzali 2005:** E. Karantzali, “The Mycenaean at Ialysos: Trading Station or Colony?” στο *Laffineur – Greco 2005*, σελ. 141-151.
- Καράντζαλη 2009:** Έ. Καράντζαλη, Νέες θέσεις μυκηναϊκών νεκροταφείων στη Νότια Ρόδο, *AE 148 (2009)*, σελ. 223-274.
- Karantzali 2009:** E. Karantzali, Local and imported Late Bronze Age III pottery from Ialysos, Rhodes, στο *Δανηλίδου 2009*, σελ. 355-382.
- Karantzali – Ponting 2000:** E. Karantzali – M.J. Ponting, ICP-AES analysis of some Mycenaean vases from the cemetery at Pylona, Rhodes, *BSA 95 (2000)*, σελ. 219-238.
- Karantzali – Ponting 2001:** E. Karantzali – M.J. Ponting, ICP-AES analysis of some Mycenaean vases from the Pylona cemetery, στο *Karantzali 2001*, σελ. 105-113.
- Καρδαρά 1977:** Χ. Καρδαρά, *Απλώματα Νάξου. Κινητά ευρήματα τάφων Α και Β*, Αθήνα 1977.
- Karo 1936:** G. Karo, Archäologische Funde vom Sommer 1935 bis Sommer 1936, *AA 1936*, σελ. 94-181.
- Kenyon 1960:** K.M. Kenyon, *Excavations at Jericho, vol. I, The Tombs excavated in 1952-54*, Jerusalem 1960.
- Kenyon 1965:** K.M. Kenyon, *Excavations at Jericho, Vol. II, The Tombs excavated in 1955-58*, Jerusalem 1965.
- Κεραμόπουλος 1910:** Α.Δ. Κεραμόπουλος, Μυκηναϊκοί τάφοι εν Αιγίνη και εν Θήβαις, *AE 1910*, στίχ. 177-252.
- Κεραμόπουλος 1917:** Α. Κεραμόπουλος, Θηβαϊκά. Ζ΄: Μυκηναϊκοί τάφοι Κολωνακίου ή Αγίας Άννης, *AA 3 (1917)*, σελ. 123-209.
- Kilian 1975:** K. Kilian, *Fibeln in Thessalien*, PB XIV, 2. München 1975.
- Kilian 1987-88:** K. Kilian, Συμβολή στην αρχαιολογία της «καθόδου» των Δωριέων, στο *Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*, Αθήνα 1987-88, σελ. 148-158.

- Kilian-Dirlmeyer 1984:** I. Kilian-Dirlmeyer, *Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes*, PBS XIII, 8, München 1984.
- Killebrew – Lehmann 2013:** A.E. Killebrew - G. Lehmann (επιμ.), *The Philistines and Other “Sea Peoples” in Text and Archaeology*. Atlanta, Georgia 2013.
- Kinch 1914:** K.F. Kinch, *Fouilles de Vroulia (Rhodes)*, Berlin 1914.
- Kissas - Niemeier 2013:** K. Kissas - W.-D. Niemeier (επιμ.), *The Corinthia and the Northeast Peloponnese. Topography and History from the Prehistoric Times until the End of Antiquity. Proceedings of the International Conference Organized by the Directorate of Prehistoric and Classical Antiquities, The LZ’ Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, and the German Archaeological Institute, Athens, Loutraki, March 26-29, 2009, Athenaia 4*, 2013.
- Kling 1984b:** B. Kling, The Bird Motif in the Mycenaean IIC: 1b Pottery of Cyprus, *Temple University Aegean Symposium 9* (1984).
- Kling 1987:** B. Kling, Pottery Classification and Relative Chronology of the LC IIC-LC IIIA Periods, στο W.D. Rupp (επιμ.), *Western Cyprus: Connections, SIMA 77*, Göteborg 1987.
- Kling 1988:** B. Kling, Some Stylistic Remarks on the Pottery of Mycenaean IIC:1 Style from Maa-Palaeokastro, Appendix III, στο Karageorghis - Demas 1988, σελ. 317- 339.
- Knapp 2008:** A.B. Knapp *Prehistoric and Protohistoric Cyprus. Identity, Insularity and Connectivity*, Oxford 2008.
- Knapp - Manning 2016:** A.B. Knapp - S.W. Manning, Crisis in Context: The End of the Late Bronze Age in the Eastern Mediterranean, *AJA 120.1* (2016), σελ. 99-149.
- Koehl 1981:** R.B. Koehl, “The Functions of Aegean Bronze Age Rhyta”, στο R. Hägg - N. Marinatos, *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*, Stockholm 1981.
- Koehl 2013:** R.B. Koehl, *AMILLA, The Quest for Excellence. Studies Presented to Guenter Kopcke in Celebration of His 75th Birthday*, Philadelphia, 2013.
- Κόλλιας - Μιχαηλίδου 2000:** Η. Κόλλιας - Μ. Μιχαηλίδου, Το μεσαιωνικό εργαστήριο επεξεργασίας ζαχάρεως της Ρόδου, στο *Τεχνογνωσία στη Λατινοκρατούμενη Ελλάδα*, Ημερίδα / 8 Φεβρουαρίου 1997, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2000, σελ. 36-49.
- Κολώνας 1996-7:** Λ. Κολώνας, «Νεώτερη Μυκηναϊκή τοπογραφία της Αχαΐας», *Πελοποννησιακά Παράρτημα 22, Πρακτικά του Ε’ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Άργος-Ναύπλιον) 1996-7*, τ. 2, σελ. 468-496.

Κολώνας 1998: Λ. Κολώνας, *Βούντενη, ένα σημαντικό μυκηναϊκό κέντρο της Αχαΐας*, (αδημ. Διδ. Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας), Ρέθυμνο 1998.

Κολώνας 2000: Λ. Κολώνας, Μυκηναϊκές εγκαταστάσεις στην ορεινή Δυμαία Χώρα, στο Ριζάκης Α.Δ. (επιμ.) *Αχαιϊκό Τοπίο II, Δύμη και Δυμαία Χώρα, Μελετήματα 29*, εκδ. ΚΕΡΑ, Αθήνα 2000, σελ. 93-98.

Κοντολέων 1960: Ν.Μ. Κοντολέων, Ανασκαφαί Νάξου, *ΠΑΕ* 1960, 258-262.

Κοντορίνη 1989: Β. Κοντορίνη, Ανέκδοτες Επιγραφές Ρόδου II, Αθήνα 1989.

Kontorli–Papadopoulou 1987: L. Kontorli –Papadopoulou, “Local peculiarities of the Mycenaean Chamber Tombs”, στο Laffineur 1987, σελ. 145-160.

Κοπανίας 2012: Κ. Κοπανίας, “Raw material, Exotic Jewellery or Magic Objects? The Use of imported Near Eastern Seals in the Aegean”, στο Nosch – Lafineur 2012, σελ. 397-406.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1985: Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *Προϊστορική Θάσος I. Τα Νεκροταφεία του οικισμού Καστρί*. Καβάλα 1985.

Kourou 1994: Ν. Kourou, Sceptres and Maces in Cyprus before, during and immediately after the 11th Century, στο Karageorghis 1994, σελ. 203-227.

Kourou 2003: Ν. Kourou, Rhodes: the Phoenician Issue revisited. Phoenicians at Vroulia?, στο Γιαννικουρή – Σταμπολίδης Stampolidis - Karageorghis 2004, σελ. 249-262.

Kourou 2004: Ν. Kourou, Inscribed Imports, Visitors and Pilgrims at the Archaic Sanctuaries of Camiros, στο Stampolidis - Karageorghis 2004, τ. Β' σελ. 11-30.

Kourou 2005: Ν. Kourou, Horse-bird askoi from Carthage and central Mediterranean. A case study of cultural interrelations in Early Iron Age Mediterranean, στο Spanò Giammellaro A. (επιμ.), *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici, Marsala –Palermo, 2-8 Ottobre 2000*, Palermo 2005, vol. I, σελ. 247-258.

Kourou 2008: Ν. Kourou, The Aegean and the Levant in the Early Iron Age. Recent Developments στο *Interconnections in the Eastern Mediterranean. Lebanon in the Bronze and Iron Ages, Proceedings of the International Symposium Beirut 2008*, BAAL 6 (2009), σελ. 361-374.

Kourou 2012: Ν. Kourou, Phoenicia, Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age: J.N. Coldstream's contribution, Iacovou 2012, σελ. 33-51.

Kourou 2014: Ν. Kourou, Rhodes, un important carrefour en Méditerranée orientale, στο Coulié – Filimonos-Tsopotou 2014, σελ. 76-88.

Kourou 2014-15: N. Kourou, Mortuary Practices in Early Iron Age Aegean Family Rituals and Communal Rites, *Aion* N.S. 21-22 (2014-15), σελ. 9-29.

Kraiker - Kübler 1939: W. Kraiker - K. Kübler, *Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen I: Die Necropolen des 12 bis 10 Jahrhunderts*, Berlin 1939.

Krause 1975: G. Krause, *Untersuchungen zu den ältesten Nekropolen am Eridanos in Athen*, Hamburg 1975.

Κρυστάλλη-Βότση - Καζά-Παπαγεωργίου 2013: Κ. Κρυστάλλη-Βότση - Κ. Καζά-Παπαγεωργίου, Το Μυκηναϊκό νεκροταφείο των Αηδονιών, στο Kissas - W.-D. Niemeir 2013, σελ. 417-424.

Kübler 1943: K. Kübler, *Kerameikos iv: Neufunde aus der Nekropolen des 11 und 10 Jahrhunderts*, Berlin 1943.

Κυπαρίσση-Αποστολικά - Παπακωνσταντίνου 2003: Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά - Μ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου. Β' διεθνές διεπιστημονικό συμπόσιο, 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999*. Αθήνα 2003.

Kurtz - Boardman 1971: D.C. Kurtz - J. Boardman, *Greek Burial Customs*, London 1971.

Κωνσταντινόπουλος 1972: Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *Ο Ροδιακός Κόσμος I. Λίνδος. Συμβολή εις την μελέτην της προ του ροδιακού σθνοικισμού ιστορίας της Λίνδου*, Αθήνα 1972.

Κωνσταντινόπουλος 1997: Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *Ο Ροδιακός Κόσμος II. Η Ροδιακή Μυθολογία του VII Ολυμπιόνικου*, Ρόδος 1997.

Κωνσταντινόπουλος 1999: Γρ. Κωνσταντινόπουλος, 7^{ος} Ολυμπιόνικος. Η αργειακή παρεμβολή, στο *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*. Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993, Πρακτικά, Αθήνα 1999, τ. Α', σελ. 273-274.

Laffineur 1976: R. Laffineur, Les pendants d'oreilles minoens en forme de bucrane. *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α', Αθήνα 1976, σελ. 281-296.

Laffineur 1987: R. Laffineur (επιμ.), *Thanatos: les coutumes funéraires en Égée à l' Âge du Bronze, Actes du colloque de Liège (21-23 avril 1986)*, *Aegeum* 1, Liège 1987.

Laffineur 1997: R. Laffineur, The Cypriote ring-vases reconsidered, στο V. Karageorghis – R. Laffineur – F. Vandernabeele (επιμ.), *Four Thousand Years of Images on Cypriote Pottery, Proceedings of the Third International Conference of Cypriote Studies, Nicosia, 3-4 May 1996*, Nicosia 1997, σελ. 145-155.

Laffineur – Greco 2005: R. Laffineur – E. Greco (επιμ.), *Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference, Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004, Aegeum 25, Liège 2004.*

Laffineur – Niemeirer 1995: R. Laffineur – W.-D. Niemeirer (επιμ.), *POLITEIA: Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994, Aegeum vol.12.I,II, Liège 1995.*

Λαζαρίδης 1967: Δ. Λαζαρίδης, Βραυρών, β. Ανασκαφή *ΑΔ* 22 (1967), Β1 Χρονικά, σελ. 131-133.

Λαιμού 2003: Ειρ. Λαιμού, Οι Κυκλάδες στη μετάβαση από την Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου. Μικρή προσφορά με κάποια ερωτήματα και μερικές σκέψεις, στο Βλαχόπουλος - Μπίρταχα 2003, σελ. 729-733.

Lambrou-Phillipson 1990: C. Lambrou-Phillipson, *Hellenorientalia. The Near Eastern Presence in the Bronze Age Aegean, ca. 3000-1100 BC.* Göteborg 1990.

Langlotz 1932: E. Langlotz, *Griechische Vasen in Würzburg,* München 1932.

Laurenzi 1936: L. Laurenzi, “Necropoli ialisie (scavi dell’ anno 1934)”, *CIRh* 8 (1936), σελ. 7-205.

Laurenzi 1938: L. Laurenzi, Nuove scoperte di vasi micenei (note sulla civiltà micenea in Rodi), *Memorie dell’ Istituto F.E.R.T. di Rodi* 2 (1938), σελ. 47-54.

Lemos 1994: I.S. Lemos, Birds revisited, στο Karageorghis 1994, σελ. 229-237.

Lemos 2002: I.S. Lemos, *The Protogeometric Aegean, The Archaeology of the late Eleventh and Tenth centuries B.C.,* Oxford 2002.

Lemos 2007: The Migrations to the West Coast of Asia Minor: Tradition and Archaeology, στο Cobet κ.ά. 2007, σελ. 713-727.

Lewartowski 1995: K. Lewartowski, Mycenaean social structure: a view from simple graves, στο Laffineur – Niemeirer 1995, σελ. 103-111.

Lewartowski 1998: K. Lewartowski, Cremation and the End of Mycenaean Culture, *Swiatowit* 41A (1998), σελ. 135-145.

Lewartowski 2000: K. Lewartowski, *Late Helladic Simple Graves. A Study of Mycenaean Burial Customs, (BAR International Series 878).* Oxford.

Λιάγκουρας 1972: Α.Γ. Λιάγκουρας, Αίγινα, Οικόπεδον Γεωργικού Συνεταιρισμού, *ΑΔ* 27 (1972) Β1 Χρονικά, σελ. 182.

- Lis 2007:** B. Lis, The sequence of Late Bronze Age/Early Iron Age pottery from Central Greek settlements. A fresh look at old and new evidence, στο *Deger-Jalkotzy – Bächle 2007*, σελ. 203-233.
- Lis 2009:** B. Lis, Handmade and Burnished Pottery in the Eastern Mediterranean at the End of the Bronze Age: Towards explanation for its diversity and geographical distribution, στο *Bachhuber – Roberts 2009*, σελ. 152-163.
- Livadiotti – Rocco 1996:** M. Livadiotti – G. Rocco (επιμ.), *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, Catania 1996.
- Lochner – Ruppenstein 2013:** M. Lochner – F. Ruppenstein (επιμ.), *Brandbestattungen von der mittleren Donau bis zur Ägäis zwischen 1300 und 750 v.Chr. Akten des internationalen Symposiums an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien, 11.-12. Februar 2010*, Vienna 2013.
- Lolos 2001:** Y.G. Lolos, Dark Age Citadels in Southern Salamis, στο *Karageorghis - Morris 2001*, σελ. 115-136.
- Long 1974:** C. Long, *The Ayia Triada Sarcophagus*, *SIMA* vol. 45, Göteborg 1974.
- Longo κ.ά. 2016:** F. Longo - R. Di Cesare - S. Privitera (επιμ.), *ΔΡΟΜΟΙ. Studi sul mondo antico offerti a Emanuele Greco dagli allievi della Scuola Archeologica Italiana di Atene*, Atene-Paestum 2016.
- Lorimer 1950:** H.L. Lorimer, Pulvis et Umbra *JHS* 53 (1933) σελ. 161-180.
- Lorimer 1950:** H. Lorimer, *Homer and the Monuments*, London 1950.
- Loud 1948:** G. Loud, *Megiddo II. Seasons of 1935-1939*, Chicago 1948.
- Löwe 1996:** W. Löwe, *Spätbronzezeitliche Bestattungen auf Kreta. BAR IntS 642*. Oxford 1996.
- Macdonald 1986:** C. Macdonald, *The Relationship of Crete and Mainland Greece to the Islands of the South Aegean during the Late Bronze Age* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), University of Oxford, 1985.
- Macdonald 1986:** C. Macdonald, Problems of the Twelfth Century BC in the Dodecanese, *BSA* 81 (1986), σελ. 125-151.
- MacDonald κ.ά. 1932:** E. MacDonald – J.L. Starkey – L. Harding, *Beth Pelet II*, London 1932.

Mackeprang 1938: M.B. Mackeprang, Late Mycenaean Vases, *AJA* 42 (1938), σελ. 537-559.

Maiuri 1923-24: A. Maiuri, Ialisos - Scavi della missione archeologica italiana a Rodi (parte I-II), *ASAtene* 6-7 (1923-24), σελ. 83-341.

Maiuri 1928: A. Maiuri, Jalisos e l' agro jalisio, *ClRh* I (1928), σελ. 56-82.

Malkin 2011: I. Malkin, *A Small Greek World. Networks in the Ancient Mediterranean*, Oxford - New York 2011.

Manning 2018: S.W. Manning, Events, Episodes and History: Chronology and the Resolution of Historical Processes, στο Nevet – Whitley 2018, σελ. 119-137.

Manning κ.ά. 2001: S.W. Manning – B. Kromer - P.I Kuniholm – M. Newton, Anatolian Tree-rings and a New Chronology for the East Mediterranean Bronze-Iron Ages, *Science* 294 (2001), σελ. 2532-2535.

Manning κ.ά. 2006: S.W. Manning – C.B. Ramsey – W. Kutschera – T. Higham - B. Kromer – P. Steier – E.M. Wild, Chronology for the Aegean Late Bronze Age, *Science* 312 (2006), σελ. 565-569.

Manning κ.ά. 2017: S.W. Manning – C. Kearns – B. Lorentzen, Dating the End of the Late Bronze Age with Radiocarbon: some observations , concerns, and Revisiting the Dating of Late Cypriot IIC to IIIA, στο Fischer – Bürge 2017, σελ. 95-110.

Manning – Weninger 1992: S.W. Manning – B. Weninger, A Light in the Dark: Archaeological Wiggle-matching and the Absolute Chronology of the Close of the Aegean Late Bronze Age, *Antiquity* 66 (1992), σελ. 636-663.

Μαντζουράνη 2001: Ε. Μαντζουράνη, *Η Αρχαιολογία της Προϊστορικής Κύπρου*, Αθήνα 2001.

Maran 2010: J. Maran, Tiryns, στο Cline 2010, σελ. 722- 734.

Marangou 1992: L. Marangou. (επιμ.), *Minoan and Greek Civilization from the Mitsotakis Collection*, Athens 1992.

Mariani 1901: L. Mariani, Cretan Expedition XIII. The Vases of Erganos and Courtes, *AJA* 5 (1901), σελ. 302-314.

Μαρινάτος 1932: Σπ. Μαρινάτος, Αι ανασκαφαί Goekoop εν Κεφαλληνίαι, *AE* 1932, σελ. 1-47.

Μαρινάτος 1933: Σπ. Μαρινάτος, Αι εν Κεφαλληνίαι ανασκαφαί Goekoop 2, *AE* 1933, σελ. 68-100.

Μαρινάτος 1953: Σπ. Μαρινάτος Περί τους νέους βασιλικούς τάφους των Μυκηνών, στο *ΓΕΡΑΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΥ*, Θεσσαλονίκη 1953.

Marinatos 1967: Sp. Marinatos, *Kleidung, Haar- und Barttracht, Archaeologia Homerica* I, A-B, Göttingen 1967.

Μαρινάτος 1970: Σπ. Μαρινάτος, Ανασκαφαί Μαραθώνος: Πλάσι. Τσέπι. Βρανά. *ΠΑΕ* 1970, σελ. 5-18.

Μαρκέτου 1984: Τ. Μαρκέτου, Κως, Οικ. Αντ. Θαλασσινού. Οικ. Γεωρ. Πιζάνια, *ΑΔ* 39 (1984) Β' Χρονικά, σελ. 329-330.

Μαρκέτου 1987: Τ. Μαρκέτου, Κως, Σεράγια, Οικ. Ν. Μουζάκη, Οικ. Αφών Κούκουνα, *ΑΔ* 42 (1987), Β2 – Χρονικά, σελ. 624-625.

Μαρκέτου 1988: Τ. Μαρκέτου, Ιαλυσός – Ιξια, Οικόπεδο Γ. Ιωαννίδη, Οικόπεδο Αδελφών Κώστα, *ΑΔ* 43 (1988) Β2 Χρονικά, σελ. 615-617.

Μαρκέτου 1990: Τ. Μαρκέτου, Προϊστορική Ιαλυσός – Οικόπεδο Μ. Γιαννικουρή, *ΑΔ* 45 (1990) Β2 Χρονικά, σελ. 487.

Marketou 1998: T. Marketou, Excavations at Trianda (Ialysos) on Rhodes: New Evidence for the Late Bronze Age I Period, *RendMorAccLincei* s.9, v. 9 (1998), σελ. 39-82.

Μαρκέτου 1999: Τ. Μαρκέτου, Ιαλυσία – Τριάντα, *ΑΔ* 54 (1999), Χρονικά, σελ. 942-47.

Μαρκέτου 2000: Τ. Μαρκέτου, Κρεμαστή. Οικ. Φ. Τσιτσιμοίρη, *ΑΔ* 55 (2000), Β2 - Χρονικά, σελ. 1150-1152.

Μαρκέτου 2004α: Τ. Μαρκέτου, Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στην Κω, στο *Χάρις Χαίρε, Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*. Υπουργείο Πολιτισμού, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών. Αθήνα 2000, Τ. Α', σελ. 17-30.

Μαρκέτου 2004β: Τ. Μαρκέτου, Μυκηναϊκός κεραμεικός κλίβανος στον Προϊστορικό οικισμό της Ιαλυσού (Τριάντα, Ρόδος), στο *Althellenische Technologie und Technik von der prähistorischen bis zur hellenistischen Zeit mit Schwerpunkt auf der prähistorischen Epoche. Proceedings of the International Symposium in Ohlstadt, March 21-23, 2003. Weilheim/Obb.* 2004, σελ. 133-144.

Μαρκέτου 2007: Τ. Μαρκέτου, Ηφαιστειακή τέφρα και πλημμύρες στον οικισμό της Ύστερης Χαλκοκρατίας της Ιαλυσού», στο *Αρχαιολογικές έρευνες και ευρήματα στα Δωδεκάνησα. Ρόδος, Ιαλυσός, Κως, Νίσυρος και Γυαλί. Archäologische Forschungen und Funde in der Dodekanes: Rhodos, Ialysos, Kos, Nisyros, und Giali*, Weilheim 2007, σελ. 157-180.

- Marketou κ.ά. 2001:** T. Marketou - F. Fakorellis - Y. Maniatis, 2001. New Late Bronze Age Chronology from the Ialysos Region, Rhodes, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 1 (2001), σελ. 19-29.
- Marketou κ.ά. 2006:** T. Marketou - E. Karantzali - H. Mommsen - N. Zacharias - V. Kilikoglou - A. Schwedt, Pottery Wares from the Prehistoric Settlement at Ialysos (Trianda) in Rhodes“, *BSA* 101 (2006), σελ. 1-55.
- Marketou 2010:** T. Marketou, “Dodecanese”, στο Cline 2010, σελ. 762-774.
- Marketou 2010α:** T. Marketou, “Rhodes”, στο Cline 2010, σελ. 775-793.
- Marshall 1911:** F.H. Marshall, *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman, in the Departments of Antiquities, British Museum*, London 1911.
- Massa 2014:** M. Massa, Early Bronze Age burial customs across the central Anatolian plateau: a view from Demircihöyük Sariket, *Anatolian Studies* 64 (2014), σελ.73-93.
- Massa - Şahoğlu 2011:** M. Massa - V. Şahoğlu, Western Anatolian burial customs during the EBA, στο Ölçer - Stampolidis 2011: σελ. 164-171.
- Μαστροκόστας 1956:** Ε. Μαστροκόστας, Προϊστορικοί συνοικισμοί εν Εσπερία Λοκρίδι, Φωκίδι και Βοιωτία, *AE* 1956, Παράρτημα, σελ. 24-25.
- Matthäus 1980:** H. Matthäus, *Die Bronzegefäße der kretisch-mykenischen Kultur. Prähistorische Bronzefunde II*, 1. Munich 1980.
- Matthäus 1985:** H. Matthäus, *Metallgefäße und Gefäßuntersätze der Bronzezeit, der geometrischen und archaischen Perioden auf Cypern, Prähistorische Bronzefunde II*, 8 (1985), München 1985.
- Matthäus 1998:** H. Matthäus, Cyprus and Crete in the Early First Millennium B.C.. A synopsis with special reference to new finds from the Idaean Cave of Zeus, στο Karageorghis – Stampolidis 1998, σελ. 127-156.
- Matthäus 1986:** H. Matthäus, “Heirloom or Tradition? Bronze Stands of the Second and First Millennium BC in Cyprus, Greece and Italy”, στο Wardle 1986, σελ. 285-293.
- Martelli 1988:** M. Martelli, La stipe votive dell’ Athenaion di Ialysos: un primo bilancio, στο Dietz - Papachristodoulou 1988, σελ. 104-120.
- Mazar 1985:** A. Mazar, The Emergence of the Philistine Material Culture, *IEJ* 35, σελ. 95-107.

Mazarakis-Ainian 2011: A. Mazarakis-Ainian (επιμ.), *The “Dark Ages” Revisited. Acts of an International Symposium in Memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, Volos 2011.

Mazarakis-Ainian κ.ά. 2017: A. Mazarakis-Ainian – A. Alexandridou – X. Charalambidou (επιμ.), *Aristeia: Regional stories towards a new perception of the Early Greek World. Acts of an International Symposium in honour of Professor Jan Bouzek, University of Thessaly, Volos, 18-21 June 2015*, Volos 2017.

McFadden 1954: D. McFadden, “A Late Cypriot III tomb from Kourion Kaloriziki No 40”, *AJA* 58 (1954), σελ. 131-142.

McGeorge 2001: P.J.P. McGeorge, The anthropological approach to the Pylona tombs: The skeletal remains, στο *Karantzali 2001*, σελ. 82-104.

McGeorge 2009: P.J.P. McGeorge, Gender meta-analysis of Late Bronze Age skeletal remains: the case of Tomb 2 in the Pylona cemetery on Rhodes, στο *Kopaka 2009*, σελ. 103-114.

McGeorge 2009: P.J.P. McGeorge, The Cremation Burial from Plakalona, Tourloti, στο *Paschlidis 2009*, σελ. 37-41.

McGeorge 2019: T. McGeorge, Post-Mycenaean burials from Lindos, στο *Πρακτικά Ημερίδας στη Μνήμη του Καθηγητή Σπύρου Ιακωβίδη, 6 Μαΐου 2015*. Υπό την αιγίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2019, σελ. 223- 229.

Mee 1975: C. Mee, *The Dodecanese in the Bronze Age*, vol. I, II (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of London, 1975).

Mee 1978: C. Mee, Aegean trade and settlement in Anatolia in the Second Millennium B.C., *AnatSt* 28 (1978), σελ. 121-156.

Mee 1982: C. Mee, *Rhodes in the Bronze Age: An Archaeological Survey*. Warminster 1982.

Mee 1988: C. Mee, A Mycenaean thalassocracy in the eastern Aegean?, in French – Wardle 1988, σελ. 301-305.

Mee 1998: C. Mee, Anatolia and the Aegean in the Late Bronze Age, στο *Cline – Harris-Cline 1998*, σελ. 137-145.

Mee 1998a: C. Mee, Gender bias in Mycenaean mortuary practices, στο *Branigan 1998*, σελ. 165-170.

Mee – Cavanaugh 1984: C. Mee - W.G. Cavanaugh, Mycenaean tombs as evidence for social and political organization, *OJA* 3.3 (1984), σελ. 45-64.

Mee – Cavanaugh 1990: C. Mee - W.G. Cavanaugh, The spacial distribution of Mycenaean tombs, *BSA* 85 (1990), σελ. 225-243.

Μελάς 1984: Ε.Μ. Μελάς, Η πρόωγη εποχή του Σιδήρου στα Δωδεκάνησα (περ. 1100-600 π.Χ.), *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 10 (1984), σελ. 171-190.

Melas 1984: E. Melas, The Origins of Aegean Cremation, *Anthropologica* 5 (1984), σελ. 21-36.

Melas 1985: M. Melas, *The Islands of Karpathos, Saros, and Kasos in the Neolithic and Bronze Age*, *SIMA* 68, Gothenburg 1985.

Melas 1995: E.M.Melas, Geometrica from Kasos, στο C. Morris (επιμ.), *Klados, Essays in Honour of J.N. Coldstream*, *BICS Suppl.* 63 (1995), σελ. 157-162.

Μελάς 2001: Μ. Μελάς, Καύσεις νεκρών – Προς μια αρχαιολογία του φόβου, στο Σταμπολίδης 2001, σελ. 15-19.

Mellink 1987: M.J. Mellink, Archaeology in Anatolia, *AJA* 91 (1987), σελ. 1-30.

Meriç - Mountjoy 2002: R. Meriç - P.A. Mountjoy, P.A., 2002. Mycenaean Pottery from Bademgediği Tepe (Puranda) in Ionia: a preliminary report, *Istanbuler Mitteilungen* 52 (2002), σελ. 79-98.

Merrillees 1992: R. Merrillees, An Absolute Chronology of the Bronze Age in Cyprus: A Revision, *BASOR* 288 (1992), σελ. 47-52.

de Miro et al. 1996: E. de Miro - L. Godert - A. Sacconi (επιμ.), *Atti e Memorie del II Congresso Internazionale di Micenologia (Roma-Napoli, 14-20 ottobre 1991)*. *Incunabula Graeca* XCVII, 1-3, Roma 1996.

Middleton 2018: G.D. Middleton, Should I Stay or Should I Go? Mycenaean, Migration and Mobility in the Late Bronze Age and Early Iron Age Eastern Mediterranean, *JGA* 3 (2018), σελ. 115-143.

Misch 1992: P. Misch, *Die Askoi in der Bronzezeit. Eine Typologische Studie zur Entwicklung askoider Gefässformen in der Bronze- und Eisenzeit Griechenlands und angrenzender Gebiete*, *SIMA-PB* 100, Jonsered 1992.

Möbius – Wrede 1927: H. Möbius – W. Wrede, Archäologische Funde in den Jahren 1926-1927. Griechenland und Dodekanes, *Jdl* 42 (1927) σελ. 346-410.

Momigliano 1936: A. Momigliano, Note sulla storia di Rodi, *RivFil* 14 (1936), σελ. 49-63.

- Monaco 1941:** G. Monaco, Scavi nella Zona Micenea di Jaliso (1935-36), *CIRh.* X (1941), σελ. 41-183.
- Monaco 2014:** M.C. Monaco, Les fouilles clandestines au XIXe et au début du XXe siècle, στο Coulié – Filimonos-Tsopotou 2014, σελ. 36-40.
- Montecchi 2016:** B. Montecchi, Scene di prothesis e di deposizione a Creta e sul continente Greco in età micenea, στο Longo κ.ά. 2016, σελ. 681-694.
- Moody 2009:** J. Moody, Changes in vernacular architecture and climate at the End of the Aegean Bronze Age, στο Bachhuber – Roberts 2009, σελ. 7-19.
- Mook 1993:** M.S. Mook, *The Northwest Building: Houses of the Late Bronze and Early Iron Ages on the Kastro at Kavousi, East Crete*, Ph.D. diss. University of Minnesota.
- Mook – Coulson 1997:** M.S. Mook – W.D.E. Coulson, Late Minoan IIIC Pottery from the Kastro at Kavousi, στο Hallager – Hallager 1997, σελ. 337-370.
- Moran 1992:** W. Moran, *The Amarna Letters*, Baltimore 1992.
- Morelli 1959:** D. Morelli, I Culti in Rodi, *SCO* 8, 1959.
- Moretti 1959:** L. Moretti, Olympionikai: I vincitori negli antichi agoni olimpici, *MemLinc* 8.8 (1959), σελ. 59-198.
- Morricone 1950:** L. Morricone, Scavi e ricerche a Coe (1935-1943). Relazione Preliminare, Parte III, *BdA* 35 (1950), σελ. 316-330.
- Morricone 1965-1966:** L. Morricone, Eleona e Langada: Sepolcreti della tarda Età del Bronzo a Coe, *ASAtene* 43-44 (1965-1966), σελ. 5-311.
- Morricone 1972-73:** L. Morricone, Coe. Scavi e Scoperte nel “Seraglio” e in località minori (1935-43), *ASAtene* 50-51 (n.s. 27-28, 1972-1973), σελ. 139-396.
- Morricone 1978:** L. Sepolture della prima Età del Ferro a Coe, *ASAtene* 56 (1978), σελ. 9-427.
- Morricone 1979-80:** M.L. Morricone “Vasi della Collezione Akavi di Rodi”, *Annuario* 57-58 (1979-80), σελ. 217-342.
- Morris 1987:** I. Morris, *Burial and ancient society. The rise of the Greek city-state*, Cambridge 1987.
- Morris 1995:** Chr. Morris, *Klados: Essays in Honour of J.N. Coldstream*, London 1995.

- Μόσχος 1997:** Ι. Μόσχος, Πόρτες, *ΑΔ* 52 (1997), Β1 Χρονικά, σελ. 292-3.
- Moschos 2000:** I. Moschos, Prehistoric tumuli at Portes in Achaea. First preliminary report, *Proceedings of the Danish Institute at Athens III* (2000), σελ. 9-49.
- Moschos 2002:** I. Moschos, Western Achaea during the LH IIIC Period. Approaching the latest excavation evidence, στο Greco 2002, σελ. 15-42.
- Moschos 2009:** Evidence of social re-organization in Late Helladic IIIC Achaea and modes of contacts and exchange via the Ionian and Adriatic Sea, στο Borgna – Càssola-Guida 2009, σελ. 345-414.
- Μόσχος 2012:** Ιω. Μόσχος, Αχαΐα, ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα. Προϊστορικοί χρόνοι, στο Βλαχόπουλος 2012α, σελ. 300-307.
- Moschos – Paschalidis 2011:** I. Moschos – C. Paschalidis, Κρήτες κεραμείς στη βορειοδυτική Πελοπόννησο κατά το 12^ο αι. π.Χ. Μινωικά στοιχεία και μινωίζοντα αγγεία ενός αγνώστου κεραμεικού εργαστηρίου, ανακοίνωση στο *11^ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011*, δημοσίευτη ανακοίνωση.
- Mountjoy 1986:** P.A. Mountjoy, *Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification*, *SIMA* 73, Göteborg 1986.
- Mountjoy 1988:** P.A. Mountjoy, LH IIIC versus Submycenaean. The Kerameikos Pompeion Cemetery reviewed, *Jdl* 103 (1988), σελ. 1-33.
- Mountjoy 1993:** P.A. Mountjoy, *Mycenaean Pottery. An Introduction*. Oxford 1993.
- Mountjoy 1995:** P.A. Mountjoy, *Mycenaean Athens*, *SIMA* Pocket-book 127, Göteborg 1995.
- Mountjoy 1998:** P.A. Mountjoy, The East Aegean – West Anatolian interface in the Late Bronze Age. Mycenaean and the Kingdom of Ahhiyawa. *Anatolian Studies* 48 (1998), σελ. 33-67.
- Mountjoy 1999:** P.A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*. Vol. 1-2. Deutsches Archäologisches Institut. Rahden/Westf.: Leidorf 1999.
- Mountjoy 1999:** P.A. Mountjoy, Late Minoan IIIC/Late Helladic IIIC: Chronology and Terminology, στο Betancourt κ.ά. 1999, σελ. 511-516.
- Mountjoy 2005:** P.A. Mountjoy, Mycenaean Connections with the Near East in LH IIIC: Ships and Sea Peoples, στο Laffineur – Greco 2005, σελ. 423-427.
- Mountjoy 2005α:** P.A. Mountjoy, The End of the Bronze Age at Enkomi, Cyprus: The Problem of Level IIIB. *BSA* 100 (2005), σελ. 125-214.

- Mountjoy 2006:** P.A. Mountjoy, Mycenaean Pictorial Pottery from Anatolia in the transitional LH IIIB2-LH IIICearly and the LH IIIC phases, στο Rystedt – Wells 2006, σελ. 17-121.
- Mountjoy 2007:** P.A. Mountjoy, “A definition of Late Helladic IIIC Middle”, στο Deger-Jalkotzy – Zavadil 2007, σελ. 221-42.
- Mountjoy 2007:** P.A. Mountjoy, LH IIIC Late: An East Mainland-Aegean Koine, στο Deger-Jalkotzy – Zavadil 2007, σελ. 221-242.
- Mountjoy 2008:** P.A. Mountjoy, The Cyclades during the Mycenaean Period, στο Brodie κ.ά. 2008, σελ. 467-477.
- Mountjoy 2009:** P.A. Mountjoy, Cyprus and the East Aegean: LH IIIC pottery connections, στο Karageorghis - Kouka 2009, σελ. 59-63.
- Mountjoy 2013:** P.A. Mountjoy, The Late LH IIIB and LH IIIC Early Pottery of the East Aegean – West Anatolian Interface, στο Killebrew & Lehmann 2013, σελ. 563-584.
- Mountjoy 2015:** P.A. Mountjoy, The East Aegean – West Anatolian Interface in the 12th Century BC. Some Aspects Arising from the Mycenaean Pottery, στο Stampolidis κ.ά. 2015, σελ. 37-80.
- Mountjoy 2017:** P.A. Mountjoy, *Troy VI Middle, VI Late and VII. The Mycenaean Pottery*, Bonn 2017.
- Mountjoy 2017:** P.A. Mountjoy, The Sea Peoples: a view from the pottery, στο Fischer – Bürge 2017, σελ. 355-378.
- Mountjoy 2018:** P.A. Mountjoy, *Decorated Pottery in Cyprus and Philistia in the 12th c.BC: Cypriot IIIC and Philistine IIIC*, vol. I-II, Wien 2018.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου 1999:** Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου, Το νεκροταφείο της Νέας Ιωνίας (Βόλου) κατά τη μετάβαση από την ΥΕ IIIΓ στην ΠΓ εποχή, στο *Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Α' διεθνές διεπιστημονικό συμπόσιο, Λαμία, 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, Λαμία 1999, σελ. 117-130.
- Μποσνάκης 2001:** Δ. Μποσνάκης, Καύσεις νεκρών από την πόλη της Κω, στο Σταμπολίδης 2001, σελ. 223-57.
- Muhly 1980:** J.D. Muhly, Bronze Figurines and Near Eastern Metalwork, *IEJ 30 (1980)*, σελ. 148-161.
- Muhly 1992:** J.D. Muhly, *The crisis years in the Mediterranean world: transition or cultural disintegration?*, στο Ward – Joukowski 1992, 10-26.

- Muhly 2003a:** J. Muhly, Greece and Anatolia in the Early Iron Age: The Archaeological Evidence and the Literary Tradition, στο W. Dever – S. Gitin, *Symbiosis, Symbolism, and the Power of the Past*, Winona Lake, Indiana 2003, σελ. 23-35.
- Muhly 2003b:** J. Muhly, Trade in Metals in the Late Bronze Age and the Early Iron Age, στο Stampolidis – Karageorghis 2003, σελ. 141-150.
- Müller 1995:** S. Müller, *Les Tombes Mycéniennes de Médéon de Phocide. Architecture et Mobilier*, Ph.D. thesis, Université Lumière-Lyon III.
- Müller 1997:** S. Müller, Les Tombes Mycéniennes de Médéon de Phocide. *Dossiers d'Archéologie* 222 (1997), σελ. 82-5.
- Müller 1999:** S. Müller, Ιδιομορφίες στην ταφική αρχιτεκτονική του Μεδεώνα Φωκίδας, στο Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου. στο *Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, Λαμία 1999, σελ. 223-234.
- Müller-Karpe 1962:** H. Müller-Karpe, Die Metallbeigaben der früheisenzeitlichen Kerameikos-Gräber, *JdI* 77 (1962), σελ. 59-129.
- Μυλωνάς 1932:** Γ. Μυλωνάς, *Προϊστορική Ελευσίς*, Αθήναι 1932.
- Μυλωνάς 1972:** Γ. Μυλωνάς, Ανασκαφή Μυκηνών, *ΠΑΕ* 1972, σελ. 114-126.
- Μυλωνάς 1975-76:** Γ. Μυλωνάς, *Τὸ δυτικὸν νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίνος*, Α-Γ, Αθήναι 1975-76.
- Murray κ.ά. 1900:** A.S. Murray – A.H. Smith – H.B. Walters, *Excavations in Cyprus*, London 1900.
- Murray 2017:** S.C. Murray, *The Collapse of the Mycenaean Economy. Imports, Trade and Institutions 1300-700 BCE*. Cambridge 2017.
- Murray 2018:** S.C. Murray, Imported Exotica and Mortuary Ritual at Perati in Late Helladic IIIC East Attica, *AJA* 122, 1 (2018), σελ. 33-64.
- Musti κ.ά. 1991:** D. Musti, A. Sacconi, L. Rocchetti, M. Rocchi, E. Scafa, L. Sportiello & M.E Giannotta, *La transizione dal miceneo all' alto archaismo: Dal palazzo alla città. Atti del convegno Internazionale*, Roma 1991.
- Μώρου 1981:** Ε. Μώρου, Άργος, *ΑΔ* 36 (1981), Β' Χρονικά, σελ. 107-114.
- Mylonas 1948:** G.E. Mylonas, Homeric and Mycenaean Burial Customs *AJA* 52, 1948, σελ. 58-81.

Mylonas 1959: G.E. Mylonas, *Aghios Kosmas. An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica*. Princeton 1959.

Mylonas 1966: G.E. Mylonas, *Mycenae and the Mycenaean Age*, Princeton 1966.

Myres 1897: J.L. Myres, Excavations in Cyprus in 1894, *JHS* 17 (1897), σελ. 134-173.

Myres 1914: J.L. Myres, *Handbook of the Cesnola Collection, The Metropolitan Museum of Art*, New York 1914.

Negbi 1992: O. Negbi, Early Phoenician presence in the Mediterranean Islands. A Reappraisal, *AJA* 96 (1992), σελ. 599-615.

Nevett – Whitley 2018: L. Nevett – J. Whitley, *An Age of Experiment: Classical Archaeology Transformed (1976-2014)*, Cambridge 2018.

Newton 1865: C. Newton, *Travels and Discoveries in the Levant, I*, London, 1865.

Newton – Wardle 2005: M.W. Newton – K. A. Wardle, A Dendrochronological C14 Wiggle-match for the Early Iron Age of North Greece: A Contribution to the Debate about This Period in the Southern Levant, στο T.E. Levy T. Higham (επιμ.), *The Bible and Radiocarbon Dating Archaeology, Text and Science*, σελ. 103-113.

Niemeyer 1982: H.G. Niemeyer (επιμ.), *Phönizier im Westen. Die Beiträge des Internationalen Symposiums in Köln 1979*, Mainz 1982.

Niemeier 2005: W.-D. Niemeier, Minoans, Mycenaean, Hittites, and Ionians in Western Asia Minor: New Excavations in Bronze Age Miletus-Millawanda, στο Villing 2005, σελ. 1-37.

Niemeier - Laffineur 1995: W.D. Niemeier - R. Laffineur (επιμ.), *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference, University of Heidelberg 10-13 April 1994*. Aegaeum 12. Liège 1995.

Nilsson 1950: M. Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*, 2^η έκδ., Lund 1950.

Niklasson-Sönnery 1987: K. Niklasson-Sönnery, Late Cypriote III shaft graves: burial customs of the last phase of the Bronze Age, στο Laffineur 1987, σελ. 219-225.

Νικολέντζος 2009: *Μυκηναϊκή Ηλεία: Πολιτιστική και Πολιτική Εξέλιξη. Εθνολογικά Δεδομένα και Προβλήματα*, αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2009.

Νικολέντζος 2011: *Μυκηναϊκή Ηλεία: Πολιτιστική και Πολιτική Εξέλιξη. Εθνολογικά Δεδομένα και Προβλήματα*, Αθήνα 2011.

Nosch - Laffineur 2012: M.-L. Nosch - R. Laffineur, *Kosmos. Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 13th International Aegean Conference, University of Copenhagen, Danish National Research Foundation's Centre for Textile Research, 21-26 April 2010*, Leuven-Liège 2012.

Nowicki 2008: K. Nowicki, *Monastiraki Katalimata: Excavation of a Cretan Refuge Site, 1993-2000*, Philadelphia 2008.

Ντούμας 1975: Χρ. Ντούμας, Αρχαιότητες και μνημεία Δωδεκανήσων. Τήλος-Αστυπάλαια, *ΑΔ* 30 (1975), Β' Χρονικά, σελ. 369-372.

Ξανθουδίδης 1904: Σ.Α. Ξανθουδίδης, Εκ Κρήτης, *ΑΕ* 1904, στίχ. 1-56.

Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985: Α. Ξενάκη-Σακελλαρίου, Οι θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών ανασκαφής Χρ. Τσουντα (1887-1898), Paris 1985.

Ölçer - Stampolidis 2011: N. Ölçer - N. Chr. Stampolidis, *Across. The Cyclades and Western Anatolia during the 3rd Millennium BC. Sabanci University, Sakip Sabanci Museum, May 24 -August 28, 2011*, Istanbul 2011.

Özgüç 1948: T. Özgüç, *Ön Tarih'te Anadolu' do Ölü Gömme Adetleri*, Ankara, T.T.K. Yayinlari 1948.

Özgül 1996: C. Özgül, *Mykenische Keramik in Anatolien, Asia Minor Studien Band 23*, Bonn 1996.

Orsi 1890: P. Orsi, Urne Funebri Cretesi, *MonAnt* 1 (1890), στίχ. 200-230.

Pace 1916: B. Pace, Ricognizioni archeologiche nelle Sporadi, III. Ricerce nel terrotorio di Jalysos (Rhodi), *BdA* 10 (1916), 87-94.

Page 1959: D.L. Page, *History and the Homeric Iliad*, Berkeley-Los Angeles 1959.

Paidoussis – Sbarounis 1975: M.D. Paidoussis – Ch.N. Sbarounis, A study of the cremated bones from the cemetery of Perati, *OpAth* 11 (1975), σελ. 129-159.

Palaiologou 2013: H. Palaiologou, Late Helladic III C Cremation Burials at Chania of Mycenae, στο M. Lochner – F. Ruppenstein (επιμ.), *Brandbestattungen von der mittleren Donau bis zur Ágäis zwischen 1300 und 750 v. Chr.*, Vienna 2013, σελ. 249-280.

Παντελίδου 1975: Μ. Παντελίδου, *Αί Προϊστορικαί Αθήναι*, Αθήναι 1975.

Παντελίδου-Γκόφα 2005: Μ. Παντελίδου-Γκόφα, *Τσέπι Μαραθώνος. Το Πρωτοελλαδικό νεκροταφείο*, Αθήναι 2005.

Παπαβασιλείου 1910: Γ. Παπαβασιλείου, Περί των εν Ευβοία αρχαίων τάφων, Αθήναι 1910.

Παπαδημητρίου 1955: Ι. Παπαδημητρίου, Μυκηναϊκοί τάφοι Αλυκής Γλυφάδας, *ΠΑΕ* 1955, σελ. 78-99.

Παπαδημητρίου 1956: Ι. Παπαδημητρίου, Ανασκαφαί εν Βραυρώνι, *ΠΑΕ* 1956, σελ. 73-89.

Παπαδημητρίου 1957: Ιω. Παπαδημητρίου, Μυκηναϊκοί τάφοι Αλυκής Γλυφάδας, *ΠΑΕ* 1957, σελ. 29-34.

Rapadimitriou 1988: A. Rapadimitriou, Bericht zur früheisenzeitlichen Keramik aus der Unterburg von Tiryns. Ausgrabungen in Tiryns 1982/83. *AA* 1988, σελ. 227-243.

Rapadimitriou 2001: N. Rapadimitriou, *Built Chamber Tombs of Middle and Late Bronze Age Date in Mainland Greece and the Islands*, *BAR* vol. 925, Oxford 2001.

Παπαδημητρίου 2003: Α. Παπαδημητρίου, Οι υπομυκηναϊκοί και πρωτογεωμετρικοί τάφοι της Τίρυνθας. Ανάλυση και ερμηνεία, στο Βλαχόπουλος – Μπίρταχα 2003, σελ. 713-728.

Rapadimitriou 2006: A. Rapadimitriou, The Early Iron Age in the Argolid: some new aspects, στο Deger-Jalkotzy - Lemos 2006, σελ. 531-547.

Rapadimitriou 2015: N. Rapadimitriou, The Formation and Use of Dromoi in Early Mycenaean Tombs, *BSA* 110 (2015), σελ. 71-120.

Rapadopoulos 1976: A.J. Rapadopoulos, *Excavations at Aigion-1970*. *SIMA* 46, Göteborg 1976.

Rapadopoulos 1978-79: T.J. Rapadopoulos, *Mycenaean Achaea*, *SIMA* 55:1,2, Göteborg 1978-79.

Παπαδόπουλος 1981: Θ.Ι. Παπαδόπουλος, Παπαδόπουλος, Μυκηναϊκή Αχαΐα και Κρήτη, *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α2, Αθήνα 1981, σελ. 407-415.

Rapadopoulos 1985: Th. Rapadopoulos, The Problem of Relations between Achaea and Cyprus in the Late Bronze Age, *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία 20-25 Απριλίου 1982*, Λευκωσία 1985, σελ. 191-198.

Παπαδόπουλος 1987: Θ. Παπαδόπουλος, Ανασκαφή Καλλιθέας Πατρών, *ΠΑΕ* 1987, σελ. 69-72.

Rapadopoulos 1995: A.J. Rapadopoulos, A Late Mycenaean Koine in Western Greece and the adjacent Ionian Islands, στο Morris 1995, σελ. 201-208.

Papadopoulos - Jones 1980: Th. Papadopoulos - R.E. Jones, Rhodiaka in Achaea, *OpAth* 13 (1980), σελ. 225-235.

Παπαδόπουλος - Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003: Θ.Ι. Παπαδόπουλος – Λ. Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, Δυτικο-Πελοποννησιακές σχέσεις με Θεσσαλία και Σκύρο στην Υστερο-Μυκηναϊκή Εποχή, στο *Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συνέδριο Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999*, Αθήνα 2003, σελ. 455-461.

Papadopoulos – Kontorli-Papadopoulou 2014: Th. I. Papadopoulos – L. Kontorli-Papadopoulou, *Vravrion, The Mycenaean Cemetery*, Oxford 2017.

Papadopoulos – Kontorli-Papadopoulou 2017: Th.I. Papadopoulos – E. Papadopoulou-Chrysiokopoulou, *Excavations at the Mycenaean Cemetery at Aegion -1967*, *SIMA* vol. 142, Uppsala 2014.

Papadopoulos – Lord Smithson 2017: J.K. Papadopoulos – E. Lord Smithson, *The Athenian Agora vol. XXXVI: The Early Iron Age. The Cemeteries*, Princeton 2017.

Παπαδοπούλου 1996: Ε. Παπαδοπούλου, Μυκηναϊκά έθιμα ταφής στο μινωικό πολιτισμό: ταφικές στήλες από το ΥΜ νεκροταφείο Αρμένων Ρεθύμνης, στο *De Miro κ.ά.* 1996, σελ. 1471-1478.

Παπάζογλου-Μανιουδάκη 2014: Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Ζωόμορφα ρυτά και ειδώλια του τέλους της μυκηναϊκής εποχής και της αρχής της Εποχής του Σιδήρου στο Αιγαίο και στην Κύπρο, στο *Γιαννικουρή* 2014, σελ. 185-194.

Παπαθανασίου 2013: Β. Παπαθανασίου, Μυκηναϊκό και κλασικό νεκροταφείο στην αρχαία Σικυώνα, στο *Kissas - Niemeir* 2013, σελ. 479-489.

Papakonstantinou κ.ά. 2019: N. Papakonstantinou – S. Triantaphyllou – M. Stathi, Acts of memorialization of the dead body in the Mycenaean cemetery at Kolikrepi-Spata, στο *Borgna κ.ά.* 2019, σελ. 236-741.

Παπαποστόλου 1968: Ι. Παπαποστόλου, Παρατηρήσεις επί γεωμετρικών αγγείων εξ Ιαλυσού, *ΑΔ* 23 (1968), Α' Μελέται, σελ. 77-98.

Παπασταύρου 2016: Ελ. Παπασταύρου, Σπηλαιώδεις κατασκευές στην Αίγινα, *ΑΕ* 155 (2016), σελ. 243-254.

Παπαχριστοδούλου 1970: Ι. Παπαχριστοδούλου, Αίγινα. Θέσις Μύλοι, *ΑΔ* 25 (1970), Χρονικά Β1, σελ. 130-132.

Παπαχριστοδούλου 1972: Χ.Ι. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου. Από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948)*, Αθήνα 1972.

Παπαχριστοδούλου 1975: Ι. Παπαχριστοδούλου, Γεωμετρικός τάφος εις Βάτι Ρόδου, *AAA* VIII 2 (1975), σελ. 223-6.

Παπαχριστοδούλου 1983: Ι. Παπαχριστοδούλου, Γεωμετρικά ευρήματα στο Βάτι Ρόδου, *ASAtene* 61 (1983), *Atti del convegno internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell'VIII secolo a.C., Atene 15-20 ottobre 1979*, III, Roma, σελ. 9-17.

Παπαχριστοδούλου 1989: Ι. Παπαχριστοδούλου, *Οι αρχαίοι ροδιακοί δήμοι, ιστορική επισκόπηση. Η Ιαλυσία*. Αθήναι 1989.

Παπαχριστοδούλου 1996: Χρ. Παπαχριστοδούλου, *Τοπωνυμικό της Ρόδου*, Ρόδος 1996 (Β' έκδ. συμπληρωμένη).

Papazoglou-Manioudaki 1994: L. Papazoglou-Manioudaki, A Mycenaean Tomb at Krini near Patras, *BSA* 89 (1994), σελ. 171-200.

Parker 2008: H.N. Parker, The Linguistic Case for the Aeolian Migration Reconsidered, *Hesperia* 77 (2008), σελ. 431-464.

Parker Pearson 1999: M. Parker Pearson, *The Archaeology of Death and Burial*, Sutton 1999.

Παρλαμά 1971: Α. Παρλαμά, Θαλαμοειδής τάφος εις Αγραπιδωχώρι Ηλείας, *AE* 1971, Μελέται, σελ. 52-60.

Παρλαμά 1974: Α. Παρλαμά, Μυκηναϊκά Ηλείας, *ΑΔ* 29 (1974) Α' Μελέται σελ. 25-38.

Πασχαλίδης 2006: Κ.Π. Πασχαλίδης, Στοιχεία μυκηναϊκού χαρακτήρα στην Ανατολική Κρήτη κατά το τέλος της Εποχής του Χαλκού: Νέα Μέγαρα στο Χαλασμένο Ιεράπετρας, *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου Α'* (1), Ηράκλειο 2006, σελ. 219-232.

Paschalidis 2009: C. Paschalidis, *The LM III Cemetery at Tourloti, Siteia. The 'Xanthoudidis Master' and the Octopus Style in East Crete*, BAR 1917, Oxford 2009.

Paschalidis 2012: C. Paschalidis, "Reflections of Eternal Beauty. The unpublished Context of a wealthy female burial from Koukaki, Athens and the Occurrence of Mirrors in Mycenaean Tombs" στο Nosch – Laffineur 2012, σελ. 547-557.

Paschalidis 2018: C. Paschalidis, *The Mycenaean Cemetery at Achaia Clauss near Patras. People, material remains and culture in context*, Oxford 2018.

Paschalidis – Mc George 2009: C. Paschalidis – P. McGeorge, "Life and Death in the Periphery of the Mycenaean World at the End of the Late Bronze Age" στο Borgna – Càssola Guida 2009, σελ. 79-113.

Paton 1887: W.R. Paton, Excavations in Caria, *JHS* 8 (1887), σελ. 64-82.

- Paton – Myres 1896:** W.R. Paton – J.L. Myres, Karian sites and inscriptions, *JHS* 16 (1896), σελ. 188-271.
- Πατσιαδά 2013:** Β. Πατσιαδά, *Ρόδος III: Μνημειώδες Ταφικό Συγκρότημα στη Νεκρόπολη της Ρόδου. Συμβολή στη μελέτη της ελληνοιστικής ταφικής αρχιτεκτονικής*, Αθήνα 2013.
- Pecorella 1984:** Pecorella, P.E. *La cultura preistorica di Iasos in Caria*, Roma, 1984.
- Pelon 1973:** O. Pelon, Les tholoi d' Enkomi, στο Karageorghis 1973, σελ. 245-253.
- Peltenburg 1989:** E.J. Peltenburg (επιμ.), *Early Society in Cyprus*, Edinburgh 1989.
- Pendlebury 1939:** H.W. Pendlebury, *The Archaeology of Crete*, London 1939.
- Pendlebury – Money-Coutts 1937-38:** H.W. Pendlebury – M.B. Money-Coutts, Excavations in the Plain of Lasithi. III. Karphi: a city of refuge of the Early Iron Age in Crete, *BSA* 38 (1937-38), σελ. 57- 145.
- Persson 1931:** A.W. Persson, *The Royal Tombs at Dendra near Midea*, Lund 1931.
- Persson 1942:** A. Persson, *New Tombs at Dendra near Midea*, Lund 1942.
- Petrie 1917:** W.Flinders Petrie, *Tools and Weapons Illustrated by the Egyptian Collection in University College London and 2000 Outlines from Other Sources*, London 1917.
- Petropoulos 2007:** M. Petropoulos, A Mycenaean cemetery at Nikoleika near Aigion of Achaia, στο Deger-Jalkotzy – Zavadil 2007, σελ. 253-285.
- Pieridou 1966:** A. Pieridou, A tomb group from Lapithos Agia Anastasia, *RDAC* 1966, σελ. 1-12.
- Πιερίδου 1972:** Α. Πιερίδου, Αρχαιολογικά ενδείξεις περί των σχέσεων της Κύπρου μετά των ανατολικών χωρών κατά την Πρωτογεωμετρικήν περίοδο, στο Καραγεώργης – Χριστοδούλου 1972, σελ. 137-140.
- Πιερίδου 1973:** Α. Πιερίδου, *Ο Πρωτογεωμετρικός Ρυθμός έν Κύπρω*, Αθήναι 1973.
- Pini 1968:** I. Pini, *Beiträge zur Minoischen Gräberkunde*, Wiesbaden 1968.
- Πιτερός 2001:** Χρ. Πιτερός, Ταφές και τεφροδόχα αγγεία τύμβου της ΥΕ ΙΙΙΓ στο Άργος, στο Σταμπολίδης 2001, σελ. 99-120.
- Πλάτων 1960:** Ν. Πλάτων, Ανασκαφή ΥΜ ΙΙΙΓ θολωτού τάφου Φωτούλας Πραισού, *ΠΑΕ* 1960, σελ. 303-305.

Πλάτων 1945-1947: Ν. Πλάτων, Ο Γεωμετρικός τάφος των Αγ. Παρασκιών Ηρακλείου, *AE* 1945-47, σελ. 47-97.

Podzuweit 1983: C. Podzuweit, Ausgrabungen in Tiryns 1981. Bericht zur spätmykenischen Keramik. *AA* 1983, σελ. 359-402.

Podzuweit 2007: C. Podzuweit, *Studien zur spätmykenischen Keramik (Tiryns. Forschungen und Berichte* 14), Wiesbaden 2007.

Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1987: Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Παιδικές ταφές στη μυκηναϊκή Ελλάδα, *ΑΔ* 42 (1987), Α΄ Μελέτες, σελ. 8-29.

Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988: Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Το Μυκηναϊκό νεκροταφείο Αλυκής-Βούλας, τ. Ι-ΙΙ, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1988.

Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988α: Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Το Μυκηναϊκό νεκροταφείο της Βάρκιζας/Βάρης, *ΑΔ* 43 (1988), Α΄ Μελέτες, σελ. 1-108.

Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2019: Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα (επιμ.), *Πρακτικά Ημερίδας στη Μνήμη του Καθηγητή Σπύρου Ιακωβίδη, 6 Μαΐου 2015*. Υπό την αιγίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2019.

Popham 1965: M.R. Popham, Some Late Minoan III Pottery from Crete, *BSA* 60 (1965), σελ. 316-342.

Popham 1967: M.R. Popham, Late Minoan Pottery, a Summary, *BSA* 62 (1967), σελ. 337-351.

Popham 1970: M. Popham, Late Minoan IIIB Pottery from Knossos, *BSA* 65 (1970), σελ. 195-202.

Popham 1979: M. Popham, Connections between Crete and Cyprus between 1300-1100 B.C., 178-191 στο Karageorghis V. (επιμ.), *The Relations between Cyprus and Crete, ca. 2000-500 B.C. Acts of an International Archaeological Symposium Nicosia 16th-22nd April 1978*, Nicosia 1979.

Popham 1992: M. Popham, The Sub-Minoan pottery, στο Sackett 1992, σελ. 59-66.

Popham – Lemos 1996: M.R. Popham – I.S. Lemos, *Lefkandi iii: The Toumba Cemetery. The excavations of 1981, 1984, 1986 and 1992-4*, Oxford 1996.

Popham - Sackett 1968: M.R. Popham, L.H. Sackett, *Excavations at Lefkandi 1964-66*. London 1968.

- Popham κ.ά. 1980:** M.R. Popham, L.H. Sackett, P.G. Themelis, *Lefkandi i: The Iron Age. The Settlements, the Cemeteries*, BSA Sudl. 11, London 1980.
- Popham κ.ά. 2006:** M.R. Popham, E.V. Schofield, E.S. Sherratt, The Pottery, στο Evely 2006, σελ. 137-231.
- Poutiers 1989:** J.C. Poutiers, *Rhodes et ses Chevaliers*, 1306-1523, Liban 1989.
- Preston 2004:** L. Preston, Contextualising the Larnax: Tradition, Innovation, and Regionalism in Coffin Use on Late Minoan II-III B Crete, *OJA* 23 (2004), σελ. 177-197.
- Pugliese Carratelli 1951:** G. Pugliese Carratelli, La formatione dello stato rodio, *SCO* 1 (1951), σελ. 77-88.
- Pugliese Carratelli 1953:** G. Pugliese Carratelli, Sui dami e le phylai di Rodi, *SCO* 2 (1953), σελ. 69-78.
- Pugliese Carratelli 1958:** G. Pugliese Carratelli, Per la storia delle relazioni micenee con l' Italia, *PdP* 13 (1958), σελ. 205-220.
- Pullak 1998:** C. Pullak, "The Uluburun Shipwreck: an overview", *International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 27 (1998), σελ. 188-224.
- Poursat 1977:** J.C. Poursat, Catalogue des ivoires mycéniens du Musée National d' Athènes, Paris 1977.
- Πωλογιώργη 2015:** Μ. Πωλογιώργη, Ιερό Αρτέμιδος Βραυρωνίας: τα ξύλινα ευρήματα των ανασκαφών 1961-1963, *AE* 154 (2015), σελ. 125-216.
- Rahmstorf 2005:** L. Rahmstorf, Ethnicity and changes in weaving technology in Cyprus and the Aegean in the 12th century BC, στο Karageorghis κ.ά. 2005, σελ. 143-160.
- Rahmstorf 2008:** L. Rahmstorf, *Kleinfunde aus Tirynsaus Terracotta, Stein, Bein und Gla/Fayence vornehmlich aus der Spätbronzezeit: Forschungen und Berichte. Tiryns* 16, Wiesbaden 2008.
- Rasmussen – Lund 2014:** B.B. Rasmussen – J. Lund, Fouilles et explorations danoises à Rhodes, στο Coulié – Filimonos-Tsopotou 2014, σελ. 42-51.
- Reese 1985:** D.S. Reese, The Kition Astragali, App. VIII στο Karageorghis 1985, σελ. 382-391.
- Reese 1992:** D.S. Reese, Shells and animal bones, στο Karageorghis κ.ά. 1992, σελ. 123-141.

Ρεθεμιωτάκης - Εγγλέζου 2010: Γ. Ρεθεμιωτάκης - Μ. Εγγλέζου, *Το Γεωμετρικό Νεκροταφείο της Έλτυνας*, Ηράκλειο 2010.

Renfrew 1985: C. Renfrew, *The Archaeology of Cult: The Sanctuary at Phylacopi*, London 1985.

Rethemiotakis 1997: G. Rethemiotakis, Late Minoan III Pottery from Kastelli Pediada, στο Hallager - Hallager 1997, σελ. 305-326.

Riis 1948: P.J. Riis, *Hama Fouilles st Recherches 1931-1938, II.3: les Cimetières à Crémation*. Copenhagen 1948.

Rizzone κ.ά. 2004: V.G. Rizzone – A.M. Sammito – G. Terranova, Per un *Corpus* delle *Tholoi* dell' area Iblea, στο La Rosa 2004, σελ. 217-262.

Robinson 1959: H.S. Robinson, *The Athenian Agora V: Pottery of the Roman Period, Chronology*, Princeton 1959.

Rocchetti 1969-70: L. Rocchetti, Il deposito Protogeometrico di Petrokekefali, presso di Festos, ASAtene 47-48 (1969-70), σελ. 41-70.

Rocchetti 1988-89: L. Rocchetti, La ceramica della necropolis di Curtes, ASAtene 66-67 (1988-89), σελ. 173-257.

Rocchetti 1990: L. Rocchetti, La necropoli di Curtes, στο Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1990, τ. Α', σελ. 261-275.

Rohling κ.ά. 2009: E.J. Rohling – A. Hayes – P.A. Mayewski – M. Kucera, Holocene climate variability in the Eastern Mediterranean, and the End of the Bronze Age, στο Bachhuber – Roberts 2009, σελ. 2-5.

La Rosa κ.ά. 1999: V. La Rosa - D. Palermo - L. Vagnetti (επιμ.), *ἐπὶ πόντον πλαζόμενοι. Simposio italiano di Studi Egei dedicato a Luigi Bernabò Brea e Giovanni Pugliese Carratelli*. Roma, 18-20 febbraio 1998, Roma 1999.

La Rosa 2004: V. La Rosa (επιμ.), *Le presenze micenee nel territorio siracusano. I Simposio Siracusano di Preistoria Siciliana in memoria di Paolo Orsi*. Padova 2004.

Rose 2008: B. Rose, Separating fact from Fiction in the Aeolian Migration, *Hesperia* 77 (2008), σελ. 399-430.

Ross 1845 : L. Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meeres*, Stuttgart-Tübingen 1845.

Ross 1855-61: L. Ross, *Archäologische Aufsätze*, Leipzig 1855-61.

- Rouse 1986:** I. Rouse, *Migrations in Prehistory: Inferring Population Movement from Cultural Remains*, New Haven 1986.
- Rowe 1936:** A. Rowe, *A Catalogue of Egyptian Scarabs, Scaraboids, Seals and Amulets in the Palestine Archaeological Museum*, Le Caire, 1936.
- Rudolph 1973:** W. Rudolph, Die Necropole am Prophitis Elias bei Tiryns, *Tiryns VI*, Mainz, σελ. 23-126.
- Rutkowski 1964:** B. Rutkowski, Τα κιβώτια στην κρητομυκηναϊκή εποχή, *ΚρητΧρον ΙΗ'* (1964), σελ. 269-278.
- Rutkowski 1968:** B. Rutkowski, The Origin of the Minoan Coffin, *BSA* 63 (1968), σελ. 219-227.
- Rutter 1992:** J.B. Rutter, Cultural Novelties in the post-palatial Aegean world; indices of vitality or decline, στο Ward – Joukowski 1992, σελ. 61-78.
- Ruppenstein 2003:** F. Ruppenstein 2003, “Late Helladic IIIC Late versus Submycenaean: a methodological problem”, in Deger-Jalkotzy – Zavadil 2003, σελ. 183-192.
- Ruppenstein 2007:** F. Ruppenstein 2007, *Die submykenische Nekropole. Neufunde und Neubewertung*, *Kerameikos* 18, Munich 2007.
- Ruppenstein 2013:** F. Ruppenstein, Cremation Burials in Greece from the Late Bronze Age to the Early Iron Age: Continuity or Change?, στο Lochner – Ruppenstein 2013, σελ. 186-196.
- Rystedt – Wells 2006:** E. Rystedt – B. Wells (επιμ.), *Pictorial Pursuits: Figurative Painting on Mycenaean and Geometric Pottery. Papers from two Seminars at the Swedish Institute at Athens in 1999 and 2002*, Stockholm 2006.
- Σαββοπούλου 2001:** Θ. Σαββοπούλου, Παλιό Γυναικόκαστρο. Το νεκροταφείο των «περιβόλων», στο Σταμπολίδης 2001, σελ. 169-185.
- Sackett 1992:** L.H. Sackett (επιμ.), *Knossos. From Greek city to Roman Colony. Excavations at the Unexplored Mansion II*, *BSA Suppl.* 21, London 1992.
- Sackett κ.ά. 1965:** L.H. Sackett – M.R. Popham – P.M. Warren, Excavations at Palaikastro VI, *BSA* 60 (1965), σελ. 248-315.
- Saflund 1965:** G. Saflund, *Excavations at Berbati 1936-1937*, Uppsala 1965.
- Şahoğlu 2009:** V. Şahoğlu, H. Vural, and E. Karaturgut, “Çeşme-Boyalık Erken Tunç Çağı Mezarlığı”, *Arastırma Sanuçlari Taplantisi* 26 (2009), σελ. 235-252.

- Σακελλαράκης 1971:** Ιω. Σακελλαράκης, Ἐλεφάντινον πλοῖον ἐκ Μυκηθῶν, *ΑΕ* 1971, σελ. 188-233.
- Σακελλαράκης 1972:** Ιω. Σακελλαράκης, Μυκηναϊκός ταφικός περίβολος εἰς Κρήτην, *ΑΑΑ* 5 (1972), σελ. 399-419.
- Sakellarakis 1992:** J.A. Sakellarakis, The Idaean Cave Ivories, στο *Fitton* 1992, σελ. 113-140.
- Sakellariou 1958:** M.B. Sakellariou, *La Migration Grecque en Ionia*, Athènes 1958.
- Σακελλαρίου 1970:** Μ. Σακελλαρίου, Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες της ελληνικής προϊστορίας, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Α', Αθήναι 1970, σελ. 356-365
- Sakellariou 1977:** M. Sakellariou, *Peuples préhelléniques d'origine indo-européenne*, Athènes 1977.
- Σαλαβούρα 2007:** Ελ. Σαλαβούρα, *Μυκηναϊκή Αρκαδία. Αρχαιολογική και Τοπογραφική Θεώρηση* (αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας 2007).
- Salmon 2019:** N. Salmon, Archives and Attribution: Reconstructing the British Museum's excavation of Kamiros, στο *Schierup* 1019, σελ. 97-124.
- Σάμψων 1985:** Α. Σάμψων, *Μάνικα. Μια Προτοελλαδική πόλη στη Χαλκίδα*, Αθήνα 1985.
- Σάμψων 1988:** Α. Σάμψων, *Μάνικα II. Ο Προτοελλαδικός οικισμός και το νεκροταφείο*, Αθήνα 1988.
- Sapouna-Sakellarakis 1978:** E. Sapouna-Sakellarakis, *Die Fibeln der griechischen Inseln*, *PBF* XIV.4, München 1978.
- Sapouna-Sakellarakis 1987:** E. Sapouna-Sakellarakis, New evidence from the Early Bronze Age cemetery at Manika, Chalkis, *BSA* 82 (1987), σελ. 233-264.
- Sauvage 2014:** C. Sauvage, Spindles and distaffs: Late Bronze and Early Iron Age Eastern Mediterranean Use of solid and tapered ivory/bone shafts, στο *Harlow κ.ά.* 2014, σελ. 184-226.
- Savella 2016:** D. Savella Osservazioni su una fibula del Museo Archeologico Nazionale di Atene, στο *Longo κ.ά.* 2016, σελ. 277-283.
- Schachermeyr 1976:** F. Schachermeyr, *Die ägäische Frühzeit II*, Wien 1976.
- Schachermeyr 1979α:** F. Schachermeyr, *Die Ägäische Frühzeit III, Kreta zur Zeit der Wanderungen vom Ausgang der minoischen Ära bis zur dorisierung der Insel*, Wien 1979.

Schachermeyr 1979: F. Schachermeyr, The Pleonastic Pottery Style of Cretan Middle III C and its Cypriot Relations, στο Karageorghis 1979, σελ. 204-214.

Schachermeyr 1980: F. Schachermeyr, *Die Ägäische Frühzeit IV, Griechenland im Zeitalter der Wanderungen vom Ende der Mykenischen Ära bis auf die Dorien*, Wien 1980.

Schachermeyr 1983: F. Schachermeyr, Die Zeit der Wanderungen im spiegel ihrer keramik, στο Deger-Jalkotzy 1983, σελ. 241-258.

Schaeffer 1936: C.F.A. Schaeffer, *Missions en Chypre, 1932-1935*, Paris 1936.

Schaeffer 1952: C. Schaeffer, *Enkomi-Alasia*, Paris 1952.

Schierup 2019: S. Schierup (επιμ.), *Documenting Ancient Rhodes: Archaeological Expeditions and Rhodian Antiquities*, 2019.

Schliemann 1878: H. Schliemann, *Mycenae*. London 1878.

Sciallano – Sibella 1991: M. Sciallano - P. Sibella, *Amphores: comment les identifier?*, Aix-en-Provence, 1991.

Seeher 2011: J. Seeher, The Plateau: the Hittites, στο Steadman – McMahon 2011, σελ. 376-392.

Seiradaki 1960: M. Seiradaki, Pottery from Karphi, *BSA* 55 (1960), σελ. 1-37.

Sevinç – Takaoglu: 2004: N. Sevinç – T. Takaoglu, The Early Bronze Age on Tenedos/Bozka Ada, *Studia Troica* 14 (2004), σελ. 135-140

Shaw 1989: J.W. Shaw, Phoenicians in Southern Crete, *AJA* 93 (1989), σελ. 165-183.
Wriedt Sørensen – Lund 1989: L. Wriedt Sørensen – J. Lund, Cypriot finds in Greece and Greek finds in Cyprus ca. 950-500 B.C., στο Peltenburg 1989, σελ. 294-296.

Shear 1930: T.L. Shear, Excavations in the North Cemetery at Corinth in 1930, *AJA* 34 (1930), σελ. 403-431.

Shear 1936: T.L. Shear, The Campaign of 1935, *Hesperia* 5 (1936), σελ. 1-42.

Shear 1937: T.L. Shear, The Campaign of 1936, *Hesperia* 6 (1937), σελ. 333-381

Shelmerdine 1997: C.W. Shelmerdine, Review of Aegean Prehistory VI: the Palatial Bronze Age of the southern and central Greek mainland, *AJA* 101 (1997), σελ. 537-85.

Shelton 2003: K. Shelton, The Chamber tombs. The cemeteris, στο Archaeological Atlas of Mycenae, Athens 2003, σελ. 35-38.

- Sherratt 1981:** S. Sherratt, *The Pottery of LH III C and its Significance* (αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, University of Oxford).
- Sherratt 1994:** E.S. Sherratt, Commerce, Iron and Ideology: Metallurgical innovation in Twelfth –Eleventh Century Cyprus, στο Karageorghis 1994, σελ. 59-106.
- Sherratt 1994α:** E.S. Sherratt, Patterns of contact between the Aegean and Cyprus in the 13th and 12th cent. BC. *Archaeologia Cypria* 3 (1994), σελ. 35-46.
- Sherratt 1998:** S.Sherratt, Sea Peoples and the Economic Structure of the Late Second Millennium in the Eastern Mediterranean, στο Gitin κ.ά. 1998, σελ. 292-313.
- Singer 2013:** I. Singer, “Old Country” Ethnonyms in “New Countries” of the “Sea Peoples” Diaspora, στο Koehl 2013, σελ. 321-333.
- Sipsie-Eschbach 1991:** M. Sipsie-Eschbach, *Protogeometrische Keramik aus Iolkos in Thessalien*, Berlin 1991.
- Sjöqvist 1940:** E. Sjöqvist, *Problems of the Late Cypriote Bronze Age*, Stockholm 1940.
- Σκαράκη 2018:** Β. Σκαράκη, *Οι σφραγιδόλιθοι από το ιερό της Άρτεμις στη Βραυρώνα: συμβολή στην πρακτική ανάθεσης σφραγιδολίθων στον ελλαδικό χώρο κατά τους Αρχαϊκούς χρόνους*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2018.
- Skeat 1934:** T.C. Skeat, *The Dorians in Archaeology*, London 1934.
- Σκέρλου 1997:** Ε. Σκέρλου, Οδός Αργυροκάστρου και Κορυτσάς (οικόπεδο Π. και Φ. Θαλασσινού), *ΑΔ* 52 (1997), Β3 Χρονικά, σελ. 1110-1111.
- Σκέρλου 2001:** Ε. Σκέρλου, Καύσεις νεκρών από την Καρδάμαινα της Κω, στο Σταμπολίδης 2001, σελ. 259-284.
- Smith 2009:** J.S. Smith, *Art and Society in Cyprus from the Bronze Age into the Iron Age*, Cambridge 2009.
- Smith 2010:** R.A.K. Smith, *Mochlos IIB: Period IV. The Mycenaean Settlementt and Cemetery: The Pottery*, Philadelphia 2010.
- Smith 2012:** J. Smith, Seals, Scripts and Politics at Late Bronze Age Kourion, *AJA* 116 (2012), σελ. 39-103.
- Smithson 1961:** E.L. Smithson, The Protogeometric Cemetery at Nea Ionia, 1949, *Hesperia* 30 (1961), σελ. 147-178.

Smithson 1968: E.L. Smithson, The Tomb of a Rich Athenian Lady, ca. 850 BC, *Hesperia* 37 (1968), σελ. 77-116.

Snodgrass 1971: A.M. Snodgrass, *The Dark Age of Greece: an Archaeological Survey of the Eleventh to the Eighth Centuries BC*, Edinburgh 1971.

Snodgrass 2013: A.M. Snodgrass, The Meaning of the Greek Cemetery from the Bronze age to the Iron Age, στο Koehl 2013, σελ. 311- 320.

Sommer1932: F. Sommer, *Die Ahhijava-Urkunden*, München 1932.

Σουέρεφ 2001: Κ.Ι. Σουέρεφ, *Μυκηναϊκές Μαρτυρίες από την Ηπειρο*, Ιωάννινα 2001.

Souyoudzoglou-Haywood, C., 1999: C. Souyoudzoglou-Haywood, *The Ionian Islands in the Bronze and Early Iron Age 3000-800 BC*, Liverpool.

Spiteri 1994: S. Spiteri, *Fortresses of the Cross*, Malta 1994.

Σπυρόπουλος 1969: Θ. Σπυρόπουλος, Λιθαρές Θηβών, *ΑΔ* 24 (1969), Α΄ Μελέται, σελ. 28-46.

Σπυρόπουλος 1977: Θ. Σπυρόπουλος, Ανασκαφή Μυκηναϊκής Τανάγρας, *ΠΑΕ* 1977, σελ. 25-31.

Σπυρόπουλος 1977α: Θ. Σπυρόπουλος, Τανάγρα, *Έργον* 1977, σελ. 14-19.

Σπυρόπουλος 1980: Θ. Σπυρόπουλος, Ανασκαφή Μυκηναϊκής Τανάγρας, *ΠΑΕ* 1980, σελ. 50-60.

Σπυρόπουλος 1980α: Θ. Σπυρόπουλος, Δένδρο Τανάγρας, *Έργον* 1980, σελ. 21-22.

Σπυρόπουλος – Σπυρόπουλος 1997: Θ.Γ. Σπυρόπουλος – Γ.Θ. Σπυρόπουλος, *Το Παναρκαδικό Αρχαιολογικό Μουσείο Τριπόλεως και οι Αρχαιολογικές έρευνες στην Αρκαδία*, (δακτυλογραφημένο φυλλάδιο στη Βιβλιοθήκη της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής), Τρίπολη 1997.

Στάης 1888: Β. Στάης, Ανασκαφαι έν Παλαιαί Έπιδαύρωι, *Δελτίον της Γενικής Εφορείας* 1888, σελ. 155-158.

Στάης 1895: Β. Στάης, Προϊστορικοί συνοικισμοί έν Αττική και Αιγίνη, *ΑΕ* 1895, στίχ. 193-264.

Στάης 1907: Β. Στάης, Περί της χρήσεως μυκηναϊκών τινων κοσμημάτων, *ΑΕ* 1907, στίχ. 31-60.

Στάθη – Ψαλλίδα 2015: Μ. Στάθη – Μ. Ψαλλίδα, Μυκηναϊκό νεκροταφείο στα Σπάτα: τα πρώτα αποτελέσματα της μελέτης, στο J.C.Wright – N. Polychronakou-Sgouritsa, N. Papadimitriou – S. Fachard (επιμ.), *Athens and Attica in Prehistory. Proceedings of the International Conference 'Athens and Attica in Prehistory' held at Athens, May 27-31, 2015*, Athens, ASCSA, υπό εκτύπωση.

Stampolidis 1990: N. Stampolidis, Eleutherna on Crete: An Interim Report on the Geometric-Archaic Cemetery, *BSA* 85 (1990), σελ. 375-403.

Σταμπολίδης 2001: Ι.Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), 2001. *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Ρόδος, 29 Απριλίου – 2 Μαΐου 1999*, Αθήνα 2001.

Stampolidis 2003: N.Chr. Stampolidis, On the Phoenician presence in the Aegean, στο Stampolidis - Karageorghis 2003, σελ. 217-32.

Σταμπολίδης - Γιαννικουρή 2004: Ν.Χρ. Σταμπολίδης - Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα 2004.

Stampolidis κ.ά. 2012: N.Chr. Stampolidis - A. Kanta - A. Giannikouri (επιμ.) *Athanasia. The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age, International Archaeological Conference, Rhodes 28-31 May, 2009*, Ηράκλειο 2012.

Stampolidis κ.ά. 2015: N.Chr. Stampolidis – Ç. Maner – K. Koranias (επιμ.), *NOSTOI, Indigenous Culture, Migrations and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Ages*, Istanbul 2015.

Stampolidis - Karageorghis 2003: N.Chr. Stampolidis - V. Karageorghis (επιμ.), *Sea Routes. From Sidon to Huelva: Interconnections in the Mediterranean, 16th – 6th c. BC*, Athens 2003.

Σταμπολίδης - Καρέτσου 1998: Ν.Χρ. Σταμπολίδης – Α. Καρέτσου (επιμ.) *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος – Δωδεκάνησα - Κρήτη 16^{ος} – 6^{ος} αι. π.Χ.*, Ηράκλειο 1998.

Stampolidis - Sotirakopoulou 2011: N. Chr. Stampolidis - P. Sotirakopoulou, Early Cycladic religion and burial habits, στο Ölçer N. & N. Chr. Stampolidis 2011, σελ. 86-99.

Steadman – McMahon: S.R. Steadman – G. McMahon (επιμ.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, Oxford – New York 2011.

Stech Wheeler 1974: T. Stech Wheeler, Early Bronze Age Burial Customs in Western Anatolia, *AJA* 78 (1974), σελ. 415-425.

- Stefani 2015:** E. Stefani, Before Colonisation: Mycenaeans in the Mediterranean, στο P. Adam-Veleni – D. Tsangari (επιμ.), *Greek Colonisation. New Data, Current Approaches*, Athens 2015, σελ. 149-167.
- Steiner - Killebrew 2014:** M.T. Steiner - A.E. Killebrew (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant c. 8000-332 BCE*, Oxford 2014.
- Stella 1978:** L.A. Stella *Tradizione micenea e poesia dell' Iliade*, Roma 1978.
- Stern 1993:** E. Stern, The renewal of trade in the Eastern Mediterranean in Iron Age I, στο *Biblical Archaeology Today. Proceedings of the Second International Congress on Biblical Archaeology, Jerusalem 1990*, Jerusalem 1993, σελ. 325-334.
- Stockhammer 2008:** P.W. Stockhammer, Kontinuität und Wandel – Die Keramik der Nachpalastzeit aus der Unterstadt von Tiryns. Heidelberg <<http://www.uni-heidelberg.de/archive/861>
- Stockhammer 2009:** P. Stockhammer, New Evidence for LH III C Late Pottery from Tiryns, στο Deger-Jalkotzy - Bächle 2009, σελ. 345-358.
- Stockhammer 2009α:** P. Stockhammer, Report on the Final Discussion, στο Deger-Jalkotzy - Bächle 2009, σελ. 420-421.
- Stockhammer 2009β:** P. Stockhammer, The change of pottery's social meaning at the End of the Bronze Age: new evidence from Tiryns, στο Bacchuber – Gareth Roberts 2009, σελ. 164-169.
- Stronach 1959:** D. Stronach, The Development of the Fibula in the Near East. *Iraq* 21 (1959), σελ. 181-206.
- Stubbings 1947:** F.H. Stubbings, The Mycenaean Pottery of Attica, *BSA* 42 (1947), σελ. 1-75.
- Stubbings 1951:** F.H. Stubbings, *Mycenaean Pottery from the Levant*. Cambridge, 1951.
- Styrenius 1962:** C-G. Styrenius, The Vases from the Submycenaean Cemetery on Salamis, *OpAthen* 4 (1962), σελ. 103-123.
- Styrenius 1967:** C-G. Styrenius, *Submycenaean Studies: Examination of Finds from Mainland Greece with a Chapter on Attic Protogeometric Graves*, Lund 1967.
- Sundwall 1943:** J. Sundwall, *Die Alteren Italischen Fibeln*, Berlin 1943.
- Tanasi 2004a:** D. Tanasi, Per un riesame degli elementi di tipo miceneo nella cultura di Pantalica Nord, στο La Rosa 2004, σελ. 337-383.

- Tanasi 2004b:** D. Tanasi, Per una rilettura delle necropoli sulla Montagna di Caltagirone, στο *La Rosa* 2004, σελ. 399-447.
- Tartaron 2013:** T. Tartaron, *Maritime Networks in the Mycenaean World*, Cambridge 2013.
- Tatton-Brown 1988:** Tatton-Brown (επιμ.), *Cyprus and the East Mediterranean in the Iron Age*, London 1988.
- Taylor 1958:** W. Taylor, *Mycenaean Pottery in Italy and Adjacent Areas*, Cambridge 1958.
- Τέγου 2001:** Ε. Τέγου, Θολωτός τάφος της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Παντάνασσα Αμαρίου Ν. Ρεθύμνης, στο *Σταμπολίδης* 2001, σελ. 121-153.
- Televantou 2008:** C.A. Televantou, The Early Cycladic Cemetery at Rivari on Melos, στο *Brodie κ.ά.* 2008, σελ. 209-215.
- Themelis 1983:** P. Themelis, *Frühgriechische Grabbauten*, Mainz 1976.
- Themelis 1983:** P. Themelis, Die Nekropolen von Lefkandi-Nord auf Euboea, στο *Deger-Jalkotzy* 1983, σελ. 145-160.
- Theodoropoulou-Polychroniadis - Evely 2015:** Z. Theodoropoulou Polychroniadis - D. Evely (επιμ.), *Aegis. Essays in Mediterranean Archaeology, presented to Matti Egon by the Scholars of the Greek Archaeological Committee UK*. Oxford 2015.
- Thomatos 2006:** M. Thomatos, *The Final Revival of the Aegean Bronze Age*, BAR 1498, Oxford 2006.
- Τσέλιος 2010-11:** Χ. Τσέλιος, Εργαστηριακή εξέταση μεταλλικών ευρημάτων του μυκηναϊκού οικισμού και του νεκροταφείου των Λαζάριδων Αίγινας, Παράρτημα Ι στο *Ευστρατίου – Πολυχρονιάκου-Σγουρίτσα* 2010-2011, σελ. 135-148.
- Tsetskhalze 2006:** G.R. Tsetskhalze (επιμ.), *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, Leiden 2006.
- Τσιποπούλου 1978:** Μ. Τσιποπούλου, Πρωτογεωμετρικά και Γεωμετρικά αγγεία από τη Συλλογή Κ. και Μ. Μητσοτάκη, *ΑΔ* 33 (1978) Α΄ Μελέτες, σελ. 146-167.
- Τσιποπούλου 1992:** Μ. Τσιποπούλου, Κεραμική από τον 16^ο έως τον 10^ο αι. π.Χ. στο Λ. Μαραγκού (επιμ.) *Μινωικός και Ελληνικός Πολιτισμός από τη Συλλογή Μητσοτάκη*, Αθήνα 1992, σελ. 274-283.
- Τσιποπούλου 2005:** Μ. Τσιποπούλου, *Η Ανατολική Κρήτη στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*. Επιμ. Α. Καρέτσου. Ηράκλειο 2005.

Τσιποπούλου - Little 2001: M. Τσιποπούλου – L. Little, Καύσεις του τέλους της εποχής του Χαλκού στην Κριτσά Μιραμπέλλου, Ανατολική Κρήτη, στο Stampolidis 2001, σελ. 83-98.

Tsiporoulou - Vagnetti 2006: M. Tsiporoulou – L. Vagnetti, Late Minoan III Evidence from Kritsa, Mirabello, στο *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα 1-7 Οκτωβρίου 2001*, τ. Α1, Ηράκλειο 2006, σελ. 101-110.

Τσούντας 1885: Χρ. Τσούντας, Οί προϊστορικοί τάφοι ἐν Ελλάδι, *AE* 1885, στίχ. 29-42.

Τσούντας 1888: Χρ. Τσούντας, Ανασκαφαί τάφων ἐν Μυκῆναις, *AE* 1888, στίχ. 119-180.

Τσούντας 1889: Χρ. Τσούντας, Ἐρευναι ἐν τῇ Λακωνικῇ καὶ ὁ τάφος τοῦ Βαφειοῦ, *AE* 1889, στίχ. 129-172.

Τσούντας 1891: Χρ. Τσούντας, Ἐκ Μυκηνῶν, *AE* 1889, στίχ. 1-44.

Τσούντας 1893: Χρ. Τσούντας, *Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος πολιτισμὸς*, Αθήναι 1893.

Τσούντας 1896: Χρ. Τσούντας, Γραπτὴ στήλη ἐκ Μυκηνῶν, *AE* 1896, στίχ. 1-22.

Tzaferis 1968: V. Tzaferis, A Middle Bronze Age I Cemetery in Tiberias, *IEJ* 18 (1968), σελ. 15-19.

Tzedakis 1979: Y. Tzedakis, Cypriot “influences” on the Geometric Pottery of Western Crete, στο *Acts of the International Archaeological Symposium “The Relations between Cyprus and Crete, ca. 2000-500 B.C.”*, Nicosia 1979, σελ. 192-198.

Tzedakis 1996: Y. Tzedakis, La nécropole d’ Armenoi, στο De Miro κ.ά. 1996, σελ. 1121-1130.

Van de Moortel 2009: A. van de Moortel, The Late Helladic IIIc – Protogeometric Transition at Mitrou, East Lokris, στο Deger-Jalkotzy – Bächle 2009, σελ. 359-372.

Vanshoonwinkel 1991: J. Vanshoonwinkel, *L’ Egée et la Méditerranée Orientale à la fin du deuxième millénaire. Témoignages archéologiques et sources écrites*, *Arcaeologia Transatlantica* IX, 1991, Louvain-la-Neuve – Providence.

Vanshoonwinkel 1994: J. Vanshoonwinkel, La présence greque a Chypre au XI siècle av.J.-C., στο Karageorghis 1994, σελ. 109-132.

Vanschoonwinkel 2006: J. Vanschoonwinkel, Greek Migrations to Aegean Anatolia in the Dark Age, στο Tsetschkalze 2006, σελ. 115-142.

Varoufakis 1982: G.J. Varoufakis, The origin of Mycenaean and Geometric Iron on the Greek Mainland and in the Aegean Islands, στο J.D. Muhly – R. Maddin – V. Karageorghis (επιμ.), *Early Metallurgy in Cyprus, 4000-500 B.C.*, Nicosia 1982, σελ. 315-324.

Vatin, 1969: C. Vatin, *Médéon de Phocide*, Paris 1969.

Verdelis 1963: N.M. Verdelis, Neue geometrische Gräber in Tiryns, *AM* 78 (1963), σελ. 1-62.

Vermeule 1965: E.T. Vermeule, Painted Mycenaean larnakes, *JHS* 85 (1965), 123-148.

Vermeule – Karageorghis 1982: E.T. Vermeule – V. Karageorghis, *Mycenaean Pictorial Vase Painting*, Cambridge Mass. 1982.

Vermeule – Travlos 1966: E.T. Vermeule – J. Travlos, Mycenaean tomb beneath the Middle Stoa, *Hesperia* 35 (1966), σελ. 55-78.

Vikatou 2018: O. Vikatou, Kontinuitäten. Prothesis und Ekphora in der Kunst, στο *Mykene. Die sagenhafte Welt des Agamemnon*, Germany 2018, σελ. 260-263.

Villing 2005: A. Villing (επιμ.), *The Greeks in the East*, London 2005.

Vitale 2012: S. Vitale, Dressing up the dead. The significance of Late Helladic III B Adornment from Eleona and Langada at Kos, στο Nosch - Laffineur 2012, σελ. 408-415.

Vitale 2016: S. Vitale, Oggetti d' ornamento, gioielli e altri reperti mobili dalle necropoli micenee di Eleona e Langada a Kos, στο Longo κ.ά. 2016, σελ. 257-275.

Vitale κ.ά. 2016: S. Vitale – T. Marketou – C. McNamee, The Seraglio, Eleona and Langada Archaeological Project (SELAP): report on the results of the 2011 to 2015 study seasons, *ASAtene* 44 (2016), σελ. 225-285.

Vlachopoulos 2008: A.G. Vlachopoulos, A Late Mycenaean Journey from Thera to Naxos: the Cyclades in the Twelfth Century BC, στο Brodie κ.ά. 2008, σελ. 479-491.

Vlachopoulos - Georgiadis 2015: A. Vlachopoulos – M. Georgiadis, The Cyclades and the Dodecanese during the Post-Palatial Period: Heterogeneous Developments of a Homogeneous Culture, στο Stampolidis κ.ά. 2015, σελ. 337-367.

Vlachopoulos - Georma 2012: A. Vlachopoulos - Fr. Georma, Jewellery and adornment at Acrotiri, Thera, στο Nosch - Laffineur 2012, σελ. 35-42.

Voutsaki 1993: S. Voutsaki, *Society and Culture in the Mycenaean World: an Analysis of Mortuary Practices in the Argolid, Thessaly and the Dodecanese*, Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, University of Cambridge 1993.

- Voutsaki 1997:** S. Voutsaki, The Creation of Value and Prestige in the Aegean Late Bronze Age, *JEA* 5.2 (1997), σελ. 34-52.
- Voutsaki 1998:** S. Voutsaki, Mortuary evidence, symbolic meanings and social change: a comparison between Messenia and the Argolid in the Mycenaean period, στο Branigan 1998, σελ. 41-58.
- Voutsaki 2000:** S. Voutsaki, The Dorian Invasion, *Classical Review* 50.1 (2000), σελ. 232-233.
- Wace 1921-23:** A.J.B. Wace, Excavations at Mycenae VII. The Lion Gate and Grave Circle Area. *BSA* 25 (1921-23), σελ. 9-126.
- Wace 1932:** A.J.B. Wace, *Chamber Tombs at Mycenae*, *Archaeologia* vol. 82 (1932), Oxford 1932.
- Wace 1949:** A.J.B. Wace, *Mycenae*, Princeton 1949.
- Waldbaum 1978:** J.C. Waldbaum, *From Bronze to Iron: The Transition from the Bronze Age to the Iron Age in the Eastern Mediterranean*, *SIMA* vol. 54, Göteborg 1978.
- Waldbaum 1982:** J. Waldbaum, Bimetallic objects from the Eastern Mediterranean and the question of the dissemination of iron, στο J.D. Muhly – R. Maddin – V. Karageorghis (επιμ.), *Early Metallurgy in Cyprus, 4000-500 B.C.*, Nicosia 1982, σελ. 325-349.
- Walters – Forsdyke 1930:** H.B. Walters – E.J. Forsdyke, *Mycenaean Pottery from Aegean islands and mainland Greece*, *CVA Great Britain – fasc. 7*, British Museum fasc. 5, IIIA, London 1930.
- Ward – Joukowski 1992:** W.A. Ward – M.S. Joukowski (επιμ.), *The Crisis Years: the 12th Century BC*, Dubuque 1992.
- Wardle 1986:** K.A. Wardle (επιμ.), *Problems in Greek Prehistory, Centenary Conference of the BSA*, Manchester 1986.
- Watrous 1991:** L.V. Watrous, The Origin and Iconography of of the Late Minoan Painted Larnax, *Hesperia* 60 (1991), σελ. 285-307.
- Webb - Frankel 2012:** J.M. Webb and D. Frankel (επιμ.), *Studies in Mediterranean Archaeology, Fifty years on*, *SIMA* vol. 88, Uppsala 2012.
- Weinberg 1937:** S. Weinberg, Remains from Prehistoric Corinth, *Hesperia* 6 (1937), σελ. 487-524.
- Weinstein 1998:** J.M. Weinstein, Egyptian Relations with the Eastern Mediterranean World at the end of the Second Millennium BCE, στο Gitin κ.ά. 1998, σελ. 188-196.

Whitehouse 1972: R. Whitehouse, The rock-cut tombs of the central Mediterranean, *Antiquity* 46 (1972), σελ. 275-281.

Whitley 1991: J. Whitley, *Style and society in Dark age Greece. The changing face of a pre-literate society 1100-700 BC*. Cambridge 1991.

Wide 1896: S. Wide, Aphidna in Nordattika, *AM* 21 (1896), σελ. 385-409.

Wide 1910: S. Wide, Gräberfunde aus Salamis, *AM* 35 (1910), σελ. 17-36.

Wiener 2009: M.H. Wiener, Locating Ahhiyawa, στο Δαυτηλίδου 2009, σελ. 701-715

Winter 1995: I.J. Winter, Homer's Phoenicians: history, ethnography, or literary trope?, στο Carter - Morris 1995, σελ. 247-271.

Wriedt Sørensen - Pentz 1992: L. Wriedt Sørensen - P. Pentz, *Lindos iv.2: Excavations and Surveys in Southern Rhodes: Post-Mycenaean Periods until Roman Times and Medieval Period*, Copenhagen 1992.

Φαράκλας 1969: Ν. Φαράκλας, Παραλίμνη, *ΑΔ* 24 (1969), Β1 Χρονικά, σελ. 174-175.

Φαρμακίδου 2004: Ε. Φαρμακίδου, Από τα Νεκροταφεία της Αρχαίας Ιαλυσού: Δύο Γεωμετρικές ταφές στην Κρεμαστή Ρόδου, στο Σταμπολίδης - Γιαννικουρή 2004, σελ. 165-176.

Φαρμακίδου 2009: Ε. Φαρμακίδου, Παράδοση Ευ. Και Σ. Ανανία, Μ. Κώτη, Κ. Χατζηκωνσταντή, Μ. Γρηγοράκη και Σ. Χειμωνέττου, *ΑΔ* 64 (2009) Β2 Χρονικά, σελ. 1015 -1016.

Φαρμακίδου 2010: Ε. Φαρμακίδου, Καντυλί, θέση Κοκκιάτα (οικόπεδο Αφών Κατσαρού, ΚΜ 70 γατών Κανδυλί), *ΑΔ* 65 (2010) Β2 Χρονικά, Χρονικά, σελ. 1732.

Φιλήμονος-Τσοποτού 1980: Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, Κάμειρος. Θαλαμοειδής τάφος στη θέση Κεχράκι, *ΑΔ* 35 (1980) Β'2 Χρονικά, σελ. 546-547.

Χαριτωνίδης 1952: Σ. Χαριτωνίδης, Δύο Μυκηναϊκοί τάφοι εν τω χωρίω Πρίφτιανι παρά τας Μυκήνας, *ΑΕ* 1952, Παράρτημα-Χρονικά, σελ. 19-33.

Χαριτωνίδης 1953: Σ. Χαριτωνίδης, Ανασκαφαί εν Ναυπλία, *ΙΑΕ* 1953, σελ. 190-204.

Χαριτωνίδης 1961-62: Σ. Χαριτωνίδης, Θαλαμοειδής τάφος Καρπάθου, *ΑΔ* 17 (1961-62), Α' Μελέται, σελ. 32-76.

Χαριτωνίδης 1963: Σ.Ι. Χαριτωνίδης, Μυκηναϊκά εκ Ρόδου, *ΑΔ* 18 (1963), Α' Μελέται, σελ. 135-140.

Χωρέμης 1973: Α. Χωρέμης, Μυκηναϊκοί και πρωτογεωμετρικοί τάφοι εις Καρποφόραν Μεσσηνίας, *ΑΕ* 1973, σελ. 25-74.

Yon 1971: M. Yon, *Salamine de Chypre II, La tombe T.I du XIe s. av. J.-C.*, Paris 1971.

Yon 1979: M. Yon, Chypre et la Crète au XIe siècle, στο *Acts of the International Archaeological Symposium "The Relations between Cyprus and Crete, ca. 2000-500 B.C."*, Nicosia 1979, σελ. 241-248.

Yon 1997: M. Yon, *Η Κύπρος και το Αιγαίο στην αρχαιότητα, από την Προϊστορική Περίοδο ως τον 7^ο αι. π.Χ.*, Nicosia 1997.

Zapheirou 2008: Ph. Zapheirou, Early Bronze Age Cemeteries of the Kampos Group on Ano Kouphonisi, στο *Brodie 2008*, σελ. 183-194.

Zerner κ.ά. 1993: C. Zerner - P. Zerner - J. Winder (επιμ.), *Wace and Blegen. Pottery as evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989. Proceedings of the International Conference held at the American School of Classical Studies, Athens, Dec. 2-3, 1989*, Amsterdam 1993.

Zervaki 2014α: Ph. Zervaki, La céramique rhodienne, στο *Coulié – Filimonos-Tsopotou 2014*, σελ. 104-107.

Zervaki 2014β: Ph. Zervaki, La nécropole submycénienne de Aghia Agathè, στο *Coulié – Filimonos-Tsopotou 2014*, σελ. 190-197.

Zervaki 2019: F. Zervaki, Two new chamber tombs of the late 11th – early 10th c. BC in Lindos. A first presentation, στο *Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2019*, σελ. 199-222.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

**Το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης.
Συνέχειες ή ασυνέχειες από την Εποχή του
Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου στη Ρόδο.**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Φωτεινή Ζερβάκη

Τόμος II: Πίνακες

Αθήνα 2020

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

**Το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης.
Συνέχειες ή ασυνέχειες από την Εποχή του
Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου στη Ρόδο.**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Φωτεινή Ζερβάκη

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων: Ομότ. καθηγήτρια Παν. Μποζάνα-Κούρου
Μέλος: Ομότ. καθηγήτρια Παν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα
Μέλος: Αναπλ. καθηγητής Ελ. Πλάτων

Αθήνα 2020

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

Ομότ. καθηγήτρια Παν. Μποζάνα-Κούρου
Ομότ. καθηγήτρια Παν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα
Αναπλ. καθηγητής Ελ. Πλάτων
Αναπλ. καθηγητής Ιωάνν. Παπαδάτος
Αναπλ. καθηγητής Κων. Κοπανιάς
Αναπλ. καθηγητής Δημ. Πλάντζος
Επίκ. καθηγητής Χρ. Κανελλόπουλος

Αθήνα 2020

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Ανασκαφικές Φωτογραφίες

Εικ. 1: Αεροφωτογραφία της περιοχής του νεκροταφείου της Αγίας Αγάθης.	ΠΙΝ. 1
Εικ. 2: Το κάστρο Φαρακλό, ο όρμος της Αγίας Αγάθης και η περιοχή του νεκροταφείου.	ΠΙΝ. 2
Εικ. 3: Το νεκροταφείο. Αεροφωτογραφία από Ν.	
Εικ. 4: Γενική λήψη. Στο βάθος το κάστρο του Φαρακλού	ΠΙΝ. 3
Εικ. 5: Τ. 1 και Τ. 2	
Εικ. 6: Τ. 1.	ΠΙΝ. 4
Εικ. 7: Τ. 1 - η ταφή.	
Εικ. 8: Τ. 2.	
Εικ. 9: Τ. 2 - οι ταφές.	
Εικ. 10: Τ. 3 - η ταφή με τα ευρήματα κατά χώραν.	ΠΙΝ. 5
Εικ. 11: Τ. 3 - ο δρόμος από Β.	
Εικ. 12: Τ.3 - η σφραγισμένη είσοδος του θαλάμου.	
Εικ. 13: Τ. 4	ΠΙΝ. 6
Εικ. 14: Τ. 5	
Εικ. 15: Τ. 6 και Τ. 7	
Εικ. 16: Τ. 6	
Εικ. 17: Τ. 7 - το όρυγμα σύλησης του τάφου.	ΠΙΝ. 7
Εικ. 18: Τ. 7 – θραύσμα του ψευδόστομου Π25556 από τη σύληση του τάφου.	
Εικ. 19: Τ. 7.	
Εικ. 20: Τ. 8.	ΠΙΝ. 8
Εικ. 21: Τ. 8.	
Εικ. 22: Τ. 9 - στρ. 1, 2.	ΠΙΝ. 9
Εικ. 23: Τ. 9 - στρ. 2.	
Εικ. 24: Τ. 9 - στρ. 3.	
Εικ. 25: Τ. 9 - στρ. 4.	
Εικ. 26: Τ. 9 - στρ. 5.	ΠΙΝ. 10
Εικ. 27: Τ. 9 - στρ. 6.	

Εικ. 28: Τ. 9 - στρ. 7.	
Εικ. 29: Τ. 9 - στρ. 8.	
Εικ. 30: Τ. 10 - η σφραγισμένη είσοδος του θαλάμου.	ΠΙΝ. 11
Εικ. 31: Τ. 10 - η ταφή.	
Εικ. 32: Τ. 10 - η ταφή. Πρόχους Π25555.	
Εικ. 33: Τ. 10 - η ταφή. Μολύβδινα σύρματα Μ1679α και σφηκωτήρας Μ1678.	
Εικ. 34: Τ. 11 - η ταφή.	ΠΙΝ. 12
Εικ. 35: Τ. 12.	
Εικ. 36: Τ. 13.	
Εικ. 37: Τ. 14.	
Εικ. 38: Τ. 15.	ΠΙΝ. 13
Εικ. 39: Ημιτελής Τ. 16.	
Εικ. 40: Τ. 17 – θήλαστρα Π28271, Π28273 και κύπελλο Π28272.	
Εικ. 41: Τ. 17 – θήλαστρα Π28271, Π28273 και κύπελλο Π28272.	
Εικ. 42: Τ. 18 - στρ. 1. Αμφορέας με αγκύλες λαβές Π28263α.	ΠΙΝ. 14
Εικ. 43: Τ. 18 - στρ. 2. Πυξίδα-κάλη Π28264 και ψευδόστομος Π28265.	
Εικ. 44: Τ. 18 - στρ. 3. Η ταφή.	
Εικ. 45: Τ. 19.	ΠΙΝ. 15
Εικ. 46: Τ. 19.	
Εικ. 47: Τ. 19.	
Εικ. 48: Τ. 20.	
Εικ. 49: Τ. 21 - επιτύμβια στήλη.	ΠΙΝ. 16
Εικ. 50: Τ. 21 - ο προθάλαμος.	
Εικ. 51: Τ. 21 και Τ. 21α.	
Εικ. 52: Τ. 21α.	
Εικ. 53: Τ. 22.	ΠΙΝ. 17
Εικ. 54: Τ. 23.	
Εικ. 55: Τ. 24.	
Εικ. 56: Τ. 25.	ΠΙΝ. 18
Εικ. 57: Τ. 25 – ψευδόστομος αμφορέας Π28275.	
Εικ. 58: Τ. 25 – η ταφή.	
Εικ. 59: Τ. 27.	ΠΙΝ. 19

Εικ. 60: Τ. 28.	
Εικ. 61: Τ. 30.	
Εικ. 62: Τ. 31.	
Εικ. 63: Τ. 32.	ΠΙΝ. 20
Εικ. 64: Τ. 33 – υδρία Π28283.	
Εικ. 65: Τ. 35.	
Εικ. 66: Τ. 36 – στάμνος Π28262.	ΠΙΝ. 21
Εικ. 67: Τ. 36 – η ταφή.	
Εικ. 68: Τ. 37 – αμφορέας με αγκύλες λαβές Π28268.	
Εικ. 69: Τ. 37 – σταμνίσκος Π28269 και κύπελλο Π28270	
Εικ. 70: Τ. 38 – σκύφος Π28284, πόρπη Μ1691.	ΠΙΝ. 22
Εικ. 71: Τ. 38 – πόρπη Μ1691.	
Εικ. 72: Τ. 39. Εικ. 73: Τ. 40.	
Εικ. 74: Τ. 41 - η ταφή.	ΠΙΝ. 23
Εικ. 75: Τ. 41 - η ταφή.	
Εικ. 76: Τ. 42.	
Εικ. 77: Τ. 42 - ψευδόστομος Π28285.	
Εικ. 78: Τ. 43 και δρόμος Τ. 44.	ΠΙΝ. 24
Εικ. 79: Τ. 43 – προχοΐσκη Π28286.	
Εικ. 80: Τ. 44 - το διάφραγμα της εισόδου.	
Εικ. 81: Τ. 44.	
Εικ. 82: Τ.45 – επιτάφια στήλη Ε7858α,β.	ΠΙΝ. 25
Εικ. 83: Η κτιστή κατασκευή.	
Εικ. 84: Το υπόστρωμα έδρασης των λίθων.	
Εικ. 85: Τ. 47 κάτω από την κτιστή κατασκευή.	
Εικ. 86: Τ. 48 - η τεφροδόχος υδρία τύπου Hadra κατά χώραν.	ΠΙΝ. 26
Εικ. 87: Ο λάκκος Τ. 49 με την καύση.	
Εικ. 88: Τ. 50.	
Εικ. 89: Τ. 50 – προχοΐσκη Π32106.	
Εικ. 90: Τ. 51.	ΠΙΝ. 27
Εικ. 91: Τ. 52.	
Εικ. 92: Τ. 53.	
Εικ. 93: Προθάλαμος Τ. 53 και Τ. 55.	
Εικ. 94: Κυκλικό λάξευμα 2 και Τ. 55.	ΠΙΝ. 28

Εικ. 95: Τ. 54 - λάκκος με καύση.	
Εικ. 96: Τ. 56 – ψήφοι MA2681, MA2682, προχοΐσκη Π32108.	
Εικ. 97: Τ. 56 – προχοΐσκη Π32108 και κύπελλο 32109.	
Εικ. 98: Τ. 57 - πυραμιδικό επιτάφιο σήμα (;) E7859.	ΠΙΝ. 29
Εικ. 99: Τ. 57. Κεραμική κολλημένη στα τοιχώματα.	
Εικ. 100: Τ. 57. Δοκιμαστική τομή στα δυτικά.	
Εικ. 101: Τ. 58.	
Εικ. 101: Τ. 58.	ΠΙΝ. 30
Εικ. 102: Τ. 59.	
Εικ. 103: Τ. 60 - Τ. 61.	
Εικ. 104: Τ. 62 - Τ. 63.	
Εικ. 105: Ημιτελής λαξευτός Τ. 64.	ΠΙΝ. 31
Εικ. 106: ΠΤ1 και ΠΤ. 2.	
Εικ. 107: ΠΤ. 2.	
Εικ. 108: ΠΤ. 3.	
Εικ. 109: ΠΤ. 6.	ΠΙΝ. 32
Εικ. 110: ΠΤ. 6.	
Εικ. 111: ΠΤ. 8.	
Εικ. 112: ΠΤ. 7.	ΠΙΝ. 33
Εικ. 113: ΠΤ. 7 - ο ψευδόστομος αμφορέας Π32100.	
Εικ. 114: ΠΤ. 7 - ο ψευδόστομος αμφορέας Π32100.	
Εικ. 115: ΠΤ. 7 - η στρ. ταφής.	
Εικ. 116: Κυκλικό λαξευμα 1.	ΠΙΝ. 34
Εικ. 117: Κυκλικό λάξευμα 2.	
Εικ. 118: Κυκλικό λάξευμα 3.	
Εικ. 119α: Η επιτάφια στήλη E7858α του Τ. 45.	ΠΙΝ. 35
Εικ. 119β: Η επιτάφια στήλη E7858β του Τ. 45.	
Εικ. 120α: Το επιτάφιο σήμα (;) E7859 του Τ. 57.	
Εικ. 120β: Το επιτάφιο σήμα (;) E7859 του Τ. 57.	
Εικ. 121: Τ.1 Λίνδου.	ΠΙΝ. 36
Εικ. 122: Τ.1 και Τ.2 Λίνδου.	

Φωτογραφίες Ευρημάτων ανά τάφο	ΠΙΝ. 37
Εικ. 123: Αιχμή βέλους M1814 T. 1.1.	
Εικ. 124: Φολίδα οψιανού Δ673 T. 2.	
Εικ. 125α, β: Αμφορέας με αγκύλες λαβές Π25556. T. 3.1.	
Εικ. 126α, β: Αλαβαστροειδές ληκύθιο Π25547 T. 3.2	ΠΙΝ. 38
Εικ. 127: Αλάβαστρο Π25548 T. 3.3.	
Εικ. 128: Αλάβαστρο Π25549 T. 3.4.	
Εικ. 129: Αλάβαστρο Π25550 T. 3.5.	
Εικ. 130: Διπλό αγγείο Π25551 T. 3.6.	
Εικ. 131: Αλάβαστρο Π25552 T. 3.7.	
Εικ. 132: Σταμνίσκος Π25553 T. 3.8.	
Εικ. 133: Σταμνίσκος Π25554 T. 3.9.	
Εικ. 134: Κάτοπτρο M1669 T. 3.10.	ΠΙΝ. 39
Εικ. 135: Μολύβδινα σύρματα M1670, M1671 T. 3.11,12.	
Εικ. 136: Χάλκινη ψήφος M1672 T. 3.13, χάλκινος δακτύλιος M1673 T. 3.14.	
Εικ. 137: Χρυσή ψήφος M1674 T. 3.15.	
Εικ. 138: Χρυσό δακτυλίδι M1675 T. 3.16.	
Εικ. 139: Χρυσές ψήφοι M1676, M1677 T. 3.17,18.	
Εικ. 140α: Αδράχτι MA 1395 T. 3.21, σφονδύλια MA 1393 T. 3.19 και MA 1394 T. 3.20.	ΠΙΝ. 40
Εικ. 140β: Αδράχτι MA 1395 T. 3.21, σφονδύλια MA 1393 T. 3.19 και MA 1394 T. 3.20.	
Εικ. 140γ: Αδράχτι MA 1395 T. 3.21.	
Εικ. 140δ: Αδράχτι MA 1395 T. 3.21.	
Εικ. 141: Ελεφάντινη πυξίδα MA1396 T. 3.22.	
Εικ. 142: Ψήφοι κορναλίνη MA1385 T. 3.23, MA1386 T. 3.24.	ΠΙΝ. 41
Εικ. 143: Ψήφος από ορεία κρύσταλλο MA1397 T. 3.25.	
Εικ. 144: Σκαραβοειδής ψήφος MA1388 T. 3.26.	
Εικ. 145α,β,γ: Σκαραβαίος MA1389 T. 3.27.	
Εικ. 146: Πλακίδια από φαγεντιανή MA1391 T.3.28.	
Εικ. 147: Δακτυλιόσχημος ψήφος MA1382 T.3.29	
Εικ. 148: ψήφοι από υαλόμαζα MA 1389α T. 3.30, MA 1390 T. 3.31.	
Εικ. 149: Όστρεο Δ670 T. 3.32.	

- Εικ. 150: Βότσαλο Δ671 Τ. 3.33, απολέπισμα οψιανού Δ672 Τ. 3.34.
- Εικ. 151α,β,γ: Σκαραβαίος ΜΑ1401 Τ. 3.36.
- Εικ. 152: Σταμνίσκος ή σκύφος Π25584 Τ. 4.1. ΠΙΝ. 42
- Εικ. 153: Αμφορέας με αγκύλες λαβές Π25585α,β Τ. 4.2.
- Εικ. 154: Βότσαλο Δ676 Τ. 4.3.
- Εικ. 155: Βότσαλο Δ677 Τ. 4.4.
- Εικ. 156: Θραύσμα κρατήρα Π25588 Τ. 5.1.
- Εικ. 157: Θραύσμα κλειστού αγγείου Π25586 Τ. 6.1. ΠΙΝ. 43
- Εικ. 158: Λαβή προχοειδούς Π25587 Τ. 6.2.
- Εικ. 159: Θραύσμα ψευδόστομου αμφορέα Π25556α,β Τ. 7.1.
- Εικ. 160: Θραύσμα πρόχου (;) Π 25589 Τ. 7.2.
- Εικ. 161: Θραύσμα σταμνίσκου (;) Π 25590 Τ. 7.3.
- Εικ. 162: Δ679 Τ. 7.4.
- Εικ. 163: Λίθινο αντικείμενο Δ678 Τ. 7.5.
- Εικ. 164: Θραύσμα αμφορέα με αγκύλες λαβές Π25591 Τ. 8.1. ΠΙΝ. 44
- Εικ. 165α,β: Θραύσματα ψευδόστομου αμφορέα Π28263 Τ. 8.2.
- Εικ. 166: Θραύσμα σκύφου (;) Π25592 Τ. 8.3.
- Εικ. 167: Φολίδα και απολέπισμα οψιανού Δ675α,β Τ. 8.4.
- Εικ. 168: Φολίδα οψιανού Δ675 Τ. 8.5.
- Εικ. 169: Όστρεα Δ680 α,β. Τ. 8.6.
- Εικ. 170: Ρωμαϊκός αμφορέας Π28291 Τ. 9.1. ΠΙΝ. 45
- Εικ. 171: Όστρεο Δ681 Τ. 9.2.
- Εικ. 172: Ληκύθιο Π28292 Τ. 9.3.
- Εικ. 173: Δακτυλίδι σιδερένιο Μ1810 Τ. 9.4.
- Εικ. 174: Σιδερένια καρφιά Μ1811, Μ1812, Μ1813 Τ. 9.5-7.
- Εικ. 175: Πρόχους (;) Π25593α,β Τ. 9.8.
- Εικ. 176: Αμφορέας με αγκύλες λαβές Π25696 Τ. 9.9. ΠΙΝ. 46
- Εικ. 177: Θραύσμα κυλινδρικής προχοής Π30092 Τ. 9.10.
- Εικ. 178: Ψήφος από ορεία κρύσταλλο ΜΑ1397 Τ.9.11.
- Εικ. 179α,β: Σφονδύλι ΜΑ1398 Τ. 9.12.
- Εικ. 180: Σφονδύλι ΜΑ1399 Τ. 9.13.
- Εικ. 181: Πρόχους Π25555 Τ. 10.1. ΠΙΝ. 47
- Εικ. 182α,β: Σφηκωτήρας Μ1678 Τ. 10.2.

- Εικ. 183: Μολύβδινα σύρματα M1679α δισκάριο M1679β T10.3,4.
- Εικ. 184α,β: Ψευδόστομος αμφορέας Π28261 T. 11.1.
- Εικ. 185: Κύπελλο Π28261 T. 14. ΠΙΝ. 48
- Εικ. 186: Θραύσματα κλειστού αγγείου Π28289 α,β T. 15.1.
- Εικ. 187: Κεραμεική T. 17. Κύπελλο Π28272 T. 17.2, θήλαστρο Π28273
T. 17.3, θήλαστρο Π28271 T. 17.1.
- Εικ. 188: Αμφορέας με αγκύλες λαβές Π28263α T. 18.1. ΠΙΝ. 49
- Εικ. 189α,β: Πυξίδα - κάλπη Π28264 T. 18.2.
- Εικ. 190α,β: Ψευδόστομος αμφορέας Π28265 T. 18.3.
- Εικ. 191: Κεραμεική T. 18. Εικονίζονται ο σταμνίσκος Π28266 T.18.4 και
η προχρή ψευδόστομου σταμνίσκου Π28267 T. 18.5.
- Εικ. 192: Ψήφος MA2689 T. 18.6.
- Εικ. 193; Θραύσματα κλειστού αγγείου Π28274 T. 19.1. ΠΙΝ. 50
- Εικ. 194: Θραύσματα χείλους κρατήρα Π25594 T. 20.1.
- Εικ. 195: Θραύσματα ελληνιστικού αμφορέα Π28296 T. 21.1. ΠΙΝ. 51
- Εικ. 196: Κεραμεική προθαλάμου T. 21. Σκύφος Π28297 T. 21.2,
φιαλίδια, Π28298 T. 21.3, Π28299 T.21.4.
- Εικ. 197: Θραύσματα υδρίας τύπου Hadra Π28300 T. 21.5.
- Εικ. 198α,β: Ψευδόστομος αμφορίσκος Π28275 T25.1. ΠΙΝ. 52
- Εικ. 199: Σφονδύλι MA2688 T. 51.2.
- Εικ. 200: Ψευδόστομος αμφορίσκος Π28276 T.30.1 ΠΙΝ. 53
- Εικ. 201α,β: Θραύσματα κλειστού αγγείου Π28277 T. 30.2, Π28277α T.
30.3.
- Εικ. 202: Κάλπη Π28278 T. 31.1. Εικ. 203: Θραύσμα ποδιού σκύφου
Π28279 T. 31.2.
- Εικ. 204: Μικρός αμφορέας με αγκύλες λαβές ή στάμνος Π28280 T. 32.1. ΠΙΝ. 54
- Εικ. 205: Κύπελλα Π28281, T. 32.2, Π28282 T. 31.3.
- Εικ. 206α,β: Υδρία Π28283 T. 33.1 ΠΙΝ. 55
- Εικ. 207: Στάμνος Π28262 T. 36.1. ΠΙΝ. 56
- Εικ. 208: Αμφορέας με αγκύλες λαβές Π28268 T. 37.1.
- Εικ. 209: Σταμνίσκος Π28269 T. 37.2.
- Εικ. 210: Κύπελλο Π28270 T. 37.3.
- Εικ. 211: Σκύφος Π28284 T. 38.1. ΠΙΝ. 57

- Εικ. 212: Πόρπη M1691 T. 38.2.
- Εικ. 213: Θραύσμα κρατήρα (;) Π25595 T. 41.1.
- Εικ. 214: Φυλλόσχημη πόρπη M1821 T. 41.2.
- Εικ. 215: Ελαφρόπετρα Δ924 T. 41.3.
- Εικ. 216α,β,γ: Ψευδόστομος αμοφορίσκος Π28285. T. 42.1. ΠΙΝ. 58
- Εικ. 217α,β: Προχοΐσκη Π28286 T. 43.1.
- Εικ. 218: Θραύσμα μελαμβαφούς κύλικας Π28293. T. 44.1. ΠΙΝ. 59
- Εικ. 219: Θραύσμα λαιμού αμοφορέα Π28294 T. 44.2.
- Εικ. 220: Θραύσμα λαβής αμοφορέα Π28295 T. 44.3.
- Εικ. 221α,β: Πρόχους Π28287 T. 44.4.
- Εικ. 222α,β: Θραύσματα ψευδόστομου αμοφορέα Π28288 T. 45.1. ΠΙΝ. 60
- Εικ. 223: Σφονδύλι MA 2687 T. 45.2.
- Εικ. 224: Όλπες Π32104 T. 46.1, Π32105 T. 46.2. ΠΙΝ. 61
- Εικ. 225: Χάλκινη βελόνα M1822 T. 46.3.
- Εικ. 226: Σωληνοειδές αντικ. M1823 T. 46.4.
- Εικ. 227: Υδρία τύπου Hadra Π32104 T. 46.1, Π30091 T. 48.1.
- Εικ. 228: Προχοΐσκη ή ληκύθιο Π32106 T. 50.1. ΠΙΝ. 62
- Εικ. 229: Όστρεο Δ 891 T. 50.2.
- Εικ. 230: Χάλκινη βελόνα M1824 T. 51.1.
- Εικ. 231: Σιδερένιος κρίκος M1825 T. 52.1.
- Εικ. 232: Φολίδα οψιανού Δ892 T. 52.2.
- Εικ. 233: Ροδιακός σκύφος Π32107 T. 53.1.
- Εικ. 234: Προχοΐσκη Π32109. T.56.1. ΠΙΝ. 63
- Εικ. 235: Κύπελλο Π32109 T. 56.2.
- Εικ. 236α,β: Ψήφος από αχάτη MA 2681 T. 56.3.
- Εικ. 237: Λίθινη ψήφος MA2682 T. 56.4.
- Εικ. 238: Ψευδόστομος αμοφορέας Π32111 T. 57.2. ΠΙΝ. 64
- Εικ. 239: Βάση κυπέλλου ή σκύφου Π32112 T. 57.3.
- Εικ. 240: Θραύσμα κρατήρα (;) Π32102 T. 58.1. ΠΙΝ. 65
- Εικ. 241: Θραύσμα τριποδικού αγγείου Π32103 T. 58.2.
- Εικ. 242: Θραύσμα προχοειδούς Π32101 ΠΤ. 6.1.
- Εικ. 243: Έλασμα χαλκού M1826 ΠΤ. 6.2.
- Εικ. 244α-δ: Ψευδόστομος αμοφορέας ΠΤ.32100 ΠΤ. 7.1. ΠΙΝ. 66

Εικ. 244ε: Ψευδόστομος αμφορέας ΠΤ32100 ΠΤ.7.1.	ΠΙΝ. 67
Εικ. 245: Θραύσματα σιδήρου M1827 ΠΤ 8.1.	
Εικ. 246α,β: Ψευδόστομος αμφορέας ΠΤ. 1 Λίνδου.	ΠΙΝ. 68
Εικ. 247: Σύνολο αγγείων Τ. 2 Λίνδου.	
Εικ. 248: Λοιπά ευρήματα Τ. 2 Λίνδου.	

Χάρτες – τοπογραφικά σχέδια

Χάρτης 1: Μυκηναϊκές θέσεις στη Ρόδο (από Καράντζαλη 2001)	ΠΙΝ. 69
Χάρτης 2: Χάρτης των γεωμετρικών θέσεων της Ρόδου (από Παπαχριστοδούλου 1983).	ΠΙΝ. 70
Χάρτης 3: Σκαρίφημα χάρτη Kinch της ευρύτερης περιοχής Χαρακιού-Μαλώνας (από Wriedt Sorensen - Pentz 1992)	ΠΙΝ. 71
Χάρτης 4: Η περιοχή της Αγίας Αγάθης (ΕΦΑ Δωδεκανήσου)	ΠΙΝ. 72
Σχέδ. 1: Γενικό τοπογραφικό του νεκροταφείου.	ΠΙΝ. 73
Σχέδ. 2: Νοτιοδυτική συστάδα.	ΠΙΝ. 74
Σχέδ. 3: Νότια συστάδα.	ΠΙΝ. 75
Σχέδ. 4: Νοτιοανατολική συστάδα.	ΠΙΝ. 76
Σχέδ. 5: Κεντρική συστάδα.	ΠΙΝ. 77
Σχέδ. 6: Βόρεια συστάδα.	ΠΙΝ. 78

Σχέδια τάφων

Σχέδ. 7: Τάφος 1.	ΠΙΝ. 79
Σχέδ. 8: Τάφος 2.	ΠΙΝ. 80
Σχέδ. 9: Τάφος 3.	ΠΙΝ. 81
Σχέδ. 10: Τάφος 4.	ΠΙΝ. 82
Σχέδ. 11: Τάφος 5.	
Σχέδ. 12: Τάφοι 6-7	ΠΙΝ. 83
Σχέδ. 13: Τάφοι 6-7	
Σχέδ. 14: Τάφοι 6-7 τομή Α-Α'	
Σχέδ. 15: Τάφος 7, τομή Β-Β'	
Σχέδ. 16: Τάφος 8.	ΠΙΝ. 84
Σχέδ. 17.: Τάφοι 9-10.	ΠΙΝ. 85
Σχέδ. 18: Τάφος 9, ανασκαφικές στρώσεις.	ΠΙΝ. 86

Σχέδ. 19: Τάφος 11.	ΠΙΝ. 87
Σχέδ. 20: Τάφος 12.	
Σχέδ. 21: Τάφος 14.	
Σχέδ. 22: Τάφος 15.	ΠΙΝ. 88
Σχέδ. 23: Τάφος 16.	
Σχέδ. 24: Τάφος 17.	
Σχέδ. 25: Τάφος 18.	
Σχέδ. 26: Τάφοι 19-49.	ΠΙΝ. 89
Σχέδ. 27: Τάφος 20.	ΠΙΝ. 90
Σχέδ. 28: Τάφοι 21-21α.	ΠΙΝ. 91
Σχέδ. 29: Τάφος 22.	ΠΙΝ. 92
Σχέδ. 30: Τάφος 23.	
Σχέδ. 31: Τάφος 24.	
Σχέδ. 32: Τάφος 25.	ΠΙΝ. 93
Σχέδ. 33: Τάφος 26.	ΠΙΝ. 94
Σχέδ. 34: Τάφος 27.	
Σχέδ. 35: Τάφος 28.	ΠΙΝ. 95
Σχέδ. 36: Τάφος 29.	
Σχέδ. 37: Τάφος 30.	ΠΙΝ. 96
Σχέδ. 38: Τάφος 31.	
Σχέδ. 39: Τάφος 32.	ΠΙΝ. 97
Σχέδ. 40: Τάφος 33.	
Σχέδ. 41: Τάφος 34.	ΠΙΝ. 98
Σχέδ. 42: Τάφος 35.	
Σχέδ. 43: Τάφος 36.	ΠΙΝ. 99
Σχέδ. 44: Τάφος 37.	ΠΙΝ. 100
Σχέδ. 45: Τάφος 38.	
Σχέδ. 46: Τάφος 39.	ΠΙΝ. 101
Σχέδ. 47: Τάφος 40.	
Σχέδ. 48: Τάφος 41.	ΠΙΝ. 102
Σχέδ. 49: Τάφος 42.	ΠΙΝ. 103
Σχέδ. 50: Τάφοι 43-44.	ΠΙΝ. 104
Σχέδ. 51: Τάφοι 43-44, τομή.	

Σχέδ. 52: Τάφος 44 τομή.	
Σχέδ. 53: Τάφος 45.	ΠΙΝ. 105
Σχέδ. 54: Τάφος 46.	ΠΙΝ. 106
Σχέδ. 55: Τάφοι 47-47Α.	ΠΙΝ. 107
Σχέδ. 56: Τάφος 48.	ΠΙΝ. 108
Σχέδ. 57: Τάφος 49.	
Σχέδ. 58: Τάφος 50.	ΠΙΝ. 109
Σχέδ. 59: Τάφος 51.	ΠΙΝ. 110
Σχέδ. 60: Τάφος 52.	ΠΙΝ. 111
Σχέδ. 61: Τάφος 53.	ΠΙΝ. 112
Σχέδ. 62: Τάφος 54 (λάκκος).	ΠΙΝ. 113
Σχέδ. 63: Τάφος 56.	
Σχέδ. 64: Τάφος 57.	ΠΙΝ. 114
Σχέδ. 65: Τάφος 58.	ΠΙΝ. 115
Σχέδ. 66: Τάφος 59.	
Σχέδ. 67: Παλαιός Τάφος 1.	ΠΙΝ. 116
Σχέδ. 68: Παλαιός Τάφος 2.	
Σχέδ. 69: Παλαιός Τάφος 3.	ΠΙΝ. 117
Σχέδ. 70: Παλαιός Τάφος 6.	ΠΙΝ. 118
Σχέδ. 71: Παλαιός Τάφος 7.	ΠΙΝ. 119
Σχέδ. 72: Παλαιός Τάφος 8.	ΠΙΝ. 120
Σχέδ. 73: Κυκλικό λάξευμα 1.	ΠΙΝ. 121
Σχέδ. 74: Κυκλικό λάξευμα 2.	ΠΙΝ. 122
Σχέδ. 75: Η θέση των τάφων στην περιοχή του θεάτρου της Λίνδου (προσαρμοσμένο από Dyggve 1960).	ΠΙΝ. 123
Σχέδ. 76: Οι Τάφοι 1 και 2 της Λίνδου (ΕΦΑ Δωδεκανήσου).	ΠΙΝ. 124
Σχέδια αγγείων κατά σχήματα	
Σχέδ. 77: Αμφορείς με αγκύλες λαβές.	ΠΙΝ. 125
Σχέδ. 78: Στάμνοι.	ΠΙΝ. 126
Σχέδ. 79: Σταμνίσκοι.	ΠΙΝ. 127
Σχέδ. 80: αλάβαστρα , Διπλό αγγείο Π25551 Τ. 3.6, Αλαβαστροειδές ληκύθιο Π25547 Τ. 3.2	ΠΙΝ. 128

Σχέδ. 81: Πυξίδες – Κάλπες.	ΠΙΝ. 129
Σχέδ. 82: Θήλαστρα	ΠΙΝ. 130
Σχέδ. 83: Πρόχοι και υδρίες.	ΠΙΝ. 131
Σχέδ. 84: Προχοΐσκες και ληκύθια.	ΠΙΝ. 132
Σχέδ. 85: Ψευδόστομοι αμφορείς.	ΠΙΝ. 133
Σχέδ. 86: Ψευδόστομοι αμφορείς.	ΠΙΝ. 134
Σχέδ. 87: Ψευδόστομοι αμφορείς.	ΠΙΝ. 135
Σχέδ. 88: Ψευδόστομος αμφορέας Π28288 Τ. 45.	ΠΙΝ. 136
Σχέδ. 89: Ψευδόστομος αμφορέας Π32100 ΠΤ. 7.1.	ΠΙΝ. 137
Σχέδ. 90: Ψευδόστομοι αμφορείς Π32110 Τ. 57.1, Π32111, Τ. 57.1 .	ΠΙΝ. 138
Σχέδ. 91: Κύπελλα.	ΠΙΝ. 139
Σχέδ. 92: Σκύφοι.	ΠΙΝ. 140
Σχέδ. 93: Κρατήρες	ΠΙΝ. 141
Σχέδ. 94: Τριποδικό αγγείο.	
 Σχέδια λοιπών ευρημάτων	
Σχέδ. 95: Δαχτυλίδια και σφηκωτήρες.	ΠΙΝ. 142
Σχέδ. 96: Ψήφοι.	
Σχέδ. 97: Σκαραβαίοι.	ΠΙΝ. 143
Σχέδ. 98: Πόρπες.	
Σχέδ. 99: Περίμητο έλασμα.	
Σχέδ. 100: Κάτοπτρο.	
Σχέδ. 101: Ελεφάντινη πυξίδα.	ΠΙΝ. 144
Σχέδ. 102: Ελεφάντινο αδράχτι και σφονδύλια.	
Σχέδ. 103: Λίθινα σφονδύλια.	
Σχέδ. 104: Όστρεα.	ΠΙΝ. 145
Σχέδ. 105: Βότσαλα.	
Σχέδ. 106: Οψιανοί και πυριτόλιθοι.	ΠΙΝ. 146
 Συνοπτικός Πίνακας Τάφων	 ΠΙΝ. 147

ΠΙΝΑΚΕΣ

Όλα τα εικονιζόμενα σχέδια και φωτογραφίες ανήκουν στο αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, εκτός εάν αναγράφεται διαφορετική προέλευση.

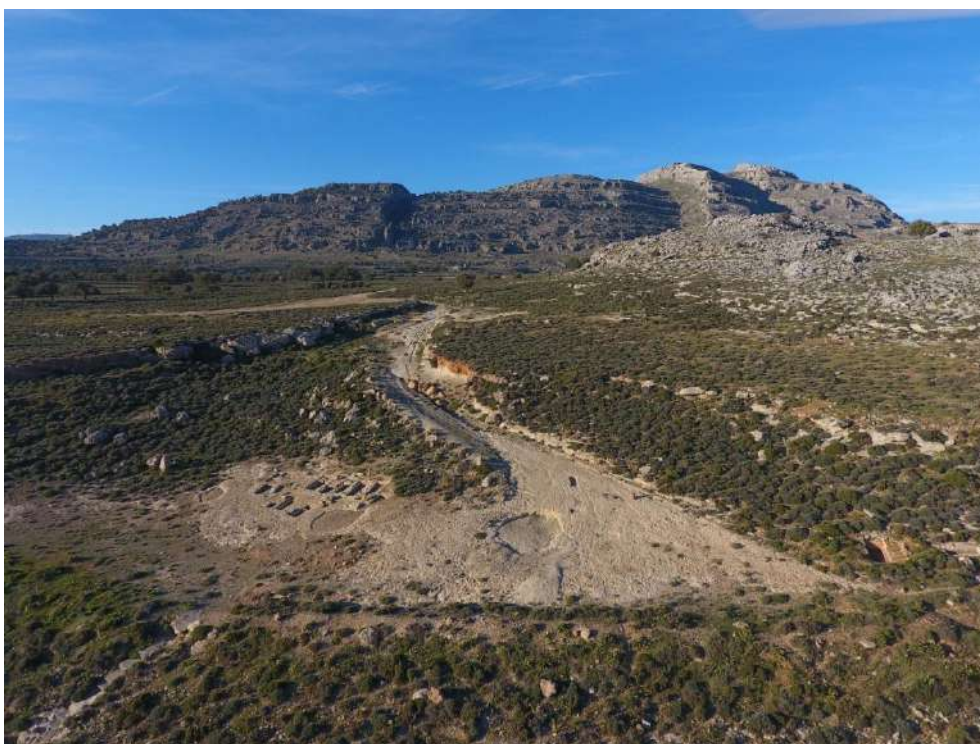

Εικ. 1: Αεροφωτογραφία της περιοχής του νεκροταφείου της Αγίας Αγάθης.

2

3

Εικ. 2: Το κάστρο Φαρακλό, ο όρμος της Αγίας Αγάθης και η περιοχή του νεκροταφείου.
 Εικ. 3: Το νεκροταφείο. Αεροφωτογραφία από Ν.

4

5

Εικ. 4: Γενική λήψη. Στο βάθος το κάστρο του Φαρακλού
 Εικ. 5: T. 1 και T. 2

6

7

8

9

Εικ. 6: T. 1.

Εικ. 7: T. 1 - η ταφή.

Εικ. 8: T. 2.

Εικ. 9: T. 2 - οι ταφές.

10

11

12

Εικ. 10: Η ταφή με τα ευρήματα κατά χώραν.

Εικ. 11: T. 3 - ο δρόμος από Β.

Εικ. 12: T.3 - η σφραγισμένη είσοδος του θαλάμου.

13

15

14

16

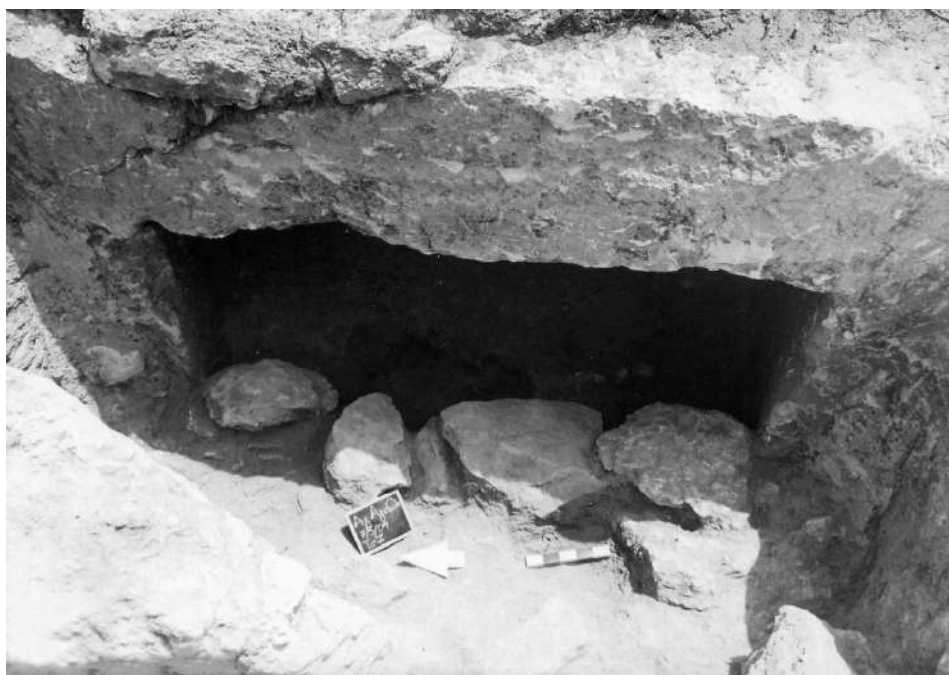
Εικ. 13: Τ. 4
 Εικ. 14: Τ. 5
 Εικ. 15: Τ. 6 και Τ. 7
 Εικ. 16: Τ. 6

17

18

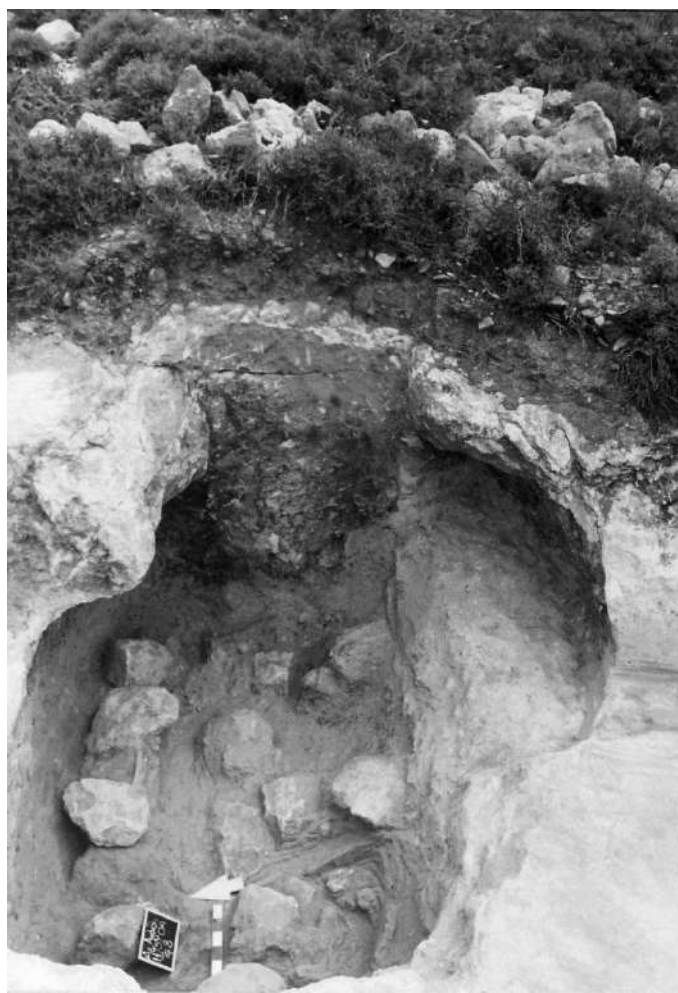

19

Εικ. 17: Τ. 7 - το όρυγμα σύλησης του τάφου.

Εικ. 18: Τ. 7 – θραύσμα του ψευδόστομου Π25556 από τη σύληση του τάφου.

Εικ. 19: Τ. 7.

20

21

Εικ. 20: Τ. 8.
Εικ. 21: Τ. 8.

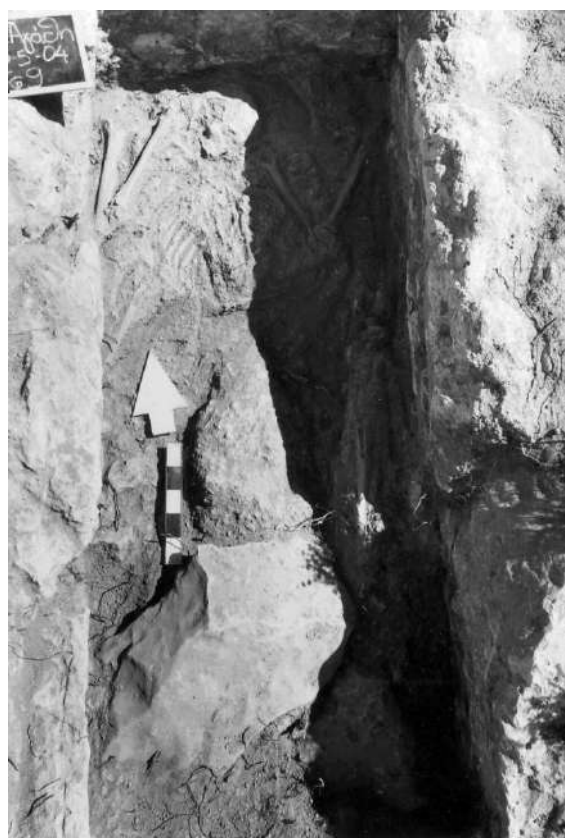
22

23

24

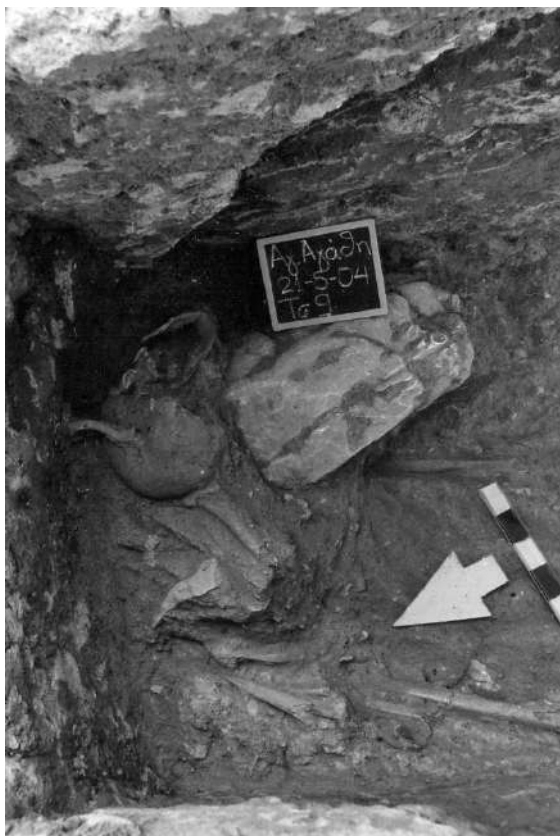
25

Εικ. 22: Τ. 9 - στρ. 1, 2.

Εικ. 23: Τ. 9 - στρ. 2.

Εικ. 24: Τ. 9 - στρ. 3.

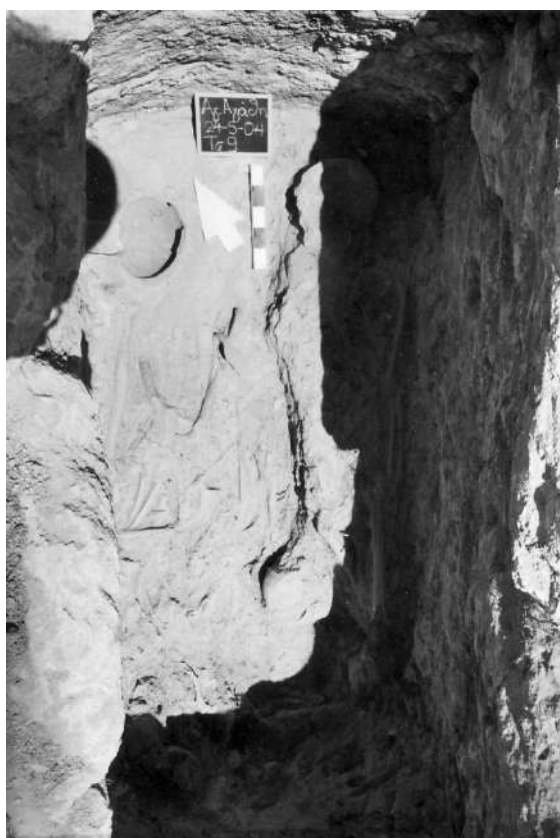
Εικ. 25: Τ. 9 - στρ. 4.

26

27

28

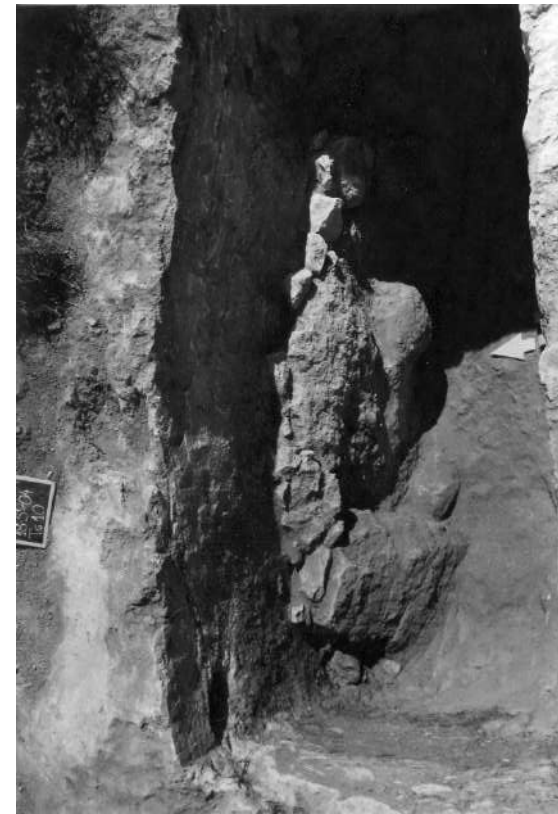
29

Εικ. 26: Τ. 9 - στρ. 5.

Εικ. 27: Τ. 9 - στρ. 6.

Εικ. 28: Τ. 9 - στρ. 7.

Εικ. 29: Τ. 9 - στρ. 8.

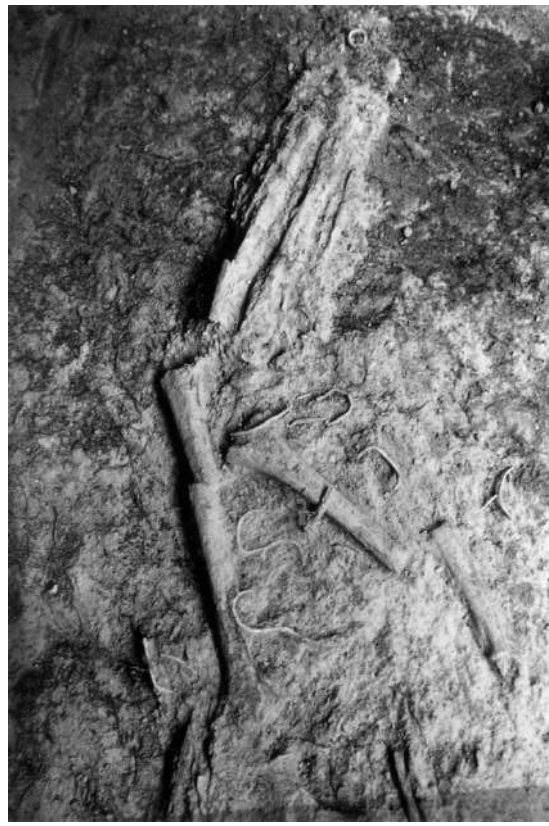
30

32

31

33

Εικ. 30: Τ. 10 - η σφραγισμένη είσοδος του θαλάμου.

Εικ. 31: Τ. 10 - η ταφή.

Εικ. 32: Τ. 10 - η ταφή. Πρόχους Π25555.

Εικ. 33: Τ. 10 - η ταφή. Μολύβδινα σύρματα Μ1679α και σφρακωτήρας Μ1678.

34

35

36

37

Εικ. 34: Τ. 11 - η ταφή.

Εικ. 35: Τ. 12.

Εικ. 36: Τ. 13.

Εικ. 37: Τ. 14.

38

39

40

41

Εικ. 38: Τ. 15.

Εικ. 39: Ημιτελής Τ. 16.

Εικ. 40: Τ. 17 – θήλαστρα Π28271, Π28273 και κύπελλο Π28272.

Εικ. 41: Τ. 17 – θήλαστρα Π28271, Π28273 και κύπελλο Π28272.

42

43

44

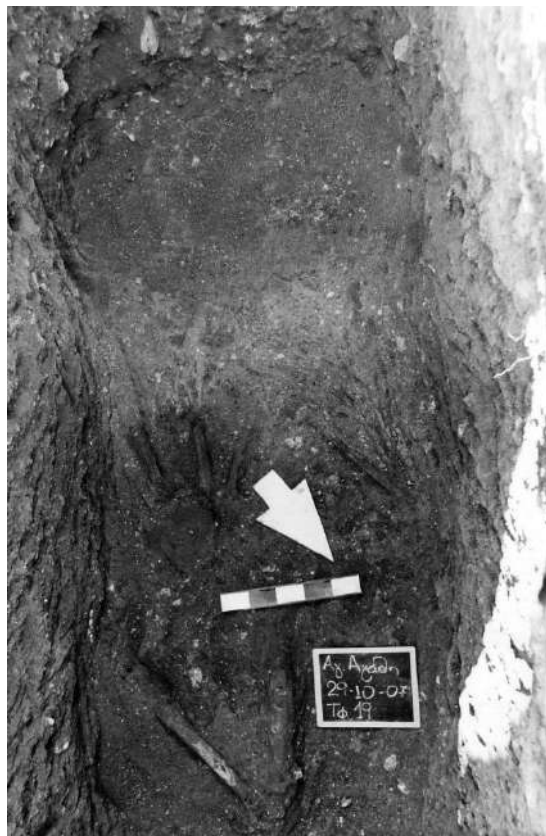
Εικ. 42: Τ. 18 - στρ. 1. Αμφορέας με αγκύλες λαβές Π28263α.

Εικ. 43: Τ. 18 - στρ. 2. Πυξίδα-κάλη Π28264 και ψευδόστομος Π28265.

Εικ. 44: Τ. 18 - στρ. 3. Η ταφή.

45

46

47

48

Εικ. 45: T. 19.

Εικ. 46: T. 19.

Εικ. 47: T. 19.

Εικ. 48: T. 20.

49

50

51

52

Εικ. 49: Τ. 21 - επιτύμβια στήλη.

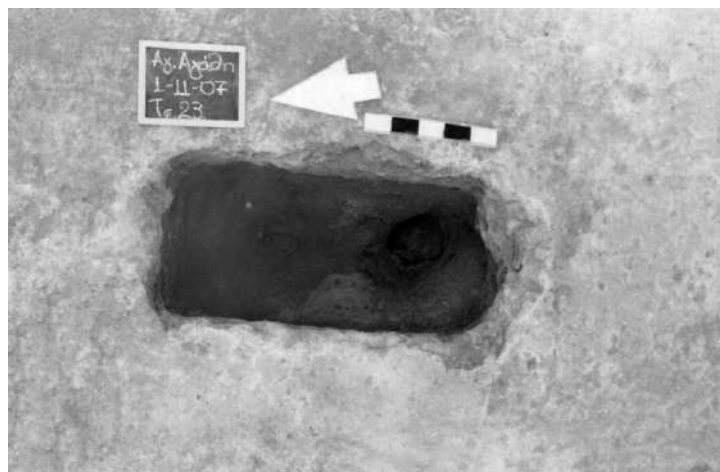
Εικ. 50: Τ. 21 - ο προθάλαμος.

Εικ. 51: Τ. 21 και Τ. 21α.

Εικ. 52: Τ. 21α.

53

54

55

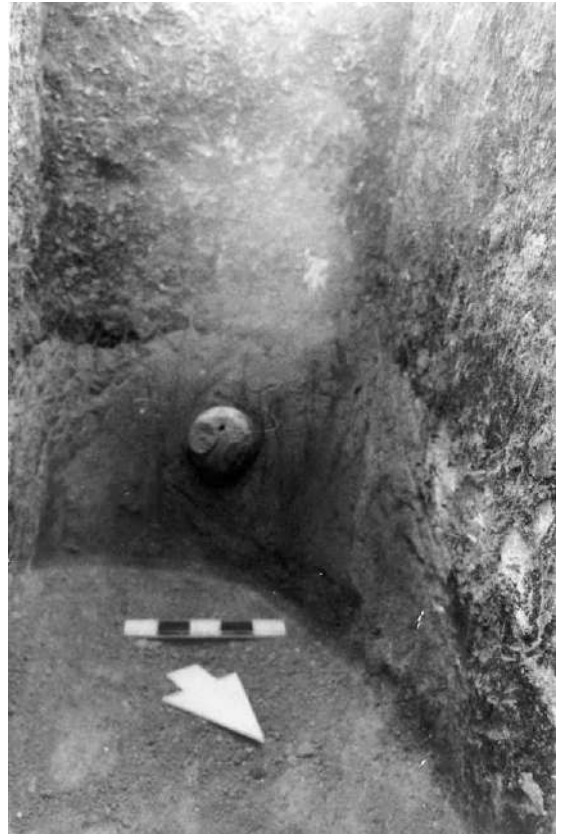
Εικ. 53: T. 22.

Εικ. 54: T. 23.

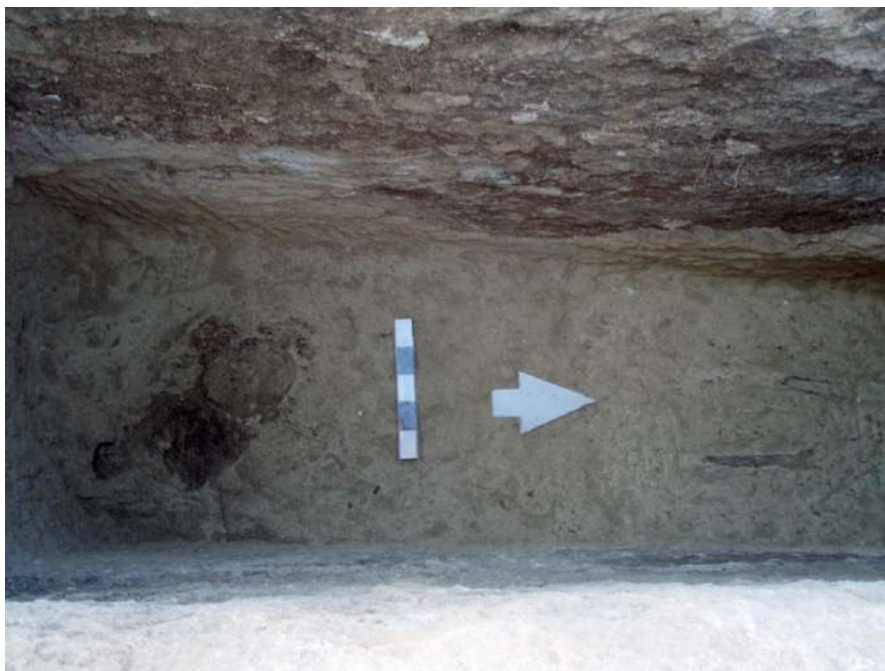
Εικ. 55: T. 24.

56

57

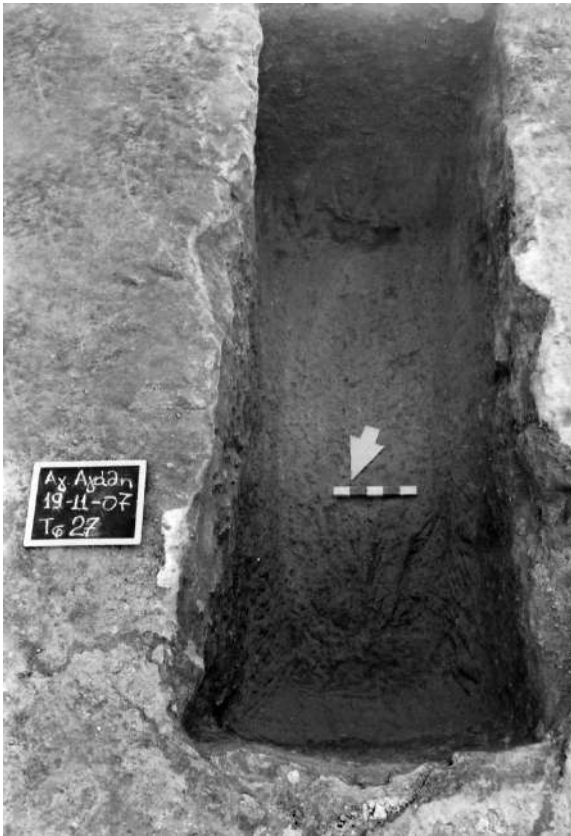

58

Εικ. 56: T. 25.

Εικ. 57: T. 25 – ψευδόστομος αμφορέας Π28275.

Εικ. 58: T. 25 – η ταφή.

59

60

61

62

Εικ. 59: T. 27.

Εικ. 60: T. 28.

Εικ. 61: T. 30.

Εικ. 62: T. 31.

63

64

65

Εικ. 63: T. 32.

Εικ. 64: T. 33 – υδρία Π28283.

Εικ. 65: T. 35.

68

69

66

67

Εικ. 66: T. 36 – στάμνος Π28262.

Εικ. 67: T. 36 – η ταφή.

Εικ. 68: T. 37 – αμφορέας με αγκύλες λαβές Π28268.

Εικ. 69: T. 37 – αμφορίσκος Π28269 και κύπελλο Π28270.

72

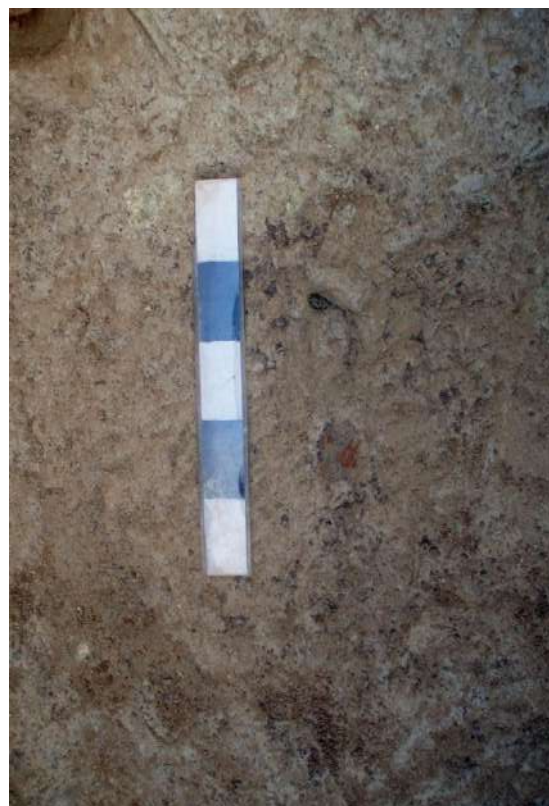
73

70

71

Εικ. 70: Τ. 38 – σκύφος Π28284, πόρπη Μ1691.

Εικ. 71: Τ. 38 – πόρπη Μ1691.

Εικ. 72: Τ. 39.

Εικ. 73: Τ. 40.

74

75

76

77

Εικ. 74: Τ. 41 - η ταφή.

Εικ. 75: Τ. 41 - η ταφή.

Εικ. 76: Τ. 42.

Εικ. 77: Τ. 42 - ψευδόστομος αμφορίσκος Π28285.

78

79

80

81

Εικ. 78: Τ. 43 και δρόμος Τ. 44.

Εικ. 79: Τ. 43 – προχοΐσκη Π28286.

Εικ. 80: Τ. 44 - το διάφραγμα της εισόδου.

Εικ. 81: Τ. 44.

82

83

84

85

Εικ. 82: T.45 – επιτάφια στήλη E7858α,β.

Εικ. 83: Η κτιστή κατασκευή.

Εικ. 84: Το υπόστρωμα έδρασης των λίθων.

Εικ. 85: T. 47 κάτω από την κτιστή κατασκευή.

86

87

88

89

Εικ. 86: Τ. 48 - η τεφροδόχος υδρία τύπου Hydra κατά χώραν.

Εικ. 87: Ο λάκκος Τ. 49 με την καύση.

Εικ. 88: Τ. 50.

Εικ. 89: Τ. 50 – προχοΐσκη Π32106.

90

91

92

93

Εικ. 90: Τ. 51.

Εικ. 91: Τ. 52.

Εικ. 92: Τ. 53.

Εικ. 93: Προθάλαμος Τ. 53 και Τ. 55.

94

95

96

97

Εικ. 94: Κυκλικό λάξευμα 2 και T. 55.

Εικ. 95: T. 54 - λάκκος με καύση.

Εικ. 96: T. 56 – ψήφοι MA2681, MA2682, προχοΐσκη Π32108.

Εικ. 97: T. 56 – προχοΐσκη Π32108 και κύπελλο 32109.

98

99

100

101

Εικ. 98: Τ. 57 - πυραμδικό επιτάφιο σήμα (;) Ε7859.

Εικ. 99: Τ. 57. Κεραμική κολλημένη στα τοιχώματα.

Εικ. 100: Τ. 57. Δοκιμαστική τομή στα δυτικά.

Εικ. 101: Τ. 58.

101

102

103

104

Εικ. 101: Τ. 58.

Εικ. 102: Τ. 59.

Εικ. 103: Τ. 60 - Τ. 61.

Εικ. 104: Τ. 62 - Τ. 63.

105

106

107

108

Εικ. 105: Ημιτελής λαξευτός Τ. 64.

Εικ. 106: ΠΤ1 και ΠΤ. 2.

Εικ. 107: ΠΤ. 2.

Εικ. 108: ΠΤ. 3.

109

110

111

Εκ. 109: ΠΤ. 6.

Εκ. 110: ΠΤ. 6.

Εκ. 111: ΠΤ. 8.

112

113

114

115

Εικ. 112: ΠΤ. 7.

Εικ. 113: ΠΤ. 7 - ο ψευδόστομος αμφορέας Π32100.

Εικ. 114: ΠΤ. 7 - ο ψευδόστομος αμφορέας Π32100.

Εικ. 115: ΠΤ. 7 - η στρ. ταφής.

116

117

118

Εικ. 116: Κυκλικό λάξευμα 1.
Εικ. 117: Κυκλικό λάξευμα 2.
Εικ. 118: Κυκλικό λάξευμα 3.

119α

119β

120α

120β

Εικ. 119α: Η επιτάφια στήλη E7858α του Τ. 45.
 Εικ. 119β: Η επιτάφια στήλη E7858β του Τ. 45.
 Εικ. 120α: Το επιτάφιο σήμα (;) E7859 του Τ. 57.
 Εικ. 120β: Το επιτάφιο σήμα (;) E7859 του Τ. 57.

121

122

Εικ. 121: T.1 Λίνδου.

Εικ. 122: T.1 και T.2 Λίνδου.

123

124

125α

125β

Εικ. 123: Αιχμή βέλους Μ1814 Τ. 1.1.

Εικ. 124: Φολίδα οψιανού Δ673 Τ. 2.

Εικ. 125α, β: Αμφορέας με αγκύλες λαβές Π25556. Τ. 3.1.

126α

126β

127

128

129

130

131

132

133

Εικ. 126α, β: Αλαβαστροειδές ληκύθιο Π25547 Τ. 3.2

Εικ. 127: Αλάβαστρο Π25548 Τ. 3.3.

Εικ. 128: Αλάβαστρο Π25549 Τ. 3.4.

Εικ. 129: Αλάβαστρο Π25550 Τ. 3.5.

Εικ. 130: Διπλό αγγείο Π25551 Τ. 3.6.

Εικ. 131: Αλάβαστρο Π25552 Τ. 3.7.

Εικ. 132: Αμφορίσκος Π25553 Τ. 3.8.

Εικ. 133: Αμφορίσκος Π25554 Τ. 3.9.

134

135

136

137

138

139

Εικ. 134: Κάτοπτρο M1669 T. 3.10.

Εικ. 135: Μολύβδινα σύρματα M1670, M1671 T. 3.11,12.

Εικ. 136: Χάλκινη ψήφος M1672 T. 3.13, χάλκινος δακτύλιος M1673 T. 3.14.

Εικ. 137: Χρυσή ψήφος M1674 T. 3.15.

Εικ. 138: Χρυσό δακτυλιδι M1675 T. 3.16.

Εικ. 139: Χρυσές ψήφοι M1676, M1677 T. 3.17,18.

140α

140β

140γ

140δ

1

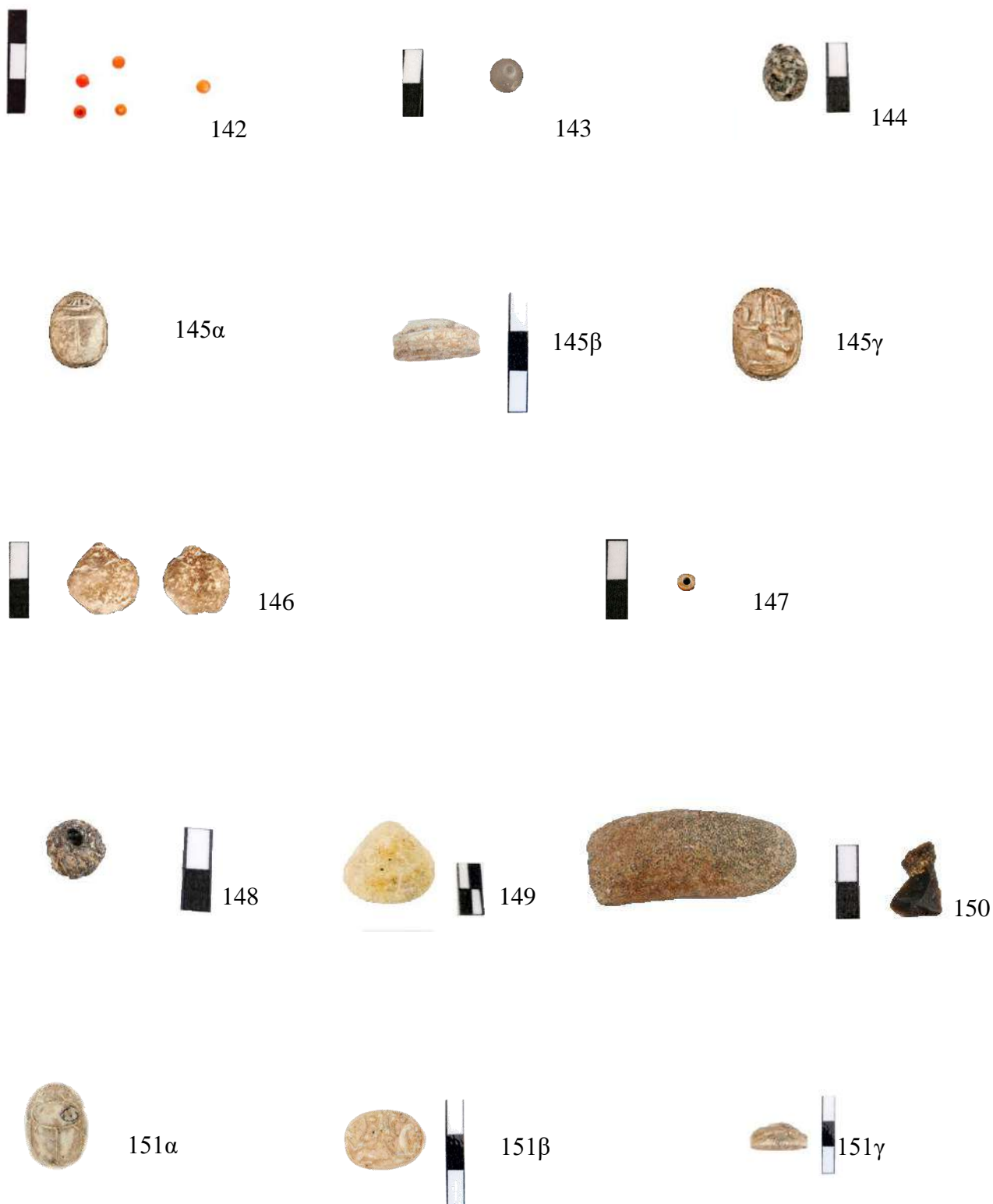
Εικ. 140α: Αδράχτι MA 1395 T. 3.21, σφονδύλια MA 1393 T. 3.19 και MA 1394 T. 3.20.

Εικ. 140β: Αδράχτι MA 1395 T. 3.21, σφονδύλια MA 1393 T. 3.19 και MA 1394 T. 3.20.

Εικ. 140γ: Αδράχτι MA 1395 T. 3.21.

Εικ. 140δ: Αδράχτι MA 1395 T. 3.21.

Εικ. 141: Ελεφάντινη πυξίδα MA1396 T. 3.22.

Εικ. 142: Ψήφοι κορναλίνη MA1385 T. 3.23, MA1386 T. 3.24.

Εικ. 143: Ψήφος από ορεία κρύσταλλο MA1397 T. 3.25.

Εικ. 144: Σκαραβοειδής ψήφος MA1388 T. 3.26.

Εικ. 145α,β,γ: Σκαραβαίος MA1389 T. 3.27.

Εικ. 146: Πλακίδια από φαγεντιανή MA1391 T.3.28.

Εικ. 147: Δακτυλιόσχημος ψήφος MA1382 T.3.29

Εικ. 148: ψήφοι από υαλόμαζα MA 1389α T. 3.30, MA 1390 T. 3.31.

Εικ. 149: Όστρεο Δ670 T. 3.32.

Εικ. 150: Βότσαλο Δ671 T. 3.33, απολέπισμα οψιανού Δ672 T. 3.34.

Εικ. 151α,β,γ: Σκαραβαίος MA1401 T. 3.36.

152

153

154

155

156

Εικ. 152: Αμφορίσκος ή σκύφος Π25584 Τ. 4.1.

Εικ. 153: Αμφορέας με αγκύλες λαβές Π25585α,β Τ. 4.2.

Εικ. 154: Βότσαλο Δ676 Τ. 4.3.

Εικ. 155: Βότσαλο Δ677 Τ. 4.4.

Εικ. 156: Θραύσμα κρατήρα Π25588 Τ. 5.1.

157

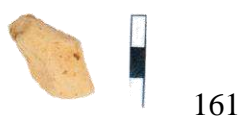
158

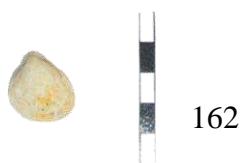
159

160

161

162

163

Εικ. 157: Θραύσμα κλειστού αγγείου Π25586 Τ. 6.1.

Εικ. 158: Λαβή προχειδούς Π25587 Τ. 6.2.

Εικ. 159: Θραύσμα ψευδόστομου αμφορέα Π25556α,β Τ. 7.1.

Εικ. 160: Θραύσμα πρόχου (;) Π 25589 Τ. 7.2.

Εικ. 161: Θραύσμα αμφορίσκου (;) Π 25590 Τ. 7.3.

Εικ. 162: Δ679 Τ. 7.4.

Εικ. 163: Λίθινο αντικείμενο Δ678 Τ. 7.5.

164

165α

165β

166

167

168

169

Εικ. 164: Θραύσμα αμφορέα με αγκύλες λαβές Π25591 Τ. 8.1.

Εικ. 165α,β: Θραύσματα ψευδόστομου αμφορέα Π28263 Τ. 8.2.

Εικ. 166: Θραύσμα σκύφου (;) Π25592 Τ. 8.3.

Εικ. 167: Φολίδα και απολέπισμα οψιανού Δ675α,β Τ. 8.4.

Εικ. 168: Φολίδα οψιανού Δ675 Τ. 8.5.

Εικ. 169: Όστρεα Δ680 α,β. Τ. 8.6.

170

171

172

173

174

175

Εικ. 170: Ρωμαϊκός αμφορέας Π28291 Τ. 9.1.

Εικ. 171: Όστρεο Δ681 Τ. 9.2.

Εικ. 172: Ληκύθιο Π28292 Τ. 9.3.

Εικ. 173: Δακτυλίδι σιδερένιο Μ1810 Τ. 9.4.

Εικ. 174: Σιδερένια καρφιά Μ1811, Μ1812, Μ1813 Τ. 9.5-7.

Εικ. 175: Πρόχους (;) Π25593α,β Τ. 9.8.

176

177

178

179α

179β

180

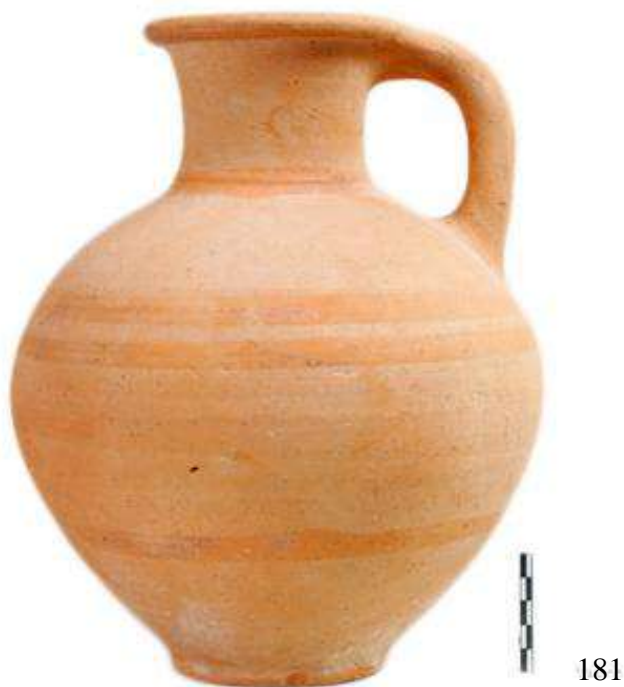
Εικ. 176: Αμφορέας με αγκύλες λαβές Π25696 Τ. 9.9.

Εικ. 177: Θραύσμα κυλινδρικής προχοής Π30092 Τ. 9.10.

Εικ. 178: Ψήφος από ορεία κρύσταλλο ΜΑ1397 Τ.9.11.

Εικ. 179α,β: Σφονδύλι ΜΑ1398 Τ. 9.12.

Εικ. 180: Σφονδύλι ΜΑ1399 Τ. 9.13.

181

182α

182β

183

184α

184β

Εικ. 181: Πρόχους Π25555 Τ. 10.1.

Εικ. 182α,β: Σφηκωτήρας Μ1678 Τ. 10.2.

Εικ. 183: Μολύβδινα σύρματα Μ1679α δισκάριο Μ1679β Τ10.3,4.

Εικ. 184α,β: Ψευδόστομος αμφορέας Π28261 Τ. 11.1.

185

186

187

Εικ. 185: Κύπελλο Π28261 Τ. 14.

Εικ. 186: Θραύσματα κλειστού αγγείου Π28289 α,β Τ. 15.1.

Εικ. 187: Κεραμική Τ. 17. Κύπελλο Π28272 Τ. 17.2, θήλαστρο Π28273 Τ. 17.3, θήλαστρο Π28271 Τ. 17.1.

188

189α

189β

190α

190β

191

192

Εικ. 188: Αμφορέας με αγκύλες λαβές Π28263α Τ. 18.1.

Εικ. 189α,β: Πυξίδα - κάλπη Π28264 Τ. 18.2.

Εικ. 190α,β: Ψευδόστομος αμφορέας Π28265 Τ. 18.3.

Εικ. 191: Κεραμεική Τ. 18. Εικονίζονται ο αμφορίσκος Π28266 Τ.18.4 και η προχοή ψευδόστομου αμφορίσκου Π28267 Τ. 18.5.

Εικ. 192: Ψήφος ΜΑ2689 Τ. 18.6.

193

194

Εικ. 193; Θραύσματα κλειστού αγγείου Π28274 Τ. 19.1.

Εικ. 194: Θραύσματα χείλους κρατήρα Π25594 Τ. 20.1.

Εικ. 195: Θραύσματα ελληγιστικού αμφορέα Π28296 Τ. 21.1.

Εικ. 196: Κεραμεική προθαλάμου Τ. 21. Σκύφος Π28297 Τ. 21.2, φιαλίδια, Π28298 Τ. 21.3, Π28299 Τ.21.4.

Εικ. 197: Θραύσματα υδρίας τύπου Hadra Π28300 Τ. 21.5.

Εικ. 198α,β: Ψευδόστομος αμοφρίσκος Π28275 Τ25.1.

Εικ. 199: Σφονδύλι ΜΑ2688 Τ. 51.2.

200

201α

201β

202

203

Εικ. 200: Ψευδόστομος αμφορίσκος Π28276 Τ.30.1

Εικ. 201α,β: Θραύσματα κλειστού αγγείου Π28277 Τ. 30.2, Π28277α Τ. 30.3.

Εικ. 202: Κάλπη Π28278 Τ. 31.1.

Εικ. 203: Θραύσμα ποδιού σκύφου Π28279 Τ. 31.2.

Εικ. 204: Μικρός αμφορέας με αγκύλες λαβές ή στάμνος Π28280 Τ. 32.1.

Εικ. 205: Κύπελλα Π28281, Τ. 32.2, Π28282 Τ. 31.3.

206α

206β

Εικ. 207: Στάμνος Π28262 Τ. 36.1.

Εικ. 208: Αμφορέας με αγκύλες λαβές Π28268 Τ. 37.1.

Εικ. 209: Αμφορίσκος Π28269 Τ. 37.2.

Εικ. 210: Κύπελλο Π28270 Τ. 37.3.

211

212

213

214

215

Εικ. 211: Σκύφος Π28284 Τ. 38.1.

Εικ. 212: Πόρπη Μ1691 Τ. 38.2.

Εικ. 213: Θραύσμα κρατήρα (;) Π25595 Τ. 41.1.

Εικ. 214: Φυλλόσχημη πόρπη Μ1821 Τ. 41.2.

Εικ. 215: Ελαφρόπετρα Δ924 Τ. 41.3.

216α

216β

216γ

217α

217β

Εικ. 216α,β,γ: Ψευδόστομος αμφορίσκος Π28285. Τ. 42.1.

Εικ. 217α,β: Προχοΐσκη Π28286 Τ. 43.1.

218

219

220

221α

221β

Εικ. 218: Θραύσμα μελαμβαφούς κύλικας Π28293. Τ. 44.1.

Εικ. 219: Θραύσμα λαιμού αμφορέα Π28294 Τ. 44.2.

Εικ. 220: Θραύσμα λαβής αμφορέα Π28295 Τ. 44.3.

Εικ. 221α,β: Πρόχους Π28287 Τ. 44.4.

Εικ. 222α,β: Θραύσματα ψευδόστομου αμφορέα Π28288 Τ. 45.1.

Εικ. 223: Σφονδύλι ΜΑ 2687 Τ. 45.2.

224

225

226

227

Εικ. 224: Όλπες Π32104 Τ. 46.1, Π32105 Τ. 46.2.

Εικ. 225: Χάλκινη βελόνα Μ1822 Τ. 46.3.

Εικ. 226: Σωληνοειδές αντικ. Μ1823 Τ. 46.4.

Εικ. 227: Υδρία τύπου Hadra Π32104 Τ. 46.1, Π30091 Τ. 48.1.

228

229

230

231

232

233

Εικ. 228: Προχοΐσκη ή ληκύθιο Π32106 Τ. 50.1.

Εικ. 229: Όστρεο Δ 891 Τ. 50.2.

Εικ. 230: Χάλκινη βελόνα Μ1824 Τ. 51.1.

Εικ. 231: Σιδερένιος κρίκος Μ1825 Τ. 52.1.

Εικ. 232: Φολίδα οψιανού Δ892 Τ. 52.2.

Εικ. 233: Ροδιακός σκύφος Π32107 Τ. 53.1.

234

235

236α

236β

237

Εικ. 234: Προχοΐσκη Π32109. Τ.56.1.

Εικ. 235: Κύπελλο Π32109 Τ. 56.2.

Εικ. 236α,β: Ψήφος από αγάτη ΜΑ 2681 Τ. 56.3.

Εικ. 237: Λίθινη ψήφος ΜΑ2682 Τ. 56.4.

Εικ. 238: Ψευδόστομος αμφορέας Π32111 Τ. 57.2.
Εικ. 239: Βάση κυπέλλου ή σκύφου Π32112 Τ. 57.3.

240

241

242

243

- Εικ. 240: Θραύσμα κρατήρα (;) Π32102 Τ. 58.1.
 Εικ. 241: Θραύσμα τριποδικού αγγείου Π32103 Τ. 58.2.
 Εικ. 242: Θραύσμα προχειδούς Π32101 ΠΤ. 6.1.
 Εικ. 243: Έλασμα χαλκού Μ1826 ΠΤ. 6.2.

244α

244β

244γ

244δ

Εικ. 244α-δ: Ψευδόστομος αμφορέας ΠΤ.32100 ΠΤ. 7.1.

Εικ. 244ε: Ψευδόστομος αμφορέας ΠΤ32100 ΠΤ.7.1.

Εικ. 245: Θραύσματα σιδήρου Μ1827 ΠΤ 8.1.

246α

246β

247

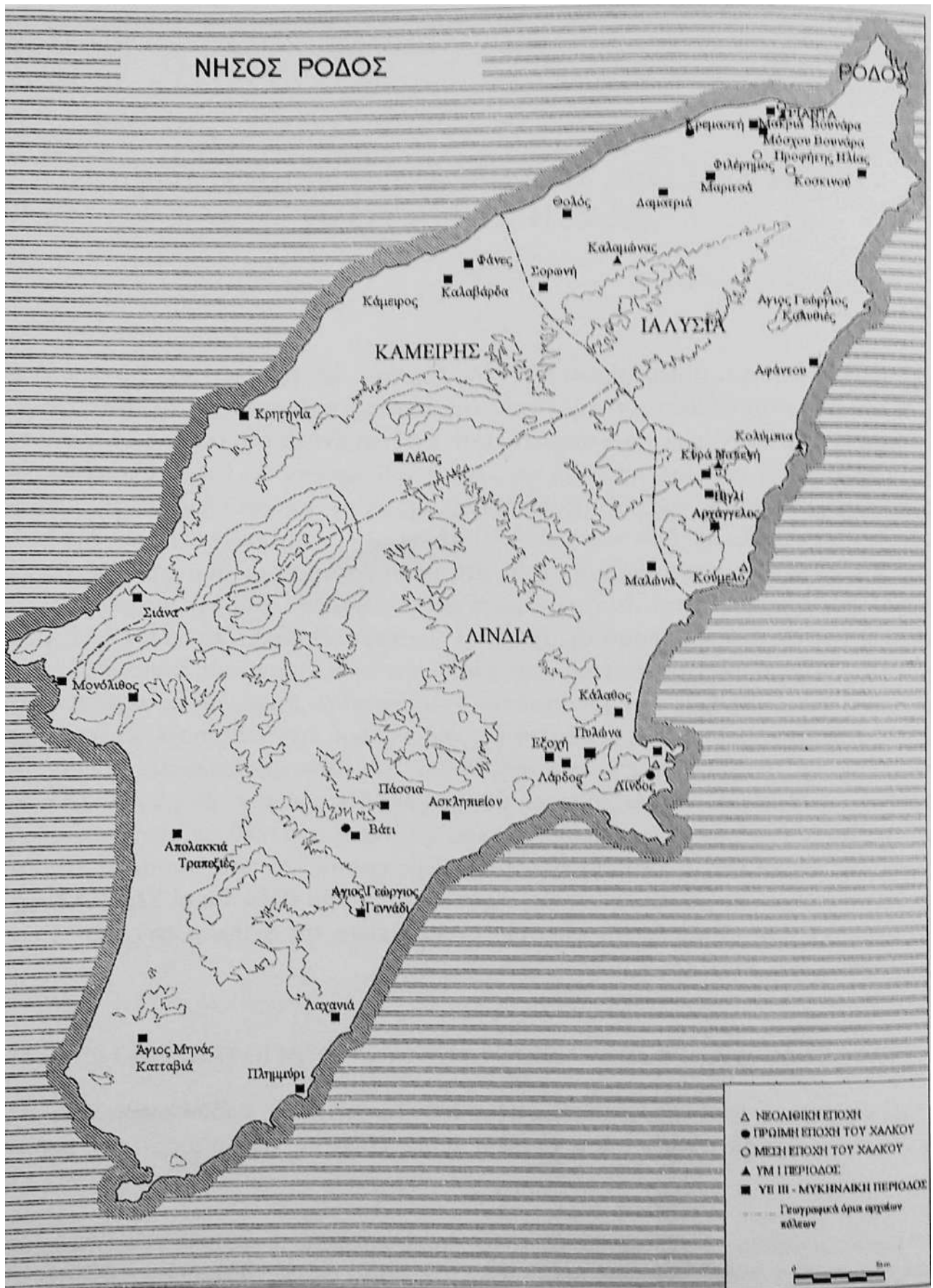

248

Εικ. 246α,β: Ψευδόστομος αμφορέας ΠΤ. 1 Λίνδου.

Εικ. 247: Σύνολο αγγείων Τ. 2 Λίνδου.

Εικ. 248: Λοιπά ευρήματα Τ. 2 Λίνδου.

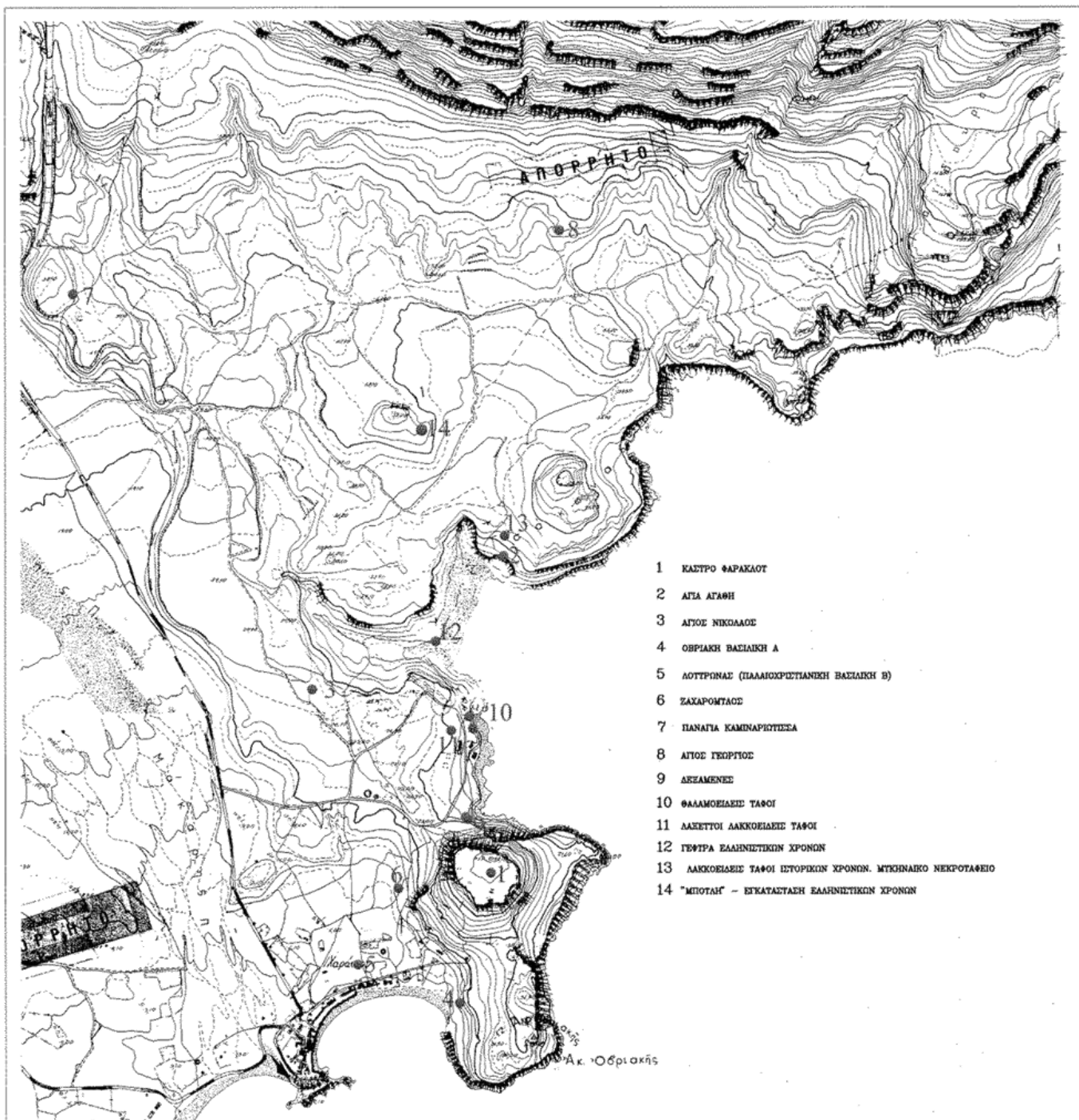

Χάρτης 1: Μυκηναϊκές θέσεις στη Ρόδο (από Καράντζαλη 2001)

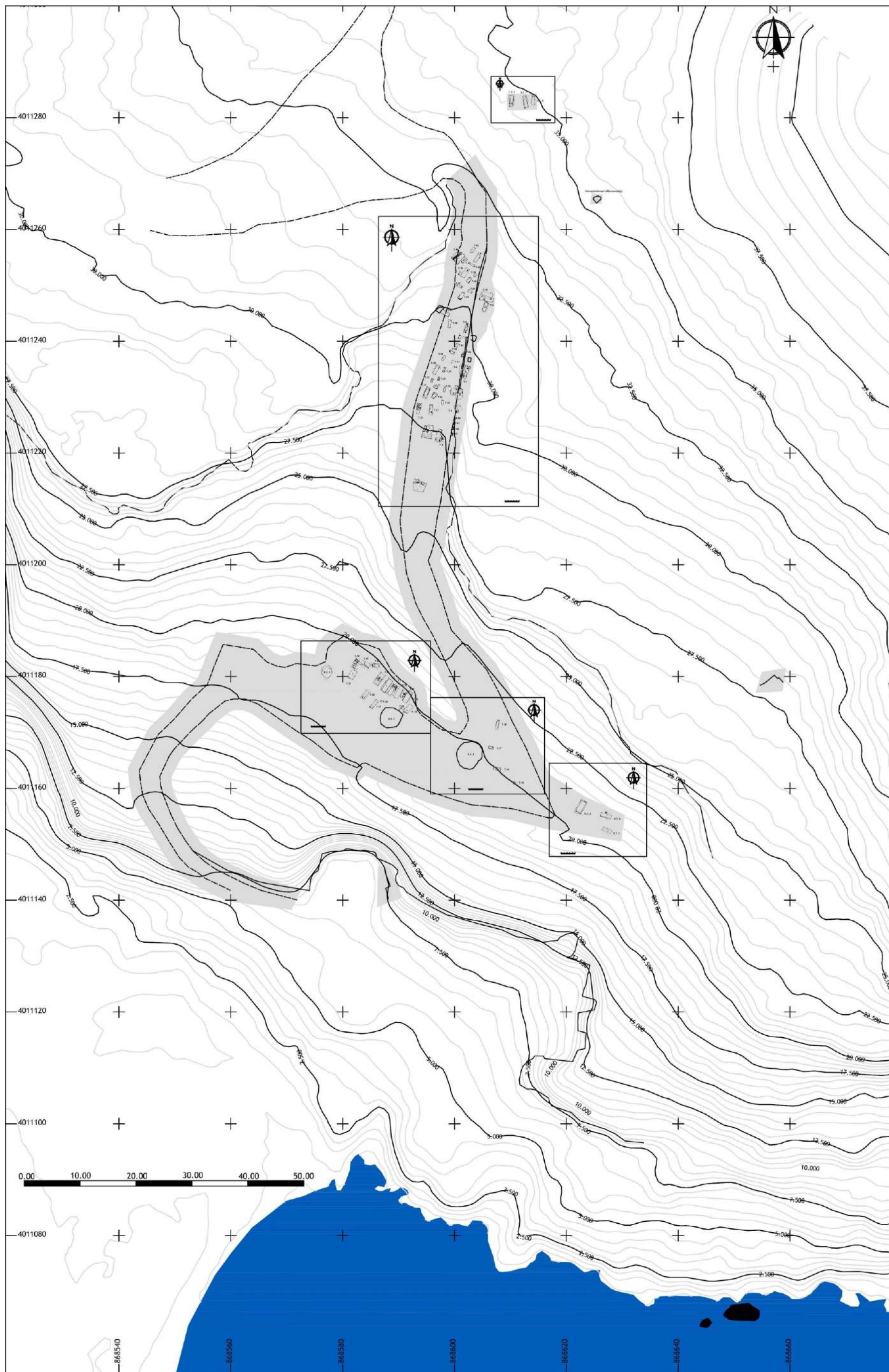

Χάρτης 2: Χάρτης των γεωμετρικών θέσεων της Ρόδου (από Παπαχριστοδούλου 1983).

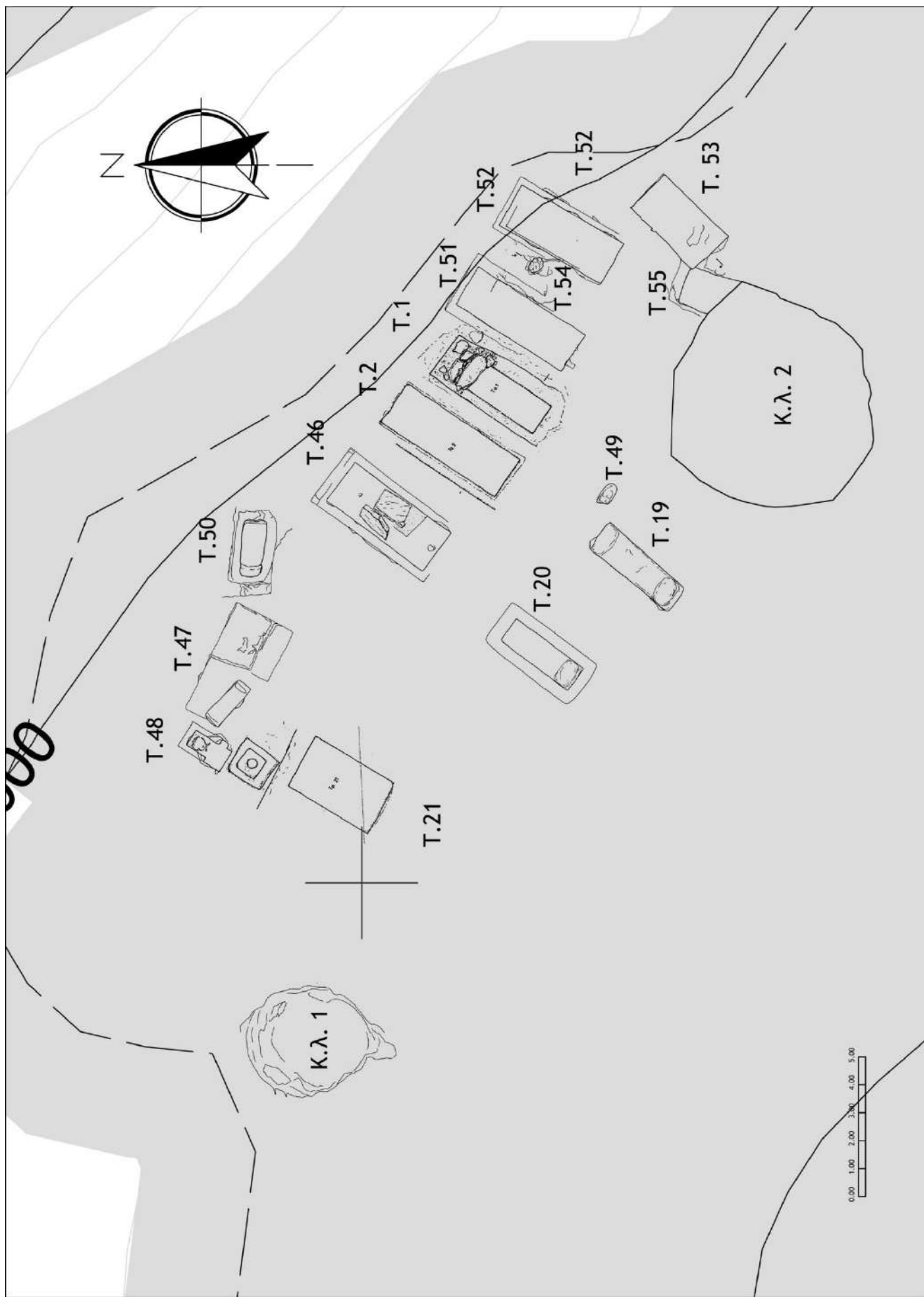

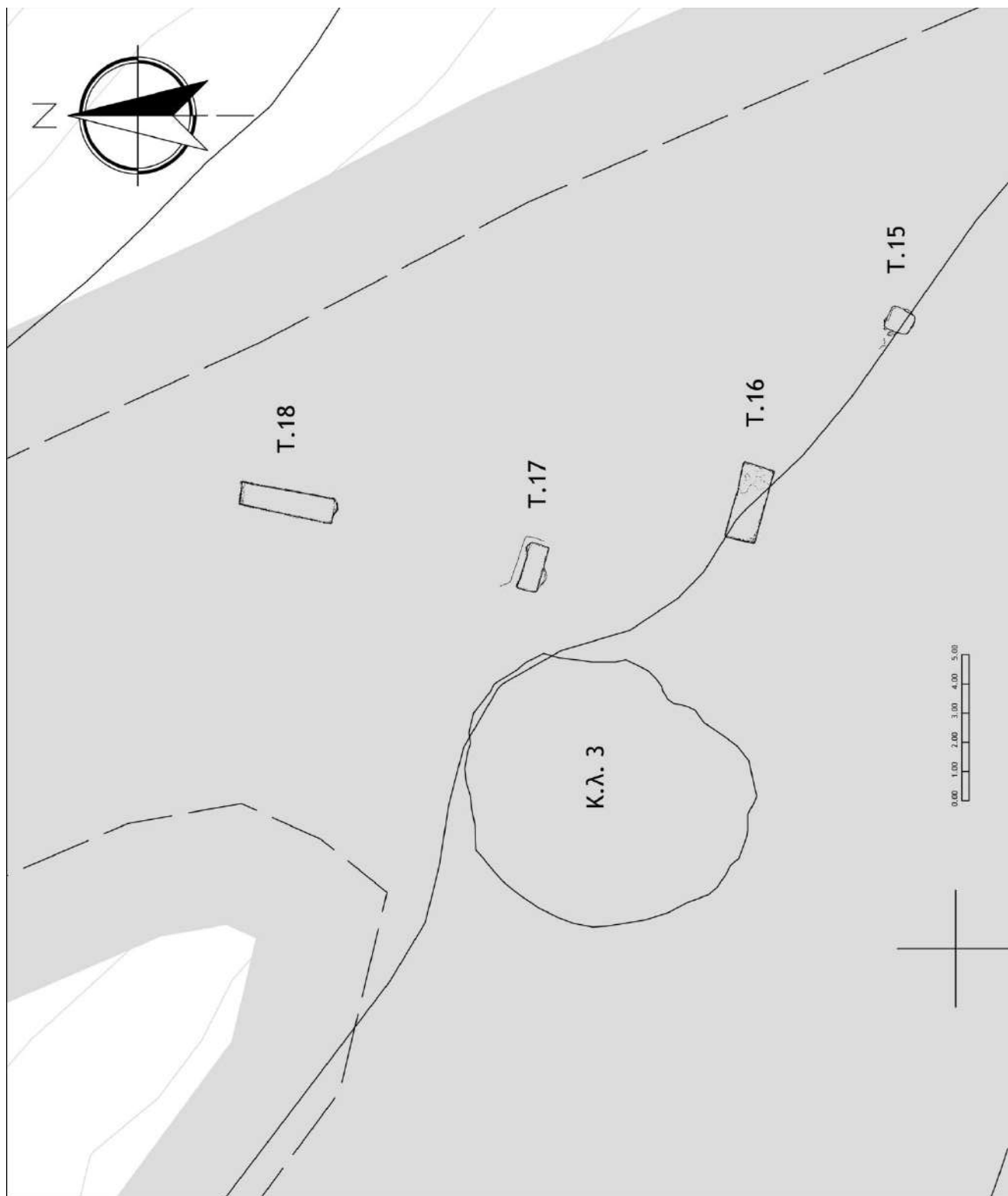
Χάρτης 4: Η περιοχή της Αγίας Αγάθης (ΕΦΑ Δωδεκανήσου)

Σχέδ. 1: Γενικό τοπογραφικό του νεκροταφείου.

Σχέδ. 2: Νοτιοδυτική συστάδα.

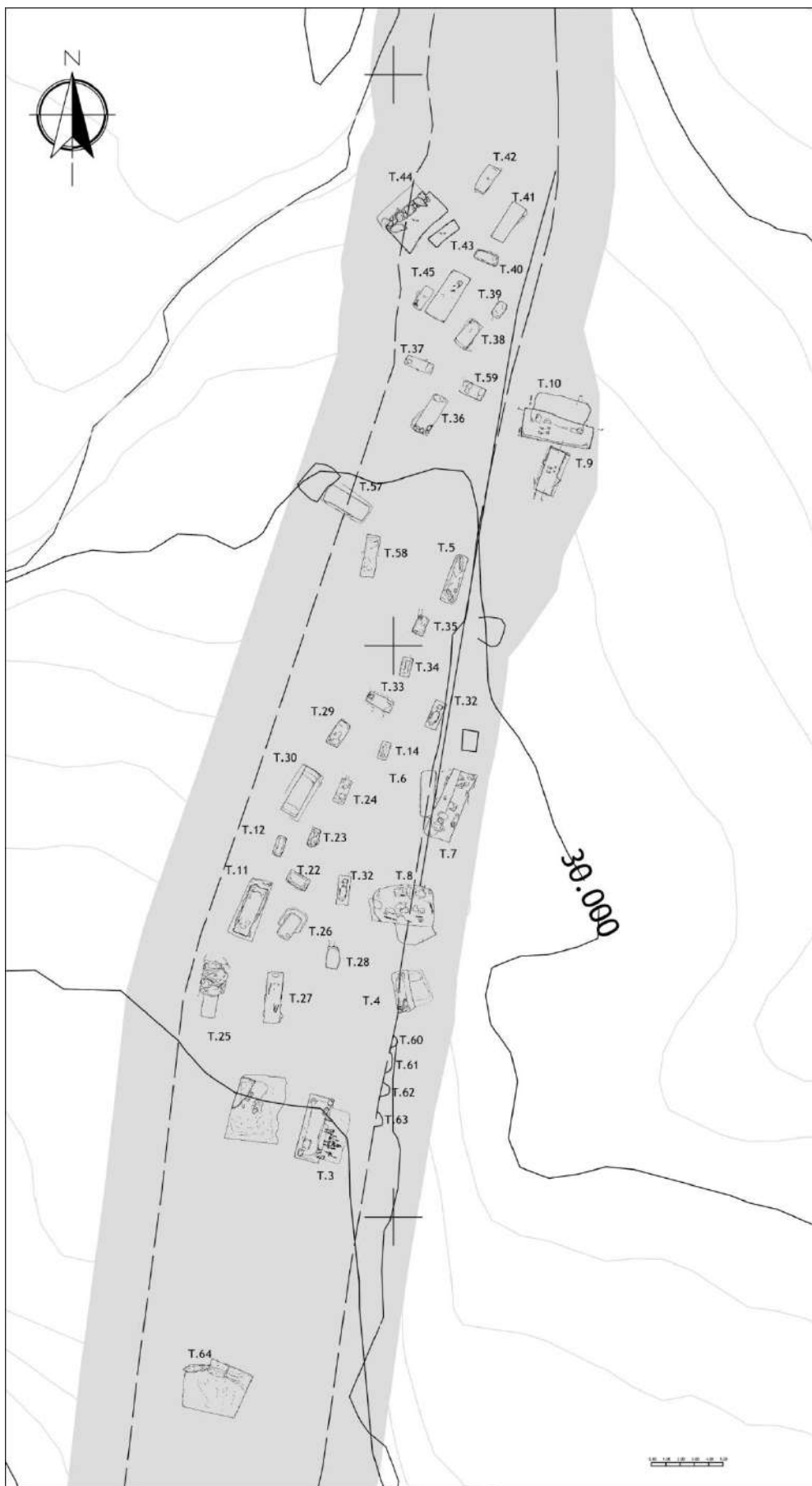

Σχέδ. 3: Νότια συστάδα.

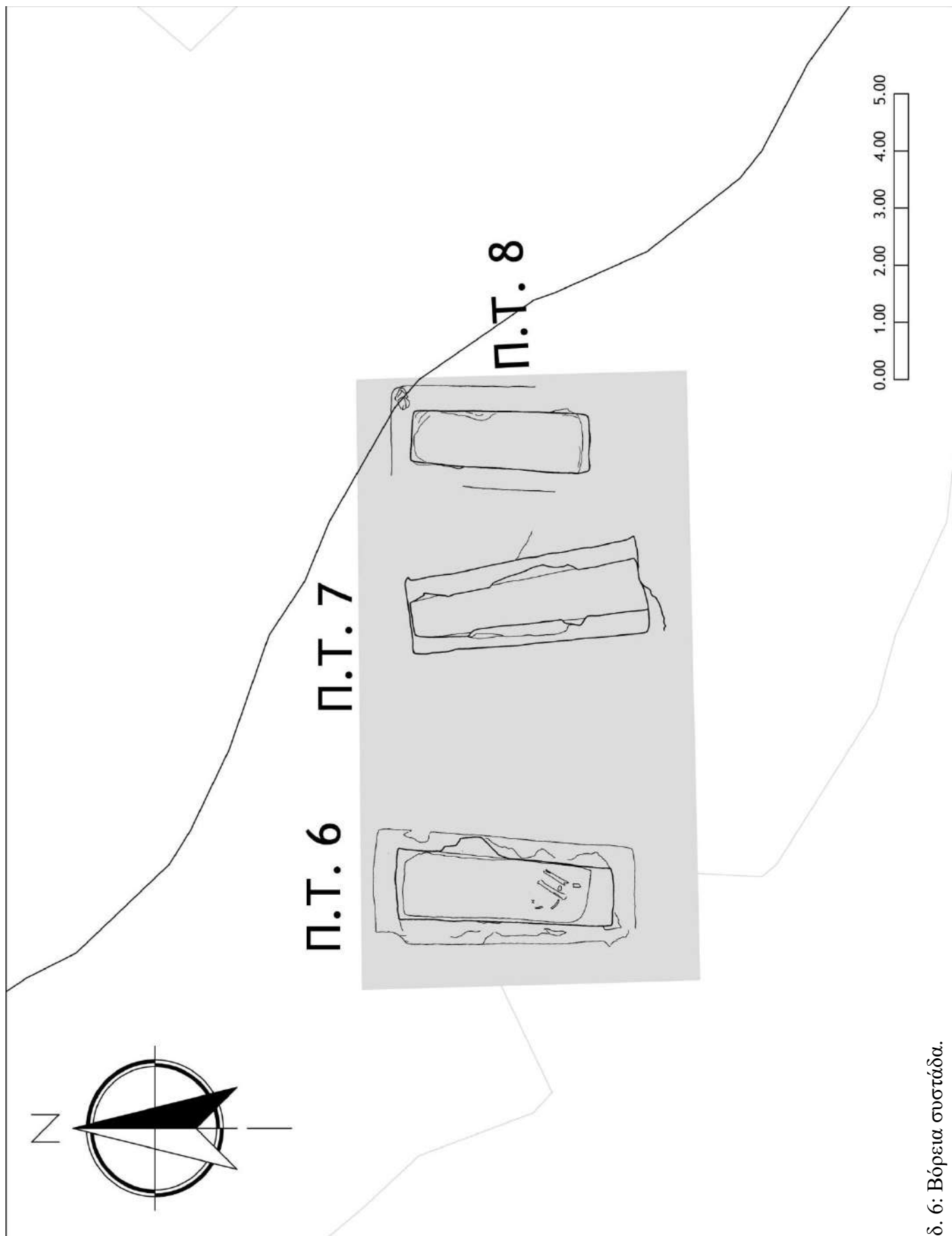

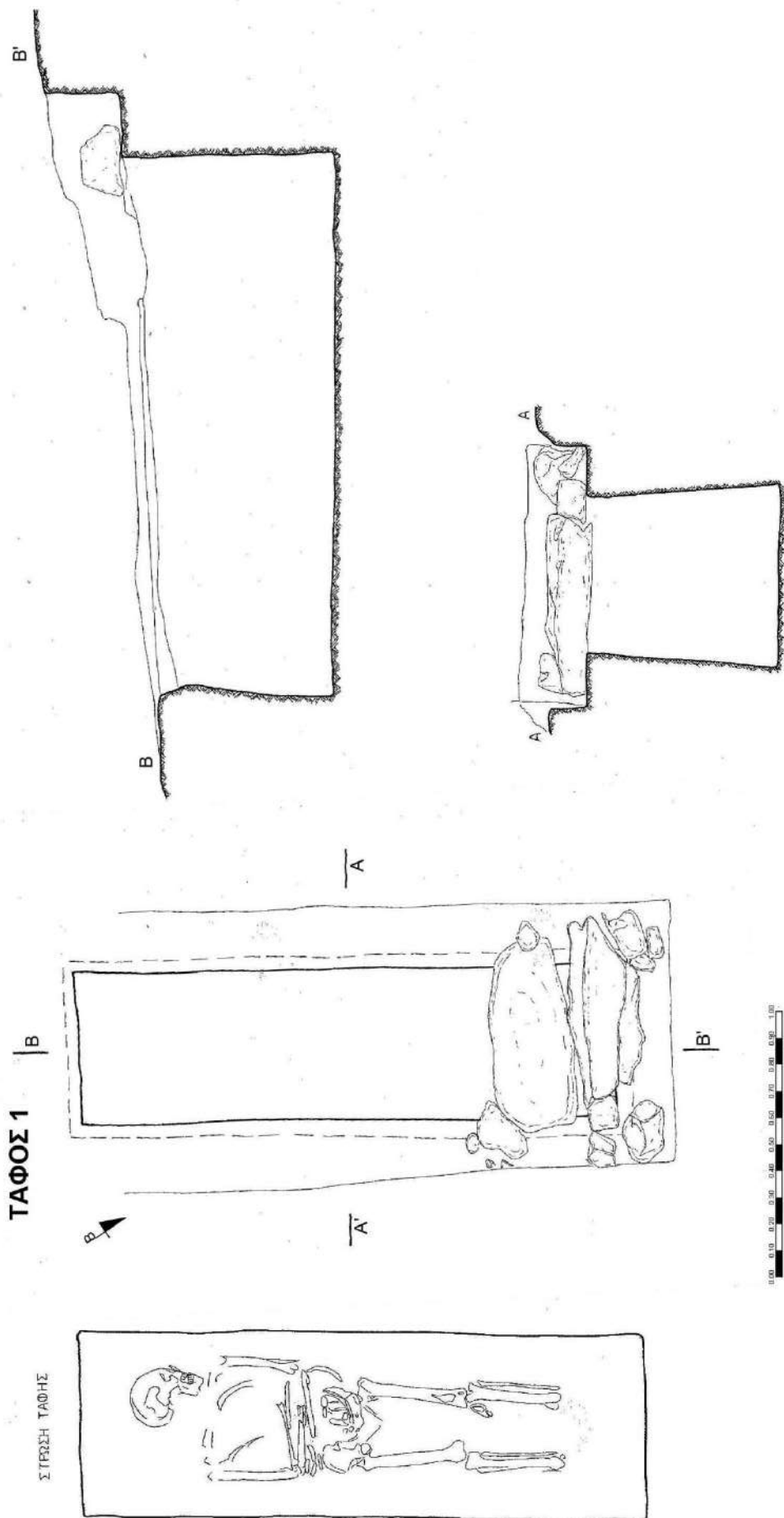
Σχέδ. 4: Νοτιοανατολική συστάδα.

Σχέδ. 5: Κεντρική συστάδα.

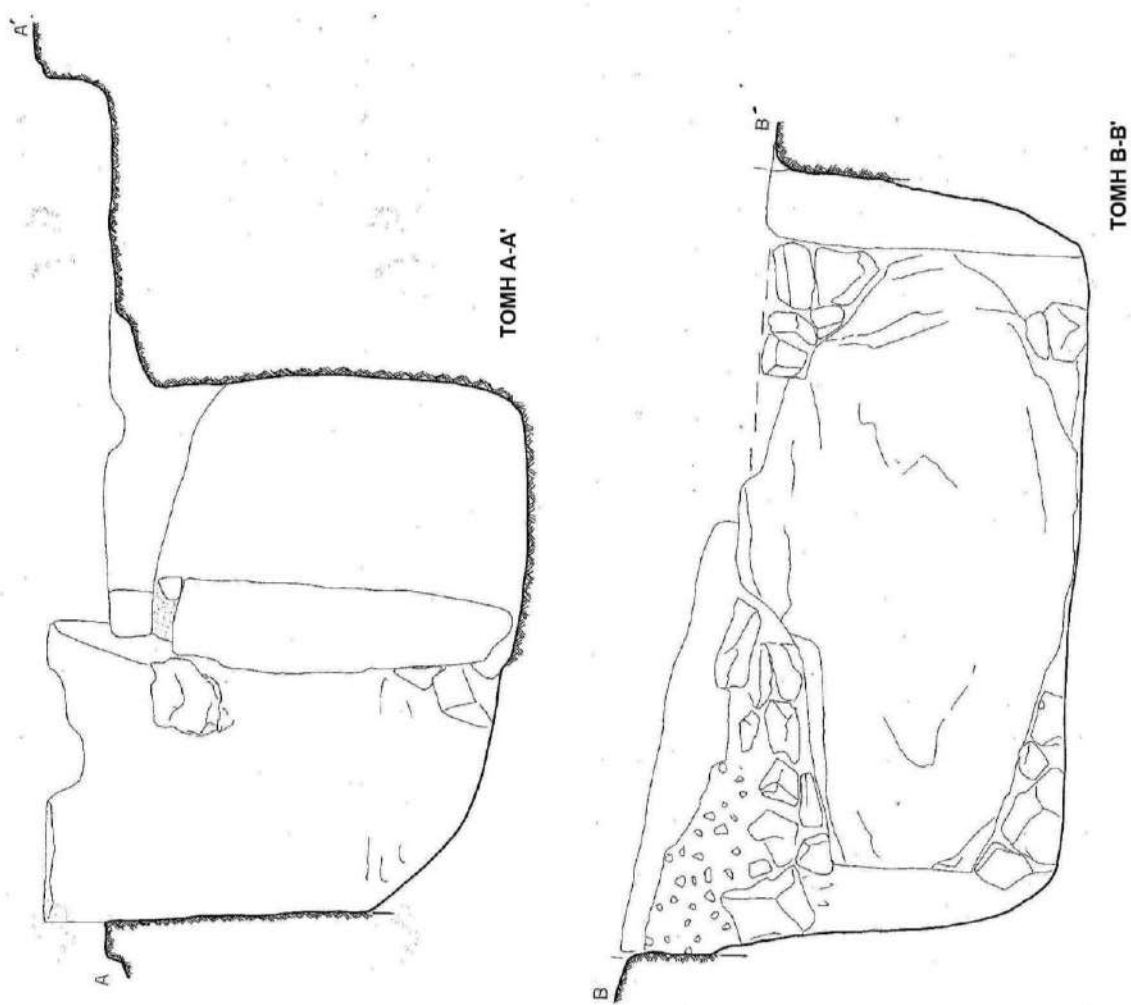

Σχέδ. 6: Βόρεια συστάδα.

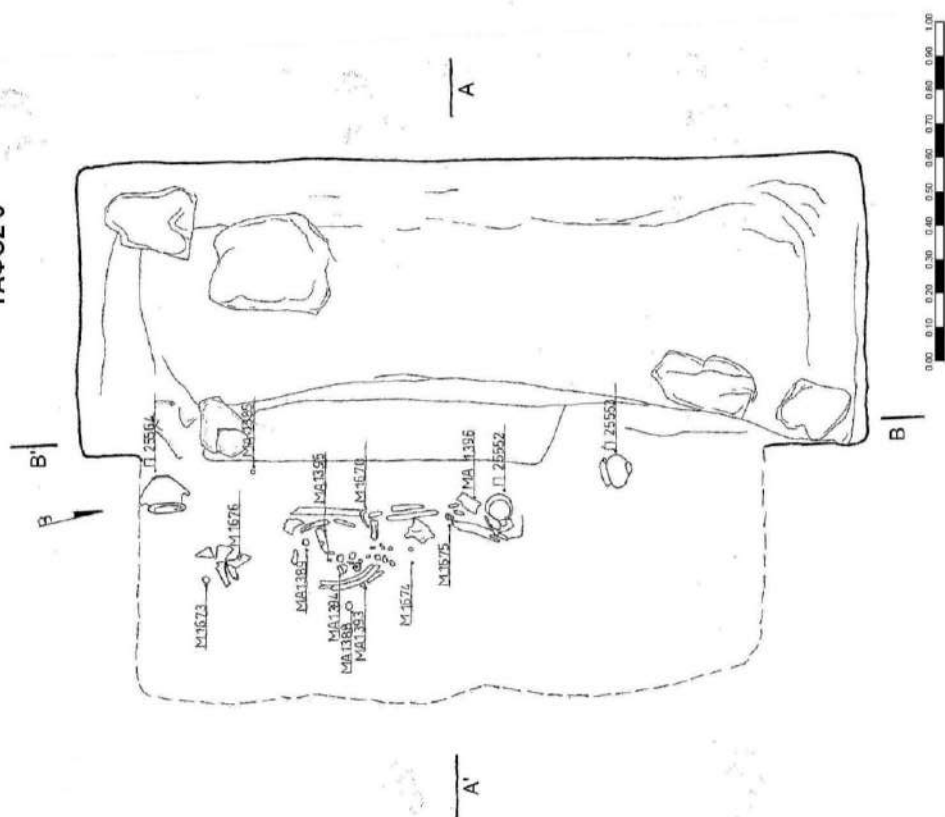

Σχέδ. 7: Τάφος 1.

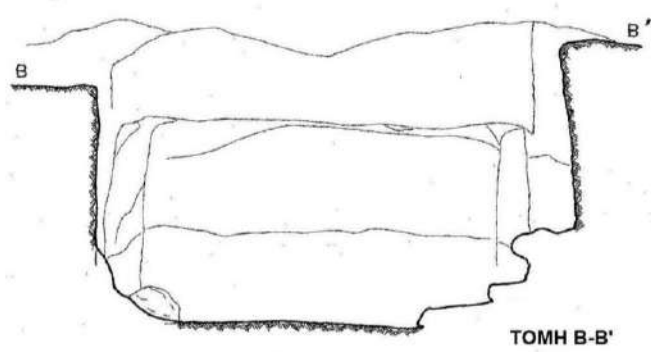
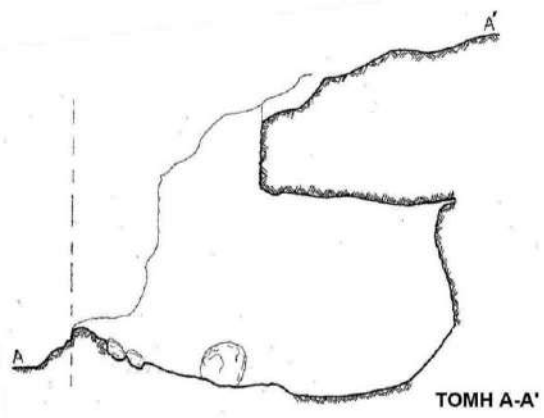
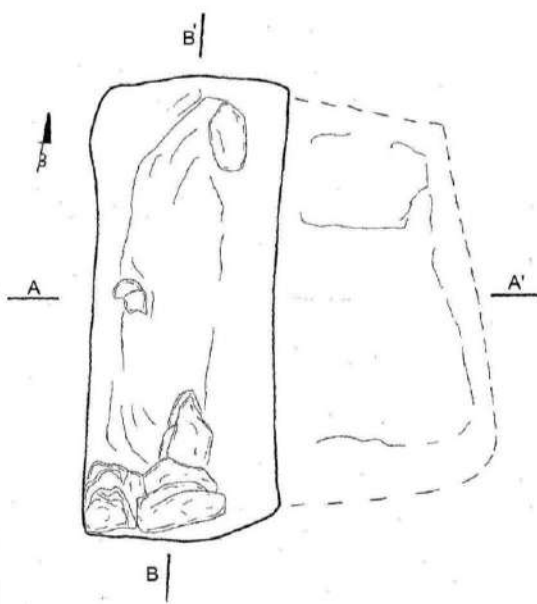

ΤΑΦΟΣ 3

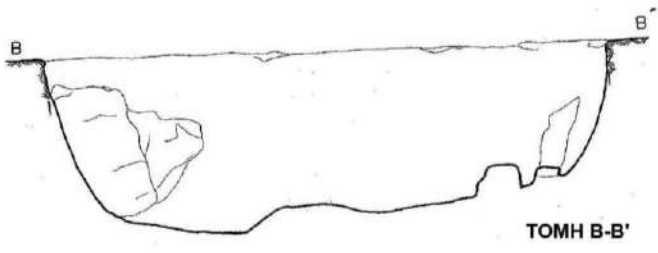
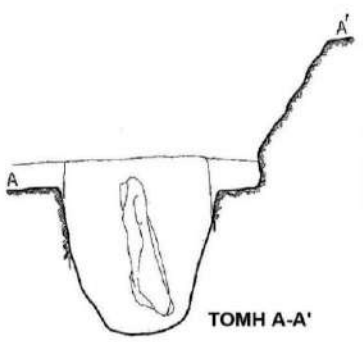
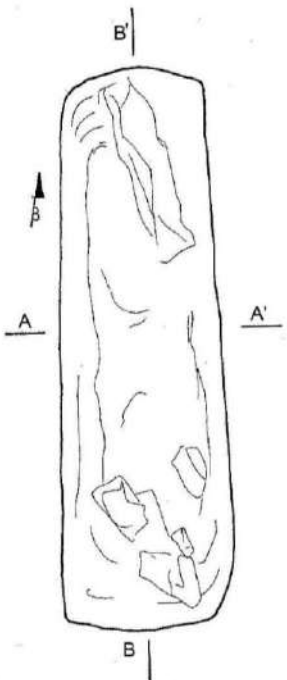

Σχέδ. 9: Τάφος 3.

ΤΑΦΟΣ 4

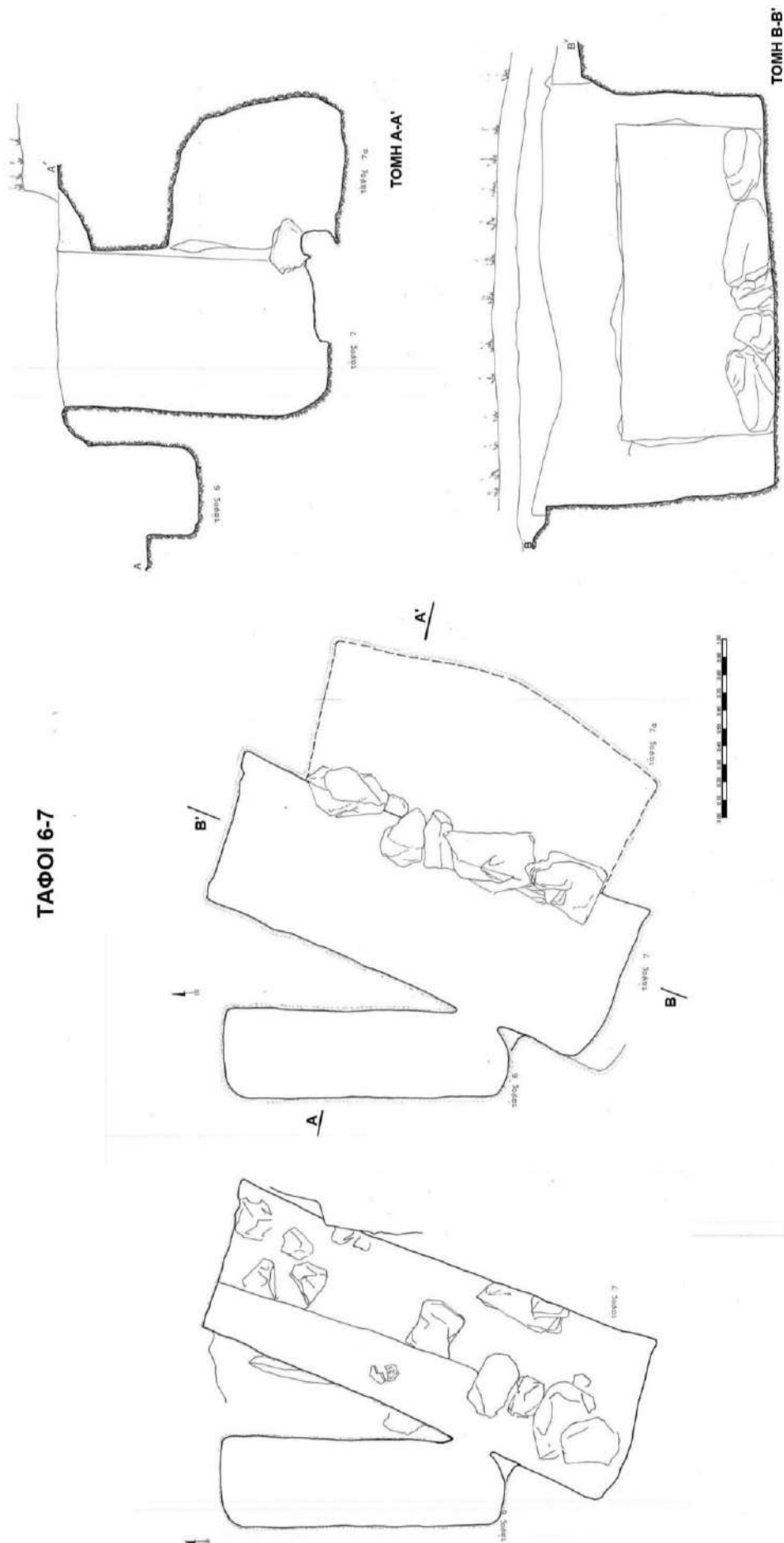
ΤΑΦΟΣ 5

Σχέδ. 10: Τάφος 4 .

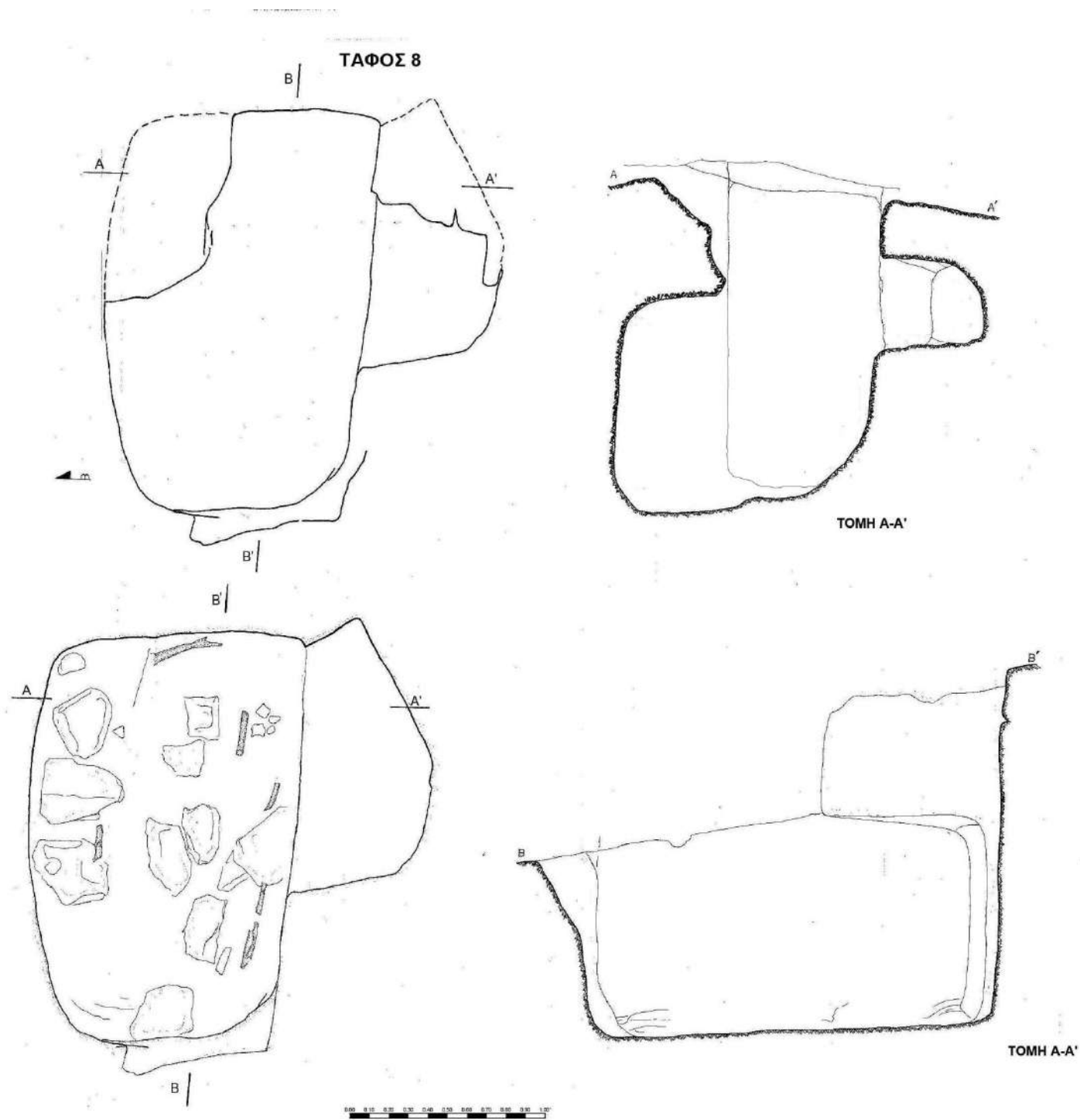
Σχέδ. 11: Τάφος 5.

ΤΑΦΟΙ 6-7

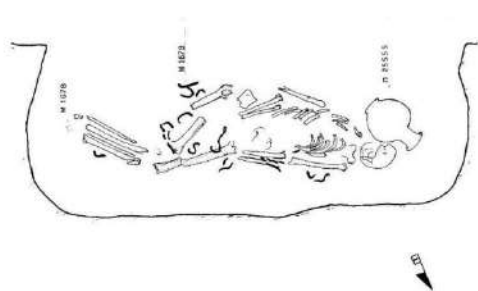
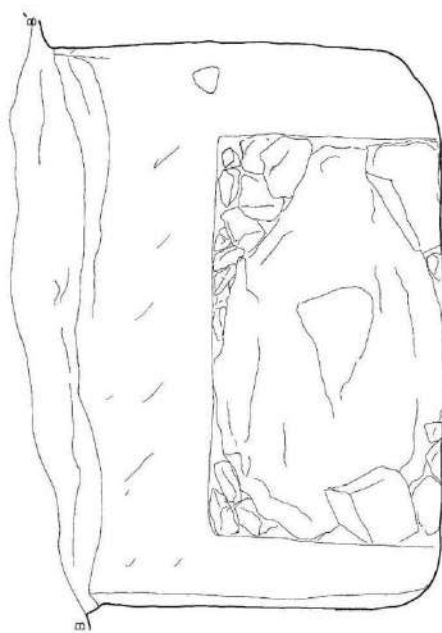
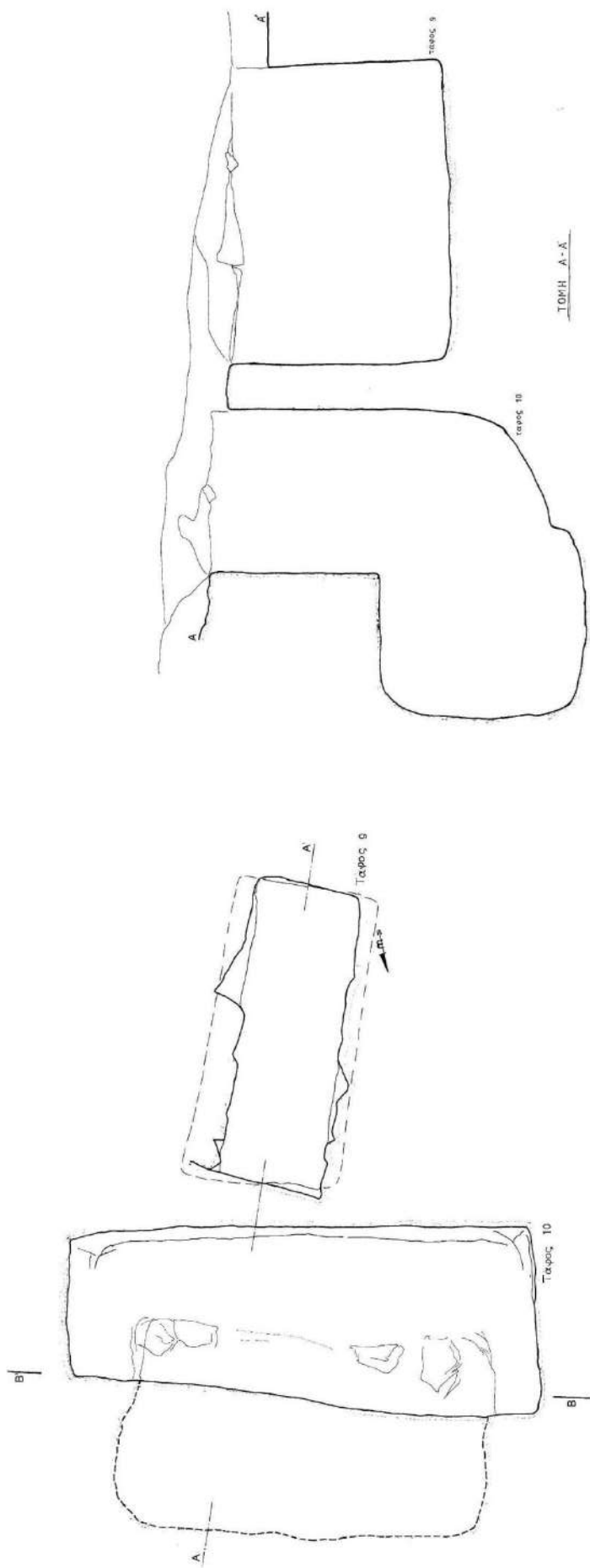

- Σχέδ. 12: Τάφοι 6-7
- Σχέδ. 13: Τάφοι 6-7
- Σχέδ. 14: Τάφοι 6-7 τομή Α-Α'
- Σχέδ. 15: Τάφος 7, τομή Β-Β'

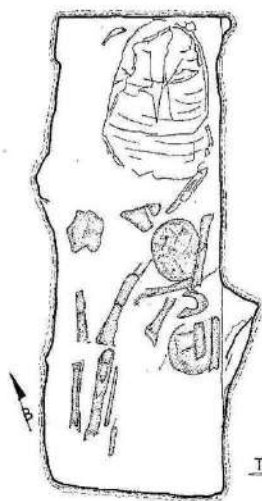

Σχέδ. 16: Τάφος 8.

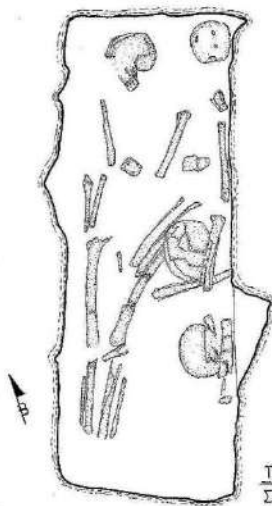

Σχέδ. 17.: Τάφοι 9-10.

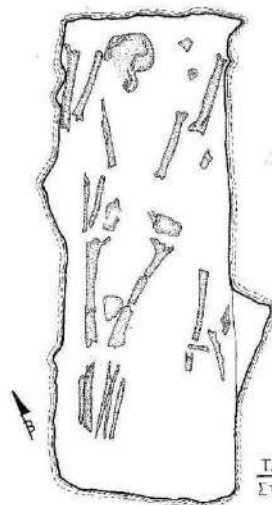
ΤΑΦΟΣ 9

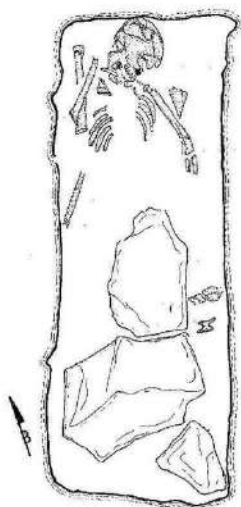
ΤΑΦΟΣ 9

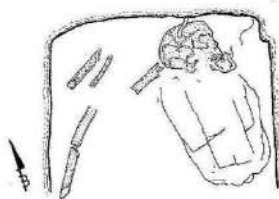
ΤΑΦΟΣ 9
Στρώση 2

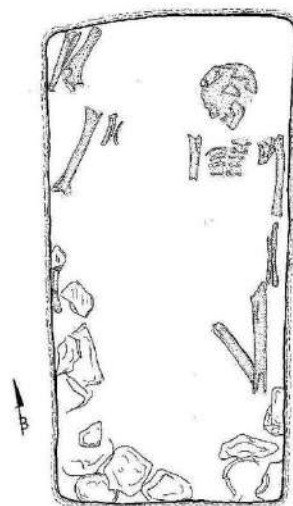
ΤΑΦΟΣ 9
Στρώση 3

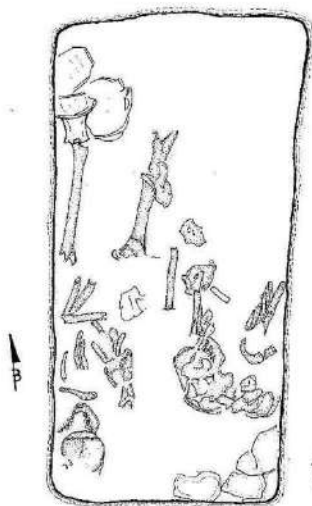
ΤΑΦΟΣ 9
Στρώση 4

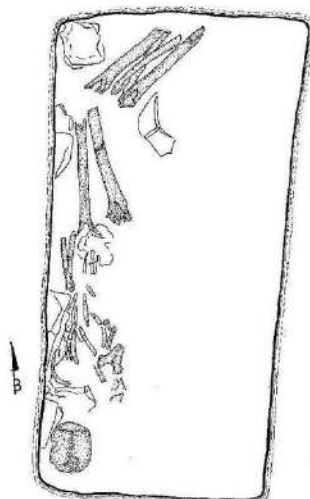
ΤΑΦΟΣ 9
Στρώση 5

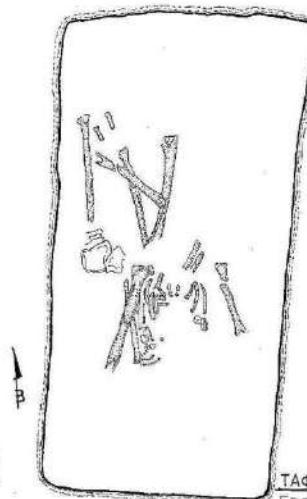
ΤΑΦΟΣ 9
Στρώση 6

ΤΑΦΟΣ 9
Στρώση 7

ΤΑΦΟΣ 9
Στρώση 7a

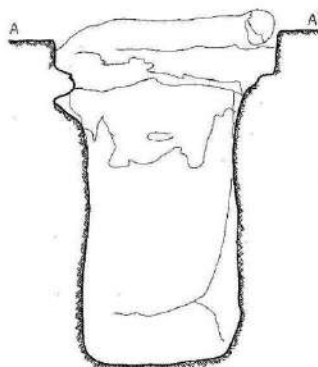
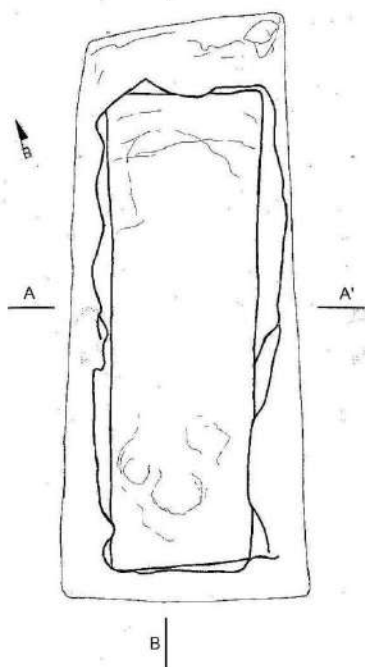

ΤΑΦΟΣ 9
Στρώση 8

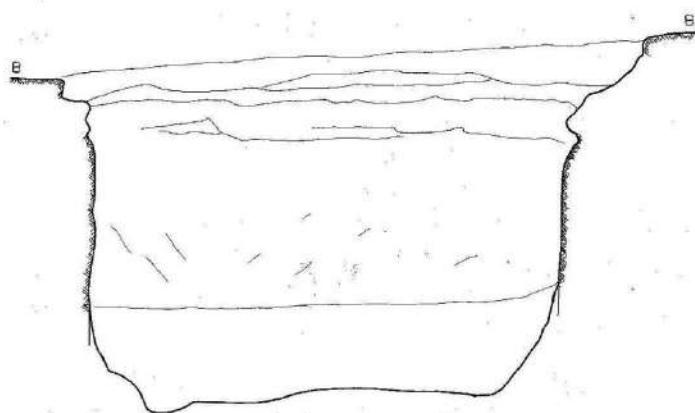

Σχέδ. 18: Τάφος 9, ανασκαφικές στρώσεις.

ΤΑΦΟΣ 11

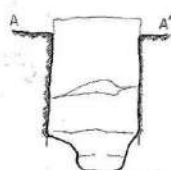
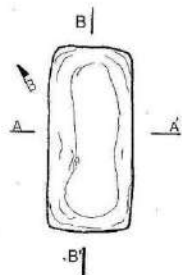

ΤΟΜΗ Α-Α'

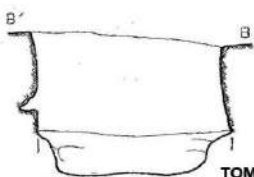

ΤΟΜΗ Β-Β'

ΤΑΦΟΣ 12

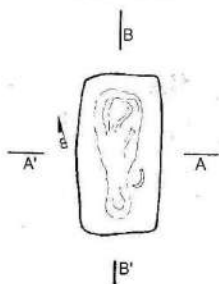
ΤΟΜΗ Α-Α'

ΤΟΜΗ Β-Β'

ΤΑΦΟΣ 14

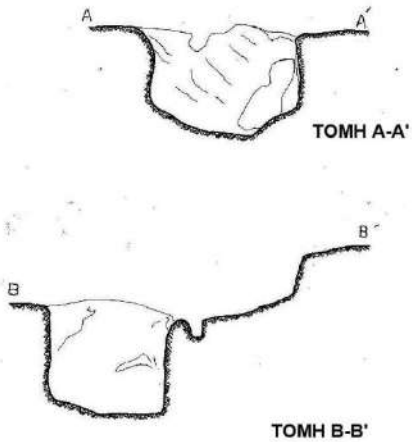
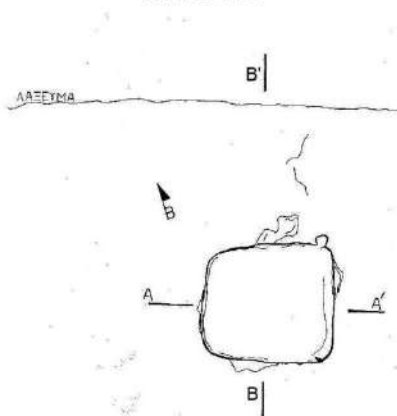
ΤΟΜΗ Α-Α'

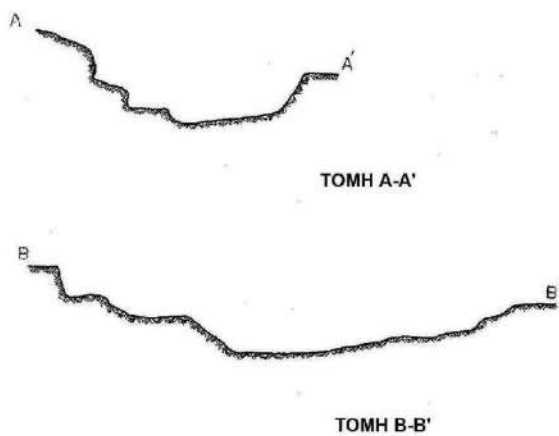
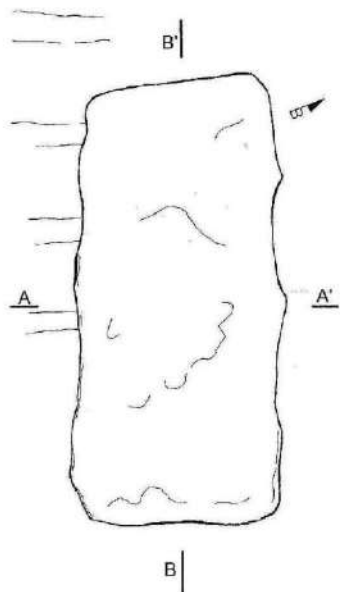
ΤΟΜΗ Β-Β'

- Σχέδ. 19: Τάφος 11.
- Σχέδ. 20: Τάφος 12.
- Σχέδ. 21: Τάφος 14.

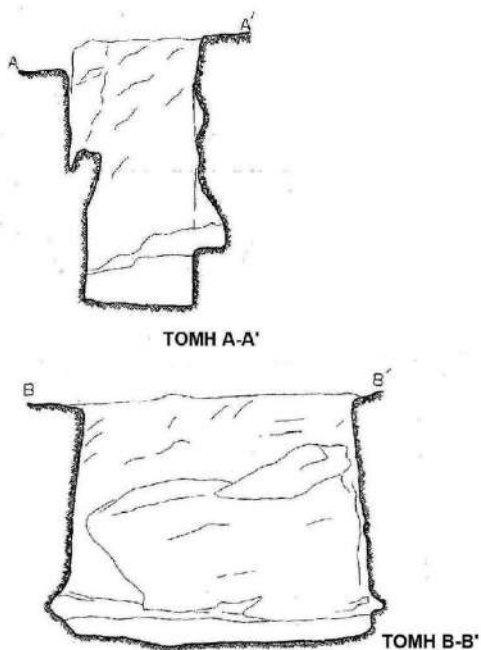
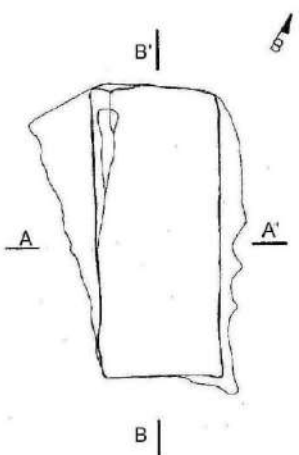
ΤΑΦΟΣ 15

ΤΑΦΟΣ 16

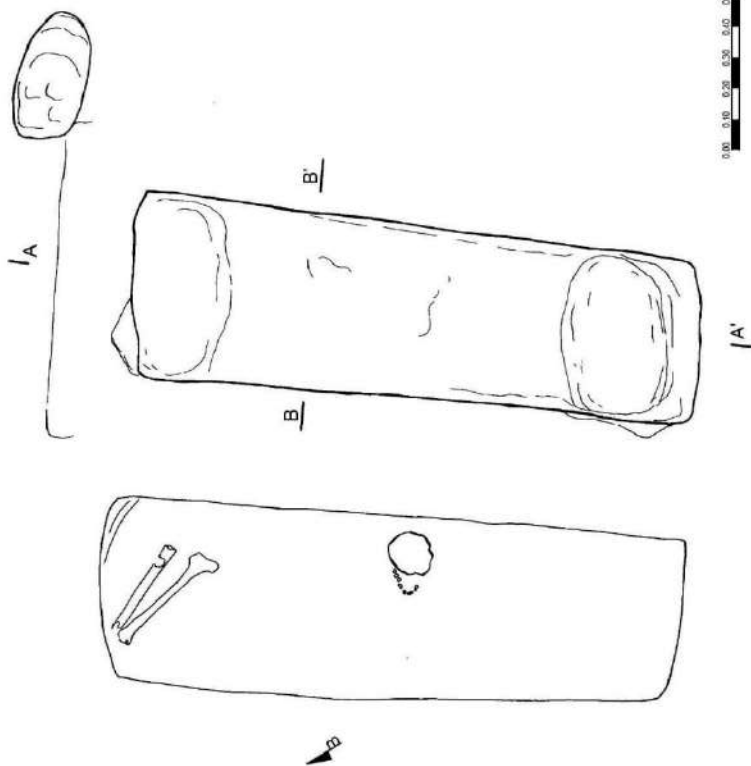
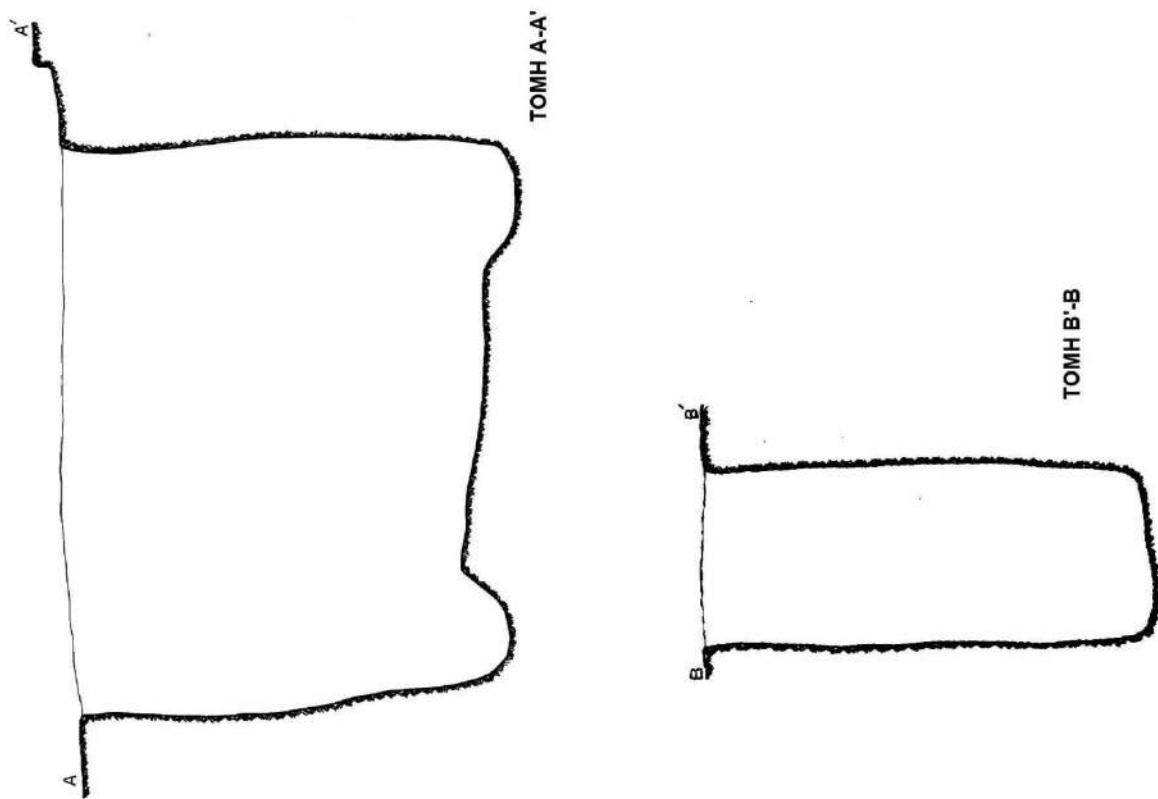

ΤΑΦΟΣ 17

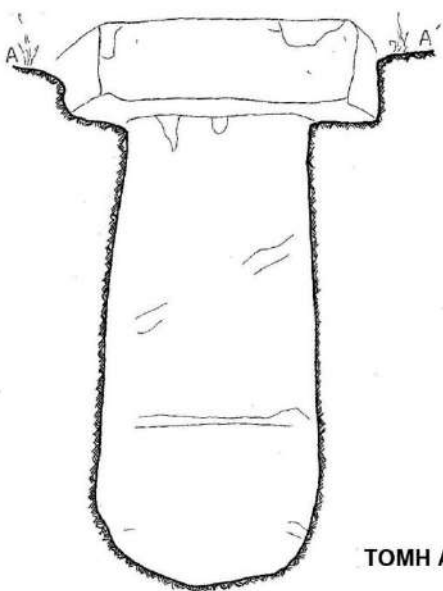
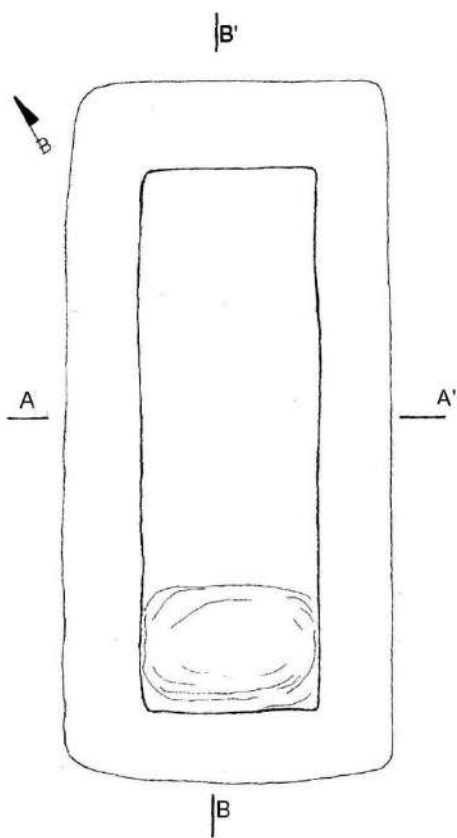
- Σχέδ. 22: Τάφος 15.
- Σχέδ. 23: Τάφος 16.
- Σχέδ. 24: Τάφος 17.
- Σχέδ. 25: Τάφος 18.

ΤΑΦΟΣ 19 ΤΑΦΟΣ 49

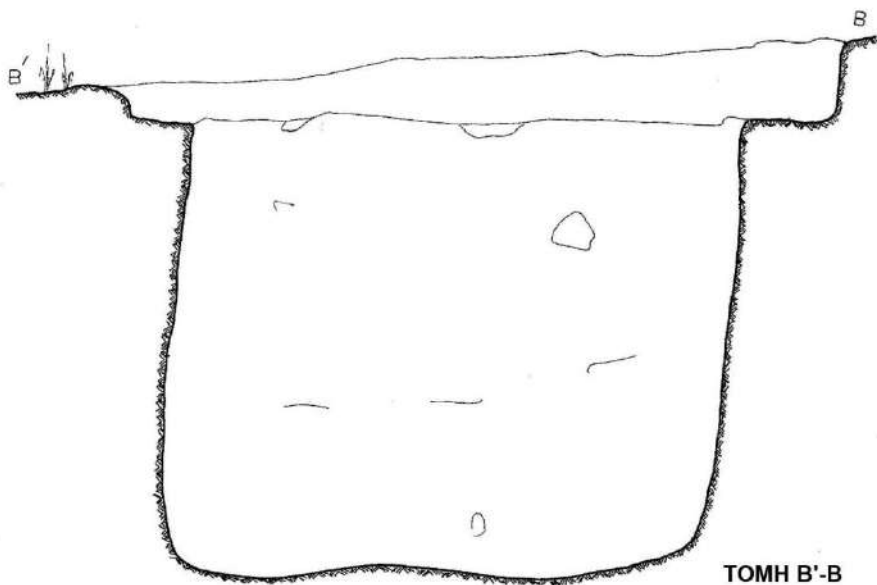

Σχέδ. 26: Τάφοι 19-49.

ΤΑΦΟΣ 20

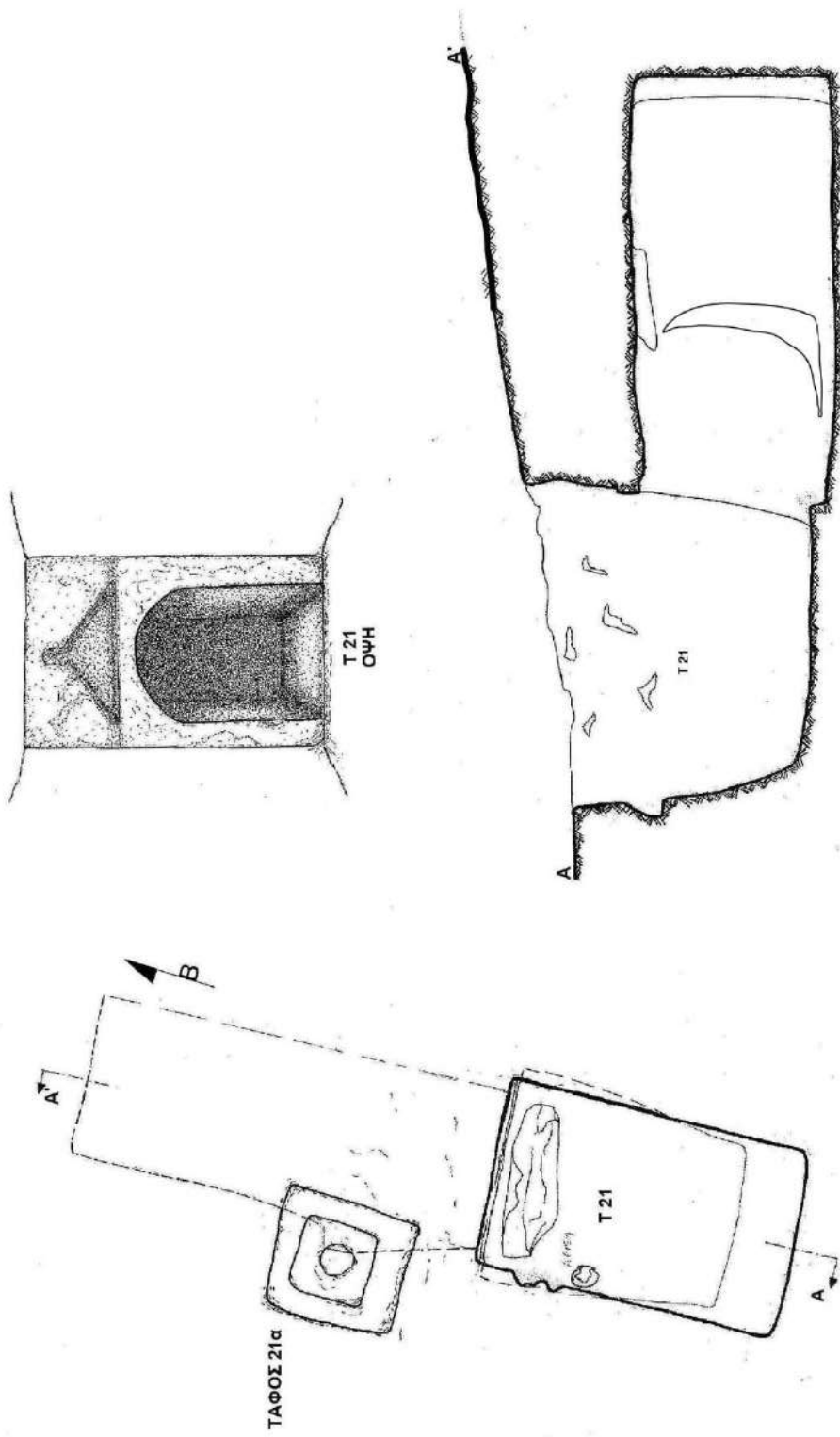
TOMH A-A'

TOMH B'-B

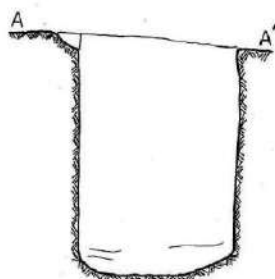
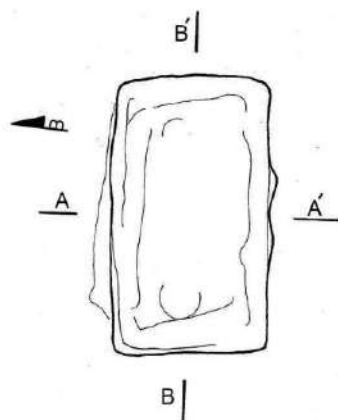
Σχέδ. 27: Τάφος 20.

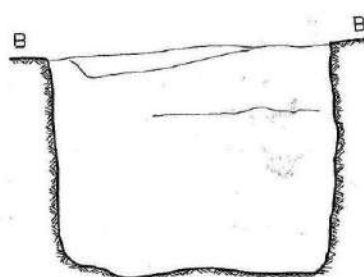
Σχέδ. 28: Τάφοι 21-21α.

ΤΑΦΟΣ 22

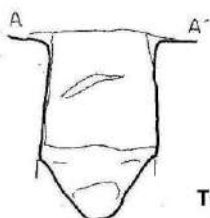
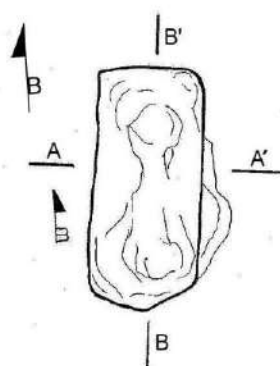

ΤΟΜΗ Α-Α'

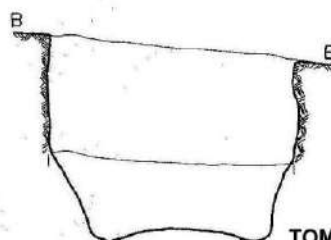

ΤΟΜΗ Β-Β'

ΤΑΦΟΣ 23

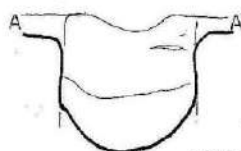
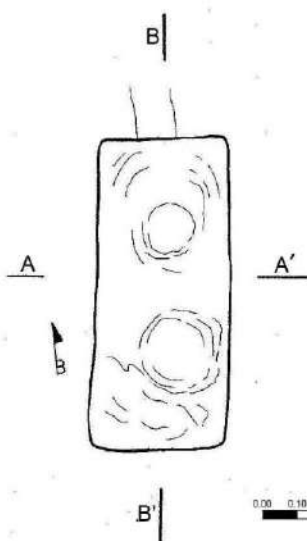

ΤΟΜΗ Α-Α'

ΤΟΜΗ Β-Β'

ΤΑΦΟΣ 24

ΤΟΜΗ Α-Α'

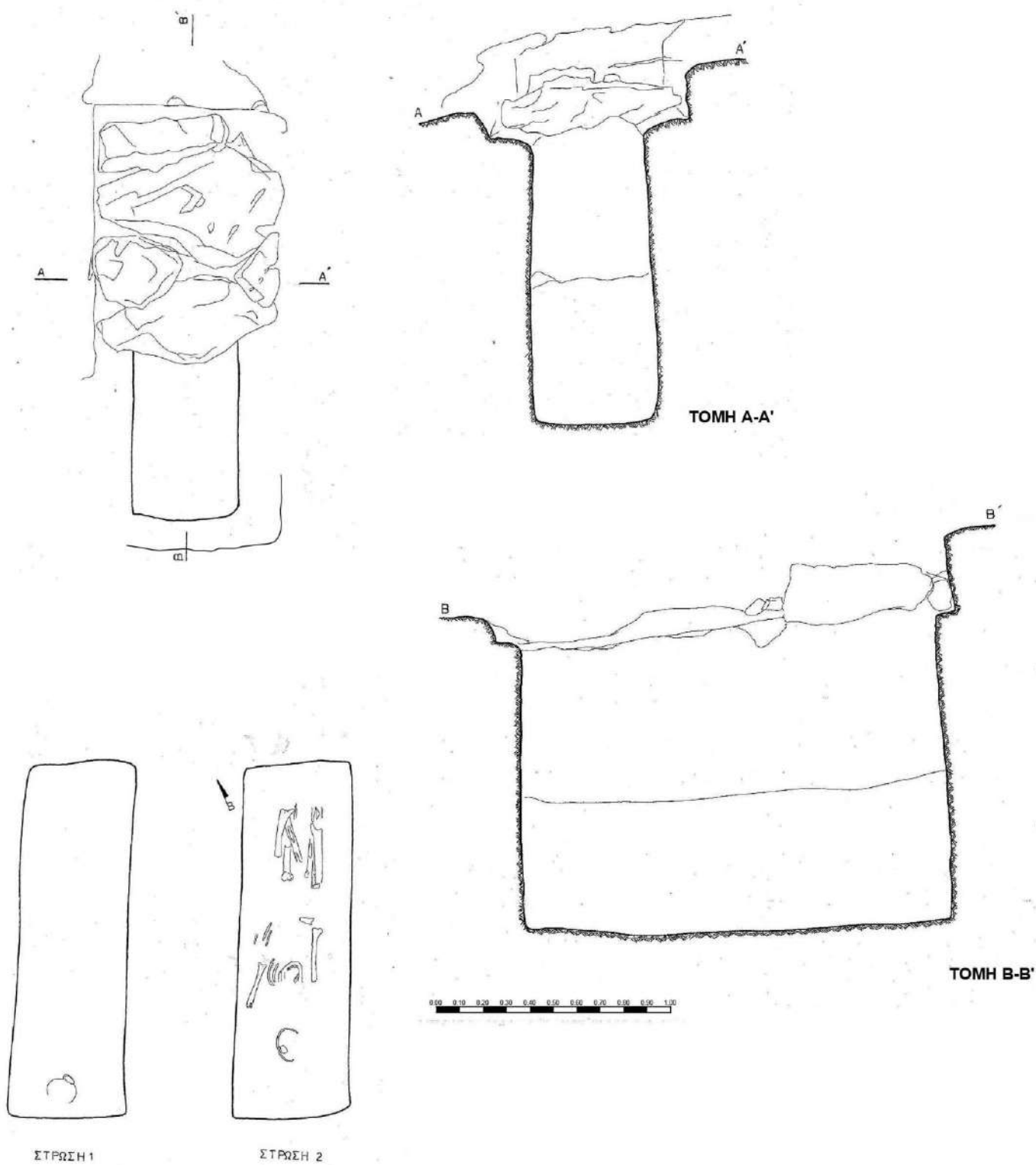

ΤΟΜΗ Β-Β'

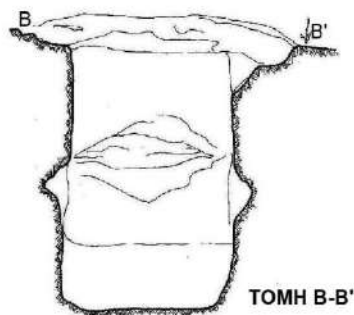
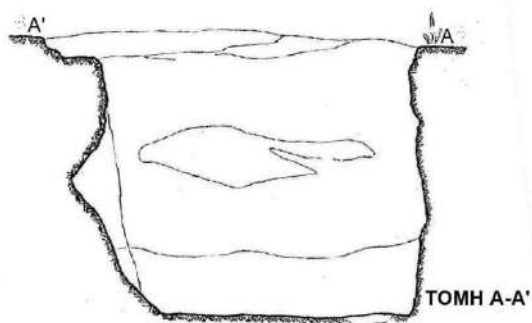
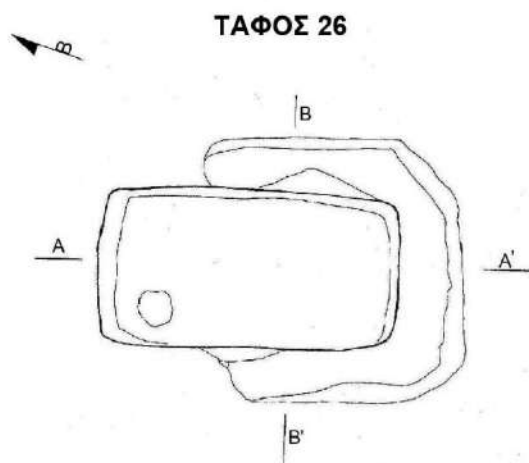

Σχέδ. 29: Τάφος 22.
 Σχέδ. 30: Τάφος 23.
 Σχέδ. 31: Τάφος 24.

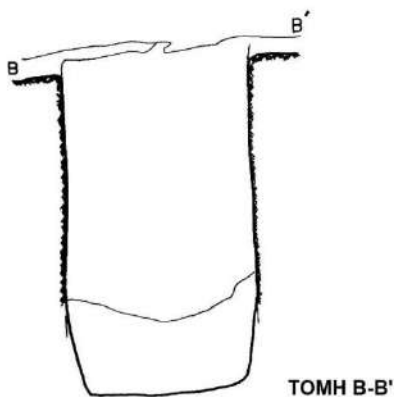
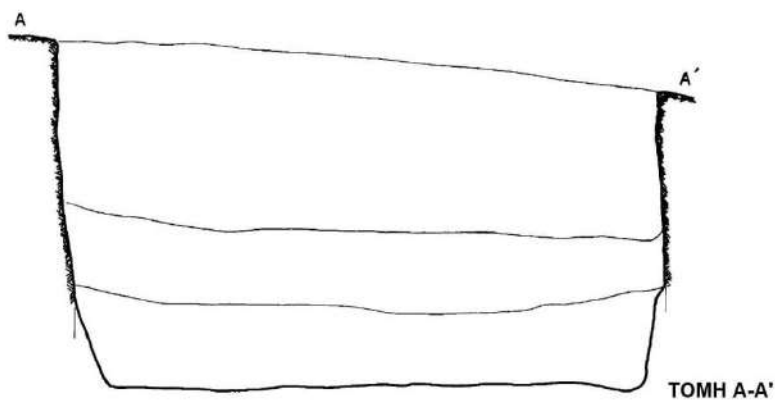
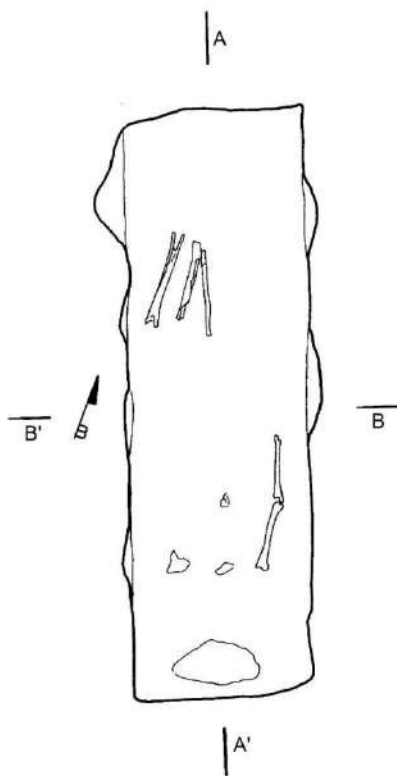
ΤΑΦΟΣ 25

Σχέδ. 32: Τάφος 25.

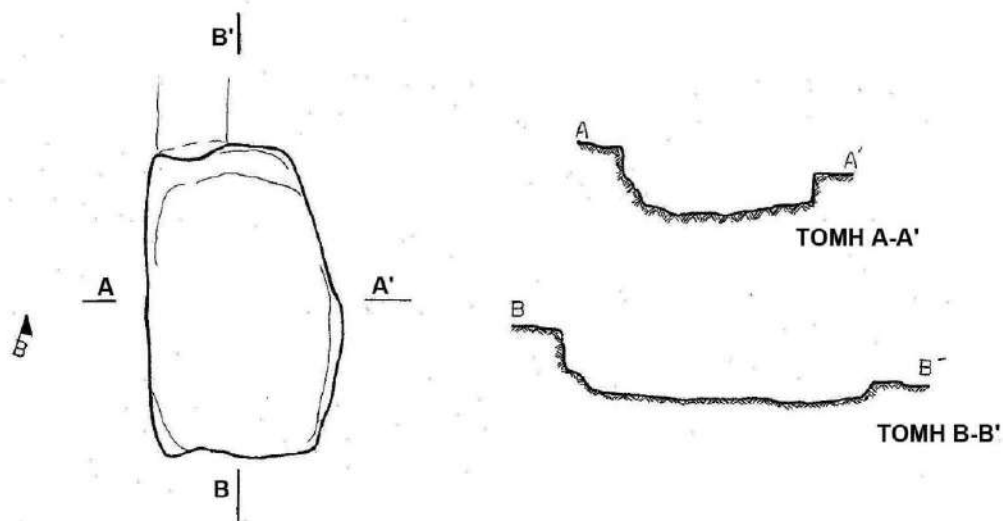
ΤΑΦΟΣ 27

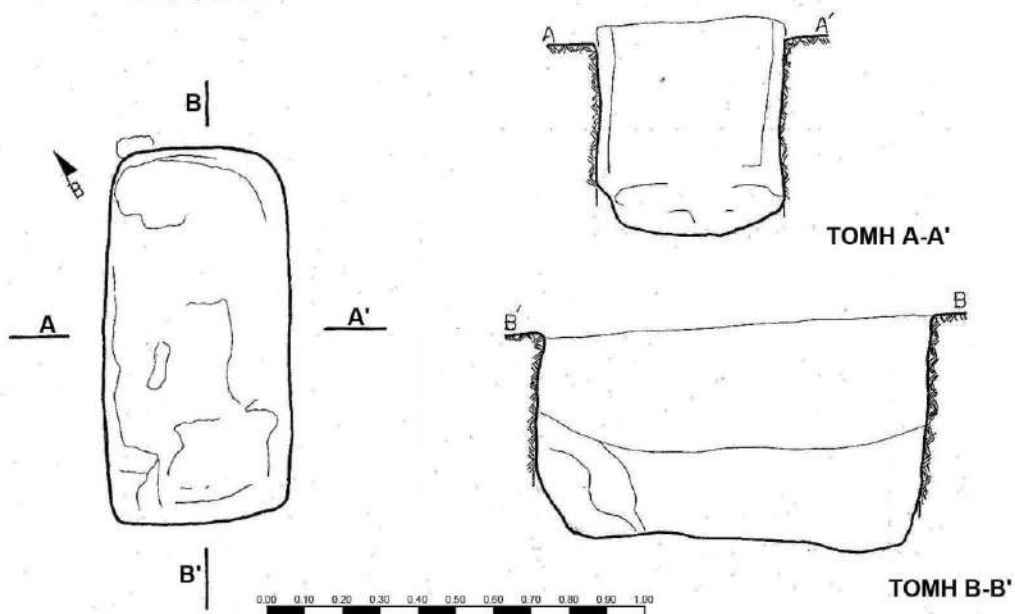
Σχέδ. 33: Τάφος 26.

Σχέδ. 34: Τάφος 27.

ΤΑΦΟΣ 28

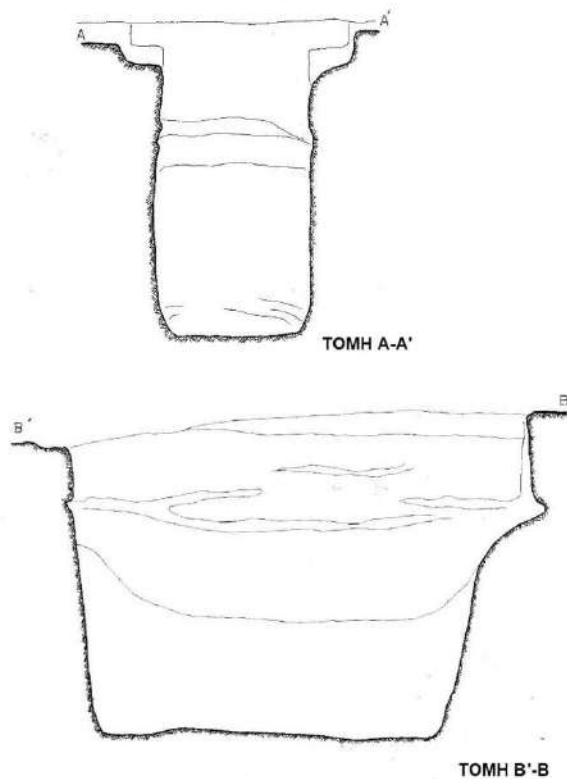
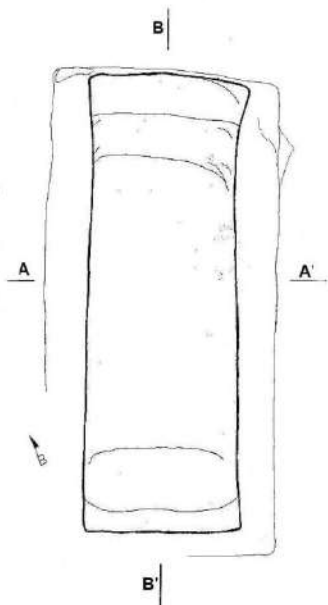
ΤΑΦΟΣ 29

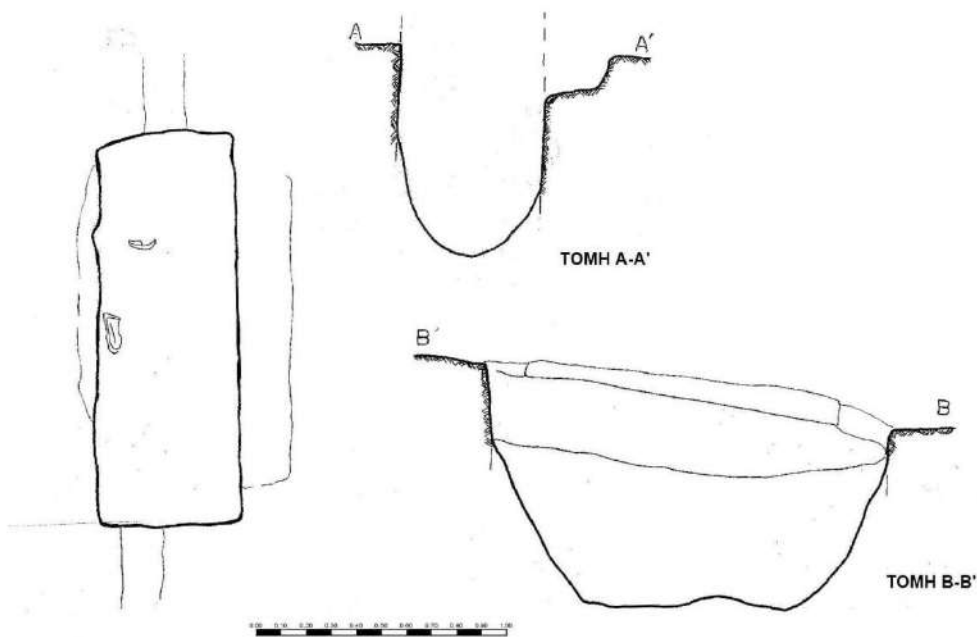
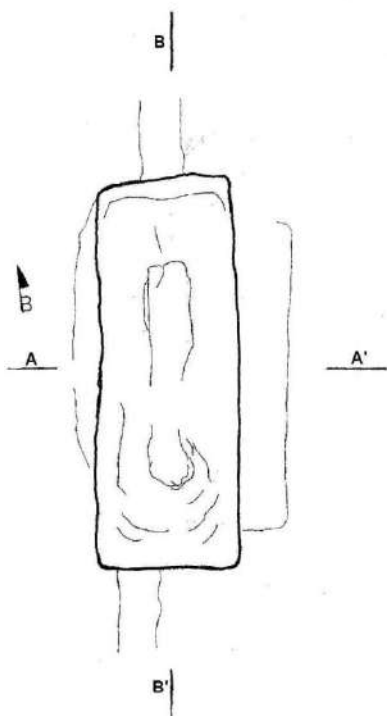
Σχέδ. 35: Τάφος 28.

Σχέδ. 36: Τάφος 29.

ΤΑΦΟΣ 30

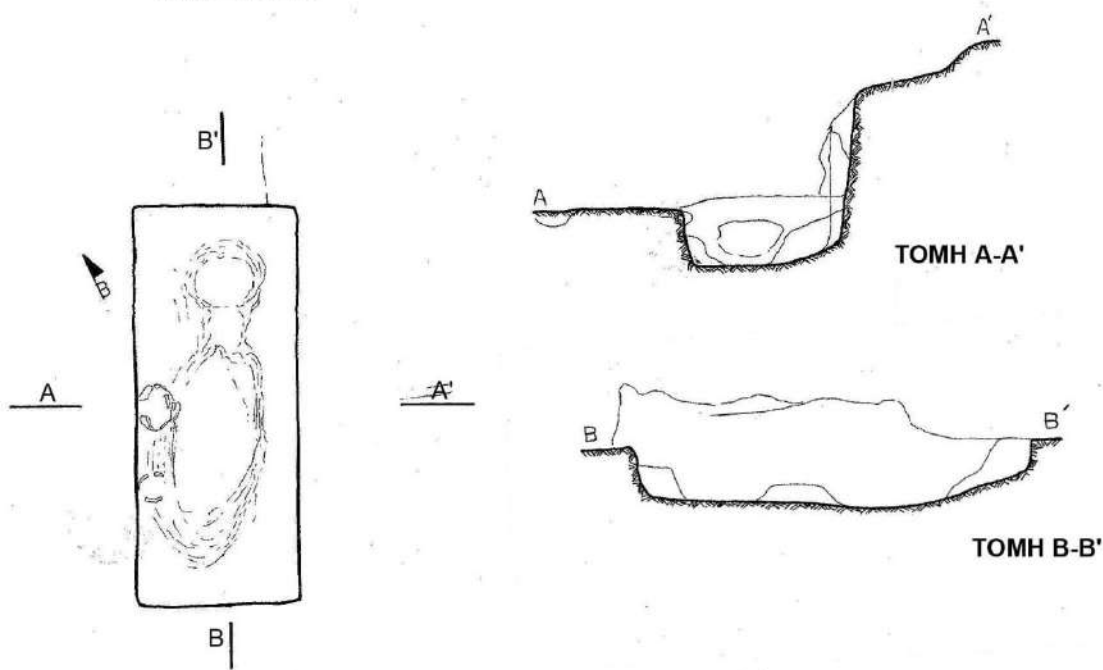
ΤΑΦΟΣ 31

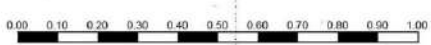
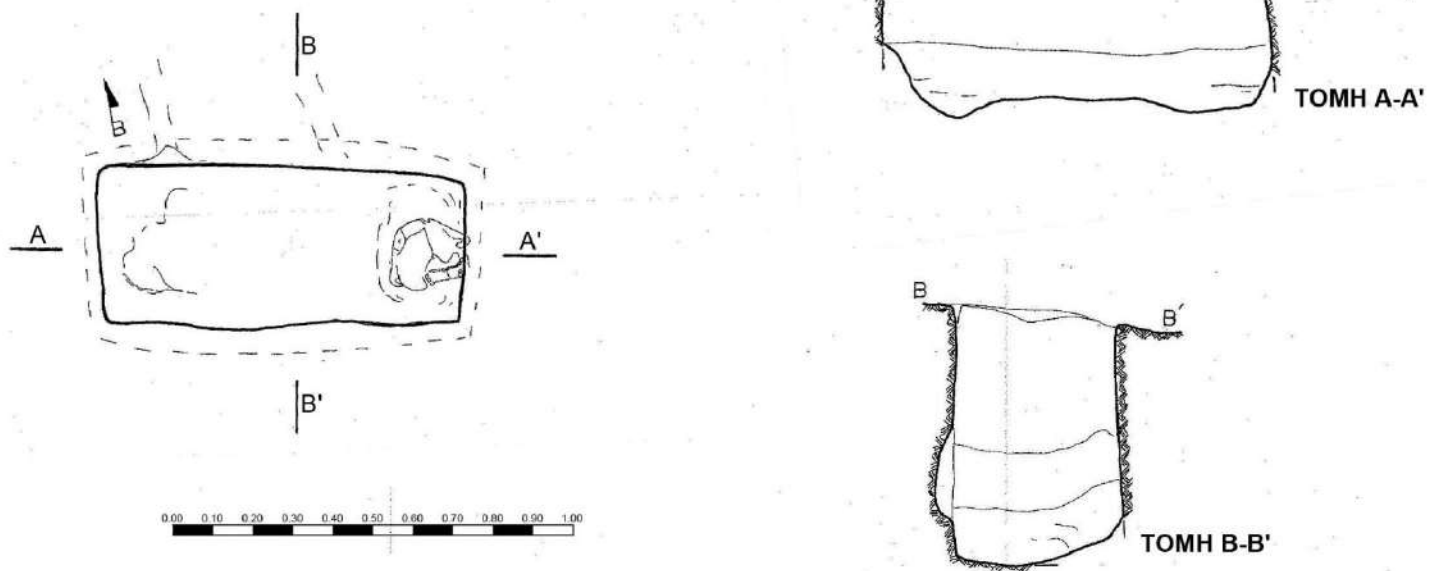
Σχέδ. 37: Τάφος 30.

Σχέδ. 38: Τάφος 31.

ΤΑΦΟΣ 32

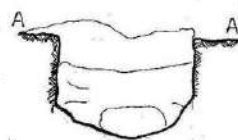
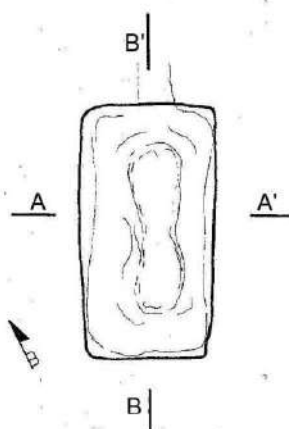
ΤΑΦΟΣ 33

Σχέδ. 39: Τάφος 32.

Σχέδ. 40: Τάφος 33.

ΤΑΦΟΣ 34

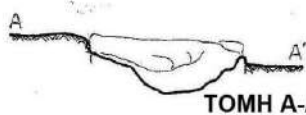
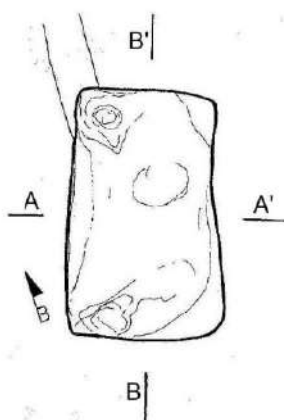

ΤΟΜΗ Α-Α'

ΤΟΜΗ Β-Β'

ΤΑΦΟΣ 35

ΤΟΜΗ Α-Α'

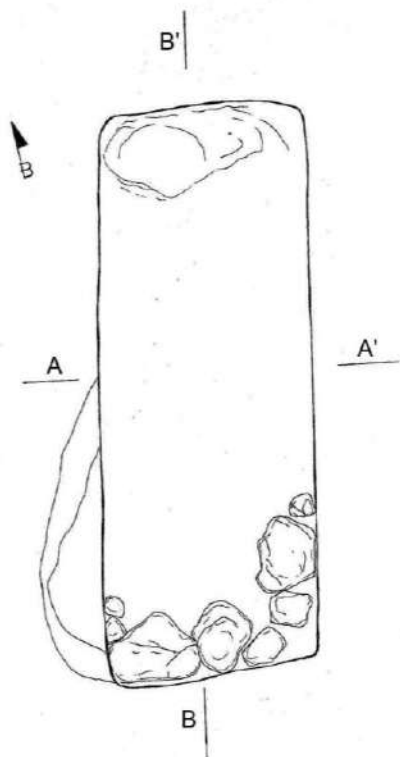

ΤΟΜΗ Β-Β'

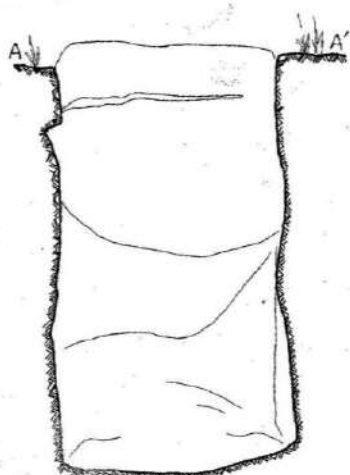

Σχέδ. 41: Τάφος 34.
Σχέδ. 42: Τάφος 35.

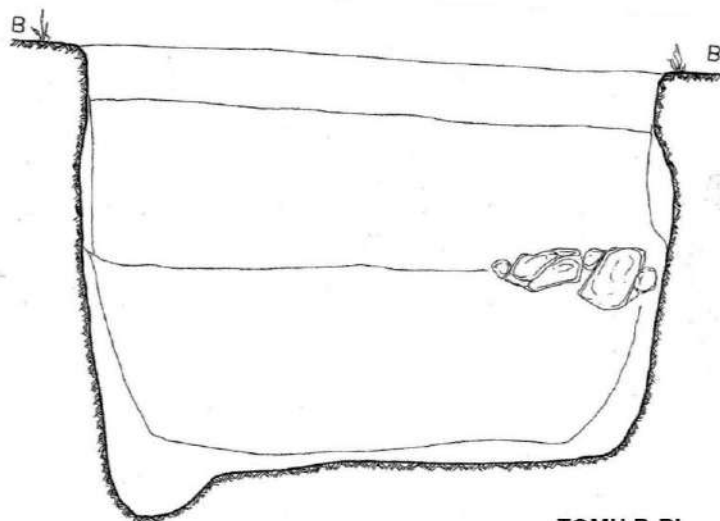
ΤΑΦΟΣ 36

ΣΤΡΩΣΗ ΔΑΠΕΔΟΥ

ΤΟΜΗ Α-Α'

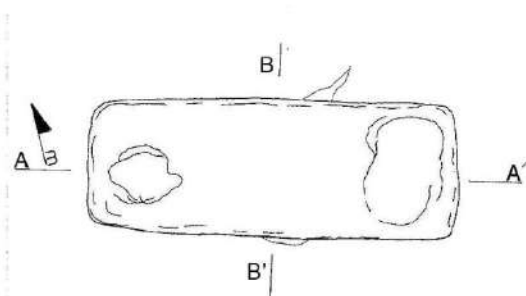
ΤΟΜΗ Β-Β'

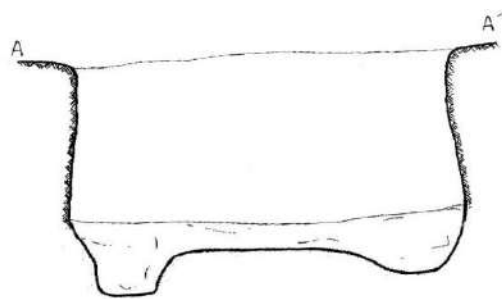
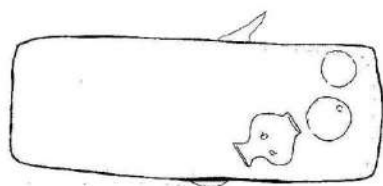
Σχέδ. 43: Τάφος 36.

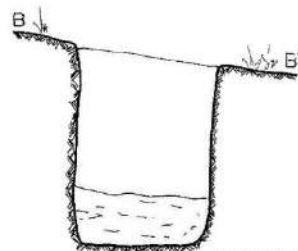
ΤΑΦΟΣ 37

ΣΣΤΡΩΣΗ ΔΑΠΕΔΟΥ

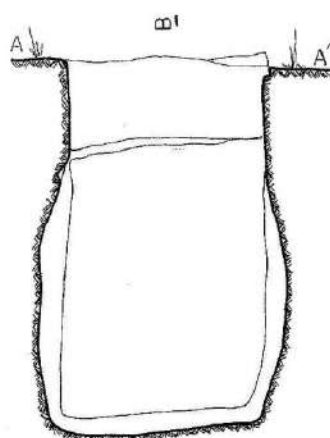
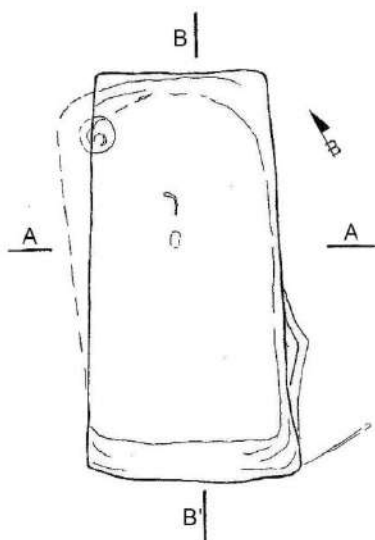

ΤΟΜΗ Α-Α'

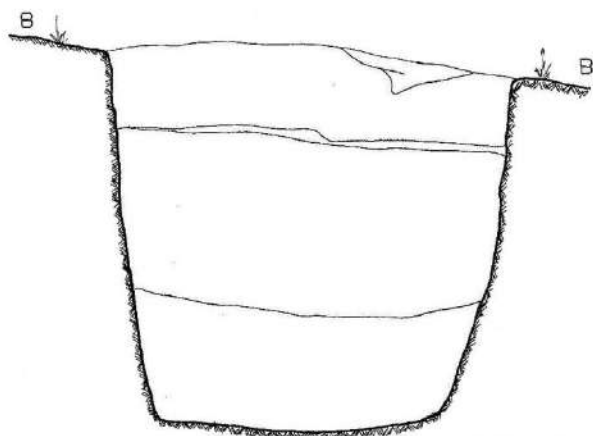

ΤΟΜΗ Β-Β'

ΤΑΦΟΣ 38

ΤΟΜΗ Α-Α'

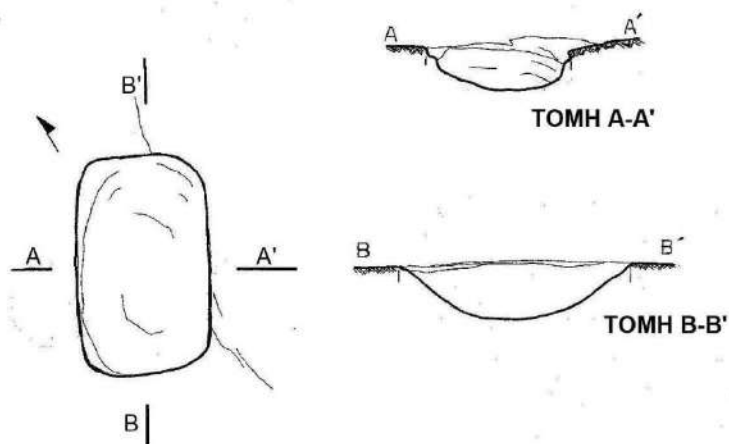
ΤΟΜΗ Β-Β'

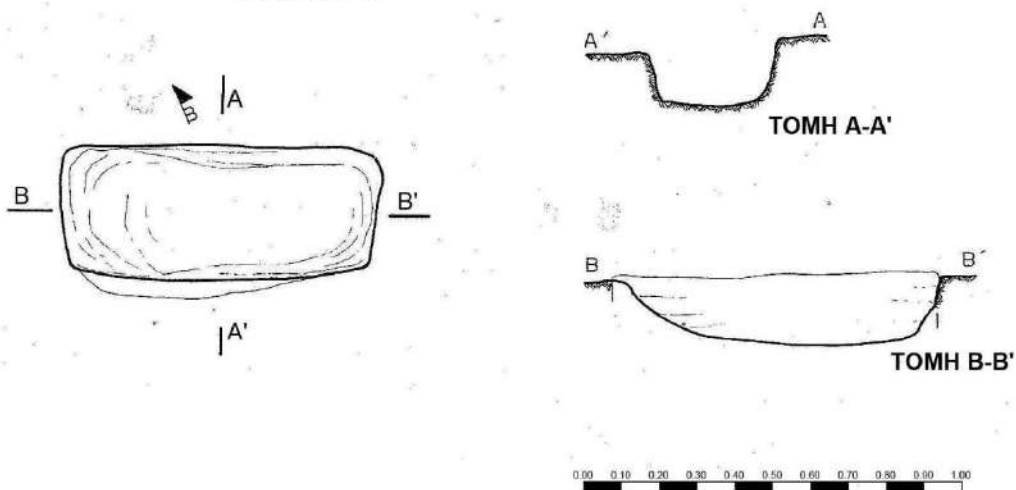
Σχέδ. 44: Τάφος 37.

Σχέδ. 45: Τάφος 38.

ΤΑΦΟΣ 39

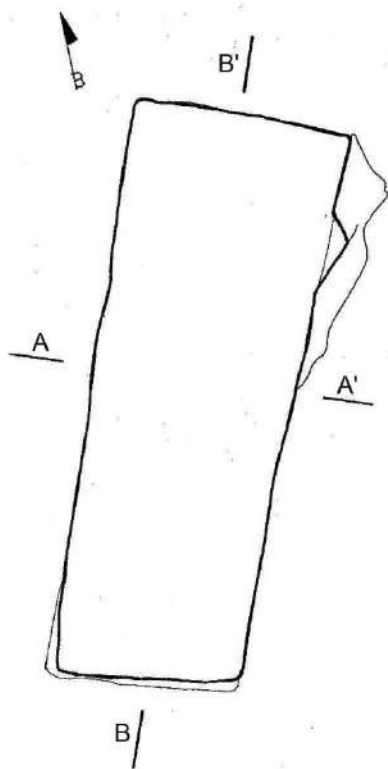
ΤΑΦΟΣ 40

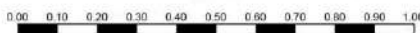
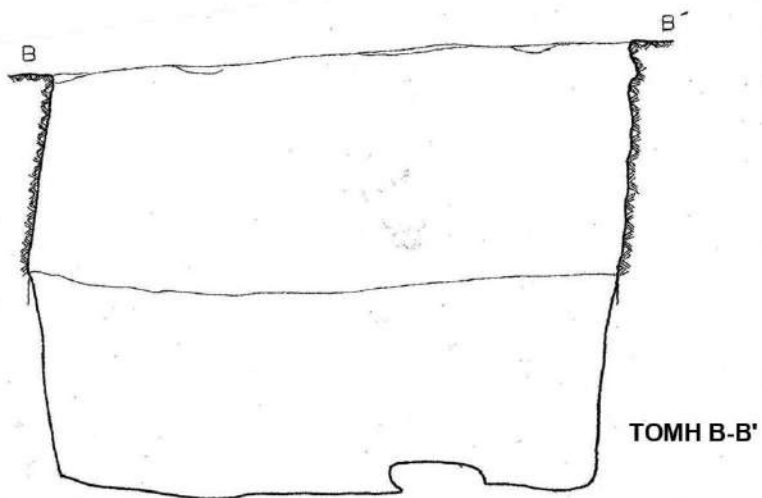
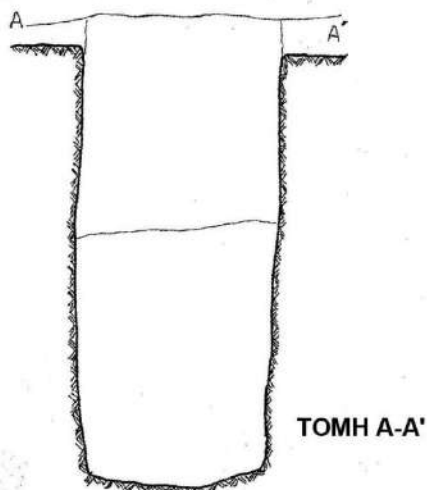
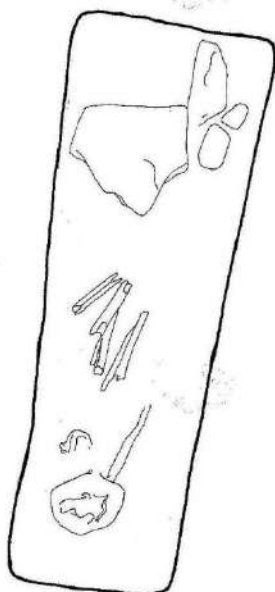
Σχέδ. 46: Τάφος 39.

Σχέδ. 47: Τάφος 40.

ΤΑΦΟΣ 41

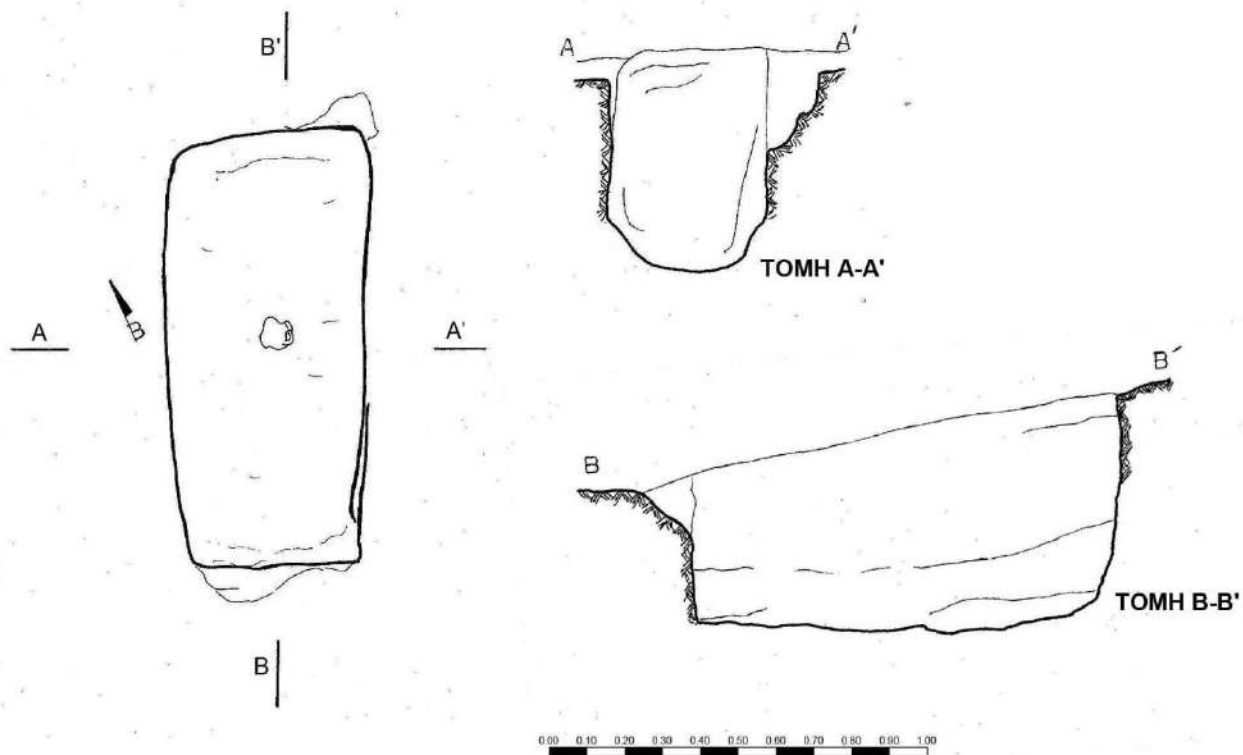

ΣΤΡΩΣΗ ΔΑΠΕΔΟΥ

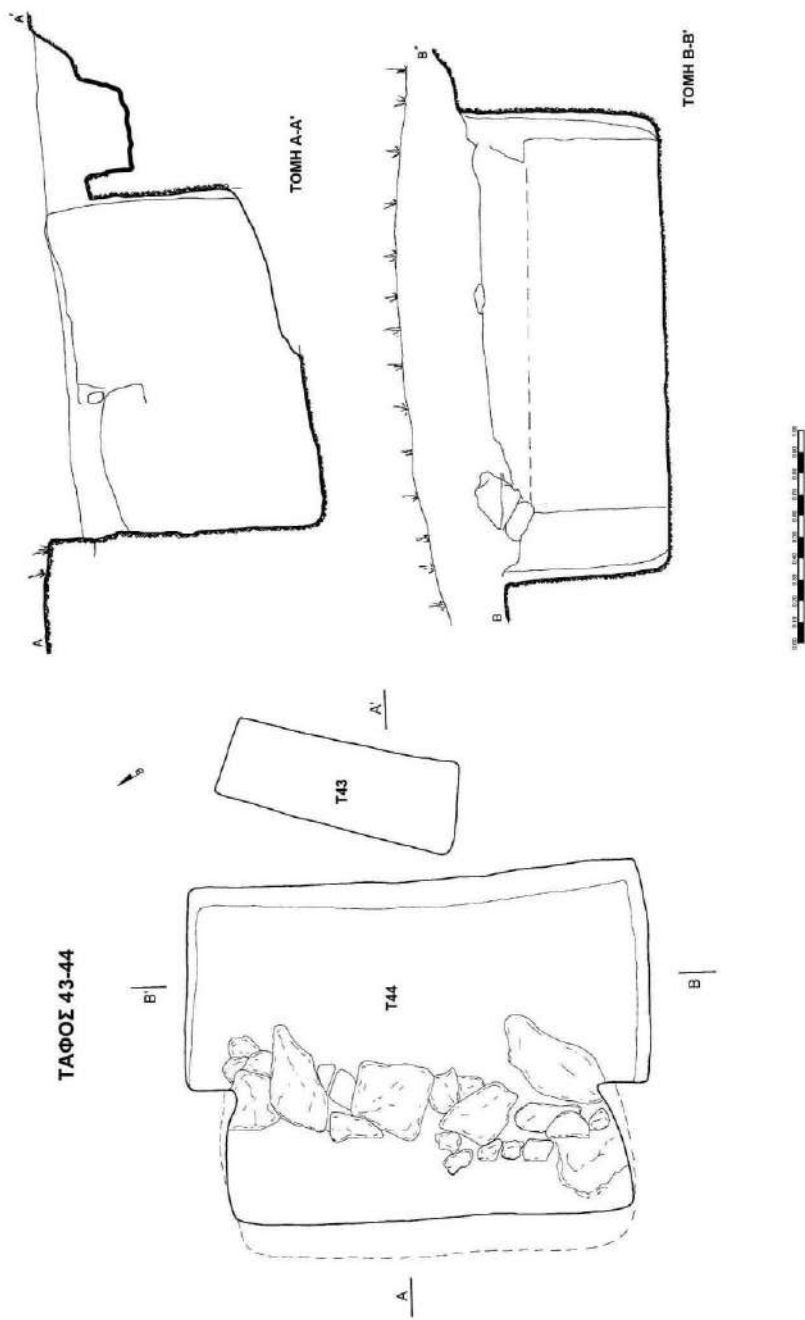

Σχέδ. 48: Τάφος 41.

ΤΑΦΟΣ 42

Σχέδ. 49: Τάφος 42.

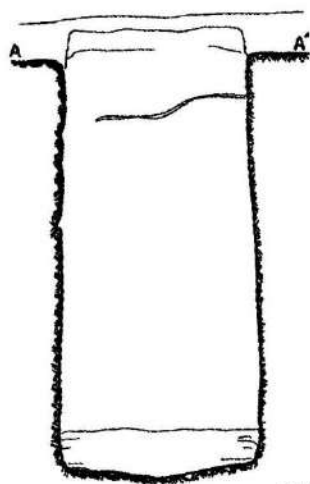
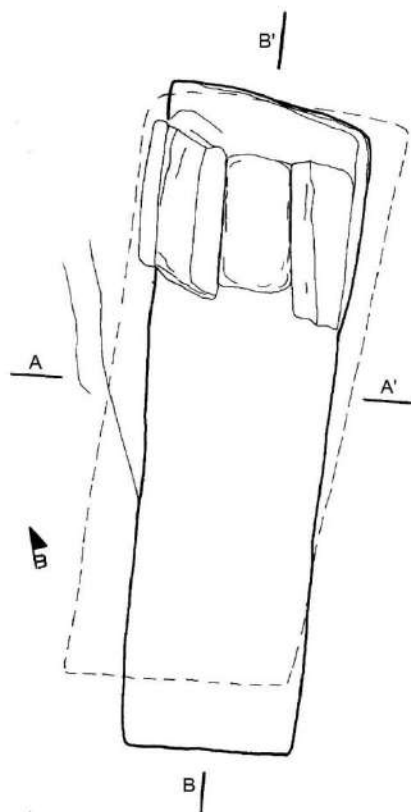

Σχέδ. 50: Τάφοι 43-44.

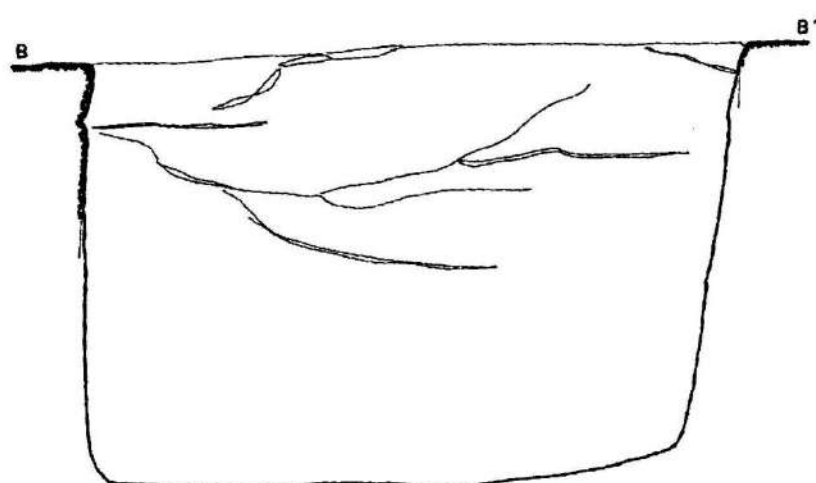
Σχέδ. 51: Τάφοι 43-44, τομή.

Σχέδ. 52: Τάφος 44 τομή.

ΤΑΦΟΣ 45

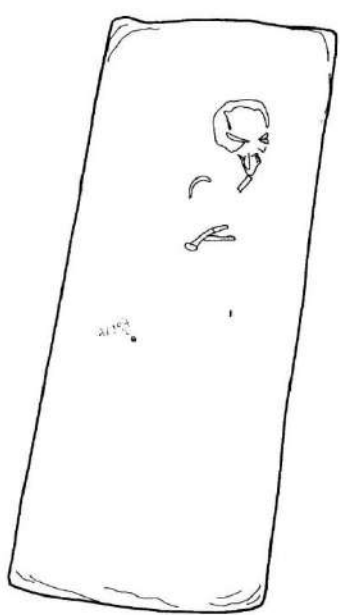

ΤΟΜΗ Α-Α'

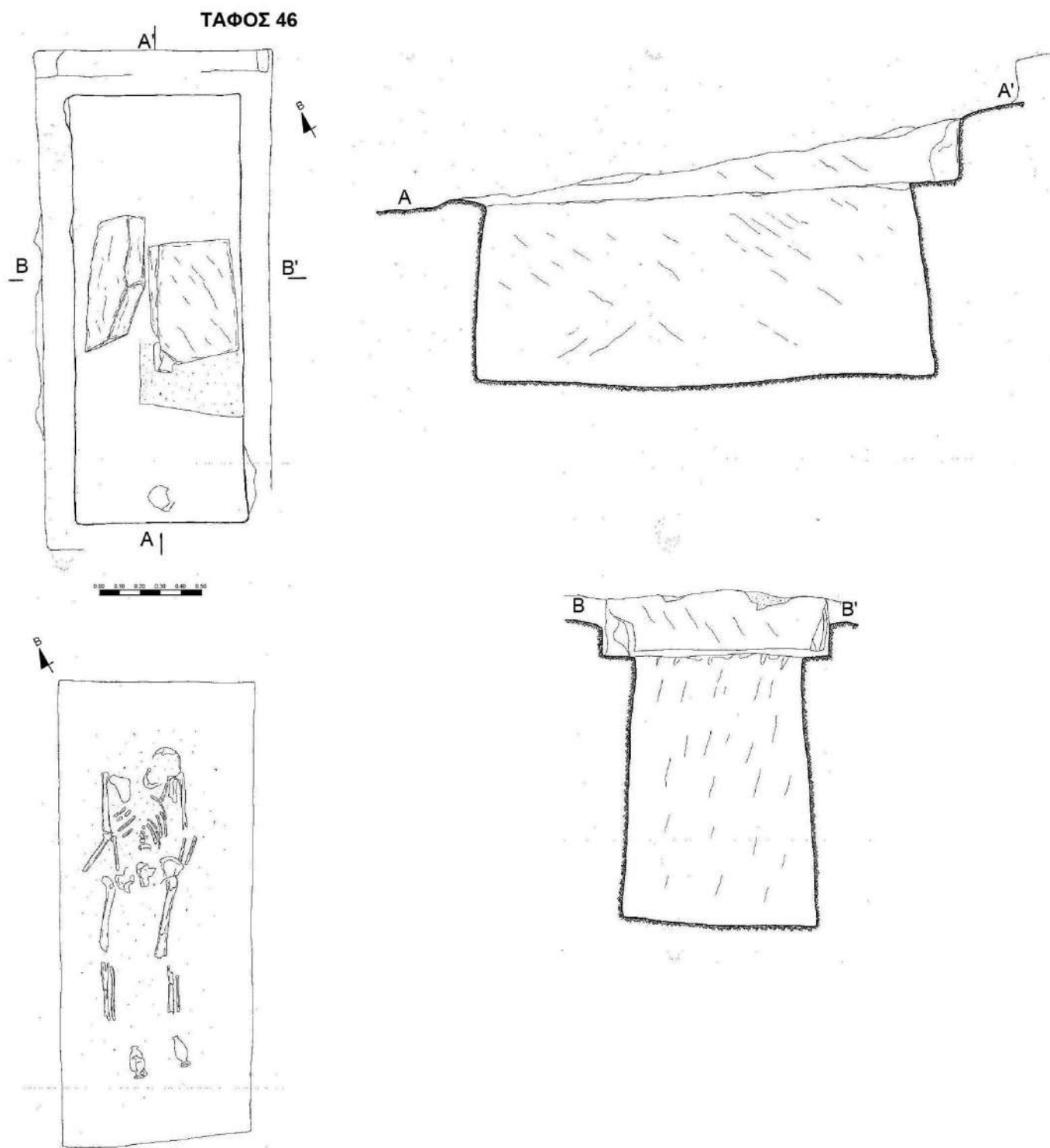

ΤΟΜΗ Β-Β'

ΣΤΡΩΣΗ ΔΑΠΕΔΟΥ

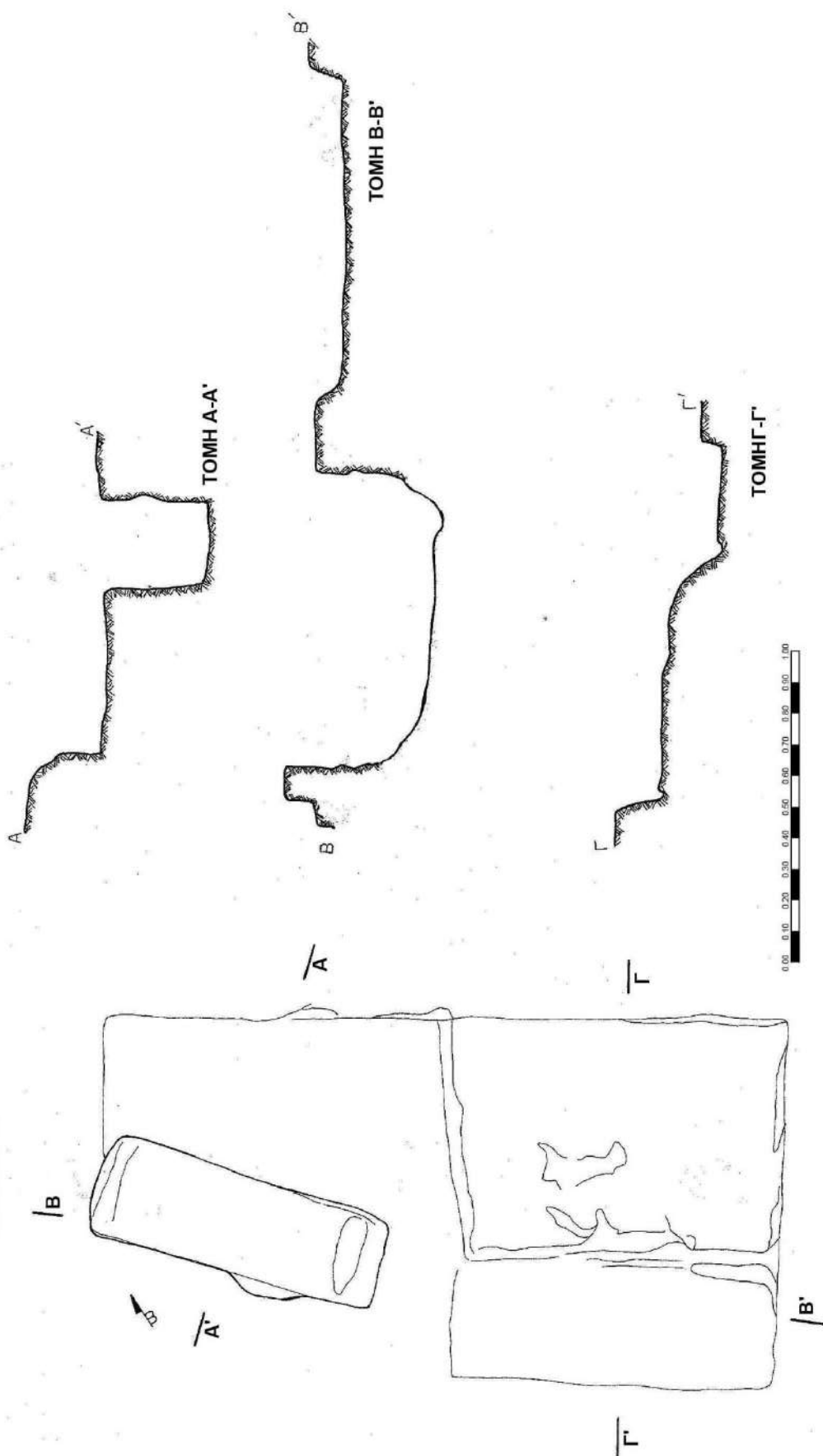

Σχέδ. 53: Τάφος 45.

Σχέδ. 54: Τάφος 46.

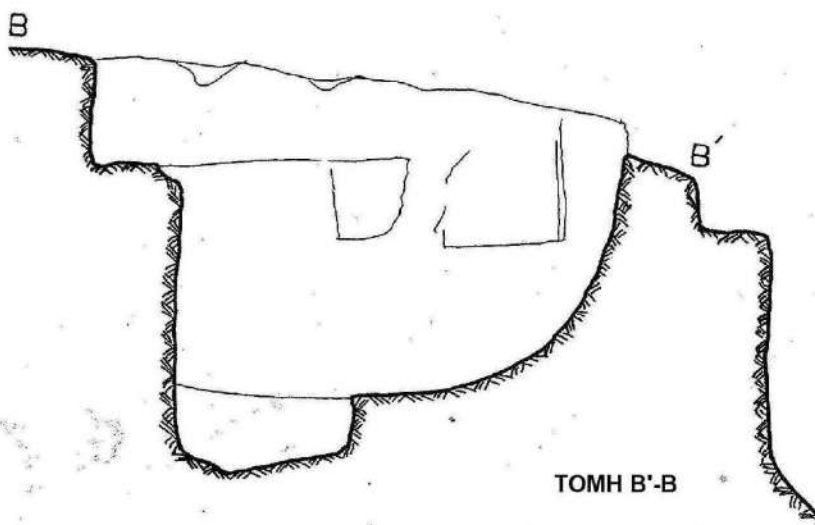
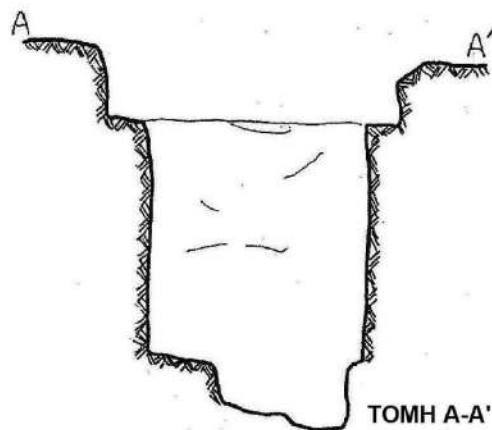
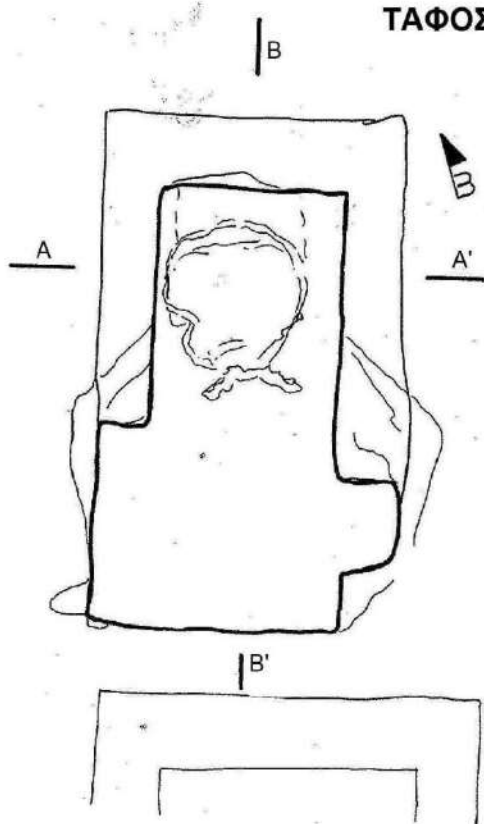
ΤΑΦΟΣ 47

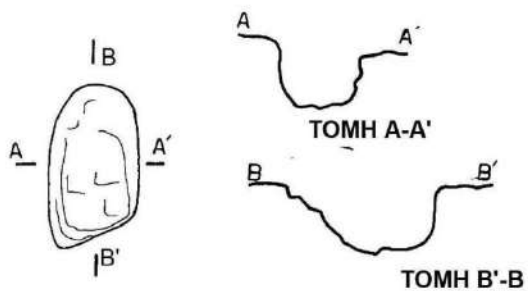
Σχέδ. 55: Τάφοι 47-47Α.

ΤΑΦΟΣ 48

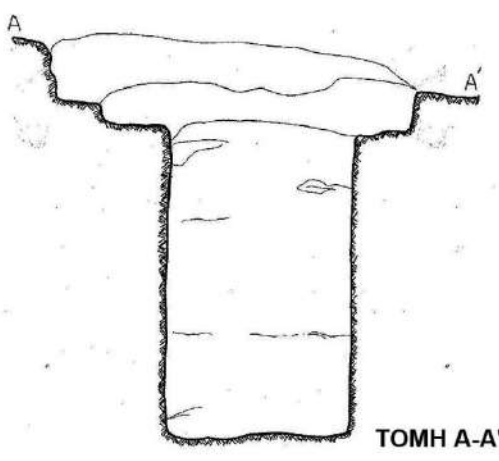
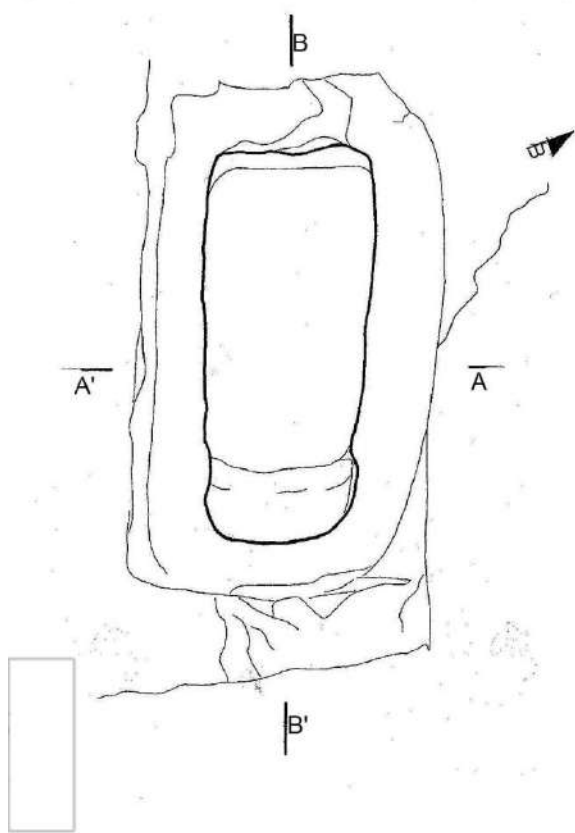

ΤΑΦΟΣ 49

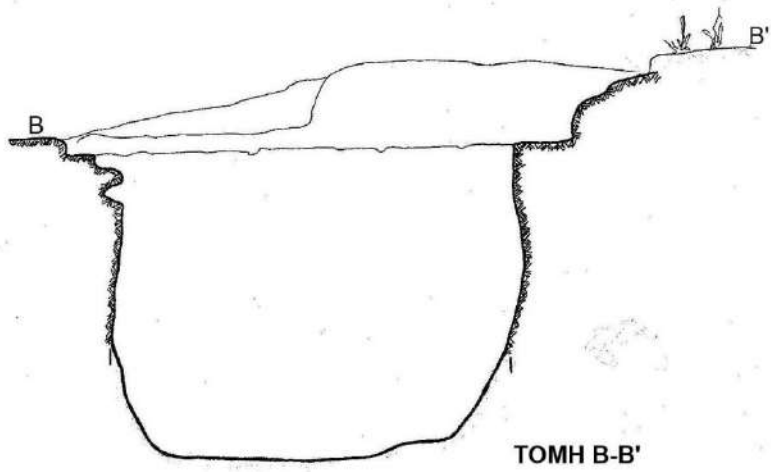

Σχέδ. 56: Τάφος 48.
Σχέδ. 57: Τάφος 49.

ΤΑΦΟΣ 50

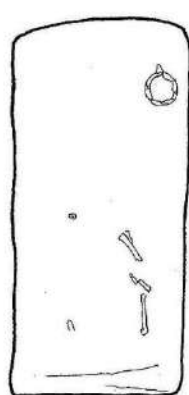

ΤΟΜΗ Α-Α'

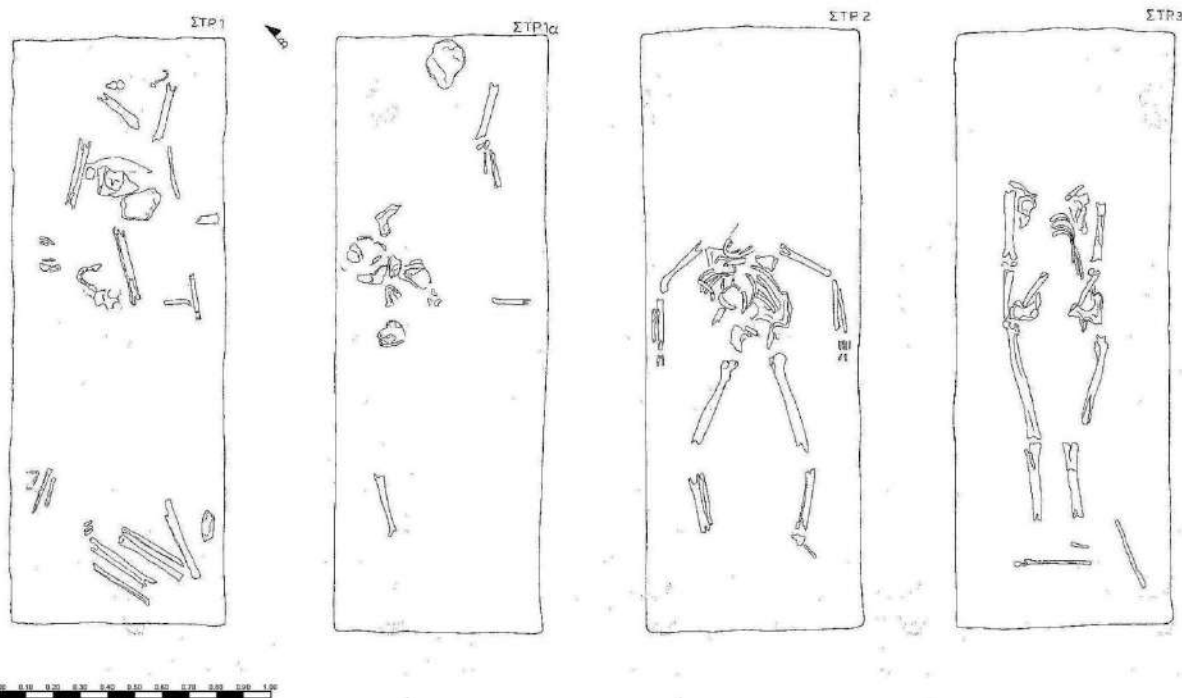
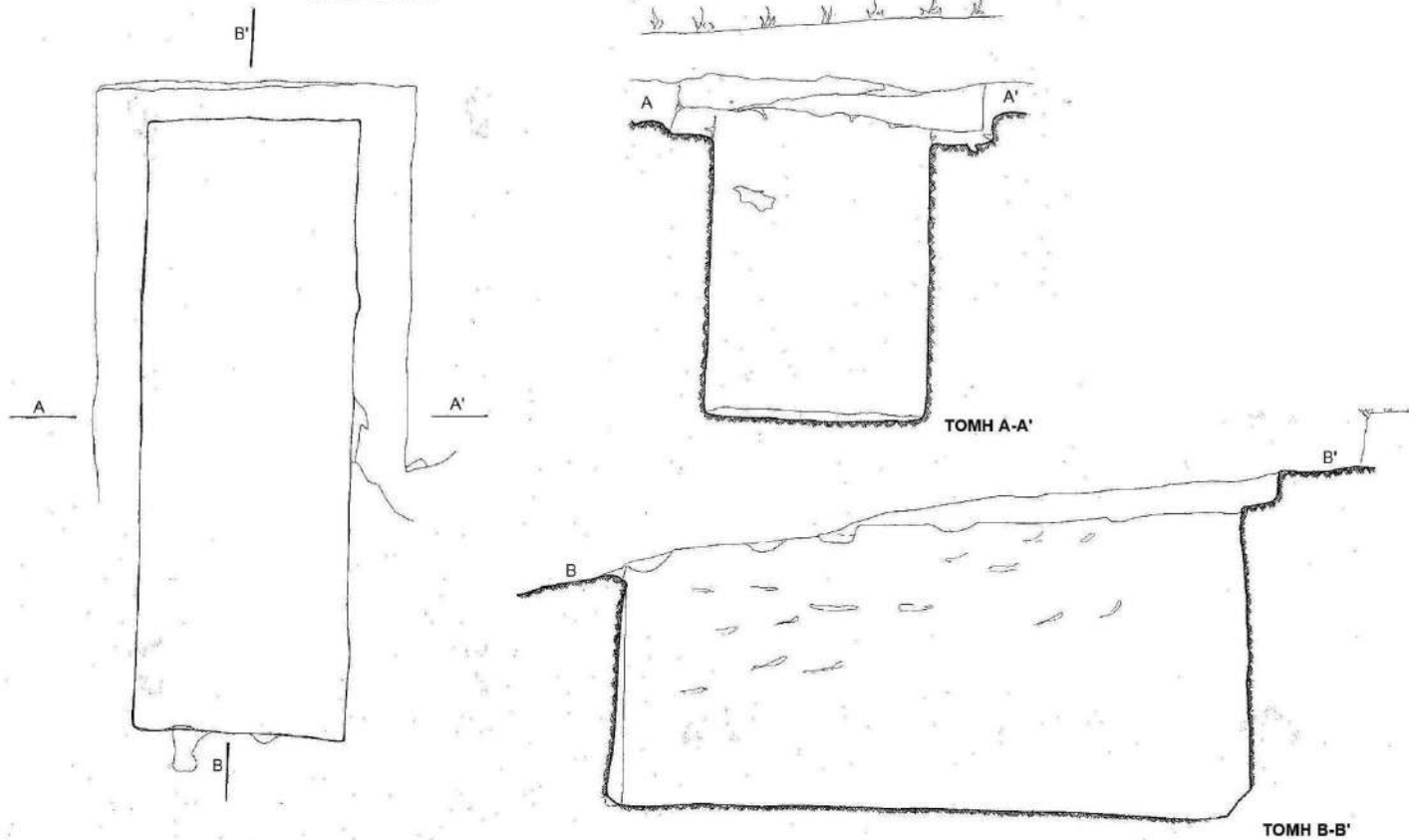
ΤΟΜΗ Β-Β'

ΣΤΡΩΣΗ ΔΑΠΕΔΟΥ

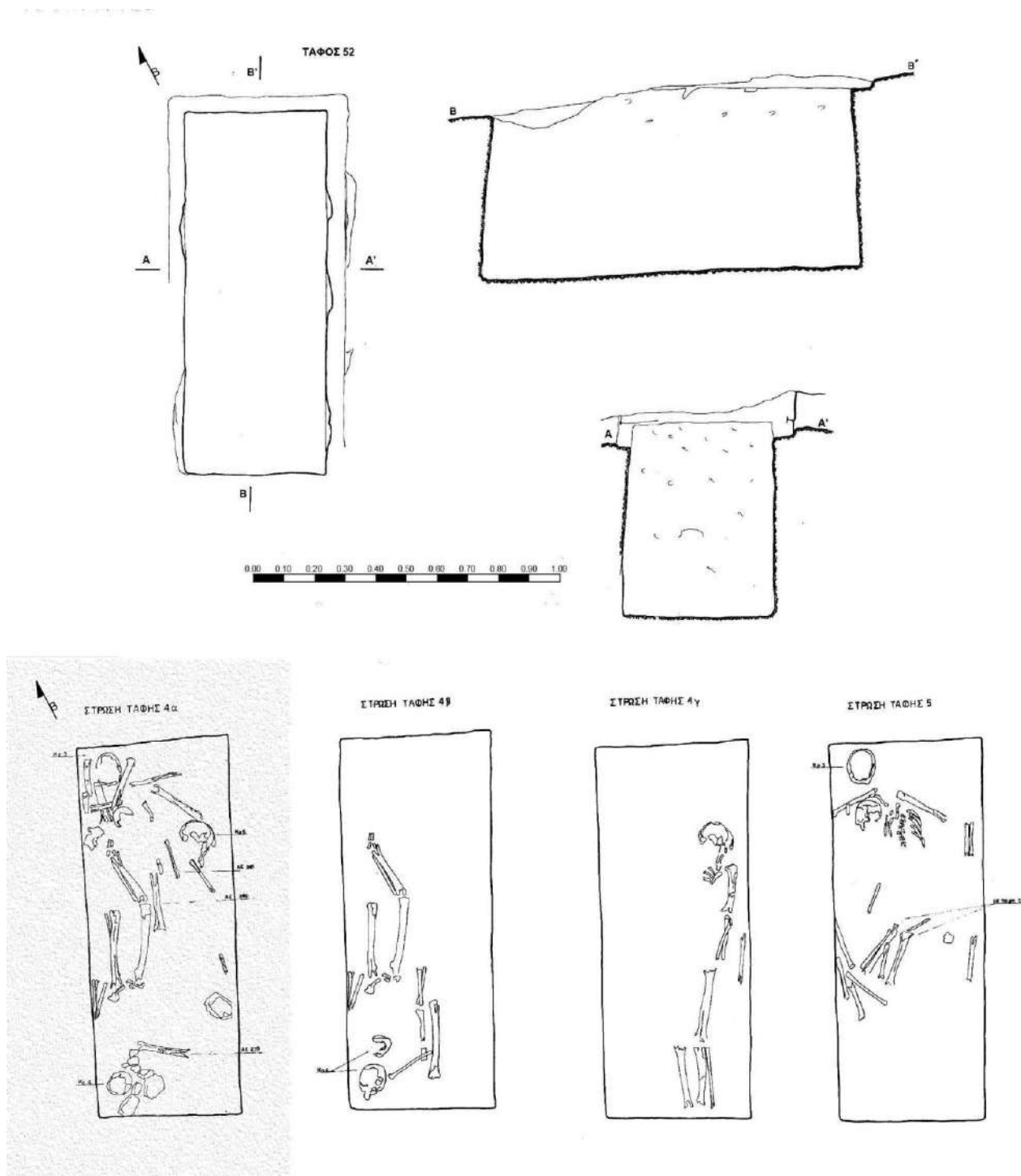

Σχέδ. 58: Τάφος 50.

ΤΑΦΟΣ 51

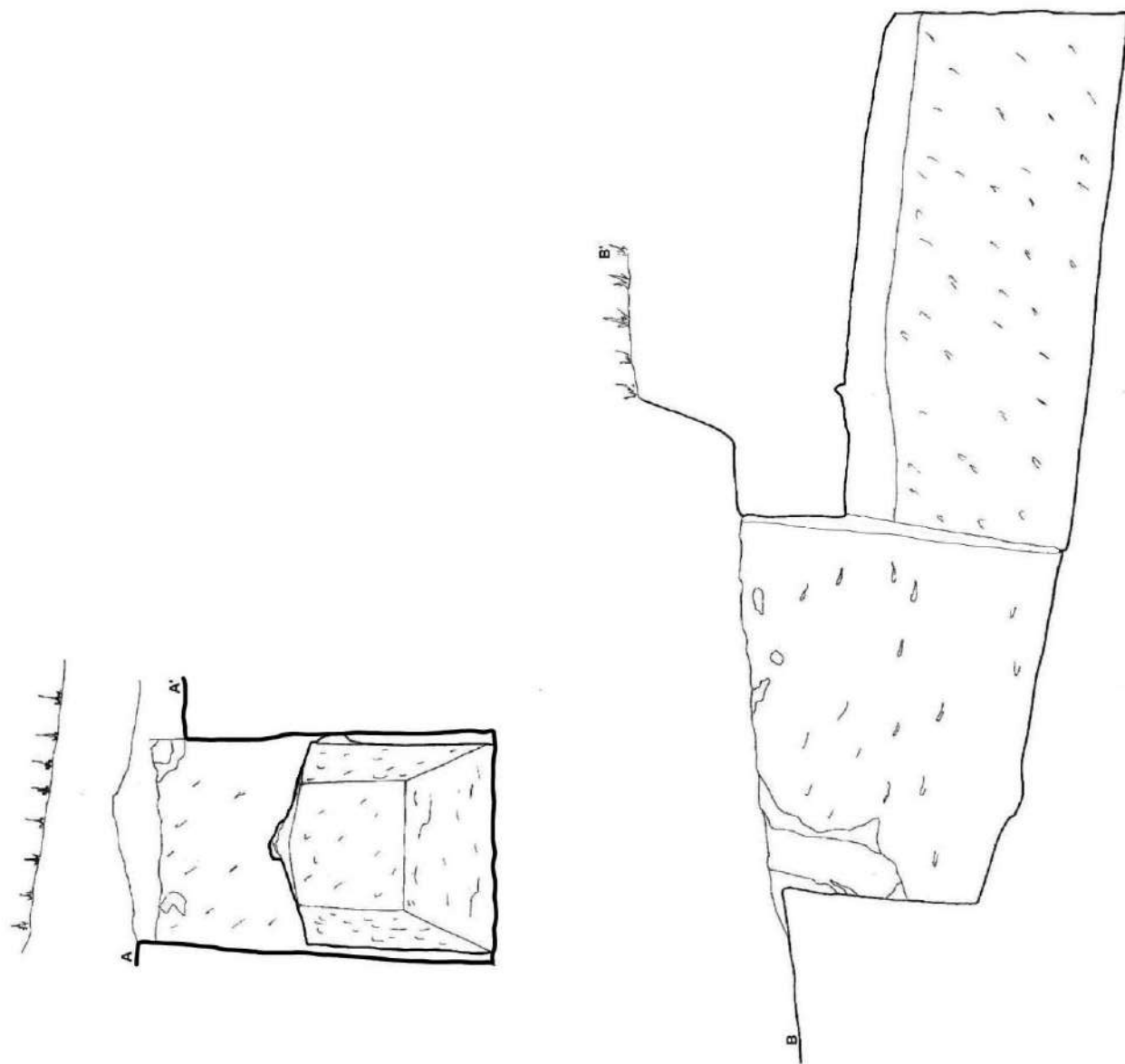
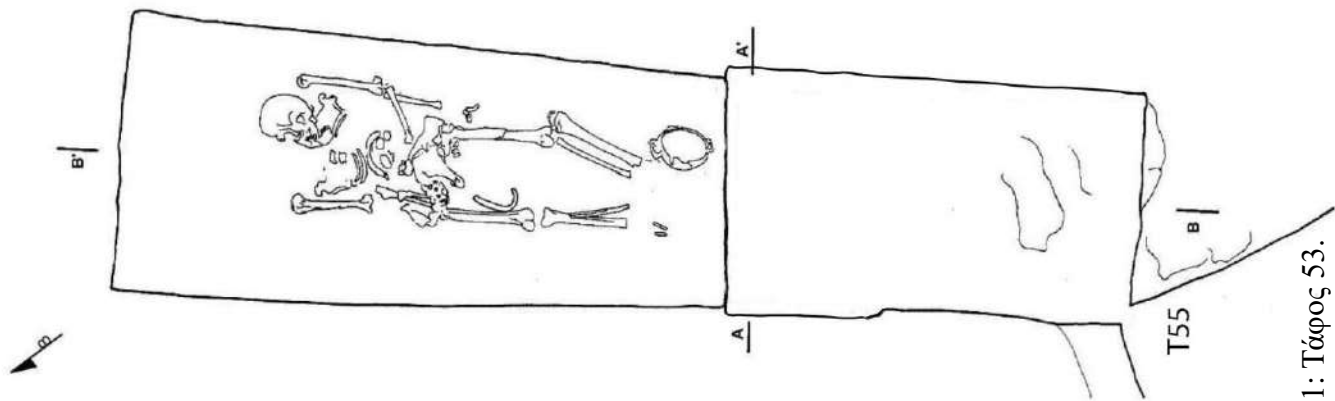

Σχέδ. 59: Τάφος 51.

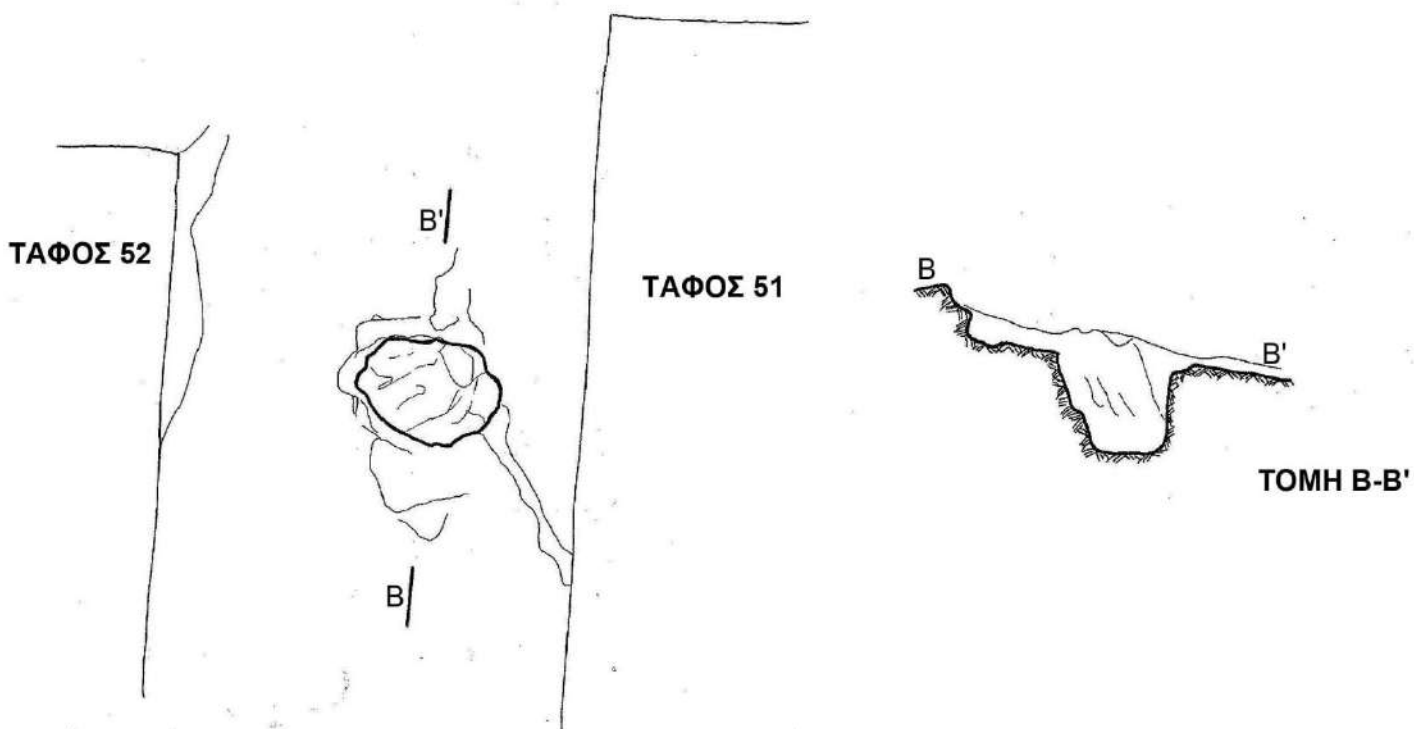
Σχέδ. 60: Τάφος 52.

ΤΑΦΟΣ 53

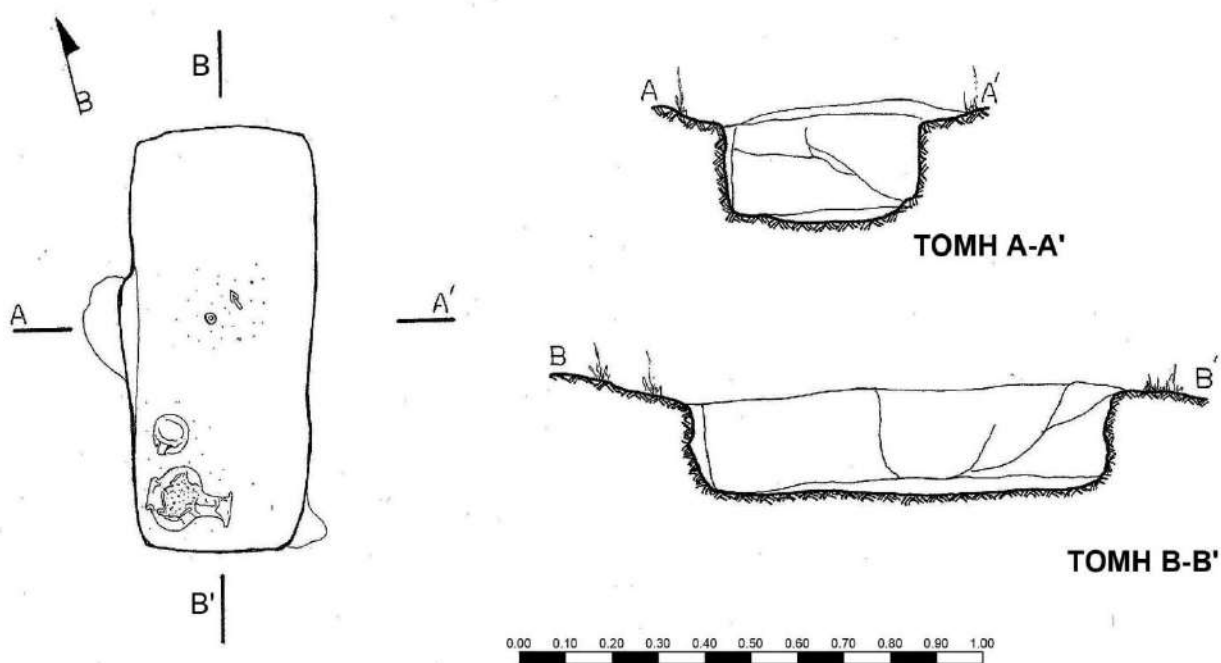

Σχέδ. 61: Τάφος 53.

ΤΑΦΟΣ 54

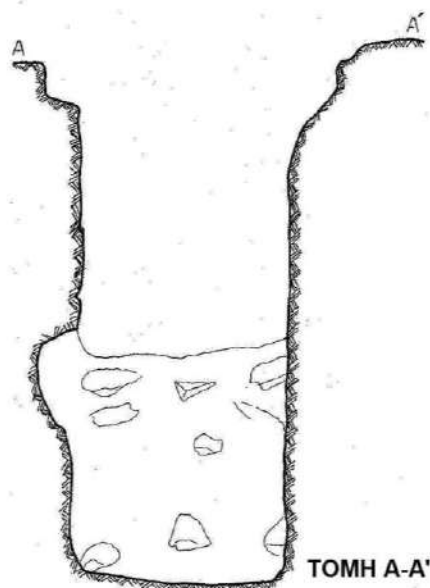
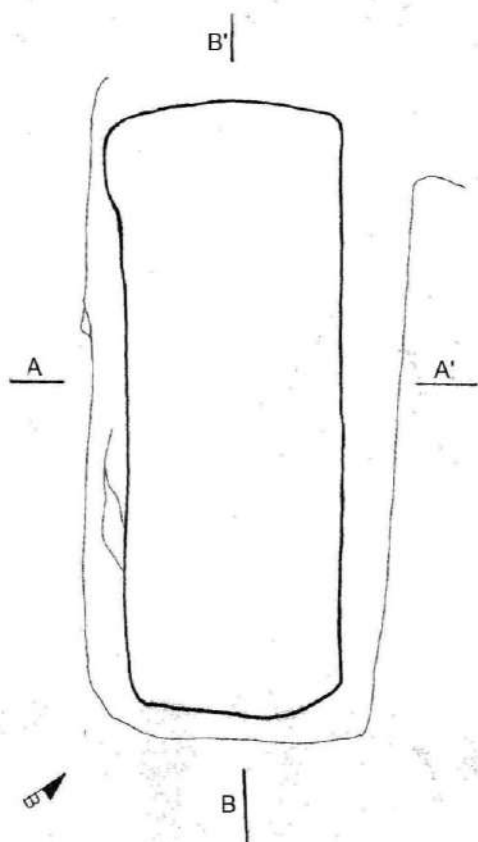

ΤΑΦΟΣ 56

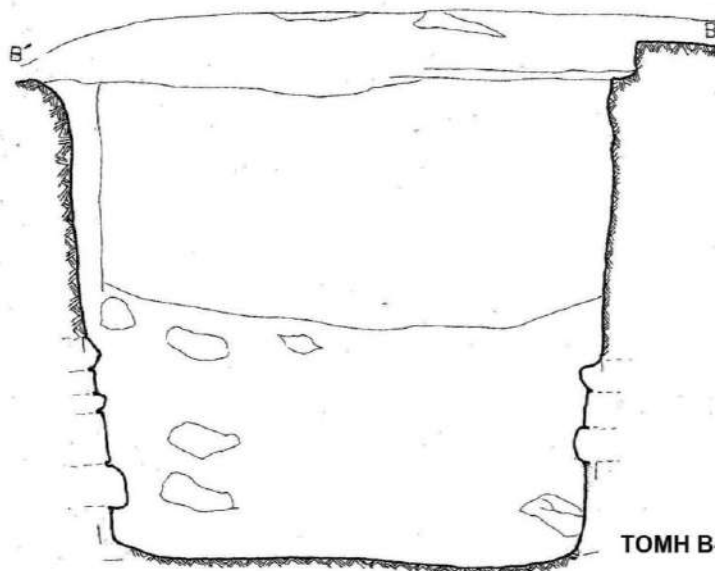

Σχέδ. 62: Τάφος 54 (λάκκος).
 Σχέδ. 63: Τάφος 56.

ΤΑΦΟΣ 57

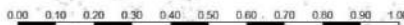
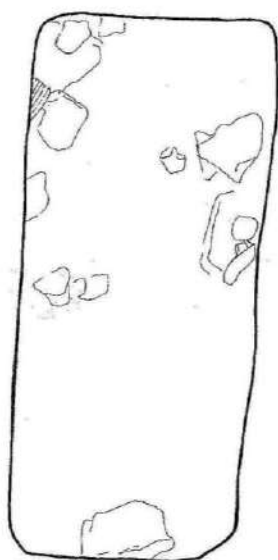

ΤΟΜΗ Α-Α'

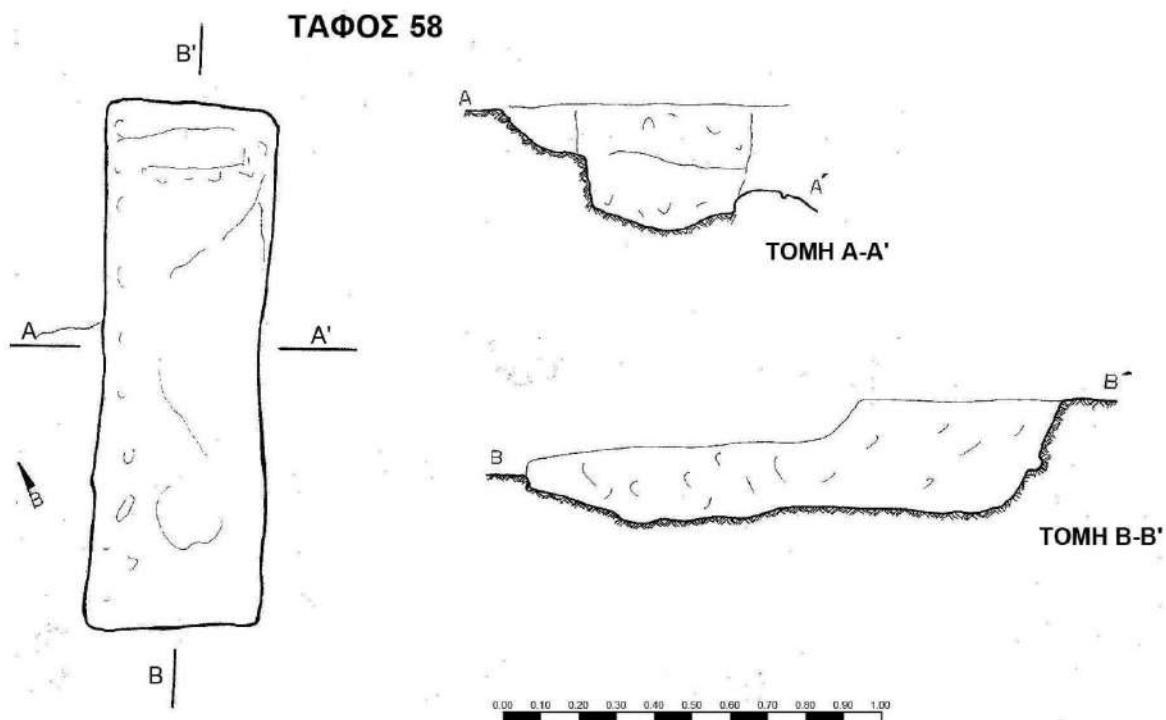

ΤΟΜΗ Β-Β'

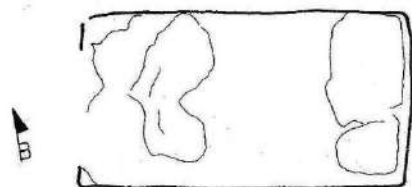
ΣΤΡΩΣΗ ΔΑΠΕΔΟΥ

Σχέδ. 64: Τάφος 57.

ΤΑΦΟΣ 59

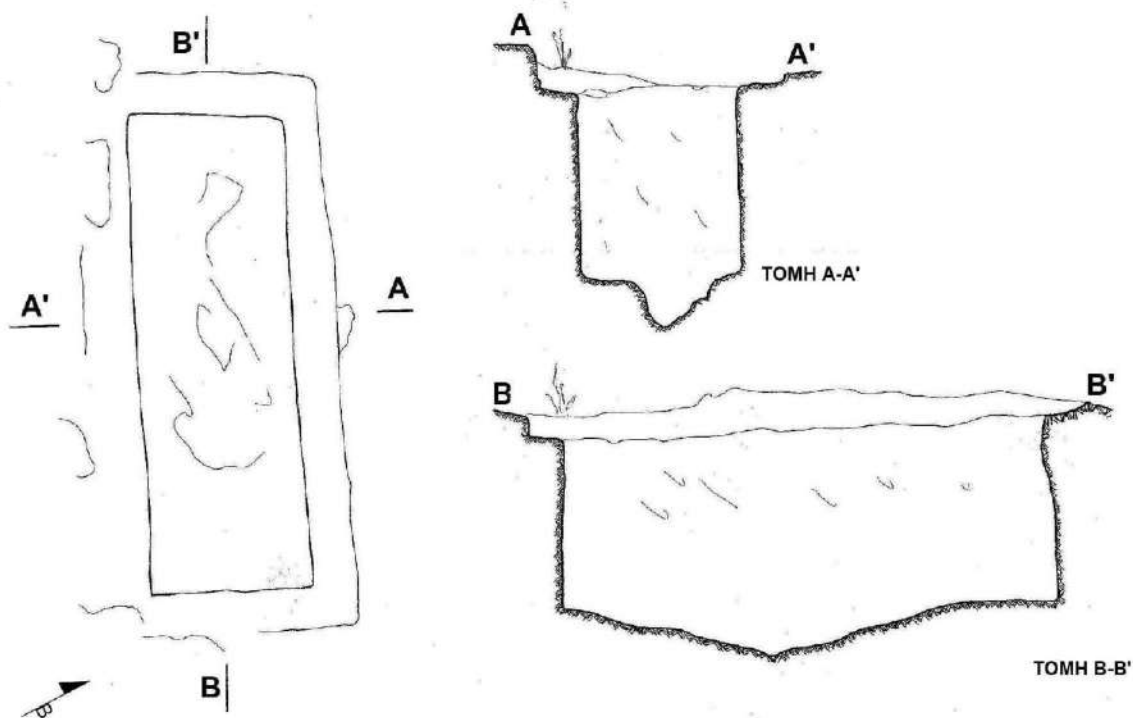

Σχέδ. 65: Τάφος 58.

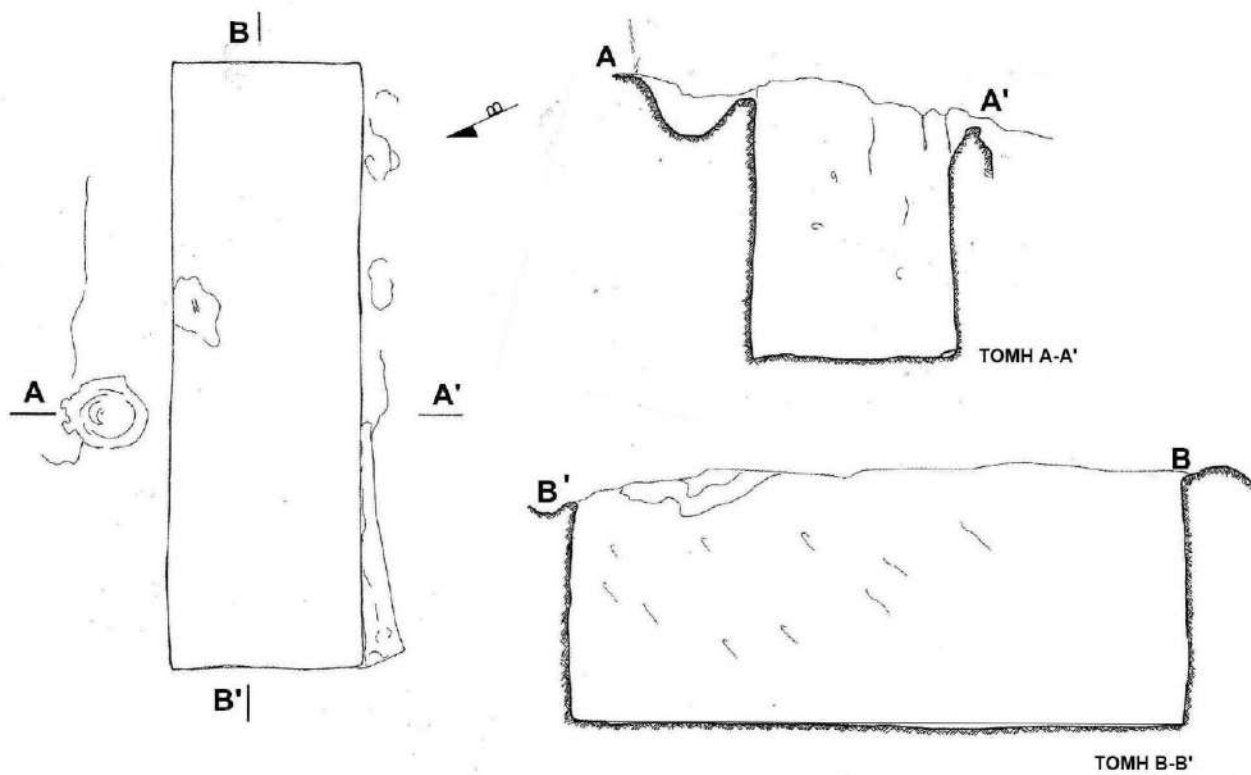
Σχέδ. 66: Τάφος 59.

ΠΑΛΑΙΟΣ ΤΑΦΟΣ 1

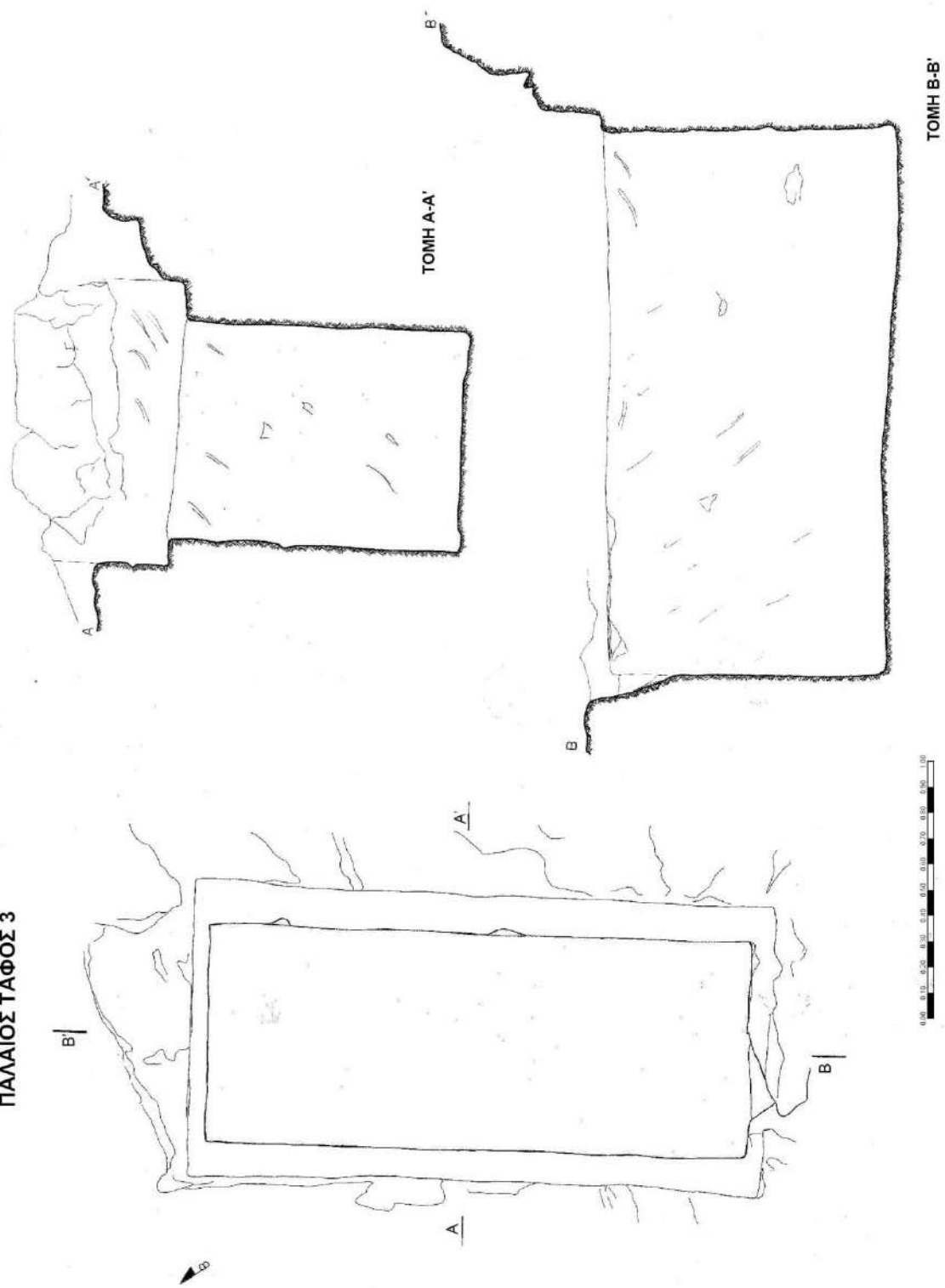
ΠΑΛΑΙΟΣ ΤΑΦΟΣ 2

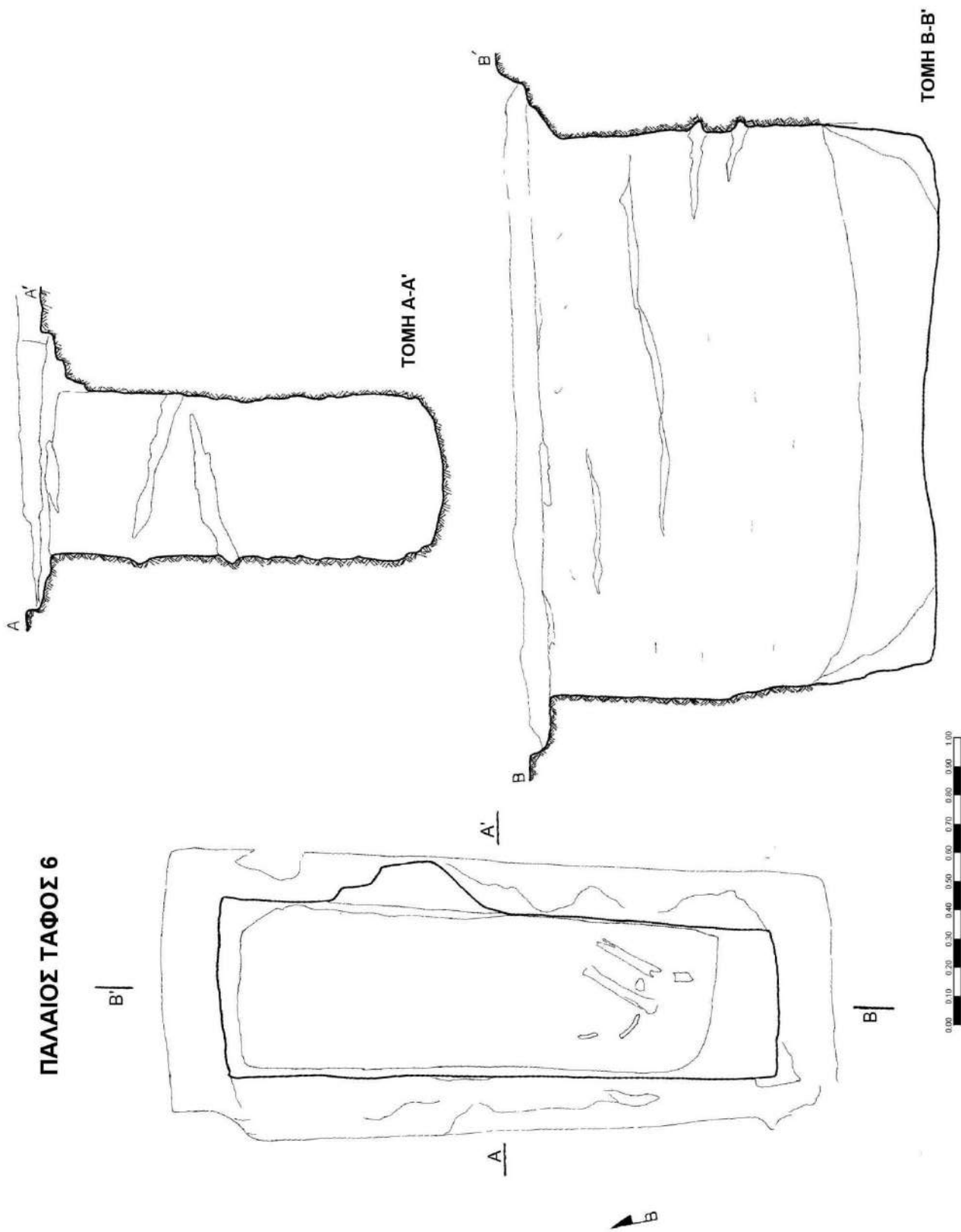
Σχέδ. 67: Παλιός Τάφος 1.

Σχέδ. 68: Παλιός Τάφος 2.

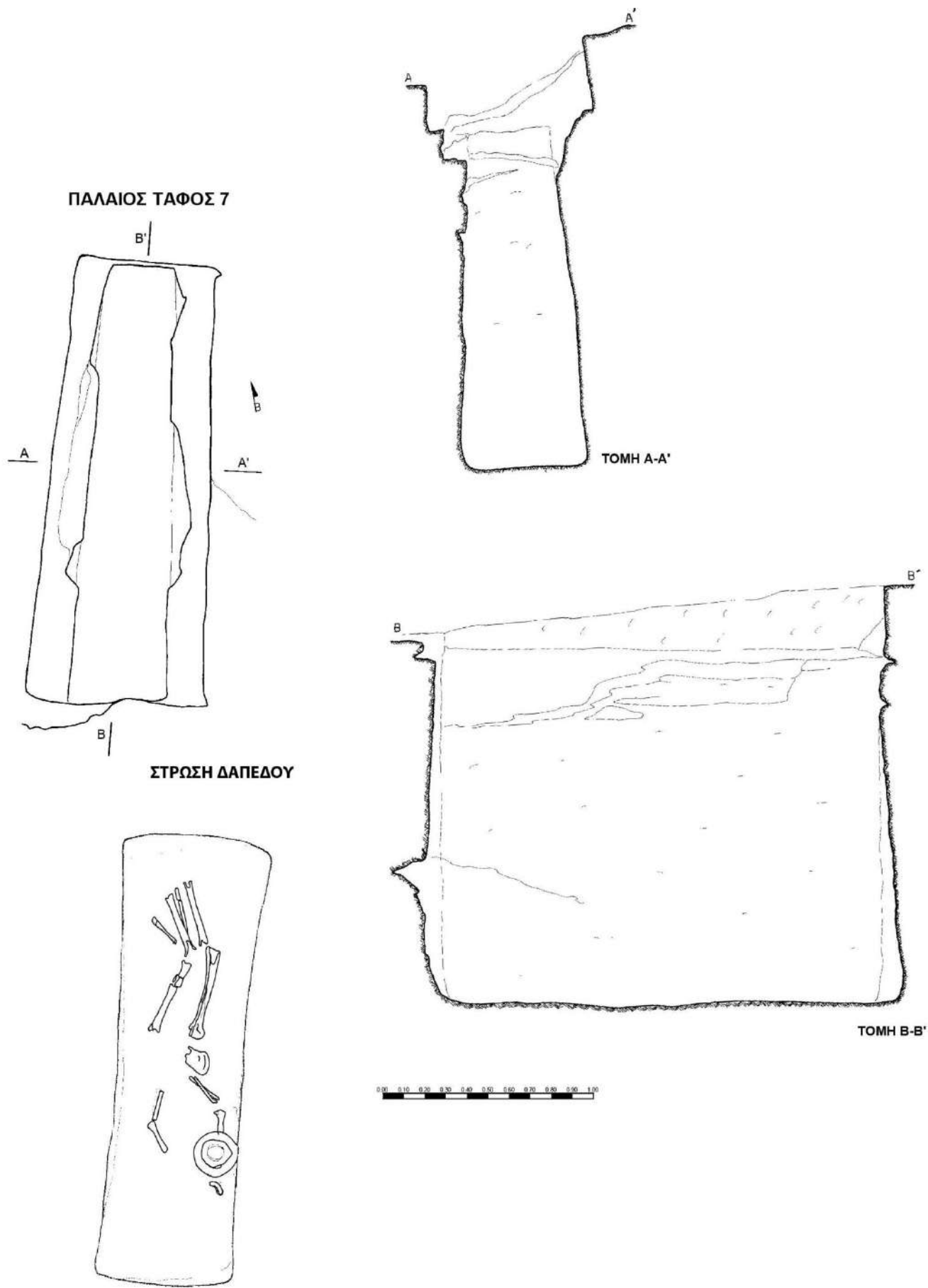
ΠΑΛΑΙΟΣ ΤΑΦΟΣ 3

Σχέδ. 69: Παλιός Τάφος 3.

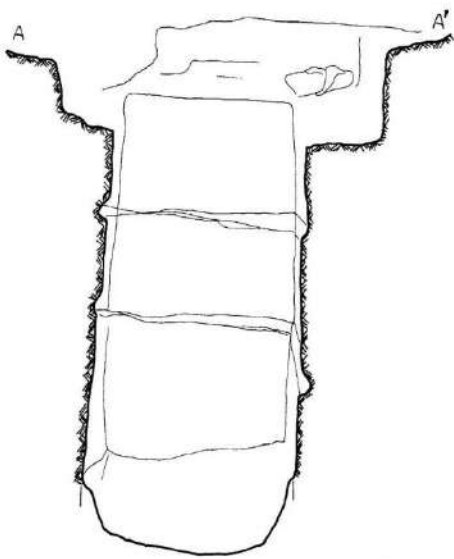
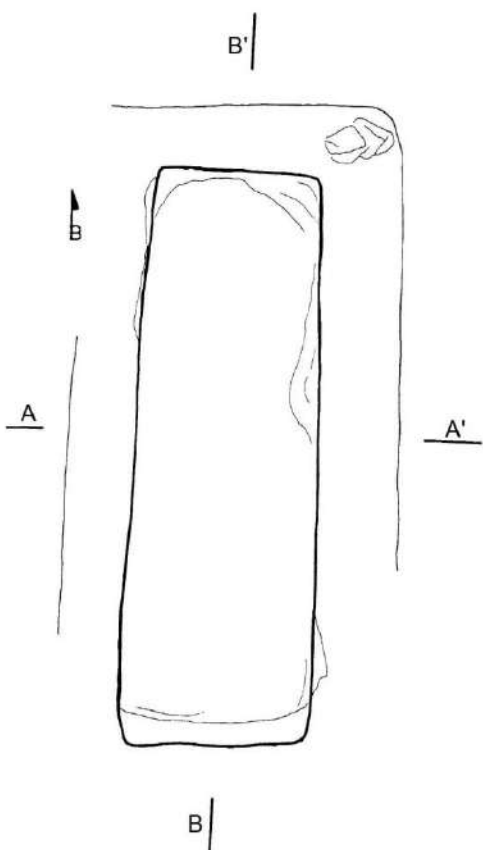

Σχέδ. 70: Παλαιός Τάφος 6.

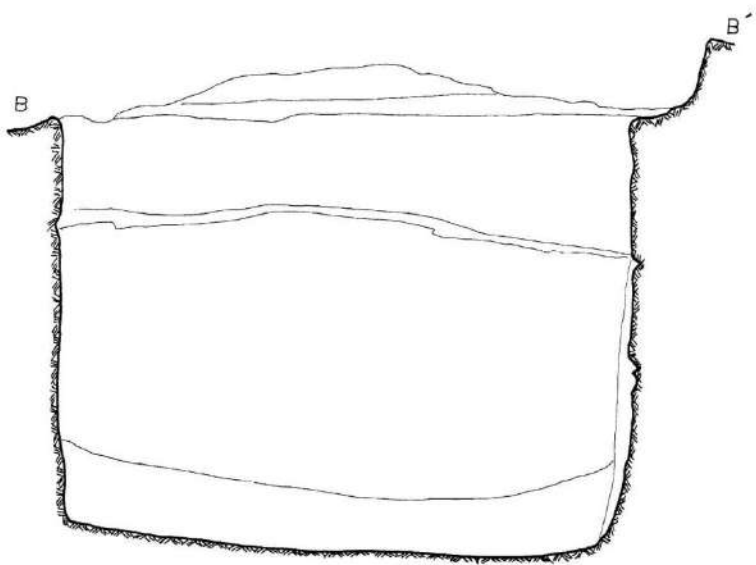

Σχέδ. 71: Παλιός Τάφος 7.

ΠΑΛΑΙΟΣ ΤΑΦΟΣ 8

TOMH A-A'

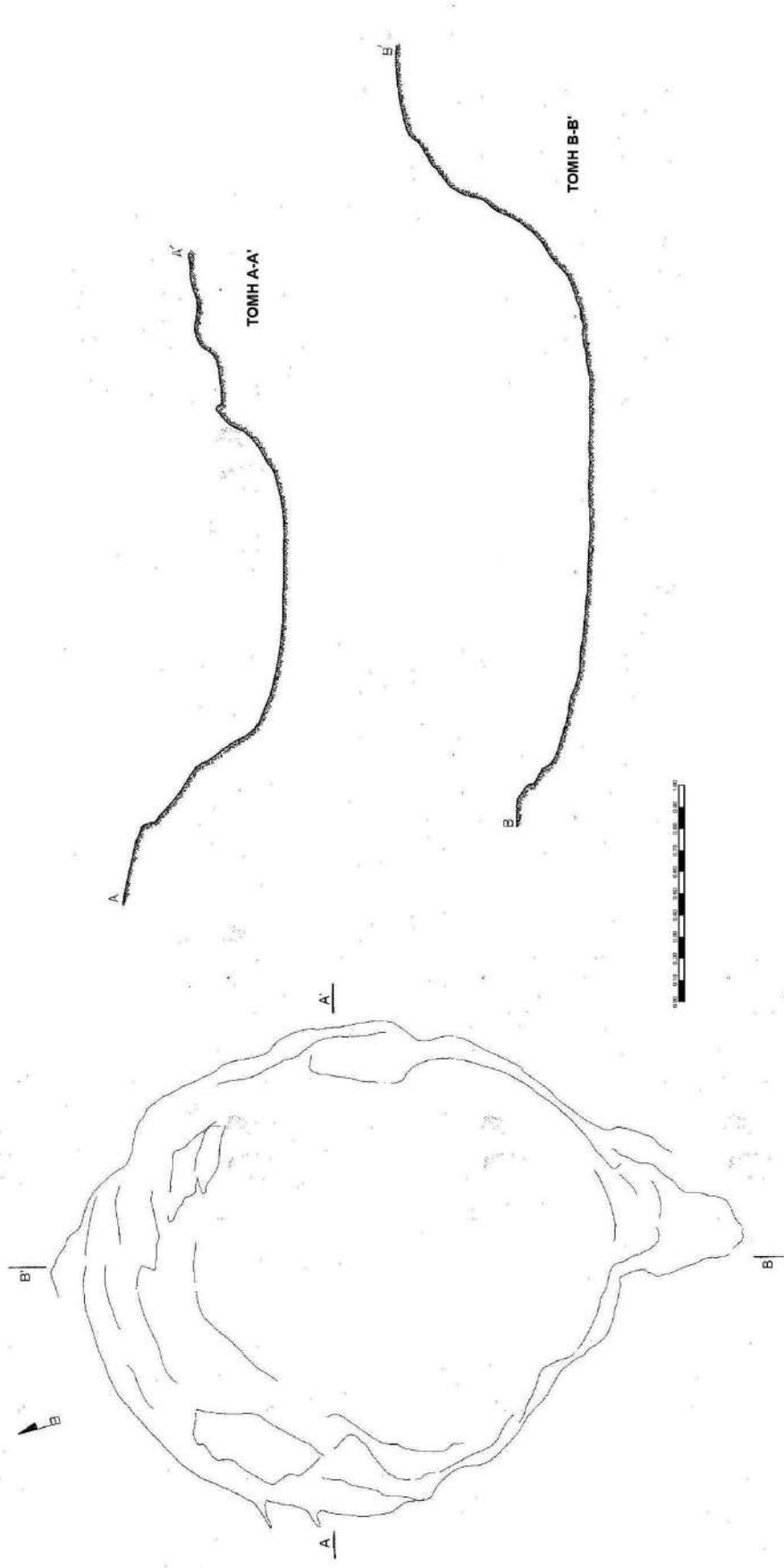

TOMH B-B'

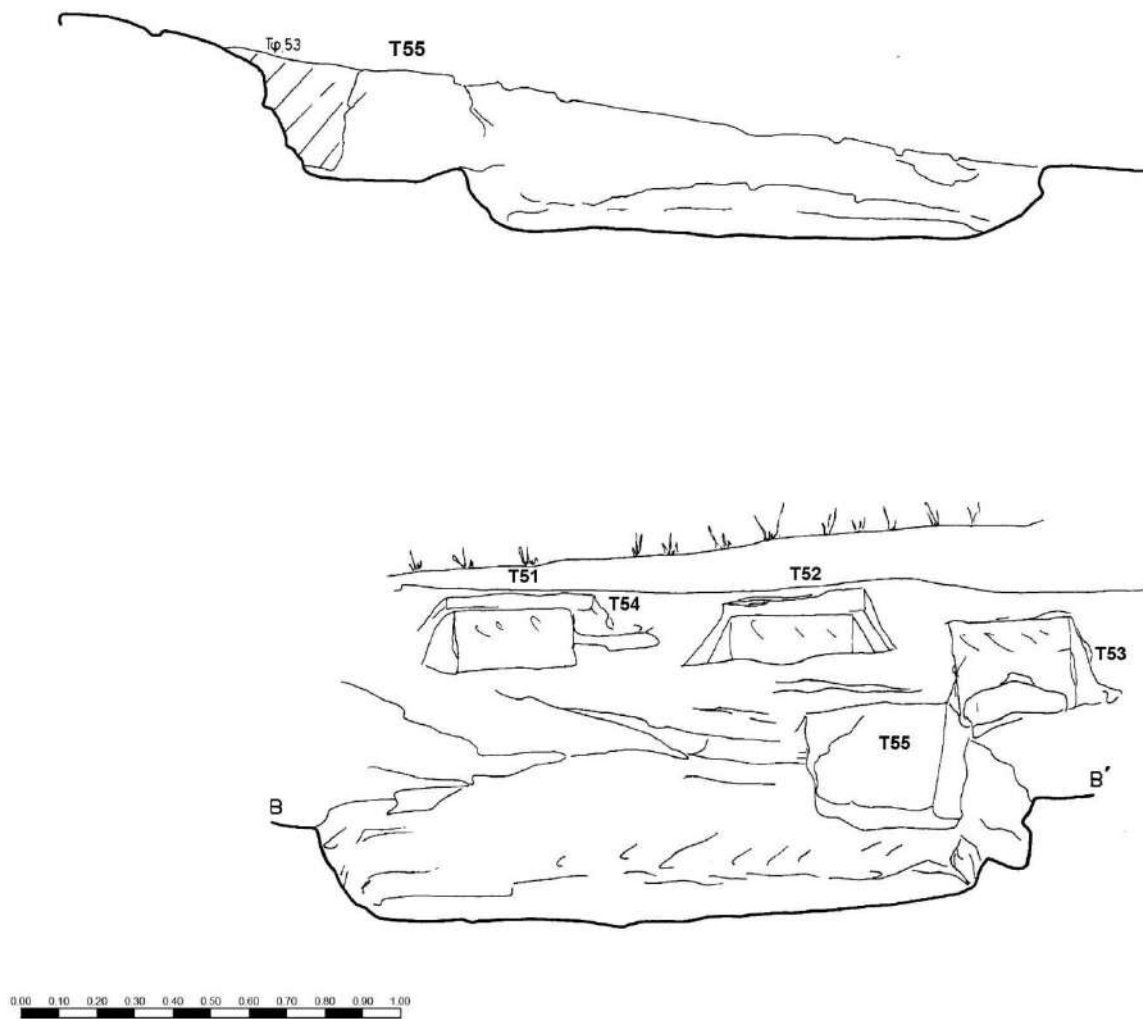
Σχέδ. 72: Παλαιός Τάφος 8.

ΚΥΚΛΙΚΟ ΛΑΞΕΥΜΑ 1

Σχέδ. 73: Κυκλικό λάξευμα 1.

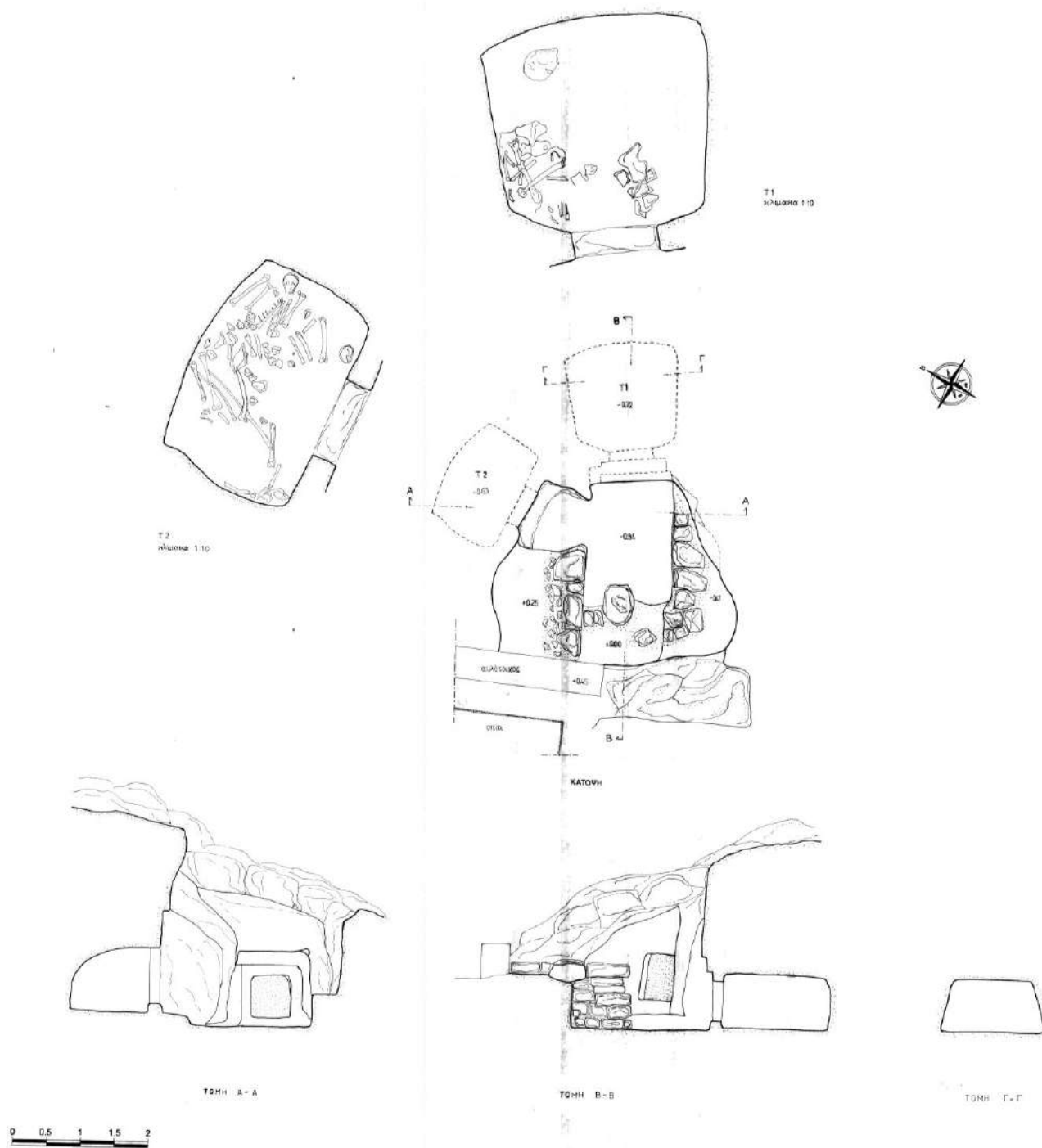
ΚΥΚΛΙΚΟ ΛΑΞΕΥΜΑ 2

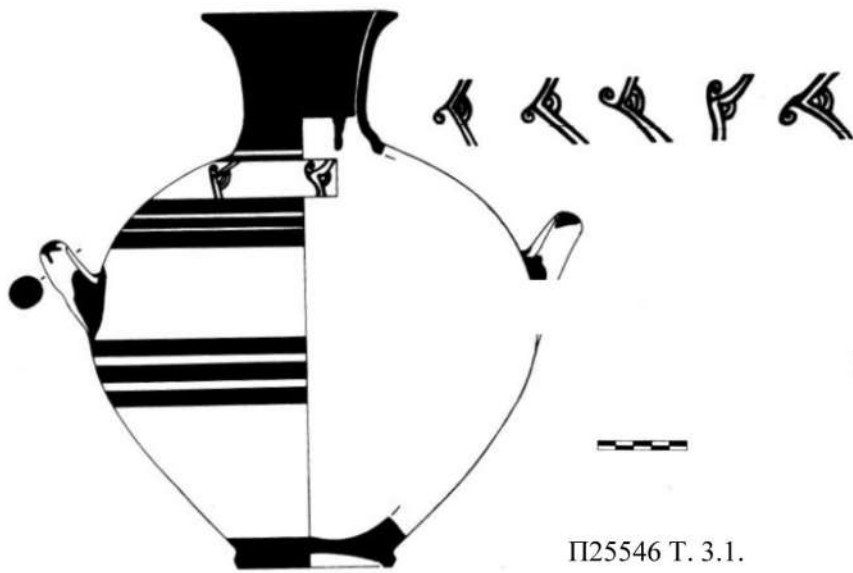
Σχέδ. 74: Κυκλικό λάξευμα 2.

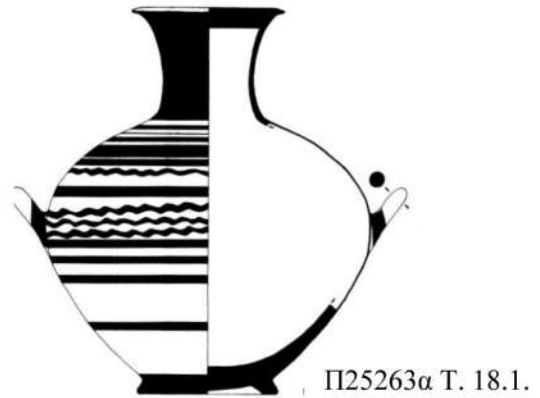

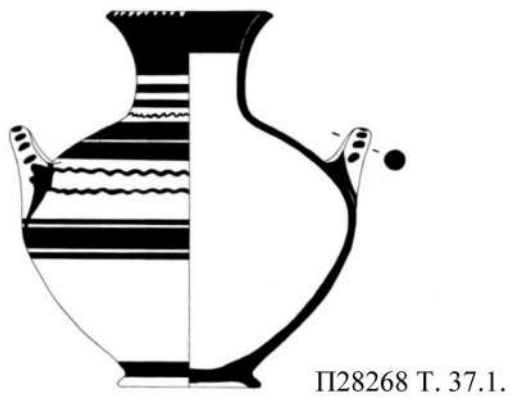
Σχέδ. 76: Οι Τάφοι 1 και 2 της Λίνδου (ΕΦΑ Δωδεκανήσου).

Π25546 T. 3.1.

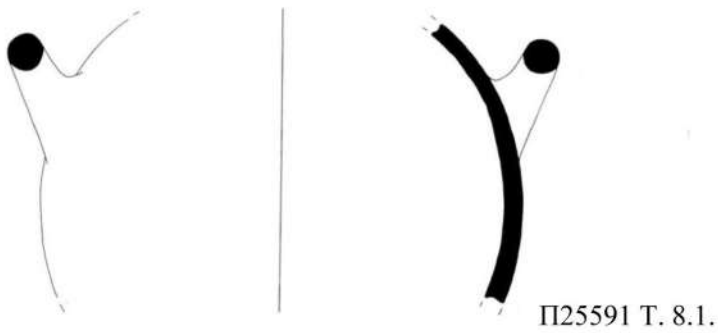
Π25263α T. 18.1.

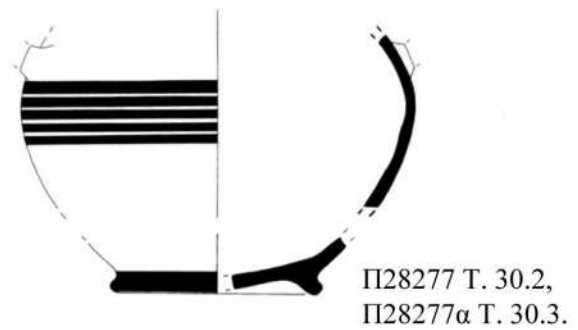
Π28268 T. 37.1.

Π25585 T. 4.2.

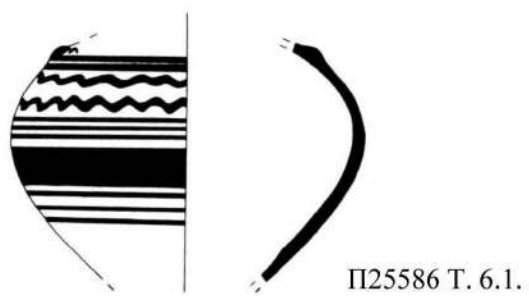
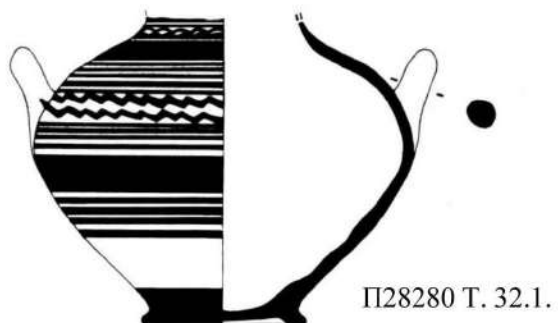

Π25591 T. 8.1.

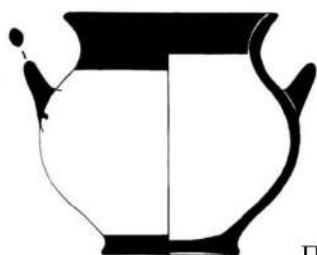

Π28277 T. 30.2,
Π28277α T. 30.3.

Σχέδ. 77: Αμφορείς με αγκύλες λαβές.

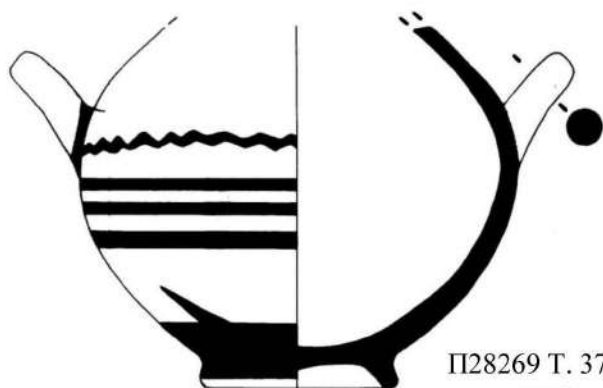
Σχέδ. 78: Στάμνοι.

Π25553 T. 3.8.

Π25554 T. 3.9.

Π28269 T. 37.2.

Π28266 T. 18.4.

Π25584 T. 4.1.

Σχέδ. 79: Αμφορίσκοι.

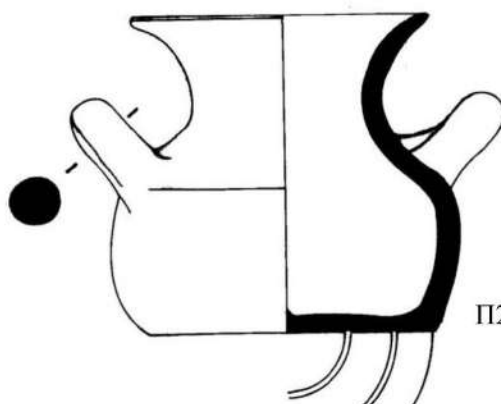
Π25548 T. 3.3.

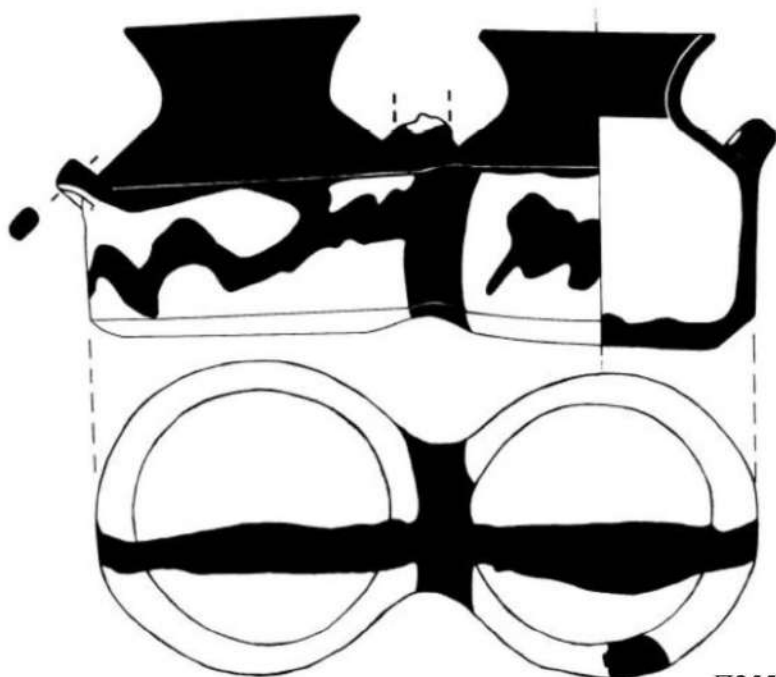
Π25549 T. 3.4.

Π25552 T. 3.7.

Π25550 T. 3.5.

Π25551 T. 3.6.

Π25547 T. 3.2.

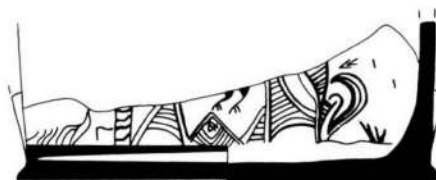
Σχέδ. 80: Αλάβαστρα και αλαβαστροειδή.

Π28264 Τ. 18.2.

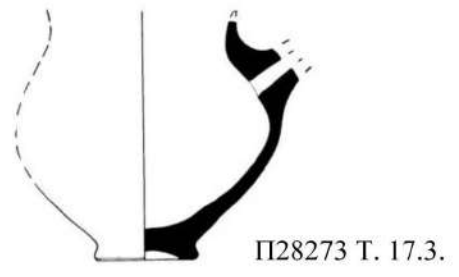
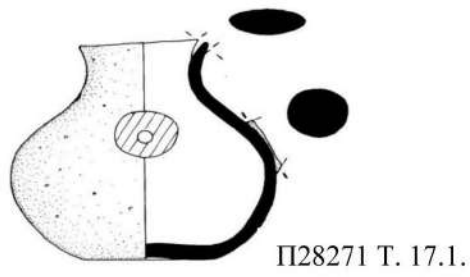

Π28264 Τ. 18.2.

Π28278 Τ. 31.1.

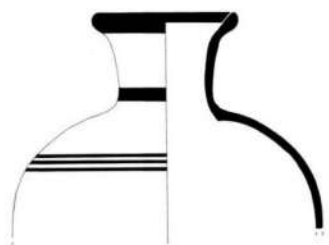

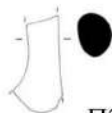
Π25555 T. 10.1.

Π28287 T. 44.4

Π25593 T. 9.8.

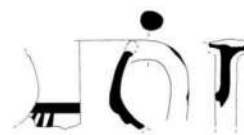
Π25587 T. 6.2.

Π25589 T. 7.2.

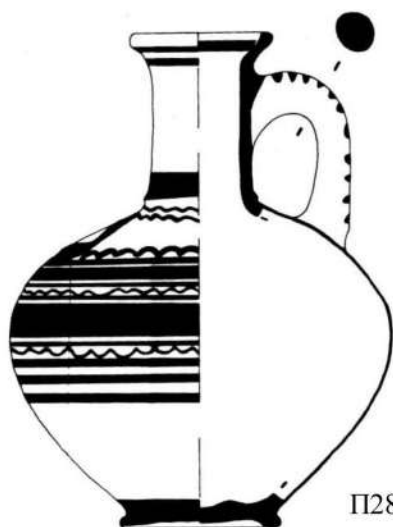
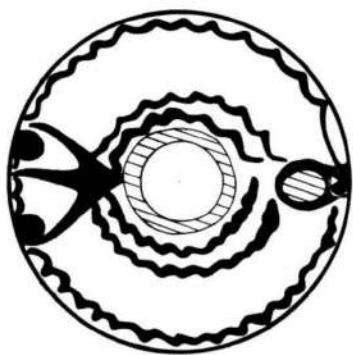
Π28283 T. 33.1.

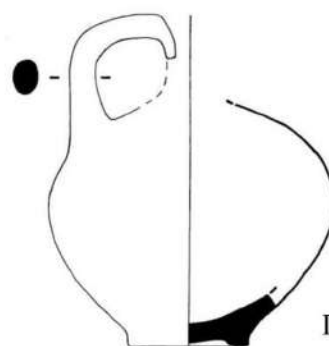
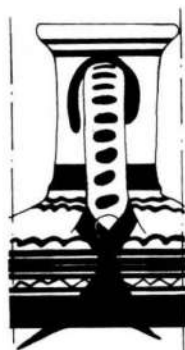
Π32101 ΠΤ. 6.1.

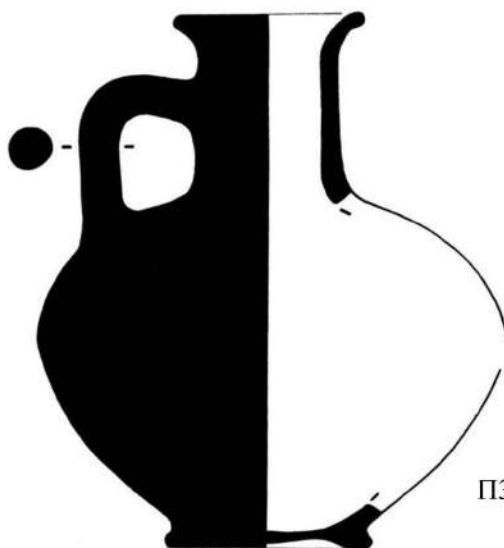

Π28286 T. 43.1.

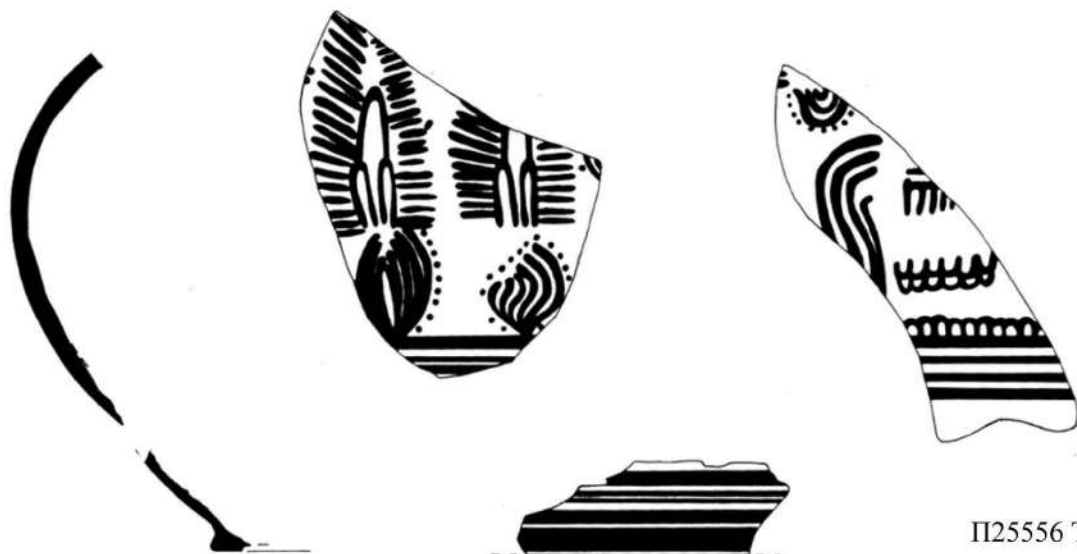
Π32106 T. 50.1.

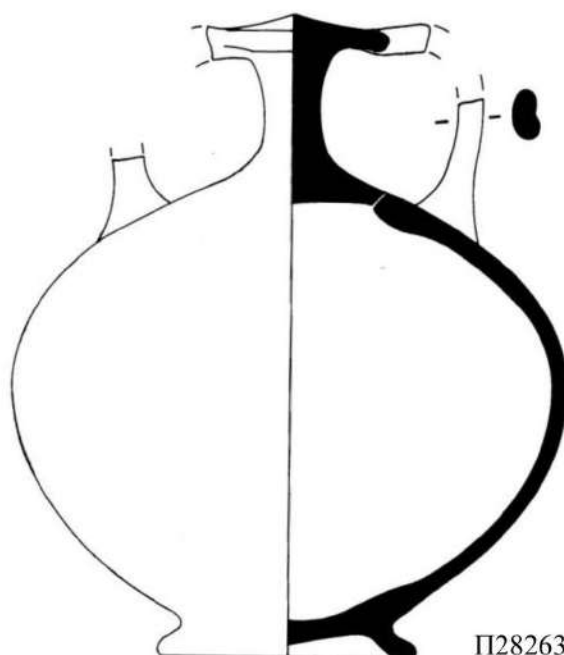
Π32108 T. 56.1.

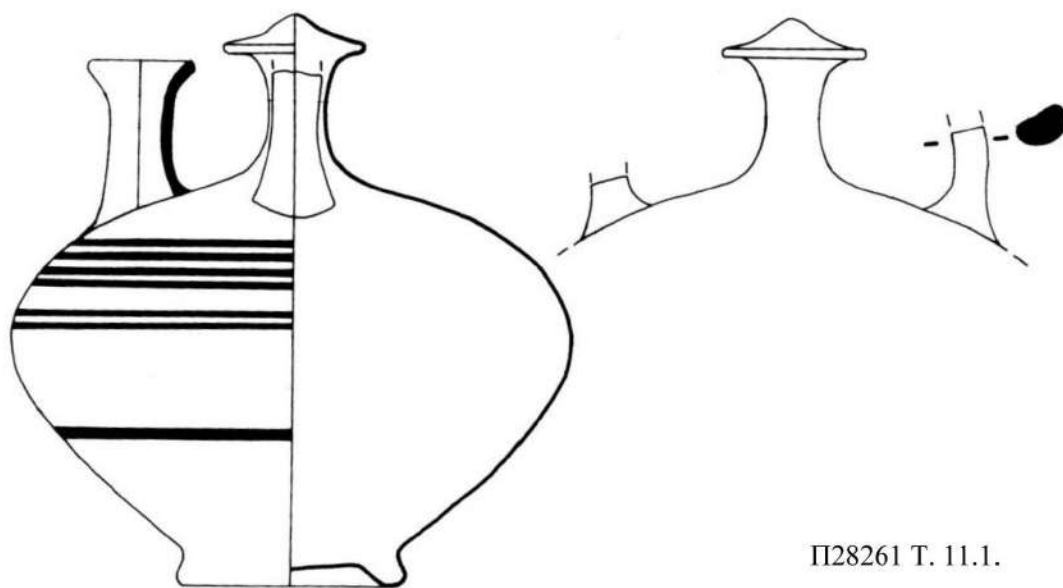
Σχέδ. 84: Προχοΐσκες και ληκύθια.

Π25556 T. 7.1.

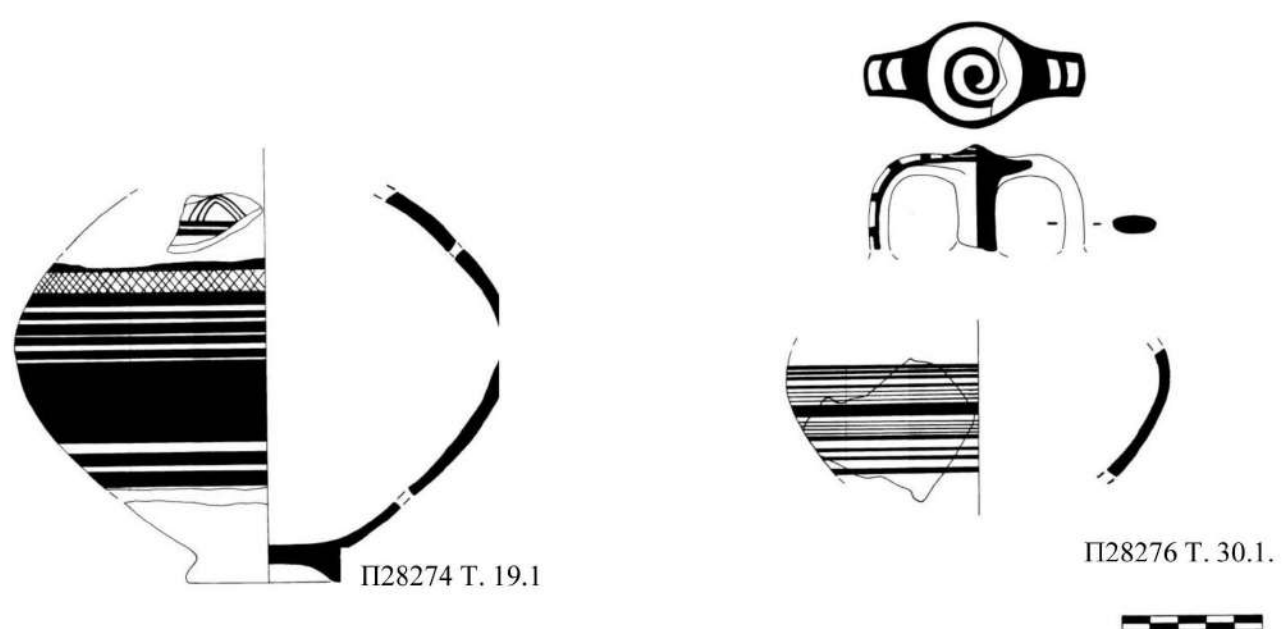
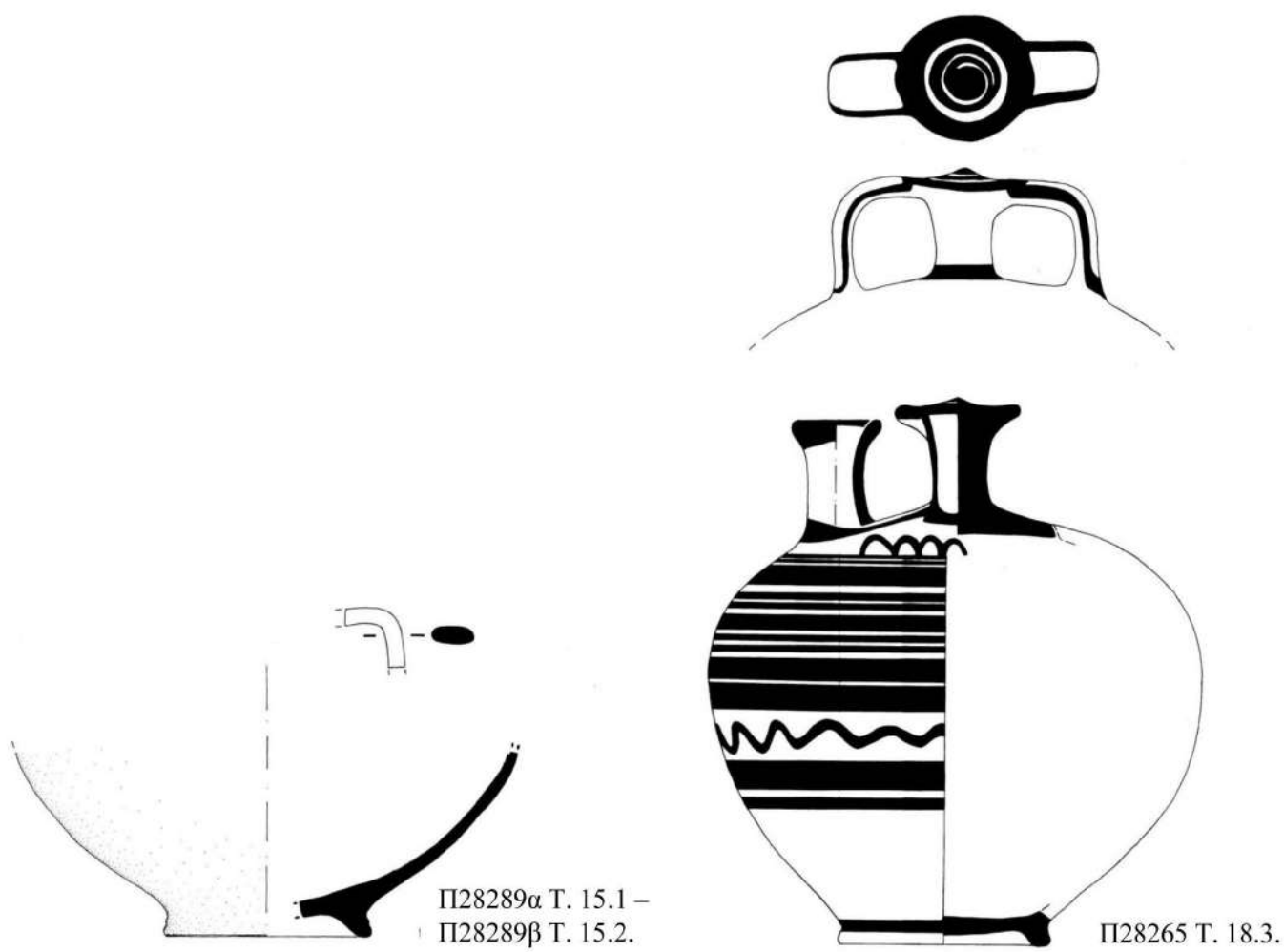
Π28263 T. 8.2.

Π28261 T. 11.1.

Σχέδ. 85: Ψευδόστομοι αμφορείς.

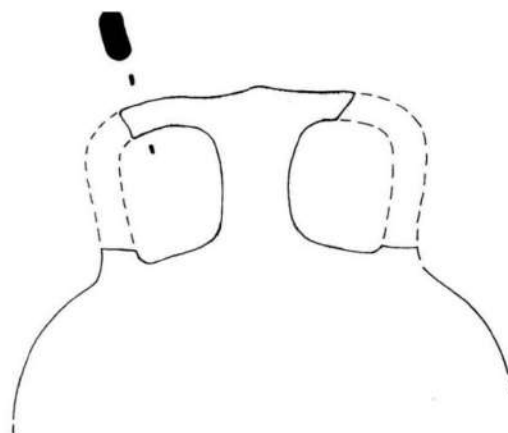

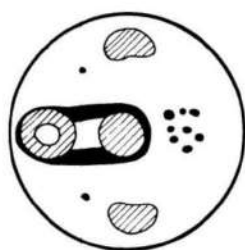
Σχέδ. 86: Ψευδόστομοι αμφορείς.

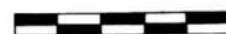
Π28275 T. 25.1.

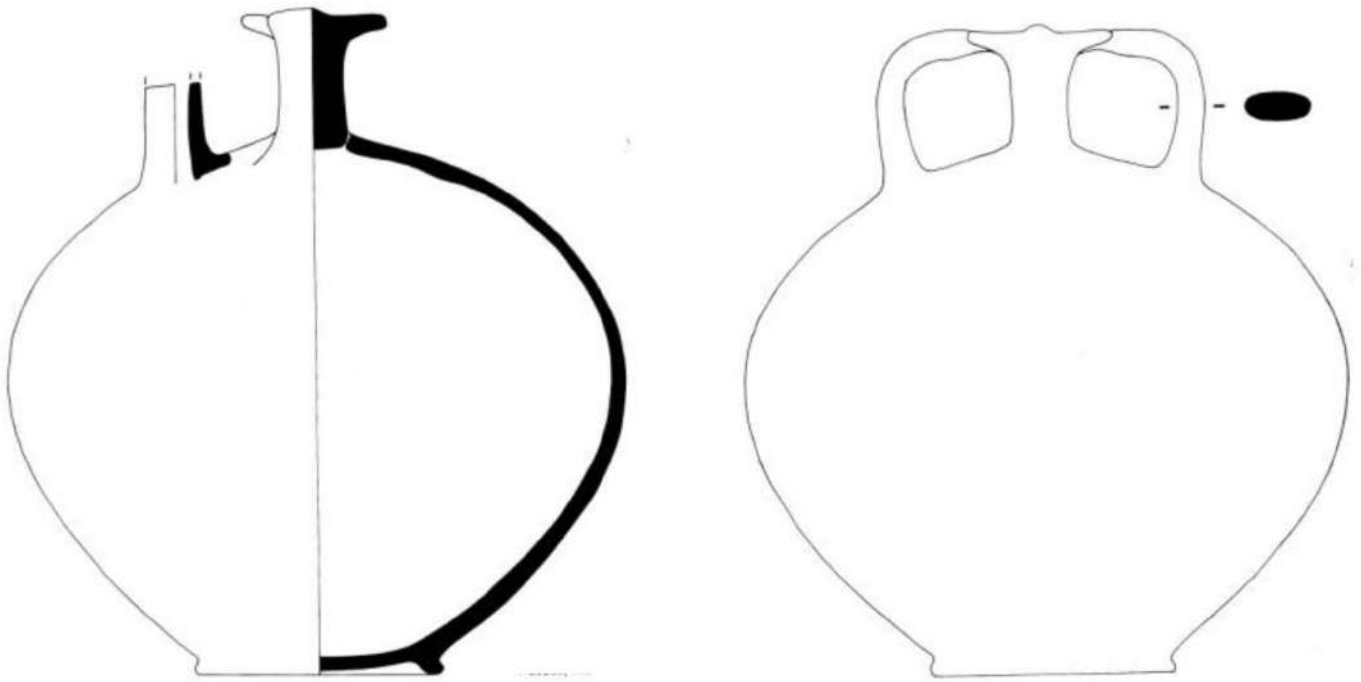
Π28275 T. 25.1.

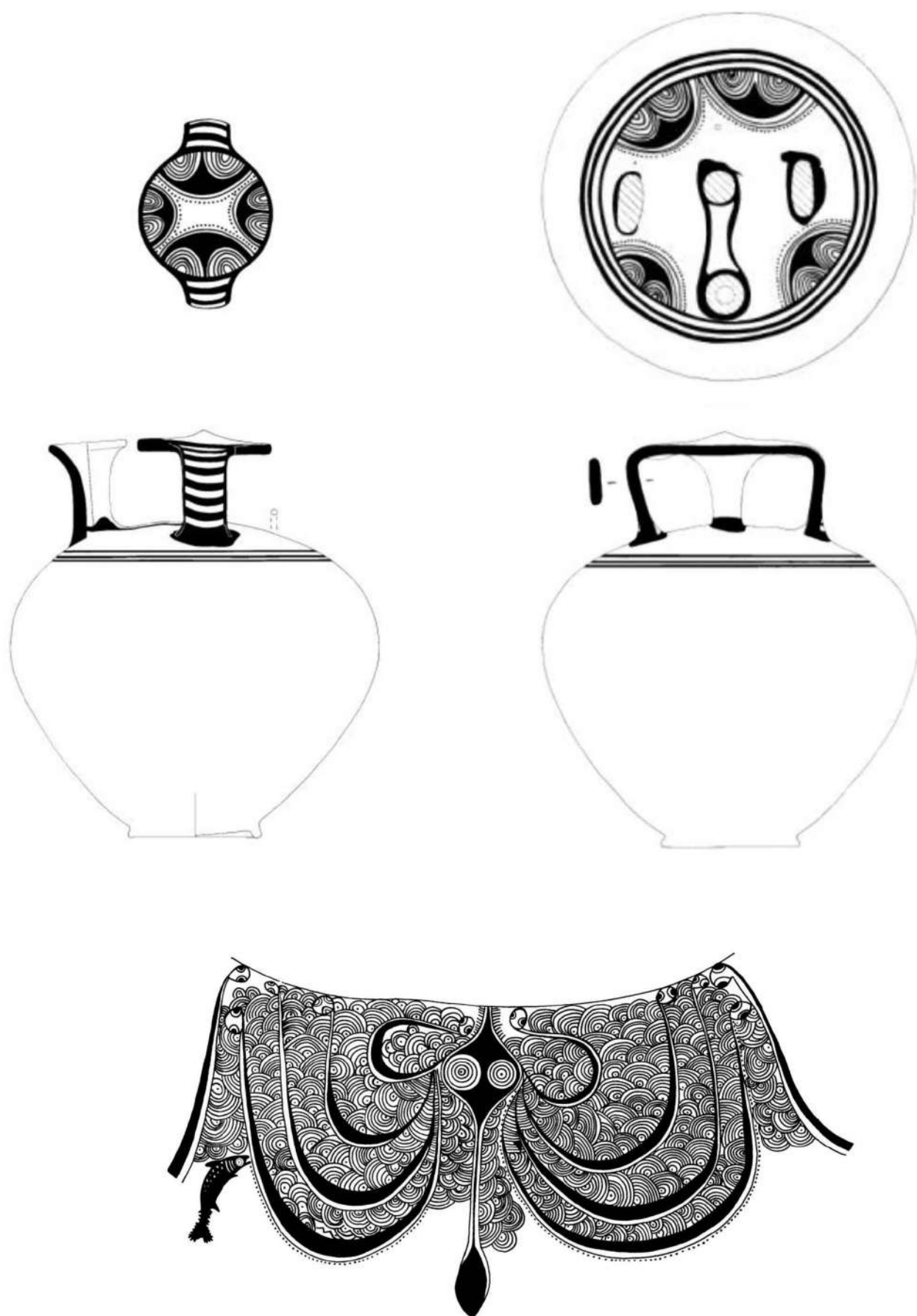
Π28285 T. 42.1.

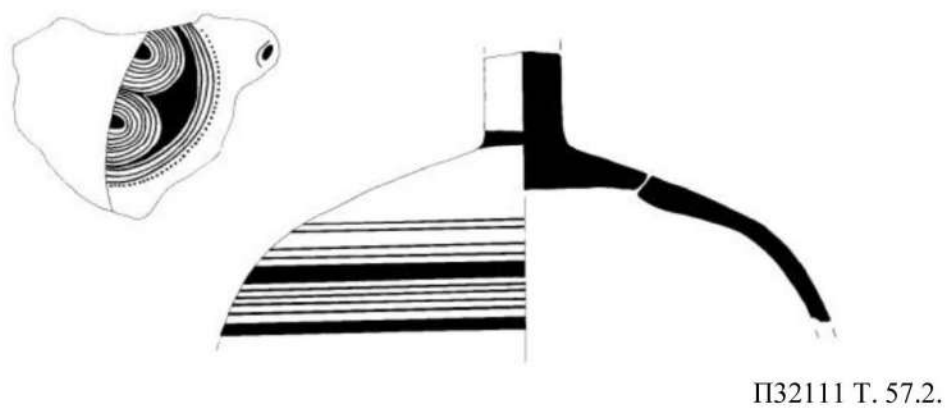
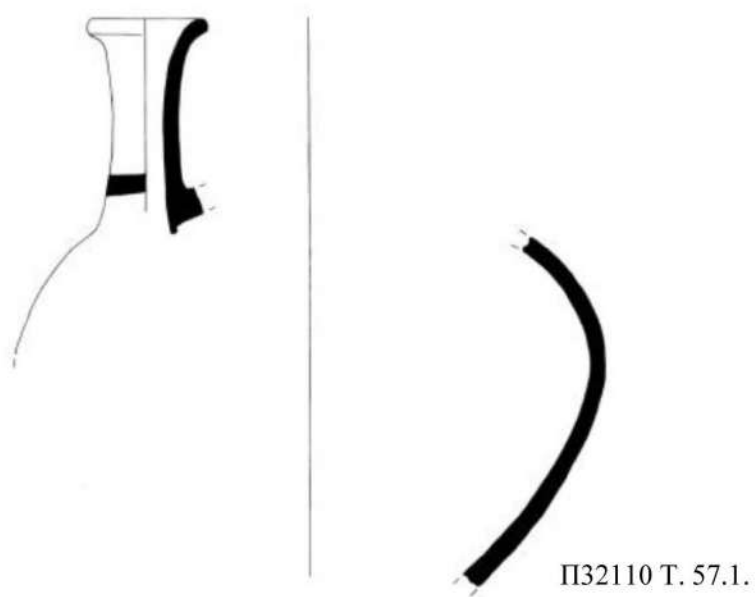
Σχέδ. 87: Ψευδόστομοι αμφορείς.

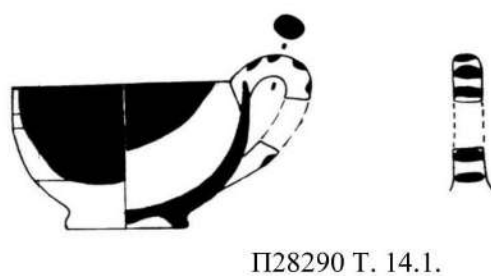
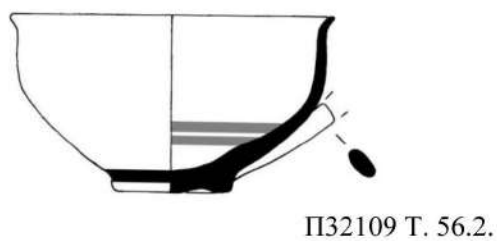
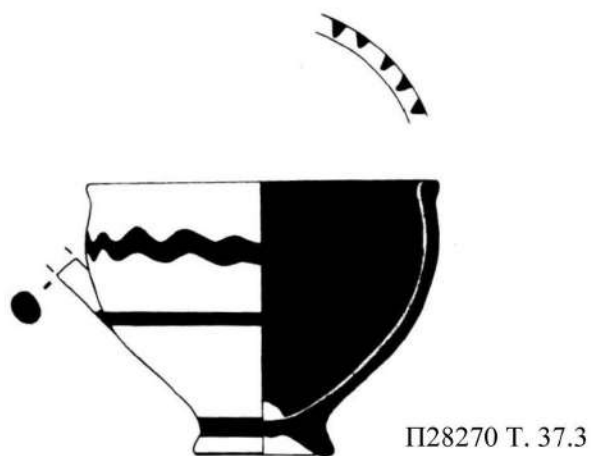
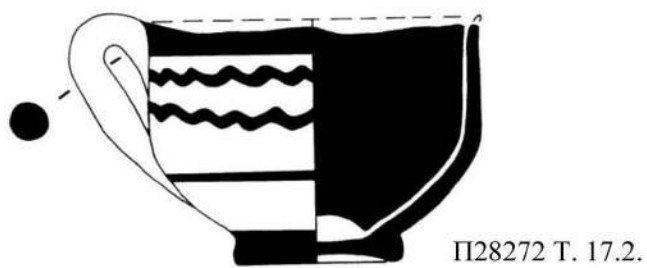
Σχέδ. 88: Ψευδόστομος αμφορέας Π28288 Τ. 45.

Σχέδ. 89: Ψευδόστομος αμφορέας Π32100 ΠΤ. 7.1.

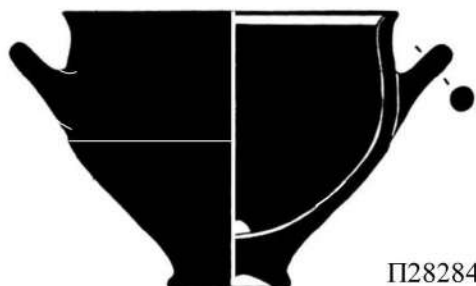

Σχέδ. 90: Ψευδόστομοι αμφορείς.

Σχέδ. 91: Κύπελλα.

Π28284 T. 38.1.

Π25592 T. 8.3

Π28279 T. 31.2.

Π32112 T. 57.3.

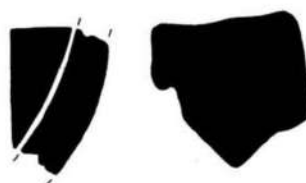
Π25588 T. 5.1.

Π25594 T. 20.1.

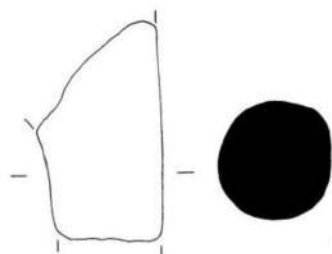

Π25595 T. 41.1.

Π32102 T. 58.1.

Σχέδ. 93: Κρατήρες

Π32103 T. 58.2.

Σχέδ. 94: Τριποδικό αγγείο.

M1675 T. 3.16.

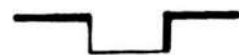

M1673 T. 3.14.

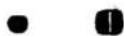

M1678 T. 10.2.

Σχέδ. 95: Δαχτυλίδια και σφηκωτήρες.

M1672 T. 3.13.

M1676 T. 3.17
M1677 T. 3.23

MA1385 T. 3.23

MA1386 T. 3.24.

MA1387 T.3.25

MA1397 T. 9.11.

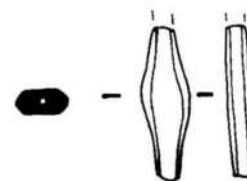
MA1392 T. 3.29.

MA1390 T3.31.

MA2681 T. 56.3.

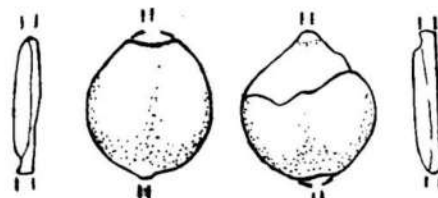
MA2682 T. 56.4.

M1674 T. 3.15.

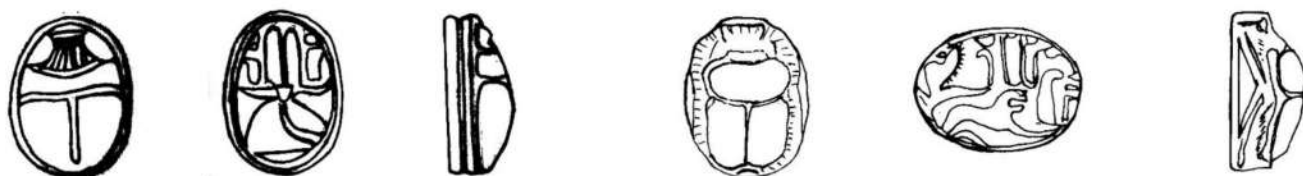
MA1388 T. 3.26

MA1391 T. 3.28.

Σχέδ. 96: Ψήφοι.

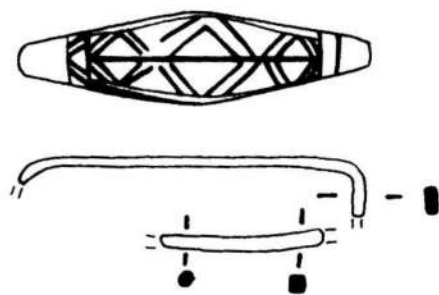
MA1389 T.3.27.

MA1401 T.3.35.

Σχέδ. 97: Σκαραβαίοι.

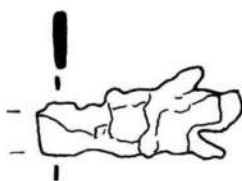

MA1691 T. 38.2.

M1821 T. 41.2.

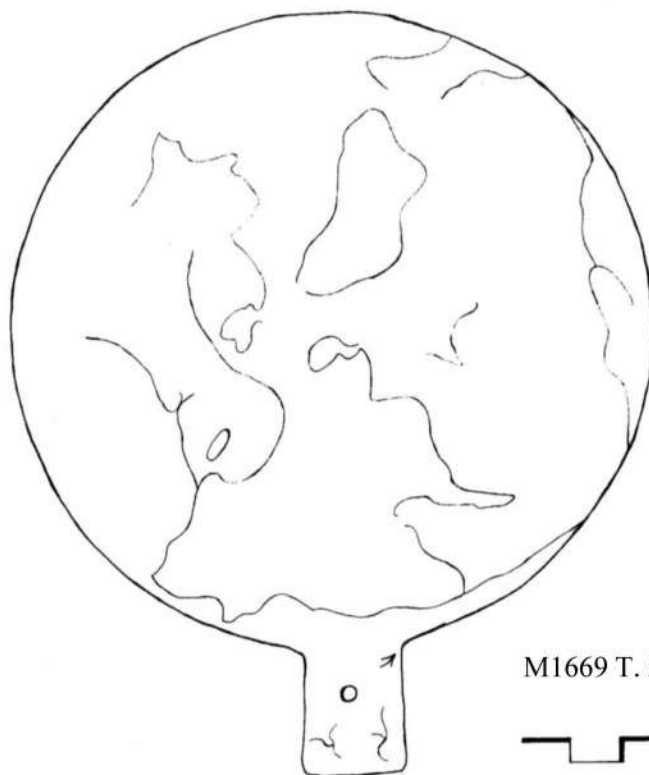
Σχέδ. 98: Πόρπες.

M1826 ΠΤ. 6.

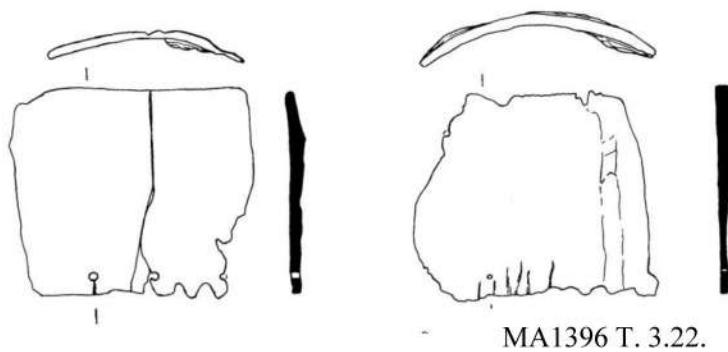
Σχέδ. 99: Περίτμητο έλασμα.

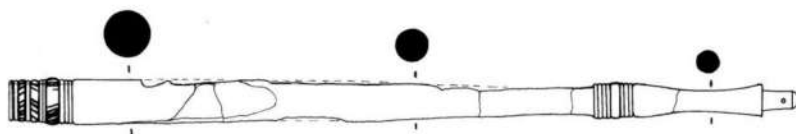
M1669 T. 3.10.

Σχέδ. 100: Κάτοπτρο.

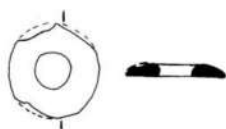

Σχέδ. 101: Ελεφάντινη πωξίδα.

MA1395 T. 3.21.

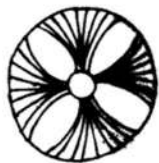

MA1393 T. 3.19.

MA1394 T. 3.20.

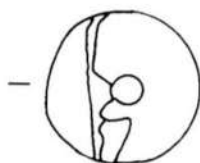
Σχέδ. 102: Ελεφάντινο αδράχτι και σφονδύλια.

MA1398 T. 9.12.

MA1399 T. 9.13.

MA2688 T. 25.2.

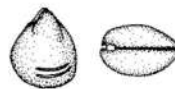

MA2687 T. 45.2.

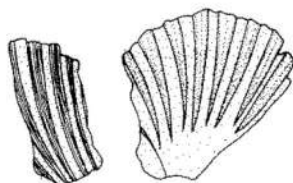
Σχέδ. 103: Λίθινα σφονδύλια.

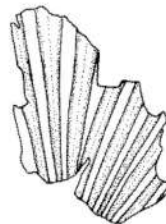
Δ670 T. 3.32.

Δ679 T. 7.4.

Δ680 T. 8.6.

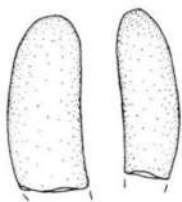

Δ681 T. 9.2.

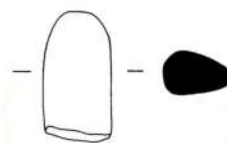

Δ891 TΦ. 50.

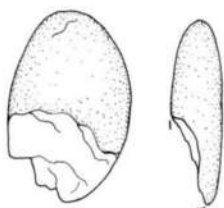
Σχέδ. 104: Όστρεα.

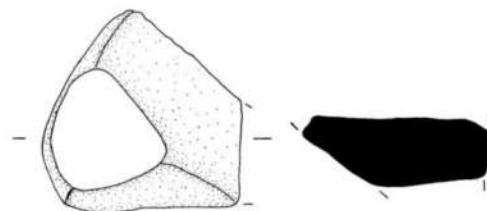
Δ671 T. 3.33.

Δ676 T. 4.3.

Δ677 T. 4.4.

Δ678 T. 7.5.

Σχέδ. 105: Βότσαλα.

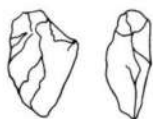
Δ673 T. 2.1.

Δ672 T. 3.34.

Δ674 T. 8.4.

Δ675 T. 8.5.

Δ892 T. 52.2.

Σχέδ. 106: Οψιανοί και πυριτόλιθοι.

